

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २४

जैमिनीयन्यायमाला ।

अर्थात्

1413C

मीमांसाधिकरणन्यायमाला ।

श्रीबृह्मणमहाराजामात्यवरेण श्रीमाधवाचार्येण विरचिता ।

स्वविरचितविस्तराख्यव्याख्या विमूषिता ।

तत्तदधिकरणप्रदर्शकमहर्षिजैमिनिप्रणीतधर्मसूत्रैः पर्यलंकृतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन संस्कृतपाठशालाध्यापकेन दाधीचपण्डितेन

तद्वदरीनाथात्मजेन शिवदत्तशर्मणा संशोधिता ।

सा च

हरि नारायण आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रित्वा

प्रकाशिता ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८३८

ख्रिस्ताब्दाः १९१६

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकाष्टकम् । ८० ८

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

जैमिनीयन्यायशालाविस्तारभूमिका ।

गोपालसेवासततानुरक्तधीमाधवाधीशमुद्रुष्टिपुष्टे ॥

लक्ष्मीसमुल्लासितकान्तचन्द्रामास्यप्रस्तावेन निरन्धकारे ॥ १ ॥

दृष्टद्वारदेशे जयपत्तनेऽस्मिन्नाधीतिना संस्कृतशास्त्रार्थे ॥

दाधीचविद्वच्छिवदत्तनाम्ना प्रयत्यते शोधनभूमिकार्थम् ॥ २ ॥

‘धर्मार्थकाममोक्षारूपपुरुषार्थचतुष्टयसंपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानाधीना’ इत्यत्र न केनामन्या-
याणां विप्रतिपत्तिः । वेदश्च “मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्” इत्यापस्तम्बब्राह्मणेन-
ब्राह्मणोभयारम्भकः कर्मोपासनाज्ञानप्रतिपादकः । तत्र—देवद्रव्योभयसाध्यो यागादिः कर्म,
ब्रह्मजीवयोरुपास्योपासकत्वद्विहरासना, जीवब्रह्मणोरभेद एवात्र ज्ञानम् । तत्र च वेदे
पूर्वपरविरोधादिना वास्तवार्थविवेकित्वायां प्रसक्त्यां तद्वाराण्य मीमांसाशास्त्रं रचितम् ।
तत्र कर्मसाधिकाणां श्रुतीनां विचाररूपो भागः पूर्वकाण्ड—प्रथमतस्तत्र शब्दव्यवहृतो मीमां-
सात्वेन प्रसिद्धो जैमिनीयत्वेन स्याति गतः । उपासनाज्ञानसाधिकाणां श्रुतीनां विचाररूपो
वेदान्तत्वेन प्रसिद्धो भागः शरीरकणवद्वच्यो वैयर्थिकत्वेन स्याति गतः । बहूनामुपेयाणां
मीमांसकत्वेऽपि जैमिनीयत्व—वैयर्थिकत्वमात्रस्यातौ कारणं तु देवा एव जानन्ति ।
जैमिनीयत्वेन स्याते मीमांसात्वेन व्यवहृतोऽस्मिन्मीमांसामात्रे भेषसप्त (२७४९)
स्तिता नि सूत्राणि, संनिधि (९०७) मितान्यधिकरणानि वर्तन्ते ।

समुदितस्याप्यस्य मीमांसाशास्त्रस्योपरि वृत्तिवर्धकरणाचार्यभगवत्पाणिनिगुरुभगव-
द्वर्धसहोदरेण कथासरित्सागरीयकथाधीश्लम्बकरोपनिषितनन्दराज्यसमयवर्तिना भगवतोपनि-
षेण कृता ॥

१ श्रीमन्महाराजाधिराजश्री १०८ युतसवाईमाधवसिंहजी (ई . C . S . I .) वर्षणां
सौम्यदृष्ट्या हृषिति ।

२ राववहादुरबाबूसाहेबश्रीकान्तिचन्द्रमुकुर्जी (C . L . E) शर्मणां प्रसन्नतया ।

३ उकोचादिन्यायन्यायरूपान्धकारशून्ये ।

४ तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिथिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्विधं’ इति ।

५ तथा च तत्र तत्र शब्दरमाध्वे—‘वृत्तिकारस्तु—अन्धधर्मं प्रत्यं वर्णयांचकार’-
इति, ‘भगवानुपवर्धः’ इति च, “एक आत्मनः शरीरे भावात्” (ब्र० सू० ३ ।

ततः शंकरस्वामिना भाष्यं रचितम् । ततः कुमारिलमड्डपादैर्विनिकं व्यासि ।

३ । ५३) इत्यत्र शंकरभाष्ये ' अत एव च भगवताम्बुषेण प्रथमं तन्त्रं—आत्म-
विधानप्रसक्तौ ' शारिरिके वक्ष्यमः ' इत्युद्गाः कृतः ' इति, भाष्यरत्नप्रभाशं च—
' वृत्तिकारवचनं लिङ्गमाह—अत एवेति ' इति, जैमिनीयन्यायमाख्यावितरे (अ० इ
पा० ५ अवि० २) ग. छ. पुस्तकयोः—' उपवर्षरतु वृत्तिकारः—इति समु-
पलभ्यते ॥

१ तथाच " एक आत्मनः शरीरे भावात् " (प्र० सू० ३ । ३ । ५३) इत्यत्र
भाष्ये—' ननु—शास्त्रप्रभुत्वं एव प्रथमे पदि (पू० भा० सू० १ । १ । ५) शास्त्र-
प्रलोपभोग्येयस्य देहव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनोऽस्तित्वमुक्तम् । सत्यम् । उक्तं भाष्यकृता,
न तु तत्राऽऽत्मास्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वस्मैव सूत्रकृता तदस्तिनित्यमात्मैतत्परं प्रति-
ष्ठापितम् । इति एवाऽऽकृत्याऽऽचार्येण शंकरस्वामिना प्रमाणरूपेण वर्धितम् ' इति
*शंकरभगवत्पादैरुक्तम् ।

ख्रिस्त १८७८ वर्षीयपार्श्वानवृत्तदर्शकपुस्तकं (Indian Antiquary) ५७ मिते पृष्ठे

' व्याघ्रेः शंकरचन्द्रयोर्वैरुचैर्विद्यानिधेः पाणिनेः

सूक्तालिङ्गाविधीनिर्वाच्यं सुगमं धीवर्धनस्याऽऽत्मजः ।

श्रव्यं व्यापि च हर्षवर्धन इदं स्पष्टीकृतप्रत्ययं

लिङ्गानामनुशासनं रचितवानथर्थसंसिद्धये ॥ '

सूक्तालिङ्गाविधीनिर्वाच्यं पर्यालोच्य तेभ्यः सारं गृहीत्वा सुगमं श्रव्यं व्यापि
चेदं लिङ्गानुशासनं रचितवान् । अन्यच्च कौटिल्यम्—स्पष्टीकृतप्रत्ययम्, अस्पष्टाः स्पष्टी-
कृताः प्रत्ययाः कित्—वच्—दुच्—इत्यादयो यत्र । प्रत्ययानां सोदाहरणानां प्रदर्श-
नात्सुस्पष्टतां पर्यालोच्य मन्दमतयो न हृदयन्ति, इति भावः ।

इति मड्डपादस्वामिभ्युनेर्वर्णवागीश्वरस्य शंकरस्वामिनः कृतौ हर्षवर्धन-
कृतलिङ्गानुशासनटीकायां सर्ववर्णवागीश्वरस्य त्रिलिङ्गप्रकाशम् ।

इति पर्यालोचनेन ' हर्षवर्धनकृतलिङ्गानुशासनस्याख्याता शंकरस्वामि मड्डपादस्वामि
सूनुः ' इति प्रतीयते । परं तु ' भाषाभाष्यकर्तृत्वं लिङ्गानुशासनस्याख्याता ' इत्यत्र
निश्चयस्तु न ।

२ ' कुमारिलमड्डानां शंकरभगवत्पादानां च प्रयोगे समामगः समजनि '

* शंकरभगवत्पादानां जन्मसमयस्तु—ख्रिस्तपूतः ३८९ विक्रमसंवत् ८४५
(A. D. 788.) तथा च शंकरचन्द्रसंज्ञे—

' नाम्नः सिद्धशतवारविद्याताम्यनिद्रामुशाधिकशतानवतुष्टकाम् ' इति ।

तदनुसारिणी च शास्त्रदीपिका पार्थसारथिभिः प्राकट्ये नीता । एवं बहुना कालेन
रचितैर्बहुभिर्मन्यैः सागरतां गतेऽस्मिन्मार्गमाशास्त्रे दुरवगाहतामवलोक्य श्रौट्यवबोधाय
श्रीकम्पराजसन्तः—श्रीसंगममहाराजमन्त्रिवरश्रीमायणतन्त्रेण श्रीमतीगर्भजेन
इति शंकरादिग्विजये व्यक्तमेव ॥ श्रीवर्धमानविरचितऋगणरत्नमहोद्धृत्तौ—

‘संपिण्डताङ्गावयवा उदीयुः यथा नवाः कण्टकितोर्व्वदण्डाः ।

अनन्तज्यावासविवृद्धशीतवस्ता वसन्तातपक्काम्येव’ ॥

इति श्लोकस्य कुमारश्रीयस्ववर्णनेन ‘काव्यमप्यनेन विरचितम्’ इति प्रतीयते । परंतु
‘काव्यकर्तृवै वार्तिककर्ता, अन्यो वा कश्चित्’ इत्यत्र विनिगमकभावपणा कर्तव्या ॥

१ तथा चस्मिन्नेव ग्रन्थे प्रारम्भे—‘माप्यटीकार्दानां बहुत्वाद्दुरवगाहत्वाच्च भीमांसा
सागरसमा पूर्व्वमार्गान् । क्रियमाणेनानेन ग्रन्थेन दोषद्वयं (बहुत्व—दुरवगाहत्वं) रहितेन
राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितेन नामिदं ध्या पुष्करिण्या समा भविष्यति’ इत्यु-
क्तम् ।

२ तथा च माधवीयधातुवृत्तौ प्रतिगणसमाप्तौ—‘इति श्रीपूर्व्वदक्षिणपश्चिमसमुद्रा-
धश्चरश्रीकम्पराजसन्तःसंगममहाराजमन्त्रिवरश्रीमायणसुतन माधवसहोदरेण
सायणाचार्येण विरचितायां माधवीयायां धातुवृत्तौ’ इति, प्रारम्भश्लोकेषु—

‘अस्ति श्रीसंगमक्षमापः पुष्पवतिलपुरंदरः ।

यत्कीर्तिमौक्तिकादर्शं त्रिलोक्या प्रतिविम्ब्यते ॥

तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणः सायणः ।

तेन मायणपुत्रेण सायणेन मनीषिणा ।

आख्यया माधवीयेयं धातुवृत्तिर्विरच्यते’ इति समुपलभ्यते ॥

३ तथा च पराशरमाधवीये—

‘श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।

सायणो भोगनाथश्च मनोमुद्धी सहोदरी ॥

बौधायनं यस्य सृष्टं शाखा यस्य च याजुषी ।

भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः’ इत्युपलभ्यते ।

अन्यत्रापि तरंगप्रदायविद् मुक्तिः—

“निधिमतिमदाश्रयं (३८८९) विभवे मासि माधये ।

शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शंकराचोदयः स्मृतः” इति ॥

अधिकं तु—महदंशेभ्यःर्णित आयवियसुधाकरे द्रष्टव्यम् ॥

* गणरत्नमहोऽधिनियोगसमयम्—

‘अतनवन्त्यधिकेन्दुः कावशासु शोतेऽवतीतिपु ।

वर्षाभां विक्रमतेः माणस्त्वमहोदधिर्बौहः” ।

इतिवदन्ता श्रीयोगिन्दुसूरिकेन्द्रश्रीवर्धमानेन स्वयमेव संवत् ११९५ (A. D. 1140) लिखितम् ॥

* इदं सायणपदं वंशेन मन्त्रयवयमयति । तथा च सर्वदर्शनसंग्रहे—

‘श्रीमत्सायणद्वयार्थाविधेयैः स्मृतेन महाजना ।

क्रियते माधवीयेण सर्वदर्शनसंग्रहः” । इत्युपलभ्यते ॥

सायण—भोगनाथाग्रनेन चन्द्रवंशभूषण श्रीसंगममहाराजात्मज—

१ तथा च—तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये (कलिकातानगरे १८६० मिते ख्रिस्ताब्दे मुद्रिते) भूमिकायां तैल्लिङ्गलिपिलिखितपुस्तकग्रांथेभ्यो दर्शितः—

‘आदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ इत्युत्तरम्—

‘त ह्याह नृपतिं राजन्सायणार्यो ममानुजः ।

सर्वे वेत्स्येय वेदानां व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ।

इत्युक्तो माधवार्येण वीरबुक्कमहीपतिः ।

अन्वशास्त्रायाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने’ इति ॥

२ तथा च काव्यमालान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां चतुश्चत्वारिंशो(४४)लेखः—

‘कारणं जगतां दन्वे कण्ठादुपरि वारणम् ।

मातामहमहाशैलं महुस्तदुपितामहम् ॥

क्षेमं वः प्रचुरीकुपयिष्यामिभ्युद्रहन्हरिः ।

कोडाकृतेरभूद्यस्य कोडापल्लसभ्युधिः ॥

अस्ति क्षीराणिबोद्धूतमपांणुष्पमनुतमम् ।

अम्लानं यदनिर्मात्यमाधत्त शिरसीश्वरः ॥

सदाभोदनिधेस्तस्य संताने यदुसंज्ञिते ।

अभूदाश्चर्यमाधुर्यं वसुधायास्तपःफलम् ॥

संगमो नाम राजाऽभूत्सारसूते तदन्वये ।

रेजे यस्य यशःसिन्धोः सरणीव सुरापगा ॥

सर्वरत्ननिधेस्तस्य सङ्ग्राहसीत्तनुभुवाय ॥

मध्ये बुक्कमहीपालो मणीनामिव कौस्तुभः ॥

तस्य गौराश्विकाजानेस्तनयोऽमृदुणोन्नतः ।

हारगौरयशःपूरहारी हरिहरेश्वरः ॥

यत्थोदशमहावानयशसां दिग्बिहारिणाम् ।

भूयसाममवन्नालं भुवनानि चतुर्दश ॥

प्रतापवेवराथोऽस्य पुत्रोऽमृदुवि विश्रुतः ।

प्रमोक् इव मूर्तोऽयं प्रजानां स्वैर्गुणैरभूत् ॥

प्रत्यर्थिसमिधो हुत्वा प्रतापाग्नी रणाङ्गणे ।

विहितो येन वीरेण विजयश्रीकरग्रहः ॥

तस्य हेमाश्विकाजानेस्तनयो विनयोन्नतः ।

विद्यानिधिर्विशेषज्ञो वीरो विजयभूपतिः ॥

असौ विजयभूपालः पित्रा दत्तं स्वतेजसा ।
 समस्तं द्वाविडं देशमासिन्ध्याः पथपालययत् ॥
 बुक्कक्षितीशसदने हरितान्ववायः
 श्रीसिंहमूरिरभवत्प्रथमानकीर्तिः ।
 रैह्योरपञ्चशुकाः किल सर्वशास्त्र-
 सिद्धान्तमञ्जनसमर्थनकेलिलोलाः ॥
 तत्पुत्रस्ताकिंकार्यः पदवाक्यप्रमाणवित् ।
 सर्वं हरिहरक्षोणीभुजां यद्भर्मममवीत् ॥
 तत्पुत्रो हम्पणार्थः सर्वविद्याविशारदः ।
 निजेन चरितेनाऽऽसीद्वसिष्ठ इव पूजितः ॥
 राज्ञा हरिहरेणापि देवराचेण भूभुजा ।
 अचीकरदसौ विद्वान्महादानानि षोडश ॥
 सोऽयं विजयभूगालो हम्पणार्थाय धीमते ।
 स्वदेशे चेददृष्टुं पण्डित्यं ग्रामं मान्यं प्रदत्तवान् ॥

* स्वस्ति श्रीविजयाभ्युदयशकवर्ष १३२८ वर्तमानदुर्मुक्तसंवत्सरद भाद्रपदचौल
 इत्यादि तु केवलमेकदेशमात्रेण त्यक्तम्)

एकैव मागिनी लोके सर्वेषामेव भूभुजाम् ।
 न भोज्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुंधरा ॥
 दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोनुपालनम् ।
 दानात्स्वर्गमवाप्नोति पालनादच्युतं पदम् ॥
 स्वदत्ताद्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
 परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेत् वसुंधराम् ।
 पटिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते किमिः ॥

सामान्योऽयं धर्मस्तुर्मुपाणां काले काले पालनीयो भवद्भिः ।
 सचनितान्माविनः पार्थिवेन्द्रान्मूयो मूयो याचते रामचन्द्रः* । इति॥

एवं च १३२८ शके (A. D. 1416) विजयभूपतेर्वर्तमानत्वेन ततः प्राक्पुरुष-
 ६० वर्षव्यवहितो बक्रसितीशसमयः १२८८ शककालः (A. D. 1366) प्रतीयते ।

श्रीविद्यातीर्थयति—शिव्यश्रीवीरबुद्धमहीपतिमहामात्येन श्रीभारतीतीर्थयति—

१ तथाच—वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘वस्य निःश्वसितं वेदा वेदम्पो योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

तत्कटाक्षेण तद्गुणं ध्वद्वुक्कमहीपतिः’ इति ।

अयं श्रीविद्यातीर्थः श्रीभारतीतीर्थयतेरपि गुरुत्वे प्रतीयते । अतः

एव कालमाधवव्याख्याता सुदर्शनमाधुरः—

व्यामूहानामिह तनुभूतां जाह्नवीतीर्थमेकं

विद्यातीर्थं प्रकृतिविमलं सद्भिर्वेकोद्यानाम् ।

सर्वेषां तु प्रथमसुखदं भारतीतीर्थमाहुः

स्तद्भावान्मे विमलमनसो निर्णये शक्तिरस्ति ॥

इति श्लोकव्याख्यायाम्—‘तीर्थपदावसानानि च गुरुतरगुलतमनामानि स्मृतानि ।

तथा हि वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थस्य पद्यम्—

‘प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।

वेद्यासिकन्यायमाला श्लोकेः संगृह्यते स्फुटम्’ इति ॥

२ तथाच स्वयमेव ग्रन्थप्रारम्भे चतुर्थश्लोके—

‘इन्द्रस्याऽऽक्षिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-

र्धोर्ध्वो धर्मसुतस्य धैर्यनुवृत्तेः स्वो जा निमिर्गतिमिः ।

प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो

यद्वलस्य विमोरमूत्कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥’

इति व्यक्तमेवोपलभ्यते ॥

३ तथा चात्रैव विस्तरारम्भे सप्तमश्लोके—

‘स वन्द्याद्भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।

कृपामव्याहतां लब्ध्वा परार्धप्रतिमोऽभवत्’ ॥ इति;

सर्वदर्शनसंग्रहे—

‘वारं गतं सकलदर्शनसागराणा-

मात्मोचितार्थचरितार्थतत्सर्वलोकः ।

शार्ङ्गपाणितनयसर्वज्ञविष्णुशिष्येण श्रीमाधवाचार्येण पुराणसार-पराशरस्मृती व्याख्या
यवैदभाष्यतः प्राक्श्रौतधर्मप्रकाशिकेयं वैमिनीयन्यायमाला विरच्य वीरबुद्धौतयैव
विस्तीर्णा ॥

श्रीशार्ङ्गपाणितनयं निखिलममज्ञं
सर्वज्ञविष्णुगुरुमन्वहमाश्रयेऽहम् ।

इति समुपलभ्यते ॥

१ तथा चात्रैव ग्रन्थे—

‘श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ।
स्मार्तं व्याख्याय सर्वार्थं द्विजाथं श्रौत उद्यतः’ ॥

इति पञ्चमश्लोकं ‘सर्ववर्णाश्रमाद्यग्रहाय पुराणसार-पराशरस्मृतिव्याख्यानादिना
स्मार्तो धर्मः पूर्वं व्याख्यातः । इदानीं द्विजानां विशेषातुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय
प्रवृत्तः’ इति स्वयमेव व्याख्यातवान् ॥

२ तथा च वेदभाष्यप्रारम्भे—

‘ये पूर्वोक्तरमीमांसे ते व्याख्यायतिसंग्रहात् ।
कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः’ ॥

इति समुपलभ्यते । अत्रोत्तरमीमांसाया व्याख्यातवक्यमेव ‘वैयासिकन्यायमाला
स्वयं रचयित्वा गुलाम्ना स्थापिता’ इति, ‘व्याख्याय’ इति स्थवा ‘य एव भीर्मा-
साव्याख्याता स एव * वेदव्याख्याता’ इत्यपि प्रतीयते ॥

३ तथा च विस्तरारम्भे पञ्चमश्लोकयोः—

“स खलु प्राज्ञजीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ।
अकरोज्जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥
तां प्रज्ञस्य सभामध्ये वीरश्रीबुक्कसूतपतिः ।
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत्” । इति समुपलभ्यते ॥

* तथा च ताण्ड्यमहाभाष्ये—

‘व्याख्याताबुद्ध्युद्धौ सामवेदेशपि संहिता ।
व्याख्याता, ब्राह्मणव्याख्या क्रोम्योद्धे ननुद्वये’ इति ।

निद्रास्त्रित्व 'इण्डियन ऐन्टिक्वि' (इ० सन १८७७ पृष्ठ १६२) निःकर्षस्तु—
'अयं बुद्धराजकुमारो विजयनगरस्य राज्यं पञ्चषाणि (इ० सन १३६५—
१३७०) चक्रे' इति लेखनसम्प्रदायानुसारेण प्रतीयते ।

एवं तु पाराशरस्मृतिस्य—काञ्चनिर्णय—शैमिन्यायमात्र—विस्तर—पुरुषेदे-
माय्य—अश्वेदभाष्य—सामसंहिताभाष्य—पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य—पण्डितब्राह्मणभाष्य—
इतीत्यसु ग्रन्थेषु राज्ञो बुद्धराजस्य बुद्धस्य वा स्वस्वामित्ववर्णनेन 'पञ्चभ्यो वेदभ्योऽधिक-
कालं कदाचिद्राज्यं कृतं भवेत्' इति संभावये ।

सामसंहिताप्रथमपामाष्यप्रारम्भश्लोकेषु माधवः स्वः श्रीनारायणात्मनेन वर्ण-
यति—

'पञ्चाग्निना माधवेन श्रीनारायणतुलना' इति ॥

THE INDIAN ANTIQUARY 1877, Page 162.

According to Lassen, Ind. Ant. IV page (168) 977 this prince of Vijayanagara reigned " from about 1365—1370). " Mallava, in the introduction to the Kālmīrasya mentions that, after completing his commentary on the Dharma Purāṣāra (see Andriewitch, Catalogus, p. 234 a), he began to compose this work, the Kālmīrasya. From the introductions to the commentaries on various Vedic writings ascribed to him and to his brother Sāyana, their latter composition, or rather the following order of them, farther appears:—The first place is occupied by the explanation of the two *Mīmāṃsā. Puruṣārāmināṣeṣe* (conf. V. 9 of the Intro. to the *Jaiminiyanyajurvedī* and the *Viśvāsa* thereto, pp. 13, 15. Ed. Goldströcker); then follows the commentary on the Yajurveda, on the Rīgveda, on the Samhita of the Sāmaveda, on the Panchavinsābrahmanya, on the Shuklaśāstra. As in the beginning of all these works, or rather commentaries king Bukkaya (or rather Bukka) is mentioned as patron, he must very probably have reigned more than five years! At the conclusion of the introduction to the commentaries on the first part of the Sāmaveda, Mallava calls himself the son of 'Sri Nāriyana, (Panchāgṇinī Mallavena Sri Nāriyāṣaṣamūni, Berl. Ms. Orient. fol. No. 452),

एवंतु—पाराशरस्मृतिस्यप्रारम्भे, ग्रन्थेष्वपि ग्रन्थेषु तस्य (माधवस्य) विवृ-
र्णनं 'मायण' इति वर्णितमस्ति ॥

‘ २४ पण्डितब्राह्मणमण्डल्या युगव्यतिथिं कृत्वा ते ग्रन्था रचिताः, ये माधव-
नाम्ना प्रसिद्धाः’ इति जेकबमुद्राप्रतिदानपत्रेभ्यः प्रतीयते । तेभ्य एव दानपत्रेभ्यो
माधवसंबन्धिवत्तमिदमन्यदपि प्रतीयते—‘यदा जयन्ती तत्परिगणमतग्रामांश्च शासितुं
कियन्तं सम्यं नियोजितः, तदाऽनेन (माधवेन) गोवानामिका कोङ्कणदेशराज-
धानी विजित्य स्वार्थानिकृता यत्र तेन कुचोरग्रामस्य परिगणे २५ ग्रामाः शासनवत्-
पूर्वकं दत्ताः, येऽद्यापि संमदानाश्रिता एव वर्तन्ते । एतद्देशखण्डस्य नाम (शके १३१३
(A. D. 1391) अर्थात् (पोर्चुगलदेशीय) वासकोडीगामास्तत्कालस्य तत्र
प्रवेशतः १०७ वर्षान्तरिते पूर्वकाले माधवकृतैतद्देशविजयस्मरणाय ‘माधवपुर’ इति
स्थापितम् ॥

महेशचन्द्रन्यायरत्नस्तु काव्यप्रकाश (सन १८६६ ई० कलिकातामुद्रित)
भूमिकायां २२ पृष्ठे—माधवेन सर्वदर्शनसंग्रहः सन १८३९ ई० वत्सरे रचितः’
इति संमन्यते । परं तु ‘केन प्रमाणेन स तथाऽमन्यत’ इति मम न ज्ञातम् ।

अस्मिन्निषये पण्डितकालङ्करचित-कुसुमाञ्जलिभूमिकायां १० पृष्ठे लिखित-
मपि विवेकनीयम् ।

प० जरमानमहाशयेन तु—आनन्दतीर्थवास्तविकनाम्नो माधवस्य (शके
११२१ (A. D. 1196), उत्पन्नस्य) तादात्म्यमनेन माधवेन मन्यते’ इति ॥

whilst elsewhere, as in the introduction to the com-
mentary on the Pārās'arasmṛiti (Aufrecht : loco citato), and in
other places his father is called *Mayana*. On a colony of 24
learned Brahmins who co-operated in the composition of the works
bearing the name of Mādhava, see Roth in the *Munchener Gel-
Anz.* 1853 p. 464 or rather the inscription communicated by Major
Jacob in the *Jour. Bo : Br : R : As : Soc.* vol. p. 115. As
moreover this inscription states concerning him that whilst
temporarily entrusted with the government of the town (and
district) of Jayanti, he had conquered *Gova* (now Goa), the
capital of the Konkana, where he issued the still existing grant
of 25 estates situated in the district of Kuchara (now Kochra),
and which were henceforth to be called “ Mādhava-town,” as a
monument of his conquest in the 1313th Saka year (A. D. 1391,
just 107 years before *Vasco de Gama's* arrival), the question is
not out of place whether an acquaintance with Syrian Christians,
who were so numerous in that very district, has not exerted some
influence on the special emphasis imparted by him to the
Krishna Janmāstami. There was according to all appearances

just in this Southern part of India, where at that time also the Jainas exerted considerable influence, a peculiarly favourable soil for a certain syncretism of religious systems at that period; as appears, among other circumstances, also from the commingling of the Vishnu-cultus with S'iva-worship as manifested in the name Harihara borne by a brother and a nephew of King Bukka: conf: Lassen, IV pp. 171, 172. This may have been in a measure commendable simply on patriotic and political grounds, as in opposition to the invasions of Moslems, against whom these princes had to contend. According to *Mahes'achundra* (introduction to the *Kavya Prakash* Calc: 1866 p. 22), Mādhava composed the *Sarva-darshanasangraha* A. D. 1335; it is unknown to me on what this statement rests. Conf: also *Colebrooke*, Misc. Ess. Vol. I. p. 301; Cowell, Introduction to the *Kusamānjali* p. 10. Germann in his Edition of Ziegenbalg's *Genealogie der Malabar-Götter* (p. 118) has confounded our Mādhava with an older Namesake (born Saka 1121,—A. D. 1199), who appears as a very zealous promoter of Krishna-worship (but whose real name is Anandatirtha).

तस्यैतस्य सविस्तरस्य जैमिनीयन्यायमालाग्रन्थस्य प्रीतिवार्तायां कामल-
 कवचनायासदर्शकस्य सकलविद्वदुपादेयतामवलोक्य यूरोपदेशे, कलिकातानगरे च
 शुद्धिदेश्यस्मिन्ग्रन्थे न्यूनतामवेक्ष्य 'स्वकीये "आनन्दाश्रमे" प्रकाशनमुचितम्' इति
 वाञ्छाभिः सकलप्राचीनदुर्लभग्रन्थप्रकाशनशालैः सकलसुखेन सौमनस्यैः 'आपटे'
 इत्युपाख्यैः 'चिमणाजी' इत्याख्यया प्रसिद्धानां विप्रवर्याणां तनयैर्महादेवशर्मा-
 मिरस्य जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्य शोधनायादुभोदितोऽहमपि प्रत्यविकरणं
 नियतसूत्रैः संपूर्णं, कुत्रचिद्यथोपयोगं शास्त्रभाष्येण, शास्त्रदीपिकया च, उपरुक्त्य
 यथायति शोचनमकार्षम् ॥

तस्यैतस्यासिद्धकोविदोपादेयस्य ग्रन्थस्य शोधनार्थं यैर्महात्मभिर्वर्धनार्थानन्दाश्रमविश-
 यिम्य उक्तमहाशयैर्म्यः पुस्तकप्रेषणं साहाय्यमकारि तेषामुत्कारवर्धनार्थं यारगरानेन
 शत्रयम्, किंवा हैहयाविषेन ॥

पुस्तकदातॄणां नामानि	चिह्नम्	पत्राणि	वर्णनम्
१ जयपुरराजगुरु-श्रीयुतमैथिलनरहरिसिर्गणाम्	क.	३५५	गुह्यप्रायम् ।
२ " " "	ख.	५१८	अशुद्धप्रायम् ।
३ जयपुरराजगुरु-श्रीयुतनारायणभट्टानाम्	ग.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
४ " " "	घ.	०	१ अध्यायपर्यन्तम् ।
५ युरोपमुद्रितम्	ङ.	०	३ अध्यायपर्यन्तम् ।
६ कलिकातामुद्रितम्	च.	०	गुह्यप्रायम् ।
७ अलवरराजपण्डितवर-उदयानन्द- रामचन्द्रशर्मणाम्	छ.	०	६ अध्यायपर्यन्तम् ।
८ 'भैरोबादादा फडणवीस' इत्येतेषाम्	ज.	४०९	अशुद्धप्रायम् ।
९ 'नारायण बाबाजी जोशी' इत्येतेषाम्	झ.	३८४	गुह्यप्रायम् ।
१० 'अनन्ताचार्य गजेन्द्रगडकर' इत्याख्यानाम्	ञ.	४३२	अशुद्धप्रायम् ।

एवं पुस्तकदशकाधारेण यथामति शोधितेऽप्यास्मिन्नप्ये यदि मनुजधर्मलात्प्रमादो भवे-
त्तर्हि क्षन्तव्यम् । यतः—

‘गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

इत्यन्ति दुर्जेनास्तत्र समादधति सज्जनाः ।’

इति निवेदयति विदुषामनुचरः

शिवदत्तशर्मा ।

सूत्रेषु मीमांसकानामृषीणां नामानि ।

अभिनाम	सूत्राणि	अ० पा० सू०
आत्रेयः	'निर्देशाद्वा त्रयाणां स्यादम्याधेये ह्यसंक्थः क्रतुषु ब्राह्मणश्चुतिरित्यात्रेयः '	६ १ २६
ऐतिहायनः	'सर्वेषां वैकमन्व्यमैतिहायनस्य भक्तिपावन- त्वात्सर्वनाधिकारो हि '	३ २ ४३
कामुकायनः	'तथा चाम्यार्थदर्शनं कामुकायनः '	११ १ ५७
कार्ष्णिजिनिः....	'स कुलकल्पः स्यादिति कार्ष्णिजिनिरेक- स्मिन्नसम्भवात् '	६ ७ ३५
जैमिनिः	'कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् '	३ १ ४
वादरायणः	'औत्पत्तिकस्तु वाचस्पत्येन संबन्धस्तस्य ज्ञान- मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तद्व्यमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात् '	१ १ ५
वादरिः	'द्रव्यगुणसंस्कारेषु वादरिः '	३ १ ३
लावुकायनः	'विप्रतिषेधात् गुण्यन्यतरः स्यादिति लावुकायनः '	६ ७ ३७
इत्यादि ।		

न्यायमालाविस्तरस्थग्रन्थानां ग्रन्थकृतां च नामानि ।

पृष्ठानि

भाष्यटीकादीनां	४
शास्त्रदीपिकादौ	”
मट्टमतेन	११
गुल्मतमाह	१२
साट्टप्राभाकरमतभेदः	१७
वैयाकरणाः	१९
नैयायिकाः	”
मन्वादिप्रणीतस्मृतिश्चात्	२१
वार्तिककारः	२१
वैवायनापरतम्बाथलायनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः	२४
तैत्तिरीयकब्राह्मणे	२७
पाणिनिकात्यायनपतञ्जल्यो	”
बह्वृचब्राह्मणे	१०९
भाष्यकार (शबर) स्यामिमतः	१७०
यज्ञवल्क्यः	२१०
वृत्तिकारमतभारवयति	४७३
सूत्रकारः	४९२

इत्यादि ।

तत्तद्व्यायपादस्थाधिकरणप्रदर्शकयन्त्रम् ।

अध्यायाः	पादेष्वधिकरणानि									अध्याये
	प्रथमे	द्वितीये	तृतीये	चतुर्थे	पञ्चमे	षष्ठे	सप्तमे	अष्टमे	नवमे	सम- ष्टयङ्काः
प्रथमे ...	<	४	१०	२०		४२
द्वितीये ...	१<	१३	१४	२		४७
तृतीये	१५	१९	२०	२१	२०	१६	२३	२३	१५७	
चतुर्थे ...	१७	१३	२०	१२		६२
पञ्चमे ...	१<	१२	१५	९		५४
षष्ठे ...	१३	११	२१	१४	२१	७	१३	९	१०९	
सप्तमे ...	५	१	१४	३		९३
अष्टमे ...	१९	६	६	४		२५
नवमे ...	१<	२०	१४	१५		६७
दशमे ...	११	३४	२०	२७	३६	२२	२०	१९	१७९	
एकादशे ...	११	१६	१६	२१		६४
द्वादशे	२१	१५	१६	१६		३८
सप्तविंशत्याः		९०७

तत्तदध्यायपादगतसूत्रप्रदशकयन्त्रम् ।

अध्यायाः	पादेषु सूत्राणि								अध्याये
	प्रथमे	द्वितीये	तृतीये	चतुर्थे	पञ्चमे	षष्ठे	सप्तमे	अष्टमे	सम- ष्टयङ्काः
प्रथमे	३२	५३	३५	३०	१५०
द्वितीये ...	४२	२९	२९	३२	१३२
तृतीये ...	२७	४३	४६	५७	५३	४७	५१	४४	३१८
चतुर्थे ...	४८	३०	४१	४१	१६०
पञ्चमे	३५	२३	४४	२६	१२८
षष्ठे ...	५२	३१	४१	४७	५६	३९	४०	४२	३४८
सप्तमे	२३	२१	३६	२०	१००
अष्टमे	४३	३२	३५	२८	१३९
नवमे ...	५८	६१	४३	६०	२२१
दशमे	५८	७४	७५	५९	८८	७२	७३	७०	५७६
एकादशे ..	७०	६६	५४	५७	२४७
द्वादशे ...	४६	३७	३८	४७	१६८
समष्टयङ्काः	२७४५

आधकरणानुक्रमणिका ।

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अंश्वदाभ्ययोरपि सादनादिधर्मवत्त्वस्य..	३	६	३२-३४	१८५
अग्नये जुष्टमिति मन्त्रेऽग्निशब्दस्य विकृ-				
तादृहस्य	९	१	३८-३९	४२८
अग्निचयनस्य संस्कारतायाः	२	३	२१-२३	१००
अग्निचयने-अग्निविमोक्तस्य मतभेदेन				
व्यवस्थायाः	११	३	१७-२०	६४५
प्राकृतवैकृतोभयवर्षाहृतीनामनुष्ठानस्य	१०	३	२३-२९	५१७
अग्निचिद्वर्षणादित्रतानां कृत्वन्तेऽनुष्ठा-				
नस्य	५	३	२६-२८	२९२
अग्निरागस्याऽऽराहुपकारकतायाः ...	१०	१	१६-१८	४८७
अग्निमूर्धेत्यादिषाज्यानुवाक्यादीनां तानेन				
प्रयोगस्य	९	२	३०-३१	४४६
अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव				
विनियोगस्य	३	२	१०	१२४
अग्निहृति स्तुतशस्त्रयोरविकारस्य	१०	४	४९	५४७
अग्निष्टोमे-उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयु-				
क्तत्वस्य... ..	९	१	२०-२५	४२३
अग्निहोत्रादिनाम्ना धर्मातिदेशस्य ...	७	३	१-४	३८०
अग्निहोत्रादियावज्जीवकर्मणां स्वकाल-				
मात्रकर्तव्यतायाः	६	२	२३-२६	३१५
अग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	४	४५
अग्निहोत्रादिपूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्त-				
त्वस्य	९	१	१	४१८
अग्निहोत्रादीनां स्वकालवृत्त्या आवृत्तेः	६	२	२७-२८	३१६
अग्नीषोमीयपशौ-उरुवशब्देन वपाभिधा-				
नस्य	९	४	२२	४६९
अग्नीषोमीयपशौ-दार्शपूर्णमासिकधर्मा-				
तिदेशस्य	८	१	१२	३९६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अग्नीषोमीयपशौ-पाशैकत्वपाशबहुत्वा-				
मिधादिमन्त्रविकल्पस्य	९	३	१५-१९	४५७
अग्नीषोमीयपशौ-प्रयाजानुयाजयोः पात्र-				
भेदस्य	५	२	१६	२८२
„ -लौकिकयूपस्पर्शप्राय-				
श्चित्तस्य	९	३	९	४५६
„ -सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गुण-				
नाग्निशब्देनाग्नेरभिधा-				
नस्य	१०	४	३६-३७	५४४
अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशोप-				
कारस्य	१२	१	१-६	६३६
अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	३-४	६४२
अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वा-				
ग्विसर्गस्य	११	३	१६	६४४
अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थतायाः ...	३	७	३९	२०१
अग्नौ धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनो-				
पादानस्य	१०	५	१४	५५२
अग्न्यातिग्राह्यस्य विकृतानुपदेशस्य	१०	८	२३-२८	६०९
अग्न्यादौ नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादि-				
समुच्चयस्य	१०	४	१-२	५३०
अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारितायाः	५	१	१४	२६८
अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्यस्य	१२	२	२५	६८१
अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वस्य ...	६	३	८-१०	३१८
अङ्गानाम्-अन्यद्वाराऽनुष्ठानस्य	३	७	१८-२०	१९५
अङ्गानाम्-अपि. समदर्शादिनियमस्य...	११	२	३-१०	६२९
अङ्गानाम्-ऐककार्यस्य	११	१	५-१०	६१९
अङ्गापूर्वभेदस्य	२	२	१	७९
अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्यायाः	१०	५	५३-५४	५५८
अङ्गेषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठक्रमस्य बल-				
वत्त्वस्य	५	१	१५	२६९

अचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्य यागानधिका-

रस्य... .. ६ १ ४२ ३०८

अञ्जनादेः परिव्याणान्तानुसमयस्य ... ५ २ ७-९ २८०

अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौतमु-

लवादिभिः समुच्चयस्य ... १० ४ १०-१२ ५३५

अतिजगत्साम्भ्यस्यमानायां त्रिशोकगा-

नस्य... .. ९ २ २१-२४ ४३९

अतिदशस्थलेऽपि विधिशब्देनैव देवता-

भिधानस्य १० ४ २५ ५४०

अवाभ्यादीनां ग्रहनामतायाः ... २ ३ २० ९९

अदृष्टफलस्यावघातादेः सङ्कटनुष्ठानस्य ११ १ २८ ६२३

अध्वुभ्या इडामक्षविकारतायाः ... १० ७ १२-१६ ५८६

अग्निगौ-प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वस्य. ९ ४ २३-२४ ४५०

अग्निगौ-ह्येनादिशब्दानां कात्स्न्यवच-

नस्य... .. ९ ४ २५-२७ ४५०

अध्वरकल्पायां त्रिषु संशेष्वङ्गानां भेदेना-

नुष्ठानस्य ११ २ १८-२२ ६३१

अनाहिताग्निपूजनयनहोमस्य ६ ८ ११-१९ ३६८

अनाहिताग्निरेव चतुर्होतृहोमाधिकारस्य ६ ८ १-१० ६६७

अनाहितेऽग्नौ-अवकीर्णपश्वनुष्ठानस्य ... ६ ८ २२ ३६९

अनाहितेऽग्नौ-स्थपतीदृशाः ३ ८ २०-२१ ३६९

अनाहुतिर्नैव जर्तिलाश्रत्यादिनिषेधस्यार्थ-

वाङ्मतायाः ... १० ८ ७ ६०३

अनिरुतेऽपि-अभ्युदये वैकुण्ठीभ्यो निर्वा-

पस्य... .. ६ ५ १६-१७ ३४०

अनिरुतेऽपि-अभ्युदयेदृशाः ... ६ ५ १२-१५ ३४०

अनुनिर्वाध्यापुरोडाशानां पुरोडाशस्यैव

तन्निवृत्तस्य १२ ३ ३-८ ६८६

अनुयज्ञादिध्वारम्मण्यावाधस्य १० १ ५ ४८२

अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालतायाः ४ ३ ३६ २५०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षयोः	५	१	२३-२४	२७२
अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मतायाः				
	१०	४	३८	५४४
अनुष्टुब्गायज्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगव- योगानस्य	९	२	२५-२८	४४३
अनृतवदननिषेधस्य क्रतुधर्मतायाः ...	३	४	१८-१९	१५८
अनैन्द्राणाममन्त्रकमक्षणस्य	३	२	३८	१३५
अन्तर्वेदैर्युपाङ्गतायाः	३	७	१३-१४	१९४
अपच्छेदयौगपद्येऽपि प्रायश्चित्तस्य	६	५	४९-५०	३४८
अपरात्रे व्रतस्थानियमस्य	६	८	२९	३७१
अपरिमितशब्दस्य संख्यानस्त्वस्य	६	७	२१-२२	३६३
अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणस्य ...	६	७	२३-२५	३६३
अपश्वादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थतायाः	१	४	२६	५६
अपूर्वप्राकृतधर्माणां विकृतावसंबन्धस्य (शबरमते)	३	८	३१	२१३
अपूर्वस्य—अस्तित्वायाः	२	१	५	६४
अपूर्वस्य—आख्यातप्रतिपाद्यतायाः ...	२	१	१-४	६१
अपूर्वस्य—निमित्ततायाः	९	१	१	४१९
अभिक्रमणादीनां प्रयाजमात्राङ्गतायाः...	३	१	१९-२०	११६
अभिघारणे शेषधारणतत्प्रात्रयोरनुष्ठान- नस्य	४	१	३३-३९	२२८
अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यतायाः	३	८	१८	२०९
अभिर्भक्षनस्याङ्गप्रधानोभयाङ्गतायाः ...	३	७	८-१०	१९२
अभिषेचनीयदशपेययोर्भेदेन प्रयोगस्य ...	११	२	५५-६०	६३८
अभिषवादीनां सोममात्रधर्मतायाः ...	३	६	३६	१८७
अभ्युदयेष्टौ दधिगृतयोः प्रवेष्टधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४१-४२	४७४
अभ्युक्षीतसोममक्षणे, इन्द्रस्याप्युपलक्ष- णस्य	३	२	६९-३१	१३१
अथ सहस्र—इत्युक्ता प्रगीतयैवाऽऽहवनी- योपस्थानस्य	९	२	३०-३१	४४६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अर्थवादप्रामाण्यस्य	१	२	१-१८	२१
अवगोरणादीनां पुमर्थतायाः	३	४	२३	१६०
अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थ- तायाः	४	२	२६	२३९
अवघातादीनामा तण्डुलनिवृत्तेरभ्यासस्य	११	१	२७	६२३
अवघाते ब्रीहिरूपाविवक्षायाः	९	१	१	४१८
अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादा- नस्य	६	४	१-२	३२९
अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयस्य	५	२	६	२८०
अवमृथगमनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः ...	४	२	२८-२२	२३७
अवमृथनाम्ना सौमिकधर्मातिदेशस्य ...	७	३	१२-१५	३८३
अवमृथे—अग्नीवरुणयोः सस्विटकृच्छ्र- ध्दनाभिधानस्य	१०	४	३४-३५	५४३
अवमृथे—अपूर्वकर्मतायाः	१०	७	४७-५०	५९३
अविहितस्वाहाकारेण प्रदानेषु स्वाहाकार- विधानस्य	१०	८	२०-२२	६०८
अवेष्टावङ्गानां भेदस्य	११	४	९-११	६५३
अवेष्टेः—अन्नाद्यफलकत्वस्य	२	३	२३	१०३
अवेष्टेः—कृत्वन्तरतायाः	२	३	३	९३
अव्यक्तयजतौ सौमिकधर्मातिदेशस्य ...	८	१	१६	३९८
अश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां प्रतिपुरोडाशं कपालच- तुष्टुभेदस्य	११	४	३९-४१	६५१
अश्वमेधे 'ईशानाय परस्वतः' इत्यनेन यागान्तरविधानस्य	९	४	५१-५५	४७३
अश्वमेधे 'प्राकाशौ' इत्यनेनाध्वर्युमागवा- धस्य	१०	३	६३-६४	५२६
अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयस्य	१२	३	१-२	६८६
अस्थियज्ञे-अस्थर्ना—काम्यकर्माद्यनुष्ठान- नानुष्ठानस्य	१०	२	५१	५०५
अस्थियज्ञे-जपाद्यननुष्ठानस्य	१०	२	४९	५०४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
अस्थियज्ञे-शाखामानशुक्रस्पशानुष्ठानस्य	१०	२	५०	५०४
अस्थियज्ञे-सूक्तवाक्यताशासनाननुष्ठा-				
नस्य ---	१०	२	५२-५४	५०५
अस्थियज्ञे-हेतुक्रामभावस्य	१०	२	५५-५६	५०६
अहर्गणस्थेऽपि विश्वजिति सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
अहर्गणे-अपच्छेदं सर्वेषामनावर्तनस्य....	६	५	५६	३५१
अहर्गणे-अथद्विासोन्नरोत्पादनस्य	१०	६	७७	५८२
अहर्गणे-कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याह-				
नियमस्य	११	३	१३-१४	६४३
अहर्गणेषु द्वादशहिकथमातिदेशस्य ...	८	१	१७	३९९
अहीने-उक्षगामुत्तर्गस्य कर्मशेषप्रतिषे-				
धार्थतायाः	११	२	५२-५४	६३७
अहीने-शुक्रस्पशादौ यस्य कस्यचिद्य-				
जमानस्य कर्तृत्वस्य	१२	४	३३	७०१

आ

आकृतिसक्तः	१	३	३०-३५	३९
आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां				
विनियोगस्य	३	२	२०-२३	१२८
आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थतायाः	२	३	२७-२९	१०४
आग्नेयादिकाभ्येष्टयाः	२	३	२५	१०२
आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२४	५५
आग्नेयादीनामनमतायाः	१	४	९	४८
आग्नेयादीनां प्रधानानां-तन्त्रस्य ... १२	२	१-२	६२८	
आग्नेयादीनां प्रधानानां-भेदेऽप्याचारादीनाम-				
क्लानां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	१	५३-६६	६२६
आग्नेयादीनां-समुदितानां तन्त्रेण स्वर्ग-				
फलकत्वस्य	११	१	१-४	६१२
आग्नेयाद्याकपालचरोर्द्भवदानमात्रस्य होतव्य-				
तायाः	३	४	४३-४७	१६४
आग्नेयणादेव षोडशियहणस्य	१०	५	४२-४३	५५६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आग्रयणे-ग्रसूनवर्हिषामेव ग्रहणस्य	१२	२	३४	६८४
आग्रयणे-वत्से पाकामावस्य	१०	३	३६	५२०
आग्रयणे-वाससि पाकामावस्य ...	१०	३	३७	५२०
आग्रयणे-वासोवत्सयोरन्वाहार्धमनुष्ठा-				
नस्य	१०	३	३५	५१९
आग्रयणे-वासोवत्सयोरभिघारणामावस्य	१०	३	३८	५२१
आग्रयणे-वासोवत्साम्बामन्वाहार्धस्य नि-				
वृत्ते:	१०	३	३४	५१९
आधारादीनामङ्कताया:	४	४	२९-३८	२६१
आधाराद्यपूर्वताया:	२	२	१३-१६	८४
आधाराद्याभेयादीनामङ्कामावस्य	२	२	३-८	८२
आधारे मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य	१२	३	२८	६९२
आज्यभागौ यजति-इत्यनेनापूर्वगृहमेधीय-				
विधानस्य	१०	७	६४-३३	५८८
आज्यस्य सोमादनुत्कर्षस्य	५	४	१९-२१	३००
आज्येन शोधं संस्थापयति-इत्यनेन कर्मान्त-				
रविधानस्य	९	४	५६-६०	४७७
आतिथ्यायां-बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणाद्य-				
मावस्य... ..	१२	१	४६-४३	६५४
आतिथ्यायां-स्तरणमन्त्रस्याऽऽवृत्ते:	१२	१	४४	६७५
आधानस्य-तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	३	२	६४१
आधानस्य-पवमानेष्ट्यनङ्कताया: ...	३	६	११-१३	१८१
आधानस्य-विधेयत्वस्य	२	३	४	९४
आधानस्य-सर्वार्थताया:	३	६	१४-१५	१८१
आधानाज्ययोरङ्गेनर्गुणेनाभिधानस्य	१०	४	३०-३१	५४१
आधाने-अग्नेः समुणेनाभिधानस्य ...	१०	४	२६-२३	५४१
आधाने-‘अपरिमितं देयम्’ इत्यनेन संख्या-				
न्तरविधानस्य	६	७	२१-२२	३६३
आधाने-उपवाद्स्य विकल्पताया: ...	१०	८	९-११	६०४
आधाने-मानस्योपांशुताया: ..	३	३	९	१२८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
आधाने-पुरुषद्वयकर्तृत्वनिराकरणस्य	६	१	२२-२३	३०६
आधाने-विविधसंख्याकानां दक्षिणानां				
विकल्पस्य	१२	४	९	६९७
आध्वर्षवादिष्वध्वर्षादीनां कर्तृत्वानियमस्य	३	७	३९-४२	२०१
आनुपूर्व्येणापच्छेदे-उत्तरापच्छेदनिमित्तप्रा-				
यश्चित्तानुष्ठानस्य	६	५	५४	३५०
आमनहोमानां सांग्रहापण्यकृतायाः ...	४	४	७	२५६
आमिक्षायुक्ततायाः	४	१	२२-२४	२२४
आमिक्षायाः पयोधर्मातिदेशस्य ...	८	२	१९-२३	४०६
आयुर्दादिमन्त्राणां यजमानतायाः ...	३	८	१५-१६	२०८
आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तियमस्य	६	२	१३-१५	३१२
आरब्धलौकिककर्मणः समाप्तेरनियमस्य	६	२	१६-१८	३१३
आरम्भणीयायासारम्भणीयाबाधस्य	१०	१	६-८	४८३
आरम्भणीयेष्टेः पुरुषसंस्कारतयाऽनावृत्तेः	९	१	३४-३५	४२६
आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णतायाः ...	३	१	१२	११२
आर्थस्तेच्छयोः	१	३	८-९	३१
आश्रयिणामदृष्टार्थतायाः	४	१	१८-२०	२२३
आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य 'न चतुर्जिशात्'				
इत्यनेन समस्ताया ऋचो निषेधस्य...	९	४	१८-२१	४६८
आश्विनाश्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षणस्य	१०	५	६७-६९	५६३
आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रबाधस्य पुरस्ता-				
त्प्रतिकर्षस्य	१०	५	७०-७२	५६३
आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगस्य	३	२	५-९	१२३

इ

इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपातिशब्दानुहस्य	९	१	४०	४६९
इति ह स्मेत्यादिप्रकृतिपुराकल्पानामर्थवाद-				
तायाः	६	७	२६-३०	३६४
इन्द्रपातिस्थेत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणवृत्तेन				
विनियोगस्य	३	२	२७-२८	१३१

इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्ये विनियोगस्य	३	२	३—४	१२२
इरापदस्य प्रगतितायाः	९	१	५४—५८	४३४
इषौ श्येनीयविशेषधर्मातिदेशस्य	७	१	१३—१३	३५६
इष्टकासु सकृद्विकर्षणाद्यनुष्ठानस्य	९	१	२६—२८	४२५
इष्टिसंस्कृताग्नावशिहोत्राद्यनुष्ठानस्य ...	५	३	२१—२५	२९१
इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमस्य	५	४	५—९	२९७
इष्ट्याग्निहोत्रसामानां मूलप्रकृतितायाः ...	८	१	६—१०	३९२

उ

उक्थयानुरोधेन षोडशयुक्त्वस्य	५	१	३५	२७७
उत्सर्वा काम्येन नित्याग्नेर्विकारस्य ...	१२	४	१७—२५	६९६
उच्चैवचध्वनेः परमापूर्वप्रयुक्तत्वस्य ...	९	१	३	४२०
उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मतायाः	३	३	१—८	१३७
उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मतायाः...	१०	१	१४—१५	४८३
उत्तमान्धानामह्नां पत्नीसंयाजसंस्थायाः ...	९	१	२९—३२	४२५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—आपराग्निहोत्राणां (पत्नीसंयाजादीनां) भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	४७—४८	६३५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—कर्मभेदस्य	११	२	४२—४६	६३५
उत्तरदक्षिणविहारयोः—भेदेनाह्नामनुष्ठा- नस्य	११	२	३३—४१	६३५
उत्तरयोः स्तोमातिदेशस्य	९	२	३४—३८	४४८
उत्तरयोर्गायति, इत्यत्रोत्तराग्रन्थसमर्थात्- शेरेवर्चोर्ग्रहणस्य	९	२	२६—२४	४३८
उत्तरा दोहयति, इत्यत्र सर्वगोदोहनवि- धानस्य	११	१	४६—५२	६२५
उत्तरावर्णवशेन गानस्य	९	२	३२—३३	४४७
उद्वसान्नीयस्य—ऋत्विजामेककेनानुष्ठानस्य	१०	२	४३	५०२
उद्वसान्नीयस्य—सत्रानुष्ठानतया तत्र दान- स्य परिक्रियार्थतायाः	१०	२	३९—४०	५००
उद्वसान्नीये सत्रिण्योऽन्येषामुत्त्विकत्वस्य	१०	२	४१—४२	५०१
उद्वसान्नीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानुष्ठानस्य	६	५	४२	३४६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृ०
उद्गातुरत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादा-				
नस्य	६	५	५५	३५०
उद्गातॄणां सह सुवह्मण्येन भक्षस्य ...	३	५	२३-२६	१७१
उद्भिदादिशब्दानां—यागनामतया प्रामा-				
ण्यस्य	१	४	१	४०
उद्भिदादिशब्दानां—यागनामधेयतायाः.	१	४	२	४०
उपगस्यापृथक्त्वस्य	३	७	३०	१९८
उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणस्य	४	१	४६-४८	२३०
उपयजनादिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयस्य.	१२	४	८	६९७
उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्तेः	११	४	५३-५४	६६३
उपवीतस्य-दर्शपूर्णमासाङ्गतायाः ...	३	४	१०-११	१५४
उपवीतस्य-प्राकराणिकाङ्गतायाः	३	१	२१	११७
उपवीतस्य-विधित्वस्य	३	४	१२	१५५
उपवीतोदशत्वयोरनुवादायाः	३	४	१३-१४	१५५
‘उपशयो यूपो भवति’ इत्यत्र यूपशब्दस्य				
संस्काराद्ययोजकतायाः	७	३	३३-३४	३८९
उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानु-				
ष्ठानस्य	११	३	२१	६४६
उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारिण				
कर्तव्यतायाः	११	४	२८-२९	६५६
उपसदासपूर्वायतायाः	१०	७	४३-४६	५९४
उपस्तर्णाभियारणाभ्यां सहैव चतुरव-				
दानस्य	१०	८	२९-३२	६१
उपहृद्वे इयावाश्वेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्यवा-				
धस्य	१०	३	६५-६७	५२७
उपांशुयाजस्य—श्रोवाज्यद्रव्यतायाः ...	१०	८	४७-४८	६१४
उपांशुयाजस्य-प्राकृतदेवतानियमस्य ...	१०	८	४९-५०	६१४
उपांशुयाजस्य—विष्णवादिदेवताकत्व-				
पोषमासीकर्तव्यत्वयोः	१०	८	५१-६१	६१६
उपांशुयाजापूर्वतायाः	२	२	९-१२	८३

उपांशुयाजेऽपि—चतुरवत्तस्याऽऽवश्य-

कताया	१०	८	३३-३४	६११
उपांशुयाजेऽपि—देवतापनयस्य ...	६	५	१०-११	३६९
उपकरणादीनामग्नौपोमीयधर्मायाः ...	३	६	१८-१७	१८३
उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनस्य ...	१०	६	७८-७९	५८३
उभयसाक्षि बृहद्वधंतरयोः समुच्चयस्य ...	१०	६	२४-२६	५७४

ऊ-

ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयतायाः	९	२	१-२	४३६
ऊहाद्यमन्त्रतायाः	२	१	३४	७२

ऊ-

ऊलक्षणस्य	२	१	६५	७३
ऊवा स्तुवते, साम्ना स्तुवते' इतिवि-				
धिना साक्षेव स्तवविधानस्य ...	९	२	३०-३१	४४६
ऊणत्रयापाकरणस्य ब्राह्मणक्षत्रियै-				
श्यानां नित्यतायाः	६	२	३१	३१७
ऊतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिण्य-				
बाधस्य	१०	३	६८-७३	५२७
ऊत्विगितिनाम्नोऽसर्वगामितायाः ...	३	७	३२-३५	१९९
ऊत्विजां स्वामिसप्तदशत्वस्य	३	७	३८	२००
ऊत्विजामेव शेषमक्षणस्य	६	४	४-९	३३०

ए-

एककपालैन्द्राग्रयोः सार्थवादविध्यतिदे-

शस्य	७	१	२२	३७७
एकत्रिक आद्ये नृचे गानस्य	१०	५	७-९	५५०
एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणस्य	१०	५	१-६	५४९
एकपात्राणामनुज्ञापनस्य	३	५	४३	१७६
एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजस्य ...	१०	८	६२-७०	६१७
एकवाक्यत्वलक्षणस्य	२	१	४६	७५
एकस्यामृचि पूर्णानस्य	१०	५	१०-११	५५१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
एकस्थैव पुंस आधानाधिकारस्य ...	६	१	६२-६३	३०६
एकहविरातावपि पञ्चशरावनिर्वापस्य....	६	४	६२-६३	३३२
‘एकां गाम्’ इत्यनेन गोगतसंस्थाया-				
धस्य	१०	३	५९	५२५
एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दो-				
हस्य	९	३	४३	४६४
‘एतद्वाह्णानि’ इत्यादिना पञ्चहविःषु				
सार्थवादिविधपतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७३

ऐ

एकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानस्य	११	२	२४	६३३
एकादशिनपशौ सवनधर्मातिदेशस्य	८	१	१४	३९७
ऐन्द्रवायवग्रहे द्विशेषमक्षणस्य...	३	५	१८	१६९
ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षस्य ...	१०	५	६२-६४	५६२
ऐन्द्राग्नमक्षस्यामन्त्रकतायाः	३	२	३९-४०	१३६
ऐन्द्राग्रादावैष्टिकधर्मातिदेशस्य	८	१	११	३९६
ऐन्द्राबाह्वस्य द्विविधयाज्यानुवाक्य-				
योर्विकल्पस्य	१२	४	३-४	६९६
ऐन्द्रा गाह्वपत्ये विनिर्धोगस्य	३	२	३-४	१२२
ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशस्य ...	८	२	१-९	४०४
ऐष्टिकेषु—अग्न्यन्वाधानानुष्ठानस्य ...	१२	१	२४-२८	६७२
ऐष्टिकेषु—अन्वाहार्थदानामावस्य	१२	१	३२	६७३
ऐष्टिकेषु—आरण्यभोजनामावस्य	१२	१	३०	६७३
ऐष्टिकेषु—पत्नीसंनहनानुष्ठानस्य ...	१२	१	२९	६७२
ऐष्टिकेषु—शेषमक्षस्य संस्कारार्थतया				
कर्तव्यत्वस्य	१२	१	३१-३४	६७३
ऐष्टिकेषु—शेषमक्षानुष्ठानस्य	१२	१	३१	६७३
ऐष्टिकेषु—होतुर्वरणसद्भावस्य	१२	१	३५-४१	६७४

औ

औपमृतजौह्वयोः क्रमेणोमयार्थतायाः	४	१	४२-४५	२३०
----------------------------------	---	---	-------	-----

क

कण्वयनमन्त्रस्य सकृत्प्रयोगस्य	११	४	४९-५०	६६२
कण्वरथंतरस्य स्वयोनो गानस्य	१०	४	४३-४६	५४६
कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तरधोर्गानस्य ...	१०	४	४७-४८	५४७
कण्वरथंतरे नृहृद्वंतरधर्मसमुच्चयस्य	९	२	४८	४५१
कपालानां तुषापवापाप्रयुक्तायाः ...	४	१	२३	२२३
'कपिश्लान्' इति बहुवचनस्य त्रित्वपर- त्वस्य	११	१	३८-४७	६२५
करणमच्चेपु-कर्माधिकृतस्य अस्विग्धर्म- तायाः	३	८	२८	२१२
करणमच्चेपु-स्वामिफलस्याऽऽज्ञासितव्य- तायाः	३	८	२५-२७	२१६
कर्तुर्वेशकालविधीनां नियमार्थतायाः	४	२	२३-२४	२३८
कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगस्य	१२	३	१८-१९	६८९
कर्मणां गुणप्रधानभावविभागस्य ...	२	१	६-८	६६
कर्मणि प्रायश्चनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणस्य	१२	३	२०-२२	६९०
कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्यस्य	१	३	११-१४	३४
कामसंयोगेऽप्यन्वयवस्थाऽऽज्ञाप्रतिक- र्षस्य	१०	५	६५-६६	५६२
कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थतायाः	१०	२	४४-४५	५०२
काम्यकर्मणां भूयोऽभ्यासस्य	११	१	२०-२६	६२२
काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमा- त्राङ्गतायाः	३	२	१९	१२७
काम्यानाम्-ऐहिकामुष्मिकफलवत्त्वस्य	४	३	२५-२८	२४८
काम्यानाम्-पथोक्तकाम्यफलकत्वस्य ...	४	३	२०-२४	२४६
काम्येष्टिषु-उपांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थतायाः	३	८	३४-३५	२१५
काम्येष्टिषु-प्राकृतद्रव्यदैवतस्य निवृत्तेः... ..	१०	७	५८-६०	५९६
काम्येष्टीनामनियमनानुष्ठानस्य	५	३	३२-३६	२९३
किञ्चिन्निरुतेऽभ्युदयेऽवशिष्टस्य तूष्णीं नि- र्वापस्य	६	५	१८-२०	३४१

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
कुम्भ्या अपि तन्त्रतायाः...	११	४	३३-३६	६५८
कुलायादौ प्रतिपदोक्तर्कस्य ...	३	३	१७-१९	१४७
कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य ...	६	४	१०-१६	३३०
कृष्णशीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन प्रदा-				
नस्य ...	११	१	६७-७०	६२७
कृष्णलचरौ—'एकधा ब्रह्मणे परिहृति'				
इत्यनेन सहपरिहारविधानस्य	१०	२	१७	४९५
कृष्णलचरौ—ब्रह्मणं सर्वमक्षमागार्पणस्य	१०	२	१८-१९	४९५
कृष्णलचरौ—भक्षसद्भावस्य ...	१०	२	१३-१६	४९४
कृष्णले—अवघातवाधस्य	१०	१	१-३	४८०
कृष्णले—उपस्तरणामिधारणयोरभावस्य	१०	२	३-१२	४९३
कृष्णले—चरौ पाकानुष्ठानस्य	१०	२	१-२	४९३
कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रद्वयस्य प्राज-				
हिते श्रपणस्य	१२	१	१३	६६९
कौत्सादिभिर्यवस्थयैकादिवाधस्य	१०	४	१८-१९	५३७
क्रत्वर्थपुरुषार्थलक्षणस्य ...	४	१	२	२१८
क्रमनिपमस्य ...	५	१	१	२६४
क्रमस्य—कचित्पाठानुसारितायाः	५	१	४-७	२६६
क्रमस्य—कचित्प्रथमप्रवृत्त्यनुसारितायाः	५	१	८-१२	२६७
क्रमस्य—कचित्स्थानानुसारितायाः	५	१	१३	२६८
क्रमस्य—कचिदनियमस्य	५	१	३	२६६
क्रमस्य—कचिदार्थिकत्वस्य	५	१	२	२६५
क्रमस्य—विधेयतायाः	५	१	१	२६५
क्रमस्य—विनियोजकतायाः	३	३	१२	१४०
क्रमस्य—समाख्यापेक्षया प्राबल्यस्य ...	३	३	१४	१४५
क्रमस्य—स्वामिकर्मतायाः ...	३	८	१	२०४
क्रमाद्यपेक्षया प्रकरणप्राबल्यस्य	३	३	१४	१४५
क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठानस्य ...	६	४	१७-२१	३३१

स

सलवालीतण्डुलधोः रवादिस्त्वत्रैहत्वानि-

यमस्य ... १० २ ७० ५११

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
खलेवाल्यां-तक्षणाद्यननुष्ठानस्य ...	१०	२	७१-७२	५१२
खलेवाल्यां-पर्युहणादिसंस्काराणामनुष्ठा-				
नस्य	१०	२	७३	५१२
खलेवाल्यां-गृहाहुतिबाधस्य	१०	१	९	४८४
खलेवाल्यां-स्थापवाहुतिबाधस्य	१०	१	१०-१३	४८५

ग

गर्गचिराध्रे-लौकिकेऽप्राप्तुपनिधानस्य	६	३	३०-३२	३८८
गवानुबन्धनपुषदाज्यहोमयोर्विशिष्टा-				
भ्याभेवोऽज्ञानस्यातिशब्दाभ्यामभिधा-				
नस्य	१०	४	३२-३३	५४२
गवानियनस्य षट्कर्माप्रयुक्ततायाः	४	१	२५	२२५
गयामयनिके पृष्ठयपछहे बृहद्रथतरयोर्वि-				
भागस्य... ..	१०	६	४-५	५७१
गवामयने-ऐकाहिकतिकर्तव्यतानुष्ठानस्य	७	४	१३-२०	३९२
गवामयने-मध्वशनघृताशयोः प्रतिमास-				
मावृत्तेः	१०	६	३१	५७६
गवामयने-माघपौर्णमास्याः पुरस्ताद्दी-				
क्षायाः	६	५	३०-३७	३४४
'गायत्रच्छन्दसः'-इत्यादिमन्त्राणामनेक-				
च्छन्दस्के विनियोगस्य	३	२	४१-४३	१३६
'गायत्र्येतेतदहर्भवेति'-इत्यादावुत्पत्तिगा-				
यत्रीणामागमस्य	८	३	१२-३६	४१२
गीतिसंपादकानामक्षरविकारादीनां विक-				
ल्पस्य	९	२	२९	४४५
गीतीनां सामनामातायाः	९	२	१-२	४३५
गुणकामानां गोदोहनाद्निमनतिदेशस्य.	८	१	२३-२५	४०१
गुणानां मिथोऽसंबन्धस्य.... ..	३	१	२२	११८
गुर्वनुगमनादीनाम्-उपनयनोत्तरकालक-				
तेव्यतायाः	६	२	२०-२१	३१४
गुर्वनुगमनादीनाम्-शतनिमित्तमावृत्तेः..	६	२	३०	३१६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
गृहमेधीये-अपूर्वाज्यमागविधानस्य ...	१०	७	२४-३३	५८८
गृहमेधीये-ग्राशिन्नादिमक्षणामावस्य	१०	७	३५-३७	५९१
गृहमेधीये-स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य	१०	७	३४	५९१
गोदोहनस्य पुरुषार्थतायाः	४	१	२	२१९
गोदोहनादीनां प्रकृतिगामितायाः ...	३	६	१०	१८०
गोसव उपवत्यग्रवत्योरमावस्य	१०	६	५९-६१	५६१
ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्गतायाः...	२	३	१-२	९२
ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषतायाः.....	५	२	१५-१६	२८९
ग्रहेकत्वस्याविवक्षायाः	३	१	१३-१५	११४
ग्रावस्तुतोऽपि क्षोममक्षणस्य	३	५	२७-३०	१७२

च

चतुर्धाकरणस्याऽऽग्रेयमात्राङ्गतायाः ...	३	१	२६-२७	१२१
‘चतुर्भिरग्निमादत्ते’ इत्यादौ मन्त्राणां				
समुच्चयस्य	१२	३	३०	६९३
चतुर्होतृहोमेऽनाहिताग्नेवाधिकारस्य	६	८	१-१०	३६७
‘चतुर्भिर्गोभिर्वाजिनः’ इत्यनेनाऽऽश्वमेधिक-				
सवनीयाश्वस्य चतुर्भिर्गोभिर्वि-				
शेषवचनस्य	९	४	१७	४६७
चमसहोमे-अध्वर्याः कर्तृतायाः...	३	७	४६-४९	२०३
चमसादौ संमार्गाद्यप्रयोगस्य	३	१	१६-१७	११४
चमसाध्वर्यूणां—दशमेख्यानियमस्य ...	३	७	२७	१९७
” —पृथक्त्वस्य	३	७	२५	१९६
” —बहुत्वनियमस्य	३	७	२३	१९७
चमसिनां शेषमक्षस्य	३	५	२२	१७०
चातुर्मास्थेषु-आज्यशब्दस्याधिकारेणाऽऽ-				
वाहनस्य	१०	४	५०-५९	५४८
चातुर्मास्थेषु-सोमेष्टयासादननियोजनयोः				
प्राकृतगुणविधित्वस्य... ..	१०	३	१८-२२	६१६
चातुर्वर्ण्यातिरिक्तस्य रथकारस्याऽऽधानेऽ-				
धिकारस्य	६	१	४४-५०	३१०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
चित्रादिशब्दानां यागनामधेयतायाः...	१	४	३	४२
चित्रिण्यादीनां मध्यमचित्तानुपधानस्य.	५	३	१७-१९	२९०
चित्रिण्यादीष्टकानामन्यङ्गतायाः ...	३	६	३५	१८६

छ-

छागस्यैवाग्नीषोमीयपशुतायाः ...	६	८	३०-४२	३७२
छेदनस्य शास्त्राप्रयुक्ततायाः ...	४	२	८-९	२३३

ज

जगत्सामेतिशब्देन विगुवतो ग्रहणस्य } ...	१०	५	५८	५६०
जगत्साम्नो जगत्सुगुह्यसामतायाः }				
जन्मभयमानधर्माणां प्रकरणे निवेशस्य ...	३	४	२०-२२	१५९
जनकसत्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मा-				

तिदेशस्य	८	३	३-५	४०९
जपस्तुत्याशीरभिधानां समुच्चयस्य. ...	१२	४	१-३	६९५
जयादीनां वैदिककर्माङ्गतायाः	४	४	३१-३३	१६२
जायन्त्या अनुत्कर्षस्य	३	३	२०-२३	१४८
जीवतामस्थियज्ञस्य	१०	२	४५-४८	५०३
जुह्वादीनां साधारण्यस्य	६	६	३३-३५	३५६
ज्योतिष्टोमधिकारणामष्टोमपूर्वकतायाः	५	३	३९-४२	२९४
ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतायाः....	३	३	१०	१३९
ज्योतिष्टोमाङ्गयाच्चाक्रययोनित्यतायाः..	६	८	२६-२७	३७०
ज्योतिष्टोमादिषु पथोज्ञतादीनामपि नित्य-				
तायाः	६	८	२८	३७१

ज्योतिष्टोमे—अनिज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्ट-

कृच्छ्रोमस्य	१०	७	१०-११	५८५
ज्योतिष्टोमे-कृत्विग्दानस्याऽऽनत्यर्थतायाः	१०	२	२२-२८	४९७
ज्योतिष्टोमे—गवामेव द्वादशशतस्य दंक्षि-				

णात्वस्य	१०	३	३९-४९	५२१
ज्योतिष्टोमे—दीक्षणीयादीनामङ्गतायाः	४	४	३९-४१	२६२
ज्योतिष्टोमे—दीक्षापरिमाणानां वैक-				

ल्पिकत्वस्य	६	५	२८	३४३
ज्योतिष्टोमे—प्रत्यङ्गं हविर्मेदस्य...	१०	७	१-२	५८४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
ज्योतिष्टोमे—भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थायाः...	१०	२	२९-३३	४९८
ज्योतिष्टोमे—श्रयणानां प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य	९	४	४५-५०	४७५
ज्योतिष्टोमे—समाख्यानुसारेण दक्षिणाः				
विभागस्य	१०	३	५३-५९	५२४
ज्योतिष्टोमे—स्वप्नादिषु मन्त्रानावृत्तेः	११	४	५१	६६३
ज्योतिष्टोमोत्कर्षे प्रतिहोमानुष्ठानस्य (श- वरमते)	६	५	४०-४१	३४६

त

तण्डुलापापमन्त्रे धान्यशब्दस्योद्देश्य ...	९	१	३८-३९-४२८	
तपसो याजमानतायाः	३	८	९-११	२०६
तप्ते ष्यसि दधानयनस्याऽऽभिक्षाप्रयुक्त-				
तायाः	४	१	२२-२४	२२४
‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ एगुगवत्सखा-				
मिधानस्य (शवरमते)	१०	३	४५-४९	५२२
‘तस्यै श्रुतम्’ इति मन्त्रेऽनुहस्य ...	९	१	४२-४४	४३१
तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे प्रथमस्थैव				
धर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२३-२४	६८१
तुचे प्रत्युचं कृत्स्नसङ्गः समापनस्य ...	९	२	१४-२०	४३७
तृतीयसवन एव षोडशिशृहणस्य ...	१०	५	४४-४८	५५७
तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्तेः	१२	२	१२-१३	६७८
‘त्रिः प्रथमामन्वाह’ इत्यादिषु स्थानधर्म-				
तायाः	९	१	३३	४२६
‘त्रिवृदग्निष्टोमः’ इत्यत्र स्तोमगतसंख्या-				
विकारस्य	१०	६	२२-२३	५७४
त्रैयम्बकादावमिधारणानमिधारणादीना-				
मर्थवाद्तायाः	१०	८	८	६०३
त्रैवर्णिकमिन्नस्य निषादस्य रौद्रयागेऽधि-				
कारस्य	६	१	५१-५२	३१०
त्र्यनीकायमैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः समान-				
विधर्थतायाः	१०	५	५७-७८	५६५

आधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
स्वाप्नास्तीवतस्य पर्याप्तिरक्षणगुणकत्वस्य	२	३	१९	९८

द

दक्षिणाग्निहोमानपकर्षस्य	५	१	२८	२७५
दण्डदानस्यार्थकर्मतायाः.... ..	४	२	१६-१८	२३६
दधिग्रहस्य नित्यतायाः	४	४	८-११	२५७
दध्यादिद्रव्यसफलत्वस्य	२	२	२५-२६	८९
दध्यादेर्नित्यनैमित्तिकोभयार्थतायाः ...	४	३	५-७	२४३
दूर्विहोमशब्दस्य-अपूर्वतायाः	८	४	१०-२८	४१५
„—कर्मनाशधेयतायाः	८	४	१, ५-९	४१४
„—गुणविधिपरत्वनिराकरणस्य ...	८	४	५-९	४१५
„—लौकिकवैदिकोत्सवकर्मनाशधेय- तायाः	८	४	२-३	४१४
„—होमनाशधेयतायाः	८	४	४	४१५
दर्शपूर्णमासयोः-आग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवाद्- तायाः	१०	८	३५-४६	६१२
„—उपाधेयस्यैवाधिकारस्य... ..	६	१	४३	३०९
„—द्विपत्तिके प्रयोगे 'पत्नी संनह्य' इतिमन्त्रानुहस्य	९	३	२०	४५८
„—द्वेष्ट्याय दानस्यादृष्टार्थतायाः ...	१०	२	४६	५०३
„—याज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारक- र्मातायाः	१०	४	६९-४१	५४५
„—होमद्वयस्य व्यवस्थायाः... ..	९	२	५७-५८	४५३
दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां सर्वाङ्गोपसं- हारस्य	११	१	११-१९	६२०
दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठा- नस्य	४	३	२७-२८	२४७
दर्शपूर्णमासादीनां सर्वकामार्थतायाः ...	४	३	२५-२६	२४६
दर्शपूर्णमासाद् प्रतिनिवपणादिमन्त्रावृत्तेः	११	४	४५-४६	६६१
दर्शपूर्णमासष्टिप्रमृतिषु संयमेदेनाङ्गानां भेदेनानुष्ठानस्य.... ..	११	२	११-१७	६३०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	गुष्ठे
दर्शादौ-कर्त्रेवयनियमस्य	६	२	३-१२	३१२
दर्शादौ-मेदाद्यादृस्या होमावृत्तेः ...	६	२	२९	३१६
दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वस्य ...	९	४	३१	४७२
दर्शार्थोद्धृताश्लोके प्रायश्चित्तरूपज्योतिः- पत्यननुष्ठानस्य	९	४	२८	४७१
दर्शोऽभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनयस्य ...	६	५	१-९	३६८
दर्शपेयामिषेचनीययोर्भेदेन प्रयोगस्य ...	११	२	५५-६०	६३८
दाक्षायणादीनां गुणतायाः ...	२	३	५-११	९५
दातुर्वारुणोष्टेः ...	३	४	३६-३७	१६३
द्विविभागस्वार्थवाङ्मतायाः	३	४	१६	१५७
दीक्षणीयादियर्माणमग्निष्टोमाङ्गतायाः	३	६	४१-४७	१८८
दीक्षणीयाद्विषु-अग्न्यन्वाधानामावस्य ...	१२	१	१९	६७१
दीक्षणीयाद्विषु-आरम्भणीयावाधस्य	१०	१	४	४८२
दीक्षणीयाद्विषु-व्रतोपायनामावस्य	१२	१	२०-२३	६७१
दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थतायाः.....	३	७	११-१२	१९३
दीक्षादक्षिणावाक्योक्तानामेव ब्रह्मादीनां सतदर्शित्वकत्वस्य ...	३	५	३६-३७	१९९
दीक्षानुवृत्तौ प्रतिहोमनिराकरणस्य ...	६	५	४०-४१	२४६
दीक्षापरिमाणस्य द्वादशाहवर्णनियमस्य (शबरमते) ...	६	५	२९	३४४
दीक्षाया इष्टिसिद्धतायाः.....	५	३	२९-३१	२९२
दीक्षितस्य-प्रयाणे मन्त्रानावृत्तेः ...	११	४	५२	६६३
दीक्षितस्य-स्वप्नादिमन्त्रानावृत्तेः	११	४	५१	६६३
'दीक्षितो न ददाति ' इत्यादिनिषेधस्य पर्युदासतायाः	१०	८	१२-१५	६०५
दीक्षात्कर्षे तन्निघमानामयुत्कर्षस्य ...	६	५	३८-३९	३४५
दृष्टद्वारभेदाद्भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य	१०	३	९	६८७
दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्यस्य ...	१	३	४	२९
देवताभेदकृतकर्मभेदस्य	२	२	२३	८८

देवतामन्त्रक्रियाणामपचारे प्रतिनिध्व-

भावस्य	६	३	१८-१९	३२१
देवतस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः...	४	४	३-४	२५५
देशपात्रात्विजामन्त्रप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादान-				
स्यैच्छिकत्वस्य ...	११	३	८३	६४७
दैवकर्मणामुदगयनादिकालतायाः ...	६	८	२३-२४	३७०
दैवताद्यवदानेषु एवार्थानुसमस्य ...	५	२	१०-१२	२८१
द्यावापृथिवीयादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वस्य	१२	२	३५-३७	६८५
द्रव्यगुणाविधानस्य नियमार्थतायाः ...	४	२	२५	२३९
द्रव्यदेवतायुक्तानां वागान्तरतायाः	२	३	१६-१९	९६
द्रव्यमेवेऽपि कर्माभेदस्य ...	६	३	११-१२	३२०
द्रव्यविशेषानुक्तिभूतकर्मण्यस्य	२	२	२४	८८
द्रव्यसंस्कारकर्मणां कृत्वर्थतायाः....	४	३	१-३	२४१
द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थतायाः ...	३	८	३०-३१	२१३
द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानस्य	६	३	२८-३०	३२४
द्रव्यार्जनस्य पुरुषार्थतायाः ...	४	१	२	२१९
‘ द्वयोः प्रणयन्ति ’ इत्यनेन—मध्यमयो-				
द्वयोः प्रणयनस्य ...	७	३	२३-२५	६८५
),—सौमिकधर्मानतिदेशस्य...	७	३	१९-२२	३८५
द्वादशद्वंद्वानामाध्वर्यवत्वस्य	३	८	१९-२०	२०९
द्वादशाहे-ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानस्य ...	१०	२	६२	५०८
द्वादशाहे—कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याह				
एव कर्तव्यतायाः (शबरमते) ...	११	३	१३-१४	६४३
द्वादशाहे—दीक्षापरिमाणनियमस्य	६	५	२९	३४४
द्वादशाहे—दीक्षोपसंग्रह्यतानां प्रत्येकस्य				
द्वादशदिनतायाः ...	११	४	१६-२३	६५४
द्वादशाहे—सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मा-				
तिदेशस्य	८	२	२४-२८	४०६
द्वादशाहे—सन्निभिरपि मध्वज्ञानस्य ...	१०	६	३६-३३	५७७
द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गतायाः ...	३	३	१५-१६	१४७

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
द्विपत्नीके विकृतिपागेऽपि 'पत्नी' संनह्य				
इति—मन्वानुहस्य	१	३	२१	४५९
द्विपशुयागे—अधिगमैपे 'एकधा' इत्यस्य				
शब्दस्याभ्यासस्य	१	३	२९-३१	४६१
द्विपशुयागे—पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तव-				
हुवचनान्तपदयोर्द्विवचनान्तेनोहस्य	१	३	१०-१४	४५६
द्विपशुयागे—'सूयं चक्षुर्ममयतात्' इति				
मन्वानुहस्य	१	३	२७-२८	४६१
द्विपश्वाविपशुविकृतौ मेघपतिशब्दस्य				
देवतानुसारेणोहस्य	१	३	३२-४०	४६२
द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठा-				
नस्य	१०	५	१२-१३	५५२
द्विसामके बृहन्नधत्तर्धर्मयोर्व्यवस्थायाः....	९	२	४९-५०	४५२
द्वान्नातस्यामयप्रयोज्यतायाः	३	८	१७	२०८

ध.

धर्मजिज्ञासा (विचारज्ञानारम्भ) प्रति-

ज्ञायाः	१	१	१	११
धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वस्य	९	१	६-१०	४२१
धर्मे—प्रत्यक्षप्रमाणाभावस्य	१	१	४	१७
धर्मे—प्रमाणस्य परीक्ष्यतायाः	१	१	३	१६
धर्मे—लक्षणस्य	१	१	२	१४
धर्मे—विधेः प्रामाण्यस्य... ..	१	१	५	१७
धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्पन-				
नुष्ठानस्य	९	४	२९-३०	४७२
धेन्वादिशब्दानां गोवाचितायाः....	१०	२	६८	५१०
ध्रुवाज्यादिभिः स्वष्टकृदादिशेषाननुष्ठानस्य	३	५	१-१२	१६७

न.

'न तो पशौ करोति' इत्यादिनिषेधस्या-

र्थवादतायाः	१०	८	५	६००
--------------------	----	---	---	-----

‘ननु प्रतीक्षेत्’ इत्यादिना सोमकालबा-

धस्य ५ ४ १५-१८ २१९

‘नातिरात्रे’-इत्यादिनिषेधस्य विकल्परूप-

तायाः १० ८ ६ ६८२

नानाबीजैश्चै—उलूखलादीनां तन्त्रतायाः ५ २ १३-१५ २८२

नानाबीजैश्चै—प्रतिग्रहार् मन्त्रावृत्तेः ... ११ ४ ४४ ६६०

नानाहीने षोडशग्रहग्रहणस्य १० ५ ५५-५७ ५५१

नारिष्ठहोमस्थोपहोमपूर्वतायाः ५ २ १-२० २८३

नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रैश्चादीनां समुच्च-

यस्य १० ४ १-२ ५३०

निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदे-

शस्य ८ १ १ ४००

निगदानां यजुष्टस्य २ १ ३८-४१ ७४

नित्यकर्मणोऽनित्यकर्मणश्च दृष्ट्यापचारे

प्रतिनिधिना समापनस्य ६ ३ १३-१७ ३२०

नित्यस्योत्सवस्याग्रधारणस्य १२ ४ ३८-३९ ७००

नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानस्य ६ ३ १-७ ३१८

निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः ४ २ १४-१५ २३६

निर्मन्थ्यशब्दस्य यौगिकतायाः १ ४ १२ ५१

निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशस्य ७ ३ १८ ३५

निर्वपणादीनामर्थानुसारेण व्यवस्थितावि-

षयतायाः ३ १ ७-१० ११०

निर्वापमन्त्रे सवित्रादिशब्दानामनूहस्य ९ १ ३६-३७ ४२७

निर्वीतस्यार्थवादतायाः ३ ४ १-९ १५३

निशिपञ्चोऽमावास्यातन्त्रप्रयोगस्य ... १२ २ १४-१८ ६७८

निषादस्थपत्यधिकारस्य ६ १ ५१-५२ ३१०

नीवाराणां व्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे व्रीहि.

शब्दानूहस्य ९ ३ २६-२६ ४६०

नीवारादिषु श्रेक्षणाववातादिधर्मानुष्ठानस्य ९ २ ४० ४४९

नैमित्तिकप्राथश्चित्तानां समुच्चयस्य ... १२ ३ १७ ६८५

अधिरूपे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
नैमित्तिकसातदशस्य प्रकृतिगामितायाः	३	६	१०	१८०
नैमित्तिकानामनित्यार्थावस्य	४	३	४	२४२
नैवारचरोराधानार्थतायाः... ..	२	३	१८	९८

प

पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशस्य	८	२	२९-३२	४०८
पञ्चदशरात्रनिर्वापस्य कर्मान्तरतायाः	६	४	२८-२९	३३४
पञ्चदशरात्रयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्ग- तायाः	६	४	३०-३१	३३४
पञ्चदशरात्रस्य सार्थवादाविध्यतिदेशस्य	७	१	१७-२१	३७६
‘पञ्चावतैव वषा काया’ इत्यनेनाङ्गेष्वपि पञ्चावतविधानस्य	१०	७	७२-७३	५९८
पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणतायाः पत्न्या यावदुक्ताशीर्षद्वयार्थावेवाधिका- रस्य (शबरमतेन)	६	१	२४	३०६
पदार्थकरणमन्त्राणां पाठान्तरमेव पदार्था- नुष्ठानस्य	१२	३	२५	६९१
पदार्थप्रादुर्भावस्य	१	३	५-७	३०
पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मतायाः	४	३	८-९	२४३
परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमस्य	३	७	२१-२४	१९६
परिधौ—परिधिपुण्यधर्मानुष्ठानस्य	१२	२	२६	६८२
परिधौ—यूपधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४१-४३	४५०
परिधौ—विरोधिपुण्यधर्मानुष्ठानस्य ...	१२	२	२७-२९	६८२
परुषि दितादीनामनुवादतायाः	३	४	१६	१५७
पवमान एव विवृद्धाविवृद्धस्तोमकक्रतूनां समावापोद्धापस्य	१०	४	२१-२२	५३८
पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानस्य ...	११	४	१२-१५	६५४
पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्तव्यतायाः	३	६	१६-१७	१८२
पवमानेष्टौ निर्वाणानुष्ठानस्य	१०	२	६३	५०८
पवित्रस्य परिमोजनीयवर्हिषा कर्तव्य- तायाः	३	८	३२	२१४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पुटै
पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानस्य ९	४	४३-४४	४७५	
पशुगणेषु-ऐकादशेनधर्मातिदेशस्य ... ८	१	१५	३९८	
पशुगणेषु-जायन्तीनां विकल्पस्य १२	४	१०-१६	६९८	
पशुपुरोडाशपागस्य देवतासंस्कारकतायाः १०	१	१९-३३	४८८	
पशुलिङ्गाविषक्षायाः ४	१	१७	२२३	
पशुसोमापूर्वतायाः ... २	२	१७-२०	८५	
पशोर्हृद्वादिभिरवाङ्मविशेषैर्षामानुष्ठा-				
नस्य ... १०	७	३-९	५८४	
पशौ-पयोधर्मातिदेशस्य ... ८	२	१५-१८	४०६	
पशौ-सर्पानां धर्मातिदेशस्य ... ८	२	१०-१४	४०५	
पश्वादी सामिधेन्यादिप्राकृतेतिर्कृतव्यता-				
नुष्ठानस्य १०	३	१-१२	५१४	
पश्वेकत्वादिर्विषक्षायाः ... ४	१	११-१६	२२२	
पाठकमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्बलवत्तायाः ५	४	१	२९६	
पात्राणाम्-आकर्मसमाप्तिधारणस्य (शव-				
रमते) ... ११	३	३४-४२	६४८	
पात्राणाम्-आधानमारभ्य धारणस्य ११	३	४३-४५	६४९	
पात्राणाम्-तन्त्रनियमस्य ११	३	४४-४२	६४८	
पालीवतमक्षणे, इन्द्रादीनामनुपलक्षणस्य ३	२	३२-३३	१३३	
पालीवतशेषमक्षे-त्रिंशतामनुपलक्षणस्य ३	२	३६	१३४	
पालीवतशेषमक्षे-स्वहुरनुपलक्षणीयतायाः ३	२	३४-३५	१३३	
पालीवतस्य पर्यागिकरणगुणकत्वस्य ... २	३	१९	९८	
पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानस्य ९	२	२५-२८	४४५	
पिण्डपितृयज्ञस्थानङ्कतायाः ... ४	४	१९-२१	२५९	
पिण्डकर्मणोऽपरपक्षकालतायाः शचरमते ६	८	२५	३७०	
पुंस एवोपस्थानाद्यधिकारस्य न्यायमालामते ६	१	२४	३०६	
पुनराधानं प्रति बह्वचतुर्गमद्वयस्य निमित्त-				
तायाः ... ६	४	२६-२७	३३३	
पुनराधानेऽन्याधानदक्षिणानां निवृत्तेः १०	३	३०-३३	२१८	
पुरोडाशविभागस्य मक्षार्थतायाः ... ३	४	५४-५७	१६६	

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
पुरोडाशस्य स्वित्कृदप्रयुक्ततायाः ...	४	१	२८-३२	२२७
पुरोडाशाभिवासान्तस्य दर्शोऽनपकर्षस्य	५	१	२९	२७५
पुरोडाश आज्यभागयोः कर्तव्यतायाः ...	१२	१	७	६६७
पूतिकस्य सोमप्रतिनिधित्वस्य ...	६	३	३१	३२४
‘पूषा वाम्’ इत्याद्येकार्थमन्त्राणां				
विकल्पस्य	१२	३	२९	६९२
पृष्ठशमनीये—प्रत्येकं यद्वृतायाः...	१०	२	४३	५०२
‘पृष्ठरूपतिष्ठन्ते’ इत्यादौ पृष्ठशब्दस्य				
ऋद्धयवाचितायाः	७	३	३५-३६	३८९
पौण्डरीकेषु बर्हिःषु स्तरणमन्त्रोद्देशस्य ...	९	३	३-८	४५५
पौण्डरीके—सकृदेव दक्षिणादानस्य ...	१०	६	६१-६७	५८०
पौण्डरीके—सर्वासां दक्षिणानां विभज्य				
नयनस्य....	१०	६	६८-७१	५८१
पौष्णपेषणस्य—एकदेवस्यै निवेदशस्य	३	३	३९-४६	१५२
पौष्णपेषणस्य—चरावेव निवेदशस्य ...	३	३	३५-३८	१५२
पौष्णपेषणस्य—विकृतौ विनियोगस्य...	३	३	३४	१५१
प्रकरणस्य विनियोजकतायाः	३	३	११	१४०
प्रकरणाद्यपेक्षया वाक्यप्राबल्यस्य ...	३	३	१४	१४४
प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थतायाः ...	४	१	३-६	२२०
प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानितिदेशस्य ...	७	३	१९-२२	३८५
प्रणीतावाग्यमनस्य परमापूर्वप्रयुक्ततायाः	९	१	२०-२५	४२४
प्रतिज्ञायाः ...	३	१	१	१०९
प्रतिज्ञायाः	४	१	१	२१८
प्रतिज्ञायाः ...	४	१	२१	२२४
प्रतिज्ञायाः	८	१	१	३९४
प्रतिनिधिप्राग्बध्कर्माणि श्रुतद्वयलामेऽपि				
प्रतिनिधिनैव समापनस्य ...	६	३	३७	३२७
प्रतिनिधिप्राग्बध्कर्माणि श्रुतद्वयलामेऽपि				
श्रुतद्वयैणैव समापनस्य ...	६	३	३६	३२६

प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानस्य ...	३	६	३५-३९	१८७
प्रतिनिध्यपचार उपान्तद्रव्यसदृशस्य				
पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३२	३२५
प्रतिप्रस्थातुर्भक्षामावस्य	१०	७	२२-२३	५८८
प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्टापातस्य ...	६	२	१९-२०	३१३
प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वामावस्य...	६	३	२०	३२१
प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रभृत्यारम्भस्य	६	५	४३-४४	३४७
प्रथमादीनां तिसृणामुपसदां स्वस्थानावृत्तेः	५	३	३	२८६
प्रदानस्याप्रतिकर्षस्य	१०	५	७५-७६	५३४
प्रवेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पृथुदास-				
तायाः	१०	८	१-४	५९९
प्रधानकर्तृलक्षणस्य	२	१	७	६६
प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्गनिर्वाहापर्याप्तस्यापि				
मुख्यस्योपादानस्य	६	३	४०-४१	३२८
प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठा-				
नस्य	१२	२	२२	६७९
प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठा-				
नस्य	११	४	२४-२७	६५६
प्रयाजादीनाम्—अपूर्वप्रयुक्ततायाः ...	७	१	१-१२	३५४
प्रयाजादीनाम्—एकादशादिसंख्यायाः				
सर्वसंपाद्यतायाः	५	३	१-२	२८३
प्रयाजादीनाम्—सकृदनुष्ठानस्य ...	११	१	२९-३७	६२७
प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञायाः... ..	४	१	२१	२२४
प्रयोगवचनाद्योदकस्य बलवत्त्वस्य ...	५	१	१७-१८	२७१
प्रयोजनायोग्यस्य मुख्यस्य सत्त्वेऽपि				
प्रतिनिध्यादानस्य	६	३	३१	३२७
प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पस्य... ..	१२	३	१०-१५	६८७
प्रवर्ग्यनिषेधस्य प्रथमप्रयोगविषयतायाः	३	३	३२-३३	१५०
प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वभावि-				
तायाः	५	१	२५-२६	२७३

प्रस्तरग्रहरणकरणसूक्तवाक्येयजमानशब्दो-

हस्य	९	१	४१	४३०
प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानस्य ...	३	८	३३	२१४
प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानस्य	११	२	२३	६३२
प्राणभृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थतायाः ...	१	४	२८	५८
प्राथमिकशेषात्स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानस्य ...	३	४	५२-५३	१६६
प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानस्य..	९	४	३२-४०	४७३
प्रायणीयनिष्कासे-उदयनीयनिर्वापस्या- र्थकर्मतायाः	११	२	६४-६६	६४०
प्रायणीयातिथयः-पूर्वाभ्यामेव शंखि-				
डाभ्यां संस्थायाः	१०	७	४०-४२	५९३
प्रायणीयातिथयः-शंखिडान्ततानिय-				
मस्य	१०	७	३८-३९	५९२
प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावस्य.	१२	१	१७	६७०
प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशस्य	७	३	५	३८१
प्रायणीयोदयनीययोरैकादशिनानां विभा-				
गस्य	१०	६	६-१२	५७२
प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः	४	२	१९	२३६
प्रेषमन्त्राणामाध्वर्यवतायाः	३	८	२३-२४	२११
प्रोक्षणास्यापूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	२-३	४१९
प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तत्वस्य	९	१	११-१९	४२२
प्रोक्षणादिशब्दानां यौगिकतायाः ...	१	४	११	५०
प्रोक्षणासादनादीनामनाध्वर्यवतायाः }				
प्रेषप्रेषार्थयोः-पृथक्कृततायाः(शबरमते) }	३	८	२२	२११
प्रेषप्रेषार्थयोः यथाक्रममाध्वर्यवाग्नीध्र-				
तायाः (शबरमते)	३	८	२३-२४	२११

फ

फलचमसस्येज्याविकारतायाः	३	५	४७-५१	१७७
फलदेवतासंबद्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्ततायाः	९	१	४-५	४२०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
फलादीनामनातिदेशस्य	८	१	२८-२२	४००

व

बहिर्वादिशब्दानां जातिवाचितायाः ...	१	४	१०	४३
बहिर्वादीनां दर्शपौर्णमासतदङ्गोभयाङ्ग- तायाः	३	७	१-५	१९०
बहिर्वत्सयोः कालोपलक्षकतायाः	६	४	३४-४०	३३१
बहिष आतिथ्यादिसाधारण्यस्य ...	४	२	२९-३०	२४०
बहिषेत्यादिश्रुतेर्मतकालविधानार्थतायाः	६	४	३४-४०	३३५
बहिषेत्याद्युक्तकालस्य संनयदसंनयदुम- यसाधारणतायाः	६	४	४१-४२	३३६
बहिषो देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयो- रप्रयोगस्य	१२	१	४५-४६	६५५
बहिष्यवमान आगन्तूनां पर्वास्तोत्रकाल- तायाः	५	३	७-१२	२८८
बहिष्यवमान आगन्तूनां-साम्नां मध्ये निवेशस्य	५	३	१३-१४	२८९
बहिष्यवमाने-ऋगागमस्य	१०	५	२६	५५४
बहुदैवत्यपशावप्येकवचनान्तमेधपतिशब्द- विकल्पस्य	९	३	४१-४२	४६४
बाधस्य युक्ततायाः	३	३	१४	१४६
बाहुल्येन सृष्टिव्यपदेशस्य	१	४	२७	५७
बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन रथंतरगानस्य	९	२	२५-२८	४४०
बृहतीविस्तारपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन रौरव्यौ- धाजयसाम्नोर्गानस्य	९	२	२५-२८	४४१
बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थायाः	९	२	४६-४७	४५१
बृहस्पतिसंवादी बाहिस्पत्यग्रहादिभिः शक्रतैन्द्रवायवादिग्रहाणां समुच्चयस्य	१०	४	३-५	५३२
ब्रह्ममन्त्रे चतुर्धाकरणादीनाममास्य ...	१०	२	२१	४९६
ब्रह्मवर्चसकामैर्बहिर्भवेव यागस्य ...	१०	७	६४-७१	५९८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
ब्राह्मणनिर्वचनस्य	२	१	३२	७१
ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वस्य	५	१	१६	२७०
ब्राह्मणविहितानाम् 'उरु प्रथस्व' इत्यादि- मन्त्राणां विकल्पस्य	१२	३	३१-३५	६९३
ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानिय- मस्य	५	४	१०-१४	२९८
ब्राह्मणस्थैवाऽऽर्त्विज्येऽधिकारस्य ...	१२	४	४२-४७	७०३
ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणस्य	३	५	५२-५३	१७८
ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भाषिकस्वरेणैवो- च्चारणस्य	१२	३	२२-२४	६९०

भ

भक्षणेऽनुवषट्कारदेवताया अनुपलक्ष- णस्य	३	२	३७	१३४
भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनि- योगस्य	३	२	२४-२५	१२९
भक्षस्थानुज्ञापूर्वकत्वस्य	३	५	४०	१७५
भक्ष्यभागाणां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्ष- णस्य	१०	२	२०	४९६
'भद्रम्' इत्यस्योभयगामितायाः ...	३	८	२३	२१३
भाषिकेनोपदिष्टानां भाषिकस्वरेणैवोच्चा- रणस्य	१२	३	२३-२४	६९०
भिन्नकल्पयोरपि राज्ञः पुरोहितस्य च कुलाययज्ञेऽधिकारस्य	६	६	१२-१५	३५३
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठानस्य	११	४	३७-३८	६५९
भिन्नदेवताकेष्वपि कुम्भ्यादीनां तन्त्र- तायाः	११	४	३१-३२	६५८
भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयस्य ...	१२	३	९	६८७
भूनामाहा 'तस्य धेनुः' इत्यनेन कृत्स्न- क्रतुवृक्षणावाधस्य	१०	३	५६-५८	५२४
भूम्नः... ..	१	४	२७	५७

भेदनादिनिमित्तकहोमस्य दर्शपूर्णमासा-

क्लृतायाः ६ ५ ४५-४७ ३४७

म

मधूदक उपांशुयाजीयाज्यधर्मातिदेशस्य ८ १ ४०-४३ ४०३

मध्यमयाद्वेयोरेव प्रणयनस्य ७ ३ २३-२५ ३८६

मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानस्य १० ६ २७-२८ ५७५

‘मनोर्कचः’ इत्यनेन यावदर्थघृतामुषा-

दानस्य १० ६ ७२-७५ ५८१

मनोतायामूहामावस्य १० ४ ४२ ५४२

मन्त्रनिर्वचनस्य ... २ १ ३२ ७०

मन्त्रलिङ्गस्य १ २ ३१-५३ २५

मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानस्य १२ ३ २५ ६९१

‘मन्त्रामिमूतिः’ इत्यादेः ‘मक्षयामि’

इत्यन्तस्थैकमन्त्रतायाः ... ३ २ २३ १३०

मन्त्राविधायकत्वस्य ... २ १ ३०-३१ ७०

मलवह्वासःसंवादिनिषेधस्य पुरुषधर्मतायाः ३ ४ २४-२५ १६०

महापितृयज्ञे-धानासु, अवयातानुष्ठानस्य १० २ ७४ ५१३

महापितृयज्ञे-मन्थे पेपणस्य प्राकृत-

तायाः ... १० २ ७४ ५१३

महाव्रते-अहतवाससस्ताप्यादिभिः समु-

च्चयस्य ... १० ४ १३-१५ ५३६

महाव्रते-ऋत्विगुपगानस्य पल्लुपगानेन

समुच्चयस्य १० ४ ८-९ ५३५

महाव्रते-स्थंतरादिसाम्नां श्लोकादिसा-

मभिः समुच्चयस्य ... १० ४ १३-१७ ५३६

मातुलकन्याविवाहादिशिष्टाचारस्याप्रा-

माण्यस्य ... १ ३ ८-९ ३२

मानवीषु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वस्य १० ६ ७२-७५ ५८१

मानसस्य दशमहाक्लृतायाः १० ६ ३४-४४ ५७७

मानोपावहरणादीनां सोममात्रधर्मतायाः ३ ६ ३६ १८७

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
मासाग्निहोत्रादीनां कृत्वन्तरतायाः	२	३	२४	१०१
मुख्यक्रमेणाऽऽग्नेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठा-				
नस्य	५	४	२-४	२१७
मुख्यस्य कार्यासाधकत्वे प्रतिनिधेरेवो-				
पादेयतायाः	६	३	३९	३२७
मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानस्य....	६	३	३५	३२६
मुख्ये विनियोगस्य	३	२	१-२	१२१
मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयस्य....	५	२	४-५	६७३
मुष्टीकरणादीनां कृत्वन्तरतायाः				
(शबरमते)	३	१	६४-२५	१२०
मैत्रावरुणस्यापि शेषमक्षास्तित्वस्य ...	१०	७	१८-१९	५८७
मैत्रावरुणस्यैकमागतायाः	१०	७	२०-२१	५८८
ह्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्यस्य	१	३	१०	३३

य

यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थतायाः	१	४	६३	५४
यजमानस्य दिष्टगतावपि सर्वस्वारस्य				
समापनस्य	१०	२	५७-५८	५०६
यजमानस्य दिष्टगतौ सर्वस्वारस्य शुक्रस्य-				
र्शादिथोग्याङ्गानुष्ठानस्य	१०	२	५९	५०७
यजुर्लक्षणस्य	२	१	३७	५३
यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वकतायाः	५	३	३६-३८	२९३
यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान इरापद-				
स्यैव कर्तव्यतायाः	९	१	५०-५३	४३३
यज्ञायुधानामनुवादतायाः	४	१	७-१०	६२१
‘यस्य सोममपहरेयुः’ इत्यादौ ‘एकां				
गाम्’ इत्यादिना गोगतसंस्थानाधस्य	१०	३	६९	६२१
यागस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२७	२३९
यागादिकर्मणां स्वर्गादिकुलसाधनतायाः	६	१	१-३	३०३

यागादिषु-अशक्तानामधिकारामावस्य (न्यायमालामते)	६	१	४-५	३०२
यागादिषु-मनुष्यस्यैवाधिकारस्य (शबरमते)	६	१	४-५	३०२
यागादिषु-स्त्रिया अनधिकारनिराकर- णस्य (न्यायमालामते) ...	६	१	६-१६	३०२
यागादिषु-स्त्रीपुंसयोरधिकारस्य (शबरमते)	६	१	६-१६	३०२
यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानस्य	१०	४	२३-२४	५३९
यागे-अङ्गहीनस्याप्यधिकारस्य ...	६	१	४१	३०८
यागे-द्वैपत्योः सहाधिकारस्य ...	६	१	१७-२१	३०५
यागे-निर्धनस्याप्यधिकारस्य	६	१	३९-४०	३०८
यागे-शूद्रस्यानधिकारस्य ...	६	१	२५-२८	३०७
यजमानसंस्काराणां रुक्मप्रतिमोक्त्या- वमावितायाः	५	२	२३	२८६
यजमानातिव्रज्ययोरालिङ्ग्यस्यैव बलव- त्तायाः	१२	४	३९-४१	७०२
याज्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयस्य	१२	४	३-४	६९६
यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः स- कृदनुष्ठानस्य ...	९	१	३४-३५	४२६
यावज्जीविकाग्निहोत्रस्य ...	२	४	१-७	१०५
यूपशब्दस्य संस्काराभ्योजकतायाः	७	३	३३-३४	३८९
यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानस्य ...	११	३	५-७	६४२
यूपादिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थतायाः	१	४	२५	६५
यूपैकादिशिन्यां तन्त्रेण यूपाहृत्यनुष्ठानस्य	११	२	२५-२७	६३३
योगपद्येऽदाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविक- ल्पस्य ...	६	५	५१-६३	३४९

२

रथकारस्याऽऽधानेऽधिकारस्य	६	१	४४-५०	३१०
‘रथं तस्मिन् तत्तर्पणीयति’ इत्यादौ उत्तराव- र्णवञ्जं गानस्य ...	९	२	३२-३३	४४७

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
स्थंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थतायाः...	७	२	१-२१	३७३
स्थंतरादीनां साक्षात् तुचे गानस्य ...	१०	६	१-२	५७०
रशनात्रिवृत्तादीनां सर्वपञ्चमतायाः....	३	६	३१	१८५
रशनाया यूपाङ्गतायाः	४	४	२२-२४	२६०
राजसूये—अन्त्य एव हविष्कृत्काले वा-				
ग्विसर्गस्य	११	३	१५	६४४
राजसूये—आग्नावैष्णवादिकेऽङ्गानां भेदे-				
नानुष्ठानस्य	११	४	१-३	६५२
राजसूये—कर्तुंस्तम्भतायाः	११	४	४-८	६५२
राजसूये—नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चर-				
मकालनियमस्य	११	३	१५	६४४
राजसूयेऽयानां विदेवनाद्यङ्गकत्वस्य	४	४	१-२	२५४
रात्रिसत्रस्याऽऽर्थवादिकफलकत्वस्य ...	४	३	१७-१९	२४५

ल

लवनप्रकाशकमन्त्राणां मुखे विनियोगस्य	३	२	१-२	१६१
लिङ्गस्य विवक्षितत्वस्य	४	१	१७	२२३
लोकंप्रणतः पूर्वं चिन्त्रिण्याद्युपधानस्य	५	३	२०	२९१
लोकवेद्योः शब्दैक्यस्य	१	३	३०-३५	३७
लोहितोष्णीषादीनां सर्वोत्थिग्धर्मतायाः.	३	८	१२	२०७
लौकिककर्मणि समाप्त्यनियमस्य ...	६	२	१६-१८	३१३

व

वत्सापाकरणकालस्य संनयदसंनयदुमय-

साधारणतायाः... ..	६	४	४१-४२	३३६
वत्सालम्भनादीनां संस्कारतायाः ...	२	३	१६-१७	९७
वनिष्टोर्मक्षविकारतायाः	१०	७	१७	५८७
वपनादिसंस्काराणां याजमानतायाः ...	३	८	३-८	२०५
वरदानस्याध्वर्युकर्तृकतायाः	३	८	२	२०५
वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनां मारुषा भेदेना-				
मुष्ठानस्य	११	२	३३-४१	६३४

अधिकरणे	ख०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
वर्त्महोमादिभिराहुवनीयबाधस्य ...	१०	८	१६	६०६
वषट्करणस्य मक्षनिमित्तायाः ...	३	५	३१	१७२
वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोममक्षस्य	३	५	३३-३५	१७३
वसाकुम्भ्या अपि तन्त्रतायाः	११	४	३३-३६	६५८
वसाहोमानां भेदेनानुष्ठानस्य (शबरमते) ११	२	२३-२४	६३२	
वसोर्धारायां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य ...	१२	३	२६-२७	६९१
वाक्यभेदस्य	२	१	४७	७६
वाक्यशेषेण संदिग्धार्थनिरूपणस्य ...	१	४	२९	५८
वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गप्राबल्यस्य ...	३	३	१४	१४३
वाजपेयपशूनां सर्वेषामेकदोषाकरणादि- धर्मानुष्ठानस्य	५	२	१-३	२७८
वाजपेयादिशब्दानां नामधेयतायाः ...	१	४	६-८	४७
वाजपेयादौ यूपादीनां स्वादिरत्वादिनि- यमस्य	१०	७	५१-५७	५९६
वाजपेये-प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समु- च्चयस्य	१०	४	६	५३३
वाजपेये-प्राजापत्यपश्वाल्मशेषस्य ब्रह्म- सामकाल उत्कर्षस्य	११	२	४९-५१	६३६
वाजपेये-प्राजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्त्र- तायाः	११	४	३०	६५७
वाजपेये-ब्रह्मसाम्न्यालम्भस्य कर्मशेषप्र- तिषेधार्थतायाः	११	२	४९-५१	६३६
वाजपेये-मुष्टिलोपस्य	१०	२	६४-६७	५०९
वाजपेये-रथघोषदुन्दुमिशोषाभ्यां दुर्मम- न्त्रयोरुभयोरिव बाधस्य	१०	४	२	५३१
वाजपेये-रथस्य मागनिशामकतायाः ...	१०	३	७४-७५	५२९
'वायव्यं श्वेतमालमेत' इत्यत्राजस्यैवाऽऽ- लम्भनस्य	१०	२	६९	५११
वायव्यपशौ 'हिरण्यगर्मः' इत्यादिमन्त्र- स्योत्तरास्मिन्नाधारे गुणत्वस्य	१०	३	१३-१७	५१५

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
वारणविक्रुतादिपात्राणां कृत्स्नभागगुण-				
तायाः	३	१	२२	११८
वारवन्तीयादीनां कर्मान्तरतायाः	२	२	२७	९०
वारुणपायासिकावमृथस्य तुपनिष्कासद्-				
व्यक्तत्वस्य	७	३	१६	३८४
‘वारुणैककपालेन’ इत्यादिनाऽपूर्वस्या-				
वमृथस्य विधानस्य	१०	७	४७-६०	५९५
‘वारुण्या निष्कासेन तुषैश्चावमृथमभवव-				
न्ति’ इत्यस्य कर्मान्तरोपदेशतायाः...	११	२	६१-६३	६३९
वार्त्रध्न्याद्यनुवाक्यानामाज्यमागाङ्गतायाः	३	१	२३	११९
वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानस्य	१०	६	७३	५८२
‘वासो ददाति’ इत्यादौ वासआदिशब्दा-				
नामाकृतिनिमित्तायाः	७	३	२८-२९	३८८
विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिका-				
रस्य	६	६	३६-३९	३५७
विकृतानामैन्द्राग्नादीनां सद्यस्कालतायाः	९	४	२२-२४	३००
विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभि-				
र्वास्य	१०	४	१७	६३७
विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानस्य ...	१२	२	१९-२१	६७९
विकृतौ—अग्निशब्दोद्देश्य	९	१	३८-३९	४२८
विकृतौ—कचित्प्राकृतिधर्मानतिदेशस्य...	५	१	१९-२२	२७१
विकृतौ—ग्रहाणामाग्रयणाग्रतायाः ...	१०	५	५८	५६०
विकृतौ—मन्त्रगतत्रीह्यादिशब्दानामुद्देश्य	९	३	१-२	४५४
विकृतौ—लुप्तार्थानां प्राकृतानां वाधस्य...	१०	१	१-३	४७९
विदेवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गतायाः ...	४	४	३-४	२५५
विदेवनादीनामभिषेकपूर्वतायाः ...	५	२	२१	२८४
विधिवन्निगदस्य	१	२	१९-२५	२३
विधृतपवित्रयोः परिमोजनीयबहिषा				
कर्तव्यतायाः	३	८	३२	२१४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
विमज्ज गोदाक्षिणाया दानस्य	१०	३	५०-५२	५२३
विबृद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्नामागमस्य	१०	५	१५-२५	५५३
विबृद्धाविबृद्धस्तोमकक्रतुषु यथाक्रमं				
प्राकृतसामबाधाबाधस्य	१०	४	२०	५३८
विशेषकर्मणो धर्मातिदेशस्य	८	१	२	३९४
विशेषचिन्तायाः... ..	८	१	१	३९४
विश्वजिति—अविद्यमानसर्वस्वदाननिरा-				
करणस्य	६	७	५	३५९
विश्वजिति—अश्वादीनामदेयतायाः ...	६	७	४	३५९
विश्वजिति—दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव				
सर्वस्वानां देयतायाः	६	७	७	३६०
विश्वजिति—दक्षिणादानोक्तप्राणामनुष्ठान-				
नस्य	६	७	८-१३	३६०
विश्वजिति—द्वादशशतन्यूनधनस्यानाधि-				
कारस्य	६	७	१८-२०	३६२
विश्वजिति—धर्मार्थसेवकशून्यस्यादेयतायाः	६	७	६	३५९
विश्वजिति—पित्रादीनामदेयत्वस्य	६	७	१-२	३५८
विश्वजिति—पुत्रिव्या अदेयत्वस्य	६	७	३	३५८
विश्वजिति—सर्वस्वदानस्य	६	७	१४-१७	३६१
‘विश्वजित्सर्वपृष्ठः’ इत्यत्रैकस्यैव पृष्ठदेशे				
निवेशस्य	१०	६	१३-१४	५७३
विश्वजिदादीनाम्—एकफलतायाः ...	४	३	१३-१४	२४४
विश्वजिदादीनाम्—सफलत्वस्य	४	३	१०-१२	२४४
विश्वजिदादीनाम्—स्वर्गफलतायाः ...	४	४	१५-१६	२४५
विहारभेदे मन्त्रभेदस्य	१२	१	१८	६७०
विहाराग्नेर्दिककर्ममात्रार्थतायाः ...	१२	२	१-७	६७६
वृष्टिकामनाया याजमानतायाः... ..	३	८	१३-१४	२०७
वेदस्य—अपौरुषेयतायाः	१	१	२७-३२	२०
वेदस्य—अर्थप्रत्यायकतायाः	१	१	२४-२६	२०

वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्ते: ... ११ ४ ४७-४८ ६६१

वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्वयकालकर्तव्य-

ताया: ... ११ ३ १ ६४१

वैकारिकाग्नेः-आधानिकसंस्कारामावस्य १२ ४ २८-२९ ७००

वैकारिकाग्नेः-आहवनीयत्वामावस्य ... १२ ४ २७ ६९९

वैकृतयुपकर्ममात्रापकर्षस्य ५ १ २७ २७४

वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विक-

ल्पस्य ... १२ ३ १६ ६८८

वैदिकपानव्यापदि सौमेन्द्रचक्रविधानस्य ३ ४ ३८-३९ १६३

वैदिकवचनेनानुज्ञापनस्य... ३ ५ ४१ १७५

वैदिकवाक्येन प्रतिवचनस्य ... ३ ५ ४२ १७५

वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यताया: ३ ४ ३४-३५ १६२

वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषताया: १० ८ १७-१९ ६०७

वैमृधादि: पौर्णमासाद्यङ्गताया: ४ ३ ३२-३५ २५०

वैरूपसामवैराजसाम्नो: पृष्ठकार्ये निवेशस्य १० ६ १५-२१ ५७३

वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताया: १ ४ १३-१६ ५१

वैश्वदेवे चरौ विष्णोरावाहनवाधस्य १० १ १-३ ४८०

वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वस्य ... ४ ४ १२-१३ २५८

वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवाद्ताया: ... १ ४ १७-२२ ५३

वैश्वानरेष्टे-आशौचापगमोत्तरकालताया: ४ ३ ३९ २५३

वैश्वानरेष्टे-जातकर्मोत्तरकालताया: ... ४ ३ ३९ २५२

वैश्वानरेष्टे-पुत्रगतफलकत्वस्य ४ ३ ३८-३९ २५१

वैष्णवशब्दादातिष्ठे धर्मानतिदेशस्य ... ७ ३ १७ ३८४

व्यवधाननुषङ्गस्य २ १ ४९ ७८

व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयस्य ६ ५ ४८ ३४८

व्यूढद्वादशाहस्य समूहविकारत्वस्य १० ५ ७९-८२ ५६६

व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमस्य ... १० ५ ८८ ५६८

वीह्यवहननादौ प्रतिग्रहार्हं मन्त्रस्याना-

वृत्ते: ... ११ ४ ४२-४३ ६६०

श

शकुलोहितयोः पञ्चावयवोक्तत्वस्य	४	१	२७ २२७
शतकृष्णलास्यहिरण्य औषधधर्मातिदे-			
शस्य	८	१	३५-३९ ४०३
शतोक्त्यादौ ज्योतिष्टोमास्तोत्रोपचयस्य	८	३	१०-११ ४११
शब्दस्य नित्यतायाः	१	१	६-२३ १८
शमितुरपृथक्त्वस्य... ..	३	७	२८-२९ १९७
शरमयबहिषा कौशबहिर्वाचस्य	१०	४	२ ६३१
शाक्योक्तानां धर्मत्वाभावस्य	१	३	५-७ ३०
शास्त्राग्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मतायाः ...	४	२	१०-१३ २३१
शास्त्राया आहार्यतायाः	४	२	७ २३२
शास्त्राहरणादीनामुभयदोहधर्मतायाः ...	३	६	२८-२९ १८४
शामित्रे पशुपुरोडाशप्रणामाभावस्य ...	१२	१	१२ ६६८
शास्त्रप्रसिद्धपदार्थग्रामाण्यस्य	१	३	८-३ ३१
शुचिदेवते, आग्नेयस्याऽऽग्नावैष्णवे चाग्नी-			
षोमीयस्य धर्मातिदेशस्य	८	३	१-२ ४०९
गृतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानस्य	९	२	४४-४५ ४५०
शेषत्वकारणसहितशेषलक्षणस्य... ..	३	१	२ १०९
शेषलक्ष्यस्य.... ..	३	१	३-६ ११०
इयेनवाजपेययोरनेककर्तृकतायाः	३	७	५०-५१ २०३
इयेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः	३	८	३६-३८ २१६
इयेनादिशब्दानां यागनामधेयतायाः	१	४	५ ४६
श्रुतद्रव्यापचारे तत्सदृशस्यैव प्रतिनिधि-			
त्वस्य	६	३	२७ ३२४
श्रुतस्यापि प्रतिनिधेरपचारे, उपात्तसदृश-			
स्य पुनः प्रतिनिधित्वस्य	६	३	३३-३४ ३२५
श्रुतिप्राबल्यस्य	१	३	३ २८
श्रुतिप्राबल्यस्य	३	३	१४ १४२
श्रुतबलीयस्त्वस्य	५	१	१ २६४

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानस्य	३	६	४०	१८८
श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वस्य	३	३	१४	१४२

ष

षट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशस्य ...	८	३	६-७	४१०
षडहावृत्तावपि मध्वशनघृताशनयोः सङ्ग-				
दनुष्ठानस्य	१०	६	२९-३०	५७६
‘षडुपसद उपसाद्यान्ते’ इत्यादिनाऽपू-				
र्वोपसत्कर्माविधानस्य	१०	७	४३-४६	५९४
‘षड्विंशतिरस्य वद्वक्त्रः’ इत्यादौ				
समस्योहस्य	९	४	१-१६	४६५
षष्ठ्याश्रितैर्मित्तिकत्वस्य	४	४	१४-१८	२५९
षोडशिश्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रतायाः ...	१०	५	४९-५२	५५७
षोडशिनां प्राकृतत्वस्य	१०	५	३४-४१	५५५
षोडशिसंस्थे प्रातरग्निहोत्रप्रमृत्यनुष्ठानस्य				
(शबरमते)	६	५	४४	३४७

स

संख्याकृतकर्मभेदस्य	२	२	२१	८६
संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयस्य ...	१२	३	३०	६९३
संज्ञाकृतकर्मभेदस्य	२	२	२२	८७
संवत्सरसत्रेऽनीकादीनां विवृद्धेः ...	१०	५	८३-८७	५६७
संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशस्य	८	१	१८	३९९
संसव उपवत्याग्निवत्योरभावस्य ...	१०	५	५९-६१	५६१
संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्वैवोपादानस्य	६	३	३८	३२७
संस्थागणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशस्य	८	३	८-९	४११
सत्यपि संस्कारयोग्येऽमुख्ये मुख्यस्थैर्बोपा-				
दानस्य	६	३	३८	३२७
सत्रस्य बहुकर्तृकत्वस्य	१०	६	४५-५०	५७८
सत्राय-आगुर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिदाव-				
रपकतायाः	६	४	३२-३३	३३५

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
सत्राय-प्रवृत्तमात्रस्य विश्वजितः ...	६	५	२५-२७	३४२
सत्राहीनयोः-विवेकस्य	१०	६	५१-६०	५७९
सत्राहीनयोः-शुक्रस्पशादीनामेकयजमा-				
नकर्तृत्वस्य ...	१२	४	३२	७०१
सत्रे-अञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामि-				
त्वस्य ...	१२	४	३५-३८	७०२
सत्रे-आहिताग्नेरेवाधिकारस्य...	६	६	२७-३२	३५६
सत्रे-ऋत्विग्वरणामावस्य ...	१०	२	३४	४९९
सत्रे-कस्यचित्त्वामिनोऽपचारे प्रतिनि-				
ध्यादानस्य ...	६	३	२२	३२२
सत्रे-परिक्रयामावस्य ...	१०	२	३५-३८	४९९
सत्रे-प्रतिनिहितस्य यजमानधर्मग्राहि-				
त्वस्य	६	३	२६	३२३
सत्रे-प्रतिनिहितस्यास्वामित्वस्य ...	६	३	२३-२५	३२३
सत्रे-प्रत्येकस्य सत्रिणः फलसंबन्धस्य	६	२	१-२	३११
सत्रे-ब्राह्मणमात्रस्याधिकारस्य	६	६	१६-२३	३५४
सत्रे-यजमानानामेवावित्त्वस्य ..	१०	६	४५-५०	५७८
सत्रे-याजमानावित्त्वयपोरावित्त्वस्यैव				
बलवत्तायाः ...	१२	४	३१-४१	७०२
सत्रे-विश्वामित्रतत्समानकल्पानामेवा-				
धिकारस्य	६	६	२४-२६	३५५
सत्रे-शुक्रस्पशादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वस्य	१२	४	३४	७०१
सत्रे-समानकल्पानां सहाधिकारस्य ...	६	६	१-११	३५२
सदाचारस्य प्रमाणतायाः ...	१	३	५-७	३१
संतर्दनस्य संस्थानिवेशस्य ...	३	३	२४-३१	१४९
संतर्पदसंतर्पदुभयस्यैवाभ्युदये प्रायश्चित्तस्य	६	५	२१-२४	३४६
सतद्वशारतितायाः पशुधर्मितायाः ...	३	१	१८	११५
'सप्तभिराधुनोति' इत्यनेनाग्नौ धूनाद्य-				
र्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादानस्य	१०	५	१४	५५६

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
समाख्यायातकर्तृत्वस्यापि काचिद्वाधस्य	३	७	४३-४५	२०२
समाख्याया विनियोजकतायाः	३	३	१३	१४१
समानतन्त्रयोः प्रकृतिविकृत्याविकृतित-				
न्त्रानुष्ठानस्य	१२	२	३३	६८४
‘समानमितरच्छेदेन’ इत्यनेन, इषी				
इयेनीयविशेषधर्मातिदेशस्य	७	१	१३-१६	३७६
समानयनस्याऽऽज्यधर्मप्रयोजकतायाः ...	४	१	४०-४१	२२९
समास्वेव तिमृष्टृक्षु मानस्य	९	२	२१-२२	४३७
समिदादीनां यागनामधेयतायाः	९	२	५९-६०	४५३
समिदाद्यपूर्वमेवस्य	२	२	२	८०
समिद्धारणस्य विधितायाः	३	४	१५	१५६
समार्जनादीनामप्रधानतायाः	२	१	९-१२	६७
सर्वपुष्टश्चदेन पटपुष्ठानामतिदेशस्य ...	७	३	६-११	३८२
सर्वपुष्टे देशविशेषव्यवस्थायाः	१०	६	१३-१४	५७३
सर्वपुष्टेऽौ स्विष्टकृदिडादीनां सकृदनुष्ठा-				
नस्य	३	५	१६-१७	१६९
सर्वशाखाप्रत्ययैककर्मतायाः	२	४	८-३२	१०६
सर्वशेषैः स्विष्टकृदनुष्ठानस्य	३	४	४८-५१	१६५
सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचारस्य	११	३	४६-५२	६४९
सर्वस्वारे—कार्यवाधव्यवस्थायाः	१०	२	५९	५०७
सर्वस्वारे—यजमानस्य दिष्टगतावध्यायु-				
राशंसनस्य	१०	२	६०-६१	५०७
सर्वेषाम्—एकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपू-				
र्वकतायाः	५	३	४३-४४	२९५
सर्वेषामेव इयेनाङ्गानां नवनीताज्यतायाः	३	८	३९-४१	२१६
सर्वेषाम्—ग्रहादीनां संमागदिः	३	१	१३-१५	११४
सवनीयपशुपुरोडाशयोः पशोरिव तन्निव्वेन				
पाशुकतन्त्रस्यैवाऽऽदानस्य	१२	२	३०-३२	६८३
सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे				
‘प्रास्मै अग्निम्’ इति मन्त्रेऽनूहस्य....	९	३	२२	४५९

सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तृतायाः	१२	२	८-१० ६७७
सवनीयपुरोडाशो हविष्कृदाह्वानस्यामा-			
वस्य	१२	२	११ ६७७
सवनीयादिपशावग्रीवोमीयधर्मातिदेशस्य	८	१	१३ ३९७
सवनीयानां मांसमयतायाः	३	८	४२-४४ २१७
सवनीये पुरोडाशो देवतोत्कर्षस्य....	११	३	५३-५४ ६५०
‘सह शास्त्रया’ इत्यस्य कालविधानार्थ-			
तायाः	६	४	४३-४७ ३३७
सहस्रसंवत्सरशब्दस्य सहस्रदिनपरतायाः	६	७	३१-४० ३६४
सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्थल एकैकस्वैकदा			
सर्वधर्मानुष्ठानस्य	५	२	३ २७९
साकमेधे वारुणप्रायासिकैककपालातिदे-			
शस्य	७	१	३२ ३७८
साकंप्रस्थाप्ये शेषकर्मानुष्ठानस्य	३	५	१३ १६८
साङ्गस्थायवभृथस्याप्स्वनुष्ठानस्य	११	२	२८-३२ ६३३
साग्रहणीष्टाचामनहोभिरनुयाजानां समुच्च-			
यस्य	१०	४	७ ५३४
साद्वनस्यापि प्रतिकर्षस्य	१०	५	७३-७४ ५६४
साद्वनादीनां सवनत्रयधर्मतायाः ...	३	६	३० १८४
साद्यस्के-चित्रायां च खलेवाल्पास्तण्डु-			
लस्य च यथाक्रमं साद्विरववैहृत्वानि-			
यमाभावस्य	१०	२	७० ५११
साद्यस्के-त्रिवस्तेन सर्वेषां क्रयार्थानां			
बाधस्य... ..	१०	३	६०-६२ ५२६
साद्यस्के-स्थाण्वाहुतिबाधस्य	१०	१	१०-१३ ४८५
साधुपदप्रयुक्तेः	१	३	२४-२९ ३६
सातिपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकतायाः	५	१	३०-३४ २७६
सानाथ्यपराहितस्य शास्त्राहरणनिराकरणस्य	६	४	४३-४७ ३३७
सामर्थ्यानुसारेणाव्यवस्थितानां व्यव-			
स्थायाः... ..	१	४	३० ५९

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
सामलक्षणस्य	२	१	३६	७३
सामान्यश्रुतिकल्पनायाः (शबरमते)	१	३	१५-२३	३४
सामिधेनीनाम्-अभ्यासस्य स्थानधर्म- तायाः	९	१	६३	४२६
सामिधेनीनाम्-सप्तदशसंख्याया विकृति- गामितायाः	३	६	९	१७९
सामिधेनीषु-अवशिष्टानामागमेन संख्या- पूर्णस्य	१०	५	२७-३३	५५५
सामिधेनीषु-आगन्तूनामन्ते निवेशस्य	५	३	४-६	२८७
साक्ष क्वत्संस्कारकर्मतायाः	९	२	३-१३	४३६
सारस्वत्यां मेध्यामाध्रिगुवचनामावस्य ...	९	१	४५-४९	४३२
सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगस्य	५	२	२२	२८४
सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य भेदेनानु- ष्ठानस्य	११	३	२२-३२	६४६
सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरिवच्छब्दस्यानु- वृत्तस्य	९	१	४२-४४	४३१
सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मत्वस्य ...	३	४	२६-३०	१६०
सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्गतायाः ...	३	२	११-१४	१२५
सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनियोगस्य	३	२	१५-१८	१२६
सोमक्रयसाधनानामजादीनां समुच्चयस्य	१२	४	५-७	६९६
सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्वा- धस्य	१०	३	६८-७३	५२७
सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्प्रागर्कत्व- तायाः	५	४	२६	३०१
सोमविक्रेतुः पृथक्त्वस्य	३	७	३१	१९८
सोमात्सानाथ्यविकारादीनामुत्कर्षस्य	५	४	२५	३००
सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालतादेः...	४	३	३७	२५१
सोमे—ऐटिकधर्मानतिदेशस्य	८	१	३-१०	३९५
सोमे—दार्शिकवेदेरकरणस्य	१२	१	८-९	६६७

सोमे-दार्शिकेः सुवादिभिः पात्रैः सावन-

पश्वादिहोमस्य	१२	१	१०-११	६६८
सोमे-शेषमक्षणस्य	३	५	१९-२१	१७०
सौत्रामण्यां शेषकर्मानुष्ठानस्य	३	५	१४-१५	१६८
सौत्रामण्यादीनां चयनाद्यङ्गतायाः	४	३	२३-३१	२४९
सौत्रामण्याद्यङ्गानां स्वकालकर्तव्यतायाः	४	३	४०-४१	२५३
सौमरानिधनयोः कामैक्यस्य	२	२	२८-२९	९१
सौमापौष्णपशौ स्वादिरूपनियमस्य	१०	७	६१-६३	५९७
सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गतायाः	३	७	७-९	१९१
सौमन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयतायाः	३	४	४०-४२	१६२
सौम्यचर्वादिहोमस्थैष्टिकपात्रैरनुष्ठानस्य	१२	१	१०-११	६६८
सौम्यादीनामुपसत्कालकत्वस्य	४	४	५-६	२५६
‘सौर्यं चरुं निर्वपेत्’ इत्यत्र चरुशब्दस्यो-				
त्वनवाचितायाः.... ..	१०	१	३४-४४	४९०
सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकस्य	१०	१	४५-४८	४९१
सौर्यचरौ—अभिमर्शनद्वयविकल्पस्य ...	८	१	२३	४०१
सौर्यचरौ—अभ्युहवाधस्य	१०	१	५६	४९२
सौर्यचरौ—अवज्वलनबाधस्य	१०	१	५७	४९२
सौर्यचरौ—आग्नेयधर्मातिदेशस्य ...	८	१	२७-३१	४०१
सौर्यचरौ—इतिकर्तव्यतावत्त्वस्य	७	४	१	३९०
सौर्यचरौ—उपधानबाधस्य	१०	१	५४	४९२
सौर्यचरौ—पृथुश्लक्ष्णबाधस्य	१०	१	५५	४९२
सौर्यचरौ—पेषणबाधस्य... ..	१०	१	४९-५०	४९२
सौर्यचरौ—वैदिकैतिकर्तव्यतायाः	७	४	२-१२	३९१
सौर्यचरौ—व्युद्वृत्त्यासादनबाधस्य	१०	१	५८	४९२
सौर्यचरौ—संतापनबाधस्य	१०	१	५३	४९२
सौर्यचरौ—संयवनबाधस्य	१०	१	५१	४९२
सौर्यचरौ—संवपनबाधस्य	१०	१	५२	४९२
सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानस्य ...	९	२	५१-५६	४५२
स्तोत्रादिप्राधान्यस्य	२	१	१३-२९	६८

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	श्लो
स्तोमिलक्षणस्य	९	२	३९	४४८
स्पर्शादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थित-				
तायाः	३	१	११	१११
स्मृतिप्रामाण्यस्य	१	३	१-२	२७
क्षुवादिषु स्वादिरताविधेः प्रकृतिगामि-				
तायाः	३	६	१-८	१५९
स्वयंयदुर्भक्षस्तित्वस्य	३	५	४४-४६	१७६
स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशस्य	७	३	२६-२७	३८७
स्वरोः—छेदनाद्यप्रयोजकतायाः	४	२	१-६	२३२
स्वरोः—पश्वङ्गतायाः	४	४	२५-२८	२६०
स्वरोः—साधारण्यस्य (तन्त्रेणानुष्ठानस्य)	११	३	८-१२	६४३
स्वर्गादिकलस्याविधेयतायाः	४	१	२	२१९
स्वर्दृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थतायाः	१०	६	३	५७०
स्वामिनः प्रतिनिध्यमावस्य	६	३	२१	३२२
स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थतायाः	३	७	६	१९०
स्विष्टकृद्वाचित्तनाशे पुनरवदाननिराक-				
रणस्य	६	४	३	३२९

ह

हविर्देवतयोः संनिपाते हविःसामान्यस्य				
बलीयस्त्वस्य	८	१	३२-३४	४२०
हविर्धानयोः शकटयोरन्येन शकटनौषध-				
द्व्यकाणां पुरोडाशानां निर्वापस्य	१२	१	१४-१६	६७०
हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गतायाः	३	७	१५-१७	१९४
हविष्कृद्वादिमन्त्राणामावृत्तेः	११	४	५५-५७	६६४
हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकराणिका-				
ज्ञतायाः	३	१	२४-२५	१२०
हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारगुणतायाः	१०	३	१३-१७	५१५
हेतुवस्त्रिगदस्य	१	२	२६-३०	२५
होतुः प्रथममक्षस्य	३	५	३६-३९	१७४
होतुराध्वर्वचकरणानुष्ठानत्वस्य	३	८	२१	२१०

अधिकरणे	अ०	पा०	सूत्राणि	पृष्ठे
होमस्वरूपनिरूपणस्य	४	२	२८	२३१
होमाभिषेदयोरपि भक्षानिमित्तायाः	३	५	३२	१७३
होमाभिषेदोभयकर्तुरेव भक्षणस्य	६	४	२४-२५	३३२
होलाकादिशिष्टाचारस्य साधारण- तायाः	१	३	१५-२३	३५
होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयस्य	१२	३	३६-३८	६१४

समाप्तेयमधिकरणानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमाधवप्रणीतो जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः ।

वार्गीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥
यं नवा कृतकृत्याः स्युस्तं नवामि गजाननम् ॥ १ ॥
शुक्तिं पालवतीं विदुस्त्रिवृत्तिभेदे विशेषार्थभा-
गातोहः कमलस्युत्तिनेयुगः श्लाघ्यातिदेशोन्नतिः ॥
नित्यस्फूर्ध्वधिकारवान्मातसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो
नागर्ति श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः श्रीबृहन्नमापतिः ॥ २ ॥
शुद्धस्य प्रतिपाद्यते प्रगुणवत्तत्त्वमूर्तिप्रार्थना
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबृहन्नमापतिः ॥
विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वन्प्राहिका
तेनास्य स्वगुरुरखण्डितपदं सापन्नमुद्रयते ॥ ३ ॥
इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैल्यस्य मेषातिथि-
धौम्यो धर्मस्य सन्धनस्यैः स्वौजा निमग्नौतमिः ॥
प्रत्यक्षदृष्टिरुत्थतोसहचरो रामस्य पुण्यदात्मनो
शुद्धतत्त्व विभोरभूः कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥
स सलु प्राज्ञनीवातुः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
अक्रो जैमिनिमते न्यायमालां गरीयसीम् ॥ ५ ॥
तां प्रशास्य समापथ्ये वीरश्रोत्रुक्कमूपतिः ॥
कुरु विस्तरमस्यास्त्वमिति माधवमादिशत् ॥ ६ ॥
सं मन्थाद्भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ॥
कृषामव्याहतां लब्ध्वा परार्थप्रतिमोऽभवत् ॥ ७ ॥
निर्वाय माधवाचार्यो विद्वदानन्ददायिनीम् ॥
जैमिनीयन्यामालां व्याचष्टे बालबुद्धये ॥ ८ ॥

१ क. 'दे' स्वाराज्यसु' । २ ग. 'वैद्यसु' । ३ क. ख. ग. ड. 'मु' द्योत' । घ. 'मुष्म-
न्मते' । छ. 'धर्मिदान्तमञ्जरीम्' । ४ क. 'प्रशास्य' स समापथ्ये । ५ क. 'सं मन्थाद्भार' । ग. घ.
ड. 'स मन्थां भार' । ए. सु-सुस्तेके त्वयं श्लोक एव न । घ-पुस्तके पूर्वोक्तविशेषाणांशोऽपि ।

न्यायमालाया आदौ स्वकीयग्रन्थद्वयोतनाय स्वमुद्रारूपमनेकार्थगर्भं देवतानमस्कारप्रति-
पादैकं श्लोकं पठति—

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥

यं नत्वा कृतकृत्याः स्तुन्ते नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

इष्टदेवतां नमस्कृत्य चिकीर्षितार्थपरिपालनार्थं पालके स्वाभिनि विद्यमानं महिमानमर्जु-
नं स्मरति—

युक्तिं मानवतीं विदन्स्थिरधृतिर्भेदे विशेषार्थमागा-

ताहः क्रामकृत्ययुक्तिनिपुणः श्लाघ्यातिदेशोल्लसितः ॥

नित्यस्फूर्त्यधिकारवान्गतसदाबाधः स्वतन्त्रेश्वरो

जागर्ति श्रुतिमत्यसङ्गचरितः श्रीवृक्कणक्षमापतिः ॥ २ ॥

अत्र चिकीर्षिते धर्मशास्त्रे वर्तमानानां द्वादशानामध्यायानां ये प्रतिपाद्या अर्थाः, ये च नीतिशास्त्रोक्ता राजधर्माः, ते सर्वेऽप्यस्मिन्भूतानुपलभ्यन्ते । नीतिपक्षे — युक्तियोगः संविः । सा च युक्तिर्मानवती । मानः सत्कारश्चतुर्षु साध—भेद—दान—दण्डेषूपायेषु प्रथम उच्यते । वैरिणो बुद्धिभेदे द्वितीयः । एताभ्यां दानदण्डावप्युपलभ्यन्ते । एतैश्चतुर्भिर्हारायैर्विशेषणार्थं धनं भजति प्राप्नोति । एतावता शत्रुसंघः कथितः । अवशिष्टेन स्वार्ज्यप्रतिपालनप्रकारः प्रतिपाद्यते—आप्तेश्वमात्मप्रवृत्तिषु पुरुषेषु ‘अयमीदृशस्य व्यापारस्य योग्यो, नान्यस्य’ इत्येवमूहाधोहकुशलः । ‘राजसमभाषामेते तपस्विनः पूज्या विद्या दक्षिणभाग उपवेशनीयाः, एते च भृत्या वामभागे’ इति क्रमं कर्तुं तत्तदग्रामेष्वधिकृतान्दुरवशाच्चित्तमुद्धिप्रदानेन यथोक्तं निपुणः । समुद्रप्रध्वन्तत्वेनाति बहलस्य दशस्योक्तितः समस्तैर्वस्तुसंपत्तिः । सा च पराष्टूनिवासिभिः सकलप्राणिभिः श्लाघ्यते । ‘इदं कर्तव्यम्, इदं न’ इत्येवं कार्याकार्यविषया स्फूर्तैस्तस्याप्राधिकारोऽस्य राज्ञो नित्यः सर्वत्राप्यतिहतबुद्धिवात् । गतो निवारितः सतो तपस्विनामावाधो विघ्ना येनासौ गतसदाबाधः । देशान्तराविर्भानां राज्ञाभेतदधीनत्वेनापरप्रेष्यत्वादयं स्वतन्त्रः । जगदीश्वरस्य विद्यातोर्थेषु नेमेगम्युक्तैवेनायमश्वरः । अस्य समायां गोष्ठीरूपः प्रसङ्गो वेदार्थविषयत्वेन श्रुतिमात्र । यदीयं चरितमपि निरन्तरं वेदोक्तस्वरहस्याप्यन्तरूपत्वेन श्रुतिमद्वानि सोऽयं श्रुतिमत्प्रसङ्गचरितः । एवविधो बुद्धिमूर्तिरन्तः परमेश्वरध्याने, बहिः प्रजापालने च नित्यं जागर्ति । यथा नीतिशास्त्रोक्तषु सामभदादिष्वयं कुशलः, तथा सर्वज्ञावतारत्वाद्वर्त्मशास्त्रोक्तेषु प्रमाणदिप्रसङ्गान्निष्पद्यायैषु कुशलः । ते चाध्यायार्था उपारम्भात्प्रदर्शयन्ते ॥

१ क. ‘रश्लो’ । २ ख. ‘दृक्श्लो’ । ३ क. ख. ड. ‘ति वागीशाद्या इति वा’ । ४ क. ‘य वि’ । ५ क. ‘मानन’ । ६ ग. ‘तुल्यवति’ । ७ ड. ‘तुल्यवति’ । ८ क. ख. ड. ‘ति युक्तिं मानवतीति यु’ । ८ ग. ‘चरा’ । ९ व. ‘पौडीति कमङ्ङत्’ । १० व. ड. ‘समो-म्यव’ । ११ क. ख. ड. ‘कणधू’ ।

राज्ञः सर्वज्ञत्वं सोपपन्नकं प्रकटयति—

यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्त्वञ्चमूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितिमूर्तिमाकलयति श्रीबुद्धणक्षपातिः ॥
विद्यातीर्थमूर्तिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञ्यमुद्घोषयते ॥ ३ ॥

सर्वामुपनिषत्सु प्रतीयमानं यत्परं ब्रह्म तदेव शैवागमेषु मूर्ध्निस्थितिसंहारनिरोधनालुग्रह-
लक्षणपञ्चकृत्यसिद्धयर्थमोशान्तपुरुषाधोर्वाभेदवस्तुज्ञानाल्लक्षणानां पञ्चानां मूर्तीनां प्रथां
प्रसिद्धिं विस्तारं वा प्रगुणयति प्रकटयं करोतीति प्रतिपाद्यते । तत्र तासु मूर्तिष्वयं मूषालः
स्थितिमूर्तिं धत्ते । तस्या मूर्तमात्मनि लसन्निद्यातीर्थमुनिः कृत्स्नस्य जगतोऽष्टग्राहिका मूर्ति-
रित्युच्यते । यस्मादयं मूषो वेदान्तोक्तं परं ब्रह्म, यस्माच्चाऽऽयामोक्ता महेश्वरस्य स्थिति-
मूर्तिः, यस्माच्च श्रीविद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि संनिधाय प्रकाशते, तस्मात्तत्सर्ववत्स्य राज्ञ
लक्षणांसाऽऽविद्वद्ब्रह्मनामोपालम्बविवादेन प्रतिभासते ॥

उक्तगुणोपेतस्य राज्ञो मन्त्रिणं नानापुराणप्रसिद्धदृष्टान्तौर्हत्कारितया प्रशंसति—

इन्द्रस्यऽऽङ्गिरसो नलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथि-
धर्मो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमैर्गतिभिः ॥
प्रत्यग्दृष्टिरुन्धतीसहृचरा रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विमोरभूत्कुलगुरुमन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

विकीर्षितग्रन्थे श्रद्धातिशयमुत्पादयितुं कर्तुंभीरुं प्रकटयति—

श्रुतिस्मृतिसदाचारपालको माधवो बुधः ॥
स्मार्तं व्याख्याय सर्वाथं द्विजार्थं श्रौत उद्यतः ॥ ५ ॥

सर्ववर्णाश्रमानुग्रहाय पुराणसर्वपारादारस्मृतिव्याख्यानादिना स्मार्तौ धर्मः पूर्वं व्याख्यातः ।
इदानीं द्विजानां विशेषानुग्रहाय श्रौतधर्मव्याख्यानाय प्रवृत्तः ॥

ग्रन्थमारिप्तुमुत्सृज्युपाधिकं सकलेन्दशास्त्रप्रवर्तकत्वेनात्रोचितेष्टदेवतारूपं परमेश्वरमादौ
नमस्कृत्य श्रौतप्रवृत्तिमिद्वैचर्यं विषयप्रयोजने दर्शयन्तं ग्रन्थं प्रतिजानीते—

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥ ६ ॥

जैमिनिप्रोक्तानि धर्मनिर्णयकान्यधिकरणानि न्यायाः । तेऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । पठितुं

१ क. ख. घ. ङ. ञ. तं यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यत इत्यादिना । २ ख. वेदेनोक्तं । ३ ख. ङ. ञ. तं
इन्द्रस्यऽऽङ्गिरस इति । चिं । ४ क. ख. ग. घ. श्रौते धर्मो व्योम् । ५ ख. 'इत्यर्थे विं' । ६
क. घ. 'ने निदु' ।

सुशक्तैः कतिपयैरेव श्लोकैस्तेषां स्फुटभावाः प्रयोजनम् । न्यायमाला संगृह्यत इति ग्रन्थ-
नामनिर्देशपूर्विका प्रतिज्ञा ॥

करिष्यमाणस्य ग्रन्थस्य प्रकारं दर्शयति—

एको विषयसंग्रहपूर्वपक्षवभासकः ॥

श्लोकोऽपरस्तु सिद्धान्तवादी प्रायेण कथ्यते ॥ ७ ॥

चत्वारोऽवयवा एकश्लोकनोक्ताः क्वचित्क्वचित् ॥

यत्र क्वापि बहुश्लोकैरुच्यन्तेऽतो न विस्तरः ॥ ८ ॥

एकैकस्याधिकरणस्य विषयः, संवेदः, संगतिः, पूर्वपक्षः, सिद्धान्तश्चेति पञ्चावयवाः ।
तत्र संगतिरनन्तरमेव व्युत्पादयिष्यमाणेन प्रकारेण प्रत्यधिकरणं स्वयमेवोद्दिष्टं शक्यते ।
अवशिष्टानां चतुर्णामवयवानां संग्राहकाः क्वचिद्बहवः श्लोकाः, क्वचिदेक इत्यावापोद्घा-
भ्यामन्ततः प्रत्यधिकरणं श्लोकद्वित्रे संस्था पदवस्यति । अतो बहुवर्त्ताद्धर्म्यता ग्रन्थगौरव-
शङ्का न कर्तव्या ॥

तमेव ग्रन्थगौरवभावं स्फुटकुर्वन्स्वरूपकन्याजेन सुवोचकं दर्शयति—

सर्वथाऽपि सहस्रे द्वे नाटिकाः मति संग्रहः ॥

मीमांसासागरस्तेन क्रीडापुष्करिणी भवेत् ॥ ९ ॥

श्लोकेन श्लोकान्यां श्लोकैर्वा यथासंभवं न्यायः संगृह्यताम् । सर्वथाऽपि सहस्रन्यायसं-
ग्रहस्तु ग्रन्थः श्लोकसहस्रद्वयपूर्वरागेन समीक्ष्यते, न तु सहस्रद्वयमतिक्रामति । भाष्य-
टीकादीनां बहुवर्त्तादुरवगाहत्वाच्च मीमांसा सागरसमा पूर्वभासीत् । क्रियमाणेनानेन ग्रन्थेन
दोषद्वयपरहितेन राजपुत्राणां बालानां क्रीडार्थं निर्मितया नाभिदण्ड्या पुष्करिण्या समा-
भविष्यति । यद्यपि शास्त्रदीपिकादौ क्वचि क्वचित्संग्रहश्लोकोऽस्ति, तथाऽपि न सर्वत्र
विद्यते । यथास्ति, तत्रापि विषयसंग्रहयोरसंग्रहाच्च श्लोकयटमात्राणाधिकरणमुपन्यसितुं
शक्यते । अतो न क्वापि गतार्थत्वं शङ्कनीयम् ॥

संगतिं व्युत्पादयति—

शास्त्रेऽध्याये तथा पादे न्यायसंगतयस्त्रिधा ॥

शास्त्रादिविषये ज्ञाते तत्तत्संगतिरूह्यताम् ॥ १० ॥

शास्त्रसंगतिः, अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति त्रिधा संगतिः । सा च शास्त्रादीनां
त्रयाणामसाधारणे विषये ज्ञाते सति स्वयमेवोद्दिष्टं शक्यम् ॥

१ ख. सुगमैः । २ क. 'करसा' । ३ ग. विस्तराः । ४ क. घ. 'बोद्धवितुं' । ५ क. घ.
कार्या । ६ क. ख. च. ङ. 'व्यवाहृत्यभा' । ७ ग. 'वं स्पष्टीकु' । ८ ख. 'भवेन न्या' । ९ ख.
संगृह्यते । १० क. ख. घ. ङ. 'माप्यते' । ११ क. ख. 'दुर्ग्रह' । १२ ग. 'णेन तेन' । घ.
'णेन त्वनेनैव य' । १३ क. घ. 'भावाच्च' । १४ ख. तत्र संग' । १५ क. घ. बोद्धवितुं । १६
ख. घ. शक्यते ।

शास्त्रस्याध्यायानां चासाधारणं विषयं दर्शयति—

धर्मो द्वादशलक्षणया व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः ।

प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः ॥ ११ ॥

अधिकाराऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः ।

उहो बाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चादिताः क्रमात् ॥ १२ ॥

लक्षणाध्यायाः । द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी । तादृशस्य द्वादश-
लक्षणोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः ।

प्रमाणद्वयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः । प्रथमेऽ-
ध्याये—विषयधर्मादिरूपं प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये—यारादानादिकर्मभेदः । तृतीये—
प्रयानादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् । चतुर्थे—‘गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयु-
क्त्याऽनुष्ठानम्, नतु कर्तव्यत्वप्रयुक्त्या’ इत्येवमादयः । पञ्चमे—क्रमनियतिविषयस्य दयः ।
षष्ठे—‘कर्तुरधिकारो, नान्धादेः’ इत्यादयः । सप्तमे—‘समानमितरच्छेदेन’
इत्यादिप्रत्यक्षवचनेन, अग्निहोत्रादिनाम्नाऽनुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे—
‘सौम्यं चरं निवेष्टुं’ इत्यत्र निवेष्टाद्विहितेन देवतानिर्देशे एकदेवतात्वमेषवद्वयकत्वमिति
लिङ्गेनाऽऽश्रयपुरोडाशेति कृतव्यतैव, नान्यस्य इत्येवमादिर्विशेषतोऽतिदेशः । नवमे—
प्रकृतौ ‘अग्नये जुष्टं निवेष्टामि’ इति पठिते मन्त्रे विकृतौ ‘सौम्ये चरावग्निपदपरित्यागेन
सूर्यपदप्रक्षेपेण ‘सूर्याय जुष्टं निवेष्टामि’ इत्येवमाद्युहः । दशमे—कृष्णलेपु चोदकप्राप्त-
स्यावघातस्य वितृषीकरणासंभवेन लोप इत्येवमादिर्बाधः । एकादशे—बहूनामाश्रयादीनां
प्रयानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयानाद्यङ्केनोपकार इति तन्त्रम् । द्वादशे—प्रयानस्य पशोस्तप-
कारायानुष्ठितेन प्रयानाद्यङ्केन पश्वङ्कपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः ।

पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति—

विध्वर्थवादस्मृतयो नाम चेति चतुर्विधम् ।

प्रथमाध्वयगैः पादैश्चतुर्मिमानमीरितम् ॥ १३ ॥

प्रथमे पादे—विधिरूपं मानमीरितम् । द्वितीये—अर्थवादरूपम् । अर्थवादो मन्त्र-
स्याप्युपलक्षकः । तृतीये—स्थितिरूपम् । स्थितिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे—उद्दि-
ष्टिनादिनामरूपम् ।

उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः ।

प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः ॥ १४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे—आस्त्यातेमवापूँवोषकम्, अपूर्वैर्मन्त्रावैश्वेत्यादिकः ।

कर्मभेदचित्तोपयुक्त उभेद्भातो वर्णितः । द्वितीये—वातुभेदप्रत्ययस्वादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये—रथतरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः । चतुर्थे—नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः ।

श्रुतिर्लिङ्गं च वाङ्मादिविरोधप्रतिपत्तयः ।

अनारभ्योक्तिवृत्त्यस्वाम्यर्था अष्टपादगाः ॥ १५ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये—लिङ्गम् । तृतीये—वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे—निर्वोतोपवीतादि-
ष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधभेदसद्भावः । पञ्चमे—प्रतिपत्तिक-
माणि । षष्ठे—अनारभ्याधीतानि । सप्तमे—बहुप्रयानोपकारकप्रयानादीनि । अष्टमे—
यानयानानि ।

प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता ।

फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तयेते चतुर्थगाः ॥ १६ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे—प्रधानयूनामिसा ध्यानवनस्य प्रयोजिकेत्यादि
प्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम् । द्वितीये तु—अप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजक-
मित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये—गुह्यपूर्णमयोऽस्योद्देशपक्षोक्तश्रवणादिकलभावाभावा-
दिना । चतुर्थे—राजदशरतनवत्याङ्गाक्षयुतादिचिन्ता ।

श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्धयवर्धने ।

श्रुत्यादेर्बलिता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः ॥ १७ ॥

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे—श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये—
वाजशेषमतेषु सप्तदशसु पञ्चष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादिक्रमविशेषः । तृतीये—पञ्चप्रधा-
नादीनामावतनेनैकादशमित्यादिवृद्धिः, अदाम्यग्रहचित्रिण्योरनाद्युक्तिरित्यादि वृद्धयभावः ।
चतुर्थे—क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्वर्थलोपने ।

दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः ॥ १८ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे—कर्माधिकारः कर्तुरास्ति, अव्यदेर्नास्ति, क्षिया अभि-
त स च पत्या सह, इत्येवमादिनाऽधिकारी निरूपितः । द्वितीये—सत्राधिकारिणां
प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्, दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनियमः, काम्यं कर्म समापनीयम्, इत्ये-
वमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये—द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति, देवादीनामन्या-
दीनामाधिकारिणश्च स नास्ति, इत्यादिनिरूपणम् । चतुर्थे—पदार्थलोपनं विचारितम्,
'अवस्तनाशे सत्याज्येन यजेत्, इडाज्यस्य नाशे सति शेषां ग्रहहम्' इत्यादिक्रम-

पञ्चमे—कालाश्रापेन चन्द्रोदये सत्यस्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्, ज्योतिष्टोमस्यैकादशो दीप्ताः, द्वादशाहस्य द्वादश दीप्ताः, इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे—सत्राधिकारिणस्तुल्य-
कल्पा व, सत्रं विप्रस्यैव, इत्येवमादिकं चिन्तितम् । **सप्तमे**—पित्रादिकं न देयम्,
महामूर्ध्नि देया, इत्येवमादिर्देयाविचारः । **अष्टमे**—लौकिकाश्रावुत्पन्नहोमः, स्थपती-
ष्टिस्तथैव, इत्येवमाद्याश्रिविचारः कृतः ॥

प्रत्यक्षोक्तस्यतिदेशोऽस्य शेषः सामानिरूपणम् ॥

नार्मलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः ॥ १९ ॥

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे—समानमितरच्छेनेन, इत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेशः ।
द्वितीये—रथैतदशब्देन गानमात्राभिवाचिना गार्ग्यैवातिदेशस्यभित्याहशः पूर्वोक्ता-
तिदेशस्य शेषो विचारितः । **तृतीये**—अग्निहोचनाग्राऽतिदेशः । **चतुर्थे**—निर्वा-
पौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः ॥

स्पष्टलिङ्गादथास्पष्टात्प्रबलाद्वपादतः ॥

अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः ॥ २० ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे—स्येन लिङ्गेनातिदेशविशेषः । तैद्यथा—सौर्यचरा-
'वतिदेशकानि निर्वाणः, तद्वित्तेन देवतानिर्देशः, एकदेवतस्यैव, औषधद्रव्यकल्पम्, इत्यादीनि
स्पष्टान्याशेषलिङ्गानि । **द्वितीये** तु—अग्निहोत्रलिङ्गातिदेशः । तैद्यथा—वाजिने हविः-
सामान्येन लिङ्गेन यथोर्विध्यन्तोऽतिदिश्यते । तत्र लिङ्गमस्यप्यम्, शीघ्रं तद्रूपद्रव्यैर्देव्या-
दनात् । **तृतीये**—प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः । तद्यथा—आभिचारिकष्टावाशावैष्णवसारस्वतबार्ह-
स्पत्येषु हविषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाशेषादिविध्यन्ते प्राप्तं द्विदैवत्यत्वेन लिङ्गेन
प्रथम आश्रावैथैवे तृतीयस्याश्रावैर्मयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रबलं च द्विदैवत्यत्तम् ।
शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् । क्रमस्तु बिलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः । **चतुर्थे**—
दर्विहोमेव्यतिदेशोऽप्राप्यते ॥

ऊहारभोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः ॥

नवमाध्यायपादेषु चतुर्थ्यन्ते प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे—उपोद्धातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयानादयो

१ क. ख. ग. घ. 'मे ज्यो' । २ क. ख. विचारितम् । ३ क. ग. घ. 'एणात्' । ४ क.
'मथेयाति' । ५ क. 'न साममा' । ६ ख. 'नस्य वा' । ७ ख. विशेषो । ८ क. ख. ग. घ.
'हमस्य' । ९ क. स यथा । १० क. 'वतिदेशकाभिर्देश एक इति' । ११ क. ख. घ. 'त्वम्' ।
इ' । १२ क. 'शत्रो' । १३ क. 'स्पष्टेन लिङ्गेन' । घ. 'स्पष्टलिङ्गे' । १४ क. स यथा । १५
क. 'व्यन्तानिर्दिश्य' । १६ घ. तत्र । १७ क. 'तुपादना' । १८ क. 'शः' । अ' । १९ क.
'के कर्मण्यामा' । ग. 'केवात्रा' । २० क. 'मे व' । २१ क. 'ज्यस्तुती' । २२ क. 'र'
आरव्यः । त' । ख. 'रप्रद्वः' । त' ।

धर्मा अपूर्वमुक्ताः । अवधार्तमन्त्रादिज्जिवितितं ब्रह्मन्वादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं
विवक्षितमित्यादिरूपोद्घातः । सवित्रश्विषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यङ्गः । अग्निशब्दस्या-
स्त्यङ्गः, इत्यादिक ऊर्ध्वविचारम्भः । द्वितीये—सपरिकरः साधोहः । तृतीये—
मन्त्रोद्घः । चतुर्थे—मन्त्रोद्घप्रसङ्गापत्तितो विचारः ॥

द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्यैकत्वं समुच्चयः ॥

ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः ॥ २२ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे—‘वाथहेतुद्वारलोपो निरूपितः । तद्यथा—‘स्वयं-
कृता वेदिर्भवति’ इत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन^१ निष्पादकानामुद्घननादीनां
बाधः । कृष्णलेखे विदुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनाववातस्य बाधः । द्वितीये—संक्षेपेणोक्तस्य
द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये—बाधकारणं कार्यैकत्वम् । तद्यथा—प्रकृतौ
गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्चरिक्चः कार्यम् । तथा विकृतिरूपे भूनोभ्येकाहे धेनुरूपाया
दक्षिणायास्तदेव कार्यम् । ततो धेनवा गवाश्वादिदक्षिणा विकृतौ चोदकयासा बाध्यते ।
चतुर्थे—नक्षत्रोद्घविहिता उपहोमाश्चोदकप्रतिनारिष्ठहोमैः सह समुच्चयन्ते, इत्यादिः
समुच्चयः । पञ्चमे—षोडशग्रहः प्रकृतिगामो ।^२ स चाऽऽय्यगणपात्रादेव ग्रहीतव्यः,
इत्यादिर्वाचप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः ।^३ षष्ठे—‘साम तुचे गेयम्’ इत्यादिर्वाचप्रसङ्गा-
गतः सामविचारः । सप्तमे—‘पश्वेक्षु’—प्रत्यङ्गं हविर्मेदः^४, न कृत्स्नः पशुर्हविर्मेदः ।
गृहमेधायमपूर्वं कर्मेध्यादिर्वाचप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमे—‘नानुयाजेषु’ इति
पशुर्मेदासः, ‘न सोमे’—इत्यर्थवादः, ‘नातिरात्रे’ इति प्रतिषेधः, इत्यादिर्वाचो-
पयुक्तो नञर्थविचारः ॥

उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः ॥

आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः ॥ २३ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः । द्वितीये—तन्त्रा-
वापौ संक्षेपेणोक्तौ । तृतीये—तन्त्रमुदाहरणवाङ्मयेन प्रपञ्चितम् । चतुर्थे—तथैवाऽऽ-
वापः प्रपञ्चितः ।

१ क. ‘पशुकाष’ । २ क. ‘तवर्गोद्विज’ । ३ क. घ. ग्रीहादि’ । ४ क. ‘विस्पोऽज-
घातः । ५ क. ‘तः सावित्राग्नि’ । ६ क. ‘चारः हि’ । ख. ‘चारसंभवः हि’ । ७ ख. ‘सङ्ग’ ।
८ घ. ‘यय’ । ९ क. ‘यमेया’ । १० क. ‘यद्वाया लो’ । ११ क. ‘न तविष्णु’ । १२ क.
‘नामक पका’ । १३ ख. ग. घ. स त्वात्र’ । १४ क. षष्ठे पृष्ठे—इहाबृहदर्थतरं सामेय्यं के-
चिदह-सु रथतरं केचुचिद्वहृदिति स्यात् । तत्र प्रत्यहं समुच्चयः । सप्तमे अग्नीषोमीये प्रत्यङ्गं हविर्मेदं
कृत्स्नः पशुर्मेदः शरिः पशोर्बिदयापङ्कानां हविर्मेदं संकीर्तनमितराङ्गपरिसंस्थार्थमित्यादि । १५ ख. क.
‘तु ह’ । १६ घ. क. ‘दः गू’ । १७ क. अष्टमे नानुयाजेषु ये यजामहं करोति इत्यादौ नानुयाज-
न्यतिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामहं करोतीति पर्येदासः । न नित्यादि’ । १८ ख. घ. इत्यादि ।

प्रसङ्गस्तन्निर्णीतिः समुच्चयविकल्पेन ।

द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः ॥ २४ ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे—पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः, सौमिकदेहेतर-
काशीनरुर्मसु प्रसङ्गः, इत्यादिविचारः । द्वितीये—सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम्, न तु सवनी-
यपुरोडाशानाम् । विकृतिस्तन्निर्णी, न प्रकृतिः, अन्वारम्भणीया विकृतिव्यापि स्यात्, न
तु प्रकृतवेवेत्यादिविचारः । तृतीये—त्वग्वासतोः समुच्चयः । आघारगतानाद्यनुत्वसंत-
तत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन, यवत्रीहोर्विकृति इत्यादिकं समुच्चयापवाद्वेन,
इत्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे च—एन्द्राबार्हस्पत्ययाज्यानुवाकवायुगच्छोर्विकल्प इत्या-
दिकं प्राधान्येन, याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनैतदुभयं चिन्दि-
तम् । तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्याकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः ॥

ननु यथोक्तैर्भ्यः पादार्थेभ्योऽन्येऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते, तेषां कथं तत्तत्पा-
दान्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—

उपोद्घातापवादार्थं प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः ।

तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरमुन्नयेत् ॥ २५ ॥

यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं काश्चिदुपोद्घातः, काश्चिदपवादः, काश्चित्प्रसङ्गप-
तितः, काश्चिदनुप्रसङ्गपतितः, इत्येवं पादान्तर्भाव उच्यते ॥

ननु सत्त्ववमध्यायानां पादानां च स्पष्टविद्यता अर्थाः । तदीयानु क्रमः कथमस्मान्तर-
इत्यत आह—

शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावोऽध्यायानामभिधास्यते ।

पादानां तु तमत्रैवं लेखाद्भुत्यादयामहे ॥ २६ ॥

एकस्मिन्नध्याये समासे सति, अध्यायान्तरारम्भे, तथोरध्याययोः पूर्वोत्तरीभावो वक्ष्यते ।
प्रथमाध्यायगतानां पादानां पूर्वोत्तरीभाव उदाहरे सति तच्छ्रुत्यैवा पादान्तरं तस्यो-
पेक्षितं शक्यतया तमुदाहरति—

विधिः साक्षान्मितिर्धर्मं तस्य शेषोऽर्थवादग्रीः ।

वेदमूला स्मृतिर्नाम वाक्यांशोऽभिप्यतः क्रमः ॥ २७ ॥

जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाते धर्मं निश्चिन्त्य साक्षात्प्रमाणमिति तद्विचारः प्रथमे पादे युक्तः ।
अर्थवादवाक्यस्य विधिद्वारा ग्रामाण्याद्विध्यन्तरभाववितम् । स्मृतिवाक्यस्य साध्यादविधि-

१ क. ° सत्त्व विगतः । तं । २ क. ° लना । दा । ३ ग. ° कं विकल्पार्थं । ४ क.
° लेनोभ । ५ क. ° नेत्येतद्भूतं चि । ६ क. ल. ग. ° भ्यः पदा । ७ क. ° न प्रसङ्गान्तं ।
८ द. ° व लब्ध्या व्युत्पत्ता ।

रूपवेदमूलतया ग्रामाध्यादेश्वदोत्तरभाविष्यम् । नामधेयस्य वाक्यैकदेशत्वेन पूर्वोक्तैर्विधि-
धवाक्यविचारोत्तरकालान्तत्वं । अनेन न्यायनात्तराध्यात्मतत्वादानां परस्परं क्रम उन्नयः ॥

इत्थं शास्त्रस्याध्यायानां पादानां च क्रमविशेषाविशेषानामसाधारणप्रतिपाद्यमर्थं निरूप्य
तत्किंयत्फलं दर्शयति—

ऊहित्वा संगतीस्तिन्नस्तथाऽवान्तरसंगतिम् ।

ऊहेताऽऽक्षेपबुद्धान्तप्रत्युदाहरणादिकम् ॥ २७ ॥

शास्त्रादिप्रतिपाद्यार्थसंन्यतयाऽधिकरणे योजिते सति तस्याधिकरणस्य शास्त्रसंगतिः,
अध्यायसंगतिः, पादसंगतिश्चेति तिस्र ऊहित्वा भवति । तथा—प्रथमाध्यायस्य प्रथम-
पादस्य द्वितीयाधिकरणे धर्मस्य लक्षणप्रमाणराहित्यं पूर्वपक्षीकृत्य तत्तद्भावं प्रतिपादितः ।
तस्याधिकरणस्य धर्मसंबन्धितया धर्मविचारशौख्ये संगतिः । प्रमाणविचाररूपत्वात्प्रथमा-
ध्याये संगतिः । विधिवान्वयस्य प्रमाणत्वेनोपन्यासात्प्रथमपादे संगतिः । यथैतत्संगतित्रय-
मूहितम्, तथा पूर्वोत्तराधिकरणयोः परस्परभवान्तरसंगतिरुद्देश्यता । सा चानेकरूपा—
आक्षेपसंगतिः, दृष्टान्तसंगतिः, प्रत्युदाहरणसंगतिः, प्रासङ्गिकसंगतिः, उभेद्वातसंगतिः,
अपवादसंगतिश्चेत्येवमादिरूपा ॥

तासांसांसेषादिसंगतीनामूहं व्युत्पादयति—

पूर्वध्यायस्य सिद्धान्तयुक्तिं वीक्ष्य परे नये ।

पूर्वपक्षोक्तयुक्तिं च तत्राऽऽक्षेपादि योजयेत् ॥ २८ ॥

तदेतत्सर्वं योजयित्वा प्रदर्शयते—प्रथमेऽध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणगतो 'धर्म-
विचारशास्त्रं वैषम्यं' इति सिद्धान्तः । 'अर्थज्ञानहेतावध्ययने नियमविधेः संभवात्' इति
तद्युक्तिः । द्वितीयाधिकरणे—'धर्मं लक्षणं प्रमाणं च नास्ति' इति पूर्वपक्षः ।
'लौकिकाकारहेतुत्वत्, प्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तेश्च' इति तद्युक्तिः । तथा युक्त्या धर्मस्य
लक्षणप्रमाणरहितत्वे सति नरविधानसमो धर्म इति तद्विचारशास्त्रस्य निधेयत्वमनुपपन्नमित्या-
क्षेपसंगतिः । यथा प्रथमाधिकरणे नियमविधिसंभवेन हेतुना विचारशास्त्रस्य विधेयत्वमु-
क्तम्, तथा द्वितीयाधिकरणे लौकिकाकारहेतुत्वप्रत्यक्षाद्यप्रवृत्तिरूपेण हेतुना धर्मं लक्ष-
णप्रमाणे न स्त इति दृष्टान्तसंगतिः । यथा प्रथमाधिकरणासिद्धान्तं पूर्वोक्तयुक्तिरवलोकयते,
तथा द्वितीयाधिकरणे काचित्पक्षोक्तं न पश्येम इति प्रत्युदाहरणसंगतिः । एते दृष्टान्त-

१ क. 'लक्षणे मा' । २ क. 'कविविधि' । ३ क. 'विरूपण' । ४ ड. 'या चान्त' ।
५ ल. ग. 'शास्त्रं' । ६ ल. ग. 'ध्यायत्र' । ७ ल. घ. 'तिः मसक्तुं' । ८ ड. 'यथाध्या' ।
९ घ. 'रादित्वा' । १० क. 'प्रमाणराहित्ये वक्तव्यम्' । ११ क. 'विशुक्ति' । १२ क. 'इयम्'
मिति ।

प्रत्युदाहरणसंगती मन्दबुद्धिभिरपि सर्वत्रोत्थेसितुं शक्यते । पञ्चमाधिकरणे विधिवाक्यस्य निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यं वर्णितम् । तस्य च वाक्यस्य शब्दार्थयोर्मध्ये शब्दकोटिनिष्ठत्वाद्वाक्यप्रसङ्गेन शब्दनित्यत्वं षष्ठाधिकरणे वर्णितं इति प्रासङ्गिकसंगतिः । सप्तमाध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयाधिकरणेन सौर्यादिनिकृतिषु वैदिकमङ्गनातैमुपदेष्टुं तत्पुण्येभिस्तेन प्रथमाधिकरणे धर्मसापेक्षत्वं साधितम् । तत्र प्रथमाधिकरणेमुपोद्धातः । सेयमुत्तराधिकरणेन सह पूर्वाधिकरणस्योपोद्धातसंगतिः । प्रथमाध्यायस्य तृतीयादस्य प्रथमाधिकरणे—अष्टकादिस्मृतैः प्रागाण्यमुक्तम् । द्वितीयाधिकरणे—सर्वनेष्टनस्मृतैः पूर्ववत्प्राप्त-प्रागाण्यमपोद्यते । सेयमपवादसंगतिः । अनया दिशा सर्वत्र संगतिरुहनीया ॥

(प्रथमे धर्मशास्त्रारम्भप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अथातो धर्मज्ञिज्ञासा ॥ १ ॥

इत्थं संगतीन्युत्थोद्याय प्रत्यधिकरणं विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्तानुश्रुतरोऽवयवान्तर्निष्ठशुः प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणं षष्ठ्यन्तेनाऽऽरभ्यति—

स्वाध्यायोऽध्येय हृत्यस्य विधानस्य प्रमुक्तिः ॥

विचारशौर्छां नाऽऽरभ्यमारभ्यं वेति संशयः ॥ २९ ॥

अर्थधीहितुताऽधीतेर्लोकसिद्धाववातवत् ॥

नियामकं न चैवातो वैधारम्भो न संभवी ॥ ३० ॥

दर्शापूर्वबद्धस्त्वत्र कृत्वपूर्वं नियामकम् ॥

अर्थनिर्णायिकं शास्त्रमत आरभ्यतां विधेः ॥ ३१ ॥

“चोदनाल्लक्षणोऽर्थो धर्मः” इत्यारम्भ्य “अन्वाहार्थे च दर्शनात्” इत्येतद्वन्तं नैमि-
न्निप्रोक्तं सूत्रजातं धर्मविचारशास्त्रम् । तदेतस्य प्रथमाधिकरणस्य विषयः ‘स्वाध्यायोऽ-
ध्येयतयः’ इत्यव्ययनविधिरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायीति केचिन्मन्यन्ते । अग्रे त्वेवमाहुः—
‘अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनयेदमध्ययने विधीयते । अर्थज्ञानं विचारमन्तरेण न संभवति । तैतो
विविचिचारशास्त्रस्य प्रयोजकः’ इति । तत्रैवं संशयः—‘इदं विचारशास्त्रं विधिप्रयु-
क्त्या नाऽऽरम्भणीयम्, उताऽऽरम्भणीयम्’ इति । तत्र ‘अर्थज्ञानाध्याध्ययनस्य विधिः’
इति वदनादी प्रष्टव्यः—‘किमयन्तमर्प्रीसमव्ययने विधीयते, किंवा पक्षेऽप्राप्तमवगत-

१ क. ‘तिभेदेषु । २ क. घ. ‘तमतिदे’ । ३ क. ‘ग उपोद्धातसंगतिः । ४ क. ‘ला-
मा’ । ल. ड. ‘त्यातं मा’ । ५ क. ‘त्याय म’ । ६ क. ड. ‘शमय’ । ७ ल. घ. ‘शास्त्रमारभ्यं
नाऽऽरभ्य’ । ८ क. ‘कं च नैवा’ । ९ क. ‘अतो’ । १० ड. ‘किमेतद्व्य’ । ११ क. ‘यातत्वाद्भ’ ।

वक्ष्यम्यते, इति । नाऽऽद्यः—^१ विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः, अध्ययनत्वात्, भार-
ताध्ययनवत्, इत्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेण प्राप्तत्वात् । तर्ह्यस्तु द्वितीयः पक्षः । अववा-
तवक्ष्यमाविधित्वसंभवात् । यथा नखैरववातेन वा तण्डुलनिष्पत्तिरसंभवात्पक्षेऽप्राप्तोऽववातो
विधिनाऽवश्यं कर्तव्य इति नियम्यते । तथा लिखितपाठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वाऽर्थज्ञान-
संभवात्पक्षेऽप्राप्तमध्ययनं विधिना नियम्यत इति चेत् । न । वैषम्यात् । अववातनिष्पत्तौ
तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतः, नान्यथा । ततो दर्शपूर्णमासापू-
र्वमववातस्य नियमहेतुः । अत्र तु लिखितपाठजन्येनैवार्थज्ञानेन क्रतुनुष्ठानमिद्वेराध्ययनस्य
नियमहेतुर्नास्ति । अतो द्विविधविषयसंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशोखास्मस्य वैकल्यं नास्ति ।
तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत्, स्वर्गाद्यास्त्रग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः ।
अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन करणीयः “ स स्वर्गः स्वास्त्रशोन्मत्यविशेषात् ” [ष०
मी० सू० ४ । ३ । १९] इति सूत्रेण विश्वजित्श्रूयमाणमन्यधिकारिणं संपादयितुं
तद्विशेषणं स्वर्गफलं युक्त्या स्थापितम् । तद्वदध्ययनेऽप्येतत् । एतेदेवाभिधेयौक्तम्—

“ विनापि विधिना दृष्टलाभावाहं तदर्थता ।

करन्त्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ” ॥

इति । एवं च सति ‘ वेदमधीत्य ज्ञायात् ’ इति शास्त्रमनुगृह्यते । अस्मिन्शास्त्रे
वेदाध्ययनसमावर्तनार्थेनैरन्तर्यं प्रतीयते । त्वंपक्षे तु—अर्धतिऽपि वेदे धर्मविचारणाय
गुरुकुल एवाधिवासः कर्तव्यः । तथा सति तन्नैरन्तर्यं बोध्यते तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधवाभा-
वात्पाठमाधेयं धर्मसिद्धेः समावर्तनशास्त्राच्च धर्मविचारशास्त्रं नाऽऽज्यमणीयमिति पूर्वः
पक्षः ।

अनेच्यते—यदुक्तम्—‘ लोकसिद्धताप्राप्ताविधिः ’ इति । तत्तपैवास्तु । नियम-
विधित्वं तु न वारायितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमववातानियमजन्यस्या-
वान्तरापूर्वस्य कल्पकम्, एवमैशेषकतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्या-
पूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । नियमादष्टाङ्गीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । नच
विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गाधेयत्वं युक्तम्, दृष्टफलंऽपिज्ञाने संभवत्यदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।
अत एवोक्तम्—

१ १ क. दर्शपूर्व । २ क. ग. शास्त्रस्य । ३ क. वैषम्यं । ४ क. निर्णयः । ५ क. ख.
ग. घ. तत् । ६ क. गृहीतिं स्यात् । अ । ७ क. तत्पक्षे । ८ क. एव निवासः । ९ क. बाध्य-
त । १० क. सत्याविधेयत्वात् । ११ क. ण स्वर्गादिति । १२ क. ख ना । १३ क.
‘नवाव्यसे’ । १४ क. ‘व्यतीति’ । १५ क. ‘१ धू’ ।

“ लभ्यमाने फले हटे नादृष्टपरिकल्पना ।

विधेस्तु नियमार्थत्वात्ताऽऽनर्थक्यं भविष्यति ” ॥

इति । नन्वेवमपि श्रुत्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदास्य पुरुषस्यार्थज्ञानसंभवाद्विचारशास्त्रस्य वैदर्यमिति चेत् । न, ज्ञानमात्रसंभवेऽपि निर्णयस्य विचारार्थानत्वात् । ‘ अक्ताः शर्करा उपदधाति ’ इत्यत्र ‘ वृत्तेनैव, न तैलादिना ’ इत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निरुक्तेनं निगमेन वा न सिध्यति । विचारशास्त्रं तु ‘ तेनो वै छूतम् ’ इति वाक्यशोषादर्थं निर्णयति । अतो विचारो वैवः । ‘ वेदमधीत्य स्नायात् ’ इति शास्त्रं त्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृत्वे एवाऽऽवष्टे, न त्वानन्तर्यम् । तस्माद्विधिवशादेव विचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अथवाऽध्यापनात्सिद्धेर्नैवास्त्यध्वयने विधिः ॥

तेन पूर्वोत्तरौ पक्षौ प्रसाध्यावन्यहेतुभिः ॥ ३२ ॥

विधेयाध्यापनं सिद्धेद्बालस्वार्थधियं विना ॥

तेनं निर्विषयं शास्त्रं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यताम् ॥ ३३ ॥

स्वतःप्राप्तार्थबोधस्य विवक्षानपनोदनात् ॥

विषयादि सुसंपादं शास्त्रमारभ्यते ततः ॥ ३४ ॥

‘ अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनधीत, तमध्यापयति ’ इत्यध्यापनं विहितम् । न चात्र नियोज्याभावः, आचार्यत्वकामिनो नियोज्यत्वात् । ‘ उपनयीत ’ इत्यनेनाऽऽचार्यकरणे “ संमाननोत्सज्जनाचार्यकरणज्ञानमृतिविगणनव्ययेषु नियः ” [पा० सू० १ । ३ । ३१] इति पाणिनिसूत्रेण विहितेनाऽऽप्तमनेपदेन नियोज्यविशेषणमाचार्यत्वं प्रतीयते । उपनयने यो नियोज्यः, स एवाध्यापनेऽपि । तयोरेकधियोजनत्वात् । एवं सत्याचार्यवर्तकमध्यापनं माणवकर्तृकणाध्ययनेन विना न सिध्यतीत्याध्यापनविधिप्रत्युक्त्यैवाध्ययनागुष्टोक्ति-देनं पृथगध्ययने विधिरमुपगतव्यः । श्रूयमाणं विधिवार्यं नित्यानुवादत्वेनागुष्टोप-प्रेते । ततोऽध्ययनविधिरुपजीव्य पूर्वमुपन्यस्तौ पूर्वोत्तरपसाक्यथा वर्णनीयौ । विषयसंशय-योस्तु नास्ति विप्रतिपत्तिः । विचारशास्त्रं विषयः । अवैधं, वैधं वेति संशयः । तत्र वैधत्व-वादी प्रष्टव्यः—विधेयमाचार्यकर्तृकमध्यापनं किं माणवकस्यार्थज्ञानमपि प्रयुज्यते, किं वा पाठमात्रम् । नाऽऽद्यः, अन्तरेणाप्यर्थज्ञानमैध्यापनसिद्धेः । पाठमात्रे तु विचारस्य विषयो

१ क. ल. ‘ज्ञानासं’ । २ क. पूर्वोत्तरी । ३ क. ‘नं बालस्यार्थधीतिर्ना’ वि० । ४ क. अतो । ५ क. विषादिषु च संपादं । ६ ख. ‘त्यप्यन’ । ७ ग. ‘यैका गलं’ । ८ क. ‘योगत्वा’ । ९ ग. ‘ज्ञानं सिध्येच’ । १० क. ‘स्ति प्र’ । ११ क. ‘अध्ययन’ ।

न भवति । आपाततः प्रतीतः संदिग्धोऽर्थो विषयः । तथा सति यमार्थप्रतीतिरेव नास्ति तत्र संदेहस्य का कथा । निर्णयो विचारस्य फलम् । सोऽपि विषयवद्भावेतः । अतो विषय-प्रयोजनाभावाद्विचारशास्त्रं नाऽऽरम्भणीयमिति पूर्वः पक्षः ।

अत्रोच्यते—मां नामाध्यापनार्थावबोधः प्रयुज्यताम् । तथाऽपि साङ्गवेदाध्यापिनो नियमनिरुक्तव्याकरणैर्युत्यन्त्रस्य पौरुषेयग्रन्थैव वेदेऽप्यर्थावबोधः स्वत एव प्राप्नोति । ननु यथा 'विषं सुहृद्व' इत्यत्र प्रतीयमानोऽप्यर्थो न विवक्षितः, तथा वेदार्थस्यापि व्याघभावस्तदवश्य इति चेत् । न, निवसत्या अपनोदितुमशक्यत्वात् । विषभोजनवाक्यस्याऽऽप्तप्रणीतत्वेन बाधो मा भूदिति सुरुषार्थस्तत्र परिष्कारः । वेदे तु—कुतो न विवक्षी-तार्थकम् । विवक्षिते च वेदार्थे यत्र यत्र पुरुषस्य संदेहः स सर्वोऽपि विचारशास्त्रस्य विषयः । तर्हिर्णयः प्रयोजनम् । ततोऽध्यापनविधिप्रयुक्तेनाध्ययनेन बुध्यमानस्यार्थस्य विचार्यतत्वा-द्विचारशास्त्रस्य वैधत्वं सिद्धम् ।

(द्वितीये धर्मलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणं भट्टमतेनाऽऽरब्धमिति—

विचारविषयो धर्मो लक्षणेन विवर्जितः ॥

मानेन वाऽव्यवापेतस्ताभ्यामिति विचिन्त्यते ॥ ३५ ॥

लौकिकाकारहानिरप्य तस्य किं नाम लक्षणम् ॥

मानशङ्का तु दूरेऽत्र प्रत्यक्षाद्यप्रवर्तनात् ॥ ३६ ॥

चोदनागम्य आकारो ह्यर्थत्वे सति लक्षणम् ॥

अत एव प्रमाणं च चोदनेवात्र नो कुतः ॥ ३७ ॥

लक्षणप्रमाण्यां हि वस्तुसिद्धिः । अत एवाऽऽहुः—

“मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात्”

इति । सजातीयविजातीयव्यावर्तको लक्ष्यगतः कश्चिच्छेदेन सिद्ध आकारो लक्षणम् । तेन च लक्षणेन लक्ष्ये वस्तुनि संभावनाबुद्धौ जातायां प्रमातृबुद्ध्युक्तः प्रमाणेन तदवगच्छति । तद्यथा—‘साम्नादिमती गौः’ इत्युपश्रुत्य चतुष्पात्सु जिवेषु तदलक्षण-लक्षितपदार्थमन्विष्य ‘इयं गौः’ इति चक्षुर्धौऽवगच्छति । एवं च सत्यलौकिकत्वाद्वर्त्मस्य नास्ति

१. व. °ति । एवमपि । २. घ. माऽस्तु । ३. क. °त्वेऽपि लुप्तम् । ४. क. °पयोऽन्यत्रन्वे । ५. क. °विः स स्व° द. ख. °स्याप्यति । ७. क. °र्णयथ द° । ८. ड. °न न तु° । ९. क. ग. °तिर्व म° । १०. क. °नेनाप्यथ° । ११. घ. च. । १२. क. °कप्रयोगमस्य आ° । १३. क. °मुयतः म° । १४. क. °क्षितं तदर्थं निश्चितं इ° । १५. क. °वा पश्यति ।

लक्षणम् । तत्र कुतः प्रमाणमुद्योगः । कथंचित्तदुक्तमेव ऽपि न तत्र प्रमाणतद्भावः शङ्कितुं
 मपि शक्यः । न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमेत, धर्मस्य रूपादिरहितत्वात् । अत एव व्याप्तिः
 प्रहणाभावाच्चिदुमानम् । अत्यस्ताद्यनुमानमूलश्च शब्दस्य संगतिग्रहः । ततो व्युत्पत्त्यभावा-
 द्वाऽऽगमोऽपि तत्र प्रवर्तते । तस्माद्दर्शो लक्षणप्रमाणरहित इति प्राप्ते द्रष्टुः—मा भूच्च-
 क्षुरादिगम्यो लौकिक आकारः । तथाऽपि चोदनागम्यः स्वर्गफलसाधनत्वादिलक्षण आका-
 रोऽस्ति । तेन 'अर्थवे सति चोदनागम्यो धर्मः' इति लक्षणं भवति । 'अर्थो धर्मः'
 इत्युक्ते ब्रह्मणि चैत्यवन्दनादौ घटादौ चातिव्याप्तिः । तद्यच्चोदय 'चोदनागम्यः'
 इत्युक्तम् । तावत्सेवोक्ते विधियगम्येऽनर्थफलत्वेनानर्थरूपे स्थेनाद्यभिचारकर्मण्यातिव्याप्तिः,
 तद्यच्चोदय 'अर्थः' इत्युक्तम् । यद्यपि स्थेनस्य शत्रुवधः फलम्, ननु नरकः ।
 तथाऽपि तस्य वधस्य नरकहेतुत्वाद्ब्रह्मद्वारा स्थेनोऽनर्थः । नचैकमशोषोमीयशुद्धिनाया अपि
 वधत्वेन नरकहेतुत्वं स्यादिति शङ्कनीयम् । तस्याः काल्पन्यत्वेन कर्तुमशक्यत्वातिरेकेण फलान्त-
 राभावात् । यदक्षोदनागम्यत्वे सत्यार्थत्वं धर्मलक्षणम्, अत एव गम्ये धर्मे गमकं विधि-
 वाक्यं प्रमाणम् । यद्यपि प्रत्यक्षानुमानयोरपि यो धर्मः, तथाऽपि प्रसिद्धैरसमन्विताहा-
 रेण व्युत्पत्तिः संभवति । तस्माद्व्युत्पत्त्याऽपि गम्यामुपेतो धर्मः ॥

अभिधेयाविकरणे गुरुमतमाह—

यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः किं मन्त्राद्यवबोधितः ॥

सिद्धार्थोऽप्यथ विधेकगम्यः कार्यार्थ एव वा ॥ ३८ ॥

सिद्धेऽपि पुत्रजन्मादौ व्युत्पत्तेरुपपत्तिः ॥

मन्त्रादिगम्यसिद्धस्य वेदार्थत्वेऽपि का क्षतिः ॥ ३९ ॥

हर्षहेतुबहुत्वेन व्युत्पत्तिः पुत्रजन्मनि ॥

कुलमा कुलमा कार्यं वेदार्थोऽतः स एव हि ॥ ४० ॥

“अयातो धर्मजिज्ञासा” [ए० मी० सू० १ । १ । १] इत्यत्रायशब्देन
 कृत्स्नवेदाध्ययनानन्तर्यमुच्यते । अतःशब्देन कृत्स्नस्य वेदस्य विवक्षितार्थत्वं हेतुं क्रियते ।
 उक्तशब्दद्वयानुसारेण धर्मशब्दोऽपि कृत्स्नं वेदार्थमाचष्टे । ततः सूत्रे 'वेदार्थो जिज्ञास्यः'
 इति प्रतिज्ञा कृता । तत्र संशयः—किं मन्त्रार्थवादप्रतीतिः सिद्धार्थोऽपि वेदार्थो भवति,
 किंवा विधिवैक्यप्रतीतिः कार्यार्थ एव वेदार्थः, इति । तत्र—

“लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः”

१ क. शब्देत । २ ख. क. 'नास्त्यनु' । ३ ख. 'गैलक्षणमा' । ४ क. 'पि वधद्वारा । ५
 क. 'सकलम्' । ६ ख. 'धर्मव' । ७ क. 'प्रसिद्धे' । ८ क. 'कुलमा' । ९ ख. 'सुतरा' । १० क. 'अतः
 शब्दः कृत्स्नवेदा' । ११ क. 'नः कि' ।

इति न्यायेन म्युस्त्यनुसारी वेदाथो वर्णनीयः । व्युत्पत्तिश्च सिद्धार्थेऽप्यस्ति ।
 'पुत्रस्ते जातः' इति वाताहरस्याहारजन्यं श्रोतुर्हर्ममनुमाय हर्महतौ पुत्रनन्मनि संगति
 प्रतिपद्यते । अतो मन्त्रार्थवादप्रतीतोऽप्यर्थो वेदार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—पुत्रनन्मवद्वर्षहेतूनां
 धनलाभादीनां बहुत्वादस्य वाक्यस्य पुत्रजन्यवार्थ इति निर्णयो दुर्लभः । 'गामानय' इति
 वाक्ये तु गवानवनरूपां मध्यमवृद्धप्रवृत्तिमवलोक्य संगतिग्रहणं सुलभम् । तस्मात्का-
 र्यरूप एव वेदार्थ इति ॥

(तृतीये धर्मप्रमाणपरीक्षाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तस्य निमित्तपरीष्टिः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणं भट्टवतेनाऽऽरचयति—

धर्मस्य ज्ञापकं मानं यदुक्तं चोदनात्मकम् ॥

एतत्किं न परीक्ष्यं स्यात्किंवा सम्यक्परीक्षयताम् ॥ ४१ ॥

मानोपदेशान्मेयस्य सिद्धत्वात्किं परीक्षया ॥

मेवं विचारशास्त्रेऽस्मिन्परीक्षोपेक्षते कृतः ॥ ४२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

आदौ परीक्ष्यो वेदार्थश्चोदनामानताऽथवा ।

वेदार्थस्य प्रधानत्वात्प्रथमं तत्परीक्षयताम् ॥ ४३ ॥

चोदनामानतैवात्र प्रथमं साध्यतां गता ।

अनपेक्षतया तस्य यतो मुख्यत्वमाश्रितम् ॥ ४४ ॥

द्वितीयाध्यायाद्यैः कर्मभेददर्शनीयत्वादिरूपो वेदार्थः सूत्रकारेण परीक्षिष्यते । चोदना-
 प्रामाण्यं तु प्रथमाध्याये परीक्ष्यते । तदेतदुक्तम् । कुतः—वेदार्थस्य प्रधानत्वेनाऽऽदौ
 परीक्षणीयत्वात् । प्रधानभूतो हि वेदार्थः पुरुषार्थत्वेनाऽऽद्यत्वात् । प्रमाणं तु तद्वैधान्य
 यदुक्तं सत्तच्छेद्यतया न प्रधानमिति प्राप्ते ब्रूमः—अस्त्वनुष्ठानोपायैः वेदार्थप्रमाणयोः
 प्रधानोपसर्जनभावः । प्रमाणप्रमेयभावोपाधौ तु प्रमाणस्यैव मुख्यत्वं निरपेक्षत्वात् । नहि
 स्वतःप्रामाण्यवादिनां मते सापेक्षता प्रमाणस्यास्ति । प्रमेयं तु सापेक्षम्, मानाधीना
 मेयसिद्धिः' इत्युक्तत्वात् । तदेतन्मुख्यत्वमाश्रित्य सूत्रकारः प्रमाणपरीक्षायादौ चकारेति

१ 'तित्तु सि' २ क. 'जन्ययोगुहर्षविकारन' । ३ क. 'रूपो वे' । ४ क. 'तत्किमर्थ' ।
 ग. 'किं वाऽप' । ५ क. 'रीक्षाऽर्थ' । ६ क. 'यतः' । ७ क. 'यमेत' । ८ ख. ग. घ. ङ. 'रीक्षणम्' ।
 ९ ग. 'तस्या' । १० क. 'कत्या' । ११ ख. ग. घ. ङ. 'माग्यस्य तु' । १२ क. 'परीक्ष्यम्' । ख. ग.
 घ. ङ. 'परीक्षा' । १३ क. 'तदुक्तम्' । १४ ङ. 'तं तत्' । १५ क. 'अनु' ।

युज्यते । अपान्तरप्राधान्याश्रित्य धर्मविवार एवाऽऽद्यौ कस्मान् कृतः । नै कृतः—
अपरीक्षितेन प्रमाणेन धर्मस्यासिद्धौ तद्विचारस्याऽऽश्रयासिद्धेः ।

तदेवमाधिकरणत्रये व्युत्पादनार्थं भाट्टप्राभाकरमतभेद उपन्यस्तः । अयं प्रायेण सट्टम-
तमेवोक्त्यस्यते—

(चतुर्थे धर्मे प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाधिकरणे सूत्रम् ।)

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्र-
त्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिर्नैव वा ।

अक्षादीनां प्रमाणत्वान्मेषधर्मावमासिता ॥ ४५ ॥

वर्तमानैकविषयमक्षं धर्मस्तु भाव्यसौ ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विध्यैकमेवता ॥ ४६ ॥

अक्षं प्रत्यक्षम् । प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वात्प्रमेयावभासकत्वं तावद्विवादम् । धर्मश्च
प्रमेयः, अतदिगधाविषयस्तत्वे सति बुध्यमानत्वात्, वटादिवत् । तस्मात्प्रत्यक्षादिभिरप्येष
धर्मो गम्यत इति प्राप्ते—

ट्टमः—धर्मस्य प्रमेयत्वेऽपि प्रत्यक्षयोग्यता नास्ति, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रविषय-
त्वात् । येस्तु प्रत्यक्षस्यात्यन्तमविषयः, तत्रानुमानादीनां कैव कथा । कश्चित्प्रत्यक्षेण
गृहीते व्याप्पदादौ पश्चादनुमानादीनां प्रवृत्तिः । तस्माद्विधिनैव धर्मो गम्यते ।

(षष्ठे धर्मे विधिप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ।)

औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः, तस्य ज्ञान-
मुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बाह्य-
यणस्यानपेक्षत्वात् ॥ ५ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

१ क. 'तः । अ० २ ख. न-अ' ३ ग. 'द्वितीया' ४ क. ड. 'व म' ५ ग. च ।
६ क. 'कृतमवि' । ७ ख. ग. घ. 'त, पटा' । ८ क. 'गार्क' । ९ क. 'यश्च' । १० क.
'व म' ।

अबोधको बोधको वा न तावद्बोधको विधिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्घटं यतः ॥ ४७ ॥

समभिव्याहृते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

बोधैकस्य विधेरर्मात्मनपेक्षतया स्थितम् ॥ ४८ ॥

यथा धर्मे प्रत्यसादीनां प्रामाण्यं नास्ति, तथा विधेरपि नास्ति प्रामाण्यम् । शक्ति-
ग्रहणपूर्वकं हि प्रामाण्यमासवाक्यस्य लोके दृष्टम् । शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते ।
धर्मस्त्वलौकिकः । अतस्तत्र शक्तिग्रहणं दुर्घटम् । तस्माद्विधेरन्येवकस्यात्र धर्मे प्रामाण्य-
मिति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा 'प्रमित्रकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यत्र मधुकरैश्वर्यार्थम-
जानेनान्यपदार्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात्कर्मलस्य मध्यगते मधुगानं कुर्वति दृश्यमानं
नम्रमेव मधुकरशब्दस्य संगति गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते, तथा 'कारार्या वृष्टिकामो
रजेत' इत्यत्र लोकप्रसिद्धार्थवृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकभावनायां विधेः संगति
गृहीत्वा विधिवान्वयार्थं पुरुषो बुध्यते । तस्मादबोधैकत्वलक्षणमप्रामाण्यं नास्ति । न च
संवादाभावादप्रामाण्यम्, समन्ततरभावप्रतिनिधैकले वृष्ट्यादौ संवादस्यापि संभवात् ।
अनियतदृष्टफले चित्रायागादौ, प्रतिनियतजन्मान्तरफले ज्योतिष्टोमादौ च संवादः कथ-
मिति चेत् । एवं तर्हि स्वतःप्रामाण्यम्युपगमाच्चास्ति कापि संवादाद्येक्षता । तस्मादबोधै-
कत्वसापेक्षत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाद्विधेः स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं नापह्नुतुं शक्यम् ।

(षष्ठे शब्दान्तित्वाधिकरणे सूत्राणि ६—२१)

कर्मके तत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥ अस्थानात् ॥ ७ ॥

करोतिशब्दात् ॥ ८ ॥ सत्त्वान्तरे च यौगप-

द्यात् ॥ ९ ॥ प्रकृतिविकृत्योश्च ॥ १० ॥ वृद्धिश्च

कर्तृभूम्नाऽस्य ॥ ११ ॥ समं तु तत्र दर्शनम् ॥ १२ ॥

सतः परमदर्शनं विषयानामगमात् ॥ १३ ॥ प्रयो-

गस्य परम् ॥ १४ ॥

१ क. 'धस्य हि वि' । २ क. 'सि' । ३ क. 'अतः श' । ख. ग. 'अतस्तच्छक्ति' ।
४ क. 'स्मा' । ५ क. 'नञितरपदागमश्च' । ६ क. ख. घ. ङ. 'लम्' । ७ ख. ग. घ. ङ.
'मते ब्र' । ८ ख. 'संभवा' । ९ क. 'तद्वृष्टिकले चित्रयागादौ च संवादस्य सं' । १० ख.
'तद्वृष्टि' । ११ ख. 'ज्यावा' ।

आदित्ययोगपथम् ॥ १५ ॥ वर्णान्तरमविकारः
 ॥ १६ ॥ नादवृद्धिपरा ॥ १७ ॥ नित्यस्तु
 स्यादर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥ सर्वत्र योग-
 पथात् ॥ १९ ॥ संख्याभावात् ॥ २० ॥ अन-
 पेक्षत्वात् ॥ २१ ॥ प्रस्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥
 लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

विध्यादिरूपो यः शब्दः सोऽनित्योऽथाविनश्वरः ॥
 अनित्यो वर्णरूपत्वाद्गुणं जन्मोपलम्भनात् ॥ ४९ ॥
 अवाधितप्रत्यभिज्ञाबलाद्गुणस्य नित्यता ॥
 उच्चारणप्रपत्तेन व्यज्यतेऽसौ न जन्यते ॥ ५० ॥

शब्दनित्यत्वादिनो वैयाकरणास्तावदेवं मन्यन्ते—वर्णसमूहश्रवणानन्तरम् 'इदं कं वदम्'
 इति प्रत्ययो मानसप्रत्यक्षेणोत्पद्यते । तस्य च प्रत्ययस्य वर्णव्यतिरिक्तः कश्चित् होष्णमकं
 पदार्थो विषयः । स च नित्यः । स एव शब्दः, न तु वर्णा इति । तदेतल्लैवाधिकादयो
 न सन्ते । वर्णविवेकार्थवच्छेदोपाधिना पदैक्यबुद्धेरुपैतौ वर्णातिरिक्तफोटवत्प्रज्ञा निर-
 र्थिका । तस्माद्गुणमेव शब्दत्वम् । वर्णाश्च प्रतिपुष्टं प्रसुच्चारणं च जन्मविनाशवन्त
 उच्यन्ते । तस्मादनित्यः शब्दः । तस्य च कारणदोषसंपत्ताद्विशेषप्रामाण्यमिति पूर्वः पक्षः ॥

बहुभिः पुरुषैः प्रत्येकं बहुकृत्व उच्चारिते गोशब्दे 'त एवमे गकारादयो वर्णाः'
 इत्याधाधितप्रत्यभिज्ञा जायते । तद्वल्लज्जित्या वर्णाः । न च वर्णानां जन्माभावो बहुकृत्व
 उच्चारणप्रपत्तेन व्यर्थ इति शङ्कनीयम्, तत्प्रयत्नस्य व्यञ्जकवाङ्मयकारात् । एवं सति पुरु-
 षभेदादुच्चारणभेदाश्च यथायोग्यमुदात्तादिभेदैः पृष्टमुदात्तादिभेदश्चेति तान्त्वनिविशेषानुत्पाद्य
 चरितार्था भविष्यन्ति । तस्मान्नित्ये शब्दे कारणदोषाभावत्वात्प्रामाण्यम् ॥

१ क. 'द्वर्णज' । २ क. ड. बर्णः । ३ ख. ग. च. ड. 'पदैक्ये' । ४ क. ख. ग. च.
 एवमी ग' । ५ क. च. नित्यम् । ६ क. 'वि ड' । ७ ड. 'यत्ना व्यर्थ इ' । ८ ख. 'भगवदुदा' ।

(सप्तमे वेदप्रत्यायकत्वाधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्फुर्थस्यातन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्त-
त्वात् ॥ २५ ॥ लोके संनियमनात्प्रयोगसंनिकर्षः

स्यात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

वेदवाक्यममानं स्यान्मानं वा नास्य मानता ॥

पृथक्संगत्यपेक्षायामनपेक्षत्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥

वेदेऽपि लोकवन्नैव वाक्यार्थे संगतिः पृथक् ॥

ग्रहीतव्या ततो वाक्यं प्रमाणं नैरपेक्षतः ॥ ५२ ॥

यद्यपि वर्णानां नित्यत्वादेकार्थवच्छेदकस्य पदस्यापि वर्णरूपतया नित्यत्वाद्गणपद्धत्या
वेदस्य कारणसापेक्षत्वं नास्ति तथाऽपि 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इत्यादिवाक्यस्य
वाक्यार्थे संगतिग्रहणमपेक्षितम् । ततो नैरपेक्ष्यमावात्प्रामाण्यं नास्तीति प्राप्ते—

ब्रूमः—लोके 'गामानय' इत्यादिवृद्धप्रयोगे पदपदार्थयोरेव संगतिर्गृह्यते । वाक्यं
त्वाकाङ्क्षाधोऽयताक्षनिधिवशात्स्वार्थे प्रतिपादयतीत्यविवादम् । तथा वेदवाक्यस्यापि
प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धम् ॥

(अष्टमे वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे सूत्राणि २७-३२)

वेदांश्चैके संनिकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥ अनि-

त्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥ उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

आख्याः प्रवचनात् ॥ ३० परं तु श्रुतिसामान्य-

मात्रम् ॥ ३१ ॥ कृते वा विनियोगः स्यात्कर्षणः

संबन्धात् ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ख. ग. घ. ङ. 'ध्वंसक्रेतवीहा' । २ क. 'वच्चैव वाक्यार्थे न्व' संगतिः । ३ ग.
घ. निरपेक्षतः । ४ क. 'कस्य पदस्य व' । ङ. 'कस्यापि पदस्य व' । ५ ख. ग. घ. ङ. 'दिपद्-
प्रयोगेऽपि' । ६ क. वेदस्यापि ।

पौरुषेयं न वा वेदवाक्यं स्यात्पौरुषेयता ॥

काठकादिसमाख्यानान्नाक्यत्वाच्चान्यवाक्यवत् ॥ ५३ ॥

समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वं तु पराहतम् ॥

तत्कञ्चनुपलम्बेन स्यात्ततोऽपौरुषेयता ॥ ५४ ॥

‘काठकम्, कौथुमम्, तैत्तिरीयकम्’ इत्यादिसमाख्यां तत्तद्वेदविषया लोके दृष्टा । तद्विस्तृत्यथ “तेन प्रोक्तम्” [पाणि० सू० ४ । ३ । १०१] इत्यर्थं वर्तते । तथा सति ‘व्यासेन प्रोक्तं वैयासिकं भारतम्’ इत्यादाविव पौरुषेयत्वं प्रतीयते । किंच ‘विमतं वेदवाक्यं पौरुषेयम्, वाक्यत्वात्, काठिदासादिवाक्यवत्’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अध्ययनसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन समाख्योपैक्ष्यते । काठिदासादिग्रन्थेषु तत्तत्सर्गावसाने कर्तार उपलभ्यन्ते । तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्तोपलभ्येत नचोपलभ्यते । अतो वाक्यत्वहेतुः प्रतिवृत्ततर्कपराहतः । तस्मादपौरुषेयो वेदः । तथा सति पुरुषबुद्धिदोषकृतस्याप्रामाण्यस्यानाशङ्कनीयत्वाद्विधवाक्यस्य धर्मं प्रामाण्यं सुस्थितम् ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	<	<
सूत्राणि	३२	३२

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमोऽर्थवादाधिकरणे सूत्राणि १—१८)

आम्नायस्य कियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्,
तस्मादनित्यमुच्यते ॥ १ ॥ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च
॥ २ ॥ तथा फलाभावात् ॥ ३ ॥ अन्यान-
र्थक्यात् ॥ ४ ॥ अत्राग्निप्रतिषेधाच्च ॥ ५ ॥

अनित्यसंयोगात् ॥ ६ ॥ विधिना त्वेकवाक्य-
त्वात्तत्पुत्रेण विधीनां स्युः ॥ ७ ॥ तुल्यं च
सांप्रदायिकम् ॥ ८ ॥ अपाता चानुपपत्तिः
प्रयोगे हि विरोधः स्याच्छब्दार्थस्त्वप्रयोगभूत-
स्तस्मादुपपद्येत ॥ ९ ॥ गुणवादस्तु ॥ १० ॥
रूपात्मायात् ॥ ११ ॥ दूरसूयस्त्वात् ॥ १२ ॥
अपराधात्कर्तुं पुत्रदर्शनम् ॥ १३ ॥ आका-
लिकेप्सा ॥ १४ ॥ वियाप्रशंसा ॥ १५ ॥
सर्वत्वसाधिकारिकम् ॥ १६ ॥ फलस्य कर्म-
निष्पत्तेस्तेषां लोकवत्परिमाणतः फलविशेषः
स्यात् ॥ १७ ॥ अन्त्ययोर्यथोक्तम् ॥ १८ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वायुर्वा इत्येवमादेरर्थवादस्य मानता ॥
न विधेयस्ति धर्म किं किंवाऽसौ तत्र विद्यते ॥ १ ॥
विध्यर्थवादशब्दानां मिथोपेक्षापरिक्षयात् ॥
नास्त्येकवाक्यता धर्मं प्रामाण्यं संभवेत्कुतः ॥ २ ॥
विध्यर्थवादौ साक्षाद्भौ प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ॥
तेनैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता ॥ ३ ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थवादौ श्रूयते । 'वायवं क्षेत्रमालभेत भूतिरामः' इति विधिः ।
'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वनं भोगधेनोपधावति, स एवैव भूतं गमयति' इत्यर्थ-
वादः । तत्र विधिवक्तृगता वायव्यादिशब्दा अर्थवादशब्दनैरपेक्षेणैव विशिष्टमर्थं विद-
धति अर्थवादशब्दाश्चेतनैरपेक्षेणैव भूतार्थमन्वाचरते । 'शिप्रगमी वायुः स्वोचितैर्न
भागेन तोषितो भोगप्रदायैर्धर्मं प्रयच्छति' इत्युक्ते रामावगमनादोदविष्य वृत्तान्तः काश्चि-
त्प्रतीयते, नत्वनुष्ठेयं किञ्चित् । अत एकवाक्यत्वमावाद्यास्थर्थवादस्य धर्मं प्रामाण्यामिति
प्राप्तिः—

१ क. 'प्रमाणं' । २ क. 'मर्थमभिद' । ३ क. 'धर्माच्च' । ४ घ. 'न भोगधेनोपधा' ।
५ क. 'तादृशदृष्ट्या' ।

द्वयमः—मा भूषणैकवाक्यता । वानैकवाक्यता तु विज्ञते । विविवाक्यं तावत्पुरुषं प्रेरयितुं विधेयार्थस्य प्रादास्यमपेक्षते । अर्थवादवाक्यं च फलवदर्थवानोवपर्थवसिताध्ययन-विधिपरिगृहीतत्वेन पुरुषार्थमपेक्षते । तत्र पुरुषार्थपर्थवसिताविध्यपेक्षितं प्रादास्यं लक्षणा-वृत्त्या समर्पयदर्थवादवाक्यं विधिवान्येन सहैकवाक्यतामापद्यते । 'यतः क्षिप्रगामित्वभा-वतया क्षीप्रफलप्रदो वायुरस्य पशोर्देवता, ततः प्रशस्तप्राम वायव्यं पशुमाळभेत' इति वाक्ययोरन्वयः । तस्मादर्थवादो धर्मं प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमनुसृत्य पूर्वोत्तरपक्षाबाह—

बाँदोक्तहेत्वपेक्षत्वाद्वा विधेर्मानेति चेत् ।

सत्यन्वये स्तुतिद्वारा नापेक्षेति गुरुर्जगौ ॥ ४ ॥

'यतो वायुः क्षिप्रमेव फलप्रदः, अतो वायव्यमाळभेत' इत्येवमर्थवादोक्तं हेतुमर्थव्य-विधिः पुरुषं निगुह्ये । ततः सापेक्षत्वादप्राप्त्याभ्यतिर्ति पूर्वपक्षः ।

'विमतं कर्मानुष्ठेयम्, फलप्रददेवतापेतत्वात्, राजसेवादिवत्' इत्यनुमानं यद्यर्थवादे विवक्ष्यते, तदानीमागमेप्रमाणस्य विधिवान्यस्यैव प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं स्यात् । नत्वेवं विव-क्षितम् । किंतु फलप्रददेवतातोषकत्वोपन्याससुखेन कर्मप्रादास्यमुपलक्ष्यते । तथा सति 'प्रशस्तं कर्मानुष्ठेयम्' इत्यादिमन्त्रेण साधनवादस्य विधेः पूर्ववसानादिकवाक्यता लभ्यते । तत्रैव कुतः सापेक्षत्वम् । तस्मात् 'विधिः प्रमाणम्' इति सिद्धेऽन्तिः ।

(द्वितीये विधिवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि १९—२९)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वादमात्रं ह्यनर्थकम् ॥ १९ ॥

लोकवदिति चेत् ॥ २० ॥ न पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

उक्तं तु वाक्यशेषत्वम् ॥ २२ ॥ विधिश्चात-

र्थकः क्वचित्, तस्मात्स्तुतिः प्रतीयेत, तस्मान्न्या-

दितरेषु तथात्वम् ॥ २३ ॥ प्रकरणे संभवन्नपकर्षो

न कल्प्येत, विध्यानर्थक्यं हि तं प्रति ॥ २४ ॥

विधौ च वाक्यभेदः स्यात् ॥ २५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ क. घ. 'वेवस्य' । २ ख. ग. घ. ड. ततः । ३ ख. ग. घ. ड. 'क्षितग' । ४ क. 'मिदं वा' । ५ क. 'वेदो' । ६ क. 'प्रफलदः' । ७ ग. 'पेक्षति' । ८ ख. 'ति माते द्वयः' । वि । ९ ख. 'भयमाप्यस्य' । १० ख. ग. घ. ड. 'स्य मानान्त' । ११ ख. 'लक्ष्येत' । त । १२ घ. तनु । ड. तनुतः । १३ ख. घ. ड. 'राज्ञान्तः' ।

ऊर्जोऽवस्था इत्येष विधिवन्निगदो न किम् ।

यूपोदुम्बरतां स्तोति स्तोति वा तद्विधितया ॥ ५ ॥

चतुर्थ्या फलतालामाद्युपौदुम्बरताफलम् ।

ऊर्जोऽवरोधं कथयन्कथं स्तुतिपरो भवेत् ॥ ६ ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानात्कस्य तत्फलम् ।

अर्थद्वये वाक्यभेदस्तेन स्तावक एव सः ॥ ७ ॥

इदमाज्ञायते—‘औदुम्बरो यूगो भवति, ऊर्जा उदुम्बराः, ऊर्जशेषः, ऊर्जवासा ऊर्जं पशुनामोति, ऊर्जोऽवरुध्यै’ इति अमृतकव्दाभिधेयोऽयन्तसारमतः सूक्ष्मोऽन्नसं ऊर्जुच्यते । उदुम्बररूपधोर्जा यजमानार्थमध्वर्युः पशुरूपाभ्युर्जामोति । ततो यूगस्थौदुम्बरत्व-मूर्तः संपादनाय भवतीत्यर्थः । अत्र ‘अवरुध्यै’ इति तादर्थ्यं चतुर्थी । तया फलत्वं गम्यते । ‘घनलामाय राजसेवा’ इत्यादौ तद्दर्शनात् । न च फलपरस्य वचनस्य स्तावक-कत्वं युज्यते । अन्यथा स्वर्गकाम ईत्यत्र स्वर्गशब्दस्यापि उभोतिष्ठामेस्तावकत्वप्रसङ्गा-दिति प्राप्ते—

ब्रूमः—अयमूर्जोऽवरोधः कस्य फलं स्यात्—किमविहितस्यौदुम्बरत्वस्य, उत विहि-तस्य । नाऽऽद्याः—अनुष्ठानमन्त्रेण द्रव्यमात्रात्कलानुवृत्तेः । द्वितीये किमत्र विधिः प्रत्यक्षः, उतोक्तैः । नाऽऽद्याः—‘औदुम्बरो यूगो भवति’ इत्यत्र लिङ्प्रत्ययाश्रवणात् । द्वितीये रतुस्या सं उज्जये । न चात्र स्तुतिमङ्गी करापि । अथोच्येत ‘विधानाद्यौदुम्बरत्वं रतुयते तत्फलं वाक्योच्यते’ इति । तर्हि वाक्यं भिद्येत । ततः फलविधिविधिगद्यमान-मप्येतद्वाक्यं स्तावकमेव ॥

अत्रैव गुरुमतेन पूर्वोत्तरप्रकाशाद्—

आप्नोतीति विधित्वस्य वादो ह्येकवाक्यतः ।

न प्रमा चोदनेत्येतन्न वादो ह्येकवाक्यतः ॥ ८ ॥

‘ऊर्जं पशुनामोति’ इत्यपूर्वार्थत्वाद्भिधित्वं प्रतिभासते, लिङ्वाद्यभावादर्थवादत्वम् ।

अतः संदिग्धत्वाच्च प्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वपक्षः ।

एकवाक्यत्वत्प्रतीतिभासार्थवादत्वं निर्णीयते । अतः, प्रमाणं चोदना इति राट्प्रान्तः ।

१ क. ख. यूगोदुम् । २ क. ख. ‘यूपोदुम्’ । ३ ख. ग. ‘यत्कथं’ । ४ क. ‘अशुतो’ । ५ क. ‘अथ वैभेन वाक्येन तेन’ । ६ क. ‘ति । ऊर्जकव्दा’ । ७ क. ‘स उच्यते’ । ८ क. ‘यूपधो-यैव’ । ९ ग. घ. ‘पया जाल्या य’ । १० ख. ग. घ. ङ. ‘इत्यस्यापि’ । ११ घ. ‘मस्य स्ता’ । १२ ख. ग. घ. ङ. ‘लम्—किं’ । १३ घ. ‘उदुम्बरस्य’ । १४ । ग. ‘तीवस्तु स्तु’ । १५ ङ. ‘स्तुमे’ । १६ ख. ‘रोति । अ’ । १७ ङ. ‘विधिना यूपोदुम्’ । १८ क. ‘लवन्ते’ । १९ क. ‘अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरेण’ । २० क. ‘त्वादपि’ । २१ ख. ‘व्यभाषेना’ । २२ क. ततः । ख. घ. अत इति ।

(तृतीये हेतुवन्निगदाधिकरणे सूत्राणि २९—३०)
हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वोपपत्तिभ्याम् ॥ २६ ॥
स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्, अचोदना तस्या ॥ २७ ॥
अर्थे स्तुतिरन्याय्येति चेत् ॥ २८ ॥ अर्थस्तु
विधिशेषत्वाद्यथा लोके ॥ २९ ॥ यदि च
हेतुरवतिष्ठेत निर्देशात्, सामान्यादिति चेद-
व्यवस्था विधीनां स्यात् ॥ ३० ॥

तृतीयाधिकरणमाप्तव्यति—

तेन ह्यग्नमिति मौक्तो वादो हेतुकतः स्तुतिः ॥
हिनां श्रुता हेतुताऽतः शूर्पमन्यच्च साधनम् ॥ ९ ॥
शूर्पसाधनता श्रुती नाभौतैः सा विकल्प्यते ॥
अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तस्मात्प्रवर्तिका ॥ १० ॥

इदमासाधते—शूर्पेण तुह्यति तेन ह्यग्नं क्रियते । अथमर्थवादो विधेये शूर्पे हेतुत्वेना-
न्येति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । ‘ यस्मादग्नसाधनं, तस्याच्छूर्पेण होतव्यम् ’ इत्युक्ते
‘ यद्यदग्नसाधनं दर्शयिष्यादिकं तेन सत्वेण होतव्यम् ’ इति लभ्यते । ततः ‘ पित्रादयः
शूर्पेण सह विकल्प्यन्ते ’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—शूर्पस्य होमसाधनत्वं श्रौतम्, तृतीया तदवगमात् । पित्रादीनां त्वावृत्ता-
निकम् । अतोऽसमानबलत्वात् विकल्पो युक्तः । ततो हेतुर्नार्थः । स्तुतिः प्ररोचनाधोपशुक्ता,
तस्मात्स्तुतित्वेनान्वयः ॥

(चतुर्थे मन्त्रलिङ्गाधिकरणे सूत्राणि ३१—३३)

तदर्थशास्त्रात् ॥ ३१ ॥ वाक्यनियमात् ॥ ३२ ॥
बुद्धशास्त्रात् ॥ ३३ ॥ अविविचयमानवचनात् ॥ ३४ ॥
अचेतनेऽर्थवन्धनात् ॥ ३५ ॥ अर्थविप्रति-

१ ख. मातो । २ क. नहि । ३ ख. स्तुता । ४ क. शूर्पाविवचनम् । ग. घ. ङ. शूर्पा-
वन्त्य । ५ ख. ग. घ. ङ. कल्पते । ६ घ. ते चातुर्मास्ये—तू । ७ ख. ग. घ. ङ. दि-
ते । ८ क. ख. नां चातु । ९ क. कल्प्यते । त । १० ख. अतो । ११ ग. ङ. स्तुतिस्तु
ध । १२ क. तस्याः स्तु ।

वेधात् ॥ ३६ ॥ स्वाध्यायवद्वचनात् ॥ ३७ ॥
 अविज्ञेयात् ॥ ३८ ॥ अनित्यसंयोगान्मन्त्रानर्थ-
 क्यम् ॥ ३९ ॥ अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः ॥ ४० ॥
 गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ४१ ॥ परिसंख्या
 ॥ ४२ ॥ अर्थवादो वा ॥ ४३ ॥ अविरोधं परम्
 ॥ ४४ ॥ संप्रैषे कर्मगर्हानुपलम्भः संस्कारत्वात्
 ॥ ४५ ॥ अभिधानेऽर्थवादः ॥ ४६ ॥ गुणादप्र-
 तिषेधः स्यात् ॥ ४७ ॥ वियावचनमसंयोगात्
 ॥ ४८ ॥ सतः परमविज्ञानम् ॥ ४९ ॥ उक्तव्या-
 नित्यसंयोगः ॥ ५० ॥ लिङ्गोपदेशश्च तदर्थत्वात्
 ॥ ५१ ॥ ऊहः ॥ ५२ ॥ विधिश्चोदाश्च ॥ ५३ ॥

चतुर्धाधिकरणमाचक्षति—

मन्त्रा उरु प्रथस्वेति किमद्वैकहेतवः ॥

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेश्च भासकाः ॥ ११ ॥

ब्राह्मणानपि तैः ज्ञानान्मन्त्राः एण्यैकहेतवः ॥

न तैः ज्ञानस्य दृष्टत्वाद्वृष्टं वरमदृष्टतः ॥ १२ ॥

' उरु प्रथस्व ' इत्ययं कश्चिन्मन्त्रः । तस्यायमर्थः—भोः पुरोडाश, त्वमुरु विपुलता
 यया भवति तथा प्रसर' इति । एवागदशो मन्त्रा यागप्रयोगेषु चार्थमाणा अदृष्टमेव जनयन्ति ।
 नत्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोडाशप्रथनलक्षणस्यार्थस्य ब्राह्मणवाक्येनापि भासनात् ।
 ' उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ' इति हि ब्राह्मणवाक्यम्, [इति चेत् ।]

नैतद्युक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्टप्रयोजनस्य सम्भवे सति केवलदृष्टस्य क्लृप्तमित्युक्तमश-
 क्यत्वात् । तस्माददृष्टमर्थानुस्मरणमेव यागप्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । ब्राह्मणवाक्ये-
 नाप्यर्थानुस्मरणसम्भवे ' मन्त्रेणैवानुस्मरणीयम् ' इति यो निश्चयः, तस्य दृष्टासंभवाददृष्टं
 प्रयोजनमस्तु ॥

१ क. 'शेडु तु पु' । २ क. वाचकाः । ३ ख. ग. व. तज्ज्ञानान् । ४ ग. तज्ज्ञानं ।
 क. 'ति । यथेनान्वा । ६ क. भासनात्वात् । ७. भासनात् । ८ क. दृष्टानुस्मरणम् ।

अथैव प्रतान्तेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

मन्त्रब्राह्मणयोर्ध्वं कलहो विनियोजने ॥

न मन्त्रलिङ्गसिद्धार्थमनुवर्त्तितरद्यतः ॥ १३ ॥

अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे ब्राह्मणवाक्यमविवक्षितार्थं स्यात् । वाक्येन विनियोगे मन्त्रलिङ्गं न विवक्ष्येत । इत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनाया इति पूर्वः पक्षः ।

नायं विरोधः, प्रबलेन हि लिङ्गेन विनियोगसिद्धौ वाक्यस्यानुवादकत्वादिति राद्धान्तः ॥

इति श्रीमाधवीधे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	१२
सूत्राणि	१३	८९

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे स्मृतिग्रामाण्याधिकरणे सूत्रे १—२)

धर्मस्य शब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षं स्यात् ॥ १ ॥

अपिवा कर्तृसाधन्यात्प्रमाणमनुमानं स्यात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अष्टकादिस्मृतेर्धर्मं न मात्वं मानताऽथवा ॥

निर्भूलत्वाद् मानं सा वेदार्थोक्तौ निरर्थता ॥ १ ॥

वेदिकैः स्मर्थमाणत्वात्संभाव्या वेदमूलता ॥

विप्रकीर्णार्थसंक्षेपात्सार्थत्वादस्ति मानता ॥ २ ॥

“ अष्टकाः कर्तव्याः ” इत्यादि स्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणम्, पौल्लेख्यवाक्यत्वे सति मूलप्रमाणरहितत्वात्, विशलम्भकवाक्यवत् । अथ मूलप्रमाणवैस्त्वा वेदार्थ एव स्मृति-भिरुच्यत इति मन्येथाः । तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिरनर्था स्यात् । तदानीं मनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति श्रौति—

ब्रूमः—‘ विमता स्मृतिर्वेदमूला, वैदिकमन्त्रादिः श्रौतस्मृतिर्वात्, उपनयनाध्ययना-

१ क. अस्मिन्नेवाधिकारे म० । २ ग. ‘र्यद्वक्तं’ । ३ क. विप्रयोगेने । ४ क. ‘सिद्ध-
धे’ । ५ क. ‘स्य वि’ । ६ ख. ‘दि ए’ । ७ क. ‘गत्वा’ । ८ क. ‘तित्थार्था’ । ९ क; पूर्वपक्षः

दिस्मृतिवत् । न च वैयर्थ्यं शङ्कनीयम्, अस्मर्त्तानां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु च नानावेषु
विप्रकीर्णस्थानुष्टयाधस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् । तस्मादिधं सृष्टित्वमै प्रमाणम् ।

अस्मिन्नेव मतान्तरेण पूर्वोत्तरपक्षावाह—

न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वाद्यां जना इति मन्त्रगीः ॥

तन्न स्मृतैर्मूलवेदेषु नुमिते मातृसंभवात् ॥ ३ ॥

‘यां जनाः प्रतिनन्दान्त’ इत्ययं मन्त्रोऽष्टकाष्टाद्वयाङ्गम् । तच्च श्राद्धं स्मृतम् ।
न हि तस्य प्रतिपादकं वेदवाक्यमुल्लेख्यम् । तस्मादिदं मन्त्रवाक्यं न धर्मं प्रमाणमिति चेत् ।

न । तन्मूलस्य वेदस्यानुमेयत्वात् । अनुमानं च दर्शितम् । तस्मादसौ मन्त्रो धर्मं प्रमाणम् ।

(द्वितीये श्रुतिप्राबल्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्, असति ह्यनुमानम् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरी वेष्टनीया सर्व्वेभ्येषा स्मृतिर्मितिः ॥

अमितिर्व्वेति संदेहे मितिः स्यादष्टकादिवत् ॥ ४ ॥

औदुम्बरीं स्मृत्तान्गायेदिति प्रत्यक्षवेदतः ॥

विरोधान्मूलवेदस्यानुमानादमानता ॥ ५ ॥

ज्योतिष्टोमे सदेनामकस्य मण्डपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तस्याश्च
वाससा वेष्टनं स्मर्यते—‘औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या’ इति । सा स्मृतिः प्रमाणम्,
अष्टकादिस्मृतिष्वेव मूलवेदस्यानुमानं शक्यत्वादिति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘औदुम्बरीं स्मृष्ट्वेद्वायेत्’ इति प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शो विधीयते । न च
सर्व्वेष्टने स्पर्शः सम्भवति । अतो मूलवेदानुमानं कालात्पयापदिष्टम् । अतो विप्रलम्भक-
वाक्यवर्जिमूला स्मृतिप्रमाणम् ।

अस्मिन्नेवाधिकरणे मतान्तरमाह—

१ ख. ग. घ. ‘वैयर्थ्यं’, अ. १ क. च वे । ३ क. ‘जेवाधिकरणे म’ । ४ क. ‘स्वदृष्ट-
नात् । ५ क. तत्र । ख. घ. तच्च स्मार्ताष्टकम् । ६ क. तमेव । न । ७ घ. सर्व्वं ह्येषा । ८ ख.
म. ग. ड. ‘नाज्, मा’ । ९ ख. ग. घ. छ. सा पूर्व्वन्यायेन प्रमाणमिति प्राप्ते । १० ख. ग.
घ. ड. इत्यनेन । ११ ख. ग. घ. छ. अत्रैव न ।

प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योर्ध्वं व्याघातदर्शनात् ।

अमास्वे शङ्किते बाधेऽनुमानस्यात्र वर्ण्यते ॥ ६ ॥

परप्रत्यक्षवेदोऽत्र मूलं चेद्वेष्टनस्य तत् ।

अस्त्वेवमप्यनुष्ठानं स्वप्रत्यक्षानुसंधतः ॥ ७ ॥

सर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः परस्परद्विरेषादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति
पूर्वपक्षः ।

अनुमानस्य कालात्ययापदिष्टतया विरुद्धश्रुत्यभावेन सर्शश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् ।
यदि पुरुषान्तरप्रत्यक्षवेदः सर्ववेष्टनाद्युत्तममूलमित्युच्यते, तर्हि मा भूत्सया अप्रामाण्यम् ।
तथाऽपि परप्रत्यक्षास्त्वश्रुत्यस्य स्थानार्हितत्वेन सर्श एवात्रावुत्थे, नतु सर्ववेष्टनम् ॥

(तृतीये दृष्टमूलकस्मृत्यप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ।)

हेतुदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति—

वैसर्जनाख्यहोमीयवाससो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रमा न वा श्रुत्यबाधात्प्रमा स्यादृष्टकादिवत् ॥ ८ ॥

दृष्टलोभैकमूलत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनवद्बाधहीनाऽप्येषा न हि प्रमा ॥ ९ ॥

ज्योतिष्टोमेऽङ्गोषोमीयस्य पशोस्तन्त्रे प्रक्रान्ते वैसर्जनहोमो विहितः । तत्र यजमानं
पत्नीं पुर्वांश्च अर्तुश्चाहेतन वाससा भ्रेच्छाद्य वाससोऽग्ने स्तुदण्डमुपनिबध्य जुहोति ।
तस्मिन्वासस्थवे स्मर्यते—‘वैसर्जनहोमाय वासोऽध्वर्युर्गृह्णाति’ इति । सेयं स्मृतिः सर्व-
वेष्टनस्मृतिवत्प्रत्यक्षश्रुत्या न बाध्यते । ततोऽष्टकादिस्मृतिवत्प्रमाणमिति प्राप्ते—

द्रष्टुः—कदाचित्कश्चिदध्वर्युर्योमादितद्वासो नग्राह तन्मूर्खैरेषा स्मृतिरित्यपि कल्पना
संभवति । दृष्टानुष्ठारिणी चैषा कल्पना दक्षिण्या परिकीर्तानामृत्विजां लोभदर्शनात् । तेषां
सत्यस्याः स्मृतेरन्यथाऽप्युपपत्तावष्टकादिश्रुतिवत् मूलश्रुतिः कल्पयितुं शक्यते । अतो
वाधायोर्ध्वेऽपि मूलवद्बाधार्थं स्मृतिः प्रमाणम् ॥ ३

१ ख. ख. ‘तस्मृत्यो’ । २ क. ‘अमेत्याह’ । ३ क. ‘अस्त्वेव’ । ४ ख. ग. घ. ङ.
‘तयोः श्रु’ । ५ ख. ग. घ. ङ. ‘एतन् वि’ । ६ ख. ग. घ. ङ. अथ । ७ ख. ग. घ. ङ.
‘वासोऽग्रहणसंस्मृ’ । ८ क. ‘जांश्च’ । ९ ख. ग. न. ङ. संज्ञा । १० ख. ग. घ. ङ. ‘वर्तति ।
दृ’ । ११ क. क. ग. घ. ङ. चैयं । १२ ख. यथा । १३ क. ग. घ. ‘द्विस्मृति’ । ङ. ‘द्विष’ ।
१४ ग. घ. ङ. ‘वाच प्रमा’ । ख. ‘वाचामप्यम्’ ।

(चतुर्थे पदार्थप्राप्त्याधिकरणे सूत्राणि १—७)

शिष्टाकोपे विरुद्धमिति चेत् ॥ ५ ॥ न, शास्त्रप-
रिमाणत्वात् ॥ ६ ॥ अपि वा कारणग्रहणे प्रयु-
क्तानि प्रतीयेरन् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणं भाष्यमतेनाऽऽरचयति—

आचान्तेनेत्यस्मा मा वा स्मृतिरेषा न मा भवेत् ।

वेदं कृत्विति यः श्रौतः क्रमस्तेन विरोधतः ॥ १० ॥

आधान्यादिः पदार्थोऽत्र क्रमो धर्मः पदार्थमः ।

धर्मस्य धर्मपक्षत्वाद्वाचादस्ति मानता ॥ ११ ॥

‘ छुत आचमेत् ’ इति विहितं पुरुषार्थमाचमनम् । यदा तुं क्रतुमध्ये क्षुतादि निमित्तं
प्रप्नोति ’ तदा नैमित्तिकमाचमनं कृत्वैकत्वेन स्मृत्या विधीयते ‘ आचान्तेन कर्तव्यम् ’
इति । सेयं स्मृतिर्न प्रमाणम् । कुतः । विरुद्धत्वात् । ‘ वेदं कृत्वा वेदिं करोति ’ इति
श्रुतौ पूर्वकालवादिना कल्पाग्रस्येन क्रमः प्रतीयते । वेदो नाम दर्भमयं संमार्जनसौघमम् ।
वेदिराहवनीयगार्हपत्यमध्यवर्तिनी चतुर्ह्युल्लसता मूनिः । तयोर्मध्ये यैदि क्षुतादिनिमि-
त्तमाचमनं कुर्यात्, तदा श्रुत्युक्तं नैस्तर्था विरुध्यते । तस्माद्वैद्वन्संस्मृतिदाचमनस्मृतिर्न
प्रमाणमिति प्राप्ते—

सूत्रमः—वेदवेद्यादिश्रुत्युक्तपदार्थपदाचमनादयः स्मृत्युक्ता अनुष्ठेयपदार्थाः । क्रमस्तु
पदार्थनिष्ठो धर्मः । स च पदार्थानुपपन्नीयति । तत उपजीव्यविरोधात्क्रम एव बाध्यते ।
नतु क्रमेणाऽऽचमनस्य बाधोऽस्ति । तस्यादियं स्मृतिः प्रमाणम् ॥

अस्मिन्नेव वार्तिककारः प्रक्षरान्तरेण विचारद्वयं चकार । तत्र प्रथमं विचारं
दर्शयति—

शाक्योक्तार्हिसनं धर्मो न वा धर्मः धृतस्वतः ।

न धर्मो नहि धृतं स्याद्दोषीरे श्ववृत्तौ धृतम् ॥ १२ ॥

‘ ब्रह्मवर्षमार्हिसां चापरिग्रहं च सत्यं च यत्नेन रतेत ’ इति श्रुतावार्हिसादिधर्मत्वेनोक्तः ।
स एव धर्मः शाक्येनाप्युक्तः । तस्माच्छाक्यस्मृतिर्निर्धेयं प्रमाणमिति चेत् ।

न । स्वरूपेण धर्मस्यापि गोहीरन्यायेन शाक्यैरेकत्वे सत्यधर्मत्वप्रसङ्गात् । तदीयम-
न्येनार्हिसादिर्नावगन्तव्यः । तस्मान्न सां स्मृतिर्निर्धेयं प्रमाणम् ॥

विचारान्तरं दर्शयति—

१ ग. घ. °चान्तादिः । २ क. तु म° । ३ व. °नस्य सा° । ४ ग. क. यदा । ५ ल.
°नस्तत्तुष्टेयम् । ६ ल. ग. क. सा धर्म° ।

सदाचारोऽप्यत्र वा निर्मूलत्वादमानता ॥

अष्टकादिरिवैतस्य सञ्जलत्वात्प्रमाणता ॥ १३ ॥

होलाकोत्सवादिसदाचारस्य मूलभूतवेदाभावादप्रामाण्यमिति चेत् ।

न । वैदिकैः शिष्टैः षभिर्गृहीतत्वाष्टकादिवेदमूलत्वात् । अत एव मन्वादिभिर्ग्रन्थमौ-
रवभयाद्विशेषाकारेणानुषदिष्टोऽपि सदाचारः सामान्याकारेणोपदिष्टः “ श्रुतिः स्मृतिः
सदाचारः ” इत्येवं षर्भे प्रमाणोपन्यासात् । तस्माच्छिष्टाचारः प्रमाणम् ।

(१३) शास्त्रप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे [आर्यश्लेच्छाधिकरणे] सूत्रे (८-९)

तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्

॥ ८ ॥ शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

षष्ठ्याधिकरणमारचयति-

यवादिशब्दः किं ज्ञार्थो वाऽऽर्थम्लेच्छसाम्प्रतः ॥ :

दीर्घशूकप्रियंवदाद्या ह्येऽर्थार्थं विकल्पिताः ॥ १४ ॥

यज्जान्या इति शास्त्रस्था प्रसिद्धिस्तु बलीयसी ॥

शास्त्राधिकरणं तेनात्र प्रियंवदादि न गृह्यते ॥ १५ ॥

यवमप्यर्थवति ' वाराही उपानहावुभुञ्जते ' इति श्रूयते ! तत्र यवशब्दमार्था-
दीर्घशूकेषु प्रयुज्यते वाराहशब्दं च सूत्रे । म्लेच्छास्तु यवशब्दं प्रियंगुषु, वाराहशब्दं च
कृष्णशकुनौ । तथा सति लोकव्यवहारेण निश्चित्येषु शब्दार्थम्लेच्छप्रसिद्धयोः समान-
बलत्वाद्युपयविधा अप्युर्था विवक्ष्यते स्वीकार्या इति प्राप्ते—

ब्रूमः—शास्त्रार्थदर्शनादेषां शास्त्रप्रसिद्धिर्वैरोधोऽपि प्रत्यासत्तत्वादाविच्छेदपरस्यार्थान्त-
त्वाच्च । शास्त्रे यवविध्यर्थवाद एव श्रूयते—‘यज्जान्या जौषधौ म्लायन्ते, अथैते मोद-
माना इवोत्तिष्ठन्ति ’ इति । इतरौषधिविनाशकाखेऽभिपृष्टिर्दीर्घशूकेषु दृश्यते । न तु प्रियं-
गुषु, तेषामितरौषधिविनाशकत्वं पच्यमानत्वात् । वाराहोपानद्विध्यर्थवादश्चैवं भवति—
‘वाराहं गावोऽनुवाचन्ति ’ इति । गवामनुवाचनं शूक्रे संभवति न तु कृष्णशकुनौ । तस्मा-
दीर्घशूकप्रियंवदादिशब्दार्थः ।

अत्र वार्तिककारः पीलुशब्दमुदाहरति । तं च म्लेच्छा हस्तिनि प्रयुज्यते, आर्यास्तु
वृक्षे । तत्रापिप्लुतव्यवहारस्याऽऽप्येव संभवाद्भूत एव पीलुशब्दार्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

१ ल. ‘लवे’ । २ क. व. ‘लवण’ । ल. ‘लवणम्’ । ड. ‘लवणम्’ । ३ व. ड.
‘द्विगु’ । ४ ल. ‘युञ्जते इ’ । ५ ल. ‘यवादिषु’ । ६ ल. व. ‘विषा’ । ७ ल. व. ड.
‘त्वात् उगा’ । ८ क. ल. ग. ‘ध्वस्त’ । ९ क. तं म्ले’ । १० व. ‘ध्वस्तं’ ।

यद्यर्थानिर्णयेन तद्वाक्यं न प्रमेति चेत् ॥

न शास्त्रस्य बलिस्त्वेन तत्प्रासिद्ध्याऽर्थनिर्णयात् ॥ १६ ॥

स्थोऽर्थः ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे वार्तिककारमतेन वर्णकान्तरमारचयति—

यो मातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा ॥

इतराचारवन्मात्रममात्रं स्मार्तवाचनात् ॥ १७ ॥

स्मृतिमूलो हि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततोऽत्र च ॥

अनुभेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा ॥ १८ ॥

केयुचिद्विशेषेषु मातुलस्य दुहितरं शिष्टाः परिणयन्ति । सोऽयमाचारः प्रमाणं शिष्टाचारवात्, होलकायाचारवत्, इति चेत् ॥

न । स्मृत्यतिरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथा च स्मृतिः—

“मातुलस्य सुतामृदु मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव स्पर्त्वा चान्द्रायणं चरेत्” ॥

इति । न च स्मृत्याचारयोर्मूलवेदानुमापकत्वस्यासमवच्छेदमिति शङ्कनीयम् । होलकादिसदाचारस्य मन्वादिस्मृतिवद्वेदानुमापकत्वायोगात् । नहीदानीतनाः शिष्टा मन्वादिब्रह्मकाळविप्रकृष्टं वेदं दिव्यज्ञानेन साक्षात्कर्तुं शक्नुवन्ति । येन शिष्टाचारो मूलवेदमनुमार्षयेत् । शक्नोति च यः कोऽपि शिष्टो यत्र कापि देशविशेषे कालविक्रमे च यं क्व नापि होलकायाचारस्य मूलभूतं स्मृतिग्रन्थमवलोकयितुम् । तस्माच्छिष्टाचारेण स्मृतिरेवावातुमात्रं शक्यते, नतु श्रुतिः । अनुमिता च स्मृतिरिरुद्धया प्रत्यक्षया स्मृत्या बाध्यते । अत एवाऽऽहुः—

“आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम् ।

तेन व्यन्तिरिते तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते” ॥

इति । तस्मैदीदृशस्याऽऽचारस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम् ॥

तत्रैवापरं वर्णकप्रचयति—

लौकिको वाक्यगो वाऽर्थश्चिद्वदादेः समस्तवतः ॥

उभौ विधयर्थावैकवाक्यत्वाद्वास्त्वहान्तिमः ॥ १९ ॥

‘त्रिवृद्धहित्यमानम्’ इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोकातिर्दोषः । वाक्यस्ये-

१ ख. घ. ‘सिद्धार्थ’ । २ ख. ‘गणदे’ । ३ ख. ‘णं विशि’ । ४ क. ख. ग. घ. ‘द्वका’ । ५ ग. ‘मत्वा’ । ६ ख. ग. ड. वाच्यम् । ७ ख. ग. ‘विशिष्ट’ । ८ क. ‘यवितुं श’ । ९ ख. ग. घ. ड. तु । १० क. ‘क्षस्त्र’ । ११ ख. ग. ड. ‘स्वादानामप्यमीदृशस्याऽऽचारस्यावधेय’ । १२ ख. घ. ‘सिद्धार्थ’ ।

वाह्यत्रयात्मकेषु त्रिषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्पवमानात्मकस्तोत्रनिष्पादनाप्रमाणम्
'उपास्मै गायता नरः'—इत्यादीनामुक्तां नवकर्मार्थः । तत्र घर्षनिर्गमे वेदस्य प्रचलनेऽपि
पदपदार्थनिर्गमे लोकवेदयोः समानचलत्वादुभयैर्गम्यर्थो विकल्पेन ग्रहीतव्याविति चेत् ।

मैवम् । लौकिकार्थैर्वाकारपक्षे विधिवैक्येऽर्थलैगुण्यम्, अर्थवादवाक्ये स्तोत्रियाणां
मृचां नवकर्म, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकनाक्यत्वं न स्यात् । अत एकनाक्य-
त्वाय स्तोत्रियाणां नवकर्मित्वेव विधिवार्ये नियतोऽर्थः ।

(षष्ठे म्लेच्छप्रसिद्धार्थप्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ।)

चोदितं तु प्रतीयेताविरोधात्प्रमाणेन ॥ १० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो ग्राह्यो वा म्लेच्छरूढितः ॥

कल्प्य आर्थेष्वसिद्धत्वाद्नायानामनादरात् ॥ २० ॥

ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु विरोधादर्शने सति ॥

पिकनेमादिशब्दानां कोकिलाद्यर्थता ततः ॥ २१ ॥

आर्थः पिकादिशब्दं न काप्यर्थं प्रयुज्यते, म्लेच्छाश्च न प्रमाणभूताः । तस्माद्विग्रह-
निरूपक्यकरणैः पिकनेमादिशब्दानामर्थः कल्पनीय इति चेत् ।

मैवम् । आर्थप्रसिद्धिविरोधस्यादृष्टत्वेनेदं विषये म्लेच्छप्रसिद्धेऽप्यादरणीयत्वात् ।
कल्प्यमानादव्यवस्थितादर्थद्वारं म्लेच्छरूढिः । यवेदस्या अपि रुढेरभावस्तत्र नितकादय-
श्चरितार्थाः । तस्मादनार्यप्रसिद्धा पिकाः कोकिलः, नेमशब्देऽर्थवाची, तामरसशब्दः
पद्मवाची, इत्येवं द्रष्टव्यम् ॥

अस्मिन्नेवाधिकरणे गुरुमतमाह—

अर्थवाधादुपमाणं पिकालम्भनचोदना ।

मैवं म्लेच्छप्रसिद्ध्याऽपि तद्वाधाद्विरुद्धया ॥ २२ ॥

स्योऽर्थः ।

१ ल. ग. घ. ङ. 'वर्षा' । २ क. 'वाक्यार्थ' । ३ ड. ग. घ. ङ. 'स्तोत्रिया' । ४ ड.
ग. घ. ङ. 'कर्म' । ५ ड. ग. घ. ङ. 'कल्प्य' । ६ क. 'द्विध' । ७ ड. '१' व्यक्-
स्थिता म्ले' ।

(सप्तमे कल्पसूत्रास्वतःप्रामाण्याधिकरणे सूत्राणि ११—१४)

प्रयोगशास्त्रमिति चेत् ॥ ११ ॥ नासन्नियमात्

॥ १२ ॥ अवाक्यशेषाच्च ॥ १३ ॥ सर्वत्र च

प्रयोगात्सन्निधानशास्त्राच्च ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अपौरुषेयाः कल्पाद्याः कृत्रिमा वा न कृत्रिमाः ॥

श्रुतिस्मृत्योर्धर्मबुद्धेः स्वतो मात्वं यतः समम् ॥ २३ ॥

पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः काठकाद्यसमस्वतः ॥

तत्रोपलेभिरे केचिदापस्तम्बादिकर्तृताम् ॥ २४ ॥

बौधायनापस्तम्बाध्वनकात्यायनादिनामाङ्किताः कल्पसूत्रग्रन्थाः, निगमनिरुक्तादिषु-
हङ्गग्रन्थाः, भन्नादिस्मृत्यपश्चात्पौरुषेयाः, धर्मबुद्धिजनकत्वात्, वेदवत् । न च मूलग्रामा-
साधेत्वेन वेदवैषम्यमिति शङ्कनीयम् । उत्पन्नाया बुद्धेः स्वतःप्रामाण्याङ्गीकारेण निरपे-
क्षत्वात् ।

भैवम् । उक्तानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वात् । बौधायनसूत्रम्, आपस्तम्बसूत्रम्,
इत्येवं पुरुषनाम्ना ते ग्रन्था उच्यन्ते । न च काठकादिसमाख्यावत्प्रवचनविधिसत्त्वं युक्तम् ।
तद्व्यतिर्माणकाले तदानीन्तनैः कैश्चिदुपलब्धत्वात् । तच्चाविच्छिन्नसारम्भयोगो नुवर्तते । ततः
कालिदासादिसम्प्रत्यक्पौरुषेयाः । तथाऽपि वेदमूलत्वात्प्रमाणम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

कल्पे सर्वतिथौ दर्शकार्थतोक्तेः श्रुतिर्न मा ॥

न कल्पे साध्यवेदत्वप्रहाणाद्दुर्बलस्वतः ॥ २५ ॥

सर्वतिथौ दर्शयागकर्तव्यतां कल्पसूत्रकार आह—“सर्वासु तिथिष्वभावात्सा कर्तव्या”
इति । श्रुतिस्त्वभावात्साध्यामेव तिथौ कर्तव्यतां वृत्ते । ततः कल्पसूत्ररूपेण वेदेन विरुद्ध-
त्वादियं श्रुतिर्न मानमिति चेत् ।

भैवम् । कल्पस्य वेदत्वं नाद्यापि सिद्धम् । किंतु यानेन साध्यम् । न च तत्साधयितुं
शक्यम् । पौरुषेयावस्य समाख्यया, तत्कर्तृरुपलम्भेन च, साधितत्वात् । अतः कल्पसू-
त्रस्य दुर्बलतया न श्रुतेरप्रामाण्यम् ।

१ क. वा अङ्कः । २ ख. ग. व. ड. ‘सूत्रादियं’ । ३ ख. ग. व. ड. ‘रुक्म’ । ४ ख.
वेदवत्त्वत् । ५ ख. ‘णाम्यु’ । ६ ख. ‘लकृत्वा’ । ७ ख. ग. व. ड. ‘तु यय’ । ८ ख. ग. व.
ड. ‘साधनीयम्’ । ९ क. ‘त्वात् । क’ ।

(अष्टमे होलाकाधिकरणे सूत्राणि १९—२३)

अनुमानव्यवस्थानात्तत्तुल्यं प्रमाणं स्यात् ॥ १५ ॥

अपि वा सर्वधर्मः स्यात्तद्व्याप्याद्विधानस्य ॥ १६ ॥

दर्शनाद्विनियोगः स्यात् ॥ १७ ॥ लिङ्गात्तावाच्च

नित्यस्य ॥ १८ ॥ आख्या हि देशसंयोगात् ॥ १९ ॥

न स्याद्देशान्तरोष्वाति चेत् ॥ २० ॥ स्यायोगाख्या

हि माथुरवत् ॥ २१ ॥ * एकधर्मो वा प्रवणवत् ॥ २२ ॥

तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

होलाकादेव्यवस्थाः स्यात्साधारण्यमुताग्रिमः ॥

देशभेदेन दृष्टत्वात्साम्यं मूलसमाख्यतः ॥ २६ ॥

होलाकादिदिशिष्टाचाराणां हारीतादिस्मृतिविशेषाणां चाल्हातुपुरुषभेदेन व्यवस्थितं ग्रामाण्यम् । कुतः, देशविशेषे तेषां दृष्टत्वात् । होलाकादयः प्राच्यैरेव क्रियन्ते, वस्तुनो-
न्तरो होलाका । आहूतैर्बुकादयो दाक्षिणात्यैः, स्वस्वकुलागतं कर्त्तव्यमिति स्यात्तदेवतापू-
जादिकमाहूतैर्बुकादयेत्येते । उद्वेषयसादय उदीच्यैः, ज्येष्ठमासस्य पौर्णमास्यां
बलीवर्दान्त्यर्च्यं धावयन्ति सोऽयमुद्वेषयस्यः । एवं हारीतादिस्मृतिः काविरकादिदेशवि-
शेषे दृश्यते । तस्मादावस्थितं ग्रामाण्यमिति चेत् ।

मैत्रम् । तन्मूलत्वेनानुमितस्य भेदस्य सर्वसाधारण्यत्वेन तेषामपि सर्वसाधारण्यत्वात् ॥

अत्रैव गुल्मतमाह—

प्राच्यादिषद्व्युक्तायाः क्षुतेरनुमितौ पदे ॥

अर्थोबोधादमात्रं चेन्न सामान्यानुमानतः ॥ २७ ॥

प्राच्यादिभिर्व्यवस्था होलाकादिस्मृत्युपक्रमानेषु तन्मूलश्रुतिरपि प्राच्यादिषद्व्युक्तैर्बोधावस-
तन्वा । तत्र प्राच्यादिषद्व्युक्तार्थो न बुध्यते । ये पुरुषाः कविकालं प्राच्यैर् निवसन्ति, त
एव कालान्तरे प्रतीच्यैर् निवसन्त उच्यन्त्यन्ते । तत्र श्रौतप्राच्यादिषद्व्युक्तार्थोबोधादप्रमाणं
श्रुतिरिति चेत् ।

* कलिकातानामश्रुतिशब्दावस्थान्युपलक्षणे “ कर्मचर्यो वा ” इति दृश्यते ।

१ ड. “द्विविधं” । २ घ. “विशेष” । ३ क. “मिते” । ४ ड. “योवाया” । ५ क.
च्यां विस्ति” । ६ ख. घ. ड. “च्यां विस्ति” ।

मैवम् । अलुप्तानसामान्यस्य मूलश्रुतिकल्पकत्वात् । अतः प्राच्यादिपदराहित्ये सत्यर्थ-
बोधादनुमिता श्रुतिः प्रमाणम् ॥

(नवमे साधुपदप्रयुक्त्यधिकरणे सूत्राणि २४—२९)

प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु व्यवस्था स्थात् ॥ २४ ॥

शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम् ॥ २५ ॥

अन्यायश्चानेकशब्दत्वम् ॥ २६ ॥ तत्र तत्त्वमभि-

योगविशेषात्स्यात् ॥ २७ ॥ तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्

॥ २८ ॥ एकदेशत्वाच्च विभक्तिव्यत्यये स्यात् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भोगाव्याविषु साधुत्वे प्रयोगे वा न कश्चन ॥

नियमोऽत्रास्ति वा नास्ति व्याकृतेर्मूलवर्जनात् ॥ २८ ॥

साधुत्वेव श्रुञ्जीत भवाद्या एव साधवः ॥

इत्यस्ति नियमः पूर्वपूर्वव्याकृतिमूलतः ॥ २९ ॥

व्याकरणाभिज्ञैः साक्षादिपदवस्तुनि 'गौः' इत्येष शब्दः प्रयुज्यते । तदनभिज्ञैस्तु
स्वस्वदेशीयमाधाभ्यनुलुत्य गावी, गोणी, भौपोतलिका, इत्येवमादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ।
तत्र—'ईदृश एव शब्दः साधुः, नेदृशः'—इत्यस्मिन्नर्थे नियामकं नास्ति । तथा श्रमेऽपि
तत्रास्ति—'ईदृश एव शब्दः प्रयोक्तव्यः, नेदृशः' इति । न तावद्वृद्धव्यवहारो नियामकः,
तस्य सर्वेषु शब्देषु समानत्वात् । नापि व्याकरणरसृतिनियामिका, तस्या निर्मूलत्वेनाप्रमा-
णात्वात् । न ह्यभियुक्तप्रयोगस्तन्मूलम्, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । व्याकरणरसृतेः प्रामाण्य-
सिद्धौ तदनुसारेण प्रयोक्तव्यमभियुक्तत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ तत्प्रयोगमूलतया
व्याकरणस्य प्रामाण्यम् । तस्मात्तास्ति साधुत्वप्रयोगयोर्नियमः, इति प्राप्ते—

सूत्रम्—'साधुत्वेन प्रयुञ्जीत, न त्वपेक्षान्' इत्यस्ति नियमः । उभयत्र क्रमेण
दोषमुपवादिनोर्वैदवाक्ययोः श्रवणात् । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्थं लोके

१ ग. घ. भोगव्या । २ क. गेपुत । ३ क. नेतः । ४ क. व्यः, न त्वन्यादृ । ५
ङ. 'द्वन्याह' । ६ क. वेदेः । ७ स. ग. व. ङ. 'पदव्यान्' । ८ ग. 'नोर्वाच्य' ।

कामधुरभवति ” इति गुणवाक्यम् । “तस्माद्वाङ्मणेन न स्लेच्छितवै नापभाषितवै, स्लेच्छो ह वा एष यदपराब्धः ” इति दोषवाक्यम् । यथा प्रयोगे नियमः, तथा साधुत्वेऽपि नियमो द्रष्टव्यः—“ गवाद्या एव साधवः, नतु गाव्यादयः ” इति । अस्मिन्नर्थे व्याकरणस्य नियामकत्वात् । न च निर्मूलत्वम्, पूर्वपूर्वव्याकरणस्य तन्मूलत्वात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—“ तत्र यूपधिकरणवद्याकरणपरम्परानादिस्वादनुपालम्भः ” इति व्याकरणप्रामाण्यं वेदेनैव साक्षादुपन्यस्तम् । तथाचाऽऽध्यवैणिका आमनन्ति—“ द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्गृह्यावेदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रापरा—क्रमेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषम् ” इति । तैत्तिरीयैकब्राह्मणेऽपि व्याकरणस्योपादेयता श्रूयते—“ वाग्वै पराच्यव्याकृताऽवदत् । ते देवा इन्द्रमदृक्वन्—‘ इमां नो वाचं व्याकुरु, इति तामिन्द्रो मम्यतोऽपक्रम्य व्याकरोत् । तस्मादियं व्याकृता वागुच्यते ” इति । व्याकृतांश्च पाणिनिकात्यायनपतञ्जल्यो मन्वादि-समानाः । तस्मात्साधुनामेव प्रयोगे गवादीनामेव साधुत्वं व्याकरणस्मृतिः प्रमाणम् ।

अथैव गुरुमतमाह—

अम्बालम्भनशास्त्रस्य दन्त्यतालव्यसंशयात् ॥

अमात्वेऽदन्त्यनिर्णोतिराज्ञोक्तव्याकृतेर्बलात् ॥ ३० ॥

“ अश्वमालभेत ” इत्यत्राकारवकारयोर्मध्यवर्तिनो वर्णस्य दन्त्यत्वे ‘ स्वं वनम्, तद्वह्निं वरिद्रमालभेत ’ इत्यर्थो भवति । तालव्यत्वे तुर्गमशाक्तिवम् । ततः संशयादप्रामाण्यमिति चेत् ।

न । व्याकरणानुसारेण “ अद्वा व्यासौ ” इत्यस्माद्व्यतिरेकादिके वप्रस्थे सति तालव्यत्वनिर्णयात् । तस्मादश्वालम्भनशास्त्रं प्रमाणम् ।

(दशमे लोकवेद्योः शब्दैक्याधिकरणे आकृत्याधिकरणे वा सूत्राणि ३०-३९)

प्रयोगचोदनाभावादर्थकत्वमविभागात् ॥ ३० ॥

अद्रव्यशब्दत्वात् ॥ ३१ ॥ अन्यदर्शनाच्च

॥ ३२ ॥ आकृतिस्तु क्रियार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

१ ख. ग. घ. “वै स्ले” । २ ग. व. ड. “ण्यं साक्षादेव वेदेनोप” । ख. “ण्यं साक्षादेव वेदेनोक्तम्” । ३ ख. ग. व. ड. “यन्मा” । ४ ख. ग. व. “द्वन्” । ते । ५ ड. इति । सोमरीत्-“वं” द्वौ ह्यपि चैवैव वाचने च सह गृह्यते । इति । तस्मादैन्द्रवत्पदः । सह गृह्यते । ६ क. अमा नो अन्त्यम् ।

न क्रिया स्यादिति चेदर्थान्तरे विधानं न द्रव्य-
मिति चेत् ॥ ३४ ॥ तदर्थत्वाप्रयोगस्यावि-
भागः ॥ ३५ ॥

दशमाधिकरणे प्रथमं वर्णकमावचयति—

लोके पदपदार्थौ यौ न तौ वेदेऽथवाऽत्र तौ ॥
रूपमेदात्वं भिन्नमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥ ३१ ॥
वर्णकत्वात्पदैकत्वं क्वाचित्की रूपभिन्नता ॥
प्रायिकेण पदैक्येन तदर्थैक्यं तथाविधम् ॥ ३२ ॥

वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ । कुतः । रूपमेदात् । पदे तावद्-
पपेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः । वेदे तु क्वचित्काररहितः
पठ्यते—“ प्रथतं पुरैषं स्मना ” इति । ‘ब्राह्मणाः’ इति लोके; वेदे स्वन्यथा पठ्यते—
“ ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः ” इति । अभिप्रेदोऽपि स्फुटः । “ उत्ताना वै देवगवा
बहन्ति ” इति श्रूयते । मनुष्यगवास्त्वंवाञ्चो बहन्ति । वेदे वनस्पतिहिरण्यपर्णः । तथा च
श्रूयते—“ इवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यपर्णे प्रादिवस्ते अर्थम् ” इति तस्मात् ‘लोक-
वेदयोः पदपदार्थावन्यौ’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—य एव लौकिकाः पदार्थाः, त एव वैदिकाः । तथा हि—वर्णानां तावन्नि-
त्वात्वं प्रथमपादे साधितम् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदेऽप्येकैकस्य पुरुषस्य बहुकृतं
उच्चारणभेदेऽपि ‘त एवामी वर्णाः’ इति प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णैक्यम् । तथा ‘यानि
लोके गवादिपदानि, तान्येव वेदेऽप्यविमानानि’ इत्यबाधितप्रत्याभिज्ञाया पदैक्यमभ्युपेयम् ।
‘स्मना, देवासः’ इत्यादिपदभेदानु क्वाचित्कः । नैतावता बहुतरप्रत्याभिज्ञावगते पदैक्यम-
भेदो शक्यम् । अन्यथा ‘सोऽयं देवदत्तः’ इति प्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेद-
मात्रेणापेक्षेत । पदैक्ये चार्थैक्यमवदर्पमापि । अन्यथा वेदे पृथग्युत्पत्त्यभावादभेदोपपत्तत्वं
प्रसज्येत । एतदेवाभिप्रेत्योक्तम्—

“ लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ” ।

इति । स्वरूपग्राहकनीयादिशब्दानां तदर्थानां चालौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिन्नाहारा-
व्युत्पत्तिः संभवति । उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः । अस्तु वा तथावहनम्, तथाऽप्युत्तानां

१ व. भिन्नरूपा । २ क. प्राकृतेन । ३ क. ख. ‘रूपात्म्’ । ४ क. ‘स्त्वचो व’ । ६ ख
ग. घ. ‘म्यो ह’ । ६ क. ख. ग. ‘गां भे’ । ७ क. ‘वान्यादि’ । ८ ख. घ. ङ. ‘दे विधी’
९ क. ‘देवदत्तम्’ । १० क. ख. ‘ज्ञानं दे’ । ११ क. ‘देवदत्तम्’ । १२ क. सिध्यति ।

दिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव । तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः ॥
द्वितीयवर्णिकमारचयति—

व्यक्तिर्ब्रह्मादिशब्दार्थ आकृतिर्वा क्रियान्वयात् ॥

व्यक्तिर्व्युत्पत्तिबलायामाकृत्या सोपलक्ष्यते ॥ ३३ ॥

शक्तिग्रहादियुक्तिभ्य आकृतेरर्थतोचिता ॥

क्रियापर्थवसानाय व्यक्तिसुत्रोपलक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥

“ ब्रह्मीनवहन्ति, ” “ भृशमालभेत, ” “ गामानय, ” “ ब्राह्मणो न हन्तव्यः ”
इत्यादिप्रयोगेषु ब्रह्मादिशब्दानां व्यक्तित्वम् । कुतः । अवहन्नादिक्रियाभिर्ध्वक्तेरन्वेतुं
शक्यत्वात् । न ह्याकृतिरवहन्तुमालब्धुमानेतुं वा योग्या । नन्वानन्त्यव्यभिचाराम्यां न
व्यक्तौ व्युत्पत्तिः संभवति, अनन्ता हि व्यक्तयः, अतीतानर्गतानामनेकदेशवर्तिनां गवा-
मिवत्ताया अनवधारणात् । किंच शुक्लवर्णकौ व्युत्पन्नो गोशब्दः कृष्णव्यक्तौ प्रयुज्यमानः
स्वार्थं व्यभिचरेत् । तत्र कथं व्युत्पत्तिरिति चेत् । एवं तर्हि व्युत्पत्तिकाले सा व्यक्तिराकृत्यो-
पलक्ष्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्वयव्यतिरेकाम्यामाकृतेः शक्तिग्रहणमित्येवमलक्ष्यार्थत्वं तस्या एवो-
चितम् । किंच गोशब्द उच्चारिते व्यक्तित्वादिनः संशयो भवेत् । तस्मादाकृतेरेषाभिधेय-
त्वम् । यथाकृताववहन्नादिक्रिया न पर्थवस्येत्, तर्हि व्यक्तिसुत्रोपलक्षणीया । किंच “स्ये-
नचितं चिन्वीत ” इत्यादावाकृतेरेव सादृश्यप्रतिधोगितया कार्यान्वयो दृश्यते । तस्मात्-
आकृतिः शब्दार्थः ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

गवादिचोदना नो मा जातिव्यस्योरनिर्णयात् ॥

आनन्त्यव्यभिचाराम्यां न व्यक्तिरिति निर्णयः ॥ ३५ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तेरे प्रथमा-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणाणि	१०	११
सूत्राणि	३५	१२०

१ क. “शक्तिर्लौकिकाः पदपदार्था १” । २ क. ड. “किं ब्रह्मा” । ३ क. ख. “क्रियुता”
४ क. र्थता चि । ड. “र्थतोचि” । ५ क. योग्यत्वात् । ६ ड. “व्युत्पत्ति” । ७ क. ग. घ. ड. नि
गोच्य” । ८ ग. घ. ड. “नामनाम” । ९ ड. “तत्ते” । १० क. अभावात् । ११ क. व्यक्तियुत्पत्त्य-
व्यु” । १२ क. “चितं चि” ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथम उद्भिदादिशब्दानां यागनामतया प्रामाण्याधिकरणे सूत्रम् ॥)

उक्तं समान्नायैदमर्थं, तस्मात्सर्वं तदर्थं स्यात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणं *वार्तिककारोन्नीतमारचयति—

उद्भिदादिपदं धर्मं किममानुमुत प्रमा ।

विध्यर्थवादमन्त्राशेष्वनन्तर्भावतो न मा ॥ १ ॥

अन्तर्भावा विधावुद्भिदा यजेतेति हृश्यते ।

नामत्वेनान्वयो वाक्ये वक्ष्यतेऽतः प्रमेयं तत् ॥ २ ॥

“ उद्भिदा यजेत ” “ वज्रभिदा यजेत ” “ विश्वजिता यजेत ” इत्येवं समान्नायै
तत्रोद्भिदादिपदं न धर्मं प्रमाणम् । कृतः प्रमाणात्वेनाभिमतेषु त्रिषु वेदाविभागेष्वनन्तर्भावात् ।
तथाहि—विधिः साक्षात्प्रमाणम्, अर्थवादमन्त्रौ तु विध्यन्वयेन । तत्र न तावदुद्भिदादि-
पदं विधावन्तर्भवति, विध्यर्थरूपाया भावनाया अंगेषु सादृश्याकारणेतिकर्तव्यतारूपेषु कदा-
प्यवाचकत्वात् । नाप्यर्थवादत्वम् । स्तुतिबुद्धेरभावत्वात् । नापि मन्त्रत्वम्, उत्तमपुरुषादीनां
मन्त्रलिङ्गानामभावात् । तथाचोक्तम्—

“ उत्तमामन्त्रणात्यन्तत्वात्तन्तारूपाद्यभावतः ।

मन्त्रप्रसिद्धयभावाच्च मन्त्रतैषां न युज्यते ” ॥

इति । “ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ” इत्युत्तमपुरुषः । “ अग्ने यशस्विन्पशते समर्पय ”
इत्यामन्त्रणम् । “ उर्वो चासि, वरुं चासि ” इत्यस्यन्तरूपम् । “ इये त्वा, ऊर्जे त्वा ”
इति त्वान्तरूपम्, आदिशब्देन—आर्शदिक्ताप्रतिपादनादयः । एवमाद्यनन्तर्भावादमानमिति
चेत् । न । विध्यशे करणेऽन्तर्भावात् । यद्यपि लिङ्प्रत्ययेन समानपदोपात्तो यन्निवात्यर्थ-
करणम् । तथाऽपि तस्य यजेनामत्वेनोद्भिदादिपदमनेति । तस्मात्प्रमाणम् ।

(द्वितीय उद्भिदादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ।)

अपि वा नामधेयं स्याद्यदुत्पत्तावपूर्वमाविधायकत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

* भाष्यकारस्तु मन्त्रसूत्रं पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्य द्वितीयसूत्रं सिद्धान्तत्वेनोपन्यस्य सूत्रद्वयेनैकमेवा-
धिकरणमङ्गीकृतवान् ।

१ क. “ किं प्रमाणमुत प्रमा । २ ल. ग. घ. छ. “ तां ” “ वि । ३ क. “ व्यर्थत्वेन । ४ क.
नां “ तद्धिङ्गा । ५ ल. ग. घ. छ. लिङ्प्रत्ययेन ।

गुणोऽयं नामधेयं वा खनित्रेऽस्य निरुक्तितः ॥

उयोतिष्टोमं समाश्रित्य पञ्चमं गुणचोदना ॥ ३ ॥

फलोद्भेदात्समानैषा निरुक्तिर्वागनाम्यपि ॥

नामत्वमुचितं यागसामानाधिकरण्यतः ॥ ४ ॥

“ उद्भिदा यजेत पशुकामः ” इत्यत्र तृतीयान्तेनोद्भित्वेन योऽर्थो विवक्षितः, सोऽयं यागे कश्चिद्गुणः स्यात् । “ दध्ना जुहोति ” इत्यनेन गुणविधिना सैमानत्वात् । अथोच्येत—‘ दधिशब्दार्थो लोकप्रसिद्धः, उद्भिच्छब्दार्थस्तत्प्रसिद्धः ’ इति । तत्र रूढयामावेऽप्यवधार्यनिरुक्त्या तत्प्रसिद्धेः । ‘ उद्भिद्यते यूरमनेन ’ इति व्युत्पत्त्या खनित्रवाक्यसौ शब्दः । न चात्र पशुकलः कश्चिद्यामो विधीयत इति वाच्यम् । पशूनां गुणफलत्वात् । यथा “ गोदोहनेन पशुकामस्य ” इत्यत्र पशो गोदोहनगुणस्य फलम् । तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु । यदि “ चमसेनापः प्रणयेत् ” इति विहितं प्रकृतमयां प्रणयनाश्रित्य गोदोहनं विधीयते, तर्ह्यत्रापि “ उयोतिष्टोमेन यजेत ” इति विहितं प्रकृतं उयोतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयताम् । तस्माद्गुणविधिरिति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“ पशुकामो यजेत ” इत्यस्य षद्वयस्यायमर्थः—‘ पशुरूपं फलं यागेन कुर्यात् ’ इति । तत्र ‘ केन यागेन ’ इत्यपेक्षायाम् ‘ उद्भिदा ’ इति तृतीयान्तं पदं याग-नामत्वेनान्वेति । ‘ उद्भिद्यते पशुकलमनेन यागेन ’ इति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्वद्वयोपपद्यते । एवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्याद्वा निर्णय इति चेत् । यैवम्, सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् । ‘ उद्भिश्चामकेन यागेन फले कुर्यात् ’ इत्युक्ते सामानाधिकरण्यं कथ्यते । गुणत्वे तु ‘ खनित्रेण साध्या यो यागः, तेन—इत्येवं वैयधिकरण्यं स्यात् । यदि ‘ खनित्रवता यागेन ’ इति सामानाधिकरण्यं योज्येत तदा मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । तस्मादुद्भिदादिपदं नामधेयम् । ‘ दध्ना जुहोति ’ ‘ ब्रीहिसिध्जते ’ इत्यादिषु द्रव्यविशेषे दध्नादिशब्दानामन्यत्वरूढतया यागनामत्वासंभवादगत्या गुणत्वमाश्रितम् । ‘ सोमेन यजेत ’ इत्यत्रापि ‘ अप्रासिद्धार्थनामधेयत्वकल्पनातो वरं प्रतिद्वार्थद्वारेण लक्षणाश्रयणम् ’ इत्यभि-प्रेत्य ‘ सोमद्रव्यवता यागेन ’ इति मत्वर्थलक्षणा स्वीकृता । उद्भिच्छब्दस्य तु, लोकप्रसिद्धावधारणाभावात्तुक्तस्या नामत्वं युक्तम् । प्रयोजनं तु नाम्नः सर्वत्र व्यवहार एव । न ह्यन्त-

१ स. ‘लोहान्नसमा’ । २ क. ‘सत्ता’ । ३ क. ‘योज्यते’—‘दु’ । ४ क. ‘न करणेन कु’ । ५ स. ग. ‘क्षायं वृ’ । ६ स. ‘चनेन सा’ । ७ स. ‘होतीत्या’ । ८ न. ‘गत्वा’ ।

रेण नामधेयमुत्तिग्गणादिषु 'अनेनाहं यस्ये' इत्याख्यानापायो लघुः कश्चिदस्ति
तस्मात्—उद्भिदादिकं नामधेयम् ॥

अत्रैव गुरुमतमाह—

लौकिके गणयोगेऽस्य विधेः सापेक्षतेति चेत् ॥

निरुक्त्या श्रौतयागस्य नामत्वाच्चिरपेक्षता ॥ ५ ॥

'उद्भिदा यजेत' इत्ययं गुणविधिः । न चास्य कश्चिच्छ्रौत आश्रयो लभ्यते । ततो
लौकिको मातृगणयामादिशाश्रयत्वेनापेक्षणीयः । तस्मिन्योगे गुणोऽयं विधीयते । तथा सति
सापेक्षत्वादप्रामाण्यमस्याश्चोदनाया इति चेत् ।

भैरम् । पूर्वोक्तनिरुक्त्या श्रौतयागनामत्वे सति निरपेक्षत्वात् ॥

(तृतीये चित्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे सूत्रम् ॥)

यस्मिन्गुणोपदेशः प्रधानतोऽभिन्नबन्धः ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमाप्तव्यति—

यच्चित्रया यजेतति तद्वृणो नाम वा मधेत् ॥

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुढेरश्रीधोर्मायके पशौ ॥ ६ ॥

द्वयोर्विधौ वाक्यभेदौ वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ॥

स्यान्नाम पुष्टाज्यवह्निष्ववमानेषु तत्तथा ॥ ७ ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तत्र चित्राशब्दो नोद्भिच्छब्दवद्यौभिकः
किन्तु रुढ्या चित्रैत्वं स्त्रीत्वं चाभिधत्ते । ततो न पूर्वव्यायेन नामत्वम् । तथा सति
“ अश्रीधोर्मायं पशुमालभेत् ” इति विहितं पशुधार्मात्म्यं यजेत इत्यनेन पदनामूय
तस्मिन्शौ चित्रत्वस्त्रीत्वे गुणौ विधीयते इति प्राप्ते—

सूत्रम्—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वौवैतौ गुणौ, तयोर्द्वयोर्विधाने वाक्यं भिद्येत । तया-
चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीर्यन्ते बहवोऽप्येककर्मनातः ” ॥

इति । अप वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्वयरूपं कारकं विधीयते
तदा गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं

१ क. 'स्यातोपा' । २ क. 'इत्येवं' । ३ क. 'ने गुणाश्रयत्वेन गू' । ४ क. 'भेदे वै' ।
५ स. 'चित्रस्त्रीत्वगोमिधायकः' । तं । ६ स. ग. घ. ङ. 'गमज य' । ७ क. स. चित्रत्वस्त्री-
त्वगुणो विधीयते । ग. चित्रस्त्रीत्वे गुणो विधीयते । ८ स. ग. घ. ङ. 'धीयते' । ९ क.
'कालात्' । १० क. 'शिष्टपशुद्वयकं कर्म ति' ।

भवति । चित्रत्वं तु तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । ' दधि, मधु, घृतम्, आपः, घानाः, तण्डुलाः, तत्समृष्टं प्राजापस्तम् ' इति द्रव्यादीनि चित्राणि प्रदेशद्रव्याणि षडास्त्रातानि । तदेतच्चित्रानामनस्य यागस्योत्पात्तिवाक्यम् । यागस्वरूपमृत्योर्द्विधादि-
द्रव्यप्रनापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य ' चित्रया यजेत पशुकामः ' इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्यते । अग्नीषोमीयाश्वत्थवादेन गुणविधाने प्रकृतहानाप्रकृतप्राप्तये प्रसज्येयाताम् । छिद्रप्रत्ययस्यानुवादकत्वाङ्गीकारा-
न्मुख्ये विध्यर्थो बाध्यते । तस्माच्चित्रापदे नामवेयम् ।

यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वम् । तथा बहिष्पवमानशब्दे, आज्यशब्दे, पृष्ठशब्दे, च तन्नामधेयत्वं योजनीयम् । एवं हि श्रूयते—“त्रिवृद्धहिष्पवमानम् ” “ पञ्चदशान्या-
ज्यानि ” सप्तदशानि पृष्ठानि ” इति । अस्य वाक्यत्रयस्यार्थो विव्रियते—‘ सामगानामु-
त्तराग्रन्ये तुचात्मकानि ” सूक्तान्यास्त्रातानि । तत्र “ उपास्यै गावता नरः ” ईसाद्यं
सूत्रम् । “ दविद्युतस्या रैवा ” इति द्वितीयम् । “ पवमानस्य ते क्वे ” इति तृती-
यम् । ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गातव्यम् । तदिदं
सूक्तत्रयगानसाध्यं स्तोत्रं बहिष्पवमानमित्युच्यते, तत्रावस्थितानामुच्चां पवमानार्थत्वात्,
बहिःसंवन्धाच्च । न खल्विदं स्तोत्रेभिरस्तोत्रवत्सदोनामकस्य मण्डपस्य मध्य औदुम्बराः
स्तम्भशाखायाः संनिधौ प्रयुज्यते, किंतु सदसो बहिः प्रसर्ज्यः प्रयुज्यते । तस्य च बहि-
ष्पवमानस्य त्रिवृद्धात्मकः स्तोत्रो भवति । तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्मणवाक्यमेव-
मास्त्रायते—“ तिसृम्यो हिं करोति स प्रथमया, तिसृम्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृम्यो
हिं करोति स उत्तमया, उद्यती त्रिवृत्तो विष्टुतिः ” इति । अयमर्थः—“ सूक्तत्रयपठितानां
नवानामुच्चां गानं त्रिभिः पर्यायेः कर्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्याये—त्रिषु सूक्तेष्वष्टास्तित
ऋचः, द्वितीये पर्याये—मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः । तिसृम्य इति तृतीयांशे
पञ्चमी । हिं करोति गायति ’ इत्यर्थः । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिवृत्तोमस्य विष्टुतिः
स्तुतिप्रकारविशेषः । तस्या विष्टुतेरुद्यती नाम, इति । एवं परिवर्तिनी कुलायिनीति द्वे विष्टुती
तयोः परिवर्तिन्येवमास्त्रायते—“ तिसृम्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृम्यो हिं करोति
स पराचीभिः, तिसृम्यो हिं करोति स पराचीभिः, परिवर्तिनी त्रिवृत्तो विष्टुतिः ” इति ।
पराचीभिस्तुक्रमेणाऽऽस्त्राताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमास्त्रायते—“ तिसृम्यो हिं करोति स

१ क. ग. घ. ङ. च। २ क. ग. ङ. लभ्येत। ३ क. घ. 'दत्ता'। ४ क. ख. 'व्यस्या'।
५ क. ख. विधीयते। ६ क. इत्येकं। ७ ङ. 'यु सू'। ८ क. ङ. ग। ९ क. 'न हस्त'।
१० क. 'व्यस्यस्ते'। ११ क. ग. ङ. स्तम्भशा'। १२ क. ख. ग. घ. 'यणता'।

पराचीभित्तिस्थो हि करोति, या मध्यमा सा प्रथमा, योत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा, तिस्रस्थो हि करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा, सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा, कुल्ययिनी त्रिवृत्ति विष्टुतिः ” इति । अत्र प्रथमसूक्ते षाट्कम एव । द्वितीये मध्यमोत्तमप्रथमाः । तृतीये तूत्तमप्रथममध्यमा इत्येवं व्यत्ययेन मन्त्रा गातव्याः । तदिदं विष्टुतित्रयं विकसितम् । त्रिवृच्छब्दस्येदं स्तोमस्वरूपमर्थं, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् ।

उत्तराग्रन्थे बहिष्यवमानसूक्तेऽम्बुश्विभ्य ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्यास्नातानि—“अग्न आ याहि वीतये ”—इत्याद्यं सूक्तम्, “आ नो मित्रावरुण ”—इति द्वितीयम्, “आ याहि सुष्टुमा हि ते ”—इति तृतीयम् । “इन्द्राग्नी आ गतं सुतम् ”—इति चतुर्थम् । तान्येतानि प्रातःसवने गायत्रिसाम्ना गीयमानानि चत्वार्याज्यस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निषेधं च श्रूयते—“यदाग्निर्धीगुः, तदाज्यानामाज्यत्वम् ” इति । तेष्वारज्यस्तोत्रेषु पञ्चदशानामकः स्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमास्नायते—“पञ्चम्यो हि करोति स तिस्रभिः स एकया स एकया पञ्चम्यो हि करोति स एकया स तिस्रभिः स एकया, पञ्चम्यो हि करोति स एकया स एकया स तिस्रभिः ” इति । एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयम् । तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरम्यासः । द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः । तृतीयावृत्तावृत्तमायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोमः ।

उक्तेऽम्बुश्वतुभ्यः सूक्तेभ्य ऊर्ध्वमुत्तराग्रन्थे त्रीणि माध्यंदिनपवमानसूक्तान्यास्नायै तत ऊर्ध्वं चत्वारि सूक्तान्यास्नातानि—तेषु “अभि त्वा शूर नोतुम् ”—इत्यौष्ठम्, “कया नश्चित्र आमुक्त् ” इति द्वितीयम् । “तं वो दस्ममूर्तापहम् ”—इति तृतीयम्, “तरो-मिर्वो विदद्वद्भुम् ” इति चतुर्थम् । एतानि क्रमेण रथं तस्माददेव नौषसकाल्येयसामभि-माध्यंदिनसवने गीयमानानि पृष्ठस्तोत्राणीत्युच्यन्ते । “सर्शानागृष्टानि ” इत्येव निरु-क्तिर्दृष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमो भवति । तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमास्नायते—“पञ्चम्यो हि करोति स तिस्रभिः स एकया स एकया, पञ्चम्यो हि करोति स एकया स तिस्रभिः स एकया, सप्तम्यो हि करोति स एकया स तिस्रभिः स तिस्रभिः ” इति । अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरम्यासः, द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः, तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोमः । अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्तपञ्चदशसप्तद-शशब्दा गुणविधायकत्वेन संयताः । यदि बहिष्यवमानाज्यगृष्टशब्दा अपि गुणविधा-यकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम् । गुणद्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यात् । तस्माद्बहिष्यव-मानादिशब्दाः स्तोत्रनामधेयानि । तैनामभिः कर्माण्यनूय त्रिवृदादिगुणा विधीयन्ते ॥

१ स. °रूपार्थो । २ ग. व. °यन्ते । त । ३ क. त्वायं सूक्तम्, क° । ४ स. ग्रीयमा-
णानि । ५ स. छोकेडु । ६ व. °पि वि° ।

(चतुर्थेऽग्निहोत्रादिशब्दानां यागनामधेयताधिकरणे(तत्पर्यन्याये)सूत्रम्)

तत्पर्यं चान्यशास्त्रम् ॥ ४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्रं जुहोत्याचारमाचारयतीत्यमू ।

विधेयौ गुणसंस्कारावाहोस्वित्कर्मनामनी ॥ ८ ॥

अग्रये होत्रमन्त्रेति बहुव्रीहिगतोऽनलः ॥

गुणो विधेयो नामत्वे रूपं न स्वात्क्षरद्रूपते ॥ ९ ॥

संस्क्रियाऽऽचारमाचारयतीत्युक्ता द्वितीयया ॥

आचारेत्यग्निहोत्रेति यौगिके कर्मनामनी ॥ १० ॥

अग्निर्ज्योतिरिति प्राप्तो मन्त्राद्वेवस्था घृतम् ॥

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्त्वर्थं गतिः ॥ ११ ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ॥

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाऽऽङ्गकृच्चः क्रियावतः ॥ १२ ॥

“अग्निहोत्रं जुहोति” “आधारमाधारयति” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्म-
नामत्वे द्रव्यद्वयतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । तस्मादग्निदेवतास्थो गुणोऽ-
नेनैव दर्विहोमे विवक्षिते । आधारशब्दश्च “यु क्षरणदोष्योः” इत्यस्माद्धातोस्तत्त्वः स्वर-
द्रुतमाचष्टे । तस्मिन् घृते द्वितीयाविभक्त्या संस्कारत्वं प्रतीयते । तच्च संस्कृतं घृतमुष्णं-
शुष्याजे(गे) द्रव्यं भवति । तस्मात् “अग्निहोत्राधारशब्दो गुणसंस्कारोर्विधायकौ” इति
प्राप्ते,

ब्रूमः—“अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः
स्वाहेति प्रातः” इति विहितेनैव मन्त्रेण प्राप्तत्वाद्विज्ञाता न विधेया । ततोऽग्निमूर्धदेवताकस्य
सायंप्रातःकालयोर्नियमेनालुष्टव्यस्य कर्मणः “अग्निहोत्रम्” इति यौगिकं नामधेयम् ।
योगश्च बहुव्रीहिणा दर्शितः । “चतुर्गृहीते वा एतद्रूपं तस्याऽऽधारमाचार्याः” इत्यनेनैव
वाऽऽज्यद्रव्यस्य प्राप्ततया क्षरद्रुतसंस्कारस्याविधेयत्वादाधारशब्दोऽपि यौगिकं कर्मनाम-
धेयम् । यस्मिन्कर्मणि नैकृती दिशमारम्भेशानीं दिशमर्थेषु कृत्वा संतन्या घृतं स्थायते ।
तस्य कर्मण एतन्नाम । ननु नामधेयत्वे सति “उद्भिदा यजेते” “ज्योतिष्टोमेन यजेत”
इत्यादाविव धात्वर्थेन करणेन सामानाधिकरण्याय “अग्निहोत्रेण जुहोति” “आचारे-
णाऽऽधारयति” इति तृतीयाया भवितव्यम् । नैव दोषः । अलुष्टानादूर्ध्वं धात्वर्थस्य सिद्ध-

१ घ. ङ. भोक्ते । २ क. नैव शक्यः किं । ३ क. ख. ग. घ. “ति” इत्यं । ४ क. ख.
ग. ततोऽग्निं । ५ ख. गुणो विधी । ६ क. “न हविर्होमि । ७ ख. “न मां । ८ क. “धारयति”
इ । ९ घ. “वधीकृत्य सं” । १० ख. एव तं । ११ ङ. घ. प. “त” इ ।

त्वाकारेण करणत्वेऽपि ततः पूर्वं साध्यत्वाकारं वक्तुम् 'अश्लोचम्' आधारम् 'इति द्वितीयाया युक्तत्वात् । न चात्र द्वितीयानुसारेण 'ब्रीहिश्लोचोऽस्ति' इत्यादाविव संस्कारः शङ्कनीयः । श्रीहिशब्दवदश्लोचाधारशब्दयोः प्रसिद्धद्रव्यवाचकत्वाभावेन क्रियावाचित्वाभ्युपगमात् । तस्मात्—अश्लोचाधारशब्दौ दर्विहोमोपांशुयाजयोगुणसंस्कारविधायिनौ न भवतः, किंतु कर्मान्तरयोनीमनी ॥

(पञ्चमे श्चेनाविशद्वद्नां यागनामधेयताधिकरणे (तव्यापदेशन्याये)सुखम्)

तव्यपदेशं च ॥ ५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

श्येनेनाभिचरन्मर्यो यजेतति श्रुतौ गुणः ॥

विधीयते पक्षिरूपो नाम वा तस्य कर्मणः ॥ १३ ॥

श्येनेनेति गुणः काम्यः सौमिकः सोमवाधया ॥

न चित्रावद्वाक्यभेदो कृतेऽथैवमनुग्रहः ॥ १४ ॥

यथा वै श्येन इत्युक्ता ह्युपमानोपमेयता ॥

नैकस्मिन्नेन गौण्याऽस्य वृत्त्या स्यात्कर्मनामता ॥ १५ ॥

“श्येनेनाभिचरन्त्यजेत” इत्यर्थे कर्मनामत्वे द्रव्यदेवतयोरवाधाधारस्वरूपमपि न सिध्येत् । तत्रः सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा सोमस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते । तथासति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकासिद्धा रुचिरं नृगृह्यते । न च गुण-विधित्वे चित्रावाभिव वाक्यभेदो आपादयितुं शक्यः । चित्रत्वस्त्रीत्ववद्गुणद्रव्याभावादिति प्राप्ते,

ब्रूमः—“यथा वै श्येनो निपत्याऽऽदत्ते, एवमयं द्विपन्तं आर्तुष्यं निपत्याऽऽदत्ते यमभिचरति श्येनेन” इति वाक्येनोक्त उपमानोपमेयभावः पक्षिण्येकार्थमन्तु यज्यते । तस्मात्पक्षिण उपमानस्य गुण उपमेये कर्मण्यस्तीति श्येनशब्दस्याभिचरकर्मनामत्वम् “संदं, श्येनाभिचरन्त्यजेत” “* यथाऽभिचर्यमाणो यजेत” इत्यत्र संदेशगोशब्दयोः,

* शब्दभाम्ये तु ‘अथैव यथाऽभिचरन्त्यजेत’ इत्येतादृशपाठ उपलभ्यते ।

१ क. श्रुतो । २ क. ‘ता ॥ १५ ॥ नैकस्य शक्यते वक्तुं नाम गौण्या ततो भवेत् । “क्ष्ये” ३ क. ग. घ. ङ. “न ना” । ४ क. ततो लतासोमस्पर्षं बाधित्वा पक्षिमसृणौ विधीयते । ५ क. ‘रन्त्युपेता भवति । न । घ. ‘रन्त्युपेया न । ङ. ‘रन्त्युपेता न । ६ ख. ग. घ. ङ. ‘तव्यपदेशं’ ।

नामिन्त्येव श्येनशब्दवद्द्रव्यम् । “ यथा संवेशेन दुरादानमादत्ते ” “ यथा गावो गोपायन्ति ”
इति वाक्यशेषाम्याहुपमानोपमेयभावाभिधानात् ॥

(षष्ठे वाजपेयादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि ॥)

नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् । तुल्य-
त्वाक्रिययोर्न ॥ ७ ॥ ऐकशब्दे परार्थवत् ॥ ८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

यजेत वाजपेयेन स्वाराज्यार्थं तस्यैव गुणः ।
नाम वा गुणता तत्त्वयोगाद्गुणफलद्वये ॥ १५ ॥
साधारणयजेः कर्मकरणत्वेन तन्त्रता ॥
त्रिकद्वयं विरुद्धं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥ १६ ॥
उपादेयविधेयत्वगुणस्वरूपं त्रिकं यजेः ।
उद्देश्यानुक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥ १७ ॥
त्यक्त्वा तन्त्रं तदावृत्तौ वाक्यं सिध्यते तेन सः ।
वाजपेयशब्दोऽपि कर्मनामाग्निहोत्रवत् ॥ १८ ॥

“ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ” इत्यत्र वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अत्रवाची
वाजशब्दः । तच्चान्नं येन सुराद्रव्यम् । तच्चान्नं गुणः, सुराग्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु
गुणत्वे ‘ वाजपेयगुणवता यागेन स्वाराज्यं भावयेत् ’ इति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । भेषम्
सकृदुच्चारितस्य ‘ यजेत ’ इत्याख्यातस्य वाजपेयगुणे स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गी-
कारात् । ‘ वाजपेयेन द्रव्येण स्वाराज्याय यजेत ’ इत्येवमुपपन्नसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे
सति ‘ वाजपेयगुणेन यागं कुर्यात् ’ इति यजेः कर्मकारकात्वं भवति, फलसंबन्धे तु ‘ यागेन
स्वाराज्यं संवादेत् ’ इति कारणकारकत्वम्, तैत्क्यं तदुपपन्नसंबन्ध इति चेत् । नायं दोषः ।
यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । ‘ यजेत ’ इत्यत्र प्रकृत्या याग उक्तः ‘ प्रत्ययेन
भावनोक्ता, तथोक्तु समभिध्याहारासंभवमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणयोः साधार-
णम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्य कारणत्वस्य वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणी विभक्तिः
श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेतशब्दात् सुप्रसक्तसंबन्धे सति यथोचितसंबन्धविशेषः पर्यव-
स्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारे ‘ वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यात् ’ इत्यर्थस्य लभ्यमान-
त्वादगुणविविधेऽपि नास्ति भव्यलक्षणा । अतश्चैवमिदं गुणविधेः स्यात्, तर्हि
तान्यपि वाक्यान्त्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः श्रुतासिध्यतामिति प्राप्ते—

ब्रूमः—यज्ञेस्तन्त्रेणोपयसंन्ये सति विरुद्धविक्रद्वयापत्तिः स्यात् । उपादेयत्वं, विषेयत्वं, गुणत्वं, चेत्येकं त्रिकम् । उद्देश्यत्वम् ‘अनुवाद्यत्वं, मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वाद्दयस्त्रयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्माः’ उपादेयत्वाद्दयस्त्रयः साधनभूतयज्ञिनिष्ठा धर्माः । फलमुद्देश्यं यजिरुपादीयते । फलमनूद्य यजिर्विधायते । फलं प्रधानम् । यजिरुपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकारः । यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानताकारः । तावुभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मा । अनुवाद्यत्वविषेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमतुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वकथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनत्वरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे एव सति फलतत्साधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां यथा फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं, यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यवतिष्ठते । तथा यागस्य वाक्ये यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां र्थागस्योद्देश्यत्वादित्रिकम्, वाजपेयद्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं च पर्थवत्यति । ततो यागस्य फलद्रव्यार्थां युगपसंन्ये सति विरुद्धं त्रिकं द्रव्यमापद्यते । ननु तर्हि मा भूतन्त्रेणोपयसंन्ये, पृथक्संन्येय यजिरावर्त्यतामिति चेत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ‘द्रव्येण यागं कर्त्वात्’ इत्येकं वाक्यम्, ‘यागेन फलं कुर्यात्’ इत्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्नि-होत्रशब्दवत्कर्मनामभवेयम् ॥

(सप्तम आग्नेयादीनामनामताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तद्गुणास्तु विधीयेरन्नविभागाद्विधानार्थं न चेदन्येन शिष्टाः ॥ ९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति नाम गुणोऽथवा ॥

नामाग्निहोत्रवन्मैवं नामत्वे देवता नहि ॥ १९ ॥

मन्त्रोऽपि नेह प्रत्यक्षस्तद्धितादेवताविधिः ॥

देवद्रव्यविशिष्टस्य विधानादेकवाक्यता ॥ २० ॥

इशेषूणामासयोः श्रूयते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाम्, वैर्णवास्थां चाग्न्युगो भवति” इति । तत्र यथाऽग्निहोत्रशब्दः ‘अग्नौ होत्रवत्’ इत्यमुमर्थं निमित्तीकृत्य कर्मनामभवेयम् । तथाऽऽग्नेयशब्दोऽग्निर्लक्ष्यं निमित्तीकृत्य कर्मनाम स्यादिति चेत् ।

१ ऊ. यजतेऽः । २ ख. व. ङ. ‘पैक्षावि’ । ३ क. व. ‘कारता । ता’ । ४ ङ. ‘न
रयो’ । ५ ख. ङ. ‘तु । न वा’ ।

भैवम् । नामत्वे देवताराहित्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रे तु “अग्निर्व्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहो-
ति सायं जुहोति” इत्यनेन वचनेन विहितो मन्त्रः प्रत्यक्षविहित इति मान्नवर्णिकी देवता
लभ्यते । इह तु न तादृशो मन्त्रोऽस्ति । आग्नेयशब्दस्तु देवतां विधातुं शक्नोति ।
‘अग्निर्देवताऽप्य’ इत्यस्मिन्नर्थे तद्धितस्योत्पत्त्यात् । न च द्रव्येदेवतथोरुभेयार्गुणविधा-
नाद्वैक्यभेद इति शङ्कनीयम् । कर्मणोऽप्राप्तत्वेन गुणद्रव्यविशिष्टस्य कर्मण एकेन वाक्येन
विधानात् । तस्मात्—आग्नेयशब्देन देवतागुणो विधीयते ॥

अत्र गुरुमतमाह—

यदाग्नेव इति प्रोक्तं न मानं विध्यसंभवात् ॥

इति चेन्न विशिष्टार्थविधौ सत्यप्रमा कुतः ॥ २१ ॥

उदाहृतवाक्ये देवताराहित्यप्रसङ्गेन नामत्वाभावाद्गुणयोर्वैधौ वाक्यभेदाच्च विध्यसंभवा-
दप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः । गुणद्रव्यविशिष्टकर्मविधिसंभवात्प्रामाण्यमिति सिद्धान्तः ॥

(अष्टमे बर्हिषादिशब्दानां जातिवाचिताधिकरणे सूत्रम् ॥)

बर्हिषाज्ययोरसंस्कारे शब्दलाभादतच्छब्दः ॥ १० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

बर्हिषाज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारवाचिनः ॥

जात्यर्थो वा शास्त्रकृते स्तुः संस्कारवाचिनः ॥ २२ ॥

जातिं त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकवेदयोः ॥

विनाऽपि संस्कृतिं लोके दृष्टत्वाजातिवाचिनः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिर्जुगति ” “ आर्यं विलापयति ” “ पुरोडाशं
पर्यक्षि करोति ” इति । अत्र बर्हिषादिशब्दानां शास्त्रे सर्वत्र संस्कृतेषु तृणादिषु प्रयोगात्,
पीत्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिपाठस्योक्तत्वात्, यूषाहवनीयादिशब्दसंस्कारवाचिनो
बर्हिषादिशब्दा इति चेत् । भैवम् । अन्वयव्यतिरेकान्मात्रं जातिवाचित्वात् । ‘ यत्र यत्र
बर्हिषादिशब्दप्रयोगः, तत्र तत्र जातिः ’ इत्यस्या व्यासेल्लोके वेदे च नास्ति व्यवहारः ।
संस्कार यासैल्लौकिकप्रयोगे व्यवहारो दृश्यते । कचिद्देशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमा-
त्रमुपनीव्य विना संस्कारं ते शब्दाः प्रयुज्यन्ते—‘ बर्हिषादाय गावो गताः ’ इति,
‘ ऋषयामयम् ’ इति, ‘ पुरोडाशेन मे माता भ्रूहेल्लं ददाति ’ इति च । तस्माज्जातिवा-

१ ल. “व्येदे च त” । २ च. “ब्रह्मनाभे” । ३ ल. “भेदवद्वज्र” । ४ क. “तस्मैव दृ” ।

५ ल. क. “तैस्तु लौकिक” ।

चिनः । प्रयोजनं तु “ बर्हिषा यूपावष्टवस्तुणाति ” इत्यत्र विना संस्कारेण स्तरणसिद्धिः ॥

अत्र गुरुरपतमाह—

बर्हिरादौ निमित्तस्य दुर्बलत्वाच्च भेति चेत् ॥

जातेस्तत्र निमित्तत्वात्तद्युक्ता चोदना प्रमा ॥ २४ ॥

सद्योऽर्थः ॥

(नवमे प्रोक्षणयादिशब्दानां यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रोक्षणीध्वसंयोगात् ॥ ११ ॥

नवमाधिकरणमात्रव्यति—

प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिर्यागो वा सर्वमूमिषु ॥

तथोक्तेः संस्कृतिर्जातिः स्याद्वृद्धेः प्रबलत्वतः ॥ २५ ॥

अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो न जातिः कल्प्यशक्तिः ॥

योगः स्वात्कलपशक्तित्वात्कलुप्तिव्यकरणान्दवेत् ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ प्रोक्षणीरासादय ” इति । तत्र प्रोक्षणीशब्दस्याभिमन्त्र-
णासादनादिसंस्कृतिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । कुतः—सर्वेषु वैदिकप्रयोगप्रदेशेषु संस्कृतानामेवायं
प्रोक्षणीशब्देनोच्यमानत्वादित्येकः पक्षः । लोके जलक्रीडायां ‘ प्रोक्षणीभिरुद्देजिताः स्मः ।
इत्यसंस्कृतास्वप्सु प्रयोगाद्बर्हिरादिशब्दवजातौ रूढत्वादुक्तत्वजातिः प्रवृत्तिनिमित्तम् । न
च ‘ प्रक्षणेक्ष्यत आभिः ’ इति योगोऽत्र शङ्कनीयः । रूढेः प्रबलत्वादिति पक्षान्तरम् ।
तत्र न तावत्संस्कारो युक्तः । अन्योन्याश्रयत्वात् । विहितेष्वभिमन्त्रणादिषु संस्कारेष्ववृद्धि-
तेषु पश्चात्संस्कृतास्वप्सु प्रोक्षणीशब्दप्रवृत्तिः । तद्वृत्तौ सत्यां प्रोक्षणीशब्ददेशपोऽनूया-
भिमन्त्रणसिद्धिरिति । नापि जातिवत्तो युक्तः । उदङ्मूनातो प्रोक्षणीशब्दस्य वृद्धव्यवहारे
पूर्वमकलसत्त्वेनेतः परं शक्तेः कल्पनीयत्वात् । ततो गोशब्दवदश्रक्प्रोक्षणीशब्दवच्च रूढा न
भवति । योगस्तु व्याकरणेन कल्पः । सोपसर्गाद्धातोः कारणे लघुट्प्रत्ययेन व्युत्पादनात् ।
तस्मात्—प्रोक्षणीशब्दो यौगिकः । वृत्तादेः प्रोक्षणत्वं प्रयोजनम् ॥

१ ड. °गस्त° । २ क. व. °व्यासं° । ३ क. व. °योके सं° । ४ ख. ड. °न्याग°
विधिविः । ना° ।

(दशमे निर्मन्ध्यशब्दस्य यौगिकताधिकरणे सूत्रम् ॥)

तथा निर्मन्ध्ये ॥ १२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

रूढिर्योगो योगरूढिर्वा निर्मन्ध्यस्य वर्तमाना

आद्यो पूर्ववद्वैत्योऽचिरजातिर्नावनीतवत् ॥ २७ ॥

अश्लिष्यते श्रूयते—“ निर्मन्ध्येनेष्टकाः पचन्ति ” इति । तत्र । निर्मन्ध्यशब्दस्य
स्वार्थे कीदृशी वृत्तिः “ इति संशये ” बर्हिर्वादिशब्दवृद्धौ किक्रौषैदिकसाधारण्याद्बहिर्नातौ
रूढिरित्येकः पक्षः । प्रोक्षणीशब्दवृद्धेरवल्लसत्त्वाद्वाग्निनिर्मन्थनजन्यत्वाच्च योग इति पक्षान्त-
रम् । लौकिकनिर्मन्थनेन चिरनिर्मन्थनेन च जन्यं वासितुं योगरूढिः षड्भजादिवदाश्रयणी-
या । आद्यानकाले निर्मन्ध्य गार्हपत्ये नित्यं घृतोऽग्निश्चिरनिर्मथितः । चैवैनकाले निर्मन्ध्योऽस्मात्
घृतोऽग्निरुचिरनिर्मथितः । सैव एव लौकिकमन्थनेन जातोऽग्निरुचिरनिर्मथितः । तेनेष्टकाः
पच्यन्ते । यथा पुराणवृत्तयोऽघृतयोर्नवनीतजन्यत्वे समानेऽपि योगरूढ्या नूनमेव नाव-
नीतम् इति व्यवहियते तद्वत् ॥

(एकादशे वैश्वदेवादिशब्दानां नामधेयताधिकरणे सूत्राणि १३—१६)

वैश्वदेवे विकल्प इति चेत् ॥ १३ ॥ न वा

प्रकरणात्मन्यक्षविधानाच्च, नहि प्रकरणं द्रव्यस्य

॥ १४ ॥ मिथश्चानर्थसंबन्धः ॥ १५ ॥

परार्थत्वाद्गुणानाम् ॥ १६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

चातुर्मास्याद्यपर्वप्रोक्ताग्नेयाद्यष्टकान्तिके ॥

वैश्वदेवेति शब्दोक्तो गुणः संघस्य नाम वा ॥ २८ ॥

नामत्वे रूपराहित्याद्विविधगुणता सतः ॥

अग्निवादिभिर्विकल्पयन्ते विश्वेदेवास्तु सप्तसु ॥ २९ ॥

अनूद्याष्टौ यजेतेति तत्संघे नाम वर्णितम् ॥

अविधित्वेऽप्यर्थवत्स्यान्नाम प्राक्प्रवणविदुः ॥ ३० ॥

इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा विश्वे देवा इतीदृशी ॥

निरुक्तिर्न विकल्पः स्यादुत्पत्सुत्पन्नाशिष्टैतः ॥ ३१ ॥

चातुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि—वैश्वदेवः, वरुणप्रवासः, साकमेवः, शुनासीरीय-
श्चेति । तेषु प्रथमे पर्वण्यष्टौ यागा विहिताः—‘आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, सौम्यं चरुम्,
सावित्रं द्वादशकपालम्, सारस्वतं चरुम्, पौष्णं चरुम्, मारुतं सप्तकपालकम्, वैश्वदेवो-
मामिसाम्, द्वावाष्ट्रियम्यमेककपालम्, इति । तेषामष्टानां यामानां संनिधाविदमाज्ञायते-
‘वैश्वदेवेन यजेत’ इति । तत्राऽऽग्नेयादीन्धाप्यान् ‘यजेत’ इत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवता-
रूपो गुणस्तेषु विधीयते । यद्यपि वैश्वदेव्यामिसायां विश्वे देवाः प्राप्ताः’ तथाऽऽग्नेयादिषु
सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते । तेष्वप्यग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्, तर्हि गत्यभावात्तेषु
देवता विकल्प्यन्ताम् । नामधेयत्वे तु नाममात्रस्यैवित्यत्वाद्भूयदेवतयोरेवावेन यागस्यात्र
स्वरूपासंभवाच्चूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात् । तस्मात्—‘गुणविधिः’—इति प्राप्ते’

ब्रूमः—उत्पत्तिवार्त्तिर्विहितानाग्नेयादीनष्टौ यागान् ‘यजेत’ इत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्व-
देवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते । न च विधित्वैसंभवेऽपि नामोपदेशवैयर्थ्यम्, “प्राचीनग्रवण
वैश्वदेवेन यजेत’ इत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वात् । नामप्रवृत्ति-
निमित्तमूता निरुक्तिर्द्विधा—आमिसायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितार्थानां
संवेधौ छानिन्यायेन वैश्वदेवत्वम्, अथवा ‘विश्वे देवा अष्टानां कर्तारः’ इति वैश्वदेवत्वम् ।
तथाच ब्राह्मणम्—‘यद्विश्वे देवाः समयजन्त, तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्’ इति । देवता-
विकल्पस्तु समानवदवाभावात् युज्यते । अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रवृत्ताः, विश्वे देवा
उत्पत्तिशिष्टत्वादुर्वृत्ताः । तस्मात्—वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

गुणनामत्वं स देहादुद्गमा चोदनेति चेत् ॥

नोक्तन्यायेन संघस्य नामधेयत्वनिर्णयात् ॥ ३२ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

१ क. ख. ग. घ. ‘ष्टा’ ॥ ३० ॥ चा^१ । २ क. व. ‘यपेदिति ! ३ ~~यपेदिति~~ घ. ङ.
‘विधिः’ । ४ झ. ग. ङ. ‘त्वाभावे’ । ५ छ. ‘क्षा वि’ ।

(द्वादशे वैश्वानरेऽष्टत्वाद्यर्थवादताधिकरणे सूत्राणि १७-२२)

पूर्ववन्तोऽविधानार्थास्तत्सामर्थ्यं समाम्नाये ॥ १७ ॥

गुणस्य तु विधानार्थं तद्गुणाः प्रयोगे स्युरनर्थका

न हि तं प्रत्यर्थवत्ताऽस्ति ॥ १८ ॥ तच्छेषो नोप-

पयते ॥ १९ ॥ अविज्ञागाद्विधानार्थं स्तुत्यर्थे

नोपपद्येरन् ॥ २० ॥ कारणं स्यादिति चेत् ॥

॥ २१ ॥ आनर्थक्यपदकारणं, कर्तुर्हि कारणानि,

गुणार्थो विधीयते ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

यद्वादशकपालेष्टैर्वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्वृणो नाम वा स्तुतिः ॥ ३३ ॥

अन्तर्मावाद्वृतादेर्नाम स्यादग्निहोत्रवत् ।

द्रव्यं द्रव्यान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फले त्वसौ ॥ ३४ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विरूपष्टं तत्तु वाध्यते ॥

नानागुणविधौ तस्माद्दशद्वारौशिसंस्तुतिः ॥ ३५ ॥

कौम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैश्वानरं द्वादशकपालं निवेत्युत्रे जाते” “यद्वादशकपालो भवति वाक्यैक्येन ब्रह्मवर्चसेन पुनाति, यन्नवकपालास्त्रद्वैतैवास्मिन्नेतेनो दधाति, यद्वादशकपालो विरोजैवास्मिन्नवाचं दधाति, यदेकादशकपालास्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्वादशकपालो जगत्पैवास्मिन्मृदू दधाति, यस्मिन्नात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव पूतेनस्यन्नाद् इन्द्रियाची पशुमान्भवति” इति । अत्राष्टत्वादिसंख्यासामान्यात्पुरोडाशादीनां गायत्र्यादिरूप-त्वकल्पना कृता । इष्टिविधायके वाक्ये येन द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्मा-वात्ताः संख्या निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवद्वादशकपालादिशब्दाः कर्मानामधेयानित्येकः पक्षः । नाम द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः, किंतु पुरोडाशद्रव्यपरः “द्वादशसु कपालेषु संस्कृतः” इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेऽनन्तर्मा-वा-शामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेत्, एवं तर्हि पुरोडाशद्रव्यरूपो गुणो विधीयताम् । नचोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वादष्टाकपालादेस्त्वकाश इति वाच्यम् । ब्रह्म-वर्चसामिदं कलाय तद्विष्णुपरत्वेत्यपरः पक्षः । अयमप्यनुपपन्नः, बहूनां गुणानां विधौ

वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्नान्येवैतानि वाक्यानाति वाच्यम् । “वैधान्तं द्वादशकपालं निर्वपेत्” इति विहितस्य “यस्मिज्जात एताम्” —इत्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादशैष्टाकपालादिभिरेदौ द्वादशकपालः स्तूयते ।

अत्र गुरुमतमाह—

अगुणात्वादनामत्वादमन्त्रत्वादनन्वये ।

अष्टत्वाद्यप्रमाणं चेन्नार्थवादतयाऽन्वयात् ॥ ३६ ॥

उक्तरीत्या गुणत्वं नामत्वं च न सम्भवति । उत्तमपुरुषामन्त्रणाद्यभावात् मन्त्रत्वम् । अतोऽष्टाकपालादीनामन्वयादप्रामाण्यं वाक्यस्थिति चेत् । मैवम् । स्तावकत्वेनान्वयस्थो-
क्तत्वात् ।

(त्रयोदशे यजमानशब्दस्य प्रस्तरादिस्तुत्यर्थत्वाधिकरणे सूत्रम्)

तत्सिद्धिः ॥ २३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।

सामानाधिकरण्येन स्यादेकस्यान्वयनामाता ॥ ३७ ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तरलक्षिते ।

अज्ञाशित्वाद्यभावेन पूर्ववन्नात्र संस्तुतिः ॥ ३८ ॥

अर्थभेदादनामत्वं गुणश्चेत्प्रवृत्तिर्येत सः ।

यागसाधकताद्वारा विधेयप्रस्तरस्तुतिः ॥ ३९ ॥

इदमाज्ञापते—“यजमानः प्रस्तरः” इति । तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम्, प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम्, कुतः—‘उद्भिदा यागेन’ इत्यादाविद सामानाधिकरण्यादित्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः पक्षः । तदाऽपि यजमानकार्यं नरादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामर्थ्याभावाद्गुणत्वं नास्ति । प्रस्तरकार्यं लुग्वारणादौ यजमानस्य शक्तत्वाद्यजमानरूपो गुणो विधीयते । एवं सति पश्चाच्छ्रुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्यलक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भवति । नचात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः सम्भवति, अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिव प्रस्तरयजमानयोरज्ञाशित्वाभावात् । “बाधुर्वै सोपिष्टा देवता” “ऊर्जाऽवरुच्यै” इत्यादिवस्तुतिरिति चेत् । न, क्षिप्रत्वादधिर्भवत्कस्याचिदुक्तस्येत्याशयः । तस्मात्—“नामगुणयोरन्यतरत्वम्” इति श्रौते,

१ क. ख. “शी श्रूयते हा” । २ ख. न्यता मता । ग. “यनामता । ३ क. घ. “यानस्तु ।
४ क. घ. “वस्याता” । ५ क. ख. ग. घ. “यात । प्र । ६ ग. ख. “अस्तिप्रवृत्तिः ।

ब्रूमः—गोमहिषयोर्विवाधभेदस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाच्चात्मत्वं न युक्तम् । गुणपक्षे तु—
अग्नौ ग्रहरणस्य प्रस्तरकार्यत्वाच्चनमाने प्रह्वते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात्—विषेयः
प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्र सिंहगुणेन शौर्यादिनोपेतो
देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते, तथा यजमानगुणेन यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानश-
ब्देन स्तूयते ।

एवं "यजमान एककपालः" इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

(चतुर्दश आग्नेयादिशब्दानां ब्राह्मणादिस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

जातिः ॥ २४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्ववत्सर्वानिर्णयः ॥

द्वारं तु मुखजन्यत्वमाग्नेयत्वेन संस्तवे ॥ ४० ॥

इदमाम्नायते—“आग्नेयो वै ब्राह्मणः” इति । अत्रात्यन्तप्रसिद्धार्थभेदादाग्नेयशब्दो
न ब्राह्मणस्य नामधेयम् । नाप्यग्निदेवतारूपो गुणो विधीयते, 'आग्नेयं सूक्तम्' 'आग्नेयं
हविः', ईत्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविर्विषयत्वात् । नहि ब्राह्मणः सूक्तम्, नापि हविः ।
अतः संकष्टवाचितद्वितान्ताग्नेयशब्देन ब्राह्मणः स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्नि-
संकेतः, तथाऽप्यग्निसंकेतो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे विद्यते । तथाचाग्निब्राह्मणयोर्मुखज-
न्यत्वं कश्चिदर्थवादे समाम्नायते—“प्रजापतिरकामयत 'प्रजाः सृजेव' इति, स मुखत-
ः स्रुतं निरमिमीत, तमाग्निदेवताऽन्वयुजयत, गावत्री छन्दः, रथतरं साम, ब्राह्मणो मनुष्या-
णाम्, अग्नः वयूनाम्, तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यमुच्यन्त” इति । तस्मात्—आग्नेय-
शब्दः स्तवकः ॥

एवम् “ऐन्द्रो राजन्यः” वैश्यो वैश्वदेवः” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशे यूपदिशब्दानां यजमानस्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

सारूप्यात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आदित्यो यूप इत्यत्र स्तुतिस्तुदित्यशब्दतः ॥

द्वारं चाक्षुषसारूप्यं घृताक्ते तैजसेऽस्ति तत् ॥ ४१ ॥

१ क. घ. स्यादिति । त° । २ स. इति ३° । ३ क. घ. 'चिवा त° । ४ क. स. ग.
सगो नमित्रवदः, त° ।

आदित्ये यच्चतुर्गम्यं तेनस्वित्वं तद्योगेऽप्यस्ति, घृताक्तस्य यूपस्य तेनस्वित्वाध्यवसायात् । ततः—आदित्यशब्देन यूपः स्तूयते ।

एवं “यजमानो यूपः” इत्यत्र चक्षुर्गम्यस्योर्ध्वत्वस्य समानत्वाद्यजमानशब्देन कृत् स्तूयते ॥

(षोडशेऽपश्चादिशब्दानां गवादिप्रशंसार्थत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

प्रशंसा ॥ २६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पशवोऽप्ये गवाश्चेभ्योऽपशवो वा इति श्रुतम् ॥

अजादिष्वपशुत्वं चतुर्गो वादोऽथवाऽस्तु तत् ॥ ४२ ॥

स्तुत्यमावाहुर्गुणस्तेषु पशुकार्थनिषेधनम् ॥

अशक्यत्वान्निषेधस्य घटाद्यर्थमिधायिना ॥ ४३ ॥

पशवोऽपशुशब्देन प्राशस्त्वामावसास्यतः ॥

लक्ष्यास्तत्रनिमित्तं तु प्रशंसैव गवाश्चयोः ॥ ४४ ॥

इदमाम्नायते—“अपशवो वा अन्ये यौक्षेभ्यः, पशवो गोअश्वाः” इति । तत्रानादिषु श्रूयमाणं यदपशुत्वं तस्यार्थवादत्वं न संभवति, पशुत्वनिषेधमात्रेण स्तुतेरप्रतिभानात् । ततः पशुकार्थनिषेधरूपो गुणो विधीयत इति चेत् । भवम् । अजादिपशुविधिवैधर्म्यप्रसङ्गेन निषेद्धपशक्यत्वात् । अपशुशब्दः पशुव्यतिरिक्तं घटादिपशुवर्णनातमभिदधाति । तस्मिन् घटौ गवाश्चवप्राशस्यं नास्ति । सोऽयं प्राशस्याभावोऽजादिषु पशुवस्तीत्यनेनाभिप्रायेण पशव एव सन्तोऽप्यनाद्यो घटादिसाम्यादपशुशब्देन लक्ष्यन्ते । पूर्वत्र यजमानकार्थसिद्धिः, आशये सुखन्यत्वम्, आदित्यवत्तेजस्वित्वं च यजमानादिशब्दानां प्रस्तराद्यर्थेषु प्रशस्तिनिमित्तम् । तत्पटुत्तिकलं प्रस्तरादिप्रशंसा । इह त्वपशुशब्दस्यानादिषु प्रवृत्तौ गवाश्चयोः प्रशंसैव निमित्तं फलं च । द्विधकारा हि प्रशंसा—वस्तुनि विद्यमानगुणोत्कर्ष एकः प्रकारः स्तार्थकेन शब्देन संपादितो गुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्चयोरजादिभ्य उत्कर्षो लोके सिद्धो यैः सोऽत्र निमित्तम् । ‘अनाद्यः स्वभावतः पशवोऽपि सन्तो गवाश्चौ प्रत्यपश्य संभवाः । ईदृशो गवाश्चयोर्माहिमा’ इति स्तुतिकलम् । तस्मात्—“अपशवो वै” इत्यत्र भव्यवादः ।

अथमेव न्याय उदाहरणान्तरेऽपि योजनीयः—“अयज्ञो वा एष योऽज्ञान”

१ क. “वाचावभासनात्” । २ क. घ. “धाविता” । ३ ल. ग. ङ. गोअश्वे” । ४ ग. इत्यत्रा” । ५ ल. ग. ङ. “प्राशवात्” । ६ ल. “वक्रश” । ७ क. घ. यः स्तोत्रनि” ।

इत्येकमुदाहरणम् । “ अतर्षं वा एतद्यदृच्छन्दोगम् ” इत्यपरमुदाहरणम् । ‘ अग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासादियेकोऽपि सामहीनत्वाक्यतो भवति । ईदृशः साम्नो माहिमा । छन्दोगशब्देन
चतुर्विंशः, चतुर्धत्वारिंशः, अष्टधत्वारिंश इत्येते त्रयः स्तोमा उच्यन्ते । अक्षरसंख्यासा-
म्येन गायत्रीत्रिष्टुप्नगतीछन्दोभिर्गुणमानत्वात् । तेषां च विद्युतिः सामवाक्येन द्रष्टव्या
अतः सश्रमपि चतुर्दशरात्रादिकं छन्दोमरहितत्वादसश्रमं भवति । ईदृशस्छन्दोगानां माहिमा ।
इत्येषं स्लावकत्वादपवादत्वम् ।

(सप्तदशे भूमाधिकरणे बाहुल्येन सृष्टिद्वयपदेशाधिकरणे सूत्रम् ।)

भूमा ॥ २७ ॥

सप्तदशाधिकरणमात्रमर्थयति—

सृष्टीरुपधातीति ये मन्त्राः सृष्टिलिङ्गकाः ।

विधेयास्ते गुणत्वेन वादो वाऽत्र भुगे विधिः ॥ ४५ ॥

आख्यातेनाभिसंबन्धादविध्यन्तरयोगतः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तेर्मन्त्राणां विध्यसंभवात् ॥ ४६ ॥

ताननूद्येष्टकाधानं विद्धयारस्तोष्यते यतः ।

यथासृष्टेस्त्यनेनातः सृष्टीरित्यर्थबाहुगीः ॥ ४७ ॥

एकयाऽस्तुवतेत्यादौ मन्त्रसंघे कचिन्नहि ।

सृष्टिशब्दस्तथाप्युक्तिः सृष्टिशब्देन भूमतः ॥ ४८ ॥

अग्निचयने क्षूयते—“ सृष्टीरुपधाति ” इति सृष्टिशब्देऽपि ता मन्त्रा यासामिष्टका-
भासुपधाने विद्यन्ते ता इष्टकाः सृष्टय उच्यन्ते । ‘ सृष्टिमानासासुपधानो मन्त्रः ’ इति
विगृह्य “ तद्वातासासुपधानः ” [पा० सू० ४ । ४ । १२९] इत्यादिवाक्यकरणसूत्रसिद्ध-
प्रक्रियया तन्निष्पादनात् । सृष्टिशब्देऽपि ताश्चोपधानमन्त्राः “ एकयाऽस्तुवत ” इत्यारित्य-
मुवाके सामान्नाता । “ ब्रह्मासृज्यत, मृतान्मसृज्यत ” इत्यादिना सृजतिधातोस्तेषु
प्रयुक्तत्वात् । ते मन्त्रा अत्र सृष्टिशब्देनोपधाने गुणत्वेन विधीयन्ते, कुतः—‘ उपदधाति ’
इत्यनेनाऽऽख्यातेनाभिसंबन्धात् । नचार्थवादत्वमस्य संभवति, विध्यप्रतरेण सहैकवाक्यत्वा-
भावादिति प्राप्ते,

भूमः—अग्निचयनप्रकरणे पठितत्वात्तेषां मन्त्राणां सामान्यतन्मध्यनसंबन्धोऽत्रगम्यते
विशेषसंबन्धः सृजतिलिङ्गादवगन्तव्यः । तथासति प्राप्तत्वात् ते मन्त्रा अत्र विधी-
यन्ते । किंतु—तामन्त्राननूद्येष्टकोपधानं विधीयते । सृष्टिशब्देनासृज्यादपु वक्ष्यमा-

१ क. च. गुणो । २ ख. सृष्टशः । ३ ख. धेतम । ४ क. ‘ ब्रमसि ’ । ५ क. व. ‘ त् ।
मन्त्रमन्त्रा ।

णार्थवादोपपत्त्यर्थः । “ यथासृष्टमेवावस्थे ” इति हि वदयमाणोऽर्थावादः । यदि विवि-
 वाक्ये मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दे न स्यात्, तदानीमर्थवादे सृष्टिशब्दप्रयोगो-
 द्विधर्मवादार्थवैधिरूप्यप्रमः स्यात् । तस्मान्मन्त्राणामनुवादकः सृष्टिशब्दे न गुणविवाक्य-
 किमर्थवादः । ननु प्रथममन्त्रे सृजतिवातुर्न प्रयुक्तः । किंतु द्वातिवातुः प्रयुक्तः । “ एक-
 याऽस्तुवत ” ‘ प्रजा अधीयन्त ” इति तंवाटात् । वादम् । तथाऽपि द्वितीयतीयादिषु
 बहुषु मन्त्रेषु सृजतिवातुप्रयोगाद्भूमरूपं सादृश्यमस्ति । यत्र सर्वाणि वाक्यानि सृष्टिशब्दे-
 पेतानि तत्र यथा सृष्टिभूतता, तथाऽत्रापि ” इति भूमगुणयोगेन सृष्ट्यसृष्टिसंवि- सृष्टि-
 शब्दप्रयोगः ।

(अष्टादशे लिङ्गसमवायन्याये (प्राणमृदादिशब्दानां स्तुत्यर्थत्वा-
 धिकरणे) सूत्रम् ।)

लिङ्गसमवायात् ॥ २८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सृष्टिवत्प्राणभूतञ्च सादृश्यं लिङ्गभूततः ।

अत्रैकमन्त्रगो लिङ्गसमवायो विशिष्यते ॥ ४९ ॥

“ प्राणमृत् उत्पद्यति ” इत्यत्रापि सृष्टिन्यायेन मन्त्रविधिरिति पूर्वपक्षः ।

लिङ्गप्रकरणप्राप्तमन्त्राणुवादेनेष्टकोषवानविधिः । “ एतस्यैव प्राणादुद्भाति ” इत्यस्य
 वक्ष्यमाणार्थवादस्यापत्तये प्राणमृच्छन्देन मन्त्राणुवादः । पूर्वत्र—द्वितीयादिमन्त्रेषु सृष्टि-
 लिङ्गानां बाहुल्यम् । इह तु—प्रथममन्त्र एव प्राणमृच्छिङ्गवाक्योपपत्तेः—“ अयं पुरुषो-
 न्तस्य प्राणो भौवायनः ” इति । एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणमृत्त्वेऽपि ‘ छविर्गो गच्छति ’
 इतिवत्तत्सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणमृच्छन्देन लक्ष्यन्ते । तदेवं यजमानकार्षसिद्धवाद्यो
 गुणवृत्तिहृतवो निर्णीताः । तथाचोक्तम्—

“तत्तिद्धिनातिसारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः ।

धूमिभिः सर्वत्र शब्दानां गङ्गा वृत्तिः प्रकलिता” ॥ इति ।

(एकोनीविंशे वाक्यशेषेण संहिगार्थनिरूपणाधिकरणे सूत्रम् ।)

संहिगेषु वाक्यशेषात् ॥ २९ ॥

एकोनीविंशाधिकरणमारचयति—

१ क. ख. ग. ङ. °ति व° । २ क. व °मानाये° । ३ ख. °ष्टिमृत्त° । ४ ङ. °कः ।
 “ ए° । ५ क. ख. व °भूमिभिः ।

शर्करा उपधत्तेऽक्तास्तेजो वै घृतमन्नं किम् ॥
 तैलादिनाऽऽञ्जिता अक्ता घृतेनैवायवाऽऽञ्जनम् ॥ ५० ॥
 तैलादिनाऽपि मुख्यत्वाद्बन्धजातविरोधनात् ॥
 अग्राप्तार्थत्वतश्चास्य विधेर्वाङ्मूलित्वतः ॥ ५१ ॥
 सामान्यमननुष्ठेयं विशेषस्तु विधौ नहि ॥
 घृतेनैवाऽञ्जनं वाक्यशेषात्सादृश्यनिर्णयात् ॥ ५२ ॥
 अर्थवादगता चेयं स्तुतिर्घृतमुपेयुषी ॥
 बोधयन्ती विधेयत्वं घृतस्य गमयेद्विधिम् ॥ ५३ ॥

“ अक्ताः शर्करा उपधत्ते ” “ तेजो वै घृतम् ” इति श्रूयते । मृत्तिकाभिप्रायः
 क्षुद्रपाषाणाः शर्कराः । ताश्च घृततैलवसादीनामन्यतमन द्रव्येनाञ्जनीयाः । कुतः—अञ्जनं
 सामान्यबोधकस्य विधिवाक्यस्य घृतविशेषबोधकादर्थवादात्प्रवृत्त्यात् । तत्प्रावरणे च
 मुख्यत्वादयत्नो हेतवः । स्वार्थतया विधेरुत्पत्त्यर्थम्, प्रथमश्रुतत्वाच्चान्तरात्विरोधित्वम्,
 अनधिक्यतादर्थबोधकत्वादप्राप्तार्थित्वम्, अर्थवादस्तु—विधिरप्यवकत्वाच्च मुख्यः, चरमश्रुत-
 त्वात्संज्ञातविरोधो, ज्ञातार्थानुवादित्वात्प्राप्तार्थः । तस्मात्—‘ येन केनाप्यञ्जनम् ’
 इति यावे,

ब्रूमः—विधिवाक्येन किमञ्जनसाधनसामान्यं विधीयते, तद्विशेषो वा । नाऽऽद्या,
 सामान्यस्याननुष्ठेयत्वात् । न द्वितीयः, घृततैलादिविशेषवाचकद्रव्यभावात् । तत उक्त-
 रीत्या प्रबलमपि विधिवाक्यमनुष्ठानयोग्ये विशेषे संदेहजनकतया निर्णयहेतुमर्थवादमपेक्षते,
 ननु तेन सह विरुध्यते । अर्थवादेऽपि घृतस्य विधिनोस्तीति चेत् । न । विधेरन्तेयत्वात् ।
 “ तेजो वै घृतम् ” इत्येवं तेजस्त्वेन घृतस्य स्तूयमानत्वाद्विधेयत्वं गम्यते । “ भूयते
 स विधीयते ” इति न्यायात् । तेन च विधेयत्वेन विधायाः शब्दः कल्प्यते—‘ घृते-
 नाक्ताः ’ इति । तस्मात्—घृतेनैवाञ्जनम् ॥

(विंशे सामर्थ्येनाव्यवस्थितानां व्यवस्थाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थाद्वा कल्पनैकदेशायात् ॥ ३० ॥

विंशाधिकरणमाचक्षति—

सुवेणाथ स्वाधित्तिना हस्तेनावद्यतीत्यमी ॥

आज्ये मांसे पुरोडाशे संकीर्णा वा व्यवस्थिताः ॥ ५४ ॥

१ स्त. ‘पयानेऽन्ना’ । २ स्त. ग. ‘त्वादनु’ । ३ स्त. ‘तैलवसादीनां वि’ । ४ क. घ. ङ.
 ‘कल्पानिष्ठा’ । ५ क. घ. घ. ‘ते’ । ६ य. ‘तस्मात्’ । ७ स्त. ‘स्थितिः’ ॥ ५३ ॥ अ० ।

व्यवस्थापकराहित्यास्तुवाद्या अव्यवस्थिताः ॥

व्यवस्थापकताशक्तेस्तद्वशेन व्यवस्थितिः ॥ ५५ ॥

“ लुब्धेनावधति ”, “ स्वचिन्तिनावधति ” “ हस्तेनावधति ” इति श्रूयते । तत्राव-
देयव्याज्यमांसपुटोदाशेषु हविःश्वमी लुब्धाद्या अवदानहेतवः संकीर्णाः । कुतः—अव-
स्थापकस्य शब्दस्याभावादिति चेत् ।

मैवम् । शक्तेर्व्यवस्थापकत्वात् ।

“ आस्त्यातानामर्थं द्रुवतां शक्तिः सहकारिणी ”

इति न्यायात् । ‘ कटे मुक्ते ’, ‘ कांस्यपाश्यां मुक्ते ’ इत्यत्र लौकिकास्तत्तद्वस्तुशक्त्य-
नुसारेण व्यवस्थां कल्पयन्ति—‘ कट आसीनः, ’ ‘ कांस्यपाश्यामोदनं निधाय ’ इति ।
वेदेऽपि—“ अञ्जलिना सक्तुन्प्रदाय जुहुयात् ” इत्यत्र यद्यपि द्विहस्तसंयोगोऽञ्जलिः,
तथाऽपि गुरुदेवतादिप्रसादनार्थाञ्जलिर्वैशिष्ट्यसंयोगो न भवति । तादृशोऽञ्जलौ सक्तुना
भवकाशाभावात् । अतः सामर्थ्यात्संयुक्तप्रसूतिद्वयात्मको मध्यगतावकाशोपेतोऽञ्जलिगृ-
हीतः । एवमत्रापि—द्रवद्रव्यस्याऽऽज्यस्य स्तुवो योग्यः, छेदनीयमांसस्य शस्त्रविशेषः
स्वचिन्तिः, संस्तस्य पुटोदाशस्य हस्तः, इत्यनेन प्रकारेण स्तुवाद्या व्यवस्थिताः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे प्रथमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	४२
सूत्राणि	३०	१९०

समाप्तश्च प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

(प्रथमः पादः)

प्रमाणमुपजीव्यत्वात्प्रथमेऽध्याय इरितम् ॥

मानाधीनस्य धर्मस्य द्वितीये मेव उच्यते ॥ १ ॥

अनेन प्रथमद्वितीययोरेव्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमेऽपूर्वस्याऽऽख्यातप्रतिपाद्यत्वाधिकरणे सूत्राणि १—४)

प्राप्तार्थाः कर्मशब्दाः, तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत, एष
ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥ सर्वेषां प्राप्तोऽर्थ इति चेत् ॥

॥ २ ॥ येषामुत्पत्तौ स्वे प्रयोगे रूपोपलब्धिस्तानि
नामानि, तस्मात्तेभ्यः पराकाङ्क्षा भूतत्वात्स्वे
प्रयोगे ॥ ३ ॥ येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे प्रयोगो न
विद्यते तान्याख्यातानि, तस्मात्तेभ्यः प्रतीयेताऽऽश्रि-
तत्वात्प्रयोगस्य ॥ ४ ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथमाधिकरणे प्रथमं कर्णकमारचयति—

विधिवाक्ये एदेः सर्वैरपूर्वं प्रतिपाद्यते ॥

प्रत्येकमथवैकेन सर्वैस्तत्प्रतिपादनम् ॥ २ ॥

फलान्वयित्वात्सर्वेषां प्रधानान्वयलामतः ॥

लाघवादेकबोध्यत्वं तच्छेषस्तु पदान्तरम् ॥ ३ ॥

विधिवाक्यमदृष्टार्थमखिलमनौदाहरणम् । विधिवाक्ये बाधन्ति पदानि सन्ति तानि
सूत्राणि क्रियाकारकसंस्क्रधमनादृत्य प्रत्येकमपूर्वस्य प्रतिपादकानि । कुतः—अपूर्वस्य
फलत्वेन सर्वेषां पदानां फलान्वयित्वात् । अपूर्वप्रतिपादनाभावेऽपि क्रियाकारकयोः परस्पर-
न्वयोऽस्त्येवेति चेत् । सत्यम् । तथाऽपि प्रधानान्वयो लभ्येत । फलं हि प्रधानम् । पुरु-
षार्थतया साध्यमानत्वादिति प्राप्ते,

ब्रूमः—अपूर्वस्यात्यन्तमदृष्टत्वादेककरूपनयैव वाक्यस्योपपत्तावनेककल्पने गौरवं स्यात् ।

१. स. पूर्वाप । २. स. क. लभ्यते । ग. उभेत ।

तस्मादेकपूर्वमेवेन शब्देन प्रतिपाद्यते । पदान्तरं तु तच्छेषतयाऽप्येति । ननु यस्य षट्-
स्थाधोऽपूर्वस्य कल्पकत्ववदार्थस्य फलमाधनतया फलं प्रत्युपादेयत्वविधेयत्वगुणत्वान्यम्य-
गन्तव्यानि, तथा तस्यैव शेषमूपादान्तरार्थं प्रत्युद्देशत्वानुवाद्यत्वप्रधानत्वाभावि प्राप्ति-
द्विरुद्धविकटद्वयापत्तिरिति चेत् । मयम् । “ उद्दिष्टा यनेन षडुक्तामः ” “ श्येनेनाभिर-
न्यजेत ” इत्यादावुद्दिष्टादिशब्दानां नामत्वान्ध्वे सति यागसाधनवाचित्वाभावेन यन्तात्-
देदन्तवादिशिकापादकत्वाभावात् । तस्यादेकमेव पदमपूर्वप्रतिपादकम् । न च धर्मभेदकितो
प्रस्तुतो परित्यज्य किमिष्टपूर्वं चिन्त्यत इति वाच्यम् । अपूर्वस्यैव धर्मेत्वात् ॥

द्वितीयं वर्णक्रमारचयति—

द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्वधीमां वार्थवदाहुत ॥

द्रव्यादीनां फलार्थत्वात्तच्छब्देन ह्यपूर्वधीः ॥ ४ ॥

क्रियाद्वारमुते द्रव्यं फलन नहि गुज्यते ॥

भावनावाचिनोऽपूर्वमाख्याताद्वगम्यते ॥ ५ ॥

धात्वर्थव्यतिरेकेण भावना नेति चेन्न तत् ॥

सर्वधात्वर्थसंबन्धः करोत्वर्था हि भावना ॥ ६ ॥

धात्वर्थः करणं तस्यां समानपदवर्णितः ॥

द्रव्याद्युपकृतिर्दृष्टा धात्वर्थोत्पदान्नात्मिका ॥ ७ ॥

इदमास्त्रायते—“ सोमेन यजेत ” “ हिरण्यमावेधाय ददाति ” “ तस्मात्सुकर्णं
हिरण्यं धार्यम् ” “ श्येनेनाभिरन्यजेत ” “ चित्रया यजेत षडुक्तामः ” इत्यादि ।
तत्र सोमाहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचिनौ, सुवर्णशब्दो गुणवाची, श्येनचित्राशब्दौ कर्मवाचिनौ ।
तेरेतद्द्रव्यादिशब्दैर्पूर्वं प्रत्येति । कुतः—द्रव्यादीनां सिद्धरूपाणां साध्यं फलं प्रति साध-
नत्वसंभवात् । यागदानादिरूपस्तु भावार्थः स्वयमपि फलवत्साध्यरूपत्वाच्च साधनं भवितुम्
र्हति । ततो द्रव्यादीनां फलं प्रति करणत्वाद्द्रव्यादिशब्दा अपूर्वप्रत्ययका इति प्राप्ते—

ब्रूमः—किं वा विना द्रव्याणि फलं साधयेतुं न क्षमन्ते । पचिक्रियापन्त्रेण
काष्ठस्थाख्यादीनामोदतसाधकत्वाददर्शनात् । अतो भावनावाचिना यजति ददातीत्या-
ख्यातेनापूर्वं प्रतीयते । ननु धात्वर्थ एव भावना, तदस्या वा । न तावद्भात्वर्थः ।
तस्य तां प्रति-करणत्वोक्तेः । न द्वितीयः, धात्वर्थव्यतिरिक्तपथाः क्रियाया दुर्लभ्यत्वा-

१ क. ख. ग. 'बन्धः क' । २ क. 'द्वौ' नास्मा । ३ क. ख. ग. 'नौ' । तेनेतैर्द्रो ।

४ क. ननु क्रयमाख्यातस्य पचाय्या क्रियारूप भावना, किं यागदानादिरूपा, किं ततोऽतिरिक्ता ।
नाऽऽद्यः, तस्य धात्वर्थत्वात् । न द्वितीयः, क्रियाया दुर्लभ्यत्वादिति ।

दिति चेत् । मैवम् । सर्वधात्वर्थस्यैव करोतिरूपस्य लक्षयितुं शक्यात् ।
तदुक्तमाचार्यः—

“धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यपि वा न लक्ष्यते ।

तथाऽपि सर्वसामान्यरूपेणैवावगम्यते ” इति ॥

अन्यैरप्युक्तम्—

“सिद्धसाध्यस्वभावभावां धात्वर्थो द्विविधस्तयोः ।

अन्योत्पादानुकूलतया भावना साध्यरूपिणी” इति ।

‘पचति’ इत्युक्ते ‘पाके करोति’ इत्येतमर्थं सर्वे जनाः प्रतीयन्ति । तत्र धाकः, पकिः पचनम्, इत्येतैः शब्दवैयर्थ्यादियमागो लिङ्गकारकसंख्यायोगो धात्वर्थः सिद्धस्वभावः । ‘करोति’ इत्यनेन व्यवहियमागो लिङ्गाद्यपेतः साध्यस्वभावः । तत्र सिद्धस्वभावघोतनाय यथा वनस्पत्यादयो विहिताः । तथा साध्यस्वभावघोतनायाऽऽख्यातप्रत्ययविधिः । स चाऽऽख्यातप्रत्ययार्थं ओदनोत्पत्तेरनुकूलः । ततो भवितुरोदनस्य प्रयोनकृत्वापारत्वाणिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते—इति । अन्ये भावनापक्षा भयुक्ताः । प्रयत्नो भावनेति चेत् । न, ‘रथो गच्छति’ इत्यत्र तदभावप्रसङ्गात् । स्पन्द इति चेत् । न, मानसत्यागरूपे यज-ताव्यासेः । उभयसाधारणमुदासीनवविच्छेदसामान्यं भावनेति चेत् । न, शब्दभावनायामव्याप्तिः । न हि शब्दस्य विधारेचेतनस्य स्पन्दः प्रयत्नो वाऽस्ति । लिङ्-छेद-छेद-छेद-प्रत्यय-प्रत्ययभाजगता शब्दभावना । सर्वव्यापगतार्थभावना । तदुक्तम्—

“अभिधीं भावनामाहून्त्यमेव लिङ्कादयः ।

अर्थोत्पत्तिमावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ” इति ॥

किंच स्पन्दादिवादिनोऽपि न स्वरूपेण स्पन्दादीनां भावनात्वमाहुः, किन्त्वोत्पादानुकूलं स्वरूपम् । तस्यादस्मदुक्तैव भावना । यथा ‘पचति’, इत्यत्रोदनफलोत्पत्त्यनुकूलं, तथा ‘वजति’ इत्यत्र स्वर्गादिफलोत्पत्त्यनुकूलं । तस्यां च फलभावनायां प्रत्ययवाच्यायामेकपक्षोपात्तत्वेन प्रत्यासक्तवास्तव्यकृत्यर्थः करणम् । न तु द्रव्यादि, तस्य पदान्तरोपात्तत्वेन विप्रकृष्टत्वात् । साध्यरूपोऽपि प्रकृत्यर्थः स्वसाधननिष्पादितः सम्प्रोक्ताति फलं साधयितुम् । द्रव्यादीनां तु प्रकृत्यर्थोत्पादनेन दृष्ट एवोपकारः, द्रव्यादिनिष्पादितेन वातुवाच्येन यागादिकरणेन स्वर्गादि-फलोत्पत्तौ तस्यां येनानुकूलव्यापारत्वात् कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनां सैव यज्यादिधातूनाम-

१ ख. ग. ड. “द्वारेण क” । २ क. ड. “प्रकृतः” । ३ क. “व्याप्तिः” । ४ ख. “धोत्सा” । ५ ख. “शक्योऽपि क” ।

सर्वाण्यङ्गान्पूर्वनिष्पत्तावतुमाह काणि—इत्येककल्पेणेत्यभावेन स्वी कियते । अनयैव दिशः
सर्वत्रापूर्वप्रक्रियाऽवगन्तव्या ।

अत्र गुरुमतमाह—

यागक्रिया सूक्ष्मरूपां परमाण्वात्मसंश्रिता ।

यावत्फलं नियोगाख्यं तापूर्वमिति चेन्न तत् ॥ ११ ॥

मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यं नियोगस्तु लिङ्ङादिना ।

अभिधेयः पृथग्यागादपूर्वं कार्यमस्त्यतः ॥ १२ ॥

गुरुणा यत्क्रियागाख्यमपूर्वमभिधेयते । तच्चास्ति, कुतः—अन्तरेणैव तदपूर्वं फलनि-
ष्पत्तेः । न च यागनाशात्कथं फलसिद्धिरिति वाच्यम् । न हि यागक्रिया सर्वात्मना
नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपत्वेनादृश्या सती स्वर्गदेहारम्भकेषु यागात्मनिद्रव्यगतपरमाणुषु
यागकर्तव्यात्मनि वाऽवस्थाय फलमारभत इति पूर्वपक्षः ।

नैतद्युक्तम्, उक्तेऽर्थे प्रमाणाभावात् । न च नियोगेऽपि प्रमाणाभावः शङ्कनीयः ।
वैदिकलिङ्ङादीनां तदभिधायकत्वात् । ततो धात्वर्थातिरिक्तं कालान्तरभाव्यकाम्यफलला-
घनमपूर्वमस्ति ।

(तृतीये कर्मणां गुणप्रधानमावाविभागाधिकरणे सत्राभि ६—८) :

तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानि ॥ ६ ॥ यैर्द्रव्यं न

चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूत-

त्वात् ॥ ७ ॥ यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र

प्रतीयेत, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवघातादिनाऽपूर्वमुत्पाद्यं विद्यते न वा ।

यजरयादिवदस्त्येव वाक्यैयर्थमन्यथा ॥ १३ ॥

वृष्टे तुषविमोके तु नापूर्वं द्रव्यतन्त्रतः ।

स्याद्यजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकृद्भूतः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ब्रीहौनवहन्ति” “तपुल्लान्पिनाष्टि” इति । तत्र
अवघातोरपि अपूर्वजनने, विहितवार्त्तत्वात्, यजत्यादिशतर्त्तत्वात् । निपसे-विधि-
वाक्यवैषम्यरूपो वाचकस्त्रयोऽवगातव्यः । तुषविभोक्तृपूर्णत्वयोर्द्विष्टप्रयोजनयोर्यौक्त-

सिद्धत्वेन तादर्थ्यञ्जवातपेणयोर्विधिवर्थः स्यात् । तस्मात्—अस्य पूर्वमिति प्राप्ते,

ब्रूमः—दृष्टफले संभवत्पूर्वं न कल्पनीयम् । यवत्यादिदृष्टान्तस्तु विषयः । तत्र हि क्रियाप्राधान्येन द्रव्यपारतन्त्र्याभावादपूर्वसाधनत्वं क्रियाया युक्तम् । इह तु ‘ब्रीहान्’ इति कर्मकारकविभक्त्या ब्रीहोगामोमिततमत्वेन प्राधान्यावगमाद्व्यपगतन्त्रोऽवघातो द्रव्य एवातिशयं कुर्यात्, न त्वपूर्वं ननयति । न च विधेर्नैवार्थम्, नलनिर्भेदनादिना तुषवि-
भोक्तसंभवेऽपि ‘अवघातेनैवामौ कर्तव्यः’ इति यो नियमस्तस्य नियमस्यापूर्वहेतुत्वेन विधे-
यत्वात् । तस्मान्नास्यवघातादिनन्दमपूर्वम् ॥

अत्र गुरुमतमाह—

द्वितीयां सक्तुवद्भूत्वा नियोगेऽन्वीयतां क्रिया ॥

साक्षादिति न मन्तव्यं दृष्टस्यात्रोपपत्तिः ॥ १५ ॥

सक्तुर्नुहोति ” इत्यत्र द्रव्यप्राधान्यं परित्यज्य द्वितीयाया मङ्गं कृत्वा क्रियाप्रा-
धान्याय “सक्तुभिर्नुहोति ” इति तृतीयात्वेन विपरिणामो वक्ष्यते, तथा—“ ब्रीहिभिर्-
बहन्ति ” इति विपरिणामेन प्रधानमूता क्रिया द्रव्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव नियोगेऽवे-
त्येत्येति चेत् ॥

यैवम् । वैषम्यात् । तत्र ‘होमेन सक्तुषु संस्कारो न भवति’ यस्मीयुतानामन्वत्र
विनियोगासंभवात्, इत्यभिप्रेत्य संस्कारकर्मत्वं परित्यक्तम् । इह दृष्टस्तुषविभोक्तसंस्कार
उपपद्यते, विनुषाणां तेषां पुरोडाशे विनियोगसंभवात् ॥

(चतुर्थे संमार्जनादीनामप्रधानताधिकरणे सूत्राणि ९—१२)

धर्ममात्रे तु कर्म स्यादनिर्वृत्तेः प्रयोजवत् ॥ ९ ॥

तुल्यश्रुतित्वाद्देतैः सधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

द्रव्योपदेश इति चेत् ॥ ११ ॥ न तदर्थत्वा-

ल्लोकवत्तस्य च शेषभूतत्वात् ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संमार्ष्टि सुच इत्यत्र किं प्रधानारूपकर्मता ॥

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवघातवत् ॥ १६ ॥

गुणत्वं नहि संमार्त्यं प्राधान्यं तु प्रयोजवत् ॥

अदृष्टकल्पेनापि गुणत्वं स्याद्द्वितीयाया ॥ १७ ॥

१ क. वृष्टिः । २ क. ‘लेनावि’ । ३ ग. क. ‘नेत्विति । ४ क. विरोषाणां ।

दक्षिणपूर्वमासयोर्जुह्वादीनां दक्षैः संमार्जनमास्नातम्—“सुवः संमाष्टि” इति । तत्र—
 संमार्जनं प्रधानकर्म, कुतः—गुणकर्मलक्षणराहितत्वात्, प्रधानकर्मलक्षणयुक्तत्वाच्च ।
 सूत्रकारो हि कर्मणां राशिद्वयं प्रतिज्ञाय तयोर्लक्षणं धृत्तसूत्रयामास—“तानि द्वैषं
 गुणप्रधानभूतानि” “यैस्तु द्वयं चिकीर्ष्यते, गुणस्तत्र प्रतीयते, तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्”
 “यैस्तु द्वयं न चिकीर्ष्यते, तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्” [५० श्लो०
 सु० २ । १ । १-८] इति । यैः कर्मभिर्द्रव्यस्युत्पादयितुं संकर्तुं वेत्त्येते, तेषु कर्मसु
 गुणत्वम्, कुतः—तस्य कर्मणो द्रव्यप्रधानत्वात् । ‘द्रव्यं प्रधानमस्य, इति बहुमीहिः ।
 “युपं तस्यति” “आहवनीयमाद्याति” इत्यादौ युषाहवनीयादिद्रव्यमुत्पादयितुमिच्छते, ।
 “ब्रीहौ न वहन्ति” “तण्डुलाग्निमिष्टि” इत्यादौ ब्रीह्यादिद्रव्यं संस्कर्तुमिष्टम् । प्रयाज-
 दिवृक्षवैभरीत्याद्यप्रधानकर्मत्वम् । एवं सत्यवधातेन यथा ब्रीहौणां तृणविभेको दृष्टः संस्कारः,
 तथा संमार्जनेन जुह्वादियु कंविदतिशयं न पदधामः । अतोऽत्रातवद्वृणकर्मत्वाभावात्प्रया-
 जादिवप्रधानकर्मत्वमिति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘सुवः’ इति द्वितीया कर्मकारके विहिता कर्मत्वं चेत्पितृतमत्वे सति भवति
 “कुरीरिप्तिरतमं कर्म” [पा० सू० १ । ४ । ४९] इति कर्मसंज्ञाविधानात् ।
 ऋतुसाधनत्वेन च सुवो युक्तमपितृतमत्वम् । अतः प्रधानभूतः सुवः । तथासति संमार्-
 जनक्रियाया गुणकर्मत्वमवधातवद्विधीयति । यदि सुष्ठु दृष्टोऽतिशयो न स्यात्, तर्ह्यपूर्वं
 कृतानीयम् ॥

(पञ्चमे स्तोत्रादिप्राधान्याधिकरणे सूत्राणि १३—२९)

स्तुतशस्त्रयोस्तु संस्कारो याज्यावदेवताभिधा-
 नत्वात् ॥ १३ ॥ अर्थेन त्वपकृष्येत देवता-
 नामचोदनार्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ १४ ॥ वशा-
 वदा गुणार्थं स्यात् ॥ १५ ॥ न श्रुतिसम-
 वायित्वात् ॥ १६ ॥ व्यपदेशभेदाच्च ॥ १७ ॥
 गुणश्चानर्थकः स्यात् ॥ १८ ॥ तथा याज्या-
 पुरोरुचोः ॥ १९ ॥ वशायामर्थसमवायात्
 ॥ २० ॥ यत्रेति वाऽर्थवत्त्वात्स्यात् ॥ २१ ॥

न त्वाम्नातेषु ॥ २२ ॥ दृश्यते ॥ २३ ॥ अपि
वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तौतिशंसती क्रियो-
त्पत्तिं विदध्याताम् ॥ २४ ॥ शब्दपृथक्त्वाच्च
॥ २५ ॥ अनर्थकं च तद्वचनम् ॥ २६ ॥
अन्यश्चार्थः प्रतीयते ॥ २७ ॥ अग्निधानं च
कर्मवत् ॥ २८ ॥ फलनिर्वृत्तिश्च ॥ २९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रउगं शंसतीत्यादौ गुणतोत प्रवानता ॥
दृष्टा देवस्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्रशस्त्रयोः ॥ १८ ॥
स्मृत्यर्थत्वे स्तौतिशंसोपात्तोः श्रौतार्थबाधनम् ॥
तेनादृष्टमुपेत्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् ॥ १९ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“प्रउगं शंसति” “निकेत्यं वांसति” “आज्यैः स्तुक्ते”
“गृष्टैः स्तुक्ते” इति । प्रउगानिष्कृत्यशब्दौ शस्त्राविशेषनामनी । आऽऽशृष्टशब्दौ तु
व्याख्यातौ । अप्रगीतमन्त्रभाष्या स्तुतिः शस्त्रम् । प्रगीतमन्त्रभाष्या स्तुतिः स्तोत्रम् ।
तयोः स्तुतशस्त्रयोरुगणकर्मत्वं युक्तम् । कुतः—तुपविभाक्त्वदृष्टार्थलाभात् । पञ्चमानेषु
मन्त्रेषु स्मरणेन देवता संस्क्रियत इति प्राप्तः,

ब्रूमः—स्तोतव्याया देवतायाः स्तवकैर्गुणैः संबन्धकार्त्तनं स्तौतिशंसतिधात्वोर्वाच्योऽ-
र्थः । यदि मन्त्रवाक्यानि गुणसंबन्धाविधानपराणि, तदा धात्वोर्मुल्यार्थलाभाच्छ्रुतिरनुगृ-
हीता भविष्यति । यदा तु गुणद्वारेणातुस्मरणीयदेवतास्वरूपप्रकाशनपराणि मन्त्रवाक्यानि
स्युः, तदा धात्वोर्मुल्योऽर्थो न स्यात् । लोके हि ‘देवदत्तश्चतुर्बुद्धाभिज्ञः’ इत्युक्ते स्तुतिः
प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुणसंबन्धपरत्वात् । यदा तु देवदत्तस्वरूपपरता ‘यश्चतुर्बुद्धो
तमानय, इत्यादौ, तत्र न स्तुतिप्रतीतिः । तस्य चतुर्बुद्धसंबन्धद्वारेण देवदत्तस्वरूपो-
पलक्षणपरत्वेन गुणसंबन्धपरत्वाभावात् । ततश्च—‘आज्यैर्देवं प्रकाशयेत्’, ‘गृष्टैर्देवं
प्रकाशयेत्, इत्येवं विध्यर्थपर्यवसानाद्धात्वोर्मुल्यार्थो बाधयेत् । ततो धातुश्रुतिमवाचितुं
स्तोत्रशस्त्रयोः प्रवानकर्मत्वमनुपेतव्यम् । तत्र दृष्टं प्रयोगेन नास्तीति चेत् । तर्ह्यपूर्वमस्तु ॥

(षष्ठे मन्त्राविधायकत्वाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

विधिमन्त्रयोरैकाग्र्यमैकशब्दयात् ॥ ३० ॥ अपि वा
प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवार्त्ता स्यात् ॥ ३१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

देवांश्च याभिर्यजत इत्याख्यातं तु मन्त्रगम् ॥
विधायकं न वाऽन्येन समत्वात्तद्विधायकम् ॥ २० ॥
यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न विधिस्त्रिविधं ततः ॥
आख्यातमभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी ॥ २१ ॥

अयं मन्त्र आम्नायते—“ देवांश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योतिष्ताभिः सचते गोपतिः सह ” इति । अयमर्थः—“ गोपतिर्यजमानो याभिर्गोभिर्दधान्यजते याश्च गा ब्राह्मणेभ्यो ददाति चिरमेव ताभिः सह परलोकंऽजतिष्ठते ” इति । तत्र यथा ब्राह्मणगतमाख्यातशब्दं प्रधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधायकम्, तथा मन्त्रगतमपीति चेत् । मैवम् । यच्छब्द-
दिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । यति हि यच्छब्दे तस्य वाक्यस्यानुवादकत्वं प्रतीयते, न तु विधायकत्वम् । ‘ यच्छब्दादेः ’ इत्यादिशब्देनोक्तमपुरुषामन्त्रणादयः । “ बर्हिर्वे-
सदनं दामि ” इत्युत्पत्त्युरुषः । “ अग्निदिग्ग्रीन्विह्वर ” इत्यान्मन्त्रगम् । एवं ब्राह्मणेऽपि
“ यस्योमयं हविरार्तिमाहोतु ” इत्युदाहरणीयम् । तस्मात्—“ आख्यातस्य प्रधानकर्म-
विधायकत्वं, गुणविधायकत्वं वा ” इत्येवं द्वावेव प्रकारौ न भवतः, किंतु—“ अभिधायक-
त्वम् ” इत्यप्यस्ति तृतीयः प्रकारः । ततो न मन्त्रगताख्यातस्य विधायकत्वम् ॥

(सप्तमे मन्त्रनिर्धचनाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ॥ ३२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अहे बुध्निय मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ॥
नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्यादेरवारणात् ॥ २२ ॥
याज्ञिकानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् ॥
तेऽनुष्ठानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥ २३ ॥

आधान इदमाम्नायते—“ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय ” इति । तत्र मन्त्रस्य

१ ल. ‘व्वादीनां वि’ । २ ल. ग. ड. ख । ३ क. ‘तो म’ । ४ क. ‘तस्यावि’ । ५ ल. ‘ख्यातं छ’ ।

लक्षणं नास्ति, अद्याप्यतिव्याप्योर्वाचितुमशक्यत्वात् । 'विहितार्थमिवायको मन्त्रः' इत्युक्ते 'वसन्ताय कषिज्जलानालभेत' इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वाद्व्याप्तिः । 'मननहे-
तुर्मन्त्रः' इत्युक्ते—ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः । एवम् । 'अभिषदान्तो मन्त्रः' 'उत्तमपुरुषान्तो
मन्त्रः' इत्यादिलक्षणाणां परस्परमव्याप्तिरिति चेत् । मैवम् । याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोष-
लक्षणत्वात् । तच्च समाख्यानमनुष्ठानस्मात्कादीनां मन्त्रत्वं गमयति । "उरु प्रथस्व"—
इत्यादयोऽनुष्ठानस्मारकाः । "अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादयः स्तुतिरूपाः । "इषे
त्वा"—इत्यादयस्त्वान्ताः । "अग्न आ याहि वीतये" इत्यादयः आमन्त्रणोपेताः ।
"अग्नीदग्नीन्निहृ" इत्यादयः प्रेषरूपाः । "अवः सिदासीदुधरे सिवदासीत्" इत्या-
दयो विचाररूपाः । "अम्बे अम्बिके अम्बालिके न मानयति कश्चन" इत्यादयः परि-
देवनरूपाः । "पृच्छामि त्वां परमन्तं पृथिव्याः" इत्यादयः प्रश्नरूपाः । "वेदिमाहुः
परमन्तं पृथिव्याः" इत्यादयः उत्तररूपाः । एवमन्वदप्युदाहर्तव्यम् । ईदृशेष्वन्यन्तविजाती-
येषु समाख्यानमन्त्रेणान्यः काश्चिदनुगतो धर्मोऽस्ति, यस्य लक्षणत्वमुच्येत । लक्षण-
स्थायोपशब्धपूर्वाचार्यैर्दर्शितः—

“ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं याति पृथक्त्वशः ।

लक्षणं तु सिद्धानामन्तं यान्ति विषश्चितः ॥ इति ।

तस्मात्—अभिमुक्तानाम् “मन्त्रोऽयम्” इति समाख्यानं लक्षणम् ॥

(अष्टमे ब्राह्मणनिर्वचनाधिकरणे सूत्रम्)

शेषे ब्राह्मणशब्दः ॥ ३३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ॥

नौस्तीयन्तो वेदमाणा इति कृत्स्नमावतः ॥ २४ ॥

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भार्गो तेन मन्त्रतः ॥

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २५ ॥

चातुर्मास्येऽपि वेदमासायते—“इतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि” इति । तत्र—ब्राह्मणस्य
लक्षणं नास्ति । कुतः—वेदमागानामित्यतानवधारणेन ब्राह्मणभागेऽन्यभागेषु च लक्षणस्या-
व्याप्त्यतिव्याप्योः शोचयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः । सामान्तराणि च
कानिचित्पुस्तकद्वयं संगृहीतानि—

“ हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।

परक्रिया पुराकरो व्यवधारणकलनाः” इति ।

“ तेन ह्यलं क्रियते ” इति हेतुः । “ तद्वदो दाधित्वम् ” इति निर्वचनम् । “ अपेक्षा वै माधाः ” इति निन्दा । “ वायुर्वै सोपिष्ठो देवता ” इति प्रशंसा । “ तद्यच्चिकित्सञ्जु-
ह्वानि, मा हौषम् ” इति संशयः । “ यन्मानेन संमितौदुम्बरी भवति ” इति विधिः ।
“ माषानेव मध्ये पचत ” इति परकृतिः । “ पुरा ब्राह्मणा अपेयुः ” इति पुराकल्पः ।
“ यावतोऽध्वान्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालास्त्रिषेपेत् ” इति विशेषावधारण-
कलना । एवमन्यदप्सुदाहामम् । न च “ हेत्वादीनामन्यतमं ब्राह्मणम् ” इति लक्षणम् ।
मन्त्रेष्वपि हेत्वादिसद्भावात् । तथाहि—“ इन्द्रो वायुरान्ति हि ” इति हेतुः ।
“ उदानिषुर्महोरिति तस्यादुदकमुच्यते ” इति निर्वचनम् । “ भोवमनं विन्दते अमचेताः ”
इति निन्दा । “ आश्विर्मूर्धा दिवः कंकुत्पतिः ” इति प्रशंसा । “ अवः सिद्धाभिदुधरि
सिद्धासीत् ” इति संशयः । “ कापिल्ललनालमेत ” इति विधिः । “ सहस्रमयुतं ददत् ”
इति परकृतिः । “ यज्ञेन यज्ञमयन्नत देवाः ” इति पुराकल्पः । “ ईतिकरणबहुलं ब्राह्म-
णम् ” इति चेत् । न, “ इत्यददा इत्ययजथा इत्यपच इति ब्राह्मणो गायेत् ” इत्यस्मि-
न्ब्राह्मणेन गातव्ये मन्त्रेऽतिरिक्तैः । “ इत्यहेत्यनेन वाक्येनोपाविबद्धं ब्राह्मणम् ” इति
चेत् । न, “ राजा चिद्यं मयं भरीत्याह, ” “ यो वा रक्षाः शुचिरस्मात्याह, ” इत्य-
नयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तिः । “ आस्त्राधिकारुवं ब्राह्मणम् ” इति चेत् । न, यमयमोसंवादसूक्त-
दावतिस्त्रातेः । तस्मात् ‘ नास्ति ब्राह्मणस्य लक्षणम् ’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘ मन्त्रब्राह्मणरूपौ द्वौवैव वेदभागौ ’ इत्यङ्गीकारामन्त्रलक्षणस्य पूर्वमभिहित-
तत्वात् ‘ अवशिष्टो वेदभागो ब्राह्मणम् ’ इत्येतल्लक्षणं भवति—इति ॥

(नवम ऊहाद्यमन्त्रताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अनाम्रान्तेष्वमन्त्रत्वमाम्रान्तेषु हि विभागः ॥ ३४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ऊहपवरनाम्नां किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ॥

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वाच्च तल्लक्षणवर्जनात् ॥ २६ ॥

* एतदुच्यते—‘ उपमानं दृष्टेते तु विचयो ब्राह्मणस्य तु । एतद्वै सर्ववेदेषु निवर्तते विधिः,
णम् ’ । इत्यधिकं शब्दभाष्ये वर्तते ।

१ क. ग. ड. “ छा ” इ । २ ख. ग. “ सा । ” स व्यचि । ३ क. ख. ग. घ. ङ
‘ न्यतमद्भागः ’ । ४ ख. ग. ड. कङ्कवृत्तिः । ५ क. “ व्याचि । ” इ ।

“अग्रे जुष्टं निर्वपामि” इत्यस्यै तैथिं चरौ ‘सूर्याय जुष्टं निर्वपामि’ इत्येवं पदान्तरप्रक्षेप उक्तः । “अनीक्षिष्टाय ब्राह्मणः” इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन प्रयोगकाले ब्राह्मणनामधेयविशेषं तदीयप्रवरं चैवं पठन्ति—‘असौ देवदत्तोऽमुष्य पुत्रोऽमुष्य पौत्रोऽमुष्य नत्ताऽमुष्याः पुत्रोऽमुष्याः पौत्रोऽमुष्या नत्ता’ इति । ‘आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजः गोत्रः’ इति च । एतेषामुत्प्रवरनामधेयानां मन्त्रत्वपरितः । कुतः—मन्त्रेण सहैकवाक्य-त्वादिति चेत् । भैवम् । याज्ञिकप्रसिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणैरेतैश्चभावात् । न ह्यध्यतार उद्गादीन्मन्त्रकण्ठेऽधीयते । तस्मात्—नास्ति मन्त्रत्वम् ॥

(दशम ऋग्लक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

तेषामुत्प्रवार्थवशेन पादव्यवस्था ॥ ३५ ॥

(एकादशे सामलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

गीतिषु सामारूपा ॥ ३६ ॥

(द्वादशे यजुर्लक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

शेषे यजुःशब्दः ॥ ३७ ॥

दशमैकादशद्वादशाधिकरणमारचयति—

नक्तर्षामयजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति शङ्किते ॥

पादश्च गीतिः प्रश्लिष्टपाठ इत्यस्त्वसंकरः ॥ २७ ॥

इदमस्मायते—“अहे बुध्नय मन्त्रं मे गोपाय यमुपयत्नैर्विदा विदुः—अचः सामानि, यजुषि” इति । ‘अन्विदान्विदन्ति’ इति त्रिविदः, त्रिविदां संवन्विनोऽप्येतारत्नैर्विदाः, ते च यं मन्त्रमामृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः, तं गोपाय, इति योजना । तत्र त्रिविधा-नाम्नसामयजुषां व्यवस्थिते लक्षणं नास्ति । कुतः—सांकर्यस्य दुष्परिहरत्वात् । ‘अध्वा-पकप्रसिद्धैर्धृग्वेदादिषु पठितो मन्त्र ऋगादिः’ इति हि लक्षणं वक्तव्यम् । तच्च संकीर्णम्, “देवा वः सवितोऽपुनात्वाच्छिद्रेण पवित्रेण वसेतः सूर्यस्य राक्षसिभिः” इत्ययं मन्त्रो यजु-र्वेदे संप्रतिषिद्धयजुषां मध्ये पठितः । न च तस्य यजुष्टमास्ति । तद्ब्राह्मणे “साविर्वर्चा” इत्युक्तेन व्यवहृतत्वात् । “एतस्मा गायन्तास्ते” इति प्रतिज्ञाय किंचित्साम-यजुर्वेदे

१ ख. ‘स्य सूत्रे’ । २ क. ब्रह्मणः । ३ ख. ग. ड. ‘दीर्घं म’ । ४ ख. ग. ड. ‘त्वायगात्’ । ५ ड. ‘गत्तोद्वादिषु’ । ६ क. ‘द्वेषुवे’ । ७ क. ‘परिच्छितो’ । ८ ख. ग. ड. मन्त्रः इ’ । ९ ड. ‘पनो य’ । १० क. तत्र ब्राह्म’ ।

गीतम् । “ अक्षितमसि ” “ अच्युतमसि ” “ प्राणैर्क्षितमसि ” इति श्रीणि यजूंषे
सामवेदे समास्नातानि । तथा गीयमानस्य साम आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समास्नायन्ते ।
तस्मात्—यस्मिन् लक्षणम्—इति चेत् ॥

न । पादादीनामसंकीर्णलक्षणत्वात् । ‘ पादेनार्थेन चोपेता वृत्तवद्धा मन्त्रा ऋचः ’
गीतिरूपा मन्त्राः सामानि, वृत्तगीतिवर्जितत्वेन प्रलिख्यद्विता मन्त्रा यजूंषि । इत्युक्ते न
कापि संकरः ॥

(त्रयोदशे निगदानां यजुष्वाधिकरणे सूत्राणि २८—४९)

निगदो वा चतुर्थं स्पार्द्धर्मविशेषात् ॥ ३८ ॥

व्यपदेशाच्च ॥ ३९ यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ॥ ४० ॥

वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ४१ ॥ अर्थाच्च ॥ ४२ ॥

गुणार्थो व्यपदेशः ॥ ४३ ॥ सर्वेषामिति चेत् ॥

॥ ४४ ॥ न ऋग्व्यपदेशात् ॥ ४५ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षणीरासादयेति निगदस्त्रिचिधाद्बुद्धिः ॥

यजुर्वैश्वेस्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥ २८ ॥

परप्रत्यायनार्थत्वादुच्चैस्त्वं यजुरेव सः ॥

तल्लक्षणेन युक्तत्वाच्चेद्विधयमिति सुस्थितम् ॥ २९ ॥

“ प्रोक्षणीरासादय ” “ ईधं बर्हिस्वसादय ” “ अशीदशीन्विहर ” “ बर्हिः
स्तृणीहि ” “ इन्द्र आगच्छ ” “ हरिच आगच्छ ” इत्यादयो निगदा आस्नाताः ।
परप्रत्यायनार्था मन्त्रा निगदाः । एते च पूर्वोक्तस्य ऋचयजुःसामभ्यो बहिर्भूताश्चतुर्थप्र-
काराः । कुतः—पादगीतोऽर्चनसामलक्षणयोरेवाभावात् । प्रलिख्यपाठस्य यजुर्वैश्वस्य
सत्त्वेऽपि धर्मभेदेन यजुष्यन्तर्भावानुपपत्तेः । ‘ उपाशु यजुषा ’ उच्चैर्निगदेन, इति हि धर्म-
भेदः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘ बहिर्वाङ्मया भोग्यतन्ताम् ’ परित्राजकास्वन्तः, इत्यत्र सत्येव परित्राज-
कानां ब्राह्मण्ये पूनानिमित्तो विशेषो यथा तथा निगदानां यजुर्वैश्वयोपेतत्वेन यजुषामेव
सर्वा परप्रत्यायननिमित्तमुच्चैस्त्वधर्मः । ततो मन्त्राणां त्रैविध्यं सुस्थितम् ॥

१ क. म. “ गरीतिव ” । २ ख. “ वैस्तु ध ” । ३ ख. म. इत्यावर्हि ” । ४ क. “ स्व स ” ।

(चतुर्दश एकवाक्यत्वलक्षणाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अर्थकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात् ॥४६॥

चतुर्दशधिकरणमारचयति—

देवस्य त्वेति वाक्यस्य भिन्नत्वमथवैकता ॥
ऐक्यप्रयोजकस्यात्र दुर्बोधत्वेन भिन्नता ॥ ३० ॥
विभागे सति साकाङ्क्षस्यैकार्थत्वं प्रयोजकम् ॥
तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुर्वेदोऽवधार्यते ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ देवस्य त्वा सधितुः प्रसवे, अधिनोर्बाहुभ्याम्, पूष्णे हस्ताभ्याम्, अश्वये जुष्टं निर्वयामि ” इति । तत्र वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः—एकत्वनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेत् । न, एकस्मिन्वेदोऽतिव्याप्तिः । पदसमूहस्य वाक्यत्वे, समूहानामत्र वेदूनां संमवाद्वाक्यभेदः स्यात्—इति चेत् ।

मैत्रम् । ‘यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे वैकार्थम्, तदेकं वाक्यम्’ इति प्रयोजकस्य बोद्धं शक्यत्वात् । ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् । “स्योनं ते सदनं कृणोमि धृतस्य धारया हुतैवं कल्पयामि, तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेघं सुपनस्पमानः” इत्यत्र ‘तस्मिन्’—इत्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचि-तच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदसमूहसाकाङ्क्षत्वमारित, अतस्तद्व्यवच्छेदम् ‘एकार्थम्’ इत्युच्यते । नहि तत्रैकार्थत्वमस्ति—पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः, उत्तरसमूहस्य श्रोत्राश्रयप्रतिष्ठापनम् । स्योनं समीचीनम् । सुतैवं सुष्ठु भवितुं योग्यम् । मेघं सारम्-तश्रोत्राश्रयार्थः । अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयसुभयवाधिसिद्धम्, ततः ‘एकार्थम्’ इत्यनेन व्याकथ्यते । ‘एकार्थम्’ इत्युक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात् “मगो वां विभजतु, पूषा वां विभजतु” इत्यनयोर्विभजनमन्त्रत्वेन संमतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्य-विभागरूपस्यार्थस्यैकत्वात्, तद्व्यवच्छेदं ‘विभागे साकाङ्क्षम्’ इत्युक्तम् । प्रकृते तु “अश्वये जुष्टम्” इत्यादिसमूहे पृथक्कृते पूर्वो ‘देवस्य त्वा’ इति समूहः साकाङ्क्षो भवति । एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वाणोऽर्थः । एतेनैकवाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिमाणस्य यजुर्वेदोऽवसानं निश्चेतुं शक्यम् ॥

(षष्ठदशे वाक्यभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ ४७ ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति—

इषे त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः क्रियापदे ॥

असत्यर्थास्मारकत्वादेकावुष्टस्य कल्पनात् ॥ ३२ ॥

छेदने मार्जने चैतौ विनियुक्तौ क्रियापदे ॥

अध्याहृते स्मारकत्वान्मन्त्रभेदोऽर्थभेदतः ॥ ३३ ॥

“इषे त्वोर्जे त्वा” इति श्रूयते । सोऽयं पदसमुदाय एको मन्त्रः । कुतः—अस्य मन्त्रस्यादृष्टत्वे त्वेकस्यैवादृष्टस्य कल्पने शक्यत्वात् । न च “उरु प्रथस्” —इत्यादिमन्त्रवददृष्टेयार्थस्मारकत्वं संभवति, क्रियापदाभावेन तदर्थप्रतीत्यभावात्—इति श्रुते,

ब्रूमः—“इषे त्वेति चिह्नान्ति, ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टि” इति पलाशशाखायाश्छेदनमाजंनयोरेतौ विनियुक्तौ । ततस्तदनुसारेण “छिनाक्षि” इति क्रियापदेऽध्याहृते सत्यनुष्ठेयार्थस्मारकत्वादर्थभेदेन वाक्यभेदाद्यनुमन्त्रभेदः । इष्यमाणायामाद्य भोः पलाशशाखे त्वा छिनाक्षि ” “ऊर्जे रसाय बलाय वा त्वामनुमार्जि” इत्यर्थभेदः । एवम् “आयुयज्ञेन कल्पताम्” “प्राणो यज्ञेन कल्पताम्” इत्यादौ क्लृप्तिसामान्यरूपस्यार्थस्थैक्येऽप्यायुरादिभिर्भिन्नत्वादर्थभेदात्प्रथमद्वयोः स्पष्टत्वात्, “क्लृप्तीर्वाचयति” इति क्लृप्तिचतुस्त्वस्य चोदितत्वाच्च यजुर्भेदो द्रष्टव्यः ॥

(षोडशे, [सप्तदशे च) अनुषङ्गाधिकरणे सूत्रम् ॥)

अनुषङ्गो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

या ते अग्ने रज्ज्यध्वाहारो यद्वाऽनुषञ्जनम् ॥

तनूरित्यन्यशेषत्वादध्वाहारोऽत्र लौकिकः ॥ ३४ ॥

वेदाकाङ्क्षा पूर्णगीया वेदेनेत्यनुषञ्जनम् ॥

अन्यशेषोऽपि बुद्धिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ ३५ ॥

ज्योतिष्टोम उपसद्वेदेष्वेवाम्नायते—“या ते अग्नेऽथाशया तद्वर्षिष्ठ गह्वरेष्टा । उग्रं पचो अपावर्षीत्स्वेवं वचो अपावर्षीत्वाहा । या ते अग्ने रनाशया, या ते अग्ने

हराशया' इति । अयमर्थः—'अयसा रजतेन हिरण्येन च निर्मिता अग्रेस्तिष्ठस्तनवः, तासां येषमुक्ता तनूः साऽतिशयेन वृद्धा, गह्वरे तीक्ष्णे द्रव्ये लोहेऽर्वास्थिता तथा तन्वा क्षुत्पिपासे उपपातकम्, वरिहत्यादि महापातकं च हतवानस्मि' इति । तथा च ब्राह्मणम्, "यदुग्रं वचो अपावधीत्तेषं वचो अपावधीत्त्याहेति । अशनायापिपासे ह्वा उग्रं वचः— एनश्च वैरहत्यं च त्वेषं वचः" इति । तत्र स्वाहान्तः प्रथमो मन्त्रः संपूर्णवाक्यवाकिराकाङ्क्षाः । द्वितीयतृतीयमन्त्रयोराकाङ्क्षां पूरयितुमुचितो लौकिको वाक्यशेषोऽप्याहर्तव्यः । न हि 'तनूर्वाषिष्ठा' इत्यादिभागस्तयोरन्वेतुं योग्यः, तस्य प्रथममन्त्रशेषत्वात्, इति प्राप्ते,

ब्रूमः—वैदिकयोर्मन्त्रयोराकाङ्क्षा वैदिकनैव वाक्यशेषेण पूणीया । ततः 'तनूर्वाषिष्ठा' इत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्रयोरनुषज्यते । यद्यप्यसावन्त्यशेषः, तथाऽपि बुद्धिस्थः सन्कल्पनीयदध्याहारासंनिवृत्त्यते । तस्मात्—अनुषङ्गः कर्तव्यः ॥

* सप्तदशाधिकरणमारचयति—

नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽच्छिद्रेणेत्यस्य शेषिणौ ॥

चित्पतित्स्वेत्यनाकाङ्क्षावतो नात्रानुषज्यते ॥ ३६ ॥

करणत्वं क्रियापेक्षं क्रिया चैका पुनात्विति ॥

मन्त्रत्रयेऽतस्तद्वारा सर्वशेषोऽनुषज्यते ॥ ३७ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रकरणे पठ्यते—“चित्पतित्स्वा पुनातु” “वाक्पतित्स्वा पुनातु” “देवत्स्वा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः” इति । तत्र तृतीयमन्त्रशेषः 'अच्छिद्रेण'—इत्यादिभागः प्रथमद्वितीययोर्मन्त्रयोरानुषज्यते । कुतः—निराकाङ्क्षत्वात् । न हि “चित्पतित्स्वा पुनातु” “वाक्पतित्स्वा पुनातु” इत्यनयोः शेषिणोः संपूर्णवाक्ययोः काचिच्छेषाकाङ्क्षाऽस्ति,—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘मा सूच्छेषिणोराकाङ्क्षा, तथाऽपि शेषस्याऽऽकाङ्क्षाऽस्ति' इति । पवित्रेण रश्मिभिः' इत्युक्तं करणत्वं हि क्रियामपेक्षते । क्रिया च 'पुनातु' इत्येषा त्रिष्वपि मन्त्रेष्वेका । तथा क्रियया संबद्धः शेषः क्रियाद्वारा तृतीयमन्त्रे निरपेक्षेऽपि यथाऽवेति, तथा पुर्वयोरप्यन्वेतुमर्हति । तस्मात्—अस्त्यनुषङ्गः ॥

* 'वर्णकान्तरमारचयति' इति तु बुद्धम् । अत एव शाबरभाष्य—शास्त्रदीपिकेयोरन्यस्यार्थस्य बोद्धव्यधिकरणोदाहरणत्वमेवाङ्गीकृतम् ॥

१ क. तीक्ष्णद्रौ । २ क. 'वसिता । ३ ख. ग. ड. 'वयो' । ४ ड. 'न्यमन्त्रस्य शेष' । ५ ख. ग. घ. ड. 'यमन्त्र' । ६ ख. 'योवाक्य' ।

(अष्टादशे (सप्तदशे) व्यवताननुषङ्गाधिकरणे सूत्रम्)

व्यव(वा) यान्नानुषज्येत ॥ ४९ ॥

अष्टादशा(सप्तदशा)धिकरणमारचयति—

गच्छतामिति शब्दस्यानुषङ्गोऽस्ति न वोपरि ॥

सं यज्ञपतिरित्यत्र योग्यत्वात्सोऽस्ति पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

तदेकवचनं मध्यमन्त्रेऽङ्गानीत्यनेन हि ॥

नान्येति तद्व्यावायेन नोपर्यप्यनुषज्यते ॥ ३९ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“ सं तेऋप्राणो वातेन गच्छताम्, समज्जानि यज्ञवै, सं यज्ञपतिराशिषा” इति । अयमर्थः—“भोः पशो तव प्राणो वातेन बाह्येन वायुना संगच्छताम्, तव हृदयाद्यङ्गानि यागविशेषैः संयुज्यन्ताम्, यज्ञपतिराशिषा संयुज्यताम्” इति । तत्र “यज्ञपतिः” इत्यस्मिन्स्तुतीये मन्त्रे ‘सम्’ इत्युपसर्गस्य क्रियापदान्काङ्क्षात्वात्यथममन्त्रयतस्य ‘गच्छताम्’ इति षट्स्थैकवचनान्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वात्पूर्ववद्बुद्धिस्थितेन संनिहितत्वादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतां सद्भावेन क्रियापदमनुषज्यते—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—मध्यममन्त्रे बहुवचनान्तेन ‘अङ्गानि’ इत्यनेनान्वेतुमयोग्यत्वात्तद्व्यावायेन बुद्धिः संनिध्यभावावास्त्यनुषङ्गः । ततो द्वितीयस्तुतीयमन्त्रयोरेषोचितं वाक्यशेषोऽप्याहर्तव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	६०
सूत्राणि	४९	१९९

* ‘क’ पुस्तके शावभाष्ये च ‘सि वायुवातेन’ इति दृश्यते ।

१ क. ‘भो वायुवाहना’ । २ ख. ग. घ. ङ. ‘तीयमन्त्रे’ । ३ ख. ‘आयोग्यतासंनिधिः’ । ४ ग. घ. ‘तात्’ । ५ ख. ‘द्वितीयान्याया’ । ६ क. ‘चित्तं वा’ ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमेऽङ्गापूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ।)

शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात् ॥ १ ॥

द्वितीयादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वृदाति यजतीत्यादौ भावनैक्यमुतान्यता ।

आख्यातैक्यात्तदेकत्वं धातुभेदाऽपयोजकः ॥ १ ॥

धातुभेदेन भिन्नत्वमाख्याते श्रूयते ततः ।

उत्पत्त्येकानुरक्तत्वाद्भिद्यन्ते भावना मिथः ॥ २ ॥

इहैकप्रकरणमतान्यपर्याधिधातुनिष्पन्नान्याख्यातानि यजति, वृदाति, जुहोति, इत्यादी-
न्मुदाहरणम् । तानि चैवं श्रूयते—“सोमेन यजेत” “ हिरण्यमाजेषाय वृदाति ”
“ दाक्षिणानि जुहोति ” इति । तेषु भावनावाचिन आख्यातैकत्वाद्भावनाया एकत्वं
शुक्लम् । न च धातुभेदाद्भावनाभेदः । तद्वाचित्वाभावेन धातोस्तस्यामप्रभोजकत्वात्—
इति प्राप्ते,

सूत्रम्—अस्वाख्यातमेव भावनायाः प्रयोजकम् । तच्चाऽऽख्यातं प्रतिधातु भिन्नम् ।
न हि बहूनां धातूनामुपभेदक आख्यातप्रत्ययः श्रूयते । नापि व्याकरणे धातुर्नूहादेकमा-
ख्यातं विहितम् । तत आख्यातानां बहूनामैकैकधातुविशेषानुरक्तत्वेनैवोत्पन्नानां भावना-
वाचित्वेन यागदानहेमभावनाः परस्परं भिद्यन्ते ।

अत्र गुरुमतमाह—

नियोगैकत्वतः शास्त्रमभिन्नमिति चेन्न तत् ।

धातुभेदाच्छास्त्रभेदे नियोगो भिद्यते बलात् ॥ ३ ॥

‘कर्मभेदचिन्ता नाध्यायार्थः, किंतु शास्त्रभेदचिन्ता’ इति गुरोर्मतम् । तत्र ‘यजेत’
दधात्, जुहुयात्, इत्येतेषु लिङ्प्रत्ययवच्यस्य नियोगस्यैकत्वाद्धातूनां नियोगवाचकत्वाभा-
वेनाप्रयोजकत्वादेकनियोगार्थं कृत्स्नं शास्त्रमेकम्—इति पूर्वपक्षः ।

प्रतिधातु लिङ्प्रत्ययस्य भिन्नत्वाद्भावार्थानुबन्धभेदेन तद्विशिष्टे नियोगेऽपि भेदस्य
वारयितुमशक्यतया नियोगानुसारं शास्त्रं भिन्नम्—इति सिद्धान्तः ।

१ ड. ‘वया । आ’ । २ क. ‘तमत्यपरस्य’ । ३ क. ‘ब्रमाहारादे’ । ४ ख. ग. घ. ङ.
‘त्वेनोत्’ । ५ क. ‘भेदे वि’ । ६ ख. ग. ‘कथत्वाभिधो’ ।

(द्वितीये समिदाद्यपूर्वभेदाधिकरणे सूत्रम् ।)

एकस्मैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणप्रारम्भायति—

समिधो यजतीत्यादावेकत्वमुत भिन्नता ।

धातुप्रत्यययोरैक्यादेकैत्वं भिन्नता कुतः ॥ ४ ॥

अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र नामत्वान्न विधिगुणे ।

विधित्वं श्रुतितो माति संनिधेरनुवादता ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“समिधो यजति” “तनून्पातं यजति” “इदो यजति” “बर्हिधेयजति” “स्वाहाकारं यजति” इति । तत्र पञ्चकृत्यः श्रयमाणे यजतिपदे पूर्वोक्तेषु ‘यजति ददाति’ इत्यादिपदेष्विव धातुभेदो नास्ति, येन भावनाभेद आशङ्क्येत । तस्मादाख्यातैक्यप्रयुक्तं भाववैक्यमनिवार्थमिति चेत् ।

भैवम् । यजतिपदाभ्यासेन कर्मभेदावगमात् । कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात् । अथैक्येति—‘समिधो यजति’ इत्यनेन प्रथमश्रुतेन वाक्येन विहितं समिधामकं यागमुपरितनैश्चतुर्भिर्भजतिपदैरनुग्रहं तनून्पादादयो देवतारूपा द्रव्यरूपा वा गुणाश्चकारो विकल्पिता विधीयन्ते, ततोऽनुवादार्थत्वाभ्यासात्सैवार्थम्—इति । तत्र । तनून्पादादिशब्दानां यागनामत्वेन गुणविधित्वाभावात् । न तावदत्र देवताविधिः, चतुर्धातद्विधितोरश्रवणात् । नापि द्रव्यविधिः, तृतीयान्तत्वामावात् । ततः “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादाविव द्वितीयान्तानां युक्तं नामत्वम् । यत्तु—चतुर्णां गुपरितनानां यजतिपदानामनुवादैवम् । तदस्ति । तेषां विधायकत्वात् । यथा ‘समिधो यजति’ इत्यत्र यजतिपदे विधित्वं श्रुत्या प्रतीयते, तथाऽन्येष्वपि चतुर्षु पदेषु विधित्वं श्रूयते । अनुवादत्वं तु पुरोवादरूपस्य ‘समिधो यजति’ इत्यस्य संनिधिनाऽवगम्यते । संनिधिक्षेत्रे श्रुतेर्दुर्बलः । विधित्वे च पूर्ववाक्यविहितस्य समिधामकस्य यागस्य पुनर्विधानायोगात्तनून्पादादिनामकानि यागान्तराणि विधीयन्ते । नन्वेवं सति ‘संज्ञाभिदात्कर्मभेदः संभवेत्, न त्वभ्यासात् । तथासति वक्ष्यमाणेनाधिकरणेन संकीर्यते । मैवम् । वैषम्यात् । “अथैव यजतिः” इत्यस्मिन्वक्ष्यमाणोदाहरणे यागावगमात्प्रागेव संज्ञात्वावगमात्संज्ञायाः कर्मभेदहेतुत्वम् । इह तु—विधायकैर्यजतिपदैर्यागेष्ववगतेषु, भेदे चाभ्यासादवगते, भिन्नानां यागानां समिसंज्ञाया अन्याः संज्ञा अपेक्षिता इति तनून्पादादीनां संज्ञात्वं पश्चादवगम्यते । तस्मात्—अभ्यास एवात्र भेदहेतुः ।

१ त. ग. ‘कृत्वे मि’ । २ ग. ‘योच्यते-त’ । ३ ग. ‘दृक्त्व’ । ४ क. ‘माणापि’ । ५ ग. ड. ‘कीर्यते । मै’ ।

(तृतीय आचाराद्याग्नेयादीनामङ्गाङ्गिमावाधिकरणे सूत्राणि ३-८)

प्रकरणं तु पौर्णमास्यां रूपावचनात् ॥ ३ ॥

विशेषदर्शनाच्च सर्वेषां समेषु हाप्रवृत्तिः स्यात्

॥ ४ ॥ गुणस्तु श्रुतिसंयोगात् ॥ ५ ॥ चोदना

वा गुणानां युगपच्छास्त्राच्चोदिते हि तदर्थत्वा-

त्तस्य तस्योपदिश्येत ॥ ६ ॥ व्यपदेशश्च तद्वत्

॥ ७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

एवं विद्वान्पौर्णमासिममावास्यामिति रितम् ॥

कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥ ६ ॥

कर्मान्तरं स्यादभ्यासादधीवं द्रव्यं हि देवता ॥

वार्त्तज्ञीत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न युज्यते ॥ ७ ॥

वार्त्तज्ञीत्याज्यभ्याङ्गाङ्ग्यवस्थोक्तेर्न देवता ॥

पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥ ८ ॥

अमेत्यपि समूहस्य द्वित्वांसिद्धिः प्रयोजनम् ॥

सहस्रस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥ ९ ॥

विद्वद्भाक्कविषौ विध्वावृत्तिराग्नेयकादिना ॥

विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ॥ १० ॥

इदमाज्ञायते—“य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते” “य एवं विद्वान्मावास्यां यजते” इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते, न तु प्रकृता आग्नेयादयः षड्भागा अनूद्यन्ते । आग्नेयादयश्च कालसंयुक्तास्तस्मिन्प्रकरणे एवमाज्ञायन्ते—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावा-
स्यार्थं पौर्णमास्यां वाच्युतो भवति” इति, “तावद्वृत्तमग्नीषोमावाज्यस्यैव* नावुपाशु
पौर्णमास्यां यजन्” इति, “ताम्यमेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्”
इति, “ऐन्द्रं दध्यमावास्यायाम्” इति, “ऐन्द्रं पथोऽमावास्यायाम्” इति । एतेभ्यः
प्रकृतेभ्यः षड्भ्य आग्नेयादिभ्यो विद्वद्भाक्कविहितस्य, कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्या-
येन विध्यभ्यास उपपद्यते । न च कर्मान्तरे द्रव्यदेवतयोरभावः, प्रौढाज्यसङ्ख्यात् । अतः
एवोक्तम्—

* स्यैवोपास्मिति पुस्तकसूत्रे ।

१ क. °यां च वी° । २ ग. पौर्णमासे । ३ क. °वादिन° । ग. °वास्यादिव° ।

“भ्रातृं साधरणं द्रव्यं देवता मानववर्गिणी ।

रूपवन्तौ ततो बाधौ विधीयते पृथक्तया ” इति ।

“सर्वस्मै वा एतद्व्याय गृह्यते वदन्नवायामाज्यम् ” इति श्रौतस्य साधारणत्वं श्रुतम् । देवताया मानववर्गिकृत्वमित्यमुत्तम्यम् — “ तस्माद्भ्रातृपौत्रौ पौर्णमास्यामनृत्येते, वृधन्वौ अमावास्यायाम् ” इति वार्त्रेण्यौ वृधन्वस्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयापेते कर्मणि विधीयते । तत्र — “ अग्निर्वृत्राणि जड्वचनत् ” इत्येको वार्त्रप्रो मन्त्रः, “ त्वं सोमासि सप्ततिस्त्वं राजात वृत्रहा । ” इत्यपरः । तयोरुक्तावग्निपौत्रौ पौर्णमासदेवते । एवमनन्तरात्रातयोर्द्विधातुयुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावग्निपौत्रमावमावास्यादेवते । आभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमत्र विधीयते । षड्यागात्तुवादेन तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यापिददशनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न कलं तदर्थक्यम्, किंतु “ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या येजेत, अमावास्यायाममावास्या येजेत ” इत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकम्, “ यदाश्रयः ” — इत्याद्युपतिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरस्ये तु कालं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिः — इति प्राप्ते,

नूमः — आस्तां तावद्वद्व्यम् । देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्रेण्यौ वृधन्वस्यौश्चाऽऽज्यमागदेवताप्रतिपादकत्वात् । हैत्रे मन्त्रकाण्डे सामिधेनोरात्राहः ननिगदे प्रयाजमन्त्रांश्चाऽऽज्ञाय प्रयाजानन्तरमाविनोराज्यमागधोः क्रमे वार्त्रेण्यौ वृधन्वस्यौ चाऽऽज्ञाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तत्रोपलभ्यते । ततो लिङ्गकाम्यामाज्यमागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु — “ वार्त्रप्रो पौर्णमास्याम् ” — इत्यादि वाक्यम्, तद्विद्वदक्रमवत्तयोरज्यमागङ्गयोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे । न तु नूतनकर्माङ्गतामनयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि — पूर्वप्रकृतेष्वग्निवाग्निषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यामावास्याशब्दाभ्यां यागात्तुवादामुपपत्तिः, तत्कालविहितयोर्वाग्निकयोस्फलशितत्वात् । न चातुवादो व्यर्थः समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्त्वमनोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च “ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो येजेत ” इत्यस्मिन्फलवाक्ये षड्यागविकस्यया द्विवचनानिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तम् — अनुवादपक्षे “ पौर्णमास्याम् ” — इत्यादिवाक्यवैयर्थ्यम् — इति । तदयुक्तम्, कालविधानासम्भवेऽप्येकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । अग्निषो/षाश्रुयजाग्निषो/मीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सहप्रयोगः ‘पौर्णमास्या’ इत्यनेन तृतायेकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु — विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वम्, तस्य धामा-

१ क. ख. ग. ञ्चता । २ ख. ग. ञ्चता । ३ ड. षत्वाया । ४ ड. चिद्री । ५ क. यजेते । ६ क. यजेते । ७ ख. ड. भागयो । ८ क. स्तत्र प्रयो । ९ ख. दृवम् ।

अग्निषोमावुपांशु दष्टव्यावजामित्वाय” इति । तत्र विष्ण्वादिवाक्येषु विहितस्य यागत्रयैस्समुदायस्यानुवादः—इति चेत् ।

मैवम् । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशद्वयैरन्तर्यामिःषडोपस्य वाक्योपक्रम उपन्यासात्पुरोडाशयोरन्तराले किञ्चिद्विशिष्टम् । न ह्यन्तरालगुणविशिष्टं विवेकं विष्ण्वादिवाक्येषु प्रतीयते । पूर्ववाक्ये तु तत्प्रतीयत इति विधायकं तद्वाक्यम् । न चात्र ‘यजति’ इति वर्तमानापदेशः शङ्कनीयः, पञ्चमलकारस्याऽऽश्रयणात् । अन्तरालकालवदुपांशुवगुणस्यापि विशेषणत्वात्तद्विशिष्टकर्मण उपगुणैरुपाजनामकत्वम् । सत्येवं गुणद्वयविशिष्टकर्मण्याद्येन वाक्येन विहिते विष्ण्वादिवाक्यमर्थवादः स्यात् । न चात्र विहितयागानुवादेन देवताविधिः शङ्कनीयः, समाधातव्येन नामित्वदोषेणोपक्रमात्, अजामित्वेन समाधानेनोपसंहाराच्च “जामि वै” इत्यादेः “अजामित्वाय” इत्यन्तस्य सर्वस्य महावाक्यस्यैकत्वप्रतीतिः । न स्वत्वेकास्मिन्वाक्ये विधेयवाङ्मूल्यं सम्भवति । न चात्र विधित्सितस्योपांशुयागस्य द्रव्याभावः, ध्रौवस्य तद्गन्धत्वात् । नापि देवताया अभावः, नानाशाखासूपांशुयागक्रमे षडितैर्वैष्णवयाजापन्याग्नीषोमीयमन्त्रैर्विकल्पेन देवतात्रयस्य प्रतीयमानत्वात् । तस्मात्—यजतीत्येतद्विधायकम् ॥

(पञ्चम आधाराद्युपसृष्टताधिकरणे सूत्राणि १२—१६)

आधाराग्निहोत्रपरूपत्वात् ॥ १३ ॥ संज्ञोप-

बन्धत्वात् ॥ १४ ॥ अपकृतत्वाच्चा॥ १५ ॥

चोदना वा शब्दार्थस्य प्रयोगभूतत्वात्,
तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्राधारवाक्यमनुवादोऽथवा विधिः ॥

अरूपत्वात्तु दध्युर्ध्ववाक्येनोक्तमनूयते ॥ १३ ॥

गुणवसिद्धौ न दध्यादिर्गुणो दृष्टा विशिष्टता ॥

रूपं दध्यादिमन्त्रान्यामतोऽसौ गुणिनो विधिः ॥ १४ ॥

इदमात्राव्येते—“अग्निहोत्रं जुहोति” “दध्ना जुहोति” “पशसा जुहोति” इति च ।

इदमपरमात्राव्येते—“आधारमाधारयति” “ऊर्ध्वमाधारयति” “अनुमाधारयति” इति च । तत्राग्निहोत्रवाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदायस्यानुवादः,

आधारवाक्यं चोर्वादिवाक्यविहितस्य । न त्वेतद्वाक्यद्वयं कर्मविधायकम् । कुतः—
द्रव्यदेवतालक्षणस्य यागरूपस्याभावात्—इति चेत् ।

तत्र वक्तव्यम्—किं दध्यादिवाक्येन गुणमात्रं विधीयते, किंता गुणीविशिष्टकर्म ।
नाऽऽद्यः, अग्निहोत्रादिवाक्यस्य त्वन्मते कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यचिदसिद्धौ
गुण्यनुवादपूरःसरस्य गुणमात्रविधानस्यासंभवात् । द्वितीये विधियौरप्येवं स्यात् । तच्च सस्यां
गतावशुक्तम् । अतोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । तत्र द्रव्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते ।
देवता तु मात्रवर्णिकी । आधारोऽप्येवं द्रव्यदेवते उच्येतव्ये ॥

(षष्ठे पशुसोमापूर्ध्वताधिकरणे सूत्राणि १७—२०)

द्रव्यचोदना पशुसोमयोः, प्रकरणे ह्यनर्थको
द्रव्यसंयोगो न हि तस्य गुणार्थेन ॥ १७ ॥
अचोदकाश्च संस्काराः ॥ १८ ॥ तद्भेदात्कर्म-
णोऽभ्यासो द्रव्यपृथक्त्वादनर्थकं हि स्याद्भेदो
द्रव्यगुणीभावात् ॥ १९ ॥ संस्कारस्तु न
भिद्येत, परार्थत्वाद्द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ २० ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

यजत्यालभतीत्येतावनुवादो विधी उत ॥

गृह्णात्यवद्यतीत्याभ्यां विहितेऽर्थेऽनुवादिनौ ॥ १५ ॥

नानुवादेऽपुनोवादे यज्यालभ्योरतो विधिः ॥

ग्रहणे सोमसंस्कारोऽवदाने पशुसंस्क्रिया ॥ १६ ॥

“ सोमेन यजेत ” इति श्रूयते । तत्र “ ऐन्द्रवाचं गृह्णाति, मैत्रावरुणं गृह्णाति ”
इत्यादीन्यपि श्रुतानि । एवम् “ अग्नीषोमीयं पशुमालमेत ” इति श्रूयते । तत्र “ हृद-
यस्याग्रेऽवद्यति । अथ जिह्वायाः । अथ वक्षसः ” इत्यादीन्यपि श्रुतानि । तत्रैन्द्र-
वाचवादिवाक्यैर्यागा विधीयन्ते । इन्द्रवाचवादिप्रातिपदिकैर्देवतानां, तद्धितेन सोमसं-
द्रव्यस्य च प्रतीयमानत्वात् । एतेषां ग्रहणवाक्यविहितानां यागानां समुदायः “ सोमेन
यजेत ” इत्यनेनानुद्यते । तथाऽवदाननाक्येषु हृदयादिद्रव्यं श्रुतम् । ततो द्रव्यविशिष्टा
भ्यामास्तत्र विधीयन्ते । तदनुवादेन पञ्चालम्बवाक्येऽग्नीषोमीरूपा देवता विधीयते ।

१ ल. ग. 'सिद्धं क' । २ ल. ग. 'म्' । अग्नि' । ३ क. ल. ग. अरण' । ४ क. 'दानं व' ।

तस्मात्—अवदानवाक्यविहितानां यागानां समुदायः “पशुमालभेत” इत्यनेनानूद्यते—
इति प्राप्ते,

द्रुमः—सति हि पुरोवादेऽनुवादो भवति । न चात्र पुरोवादोऽस्ति, “सोमेन
यजेत” इत्यनेन प्रतीतस्यार्थस्य ग्रहणवाक्येष्वप्रतीतिः । नहि ग्रहणं यजनं भवति ।
नापि तद्विप्रत्ययोको रसः सोमलता । न च—तद्विप्रत्ययः सर्वनामार्थे विहितः
प्रकृतं ब्रूते, न तु रसम्—इति शङ्कनीयम् । “वारया गृह्णाति” इति रसस्यैव प्रकृ-
तत्वात् । तथा “पशुमालभेत” इत्यनेन प्रतीतोऽर्थो नावदानवाक्येषु प्रतीयते । ततः
पुरोवादाभावेनानुवादसंभवाद्यन्त्यालम्बित्वा कर्मणी विधीयते । ग्रहणवाक्यैस्तु देवता-
विशिष्टः सोमसंस्कारो विधीयते । अवदानवाक्यैश्च पशुसंस्कारः ॥

(सप्तमे संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ॥

एकत्वं सकृदाख्यातात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ॥ १७ ॥

आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ॥

आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥ १८ ॥

पञ्चसप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र माष्यकृत् ॥

विचारमाह पूर्वत्र क्रियान्तिवस्फुटत्वंतः ॥ १९ ॥

बहुत्वोपेतपशुभिर्देवयोगादभिन्नता ॥

रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियागतम् ॥ २० ॥

देवतासंगतस्यैव तद्विगतार्थस्य पश्चिमः ॥

बहुत्वसंगमो रूपसंख्यया तत्क्रियाभिदा ॥ २१ ॥

“तिष्ठ आहुती जुहोति” इति श्रूयते । तत्र ‘जुहोति’ इत्येतदाख्यातं “समिधो
यनति” इत्यादिवज्जाम्यस्तम्, किंतु सकृदेवाऽऽप्नोतम् । तत एकाभिर्दे कर्म । त्रित्व-
संख्या तु तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयानेष्वेकादशत्वं संख्या पञ्चानामेव
प्रयाजानामावृत्त्या नीता, तद्वत्—इति प्राप्ते,

द्रुमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरूपेणैव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उत पदान्तरान्वि-
तम् । नाऽऽद्यः, वाक्यांशस्य पदमात्रस्य प्रमितिननकत्वाभावात् । द्वितीये—त्रित्वम्—

रूपया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव पञ्चसंख्यावरुद्ध-
त्वादवृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःसंवादम् । इह त्वेतद्विधितः पूर्व कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो
नस्तीति वैषम्यम् ।

तदेतद्वृत्तिकारोदाहरणं माध्यकारो नातुभन्यते, कर्मवाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन
त्रिशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटदशा पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वत्रोदाहरणम्—“सप्तदश
प्राजापत्यान्मशूनालभते” इति । अत्र ‘प्रजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजापत्याः’ इति तद्विदित-
व्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एके द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्यादेवैक्याच्च यागस्य रूपमभिन्न-
मित्येकमिदं कर्म । या तु ‘सप्तदश’ इति संख्या, सा पशुद्रव्यगता, न तु पूर्वोदाहृतत्रित्व-
संख्येव क्रियागता । तस्मात्—“न कर्मभेदमापादयति” इति प्राप्ते,

श्रुमः—अत्र ‘प्रजापतिर्देवता स्य पशोः स प्राजापत्यः’ इति तद्वितान्तं प्रातिपदिकं
न्युत्पाद्य पश्चात्तद्वितान्तमातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वाविव-
क्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने । तत्र प्रथममाविन्या द्वितीयाविभक्तेरेव तद्विदो-
त्यत्तिवेष्टायामन्यथो नास्ति, कृताः पश्चाद्भाविनो बहुवचनस्यान्यवः । एवं सति ‘प्राजापत्य’
इत्यनेन तद्वितान्तप्रातिपदिकैक्यस्य शब्दोपेक्यदवतोपेते यागस्य रूपं समर्थ्यते । तादृशानां
रूपाणां बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च ‘सप्तदश’ इति निर्दिश्यते । तस्मात्—अत्र
संख्याया कर्मभेदः । एवं च सति, अष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामेकादशितपशुगणविकृति-
त्वमुपपद्यते ॥

(अष्टमे संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम्)

संज्ञा चोत्पत्तिस्थेमात् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अथैष ज्योतिरित्यत्र गुणो वा कर्म वा पृथक् ।

गुणः सहस्रदानात्मा ज्योतिष्टोमे ह्यसूडिते ॥ २२ ॥

अथेति प्रकृते छिन्न एतच्छब्देऽऽग्रं वदेत् ।

संख्येयवान्यकर्मत्वमिह नूतनसंज्ञया ॥ २३ ॥

“अथैष ज्योतिः, अथैष विश्वज्योतिः, अथैष सर्वज्योतिः, अनेन सहस्रदक्षिणेन यजेत”

१ क. ल. ग. एषां । २ ल. ग. ड. ‘मैत्र’ । ३ ल. ग. ड. ‘नैकं प’ । ४ क. ड.
‘मथेति’ । ५ ल. ‘संख्या’ ।

इति श्रूयते । अत्र प्रकृतं ज्योतिष्टोमम् “एष ज्योतिः” इत्यन्यं तस्मिन्सहजदानक्षेत्रे गुणो विधीयते—इति चेत् ।

न । प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्य ‘अथ’ इत्यनेन विच्छिन्नत्वात् । न चैनं सति “अथैष ज्योतिः” इत्युक्त एतच्छब्दोऽनुपपन्नः, इति वाच्यम् । संनिहितवाचिनैतच्छब्देनातीतसंनिहितस्येवाऽऽगामिसंनिहितस्यापि परामर्शसंभवात् । आगामिसंनिहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपराश्रयपूर्वसंज्ञारूपत्वात्तत्र किञ्चिकर्माभिषेते । ततो यथा पूर्वत्र संख्यया कर्मभेदः, तथाऽत्रापि संज्ञया कर्म भिद्यते । विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोः रूप्यं न्यायो द्रष्टव्यः ।

(नवमे देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ।)

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥ २३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गुणः कर्मान्तरं वा स्याद्वाजिभ्यो वाजिनं त्विति ।

गुणो देवाननूद्योक्तसमुच्चयविकल्पतः ॥ २४ ॥

आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबलं तत्र वाजिनम् ।

गुणोऽप्रविश्य कर्मान्यत्कल्पयेद्वाजिदेवकम् ॥ २५ ॥

“तस्मै यस्यैतं दधानवति, सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिम्यो वाजिनम्” इति श्रूयते । घनीभूतैः पयःपिण्ड आमिक्षा, जलं वाजिनम् । तत्र—आमिक्षाद्रव्यभाजो ये विधे देवा उक्ताः, ते ‘वाजिम्यः’ इत्यनेनानूयन्ते, ‘वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेवामस्ति’ इति तत्किञ्चित् । ताननूय वाजिनद्रव्यरूपेण गुणो विधीयते । तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चयतां विकल्प्यतां वा, इति प्राप्ते,

ब्रूमः—उत्पत्तिशिष्टेनाऽऽमिक्षाद्रव्येणावर्द्धे वैश्वदेवयागे वाजिनद्रव्यस्थोत्पत्तिशिष्टस्य प्रवेशामावाद्वाजिनं वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरमापादयति । ततो द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भिन्नत्वात्कर्मान्तरम् ।

(दशमे द्रव्यविशेषानुक्तिकृतकर्मभेदाधिकरणे सूत्रम् ।)

अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयते ॥ २४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

१ क. ल. ‘यो वि’ । २ ल. ग. ‘ऊ’ । ३ ल. ‘न छि’ । ४ ल. ‘कोकः स’ । ५ ल. ‘अतएव’ । ६ ल. ग. ‘ऊ’ । ७ ल. ‘तः वि’ ।

दधिहोमेऽन्यकर्मत्वं गुणो वाऽन्यत्तु पूर्ववत् ॥
निर्गुणत्वादग्निहोत्रे युक्तो दध्यादिको गुणः ॥ २६ ॥

“दध्ना जुहोति” इति श्रूयते । तत्र—“अग्निहोत्रं जुहोति” इत्येतस्मात्प्रकृतात्कर्म-
णोऽन्यद्विहोमरूपं कर्म—इति पूर्वन्यायेनावगम्यते । यथा पूर्वेन वाजिनद्रव्येण कर्म
भिद्यते, तथा दधिद्रव्येणेति चेत् ।

न । वैषम्यात् । यथा वैश्वदेवो याग आभिसागुणात्स्वः, तथाऽग्निहोत्रं न गुणा-
त्तात्स्वम् । प्रत्युत—निर्गुणत्वादगुणमाकाङ्क्षति । तस्मादयं गुणविधिः । एवं “ययसा
जुहोति” इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । पयोदध्यादीनां सर्वेषामुत्पत्तिशिष्टतयां समलत्वादेकैकेन
द्रव्येणाग्निहोत्रानियत्तेश्च ब्रीहिवक्त्रादिकृत्याः ॥

(एकादशे दध्यादिद्रव्यसफलत्वाधिकरणे सूत्रे २९-२६)

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोगुणे तस्य प्रतीयते ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमात्रचयति—

यदग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति तत्पृथक् ॥

गुणो वा मिद्यते कर्म धात्वर्थस्य फलित्वतः ॥ २७ ॥

मत्वर्थगौरवादिभ्यो नान्यत्कर्म फलाय तु ॥

गुणे विधेये धात्वर्थो विहितत्वाद्गुणाय ॥ २८ ॥

“दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्” इति श्रूयते । तदिदं प्रकृतादग्निहोत्रादन्यत्कर्म, न
विधिः । कुतः—‘इन्द्रियकामस्य’ इत्युक्तस्य फलस्य धात्वर्थमन्तरेण द्रव्यमात्राद्विनिष्पत्तेः
इति चेत् ।

अथ । कर्मान्तरविधौ, ‘दधिमता होमेनेन्द्रियं भावयेत्’ इति मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गात् ।
गुणविशिष्टक्रियाविधौ, गौरवात् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गाच्च । गुणमात्रं तु फलाय
विधीयते । यद्यपि ‘दध्ना जुहोति’ इति प्राप्तम् । तथाऽपि फलसंज्ञो न प्राप्तः । धात्व-
र्थभावे फलासंभव इति चेत् । न “अग्निहोत्रं जुहोति” इति विहितस्य धात्वर्थस्यानुष्ठामा-
नत्वात् ॥

(द्वादशे वारवन्तीयदीनां कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रम् ॥)

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

उक्त्वाऽग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीयसाम हि ॥

रेवती^१पशु कुत्वेति श्रुतं पशुफलाप्तये ॥ २९ ॥

रेवत्यादिगुणः कर्म पृथग्वा पूर्ववद्गुणः ॥

रेवतीवारवन्तीयसंबन्धाख्यः पशुपदः ॥ ३० ॥

साम्नोऽत्र फलकर्मभ्यां संबन्धे वाक्यभिन्नता ॥

तेनोक्तगुणसंयुक्तमन्यत्कर्माच्यते फले ॥ ३१ ॥

“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वदेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेत” इत्यस्य संनिधौ श्रूयते—“एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशु-
कामो ह्येतेन यजेत” इति । अस्यायमर्थः—“अग्निष्टोमस्य विकृतिरूपः काश्चिदेकाहोऽग्नि-
ष्टोमकः । स च वृष्टस्तोत्रे त्रिवृत्सोमयुक्ततया ‘त्रिवृत्’ इत्युच्यते । अग्निष्टोमोक्तादीनां
सप्तानां सोमसंस्वानां मध्येऽग्निष्टोमसंस्वारूपत्वात् ‘अग्निष्टोमः’ इत्युच्यते । प्रकृतौ तृतीय-
सवन आर्भवंशमानस्योपरि यज्ञाथर्तीयं साम गीयते । तेन च साम्नाऽग्निष्टोमयागस्य समा-
प्यमानत्वात् ‘अग्निष्टोमसामः’ इत्युच्यते । तच्च प्रकृतौ “यज्ञायज्ञा वो अग्नयः” इत्याद्याग्नो-
धीष्वस्तु गीयते । अस्मिन्वाग्निष्टुति ब्रह्मवर्चसकामेन वायव्यास्वस्तु तत्साम गातव्यम् ।
तच्च प्रकृताविवैकविंशस्तोमयुक्तम् । पशुकामस्य तु “रेवतीनाः सप्तमादः”—इत्यादिषु रेव-
तीष्वस्तु वारवन्तीयं साम गीयते,—इति । तत्र रेवतीनामुक्तं वारवन्तीयनामकेन साम्ना यः
संबन्धः, सोऽयं पशुफलायाग्निष्टुति विधीयते, ‘एतस्यैव’ इति प्रकृत्यभारमशेकनैतच्छब्देन,
अन्यव्यावर्तकेनैवकारेण चाग्निष्टुतः संपर्कमागत्वात् । यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रियफलाय
प्रकृतेऽग्निष्टोत्रे दधिगुणो विहितः, तद्वत् । इति प्राप्ते,

सूत्रम्—विषमो दृष्टान्तः, दध्नो होमजनकत्वं न शास्त्रेण बोधनीयम्, तस्य लोकोतोऽ-
वगन्तुं शक्यत्वात् । फलसंबन्धे एक एव शास्त्रबोध्य इति न तत्र वाक्यभेदः । इह तु—
रेवत्युगाधारकारवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मासाधनत्वं फलसाधनत्वं चेत्युभयस्य शास्त्रैकबोध्य-
त्वादुर्वारो वाक्यभेदः । तेन पशुफलकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्द-
एवकारश्च विधीयमानकर्मान्तरविषयतया योजनायौ ॥

१ स. ड. उकाग्निः । २ क. ‘द्विगुणः’ । ३ स. ‘मो ह्येतेन यः’ । ४ ड. ‘भोक्त्र्यादी’
५ स. ग. ड. इत्युच्यते । ६ ग. ‘यं फलम्’ । ७ क. समान्यमानत्वात् ।

(त्रयोदशे सौमरनिधनयोः कामैक्याधिकरणे सूत्रे २८--२९)

सौमरे पुरुषश्रुतेर्निधनं कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यात्,

निधनार्था पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

वृष्टयन्नस्वर्गकामानां सौमरं स्तोत्रमीरितम् ।

निधनान्यपि हीर्षुर्गुं इति वृष्ट्यादिकामिनाम् ॥ ३२ ॥

फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हींशादीनामुक्तोदिते ।

सौमरे फलसंयिन्ने निधनं विनियम्यते ॥ ३३ ॥

फलान्तरं चतुर्थार्थं वृष्टिकामाय हींषिति ।

सौमरस्य फलं वृष्टिर्हींषित्युक्त्या विवर्धते ॥ ३४ ॥

नोक्तवृष्टयन्नकामानामन्यत्वं प्रत्यभिज्ञाय ।

नियमेऽपि चतुर्थेऽपि तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ३५ ॥

“ यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुतोऽतः, सर्वे वै कामाः सौमरे ” इति समाश्रय पुनः समासतम्—हींषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, ऊर्ध्व-
त्यन्नाद्यकामाय, ऊ इति स्वर्गकामाय” इति । सौमरं नाम सामविशेषः । निधनं नाम पञ्चभिः
सप्तभिर्वा मार्गैस्तेतस्य सामोऽन्तिमो भागः । तस्मिन्निधने हींषादयो विशेषाः सौमरसाम-
साध्यस्तोत्रफलेभ्यो वृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादिफलानि जनयितुं विधीयन्ते । कुतः—
हींषादिभिर्विवाक्ये ‘वृष्टिकामाय’ इत्यादिना चतुर्थीश्रवणात् । तादर्थ्यं वृषती [चतुर्थी]
हींषादीनां वृष्ट्यादिकामपुरुषोऽपत्वं गमयति । तच्छेर्त्वं च पुरुषाभिर्वापैतफलसाधनत्वं
संस्पृष्यते । ततः सौमरस्य हींषितिनिधनविशेषस्य च फलभूते द्वे वृष्टी भवतः । तदुभय-
मेलनामहती वृष्टिः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—सौमरविधौ यो वृष्ट्यादिकामः स एव हींषादिविधौ प्रत्यभिज्ञायते । ततः
सौमरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः, त एव हींषादिविवाक्येष्वनूद्यन्ते, इति न फलान्तरम् ।
अथोच्येत—नूतनफलान्तराभावात्, हींषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौमरे प्राप्तत्वाद्-
नर्थकोऽयं विधिः—इति । तन्न । फलत्रयकामाणां त्रयाणामनियमेनैव हींषादिषु मध्ये
यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्रौढी विधेर्निधनार्थत्वात् । तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौमर-

१ क. ‘‘य्योक्तेवृष्टिः’ । २ क. ‘वृत्तिरिति स’ । ३ ख. ग. तादर्थ्यं बोधत्वं गमयति । ४ क.
‘वत्तेन प’ । ५ क. ‘वृत्तिरिति फ’ । ६ क. तत्र ७ ग. प्राप्तेर्विधेः ।

वाच्योक्तवृष्ट्यादिफलसाधने सोमो ह्रीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते । तस्मात्—अयं
नियमनविशेषनियमनविधिः ।

इति श्रीमाधवीये जेमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीया-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र वादे	आदितः
अधिकरणानि	१२	७३
स्त्राणि	२९	२२८

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादः)

(प्रथमे ग्रहाग्रताया ज्योतिष्टोमाङ्कताधिकरणे सूत्रे—२)
गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्या-
शेषभूतत्वात् ॥ १ ॥ एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोज-
नार्थमुच्येतैकत्वं गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

रथंतरं साम सोमे भवेत्तद्वद्बृहज्जगत् ।
ऐन्द्रवायवशुक्राग्रयणाश्रश्च ग्रहाः श्रुताः ॥ १ ॥
रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथवा गुणः ।
गाथैत्रादियुतात्पूर्वादन्यद्यावृत्तितो गुणैः ॥ २ ॥
सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमपके ।
ग्रहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“यदि रथंतरं सामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रयणाश्रश्च-
यात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जमत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्” इति । तत्र—
सोमशब्देन सोमलतासाधनैको यागोऽऽभिधीयते । तस्मिंश्च यागे माघ्यंदिने सवने पृष्ठ-
स्तोत्रे रथंतरं बृहज्जगत्वायकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । “अभि त्वा शूर”—
इत्येतस्यां धोनावुत्पन्नं रथंतरम् । “त्वामिद्धि हवामहे”—इत्येतस्यामुत्पन्नं बृहत् ।
जगतीछन्दस्काराष्टच्युत्पन्नं जगत् । ऐन्द्रवायवः, मैत्रावरुणः, आश्विनः, शुक्रः,
मन्यथाग्रयणः, उक्थ्यः, ध्रुवः, इत्यादिनामका ग्रहाः प्रातःसवने गृह्यन्ते । दाक्षायित्रेषु

सोमसस्य ग्रहणाद्ग्राह्यमवन्ति । सोमयागस्य रथंतरसामोपेतत्वपक्ष एतेषु ग्रहेष्वैन्द्र-
वायवः प्रथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे शुक्रः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आश्रयणः
प्राथमिकः—इति विषयवाक्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गार्ग्यादिसामोपेतः,
तद्वावृत्त्यर्थमिह रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मात्—ऐन्द्रवायवादिगुणोपेतानि कर्मा-
न्तराण्यत्र विधीयन्ते—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“यदि रथंतरसामा सोमः स्यात्” इत्युक्तो यः सोमशब्दः, तेन प्रकृत-
णेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । समर्पिते तस्मिन् योक्तृग्राह्यत्वं गुणो विधीयते ।
न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति, तस्य प्रातःसवनादौ
गार्ग्यादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि सद्भावात् । किं तर्हि व्यावर्त्यते
इति चेत् । रथंतरावृहज्जगतां परस्परव्यावृत्तिः—इति वदामः । रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे
विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतौ पक्षौ व्यावर्त्यन्ते । एवमितरत्रापि । तस्मात्—
गुणस्त्रिभिः । ननु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां सोमयामानां प्रकृतिः । नहि
प्रकृतोऽन्येषां सामस्यं सामं विहितमस्ति । अत एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चद-
शाधिकरणे प्रथमवर्णके “यदि जगत्सामा” इति वाक्योक्तमाश्रयणश्रवत्वं विकृतौ
विषुवत्सामकं मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् । बाढम् । तेषां अपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आश्रय-
णश्रवत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकम्, किंतु ‘अन्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्साम
संभवति तत्र गुणविधायकम्—’ इत्येतावन्मात्रस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात् ॥

(द्वितीयज्येष्ठेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणे सूत्रम् ॥)

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्कृतुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूयं प्रकृत्येष्टिरवेष्टयाख्या श्रुताऽत्र तु ॥

विप्रक्षत्रियविद्धमेवाद्भविषां व्यस्ययः क्रमे ॥ ४ ॥

विप्रादेरनुवादः स्यात्प्रापणं वाऽनुवादगीः ॥

व्यस्ययाय त्रयाणां च राजत्वाभासिरस्ति हि ॥ ५ ॥

न राजयथोगाद्वाजत्वं क्षत्रियत्वं तु तत्त्वतः ॥

अप्राप्तप्रापणं तस्मान्न रथंतरतुल्यता ॥ ६ ॥

राजसूयप्रकरणे काचिदिष्टिरवेष्टिनामिका श्रूयते—“आग्नेयमष्टादशालं निवेपेत्,
हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमकादशकालम्, ऋषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरम्, विशङ्को

१ क. स. ग. ‘वय्यादि’ । २ क. ल. ग. ‘वय्यादि’ । ३ क. ‘केऽह’ । ४ क.
‘वेष्टयात्र’ ।

प्रैष्टौही दक्षिणा । मैत्रावस्त्राणामभिस्नाम्, वशा दक्षिणा । बाह्वस्त्रं चरुम्, शितिष्ठे दक्षिणा ॥ इति । तस्याप्रैष्टौ हविर्षा क्रमव्यत्ययः श्रूयते—“ यदि ब्राह्मणो यजेत, बाह्वस्त्रं मध्ये निधायऽऽहुतिं हुत्वा तमभिवारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम् ” इति । तत्र यथा पूर्वाधिकरणे—ऐन्द्रवायवाग्रत्वं व्यवस्थापयितुं यदिशब्दयुक्तेन वाक्येन रथतरं निमित्तत्वेनादूदितम् । एवमत्रापि पञ्चमस्थाने श्रूयमाणं बाह्वस्त्रं चरुं मध्ये तृतीयेस्थाने स्थापयितुं “ यदि ब्राह्मणः ”—इत्यादि निमित्तत्वेनान्वयते । द्वितीयस्थाने श्रुतस्यैन्द्रस्य तृतीयस्थानेऽवस्थापयितुं “ यदि राजन्यः ” इत्यनुवादः । वैश्वदेवस्य तु स्वत एव तृतीयेस्थाने श्रवणात्तत्र मध्ये निधानविधिर्नित्यानुवादः । ननु राजकर्तृके राजभूये ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्यभावाच्चानुवादो युक्तः—इति चेत् । न । तयोरपि राज्ययोगहेतुराजशब्दार्थत्वात्, इति प्राप्ते,

ब्रूमः—राजशब्दः क्षत्रियजातौ रूढः, न तु राज्ययोगस्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् । प्रत्युत—राज्यशब्दस्य राज्ययोगः प्रवृत्तिनिमित्तम्, ‘ राज्ञः कर्म ’ इति विशुद्धं राष्ट्रप्रातिपदिकस्योपरि *प्रत्ययविशेषविधानात् । ब्राह्मणवैश्ययोः प्रजापालनेन राज्यशब्द उच्यते । तस्मात्—अपैष्टौ ब्राह्मणवैश्यौ पूर्वमप्राप्तात्वेन वचनेन प्राप्येते । ननु राजभूयस्य राजकर्तृकत्वात्तदन्तर्गताया अवष्टेरेपि तथात्वात्तस्यां ब्राह्मणवैश्ययोः प्राणमयुक्तम्—इति चेत् । मैवम् । अन्तर्गष्टौ तदसंभवेऽपि राजसूयाद्वहिः प्रयुज्यमानायावपैष्टौ तत्संभवात् । तस्मात्—अत्र ब्राह्मणादिकर्तृकं यथोक्तगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति न रथतरादितुल्यत्वम् । यदिशब्दस्तु निपातत्वादन्तर्गकोऽर्थान्तरवाची वेत्युत्प्रेष्यम् ॥

(तृतीय आधानस्य विधेयत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वसन्ते विप्र आदध्यात्तत्रैवोपनयति तम् ॥

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥ ७ ॥

* “ पत्यन्तस्रोहितादिभ्यो लृक् ” (पा० सू० ५ । १ । १२८) इत्यत्र “ राजाऽमे ” इति गणसूत्रेण यक्यत्ययोऽस्मासे समासे च प्राप्तस्य व्यञ्जो बाधक इति धृक् । एतेन व्यञ्ज्यत्वस्यैवदन्त्याभ्यकारः क्षारः प्रत्युक्तः ।

१ क. ख. ग. पष्ठौही । २ ख. ग. ‘ याऽऽहुतिमाहुतिं ’ । ३ ग. इत्येतन्निति । ४ क. ‘ जयतिपादकं ’ । ५ छ. ‘ पचारि ’ । ६ क. ‘ वैश्वदेव ’ ।

इन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसंभवात् ॥

लुप्ते आधातोपनीतीं प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥ ८ ॥

लौकिकाग्नेः पुस्तकाच्च तस्मिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ॥

कालविप्रादिसंयुक्तमतोऽप्राप्तं विधीयते ॥ ९ ॥

“ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीत । ग्रीष्मे राजन्यः । शरदि वैश्यः ” इति श्रूयते ।
“ वसन्ते ब्राह्मणमुपनयति । ग्रीष्मे राजन्यम् । शरदि वैश्यम् ” इति च । तत्र वस-
न्तादिकालविशेषं विधातुं ब्राह्मणादयोऽनूच्यन्ते । न च तेषां प्राप्त्यभावः, क्वचननुष्ठान-
नान्यधानुषस्तया क्लृप्तत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निम्, अनुष्ठानप्रकारज्ञापिकां विद्यां
च विना कर्मानुष्ठानं संभवति । अग्निश्च नाऽऽधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं
कल्पयति, विद्या चोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेणासंभवन्ती ब्राह्मणाद्युपनयनं कल्पयति—
इति तत्र प्राप्तिः—इति चेत् । मैवम् । लौकिकाग्नौ होतुं, पुस्तकपाठेनाविद्यन्तुं च
शक्यत्वेनाऽऽधानोपनयनधारकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्मात्—वसन्तादिकालविशिष्टे
ब्राह्मणादिकर्तृके आधानोपनयने अत्र विधीयते ॥

(चतुर्थे दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणे सूत्राणि ९—११)

अयनेषु चोदनान्तरं संज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥ समाप्तं च फले

वाक्यम् ॥ ७ ॥ विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥ गुणात्संज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

यद्दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ॥

कर्मन्तरं गुणो धोक्तदर्शादौ फलसिद्धये ॥ १० ॥

गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ॥

गुणो व्युत्पत्तिज्ञोषाम्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ॥ ११ ॥

यदीदृशमासप्रकरणे श्रूयते—“ दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत ” इति । तत्र—
दाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचिद्गुणस्य लोके प्रसिद्धयभावबुद्धिश्चादिव्यभिचामानाधिकर-
ण्येन कर्मनामत्वात् “ अथैष ज्योतिः ” इत्यादिवदुर्वक्संज्ञायां कर्मन्तराविधिः—इति चेत् ।
न । दाक्षायणशब्दस्याऽऽव्रजित्वाचकत्वात् । तच्च शब्दनिर्वचनाद्व्यभिचाराद्व्याज्यम् ।

म्यते । तथा हि—‘अयनम्’ इत्यावृत्तिरुच्यते । ‘दशस्येमे दासाः, तेषामयनम्’ इति तद्विनिश्चयम् । इत्स उन्साही धूनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां प्रयोगाणामावृत्तिर्दाशायणशब्दार्थः । तथा चाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासस्त्वको यज्ञो दाशायण-यज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “द्वे वैर्णमास्यौ यजेत । द्वे अमावास्ये” इत्यादिवाक्येनोपादयगम्यते । ततो दृष्ट्यादिवत्प्रसिद्धार्थत्वाद्दर्शपूर्णमासयोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमावृत्त्याख्यगुणविधिः । न तूद्दिष्टादिवत्कर्मनामपेक्षम् ।

एवं “साकंप्रस्थौष्येन यजेत पशुकामः” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संवाध चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकं प्रस्थौष्यः । तद्युक्तो वागः साकंप्रस्थौष्यः । तथासति प्रकृते दर्शयागे पशुफलाय साकंप्रस्थौष्याख्यो गुणो विधीयते ॥

(फलमे द्रव्यदेवतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणे सूत्राणि १२—१९)

संस्कारश्चाधिकरणेऽकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमूलत्वात् ॥ १३ ॥

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्मसंब-

न्धात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वायव्यः श्वेत आलम्ब्यो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ॥

निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धर्माषामुष्टिनिरुत्तयोः ॥ १२ ॥

गुणौ श्वेतं चरुं किंवा यावत्काथितकर्मणी ॥

फलार्थे अथवा यागे विशिष्टौ विहिताविह ॥ १३ ॥

श्वेत्यं वायुस्पृग्गीषायामाग्रेये च रविप्रभे ॥

चैरुर्गुणश्चरुः स्थाली निर्वापस्तु तदाश्रितः ॥ १४ ॥

फलहानिर्न तर्हि तु यावच्चोदितकर्म तत् ॥

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥ १५ ॥

अन्तरभेदमाज्ञायते—“वायव्यं श्वेतमालभेत मृत्तिकामः” इति, “सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मतेजोर्धर्माषामुष्टिनिरुत्तयोः” इति च । तथा—दर्शपूर्णमासयोरिदमार्त्तायते—“ईषामाल-

१ रु. ‘स्यौ’ हे । २ ड. ‘स्थायिन’ । ३ ग. ‘स्थाय्यः’ । ४ त. ‘स्थायः’ । ५ ग. ड. ‘स्थायीयः’ । ६ त. १ ग. ‘स्थाय्याख्यो’ । ७. ‘स्थाय्याख्यो’ । ८ क. ग. ‘पिद्माल’ । ९ ग. चतुर्भुजःस्थो । १० ग. ड. ‘भूतम्’—“ई” ।

मेत ” इति, “ चतुरो मुष्टीर्विषयति ” इति च । इषा शक्यता लङ्गलदण्डवद्दीर्घः क्वाष्टविशेषः । तस्या आलम्भः स्पर्शः । तेनेतं दर्शपूर्णमासगतमालम्भमनूद्य तस्या-
मालम्भायामीषायां श्वेतस्वगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतक्वाष्टस्य वायुना स्पृश्यमा-
नत्वाद्वायव्यता संभवति । तथा—चतुर्मुष्टिर्निर्वणमनूद्य चरुगुणत्वेन विधीयते । चरुः
स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । निरुसस्य हविष आश्रयतया मूर्ध्वतदमासंक्न्वा-
त्सौर्यत्वम् । मूतिब्रह्मवचसे फले च सर्वकामिकयोर्दर्शपूर्णमासयोः पूर्वसिद्धे एवानुव्रते ।
तस्मात्—गुणविधी—इत्येकः पूर्वपक्षः ।

नहि फलपदयोर्नित्यवच्छ्रुतयोः संभवत्ययोनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वम्, आनर्थक्यं
वा युक्तम् । तस्मात्—गुणफलविशिष्टे कर्मान्तरे विधीयेते । तदाऽपि यागस्याश्रवणा-
दालम्भनिर्वापयोरेव श्रवणाद्यावदुक्तकर्मविधिः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

श्वेतपशुचतुर्द्वययोः, वायुमूर्ध्वदेवतयोश्च स्पष्टं प्रतीयमानतया रूपवतोर्वागयोरपि-
कयोर्वास्मिन्मशक्यत्वाद्भुव्यदेवताविशिष्टयोर्वागयोर्विचिरम्युपगतव्यः । “ मूतिकाभो वाय-
व्येन श्वेतेन पशुना यजेत ” “ ब्रह्मवचसक्वामः सौम्येण चरुणा यजेत ” इत्येवंविधोऽर्थसिद्धो
विधिः । द्रव्यदेवतासंन्धकारितस्य यागस्य लिङ्गप्रत्ययेन कर्तव्यताविधावालम्भनिर्वापयोः
धात्वर्थयोः का यातिः—इति चेत् । “ अनुवाद् ” इति ब्रूमः । तत्रासिस्वाधिकी,
निर्वापालम्भान्तरेण तत्तथासासिद्धेः । तस्मात्—यागविधिः—इति सिद्धान्तः ॥

(षष्ठे वरसलम्भादीनां संस्कारताधिकरणे सूत्रे १६—१७)

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वत्सालम्भो यजिः स्पर्शो वा वायव्यादिवद्यजिः ॥

स्पर्शः स्याद्देवराहित्यात्संस्कारः प्राथपाठतः ॥ १६ ॥

अग्निहोत्रदोहाधिकारे श्रूयते—“ वत्समालभेत ” इति । तत्र “ विमतो वत्सा-
लम्भो यजिः स्यात्, प्राणिद्रव्यकालम्भत्वात्, वायव्यालम्भवत् ” इति चेत् । न । देव-
तौराहित्येन तद्वैषम्यात् । किंच—“ अर्थं वत्सालम्भोऽग्निहोत्राङ्गसंस्कारः, तत्राप्ये
पठितत्वात्, इतरसंस्कारवत् ” । तस्मात्—अयं स्पर्शमात्रविधिः ॥

१ क. स्पर्शस्य देव । २ ग. भवनत्वा । ३ ग. ड. ताराहितत्वेन । ४ १८, यन्मा ।

(सप्तमे नैवारचरोराधानार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संयुक्तस्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिर्नयोगात् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चरुर्मवाति नैवार उपपद्यते चरुं स्थिति ॥

यागः स्यादुपधानं वा यागः शेषोक्तदेवतः ॥ १७ ॥

यागत्वानिश्चये शेषो नापेक्ष्योऽतो यजिः कुतः ॥

किं तूपधानमात्रत्वं यावदुक्तं चरौ स्थितम् ॥ १८ ॥

अग्नौ श्रूयते—“नैवारश्चरुर्मवाति” इति, “चरुमुपपद्यति” इति च । तत्र—
नैवारचरुद्रव्यको यागो विधीयते । न चात्र देवताया अभावः “बृहस्पतेर्वा एतदक्षं
यज्ञीवाराः” इति वाक्यशेषेण देवतासिद्धेः । उपधानं तु यागोपयुक्तस्य प्रतिपत्तिः
स्विष्टकृदादिवत्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘यागविधौ निश्चिते सति वक्ष्यदेवतायामपेक्षितायां वाक्यशेषवलादेवता-
कल्पति, इह तु देवताकल्पनेन यागविधित्वनिश्चयः । इत्यन्योन्याश्रयः । तस्मात्—
इहोपधानमात्रं विधीयते ॥

(अष्टमे पान्तीवतस्य पर्याग्निकरणगुणकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

पान्तीवते तु पूर्वत्वादवच्छेदः ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पर्याग्निकृतः पान्तीवत उत्सृज्यत इत्यसौ ॥

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥ १९ ॥

प्रत्यभिज्ञातमालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ॥

गुणं पर्याग्निकृत्यारूपं वक्तुमुत्तरनिवृत्तये ॥ २० ॥

न दुष्टा परिसंख्याऽत्र चोक्तात्प्राग्निधौ सति ॥

पर्याग्निकरणान्ताङ्गीतिः क्लृप्तेपकारतः ॥ २१ ॥

“त्वाङ् पान्तीवतमाह्वेत” इति प्रकृत्येवमाज्ञातम्—“पर्याग्निकृतं पान्तीवतमु-
त्सृजन्ति” इति । तत्र—पर्याग्निकृतशब्देन संस्कृतशुभ्रंयस्य पान्तीवतशब्देन फणी-
वलासकदेवतासंन्यस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्याग्निकृतपान्ती-
वतशब्दयोरेववाहितान्यो लभ्यते । सिद्धान्ते तु ‘पर्याग्निकृतमुत्सृजन्ति’ इत्यन्वयं

वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्मात्—वायव्यपशुवद्यागाविधिः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अनारम्याधीतत्वात्ताति वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वाद्यभ्यस्वेन प्रकृतः पशुः पालीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पथशिक्षितशब्दान्वितेन 'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन पथशिक्षणस्यो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पथशिक्षणस्य विद्वतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गाननुवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थत्यागः, अन्वार्थस्वीकारः, प्राप्तबाधश्चेति त्रयो दोषाः । पथग्निकरणत्वाक्ये स्वार्थो विधिरित्युच्येत, अन्वार्थो निषेधः स्वी कियेत, चोदकप्राप्तानुपारितनाङ्गानि बाधेरन् । मैवम् । 'पथग्निकरणोत्तरभावीन्यङ्गानि नागृह्यानि' इत्येतस्याः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि तद्विवृतिः— 'आर्थिकी' इति ब्रूमः । चोदकप्रवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते, प्रत्यक्षोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशात्प्रबलत्वात् । तथास्तस्युपदिष्टैरेवाङ्गीरितकालादृश्यां विद्वतौ चोदकस्याप्रवृत्त्यैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्यन्ते । नचानेन न्यायेन पथग्निकरणात्प्राचीनानामप्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पथग्निकरणस्य नूतनत्वे सस्युपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्फलस्रोपकारं पथग्निकरणं, तदवस्थापदस्यैवात्र निषेधत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविन एवोपकारः कल्प्य इत्यत्रापि तादृशस्यैव विधानात्पथग्निकरणान्ताङ्गीरिति सिध्यति । एवं च सति 'उत्सृजन्ति' इत्याख्यातेन यथोक्तपथशिक्षणविधिवर्धसिद्ध उपरितनाङ्गेऽस्मिन् धातुनाऽन्यते । तदेवमत्र गुणविधिः ॥

(नवमे, अवाभ्यादीनां ग्रहनामतधिकरणे सूत्रम् ॥)

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमात्रचयति—

यदद्रव्यं गृहीत्वैति गृह्णात्यंशुमिति द्रव्यम् ॥

तद्यागो वा गुणो यागः स्यादद्रव्यांशुनामतः ॥ २२ ॥

ग्रहधारेव नाम स्यादानन्तर्याद्विधिस्तयोः ॥

गुणोऽतस्तस्य वाक्येन ज्योतिष्टोमाभिगामिना ॥ २३ ॥

अनारम्य ध्रुवते—“एष वै हविषा हविर्भजेत, योऽद्रव्यं गृहीत्वा सोमाय व्रजेत” इति, “परा वा एतस्याऽऽयुः प्राण एति, योऽंशुं गृह्णाति” इति च । तत्र—अद्र

भ्यशब्दस्य ज्योतिरादिवदपूर्वतामावात्तन्नामको ग्रामो 'यजते' इत्यास्त्यतेन विधीयते ।
'अंशुम्' इत्यत्र यजतेरश्रवणेऽपि नामविशेषकलादेवापूर्वयागविधिः । नचात्र द्रव्यदेवतयोर-
भावः, ग्रहणलिङ्गेन ज्योतिष्टोमविकृतित्वाक्यतौ तद्व्याविध्यन्तातिदेशेन तस्मिन्—इति
प्राप्ते,

ब्रूमः—भवत्वदाम्यंशुशब्दयोर्नामत्वम् । ते च नाम्नी ग्रहयोरेव स्याताम्, न तु
यागयोः । 'गृहीत्वा' इतिशब्दस्यानन्तरमेव पाठात् । यजतेस्तु व्यवहितः । तादृशोऽपि
यजिंशुवाक्ये नास्ति । तस्माद्ग्रहयोरेवात्र विधिः । ग्रहणं च ज्योतिष्टोमगतस्य सोमसस्य
संस्काररूपे गुणः, ऐन्द्रवायवादिग्रहणसमानत्वात् । यद्यप्यत्र न प्रकृतो ज्योतिष्टोमः,
तथाऽपि तत्संन्विग्रहणद्वारा वाक्यस्य ज्योतिष्टोमगामित्वम् । अत एव 'सोमायादाम्यं
गृहीत्वा' इति निर्दिश्यते । अथवा—तैत्तिरीयाणां षष्ठकाण्डे षष्ठे प्रपाठके प्राक्करणिकं
धिनियोजकं वाक्यं द्रष्टव्यम् । तस्मात्—ज्योतिष्टोमे गुणविधिः ॥

(दशमे, अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणे सूत्राणि २१-२३)

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्कुशब्दः प्रतीयते ॥ २१ ॥

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ तत्सं-

योगात्कुतुस्तदास्यः स्यात्तेन धर्मविधानानि ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अग्निं चिनुत इत्यत्र ग्रामो वा संस्कृतिर्धजिः ॥

लिङ्गेन यागनामत्वाद्यजिना चानुवादतः ॥ २४ ॥

कृत्वा द्रव्यस्य नामैतद्द्वेष्टराधानवञ्जितः ॥

संस्कारः संस्कृते वद्धावग्निष्टोमो विधीयते ॥ २५ ॥

“य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इत्येवं विधाय श्रूयते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनायुज-
यति, तमुक्थ्येन, तं षोडशिनः, तमतिरात्रेण” इत्यादि । अत्र—अग्निशब्दो याग-
वाची, स्तोत्रशब्दादेः कृतलिङ्गस्य श्रूयमाणत्वात् । तच्च लिङ्गमेवं श्रूयते—“अग्नेः
‘स्तोत्रम्, अग्नेः शस्त्रम्’ इति, “षडपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति” इति च । यदि लिङ्गं
प्रापकापेक्षम्, तर्हि यजिना तदनुवादः प्रापकोऽनुत्तु । “अग्निमग्निष्टोमेनायुजयति”
इत्येतस्मिन्वाक्ये “अग्निं यजति” इति यजिसामानाधिकरण्यात् “उवांशु यजति”

१ ख, 'नित्यव्य' । २ ग, 'नित्यत्वा' । ३ ख, म, 'जकथा' । ४ क, ग, छ, संस्कृतिः ।
५ ख, 'होमे वि' । ६ क, ग, 'जतीति' ।

इतिविद्यागनामत्वम् । अपोच्येत—अतुशब्दस्याग्निशब्देनात्वयाद्यन्वयोऽग्निष्टोमस्य, इति ।
तथाऽप्यग्नेः पुरोधजने सत्यश्लिष्टोमस्यानुयजनं संप्रदाते । ‘देवदत्तमुगच्छति यज्ञादत्तः’
इत्यत्र देवदत्ते पुरोगमनदर्शनात् । तस्मात् “अग्निं चिनुते” इत्यत्राग्निनामक्यो याम
आख्यातेन विधीयते । चिनोतिस्तु “इष्टकाभिरग्निं चिनुते” इति वाक्यप्राप्तस्य चयनस्य
सोमयागविकृतित्वेन प्राप्तस्य ग्रहसमुदायस्यैवातुवादः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—अग्निशब्दो रूढ्या वह्निद्रव्यमाचष्टे । रूढिश्च वल्लभतया लिङ्गादिकल्प्या-
द्यागवाचित्वाद्ब्रह्मणीयसीति न यागनामत्वम् । न चात्र यागरूपमास्ति । द्रव्यदेवतयोरसिद्धेः ।
अतः “अग्निमादधीत” इत्युक्ताधानवत् “अग्निं चिनुते” इत्युक्तं चयनमग्निद्रव्य-
संस्कारः । न च संस्कृतस्य विनियोगाभावः, “अग्निमग्निष्टोभेन यजते” इत्यादिवाक्यै-
रग्निष्टोमादौ विनियोगात् । तस्मात्—संस्कारविधिः ।

(एकादशे मासाग्निहोत्रादीनां कृत्वन्तरताधिकरणे सूत्रम् ।)

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तकर्मात्र मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥ २६ ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये तासामसंभवात् ॥

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥ २७ ॥

कुण्डपाथिनामयने श्रूयते—“उपसद्भिश्चरित्वा” “मासमग्निहोत्रं जुहोति” “मासं
दर्शपूर्णमासार्थं यजेत” इति । अत्र—प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्रा-
प्तत्वाविधीयते—इति चेत् ।

भैवम् । किं मास एव विधीयते, “उपसद्भिश्चरित्वा” इत्युक्तोपसदोऽपि । नाऽऽद्यः,
उपसदापि नित्याग्निहोत्रप्राप्तिरहितानां तन्मते विधातव्यत्वात् । न द्वितीयः, प्राप्ते
कर्मण्यनेकगुणविधौ वाक्यभेदापत्तेः । ननु मा भूतर्हि गुणविधिः । कर्मान्तरत्वे किं प्रमा-
णम्—इति चेत् । ‘प्रकरणान्तरम्’—इति ब्रूमः । न ह्येतन्नित्याग्निहोत्रस्य प्रकरणम्,
अज्ञानहितत्वात् । अर्थनिरूपेण ह्येतत्प्रकरणम्, अधनमारम्याधीतत्वात् । का तर्हि नित्या-

१ क. ‘तेनाभिधी’ । २ ख. ग. ड. ‘तित्वा’ । ३ क. ‘लुक्त्वा धा’ । ४ क. ‘कस्
ति’ । ५ ख. ग. घ. ड. ‘ते’ ‘मा’ । ६ ख. ‘होमम्’ । ७ क. ग. ड. ‘लुक्त्वा उप’ । ८ क
ख. ‘ति मासे ब्रू’ । ९ ड. ‘यन् त्वेत्’ । १० ख. ‘नस्थेन’ । ११ ग. ‘स्य त्वेत्’ ।

ग्निहोत्रे गुणविधिशङ्का—इति चेत् । प्रकरणस्यासमर्पकत्वेऽप्यग्निहोत्रशब्देनैतत्समर्पणा-
देशा शङ्का भवति । सा च वाक्यभेदापरस्या निराकृता । तथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं
निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुण विवापयितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शक्तौ नित्द्वयां
तद्वत्स्यः प्रकरणभेदे नित्याग्निहोत्राददं कर्म भिनसि । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थं
इति सप्तमे वक्ष्यते । ननूपसन्त्यासाम्भ्यां विशिष्टाभेदं कर्म विधीयते । ततो वाजिनन्यायेन
गुणभेदात्कर्मभेदः, न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । ‘उपादेशतया विधेयो गुणो
वाजिनम् । मासस्त्वनुपादेशः’ इत्येकं वैषम्यम् । ‘द्रव्यत्वेन रूपान्तर्गतं वाजिनम् । मासो
न तथा’ इत्यपरं वैषम्यम् । परमाधत्तस्त्वत्र प्रथमतःप्रतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं कर्मभेदं
गुणभेद उपोद्धलयति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदेहेतुः ।

(द्वादशे, आग्नेयादिकाम्येष्ट्यधिकरणे सूत्रम् ।)

फलं चाकर्मसंनिधौ ॥ २५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अष्टाकपालमाग्नेयं रुक्लामः प्राकृते फलम् ।

कर्मान्यद्वा फलं भानात्पूर्वव्यायाप्रवेशनात् ॥ २८ ॥

मा मूर्द्धिन्नं प्रकरणं कर्मान्तरमसंनिधेः ॥

अनारभ्याधीतमेतद्वृषं त्वन्यूनमीक्षते ॥ २९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वधेद्वक्लामः” इति । रुक्लामस्तेजस्कामः ।
अत्र—इष्टानां प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासगतमग्नेययागमनूद्य तत्र तेजस्कामरूपं फलं विधीयते ।
कुतः—वाक्येनऽऽग्नेयफलसंज्ञकस्य भासमानत्वात् । न च पूर्वोक्तमासोऽग्निहोत्रन्यायेन
कर्मान्तरत्वम्, वैषम्यात् । तत्रायनमारभ्याधीतत्वादिति प्रकरणान्तरत्वम् । इह त्वनार-
भ्याधीतत्वेन प्रकरणमेव तावच्चास्ति, कुतोऽत्र प्रकरणान्तरत्वम् । किंच मासोऽनुपादेशः,
अग्निहोत्रानुसारेण संपादयितुमशक्यत्वात् । तत्र तूपादेशम्, दार्शपौर्णमासिकमग्नेयानुसा-
रेण तेजसः कामयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्—फलविधिः—इति प्राप्तं,

श्रुमः—प्रकरणान्तरत्वाभावेऽप्यनारभ्याधीतत्वादसंनिधिरस्त्येव । स एवात्र कर्म
भिनसि । नचात्र वाजिनन्यायेन कर्मभेदः, अष्टाकपालद्रव्याग्निदेवतात्मनो रूपसंयोग-

यथैकविधत्वात् । यदि प्रकरणांतरत्वमप्यसंनिधिकृतमित्यसंनिधिरिव मासाग्निहोत्रकर्मभेद-
हेतुः, तर्हि तस्यैवायं प्रश्नोऽस्तु । फलं च मासवदनुपादेयम् । अन्यथा सावनैवदकलत्व-
प्रसङ्गात् । कामना च विषयसौन्दर्यज्ञानात्स्वत एवात्पद्यते, न तु विविधप्रवणात्संपद्यते ।
यथाधिकरणयोगान्ययभेदः, यदि वा न्यायैक्यम् । सर्वथा तत्रस्कारभेदः कर्मान्तरम् ।
काम्योष्टिकाण्डपठितेषु “एन्द्राग्नभेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः” इत्यादिष्वयमेव
न्यायो द्रष्टव्यः ॥

(त्रयोदशे—अवेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणे सूत्रम् ॥)

संनिधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनःश्रुतिः ॥ २६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यजेत्समे यौर्णमास्यां यावज्जीवं तथैतया ।

अन्नाद्यकाम इत्यादौ कर्मभेदोऽथवा गुणः ॥ ३० ॥

विध्युपादानयोगैक्याद्देशादेरनुपसितः ।

आवदपके कर्मविधौ तद्भेदः पुनरुक्तिः ॥ ३१ ॥

देशादियोगस्याप्राप्तेर्विधिर्न ह्येकता तयोः ।

पुंशब्दयोग्यापुति त्वात्पुनरुक्त्वा त्वनुद्यते ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे देशकालनिमित्तान्यान्नायन्ते—“समे यजेत” “यौर्णमास्यां
यजेत” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” इति । अवेष्टिप्रकरणे फलमाज्ञातम्—
“इत्याज्जाद्यकामं याजयेत्” इति । आदिशब्देन संस्कारो गृहीतः । स च दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणे समाज्ञातः—“शेषं स्विष्टकृते समवधति” इति । तत्र—देशकालनि-
मित्तफलसंस्कारा अननुष्ठेयत्वादनुपादेयाः । अत एव न विधेयाः । उपादानविधिशब्दयोः
पर्यायत्वात् । ततः—कर्मविधिः—इत्यवश्यमभ्युपेक्षम् । तत्र—प्रकरणेनो दर्शदिः
पूर्वविहितस्यैवैभिर्वाक्यैः पुनर्विधाने “समिधो यजति” इत्यादिवदभ्यासादेव कर्म-
भेदः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—देशादीनामविधेयत्वेऽपि विहितकर्मणा सह तेषां संकषो विधीयताम् ।
स च कर्मवत्पूर्वं न विहित इत्यप्राप्तत्वाद्विधिमर्हति । यदुक्तम्—उपादानविधिशब्दो
पर्यायो—इति । तदस्ति । ‘अप्रवृत्तप्रवर्तनं विधानम्, तच्च पुरुषविषयः शब्दव्या-

* पुस्तकान्तरे ‘नुपादितः ।

१ स. ‘विध्यात् । २ ग. ‘नत्व’ । ३ क. स. ‘धोः । पुनरावृत्त्यावृत्तत्वा’ । ग. ‘धोः
पुनरावृत्त्यावृत्तत्वा’ । ४ ग. ‘त्वैभि’ ।

पारः । अकनुष्ठितस्यानुष्ठानमुपादानम् ; तच्च कर्माविषयः पुरुषव्यापारः^१ इति महान्भेदः ।
 योऽपि—दर्शयित्वा पुनर्विधिः सोऽपि देशादिसंभवं विधातुं कर्मावुवादः—इति न कर्म-
 भेदमावहति । “ समिधो यजति ” इत्यादौ विधेयगुणान्तराभावेनानुवादसंभवात्पुनर्विधानं
 भेदहेतुः—इति वैषम्यम् ।

(चतुर्दशे, आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणे सूत्राणि २७-२९)

आग्नेयस्तूकहेतुत्वादाभ्यामेन प्रतीयते ॥ २७ ॥

अविज्ञामानु कर्मणा द्विरुक्तेर्न विधीयते ॥

॥ २८ ॥ अन्यार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दर्शपूर्णमासप्रोक्त आग्नेयः केचलोऽप्यसौ ।

दर्शं यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादाः^२ ॥ ३३ ॥

अभ्यासादन्यकर्मत्वं दर्शष्टौ द्विः प्रयुज्यताम् ॥

एकत्वप्रत्यभिज्ञानादनुक्त्यैन्द्राग्रसंस्तुतिः ॥ ३४ ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णिमास्यां वाच्यतो भवति ” इति कालव्ये-
 विहितम् । “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इत्येकस्मिन्काले पुनर्विहि-
 तम् । तत्र—अविशेषपुनःश्रुतिरूपेणेत्यभ्यासेन प्रयोजानाभिव भेदः । तथा सत्याग्नेयया-
 गस्य दर्शकाले द्विःप्रयोगः—इति चेत् ।

न । प्रत्यभिज्ञानादाग्नेयस्यैकत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादकत्वात् । न चानुवादो
 व्यर्थः, विधेयैन्द्राग्रस्तुत्यर्थत्वात् । यद्यप्यग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति तथाऽपि
 न केवलेनाग्नेया साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः समीचीनतरः । तस्मात्—

“ ऐन्द्राग्रः कर्तव्यः ” इति विधेयस्तुतिः । प्रयान्वैषम्यं तूक्तमेवानुसंसेयम् ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायामालाविस्तरे द्वितीया-

ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र वादे	आदितः
अधिकरणानि	१४	८७
सूत्राणि	२९	२९७

१ य. “पौर्णिमयोः प्रो” । २ क. ख. “र्णमासयोः । प्रो” । ३ क. यदेति । ४ ख. ग.
 तदा ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।)

(प्रथमे यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणे सूत्राणि १—७)

यावज्जीविकोऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

कर्तुर्वा श्रुतिर्भयोगात् ॥ २ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे

हि प्रक्रमेण नियम्येत, तत्रानर्थक्यमन्यत्स्यात्

॥ ३ ॥ अपवर्गं च दर्शयति, कालश्चेत्कर्मभेदः

स्यात् ॥ ४ ॥ अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ कर्तुस्तु नियमात्काल-

शास्त्रं निमित्तं स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवं जुहोतीति धर्मः कर्मणि धृषि वा ॥

कालत्वात्कर्मधर्मोऽतः काम्य एकः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥

न कालो जीवनं तेन निमित्तप्रविभागतः ॥

काम्यप्रयोगो भिन्नः स्याद्यावज्जीवप्रयोगतः ॥ २ ॥

बह्वृत्तबाह्याण्ये श्रूयते—“ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्र—यावज्जीव-
शब्दो मरणावधिकालपरः । तत्कालसंबन्धः प्रकृते काम्याग्निहोत्रे पूर्वमप्राप्तत्वात्
' जुहोति ' इत्यनुदिते कर्मणि विधीयते । तथा सत्यस्य वाक्यस्य नियमप्रयोगविधाय-
कत्वाभावेन वाक्यान्तरविहितः काम्यप्रयोग एक एवाग्निहोत्रस्य पर्यवस्यति । स च
काम्यप्रयोगोऽभ्यासितव्यः, सकृदनुष्ठानस्य “ अग्निहोत्रं जुहुयात्सर्गकामः ” इत्यनेनैव
सिद्धत्वात् । ‘ यावज्जीवम् ’ इत्यस्य कालविकर्षार्थप्रसङ्गात् । तस्मात्—अर्थ काम्य-
कर्मणोऽभ्यासासिद्धये कालरूपवर्गविविधः । इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचकः, किंतु लक्षकः । वाच्यार्थस्तु—
कृत्स्नजीवनम् । नच—जीवनं कर्मधर्मत्वेन विधाय शक्यम्, तस्य पुरुषधर्मत्वात् । तं
च पुरुषधर्मं निमित्तिकृत्याग्निहोत्रप्रयोगो विधीयते । नच—अत्र कर्मभेदः, तद्धेतुर्न
शब्दान्तरादीनामभावात् । नच—अभ्यासस्तद्धेतुः, निमित्ताविशेषसद्भावेनाविशेषप्रयुक्त-
भावात् । अतः प्रयोगभेदः पर्यवस्यति, जीवनस्यात्र निमित्तत्वात् । सति निमित्ते नैमि-

सिक्तस्य त्यागाद्योगाक्षित्यत्वमर्थसिद्धम् । न च—जीवननिमित्तनैस्तर्पणं प्रयोगनैरन्तर्यामिनि,
साध्यं प्रतःकालधोर्विहितत्वात् । तस्मात्—जीवनस्य पुरुषधर्मत्वाक्षित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नौ ॥

(द्वितीये सर्वशास्त्राग्रत्ययेककर्मताधिकरणे सूत्राणि ८—३९)

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाशक्तिसमाप्तिवचन-
प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु कर्मभेदः स्यात्
॥ ८ ॥ एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्
॥ ९ ॥ न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात्
॥ १० ॥ सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात् ॥ ११ ॥
कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥ एकत्वेऽपि परम्
॥ १३ ॥ विद्यायां धर्मशास्त्रम् ॥ १४ ॥ आग्नेय-
वत्युन्धचनम् ॥ १५ ॥ अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयो-
गाविशेषात् ॥ १६ ॥ अर्थसंनिधेश्च ॥ १७ ॥
न चैकं प्रति शिष्यते ॥ १८ ॥ समाप्तिवच्च
संश्लेषा ॥ १९ ॥ एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्ति-
समाप्तिवचनानि ॥ २० ॥ प्रायश्चित्तं निमित्तेन
॥ २१ ॥ प्रकमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥ समाप्तिः
पूर्ववत्स्वायथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥ लिङ्गमवि-
शिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र कर्मचोदना तस्माद्द्वा-
दशाहस्याऽऽहारव्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥ द्रव्ये
चाचोदितत्वाद्विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाव्यव-
तिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥ विहि-
तप्रतिषेधात्पक्षेऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥ सारस्वते

विप्रतिषेधायदेति स्यात् ॥ २७ ॥ उपह्वयेऽपति-
प्रसवः ॥ २८ ॥ गुणार्था वा पुनःश्रुतिः ॥ २९ ॥
प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥ अपि वा कर्म-
संयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां व्यवतिष्ठेत ॥ ३१ ॥
विरोधिना त्वसंयोगादैककर्म्येऽतत्संयोगाद्धिनीनां
सर्वकर्मप्रत्ययः स्यात् ॥ ३२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

शास्त्राभेदात्कर्मभेदो न वा, कर्मात्रं भिद्यते ॥
वृद्धं काठकनामादि बहु भेदस्य कारणम् ॥ ३ ॥
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते युज्यन्ते भेदहेतवः ॥
रूपादिप्रत्यभिज्ञानादभिन्नं कर्म गम्यते ॥ ४ ॥

काठककाण्डमाध्यंदिनतैत्तिरीयादिशास्त्रासु दर्शपूर्णमासस्य कर्माऽऽज्ञातम् ।
तत्र शास्त्राभेदात्कर्म भिद्यते । कुतः—भेदकारणानां नामभेदादीनां बहूनामुपलम्भात् ॥
काठक—काण्वादिको नामभेदः । कारीरीवाक्यन्वधीयानाः केचिच्छास्त्रिनो मूढो
भोजनमाचरन्ति, शास्त्रान्तराध्यायिनो नाऽऽचरन्ति, इति धर्मभेदः । एकस्यां शास्त्रायाम-
धीताः “इषे त्वा” इत्यादयो मन्त्राः, शलाशाशास्त्राच्छेदादयः क्रियाश्च, शास्त्रान्तरेऽ-
प्यधीयन्त इति पुनश्चिः । एवमशक्त्यादयो भेदहेतव उदाहर्याः । न ह्यस्याशुषा
मनुष्येण सर्वशास्त्राध्ययनपूर्वकं कर्मानुष्ठानं कर्तुं शक्यम् । तस्मात्—शास्त्राभेदेन कर्म-
भेदः । इति प्राप्ते—

*रूपभेदः—एकस्यां शास्त्रायामग्नीषोमीयमेकादशकपालम्, एकस्यां द्वादशकपालमिति
विन्दुवचनम्—केषांचिदनुदितहोमस्य, केषांचिदनुदितहोमस्य, इति । सम्राष्टिवचनम्—केषां-
चिद् ‘अत्रास्माकमग्निः परिसमाप्यते, अपरेषां त्वन्यपरिरुमासि, इति प्राचश्चित्तवचनम्—केषां-
चिदनुदितहोमव्यतिक्रमे, केषांचिदनुदितहोमव्यतिक्रमे, इति । अन्यार्थदर्शनम्—“यदि पुरा विदी-
क्षायाः स्मः, यदि वैशां गृहपतिर्गृहपतेर्वीऽनुष्ठानिणः” इति, “त एनमेव बृहत्तमानं ऋतुमुपेयुः,
उपेतं होषां रथन्तरम्, अथ यदि “क्रादिदीक्षायाः” इति, इष्टतर्पण-पुत्राणां च द्वादशाहं दर्श-
नम् । इति शबरमाध्वे विस्तारः ।

ब्रूमः—रूपाद्यभेदादेकं कर्म । आशेषाष्टाकपालादियागरूपं यदेवैकरयां शाखायाम्, तदेवान्यत्राप्युपलभ्यते । “दर्शपूर्णमासम्भां यजेत” इति यागरूपः पुरुषव्यापारश्चैकविधः । ‘दर्शपूर्णमासौ’ इति कर्मनामाप्येकम् । ‘श्रवणकामः’ इति फलसंबन्धोऽप्येकः । तस्मात्—अभिन्नं कर्म । पूर्वपक्षहेतवस्त्वन्यथा संगच्छन्ते । काठकादिकं ज्योतिरादिवन्न कर्मनाम ‘काठकेन यजेत’ इत्यश्रवणात् । ‘काठकमर्थोते’ इति प्रयोगाद्ब्रूमनामेल्यवगन्तव्यम् । प्रभोः जनादिरघ्ययनशर्मः । पुनस्तस्मिन्मध्येतृभेदाच्च दुप्यति । अल्पायुषाऽपि शाखान्तरस्थोपसंहारन्यायेन कर्मासुष्ठानुं शक्यते ॥ तस्मात्—अनन्यथासिद्धरूपप्रत्यभिज्ञानाच्छाखाभेदेऽपि कर्म न भिद्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२	९९
सूत्राणि	३२	१८९

(अथ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः)

द्वितीये कर्मणां भेदे सिद्धे मिक्षक्रियास्वयम् ॥

बुभुक्षितः शेषशेषिमावोऽतोऽज्जाभिधीयते ॥ १ ॥

अनेन द्वितीयतृतीययोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् ॥

* तर्हि निन्दा निर्वयं निन्दितं प्रयुज्यते । किं तर्हि—निन्दितद्वितीयसंज्ञितम् । तत्र न निन्दितस्य प्रतिषेधो गम्यते । किंतु—इतरस्य विधिः, तत्रैकस्मिन्नाग्रहोत्रे द्वौ कालौ विहितौ विकल्प्येते । अतो न कश्चिदोषः ॥ तथा—असमर्थानामेकस्मिन्भेदे विहितकृत्स्नमङ्गलतसुप्रसंहर्तुमशक्तिरस्ति, समर्थानां तु सर्वशास्त्राभ्योऽप्यागमितमधिकं विधिमुपसंहर्तुं शक्तिरस्ति, इति तैत्तिरीयकर्मत्वोऽपि न विरुद्धम् । तथा, एकस्मिन्नापि कर्मणि किंचिद्वस्तु समाप्तमिति कृत्वा सप्तासि शब्दः प्रयुज्यते यथा—आर्ध्वर्ध्वे समासे ज्योतिष्टोमस्य ‘समातो ज्योतिष्टोमः’ इति भवति । “उद्विजेत होष्यामि” इति प्रकान्ते, अन्यथा क्रियमाणे भवति दोषः । तत्र प्राग्विज्ञेयस्य विषयो भविष्यतीति कर्मैकत्वेऽपि न दोषः—इत्यादि शाबरमाध्वे विस्तारः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः शेषलक्षणम् ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

अशाब्दी शेषता शाब्दी वा न शाब्दप्रतीतिः ।

क्रियाकारकसंसर्गमात्रे व्युत्पत्तिसंभवात् ॥ २ ॥

गुणप्रधानभावेन संसर्गेऽन्तर्भवत्यसौ ।

व्युत्पत्तिसंभवात्तत्र शाब्दता स्यात्क्रियादिवत् ॥ ३ ॥

यदिदमस्मिस्तृतीयाध्याये प्रतिपाद्यं शेषत्वम्, न तच्छाब्दम् । कुतः—केनापि शब्देन शेषत्वस्याप्रतीयमानत्वात् । व्युत्पत्तौ हि शब्दः प्रत्यायकः । व्युत्पत्तिश्च न शेषशेषभावे क्वचिद्दृष्टा । लोके सर्वत्र क्रियाकारकान्वयस्यैव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनात् । अतः शेष-
ताया अशाब्दत्वात्तायमध्याय आरम्भणीय इति चेत् ।

मैवम् । अन्ये शेषशेषभावस्थान्तर्भावात् । न हि गुणप्रधानभावमन्तरेणान्वयः संभ-
वति । द्वयोर्गुणयोः परस्परकाङ्क्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् । एवं द्वयोः प्रधानयो-
रपि । अतो व्युत्पत्तिसंभवात्क्रियाकारकतद्वन्त्या यथा शाब्दाः, तथा तद्वन्त्यान्तर्गताः
शेषशेषभावोऽपि शाब्दः । तस्मादयमध्याय आरम्भणीयः ।

(द्वितीये शेषलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

शेषः परार्थत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वरूपहेतू न स्तोऽत्र स्तो वा नैवानिरूपणात् ।

परार्थत्वं शेषताहेतू रूपं तेनोपलक्षितम् ॥ ४ ॥

न तावदत्र शेषत्वस्य स्वरूपं निरूपयितुं शक्यते । तथाहि—शेषत्वं नाम किम्—
अविनाशूतत्वम्, प्रयोज्यत्वं वा, विध्यन्तविहितत्वं वा । नाऽऽद्यः, षड्यागानामाविना-
शूतानां परस्परशेषत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, “ पुरोडाशकपालेन तुषातुषवति ” इत्यत्र
द्वेषोपवापं प्रति शेषस्यापि कपालस्य तत्प्रयोज्यत्वाभावात् । न तृतीयः, विध्यादिविहितस्य
पलाशशाखाच्छेदस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यन्तविहितत्वाभावात् । तस्माच्चास्ति शेषतायाः
स्वरूपम् । नापि हेतुरस्ति, ‘विमतः शेषः’ एवञ्चात्, इति कस्यचिद्धेतोरनिरूपणात्—
इति प्राप्ते,—

१ ऊ. प्रतिपादितम् । २ ऊ. ‘नयो यथा शाब्दः, त’ । ३ क. तुषाणम् । ख. ग.
तुषोषवन्म् ।

ब्रम्—‘विमतः प्रयाजादिः शेषः, पारार्थत्वात्, मृत्यादिवत्’ इति हेतुः सुनिर्लेपः ।
अविनाशतत्वादीनां लक्षणानां मुख्यत्वेऽपि ‘पारार्थः शेषः’ इति लक्षणस्यादृष्टत्वात् । तेन
लक्षित आकारः स्वरूपम् । न च पारार्थ्यस्यैव हेतुत्वे लक्षणत्वे च सांकर्यम्, आकार-
भेदेन तद्वेदात् । दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं सहायीकृत्य बोधक आकारो हेतुः । इतरन्त्यावकाश-
बोधक आकारो लक्षणम् । तस्माच्छेषताया हेतुस्वरूपे विद्येते ।

(तृतीये शेषलक्ष्याधिकरणे सूत्राणि ३-६)

द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः ॥ ३ ॥ कर्माण्यापि
जैमिनिः फलार्थत्वात् ॥ ४ ॥ फलं च पुरुषार्थ-
त्वात् ॥ ५ ॥ पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं द्रव्यगुणसंस्कारमात्रं शेषोऽथवा फलम् ।
पुमान्कर्म च पक्षौ द्वावादयो मतभेदतः ॥ ५ ॥
शेषत्वमुपकारित्वं द्रव्यादावाहू बादरिः ।
पारार्थ्यं शेषता तच्च सर्वेष्वस्तीति जैमिनिः ॥ ६ ॥

स्वकालादिकं द्रव्यम्, अरुणिमादिको गुणः, अववातप्रोक्षणादिकः संस्कारः, एतेषु
त्रिवेष्वेव शेषत्वम् । स्वर्गः फलम्, तत्कामी पुरुषः, दर्शपूर्णमासौ कर्म, । न हि फला-
दीनां त्रयाणां शेषत्वमस्ति, उपकारित्वस्य शेषत्वलक्षणस्य फलादिष्वभावात्—इति बाद-
रिर्भतम् । पारार्थ्यं लक्षणमभिधेय ‘फलदयोऽपि शेषाः’ इति जैमिनेर्भतम् । तथा च
श्रीणि सूत्राणि पठ्यन्ते—“कर्माण्यापि जैमिनिः फलार्थत्वात्, ” “फलं च पुरुषार्थ-
त्वात् ” “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” इति । तत्रोपकारित्वमतिव्याप्तम्, प्रधानभूतेऽपि स्वाभिनि
गर्भदातोपकारित्वदर्शनात् । तस्माज्जैमिनिमतमेव मुख्यः सिद्धान्तः ।

(चतुर्थे निर्धपणादीनां व्यवस्थितविषयताधिकरणे सूत्राणि ७-१०)

तेषामर्थेन संबन्धः ॥ ७ ॥ विहितस्तु सर्वधर्मः
स्यात्संयोगतोऽविशेषात्यकरणाविशेषाच्च ॥ ८ ॥
अर्थलोपादकर्म स्यात् ॥ ९ ॥ फलं तु सह चेष्टया

शब्दार्थोऽन्धावादिप्रयोगे स्यात् ॥ १० ॥

चतुर्थोपकरणमारचयति—

श्रुता ब्रीह्याज्यसांनायधर्माः सांकर्यगामिनः ।

व्यवस्थिता वा सांकर्यं फलापूर्वेण संगते ॥ ७ ॥

अवान्तरापूर्वसत्वात्साक्षात्तेनैव संगते ।

श्रुत्या व्यवस्थापितास्ते सा हि प्रकरणात्तमा ॥ ८ ॥

ब्रीहियर्मा अवघातप्रोक्षणादयः, आज्यधर्मा उत्पन्नानेक्षणायः, सांनायधर्मा दोहना-
सञ्चमादयः । ते सर्वे फलेहेतुतया दर्शपूर्णमासापूर्वेण संगच्छन्ते । अवान्तरापूर्वस्य कस्य-
चिदभावात् । एकेनैवापूर्वेण फलसिद्धान्तपूर्वान्तरस्य कस्यकाभावात् । फलापूर्वप्रयुक्त्या
चानुष्ठेयमाना धर्मा यस्मिन्कस्मिन्वापि द्रव्येऽनुष्ठिताः फलापूर्वं जनयन्त्येव—इति
सांकर्यं प्राप्ते,—

तूमः—आशेयादयः षड्वागा भिन्नक्षणवर्तिनो विनश्वराः संमूय फलापूर्वं जनयितुं न
शक्नुवन्ति । ततस्तज्जननसमर्थान्याशेयादिजन्यानि षडवान्तरापूर्वाणि कल्प्यानि । तेषु
प्ररोहाराद्रव्यकयागजन्त्यापूर्वं ब्रीहियर्माणां प्रयोजकं, प्रत्यासन्नत्वात् । फलापूर्वं तु तेन
व्यवहितम् । एवम्—आज्यधर्माणां सांनायधर्माणां च तत्तद्द्रव्यकयागजन्त्यावान्तरापूर्वैर्नैव
साक्षात्संगतिः । तथास्मिन् तत्तदपूर्वप्रयुक्ताः संस्कारास्तत्तदपूर्वसाधनप्रकृतिद्रव्येष्वेव व्यव-
तिष्ठन्ते । ननु दर्शपूर्णमासप्रकरणमत्र संस्काराणां विनियोजकम् । तच्च सर्वप्रकृतिद्रव्य-
साधारणमिति तद्वत्स्यमेव सांकर्यम् । अथोच्येत—‘तुषविमोकरूप ब्रीहिव्येव संभवात्तेष्वेवा-
वघातः, न त्वाज्यसांनाययोः । एवं क्लिपपनमाज्य एव । दोहनादिकं सांनाय एव’—
इति । वादम् । दृष्टार्थानां धर्माणां व्यवस्थितत्वेऽथदृष्टार्थाः प्रोक्षणादयः संकीर्येरन्—इति
चेत् । वैवम् । “ब्रीह्यिन्द्रोक्षति” “आज्यमवेक्षते” इत्यादिद्वितीयाश्रुत्या व्यवस्थापि-
तत्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्त्यसी । तस्माद्व्यवस्थिता धर्माः ।

(पञ्चमे स्फयादीनां संयोगानुसारेण व्यवस्थितत्वाधिकरणे सूत्रम्)

द्रव्यं चोत्पत्तिसंयोगात्तदर्थमेव चोद्येत ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ स. ‘ह्यादिता’ ; २ स. ‘त्तरा’ ॥ ८ ॥ ३ ग. ‘अवेक्षु’ संज्ञाव्यवायेत्येव । ४ ग. एवं
वन्त्यसं ।

द्रव्यस्य स्मयकपालादेः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वेषां समं तेनात्र संकरः ॥ ९ ॥

वाक्यस्याद्वैतनादः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादो ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्मयक कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूषे च कृष्णा-
जितं च शम्भा चोत्तलं च सुतलं च दृषच्चोषला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि” इति ।
स्मयकशब्देन सङ्काशं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी निर्वापिताधनं काष्ठमात्रम् ।
शम्भा सुतलाकारकाष्ठम् । तत्र-श्रीह्यादिद्रव्येष्वववातादिसंस्काराणां सांकर्यं निराकृतंति
स्मयकपालादिद्रव्याणामुद्भूतनश्रोत्राश्रयणाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तव्यमिति, येन
केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यां चित्क्रियायां कृतायामपि श्रयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याभिरोधात् ।
नह्यव्यवस्थामात्रेण यज्ञसाधनत्वमेषीत—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“स्मयकेनोद्भूति” “कपालेषु श्रूयते” “अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति”
“शूषेण विवेचति” “कृष्णाजिनमधस्तादुत्तलस्येवावतृणाति” “शैम्यया * हृषदमुपस्था-
ति” “उत्तलमुत्तलाम्यामवहन्ति” “दृषदुत्तलाम्यां विनष्टि” इत्येतेषां विशेषसंयोगबोध-
कानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि संवत्समाम्यबोधकं यज्ञा-
युधवाक्यमनर्थकम्—इति चेत् । न । उद्भूतनादिवाक्यसिद्धावितुषां दत्त्वात् । न च वैयर्थ्ये-
नोद्भूतनादिवाक्यानामेवावतृणदत्तमिति वाच्यम्, बहुवैयर्थ्यस्य जयन्तत्वात् । नचात्यन्तं
यज्ञायुधालकादस्य वैयर्थ्यम्, “यज्ञायुधानि संभरन्ति” इत्यासादनविधानाद्योपयुक्तत्वात् ।
तस्मात्—अववातादिसंस्कार इव स्मयकपालादिद्रव्याणि व्यवस्थितानि ।

(षष्ठे, आरुण्यादिगुणानामसंकीर्णताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वे द्रव्यगुणयोरैककर्मान्निधयः स्यात् ॥ १२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

क्रीणात्परुणयेत्येतत्संकीर्णं वा क्रयैकमाकृ ।

क्रमणानन्वयात्कीर्णः सर्वद्रव्येषु रक्तिमा ॥ ११ ॥

द्रव्यद्वारा क्रमे योगसद्भागे ऋण्वयः पुनः ।

साक्षात्क्रये गुणस्यार्थद्वये संनिहिते त्वसौ ॥ १२ ॥

* ‘शायं दृषदुपस्थाति’ इति शबरभाष्ये पाठः ।

१ क. ल. ग. सर्वद्रव्ये । २ ड. ‘कारका’ । ३ ग. शम्भायां । ४ क. ल. ग. ‘वादि-
त्वा’ । ५ क. ल. ग. ‘वादित्व’ ।

उद्योतिष्टोमे श्रूयते—“ अरुणया पिङ्गाक्षैकहायन्या सोमं क्रीणाति ” इति ॥
 तत्र—अरुणादाब्देऽरुणिमानं गुणमाचष्टे । गुणिविषयतया प्रयुज्यमानस्यापि “ नाद्यु-
 हीतविशेषणा विशिष्टे बुद्धिः ” इति न्यायेन गुणबोधकत्वात् । अन्यव्यतिरेकान्यां
 गुणमात्रे तद्व्युत्पत्तेश्च । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाश्रुत्या सोमकयसाधनत्वं प्रतीय-
 ते तच्चानुपपन्नम्, अमूर्तस्य गुणस्य वासोहिरण्यादिवत्कयसाधनत्वासिम्भवात् । तत-
 स्तृतीयाश्रुतेर्विनियोजनकत्वाभावेन प्रकरणास्यात्र विनियोजकत्वं वक्तव्यम् । प्रकरणं च
 ग्रहचमसाद्यखिलद्रव्येष्वरुणिमानं निवेशयति । नचानेन न्यायेन पिङ्गाक्ष्यैकहायनी-
 शब्दार्थयोरपि सर्वद्रव्यमाभिन्वं शङ्कनीयम्, तयोः शब्दार्थद्वयवाचित्वात् । पिङ्गलवर्णे
 अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गाक्षी । एवमेकहायनी । यद्यप्येकगोवाचित्वौ शब्दौ, तथाऽपि
 विशेषणभूतयमभेदाच्छब्दद्वयम् । तच्च युगपत्प्रवृत्तं सर्वद्रव्यविशिष्टं गोद्रव्यं कयसाधनत्वेन
 विद्वद्वाति । न चेतद्रव्यमितरद्रव्ये निवेशयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणस्तु द्रव्येषु विशेषण-
 स्त्वेनान्वेतुं योग्यत्वात्तुषु निवेश्यते । तत्रैषाऽस्तराजना—“ अरुणया ” इत्येतत्पृथक्वाक्यम् ।
 तत्र तृतीयाश्रुत्या प्राकरुणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधीयते—
 ‘ यानि उद्योतिष्टोमे साधनद्रव्याणि, तानि सर्वान्यरुणानि, कर्तव्यानि ’ इति । तस्मात्—
 गुणः संक्रीणः—इति प्राप्तिः,—

ब्रूमः—यद्यप्यमूर्ते गुणः, तथाऽपि हायनवदक्षिणच गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च
 द्रव्यं साधनमिति तद्वारा गुणस्य कैवेगान्वधो भवति । एवं सति वाक्यभेदो न भवि-
 ष्यति । ननु वाक्यभेदाभावापि लक्षणा दुर्बारा, गुणवाचिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वा-
 ङ्गीकारात् । भैवम् । गुणस्थैवात्र तृतीयाश्रुत्या साधनत्वमुच्यते । तच्च द्रव्यद्वारमन्तरेण
 न संभवतीत्यर्थोपस्था द्रव्यवच्छेदकत्वं कल्प्यते । तर्हि ग्रहचमसादिद्रव्यमववच्छिद्यताम्—
 इति चेत् । न । तस्य द्रव्यस्य कयसाधनत्वाभावेन तद्वच्छेदे गुणस्य श्रूयमाणकयसाधन-
 त्वासिद्धेः ।—तर्हि ‘ वाससा क्रीणाति ’ ‘ अजया क्रीणाति ’ इति वस्त्रादीनां कयसा-
 धनत्वात्तद्वच्छेदोऽस्तु—इति चेत् । न, तेषां कयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राग्निहोत्रे
 पथोदय्यादिविकल्पवत्कशानुवादेन वस्त्रादिद्रव्यविकल्पो विधीयते । अनुवाद्यस्य कयमात्र-
 मग्निहोत्रवदन्वयाभिधानात् । ततो वस्त्रादिद्रव्यविशेषाः कयान्तरविषयः । नहि स्ववा-
 क्यगतमेकहायनीद्रव्यमुपेक्ष्य वस्त्राद्यवच्छेदो युक्तः । तस्मात्कयेण साक्षादन्वितयोर्द्रव्यगु-
 णयोः पश्चादधीपत्या परस्परवच्छेदकत्वेनान्वयः । तथासाति ‘ आरुण्यविशिष्टैकहायन्या
 क्रीणाति ’ इत्यर्थः पर्यवस्यति । तस्मात्—आरुण्यगुणः कयमेकहायनीमेव भजते ॥

१ ङ. ‘सिष्टु’ २ ग. ‘कयणा’ ३ ग. भवति । ४ क. मनुक्य’ । ५ ल. ङ.
 ‘छेदकम्’ ।

(सप्तमे ग्रहसंमार्जनाधिकरणे (ग्रहैकत्वन्याये) सूत्राणि १३-१९)

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

सर्वेषां वा लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

चोदिते तु परार्थत्वात्तथाश्रुतिं प्रतीयत ॥ १५ ॥

समाधिकरणमाहचयति—

संमार्ष्टि ग्रहमित्येको ग्रहः शोधय उताश्लिः ॥

एक उद्देश्यसंख्याया उपदेयवदादरात् ॥ १३ ॥

प्राधान्यात्तनुणावृत्तेरेकत्वमनपेक्षितम् ॥

तद्विधौ वाक्यभेदोऽतो द्रव्योक्त्या सर्वशोधनम् ॥ १४ ॥

सोमे श्रूयते—“दशाववित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि” इति । दशाववित्रं वासःखण्डः । तत्र—यथा “पशुना यजेत” इत्यत्रोपादेयपशुगतमेकत्वं विवक्षितम्, तद्वदुद्देश्यग्रहगतमप्येकत्वं विवक्षितव्यम् । किंच ग्रहशब्दस्य जातिवाचित्वेन जातिः संस्काराद्येवे सति तदाश्रयभूते यस्मिन्कास्मिन्नपि द्रव्येऽश्रुतिन संस्कारेण जातिः संस्कृता भवति । तस्मात् एक एव ग्रहः शोधनीयः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘ग्रहम्’ इति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते । ग्रहं प्रति गुणः संमार्गः । प्रतिप्रधानं च गुण आवर्तनीयः’ इति न्यायेन यावन्तो ग्रहाः सन्ति, ते संमार्जनीयाः । एवं निश्चये सति संमार्जयितव्यग्रहवत्तया अनुभूतिसंस्कारादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमप्यविवक्षितम् । अथोच्येत—नेदशुद्देश्यगतम्, किंतु द्वयं विधेयम्—इति । तत्र । वाक्यभेदापत्तेः । ‘ग्रहं संस्पृश्यात्, तं चैकम्’ इत्येवं विधेयाभिभेदाद्वैक्यभेदः । ‘पशुना यजेत’ इत्यत्र तु यागं प्रति गुणभूतः पशुः । नहि ‘प्रतिगुणं प्रधातव्याऽऽवृत्तिः’ इति कश्चिन्न्यायोऽस्ति । तत् इत्यत्ताया बुभुक्षितत्वाच्छ्रूयमाणमेकत्वं विवक्ष्यत इति वैयर्थ्यम् । न च जातिः संस्कार्या, तस्या अमूर्तत्वात् । ततो जातिद्वारा द्रव्यलक्षको गुणशब्दः । तत्र चाऽऽवृत्तिरुक्ता । तस्मात्—सर्वे ग्रहाः संमार्जनीयाः ॥

(अष्टमे चमसादौ संमार्गाद्ययोंगाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

१ ख. ग. ‘ल्लिङाः ॥ १० ॥ २ क. ग. ड. च. स्वयं । ३ ख. ग. ड. च. ‘वक्षितमिति । ४ ग. ‘व्यलक्षणिको ।

व्यवस्था वाऽर्थस्य श्रुतिसंयोगात्,
तस्य शब्दप्रमाणत्वात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

चमसादि च संयुज्यान्नो वा तस्यास्ति मार्जनम् ।
एकत्ववद्ग्रहत्वस्याप्यनादृणसंभवात् ॥ १५ ॥
अबाधोऽन्नाऽऽदरे हेतुर्वाक्यभेदस्तु नैव हि ।
चमसादौ नै संमार्गः श्रुत्या तद्विषयापेणात् ॥ १६ ॥

‘ग्रहम्’ इत्यत्र प्रत्ययार्थभूतमेकत्वं यथा न विवक्षितम्, तथा प्रातिपादिकार्थस्य ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा संभाव्यते । ततो ग्रहशब्दस्य सोमपात्रोपलक्षकत्वादग्रहणामिव चमसा-
नामपि संमार्गेण सोमावसेकानिर्हरणप्रयोजनसंभवाच्चमसादयोऽपि मार्जनीयाः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—एकत्वं वाक्यभेदेन दृष्टत्वादविवक्षितम् । अदृष्टं तु ग्रहत्वं कुतो न विवक्षेत ।
ततः सत्यपि प्रयोजने प्रमाणाभावाच्चमसादौ नास्ति संमार्गः । न च विषयापेक्षया तत्कल्प-
नम्, ग्रहश्रुत्यैव तद्विषयसमर्पणात् । तस्मादास्ति संमार्गः ।

(नवमे सप्तदशारत्नितायाः पशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्)

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।
उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥ १७ ॥
आनन्तर्यामिक्रमणात्कर्मङ्गं षोडशिन्यदः ।
ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥ १८ ॥
यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।
सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं शिना ॥ १९ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र—
यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गम्, सप्तदशारत्निशब्दवा-
जपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संपदेत्,

तर्हि वाजपेयगतं खादिरमूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नदं उन्मानं प्रथमं संकष्य तद्वाता कर्मणाऽवेति— इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘सप्तदशारत्निरूपः’ इति सामानाधिकरण्याद्युपेन साक्षात्संवध्यते । तस्य गूढस्य पथङ्गत्वेऽदुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दशोरानन्तर्यमस्ति, तथाऽपि वाजपेयस्य सोमयागतया साक्षात्संवन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । ‘वाजपेयस्य’ इति षष्ठ्याः संवन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंवन्धमप्यसावभिव्यक्ते । ‘देवदत्तस्य नसा’ इति प्रयोगात् । यत्तु—सप्तदशारत्निरवाजपेयशब्दशोरानन्तर्यम्, यच्च प्रकरणम् । तदुपयमप्यविरुद्धम्, पथङ्गत्वेऽप्यनतो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच—पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

(दशमे, अभिक्रमणाङ्गीनां प्रयाजमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे १९-२०)

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ १९ ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिक्रामं जुहोतीति युक्तं कर्त्राऽखिलस्य तत् ।

किंवा प्रयाजमात्रस्य कृत्स्नकर्तृयुतं भवेत् ॥ २० ॥

प्रयाजाभिक्रमणयोः क्रियात्वादुभयोरपि ।

मिथः संवन्धराहित्यान्मैवं तेऽपि समत्वतः ॥ २१ ॥

कर्तृयोगाद्दोषश्चेत्समानेयं समाहितिः ।

नतः प्रयाजसंनिध्यात्तन्त्रैवास्य संयुतिः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—प्रयाजसमेषु श्रूयते—“अभिक्रामं जुहोति” इति । तत्र—होमकारे यदेतदाहवनीयमाभितः संचरणं, तत्कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्त्रा संवध्यते; न तु प्रयाजमात्रकर्त्रा । कुतः—अभिक्रमणस्य क्रियारूपस्य कारकत्वाभावेन प्रयाजक्रियया संवन्धासंभवात्—इति चेत् ।

मैवम् । क्रियारूपत्वादेव दर्शपूर्णमासक्रिययाऽपि संस्कारसंभवात् । अथोच्येत—अभिक्रमणं कर्तृकारकेण साक्षात्संवध्यते, तद्वारा कृत्स्नदर्शपूर्णमासकर्मणा संकष्यते—

१ ड. संयुज्ज । २ स. ‘त्वान्मा’ । ग. च. ‘त्वान्मा’ । ३ ग. ड. च. ‘योगवत् । ४ ग. च. ‘दृशीपा’ । ५ ड. ‘मानव’ । ६ क. ग. च. ‘वस्यभि’ । ७ क. स. ‘व्येठ, त’ । ग. च. ‘व-य, त’ ।

इति । तदेतत्समाधानं प्रयोजनसंबन्धेऽपि समानम् । अतः संनिधिवत्प्रमाणकर्त्रा संबध्यते ॥

एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

यद्वा बालित्वं संनिध्यादस्ति प्रकरणे ततः ॥

दर्शादिप्रक्रियार्थं क्रमणं स्यात्तदङ्गता ॥ २३ ॥

अवान्तरप्रकरणं समिधो यजतीत्यतः ॥

तन्मध्यपांठात्तस्याङ्गं तद्वारा दर्शशेषता ॥ २४ ॥

अस्मिन्नपि मते तावैव विषयसंशयौ । पूर्वोत्तरपक्षहेतुमानमन्यत् । प्रयोजनसंनिधितोऽपि दर्शपूर्णमासप्रकरणस्य प्रबलवात्प्रकरणिकेषु कृत्स्नव्यभिक्रमणं निविशते—इति पूर्वः पक्षः ।

“समिधो यजति” इत्यङ्गत्वाऽऽज्ञातमवान्तरप्रयोजनप्रकरणम् । तन्मध्येऽधिक्रमणमाज्ञातम् । तस्य चाभिक्रमणाविधेरुभयतः प्रयोजनविषयैर्विधेयैः संदृष्टत्वादभिक्रमणं प्रयोजनमार्गे निविशते—इति राट्टान्तः । अस्मिन्नपि पक्षे महाप्रकरणं न विरुध्यते, प्रयोजनद्वारा दर्शपूर्णमासप्रेतिविशेत् ॥

(एकादशे, उपवीतस्य प्राकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

संदिग्धे तु व्यवायाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

उपपद्यत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गताऽथवा ॥

दर्शाङ्गता प्रक्रियैषाऽवान्तराऽतोऽस्तिवहाग्रिमः ॥ २५ ॥

लिङ्गादग्नेरङ्गभूतैर्निविस्तंजकमन्त्रकैः ॥

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तिः ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे “विश्वरूपो वै त्वादृष्टः”—इत्यस्मिन्पाठके सप्तमाष्टमयोरनुवाकयोः—सामिधेनोब्राह्मणमाज्ञातम् । नचमे—निविस्तंस्तत्रानाम् “अग्ने महौ असि ब्राह्मणभारत”—इत्यादीनां मन्त्राणां ब्राह्मणम् । दशमे—कात्याः सामिधेनोपज्ञाः । एकादशे तु—उपवीतमेव विहितम्—“निवीतं मनुष्याणाम्, प्राचीनावीतं पितॄणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपपद्यते देवव्यसमेव तत्कुरुते” इति । तत्र—पूर्वन्यायेन सामिधेनोप्रकरणस्यावान्तरस्याङ्गीकारात्सामिधेन्यङ्गमुपवीतम्—इति चेत् ।

न । निविद्धाहणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छेदितत्वात् । न च—निविदामपि सामिधेन्यङ्कतया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वम्—इति वाच्यम्, लिङ्गेन निविदामग्यङ्कत्वव्यपदेशात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं संबोध्य “महानग्निः”—इत्यादिभिर्निविदाव्ययैरेकस्मादहननाय तद्वृणा आवेद्यते । अत एव निर्वचनमेवं श्रूयते—“निविद्भिर्न्यवेदयत्, तन्नेविदां निविचयम्” इति । ननु—“सम्यगिध्यतेऽग्निर्याभिर्नृहाग्निस्ताः” सामिधेन्यः” इति न्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनद्वारेणान्यथा एव—इति चेत् । सन्तु नाम । नैतावता परस्परमङ्गाङ्गिभावः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणम्, निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्कत्वं स्यात्—इति चेत् । न । पूर्वोत्तरानुवाक्योर्निविदामश्रवणेन प्रकरणाभावात्—संनिभिना तदङ्कत्वम्—इति—चेत् । न, काम्यसामिधेनीभिर्न्यवेधानात् । न च—काम्यसामिधेन्यङ्कता शङ्कनीया, संनिभितः प्रकरणस्य प्रचलत्वात् । तस्मात्—इह प्रयान्यावाभावात्प्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्कयुक्तम् ॥

(द्वादशे गुणानां मिथोऽसंबन्धाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणानां च परार्थत्वादसंबन्धः समत्वात्स्यात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैकङ्कतादिकं पात्रं पवमानहविःष्वथ ॥

यज्ञेऽखिले प्रकरणादाधानेऽन्वितमंत्रं तत् ॥ २७ ॥

अनर्थकं तदङ्गेषु हविःष्वेवावतिष्ठते ॥

नाऽऽधानहविषां साम्याद्वाक्याद्यज्ञेऽखिले भवेत् ॥ २८ ॥

आधानप्रकरणे दारुपात्रं होमार्थं यज्ञार्थं च श्रूयते—“तस्माद्धारणो यज्ञावचरः स्यान्नत्वेन जुहुयात्, वैकङ्कतो यज्ञावचरः स्यात्पुष्टुर्वादेतेन” इति । यज्ञावचरो यज्ञप्रचारहेतुः । तत्र—वारणवैकङ्कतादिपात्रं प्रकरणबलादाधाने प्रथममन्त्रेति । एतेन पात्रेणाऽऽधाने प्रयोजनाभावादाधानोक्तेषु पवमानहविःष्वेव तत्पात्रं निविशते । अस्ति हि पवमानहविषां माशानाङ्कत्वम्, तत्प्रकरणे पाठात् । “कृत्स्निकास्वग्निमादधीत” इत्यस्मिन्प्रकरणे “प्रजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत्” इत्यस्मिन्ननुवाके “त्रीणि हवींषि निर्वपति” इत्यादिना तानि विहितानि । ततो यथा सप्तदशारत्नित्वं वाग्भये साक्षादसंभवेत्तदङ्कप्रशोरङ्के निविशते, तद्विदमपि—इति प्राप्तिः—

१ ग. च. “विच्छिद्यत्वात्” । २ ख. ड. “वाद्गो” । ३ ख. ड. “भस्तु तं” । ४ ख. ड. “मवाच” ।

ब्रूमः—अग्निमुद्दिश्याऽऽधानं यथा विहितं, तथा पवमानहोमोऽपि । “यदाहवनीये जुहुति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः” इत्याहवनीयोद्देशेन पवमानहविर्होमविधानात् । तस्मादग्निस्पर्शकारत्वेन समीक्षातानामाधानहविषां नास्ति परस्परमङ्गाङ्गिभावः । तथा सति प्रकरणस्य पात्रं प्रति विनियोजकत्वाभावात् “वैकङ्कतो यज्ञावचरः” इति वाक्येन दर्शपूर्णमासादिसर्वथज्ञेयं तद्विनिमुच्यते ॥

(त्रयोदशे वार्त्रेऽप्यधिकरणे सूत्रम्—)

मिथश्चानर्थसंबन्धात् ॥ २३ ॥

त्रयोदशाधिकणमारचयति—

वार्त्रेऽप्यौ पूर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दर्शौ ॥

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥ २९ ॥

क्रमेण प्रापिता मन्त्राश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ॥

क्रमाद्वाक्यं बलीयोऽत एषां दर्शादिशेषता ॥ ३० ॥

न सुख्ये सोम एकोऽस्ति नाऽऽधत्वादिकालयोः ॥

दर्शादेरव्यवस्थित्याऽप्यासौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ३१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“वार्त्रेऽप्यौ पूर्णमासेऽन्वयेते, वृधन्वती अमावास्या-याम्” इति । तत्र—इदं वार्त्रेऽप्युगलं वृधन्वतीयुगलं च हौषकाण्ड आज्यभागयोः क्रमे “अग्निर्वृत्राणि नृज्वनन्” इत्यनुवाकेनाऽऽज्ञातम् । उदाहृतेन तु ब्राह्मणवाक्येन दर्शपूर्णमासयागयोस्तद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रवक्तृत्वोद्देशं मन्त्राणां दर्शपूर्णमास-यावाङ्मत्वम्, न त्वाज्यभागवाङ्मत्वम्—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अग्निर्वृत्राणि नृज्वनन्” इत्याश्रेयो प्रथमा वार्त्रेऽप्यौ, “त्वं सोमासि सत्वतिः” इति सौम्या द्वितीया वार्त्रेऽप्यौ । “आग्निः प्रत्नेन जैमना” इत्याश्रेयो प्रथमा वृधन्वती, “सोम गोभिर्द्वा वयम्” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासंस्था-गवोरात्रेऽप्युगलं प्राज्ञासद्वादाश्रेयोऽप्युगलं विकल्पेन पुरातुवाक्यात् कथंचिद्भवतु । सौम्ययोस्तु तैल संभवति, सोमदेवताया अमावात् । नह्यश्रेयोर्मासेऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच ‘पूर्णमासे, अमावास्यायाम्’ इति सप्तमीभ्यामाधारत्वं गम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वात् संभवति । कालस्य तूपसर्जनत्वात्तद्वाचित्वं युक्तम् । किंच—प्रयाजमन्त्रावुवा-कस्यानन्तरमेवायमनुवाकः पठितः । स चाऽऽज्यभागधोरङ्गयोः क्रमः । न तु मुख्ययोर्देवै-

१ ख. ड. ‘मानानां’ । २ ग. च. ‘तौमेवाह’ । ३ ग. च. ‘श्री हूयै’ । ४ ख. ग. ड. च. ‘यन्वता’ । ५ ड. ‘तयोर्वायम्’ । ६ ख. तत्र ।

पूर्णमासयोः । तस्मात् मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्यधामाङ्गत्वम्, किं त्वान्यधामाङ्गत्वम् । ननु-
एतन्क्रमेणैव लब्धम् । तत्रापि 'आग्नेये प्रथमाज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः । सौम्ये द्वितीये
सौम्यः' इत्येषा व्यवस्था लिङ्गैव लभ्यते-बाढम् । तथाऽपि 'वार्त्तन्त्रीयुगलं पौर्णमासी-
काले, वृधन्वन्तीयुगलममावास्यायाम्' इत्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनाभिधीयते-
इति न वैदर्यम् ॥

(चतुर्दशे हस्तावनेजनादीनां कृत्स्नप्राकरणिकाङ्गताधिकरणे सूत्रे २४-२५)

आनन्तर्यमचोदना ॥ २४ ॥ वा-

कथानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

हस्तौ द्वाववनेनिके स्तुणात्सुलपराजिकाम् ॥

दर्मास्तरण एवाङ्गं हस्तशुद्धिरुताखिले ॥ ३२ ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यादानन्तर्यात्मकात्क्रमात् ॥

लिङ्गप्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ।। ३३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“हस्तावनेनिके,” “उलस्राजि स्तृणाति”
इति । वेद्यामास्तरितुं संपादितस्तृणस्त्व उलपराजिः । तत्र-हस्तशुद्धिदर्मास्तरणवाक्ययो-
र्नैरन्तर्येण षडित्वाक्रमप्रमाणेन हस्तशुद्धिास्तरणमात्रस्याङ्गम्-इति चेत् ।

भैवम् । अवनेजनं हस्तसंस्कारः । ‘संस्कृतौ च हस्तौ सर्वानुष्ठानयोगौ’
इत्येतादृशं सामर्थ्यं लिङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासयोः स्फुटम् । अतः प्रबलाभ्यां लिङ्गप्र-
करणाभ्यां क्रमवाधात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः ॥

अयं न्यायो वाग्यमेऽपि द्रष्टव्यः । स च वाग्यमो ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतः—“मुष्टी
करोति” “वाचं यच्छति” इति । तदन्तरमेवैदं श्रुतम्—“दीक्षितमावेदयति” इति ।
आवेदतप्रकारश्चैवं श्रुतः—“अर्धाक्षिष्टाय ब्राह्मण इति त्रिरुपांथाह देवेभ्य एवैनं प्राह,
त्रिरुच्चैरुपयेभ्य एवैनं देवमनुपयेभ्यः प्राह” इति । अत्रैव मुष्टीकरणवाङ्मनियमाभ्यां
हस्तजिह्वागतचापले निवारिते सति मनस एकाग्रस्य सर्वकर्मसु योग्यत्वं लिङ्गम् । तेन
क्रमो बाधयते ॥

(पञ्चदशे चतुर्धाकरणानीनामाग्नेयमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत

१ ख. ग. च. 'जिकम् । २ ख. ग. ड. च. 'हने यो' ; ३ ड. 'श्रूयते । ४ ग. तत्र । ;

मिथस्तेषामसंबन्धात् ॥ २६ ॥ व्यवस्था वार्थसं-
योगाल्लिङ्गस्यार्थेन संबन्धाल्लक्षणार्था गुणश्रुतिः ॥ २७ ॥

षट्पदशाधिकरणमारचयति—

चतुर्धा कार्य आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ॥
चतुर्धाकरणं सर्वशेषो वाऽऽग्नेयमात्रगम् ॥ ३४ ॥
उपलक्षणात्ताऽऽग्नेये युक्ताऽतः सर्वशेषता ॥
अग्नीषोमीय ऐन्द्राग्ने यतोऽस्त्वाग्नेयता ततः ॥ ३५ ॥
नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्मुखं केवलाग्न्यनुपाश्रयात् ॥
तेनैकस्मिन्पुरोडाशे चतुर्धाकरणस्थितिः ॥ ३६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ आग्नेयं चतुर्धा करोति ” इति । तत्र—आग्नेयवदै-
न्द्राग्नीषोमीययोरेपि पुरोडाशयोरग्निसंक्वादाग्नेयशब्देन पुरोडाशत्रयमुपलक्ष्यते । तत-
स्त्रयाणां शेषः—इति चेत् ।

भैवम् । नहि ‘ आग्नेयः ’ इत्ययं तद्विज्ञः संसन्धमाने विहितः, किंतु देवतासंबन्धे ।
अग्निश्च केवले द्विदैवत्ययोः पुरोडाशयोरन्ये देवता । ततो देवतादेशेन कृत्स्नदेवतोपलक्षण-
त्वादाग्नेयत्वं तयोर्नैव मुख्यमिति मुख्य एवाऽऽग्नेये चतुर्धाकरणं व्यवतिष्ठते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	१०४
सूत्राणि	२७	३१६

(अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे मुख्ये विनियोगाधिकरणे (बहिर्न्याये)—सूत्रे १-९)

अर्थान्निधानसामर्थ्यान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-
स्मादुत्पत्तिसंबन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥
संस्कारकत्वादचोदितेन स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमाचक्षयति—

देवोपसदनं बार्हिर्दामिगीर्मुख्यगोणयोः ॥

तल्लिङ्गमर्थयोर्मन्त्रं नियुक्ते मुख्य एव वा ॥ १ ॥

शब्दार्थत्वाद्गोस्तत्र युज्यते विनियोजनम् ॥

प्रथमावगतत्वेन मुख्ये तद्विनियम्यते ॥ २ ॥

“ बार्हिर्वसदनं दामि ” इति लवनप्रकाशको मन्त्र आध्यातः ॥ तत्र—लवनप्रकाश-
नसाम्प्रत्यक्षेण लिङ्गनायं मन्त्रो लवनक्रियायां विनियुज्यते । लवित्वं च बार्हिर्देविकम्-
मुख्यं गौणं च । मुख्यं—कुशकाशादिदशविषदर्मरूपम् । गौणं तु—तत्सदृशं तृणान्तरम्,
तस्मिन्बार्हिःशब्दस्य माणवकेऽग्निशब्दवद्गुणयोगेन प्रवृत्तत्वात् । तथासति मुख्यवद्गौण-
स्यापि शब्दार्थत्वेन दर्भस्य तृणान्तरस्य च लवने मन्त्रविनियोगः—इति—माते,—

ब्रूमः—मुख्यस्य शीघ्रप्रतीतत्वेन मुख्ये मन्त्रं विनियुज्य चरितार्थं लिङ्गं विष्ण्वप्रती-
ततया गौणप्रतीक्षां न करोति ॥ तस्मात्—मुख्यस्थेव लवने मन्त्रो नियम्यते ॥

(द्वितीये (ऐन्द्रीन्याये) ऐन्द्र्या गार्हपत्ये विनियोगाधिकरणे सूत्रे ३-४)

वचनास्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥ गुणाद्वाऽप्य-

निधानं स्यात्संबन्धस्याशान्नेहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्र्या निवेशनेत्यग्निं गार्हपत्यं मजेदिति ॥

प्रकाश्ये मुख्य इन्द्रे वा गौणे मुख्येऽस्तु पूर्ववत् ॥ ३ ॥

एकस्यैव गौणताप्रौढ्ये मन्त्रस्यैवानुवादतः ॥

गौणताऽतोऽन्यपस्थाने मन्त्रः श्रुत्या नियुज्यते ॥ ४ ॥

अग्निचयने “ निवेशनः संगमनः ”—इत्यादिका काचिदैन्द्री समासता, तस्या
उत्तरार्धे “ इन्द्रो न तस्यै ” इति पठ्यमानत्वात् । तन्मन्त्रविवक्षया ब्राह्मणं चैवशास्त्रा-
यते—“ निवेशनः संगमनो वसूनामित्येन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति ॥ एतेन ब्राह्मणेन
गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तमानो मन्त्रोऽप्यैव प्रकाशयन्मुख्यमिन्द्रं प्रकाशयति । मुख्य-
श्चैन्द्रः स्वगौणित्याः सहलासाः, तत्रेन्द्रशब्दस्य रूढत्वात् । गौणस्त्वैन्द्रो गार्हपत्यः,

१ ग. च. “ख्यरी” । २ क. ख. ग. च. प्रकाशो । ३ छ. मुख्योऽस्तु । ४ ग. च. “स
मुख्यता” । ५ ख. श्रुत्या । ६ ग. च. “त्यादिः का” । ७ क. छ. तस्यैव । ८ घ. च.
“विचायकं वा” ।

तस्यैश्वर्यगुणयोगेन यज्ञसाधनत्वेन वा मुख्येन्द्रसदृशत्वात् । तत्र पूर्वस्यायेन शीघ्रप्रतीत्या मुख्येन्द्रे मन्त्रेण प्रकाशिते सति मन्त्रब्राह्मणयोर्विसेवाद् वारयितुं गार्हपत्यशब्देन मुख्येन्द्रो गार्हपत्यसमापदेशो वा लक्षणार्थः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इन्द्रगार्हपत्यशब्दोऽन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यंभाविनि सति ब्राह्मणवाक्यस्य विधायकत्वादप्राप्तार्थत्वेन विधौ लक्षणाया अन्याख्यत्वात्प्राप्तार्थत्वेनानुवादको मन्त्र एवेन्द्रशब्देन बाह्वि लक्षयिष्यति । ततो गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रम् 'ऐन्ध्या' इति तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ते ॥

(तृतीय, आह्वानविनियोगाधिकरणे सूत्राणि १—९)

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥ न कालविधि-

श्रोदितत्वात् ॥ ६ ॥ गुणाभावात् ॥ ७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ विधिकोपश्रोपदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

हविष्कृदेहीत्यामन्त्र्य त्रिरवग्रन्समाह्वयेत् ॥

विनियोगोऽवघाते स्यादाह्वाने वाऽवघातके ॥ ५ ॥

ऐन्द्रीर्वैन्मात्रमाह्वानं गौणं हन्तिवृथाऽन्यथा ॥

पाठेन प्रापितं त्रित्वं ह्वयतेरुपचारमीः ॥ ६ ॥

त्रिरम्यासो विधातव्यो नित्यप्राप्तेरमावतः ॥

हन्तिना लक्ष्यते कालः प्राप्तोऽसौ ह्वयतिस्तथा ॥ ७ ॥

विनियोगे वाक्यभेदो लिङ्गादाह्वानशेषता ॥

नैन्द्रीन्यायः श्रुत्यमावाहृर्हिन्ध्यायेन मुख्यगः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ हविष्कृदेहीति त्रिरवग्रन्माह्वयति ” इति । देवानामर्थे या हविः संपादयति सा हविष्कृत्, तामेनां संबोध्याध्वर्जुः ‘एहि’ इति जूते । तथा चायं मन्त्रो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ हविष्कृदेहीत्याह य एव देवानां हविष्कृत-स्तौनाह्वयति ” इति । तमिदं मन्त्रमुच्चार्याध्वर्युक्त्विवारमवघाते कुर्वन्माह्वयतीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते । ननु—आह्वाने समर्थः, न त्ववघाते—इति चेत् । न । तस्यावघातलक्षकत्वात् । यथा पूर्वोदाहृत्यायमैन्द्र्यामृचैन्द्रशब्दो

१ ग. ‘हीतिमन्त्राविर’ । २ ग. ‘वैन्मन्त्र आह्वाने गौणो ह’ । ३ ड. ‘नित्यं या’ । ४ ग. च. ‘स्तान्ध्या’ ।

गौणः, तद्वत् 'एहि' इति पदं मन्त्रगतत्वेनावघाते गौणं भविष्यति, अन्यथा मन्त्रा-
क्षणयोराह्वनपरत्वाच्चूयमाणम् 'अवसन्' इति पदमनर्थकं स्यात् । प्राप्तमवघातमुद्दिश्य
मन्त्रस्य त्रित्वस्य च विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् । न । त्रित्वस्य प्राप्तत्वेनानुवादकत्वात् ।
कस्याचिच्छालायामयं मन्त्रो मन्त्रकाण्डे त्रिवारमम्यस्याऽऽज्ञातः । आह्वयतिपदं तु 'एहि'
इतिवदवघातपरतयोपचरणीयम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—त्रिरम्यासस्य नित्यवत्प्राप्तिः पाठमात्रेण न सिध्यति, कस्याचिच्छालायां
द्विःपाठात् । कस्याचित्सकृत्पाठात् । अतोऽसौ नित्यवद्विधीयते । न च 'अवसन्' इत्यस्य
वैयर्थ्यम्, तस्य काललक्षकत्वात् । कालस्यापि विधौ वाक्यभेदः—इति चेत् । न । प्राप्तत्वात् ।
न ह्यवघाते सहायाह्वानमन्यस्मिन्काले भवति । ततोऽप्यप्राप्तः कालः । आह्वानमपि मन्त्रसा-
मर्थ्यादेव प्राप्तत्वाच्च विधेयम् । न हि 'एहि' इति मन्त्रपाठ आह्वानमन्तरेणोपपद्यते ।
मन्त्रव्याख्यानं चोदाहृतम्, तत्रायं वाक्यार्थः संपन्नः—'अवघातकाले यदाह्वानं तस्य
त्रिरम्यासः कर्तव्यः' इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाह्वानानुवादेनाम्यासो विधी-
यते—“ त्रिराह्वयति त्रिःसत्या हि देवाः ” इति । एवंसति मन्त्रस्यापि विनियोगे
वाक्यभेदः स्यात् । लिङ्गेन स्वाह्वाने विनियुज्यते, नावघाते । न चैन्द्रीन्यायोऽत्र प्रसङ्गः,
तृतीयाश्रुत्यभावात् । “ बर्हिर्वसदनं दामि ” इत्यत्रोक्तेन तु न्यायेन मुख्य एवाऽऽ-
ह्वाने लिङ्गेन मन्त्राविनियोगः, न स्ववधातरूपे गौणाह्वाने । तस्मात्—आह्वानशे-
षोऽयं मन्त्रः ॥

(चतुर्थे—अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्रविनियोगाधिकरणे सूत्रम्—)

तथोत्थानविसर्जने ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

उत्तिष्ठन्मववेद्दृशीदृशीनित्यादिकं तथा ॥

कृणुत व्रतमित्येवं पठन्वाचं विमुञ्चति ॥ ९ ॥

मन्त्रौ विधेयौ कालौ वा मन्त्रावुत्थानमोक्तयोः ॥

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा युज्यते विधौ ॥ १० ॥

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ॥

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे सामानन्ति—“ उत्तिष्ठन्वाहादृशीदृशीन्विहरः ”—इति । तथा—

१ क. 'पर एवोप' । २ ड. न कालस्य प्रा' । ३ क. ग. च. त्रित्वया । स. त्रित्वया ।
४ स. 'देवशी' ।

“प्रतं कृणुतेति वाचं विमृशति” इति । तत्र—आग्निं संबोध्याग्निविहरणादिप्रैषरूपे मन्त्रोऽनेन वाक्येनोत्थानशेषतया विनिश्चयते । तथा—मुष्टिं कृत्वा नियमितवाचो दीप्ति- तस्य वाग्बिभोके “प्रतं कृणुत” इति मन्त्रो विनिश्चयते । न चान् पूर्वोक्ताववातशब्दवद्बु- त्यानविमोक्तशब्दो काललक्षकौ, तत्कालयोरववातकालवर्धप्रार्थयमात्रेण विधेयत्वे सति लक्ष- णाया अन्वय्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अग्निविहरणप्रैषे पयःपानरूपव्रतसंपादनप्रैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ, न तूत्थाने वाग्बिभोके च । अतोऽसमर्थयोर्विनियोगासंभवादंगत्या लक्षणामप्यङ्गीकृत्य कालो विधी- यते ॥

(पञ्चमे— { सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाङ्ग- } { ताधिकरणे(प्रस्तरप्रहरणन्याये) } —सूत्राणि ११-१४)

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाकस्मात् ॥ १२ ॥

स देवतार्थस्तत्संयोगात् ॥ १३ ॥ प्रतिपत्ति-

रिति चेत्स्विष्टकृद्वदुभयसंस्कारः स्यात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं सूक्तवाकेन प्रहरदिति कालधीः ॥

अङ्गाङ्गिता वा स्यात्कालोऽजुषतेत्याद्यनन्वयात् ॥ १२ ॥

प्रहृतेरिष्टदेवार्थसंस्कारत्वात्तदन्वयः ॥

संपाद्यो देवताद्वारा तृतीयाश्रुतितोऽङ्गिता ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इति । “इदं धावाय- विधौ भद्रयभूत्” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः । तस्मिन्मन्त्रेऽग्निं संबोध्य “त्वं सूक्त- वागसि” इत्याह्वानात् । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः, तस्य प्रहरणभशौ प्रक्षेपः । तत्र—“सूक्त- वाकेन” इत्येतत्पदं कालं लक्षयति । होत्रा मन्त्रेऽस्मिन्मन्त्रमात्रे तत्पाठकालेऽन्वयः प्रस्तरं प्रहरत् । न त्वत्र प्रहरणे मन्त्रोऽयं विनियोक्तुं शक्यः, पूर्वोक्तप्रैषमन्त्रवद्वान्व- यामावात् । “अग्निरिदं हविरजुषतावीवृषत महो ज्यायोऽकृत” —इत्यादिकं मन्त्रे पठ्यते । “पुरोडाशसेवया बृद्धोऽग्निस्तस्मिन्मन्त्रे तेनोवाहृत्यं कृतवान्” इति तत्पर्यः । न चासौ प्रस्तरप्रहरणेऽन्वेतुं शक्यः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘सूक्तवाकेन’ इति तृतीयाश्रुत्या प्रहरणे मन्त्रो विनियुज्यते । न चात्यन्तमन्याभावः । मन्त्रो ह्ययं पूर्वमिष्टानन्यादिदेवाननुस्मरयति । प्रस्तरप्रहरणं चेष्टदेवतासंस्कारः । अतो देवताद्वारा मन्त्रप्रहरणयोरन्यथान्यन्त्रो विनियुज्यते । ननु—प्रहरणं नाम प्रक्षेपमात्रम् । न तु देवतोद्देशेन प्रक्षेपः, यन्निवातोरश्रवणात् । तथासति देवतानामत्रोभावात्तद्वाराऽपि नान्वयः—इति चेत् । भवेत् । देवतानां सद्भावात् । अन्यादिदेवताप्रकाशकस्य सूक्तवाकस्य तृतीयाश्रुत्या प्रहरणाङ्गत्वं बोध्यते । यदि प्रकरणेऽन्यादयो देवताभवेयुः, तदा तत्प्रकाशनेन दृष्टोऽर्थो मन्त्रस्य कल्पेत । ततो देवताकल्पनेन तदुद्देशपूर्वकस्य प्रक्षेपस्य यागत्वं सिध्यति । तस्यात्—देवताद्वाराऽस्त्येवान्वयः ॥

(षष्ठ— { सूक्तवाकानामर्थानुसारेण विनि- }
{ यागाधिकरणे (सूक्तवाकन्याये) }—स्वाणि १९-१८)

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १५ ॥

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १६ ॥

वचनादिति चेत् ॥ १७ ॥ प्रकरणावि-

भागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्रहृतेरखिलः सूक्तवाकोऽङ्गं स्याद्विमज्य वा ॥

समाख्या कृत्स्नगा तेन विभक्तस्याङ्गता नहि ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमयोर्देवानर्जुमस्य विमज्यताम् ॥

आख्यां लिङ्गान् बाधित्वा भागे नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

पूर्वोदाहृते मन्त्रे सूक्तवाकसमाख्या कृत्स्नमन्त्रविषया याचिकैः कृत्स्ने तच्छब्दप्रयोगात् । ततः सर्वोऽपि प्रहरणाङ्गम्—इति चेत् ॥

न । लिङ्गान् समाख्याया बाधितत्वात् । तस्मिन्मन्त्रे पूर्णमासदेवतान्नान् कस्मिंश्चिद्भागे दृश्यते—“अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्” इति । आगन्तरे तु दर्शदेवतान्नानम्—“इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्” इति, “इन्द्र इदं हविरजुषत” इति, “महेन्द्र इदं हविरजुषत” इति च । इन्द्राग्नीन्द्रमहेन्द्राः पुरुषभेदेन दर्शो व्यवस्थिताः ।

१ स. “त्रासद्भावा” । २ क. कृष्टार्थो । ३ स. उपसृत्य विमज्य तात् ॥ अ० १ ४ स. भग्नो नाम निरुच्यते ॥ १५ ॥

तथासति मन्त्रलिङ्गेन तत्तद्भागवत्तत्काले व्यवतिष्ठते । सूक्तवाक्यद्वयं भागे यौगिकः
‘सूक्तं वक्त्रि’ इति तन्व्युत्पत्तेः । यागकाले तत्तन्मन्त्रेण सम्म्युक्तं देवं वक्त्रिर्त्यर्थः ।
अत एव ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“अग्निदिवं हविरनुत्तयाह, यौ अयाश्म देव-
तास्ता अरीरघामेति ववितदाह” इति । अरीरघामाऽऽराधितानुत्तयानकुर्मैत्यर्थः ।
तस्मादयं विमज्य विनियुज्यते ॥

(तस्यै काम्ययाज्यानुवाक्यानां काम्यमात्राङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

लिङ्गक्रमसमाख्यानात्काम्ययुक्तं समाभ्यातम् ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमात्रचयति—

ऐन्द्राग्रादीष्टयः काम्या याज्या अप्युदिताः क्रमात् ॥

काण्डयोस्ता यथालिङ्गं संचार्या नियमोऽथवा ॥ १६ ॥

लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्यां प्रबलं तद्भावादभूत् ॥

अकाम्यास्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥ १७ ॥

समाख्यानात्काण्डयोगः क्रमादिष्टिषु योजनम् ।

अपेक्षते देवमात्रं शक्तिः काम्यैकाग्रस्ततः ॥ १८ ॥

काम्येष्टयस्तत्काण्डे क्रमेणाऽऽज्ञाताः—“ऐन्द्राग्रेमेकादशकपालं निवेष्टेत्, यस्य
सजाता धीयुः” इत्यादिना । सजाता ज्ञातयः । धीयुर्विगता विप्रतिपत्ता इत्यर्थः । इन्द्राग्नी
रौचन—इत्यादिके मन्त्रकाण्डे याज्यानुवाक्याः क्रमेणाऽऽज्ञाताः । तत्र ‘इदं काम्यया-
ज्यानुवाक्यकाण्डम्’ इति याज्ञिकानां समाख्यार्थोऽवगम्यते । तयोर्विशिष्टाण्डमन्त्रकाण्डयोः
प्रथमायाविष्टौ प्रथमाविति याज्यानुवाक्ये इत्यादिस्थवस्था क्रमेण क्रियते । मन्त्रगतं
त्वेन्द्राग्रेलिङ्गं काम्यायां नित्याया चैन्द्राग्रेष्टौ ते याज्यानुवाक्ये विनियुक्ते । लिङ्गं च प्रबल-
मिति सर्वत्र तयोर्विनिर्योगः—इति प्राप्ते,—

भूमः—नात्र लिङ्गेन क्रमसमाख्ये बाधितुं शक्यते उपनीत्यत्वात् । इन्द्राग्निदेवता-
स्वरूपमात्रप्रकाशने लिङ्गम् । न च तावन्मात्रेण मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिभावः । ततः समाख्या-
बलात्मन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धवगतौ साभान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते ।
विशेषतस्तु ‘अस्मिन्प्रथमे कर्मण्ययं मन्त्रः प्रथमः’ इति क्रमादवगम्यते । ननु—‘ऐन्द्राग्रे-
ष्टावैन्द्राग्रेमन्त्रैः, वैश्वानरेष्टौ वैश्वानरमन्त्रः’ इत्येतादृशो विशेषो लिङ्गेनैवावगम्यते—इति
चेत् । न । लिङ्गसाधारण्ये क्रमावेषणात् । “ऐन्द्राग्रेमेकादशकपालं निवेष्टेद्भानुत्यवात्”

क. गवांस्तत् । २ ल. याध्यान्वा दे । ड. याभ्य दे । ३ ग. च. अशुदि । ४ ल.
रोचत । ५ क. ग. च. या ग । ६ ड. न्नः न वैवातल । ७ ग. च. ष्येन कं ।

इति द्वितीयेष्टिरपि । तत्रेन्द्राग्नी पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपि “ इन्द्राग्नी नवतिम् ” इत्यादिक्रमपर्यैन्द्राग्नेयाज्यानुवाक्यायुगलमाप्नातम् । न हि तत्र क्रममन्तरेण निर्णेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तस्मिन्नेष्टिङ्गमप्रयोजकमिति वाच्यम् । काचिष्टिङ्गस्यैवं व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्रावाहंस्वयेष्टिरकैवाऽऽम्नाता—“ यं कामयेत राजन्यमनश्नो जायेत वृत्रान्-श्चेत्—इति तस्मा एनमैन्द्रावाहंस्वयं करं निर्वपेत् ” इति । यं राजपुत्रं जायमानं प्रति राज्ञः पुरोहितस्य च काम एवं भवति—“ अयं मातृगर्भे देवकृतविघ्नेन केनाप्यप्रतिबद्धो जायताम् । जातश्च शत्रुन्मारयन्संचरेत् ” इति, तद्वानपुत्रार्थेयमिष्टिः । मन्त्राण्डे तदिष्टिक्रमे याज्यापुरोनुवाक्ये इन्द्रावृहस्यतिदेवताके द्विविधे आप्नाते । “ इदं वामास्वे हविः—इत्येकं युगलम् । “ अस्मे इन्द्रावृहस्यती ”—इत्यादिक्रमपरम् । तयोः प्रथमयुगलस्य क्रमेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गैश्च विनियोक्तव्यम् । तस्मात्—क्रमसमाप्त्यासह-कृतेन काम्येष्टिर्नैवैता याज्या नियम्यन्ते ।

(अष्टमे, आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां विनियोगा-
धिकरणे सूत्राणि २०-२१)

अधिकारे च मन्त्रविधिरतदास्येषु शिष्टत्वात् ॥ २० ॥

तदास्यो वा प्रकरणोपपत्तिर्याम् ॥ २१ ॥ अनर्थ-

कश्चापदेशः स्यादसंबन्धात्फलवता ॥ २२ ॥ सर्वेषां

चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमिष्यग्निदेवताका ऋचोऽखिलाः ।

उपस्थाने प्रयोक्तव्याः प्रकृता एव ता उत ॥ १९ ॥

साधारण्येन शब्दोक्तेः सर्वाभिस्तदुपस्थितिः ।

विशेषे विधिसंक्रान्त्या प्रकृताभिरितीष्यताम् ॥ २० ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“ आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमुपतिष्ठते ” इति । तत्र—आग्नीध्रनामस्य मण्डपस्य यदुपस्थानं तत्, यया कयाचिदवा दाशतयोपगतयाऽग्निर्बन्धिन्या कर्तव्यम् । ‘अग्निदेवता यस्या ऋचः साऽऽग्नेयी’ इति साधारणोक्तावृग्विशेषस्याप्रतीतिः—इति चेत् ।

१ ग. पठिता । २ ग. च, “रेकाऽऽग्नी” । ३ ग. “योद्धा जा” । ४ ख. “मेघ या” । ५ क. “ये ऐन्द्रावृदे” ।

मेवम् । क्रतुप्रकरणपठितानामभेद्योनामुत्रां क्रतुपुत्रकव्यापारसाधनत्वं प्रकरणादेव वक्तव्यम् । 'कोऽसौ व्यापारः' इति विशेषबुभुक्षसायाम् 'आग्नीध्रोपस्थानरूपोऽयम्, इति बोधयन्तयं विशिष्टशेषमात्रे संकामतीति लाघवम् । अंशकृतानां क्रतुपुत्रकव्यापारसाधनत्वं तद्व्यापारविशेषश्चेत्युभयभेदेन बोध्यत इति यद्वैतम् । तस्मात्प्रकृताभिराशेयोभिस्तदुपस्थानम् । एवम् "ऐन्द्र्या सदो वैष्णव्या हविर्धानम्" इत्यत्र सदोहविर्धाननामकथामण्डपयोत्पस्थाने प्रकृतानामेवैन्द्राणां वैष्णवीनां च प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥

(तन्मे मक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणे सूत्रे २४-२५)

लिङ्गसमाख्यानाम्नां भक्षार्थतानुवा-
कस्य ॥ २४ ॥ तस्य रूपोपदेशाभ्या-
मपकर्षोऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

मक्षेहीत्यनुवाकोऽयं सर्वो भक्षणगाम्युत ॥

ग्रहणादौ यथैवयोगं विभज्य व्यवतिष्ठते ॥ २१ ॥

अविधेर्ग्रहणादीनां भक्षणं निखिलोऽस्तु सः ॥

अथाक्षितेषु तेष्वेव यथालिङ्गं विभज्यते ॥ २२ ॥

उपोतिष्ठोमे इत्यस्य सोमस्य शेषभक्षणं विहितम् । अत एवाऽऽज्ञातम्—“अग्नि-
धुत्वाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि सोमं भक्षयन्ति” इति ॥ तस्मिन्भक्षणे
ग्रहणावेक्षणनिगणसम्पन्नरक्षाश्चत्वारो व्यापाराः सन्ति । मन्त्रश्च “भतेहि”—
इत्याद्यनुवाकं समासात् । तत्र भक्षणे यथा साक्षाच्चोदितं, न तथा ग्रहणावेक्षणनिगण-
सम्पन्नरक्षणानि चोदितानि । नचाविहितेषु मन्त्रो विनियोगमर्हति । समाख्या तु ‘भक्ष-
नुवाकः’ इत्येवैरुपा भक्षणमात्रविषया । तस्मात्कृतज्ञस्याप्यनुवाकस्य भक्षण एव विनि-
योगः—इति प्राप्ते,—

द्रुमः—अविहितान्यपि ग्रहणादीन्यर्थाक्षिप्तानि, तद्व्यतिरेकेण भक्षणासंभवात् । अत-
स्तेष्वनुवाको यथालिङ्गं विभज्य विनियोक्तव्यः । तत्र “भतेहि”—इत्यारम्भ “अग्नि-
नोत्स्वा बाहुभ्यां सध्यासम्” *इत्यन्तो ग्रहणं प्रकाशयति, ‘एहि’ इत्याह्वानस्य
बाहुभ्यां स्वीकरवाणि । इत्येतस्य च दर्शनात् । “नृक्षसं त्वा देव सोम सुवक्षा

* भक्षे हि मा विश दीर्घायुताय भेतनुत्वाय राक्षसोपाय वर्धने सुप्रजत्स्वाप । एहि वसो
उपो वसो मियो मे हृदोऽस्थविरोत्स्वा बाहुभ्यां सध्यासम्’ इति, राक्षसाभ्ये मन्त्रपाठः ॥

१ रु. 'त्रियादीनां' । २ ग. च. अयाङ् । १ ग. च. 'शारोर्धं वि' ।

अवस्थेषुम् ” इत्ययं भागोऽवेक्षणं प्रकाशयति, “शोभनवस्तुहं मनुष्येषु प्रख्यातं स्वामेवेक्षिषीय ” इत्यादिधानात् । “हिन्व मे गात्रा ”—इत्यादिः “मा मेऽवाङ्मा भिमतिगाः ” *इत्यन्तः सम्प्रगर्णं प्रकाशयति, मात्रप्रीणेनोवाभोगे नाभ्यतिव्रमणनिषेधेन च तद्वचनमात् । जरणं नार्थोक्षिप्तम्, तेन विनाऽपि भक्षसिद्धेः—इति चेत् । न । जरणपर्यन्तस्यैव सार्धकभक्षणत्वात् । न च—जरणे पुरुषव्यापाराभावः—सम्प्रगुपवेशनादेर्जराणार्थत्वात् । “मन्द्राभिमूतिः ”—इत्यादिः “भक्षयामि ” इत्यन्तो भक्षणं प्रकाशयति । तस्मात्—लिङ्गेन समाख्यां बाधित्वा विनियोगः कर्तव्यः ॥

(दशमे मन्द्राभिमूतिरित्यादिरेकमन्त्रताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणाभिधानान्मन्द्रादिरेकमन्त्रः

स्यात्तयोरेकार्थसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशपाधिकरणमारचयति—

मन्त्रेति वसुमन्त्रेति द्वयं तर्पणमक्षयोः ।

विभक्तव्यमुताशेषं तृप्तिंसंयुक्तमक्षणे ॥ २३ ॥

लिङ्गाद्विभागो भवन्तो तृप्तिर्मक्षणतोऽन्यतः ।

लिङ्गस्यासंभवे वाक्यशेषास्सर्वाऽस्तु मक्षणे ॥ २४ ॥

“मन्द्राभिमूतिः”—इत्यादिः “नुषाणा सोमस्य तृप्यतु ” इत्यन्तो भागो हृष्टाया अलविभिमवन्त्याः सोमं तत्त्वमानाया जिह्वायास्तृप्तिं प्रकाशयति । “वसुमद्रूपस्य”—इत्यादिः “भक्षयामि” इत्यन्तो भागो भक्षणप्रकाशकः । तत्र पूर्वलिङ्गेन विभज्य विनियोगः—इति चेत् ।

मैवम् । न सखु तृप्तिर्मक्षणादन्धेन व्यापारेण जायते । किं तर्हि—भक्षणानुनिष्ठादिनो हि सा । तथासति कस्मिन्प्रापारं तृप्तिप्रकाशको भागो विनियुज्येत । ततो लिङ्गेन विनियोगासंभवाद्विशेषवाक्यस्य शेषस्तृप्तिप्रकाशकभागो भविष्यति । उपयुक्तश्च तत्रायं भागः । तृप्तिरहितमक्षणप्रकाशनेनै पुरुषोत्साहननात् । तस्मान्मन्द्रादिः *सर्वो भक्षणे विनियुज्येत ॥

* ‘हिन्व मे गात्रा हरिषो गगान्मे मा वितातुपः, शिवो मे सतर्षीतुपतिष्ठस्व मा मेऽवाङ्मा भिमतिगाः ’ इति शबरभाष्ये मन्त्रपाठः ।

१ * मन्द्राभिमूतिः केतुर्गन्ता वागनुषाणा सोमस्य तृप्यतु, वसुमद्रूपस्य सोमदेवते गतिविशेषः सवनस्य गायत्र्यञ्जसोऽग्निहोत इन्द्रपीतास्य मधुपत लघवस्त्योपहृतो भक्षयामि ’ इति शबरभाष्ये लिखितः ।

१ क. ड. ‘मूतेति । २ ग. च. नैव । ३ ग. च. ‘शेषः सर्वो’ । ४ क. ख. विनियुज्यते । ५ क. ‘णमत्रवा’ । ख. ड. ‘णमन्त्रवा’ । ६ ग. च. ‘न मन्त्रेण पु’ ।

(एकादशे-इन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्राणां विनियोगाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेऽप्यनैन्द्राणाम-
न्त्रत्वम् ॥ २७ ॥ यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं हि
दर्शयति ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमाचक्षते—

इन्द्रपीतस्यति मक्षमन्त्रांशः किमिहैन्द्रके ॥
केवलेऽन्यत्र दोहाच्च सर्वत्रोत यथाश्रुतम् ॥ २५ ॥
ऐन्द्र एव समर्थत्वात्तूष्णीमिवान्यमक्षणम् ॥
ऊहो वाऽन्येषु कर्मकेऽप्यस्त्वृहो भक्षभेदतः ॥ २६ ॥
इन्द्रेण यस्मिन्सवने सोमः पीत इतीरणात् ॥
सवनस्थेषु सर्वेषु मन्त्रोऽतूहेन पठ्यताम् ॥ २७ ॥

भक्षमन्त्रे काश्चिदंशः “ इन्द्रपीतस्य ” इत्येवविधः श्रूयते । तत्र—‘इन्द्रेण पीतस्य सोमस्य शेषं भक्षयाम’ इत्यंशो भवति । तथा सत्यस्य मन्त्रस्येन्द्रश्रदानशेषमक्षण एव समर्थत्वात्तत्रैवायं मन्त्रो विनियुज्यते, न तु मैत्रावरुणादिशेषमक्षणे । तस्मादमन्त्रकनेन तद्वक्षणम्—इत्येकः पूर्वपक्षः ॥

‘ इन्द्रपीतस्य ’ इति पदस्यासमर्थत्वेऽपि ‘ मित्रावरुणपीतस्य ’ इत्येवमूहे सति सामर्थ्यं भविष्यति । ननु—आश्लेषयामस्य प्रकृतित्वात्तद्वृत्तस्य “ अग्नये जुष्टम् ”—इति मन्त्रस्य विकृतौ सौर्धे चरौ “ सूर्याय जुष्टम् ” इत्येवमूहः क्रियते । इह तु कर्मैक्याश्लेषः—इति चेत् । न, कर्मभेद इव भक्षभेदेऽप्युहितं शक्यत्वात्—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

‘ इन्द्रपीतस्य ’ इत्यत्र बहुव्रीहिर्द्रष्टव्यः । तद्युक्तमेव “ समासस्य ” (पा० सू० ६ । २२३) इति सूत्रेणान्तोदात्तत्वसंज्ञकत्वात् । आद्युदात्तं ह्येतत्पदमास्मात् । इन्द्रप्रातिपदिकं तु स्वत आद्युदात्तम् । तथा सति “ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ” [पा० सू० ६ । २ । १] इति सूत्रेण पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानात्समस्तपदमप्याद्युदात्तमेव संपद्यते । ‘ इन्द्रेण पीतः सोमो यस्मिन्सवने ’ इति विग्रहात्सवनपरत्वे सति ‘ ऐन्द्रमक्षण एव ’ इति निवृत्तुमसमर्थत्वात्सर्वमक्षणेऽतूहेनैवायं मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति राट्टान्तः ॥

(द्वादशे, अग्न्युज्जीतसोममक्षणाधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

पुनरग्न्युज्जीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विरोपत्वात् ॥ २९ ॥

अपनयाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

ग्रहणाद्वाऽपनयः स्यात् ॥ ३१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

ऊहपक्षे यद्वृद्धं तच्चिन्त्यते न्यायपञ्चके ॥

इन्द्रे हुतेऽपि तच्छेषे होत्रकैश्चमसस्थिते ॥ २८ ॥

सोमोऽभ्युग्रीय वेवेभ्यो हुत्वा संमक्ष्यते तदा ॥

इन्द्रो न लक्ष्यो लक्ष्यो वा न क्षेपेऽन्यार्था यतः ॥ २९ ॥

उन्नीत एव संवृद्धो न पूर्वो देवतान्तरैः ॥

अत इन्द्रस्य सिद्धयर्थं लक्ष्योऽस्मावितरैः सह ॥ ३० ॥

पूर्वाधिकरणे योऽयमूहूपो द्वितीयः पूर्वसः, तत्प्रसङ्गात्कृतवाचितारूपेण न्याय-
पक्षकेतोर्विषयश्चिन्त्यते । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिधेवावय कृत्विजो होत्रकाः । तेषां च
सन्ति चमसाः । पात्रविशेषस्थिताः सोमसाश्चमसाः । तैर्वषट्कारावुषष्ट्कारयोर्होतव्यम् ।
चमसानामैन्द्रत्वाद्धोतुर्वषट्कारे प्रथममिन्द्रो हुतः, अनन्तरं चमसस्थिते हुतशेषे पुनः सोमा-
न्तरमभ्युग्रीय देवतान्तरैर्म्यो होत्रका अनुवषट्कारे जुहुति । तत्र मैत्रावरुणः “मित्रं कथं
हवामहे”-इति मन्त्रेण मित्रावरुणौ यजति । ब्राह्मणाच्छंसि “इन्द्र त्वा वृषभं वयम्”-
इति मन्त्रेणेन्द्रं यजति । वेता “मरुतो यस्य हि क्षये”-इति मन्त्रेण मरुतो यजति* ।
एवं हुत्वा पश्चात्सोमो भक्ष्यते । तस्मिन्मन्त्रेण ‘मित्रावरुणपीतस्थ’ इति मन्त्र उहनीयः ।
तदानीम् ‘इन्द्रमित्रावरुणपीतस्थ’ इत्येवं मित्रावरुणाभ्यां सह नेन्द्र उपलक्षणीयः । कुतः-
इन्द्रशेषे पुनरभ्युग्रीयते तेन सह मित्रावरुणाद्यर्थत्वे सति तस्य योऽप्येन्द्रसंस्मरणादित्यात् ।
पुनरुह्योतस्यैवार्थवत्त्वम्, न पूर्वस्य-इति चेत् । न । उल्लेखनकाले ‘मित्रावरुणाद्यर्थोऽयम्’ इति
संस्मरणाभावात् । प्रदानकाले तु पूर्वक्षेपेण सहैव मित्रावरुणादिभ्यः प्रदीयते । तस्मात्-
इन्द्रसंस्मरणादित्यालेन्द्रो लक्षणीयः-इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—मा भूत्संस्मरणः, तथाऽप्युल्लेखनं करिष्यमाणं मैत्रावरुणादियामार्थमेव । न तु
तस्य पूर्वांशुच्छिन्नद्रव्यामार्थत्वं संभवति । तस्मादुन्नीतो मित्रावरुणादिसंवेदशेष इन्द्रसंस्मर-
णेष्वनुभवभक्षणं मित्रावरुणादिभिः सहेन्द्रोऽप्युपलक्षणीयः ॥

* श्रेष्ठ त्वष्टारं पत्नीम् “अत्र पत्नीरिहाऽऽह”-इति (मन्त्रेण यजति) आश्राप्रोऽग्नि-
“उक्षां नायवशानाय”-इति (मन्त्रे यजति) इति शास्त्रभाष्येऽधिकमुल्लेख्यते ।

१ क. ल. ऊ. ऐन्द्रे । २ ल. ग. च. संवृद्धे । ३ ग. च. ‘विषयश्चिन्त्यते । वै’ ।
४ ल. ग. ऊ. च. ‘सस्ये ह’ । ५ क. ल. प्रतीयते । ६ क. ग. च. ‘वन्धः से । र. वन्धो’ ।
७ ग. च. ‘जे मैत्रा’ ।

[अ० ३ पा० २ अवि० १३-१४] जैमिनीयन्यायमालावित्तरः ।

१३३

(त्रयोदशे पाल्नीवतमक्षणे इन्द्रादीनामनुषलक्षणाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

पाल्नीवते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥ ग्रहणाद्वाऽपनीतं स्यात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विदेवशेष आदित्यस्थात्वा आग्रयणाभिधाम् ॥

स्थालीं प्राप्तस्ततः पाल्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥ ३१ ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्धं पाल्नीवतेन ते ॥

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्यायेनास्तूपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

अन्य आग्रयणात्पाल्नीवतो न तस्य वद्यते ॥

आकाङ्क्षा पूर्ववद्वेषु पाल्नीवानेव लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवस्थाः । तेषां शेष आदित्यस्थादीनामागच्छति, पुनरपि तस्याः स्थात्या आग्रयणस्थादीनामागच्छति । तस्या आग्रयणस्थात्याः पाल्नीवतो गृह्यते । तस्य पाल्नीवतस्य भक्षणं इन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः संहृद् उपलक्षितः, तद्वत्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“ यदुपांशु पात्रेण पाल्नीवतमाग्रयणावगृह्णाति ” इत्याग्रयणपात्रस्यापादान-त्वश्रवणात्ततो निःसृतसोमसस्य तत्संस्पृशेऽपि सति पश्चात्कनीवदेवतायै ग्रहणं भवति । तथासंस्पृशन्तमिन्नस्य पाल्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वकाङ्क्षा नास्ति । पुनरभ्यर्चयितुं सोमं ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संस्पृशो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पाल्नीवतभक्षणं इन्द्रवायवादयो नोपलक्षणीयाः ॥

(चतुर्दशे पाल्नीवतशेषभक्षे त्वष्टरनुपलक्षणीयताधिकरणे सूत्रे ३३-३५)

त्वष्टारं तूपलक्षयेत् ॥ ३४ ॥ अतुल्यत्वान्न नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सह पाल्नीवता त्वष्टा तद्वहे लक्ष्यते न वा ॥

सह त्वष्ट्रा पिबेत्युक्तैर्वैवत्वासोऽपि लक्ष्यते ॥ ३४ ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्यान्न पातृत्वमशब्देनाह ॥

चोदनाया अभावाच्च न देवोऽन्ता न लक्ष्यते ॥ ३५ ॥

तस्मिन्नेव पाल्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे पाल्नीवता सह त्वष्टाऽनुपलक्षणीयः । कुतः—त्वष्ट्रापि तदेवत्वात् । तच्च होममन्वाद्यवगतम् । “ अग्रा ३३ पाल्नीवतसंस्पृशेन त्वष्ट्रा

१ ख. ग. ड. च. ‘तस्य सो’ । २ ग. च. ‘म इन्द्र’ । ३ ख. ग. च. ‘के देव’ । ४ ख. ‘व्यतः श’ चो’ । ग. च. ‘व्यत्’ । ५ ख. ‘तोऽत्र ल’ । ६ ख. ‘असि’ । ७ क. ‘वत्सजू’ । ख. ‘वत्सजू’ ।

सोमे पिब स्वाहा ” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन संबोध्य ‘त्वष्ट्र देवेन सह पिब ’ इत्यभिधानात्पातृत्वेन पत्नीवत् इव त्वष्टुस्तदेवत्वम् । ततः—‘ पत्नीवत्स्वपृथीतस्य ’ इत्युपलक्षणम्—इति प्राप्ते,—

द्रव्यः—यानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः ‘ सज् ’ इत्यनेन पदेन प्रतीयते । न तु पातृत्वम्, असंनोदितस्य त्वष्टुः ‘ पिब ’ इत्यनेन शब्देन सामानाधिकरण्याभावात् । न च पातृत्वसहावमात्रेण पातृत्वम्,—

“ सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्वभी ” ।

इत्यत्र पुत्राणां बोधत्वादक्षिणात् ।—आस्तां मन्त्रः, विधिवलात्स्वपृथुदेवत्वम्—इति चेत् । न । “ पत्नीवन्तमाश्रयणं द्वाहति ” इत्यत्र त्वष्टुप्रयोजितः । तस्मात्—अदेवत्वा-
स्वप्ता नोपलक्षणीयः ॥

(पञ्चदशे पत्नीवत्तद्विशेषमक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

त्रिंशच्च परार्थत्वात् ॥ ३६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशद्देवान्तान्मादयेत्यमी ॥

लक्ष्या न वा याज्ययोक्तेर्देवत्वादनुपलक्षणम् ॥ ३६ ॥

एकोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्ये तु वज्रिना ।

अतोऽग्नेरेव देवत्वात्तान्वेषामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

तस्यैव पत्नीवत्तद्विशेष इत्यत्र याज्यायामग्निं संबोध्य ‘पत्नीवन्तमाश्रयणं त्रिंशद्देवान्तान्मादय’ इत्यभिधीयते—“पत्नीवत्तद्विशेषं त्रिंशद्देवान्तान्वेषामुपलक्षणम्” इति । अनुपलक्षणम्—प्रदानम् । अत्र हूयमानेन सोमरसेन मादनीयत्वाच्च त्रिंशतां तद्वत्त्वम् । अतस्तेऽपि भैरवेण लक्षणायाः—इति चेत् ।

न । यजमानेन मादनीयत्वात्तदेवत्वम् । त्रिंशद्देवान्तां वह्निना मादयन्त इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्मात्त्रोपलक्षणम् ।

(षोडशे मक्षणेऽनुवषट्कारद्वयताया अनुपलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

षष्ट्कारश्च पूर्ववत् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सोमस्याग्र इति मोक्षाऽनुवपट्टकारदेवता ॥

लक्ष्या न वा देवतात्वाल्लक्ष्या त्रिंशद्विलक्षणा ॥ ३८ ॥

प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निरनुद्देशादलक्षितः ॥

उद्देश्येन्द्रो लक्षितोऽतो विकृतावपि तत्तथा ॥ ३९ ॥

“सोमस्याग्रं वीहीः” इत्यनुवपति” इति श्रूयते । तत्र—अनुवपट्टकारस्य मानवर्णि-
कोऽग्निर्देवता । न च त्रयस्त्रिंशतामिव बहुदेवतात्वम्, मन्त्रे बहिः संवोध्य सोमयातृत्वा-
भिधानात् । तस्मात्—अग्निर्लक्षणीयः—इति चेत् ॥

न । प्रकृतावलक्षितत्वात् । ऐन्द्रश्चमसः प्रकृतिः, इतरे विकृतिरूपाः । तथाहि—
ऐन्द्रश्च सोमो गृह्यते मयिते च । तेनैन्द्रेष्वेव सोमः, अनैन्द्रेषु सोम एव नास्तीति सर्वे
सोमधर्मा ऐन्द्रेष्वेव । अनैन्द्रा अवर्धकाः । धर्मसाकाङ्क्षाश्चोदनेन सधर्मका इति विकृति-
त्वम् । गृह्यमाणस्य र्भावमानस्य च सोमस्यैन्द्रत्वम् “इन्द्राय त्वा वसुमते”—इत्यादि-
ग्रहणमन्त्रादवगम्यते । तस्य प्रकृतिभूतस्फेन्द्रचमसस्य भक्षणोऽग्निरनुवपट्टकारदेवो नोपल-
क्षितः । कुतः—ग्रहणे तदुद्देशाभावात् । इन्द्रस्तद्देश्यत्वाद्बुधलक्षितः । एवं विकृतावप्युद्दे-
श्यदेवानामेवोपलक्षणं न्याय्यम् । तस्मात्—अग्निर्नोपलक्ष्यः ॥

(सप्तदशे कृत्वाचिन्तारूपे) अनैन्द्राणाममन्त्रकमक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमन्त्रपक्षमाश्रित्य कृत्वाचिन्तान्तरत्रयम् ॥

ऊहोऽस्ति नो वा सोऽस्त्यत्र विकृतौ तस्य संभवात् ॥ ४० ॥

सोमेनेति विधेः सर्वप्रदानेषु समत्वतः ॥

अधिकारोऽप्यनुहोऽतो नैन्द्रे निमन्त्रमक्षणम् ॥ ४१ ॥

उक्तान्यः पक्षम्यः कृत्वाचिन्ताम्यः पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणे योऽयम् ‘अनैन्द्रेष्वमन्त्रैकं
भक्षणम्’ इत्येवंरूपः प्रथमः पूर्वापत्तिः, तमेव मनासि निधाय पुनः कृत्वाचिन्तानां त्रयमाभि-
धीयते—अनैन्द्रेषूकरीत्या विकृतित्वेनोहसंभवादस्युहः—इति चेत् ॥

न । अनैन्द्राणां विकृतित्वासंभवात् । “सोमेन यजेत” इत्युत्पत्तिश्रुतः सोमः कर्मणोऽ-
ङ्गम् । न तु प्रदानविशेषस्य कस्यचिदङ्गम् । स एव सोमः सर्वप्रदानेष्वभ्यस्यत इति

* ‘त्यनुवपट्टकरोति’ इति शब्दभाष्यभूतपाठः ॥

१ ख. ग. व. ‘न्द्रस्य सो’ । ड. ‘न्द्रस्य सो’ । २ ग. व. ‘तु च सो’ । ३ ख. ग.
च. ‘स्यन्’ । ४ स. ‘न्वम’ । ग. च. ‘न्वमज्जम्’ । ड. ‘न्व म’ ।

सर्वाणि समप्रधानानि । अत एन्द्राणामनैन्द्राणां च प्रकृतिविकृतिभाषासंभवाच्चास्मशोहः ।
 “इन्द्राय स्वा वसुमते” इत्यादिमन्त्रो लिङ्गादेन्द्रविषयोऽस्तु । नैतावता प्रकृतिविकृतिभाषा
 सिध्यति । तस्मादुक्तमन्त्रस्य लिङ्गादेन्द्रविषयत्वादनैन्द्रैवमन्त्रकं भक्षणम् ॥

(अष्टादशे-ऐन्द्राग्रमक्षस्यामन्त्रकताधिकरणे सूत्रे— ३९-४०)

ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

समन्त्रकमन्त्रं वा स्यादेन्द्राग्रादिमक्षणम् ।

ऐन्द्राग्रेऽपीन्द्रशीतत्वसंभवात्समन्त्रकम् ॥ ४१ ॥

न पानमशरीरस्य युक्तं दानं तु मिश्रणम् ।

मन्त्रोऽयं तु न मिश्राहस्तस्मादेतदमन्त्रकम् ॥ ४२ ॥

यदेतत् “ऐन्द्राग्रं गृह्णाति” इति विहितं शेषभक्षणम्, तत्र—इन्द्राग्निर्मां पीतः
 सोम इन्द्रेणापि पीतो भवति” इति लिङ्गनैव विनियोगात्समन्त्रकं भक्षणम्—इति चेत् ।
 भैवम् । नवमाध्याये वक्ष्यमाणदेवताधिकरणान्योपेनाशरीरस्थेन्द्रस्य पानासंभवात् ।
 अथ—पीतशब्देन दानं विवक्ष्यते, तदानीम् “इन्द्राय दत्तः सोमः” इति मन्त्रार्थो भवति । न
 चात्र यन्मान इन्द्रमुद्दिश्य ददौ, किंविद्वाग्री उद्दिश्य । तस्मात् “दानं मिश्रविषयम् ।
 मन्त्रस्तु न मिश्रविषयः” इत्यमन्त्रकं भक्षणम् ।

(एकोनविंशे ‘गायत्रच्छन्दसः’ इत्यादिमन्त्रविनियोगाधिकरणे
 सुशाणि ४१—४२)

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥ सर्वेषु वाऽभावादेक-

च्छन्दसः ॥ ४२ ॥ सर्वेषां वैकमन्त्रमैतिशाय-

नस्य भक्तिपावनत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

*शास्त्रदीधिकार्यां तु—एकादशाधिकरणोपसंहाराधिकरणत्वमस्य सूत्रस्याऽऽश्रित्य विवक्षितं
 विकरणान्यास्मिन्यादे स्वीकृतानीव सन्ति ।

ऐन्द्रदानेऽपि गायत्रमात्रयुक्तेऽथवेतरे ॥

छन्दोभिरपि युक्ते स्यादाद्यो मन्त्रे तथोक्तितः ॥ ४४ ॥

द्वयोः समो बहुव्रीहिरकेच्छन्दास्तु न क्वचित् ॥

नानाछन्दस्थेन्द्र एव कृत्वाचित्तेयमीरिता ॥ ४५ ॥

सवनार्थेन्द्रपीतोक्तिरित्युद्घाटनमीरितम् ॥

तेन सर्वप्रदानेषु मन्त्रपाठो यथा स्थितः ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नेव भक्तमन्त्रे “गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्य” इति श्रूयते । ‘गायत्रमेव छन्दो यस्य’ इति मन्त्रपदे समासोपनिशानधिकच्छन्दोयुक्त एन्द्रे सोमे भक्षेमन्त्रः—इति चेत् ॥

भैरवम् । बहुच्छन्दोयुक्तेऽपि बहुब्रह्मेः समानत्वात् । एवकारं परित्यज्य ‘गायत्रं छन्दो यस्य’ इति विग्रहसंभवात् । एकच्छन्दस्कस्तु सोमो न काप्यस्ति । तस्मान्नानाछन्दोयुक्ते सोम एन्द्रप्रदान एव मन्त्रः, नान्यत्र ।

तदेवं कृत्वाचिन्ताश्रयं समाप्तम् । द्विविधकृत्वाचिन्तोद्घाटनं तु प्रागेव सिद्धान्तिना दर्शिता ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	१२३
त्राणि	४३	३९९

(अथ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(प्रथमे-उच्चैस्त्वादीनां वेदधर्मतत्ताधिकरणे सूत्राणि १-८)

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥ वेदो वा

प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३ ॥ धर्मो-

पदेशाच्च नहि द्रव्येण संबन्धः ॥ ४ ॥ त्रयी-

वियाख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥ व्यतिक्रमे

३ क. ख. ऐन्द्राद् । २ ग. व. ‘भियु’ । ३ ग. ‘नित्यधी’ । ग. च. ‘मायमि’
५ क. ख. ‘क्षणम्’ ।

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥ न सर्वस्मिन्निवेशात्

॥ ७ ॥ वेदसंयोगाच्च प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

तृतीयाधे प्रपमाधिकरणमारचयति—

कर्तव्यमुच्चैः सामर्थ्यामुपांशु यजुषेत्पमी ॥

सन्नाणां वाऽथ वेदानां धर्मा मन्त्रगता यतः ॥ १ ॥

विष्णुद्देशे मन्त्रवाचिशब्दाः प्रोक्ता क्रमाद्वयः ॥

ऋग्वेदोऽग्रेः समुत्पन्न इत्युपक्रमवेदगीः ॥ २ ॥

असंजातविरोधाऽनस्तद्वशादुपसंहृतेः ॥

नयने सति वाक्येन धर्माणां वेदगमिता ॥ ३ ॥

उच्योतिष्ठामे श्रूयते—“ उच्चैर्ऋचा क्रियते । उपांशु यजुषा । उच्चैः सान्ना ” इति ।

तत्र—विधिवान्वये मन्त्रवाचिनामृगादिशब्दानां प्रयोगान्मन्त्रधर्मा उच्चैस्त्वादयः । तथासति यजुषेदोत्पन्ना अथर्षुणा प्रयुज्यमाना अप्युच्च उच्चैरेव पठितव्याः—इति चेत् ॥

मैवम् । असंजातविरोधित्वेन प्रवलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेदशब्दः श्रुतः—“ त्रयो वेदा अमृजयन्त । अग्नेर्ऋग्वेदः । वायोर्धनुर्वेदः । आदित्यात्सामवेदः ” इति । अत उपक्रमगतवेदानुसारेण विष्णुद्देशागतानामप्यमृगादिशब्दानां वेदपरत्वे सत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्ना उपांशु पठनीयाः । ननु—उपक्रमोऽत्रार्थवादत्वाद्गुर्वग्नः, उपसंहारो विष्णुद्देशत्वात्प्रवृत्तः—इति चेत् । बाढम् । लब्धात्मनो हि विष्णुद्देशस्य प्राक्-रूपम् । इह तु प्रथमतो बुद्धयुत्पादक उपक्रमः । तदानीमलब्धात्मत्वाच्च तस्य बाधकत्वम् । पश्चात्तु वाक्यैकत्वाय तदविरोधेनैवाऽऽत्मानं लप्स्यते । तदेकमुपक्रमोपसंहारैकवाक्यताबलेन निर्मयाद्वान्वयविनियोगोऽयम् ॥

(द्वितीये-आधाने गानस्थोपांशुताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वा-

मुख्येन वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यजुर्वेदस्थमाधानं तदङ्गं साम तत्र किम् ॥
 उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्रप्रतीतितः ॥ ४ ॥
 उत्पत्तेर्विनिर्गोऽत्र प्रबलोऽनुसृतिर्धृतः ॥
 मुख्यस्याङ्गेन कर्तव्या तस्माद्गान उपांशुता ॥ ५ ॥
 आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणताऽथवा ॥
 विनिर्गोस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणताऽस्त्वह ॥ ६ ॥

आधाने वामदेव्यादिसामान्यङ्गत्वेन विहितानि । तत्र—यद्यप्येतानि यजुर्वेदगतस्याऽऽ-
 धानस्याङ्गानि, तथाऽपि सामवेदे तेषामुत्पत्तत्वात् । उत्पत्तेश्च शीघ्रबुद्धिहेतुत्वात्सामवेद-
 धर्मेण गेयानि—इति चेत् ।

न । विनिर्गोस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—“य एवं विद्वान्वाग्देव्यं गायति”
 इति । गुणल हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम्—को गुणः, किं मुख्यम्—इति चेत् ।
 अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम्, सामगानमङ्गत्वेन गुणः । तथा सति “धर्मः किरः”
 इत्यादय आधानाङ्गमूला मन्वा यथोपांशु धृज्यन्ते, तथा सामान्यप्याधानानुसरणोपांशु
 गेयानि । अथवा विनिर्गोऽनुष्ठापकावित्वानुसृत्य, उत्पत्तिनिमित्ततावित्त्वाद्गुणः ।
 तस्याद्—अत्र विनिर्गोवदानुसरणोपांशु गेयानि ।

(तृतीये ज्योतिष्टोमस्य यजुर्वेदिकताधिरणे सूत्रम्-):

भूयस्त्वेनोभययुति ॥ १० ॥

लूनीयाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमो यजुःसामवेदयोरस्ति तत्र किम् ॥
 उच्चैस्त्वमुत नीचैस्त्वं हेत्वमावादनिर्णयः ॥ ७ ॥
 यजुष्यधिगते द्रव्यदेवते तत्र तद्विधिः ॥
 तद्वशास्त्वरनिर्णितरुपांशु स्यादनुष्ठितिः ॥ ८ ॥

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्येतद्वचनं वेदद्वये समास्नातम् । तत्र—“को
 विधिः, कस्य गुणविधानायानुवादः” इति निज्ञासायां नियामकेतोरप्रतिमानात् “एतस्य
 वेदस्य धर्मोऽनुष्ठयः” इत्यनिर्णयः—इति चेत् । न । सोमद्रव्यस्य, इन्द्रवाद्यादिवैतत्वात्वाच्च
 यजुर्वेदऽधिगतत्वादङ्गत्वादुत्पत्त्यवगमाच्च तत्रैव विधिः” इति—उपांशुप्रयोगः ।

(चतुर्थे प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यताधित्वात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

न कत्वङ्गं प्रयाजादि कत्वङ्गं वा न चाङ्गता ॥

प्रक्रियाया अमानत्वान्नैराकाङ्क्षयेण वाक्ययोः ॥ ९ ॥

प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा कथंमावऽपि च क्रतोः ॥

तेन प्रकरणाभ्यान् तस्मादङ्गाङ्गिता तयोः ॥ १० ॥

सार्धपादद्वये विनियोजकत्वनेोक्तानि यानि श्रुतिच्छिन्नावयानि, तेष्वोऽतिरिक्तं प्रकरण-
नामकं किञ्चित्प्रमाणं न वेदे पश्यामः । नहि पदतत्सामर्थ्यान्वयैरसंसृष्टः कश्चिद्वेदभावः
केनचिदास्त्रायते । एकवाक्यतामापन्नो वाक्यसमूहः प्रकरणम्— इति चेत् । न । वाक्ययोः
सतोः पृथग्वैकवाक्यताया अपभावात् । न हि “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गक्रामो यजेत”
“समिधो यजति” इत्यनयोर्वाक्ययोः परस्परकाङ्क्षाऽस्ति, येन वाक्यैकवाक्यता कल्पयेत् ।
तस्मात्— न प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्— इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रयाजादयः फलहेतवः, पुरुषप्रयुक्तिरूपत्वात्, सेवादिवत् । दर्शपूर्णमासबु-
धैः फलैर्वाक्यार्थो, करणत्वात्, प्रदीपिपकृतचक्षुर्वत् । तथासति किं प्रयाजादेः फलम्,
किंवा दर्शपूर्णमासधेरुपकरणम्— इत्याकाङ्क्षायां संपेक्षवाक्यैकवाक्यतारूपे प्रकरणम् । तेन
च प्रयाजादीनामङ्गत्वं प्रतीयते ।

(पञ्चमे क्रमस्य विनियोजकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

द्विधनमिति मन्त्रोऽङ्गमुपांशुयजतेन वा ॥

साधारणत्वाद्धिक्तादेर्माभावादनङ्गता ॥ ११ ॥

मन्त्राणां कर्मणां चात्र क्रमेणऽऽम्नानमीक्ष्यते ॥

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गता ॥ १२ ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठादर्थान् पाठतः ॥

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुवाहृतम् ॥ १३ ॥

शुन्धभवमिति सान्नाय्यपात्रौङ्गं संनिधैर्मतम् ॥

पशुधर्मोऽर्थसाक्षिवाग्नीषोमीयतो भवेत् ॥ १४ ॥

१ ग. ड. च. एवं वा । २ ग. ड. च. प्रमियते । ३ ग. च. “त्राणां सं” ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमाने—मन्त्रकान्दे कश्चिन्मन्त्र आह्वायते—“ दक्षिरस्य-
दक्षो भूयासम्, अमुं दधेयम् ” इति । अस्य मन्त्रस्वोपांशुवाजाङ्गतायां श्रुतिवाक्ये न
विद्येते । ब्राह्मणे विनियोगमनास्त्रार्थविवरणस्थैवाऽऽज्ञानात् । “ एतथा वै दग्ध्या देवा
असुरानदभ्यन्वन् । तथैव भ्रातृव्यं दध्नोति ” इति ब्राह्मणम् । दक्षिर्वर्षातुक्मातुषम् ।
आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठानिवारकत्वाद्धिक् साधारणम् । प्रकरणं च त्रयाणामेकमेव ।
ततो मानामावाद्यं मन्त्रो नोपांशुवाजाङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—आध्वर्यवे काण्डे आग्नेयोपांशुवाजाग्नीषोमीयकर्मणि क्रमेणाऽऽम्नातानि ।
वाजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“ अग्नेरहं देवयज्ययाऽज्ञादो
भूयासम् ”, “ दक्षिरस्यदक्षो भूयासममुं दधेयम् ”, “ आग्नेषोमयोरेहं देवयज्यया
दृत्रहा भूयासम् ” इति । तत्र यथा वाक्श्रद्धयानुसंधानसंयत्ने प्रकरणं पृथक्प्रमाणम्,
तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंयत्तः क्रमः कुतो न मानं स्यात् । नचास्य प्रकरणेऽन्त-
र्भावः, द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । तस्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यव-
र्तिन उपांशुवाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । ‘ समानदेशत्वं क्रमः ’ इति क्रमस्य स्वरू-
पम् । तच्च द्विविधम्—पाठकृतमपैक्यतं च । तत्र पाठकृतमपि द्विविधम्—यथासंख्यं
संनिधिश्वेति । तथोदाद्यस्य दक्षिमन्त्र उदाहरणम् । “ गुन्धर्वं दैव्याय कर्मणे ”—
इत्ययं मन्त्रः शोधनविधौ वस्तुषु साधारणो भास्ते । तत्र सानाख्यपात्राणि कुम्भी-
शाखापवित्रादीन्यन्येषु “ मातरिक्षतः ”—इत्यादिमन्त्रैश्चवभासन्त इति संनिधिना
तथात्रप्रोक्षणे “ शुन्धर्वम् ” इति मन्त्रो विनियुज्यते । अनुष्ठानसादेशात्पशुधर्माणा-
मग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तदेवं क्रमस्य त्रैविध्यं द्रष्टव्यम् ॥

(षष्ठे समाख्याया विनियोजकताधिकरणे सूत्रम्—)

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वेदत्रयोक्तधर्माणामुत्विग्भिः संगतिस्त्रिभिः ।

अनियत्या नियत्या वा नियतिर्नानिरूपणात् ॥ १५ ॥

हौत्रादिसमाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥ १६ ॥

शाखापुरोनुवाक्योपादादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः । दोहनिर्वापादयो यजुर्वेदे ।
आज्यस्तोत्रशृङ्गातोत्रादयः सामवेदे । तत्र ‘ अर्यैर्नैतै धर्माः ’ इति नियामकस्य दुर्नि-

रूपवाद्येन केनाप्युत्तिनां यः कोऽपि धर्म इच्छया संगच्छते—इति चेत् ।

मैवम् । 'हौयम्, आवर्त्यम्, औद्रात्रम्' इति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते । न च समाख्यानस्य बाधकं किंचित्पदार्थम् । तस्मादबोधकत्ववाधितत्वयोरप्राप्त्याप्यकारणयोर्माम्बाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकत्वप्रमाणेन समाख्यानान् धर्मा व्यवस्थाप्यन्ते ।

(श्रुत्यादीनां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वाधिकरणेषु [७--१२] सूत्रम्)

श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानानां
समवाये पारदौर्लभ्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

सप्तमाऽ(श्रुतिप्रावरणा)धिकरणमारचयति—

ऐन्द्रोपस्थीयतां वङ्गिरितीन्द्रोम्बोविकल्पनम् ।

समुच्चयो बोते शक एवाग्निः केचलोऽथवा ॥ १७ ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्यां गुणावृत्तौ समुच्चयः ।

श्रुतिः शब्दव्युत्पत्तिरिति शक एकाऽत्र लिङ्गतः ॥ १८ ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुमापकम् ।

नैराकारदृष्ट्यात्मके बोधे श्रुत्याऽग्नी केचले स्थितिः ॥ १९ ॥

“ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति श्रूयते । “कदाचन स्तीरति नेन्द्र स्रथसि दामुषे” इत्यसावृगैर्द्वी । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । ‘भो इन्द्र, कदाचिदपि घातको न भवसि । किं त्वाहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयसे’ इत्यर्थः । तत्र—इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्य-रूपाऽलिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः सौधको न भवेत्, तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मात् ‘एतन्मन्त्र-णक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्धयुत्पादनं लिङ्गविनियोगः । ‘काऽसौ क्रिया’ इति विशेषनिज्ञासायाम् ‘ऐन्द्रोपतिष्ठते’ इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थान-क्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथासति ‘ऐन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठते’ इत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा ‘गार्हपत्यम्’ इति द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां धर्माविकल्परणक्रियाभन्तरेण न सम्भवति । ततः ‘तादृशीं कांचिक्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानम्’ इत्येतादृशबुद्धयुत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ‘ऐन्द्रा, उपतिष्ठते’ इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति ।

१ ग. च. ‘त शब्दोद्देशः’ २ ग. च. साधनं । ३ ल. ग. च. विप्रवृत्तिः । ४ ल. ‘वस्यते’ । ५ ल. ग. च. इत्यनया द्वि ।

तथासति ' ऐन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठते ' इत्यर्थो भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्वाहियवचद्विकल्पः—इत्येकः पूर्वपक्षः—

इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रदानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् " प्रतिप्रदानं गुणः " इति न्यायेनोपस्थानादुत्था श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयः—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः—

श्रुतिर्विनियुक्तानां वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुक्ते । अन्यथा ' बहिना सिञ्चेत् ' ' वारिणा दहेत् ' इत्यपि विनियुज्येत । तत उपनीत्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेयः—इति तृतीयः पूर्वपक्षः ॥

ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्य मुख्यवृत्त्या शनत्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति " निवेशनः "—इत्यस्मिन्नुदाहरणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथासति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धमात्रा-
न्निर्विघ्ना श्रुतिः शीघ्रं विनियुक्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रप्रदान्यादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रतिपादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधनत्वमा-
चिनी प्राधान्यवाचिनी चैव श्रुतिः कैल्पते । सा च श्रुतिः ' मन्त्रेणैन्द्रमुपतिष्ठेत् ' इति विनियुक्ते । तथासति प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ साम-
र्थ्यनिरूपण—श्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्राक्कालात्तया लिङ्गं बाध्यते । न च-
प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलम्बात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येत—इति शङ्कनी-
यम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । अत्रत्या विनियुक्तस्य मन्त्रस्य पुनर्वि-
नियोगाकाङ्क्षाया अनुदयात्कथं विनियोजकं लिङ्गं प्राप्स्यति । तस्मात्—गार्हप-
त्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

अष्टमा (वाक्याद्यपेक्षया लिङ्गस्य प्राबल्या) विकरणमारचयति—

स्थोनं त इति पूर्वार्धं तस्मिन्सीदिति चोत्तरम् ॥

सदने सादने चायं सर्वो वाऽर्धे व्यवस्थिते ॥ २० ॥

तच्छब्दाद्वैकवाक्यत्वे मन्वेदाद्यः श्रुतिं प्रति ॥

लिङ्गस्य संनिवृत्त्याद्वाक्येयबाधे व्यवस्थितिः ॥ २१ ॥

उदाहृतिरियं वाक्यवाधे न त्वेन्मियेत्यसौ ॥

वाधादूर्ध्वं निरर्थत्वाद्प्रामाण्यप्रसङ्गतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते— " स्थोनं ते सदने कृणोमि घृतस्य धारया सुषेवं कल्प-
यामि । तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ प्रोद्वाणां मेव सुमनस्यमानः " इति । ' भोः श्रोत्राद्या,
तत्र समीचीनं स्थानं कृणोमि । तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुष्ठु सेविषुं योग्यं कल्पयामि ।

१ ख. ग. ड. च गुणावृत्ति " इ" । २ ड. लम्बेन म" । ३ ख. ग. च. वा । ४ ग.

ड. च. कल्पते । ५ ख. मयमं श्रुतिर्विनि । ६ ख. बाधेत । ७ कस्यैव म" । ८ क. ख. ड.
वोऽर्थाय । ९ ख. "वयस्य म" । ग. च. "क्यत्वं म" । १० ख. "वय अदे व्य" । ११ क. ग.
ड. च मन्वेत् ।

भो ब्रीहिसारभूत, त्वं समाहितमनस्कतस्मिन्समीचीने स्थान उपविश । तत्र स्थिरो भव । इत्यर्थः । तत्र—‘तस्मिन्’ इत्यनेन तच्छब्देन प्रकृतवाचिना पूर्वोत्तरार्धयोरैकवाक्यत्वे सति मन्त्रद्वयाभावात्सर्वोऽप्यर्थं मन्त्रः स्थानकरणेऽङ्गं स्यात् । मन्त्रविनियोजिका श्रुतिर्न कल्पनीया—‘सर्वेणानेन मन्त्रेण स्थानं कर्तव्यम्’ इति । तथा ‘सर्वेण मन्त्रेण पुरो-
डाशः स्थापनीयः’ इत्यपि कल्पनीया । सदानाङ्गत्वव्यतिष्ठापनाङ्गत्वस्यापि तद्वान्यमोक्ष-
तत्वात् । तथा सति सदनस्थापनयोरस्य मन्त्रस्य विकल्पाः समुच्चयो वा निजेच्छया भविष्य-
ति—इति प्राप्ते,—

मन्त्रः—येदेतत्पूर्वोत्तरार्धयोः परस्परान्वयेन संपन्नमैकं वाक्यम्, तदेतदुत्तरार्धम् सदनकरणे शक्तिमत्कल्पयित्वा कृत्स्नं मन्त्रं सदने विनियोजितं नाहति । तथा पूर्वार्धस्य स्थापने शक्तिमत्कल्पयित्वा न तत्र प्रभवति । अतो लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृत्यते । प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं संनिकृत्यते । तथासति लिङ्गेन वाक्यवाचार्थ-
द्वयमुपयोर्व्यवस्थितम् । ननु—“एन्द्रा गार्हपत्यम्”—इत्यत्रापि पदद्वयान्वयरूपस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वप्रतीतेर्लिङ्गवाक्यविरोधाय तदेवोदाह्रियताम्—इति चेत् । न । तत्र लिङ्गेन वाक्ये वाधिते सत्यैकैकपदस्यार्थप्रत्यायकत्वाभावेन श्रुतिकृतविनियोगस्याप्यभि-
देरप्रामाण्यमेवोदाहृतस्य प्रसज्येत । इह तु महावाक्ये वाधितेऽप्यवान्तरवाक्ययोरर्थप्रती-
तौ लिङ्गविनियोगः सिध्यतीत्येतेवोदाहरणम् ॥

नवा (वाक्यस्य प्रकरणाद्यपेक्षया प्राबल्या)धिकरणमारचयति—

अग्निषोमाविदं हव्यमजुषेतामितीरितात् ॥

अपच्छिद्येदमिरयादिः सर्वशेषो भवेन्न वा ॥ २३ ॥

प्रक्रियातो भवेन्मैवं प्रक्रियाऽन्तरिता त्रिभिः ॥

वाक्यं ह्यन्तरितं तेन भवेत्यकरणाद्बुद्धिः ॥ २४ ॥

सूक्तवाक्ये श्रूयते—“अग्निषोमाविदं हविरजुषेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽ-
क्राताम् । इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्, अवीवृषेताम्, महो ज्यायोऽक्राताम्” इति ॥
तत्र—देवतावाचकमग्निषोमादिषु पौर्णमास्यादिकां यथादेवतं विभज्य प्रयोक्तव्यम्-
इति पूर्वपदे निर्णीतम् । यत्तु ‘इदं हविः’—इत्यादिकमवशिष्टं पदजातं, तदग्निषो-
ममन्त्रगतमप्यभावात्प्रायामग्नीषोमसदपरित्यागेन पठनीयम् । एवम्—इन्द्राग्निमन्त्रगतमपि
पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन पठनीयम् । तथासत्येषां मन्त्रभाषाणां सर्वशेषत्वो-
पको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृह्यते—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अग्नीषोममन्त्रोपस्थेन्द्राशिषदान्वयाश्रवणात् । प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयकृतं वाक्यं कल्पनीयम् । तेन च वाक्येनेन्द्रादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्प्यते । तच्च लिङ्गम् 'अनेन दन्वमागेनेन्द्राशिविषयकित्वाऽऽनुष्ठेया' इति विनियोगिकां तृतीयाश्रुतिं कल्पयति । ततः प्रकरणाविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्वचनानं भवति । अग्नीषोममन्त्रान्वयकृतं तु वाक्यं श्रूयमाणत्वाल्लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधीयते । तस्माद्वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात्तै-
च्छेषस्तत्रैव व्यवतिष्ठते ॥

दशमा (प्रकरणस्य क्रमाद्यपेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

राजसूयेऽभिषेच्यैष्ययागे ये देवनादयः ॥

तच्छेषास्तेऽसिद्धार्था वा तच्छेषास्तस्य संनिधेः ॥ २५ ॥

राजसूयकथंभावानुवृत्तेः सर्वशेषता ॥

कल्प्याकाङ्क्षाऽभिषेच्यस्य प्रक्रिया प्रबला ततः ॥ २६ ॥

राजसूये पश्चाद्विहितोपयोगा बहवः प्रधानभूताः । तत्राभिषेचनीयास्यः कश्चित्सो-
मयागः । तस्य संनिधौ देवनादयः श्रूयन्ते—“अहैर्द्विषति । राजन्यं जिनाति । शौनः
शेषमाख्यायति” इति । जिनाति जयति । बहुवृत्तवाक्ये सप्तम्यात् शूनःशेषविषयमु-
पास्थानं शौनःशेषम् । तत्र संनिधिवत्कदेवनादयोऽभिषेचनीयाङ्गम्—इति चेत् ॥

मैत्रम् । राजसूयस्य कथंभावाकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता देवनादयः प्रकरणेन राज-
सूयशेषाः । राजसूयश्च बहुयामात्मक इति तत्रत्यसर्वयामशेषत्वम् । नचाभिषेचनीयस्य
काचिदाकाङ्क्षा देवनादिव्यति, ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टेः प्राकृताङ्गैरेव तदाकाङ्क्षा-
निवृत्तेः ।—संनिहितविषयकाकाङ्क्षास्त्याप्यते—इति चेत् । अत एवाऽऽकाङ्क्षा-
पमवान्तरप्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्वारा वाक्यल्लिङ्गश्रुतिकल्पनया संनिधिविषयकप्यते । राज-
सूयाकाङ्क्षारूपं तु महाप्रकरणं कृतत्वादकथौ कल्पया संनिष्ठाप्यते ॥ तस्मात्—
प्रकरणेन संनिधिवाधात्सर्वशेषा देवनादयः ॥

एकादशा (क्रमस्य समाख्यापेक्षया प्राबल्या) विकरणमारचयति—

शुन्धध्वमिति मैत्रोऽङ्गं पौरोडाशिकशोधने ॥

सन्ताप्यपात्रशुद्धौ वा पथमोऽस्तु समाख्यया ॥ २७ ॥

पौरोडाशिकमित्यत्र ध्रुक्कृत्या तद्धितेन वा ॥

संनिध्यनुक्तिः कल्प्यः कृतत्वाच्चरमः क्रमात् ॥ २८ ॥

१ स. ग. ङ. च. 'धवा क्रि' । २ ग. च. 'तच्छेषस्तत्र तत्रै' । ३ ङ. 'व्याख्ये
या' । ४ ग. च. 'तत्संनि' । ५ ग. च. 'स्य कदाचि' । ६ स. 'थाऽऽकाङ्क्षया' । ७ ङ. मन्त्रेण
पो' । ८. 'मन्त्रोऽयं यौ' । ८ स. 'प्रहना' ।

“शुक्लं दैव्याय कर्मणे” इत्ययं मन्त्रः ‘पौरोडाशिकम्’ इति याज्ञिकैः समा-
 ख्यते काण्डे पाठनात्समाख्यायां पुरोडाशकाण्डोक्तानामुल्लेखलङ्घनामपि शोधनेऽङ्गम्-
 इति चेत् ॥ मैवम् ‘पौरोडाशिकम्’ इति समाख्यायां प्रकृतिः पुरोडाशमात्रमपि कृते,
 तद्विषयस्य काण्डम्, न चैतावता कुस्नपुरोडाशपात्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षो भवति ।
 किं त्वर्थापत्त्या कल्प्यते—यद्युक्तसंनिधिर्न स्यात्, तदा मन्त्रप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकस-
 माख्या न स्यात् । न ह्यग्न्यसंनिहितानाम् “इष त्वा—” दिग्मन्त्राणामग्रेयकाण्डसमाख्या
 भवति । संनिहितानां तु “युजानः प्रथमं मनः”—इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषा समाख्या ॥
 तस्मात्—काण्डममाख्यायां संनिधिं परिकल्प्य तत्संनिध्यन्वयाऽनुषत्त्या परस्परकाङ्क्षाकृतं
 कुस्ने पात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीः कल्पयित्वा तथा श्रुत्या विनिर्वाहः
 इति समाख्यायां विपर्ययः । सांताप्यपात्राणां शाचने ग्रन्थसंनिक्तिस्तु प्रत्यक्षः । इत्यादिभिः
 संवादस्य युष्टिनिर्वापस्य चान्तरालं साम्नाथ्यपात्राणां देश उक्तः । मन्त्रश्रेष्ठावर्हिर्निर्वाप-
 विषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्यमेऽनुवाके पठ्यते । तेन च प्रत्यक्षसंनिधिना प्रकरणादीनां चतु-
 र्नामिव कल्पनात्संनिधिः संनिष्कल्पने । तस्मात्—क्रमेण समाख्यां बाधित्वा ‘सांताप्य-
 यज्ञोपनिषो मन्त्रः’ इत्ययं चरमः पक्षोऽप्युच्यते ।

द्वादश (बाधयोग्यता) विवरणमारचयति—

बाधो न युक्तो युक्तो वा प्राप्त्यप्राप्त्यर्थेन युज्यते ॥

अप्रवृत्तं प्रसक्तं यद्विधा तस्यास्तु बाध्यता ॥ २९ ॥

प्रमाणतः प्रसक्तस्य बाधो दासामिकोऽत्र तु ॥

विभ्रंशेण प्रसक्तस्य तस्यादमासबाधनम् ॥ ३० ॥

शासस्य प्रवृत्तिरस्तीति न तच्चिबारणं शक्यम् । अप्राप्तस्य बाधविषयत्वेनावस्थानभेद-
 नास्ति । तस्मात्—न युक्तो बाधः—इति चेत् । मैवम् । बुद्ध्या विषयीकृतस्य बा-
 धितुं शक्यत्वात् । न चैतदर्थेन प्रवृत्तम्, अनुष्ठानरूपकवर्धवसानामावात् । नाप्यस्य-
 न्तमप्रवृत्तम्, तद्वुद्धेरूपज्ञत्वात् । अतो नोक्तदोषद्वयम् ॥ २९ मे चोदकप्रमाणेनावबु-
 द्धोऽर्थो बाध्यत इति प्राप्तबाधः ।

इह तु पूर्वप्रमाणविरुद्धैरुक्तैः प्रमाणसमैरवबुद्धैरप्यस्तबाधः ॥

१ ख. ग. च. ‘युक्तः सं’ । २ ग. च. ‘ग्रन्थे यौ’ । ३ ख. ग. च. ‘पितृव्यः’ । दा° ।
 ४ ग. च. ‘विशेषणम्’ । ५ क. ख. ग. ‘संनिधिः’ । ६ क. ख. ‘त्यन्ते म’ । ७ क. ग. ड.
 च. ‘इति’ ।

(त्रयोदशे द्वादशोपसत्ताया अहीनाङ्गताधिकरणे (अहीनन्याये) सूत्रे १५-१६)

अहीनो वा प्रकरणाद्वौणः ॥ १५ ॥ असंयो-

गान्तु मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति-

तिस्र एव हि साङ्गे स्फुरहीने द्वादशेत्यतः ॥

ज्योतिष्टोमे द्वादशत्वमथवाऽहर्गणे भवेत् ॥ ३१ ॥

अस्तु प्रकरणादाद्यो नाहीनत्वं विरुध्यते ॥

प्रकृतित्वान्न केनापि हीनोऽतोऽत्र विकल्प्यताम् ॥ ३२ ॥

साङ्गाद्विज्ञाऽहीनसंज्ञा रूढेवाऽहर्गणे भवेत् ॥

षष्ठीश्रुत्या द्वादशत्वं प्रकियातोऽपकृष्यताम् ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते-“ तिस्र एव साहस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” इति ।
एकेनाह्ना निष्पाद्यत्वात्साहो ज्योतिष्टोमः । द्वांसादिवसादूर्ध्वं सोमाभिवषादिवसात्पूर्वं
कर्तव्या होमा उपसदः । तासां द्वादशत्वं प्रकरणकलाज्योतिष्टोमे निविद्यते । अहीनना-
ब्दश्च तस्मिन्नेव कल्पते । ज्योतिष्टोमस्य निखिलसोमयागप्रकृतित्वेन सर्वेषामङ्गानां तत्रोप-
देशे सति तदुपदेशविकलविकृतौभिव हीनत्वाभावात् । अतो द्वादशत्वत्रित्वयोर्विकल्पः-
इति प्राप्ते,-

ब्रूमः-आवृत्तसोमयागरूपो द्विरांशविरामादिरहर्गणः । तस्मिन्नाहीनशब्दो रूढः ।
यौगिकत्वे तु ‘न हीनः’ इति विगृह्य समासे कृते सत्ययज्ञादिशब्दव्याकुटावः स्यात् ।
मध्योदात्तस्वाम्नायते । रुदिश्च विग्रहनिर्गमस्त्वाच्छांशानुद्धेहेतुः । अतो ज्योतिष्टोमभाविनः
साहस्यशब्दाद्विज्ञेयमहीनसंज्ञा ज्योतिष्टोमाद्विज्ञमहर्गणमभिवषे । तस्मिन्नाहर्गणे षष्ठीश्रुत्या
तदुक्तं द्वादशत्वं निवेद्यते । तात्सिद्धये प्रकरणादिदमपनेतव्यम् ॥

(चतुर्दशे कुलायादौ प्रतिपदोरुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

द्वित्ववहुत्वयुक्तं वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥ न प्रकृतै-

रेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति-

१ ग. च. ‘जेऽत्र’ तत् । २ ग. च. निविदि ते । ३ छ. ‘नाभेव’ हीनत्वम् । ४ छ.
‘तात्रादि’ ।

युवं हीति द्वयोः कर्त्रोर्बहूनां चैत इत्यमूम् ॥
 कुर्यात्पतिपदं ज्योतिष्टोमे साहर्गणेऽथवा ॥ ३४ ॥
 एकस्य शक्तिराहित्ये द्वाभ्यां बहुभिरेव वा ॥
 ज्योतिष्टोमस्य कार्यत्वात्पङ्कतेऽत्रैव सा भवेत् ॥ ३५ ॥
 यजमानस्य नानात्वं साक्षाद्विकृतिषु श्रुतम् ॥
 उत्कृष्य प्रतिपत्तेन कुलायादिषु नीयताम् ॥ ३६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ युवं हि स्थः स्वर्गती ”—इति द्वयोर्यजमानयोः प्रतिपदं कुर्यात् । एते असृग्मिन्दवः—इति बहुभ्यो यजमानेभ्यः” इति । स्तोत्रं स्तोत्रक्रमेण पत्नी-
 शामृचं प्रतिपच्छब्दोऽभिषेते । सा चोदाहृता प्रतिपत्प्रकरणज्योतिष्टोमे निविशते । न च
 तत्र यजमानद्वित्वबहुत्वयोः संभेदः, एकस्य यजमानस्य द्रव्यालमादिना तदशक्तौ नित्यक-
 र्माणः परित्यागासंभवेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा तस्यावश्यकर्तव्यत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यजमानद्वित्वं कृत्वा यजमानके यज्ञे साक्षादन्नातम्—“ एतेन राज्ञेयरोहितौ
 सायुज्यकामौ यजेयाताम् ” इति । यजमानबहुत्वं सन्नेत्वान्नातम्—“ चतुर्विंशतिपरमाः
 सन्नमासीरन् ” इति । ततो द्विशब्दबहुशब्दलभाभ्यां श्रुतिभ्यां प्रकरणं बाधित्वा कुलाया-
 दिषु यथोक्तप्रतिपदोत्तरकर्मः कर्तव्यः । न चाशक्तावपि यजमानद्वित्वबहुत्वे संभवतः, अश-
 क्तेन स्वीकृतस्य पुरुषान्तरस्य प्रतिनिधित्वे यजमानत्वाभावात् । ‘यजमानस्य प्रतिनिधि-
 र्नास्ति’ इति वक्ष्यते । यद्यन्यः पुरुषः स्वयमेव प्रवर्तते तदानीं स्वकीयमेव प्रयोगं कुर्यात्,
 न त्वशक्तस्य साहाय्यमाचरेत् । तस्मात्—श्रुतमाणस्य यजमानैकत्वस्य काळादिवदनुपादे-
 याङ्गत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् ज्योतिष्टोमे यजमानस्य द्वित्वबहुत्वे संप्रगतः ॥

(पञ्चदशे जाघन्या अनुत्कर्वाधिकरणे सूत्राणि १०—१२)

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥ चोदना वाऽ-
 पूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ एकदेश इति चेत् ॥
 ॥ २२ ॥ न प्रकृतेरशास्त्रनिष्पत्तेः ॥ २३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सू. ग. च. १ एणवृत्ताज्योति २ क. जन्यपु. ३ ड. त्वं मन्त्रेवा. ४ क. र्वी
 स्वीयं

संयाजयन्ति जाघन्या पत्नीरित्यशाबुत ।

दर्शादौ तत्पशौ युक्तं जाघन्याः समवायतः ॥ ३७ ॥

जाघनी नाम मागोऽसौ दर्शादौ समवैति हि ।

नोत्कृष्टव्यं न संस्कार्या साधनत्वान्तृतीयया ॥ ३८ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“जाघन्या पत्नीः संयाजयन्ति” इति । जाघनी पशोः पुच्छम् । पत्नीशब्दोऽत्राऽऽहुतिचतुष्टयात्मकस्य कर्मणो नामधेयैकदेशः । अत एव श्रूयते—“पञ्च प्रयाजा इज्यन्ते, चत्वारः पत्नीसंयाजाः” इति । तत्र तृतीयाहुतौ देवपत्नीः नो देवतात्वात्तद्वारा कर्मनाम्नः पत्नीसंयाजशब्दस्य प्रवृत्तिः । तत्र जाघनीमुद्दिश्य पत्नीसंयाजसंस्कारो विधीयते । जाघनी च पशौ समवेता न तु दर्शपूर्णमासयोः । अतः प्रकरणादुत्कृष्ट पशौ निवेशनम्— इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—जाघनीशब्देन पशोर्भागोऽभिधीयते । स च दर्शपूर्णमासयोः पशुयागत्वाभावेऽपि क्रवाह्मिना संयाजयितुं शक्यते । न चात्र पशौ विद्यमानायां जाघन्यां पत्नीसंयाजैः संस्कार्यत्वम्, तृतीयया साधनत्वावगमात् । तस्मात्—न प्रकरणादुत्कर्षः ।

(षोडशे संतर्दनस्य संस्थानिवेशाधिकरणे सूत्राणि २४-३१)

संतर्दनं प्रकृतौ कथणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

उत्कर्षो वा ग्रहणाद्विशेषस्य ॥ २५ ॥ कर्तुतो वा

विशेषस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २६ ॥ क्रतुतो वाऽर्थ-

वादानुपपत्तेः स्यात् ॥ २७ ॥ संस्थाश्च कर्तुवद्धार-

णार्थाविशेषात् ॥ २८ ॥ उक्त्यादिषु वाऽर्थस्य

विद्यमानत्वात् ॥ २९ ॥ अविशेषास्तुतिर्व्यर्थेति

चेत् ॥ ३० ॥ स्यादनित्यत्वात् ॥ ३१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

संतुद्येद्दीर्घसोमे तत्प्रकृतौ विकृताबुत ।

दीर्घस्य सोम इत्युक्ते प्रकृतावस्तु तर्दनम् ॥ ३३ ॥

सामानाधिकरण्यस्य षष्ठीतो बलवत्त्वतः ।

दैर्घ्ययुक्तोक्तव्यसंस्थादाबुत्कर्षोऽन्यत्र बाधनात् ॥ ४० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ दीर्वसोमे संतृयेः कृत्यै ” इति । सोमयागविशेषो दीर्वः सोमः । तस्मिन्सोमाभिषवाधारयोराधिषवणफलकयोः संतर्दनं कार्यम् । अन्योन्यविधेः शेषेन शोधिर्यं वा भूदिति दृढसंश्लेषः संतर्दनम् । तदेतत्प्रकरणमालम्ब्य प्रकृतौ निविशते । न च तत्र दीर्वसोमत्वात्प्रसक्तिः । ‘दीर्वस्य सोमः’ इत्येवं दीर्वशब्दस्य यजमानविशेषणत्वेनाप्युपपत्तेः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“पृष्ठासमासात्कार्यधारयो बलीयान्” इति (निषादस्यपत्यधिकरणे) श्रूयते । तथा सति दीर्वत्वं सोमस्य धर्मः, न तु यजमानस्य । नन्वेवमपि प्रकृतिभूतस्य सोमस्येष्टिः पश्चपेक्षया दीर्वत्वमस्त्येव—इति चेत् । न । सोमशब्देनैव तदवगतौ दीर्वशब्दस्य वैषम्योत् । न हीष्टिपश्चपेक्षया हस्तः काश्चित्सोमोऽस्ति यस्य व्यावृत्तये दीर्वशब्दः प्रयुज्येत । तस्मात्प्रकृतिरूपं हत्त्वं सोमं व्यावर्तयितुमयं दीर्वशब्दः । विकृतिभूत्वादिषु ग्रहाधिक्यादीर्वत्वम् । द्विरात्रादिषु चाऽऽवृत्त्या दीर्वत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं बाधित्वा विकृतिषु तत्त्विवेदाः । प्रकृतौ तु दीर्वशब्दस्य बाधः पूर्वमुक्तः । संतर्दनवाक्यस्य साक्षाच्छ्रूयते—“हन् वा एते यज्ञस्य यदधिषवणे न संतृणान्ति, असंतृणान्ति हि हन्” इति । तस्मात् न प्रकृतौ निवेदाः ।

(सप्तदशे प्रवर्ग्यनिषेधाधिकरणे सूत्रे ११—११)

संख्यायुक्तं क्रतौः प्रकरणात्स्यात् ॥

॥ ३२ ॥ नैमित्तिकं वा कर्तृसंयोगा-

च्छिद्ब्रूम्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

सप्तदशाधिकरणमात्रचयति—

न प्रवृत्त्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।

प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याऽऽद्ययज्ञता ॥ ४१ ॥

प्रवृत्तौ नैमित्तिकं प्राप्तिः प्राप्तिः वाक्यात्क्रतौ विधेः ।

आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः ॥ ४२ ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्यस्य कर्म प्रकृत्य श्रूयते—“न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यात्” इति । सोऽयं प्रतिषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यः, न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः—“एष

* ‘संतृन्वात्’ इति शाबरभाष्यपाठः सार्धं गान् ।

स. ग. ड. “चिकेन त्रिर्वि” । २ ग न “तत्तत्तत्तत्” ।

वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः ॥ इति तस्य प्रथमगृह्यवागिधानात्—इति चेत् ॥
 भैवम् । “पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यै प्रवृणक्ति ॥” इति वाक्येन क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहि-
 तत्वात् । न च विधिविधेयवाक्ययोः समानबलत्वादनिर्णयः, निषेधवाक्ये प्रथमशब्देन
 निषेधस्य प्रयोगपरत्वनिर्णयात् । प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्यः,
 तत्संज्ञाद्वस्तुवृत्तयन्ते । प्रथममध्येतस्यत्वात्प्रथमं काण्डम्, तदनन्तरमध्येतस्यत्वाद्वितीयं
 काण्डम् । एवम्—आदावुपसत्त्वात्प्रथमः पुनः, तदनन्तरमुपसत्त्वाद्वितीयः । तथा सति
 प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः । तदावृत्तिविषयतया यज्ञं वासगिकः ।
 स्वपक्षेऽपि क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः, प्रयोगे वासगिकः स्यात्—इति चेत् । वादम् ।
 तथाऽन्यसंज्ञातविरोधेन वासगिकत्वकल्पनाद्वरमुत्तरपदे तत्कल्पनम् । तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य
 प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यनिषेधः । ननु—सप्तसंस्थायुक्तस्य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्नि-
 ष्टोमः, तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति । विश्वे तत्र श्रूयते—अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति ॥ इति । एवं
 तर्ह्यधिकोऽस्मिन्नेन विधिविधेययोर्बन्धस्याऽऽतु । तथा हि श्रूयते—“कामं तु योऽनूचानः
 स्यात्, तस्य प्रवृज्यात् ॥” इति । तस्मात्—अनूचानव्यतिरिक्तकर्तृकेऽग्निष्टोमप्रथमप्रयोगे
 यवायं निषेधः ॥

(अष्टादशौ पौष्णपेषणस्य विकृतौ विनियोगाधिकरणे मृगम्—)

पौष्णं पेषणं विष्ठतौ प्रतीये-
 ताचोदनात्प्रकृतौ ॥ ३४ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

प्रपिष्टमागः पूषेति प्रकृतौ विकृतावुत ॥
 इष्टिप्रकरणादेव प्रकृताविति युज्यते ॥ ४३ ॥
 संतर्दनाद्विष्टाक्याद्विकृतौ पूषसंभवात् ॥
 सिद्धस्य पुनरप्युक्तिरधिकस्य विवक्षया ॥ ४४ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“तस्मात्पूषा प्रपिष्टमागोऽदन्तको हि ॥” इति । तत्र—
 दन्तरहितस्य पूष्णः पिष्टमागतं संतर्दनाप्रतिपदादिवत्सिद्धम् । तथाऽऽप्युत्तरा * विकर्णे
 तस्मिन्नेव विषये विशेषं वक्तुमिह प्रसूयते ॥

* आतावेकवचनम् ।

१ ग. च. “मो यज्ञः” । २ क. “न प्र” । ३ ग. च. “पेष्यं प्र” । ४ ल. “अतु ता” ।
 ५ ग. च. “कास्ते” । ६ ल. ग. ड. च. “कृतौ विनिर्ण” । ७ क. ल. ग. च. “लेबु त” ।

(एकोनविंशे पौष्णपेषणस्य चरावेव निवेशाधिकरणे—सूत्राणि ३९-३८)

तत्सर्वार्थमविशेषात् ॥ ३५ ॥ चरौ वार्थोक्तं

पुरोडाशोऽर्थविप्रतिषेधात्पशौ स्यात् ॥ ३६ ॥

चरावपीति चेत् ॥ ३७ ॥ न पक्षिनामत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

चरौ पशौ पुरोडाशे चरावेवोत पेषणम् ॥

विशेषादर्शादेतत्सर्वेष्वपि विधीयते ॥ ४५ ॥

प्रासत्वाच्च पुरोडाशे हृदाद्याकारनशनात् ॥

न पशौ पारिशेष्येण चरावेव हि पेषणम् ॥ ४६ ॥

“ पौष्णं केतमनुनिर्वपेत् ” इति चरुर्वाहितः । “ पौष्णं श्याममालमेतालकायः ” इति पशुविधिः । ‘ पशुमालस्य पुरोडाशं निर्वपेत् ’ इत्येतच्चोदकेन पौष्णपशौ प्रासम् । तत्रै-
‘ यद्देवस्यः पशुस्तद्देवस्यः पुरोडाशः ’ इति न्यायेन पुरोडाशस्य पूषा देवता । तत्र पूर्वोक्तं पेषणं विषयीकृत्योच्यमानाः संशयपूर्वोत्तरपक्षा विस्थाः ॥

(विंशे पौष्णपेषणस्यैकदेवत्वे निवेशाधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

एकस्मिन्नेकसंयोगात् ॥ ३९ ॥ धर्मविप्रतिषेधाच्च ॥

॥ ४० ॥ अपि वा सद्द्वितीये स्याद्देवतानिमित्त-

त्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥ वचना-

त्सर्वपेषणं तं प्रति शास्त्रवत्त्वादर्थभावाद्द्विचरावपे-

षणं भवति ॥ ४३ ॥ एकस्मिन्वार्थधर्मत्वाद्वैन्द्रा-

श्रवदुभयोर्न स्यादचोदितत्वात् ॥ ४४ ॥ हेतुमात्र-

मदन्तत्त्वम् ॥ ४५ ॥ वचनं परम् ॥ ४६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

द्विदेवकेऽपि किं पिप्यादृत पूषैकदेवके ॥

द्विदेवकेऽपि तत्पूष्णः सत्त्वात्पेषणमागिनः ॥ ४७ ॥

देवता विकलत्वेन पेषणं न प्रयोजयेत् ॥

यागस्य तत्त्वे भागोक्तेर्न यागान्तरगामि तत् ॥ ४८ ॥

राजसूये श्रयते—“सौमापौष्णं चरं निर्वपति, ऐन्द्रापौष्णं चरम्” इति । तत्र-
द्विदेवकेऽपि चरौ विष्टमात्रः पूष्णः सत्त्वात्तेष्वर्णं पूषार्थं कर्तव्यम्—इति चेत् । तत्र
वक्तव्यम्—किं पेषणस्य देवता प्रयोजिका, किंवा यागः । नाऽऽद्यः, रागमन्तेण केवल-
देवता फलननक्तत्वाभावेन पेषणं प्रयोक्तुं न प्रभवति । पूष्णस्य यागस्य पेषणप्रयोजकत्वे तु
तत्पेषणं द्विदेवके यागान्तरे गन्तुं नार्हति ।—“पूषा प्रविष्टमात्रः” इत्यत्र यागो न
श्रुतः—इति चेत् । मैवम् । भागशब्दान्वाधानुपपत्त्या यागस्य कल्प्यत्वात् । नहि देवतात्व-
मन्तेरेण विष्टद्रव्यभावत्वं सिध्यति । सति च देवतात्वे द्रव्यदेवतयोर्लभाद्यागः कल्प्यते ।
तस्मात्—एकदेवकयागस्य पेषणप्रयोजकत्वात्, न द्विदेवकयागे पेषणमस्ति ॥

इति श्रीमाधवीचे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	१४३
सूत्राणि	४६	४०९

(अथ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे निधीतस्वार्थवाङ्मवाधिकरणे सूत्राणि १-९)
निधीतमिति मनुष्यधर्मः शब्दस्य तत्प्रधान-
त्वात् ॥ १ ॥ अपदेशो वाऽर्थस्य विद्यमान-
त्वात् ॥ २ ॥ विधिस्त्वपूर्वत्वात्स्यात् ॥ ३ ॥ स
प्रायात्कर्मधर्मः स्यात् ॥ ४ ॥ वाक्यशेषत्वात् ॥
॥ ५ ॥ तत्प्रकरणे यत्तत्संयुक्तमविप्रतिषेधात्
॥ ६ ॥ तत्प्रधाने वा तुल्यवत्प्रसंस्थानादित-
रस्य तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ अर्थवादो वा प्रकरणात्
॥ ८ ॥ विधिना चैकवाक्यत्वात् ॥ ९ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

निवीतं तु मनुष्याणां विधिवेषोऽर्थवादकः ॥
 अपूर्वत्वात्प्रकरणानुः कृतोर्वा विधीयते ॥ १ ॥
 प्रातः निवीतं मर्त्येषु प्रायेणेतस्य दर्शनात् ॥
 उपवीतविधिवेकवाक्यत्वादर्थवादता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ निवीतं मनुष्याणाम् । प्राचीनावीतं पितृणाम् ।
 उपवीतं देवानाम् । उपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र—निवीतस्य पूर्व
 मानान्तरेणप्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निवीतं ‘मनुष्याणाम्’ इतिषष्ठ्या
 पुल्लार्थत्वेन विधीयते—इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंकेधो द्विविधः—सुवर्ण-
 धारणवत्सर्वशुक्लसंस्वन्धः, इत्येकः प्रकारः । ‘उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुपुनरेव
 हितयोः स्वतन्त्रदेविकनैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तत्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्योक्तिव्यादिमनुष्य-
 विषये कर्मणि निवीतम्’ इत्यपरः प्रकारः । प्रकरणबलात्प्रधानादिवद्याद्यगवर्मः—इति
 द्वितीयः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तुमंश्वानुवाचः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोर
 विरोधादुपवीतकर्मणेन क्रतुसंनिधिमनुष्यधर्मः’ इति पक्षान्तरमुच्यते । तच्च द्विविधम्—
 ‘लोहितोष्णादिवह्निवर्गः, इत्येकः प्रकारः । ‘क्रताविव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मानाहार्य-
 दानादि, तद्धर्मेषु सत्युपवीतसाहचर्यमप्यनुगृह्यते’ इत्यपरः प्रकारः ॥ सर्वेषां निवीतं
 नार्थवादः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अत्र प्रतीयमानं निवीतादिकं वासोविषयम् । न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम्, “अजितं
 वासो वा दक्षिणत उपवीय ” इत्यनेन सदृशत्वात् । वस्त्रस्य च निवीतं सौकर्याय
 ऽसम् । प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकमेकारिमन्यार्थं वस्त्रमवः पतेत् । अतः प्राप्तेऽर्थे
 ‘मनुष्याणाम्’ इति षष्ठीश्रुतिर्न विवाधिका । न च प्रकरणात्क्रतुवस्त्रत्वेन विधिः, वाक्य-
 भेदसङ्कात् । उपवीतं तावद्विधीयते । अन्यथा “देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते” इति प्रशंसवै-
 द्यदर्शितेः । तस्मिन्पक्षे उपवीतविधिवर्धवादत्वेन निवीतप्राचीनावीतयोरैकवाक्यत्वसंभवे शुश्रूष-
 धानमशुक्लम् । निवीतप्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयवत्त्वाद्देविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु
 योग्यम्—इति व्यातिरेकमुखेण स्तावकं निवीतम् । तस्मात्—अर्थवादः ॥

(द्वितीये, उपवीतस्य दर्शपूर्णमासाङ्गताधिकरणे सूत्रे १०-११)

उपवीतं लिङ्गदर्शनात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ १० ॥

न वा प्रकरणात्तस्य दर्शनम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थमुत दर्शार्थमुपव्ययत इत्यद् ॥

सर्वार्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गतः ॥ ३ ॥

दर्शार्थं प्रकरणालिङ्गे स्वात्सिद्धिरन्यथा ॥

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुं भूतदूदितम् ॥ ४ ॥

“यज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति” इत्येवमग्निहोत्रे यज्ञोपवीतस्य सिद्धवदनुवादेन लिङ्गेन सर्ववर्थात्मुपवीतम्—इति चेत् ॥

न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृताग्निहोत्रं तस्मिन्दिनेऽग्नौ दूयते । तत्र “प्राचीना-
वीती दोहयेत्” इति विधीय तस्य स्तुतये “यज्ञोपवीती”—इत्याद्यनूदितम् । अतो लिङ्गा-
भातेन बाधसंभवात्प्रकरणादर्शपूर्णमासाङ्गमुपवीतम् ॥

(तृतीये, उपवीतस्य विधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

उपव्यानेऽनुवादो वा विधिर्वाऽऽद्यो यतः स्मृतौ ॥

प्रौढं भैवमप्युपवात्कृतौ लेटा विधीयते ॥ ५ ॥

“नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती” इति स्मृत्या प्राप्तस्य “उपव्ययते” इत्ययमनुवादः—
इति चेत् ॥

भैवम् । पुरुषार्थस्य प्राप्तावपि क्रत्वर्थस्य प्राप्त्यभावात्पञ्चमलकारेण दर्शपूर्णमासाङ्ग-
तया विधीयते ॥

(चतुर्थे—उपवीतोद्गमग्रत्वयोरनुवादताधिकरणे सूत्रे १३—१४)

उदक्त्वं चापूर्वत्वात् ॥ १३ ॥

सतो वा लिङ्गदर्शनम् ॥ १४ ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

१ ऊ. ‘धानस्य स्तु’ । २ क. स. ग. च. ‘दोहो य’ । ३ ग. च. ‘प्राप्तमेव’ ।

उपवीती हि देवेभ्यः पुरोदश्चो ह्यं विधिः ॥

धाक्षो वाऽस्यान्यतोऽप्राप्तेरपूर्वार्थो विधीयते ॥ ६ ॥

हियच्छब्दद्वयाद्वाङ् स्मृत्युपव्यानतो ह्ययम् ॥

संप्राप्तं दक्षिणाग्रत्वपूर्वाचीनावीतयोः स्तुतिः ॥ ७ ॥

प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते—“प्राचीनावीतो दोहयेद्यज्ञोपवीतो हि देवेभ्यो-दोहयति” इति, “ये पुरोदक्षो दर्पाः, तान्दक्षिणामान्तृणीयात्” इति । तत्र-सूतस्याग्निहोत्रे दोहने प्राचीनावीतम्, दर्पात्तरणे दक्षिणाग्रत्वं च यथा विधीयते, तथा मरणात्पूर्वं जीवतोऽग्निहोत्रे दोहनाङ्गमुपवीतम्, दर्पात्तरणाङ्गमुत्तराग्रत्वं च विधातव्यम् । ‘देवेभ्यो यज्ञोपवीतो दोहयेत्’ मरणादपरा ये दर्पास्त उदक्षः कार्याः इति वचनव्यक्तिः । नक्षोतदुभयमन्वतः प्राप्तम् । तस्मात्—अपूर्वाधो विधीयताम्—इति चेत् ॥

मैवम् । हिशब्देन यच्छब्देन चोभयमानुवादत्वप्रतीतिः । अस्ति च तयोः प्राप्तिः । ‘अग्रवन्नुदग्ग्राणि’—इति स्मृत्या सर्वस्मिन्दैविके कर्माणि प्राप्तमुत्तराग्रत्वमन्य विधेयं दक्षिणाग्रत्वं स्तुयते । तथा—दर्शपूर्णमासयोः “उपव्ययते” इत्यनेन विधिना प्राप्तं दैविकमुपवीतमन्य विधेयं प्राचीनावीतं स्तुयते । तस्मात्—अनुवादः ॥

(षष्ठे समिद्धारणस्य विधिताधिकरणे सूत्रम्—)

विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् ॥ १५ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

धारयत्युपरिष्ठाद्धि देवेभ्य इति संस्तवः ॥

विधिर्विऽऽद्यो धृतः पिडये प्रोक्तायाः पूर्ववत्स्तुतिः ॥ ८ ॥

ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं समिधो नान्यमाततः ॥

अतो हिशब्दसंस्थागादपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

प्रेताग्निहोत्र एवं श्रूयते—“अवस्तात्समिधं धारयन्ननुद्वेत्, उपरि हि देवेभ्यो धारयति” इति । अत्र—“पिड्यं हविर्हेतुं हस्ते धारयन्त्यादा मन्त्रं पठति, तदानीं सुदण्डस्याधस्तात्समिधं धारयेत्”—इति यद्विधीयते, तदेतदैविकोपरिधारणेन स्तुयते । हिशब्देन पूर्वाधिकरण इवानुवादत्वप्रतीतिः—इति चेत् ॥

मैवम् । दैविके हविषि सुदण्डयोपरि समिद्धारणस्यापूर्वार्धेन विधातव्यत्वात् । अनुवादस्वगमको हिशब्दोऽसंभवादुपेक्षणीयः ॥

१ ग. च. ‘तीति दे’ । २ ल. ‘विः । बाधो वास्तव्यतो’ । ३ ग. च. ‘तिः ॥ ७ ॥
रता । ४ क. व. च. ‘नोते ४’ । ५ ठ नञ् ।

(षष्ठे दिग्विभागस्याध्वाद्वाताधिकरणे सूत्रम्—)

दिग्विभागश्च तद्वत्संबन्धस्यार्थहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

दिशं प्रतीचीं मनुजा व्यभजन्तेत्यसौ विधिः ॥

वाद्यो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमर्हति ॥ १० ॥

प्राचीनवंशवाक्योक्तेविधावस्यैकवाक्यतः ॥

दिग्विभागोऽर्थवाद्योऽयमुपवीते निवीतवत् ॥ ११ ॥

उच्यते—“ प्राचीनवंशं करोति । देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त—प्राचीं देवाः, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं रुद्राः, यस्याचीनवंशं करोति देव-
लोकेषु तद्यजमान उपवर्तते ” इति । तत्र—देवादीनां कर्मानधिकारात् तत्र विधि-
शक्ता । ‘ मनुष्याः प्रतीचीं विभजेयुः’ इत्येवं विधिः स्यात् । कुतः—पुराकल्पस्येणा-
ध्वादेन सूत्र्यमानत्वात् । पूर्वपुराचरितत्वाभिधानं पुराकल्पः । ‘ व्यभजन्त ’ इत्यनेन
भूतार्थवाचिना तदभिधीयते । तस्मात्—विधिः—इति पूर्वपक्षः । यस्य मण्डपविशेष-
स्योपरिवंशः प्रागग्रा भवति स प्राचीनवंशः । तद्विध्यैकत्वाक्यत्वाक्यमाध्वाद्वादः ।
सार्यकालीनाध्योदौ प्रतीची प्राप्ता ॥

(सप्तमे परुषि दितादीनामनुवाद्वाताधिकरणे सूत्रम्—)

परुषि दित्पूर्णघृतविदग्धं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

परुषि छिन्नमित्युक्त्या बर्हिपस्तु समूलताम् ॥

घृतं दैवं मस्तु पित्र्यमित्युक्त्या नवनीतकम् ॥ १२ ॥

यो विदग्धः स इत्युक्त्या पुरोडाशस्य पकृताम् ॥

स्तौति पूर्वोत्तरौ पक्षौ योजनीयो निवीतवत् ॥ १३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पिण्डवितृयज्ञे श्रूयते—“ यस्परुषि दितं तद्देवानाम्, यदन्तरा
तन्मनुष्याणाम्, यत्समूलं तात्पितृणाम्, समूलं बर्हिर्भवति व्यावृत्तैः ” इति । परुः सर्व ।
दितं सण्डितम् । तथा ज्योतिष्टोमे दीशार्थाम्यङ्गे श्रूयते—“ घृतं देवानां, मस्तु पितृ-
णाम्, निष्पकं मनुष्याणाम्, तद्वा एतत्सर्वदेवैर्यं यजवनीतम्, यजवनीतेनाम्यङ्गे सर्वा
एव देवताः प्रीणाति ” इति । मस्तु दधिमत्वं मण्डम् । निष्पकं शिरसि प्रसेमुषीषाद्वि-

लीनं नवनीतं तक्रं वा । दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशश्रवणे श्रूयते—“ यो विदग्धः स नैर्ऋतः, योऽद्भुतः स रौद्रः, यः शृतः स देवः, तस्माद्विदहता श्रवणितम्यः स देवः त्वाय ” इति । विदग्धोऽत्यन्तपक्वः । अशृतोऽपक्वः । तत्र—वर्हिषि समूहच्छेदस्य अभ्यङ्गे नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपाकस्य च विधेयतया सर्वमवशिष्टं स्तवकम् । निवीतविचारस्यैवायं प्रपञ्चः । एवम् “ यत्पूर्णं तन्मनुष्याणाम् ” इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । तच्च चातुर्मास्येषु महापितृयज्ञे “ पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्या गोर्दुग्धे मन्यम् ” इत्यत्र वत्सरहिताया अभिवानीशब्दाभिधेयाया धेन्वा दुग्धे पिष्टं प्रशिष्य क्रियमाणे मन्यमे श्रूयते—“ यत्पूर्णं तन्मनुष्याणामुपरि, अर्धो देवानाम्, अर्धः पितॄणाम्, अर्धे उग्रमन्यति, अर्धो हि पितॄणाम् ” इति । तत्र पात्रस्याधोभागरूपेणाधेनं परिमिते दुग्धे मन्यस्य कर्तव्यत्वात्सौऽर्धो विधीयते । स च पूर्णादिवाक्येन स्तूयते ।

(अष्टमे-अनृतवदननिधिष्य क्रतुधर्मताधिकरणे सूत्रे—)

अकर्म क्रतुभंग्युक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्यात्

॥ १८ ॥ विधिर्वा संयोगान्तरात् ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अनृतं न वदेद्देवः पुंशमां वाऽनुवादगीः ॥

सक्रतो पुंसि शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥ १४ ॥

अनृतोक्तेः पुमर्थत्वात्तन्निषेधस्तथाविधः ॥

स्मात्तानुवादः पुंस्कत्वोः* श्रुतिप्रक्रियैर्विशत् ॥ १५ ॥

नाऽऽरुधाते पुरुषार्तुक्तिः क्रतावेव प्रयाजवत् ॥

सत्योक्तिनिधमादन्यः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ नानृतं वदेत् ” इति । तत्र—पुरुषधर्मत्वेनायं प्रतिषेधो विधीयते । कुतः—प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुरुषधर्मतया तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । ‘ वदेत् ’ इत्यारुधाते तावत्कर्तुं वाचकम् । तेनाऽऽरुधातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽरुधातप्रत्ययवाच्यत्वे सति प्रकृत्युधस्य वदेर्नाम पुनर्धर्मत्वं युक्तम् । “ प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह जूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन ” इति शाब्दिकैरुद्घोषणात् । वदनस्य पुरुषधर्मत्वे तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वं युक्तम् ।

* पुंस्कत्वोः, इति शतः सर्वत्रोपलभ्यमानोऽपि कृतस्य नित्यत्वाद्गतः ।

१ ख. क. ‘ लोऽर्थो वि ’ ॥ २ ग. च. पुमर्थो ३ ग. च. धर्मो । ४ ग. च. ‘ षे तया ’ । ५ ग. च. तिषिः । ६ ग. च. ‘ नेकेः क ’ । ७ ग. च. ‘ त्वयावर्षे त् ’ । ८ ख. तत्तत्तिषिः ।

अन्यथा भिन्नविषयत्वे वाचकत्वं न स्यात् । तस्मात्पुरुषवाचकास्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं प्रतिषेधो विधीयते—अस्त्वेव स्मात्तः प्रतिषेधः—इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मात्—पुरुषार्थः—इत्येकः पूर्वपक्षः । आस्यातश्रुतेः प्रकरणस्य चाविरोधाय कतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । नञोतद्वाक्यं स्मृतैर्मूलम्, भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्चोपनयनमारस्याऽऽमरणं पुरुषस्यानृते प्रतिषेधोति । तन्मन्वपतितत्वात्कतावपि स्मात्तो निषेधः प्राप्त एव । तत् उभयार्थोऽप्ययं प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनृते—इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । आस्यातेन भावनाऽविधीयते । कर्ता तु तद्विनामृतोऽर्थात्पत्नी-यते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन प्रकरणेन प्रयाजादिवदारादुपकारकः कर्तावेव निविशति । न च तत्रापि विधीयते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य कतावपि प्राप्तत्वादनृते—इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ‘सत्यमेव वदेत्, नत्वनृतम्’ इति योऽयं स्मार्तनिषयः पुरुषार्थः संयोगः, तस्मादयमन्यः कत्वर्थः संयोगः । अतोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्व्यतिक्रमे क्रतोरेव वैगुण्यम्, न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽज कर्तापि प्राशश्चित्तम् । पुरुषार्थनिषयमातिक्रमे तु ध्रुवस्यैव प्रत्यवायो न क्रतोर्वैगुण्यम् । तत्र स्मार्तं प्राशश्चित्तम्—इति विशेषः ।

(नवमे जज्ञभ्यमानधर्माणां प्रकरणे निवेशाधिकरणे
सूत्राणि २०-२२)

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥ प्रकरणविशेष-
षाद्वा तद्युक्तस्य संस्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥ व्यप-
देशादपलब्धेत ॥ २२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

जज्ञभ्यमानधर्माणां किं पुंसो धर्मः क्रतोरुत ।

वाक्यवाद्यः प्रक्रियया द्वितीयोऽस्त्यविरुद्धया ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“प्राणो वै दत्तः । अपानः क्रतुः । तस्माज्जन्म्य-
मानो ब्रूयात्—मयि दत्तकतू—इति, प्राणापानावेवाऽऽमन्वयवत्” इति । यात्रविनाशेन
विदारितमुखः पुरुषो जज्ञभ्यमानः । तस्य वाक्यमन्त्रोक्तिः प्रतीयते । वाक्यं च प्रकर-
णाद्विलोयः । तस्मात्—केवलं पुंवर्यः—इति चेत् ।

यैवम् । कतावपि जज्ञभ्यमानपुरुषसंभवेन वाक्यप्रकरणयोर्किंवाभावे सत्युपमाभ्यां
कतुयुक्तपुरुषसंस्कारत्वावगात् ।

१ ड. स्मृतिदृष्टं । २ स. कवि । ३ ड. ‘तु, नातु’ । ४ क. ग. च. ‘तद्विध्यति’ ।

५ स. ‘भेद’ । ६ ड. ‘नवमांकिः’ ।

(दशमे—अवगोरणादीनां पुमर्थताधिकरणे सूत्रम्—)

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥ २३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

विषयावावगुरेते क्तवर्थो वा पुमर्थता ।

फलवत्कृतुसंनिध्यात्कत्वर्थः पूर्वमन्ववत् ॥ १८ ॥

यातनापरिहारस्य निषेधफलतोचिता ।

निषेधोऽयं पुमर्थत्वात्प्रक्रियातोऽपक्रियताम् ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत् । तस्माद्वाप्त-
नाय नावगुरेत्” इति । तत्र—यथा पूर्वाधिकरणे मन्वपाठस्य फलरहितस्य फल्यति
कृतावच्छेदं प्रकरणेनावगम्यते, एवमत्रापि ब्राह्मणावज्ञानिषेधस्य कत्वज्ञत्वम्—इति चेत् ।

न । वैषम्यात् । पूर्वम् हि—आत्मनि प्राणपानधारणं मन्त्रोच्चारणफलं न संभवति, तस्य
प्रागेव सिद्धत्वात् । इह तु—अवगोरणे शतसंवेत्सरयातनामुपन्थस्यावगोरणनिषेधायातना-
परिहारस्य निषेधफलत्वमुचितम् । तस्मात्—निषेधस्य केवलपुरुषार्थतया प्रकरणा-
दुत्कर्षो युक्तः ।

(एकादशे मलवद्वासंवादिनिषेधाधिकरणे सूत्रे २३-२९)

प्रागपरोधान्मलवद्वाससः ॥ २४ ॥

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

न संवेदेत् मलवद्वाससेत्यपि पूर्ववत् ।

पुमर्थः स्यात्कृतौ कापि संवाद्स्याप्रसक्तिः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वाससा न संवेदेत्” इति । —अस्य निषे-
धस्य प्रकरणात्कत्वज्ञत्वम्—इति चेत् ।

मैत्रम् । अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । यस्य त्रयेऽहनि पत्न्यनालम्मुक्ता भवति, तामपसृज्य
यनेत् ” इति रजस्वलाया निःसारणेन कृतौ तत्संवादास्याप्रसक्तिः । तस्मात्—केवल-
पुरुषार्थत्वात् प्रकरणादुत्कर्षः ।

(द्वादशे सुवर्णधारणादीनां पुरुषधर्मताधिकरणे सूत्राणि २९-३०)

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषात् ॥ २६ ॥

१ ग. च. ‘शोऽयं तु’ । २ ल. ‘ततोः’ । ३ ल. ऊ. यातयात् ।

अद्रव्यत्वाच्च शेषः स्यात् ॥ २७ ॥ वेदसंयोगात्
॥ २८ ॥ द्रव्यसंयोगाच्च ॥ २९ ॥ स्वाद्वाऽस्य
संयोगवत्फलेन संबन्धस्तस्मात्कर्तृतिशायनः ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति —

हिरण्यं वर्णवद्भार्य कृत्वङ्कं मरणं भवेत् ॥
हिरण्यसंस्कृतिर्वाऽत्र वर्णो बोत पुमर्थता ॥ २१ ॥
वैधिकात्वात्कृतुस्मृत्या तदङ्कं कर्मकारके ॥
प्राधान्यात्संस्कृतिर्वर्णो गुणोऽस्तु विधिलाघवात् ॥ २२ ॥
अनारभ्य धृतत्वेन निषता न कृतुस्मृतिः ॥
अतः पुमर्थता स्वर्गः कल्पोऽन्यद्वाऽस्तु रात्रिवत् ॥ २३ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यम् । सुवर्णं एव भवति । दुर्वर्णोऽस्य
आतृव्यो भवति ” इति । तत्र—यदेतच्छोधनवर्णोवेतहिरण्यधारणं तस्य वैदिकक्रियाकृ-
त्वेन कृतुस्मारकत्वात्कृत्वङ्कं धारणम्—इत्येकः पक्षः ।—कृत्वङ्कत्वेऽपि नाऽऽरादुपकार-
कम् । किंतु कृतुगतं हिरण्यं धारणेन संस्क्रियते । “ भार्यम् ” इत्यत्र व्यत्यस्यस्य कर्मणि
बिहितत्वेन कर्मकारकस्य हिरण्यस्य प्राधान्यावगमात्—इति द्वितीयः पक्षः— ।
वर्णविशिष्टधारणाविधाने गौरवाद्धारणसहितं हिरण्यमन्य शोधनवर्णमात्रं विधेयम्—इति
तृतीयः पक्षः । त्रेधाऽपि—कृत्वर्थो विधिः, न तु पुरुषार्थः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यद्धि कृतुप्रकरणे श्रुतम्, तस्यापि निषेधेन कृतुस्मारकत्वम् । इदं त्वना-
रम्भाधीतम् । न चात्र हिरण्यं जुह्वादिभक्तताव्यभिचारितम्, येन कृतुभृतिर्नियम्येत ।
नतु संस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या कृतुप्रवेशः स्यात् । नहि धारणेन संकृतस्य हिरण्यस्य
लौकिकः कश्चिदुपयोगोऽस्ति—इति चेत् । न । कृतावप्युपयोगाभावात् ।—कृतू-
पयोगोऽपि कल्प्यते—इति चेत् । न । “ कृतूपयोगित्वेन संस्कार्यत्वम्, तेन च
कृतूपयोगः ” इत्यन्योन्याश्रयत्वात् । न च कर्मकारकत्वात्संस्कार्यत्वम्, परस्मैवेतत्क्रियाफ-
लशालित्वमात्रस्य कर्मलक्षणत्वात् । अतः कर्तौ निगन्तुमशक्यत्वात्पुरुषार्थमिदं धारणम् ।
न चात्र फलाभावः, विश्वजिन्याथेन स्वर्गस्य कल्प्यत्वात् । अथवा रात्रिसंज्ञे यथा वाक्य-
शेषेणार्थवादेन श्रुता प्रतिष्ठा फलत्वेन कल्पिता, तथाऽत्रापि “ सुवर्णं एव भवति, दुर्व-
र्णोऽस्य आतृव्यः ” इत्यर्थवादादेतं फलमस्तु । तस्मात्—पुरुषार्थो धार-
णविधिः ॥

१ ख. “रकम् ॥ मा” । २ ख. गुहस्तु । ३ ड. “त्वङ्कगथा” । ४ ख. ग. च. “श्रवात्
५ क. स. “गतफ” ।

(त्रयोदशे जयादीनां वैदिककर्माङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३१-३९)

शेषाः प्रकरणेऽविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३१ ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेन्नाहवनीयसंयोगात् ॥ ३२ ॥

शेषश्च समास्यानात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

येनेत्संस्कर्मणा तत्र जयाहोमेऽस्त्रिलार्थता ॥

वैदिकेष्वेव वा सर्वशेषोऽसंकोचकत्वतः ॥ २४ ॥

होम आहवनीये स्यात्कृष्यादिषु न सोऽस्ति हि ॥

तेनानारभ्यपाठेऽपि वैदिकेष्वेव ते जयाः ॥ २५ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ येन कर्मणोर्भूत्, तत्र जयो जुहुयात् । राष्ट्रभूतो जुहोति । अभ्यतानाञ्जुहोति ” इति ॥ ईत्सेष्टोद्वेभिच्छेत् ॥ “चित्तं च स्वाहा ” इत्यादयो जयाः । “ स्मृताषाङ् ”—इत्यादयो राष्ट्रभूतः । “ अग्निर्भूतानाम् ”—इत्यादयोऽभ्यतानाः ॥ तत्र—वैदिककर्मणोश्च लौकिककृष्यादिकर्मणाऽप्युद्धारेऽप्यमाणात्वात्, संकोचे कारणायावा-
ज्यादिहोमः सर्वशेषः—इति चेत् । मैवम् । “ यदाहवनीये जुहोति तेन सोऽस्याग्निष्ट, श्रीतः ” इति वाक्येन होमगुद्विधाऽऽहवनीयविधानात् । कृष्यादौ तदपावाद्द्वैदिकेष्वेव जयाविहोमः ॥

(चतुर्दशे वैदिकाश्वप्रतिग्रह इष्टिकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ३४-३९)

दोषान्विष्टलौकिके स्यात्, शास्त्राद्धि वैदिके

न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥ अर्थवादो वाऽनुप-

पातात्, तस्माद्यज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अश्वप्रतिग्रहेऽस्ति दातुरित्यभिधास्यते ॥

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥ २६ ॥

अविशेषाद्द्वयोर्यद्वा न देयः केसरीत्यतः ॥

निषेधाद्धौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरियं भवेत् ॥ २७ ॥

न जलोद्ग्रहेतुत्वं प्रमितं लौकिके कश्चित् ॥

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽत्र सा ॥ २८ ॥

इदमान्नापते—“ यावतोऽध्यान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणोऽध्यान्कपालाविर्बभूव ” इति । तत्र ‘ अतिग्रहशब्दो दानपरः ’ इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र—विशेषाश्रवणालौकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाविष्टिः—इत्येकः पक्षः । “ न वेत्संरिणो ददाति ” इति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणं लौकिकमश्वदानं निषिद्धम् । तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेयमिष्टिः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

“ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽध्वं प्रतिगृह्णाति ” इत्यश्वदाने जलोदरस्याधिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याश्वदानस्य तद्वैतुत्वं प्रमितम् । वैदिकस्य तु जन्मान्तरविषयं दोषश्रवणम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमश्वदानम् “ वववा दशिणा ” इत्यादिश्रवणात् ॥

(पञ्चदशे दातुर्वारुणीष्टयधिकरणे सूत्रे ३१—३७)

अचोदितं कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥ सा

लिङ्गादार्त्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यावतः प्रतिगृह्णीयादध्वांस्तावत् इष्टयः ॥

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु यथाविधि ॥ ३९ ॥

असंजातविरोधवर्थादाहानुः प्रजापतेः ॥

ह्यष्टिः श्रुता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ॥ ३० ॥

पूर्वोदाहृते वाक्ये ‘ प्रतिगृह्णीयात् ’ इति विधिपदश्रवणात्प्रतिग्रहीतुरिष्टिः—इति चेत् । न । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तदिष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं श्रूयते—“ प्रजापतिर्वेरुणायाश्वमनयत्, स स्वां देवतामार्हत् । स पर्यदीर्घत, स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्, तं निरवपत्, ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत ” इति । अनयद्वत्तवान् । स च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदरोगप्रदां प्राप्तवान् । तेन च रोगेण शस्तः स प्रजापतिर्विदीर्णो भूत्वा रोगपाहिरागोर्ध्वं कृत्वा रोगादमुच्यत ’ इत्यत्र—दातुरिष्टिः—इत्यवगम्यते । असंजातविरोधमुपक्रमानुसारेण विशायैकपदमपि ‘ प्रतिग्राहयेत् ’ इत्येवमन्तर्भावितोऽभिप्रेततया व्याख्येयम् ॥

(षोडशे वैदिकपानव्यापदधिकरणे सूत्रे ३८—३९)

पानव्यापञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥ दोषानु वैदिके

स्वादार्थाद्धि लौकिके न दोषः स्यात् ॥ ३९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सोमवामिचैरुलौके वेदे दन्विष्यसंक्षयः ॥

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥ ३१ ॥

अदोषो वमनाथैव लोके पात्रं श्रुतो पुनः ॥

जरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै मवेच्छरुः ॥ ३२ ॥

इदमाश्नायते—“सौमेन्द्रं चरुं निषेच्छ्यामाकं सोमवामिनः” इति । तत्र—
लौकिके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः—“वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण व्यूष्यते
यः सोमं वमति” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्यै चरुविधानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लोके वातुसाग्याधिभो वमनाथैव सोमस्य पात्रे सति वमनस्य दोषहेतुत्वाभा-
वात् । वेदे तु “हिन्वे मे गात्रा हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण जरयितुं सोमः शीयते । तत्र
वमनप्रायश्चित्तार्थोऽयं चरुः ॥

(सप्तदशे सौमेन्द्रचरोर्यजमानपानव्यापद्विषयताधिकरणे सूत्राणि ४०-४२)

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ४० ॥ स्वामिनो वा तद-

र्थत्वात् ॥ ४१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४२ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वमनेऽप्येष कर्तुरेवोत वर्जनात् ॥

विशेषस्याग्रिमो मैवं कर्तुरेव निरुसितः ॥ ३३ ॥

‘इदंशस्य सोमस्य वमने चरुः’ इति विशेषस्याभावाद्ऋत्विजां यजमानस्य च वमने
सर्वत्रासौ चरुः—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘यो वमति स निर्वपति’ इति निर्वपुर्वमनं चरुनिमित्तम् । निर्वपेता च यज-
मानः । ऋत्विजो निर्वपुर्वमनेऽधिकार्यन्तरवपसङ्गात् । तस्मात्—यजमानस्यैव वमने
चरुविधिः ॥

(अष्टादशे—आग्नेयाष्टाकपालचरोर्होवदानमा-

त्रस्य होतव्यताधिकरणे सूत्राणि ४३-४७)

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥ ४३ ॥ निरव-

१ ख. “चरोर्हो” । २ क. पानात्कतौ । ख. पानं कतौ । ३ ग. च. “त्राणि ह” । ४ क.
ड. च. “त्विजो व” । ५ क. ख. ड. “नक्तिः” । ६ क. “षणस्या” । ७ ड. “नैस्तपुर्ववम” ।

दानानु शेषः स्यात् ॥ ४४ ॥ उपायो वा तद-
र्थत्वात् ॥ ४५ ॥ कृतत्वानु कर्मणः सक्तस्याद्भ-
व्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४६ ॥ शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

यागे हविस्वजेत्कुत्सनं कोऽप्यंशः शिष्यतेऽपि वा ॥
देवार्थत्वाद्यजेत्सर्वं शिष्यते द्विरवत्ततः ॥ ४४ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” इत्यत्र कुत्सोऽपि पुरोडाशोऽग्नये त्यक्तव्यः । तद्धितेन
कृतस्य शिदेवतासंक्त्वावगतेः । त्यागमन्तरणैतदनुपपत्तौ—इति चेत् ।

मैवम् । “द्विर्हविषोऽजघति” इत्यवदानद्वयं श्रूयते । अवदेयं चाहुगुष्ठपर्वमात्रम् ।
तथा च कल्पसूत्रकारः—“आग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादहुगुष्ठपर्वमात्रमवदानं तिरस्त्रीनमव-
घति” इति । ततो हविषः सकाशाद्गुष्ठपर्वद्वयमात्रं खण्डयित्वा त्यक्तव्यम् । इतरच्छे-
षणीयम् । देवतासंक्त्वावगतिद्वारेणाभ्युपगम्यते ।

(एकोनविंशे सर्वशेषैः स्विष्टकृद्नुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४८-५१)

अप्रयोजकत्वादकस्मात्कियेरनु शेषस्य गुणभूतत्वात्
॥ ४८ ॥ संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥ सर्वेभ्यो वा कार-
णाविशेषात्, संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५० ॥
लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

शेषास्स्विष्टकृदेकस्मात्सर्वेभ्यो वैकतः कृते ।

शास्त्रार्थसिद्धिः सर्वेभ्यः कार्यः संस्कारसाम्यतः ॥ ३५ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“शेषास्स्विष्टकृते समवधति” इति । तत्र—आग्ने-
यादीनां त्रयाणां हविषां मध्ये यस्य कस्यचिदेकस्य हविषः शेषादवदातव्यम् । तावतैव
शास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धेः—इति चेत् ।

मैवम् । उपयुक्तं हविः संस्कर्तुमिदमवधीयते । संस्कारश्च सर्वेष्वपि हविःषु समानः ।
तस्मात्—सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः स्विष्टकृदनुष्ठेयः ॥

१ क. ग. ड. च. °विर्यजे° । २ क. ख. ड. °पतेः—इ° । ३ क. °साध्यतः । ४ ख.
ग. च. °ज्ञान° । ५ ख. ग. च. °सिद्धिः—इ° ।

(निशे प्राथमिकशेषास्विष्टकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ११—१३)

एकस्माच्चेयाथाकाम्यमविशेषात् ॥ ५२ ॥ मुख्यादा

पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

विशेषाधिकरणमाचक्षयति—

यदेकस्मात्तदा मुख्यनियतिर्नोत विद्यते ।

नाश्रुतेरास्ति मुख्यातिक्रमणे हेत्वभावतः ॥ ३६ ॥

‘एकस्मादेव हविःशेषास्विष्टकृत्’ इति यः पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षः, तस्मिन्ने नियामक-
स्याश्रुतत्वात्—यस्मात्कस्माच्चिद्विःशेषात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रथमातिक्रमे मानाभावात्प्रथमहविःशेषैव संस्कारसिद्धावितरेत्र प्राप्त्यभावा-
दस्ति नियतिः ॥

(एकविंशे पुरोडाशविभागस्य मक्षार्थाधिकरणे सूत्राणि ५४—५७)

भक्षाश्रवणाद्दानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥ तत्संस्त-

वाच्च ॥ ५५ ॥ भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५६ ॥

व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः ॥ ५७ ॥

एकविंशाधिकरणमाचक्षयति—

इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः कृपार्था भक्षणाय वा ।

भक्षाश्रुतेः कृपार्थाऽतो यथेष्टं तैर्नियुज्यताम् ॥ ३७ ॥

देवतार्थे समस्तस्य वल्लभत्वात्स्वाभिता न हि ।

शेषस्य प्रतिपत्त्यर्थं भक्षणं तत्र युज्यते ॥ ३८ ॥

चतुर्थाकृतपुरोडाशस्य भागान्यनमान एव निर्दिशेत्—‘इदं ब्रह्मणः, इदं होतुः, इदं-
मध्वर्योः, इदमश्वीषः, इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणार्थः, भक्षणस्याश्रुतत्वात् । ततो भुति-
दानेन तानुत्विनः परिक्रेतुमयं निर्देशः कृतः । कवश्च तदङ्गाकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युप-
घाते । तस्मात्स्वकीया भागात्तैरिच्छथोपयोक्तुं शक्याः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति कृत्स्नस्य हविषो देवतार्थं संकल्पितत्वेन तत्र
यनमानस्य स्वाभित्वाभावात् युक्तः परिक्रयः । भक्षणं तु प्रतिपत्त्यर्थत्वाद्युक्तम् । अत्राशिष्टस्य
यः कोऽप्युपयोगः प्रतिपत्तिः । पुरोडाशस्य भक्षणाहेत्वाद्भक्षणं कर्मकराणां भुत्वाहजनाच्च
भक्षणार्थाऽयं निर्देशो युज्यते ॥

१ ख. ‘हः’, अस्मि । २ ख. नियमः । ३ ड. ‘न्यर्थे म’ । ४ ख. भक्षणे । ५ क. ‘क
भातान्’ । ६ क. ‘थोऽप्युपदेशो । ख. ग. च. र्थो नि’ ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-

याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	१६४
सूत्राणि	९७	४६२

(अथ तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः)

(प्रथमे ध्रुवाख्यादिभिः स्विष्टकृदादिशेषाननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-११)

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥ कारणाच्च

॥ २ ॥ एकस्मिन्समवचशब्दात् ॥ ३ ॥

आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थवादस्य ॥ ४ ॥

अशेषत्वानु नैवं स्यात्सर्वादानादशेषता ॥ ५ ॥

साधारण्यान्न ध्रुवायां स्यात् ॥ ६ ॥ अक्तत्वाच्च

जुह्वां तस्य च होमसंयोगात् ॥ ७ ॥ चमसवादिति

चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविरोधाद्धविःप्रकल्पनाच्च

॥ ९ ॥ उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववचनम् ॥ १० ॥

जातिविशेषात्परम् ॥ ११ ॥ अन्त्यमरेकार्थे

॥ १२ ॥

षष्ठमर्पादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ॥

भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्या प्रापितत्वतः ॥ १ ॥

उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु माधुपस्तरणादिकृत् ॥

अतो न प्रतिपत्त्यर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ॥ २ ॥

धौषादाज्यादुपांशुयानार्थमवदाने कृते तच्छेषेण धौत्रेण द्रव्येण स्विष्टकृदादिकं शेषकार्यं कर्तव्यम् । कुतः—“ तद्यत्सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवधाति ” इति वाक्येन प्रापितत्वात्—इति चेत् ।

भैरवम् । कृतार्थद्रव्यशेषो ह्युपयोगापेक्षः प्रतिपत्तिमहति । धौर्वै त्वाज्यं न कृता-
धम् । तेन कर्तव्यानामुपतरणादीनां सद्भावात् । तस्मात्—न तेन शेषकार्यं भवति ॥

(द्वितीये साकंप्रस्थाय्ये शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

साकंप्रस्थाय्ये स्विष्टकृदिदं च तद्वत् ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आक्रामन्सह कुम्भीभिरस्ति शेषक्रिया न वा ॥

जुह्वाऽवदानात्प्रकृताविव शेषक्रियोचिता ॥ ३ ॥

कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः साकंप्रस्थाय्यकर्मणि ॥

न स्विष्टकृदिदं कार्यमग्नीधः सुव्यवदानतः ॥ ४ ॥

“ साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामः ” इति विहिते कर्माणि श्रूयते—“ सह कुम्भीभि-
रभिकामवाह ” इति । तत्र चतस्रभिर्दक्षिण्यः कुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽभिक्रमण-
भावं श्रुतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथासत्यस्य कर्मणः सांन्याय्यविकृति-
त्वाज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय होतव्यम् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदादिकं सांन्याय्यशेषेणैव
कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—नात्र कुम्भीषु हुतशेषः सिप्यति, सांन्याय्यवज्जुह्वा तदवदानाभावात् ।
“ अग्नीध्रे जुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिकामम् ” इत्युक्त्या जुहूभूतोः प्रतत्त्वादिभिर-
मणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरैव दक्षिण्यसाहोमै सति कुम्भीमात्रमवशिष्यते । न तु
हविःशेषः । तत्र कृतः शेषकार्यम् ॥

(तृतीये सौत्रामण्यां शेषकर्माननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १४—१९)

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥ १४ ॥ तद्वच्च शेषवचनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सौत्रामण्यां ग्रहे स्विष्टकृदाद्यास्ति न वाऽस्ति तत् ॥

शेषणान्न सुराक्षीरयोरन्यत्रोपयोगतः ॥ ५ ॥

सौत्रामणिनामके ग्रामे श्रूयते—“ पयोप्रहाः सुराग्रहाश्च गृह्णन्ते ” इति । तत्र
प्रकृतिगतसोमग्रहोऽपि शेषकार्यं स्विष्टकृदादिकमस्ति । न चात्र पूर्ववच्छेषाभावः,
“ उच्छिन्नाष्टि, न सर्वं नुहोति ” इत्यवशेषपितृव्यत्वश्रवणात्—इति चेत् ।

१ ङ. °पशुम् । २ ग. च. °व ह्याज्यं तु ङ् । ३ ङ. °स्थानकं । ४ ग. ङ. च.
°दिदं कां । ५ ल. ग. च. °ग्राज्य इव जुह्वा । ६ ल. प्रवृत्तं । ग. च. प्रदत्तं । ७ ग. च.
°कृदिदादिकं ।

भैवम् । अवशिष्टस्यान्यत्रोपयोगश्चकणात् । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयाद्बुद्धेयस्य पात-
रम्” इति श्रूयते । “यदि ब्राह्मणं न विन्देत्, कस्माकतपायामनयेत्” इति च । “ज्ञाता-
तेपायामनयेत्” इति च । शतच्छिद्रा कुम्भी शता रूपा । तस्मात्—नास्ति स्विष्टकृ-
दाधिकम् ॥

(चतुर्थे सर्वपुष्टेष्टौ स्विष्टकृदिडाक्षिनां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १६-१७)

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्यतिकर्म क्रिये-

रन् ॥ १६ ॥ अविभागाच्च शेषस्य

सर्वान्पत्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमाचरयति—

रथंतरादिभिर्मिक्षा हन्दास्तेषां न भिद्यते ॥

पुरोडाशस्तैत्र शेषकार्यं किं भिद्यते न वा ॥ ६ ॥

भिद्यते कर्मणां भेदाद्येवैकैः पृथगुक्तैः ॥

शेषस्य सर्वतुल्यत्वात्तत्कार्यं सकृद्विध्यताम् ॥ ७ ॥

“य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्, तमेतया सर्वदृष्टया यानयेत्” इति विहिताया-
मिष्टौ बाह्येन्द्रा एवं श्रूयन्ते—“इन्द्राय रथंतराय, इन्द्राय बार्हताय, इन्द्राय वैराजाय,
इन्द्राय द्वाकराय, इन्द्राय रैवताय” इति । तत्र स्वरूपभेदोऽपीन्द्रः पृष्ठस्तोत्रेषु षट्सु
विहितानां षण्णां रथंतरादिसाक्षां संकथेन विशेष्यमाणः षोढा भिद्यते । तासां सर्वासामि-
न्द्रदेवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—“द्वादशकालः पुरोडाशो भवति वैधदेवत्वाय”
इति । तस्मिन् पुरोडाशे प्राक्तदेवताभ्यः पृथक्पृथक्प्रदानाय बहुभ्यः प्रदेशेभ्योऽवदानं
श्रूयते—“समन्तं पर्यवदति” इति । तत्र देवताभेदेन प्रदानभेदेन च कर्मणां भेदे साते
पृथगतिदेशास्त्विष्टकृदिडाक्षे शेषकार्यं षट्कृत्वः पृथक्कर्तव्यम्—इति चेत् ।

भैवम् । शेषस्यैकत्वेन तादृशतयाः पृथक्त्वासंभवात् । तस्मात्—सकृदेव कार्यम् ॥

(पञ्चमे—ऐन्द्रवायवग्रहे द्विःशेषमक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्यतिकर्म भक्षः स्यात् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणमाचरयति—

१ ग. च. “तृणपाया” । २ ख. विद्यते । ३ ख. “स्ततः से” । ४ ख. “यं भिद्यते वा न
वा । ५ क. “देवेभ्यो” ।

ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत् ॥

पूर्वन्यायात्सकृत्वाता द्विमक्षो वचनान्दवेत् ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहः । तत्र संस्कारस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव शेषः
यम्—इति चेत् ।

मैवम् । “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति, द्विहोतस्य वषट्करोति” इति वचनाद्वैमक्षम् ॥

(षष्ठे सोमे शेषभक्षणाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

सोमेऽवचनाद्भक्षो न विधत्ते ॥ १९ ॥

स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात् ॥ २० ॥ वचनानि

त्वपूर्वत्वात्समाधयोपदेशं स्युः ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सोमेष्वयक्षो मक्षो वा न मक्षो ग्रहहोमतः ॥

अल्पोक्तरस्ति शेषोऽस्य मक्षोऽपूर्ववचोचलात् ॥ १९ ॥

सोमयोगेषु शेषमक्षो नास्ति, “ग्रहहोतुहाति” इति कृत्स्नग्रहेणाऽऽहुतिश्रवणात्कु-
म्भीषिव शेषाभावात्—इति चेत् ।

मैवम् । “अस्मं जुहाति” इति विशेषवचनाच्छेषः सिध्यति । तद्भक्षणं त्वपूर्वप्रति-
पादकत्वचनेभ्योऽवगम्यते । “आश्विनं मक्षयन्ति” “द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयन्ति” “सप्तसि
भक्षयन्ति” इत्यादीनि वचनान्यपूर्वार्थं प्रतिपादयन्ति । ततो मक्षविधीनादस्ति सोमेषु
भक्षः ॥

(सप्तमे चमसिनां शेषभक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसेषु समास्थानात्संयोगस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं प्रेतु होतुश्चमस इत्यमक्षोऽयं भक्षणम् ॥

अमक्षोऽमुक्तिरित्येतुश्चमसेत्याख्ययाऽस्तु तत् ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“प्रेतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मणः, भोद्वाटूणां, प्र यन्मातस्य,
प्रान्तु सत्स्थानाम्” इति । तत्र—वचनामावादभक्षः—इति चेत् ।

भैवम् । सभास्यागते चमत्तशब्दे भक्षणस्य प्रतीयमानत्वात् । 'चम्यते भक्ष्यते' सोमोऽस्मिन्नात्रविशेषः । इति हि तद्व्युत्पत्तिः । तस्मात्—अतः तद्वक्षणम् ॥

(अष्टमे-उद्गातृणां सह सुब्रह्मण्येन भक्षाधिकरणे सूत्राणि २३-२९)

उद्गातृचमसमेकः श्रुतिसंयोगात् ॥ २३ ॥ सर्वे वा
सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥ स्तोत्रकारिणां वा तत्संयो-
गाद्बहुश्रुतेः ॥ २५ ॥ सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणा-
देकदेशे स्यात् ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारभयति—

प्रोद्गातृणामिति ह्येक उद्गाता भक्षयेदुत ॥

सर्वेऽपि किंवा सुब्रह्मण्येनोक्ताः साममाधिनः ॥ ११ ॥

सहितास्तेन ते वाऽऽद्य उद्गातृश्रुतितोऽसिलः ॥

बहुत्वाद्गानयोगेन तृतीयोऽहोवाधिते ॥ १२ ॥

योगे समास्यथा दृष्टिद्वयार्थद्वयस्योऽत्र साध्यः ॥

सद्वसि स्थित्यभावेन तृतीयो वार्तिकोदितः ॥ १३ ॥

पूर्वोदाहृतवाक्ये “प्रोद्गातृणान्” इत्यत्रैकस्यैव भक्षः । उद्गातृशब्दाभिधेयायाः सामभक्तेरुद्गातृप्रतीपदिकस्य कृत्वान्—इत्येकः पूर्वपक्षः । ‘उद्गातृणाम्’ इत्येतस्य बहुत्वस्यैकमिन्नसंभवाद्बुद्धात्रोपपत्तिताः षोडशविजः सर्वेऽपि भक्षयेयुः—इति द्वितीयः । उद्गातृप्रस्तावप्रतिहारान्तामभागाद्बुद्धातृप्रस्तोतृप्रतिहारः प्रयोगकाले गायन्ति । ‘उदुक्क-
र्षेण गायन्ति’ इति योगेनोद्गातारम्भयो भक्षयेयुः—इति तृतीयः पक्षः ॥

“रुदिर्योगमपहरति” इति न्यायदेक एवोद्गाता । तेन च बहुवचनोपपत्तये प्रत्यासत्ता उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च प्रस्तोतृप्रतिहारोपि सुब्रह्मण्यस्यैव सति । सामभवा-
ध्यायेत्वेन सुब्रह्मण्याह्वानरूपे तदायकर्मण्यप्योद्गात्रसमाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात्—
‘सुब्रह्मण्येन सहिताश्चत्वारः सामगा भक्षयेयुः’—इत्ययमन्यः पक्षो साध्यकारस्या-
भिमतः ॥

वार्तिककारस्तु—सदसो भक्षणस्थानत्वानुब्रह्मण्यस्य सदस्यप्रवेशात्तेन विहिता
अवशिष्टाः सामगा भक्षयन्ति—इति तृतीयं पक्षमङ्गी चकार ॥

१ ग. च. ‘यात्वन्त्यो’ । २ ग. च. ‘तत्र व’ । ३ क. ड. ‘स्यासि । ४ क. ड.
‘द्विषे क’ ।

(नवमे ग्रावस्तुतोऽपि सोममक्षणगधिकरणे सूत्राणि २७-३०)
 ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यतेऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥
 हारियोजने वा सर्वसयोगात् ॥ २८ ॥ चमसिनां
 वा संनिधानात् ॥ २९ ॥ सर्वेषां तु विधित्वाचदर्थं
 चमसिष्ठुतिः ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किं स्याच्चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् ॥
 सर्वेषां वाऽग्रिमस्तेषां पूर्ववाक्येण संनिधेः ॥ १४ ॥
 लिप्सन्ते सर्वे एवेति हारियोजनवाक्यतः ॥
 ग्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसित्वमकारणम् ॥ १५ ॥

“ हरिसि हारियोजनः ” इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः । होतृवद्वा
 दयश्चमसिनः । यस्तु चतुर्णां होतृणां मध्ये चतुर्थो ग्रावस्तुनामकोऽस्ति, नासौ चमसी ।
 तत्र चमसिनामेव हारियोजनमक्षणम् । कुतः—“ यथाचमसमन्यध्वमसांश्चमसिनो भक्ष-
 यन्ति, अथेतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ते ” इत्यत्र पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहित-
 त्वेनोत्तरवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् । अतो नास्ति ग्रावस्तुतस्तत्र भक्षः—
 इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चमसिमात्रशङ्काभयोद्य वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य
 संनिधिमार्गेण संकोवायोगादस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्मात्—चमसित्वं न भक्षणे
 कारणम् ॥

(दशमे वषट्कारणस्य भक्षनिमित्ताधिकरणे सूत्रम्—)

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

आद्यभक्षो वषट्कर्तुर्वाधिः प्राथम्य एव किम् ॥
 किं वा तद्युक्तमक्षे स्याद्वषट्कारनिमित्तके ॥ १६ ॥
 अप्राप्तेराग्रिमो भवं समासस्थित्यसंभवात् ॥
 विक्षेपस्य विधिस्तस्माद्वषट्कारोऽपि कारणम् ॥ १७ ॥

“ वषट्कर्तुः प्रथमभक्षः ” इत्येव श्रूयते । वषट्कर्ता होता । तस्य भक्षणं समाप्त्यया
 प्राप्तम् । प्राथम्यं त्वप्राप्तमिति तदेवात्र विधीयते—इति चेत् ।

१ ड. ‘गोष्ठ वा’ । २ ड. ‘निहितमावर्त’ । ३ ड. ‘भक्षे व’ ।

भैषम् । 'प्रथमभक्षः' इत्यस्य समस्तपदत्वेन 'यो भक्षः, स प्रथमः' इत्येवं विच्छिद्यन्वेदुमयोग्यत्वात्प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्य विधीयते । तस्मिन्भक्षणे वषट्कारः कारणम् ॥

(एकादशे होमाभिषवयोरपि भक्षानिमित्ताधिकरणे सूत्रम्—)

होमाभिषवाभ्यां च ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

आख्यायचोवषट्कारा एव किं भक्षहेतवः ॥

किं वाऽभिषवहोमौ च तत्राऽऽद्योऽस्तृक्तया दिशा ॥ १८ ॥

हविर्धानेऽभिषुत्याथ हुत्वा सदसि भक्षयेत् ॥

इति श्रुतत्वतस्तौ च भक्षहेतू यथेतरे ॥ १९ ॥

“प्रेतं होतृश्वमसः” इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः, हारियोजने वाक्यम्, “वषट्-
कर्तुः प्रथमभक्षः” इत्यत्र वषट्कारः, इत्येवमुक्तत्वाच्च एव भक्षहेतवः—इति चेत् ।

भैषम् । “हविर्धाने प्राविभिरभिषुत्याऽऽहवर्गधि हुत्वा प्रत्यक्षः परेत्य सदसि मत्ता-
न्मस्यन्ति” इति श्रूयते । उत्तरेवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डलेऽभिषवः ।
उत्तरेवेद्यां होमः । सदसि भक्षणम् । तत्र—अभिषवहोमयोर्विचनान्तरप्राप्तयोरविधे-
यतया तौ निमित्तत्वेनानुद्य भक्षणं विधीयते । तस्मात्—समाख्यादिश्रुतयोरपि
भक्षणहेतुत्वमस्ति ॥

(द्वादशे वषट्कर्त्रादीनां चमसे सोमभक्षाधिकरणे सूत्राणि ३३-३९)

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥ ३३ ॥

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्चमसानां कर्तुस्त-

द्वचनत्वात् ॥ ३४ ॥ चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

हेतुसंघे विकल्पः किं बाधो वाऽथ समुच्चयः ॥

साम्याद्विकल्पो बाध्यन्तां सावकाशाः समाख्यया ॥ २० ॥

नैव बाचनिकं बाध्यं भक्षणेऽत्र विभागशः ॥

सिद्धे विकल्पो नो युक्तः स्वीकार्योऽतः समुच्चयः ॥ २१ ॥

“हेतु होतुश्चमतः, प्र व्रक्षणः” —इत्यत्र चमसिषु समाख्या भक्षणे हेतुः । “वृक्ष-
दकृतः प्रथमभक्षः” इत्यत्र वषट्कारो होतुर्भक्षहेतुः । “हविर्धाने ग्रावभिरभिसुत्याऽऽ-
हवनीये हुत्वा सदासि भक्षयन्ति” इत्यत्राभिव्यक्तहितो होमोऽव्यर्थोभक्षहेतुः । तत्र चम-
वषट्कारयोः संबन्धो होतरे प्रीतिः । चमसाभिव्यक्तसंबन्धोऽध्यर्थो प्राप्तः । तत्र हेतुद्वयस्य समान-
मूलत्वाद्विकल्पे सत्यन्यतरनिमित्तकृतमत्र मक्षणम् — इत्याद्याः पक्षः । वषट्कारादिहेतोश्चममे-
तत्प्रहेषु साधकाशास्वाविरवकाशया चमसिसमाख्यया तद्व्याधे सति चर्मसिषु पाक्षिकमात्रे
वषट्कारादिहेतुकं भक्षणं नास्ति—इति द्वितीयः पक्षः ।

“वषट्कर्तुः” —इत्यादिवाक्यस्य प्रकृतत्वात्समाख्यया बाधो न युक्तः । —निवृत्त-
शतया साऽपि प्रवृत्ता—इति चेत् । तर्हि प्रमाणद्वयेन पृथग्भक्षणे विहिते समुच्चयोऽप्र-
भेदः । न च त्रीहिवक्त्रद्विकल्पः, तत्र पुरोडाशानिषादनस्य दृष्टप्रयोजनस्यैकत्वात् । इ-
दं नियमादृष्टार्थं भक्षणम् । तस्मादृष्टं यथावचनं द्विविद्यम् । तस्मात्समुच्चयः ॥

(त्रयोदशे होतुः प्रथममक्षाधिकरणे सूत्राणि ३१—३९)

एकपात्रे क्रमादध्यर्थः पूर्वा भक्षयेत् ॥ ३६ ॥
होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३७ ॥ वचनाच्च
॥ ३८ ॥ कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एकपात्रे किमध्यर्षुरष्टाग्युर्वसुतेतरः ॥
तद्धस्ते पात्रसंस्थानात्तस्य प्रथममक्षणम् ॥ २२ ॥
पाहि होतेव नः पूर्वमिति मन्त्रेण पूर्वता ॥
वषट्कर्तुस्तद्वृत्तेऽथ न्यायबाध्यं वचो नाहि ॥ २३ ॥

एकस्मिन्नात्रे बहूनां कचिद्विहितं भक्षणम् । तत्र—अध्यर्थः प्रथमं भक्षयेत्वाक-
संभिवानात्—इति चेत् ।

भैवम् । लिङ्गवाक्याभ्यां होतुः प्रथममक्षावगमात् । “होतेव नः प्रथमः पाहि” इति
कृत्वितोऽध्यर्थं संबन्धैव प्रार्थयते—‘यथा होताऽस्मत्तः पूर्वं भक्षयेत्वा शेषम्
दानेनास्मान्नालितवान्, तथा त्वमापि पाहि’ इति । तदेतद्धोतुः प्रथमभक्षे लिङ्गम् ।

१ ल. भक्षे । २ क. ल. ग. च. “मित्यत्राभि” । ३ ग. ‘च’ मानोति । ४ ड. “वचो”
या । ५ ग. च. “विक्रमेव” । ६ क. ल. ड. “मसेषु” । ७ क. ड. “इति” । ८ ल. “भक्षणे वि”

वाक्यं वैवमाज्ञातम्—“ वपट्कर्तुः प्रथमभक्षः ” इति । तत्र विशिष्टविधानात्प्राथम्यमपि सिध्यति । न चैतद्वचनं पात्रांतविधिरूपेण न्यायमात्रेण बाधितं शक्यम् । तस्मात्—होता प्रथमं भक्षयेत् ॥

(चतुर्दशे भक्षस्थानुज्ञापूर्वकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥ ४० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानुज्ञापूर्वको भक्षस्तत्पूर्वो वैऽत्र लाववात् ॥

आद्यो नानुपहृतेन पेय इत्युक्तितोऽन्तिमः ॥ २४ ॥

अनुज्ञाभक्षयोर्द्वयोरुचितौ गौरवाद्भक्षान्वयम्—इति चेत् ।

भैवम् । “ तस्मात्सोमो नानुपहृतेन पेयः ” इति वचनेनानुज्ञाया आवश्यकत्वात् ॥

(पञ्चदशे वैदिकवचनेनानुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदुपहृत उपह्वयस्वेत्यनेनानुज्ञापयेद्विज्ञात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या वैदिकोक्त्या वा यथा तथा ॥

अविशेषादुपह्वानमम्बलिङ्गान्तु वैदिकी ॥ २५ ॥

“ उपहृत उपह्वयस्व ”—इत्ययं मन्त्रो लिङ्गेन मन्त्रमनुज्ञायां विनियुक्ते । तस्मात्—वैदिकोक्त्या तदनुज्ञानम् ॥

(षोडशे वैदिकवाक्येन प्रतिवचनाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥ ४२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपह्वयस्वोपहृत इत्येषोपो द्वयोर्भवेत् ॥

अनुज्ञानुज्ञापनयोरथवाऽसौ विभज्यते ॥ २६ ॥

विभागकरणाभावाद्दशेषश्चेन्न लिङ्गतः ॥

उपह्वयेत्यनुज्ञाभावानुज्ञाने तथेतरः ॥ २७ ॥

“ उपहृत उपह्वयस्व ”—इत्यस्मिन्मन्त्रे मध्यमपुरुषैकवचनान्तो भागः पश्चात्पठि-

१ ल. ‘म्वमिति. ति’ । २ ग. च. वाऽल । ३ ल. ग. च. ‘क्षणयो’ । ४ क. ल. क. ‘ज्ञान’ ।

तोऽपि प्रश्नसमत्वात्प्रथमभाविन्यनुज्ञापने समर्थः । प्रथमैकवचनान्तस्तु प्रथमपठितोऽप्युक्त-
समानवात्सल्याद्भाविन्यामनुज्ञायां समर्थः । तस्मात्—लिङ्गेन विभज्य विनियुज्यते ॥

(सप्तदशे-एकपात्राणामनुज्ञापनाधिकरणे सूत्रम्—)

तदेकपात्राणां समवायात् ॥ ४३ ॥

सप्तदशधिकरणमारचयति—

उपह्वानमशेषाणामुत स्वादेकपात्रिणाम् ॥

अदृष्टहेतुराद्यः स्याद्दृष्टाधिक्यादितोऽन्तिमः ॥ २८ ॥

अनुज्ञापनस्यादृष्टं प्रयोजनम् । तच्च विभिन्नपत्रेष्वपि समानम्—इति चेत् ।

न, दृष्टप्रयोजनस्य सद्भावात् । साधारणे वस्तुनि कथंचिद्भावाधिक्येऽपराधो भवति ।

अतो न्यूनाधिकत्वपरिहारनिमित्तमनुज्ञापनमेकपात्रिणामेव ॥

(अष्टादशे स्वयंयष्टुर्भक्षास्तिवाधिकरणे सूत्राणि ४४-४६)

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्रवरवत् ॥ ४४ ॥

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥ प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्या-

नपायः ॥ ४६ ॥

अष्टादशधिकरणमारचयति—

होतुर्याज्यापनीतो किं न वषट्कारमक्षयोः ॥

अपनीतिरुतापायो नापनीतिर्विभेदतः ॥ २९ ॥

यजमानेन यष्टव्यं नृषिनेष्टिर्वषट्कृतिम् ॥

वषट्कारो याज्ययाऽतः सहापैत्येदं तथा ॥ ३० ॥

उपोतिष्टोम ऋतुयाजनामकेषु योगेष्वास्त्रायते—“यजमानस्य याज्या सोऽग्नि-
प्यति—होतरेतेद्यम—इति, स्वयं वा निषद्य यजति” इति । होत्रे काण्डे समास्त्राता
याज्याः समाख्यया होतुः प्राप्ताः । तासु काचियाज्या होतुरपनीय यजमानस्य विधीयते ।
ततो यजमानः स्वेच्छया होतारं वा प्रेष्यति, स्वयं वा याज्यां पठति । तत्र स्वावसरे
याज्या होतुरपनीयते । न तु वषट्कारमवापनीयते । तथोयाज्यायामनन्तर्भावात् । अतो
होता वषट्करोति मसयति च—इति प्राप्ते,—

१ ग. च. ‘पात्राणां’ । २ ग. च. वा वषट्कृत् । ३ स. ग. च. ‘ति । होत्रका’ ।
४ स. ग. ऊ. च. वाज्येव हो ।

द्रुमः—“स्वयं वा निषद्य यजति” इतिपसस्वीकाराद्यनमानेन स्वयं यागः कर्तव्यः । स च यागो वषट्कारमन्त्रेण न संभवति, “याज्याया अघि वषट्करोति” इति तद्विधानात् । ननु—यजमानो याज्यां पठतु, होता वषट्करोतु—इति चेत् । भैवम् । “अनवानं यजति” इति याज्यावषट्कारयोर्मध्ये श्वासनिषेधेनैककर्तृकत्वावगमात् । अतो याज्यया सह वषट्कारो होतुरपैति । तदप्राये वषट्कारनिमित्तो भस्मश्च होतुरपेत्य यजमाने निविशते ॥

(एकोनविंशे फलचमसस्येज्याविकारताधिकरणे सूत्राणि ४७-५१)

फलचमसो नैमिचिको मक्षविकारः श्रुतिसंयोगात् ॥ ४७ ॥ इज्याविकारो वा संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४८ ॥ होमात् ॥ ४९ ॥ चमसश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ५० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य स्थाने क्षास्त्रियवैश्ययोः ॥
मक्षमात्रे विकुर्यात्तस्मोमयागेऽपि वा तथा ॥ ३१ ॥
विमक्षयिषया वाक्यमुपक्रम्योपसंहृतम् ॥
मक्षं यच्छेदिति ततो विकारो मक्षमात्रगः ॥ ३२ ॥
फलाख्यचमसेनासौ यजेतेति श्रुतत्वतः ॥
इज्यायां च विकारोऽस्ति यागार्था मक्षसंस्कृतिः ॥ ३३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत्, स यदि सोमं विमक्षयिषेत्, न्यग्रोधपिष्टमिन्द्राहृत्य ताः संपिष्य दधन्पुनर्वज्यं तमसै मक्षं प्रयच्छेत्, न सोमम्” इति । स्तिमिन्यो शुकुलानि । तत्र—उपक्रमोपसंहारयोर्भेदविषयत्वाद्भस्मात्रे सोमः पिष्टेन विक्रियते—इति चेत् ।

भैवम् । “यदाऽन्यांश्चमसाञ्जहति, अथैतस्य दधन्तल्लग्नकेनोपैहृत्य जुहोति” इति श्रुतम् । तत्र फलचमसरूपेण यथोक्तपिष्टेन यागमङ्गीकृत्य तल्लग्नगुणो विधीयते । किंच—इष्टद्रव्यसंस्कारो हि मक्षः । स च याममन्त्रेणातुपपन्नः । तस्मात्—यागेऽपि विकारः ।

श्रीमाधवप्रणीतः— [अ० १ भा० १ अधि० १०]

(विंशे ब्राह्मणानामेव राजन्यचमसानुप्रसर्पणाधिकरणे सूत्रे ५२-५३)

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥ ५२ ॥

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

विंशविकरणमंतरचयति—

राजसूये कचिस्कर्तुंश्चमसो दशभिर्जनेः ।

भक्ष्यः किं तत्र राजन्या भक्षका ब्राह्मणा उत ॥ ३४ ॥

आद्यो मानासंसृष्यैकजातेर्विप्राः शतं दश ।

चमसानद्युरित्युक्त्या राजपात्रं च विप्रगम् ॥ ३५ ॥

राजसूये दशपेयनामके यागे धूयते—, 'दश दशैकैकं चमसमनुप्रसर्पन्ति' इति । तत्र यजमानस्य राजन्यस्य यश्चमसः, सोऽयं राजन्यैरेव दशभिर्भक्षणैः । कुत— 'दश' इति संख्यया नौत्येकत्वप्रतिमानात् । तथाहि—दशपेयस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात् प्राकृतं धर्मनातं चोदकेन प्राप्तम् । प्रकृतौ च—यजमानचमसस्य भिन्नजातिभिर्भक्षणं नास्ति, इत्यत्रापि तथैव प्राप्तम् । यदि—अत्र 'दश' इति विशेषो विधीयते । तर्हि प्राकृते भक्ष- संख्यामात्रं निवर्तताम् । तत्वेकजातिवत् । तस्मात्—राजन्यो यजमानोऽन्ये राजन्यैर्न भूमिः सह भक्षयेत्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रकृतितः प्राप्तेषु दशसु चमसेषु भक्षणयानुप्रसर्पनां पुरुषाणां 'दश, दश, इति' धर्मस्या प्रतिचमसं दशसंख्यां विधायार्थसिद्धां शतसंख्यामनूय संख्येयानां तेषां ब्राह्मण्यं विधीयते—“शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति” इति । तथा सति—यजमानस्यापि राजन्यस्य यश्चैव चमसभक्षो नास्ति, तत्र कुतोऽन्ये राजन्या भक्षयेयुः । तस्मात्—ब्राह्मणा एव भक्षकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	१८४
सूत्राणि	१३	११५

* “ शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति ” इति शबरभाष्ये पाठः ।

१ ख. भक्षः । २ ख. “तद्वये” । ३ क. जाल्येकं । ४ क. तथाऽपि । ५ ख. ग. घ. विधीयते । ६ क. धर्म्याया । ७ क. ख. क. “त्र म” ।

(अथ तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः)

(प्रथमे सुखादिषु स्वादिरतादिविधेः प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्राणि १-८)

सर्वार्थमप्रकरणात् ॥ १ ॥ प्रकृतौ वाऽद्वि-
रुक्तत्वात् ॥ २ ॥ तद्वज्रं तु वचनप्राप्ते
॥ ३ ॥ दर्शनादिति चेत् ॥ ४ ॥ न चोद-
नैकार्थ्यात् ॥ ५ ॥ उत्पत्तिरिति चेत्
॥ ६ ॥ न तुल्यत्वात् ॥ ७ ॥ चोदना-
र्थकात्स्न्यात् न मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृ-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

षष्ठ्यादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्यस्य पर्णत्वसौ विधिः ॥
प्रकृतावेव वा तुल्याद्वचनादुपगमसौ ॥ १ ॥
जुहुमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रमः ॥
चोदकेनोपपत्तिर्वा विकृतौ विधिनाऽत्र किम् ॥ २ ॥

भूतारम्य श्रूयते—“ यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति, न स पापं श्लोकं शृणोति ” इति ।
तत्र—अग्न्याभिचारितकृतसंन्यवर्गा जुहुमाश्रित्य तदेतत्तुः पर्णवृक्षो वाक्येन विधीयते—
“ वा जुह्वः सा पर्णमयी ” इति । वाक्यं च प्रकृतिविकृतयोस्तुल्यमेव प्रवर्तते, उपपत्तिर्वाऽऽश्र-
यभूताया जुह्वः सत्त्वात् । तस्मात्—प्रकृतिविकृत्योरुपगमयोऽप्ययं विधिः—इति प्राप्ते,—
ब्रूमः—किमयं विधिर्विकृतौ चोदकापूर्वं निविशते, पश्चाद्वा । नाऽऽश्रय-
भूताया जुह्वश्चोदकमन्तरणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्व सहैव चोदकेनातिदि-
श्यते । तत्र पुनर्विधेयव्याख्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रमः । एवं “ यस्य स्वादिरः सुगो-
भवति ” इत्युदाहरणायम् ॥

(द्वितीये सामिधेनीनां सप्तदशसंख्यायां विकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रकरणविशेषात् विकृतौ विरोधि स्यात् ॥ १ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विकृतावुत ॥

पूर्ववत्प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्प्यते ॥ ३ ॥

विकृतौ साप्तदश्यं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदश्यावरुद्धत्वादाकाङ्क्षाया निवृत्तिः ॥ ४ ॥

अनारम्य श्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुवृत्ता” इति । “प्रबो वाजा अभिषन्” इत्याद्या अग्निसमिन्वनार्था ऋचः सामिधेन्यः । तासां साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ ‘पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह’ इति विधिः स्यात्, तर्हि पाञ्चदश्यसाप्तदश्ये विकल्पेयाताम्—इति प्राप्ते,—

डू मः—विकृताकेच साप्तदश्यं निविशते, प्रकृतौ पाञ्चदश्येनावरुद्धाना सामिधेनीनां संख्याकाङ्क्षाया अपावात् । न च—पाञ्चदश्यसाप्तदश्यवाक्ययोः समानबलत्वादयोः आभावः—इति शङ्कनीयम्, पाञ्चदश्ये प्रकरणाद्युपहृत्याधिकत्वात् । तस्मात्—मित्रविन्दा-ध्वरकस्यादिविकृतौ साप्तदश्यमवतिष्ठते । न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति, साप्तदश्यस्य चोदक-प्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ।

(तृतीये नैमित्तिकसाप्तदश्यस्य प्रकृतिगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ, तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणमारभ्यति—

साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृतौ प्रकृतावुत ॥

पूर्ववच्छेन्न संकोचान्नित्ये नैमित्तिकोक्तिः ॥ ५ ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्येतदुदाहरत् ॥

माध्यकारस्तद्व्यस्तु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥ ६ ॥

“सप्तदशावृत्त्याद्वैश्यस्य” इति विहितं वैश्यनिमित्तं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगतम्—इति चेत् ।

भैवम् । नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्त-विषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन च दुर्बलम् । नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वात् निरवकाशत्वात् प्रबलम् । तस्मात्—वैश्यनिमित्तकं साप्तदश्यं प्रकृतौ अवतिष्ठते ॥

अत्र माध्यकारोऽन्यदुदाहरत्—“चमसेनायः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य” इति । तत्र—प्रकृतेऽथमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विकृतौ—इति पूर्वपक्षः । कामनाभि-

१ ग. च. ‘घानदो’ । २ स. ‘चित्यने’ । ३ स. ‘मिचकं सा’ । ४ ड. ‘त्वा’ । ५ स. ‘साववति’ ।

मित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्कामविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृतावेव गोदो-
हनम्—इति रा.द्वान्तः ॥

(चतुर्थे,—आधानस्य पवमानेष्ट्यनङ्कताधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

इष्ट्यर्थमन्याधेयं प्रकरणात् ॥ ११ ॥ न वा तासां

तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ॥

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात्तद्वाराऽस्य तदङ्कता ॥ ७ ॥

अनारभ्य विधानानु नाङ्गं कस्यचिदाहितिः ॥

अग्न्यर्थत्वात्तत्समिष्टिरग्नयस्त्वग्निहोत्रगाः ॥ ८ ॥

इदमासायेते—“अग्नये पवमानायाष्टादशकपालं निवेपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये
शुचये” इति “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत” इति च । तत्र—आधानं पवमानादी-
ङ्गीनामङ्गं भवेत् । कुतः—दर्शपूर्णमासविकृतिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्रासानामाहवनी-
याद्यग्नीनामिष्ट्यङ्गत्वे सत्यग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याऽऽधानस्यापि तदङ्कताया अनिवार्य-
त्वात्—इति चेत् ।

सैवम् । न ह्येतदाधानं कस्यचित्कतोः प्रकरणे पठितम् । किंतु—अनारभ्याधीतम् ।
अतो न कस्याप्येतदङ्कत्वं, किंत्वाधानवदिष्टीनामप्यग्निं संस्कारार्थं वा तत्संस्कारं नास्त्यङ्गाङ्कि-
भावशङ्का । ननु—पवमानेष्ट्यङ्गत्वाभावेऽग्निं संस्कारवैयर्थ्यादिद्वारा तदङ्कत्वं युक्तम्—
इति चेत् । न । संस्कृतानामग्नीनामग्निहोत्राद्युत्तरक्रतुषु तत्तद्वाच्यैर्विनिर्गोपावगमात् ।
तस्यात्—नाऽऽधानमङ्गम् ॥

(पञ्चमे,—आधानस्य सर्वार्थताधिकरणे सूत्रे १४-१९)

तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्येऽनारभ्यवादाः ॥ १४ ॥

सर्वार्थं वाऽऽधानस्य स्वकालत्वात् ॥ १५ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आधानं किं प्रकृत्यर्थं बद्धिमात्रेण वा युतम् ॥
 संस्कृताग्निप्रनाड्यैतत्पर्णवत्प्रकृतौ स्थितम् ॥ ९ ॥
 लौकिकाकारमात्रत्वे विफलत्वात्कृतौ युतिः ॥
 पर्णस्याऽऽहवनीयादौ शास्त्रीयेऽस्तु स्वतन्त्रता ॥ १० ॥

अनारम्भाधीतं पर्णमधीत्य यथा जुहुयन्त्याः प्रकृतौ निविष्टम्, तथेवाग्निप्रनाड्याः
 तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निविशते—इति चेत् ।

भैवम् । वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः—लौकिकः शास्त्रीयश्च । भारति-
 माश्रदैव्यैः ससुखस्वल्पमिच्छन्तिरूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्वीयत्वाकारस्तु शास्त्रीयः ।
 तयोर्पूर्वोक्तं ऋतुप्रवेशमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिकाकारमात्रे वैषम्यमस्ति, तदा
 पर्णमधीत्य विफलं भवेत् । काष्ठान्तरेणापि तदाकारस्य सुसंवादत्वात् । अतोऽपूर्वीयत्वमप्यर्थः
 कृतौ प्रविष्टः । आहवनीयादीनां त्वेक एव शास्त्रीयाकारः । स च विधिमन्त्रादावाग्नेयैव जप्यते,
 नाम्यथा । तस्मादाधानस्य ऋतुप्रवेशं विनैव शास्त्रीयाहवनीयाद्याकारसंवादेन समर्पणादग्नि-
 होत्रेण तत्संयुज्यते । तथा सति पर्णवैषम्यात्प्रकृतावप्रविद्याग्निनुत्पाद्य ऋतुवत्स्वातन्त्र्येण
 वतिष्ठते । ततो लौकिकोपायसंवादितसुवर्णम्रीह्यादिवदाधानसंसादितानां स्वतन्त्राणामेवाऽऽह-
 वनीयाद्यग्नीनां वैश्वद्वान्वयैः ऋतुषु विनियोगोऽस्तु ॥

(१४ पवमानेष्टीनामसंस्कृतेऽग्नौ कर्मव्यताधिकरणे सूत्रे ११—१७)

तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाजवत्स्यात्
 ॥१६॥ न वा तासां तदर्थत्वात् १७ ॥

पछाधिकरणप्रारचयति—

संस्कृते पवमानेष्ट्या बह्वौ सेष्टिनं वेष्टयः ॥
 बह्वौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्यानुरोधतः ॥ ११ ॥
 चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ॥
 अनङ्गत्वेष्ट्यसिद्धिभ्यामिष्टयस्तदसंस्कृते ॥ १२ ॥

पवमानादीष्टिभिराहवनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेऽग्निम्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदि-
 क्रतवः प्रवर्तन्ते । तथासति—विमताः पवमानेष्ट्यस्ताभिरिष्टिभिः संस्कृते बह्वौ कर्तव्याः,
 इष्टित्वात्, इत्येष्टिवत्—। चोदकोऽप्येवं स्मरन्गृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः संस्कृते
 बह्वौ प्रकृत्यनुष्ठानात्—इति प्राप्ते—

१ ग. 'च' 'वर्तते', तं । २ क. 'द्वान्' । ३ क. 'तेषामिष्टे' ।

ब्रूमः—यद्यपि पवमानेष्टिर्विकृतिः, तथाऽपि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमानेष्टि-
मतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ प्रयानादिकपवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किंच—“एतस्याः पवमा-
नेष्टेः संस्कृतासिद्धिर्धर्मः पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तथापि तथा” इत्यनवस्थायापिष्टिरेव न
तिष्ठेत् । तस्मात्—तामिश्रिष्टिभिरसंस्कृते बह्वौ पवमानेष्ट्यः कर्तव्याः ॥

(सप्तमे-उपाकरणादीनामग्नीषोमीयधर्मताधिकरणे सूत्राणि १८-२७)

तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकरणाविशेषात्
॥ १८ ॥ स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १९ ॥ श्वस्त्वे-
केषां तत्र प्राक्श्रुतिगुणार्था ॥ २० ॥ तेनोक्त-
स्य कालविधिरिति चेत् ॥ २१ ॥ नैकदेश-
त्वात् ॥ २२ ॥ अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥ न
श्रुतिविधिरिति चेत् ॥ २४ ॥ स्थानाच्च पूर्वस्य
संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ २६ ॥ अचोदना वा गुणार्थेना ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयसप्तमीयानुबन्धपञ्चम्यामी ॥

उपाकरणमुख्यास्तु धर्माः साधारणा न वा ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे पाठात्साधारणा अमी ॥

पशुधर्माग्रहात्सोमयागे ते रघुर्निरर्थकाः ॥ १४ ॥

अग्नीषोमीयधर्मत्वं तेषां स्थानात्प्रसिध्यति ॥

द्वयोस्तिरयोः पश्वोः प्राप्यन्ते चोदकेन ते ॥ १५ ॥

अग्नीषोमीयः, सप्तमीयः, अनुबन्धपञ्चम्याः, इत्येते त्रयः पशवो ज्योतिष्टोमप्रकरणे समा-
ज्ञाताः । पशुधर्माश्चोपाकरणपर्यङ्गप्रकरणद्वयस्तथाऽऽज्ञाताः । “प्रजापतेर्नायमानाः” “इमे
पशुम्”—इत्याभ्यासुभ्यां पशोरुपदर्शनमुपाकरणम् । धर्मज्वालायां त्रिः प्रदक्षिणीकरणं
पथशिकरणम् । त एते धर्मास्त्रिष्वपि पशुषु साधारण्येन विधीयन्ते । त्रयाणामपि ज्योति-
ष्टोमप्रकरणपाठसाम्यात् । ननु ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे पठितानि तान्धर्मानि एव ग्रहीष्यति,
न तु पशवः—इति चेत् । न । तस्य सोमयागात्वात् । सोमो ब्रह्मिषवादीन्धर्मानाकाङ्क्षति,

१ क. ग. च. विद्वती । २ क. स. ङ. इति ते । ३ स. “तेर्नायमा” । ४ ग. च. “र्मा-
म्ह ए” ।

न तु यूपनियोजनविशसनादीन् । तस्मात्—अङ्गिन्यनर्थकाः सन्तोऽङ्गेषु निविशामाणा
अविशेषतस्त्रिष्वपि पशुत्ववतिष्ठन्ते—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अस्यत्र विशेषः संनिधिलक्षणः । सौत्यनामकादहः प्राचीन औषधमध्यमा-
मकेऽहि विष्ण्यनिर्माणादूर्ध्वमेते धर्मा आस्राताः । अग्नीषोमीयस्यापि तदेव स्थानम् ।
सवनीयस्तु सौत्येऽहनि श्रूयते—“आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिषीयाऽऽग्नेयं स-
नीयं पशुमुपाकरोति” इति । अनुबन्ध्यस्त्ववृथान्ते समास्रातः । ततः संनिधिना ते
धर्मा अग्नीषोमीये संवध्यन्ते, सवनीयासुवन्ध्योस्तु चोदकादातिदिश्यन्ते ॥

(अष्टमे शाखाहरणादीनामुपयदोहधर्मताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं स्यात् ॥ २८ ॥ प्रक-

रणाविभागाद्वा तत्संयुक्तस्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमाचवयति—

शाखाछेदादयो दोहे धर्माः सायं व्यवस्थिताः ॥

प्रातश्च सन्ति वा सायं स्थानात्ते पूर्वव्यवस्थिताः ॥ १६ ॥

आनर्थक्यप्रतिहतिः पूर्ववत्तद्देहं विद्यते ॥

बलिनोऽतः प्रकरणात्प्रातर्दोहेऽपि सन्ति ते ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे—पलाशशाखाछेदनम्, तथा शाखया वत्सापाकरणम्, इत्यादयो
दोहधर्माः समास्राताः । दोहौ च द्वौ विधौ—अमावास्यायां रात्रिवेको दोहः, प्रतिपदि
प्रातःपरो दोहः । तत्र पूर्वक्यायेन प्राथमिके सायंदोहे प्रथमश्रुतास्ते धर्मा व्यवतिष्ठन्ते—
इति चेत् ।

मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वत्र हि सोमे विशासनादिधर्माणामनन्वयात्प्रकरणमानार्थस्यप्रति-
हतम् । इह तु नास्त्यानर्थक्यप्रतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थाने बाधित्वा द्वयोर्दोहयोस्ते
धर्मा अन्वुपेयाः ॥

(नवमे सादनादीनां सवनत्रयधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

तद्वत्सवनान्तरे ग्रहान्नानम् ॥ ३० ॥

नवमाधिकरणमाचवयति—

ग्रहधर्माः सादनाद्याः प्रातःसवन एव ते ॥

त्रिषु वा निश्चितस्थानादाद्याः पूर्ववदुत्तराः ॥ १८ ॥

१ ग. च, विष्णवादिनि । २ क. णात्पूर्वमे । ३ ग. च. णयोः प्र । ४ क. स. क.
 ५. पूर्व हि ।

उद्योतिष्टोमे प्रातःसवने स्मृत्यैन्द्रवायवाद्यो ग्रहाः, माध्यदिने सवने मरुत्वर्तीयादयः, तृतीयासवन आदित्यादयः । तत्र सादनसंवागादयो धर्माः प्रातःसवनीयग्रहसंनिवासाग्रान्ते—
“उपोसेऽन्ये ग्रहाः साधन्ते, अनुपोसे भुवः” इति । “दशाधवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि” इति च ।
भुवन्वातिरिक्तानां ग्रहाणामथस्तान्मुक्तिकोपवेशानं कृत्वा तत्र सादनम्, भुवस्य तु न तथा ।
पूर्वाधिकरणे शास्ताहरणादयः प्रधानयोर्दधिपयतोर्धर्माः समान्नाताः, तच्च दधि पूर्वद्युः
सायंदोहमन्तरेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्यर्थं केवलं सायं दुहते, न तु सायंदोहस्यासाधारण-
त्वेन धर्मैः सहैकस्मिन्देशे पाठोऽस्तीति स्थानं न निश्चितम् । इह तु तन्निश्चितमिति
प्रातःसवन एव ते धर्मा इति चेत् ।

मैवम् । सादनादीनां वाक्येन ग्रहधर्मत्वं, प्रकरणेन उद्योतिष्टोमधर्मत्वं चावगम्यते ।
तैस्मिन्निश्चितमपि स्थानं वाक्यप्रकाराभ्यां बाधित्वा त्रिषु सवनेषु सादनादयोऽवतिष्ठन्ते ।

(दशमे रशनात्रिवृत्वादीनां सर्वपशुधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

एकत्रैवौत सर्वत्र रशनावेष्टनादयः ॥

अग्नीषोमीय एवैते क्रमाह्निङ्गादितोऽन्तिमः ॥ १८ ॥

अग्नीषोमीयपशुसंनिधौ रशनया यूपस्य वेष्टनम्, रशनायास्त्रिवृत्त्वं दर्शयत्त्वं च,
ह्रयादयो धर्मा आन्नाताः—“परिव्ययति, ऊर्वै रशना” इति, “त्रिवृत्त्वति” इति,
“दर्शयती भवति” इति च । तत्र ^३येषु रशना, ये च वेष्टनादयः, ते सर्वे सन्निवेशान्तर-
प्रकरणाद्वाऽग्नीषोमीय एव स्युः—इति चेत् ।

मैवम् । सवनेष्वपशवापि तत्सद्भावो लिङ्गादवगम्यते “विवृता यूपं परिधीयाऽऽग्नेयं
सवनीयं पशुमुपाकरोति” इति त्रिवृत्त्वपरिव्याणयोः सिद्धवदनुवादो लिङ्गम् । किंच वृत्ती-
याभ्युत्था वाक्येन च परिव्याणस्य यूपधर्मता, न तु पशुधर्मता यूपस्य त्रयाणां पशूनां
तन्त्रम्, इति वक्ष्यते । तस्मात्—सर्वेषु पशुभ्येते धर्माः स्युः ।

(एकादशे, अंश्वदाम्यथोरपि सादनादिधर्मवत्त्वाधिकरणे

सूत्राणि ३२-३४)

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैः संनिधानात् ॥ ३२ ॥

१ ग. च. “दिनसं” । २ ल. ततश्च निश्चि° । ३ ल. वेणी रशनवेष्ट° । ४. ये रशनवा
वेष्ट° । ४ ल. क. “णाचामी” । ५ ग. च. “नीये प°” ।

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्छेषस्य तन्निमित्तत्वात्
॥ ३३ ॥ निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

ग्रहधर्मा अन्तारम्भोक्तं श्वदाभ्यगद्वयेन हि ॥

विद्यन्ते वा प्रकरणादाद्यो वाक्यादिहान्तिमः ॥ १९ ॥

अनारम्य द्वौ ग्रहौ श्रुतौ—“अंशुं गृह्णाति” इति, “अदाम्यं गृह्णाति” इति च ।
तयोः सादृशसमादिशो ग्रहधर्मा न विद्यन्त । कुतः—आरम्याधीतिवैन्द्रवायवादिष्वेव
प्रकरणेन व्यवस्थापितत्वात्—इति चेत् ।

मैवम् । “ग्रहाः साद्यन्ते” इत्यादिवाक्येन ग्रहधर्मत्वावगमे तयोरापि ग्रहयोर्निर्वाह-
त्वात् । नचैन्द्रवायवादयः प्रकरणिनः । ज्योतिष्टोमो हि प्रकणी । तस्मात्सन्ति तयोर्धर्माः ॥

(द्वादशे चित्रिण्यादीष्टकानामन्यङ्गताधिकरणे सूत्रम्—)

अन्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अखण्डादीष्टकाधर्माश्चित्रिण्यादिषु नोचिताः ॥

सन्ति वा वाक्यमप्यत्रानारम्भोक्तं ततो न ते ॥ २० ॥

प्रकृतापूर्वसंबन्धात्तादुशादपि वाक्यतः ॥

अखण्डत्वादयोऽन्यर्थचित्रिण्यादिषु सन्ति ते ॥ २१ ॥

अनारम्य श्रूयते—“चित्रिणीरुपदधाति” इति । अग्निप्रकरणे चेष्टकानां धर्माः श्रुताः—
“अखण्डामकृष्णां कुर्यात्” इति । पूर्वत्र—अंशुदाभ्योरुत्पत्तिवाक्यस्यानारम्याधीतत्वेऽपि
विनियोजकवाक्यं प्रकरणाधीतम् । चित्रिण्यादिनामकानां लिष्टकाविशेषाणां विनियोजकं
वाक्यमप्यनारम्याधीतम् । तच्च वित्यन्तरे ताश्चित्रिणीविनियुक्ते । अखण्डत्वादिधर्मास्तु षण्णां
चिर्तानां मध्ये प्रथमचितावाप्ताः । तस्मात्—ते चित्रिण्यादिषु नोचिताः—इति प्राप्ते,—

द्वयम्—यद्यप्युत्पत्तिविनियोजकवाक्ययोरन्यतरस्यापि प्रकरणपाठो नास्ति, तथाऽपि
“य एवं विद्वानग्निं चितुते” इति प्रकृतं यदेतदग्रन्थपूर्वं तत्संचित्वित्येव

१ ख. “न्ति वाक्यस्थन” । २ ग. च. “खण्डात्तादयोऽन्यर्थचित्रि” । ३ भ. च. “चितं
चेक्षित्यं” ।

विनिष्पादयोऽप्यप्रकरणपठितेनापि वाक्येन विनियुज्यन्ते । असङ्गत्वादःश्चाक्षिप्ताधनमूने-
ष्टकाधर्माः, नतु प्रथमचित्तिधर्माः । तस्मात्—अक्षिप्ताधनभूतानु विनिष्पादाष्टकास्त्रिपि ते
सन्ति ॥

(त्रयोदशे-अभिषवादीनां सोममात्रधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् ॥ ३६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमात्रचयति—

विधयोऽभिषवाद्याः स्युः फलारूपे चमसे न वा ॥

नैमित्तिकस्य नित्येन तुल्यत्वाद्वास्ति तद्विधिः ॥ ३२ ॥

नित्ये कृतार्थाः संस्काराः पश्चाद्भाविनिमित्तजे ॥

न विधेयाः किंतु तत्र प्राप्यन्तामतिदेशतः ॥ ३३ ॥

न्यग्रोधमुकुलरूपस्य फलस्य पिष्टं चम्यते यत्र स फलचमसः । स च नैमित्तिकः,
राजन्यवैश्यौ निर्मातृकृत्य विहितत्वात् । सोमस्तु नित्यः, उग्रधर्ममप्यनुषङ्गीज्यैव
“सोमेन धजेत” इति विहितत्वात् । तस्य च नित्यस्य सोमस्य यथा यागसाधनत्वम्,
तथा फलचमसस्यापि तदस्ति । तस्मात् “सोममन्विषुणाति” “सोमं क्रीणाति” इत्या-
दयो यागद्रव्यसंस्कारविधयः सोम इव फलचमसेऽपि प्रवर्तन्ते—इति प्राप्तिः—

ब्रूमः—नित्या अभिषवादि संस्कारा नित्यं सोमं संस्कार्यं लब्ध्वा चरितार्थाः सन्तो
नान्यं संस्कार्यमपेक्षन्ते फलचमसस्तु सोमविकारत्वात्पश्चाद्भावी । ततो निरपेक्षाः संस्कारा-
विधयो न तत्र प्रवर्तन्ते । न चैतावता संस्काराभावः, चोदकेन तस्मिद्धेः । तस्मात्—सोम-
मात्रसंभन्धिनो विधयः ॥

(चतुर्दशे प्रतिनिधिष्वपि मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३७-३९)

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥ तद्वत्प्रयोजनैक-

त्वात् ॥ ३८ ॥ अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमात्रचयति—

नीवारादिप्रतिनिधेरतुल्यो वा विधिः समः ॥

पुरेवानुल्यता साम्यमाकाराद्ब्रीहिता यतः ॥ २४ ॥

“ब्रीहिर्मर्यजेत” इति विहितानां ब्रीहीणामसंभवे नीवाराः प्रतिनिधित्वेन स्वीकार्यौ

इति वक्ष्यते । तत्र पूर्वव्यायेनाववातादिविषयो ब्रीहियु कृतार्थाः पश्चाद्भावनि नीवारादौ न प्रवर्तन्ते—इति चेत् ॥

मैवम् । ब्रीहिशब्दो हि जातिविशेषेणाऽऽकाराविशेषेण बोधितं द्रव्यमाचष्टे । नीवारेषु जातितो ब्रीहिशब्दार्थत्वाभावेऽप्याकारतो ब्रीहिशब्दार्थत्वेन “ ब्रीहोनवहन्ति ” इति विधिः प्रवर्तते । यथा ब्रीहिजातावेव समीचीनानां ब्रीहिणामभावे जलवह्नुषाद्युपवातेन सारविकले-
ष्वपि विधिः, तथा जातिविकलेष्वपि ब्रीहियु मुख्यैकदेशरूपत्वाद्विधिरस्तु ॥

(षष्ठदशे श्रुतेष्वपि प्रतिनिधिषु मुख्यधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति—

पूनीकाभिषवोऽनुत्यस्तुल्यो वा सोमनुत्यता ॥

नास्ति नैमित्तिकत्वेन तुल्यः प्रतिनिधित्वतः ॥ २५ ॥

“यदि सोमं न विन्देत, पूतिकानभिषुणुयात् ” इति श्रूयते । तत्र सोमाभावं निमित्तो-
क्त्य पूतीकलताखण्डानां विहितत्वात्फलचमसवन्नैमित्तिकत्वेन सोमाभिषवक्रयादिविधिः
पूर्वकिं न तुल्यः—इति चेत् । मैवम् । नीवारवत्प्रतिनिधित्वात् । ननु—प्रतिनिधित्वे
स्वयमेवोपादित्तत्वाद्विधिर्नापेक्षितः । अत एव नीवारेषु विधिर्न श्रुतः—इति चेत् । न ।
विधेर्नियमार्थत्वस्य वष्टे वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मात्—अभिषवक्रयादिविधिः सोमपूर्तीकयो-
स्तुल्यः ॥

(षोडशे दीक्षणीयाविधर्मणामग्निष्टोमाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ४१-४७)

संस्थास्तु समानविधानाः प्रकरणाविशेषात् ॥ ४१ ॥

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥ ४२ ॥ विकारास्तु काम-

संयोगे नित्यस्य समत्वात् ॥ ४३ ॥ अपि वा

द्विरुक्तत्वात्प्रकृतेर्भविष्यन्तीति ॥ ४४ ॥ वचनात्तु

समुच्चयः ॥ ४५ ॥ प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥ ४६ ॥

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उक्थ्यादियु समो दीक्षणीयाद्यङ्गविधिर्न वा ॥

एकप्रकरणत्वेन फलवत्त्वाच्च तुल्यता ॥ २६ ॥

उक्थ्यादयः कामयोगाङ्गिकाराः प्रक्रिया ततः ॥

अग्निष्टोमात्मके ज्योतिष्टोममात्रे च तद्विधिः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमः—स्वयमेकोऽपि समाभिषेदाद्विद्यते यज्ञायज्ञियतोत्रेण समाप्तौ 'अग्नि-
ष्टोमः' इत्युच्यते । तस्मादपि स्तोत्रादूर्ध्वमुक्थ्यस्तोत्रेण समाप्तौ 'उक्थ्यः' इत्युच्यते ।
एवं षोडश्यादयोऽपि । तादृशस्य सप्तसंस्थावतो ज्योतिष्टोमस्य प्रकरणे दीक्षणीयोष्टिप्राथमी-
येष्ट्यादीनामङ्गानां विधिराज्ञातः । स च विधिर्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थाविशेषेऽग्निष्टोमे
यथा प्रवृत्तः, तथैवोक्थ्यादियपि प्रवर्तते । कुतः—प्रकरणसंवन्यस्य समाप्तत्वात् । किंच—
यथाऽग्निष्टोमः फलत्वादङ्गविधिभिः संयुज्यते । एवमुक्थ्यादयोऽपि । तेषां च फलमेव-
माप्नायते—“पशुकाम उक्थवं गृह्णीयात्” “षोडशिना वैष्णवकामः स्तुवीत” “अतिरात्रेण
प्रजाकामं याजयेत्” इति । तस्मात्—सप्तवपि संस्थासु समानोऽङ्गविधिः—इति प्राप्ते,—
ब्रूमः—यदेतदुक्थ्यादीनां फलमुदाहृतम्, तैस्तु तेषां विकारत्वं गमयति । “काम्यो
गुणः श्रूयमाणो नित्यमर्थं विकृत्य निविशते” इति न्यायाद्यथा गोदोहनगुणे नित्यं
चमससाधनकमपां प्रणयनं विकृत्य निविशते, एवमुक्थ्यगुणो नित्यामग्निष्टोमस्य संस्थां
विकृत्य संस्थान्तरत्वं गमयति । ततोऽग्निष्टोमस्य गुणविकारा उक्थ्यादय इति न सर्वसंस्था-
साधारणं प्रकरणम्, किं—अग्निष्टोमस्यैवासाधारणम् । ननु—“ज्योतिष्टोमेन यजेत”
इत्युक्त्वाज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणम्, न स्वग्निष्टोमसंस्थायाः—इति चेत् । बादम् ।
असौ ज्योतिष्टोमो न कदाचिदप्यग्निष्टोमं व्यभिचरति, उक्थ्यादीनामप्यन्तर्भाक्ताग्निष्टोम-
कत्वात् । उक्थ्यादीस्तु व्यभिचरति, विनाऽपि तैराग्निष्टोमदशायां ज्योतिष्टोमत्वसंभवात् ।
अतोऽग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्येदं प्रकरणं सत्तत्रैव दीक्षणीयाद्यङ्गविधिं निवेशयति ।
उक्थ्यादियु चोदकादङ्गान्यतिदिश्यन्ते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-

याध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिनः
अधिकरणानि	१६	२००
सूत्राणि	४७	९६१

१ क. ख. “मुक्थ्यस्तो” । ग. च. “मुक्थ्यास्तो” । २ ऊ. “सुक्थ्या” । ३ ख. तण्डुष-
रेषां । ४ ग. च. “प्रसंस्थस्य गु” । ५ ऊ. सर्वथा । ६ क. ख. “स्येव सा” ।

(अथ तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः)

(प्रथमे बर्हिषादीनां दर्शपूर्णमासतदङ्गोभयाङ्गताधिकरणे
सूत्राणि १-५)

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्य ॥ १ ॥
 सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वात् ॥ २ ॥
 आरादयीति चेत् ॥ ३ ॥ न तद्वाक्यं हि
 तदर्थत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

मुख्याङ्गैर्नैव वेद्यादेः प्रयाजौघाङ्गतांऽपि वा ।

तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुख्याङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १ ॥

मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।

मुख्यार्थत्वात्प्रयाजादेः स्वापूर्वव्यवधानतः ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“वेद्यां हवींष्यासादयति” “ बर्हिषि हवींष्यासादयति ”
 इति । तथा तद्धर्माः श्रूयन्ते—“ वेदिं खनति ” “ बर्हिर्होनाति ” इत्यादयः । भुङ्क्ष्य-
 हवींष्यान्नेयपुरोडाशादीनि अयुस्यहवींषि तु प्रयानाद्यर्थानि । तत्र—स्वस्वधर्मसंहितानि वेद्या-
 दीनि प्रकरणल्लान्मुख्यहविषामेवाङ्गानि—“ वेद्यां हवींष्यासादयति ” इति वाक्यात्सर्वह-
 विरङ्गता—इति चेत् । न । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरणै-
 रपेक्षयेण स्वतन्त्रं स्यात्, तदा सादनमात्रपर्यवसानेन यागाभावे वैयर्थ्यं स्यात् । सौमिक-
 हविषामप्येतद्वेद्यांसादनं प्रसज्येत । तस्मात्—सुस्यहविरङ्गं वेद्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ङ्गमः—अस्तु वैयर्थ्यातिप्रसङ्गपरिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहविःषु वेद्यादेशङ्गत्वम् ।
 प्रयाजादिहवींष्यपि स्वकीयाधानन्तरापूर्वद्वारा मुख्यापूर्वसाधनान्मेवेति तदङ्गत्वमपि वेद्यादेर्बु-
 द्धम् । एवं सति वाक्यस्यात्यन्तसंकोचो न भविष्यति ॥

(द्वितीयं स्वामिसंस्काराणां प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रम्—)

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्य ॥ ६ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

१ ग. च. °पादे प्र° । २ ग. च. °ङ्गताया वे° । ३ न. च. °जादिषु वाङ्गता ॥ त° ।
 ४ ग. च. छ. मुख्यानि ह° । ५ ग. च. °रामासा° । ६ ग. च. °जायथानि ह° । ७ क. छ.
 छ. °व° च त° । स. °व° च संभवति ।

वपनाद्युपकारः किं द्वयोर्मुख्याङ्गयोरुक्तः ॥

मुख्य एव द्वयोरस्तु कृत्स्नकर्तृगतत्वतः ॥ ३ ॥

युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो मुख्यस्य फलभोजिनः ॥

विनाऽपि संस्कृतिं दृष्टं कर्तृत्वं तत्र नास्ति सः ॥ ४ ॥

उद्योतिष्टोमे केशस्मश्रुवपनपयोव्रतादयो यजनानसंस्कारा आस्ताताः । ग्रहेः सोम-
होमो ज्योतिष्टोमे मुख्यः । अग्नीषोमीयपश्चादिकमङ्गम् । तत्र—द्वयोर्मुख्याङ्गयोरेतौ वप-
नादय उपकुर्वन्ति । कुतः—कर्तृपरमेत्वात् । यजमानो हि कर्तृतया वपनादिभिः संतिक्र-
यते । कर्तृत्वं च यथा मुख्यं प्रति तस्य विद्यते, तथाऽङ्गं प्रत्यप्यस्ति । तस्मात्—उभयो-
रुपकारः—इति चेत् ।

मेवम् । द्वौ हि यजनानस्याऽऽकारौ—क्रियाकर्तृत्वम्, फलभोक्तृत्वं चेति । तयोर-
दृष्टः फलभोगः । क्रियानिष्पत्तिश्च दृष्टा । तथासति—वपनादिकृतोपकारस्याप्यदृ-
ष्टत्वाद्भोक्तृद्वयो वपनादयः फलभोगसाधने मुख्य एव पर्यवस्यन्ति । वपनादिसंस्कार-
हितैरप्युचितैः कृषीवलादिभिश्च क्रिया निष्पाद्यमाना दृश्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वा-
कारे वपनादिकृतैः स उपकारो नास्ति । तस्मात्—अदृष्टफलभोजिनोऽस्य यजमा-
नस्य योऽयमदृष्टरूपः शास्त्रीयः संस्कारः सोऽयं मुख्यं कर्मणि युक्तो, नाङ्गेषु । नात्र
पूर्ववद्भाष्यमस्ति, येन परम्परालसाधनेष्वङ्गेषु वपनाद्युपकारः शङ्क्येत । प्रकरणं तु मुख्य-
स्यैव, न त्वङ्गानाम् । तस्मात्—न तेषूपकारः ॥

(तृतीये सौमिकवेद्यादीनामङ्गप्रधानोभयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ७-९)

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥ तद्युक्ते तु

फलश्रुतिस्तस्मात्सर्वचिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

मुख्यार्था सौमिकी वेदिरुमर्थार्थोत मुख्यगा ॥

चिकीर्षितत्वान्मुख्यस्य वेद्यां तत्कृतिसंभवात् ॥ ५ ॥

मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात्तदङ्गं च चिकीर्षितम् ॥

मुख्यवत्तेन तद्वेदिरङ्गेष्वप्युपकारिणी ॥ ६ ॥

दाशिकी वेदि मध्येऽन्तर्भाव्य प्राचीनवशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्यां दिशि
सदोहविधानादीनां पथोक्तो भूभागविशेषः । तैः सदःप्रभृतिभिः सह सौमिकी वेदिरित्यु-

१ ख. 'पवमाना' । २ ग. च. 'ते पवमानाद्' । ३ छ. 'त उ' । ४ छ. 'यार्थेति न' ।
५ छ. 'तदन्तरं चि' ।

च्यते । सेयं मुख्यस्य सोमयागस्यैवोपकारं करोति, न त्वमुख्यानामग्नीषोमीयाद्यङ्गानाम् ।
 कुतः—मुख्यस्य चिकीर्षितत्वात् । न च अङ्गान्यपि चिकीर्षितानि—इति वाच्यम्,
 चिकीर्षात्स्वरूपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् । एवं श्रूयते—“वटत्रिंशत्प्रक्रमा प्राची, चतुर्वै-
 शतिप्रमेण, त्रिंशज्ज्वनेन, इयति शस्यामहे ” इति । अस्यायमर्थः—श्रूयमाणेनानेन दैर्घ्य-
 प्रमाणेन तिथ्येकप्रमाणद्वयेन च प्रमिते भूमागे फलहेतुसोमयागं कर्तुं शस्यामहे । इति
 निश्चित्य तथैव कुर्यात्—इति । सेयं चिकीर्षा मुख्यविषया “इयति शस्यामहे ” इति
 परिमाणस्य शक्तेर्योऽभिन्यासात् । अङ्गानां तु यशूनामिष्टानां च सदेहविधानादेमण्डानि-
 पेक्षाणां यथोक्तपरिमाणमन्तेरणप्यनुष्ठानं शक्यत्वात्स उपन्यासस्तत्र निरर्थकः । सोमस्य
 त्वनुष्ठानं यथोक्तवेद्यमेव संभवति, नवन्वय । तस्मात्—सा वेदिमुख्यस्यैवोपकरोति—
 इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“इयति शस्यामहे ” इत्यत्र साङ्गप्रधानानुष्ठाने शाकिरुक्ता, तादृशस्यैव
 फलं प्रति शुक्लहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गयोश्चिकीर्षास्तुर्यत्वात्त्रेदिरुमयार्था । न च—
 अत्र वचनादिसाम्यं शङ्कनीयम्, दृष्टोपयोमाभावस्य तत्रोक्तत्वात् । इह तु—हविरासा-
 दनादिर्दृष्ट उपयोगः । स च मुख्याङ्गयोः सम इत्युभयाधिक्यम् ॥

(चतुर्थे—अभिर्माणस्याङ्गप्रधानोमयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ८-१०)

तथाऽभिधानेन ॥ ८ ॥ गुणाभिधा-

नात्सर्वार्थमभिधानम् ॥ १० ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रा पौर्णमासीं मुशेदाज्यादिगर्शने ॥

मन्त्रो मुख्य उताङ्गेऽपि मुख्ये तद्वाचिशब्दतः ॥ ७ ॥

शब्दस्य कर्मवाचित्वात्तत्र दर्शनवर्जनात् ॥

विमक्तिव्यत्यये मन्त्रो मुख्याङ्गहविषोर्द्वयोः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चतुर्होत्रा पौर्णमासीमिष्टशेत्, पञ्चहोत्राऽग्ना-
 स्याम्” इति । “पुषिषीं हाता”—इत्यादिको मन्त्रश्चतुर्होत्रा, तास्मिन्मन्त्रे यज्ञा-
 ङ्गानां चतुर्णां श्रुतत्वत् । अथवा—तस्य मन्त्रस्याभिमानित्वेनाऽऽत्मभूताः फाक्षिमुख्यः
 प्रगापतिना चतुर्वारामान्वितः प्रमुत्तरमुताचेति स पुरुषश्चतुर्हूतः । तदीयानाङ्गा
 मन्त्रोऽपि ‘चतुर्हूतः’ इत्युच्यते । ‘पूजानां प्रत्यक्षनामग्रहणमुक्तम्’ इत्यभिधानेन
 हतशब्दस्थाने होतृशब्दः पठ्यते । अयमर्थः सर्वोऽपि तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते—

१ छ. ‘स्वसो’ । २ स. ज. ‘हेतुं सो’ । ग. च. ‘हेतुं सोमं या’ । ३ ग. च. ‘द्विष्ट’ ।
 ४ ग. च. ‘वा पूर्ण’ ।

“आत्मैसात्म्यमित्यामन्त्रयत । तस्मै चतुर्हृतः प्रत्यशृणोत् । स चतुर्हृतोऽमवत् । चतुर्हृतो ह वै नामैषः । तं वा एनं चतुर्हृतं सन्तं ‘चतुर्होता’ इत्याचक्षते पराक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ” इति । “अग्निर्होता”-इत्यादिको मन्त्रः पञ्चहोता । तत्राप्युक्तप्रकारो द्रष्टव्यः । अत्र-योऽयमाज्यादिहविष उपसर्शनाथो मन्त्रः, अतो मुख्य एव हविषि निविद्यते । पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोर्मुख्यहविर्विषयत्वात्-इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ कर्मवाचिनौ, न तु हविर्वाचिनौ । न च कर्मणोरप्य-संश्लेषः । अथ कालविवेक्षायां विभक्तिव्यत्ययेन सप्तम्यर्थो व्याख्यायेत, तदा काल-संज्ञस्य मुख्याङ्गयोरुभयोरतुल्यत्वादुभयविवहविरुपसंज्ञेने मन्त्रो विनिश्चिज्यते ॥

(पञ्चमे दीक्षादक्षिणयोः प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे—)

दीक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधानस्य ॥ ११ ॥

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वृण्वद्दीक्षा दक्षिणा तु शतं द्वादशमित्युतम् ॥

द्वयार्थमुत मुख्यार्थं सोमस्येष्ट्युक्तिसंभवात् ॥ ९ ॥

मुख्याङ्गद्वयं मेवं पारम्पर्यविद्यम्वना ॥

वचनस्य न युक्ताऽतः प्रधानार्थमिदं स्थितम् ॥ १० ॥

उच्यते—दीक्षादक्षिणं श्रूयते—“दण्डेन दीक्षयति” इति । “तस्य द्वाद-
शशतं दक्षिणा” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति, तथा दक्षिणाऽपि । न च
वाच्यम्—“दीक्षा सोमस्य, दक्षिणा सोमस्य” इति वाक्ये षष्ठ्या मुख्यसंज्ञेव एवावग-
म्यते, न त्वङ्गसंज्ञे-इति । दीक्षादक्षिणे सोमनैव साक्षात्समैर्घ्राताम्, स सोमः पुन-
रङ्गैः संनद्ध इति परम्परया दीक्षादक्षिणयोरङ्गैरपि संज्ञोऽस्ति । तस्मात्-उभयार्थं दीक्षा-
दिकम्-इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अव्यवहितसंज्ञेव एव षष्ठ्या अभिधीयते । तदसंज्ञे तु-परम्परसंज्ञे-
कर्षविद्वद्भाते । इह तु तत्संभवात्पारम्पर्यं न युक्तम् । तस्मात्-प्रधानार्थं दीक्षादिकम् ॥

१ क. ल. “त्वावि” । २ छ. एव । ३ ल. ग. च. छ. “श्रुतिं संभवति । अ” । ४ ल. ग.
च. “श्रुत्या वि” । ५ क. “क्षिणा भू” । ग. च. “क्षिणे भू” । ६ ल. ग. च. छ. “यत्प्रभवते” ।

(षष्ठे, अन्तर्वेद्युपासङ्गताधिकरणे सूत्रे १९-१४)

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥ देशमात्रं वा

शिष्येणैकवाक्यत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

अन्तर्वेदि मिनोत्थं यूपान्मुत लक्षयेत् ॥

देशं यूपान्मावेन वेदिभागोऽत्र चोद्यते ॥ ११ ॥

बहिर्वेद्यर्थमित्येतद्वाक्यं भिद्येत तद्विधौ ॥

भीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्ष्यते ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयस्य “यूपं मिनोति” इति प्रकृत्य श्रूयते—“अर्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्धं बहिर्वेदि” इति । ‘यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवयोऽपेक्षितः’ इति बुधस्तायां तन्निर्णयाय यूपमूलस्य स्थौर्यमङ्गुल्यादिभिर्मातव्यम् । तस्य च भीयमानस्य यूपस्य वेद्यस्य-न्तरभागोऽङ्गत्वेन विधीयते—इति चेत् ॥

मैत्रम् । यथा संस्कृतो वेद्यस्यन्तरभागः ‘अर्धमन्तर्वेदि’ इत्यनेन वाक्येन विधीयते, तद्वत्संस्कृतो बहिर्भागो “बहिर्वेदि”—इत्यनेन वाक्येन विधातव्यः । ततो वाक्यं भिद्येत यदा तु वेदेरस्यन्तरबाह्यभागस्यानुपलक्षितोऽसंस्कृतो ‘लौकिको देशो भीयमानमुपोचितो विधीयते । तदा नास्ति वाक्यभेदः । तस्मात्—लौकिकदेश एवात्र यूपान्गत्वेन विधीयते, न तु संस्कृतवेदिभागः ॥

(सप्तमे हविर्धानस्य सामिधेयनङ्गताधिकरणे सूत्राणि १९-१७)

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हविर्धानयोर्वचनात्सामिधे-

नीनाम् ॥ १५ ॥ देशमात्रं वा प्रत्यक्षं हार्थकर्म

सोमस्य ॥ १६ ॥ समास्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

सप्तमधिकरणमारचयति—

हविर्धाने स्थितो ब्रूयात्सामिधेनीरिहाङ्गता ॥

हविर्धानस्य तास्वाहो तद्देशोऽनेन लक्ष्यते ॥ १३ ॥

वाक्यास्यादङ्गता भवं प्रकृत्या पश्चिमेऽङ्गितः ॥

देशः प्राप्नो लाघवेन लक्ष्यः शकटसंनिधिः ॥ १४ ॥

१. स. “मुल्ल” । २. छ. बोध्यते । ३. ग. च. “पस्य मूलस्थो” । ४. क. “द्यन्तपार्श्व” ।
५. स. छ. “यन्तर्भा” । ६. ग. च. “नस्योत्त आशो” । ७. ग. च. “वाक्येकवाद्” । ८. छ. “विमोक्षितः” ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—^१‘उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुः’—इति । हविर्धानं मण्डपातयोर्दक्षिणोत्तरभागवस्थितयोर्हविर्धाननामकयोः शकटयोर्मध्ये दक्षिणं शकटप्रवृत्तच्छब्दाम्यामभिधीयते । तस्य सर्वाभि सोमस्याभिषवः । ‘उत’ इत्ययं शब्दोऽप्यशब्दाभिं व्रते । ‘अथ यस्मिन्हविर्धानं सोममभिषुष्वन्ति, तस्मिन्सामिधेनीरनुब्रूयुः’ । + इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीष्वङ्गत्वं प्रतीयते । न चात्र पूर्ववद्वाक्यभेदोपः शङ्क्यः, एकताक्यतायाः स्पष्टं प्रतिभासात्—इति प्राप्तेः—

ब्रूमः—सामिधेनीनामिष्टयङ्गताया दशपूर्णमासावत्र प्रकृतिः । प्रकृतौ चाऽऽहवनीयाग्रेऽग्निर्देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरेदेशाहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य पश्चिमदेशावस्थानात् । स देशश्चेदङ्केन प्राप्तः—इति न देशस्य सामिधेन्यङ्गत्वं विधातव्यम् । किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशयोरभिषवेन प्राप्तौ—दक्षिणस्यैव हविर्धानस्य समीपदेशः—इति त्रियन्तुं हविर्धानेन संनिधिर्लभ्यते । तथा सति नियममात्रविधानाच्छाषं भवति । त्वत्से त्वभिषवोऽप्यलसितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्यन्तमप्राप्तं सामिधेन्यङ्गत्वं विधीयत इति गौरवम् । तस्मादेशच्छाषा ।

(अष्टमे—अङ्कानामन्यद्वाराऽनुष्ठानाधिकरणे सूक्ताङ्क १८—२०)

शास्त्रफले प्रयोक्तारि तल्लक्षणत्वात्, तस्मात्स्वयंप्रयोगे

स्यात् ॥ १८ ॥ उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी

प्रधानस्य, तस्मादन्यः स्वयं वा स्यात् ॥ १९ ॥

अन्यो वा स्वात्यारिक्यान्नादिप्रतिषेधात्प्रत्यगा-

त्मनि ॥ २० ॥

अष्टमाधिकरणमाच्यति—

यजमानेन कर्तव्यं निश्चितं त्याग एव वा ॥

कर्तुं गामिफलश्रुत्या गुज्यते सर्वकर्तृता ॥ १९ ॥

प्रयोजकेऽपि कर्तृत्वमस्ति नो चेत्कथो वृथा ।

कार्यं तेन त्यागमात्रमुत्विजोऽन्यत्र कर्तृता ॥ १६ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति स्वर्गभोक्तुर्यामकर्तृत्वं सामानाधिकरण्यादेकत्वं गम्यते ।

षाणिनिश्च “स्वर्गतन्निः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” [पा० सू० १।३।७२] इति सूत्रेण

* ‘ल’ एतत्क शस्त्रदीपिकायां च ‘नुब्रूयात्’ । + तत्र संक्षेपः—किं हविर्धानं सामिधेन्यङ्गम्, उत तल्लक्षितो देशः—इति । इति शस्त्रदीपिका ।

१. ल. उप । २. ल. ग. च. छ. शङ्कितुं शक्यः । ३. ग. च. “मिहाङ्क” । ४. छ. “नीय” ।
द्विकणत्वात् १. ५. ग. च. “निर्दि” “ल” ।

क्रियाफलस्य कर्तृभामित्वे सत्यात्मेनैवं विदधाति । अतः साङ्गकर्मानुष्ठानमन्तरेण कदा-
संभवाभिसिद्धं यजमानेन कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—निखिलावुष्ठानाभावेऽपि प्रयोजकतया यजमानस्य सर्वकर्तृत्वमस्ति । 'षड्भूमि-
हंतेः कर्षति' इत्यत्र तैश्चादर्शनात् । यदि स्वेनैव सर्वमवुष्टीयेत, तदानींष्टुत्विनां परिक्रयो
वृथा स्यात् । तस्मात्—यजमानेन त्यागमात्रं कार्यम् । अन्यत्र साङ्गप्रधाने क्रीतस्य
त्विमोऽवुष्ठानम् । तथा सति साक्षात्स्मरण्या च सर्वकर्तृत्वस्य यजमाने संभवात्तस्य ऋतं
न विरूप्यते ।

(नवमे परिक्रीतानामृत्विजां संख्याविशेषनियमाधिकरणे
सूत्राणि ११—२४)

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणं स्यादनियमोऽविशेषात् ॥ २१ ॥

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनामधेयं स्युः ॥ २२ ॥

एकस्य कर्षभेदादिति चेत् ॥ २३ ॥ नोत्पत्तौ

हि ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

न क्रीतकर्तृसंख्याया नियमोऽस्त्यस्ति वा न हि ।

अविशेषादस्ति यावत्कार्यं तावन्त एव हि ॥ १७ ॥

ये यजमानेन क्रीताः कर्तारं ऋत्विजः, तेषां संख्याविशेषो यद्यपि न श्रुतः । तथाऽपि
कार्यावुष्ठारेण सोऽजगन्तव्यः । ते च कार्यविशेषाः कर्तृसंयुक्ता एवं श्रूयन्ते—“प्रोऽर्च्यु-
र्विमजति, प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं जुहोति, नेष्टा पत्नीमुदानयति, उज्वेता चमसावुष्ठयति,
प्रस्तोता प्रस्तौति, उद्गातोद्गायति, प्रतिहर्ता प्रतिहरति, सुव्रह्मण्यः सुव्रह्मण्यामाह्वयति,
होता प्रातरनुवाकमनुमूने, मैत्रावरुणः प्रेष्यति, अच्छवाको यनति, ग्रावस्तुद्गावस्तोत्रीय-
मन्वाह,” इति । एवं ब्रह्मसाक्षात्कृतस्याग्नीध्रप्राप्त्या चैतुर्णां कर्माण्युदाहार्याणि ।
तस्मात्—यावन्ति कार्याणि तावन्त ऋत्विजो व्रीतव्याः ।

(दशमे चमसाध्वर्यूणां पुथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

चमसाध्वर्यवश्च तैर्यपदेशात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

चमसाध्वर्यवो नान्य ऋत्विग्भ्योऽन्वेऽध्वनाऽग्निमः ।

यौगिकया संज्ञया मेवं षष्ठ्या तेभ्यो विभेदनात् ॥ १८ ॥

१ ग. च. ऋयति । २ ग. च. उ. तदर्थं । ३ इ. उ. तत्त्वं । ४ उ. उन्वाहि ।

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“चमसाध्वर्युणीते” इति । ये पूर्वत्र कार्यानुसारेणाध्वर्यु-
प्रमुला ऋत्विज उक्ताः । तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाध्वर्यवः । कुतः—यौगिकसं-
ज्ञया तदपेक्षप्रतीतिः । तथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात्पाचको भवति, तथाऽध्वर्यु-
प्रमुला एव चमसयोगाच्चमसाध्वर्यवः—इति चेत् ॥

मैवम् । मध्यतःकारिणां चमसाध्वर्यवः, होत्रकाणां चमसाध्वर्यवः इति * षष्ठ्या
भेदावभासात् । मध्यतःकारिणोऽध्वर्युहोत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणा-
दयः । तस्मादहस्विभ्योऽन्ये ॥

(एकादशे समसाध्वर्यूणां बहुत्वनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ॥

नेति चेन्नात्र वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताभ्युतेः ॥ १९ ॥

“चमसाध्वर्युणीत” इति यद्वहुत्वं श्रुतम्, तत्र विवक्षितम्, ग्रहैक्यवद्देश्य-
गतत्वात्—इति चेत् । मैवम् । ग्रहैक्यम्यात् । “ग्रहं संमार्ष्टि” इत्येद्वद्वाह्या
नोत्पत्तिर्वाक्यम् । चमसाध्वर्यूणां त्वेतेद्वोत्पत्तिर्वाक्यम् । ततस्तेषामुपादेयत्वात्तद्वत्
बहुत्वं विवक्षितम् ॥

(द्वादशे चमसाध्वर्यूणां दशसंख्यानियमाधिकरणे सूत्रम्—)

दशात्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

नेयत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न नियामकवर्जनात् ॥

चमसानां दशात्वेन चमसाध्वर्यवो दश ॥ २० ॥

स्रष्टोऽर्थः ॥

(त्रयोदशे शमितुरप्युपकृत्वाधिकरणे सूत्रे २८—२९)

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥ २९ ॥

* शास्त्रदीपिकायां तु—‘पृथक्श्रुतं वार्षं तदपेक्षेऽव्यतिरिक्तं ऋषेणां तेभ्यो भेदं करिष्यति’
इति प्रसाध्य—‘एतेन सदस्यो व्याख्यातः, तस्यापि वरणाश्रानात्’ इत्युक्तम् ।

१ ग. च. ‘तदुत्पत्तिः’ । २ ग. च. ‘क्यम्’ । अतः ।

अथोदशाधिकरणमारचयति—

तेभ्योऽन्यः शमिताऽनन्यो वाऽन्यः संज्ञापृथक्त्वतः ॥

वरणामावतो नान्यः संज्ञामेदस्तु यौगिकः ॥ २१ ॥

“शमितार उपेत न यत्नम्” इत्यस्मिन्मन्त्रे श्रुतायाः शमितुसंज्ञायाः पृथक्त्वावुक्तेः
भ्योऽन्यः शमिता—इति चेत् ॥

मैवम् । पृथक्वरणामावात् । संज्ञामेदस्तु पश्चात्संज्ञपनयोगादुपपद्यते । अथप्यत्र
मन्त्रोऽध्वर्युर्नाण्डे पठितः, तथाऽप्यध्वर्योः परावृत्तिश्रवणादध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थाप्यादयः
शमितारः । अत एव श्रूयते—“परोवर्ततेऽध्वर्युः पयोः संज्ञप्यमानात्” इति ॥

(चतुर्दशो—उपगस्यापृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्ये स्युरुपगातार उदितेभ्यो न वा यथा ॥

लोकेऽत्रापि तथा मैवं नाध्वर्युरिति लिङ्गतः ॥ ३२ ॥

यथा लोके मुख्येभ्यो गायकतायैकादिभ्योऽन्ये पार्श्वस्था उपगातारः, तथा
श्रापि—इति चेत् ॥

मैवम् । यद्युक्तेभ्यः पुरुषेभ्य उपगातारोऽन्ये भवेयुः, तदानीमध्वर्योः प्रसक्तत्वा-
वात् “नाध्वर्युरुपगाचेत्” इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादुक्तेष्वेव यौगिकः
संज्ञाभेदः ॥

(पञ्चदशे सोमविक्रेतुः पृथक्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विक्रयी त्वन्यः कर्मणोऽचोदितत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सोमविक्रेत्येक एषु न वा वरणवर्जनात् ॥

एकः कत्वर्थता नास्ति विक्रयस्येति मिथ्यते ॥ ३३ ॥

कय एव उच्योतिदोषाङ्गत्वेन श्रुतः, न विक्रयः । न चाविहितपृथिविः कुर्वन्ति ।
तस्मादन्यो विक्रेता ॥

* ‘शमितारमुपनयीत यत्नम्’ इति शाबरभाष्ये पाठः ।

१ क. ग. च. ‘पाठान्’—शास्त्रदीपिकायामन्यथैव पाठः । २ ग. च. ‘यकेभ्यो गायक-
अन्ये’ । ३ ग. च. ‘भेऽन्येन’ । ४ त. ‘कयक ए’ ।

(बोद्धे “ क्त्विक् ” इति नास्तीऽसर्वगामिताधिकरणे सूत्राणि ३१-३५)

कर्मकार्यात्सर्वेषामृत्विक्त्वमविशेषात् ॥ ३२ ॥

न वा परिसंख्यानात् ॥ ३३ ॥ पक्षेणेति चेत्

॥ ३४ ॥ न सर्वेषामधिकारः ॥ ३५ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किमुत्विश्राम सर्वेषु समानमुत केषुचित् ॥

क्रतौ यजनमेतेषां तुल्यमित्यस्ति नाम तत् ॥ २४ ॥

सौम्याध्वरस्य सप्त स्युर्दश चेत्वाक्संख्यया ॥

न सर्वेषां समं नाम केषांचिद्योगरूढितः ॥ २५ ॥

अतिविक्षाब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तयुतौ यजनम् । तच्च ब्रह्मादिविव चमसाध्वर्षुष्वप्यस्ति ।

तस्मात्—सर्वेषां तुल्यश्राम समानम्—इति चेत् ॥

मैवम् । संख्याश्रुतिविशेषात् । “ सौम्यस्याध्वरस्य यज्ञक्रतोः सप्तदशान्विनः ” इति श्रूयते । तस्मात्—योगमैवतिक्त्वम् शास्त्रीयरूढिमप्याश्रित्य केषुचिदैवैरैवमित्यस्य नान्यम् ॥

(सप्तदशे— { दीक्षादक्षिणावाक्योक्तब्रह्मादी- } नृपे ३१-३७)

नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसंयोगात् ॥ ३६ ॥

उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दीक्षाविधानात् ॥ ३७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

संख्याता अपि ये केचिन्नियता वाऽविशेषतः ॥

आद्यो न दक्षिणादाने दीक्षायां च विशेषतः ॥ २६ ॥

ये सप्तदश संख्याताः, ते ब्रह्मादिषु चमसाध्वर्षुषु च ये केचिदिच्छया प्रहीतव्याः । विशेषस्याश्रवणात्—इति चेत् ॥

मैवम् । दक्षिणावाक्ये दीक्षावाक्ये च विशेषश्रवणात् । “ अतिविक्षा दक्षिणां ददाति ” इत्युक्त्वा तद्विशेषः श्रूयते—“ अग्निं ददाति ” “ ब्रह्मणो ददाति ” इत्यादिना । दीक्षावाक्यं च तत्र प्रकरणे “ ये यजमानास्त अग्निनः ” इत्युक्त्वाऽनन्तर-मेवमाज्ञायते—“अध्वर्युर्गृह्णति दीक्षयित्वा ब्रह्मणं दीक्षयति, तत उद्गातारम्, ततो होतारम् । ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वाऽग्निं दीक्षयति—ब्राह्मणाच्छान्तिं ब्रह्मणः, प्रतो-

१ य. च. “मति” । २ स. “तत्त्वमेव” । ३ क. “त्युक्त्वा” । ग. च. “त्युक्त्वा” ।

तारमुद्रातुः, धैत्रावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीसायित्वा तृतीयिनो दीक्षयति—अग्नीं ब्रह्मणः, प्रतिहृतरमुद्रातुः, अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीसायित्वा पादिनो दीक्षयति—पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्रातुः, ग्रावस्तुतं होतुः । ततस्तमग्न्यो ब्राह्मणो दीक्षयति इति । अस्यायमर्थः—‘अध्वद्रुर्ध्वजुर्देवोक्तं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति । एते चत्वारो दीसायिताः । ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—ब्राह्मणाच्छंसी, अग्नीत्, पोता चेति । उद्रातोद्गानं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—प्रस्तोता, प्रतिहृता, सुब्रह्मण्यश्चेति । होता दांसनं करोति, तस्य पुरुषास्त्रयः—धैत्रावरुणः, अच्छावाकः, ग्रावस्तुदिति । चतुर्षु वैर्मेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणं संपूर्णं प्राप्नुवन्ति । ये द्वितीयास्ते तद्वर्षं प्राप्नुवन्ति—इत्यार्षिनः । ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्ति—इति तृतीयिनः । ये चतुर्थास्ते चतुर्थमंशं प्राप्नुवन्ति—इति पादिनः । तानेतामुक्त-कर्मण सप्त पुरुषः संस्करोति’ इति । अत्र—दीक्षावाक्ये निर्दिष्टा अध्वशुप्रभृत्यः श्रान्तिनः षोडश, न तु चमसाध्वयः—इति नियमो द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशो—ऋत्विजां स्वामिसप्तदशत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यात् ॥ ३८ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सदस्ये यजमाने वा सातदृश्यं व्रतस्वतः ॥

सदस्ये कुरुते किंचिन्नासौ स्वामिनि तत्स्वतः ॥ २७ ॥

अध्वशुब्रह्मादिषु षोडशसु व्यवस्थितेषु सप्तदशसंख्यापूरकः कश्चिदस्मिन्गोपेक्षितः सोऽत्र सदस्यो भविष्यति । सदस्यवस्थितः सदस्यः । न च तस्य वरणायावः, केनोपेक्षासायां तद्वरणस्याऽऽप्राप्तत्वात् । ततः सातदृश्यं सदस्ये पर्यवसितम्—इति चेत् ।

मैत्रम् । असौ सदस्यः किंचिदपि न करोति ‘सदस्य इदं कुर्यात्’ इति विध्यमाणात् । न च विना क्रियाश्रुतयजननिर्भूतं क्वत्किञ्चिदस्तस्मिन्प्रवक्तव्यते । यजमानस्तु त्यागं करोतीति तस्मिन्नुपपद्यते । तस्मात्सातदृश्यं यजमाने शुक्तम् ॥

१ ख. अग्नीध्रं । २ ग. च. ‘त्रयोक्तं’ । ३ ख. गण्डु । ४ छ. ‘डा वराध’ । ५ ग. च. ‘द्विषो’ । ६ क. ख. ग. च. ‘मिचमृदि’ । ७ ख. ‘स्मात्सातदृश्यं’ ।

(एकोनविंशे-आध्वर्यवादिष्वध्वर्वादीनां कर्तृतानियमाधिकरणे,
(विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे, च सूत्राणि ३९-४२)

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात्, अग्रयश्च स्वकालत्वात् ॥

॥ ३९ ॥ तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्, संयोग-

स्वार्थवत्त्वात् ॥ ४० ॥ तस्योपदेशसमाख्यानेन

निर्देशः ॥ ४१ ॥ तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

एकोनविंशताधिकरणमारचयति—

न कार्यं नियतं तेषां नियतं वाऽग्नौ यतः ।

ज्ञाताः केन किमित्यत्र नियतिः स्यात्समाख्यया ॥ ३९ ॥

तेषामध्वर्युप्रभृतीनां कार्यं न नियतम् । यतः सर्वे सर्वत्र ज्ञाताः । प्रकरणे च सर्व-
साधारणत्वाच्च नियामकम्—इति चेत्—

मैवम् । *समाख्याया नियामकत्वात् । यस्मिन्कर्मणि 'आध्वर्यवम्' इति समाख्या तत्क-
र्मावधेयः । एवमितरत्रापि ।

(विंशे-अग्नेः प्रकृतिविकृतिसर्वार्थताधिकरणे-उक्तसूत्रैकदेशः—)

अग्रयश्च (सर्वार्थाः) स्वकालत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशताधिकरणमारचयति—

प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो बह्विराद्योऽस्तु पर्णवत् ।

पर्णन्यायोऽतिविष्टे स्यादुपदिष्टे तु सर्वगः ॥ ३९ ॥

यथा "यस्य पर्णमथो जुहूर्मवति न स पात्रं श्लोकं दृणोति" इत्यसौ पर्णविधिः
प्रकृत्यर्थः । एवमाधानस्याप्यनारम्भार्थात्तत्वादाहित आहवनीयाद्याग्निः प्रकृत्यर्थः—
इति चेत् ।

मैवम् । वैषम्यात् । पर्णवाक्यार्थताया यावत्कतुप्रवेशो जुहूर्द्वारम् । सा च जुहुः
प्रकृतौ च विहिता विकृतिषु सर्वत्रातिदिश्यते । आहवनीयाद्यग्नेस्तु कतुप्रवेशो द्वारं होमः ।

* तथा क्रियेव एवोत्तरीः—सर्वे होत्राः, आध्वर्यवंश-वर्गणा, इति । न, कचिदप्येते ।
यत्र प्रत्यक्षवचनं, यथा "मैवावरुणः प्रेष्यति चान्वाह च" इति, यत्र च विशेषणमाख्या, यथा
'पोजोये, देष्ट्रीयं, याजमानम्' इति, तत्र विशेषणमाख्याबलाच्चतत्रलाञ्छ सामान्यसमाख्याऽप्येते ।
तद्विदस्तुक्तम्—"तस्योपदेशसमाख्येन निर्देशः" इति । तद्विदं समाख्याविनियोगस्येनातिप्रसङ्गनि-
वारणेन शेषवृत्तं सूत्रम् । नाधिकरणान्तरम्—इति शास्त्रदीपिका ।

स च क्वचित्प्रकृतावेव विहितः सन्विष्कृतावतिदिश्यते । तद्यथा—प्रयाजनादिविहीमाः । तादृशे विषये “यदाहवर्गवैजुहति” इति वाक्येनाग्निः प्रकृतावेव विधीयते । विष्कृतौ तु होमेन सहातिदिश्यते । तस्मात्तत्र पर्णन्यायः । यस्तु होमो विष्कृतानुषादिश्यते । तद्यथा—संग्रहण्यामिष्टानामनहोमः । तत्र द्वारभूतस्य होमस्य विष्कृतानुषादिश्यमानस्य द्वारिणोऽपि प्रकृताविव विष्कृतावपि वाक्येन विधिवोरभितुमशक्यः । तस्मात् सर्वाथो बहिः ।

(एकविंशे समाख्याबाधनाधिकरणे सूत्राणि ४३—४९)

प्रेषानुवचनं भैत्रावरुणस्योपदेशात् ॥ ४३ ॥ पुरो-
नुवाक्याधिकारो वा प्रैषसंनिधानात् ॥ ४४ ॥
प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥ ४५ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

धैन्मैत्रावरुणः प्रेष्यत्यनु चाऽऽहेति बाधनम् ।

हौत्रादिकसमाख्यायास्तत्सर्वत्रोत कुत्रचित् ॥ ३० ॥

आद्योऽस्तु वचनान्मैवं साहित्योक्त्युपलम्भनात् ।

प्रेषानुवचने यत्र सहिते तत्र बाधनम् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ श्रूयते—“भैत्रावरुणः प्रेष्यति चानु चाऽऽह” इति । तदेतद्वाक्यं प्रेषानुवचनयोर्मैत्रावरुणकर्तृकतां विदधाति । तेन च वाक्येन समाख्या बाध्यते । “अग्नये समिधमावायानुवृत्ति” “यूपायाज्यमानायानुवृत्ति” इत्यादिप्रेषाणामध्यर्ककर्तृत्वदर्शनात्—“अध्वर्यवाः प्रेषाः” इत्यस्ति याज्ञिकानां समाख्या । तथा “प्रश्नो वाजा अभिद्यतः”—“अज्जान्ति त्वामध्वरे देवयन्तः” इत्याद्यनुवचनानां होतृकर्तृत्वदर्शनात्—“अनुवचनाति हौत्राणि”—इति याज्ञिकसमाख्या । प्रेषानुवचने च द्विविधे—समस्ते व्यस्ते च । पूर्वो दाहने व्यस्ते “होताऽयसदाक्षं समिधम्”—इत्याद्यनुवचनमन्वस्यान्ते “होतृयन्तः” इति प्रैष आस्नातः । एते प्रेषानुवचने समस्ते । तेषु च व्यस्तसमस्तप्रेषानुवचनेषु सर्वत्र प्रकृतेन वाक्येन समाख्या बाधित्वा होतृकर्तृत्वमध्यर्ककर्तृत्वं च परित्यज्य भैत्रावरुणकर्तृत्वमेव बाम्युपैयम्—इति प्राप्ते—

अभिधीयते—“प्रेष्यति चानु चाऽऽह” इति चकारद्वयेन प्रेषानुवचनयोः समुच्चये

१ ख. च कश्चित् । २ ग. च. “जोऽनेरपि । ३ ख. तमे । ४ ग. च. “हित्वैस्तु” ।
५ ख. ग. च. “वैम” । ६ ग. च. “त्वमस्तु” । ७ छ. “पेतम्” । ८ क. ग. च. विधीयते ।

वाक्येऽस्मिन्नुपलभ्यते । ततः समुचितयोरेव समाख्याबाधनम् । व्यस्तयोस्तु यथास-
माख्यं होवादिकर्तृकत्वेनाभ्युपेयम् ॥

(द्वाविंशे चमसहोमेऽध्वर्युचमसाध्वर्युकर्तृताधिकरणे सूत्राणि ४६—४९)

चमसांश्चमसाध्वर्यवः समाख्यानात् ॥ ४६ ॥

अध्वर्युर्वा तन्नचायत्वात् ॥ ४७ ॥ चमसे चान्य-

दर्शनात् ॥ ४८ ॥ अशकौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

चमसेश्चमसाध्वर्युर्जुहोत्यध्वर्युरेव वा ॥

संज्ञाविशेषादाद्याऽस्तु मैवमध्वर्युसंज्ञया ॥ ३२ ॥

विशेषस्थानपक्षत्वात्तेनान्यस्या अपेक्षणात् ॥

अध्वर्युर्जुहुयाच्छक्तेस्तदशकौ परोऽपि वा ॥ ३३ ॥

‘चमसाध्वर्युः’ इत्येवैविसंज्ञाविशेषाच्चमसाध्वर्येव एव चमसैर्जुहुयुः—इति चेत् ।

मैवम् । अध्वर्युसंज्ञाया निरपेक्षात्वेन प्रकल्पत्वात् । केवलाध्वर्यौ चमसाध्वर्युषु चातुगतोऽ-
ध्वर्युशब्दः सामान्यरूपः । चमसशब्दस्तु चमसाध्वर्युष्वेति विशेषरूपः । तं च विशेष-
नपेक्षैवाध्वर्युशब्दः क्वात्विक्संज्ञारूपेण वर्तितुं प्रभवति । चमसशब्दस्तु सामान्यवाचिनमध्वर्युश-
ब्दमपेक्षैव प्ररूपेषु संज्ञा भवति । तथा सति ‘आध्वर्यवो होमः’ इत्यनया निरपेक्षया प्रकल्पया
समाख्ययाऽध्वर्युरेव सत्यां शकौ चमसैर्जुहुयात् । ग्रहहोमन्याग्रतत्वेन कदाचिदशकौ
चमसाध्वर्यवो जुहुयुः ॥

(त्रयोविंशे इत्येनवाजपेययोरनेककर्तृकताधिकरणे सूत्रे १०—११)

वेदोपदेशात्पूर्ववद्वेदान्यत्वे यथोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥

तद्गुणाद्वा स्वधर्मः स्यादधिकारसामर्थ्यात्सहाङ्गैर-

व्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

इयेन उद्गातृवेदोक्तो वाजपेयो यजुष्यम् ॥

उद्गात्राऽध्वर्युणा कार्षी यथाप्रकृति वाऽग्निमः ॥ ३४ ॥

आख्याविशेषादाख्यायाः पूर्वभावा हि चोदकः ॥

प्रकृताविव कर्तारस्तत्तद्धर्मं व्यवस्थिताः ॥ ३५ ॥

१ ग. च. ‘त्वमभ्यु’ । २ छ. ‘या स’ । ३ छ. ‘विषद्’ । ४ ग. च. ‘मैवम्’ ।

इधेनयागः सामवेदे समास्नात इति तत्रत्याः सर्वे षडार्था उद्गात्राऽनुष्ठेयाः, बहिष्यवमा-
नाज्यवृष्टादिस्तोत्रेष्विष्वैर्द्रौश्रत्समाख्यायाः इधेनेऽपि सैमत्वात् । तथा—यजुर्वेदे समा-
स्नातो वानपेयः सर्वोऽप्यध्वर्युणैवानुष्ठेयः, समाख्यावशात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—इधेनवाजयेयौ हि ज्योतिष्टोमधिकारौ । तत्र चोदकस्तत्तत्पदार्थोक्तैस्तैः पुरु-
षैरनुष्ठेयतया समर्पयति । अङ्गेष्वतिदिष्टेषु पश्चात्साङ्गप्रधानानुष्टापकस्य प्रयोगवचनस्य
प्रवृत्तिः । प्रयोगवचनाधीना तु समाख्याऽस्त्यन्तजघन्या । ततः प्रबलचोदकवशात्प्रकृतावि-
नानाविधैः कर्तारः स्वस्ववर्षेषु व्यवतिष्ठन्ते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृती-
याध्यायस्य सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	२२२
सूत्राणि	११	६१३

(अथ तृतीयाध्यायस्याष्टमः पादः)

(प्रथमे क्रयस्य स्वामिकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

दक्षिणादिपरिक्रितिक्रान्तिजः स्वामिनोऽथवा ॥

परिक्रयः समाख्यानादृत्विजः स्याद्यथेतरत् ॥ १ ॥

परिक्रयात्पुनराध्वर्युहोत्रादीनामभावतः ॥

परिक्रयणकर्तृत्वं यजमानस्य नृत्विजः ॥ २ ॥

दक्षिणादानेन कर्मकराः परिक्रेतव्याः । तत्र हविस्त्यागव्यतिरिक्तं सर्वमात्विज्यम्—
इति निर्णीतम् । दक्षिणा च द्वादशशतस्याध्वर्युवेद उद्गातृवेदे च समास्नाता । अन्वाहार्थ-
दक्षिणाऽध्वर्युवेदे । ततः समाख्याया परिक्रेतृत्वमृत्विजः—इति चेत् ॥

मैवम् । ऋत्विजां परिक्रयणोत्तरकालीनानां तत्कर्तृत्वासंभवेन यजमानस्यैव तत्कर्तृत्वात् ॥

१ ग. च. 'द्रातृत्वं' । २ ग. च. सत्वात् । ३ ख. च । ४ क. 'विषक' ।

(द्वितीये वरदानस्याध्वर्युकर्मताधिकरणे मुत्रम्—)

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इष्टकावरदानं किं स्वामिनः स्यादुतस्विजः ॥

स्वामिनः पूर्ववन्मैत्रमध्वर्योर्वचनादयम् ॥ ३ ॥

“य एताभिष्टकामुपेक्ष्यात्, स त्रीन्वक्त्रान्दद्यात्” इत्युपशान्तुरध्वर्योर्गोत्रियदानं वाच-
निकम् । न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः ॥

(तृतीये वपनादिसंस्काराणां याजमानताधिकरणे सूत्राणि-३-८)

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथावेदं कर्मवद्व्यवति-

ष्ठेरन् ॥ ३ ॥ याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्मवत्

॥ ४ ॥ व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥ गुणत्वेन तस्य

निर्देशः ॥ ६ ॥ चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

संस्कारा वपनाद्याः किमध्वर्योः स्वामिनोऽथवा ॥

अध्वर्योस्तत्र शक्तत्वात्तद्वेदोक्तेश्च तस्य ते ॥ ४ ॥

संस्कारैर्योग्यतां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमुत्स्विजः ॥

क्रीणात्यतः क्रिया तेषां संस्क्रिया यजमानगा ॥ ५ ॥

“आष उन्दन्तु जीवे” इत्याद्याः संस्कारमन्त्राः । तद्विधयश्चाध्वर्युवेदे समाज्ञाताः—
“केशश्च वपते,” “नखानि निवृन्तते” इति । शक्तश्चाध्वर्युर्वपनादौ । तस्मात्-
तस्याध्वर्योस्ते वपनादिसंस्काराः—इति चेत् ॥

मैत्रम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगतमालिन्त्यमपनीय यागयोग्यतामुत्पादयितुं क्रियन्ते ।
तथा च ब्राह्मणम्—“केशश्च वपते” मृता वा एषा त्वगमेध्या यत्केशश्च वपते ।
मृतामेव स्वचममेध्यामपहृत्य वक्षिणो भूत्वा मैत्रमुपैति” इति । न ह्यध्वर्युवपनेन यजमा-
न्यता मृता त्वगमेति । योग्यस्य हि कर्माधिकारे सति षष्ठात्प्रयासरूपेषु व्यापारेषु
स्वयमशक्तः सन्कर्मकरानृत्स्विजः परिक्रीणाति । लोकेऽपि रोगिणः स्वामिन औषधा-

* “वरं गां तु विजानीयाच्चतुर्वर्गमिति रिथतिः” इति गृह्यसंहारः ॥

१ ख. “दद्याति स । छ. “नादयः सं” ।

द्यानयन एव भृत्यो जीवितदानेन परिकीर्यते । न तु तदौषधं भृत्यः सेवेते । तस्मात्—
इतरक्रियविनाम्, संस्कारस्तु यजनमानस्य । क्वचित्तु *वचनाद्विजानामपि संस्कारोऽस्तु ॥

(चतुर्थे तपसो याजमानताधिकरणे सूत्राणि ९—११)

तपश्च फलसिद्धित्वालोकवत् ॥ ९ ॥ वाक्यशेषश्च
तद्वत् ॥ १० ॥ वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

नाश्नाति द्यहमित्येतत्तपः कस्य तपोद्भूयोः ॥
दुःखत्वाद्भोक्तृसंस्काराद्ध्वयोर्धुंजयते तपः ॥ ५ ॥
फलान्तरावपापस्य नाशकत्वेन संस्कृतिः ॥
लिङ्गात्तपः स्वामिगामि संस्कारान्तरवत्ततः ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे—“ द्यहं नाश्नाति ” इत्यादिनोक्तं तपोऽङ्ग-
योर्धुंक्तम्, तस्य दुःखात्मकत्वेन परिकीर्तयत्पुण्यैः कर्तुमुचितत्वात् । दुःखत्वादेव फलभोक्तृ-
संस्कारावभावाद्यजनमानस्य न युक्तम्—इति चेत् ॥

मैवम् । भाविनः सुखरूपस्य फलस्य प्रतिकर्षकं दुःखजनकं यत्पापं तस्य नाशकत्वेन
दुःखरूपस्यापि तपसः स्वामिसंस्कारत्वसंभवात् । अस्मिन्नर्थे वाक्यशेषगतं लिङ्गं कस्यसूत्रज्ञा-
रणैवमुदाहृतम्—“ यदा वै दीक्षितः क्रुशो भवति, अथ मेध्यो भवति । यदाऽभिन्नमन्त्रं
किंचन भवति, अथ मेध्यो भवति । यदाऽस्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यति, अथ मेध्यो भवति ।
यदाऽस्य त्वचाऽस्थि संधीयते, अथ मेध्यो भवति । पीत्वा दीक्षते, क्रुशो यन्ते । यद-
स्याङ्गानां मीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते ” इति । न हि दुःखरूपं तपो विना
दुःखप्रदं पापं नश्यते । यथा पाटनमन्त्रेण विपत्राणानां नोपशान्तिः, तद्वत् । तस्मात्—
वचनादिसंस्कारवत्तपोऽपि यजनमानस्यैव * ॥

* “ हिरण्यमालिनः कालिजः ” इतिवत्—इति शास्त्रदीपिका । पञ्चमाधिकरणेऽपि
व्यक्ती भविष्यति । * वचनाद्विजानामपि स्यात् । यथा “ कालिजः उपवसन्ति ” इति—इति
शास्त्रदीपिका । यत्र वचनं तत्र कालिजाम् । यथा “ सर्वे कालिजः उपवसन्ति ” इति—इति शा-
स्त्रार्थः च ॥

१ छ. जीवन्दा । २ क. छ. “वक्तुः” । ३ क. “सत्या” । ४ छ. “कानि दीपन्ते च” ।

षष्ठे लोहितोष्णीपतादीनां सर्वास्विगर्भताधिकरणे सूत्रम्—)

गुणत्वाच्च वेदेन न व्यदस्था स्यात् ॥ १२ ॥

कञ्चमाधिकरणमारचयति—

हिरण्यमालिताद्यास्तु संस्कारा वचनान्मताः ॥

ऋत्विजां ते यथास्थानं कर्तव्या निखिलैकतः ॥ ७ ॥

आद्य आख्यावशान्मैवं सर्वसंनिधिपाठतः ॥

प्रतिमुख्यं गुणावृत्तेः कर्तव्या निखिलैरपि ॥ ८ ॥

वाजपेये श्रूयते—“ हिरण्यमालेन ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति । श्येने श्रूयते—
“ लोहितोष्णीपा लोहितकर्मणा निषेता ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति । यद्यपि हिरण्यमा-
लितादीनां संस्कारत्वाद्यन्मानविषयत्वं पूर्वन्यायेन प्राप्तम् । तथाऽपि वचनादयमृत्वि-
जसंस्कारः । तत्र हिरण्यमालित्वं यजुर्वेदोक्तत्वादध्ययणमेव, लोहितोष्णीपादिकं
सामवेदोक्तत्वादुद्गातृणामेव, इति समाख्यावशादभ्युपगम्य—इति चेत् ॥

यैवम् । “ हिरण्यमालिन ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति सर्वेषामृत्विजां संनिधौ धृज्य-
मानो हिरण्यमालित्वसंस्कारः संनिधिना समाख्यां वाधित्वा सर्वैरप्युत्तिग्मिः संबध्यते ।
किंच—संस्कार्यत्वादृत्विजां प्राधान्ये सति प्रतिप्रधानं गुणावृत्त्या सर्वेषामप्युत्तिग-
हिरण्यमालित्वादिसंस्कारोऽभ्युपेत्यः ॥

(षष्ठे वृष्टिकामनाया याजमानताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

तथा कामोऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामी सदो नीचैर्मिनुयादिति कामना ॥

अध्वर्योः स्वामिनो वाऽऽद्यो वाक्पान्मानुस्तदुच्यते ॥ ९ ॥

परस्मैपदतोऽध्वर्युज्यापारस्य परार्थता ॥

प्रतीताऽतो वाक्यवाधे तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ॥ १० ॥

उयातिष्ठोमे श्रूयते—“ यदि कामयेत—वर्षुकः धर्मस्यः स्यात्—इति, नीचैः
सदो मिनुयात् ” इति ।—यथा पुरस्तात्पक्षाच्चावरिथतौ हविर्वाचनप्राचीनवंशावुच्यैः,
तथा सदो नोचं, किंतु नीचैः कार्यम्—इत्यर्थः । अत्र—वृष्टिकामनाऽध्वर्युर्षुका,

१ क. छ. 'नालताः । २ ग. च. 'तनति' । ३ ग. च. 'ज्यातितादि' । ४ ग. च.
'युपेयः । ५ ख. सदा ।

‘यः कामयेत्, स मितुयात्’ इति वाक्येन कामयितुमात्रोक्तवाच्यमात् । मातृत्वं चाश्वयोर्विधिविवादम् । तस्मात्—स एव कामयिता—इति चेत् ॥

मैवम् । ‘मिनुयात्’ इति परस्मैपदेनाश्वयुग्वाचारफलस्य पर्यामिता प्रतीयते । ततो वृष्टिर्लक्षणफलस्य यजमानयामित्वात्परस्मैपदश्रुत्या वाक्यं बाधित्वा कामस्य यजमानकर्तृ-
कत्वं द्रष्टव्यम् ॥—‘यजमानकामितां वृष्टिं परम्यः संपादयतु’ इत्येव योऽश्वयुः
कामयेत्, स नीचैर्मिनुयात्, इति वाक्यं व्याख्येयम् ॥—“एवंविदुद्गाताऽऽग्ने
वा यजमानाय वा यं कामं कामयेत्, तमागायति” इति ऋत्विजोऽपि कामः—इति
चेत् । तर्हि तस्मिन्नुद्गातोपासने वचनादृत्विजोऽपि फलमस्तु ॥

(सप्तमे, आयुर्दा इत्यादिमन्त्राणां याजमानताधिकरणे सूत्रे १५-१६)

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः कस्याध्वर्याः समाख्यया ॥

तद्व्याधे लिङ्गतः स्वामिगायिता कामवन्मता ॥ ११ ॥

इदमाम्नायते—“आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इति । तस्यैतस्य मन्त्रस्य
पाठोऽध्वर्योर्यजमानस्य वा—इत्ययं संशयः ‘कस्य’ इत्यनेन पदेन सूचितः ।

अग्निमन्त्रे “आयुर्मे देहि” इति फलार्थं स्वात्मसंकेतः प्रतीयते । स च यज-
मानस्य शुक्तः, नाध्वर्योः । तस्मात्—कामवन्मन्त्रोऽपि याजमानः ॥

(अष्टमे व्याघ्राज्ञातस्योमयप्रयोज्यताधिकरणे सूत्रम्—)

व्याघ्राज्ञातेषुसौ व्याघ्रानस्यार्थवन्तात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

वाजस्य मेत्थमुं ब्रूयादेको द्वौ वा कृतार्थतः ॥

एकः काण्डद्वयं पाठादश्वयुस्वामिनावुमो ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“वाजस्य मा प्रसवन्” इत्ययं मन्त्रोऽध्वर्युकाण्डे यजमानकाण्डे
चाऽऽज्ञातः । तत्रैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरेस्तं न पठेत्—इति चेत् ॥

१ क. स. ग. च. °तृत्वं । २ ग. च. वृष्टम् । ३ ग. च. °म् ॥—य एवं । ४ छ. °स
ह्यात् । ५ स. °स्मान्मन्त्रो । ६ स. त्यथ वृ° । ७ क. स. ग. च. छ. °स्तस्य प° ।

मैवम् । काण्डान्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादुभयम् भवनीयः । तयोः षष्ठोऽंशस्य मे-
दोऽस्ति । ' अनेन मन्त्रेण प्रकृशितपर्वणतुष्टास्थामि ' इत्यध्वर्युर्मनुते । ' अत्र न प्रमादि-
प्यामि ' इति यजमानः ॥

(नवमे, अभिज्ञस्यैव वाचयितव्यताधिकरणे सूत्रम् —)

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्विहितोऽस्ति ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ वाचनीयौ ज्ञ एव वा ॥

अविशेषाद्रुमौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ १३ ॥

वाचयेत्यर्थे—“कलसीयेजमानं वाचयति” इति । “आयुर्थेन कल्पताम्”
इत्यादयो मन्त्राः कल्पप्रयः । तत्र—मन्त्रतदर्थभिज्ञमनभिज्ञं चोभयत्र वाचयेत् ‘विद्वानं
वाचयेत्’ इत्येष विशेषस्याश्रयणात् । अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्य-
त्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । अध्ययनविचित्रादयो तत्रेदस्य विदित्वेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मात्—
अभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

(दशमे द्वादशह्रद्वानामाध्वर्धवत्वाधिकरणे सूत्रे १९-२०)

याजमाने समारुधानात्कर्माणि याजमानं स्युः

॥ १९ ॥ अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं समा-

रूपानम् ॥ २० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

वत्सं चोपमुजेतद्बहुलां चाधिष्येदिति ॥

द्वादशह्रद्वर्ध्वतत्त्वामिनो वेतरस्य वा ॥ १४ ॥

आद्यः पाठास्त्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ॥

महाकाण्डोक्तितोऽन्त्योऽस्तु ह्रद्वतैवात्र कीर्त्यते ॥ १५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्याजमाने काण्डे श्रूयते—“द्वादश ह्रद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि
संपाद्यानि—इत्याहुः—वत्सं चोपावसृजति, उवां चाधिष्यति । अथै च हन्ति, दध्नौ च
समाहन्ति” इत्यादि । तत्र—पलाशशालया वत्सोपाकरणमेकं कर्म, देहनेन संपादितं

१ म. च. °तोऽन्त्योऽस्तु । छ. °तोऽन्त्यस्यो दे° । २ ग. च छ. °मानका° । ३ स. ग.
च. छ. °बहन्ति । ४ ल. °तानाम् ।

हीरं धारयितुं पिठरस्थापनमपरे कर्म, तदेतदुभयमेकं द्वंद्वम् । तथा—त्रौहीणामवधातः, हृषदुष्ययोः पाषाणान्तरेण समाधातः, इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वंद्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वंद्वान्यनुष्ठायान्याज्ञातानि । तेषां यानमाने काण्डे पठितत्वात्समाख्यया यजमानेन तान्यनुष्ठायानि—इति प्राप्तिः—

ब्रूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि, तान्यनुष्ठानेष्वेव परिक्रीता ऋत्विजः । किंच—वज्रवेदे यजमानमिदमवान्तरकाण्डम्, महाकाण्डे स्वाध्वर्थमेव । तत्रैवैते वत्सपाकरणादयो धर्मा आस्तातः । तस्मादध्वर्युष ताननुतेष्ठेत् । यानमाने तु कण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु वरिण्यनया द्वंद्वतासंपादनमात्रमाप्नातम् । तेन यजमानस्तामानुष्ठीं मनसि निधायाध्वर्योरनुष्ठाने प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्मादध्वर्योरिवानुष्ठानम् ॥

(एकादशे होतुराध्वर्यवकरणानुष्ठातृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे करणः समवायविशेषादितरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यात् ॥ २१ ॥

एकादशाधिकरणपाठ्ययति—

यो होताऽध्वर्युरेव स्यादित्याध्वर्यवमाचरन् ॥

हौत्रं कुर्यान्न वा त्यागहेत्वभावात्करोति तत् ॥ १६ ॥

होतैकौ युगपत्कर्मद्वयं कर्तुं नहि प्रभूः ॥

त्यजेच्चोदकतः प्राप्तं हौत्रं वाचनिकार्थकृत् ॥ १७ ॥

अग्नीषोमीयमशौ “परिवीरसि” इत्यनेनै करणमन्त्रेणाध्वर्युर्यवस्य रदानया परिग्राह्यं करोति । तदानीं क्रियमाणं तत्परिग्राह्यं होता “युवा सुवासाः”—इत्यनेन मन्त्रेणानु-
वदति । तदेतदुभयं चोदकवर्म्पस्या कुण्डपायिनामपने प्राप्तम् । तत्राध्वर्योर्होतृश्रुत्वा समाप्त आस्तातः—“यो होता सोऽध्वर्युः” इति । होतारमनूयाध्वर्युस्त्वविधानादध्वर्युकार्यं होत्राऽनुष्ठेयम् । ततः “परिवीरसि” इत्यनेन करणमन्त्रेण होता यूपपरिग्राह्यं कुरीत । तदानीं स्वस्य चोदकतः प्राप्तं हौत्रमपि होता न त्यजेत् । नहि त्यागहेतुं कंचिन्निषेधं षट्यामः । तस्मात्क्रियमाणं तत्परिग्राह्यं “युवा सुवासाः”—इत्यनेन मन्त्रेण होताऽनुष्ठेयम्—इति प्राप्तिः—

ब्रूमः—द्वयोरध्वर्युहोत्रोरुचितं कर्मद्वयमेकं होता युगपत्कर्तुं न शक्नोति । ततोऽ-

१ क. ग. च. °वाग्यजाऽऽश्रा । २ ग. च. °पां रुजमानका । ३ ख. °मादरात् । हो ।
४ ग. च. °वचात्या । ५ ह. °युः सृजे । ६ ख. ग. च. छ. °न परिग्राहक । ७ ग. च. °श्वमस आ ।

[अ० ३३०८अधि० १२-१३] जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः । २११

न्यतरस्यावस्थंभाविति त्रयो चोदकतः प्राप्तं हौत्रमेव त्यजेत् । आप्वर्यं तु “ यो होता सोऽध्वर्युः ” इत्यनेन प्रापितत्वादनुष्ठेयम् ॥

(द्वादशे प्रोक्षण्यासादनादीनामनाध्वर्यवताधिकरणे सूत्रम्—)

प्रेषेषु च पराधिकात् ॥ २२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रोक्षण्यासादनं कुर्यादध्वर्युरितरोऽधवा ॥

आख्ययाऽऽद्याः सादयेति प्रेषितोऽन्योऽस्तु लिङ्गतः ॥ १८॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रोक्षणीनां केतचित्सात्रेण वेद्यामासादनं श्रुतम् । तदेतदध्वर्यु-
वोक्तत्वादाध्वर्यवम्—इति चेत् ॥

मैवम् । प्रैषमन्त्रविरोधप्रसङ्गात् । “ प्रोक्षणीरासादय । इध्वाबर्हिस्त्यसादय ।
अग्निदग्नीन्विह्वर । बर्हिः स्तृणीहि ” इत्यादिष्वध्वर्यवेभ्यु प्रैषमन्त्रेषु श्रूयमाणमाग्नीध्र-
संबोधनं मध्यमपुरुषध्वान्येन तदनुष्ठाने सस्युपपद्यते । तस्मात्—नाऽऽध्वर्यवम् ॥

(त्रयोदशे प्रैषमन्त्राणामाध्वर्यवत्वाधिकरणे सूत्रे २२-२४)

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥ गौणो

वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

अग्नीष्टेष्टेदुताध्वर्युरग्नीदस्त्वविरोधतः ॥

आख्याविरोधादध्वर्युः प्रैषद्वाराऽर्थकृत्वात् ॥ १९ ॥

यथा प्रोक्षणीराग्नीध्र आसादयति, तथा प्रैषमन्त्रमप्याग्नीध्र एव पठतु विरोधाभा-
वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । आप्वर्यवसमाख्यायाः पूर्वोदाहृतसंबोधनमध्यमपुरुषयोश्च विरोधात् ।
नच—प्रोक्षण्यासादनादीनामध्वर्युर्कृतत्वाभावेऽपि समाख्याविरोधस्तदवस्थः—इति वाच्य-
म् । प्रैषद्वारा प्रयोजककर्तृत्वेऽपि तद्विरोधात् । तस्मात्—अध्वर्योरेव प्रैषमन्त्रः ॥

१ क. ख. छ. “तु श्रू” । २ ख. “ग्नीदेव” । ३ क. ख. “वत्सव” । ४ क. “कर्तृत्वा” ।
५ ख. “कर्तृकत्वे” ।

(चतुर्दशे— { करणमन्त्रेषु स्वामिफलस्याऽऽ-
शासितव्यताधिकरणं (वर्चान्याये) }—सूत्राणि २५-२७)

कृत्विक्फलं करणेष्वर्थवत्त्वात् ॥ २५ ॥ स्वामिनो

वा तदर्थत्वात् ॥ २६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

ममाग्न इति कस्यात्र फलं लङ्गेन वक्तुमम् ॥

श्रुत्या स्वामिनि न क्रीते लिङ्गं तत्रोपचर्यताम् ॥ २० ॥

“ममाग्ने वर्धो विहवेवस्तु” इत्ययमाहवनीयस्यान्वाधाने करणभूतो मन्त्रोऽव्य-
र्थुणा पठ्यते । “विशिष्टं हवनं येषां यज्ञानां ते विहवास्तेषु वर्चान्तेजसोपलसितं यफलं
तन्ममाग्नौ” इत्यनेन लिङ्गेन मन्त्रमुच्चारयितुं ध्वर्योत्तरफलम्—इति चेत् ॥

भैवम् । “दर्शपूर्णमासार्थां स्वर्कामो धनेत” इत्यात्मनेपदश्रुत्या साङ्गप्रधानक-
ल्पस्य यजनमानगामिचं प्रतीयते । न च परिकीर्तस्याध्वर्धोर्दक्षिणातिरिक्तफलसंबन्धो
न्यायः । तस्मात्—श्रुतिन्यायाभ्यां विरुद्धं तोच्छिङ्गं यजनमानपरत्वेनोपचरणीयम् ।
“मदीययजनमानस्य तद्वर्चोऽस्तु” इति ह्युपचारः । तस्मात्—यजनमानेन पाठ्येषु “आयुर्धा
अग्नेऽस्यायुर्मे देहि” इत्यादिषु क्रियमाणानुवादिषु प्रत्यगाशमिन्नेषु श्रुतं फलं यथा
याजमानस्य, तथैवाध्वर्युणा पाठ्येषु करणमन्त्रेषु श्रुतमपि फलं याजमानमेव ॥

(पञ्चदशे करणमन्त्रेषु कर्मार्थफलस्पर्तिगन्धर्भताधिकरणे सूत्रम्—)

कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनि प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

मा मा संताप्तामिथेतत्कस्मिन्स्वामिनि पूर्ववत् ॥

अध्वर्वावस्तु तत्तेन स्वामिकर्मोपयोगतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोरावारहोमार्थमाज्यपूर्णौ सुवसुवौ गृहीत्वा नाभिर्मभिर्मे हस्तेन धार-
यति । तत्रायं करणमन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“अग्नाविष्णू मा वामवक्रमिषं विनि-
हाभां मा मा संताप्तं लोकं मे लोककृतौ कृणुतम्” इति । “भोः सुवसुवस्वरूपा-
माविष्णू युवां नाभिर्देशे धारयवहमध्वर्युर्मा वामवक्रमिषं सुवसोरातिकर्म न कृतम्”
नाभिम् । युवां च मत्तो विद्युक्तौ मा भवतम् । ततो मां देहवारिणं मा संताप्तं भैम देहे
संतापं प्वरादिरूपं मा कुरुतम् । स्थानकृतौ युवामावारहोममाय स्थानं कुरुतम् ।

१ ग. च. लिङ्गं । २ ग. च. इत्युप । ३ स. तत्तेन । ४ क. स. उ. पूर्णं सु । ५
क. स. स्तोमं । ६ ग. च. मन्त्रे ।

इत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तवचोऽन्यायेन संतापाभावोऽपि यजमानस्यैव, न त्वध्वयोः—इति चेत् ।
भैवम् । अध्वयावसंतते सत्याविनेन स्वामिनः कर्म समाप्यते । तस्मात्—अध्वयुग्म-
तोऽपि संतापाभावो यजमानस्यैव फलम्—इति नात्र मच्छब्दस्योपचारः ।

(षोडशे मद्रमिष्यस्याभेयगामिताधिकरणे सूत्रम्—)

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

मद्रं तन्नौ सहेत्येतत्कस्मिन्स्वामिनि युज्यते ।

द्वित्वश्चुर्या द्वयोरेतद्वध्वयुज्यमानयोः ॥ २२ ॥

उद्योतिष्टोमे हविर्धानमण्डपे सोमाभिषवाधारयोः फलकयोरवस्ताच्चतसृष्वग्नेय्यादिविदिष्टु
चत्वार उपरवनामका यतो अस्मिन्मात्रस्ता आधोभागे परस्परं मिलिता उत्थमागे परस्परं
प्रादेशमाश्रयवहिता वन्ते । तेष्वेकस्मिन्नुपरवे यजमानो दक्षिणहस्तं प्रसारयति, तथैवाध्व-
युरन्यस्मिन्स्वहस्तं प्रसारयित्वा यजमानहस्तं गृह्णाति । तदा यजमानः “किमत्र” इत्यनेन
मन्त्रेण फलं वृच्छति । अन्वयुश्च “मद्रम्—” इत्यनेन मन्त्रेणोत्तरं ब्रूते । ततो यजमानः
“तन्नौ सह—” इत्यनेन मन्त्रेण तत्फलं स्वकीयत्वेन स्वी करोति । तस्मात्—यजमान-
स्यैव तत्—इति चेत् ।

भैवम् । ‘नौ’ इत्यनेन द्विवचनेन, ‘सह’ इत्यनेन चोपयगाभितयैव स्वीकारात् ।

सप्तदशे द्रव्यसंस्कारस्याङ्गप्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे, ३०—३१)

द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषात्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥

निर्देशानु विरुतावपूर्वस्यानधिकारः ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

धर्माणां प्रकृतिस्थानां विकृतादतिदेशतः ।

प्रातिर्विशेषतो वाऽऽद्यो विशेषस्यानिरूपणात् ॥ २३ ॥

प्रकृतौ कार्यकृद्भर्मा विकृतौ स्युर्न चेतरे ।

युपावटस्तुतिः कार्यं न हि प्राकृतबर्हिषः ॥ २४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वेदिधर्मा बर्हिधर्माश्च हविरासादनादयोऽङ्गप्रधानार्था इति पूर्वत्र निर्णयः

ध. च. ‘व’, नाव्यर्थोः । १ क. स. ग. च. छ. ‘वेदादि’ । २ क. स. ‘स्यैतत्’ । ४ क.
सं. छ. ‘विशेषतः’ । ५ ग. च. ‘नौ’ हविरासादनादयो बर्हिधर्माः ।

तम् । ते च धर्मा विकृतावतिदिश्यमाना नियामकाभावात्सर्वेऽप्यतिदिश्यन्ताम्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—कार्यमत्र नियामकम् । प्रकृतौ हि हविरासादन्तं वेदिकार्यम् । तच्च विकृ-
तावपि प्राप्यमाणं स्वसिद्धये खननादीन्वेदिधर्मान्प्रापयति । यथावटास्तरणरूपं तु कार्यं न
प्रकृतावस्ति, दर्शपूर्णमासयोर्युगावट्यावात् । तच्चाऽऽस्तरणकार्यं विकृतौ विधीयमानमप्यत्रा-
कृतकार्यतया प्राकृताल्लवनादीन्बर्हिःसंस्काराश्च प्रापयति । तस्मात्प्रकृतिगताः कार्यकुद्वर्णा
एव विकृतौ प्राप्यन्ते ।

(अष्टादशो पवित्रस्य परिभोजनीयबर्हिषा कर्तव्यताधिकरणे सूत्रम् ।)

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्यक्तः शेषे ॥ ३२ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

यद्बर्हिस्तत्पवित्रार्थं न वाऽऽस्तस्य संभवात् ।

संस्कृतं स्तरणे क्षीणं पवित्रं त्वन्यतो भवेत् ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति—“समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति”
इति । तत्र—यदेतद्वेदिस्तरणार्थं लवनसंस्कृतं बर्हिः, तेन पवित्रसंभवादास्तरणशब्दविनमषि
बर्हिषः कार्यम्—इति चेत् ।

भवेत् । आस्तरण एव संस्कृतस्य सर्वस्य बर्हिष उपाणीत्वात् । न हि “वेदे
स्तृणाति” इति ब्रिहिस्य स्तरणस्याकस्माद्बर्हिकदेशे संकोचो युक्तः । तस्मात्—यथा
युगावट्यसंस्कृतेन बर्हिषा स्तृणाति, तथा पवित्रनिष्पात्तिरपि शाक्रीयलवनादिसंस्काराहैः
परिभोजनीयामकैर्दर्भैः संपादनीया ।

(एकोनविंशे प्राकृतपुरोडाशादीनां निधानाधिकरणे सूत्रम् ।)

अपनयस्त्वैकदेशस्य विद्यमानसंयोगात् ॥ ३३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशस्य शकलभैन्द्रवायवपात्रके ।

अवदध्यात्पुरोडाशो नवोऽथ सर्वनीयकः ॥ २६ ॥

सिद्धस्य यजनार्थत्वाच्च सर्वं संपाद्य तत्क्रिया ।

सर्वनीयेन तत्कार्यं संस्कार्यत्वाद्धितीयया ॥ २७ ॥

१ ल. प्रसिद्धये । २ ख. ग. तच्च स्तौ । ३ ग. च. हि बर्हिषा वेः ४ ग. च. तस्याऽऽकृ-
५ क. क. हितेऽपि परिभोजनीयामकैः पुं दर्भैः पुं । ६ ग. घ. सर्वनीयकः ।

उद्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रे निदधाति ” इति ।
तत्र—सवनीयपुरोडाशस्य शकलं यद्यपि निष्पन्नम्, तथाऽपि तस्य यजनार्थत्वेन संस्कृत-
बर्हिर्वेदुषस्याज्ञानं कंचित्पुरोडाशं संपाद्य तदायशकलमैन्द्रवायवपात्रप्रक्षेपक्रिया कर्तव्या—
इति चेत् ॥

मैवम् । सवनीयपुरोडाशशकलमैन्द्रवायवपात्रे निदधानं कर्तव्यम् । कुतः—संस्कार्यत्वात् । ‘ शकलं
निदधाति ’ इति द्वितीयया संस्कार्यत्वं गम्यते । ईष्टशिष्टस्य हि प्रतिपात्तिरूपः संस्कारः ।
न चात्र कृत्स्नं यजनार्थम्, अवदानस्थेयत्तया पुरोडाशमागस्यावशेषितत्वात् । यथाऽत्र
पूर्वसिद्धपुरोडाशशकलम्, तथा ‘ घाना आधिनपात्रे ’, “ पदस्यां मैत्राक्ष्यपात्रे ”
इत्यत्रापि पूर्वशेषस्यैव प्रक्षेपः ॥

(विंशे काम्योष्टिष्पांशुत्वधर्मस्य प्रधानार्थताधिकरणे सूत्रे ३४-३९)

विष्टतौ सर्वाथः शेषः प्रकृतित्वात् ॥ ३४ ॥

मुख्यार्थो वाऽङ्गस्याचोदितत्वात् ॥ ३५ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

काम्या उपांशु यष्ट्याः किं तदङ्गप्रधानयोः ॥

प्रधान एव वा नात्र विशेषोक्तिरतो ह्ययोः ॥ २८ ॥

मुख्यानामेव काम्यत्वात्तेष्वेव परिचोदना ॥

अङ्गानामतथामावाहुपांशुत्वं प्रधानगम् ॥ २९ ॥

इक्षमान्नायते—“ यज्ञाधर्वणं वै काम्या इष्ट्याः, ता उपांशु यष्ट्याः ” इति ।
अधर्वणोक्तकर्मवधक्षेपे काम्या इष्टयो गोप्याः । तस्मात्तासांमुपांशुत्वं शुक्तमित्यर्थः । यथा
वेदिवर्माणां बर्हिर्वर्माणां चाङ्गप्रधानयोः समानो विधिः, तथोपांशुत्वस्यापि । नञ्च कश्चि-
द्विशेष आस्तातः—इति चेत् ।

मैवम् । काम्यत्वस्यैवात्र विशेषनयामकत्वात् । न त्वङ्गानां काम्यत्वमस्ति, करणपौ-
ष्कल्यसंपादनानां तेषां कले साक्षात्संबन्धमावात् । ततः—साक्षात्कलसौधने प्रधान एवो-
पांशुत्वम् । अङ्गेषु तु तत्तद्वेदानुसारेण ध्वनिविशेषः ॥

१ ग. च. ‘वपा’ । २ ख. संस्थात् । ३ छ. ‘लेन संस्था’ । ४ छ. निवृत्त्यात् । ५
ग. च. इष्टिशि । ६ क. ‘शस्य शेयित्वात् । ७ ग. च. ‘णस्य पा’ । ८ क. ‘निययात् । ९ क.
ख. न. ह्यङ्गानां । १० क. ‘धन ए’ ।

(एकाविंशे श्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३६-३८)

संनिधानविशेषादसंभवे तदङ्गानाम् ॥ ३६ ॥

आधानेऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥ नाप्रकरण-

त्वादङ्गस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३८ ॥

एकाविंशाधिकरणमारचयति—

नवनीतं श्येन आज्यं मुख्येऽङ्गे वाऽस्तु मुख्यगम् ॥

विधेयमाज्यमप्राप्तं दृष्टस्थनवनीतकम् ॥ ३० ॥

मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे चोदकप्राप्तमाज्यकम् ॥

अनूद्य द्रुतिसंस्थानं नवनीतगुणो विधिः ॥ ३१ ॥

इधेने श्रूयते—“ दृष्टिनवनीतमाज्यं भवति ” इति । दृष्टौ चिरं संगृहीतं नवनीतं यस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यं तदेतद्वाहशमाज्यं मानान्तरेण पूर्वमप्राप्तत्वात्प्रधानक्रमेण निधेयम्—इति चेत् ॥

भैवम् । प्रधानं श्येनस्य सोमयागविकारत्वेनाऽऽज्यविशेषाया अपावात् । अङ्गेविष्टि-विशेषेषु चोदकप्राप्तस्याऽऽज्यस्य प्रकृतिद्रव्यत्वेन यथोक्तनवनीतगुणो विधीयते ॥

(द्वाविंशे सर्वश्येनाङ्गानां नवनीताज्यताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ३९ ॥ सर्वेषां वाऽविशे-

षात् ॥ ४० ॥ न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालगतङ्गेषु गुणः सर्वेषु धीदितः ॥

आद्यो वैशेषिकाङ्गत्वाद्वाक्यात्सर्वाङ्गसंगतिः ॥ ३२ ॥

योऽयं श्येनस्याङ्गेषु दृष्टिनवनीतस्वगुणो विहितः, सोऽयं सुत्याकालेनैवैव सर्वेष्वपशु-तत्पुरोडाशरूपेणैवैवैव, न तु कालान्तरवर्तिदक्षिणीयाद्यङ्गेषु । विमतो गुणः सुत्याकाले-नाङ्गमात्रैः, श्येनवैशेषिकत्वात्, पशुसाहित्यवत् । यथा “ सह पशूनालभते ” इति विहितं पशुसाहित्यं श्येन एव विशेषत्वोच्यमानं सुत्याकालेनैवैव सर्वेष्वपशुष्ववसि-तम्, तथा—नवनीतमपि—इति प्राप्ते—

१ ल. ग. च. छ. “तिस्थं न” । २ ग. च. “गुणे वि” । ३ छ. चिरसं । ४ ल. ग. च. “नस्य इधे” । ५ ग. च. “थोक्तं नवनीतं गु” । ६ ल. छ. “चोदितः” । ७ ग. च. “तगु” । ८ ल. न क । ९ ल. ग. च. “नगतः, इधे” ।

ब्रूमः—‘ यदाज्यं तदहतिवर्नीतम् ’ इतिवाक्येन सर्वाङ्गताज्यविषयत्वप्रतीतावनुधानं कालात्ययापादिष्टम् । तस्मात्—सर्वेष्वङ्गेषु तज्जवनीतम् ॥

(त्रयोविंशो सवनीयानां मांसमयताधिकरणे सूत्राणि ४२-४४)

मांसं तु सवनीयानां चोदनाविशेषात् ॥ ४२ ॥

भक्तिरसंनिधावन्यायेति चेत् ॥ ४३ ॥ स्यात्प्र-

कृतिलिङ्गाद्वैराजवत् ॥ ४४ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

शाक्यायने पुरोडाशास्तरसा इति मांसता ॥

सर्वत्र सवनीये वा सर्वत्र जवनीतवत् ॥ ४३ ॥

तरसाः सवनीयाः स्युरिति तत्संनिधिः श्रुतः ॥

पुरोडाशस्य मांसत्वं तेष्वेवातो नियम्यते ॥ ४४ ॥

षट्त्रिंशत्सु संवत्सरेष्वनुष्ठेयं शाक्यप्रायणम् । तत्र श्रूयते—“ संस्थितेऽहनि गृहपतिर्यु-
ग्यां याति, स याम्भृगान्हन्ति, तेषां तरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति ” इति ।
तत्र—यथा नवनीतं सर्वेष्वङ्गेषु निविष्टम्, तथा मांसमपि सर्वेषु पुरोडाशेषु निविशते-
इति चेत् ॥

मैवम् । तदा हि ‘ ये पुरोडाशास्ते तरसाः ’ इति वचनस्यकौ व्यवहितान्वयः
स्यात् । तरसाब्दपुरोडाशशब्दयोर्मध्ये सवनीयशब्देन व्यवधानात् । इह तु “ तरसाः,
सवनीयाः ” इत्यनयोः संनिधिः श्रूयते । तथासति ‘ ये सवनीयास्ते तरसाः ’ इत्यनेन
संनिध्यनुगृहीतेन वाक्येन मांसत्वं सवनीयपुरोडाशेष्वेव नियम्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तृतीया-

ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

समाप्तश्चायं तृतीयोऽध्यायः ।

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२३	२४६
सूत्राणि	४४	६९७

(अथ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः)

शेषशेषित्वसिद्धौ किं प्रयोज्यं किं प्रयोजकम् ॥

इत्यपेक्षोद्भास्यं चतुर्थं तत्प्रयुक्तये ॥ १ ॥

अनेन तृतीय—चतुर्थोत्तराध्यायोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमे प्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम्—)

अथातः कर्तव्यपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ॥ १ ॥

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारभ्यति—

चिन्ता न कार्या कार्या वा कर्तव्यपुरुषार्थयोः ॥

अकलत्वाच्च कर्तव्या प्रयुक्तौ क्रियतामियम् ॥ २ ॥

क्वाचिदेतद्विचारेण क्वचित्कलविधेर्वशात् ॥

क्वाचित्साक्षाद्विहाध्याये प्रयुक्तिर्वहुषोच्यते ॥ ३ ॥

‘कर्तव्योऽयम्, पुरुषार्थोऽयम्’ इति विवेकस्य प्रयोजनं किमपि न शक्यम् ।

तस्मात्—काकदन्तविचारवदयं विचार उपेक्षणीयः—इति चेत् ॥

मैषम् । तेन विचारेण प्रयुक्तेषां शक्यत्वात् । साक्षाद्वा परम्परया वा प्रयुक्तिनिर्णयो-
पयुक्तं सर्वमिह चिन्तनीयम् ॥

(द्वितीये कर्तव्यपुरुषार्थलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्तार्थलक्षणा-

विभक्तत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमाच्यति—

कर्तव्यवित्नीतिरिति वाऽस्ति लक्ष्य नास्त्यनिरूपणात् ॥

कर्तव्ये यस्तदर्थोऽसाविति तस्य निरूपणम् ॥ ४ ॥

‘कर्तावच्छेदः कर्तव्यः’ इत्युक्ते मोदोहनादावतिव्याप्तिः । ‘पुरुषेणार्थमानः पुरु-
षार्थः’ इत्युक्ते प्रधानादीनामप्यनुष्ठेयतया पुरुषेणार्थमानत्वादतिव्याप्तिः । तस्मात्—
तथोरदुष्टं दृष्टं दुर्निरूपम्—इति चेत् ॥मैषम् । कर्तृत्वकल्पौषल्यायैव यो विधीयते स कर्तव्यः । प्रधानादयस्तादृशाः ।
नहि प्रधानादिभिः पुरुषस्य कश्चिद्व्यतिविशेष उत्पद्यते, येनैते पुरुषार्था भवेयुः ।

दर्शपूर्णमासकृतस्तु तैः प्रयानादिभिः फलजननसामर्थ्यक्रेणं पौष्कल्यं प्राप्नोति । तस्मात्—
ते ऋत्वर्थाः ।

पुरुषप्रीतिषु विधीयमानः पुरुषार्थः । दर्शपूर्णमासादथो गोदोहनादयश्च तादृशाः । न
हि दर्शपूर्णमासाभ्यां कस्यचित्कृतोः पौष्कल्यं भवति, तथैव कृतत्वात् । नापि गोदोहनं
ऋत्वर्थम्, तदभावेऽपि चमसेन कृतपौष्कल्यसिद्धेः । तस्मात्—सुनिरूपणं तदुपयच्छक्षणम् ।

द्वितीयवर्णकमारचयति—

फलं विधेयं नो वाऽऽद्यो भावनांशत्वतोऽन्यत् ।

न भाव्यांशो विधेयः स्याद्भागात्तत्र प्रवर्तनात् ॥ ५ ॥

“दर्शपूर्णमासाभ्यां त्वर्कामो यजेत” इति स्वर्गः फलत्वेन श्रूयते । तत्र—
विमतं फलं विधेयम्, भावनांशत्वात्, करणत्वं, इतिकर्तव्यत्वाच्च—इति चेत् ।

भैषम् । अप्रवृत्तप्रवर्तनं हि विधानम् । फले तु पुरुषः सौन्दर्यं ज्ञानैस्त्वयं रागादेव
प्रवृत्तः—इति व्यर्थतत्र विधिः ।

तृतीयवर्णकमारचयति—

गोदोहनं द्रव्याथ स्यात् वा सानाहुषार्थता ।

अन्यथाऽपि कृतोः सिद्धेः केवलं पुरुषाय तत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“चमसेनायः प्रणयद्गोदोहनेन पशुकाभस्य” इति । तत्र—
गोदोहनस्य ऋत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च, इत्याकारद्वयमस्ति । पशुफलजननेन पुरुषप्रीतिर्भाति,
अशां प्रणयनेन कृतपौष्कल्यमपि भाति—इति चेत् ।

भैषम् । गोदोहनमन्तरेण फलातिद्धेयत्वं पुरुषार्थत्वम् । ऋतुस्तु तदभावेऽपि चमसेन
सिध्यतीति न ऋत्वर्थता ।

चतुर्थवर्णकमारचयति—

द्रव्यार्जनं स्यात्कत्वर्थं पुमर्थं वा कर्ताविद्म् ।

नियतत्वात्पुमर्थत्वं दृष्टं कत्वर्थताऽऽस्यर्थको ॥ ७ ॥

ब्राह्मणस्य द्रव्यार्जने प्रतिग्रहयागनाध्यापनान्येव नियतानि तत्र तत्र श्रुतानि, राज-
न्यस्य जयादिकम्, वैश्यस्य कृष्यादिकम्, शूद्रस्य सेवादिकम् । तच्च यदेतद्द्रव्यसंपादनं
तदेतत्कत्वर्थम् । कुतः—अर्जनोपायानां नियतत्वात् । पुरुषप्रीतेस्तु येन केनापि द्रव्येण
सिद्धत्वादर्जनोपायानिबन्धस्तत्र निरर्थकः । कर्ता तु नियमापूर्वं परमाप्तोपायोमिति साधको
नियमः—इति प्राप्ते,

१ क. “क्षणयो” । २ क. ल. ग. च. “र्थः” । ३ ग. च. “नन्त्याग” । ४ ख.
ग. च. “नकत्वेन” । ५. “नने पु” । ५. क. “तुस्तद्” । ६ ग. च. “तदेवं द्रव्य” ।

ब्रूमः—द्रव्याग्ने रागः प्रवर्तको दृष्ट इति न विधिरपेक्ष्यते । फलं च क्षुजिवृत्त्या-
दिरूपं दृष्टमेव । अत एव स्मर्यते—

‘वर्णां तु कर्मणामस्य ग्रीणि कर्माणि जीविका ।

याननाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

इति । कर्त्तव्यत्वे तु जीवनाभावात्कृत्येव न सिध्येत् । पुरुषार्थतायां त्रैहिकभौतिकारिभोजन-
दिवस्त्रैतोरामुष्मिकभौतिकारितया पुरुषार्थेष्वन्तर्भावात्कर्त्तव्यताऽप्यार्थिकी सिध्यति । उपा-
यनियमस्तूपायान्तरेषु प्रत्यवायविवक्षयोपपद्यते । तस्मात्—द्रव्याजनं पुरुषार्थम् ।

(तृतीये प्रजापतिव्रतानां पुरुषार्थताधिकरणे सूत्राणि ३-६)

तदुत्सर्गे कर्माणि पुरुषार्थार्थ, शास्त्रस्यानतिशङ्क्य-
त्वान्न च द्रव्यं चिकीर्ष्यते तेनार्थेनाभिसंबन्धात्कि-
यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३ ॥ अविशेषात्तु शास्त्रस्य यथा-
श्रुतिफलानि स्युः ॥ ४ ॥ अपि वा कारणाग्रहणे
तदर्थमर्थस्यानभिसंबन्धात् ॥ ५ ॥ तथा च
लोकभूतेषु ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं कर्त्तव्यं तन्न वाऽग्निमः ।

फलस्याकल्पनीयत्वात्कृतौ प्राप्तं निषिध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मोक्त्या पर्युदासत्वे संकल्पोऽनीक्षणेऽत्र सः ।

न कर्त्तव्यममानत्वात्पुमर्थः पापहानये ॥ ९ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं येन कदाचन” इति । अत्र नग्नदम-
निषादवृत्त्या प्रतिषेधं ब्रूते, न तु पर्युदासम् । प्रतिषेधश्च प्राप्त्यपूर्वकः । प्राप्तश्च वैदिकस्य
निषेधस्य वैदिकी प्रत्याज्ञा । तथासति कृतौ यत्राऽऽदित्येक्षणं विहितम्, तत्रायं निषेध
उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्तते । एवं च सति फलं न कल्पनीयम् । पर्युदासमाश्रित्य पुनरार्थ-
त्वाङ्गीकारोऽधिकारसिद्धये फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मात्—कर्त्तव्यं निषेधः—इति प्राप्ते,—

१ छ. °त्वे जी° । २ ख. °क्तौ चाऽऽप्नु° । ३ ख. °स्वकार्येव° । ४ क. ख. °त्वङ्गं
समा° । ५ ख. यान्तं । ६ ख. °समात्वात् । त° ।

ब्रूमः—“ तस्य त्रतम् ” इत्युपक्रम्य “ नेक्षितोद्यन्तमादित्यम् ” इत्यास्मात्तत्त्वाद्दनी-
क्षणरूपं किञ्चिदनुष्ठेयम् । तच्च पर्युदासत्वे सत्त्ववकल्पते । ईक्षणस्याभावः प्रतिषेधपक्षे
नवर्थः । पर्युदासपक्षे त्वक्षिणादितरः संकल्पो न्यपदेन लक्ष्यते । स च संकल्पोऽत्रानुष्ठे-
यव्रतत्वेन विधीयते । यद्यर्थाक्षणादितरै बहवो व्यापारा अदृष्टान्तयोग्याः सन्ति, तथाऽपि
कायिकवाचिकव्यापाराविशेषस्याप्रतीयमानत्वात्, मानसव्यापारैस्यावर्तनीयत्वाच्च संकल्प एव
परिशिष्यते । संकल्पनीयश्चार्थः प्रत्यासत्त्या धात्वर्थनिषेधः । तथा सति ‘ उद्यन्तम्, अस्तं
द्यन्तं चाऽऽदित्यं नेक्षिष्ये ’ इत्येवंरूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयते । न च तस्य संक-
ल्पस्य कल्पङ्गत्वम्, तद्बोधकश्रुतिलिङ्गादिप्रमाणाभावात् । न च पुरुषार्थत्वेऽपि प्रमाणा-
भावः, “ एतावता हैनसा मुक्तो भवति ” इत्यनेनैव वाचयेनेक्षितः पुरुषस्य प्रत्यक्षायसं-
न्ययमुपन्यस्य तत्त्वत्ववाचिनवारणफलकैस्यानीक्षणसंकल्पस्य विधानेन पुरुषार्थत्वावगमात् ।
कल्पङ्गाविवक्षया तु क्रतुवैकल्यरूपो विपक्षवाच उपन्यस्येत । तस्मात्—अनीक्षणसं-
कल्पादीनि प्रनापातिव्रतानि पुरुषार्थानि ॥

(चतुर्थे यज्ञायुधानामनुवादताधिकरणे सूत्राणि ७—१०)

द्रव्याणि त्वविशेषणाऽऽनर्थक्यात्पदीयेरन् ॥ ७ ॥

स्वेन त्वर्थेन संबन्धो द्रव्याणां पृथगर्थत्वात्,

तस्माद्यथाश्रुति स्युः ॥ ८ ॥ चोद्यन्ते चार्थक-

थासु ॥ ९ ॥ लिङ्गादर्शनाच्च ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दश यज्ञायुधानीति हविर्द्रवेन विधिर्न वा ॥

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशो समुच्चयविकल्पने ॥ १० ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ॥

स्पर्धेनोद्धन्तीति यत्प्राप्तं तद्वज्रानूद्य संस्तवः ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“ स्पर्धश्च कपालानि च—” इत्याद्युपक्रम्य “ एतानि वै
दश यज्ञायुधानि ” इत्यास्मात् । तानि चात्र हविर्द्रवेन विधीयन्ते । कुतः—मानान्तरै-
प्राप्तत्वेनापूर्वार्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्, तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो
विकल्पो बाऽस्तु—इति प्राप्ते, ॥

१ क. ख. छ. “नित्यिमां” । २ ख. “रे व्या” । ३ ग. च. “त्वं” । ४ ग. च. “न
पुष्पा” । ५ ख. “कल्पकस्या” । ६ ख. ग. च. आद्यः प्राप्ते वु” । ७ क. “नि ह” । ८ ख. ग.
च. छ. “तत्प्राप्तम्” ।

द्रुमः—“ आग्नेयोऽष्टाकारकः ” इत्युत्पत्तिश्रुतेन पुरोडाशेन सह पश्चाच्छिष्टाना-
मायुधानां विकल्पः समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधनत्वम् । तच्च “ इष्टये-
नोद्दन्ति, कषाण्येभ्यः श्रवयति ” इत्यादिशास्त्रसिद्धेर्वाचानुसृत्य “ यज्ञायुधानि संभवति ”
इत्येष संभवाविधिः स्तुवते । तस्मात्—नास्ति हविष्यम् ॥

(पञ्चमे पञ्चोक्तवाचिककरणे सूत्राणि, ११—११)
तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात् ॥ ११ ॥
एकश्रुतित्वाच्च ॥ १२ ॥ श्रुतीयत इति चेत्
॥ १३ ॥ नाशब्दं तत्त्वसाधनत्वात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥
शब्दवृत्तपल्लवयो, तद्वागमे हि तद्गृह्यते तस्य
ज्ञानं हि यथाऽप्येवात् ॥ १५ ॥ तद्वच्च लिङ्ग-
दर्शनम् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

पञ्चुरालभ्य इत्यत्र पञ्चैवकथे यजनाङ्गता ॥

नास्त्यस्ति वाऽऽद्यः स्वपदे श्रुत्या पञ्चङ्गतागतेः ॥ १२ ॥

आदौ स्वप्रत्ययोपात्त आसन्नतरकारके ॥

योगः क्रतौ पशौ चेति क्रमे यागाङ्गतोचिता ॥ १३ ॥

“ अग्निबोधीयं पशुमाळभेत् ” इत्यत्र पशोरैकत्वं यजनाङ्गं न भवति । तस्य श्रुत्या
पशुसंक्रवावगमात् । ‘ पशुम् ’ इत्येतस्मिन्नेव, पदे पशुतदेकत्वयोः श्रवणात्पदान्तनैरे-
क्ष्येण परस्परसंक्रवोऽवगम्यते । यागस्तु “ आळभेत् ” इत्यनेन पदान्तरेणोपात्तः । तत्र
वाक्येन संक्रवावगतिः । वाक्याच्च श्रुतिर्वैलीक्षसी । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वाभावाद्वाग्या-
वद्भुभिर्वा यागोऽलुष्टातुं शक्यते—इति प्राप्ते,

द्रुमः—‘ पशुम् ’ इति पदं यद्यप्येकम्, तथाऽपि प्रकृत्या पशुर्निर्दिष्टः । प्रत्ययेन
कारकत्वम्, एकत्वं च, इत्युभयं निर्दिष्टम् । तत एकत्वस्याऽऽसन्नतरे कारके प्रथमं
संक्रवो भवति । कारकत्वं नाम क्रियाहेतुत्वम् । तथासति कारकद्वारा क्रियायामपि
संक्रवः प्रत्ययैवावगतः । क्रियाविशेषश्च संनिहितपदान्तरोपात्तो याग इति यजनाङ्गत्व-
भेदत्वस्य सिध्यति । तच्चैकत्वं स्वयममूर्ततया यागक्रियां निष्पादयितुमसमर्थं भेदस्य समर्थं
पशुद्रव्यं पश्चादवच्छिन्नाति । तत एकत्वस्य यागाङ्गत्वाच्च वाग्यां त्रिभिर्वा यागसिद्धिः ॥

१ स. यजनीङ्गं भ० । २ स. वाङ्गमाग्यां । ३ ग. च. ‘ एकमेकत्वं १४ ग. च. ‘ इति यागाङ्गं’
५ ग. च. ‘ इति । नन्वेकं । ६ ग. च. सत्यम् । तत्र ।

एवम्—“अनद्वारौ युनाकि” “वसन्ताय काशिकानालभते” इत्यत्र द्वित्वबहु-
त्वयोर्विवक्षितत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(१४ पशुलिङ्गविवक्षाधिकरणे सूत्रम्—)
तथा च लिङ्गम् ॥ १७ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

न पुंलिङ्गे विवक्षा वा विवक्षाऽनुपयोगतः ॥

आद्योऽनुष्टिपक्षत्वात्संख्यावत्तद्विवक्ष्यताम् ॥ १४ ॥

“पशुमालभते” इत्यत्र पशुपदे पुंलिङ्गमविवक्षितम् । कुतः—शब्दार्थविचारेऽनु-
ष्ठानविचारे च तदुपयोगदर्शनात् । अलिङ्गेऽपि वृक्षपदार्थे पुंलिङ्गो वृक्षशब्दः प्रयुज्यते ।
तथा पुंन्यक्तत्ववि खीलिङ्गो मसिकाशब्दः प्रयुक्तः । ततो न लिङ्गस्य शब्दार्थत्वेन
विवक्षाऽस्ति । अनुष्ठानमपि पुंन्यक्तखीव्यक्तयोः समानम् । एकत्रावाच्छतपशुत्वे
वैषम्याभावात् । तस्मात्—अविवक्षितं लिङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यथा पशुत्वनातिः, यथा वा—तदेकैत्वम्, वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेका-
भ्यामनन्यप्रातिस्म्यां शब्दार्थः, तथा लिङ्गस्यापि कुतः शब्दार्थता न स्यात् । वृक्ष-
मसिकाशब्दयोस्तु न वयमर्थतः साधुतां ब्रूमः, किं त्वामित्युक्तप्रयोगमात्रवलेन साधुत्वम् ।
न चानुष्ठाने साम्यम्, *पुंस्यौ विशेषसद्भावात् । “वाक् आप्यायताम्” इत्यादि-
भिर्मन्त्रैस्तत्तदर्थवर्णनामाप्यायनकाले “मेढूं तु आप्यायताम्” इति मन्त्रेण तदवयव-
स्थाऽऽप्यायनश्रवणात् । तस्मात्—एकत्ववत्पुंलिङ्गमपि विवक्षितम् ॥

(सप्तमे—आश्रयिणामनुष्ठानार्थताधिकरणे सूत्राणि १८—२०)

आश्रयिष्वविशेषेण भावोऽर्थः प्रतीयते ॥ १८ ॥

चोदनायां त्वनारम्भो विशक्तत्वाच्च ह्यनेन विधि-

यते ॥ १९ ॥ स्याद्वा द्रव्यचिकीर्ष्यां भावोऽ-

र्थं च गुणभूतत्वाश्रयाद्विगुणीभावः ॥ २० ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्विष्टकृत्संस्कृतौ क्षीण उतापूर्वोपयोगयपि ॥

प्रयोजनेक्यमेकस्मिन्पुक्तं कमण्यतः क्षयः ॥ १९ ॥

* ‘पुंस्यौ’ इति पठः सर्वत्रोपलम्भमानोऽपि कृत्वाक्यादसंगतः ।

१ ल. ग. च. छ. ‘कृत्वं’ शब्दार्थः । एवं वृ° । २ ल. ग. च. छ. ‘भ्यां’ लि° । ३ ग.
च. ‘ह्यनारम्भ’ । ४ ग. च. ‘पयस्याऽऽ°’ ।

मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्भवसंस्कृतिः ॥

त्यागाद्पूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगं च तत् ॥ १६ ॥

योऽयं स्विष्टकृद्यागः सोऽयमुपयुक्तहविःसंस्कारः—इत्यविवादम् । तत्र—संस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वेनावश्यमावे सति तावन्नोपस्थाप्यः स्विष्टकृद्यागो नापूर्वस्योपकरोति । न होकास्मिन्कर्मणि प्रयोजनद्वयं युक्तम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—कर्मण एकत्वेऽप्यंशभेदात्ययोजनभेदो न विरुध्यते । मन्त्रघाटः, द्रव्यप्रक्षेपः, देवतोद्देशेन त्यागश्च, इति त्रयोऽंशाः । तत्र त्यागेन परमापूर्वोपयुक्तमवान्तरापूर्वमुत्पद्यते । तस्मात्—स्विष्टकृदुभयार्थः । एवम्—अन्त्यप्रयानपशुदुरोडाशावप्युदाहृत्य ॥

(अष्टमे प्रयुक्तिविचारप्रतिज्ञाधिकरणे सूत्रम् —)

अर्थे समवैषम्यतो द्रव्यकर्मणाम् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

शेषत्वमुपरिग्रन्थे चिन्तनीयमुत्तरतः ॥

शेषो मानान्न तस्यात्र प्रयुक्त्यारूपफलरणात् ॥ १७ ॥

वक्ष्यमाणेष्वधिकरणेषु शेषत्वमेव चिन्ताविषयः । यथा—अतीतव्यधिकरणेषु कृतं शेषोऽयम्, पुरुषशेषोऽयम्, इति चिन्तितम् ; तद्वत् । कुतः—उपरिनिग्रन्थेन तत्र तत्र र्थोदात्तानां शेषत्वविचारस्य भासमानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । शेषत्वस्य यत्प्रयुक्तिकारणं कथं तदेव प्राधान्येन विचार्यते । शेषत्वं तु तदुपयोगित्वेनेति न तद्विचारः प्रयोजनमूतः ॥

(नवमे—आमिक्षाप्रयुक्तताधिकरणे (वाजिन्याये) सूत्राणि २२-२४)

एकनिष्पत्तेः सर्वं समं स्यात् ॥ २२ ॥

संसर्गरसनिष्पत्तेरामिक्षा वा प्रधानं स्यात्

॥ २३ ॥ मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आमिक्षा वाजिनं च स्वाहध्वानीतिः प्रयोजकम् ॥

उताऽऽमिक्षैव सामर्थ्यं द्वयोस्तुल्यं ततोऽग्रिमः ॥ १८ ॥

१ क. °तिः । यामा° । २ ग. च. °व्यपक्षे आपः । ३ क. ग. च. °त् । तस्याभावा° ।
४ ऊ. एणतादीनां । ५ ख. ग. च. °ति त° ।

आमिक्षा पय एवात्र तच्छब्दान्मन्त्रतो रसात् ।

प्रयोजिकैका प्राधान्यादनुनिष्ठादि वाजिनम् ॥ १९ ॥

इदमास्नायते—‘तते पयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्’ इति । तत्र—पयसि दधिप्रक्षेपादामिक्षाद्रव्यं यथा निष्पद्यते, तथा वाजिनद्रव्यमपि— इति दधानयनस्य जनकत्वसामर्थ्यमुपयद्रव्यविषयं मुख्येभ्यः । तस्मात्—उभयमपि प्रयोजकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘न दधान्यन्तरमामिक्षा, किं तु पय एव’ इति तच्छब्दाद्विभक्त्याभ्यन्ते । ‘यस्मिन्पयसि दधिप्रक्षेपः, साऽऽमिक्षा’ इति तच्छब्देन पयः परामृश्यते । आमिक्षायास्य पुरोतुवाक्यायामेवमास्नातम्—“जुषन्तां युज्यं पयः” इति । पयोरसश्च मधुर आमिक्षाया- मनुवर्तते, न तु वाजिने । ततः—प्राधान्येन पयसो यनोपायवस्थां नयितुं दधानीतम्— इत्यामिक्षैव प्रयोजिका । अनुनिष्ठाद्येव वाजिनम्, न तु प्रयोजकम् ।

(दशमे गवानयनस्य पदकर्मप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सोमक्रयण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ॥

न वाऽऽद्योऽस्नास्त्रनस्यापि क्रयवत्संनिकर्षतः ॥ २० ॥

तृतीयया क्रयार्था गौस्तद्वाराऽऽनयनस्य च ॥

तादृश्यात्तत्प्रयुक्तं तन्न प्रयोजकता पदे ॥ २१ ॥

उप्योतिष्ठोमे सोमक्रय आस्नायते—“ एकहायन्या क्रीणाति ” इति । सेयमेकहा- यनी गौर्धेदा सोमं केतुमानोयते, तदाऽऽध्वर्युस्तस्याः पृष्ठतोऽनुगच्छति । तदप्यास्नातम्— “ षड्वदाम्यनुनिष्कामति ” इति । ततः सप्तमे षदे हिरण्यं निधाय हुत्वा तत्पदमार्तं रजो गृह्णीयात् । एतदपि श्रूयते—“ सप्तमं षदमध्वर्युरस्त्राह्निना गृह्णाति ” इति । तदेतद्वनः संगृह्य हविर्धानयोः शकटयोरेक्षे तेन रजसां संयुक्तमज्जनं प्रक्षिपेत् । एतदपि श्रुतम्—“ यज्ञं वा एतत्संभरन्ति यत्सोमक्रयण्यै पदम् ” इति प्रस्तुत्य “ यद्वै हविर्धाने प्राचीं प्रवर्तयेयुः, तद्वै तेनाशमुपाज्यात् ” इति । तत्र यथा क्रयः संनि- कृष्टः, तथैव पदकर्मोप्यसाज्जनं संनिकृष्टम् । अथोच्यते—दधानयनमामिक्षया यथा

१ ग. च. ‘रक्षते’ । २ ख. ग. च. छ. ‘ना यु’ । ३ ख. प्राचीं । ४ ख. ‘मोक्ष’ । ५ ग. च. ‘मर्त्याज’ । ६ ग. च. ‘मिक्षावां य’ ।

संयुक्तम्, न तथाऽसाङ्गनं सोमकयण्यनयनेन संयुक्तम्—इति । तत्र । कथं ऽपि तदसं-
योगस्य तुल्यत्वात् । अथ—असंयुक्तो ऽपि कथो गवानयनेन निष्पद्यते ।—तर्ह्यसाङ्ग-
नमपि तेन निष्पद्यते—इति समानत्वात् । क्रयवत्प्रदकमपि सोमकयण्यनयनस्य प्रयो-
जकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—‘एकहायन्या क्रीणाति’ इति तृतीयाश्रुत्या गोः क्रयार्थता गम्यते ।
गोद्वारा तदानयनमपि क्रयार्थमेवेति क्रय एवाऽऽनयने प्रयोजकः । न च षड्कर्माधीनं गोर्वा
तदानयनस्य वा कचिच्छ्रुम् । तस्मात्—तदप्रयोजकम् ॥

(एकादशे कपालानां तुषोपवापाप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाश्रितानकर्म च श्रविष्यता संयोगस्य
तन्निमित्तत्वाच्चदर्थो हि विधीयते ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अपणं तुषवापश्च कपालस्य प्रयोजकौ ॥

उत अपणमेवाऽऽद्यो वापार्थत्वाच्चतृतीयया ॥ २२ ॥

पुरोडाशकपालेतिनाम्ना स्याच्छ्रवणार्थता ॥

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो तस्य वापे प्रसञ्जनम् ॥ २३ ॥

“कपालेषु श्रवयति” इति श्रवणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । तथा—“पुरोडाशकृत्त-
लेन तुषातुषवति” इति कपालं तुषधारणं श्रुतम् । ते च तुषाः सकपालाः “स्तस्मात्
भेगोऽसि” इति मन्त्रेण नैर्ऋत्या दिव्यवस्थापनीयाः । तत्र श्रवणं यथा कपालसंसाद-
नस्य प्रयोजकम्, तथा तुषवापोऽपि प्रयोजकः । ‘एकहायन्या’ इति तृतीयेकहा-
यनीनयनस्य यथा कथार्थस्वावगमः, तथा ‘कपालेन’ इति तृतीयाया कपालस्य तुषवापार्थ-
स्वावगमात्—इति चेत् ॥

मैवम् । नात्र कपालमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुतम् । किं तर्हि यत्कपालं पुरो-
डाशश्रवणयोपात्तमासादितं च, तस्य कपालस्य साधनत्वम् । एतच्च ‘पुरोडाशकपालेन’
इति सविशेषणनाम्ना तद्विधानादवगम्यते । तथा सति प्रथमं श्रवणेन कपालं प्रयुज्यते ।
न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुषवापेन प्रयुक्तिः संभवति । तस्मात्—अपणनैव प्रयुक्तं कपालं
द्विधोपवापेऽपि प्रसङ्गात्सिष्यति । ईदृशमेवाङ्गत्वं तृतीयाश्रुत्या बोध्यते ॥

१ ग. च. ‘यु. त । १ ख. ‘ये पद’ । २ क. छ. निस्पृहेत । ४ ख. ग. च. छ. निष्पाद्य
५ ग. च. भगोऽसि । ६ क. ‘यदा यथा’ । ७ क. क्रयार्थत्वम् । ८ क. ‘लस्य । ९ क. तुषवा’ ।
१० छ. ‘धना’ । ११ ग. च. तुषवा’ ।

(ब्रह्मदशे शकुलोहितयोः पशावप्रयोक्तृताधिकरणे सूत्रम्—)

पशावनालम्भाल्लोहितशक्तोरकर्मत्वम् ॥ २७ ॥

ब्राह्मशाविकरणमारचयति—

हृदादिः शकुदादिश्च पश्वालम्भप्रयोजकः ॥

हृदादिरेव वाऽऽद्योऽस्तु प्रकृतत्वेन साम्यतः ॥ २४ ॥

हविषो यागशेषत्वाद्भृवादेर्हविरात्मनः ॥

प्रयोजकत्वं तस्यैव नेतरस्यातथात्वतः ॥ २५ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रुतम्—“ हृदयस्याशेषेऽवद्यति, अथ निहत्याः, अथ क्लृप्ताः, ” इति । तथाऽन्यदपि श्रुतम्—“ शकुत्संमविध्यति ” “ लोहितं निरस्यति ” इति । तत्र हृदयादीनां शकुदादीनां च प्रकरणपाठस्याप्यनुमाध्यत्वसाम्याच्च हृदयादिवच्छकुदादिकमपि पश्वालम्भप्रयोजकम् ।—इति चेत् ॥

भैवम् । पशुयागो हि हविःसाध्यः । हविर्देव चार्तुं योग्यत्वाद्भृदयादीनामेव, नन्वशेषयोः शकुलोहितयोः । तस्मात्—हृदयादिरेव । प्रयोजकः । शकुत्संमवेव लोहितनिरसनं चेत्येतदुभयं शेषप्रतिपातिमात्रम् ॥

(त्रयोदशे पुरोडाशस्य स्विष्टकृदप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि २८-३१)

एकदेशद्वयश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात् ॥ २८ ॥

निर्देशात्तस्यान्यदर्थादिति चेत् ॥ २९ ॥ न

शेषसंनिधानात् ॥ ३० ॥ कर्मकार्यात् ॥ ३१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रयोजकः स्विष्टकृत्स्निं पुरोडाशोत्तरार्धयोः ॥

यद्वा प्रयुक्तोपजीवी स्यादाद्यः स्वस्य सिद्धये ॥ २६ ॥

उत्तरार्धेतिशब्दस्य प्रकृताकाङ्क्षणे सति ॥

अग्न्याद्यर्थं पुरोडाशमुपजीव्यैष वर्तताम् ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ उत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यति ” इति । सोऽयं स्विष्टकृत्वायः कस्यचिन्नूतनस्य तदुत्तरार्धस्य च प्रयोजकः, तदुपयामावे स्वसिद्धयभवाव- इति चेत् ॥

भैवम् । उत्तरशब्दोऽर्धशब्दश्च सर्वनामत्वाद्वागवाचित्वाच्च प्रकृतं कंचिद्वागिनमाकां

हस्तः । अन्यादिदेवतार्थः पुरोडाशः प्रकृतो भागवांश्च । तस्मात्—तमेवोपजीव्य सिद्धिः
द्यामः प्रवर्तते । न त्वन्यस्य प्रयोजकः ॥

(चतुर्दशे, अभिधारणे शेषधारणतत्पात्रयोरननुष्ठानाधिकरणे
सुत्राणि ३३—३९)

अभिधारणे विप्रकर्षादनुयाजवत्पात्रभेदः स्यात्

॥ ३३ ॥ न वाऽपात्रत्वादपात्रत्वं त्वेकदेशत्वात् ॥ ३४ ॥

हेतुत्वाच्च सहप्रयोगस्य ॥ ३५ ॥ अक्षावदर्शनाच्च

॥ ३६ ॥ सति सव्यवचनम् ॥ ३७ ॥ न तस्येति चेत्

॥ ३८ ॥ स्वात्तस्य मुख्यात् ॥ ३९ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अभिघार्थं प्रयाजानां शेषेण हविरत्र किम् ॥

शेषधारणतत्पात्रे कार्यं नो वाऽभिधारणम् ॥ २८ ॥

नान्यथा तेन ते कार्यं न कार्यं प्रतिपत्तितः ॥

प्राजापत्यवपायाश्च न कोऽप्यर्थोऽभिधारणात् ॥ २९ ॥

प्रकृतौ श्रुतम्—“प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इति । तदेतद्विहृतावतिदि-
ष्टम् । विहृतयश्च वानपेयगताः पशवः । ते च द्विविधाः—क्रतुपशवः प्राजापत्यपशव-
श्चेति । “अग्नेयं पशुमारुमते” इत्यादिना विहिताः क्रतुपशवः । इतरे तु “सप्तस्य
प्राजापत्यान्पशुमारुमते” इति विहिताः । एते चोभयविधाः पशवः प्रातः सवने सहैवैक-
म्यन्ते । ततः सर्वेषामर्थे सङ्कदेव प्रयाजा अनुष्ठायन्ते । तत्र क्रतुपशूनां प्रातःसवन एवाऽऽ-
ख्यव्यत्वात्तदीयहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणं निर्विघ्नमेव सिध्यति । प्राजापत्यपशूनां
पर्यग्निकरणपर्यन्तमेव तदानीमनुष्ठानम् । आलम्पस्तु माध्यन्दिने सवने, तत्कालविशेषस्य
“ब्रह्मसाम्यारुमते” इति विधानात् । तेषां च प्राजापत्यादीनां हविषामभिधारणार्थं प्रातः-
काळीनः प्रयाजशेषो धारयितव्यः । नचात्र जुह्वा तद्वारणं संभवति, क्रतुपशुनुष्ठाने जुह्वा-
या व्यावृत्तत्वात् । अतः पान्तरं संघाय तस्मिन्नायं शेषो धारयितव्यः । अन्यथा प्राजाप-
त्यहविषां प्रयाजशेषेणाभिधारणात्सिद्धिः । तस्मात्—शेषधारणतत्पात्रे संघादन्ये—
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ते उभे न कर्तव्ये । कुतः—अभिधारणस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वेन हवि-
संस्कारकत्वाभावात् । न हि दृष्टे प्रतिपादने सत्यदृष्टार्थः संस्कारो युक्तः । दृष्टं च

१ ख, ग, घ, छ, “नो तु प” । २ ख, ग, घ, छ, “त्वानां” । ३ क, ग, घ, छ, “सिद्धिः
त” । ४ ग, घ, “त्वा” ।

जुह्वा रिक्तीकरणम् । अन्यथा प्रयानशेषोपेतायां जुह्वामाज्यमार्गार्थतया गृह्यमाणं संकी-
र्येत । ततो रिक्तीकरणरूपप्रतिपत्त्यर्थमेव प्रकृतौ शेषेणानिवारणम् । अस्तु वा तत्र
हविःसंस्कारोऽपि तथाऽपि प्राजापत्यव्यायामभिवारणं व्यर्थम् । रूक्षत्वनिवारणाय ह्यभि-
घार्यते । न च प्राजापत्यव्यायाम रूक्षताऽस्ति । ब्रह्मसामैव तद्रूक्षताया निवारितत्वात् ।
अत एव—श्रूयते—“शम्या वा एतर्हि क्वा यर्हन्मभिवृता । ब्रह्म वै ब्रह्मसाम यद्ब्रह्म-
साम्न्यालभते । तेनाशम्यास्तेनाभिवृताः” इति । शम्या रूक्षा इत्यर्थः । तस्मात्—शेष-
धारणतत्वाच्चे न कर्तव्ये ॥

(पञ्चदशे समानयनस्याऽऽज्यधर्मप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ४०-४१)

समानयनं तु मुख्यं स्यात्, लिङ्गदर्शनात्

॥ ४० ॥ वचने हि हेत्वसामर्थ्यं ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

चतुर्थस्य प्रयाजस्य होमाद्यौपभृतं घृतम् ॥

जुह्वामानयतीत्यौपभृतं तेषां प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

प्रयोजयेदुत्ताऽऽनीतिः प्रयाजाद्याखिलार्थता ।

श्रुतौपभृत आज्येऽतो जौहवेन विकल्पनात् ॥ ३१ ॥

न प्रयोजकता मैवं नियतार्थं तु जौहवम् ।

अतिहायेड ह्युक्ते चतुर्थे सा प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अतिहायेडो वर्हिः प्रतिमानयति जुह्वामौपभृतम्”
इति । अस्यायमर्थः—“पञ्चानां प्रयाजानां मध्ये तृतीयः प्रयाज इदृशब्देन बहुवचनेना-
भिधीयते । तं तृतीयं प्रयाजमतिक्रम्य वर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं होतुमुपभृतसंज्ञकायां स्त्रुचि
स्थितं घृतं जुह्वामानेत्यर्थः” इति । तदेतद्वानयनमुपभृत्याज्यग्रहणस्य न प्रयोजकम् । तथाहि—
जुह्वाम्बुधुवाषु तिसृषु लृक्षाज्यग्रहणप्रकारस्तद्विनियोगश्चैवमाश्रयते—चतुर्जुह्वां गृह्णाति,
अष्टाशुभृति, “चतुर्धुवाषां,” “धृज्जुह्वां गृह्णाति, प्रयाजेम्यतत्” “यदुपभृति
प्रयानानुयानेभ्यस्तत्” “सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्यम्” इति । तत्र—
जौहवं केवलप्रयानार्थम् । औपभृतं तु प्रयानानुयानार्थमिति प्रयाजेषु जौहवमौपभृतं
च विकल्पते । तथा सति यदा जौहवेन प्रयाजा इज्यन्ते तदानामीपभृतस्याऽऽज्ययनेमेव
नास्ति, कुत आनयनस्य प्रयोजकत्वम् । यदा त्वोपभृतेन प्रयानहोमः, तदानीमौपभृत-

१ क. “व तु कल्पयता” । २ ग. च. तेन सृ० । ३ क. ग. व. छ. अरुक्षा । ४ ख.
निकरताम् । ५ ख. निगमार्थं । छ. जितार्थं । ६ छ. “केभ्यु” । ७ क. च. “चतुर्थम्” । छ.
यच्च जुह्वा । ८ ग. च. “तं प्र” । ९ ख. छ. “तं चोभयं वि” । ११ ग. च. छ. कुतः व० ।

स्वार्थं पञ्चप्रयाजार्थम्, इतरदनुयाजार्थम् । तयोः प्रयाजसाधनमर्थं प्रथमप्रयाजकाल एव
गृह्णामानीतमिति न तस्य चतुर्थप्रयाजं प्रति समानयनं विधीयते । यत्तदनुयाजार्थमित्यर्थः
मुपभूत्यवाशिष्टम्, तन्मध्ये किञ्चित्तुर्थाप्रयाजं प्रति समानेतव्यम् । तत्तदनुयाजैरेव प्रयुक्त-
मिति न तस्याऽऽनयनं प्रयोजकम्—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘यजौहवं तत्प्रयाजवित्तयार्थम्, यत्स्वौषभृतं तदवशिष्टप्रयाजद्वयार्थमनुयाजार्थं
च’—इत्येवं वाक्यद्वयस्य व्यवस्थायां संभवन्त्यामष्टदोषप्रस्तो विकल्पो नाऽऽश्रयितुं शक्यः ।
यदा जौहवस्वीकारः, तदानीमौषभृतवाक्यस्य प्राप्तं प्रामाण्यं परित्यज्येत, अप्राप्तमप्राप्त्यं
स्वी क्रियेत, पुनरपि कदाचिदौषभृतस्वीकारे त्यक्तं प्रामाण्यं स्वी क्रियेत, स्वीकृतमप्राप्त्यं
परित्यज्येत, इत्यौषभृतवाक्ये चत्वारो दोषाः । जौहववाक्येऽप्येवं चत्वारः, इत्यष्टौ दोषाः ।
यथोक्तव्यवस्था च “अतिथ्येह.” इतिवाक्यादध्यवस्यते । तथासत्यौषभृतस्यानुयाजा
यथा प्रयोजकाः, तथैव चतुर्थपञ्चमप्रयाजनिष्पादकमानयनमपि प्रयोजकमेव ॥

(षोडशे-औषभृतजौहवयोः क्रमेणोभयानुसवार्थताधिकरणे सूत्राणि
४२—४९)

तत्रोत्पत्तिरविभक्ता स्यात् ॥ ४२ ॥ तत्र

जौहवमनुयाजप्रतिषेधार्थम् ॥ ४३ ॥

औषभृतं तथेति चेत् ॥ ४४ ॥ स्याज्जु-

हप्रतिषेधान्नित्यानुवादः ॥ ४५ ॥

षोडशाधिकरणमास्वयति—

जुहूपभृदधुवास्वाज्यं सर्वार्थं वा व्यवस्थितिः ॥

सर्वार्थमविशेषात्स्यात्प्रयाजार्थं हि जौहवम् ॥ ३३ ॥

प्रयाजानुयाजहेतुः स्यादौषभृतमाज्यकम् ॥

धौवमग्न्यार्थमित्येषा व्यवस्था वचनैर्मता ॥ ३४ ॥

“चतुर्जुहो गृह्णाति” इत्यादिषु ग्रहणवाक्येषु ‘एतदर्थम्’ इति विशेषनियामकस्याऽऽ-
वृणालात्रत्रयगतमाज्यं सर्वार्थम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “वज्जुहो गृह्णाति प्रयाजेभ्यस्तत्”—इत्यादिष्विवाक्यैर्व्यवस्थावगमात् ॥

(सप्तदशे-उपभृति द्विचतुर्गृहीताचरणाधिकरणे सूत्राणि ४६—४८)

तदष्टसंख्यं श्रवणात् ॥ ४६ ॥ अनुग्र-

हाच्च जौहवस्य ॥ ४७ ॥ द्वयोस्तु हेतु-

१ ग. च. °मर्थं म° । २ ग. च. नेत्यम् । ३ ग. च. °याजेनेव । ४ ख. ग. च. छ. तु ।

सामर्थ्यं श्रवणं च समानयने ॥ ४८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अष्टावुषभृतीत्यत्र किमष्टैकैग्रहे विधिः ।

चतुर्द्वयग्रहे वाऽऽद्यः स्यादष्टश्रुतिमुखतः ॥ ३५ ॥

चतुर्गृहीतं होमाङ्गं फलवत्त्वात् प्राध्वते ।

चतुर्द्वयं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमष्टता ॥ ३६ ॥

ग्रहणवाक्ये “चतुर्गृहीतं गृह्णाति” इत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विहितम्, तथैव “अष्टावुषभृति” इत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकं हविर्ग्रहणं विधातव्यम् । न तु चतुर्गृहीतद्वयम् । तथासत्यष्टश्रुतेर्मुख्यत्वात्तदभात् । अष्टसंख्यावयवभूतयोर्द्वयोश्चतुःसंख्यायोर्विधाने सत्यष्टशब्दप्रत्ययव्यवस्था प्रसज्यते—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रसज्यतां नाम लक्षणा । मुख्यार्थस्वीकारे होमवाक्यविरोधापत्तेः । “चतुर्गृहीतं जुहोति” इत्यनारभ्य श्रुतं वाक्यं होममात्रोद्देशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतत्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपम्, औपभूतं तु प्रयानाहुतागविषयतया विशेषरूपम् । तथाऽपि होमस्य फलवत्त्वेन प्राधान्यात्, ग्रहणस्य होमार्थत्वेनोपसर्जनत्वात्, प्रयानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव शुक्तम् । न तूपसर्जानानुसारेणाष्टगृहीतम् । तस्मात्—उपश्रुति चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थक्यमप्रयानार्थम् । अशरं त्वनुयानार्थम् । नन्वेवं तर्हि चतुर्गृहीतस्यैव हविष्टात् “चतुरष्टश्रुति” इत्येव विधातव्यम्, न तु “अष्टावुषभृति” इति विविधैकः—इति चेत् । भवम् । तथासत्यनुयानार्थं द्वितीयं चतुर्गृहीतं न सिध्येत् । अथ तदपि वाक्यान्तरेण विधीयते, तदा—सीमुपभूतः प्रथमेन चतुर्गृहीतानावरुद्धत्वाद्वितीयस्मै पात्रान्तरमन्विष्येत । यदि “उपश्रुति” इत्येव द्वितीयमपि चतुर्गृहीतं विधीयते, तदा चतुर्गृहीतद्वयस्य पृथगेवानुष्ठानादुपभूत्येकप्रत्यक्षेनाऽऽनयनं न सिध्येत् । अत उभयस्य समीपमभ्यानयनार्थम् “अष्टावुषभृति” इच्छ्यते । तस्मात्साहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविष्टाभिद्वयं चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१७	२६३
सूत्राणि	४८	७०५

१ ख. “इच्छ्यते वि” । २ क. ख. “त्वाभावात्” । ३ क. ख. ग. ख. “त्” । माध्यान्तु ।
४ ख. तस्माच्चतु । ५ ख. छ. “भूतस्याऽऽन” । ६ ख. छ. “ये हे च” ।

(चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः)

(प्रथमे स्वरभ्रष्टेदनाद्यप्रयोजकताधिकरणे सूत्राणि १—६)

स्वरुस्त्वनेकनिष्पत्तिः स्वकर्मशब्दत्वात् ॥

॥ १ ॥ जात्यन्तराच्च शङ्कते ॥ २ ॥ तदेक-

देशो वा स्वरुत्वस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ३ ॥

शकलश्रुतेश्च ॥ ४ ॥ प्रतियुपं च दर्शनात् ॥

॥ ५ ॥ आदाने करोतिशब्दः ॥ ६ ॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

स्वरं कुरुत इत्यत्र स्वर्युपात्तवृथाविच्छेदाम् ॥

प्रयोजयन्न वाऽऽद्योऽस्तु विशिष्टस्य विधानतः ॥ १ ॥

आद्यस्य यूपखण्डस्य स्वरुत्वाख्यविशेषणे ॥

विहिते लाघवं तस्मादेकनिष्पन्न एव सः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरं करोति” इति । तत्र यूपे यथा छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वरपि छेदनं प्रयोजयति । कुतः—‘करोति’ इत्यनेन विशिष्टविधिरतिः । करोतिधातोर्हि भावना मुस्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलब्धः खोदिरवृक्षः करणम्, छेदनादिरितिकतव्यता, ‘छिन्नेन वृक्षेण स्वरुत्वाद्गोपः’ इति विशिष्टविधिः । उपजनस्य स्वरोविनियोग एवमाज्ञातः—“स्वरुणा पशुमनां” इति । तस्मात्—स्वरुत्वेदनाद्य प्रयोजकः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘छिद्यमानस्य यूपस्य यः प्रथमं पतितः शकलः स स्वरः’ इति स्वरुत्वात्मात्रविधौ लाघवाद्युपलक्षणं छेदनस्य प्रयोजकः । किं तु यूपप्रभुके छेदने स्वयमनुनिष्पद्यते ॥

(द्वितीये शाखाया आहार्यताधिकरणे सूत्रम्—)

शाखायां तत्प्रधानत्वात् ॥ ७ ॥

(द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्राचीमाहरतीत्यत्र दिक्शाखा वाऽस्तु दिक्श्रुतेः ॥

आहार्यत्वं दिशो नास्ति शाखा तेनोपलक्ष्यते ॥ ३ ॥

१ ग. च. छ. ‘वर्धनि’ । २ ग. च. ‘यूपोप’ । ३ ग. च. खविन्दिवृक्षः । ४ क. दिक्श्रुतिः ।

दर्शपूर्णमासयोः “यत्पञ्चशशास्त्रा वत्सानवाकरोति” इति पञ्चशशास्त्रां प्रकृत्य श्रूयते—“यत्प्राचीमाहरोत्, देवलोक्रमभिनयेत्” इति । तत्र प्राचींशब्दस्य दिग्वाचित्वादिगाहरणं विधीयत इति चेत् ।

मैवम् । अशक्त्यत्वात् । अतो वृत्तस्य प्राचीं शास्त्राऽत्रोपलभ्यते । तथासति प्रकृतानुग्रहो भवति ।

(तृतीये छेदनेन शास्त्राप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ८—९)

शास्त्रायां तत्प्रधानत्वाद्दुपवेष्टेण विभागः स्याद्वै-

षम्यं तत् ॥ ८ ॥ श्रुत्यपरायाञ्च ॥ ९ ॥

तुर्वाधाधिकरणमारचयति—

शास्त्रां छित्त्वापवेष्टं * च मूले कुर्वीत शास्त्रया ।

नुद्वेदस्ताम्बकपालानि स्थापयेदुपवेष्टतः ॥ ४ ॥

द्वयं प्रयोजकं छित्तेर्वत्सापाकुतिरेव वा ।

आद्योऽग्रसूलवोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥ ५ ॥

उपवेष्टं करोतीति साक्षाद्भक्तोऽन्यार्थदुल्लभः ।

पूषतेऽहोऽङ्गुनिष्पादी स तस्याङ्गुज्यतेऽन्तिमः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“मूलतः शास्त्रां परिवास्थोपवेष्टं करोति” इति । येन पञ्चशशास्त्रां छित्त्वा वृक्षादाहता, तां पुनश्छित्त्वा मूलभागः प्रादेशपरिमित उपवेष्टः कार्यः । तयोऽग्रमूलयोः शास्त्राभ्यामयोः पृथग्विनियोग आस्तातः—शास्त्रया वत्सानवाकरोति । उपवेष्टेण कपालान्युपदधाति” इति । तदिदं कार्यद्वयं वृत्तच्छेदेन समाहृतया शास्त्रया निष्पद्यते । तस्मात्—उपवमपि च्छेदनाहरणादेः प्रयोजकम्—इति चेत् ।

मैवम् । ‘उपवेष्टं करोति’ इत्युक्ते ‘केन द्रव्येण’ इत्याकाङ्क्षायां ‘मूलतः’ इति वक्तव्यम् । पुनरपि ‘कस्य मूलम्’ इत्याकाङ्क्षायां ‘कसमापाकरणार्थं छित्तायाः पञ्चशशास्त्राया मूलम्’ इत्याकाङ्क्षा पूर्णाया । तस्माच्छेदेन वत्सापाकरणमेव प्रयोजकम् । उपवेष्टस्त्वनुनिष्पादी । ननु—आद्यच्छेदेन तथाऽस्तु, द्वितीयच्छेदनेनस्योपवेष्टः प्रयोजकः, परिवासनसंभवेन मूलेनोपवेष्टकर्तव्यताविधानात् । अन्यथा ‘परिवास्थोपवेष्टं करोति, इति समान-

* ग. च. छ. पुस्तकेषु सर्वत्रोपवेष्टशब्दस्थले तालव्यान्तोपवेष्टशब्द उपलभ्यते ।

* ग. च. ‘तर्जनी’ । २ ख. ‘चीनस’ । ३ छ. ‘तो मूलभागः प्रादेशपरिमणकः । उपवेष्टोऽङ्गु’ । ४ ग. च. छ. ‘रोतीति’ । ५ क. ‘छेदनेन’ ।

कर्तुं कृतपूर्वकालवचनो ल्यप्रत्ययस्यानुपपत्तेः, इति चेत् । नैवम् । परिवारनस्योपेक्षमन्वयो वा येन प्रतीयते । शाखासंज्ञकस्तु 'शाखाम्' इति द्वितीयाश्रया । पूर्वोच्छ्वासा अपि शाखायाः पुनर्मूलापादानकसंज्ञेऽपेक्षितः । अन्यथा समूलां शाखां हस्तेनोद्यम्य वत्सापा-
वर्गं दुःशकं स्यात् । अत एव 'मूलतः' इत्युपादाने पञ्चमी श्रुता । तथा सति प्रथमच्छे-
दनापादानयूतो वृक्षोऽस्मिन्कृतत्वाद्यथा लौकिकः, तथा द्वितीयच्छेदनापादानयूतं मूलमपि
लौकिककाष्ठम् । अवश्यमङ्गारेषु कपालोपधाने कर्तृचिन्तकाष्ठस्योपादानमर्थात्प्राप्तं तद्देशम्
'उपवेष करोति' इत्यनुद्यते । शाखां परिवारस्य परित्यक्ते मूले संनिहिते सति कपालोपधा-
नार्थं काष्ठान्तरान्वेषणप्रयासो न कर्तव्यः— इति वाक्यार्थः । एवं च सति दोहनरहितायां
पौर्णमास्यां वत्सापाकरणार्थायाः शाखाया अमावाद्युपवेषाय शाखाच्छेदो न कर्तव्यः ।

(चतुर्थे शाखाप्रहरणस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्राणि १०-१३)

हरणे तु जुहोतिर्यागसामान्यात्, द्रव्याणां चार्थशे-
षत्वात् ॥ १० ॥ प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य तत्प्रधान-
त्वात् ॥ ११ ॥ अर्थेऽपीति चेत् ॥ १२ ॥
न तस्यानधिकारादर्थस्य च छतत्वात् ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमाचयति—

प्रस्तरं शाखया सार्धं प्रहरेत्यह्वातिस्विद्यम् ।
शाखाया अर्थकर्मत्वं प्रतिपत्तिरुतोचिता ॥ ७ ॥
विहितः प्रस्तरं यागः शाखायाः साहचर्यतः ।
तथात्वादर्थकर्मत्वे हूतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥
हरतिर्यागवाची नो प्रतिपत्तिस्ततो भवेत् ।
पौर्णमास्यां ततो नैव हूतिः शाखां प्रयोजयेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र शाखा-
प्रहरणमर्थकर्म । कुतः—हूतिशब्देन यागस्याभिधानात् । एतच्च “सूक्तवाक्येन प्रस्तरं
प्रहरति” इत्यतद्व्याख्यं मुद्राह्वयं विचारितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागत्वे तत्साहचर्याच्छाखाप्रह-
रणमपि याग एवेत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थाच्च क्रतुसाफल्यप्रयोजनाय क्रियमाणमर्थकर्म ।
ततः प्रहरणेन पौर्णमास्यामपि पलाशशाखा प्रयुज्यते—इति प्राप्ते,

१ ग. च. पूर्व छिन्ना । २ क. “व हूति” । ३ ख. मन्वात्यति । ४ ग. च. प्रहरति ।

द्वयमः—“सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति” इत्यत्र हरतिवातोर्थाग्न्यावित्वं नोक्तम् । किंतु मान्त्रवर्णिकदेवतामुपलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कश्चितः । शास्ताप्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुमशक्यतया हरतिवातुरेव श्रवणार्थापरित्यागमेवेवाऽऽजग्रे । तथा सति वत्सपाकरण उपयुक्तायाः शलाशाखाया उपयोगान्तराभावाद्यागदेशेऽजकान् शलाभाय यत्र काण्डवदयं परित्यागे प्राप्ते शाखेणाऽऽह्वनीय एव स्वागो नियम्यते । अनेन च शास्त्रीयत्यागेन शाखायाः प्रतिपत्तिर्भवति । प्रतिपत्तिर्नाम संस्काररूपो दृष्टोऽर्थः । यथा राज्ञा चर्वितस्य ताम्बूलस्य सौवर्णे षतद्रुमहे भ्रंसेपः, तद्वत् । ततः प्रहरणं प्रतिपत्तिकर्म । तेन च तदभावेऽपि क्रतुवैकल्याभावात्, पौर्णमास्यां स्वतिद्धिहेतुभूतां शाखां न प्रयोजयति ॥

(षष्ठ्ये निनयनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्रे १४—१९)

उत्पत्त्यसंयोगात्प्रणीतानामाज्यवद्विभागः स्यात्

॥ १४ ॥ संयवनार्थानां वा प्रतिपत्तिरितरासां

तत्प्रधानत्वात् ॥ १५ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

प्रणीताभिस्तु संयति वेद्यां निनयतीति किम् ।

अपां द्वे प्रापके किं वा हविःसंयवनं तथा ॥ १० ॥

अपः प्रणयतीत्युक्तः समत्वादुपप्रार्थता ।

श्रुत्या संयवनार्थास्ता निनीतः प्रतिपत्तिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अपः प्रणयति” इति । चमसेन पात्रेण प्रणीतानां तासां मया प्रयोजनमेवं श्रूयते—“प्रणीताभिर्हवींषि संयति” इति, “अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति” इति च । हवींषि पुरोडाशार्थानि पिष्टानि । तत्र हविःसंयवनं वेद्यां निनयनं चेत्पतदुपयमपां प्रणयनस्य प्रयोजकम् । कुतः—“अपः प्रणयति” इत्यस्य प्रणयनोत्पत्तिवाक्यस्योभयत्र समानत्वात् । न ह्यामिन्वाक्ये संयवनस्य कश्चिद्विशेषसंकेतः प्रतीयते—इति चेत् ॥

सैवम् । विनियोगवाक्ये ‘प्रणीताभिः’ इति तृतीयाश्रुत्या संयवनसाधनत्वावगमात्, संयवनमेव प्रयोजकम् । निनयनवाक्ये तु ‘प्रणीताः’ इत्यनया द्वितीयया संस्कारार्थत्वावगमात्निनयनं प्रतिपत्तिरूपः संस्कार इति न प्रणयनस्य प्रयोजकम् ॥

१ ग. च. छ. ‘रत्र प’ । २ ख. ग. च. छ. तेन । ३ ग. च. इत्यर्थः । ४ ग. च. प्रक्षेपात् । ताम्बूलपात्रं पतद्ग्रहः । ५ ख. ग. छ. ‘न त’ । ६ क. ‘थासि ति’ । ७ क. ख. ‘शेषः’ । ८ ।

(षष्ठे दण्डदानस्यार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि १६-१८)

प्रासनवन्मैत्रावरुणाय दण्डप्रदानं कृतार्थत्वात्,

॥ १६ ॥ अर्थकर्म वा कर्तृसंयोगात्, स्रग्वत्

॥ १७ ॥ कर्मयुक्ते च दर्शनात् ॥ १८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपत्तिता ।

उत्तार्थकर्मताऽऽद्योऽस्तु धारणे कृतकृत्यत्वतः ॥ १२ ॥

युक्तोपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यसंस्कारा ।

स्थित्वा प्रैषानुवचने दण्डोऽपेक्ष्योऽर्थकर्म तत् ॥ १३ ॥

उच्यते—“ क्रीते सोमे मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ” इति । तदे-
तदण्डदानं प्रतिपत्तिकर्म । कुतः—दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् । यजमाने
होष्वर्धुणा दीक्षासिद्धयर्थं दत्तं दण्डमासौमकयाद्वारयति । अत एवाऽऽज्ञातम्—“दण्डेन
दीक्षयति ” इति, “यदीक्षिताय दण्डं प्रयच्छति” इति च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य
दानं प्रतिपत्तिः—इति चेत् ॥

मैत्रम् । दण्डे अनित्यदुपयोगस्यापि सद्भावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा प्रैषाननु-
वति, तदानीमवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽऽज्ञातम्—“ दण्डो प्रैषाननुवाह ”
इति । तथा सति प्रतिपत्तिकर्मरूपादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मरूप उपयोक्तव्यमागसंस्कारः
प्रशस्तः । उपयोजयितुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते तु प्रतिपत्तिरूपस्य
संस्कारस्याक्षरमात्रपर्यवसायित्वेन कौट्ये पथवसानाभावाद्प्रशस्तत्वम् । तस्मात्—मैत्राव-
रुणसंस्कारार्थं दण्डदानमर्थकर्म । तथा सति निरुद्धपदानस्यपि दीक्षितं दण्डसंपादनमर्थै-
तदानं प्रयोजकम् ॥

(सप्तमे प्रासनस्य प्रतिपत्तिकर्मताधिकरणे सूत्रम् ॥)

उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तत्,

श्रुतिहेतुत्वात्, तस्यार्थान्तरगमने

* यदीक्षिताय दण्डम् ’ इति शब्दभाष्यस्थपाठ एव स्थापितः ।

१ ग. च. दण्डे दा । २ क. ‘क्षितद’ । ख. ‘क्षिते द’ । ग. च. छ. ‘क्षितो द’ । ३
ग. च. कर्षणं । ४ घ. च. छ. ‘य तदानं’ ।

शेषत्वात्प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चात्वाले कृष्णशुक्लस्य प्राप्तो यः सोऽर्थकर्म वा ॥

प्रतिपत्तिः सार्थकत्वाद्वाद्योऽन्वयोऽस्तूपदोगतः ॥ १४ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“धैतामु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्थति” इति । यजमानेन दत्ता दक्षिणा ऋत्विगिभ्यर्द्धा नीताः, तदा यजमानः स्वहस्ते घृतं कृष्ण-
मृगस्य शुक्लं चात्वालानामेके गर्ते परित्यजेत् । सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म । कुतः—सप्त-
योजनत्वात् । प्रतिपत्तितयाऽपूर्वभावैर्न निरर्थकः स्यात् । अतोऽपूर्वत्वाभावादर्थकर्मण्यम्—
इति चेत् ॥

मैवम् । “कृष्णविषाणया कण्डूयते” इति तृतीयाश्रुत्या यजमानशिरःकण्डूनामुपयु-
क्तस्य विषाणस्य प्रतिपत्त्यर्थेक्षत्वात् । न च प्रतिपत्तावत्सन्तमपूर्वभावः, “चात्वाल एव
प्रास्तम्” इत्येवंविधस्य नियमस्य वैकल्येन प्राप्तनक्रियाद्युक्तापूर्वभावोऽपि नियमापूर्वस-
द्भावात् । तस्मात्—प्राप्तनं प्रतिपत्तिरर्थम् ॥

(अष्टमे-अवमृथगमनस्य प्रतिपत्तिक्रमताधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

सौमिके च कृतार्थत्वात् ॥ २० ॥ अर्थकर्म

वाऽभिधानसंयोगात् ॥ २१ ॥ प्रतिपत्तिर्वा

तन्यायत्वाद्देशार्थाऽवभृथश्रुतिः ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पात्रस्यावभृथे सोमलिप्तस्य नयनं तु किम् ॥

साधनं प्रतिपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यतः श्रुतः ॥ १५ ॥

प्राप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्ठतः ॥

पात्रस्य तदसंबन्धात्प्रक्षेपः प्रतिपत्तये ॥ १६ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“चतुर्गृहीतं वा एतदज्ञस्य यदजीषम्, यद्वापाणः, यदौदु-
म्बरी, यदधिषणफलके, तस्माद्यत्किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यम्, तेनावभृथं यन्ति” इति ।
निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भाग ऋजीषम् । तदेतदजीषप्रावादिक्तं सोमाधिषवाद्गो
सोमेन लिप्यते । तस्यै लिप्तस्य सर्वस्यावभृथसाधनत्वमस्पृश्यम् । कुतः—“तेनावभृथं

१ स. ग. च. छ. नीतास्तु । २ ग. च. “मकम” । ३ ग. च. छ. “वे नि” । ४ ग. च.
छ. कण्डूयति । ५ ग. च. छ. “दि सो” । ६ ग. च. छ. “स्य सोमलिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्या” ।

यन्ति ” इति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसायनत्वावगमात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हवि-
ष्टवेन नीयते—इति चेत् ॥

मैवम् । “ वारुणेनैकपालेनावभृथमवयन्ति ” इत्यनेनोत्पत्तिवाक्यशिष्टपुरोडाशहवि-
षाऽवरुद्धेऽवभृथे सोमलिप्तेष्वपात्रस्य हविष्टवेन संबन्धासंभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तद्वर्ध-
देशं लक्षयित्वा तस्मिन्देशे सोमलिप्तेष्व पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तच्च नयनं प्रतिभ-
ज्ये भवति, पात्रस्य पूर्वमुपश्रुक्तत्वात् । तस्मात्—एतत्प्रतिपत्तिकर्म ॥

(नवमे कर्तृदेशकालविधीनां नियमार्थताधिकरणे सूत्रे २३-२४)

कर्तृदेशकालानामचोदनं प्रयोगे नित्यसमवा-
यात् ॥ २३ ॥ नियमार्था वा श्रुतिः ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

समे यजेत देशादेरनुवाङोऽथवा विधिः ॥

प्रयोगानुपपत्त्यैव प्राप्तत्वाद्नुवादात्ता ॥ १७ ॥

समे वा विषमे वेति पाक्षिकत्वनिवृत्तये ॥

अप्राप्तांशानुपातेन नियमोऽत्र विधीयते ॥ १८ ॥

इदमाज्ञायते—“ समे दर्शपूर्णमासार्घ्यं यजेत ”, “ प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत ”
“ पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत ” “ अमावास्यायाममावास्या यजेत ” “ पशुबन्धस्य
यज्ञक्रतोः षड्विजः ” “ दर्शपूर्णमासयोर्यज्ञक्रत्वोश्चत्वार ऋग्विजः ” “ चातुर्मास्यानां
यज्ञक्रतूनां षड्विजः ” “ अग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेक ऋग्विक् ” “ सौम्यस्याध्वरस्य
यज्ञक्रतोः सप्तदशविजः ” “ सोमेन यजेत ” इति । क्रतुशब्दो मानस उपासनेऽपि
वर्तते । “ स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरः ” इत्यत्र क्रतुशब्देन ध्यानविधानात् ।
तस्यावृत्तये ‘ यज्ञक्रतोः ’ इति विशेष्यते । तत्र देशकालकर्तृद्रव्याणि न विधीयन्ते, किं
त्वनुश्रूयन्ते । कुतः—प्राप्तत्वात् । न हि देशादिभिर्भिन्ना प्रयोगः संभवति । अतोऽर्था-
पत्त्या तत्प्राप्तिः—इति चेत् ॥

मैवम् । अर्थापत्त्या पाक्षिकी समदेशादिप्राप्तिः, विषमदेशादीनामपि संभवात् । ततो
यस्मिन्पक्षे प्राप्तिर्नास्ति तस्मिन्पक्षे समदेशादशो विधीयन्ते ॥

(दशमे द्रव्यगुणविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम्)

तथा द्रव्येषु गुणश्रुतिरुत्पात्तिसंयोगात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

श्वेतालम्बोऽनुवादो वा श्वैत्यस्य विशिरग्रिमः ॥

द्रव्यद्वारेण तत्प्राप्तेः पूर्ववत्तन्निवृत्त्यते ॥ १९ ॥

इदमाज्ञायते—“वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” इति । तत्र श्वैत्यगुणस्य द्रव्य-
निरपेक्षस्य क्रियान्वयाभावाद्द्रव्यसाहितस्य तदन्वये द्रव्यविधिवैवाऽऽवर्जनीयतया तत्प्राप्ते-
रनुवादः श्वैत्यस्य—इति चेत् ॥

मैवम् । पूर्वन्यायेन पाक्षिकत्वानिवृत्तये नियमविधित्वाङ्गीकारात् ॥

(एकादशे—अवघातादिसंस्कारविधानस्य नियमार्थताधिकरणे सूत्रम् ॥)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ २६ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

अवघातेऽपि निषमो देशादाविव तेन सः ॥

प्रधानेन प्रयुक्तः स्यात्संबन्धः प्रक्रियोक्तितः ॥ २० ॥

यथा देशकालकर्तृद्रव्याणां पक्षे प्राप्तौ नियमो विहितः, एवमवघातेऽपि तण्डुलनिष्प-
त्यर्थं लोक्तः प्राप्तोऽपि पाक्षिकनखाविदलनादिव्यावृत्तये नियम्यते । सति चावघातस्य
विधौ प्रधानेनाऽऽज्ञायादियाधेनासौ प्रयुज्यते । नचात्र संबन्धाभावादप्रयुक्तिरिति वाच्यम् ।
प्रधानवागप्रकरणपाटितत्वेन संबन्धसिद्धेः । तस्मात्—अवघातादयो विधीयन्ते प्रधानेन
प्रयुज्यन्ते च ॥

(द्वादशे यागहोमस्वरूपनिरूपणाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियं समुदाये

छतार्थत्वात् ॥ २७ ॥ तदुक्ते श्रवणा-

ज्जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अनिरूप्या निरूप्या वा यागहोमद्वयातयः ॥

त्यागादाद्यो यजिस्त्यागः प्रक्षेपो होम इष्यते ॥ २१ ॥

आकाङ्क्षा यागशब्दस्य त्यागेनैव निवर्तते ॥

यागस्योपरि होमस्य विधेः क्षेपावसानता ॥ २२ ॥

स्वीयं द्रव्यं परित्यज्य परकीयं यथा भवेत् ॥

तथा संपादनं दानं त्यागेऽप्येषामियं मिदा ॥ २३ ॥

इदमात्राद्ये—“सोमेन यजेत” “अग्निहोत्रं जुहोति” “हिरण्यमात्रेणैव ददाति” इति । तत्र याग-होम-दान-शब्दानामर्था न निरूपयितुं शक्यन्ते, त्रिष्वपि द्रव्यत्यागस्य सद्भावात् । ततो विधेयानामर्थानां प्रधानभूतानामनिर्णयात्, इतरत्र विध्यनुवादविशेषः पूर्वोक्तो व्यर्थः—इति चेत् ॥

मैवम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो यागः । त्यक्तस्य बहौ प्रसेपो होमः । स्वकीयद्रव्यस्य स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वात्पादनं दानम् । इति सुनिरूपा एते पदार्थाः । “दशपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इतिविहितस्य यागस्योपरि “चतुरवत्तं जुहोति” इति होमस्य विधानात् “त्यागमात्रात्मको यागः, प्रसेपाधिको होमः” इत्यवगम्यते । यत्र तु यन्त्यादिपदं न श्रुयम्, किं तु “आग्नेयोऽष्टाकागलः” इत्येतावदेव श्रुतम्, तत्राप्युद्देश्याया देवतायास्त्यनर्थायैद्रव्यस्य च श्रुतत्वाद्देवत्यागरूपो यागोऽर्थसिद्धः । तस्मात्-प्रधानविधेयानां यागादीनां सुनिरूपितत्वाद्द्विविधो न व्यर्थः ॥

(त्रयोदशे बर्हिष आतिथ्यादिसाधारणवाचिकरणे सूत्रे २९-३०)

विधेः कर्मापदर्शित्वादर्थान्तरे विधिप्रदेशः स्यात्

॥ २९ ॥ अपि वोत्तशचिंसयोशादर्थसंबन्धोऽवि-

शिष्टानां प्रयोगकत्वहेतुः स्यात् ॥ ३० ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

यदातिथ्यावर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ॥

साधारण्यविधिर्वाऽऽस्तदीयस्योपसंहृतेः ॥ २४ ॥

बर्हिःश्रुत्यैकतामानान्नातिदेशस्य लक्षणा ॥

आतिथ्ययोपसद्भिश्च बर्हिरेतदुपयुज्यते ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदातिथ्यायां बर्हिः, तदुपसदाम्, तदग्नेषोर्मायस्य च” इति । कर्तव्यं सोमं शक्येऽवस्थाप्य प्राचीनवशं प्रत्यानयनेऽभिमुखो यामिष्टिं निवेपति संप्रमातिथ्या । तत ऊर्ध्वं त्रिषु दिनेष्वनुष्ठीयमाना उपसदः । औपवसथ्ये दिनेऽनु-

१ क. स्वीयदर् । २ ग. च. “चद्रव्यस्य । २ ग. च. छ. “बहुतु” । ४ ग. क. तथाऽप्यु ।

५ क. स. “यस्य च शु” । ग. च. “यस्य शु” । ६ ग. च. “त्वावतुहे” । ७ क. “देवस्या” ।

८ ग. च. छ. “रूपत्वा” । ९ ग. च. छ. “जुष्टीयमानोऽग्नी” ।

ध्रुवोऽसीषोमीयः । तत्र—आतिथ्येष्टौ विहितं यद्वर्हिः, तथादि तस्या इष्टेराच्छिद्योपसम्पु विधीयते, तदानीमातिथ्यायां विधानमनर्थकं स्यात् । यदि च तत्रोपयुक्तमितरत्र विधीयते, तदा विनियुक्तविनियोगरूपो विरोधः स्यात् । तस्मात्—आतिथ्यावर्हिषो ये धर्मा भक्षवाक्यादयः, ते धर्मा उपसम्पूषसंहियन्ते—इत्यतिदेशपरं वाक्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—वर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशत्वे लक्षणा प्रसज्येत । श्रुत्या तु वर्हिष आतिथ्यो-
पसद्वर्षोमीयस्यैकत्वं प्रतिपाति । अतः साधारण्यमत्र विवेकम् । आतिथ्यार्थं यद्वर्हि-
षादीयते तन्न केवलमातिथ्यार्थम् । किंतुपसद्वर्षमसीषोमीयार्थं चोपदेयमिति विधिवाक्य-
स्यार्थः । तस्मात्—आतिथ्योपसद्वर्षोमीयास्त्रयोऽप्यस्य वर्हिषः प्रयोजकाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	२७६
सूत्राणि	३०	७३५

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पादः ।

(प्रथमे द्रव्यसंस्कारकर्मणां कृत्वर्थताधिकरणे सूत्राणि—१-३)

द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवादः
स्यात् ॥ १ ॥ उत्पत्तेश्चातत्प्रधानत्वात् ॥ २ ॥
फलं तु तत्प्रधानायाम् ॥ ३ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

जुह्वाः पर्णमयीत्वेन न पापश्रुतिरञ्जनात् ।
वैरिद्रुगवृञ्जनं, वर्म प्रयाजैः, पुरुषाय क्रिय ॥ १ ॥
कृतवे बाऽग्निमो मानात्फलस्य न हि साध्यता ॥
विमाति कृतवे तस्मादर्थवादः फलं भवेत् ॥ २ ॥

इदमाज्ञायते—“यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं कृणोति, ” “यदाह्ने

चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे ” “ यत्प्रयानानुयाजा इज्यते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, वर्म यन्मानस्य भ्रातृव्याभिभूयै ” इति । तत्र—यज्जुह्वमृतिभूतं पर्णद्रव्यम्, यैश्चाङ्ग-
नेन चक्षुषः संस्कारः, यच्च प्रयानानुयाजरूपं वर्म, तच्चित्तयं पुरुषार्थत्वेन विधीयते । कुतः-
पापश्लोकश्रवणादिराहित्यादेः पुरुषसंवाञ्छिकलस्य प्रतिभानात्—इति चेत् ॥

मैवम् । फले हि साध्यं भवति । न चात्र साध्यता प्रतिभासते, ‘ न शृणोति, दृष्टे,
वर्म क्रियते ’ इति वर्तमानवनिर्देशात् । अतः कत्वर्था एते विधेयः । तत्र पर्णमयीत्वस्या-
नारम्भाधीतस्यापि वाक्येन क्रतुसंक्षेपः । संस्कारवर्मणोस्तु प्रकारेण । कत्वर्थानां तु क्रतु-
निष्पादनव्यतिरेकेण फलाकाङ्क्षाया अपावादवर्तमाननिर्देशस्य विपरिणामं कृत्वाऽपि फलं
कल्पयितुं न शक्यम् । तस्मात्—फलवत्त्वप्रपञ्चेतुः पापश्लोकश्रवणराहित्यादिरर्थवादः ॥

(द्वितीये नैमित्तिकानामनित्यार्थत्वाधिकरणे सूत्रम्)

नैमित्तिके विकारत्वात्क्रतुप्रधानमन्यत्स्यात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणप्रारम्भयति—

मृन्मये प्रणयेत्कामी नित्येऽप्येतदुत्तरं ॥

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्माज्जित्येऽपि मृन्मयम् ॥१॥

कामार्थत्वादयोऽप्येवं सामान्यविहितेन च ॥

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाज्जित्यर्थमितरद्भवेत् ॥ ४ ॥

“ अपः प्रणयति ” इति प्रकृत्य श्रूयते—“ मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ”
इति । तत्र—अपः प्रणयनस्य नित्यप्रयोगेऽपि मृन्मयपात्रमेव साधनम् । कुतः-
नित्येऽपि पात्रस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात् । न च—लोकसिद्धं किञ्चित्पात्रमुपादीयते—इति
वाच्यम्, श्रौते कर्मण्ययन्तमश्रुताच्छ्रुतस्य संनिहितत्वात्—इति प्राप्ते,—

नूमः—कामार्थं मृन्मयपात्रातम् । तच्च सति कामे योग्यम् । न हि पाक्षिकं कर्म
निमित्तीकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पात्राकाङ्क्षा तु सामान्यतो विहिते
निवर्तते । “ अपः प्रणयति ” इति हि पात्रविशेषमनुपन्यस्य विहितम् । तच्चान्यथा-
वृषभं तत्पात्रं किञ्चित्साधन्येन कल्पयति । तस्माज्जित्यप्रयोगे तत्काम्यं मृन्मयं नान्येति,
किं स्वितरत्वात् यत्किञ्चिदुपादेयम् ।—“ चमसेनापः प्रणयेत् ” इति नित्ये पात्रं विधि-
यते—इति चेत् । तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

१ क. ख. ग. च. ‘यज्ञाय किं’ । २ क. ख. ग. च. छ. ‘मानाय आ’ । ३ क. घ.
छ. यचाजं । ४ क. ख. कर्म । ५ क. ख. ग. च. छ. ‘कर्म’ । ६ छ. ‘न सत्या’ ।

(तृतीये-संयोगपृथक्त्वन्याये, दध्यादेर्नित्यनैमित्तिक-
कोमयार्थताधिकरणे सूत्राणि १-७)

एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम् ॥ ५ ॥ शेष
इति चेत् ॥ ६ ॥ नार्थपृथक्त्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वृक्षा खिन्द्विकामस्य नित्येऽन्यदुत तद्वधि ॥
अन्यस्यात्पूर्ववन्मैवं संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ५ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—‘ दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात् ’ इति । तत्र—दध्नः काम्यत्वादि-
त्येऽग्निहोत्रे पूर्वन्यायेन तद्वधि न प्रयोक्तव्यम् । किं लन्यदेव किञ्चिद्व्ययम्—इति चेत् ॥
मैवम् । “ दध्ना जुहोति ” इत्याभिन्वाक्यान्तरे कामसंयोगमनुष्यस्य नित्यहोमसंयो-
गेन दधिविधानात् । तस्मात्—एकस्यापि दध्नो वाक्यद्वयेन नित्यत्वं काम्यत्वं चाविरुद्धम् ।
एवमग्नीषोमीयपदौ—“ खादिरे बध्नाति ” “ खादिरे वर्यकामस्य शूर्पे * कुर्वीत ”
इत्युदाहरणीयम् ॥

(चतुर्थे पयोव्रतादीनां क्रतुधर्मताधिकरणे सूत्रे ८-९)

द्रव्याणां तु क्रियार्थानां संस्कारः क्रतुधर्मः
स्यात् ॥ ८ ॥ पृथक्त्वाद्यवतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पथो व्रतं ब्राह्मणस्य पुंसे तत्कृतवेऽथ वा ॥
पुंयोगादग्निमो मैवं नैष्कल्यात्क्रतुशेषता ॥ ६ ॥

उपोतिष्ठोमे दीक्षितैस्त्यान्नभोजनाभावे व्रतमाप्नायते—“ पथो व्रतं ब्राह्मणस्य,
यवान् राजन्यस्य, आमिसा वैश्यस्य ” इति । तत्र—ब्राह्मणादिपुरुषैस्त्योमादेतद्व्रतं
पुरुषार्थम्—इति चेत्—

मैवम् । इन्द्रियवीर्यादिवत्फलस्यात्रातुक्त्वात् । क्रतुशेषत्वं तु प्रकरणादवगम्यते ।
ब्राह्मणादिपुरुषाः द्रव्यविशेषत्ववस्थार्थं निमित्तत्वेनोपन्यस्यन्ते ॥

* ‘ कुर्वीत ’ इति शाबरभाष्यस्य पाठः ॥

(षष्ठम विश्वजिज्ञासान्तर्गते विश्वजिज्ञासीनां सफल-
त्वाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

चोदनायां फलाश्रुतेः कर्ममात्रं विधीयेत, न हाशब्दं
प्रतीयते ॥ १० ॥ अपि वाऽऽज्ञानसामर्थ्याच्चोद-
नार्थेन गम्यते, अर्थानां हार्थवत्त्वेन वचनानि
प्रतीयन्ते, अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्येऽप्यसंबन्धः,
तस्माच्छ्रुत्येकदेशः ॥ ११ ॥ वाक्यार्थश्च गुणा-
र्थवत् ॥ १२ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

नैवास्ति विश्वजिज्ञासो फलमस्त्युत नाश्रुतेः ॥

भाव्यापेक्षाद्विधेः कल्प्यं फलं पुंसः प्रवृत्तये ॥ ७ ॥

इदमाज्ञायते—“ विश्वजिज्ञासा ध्येत ” इति । तत्र—फलमथाश्रुतत्वाच्चास्ति विश्व-
जिज्ञासो फलम्—इति चेत् ॥

मैवम् । फलस्य कल्पनीयत्वात् । ‘ विश्वजिज्ञासा यागेन कुर्यात् ’ इत्युक्ता भाष्य-
माव्यम्भेदते ‘ किं कुर्यात् ’ इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । अतो वाक्यपूराण्य किञ्चि-
दमवश्यमध्याहर्तव्यम् । अथाहते च तत्कायिनः पुरुषस्यात्र श्रद्धया ययानुष्ठानं
सिध्यति । अन्यथा निषिद्धोत्पाददुष्टाने विधिनिर्णयकः स्यात् । तस्मात्—फलं कल्प-
नीयम् ॥

(षष्ठे विश्वजिज्ञासान्तर्गते विश्वजिज्ञासीनामेकफलताधि-
करणे सूत्रे १३-१४)

तत्सर्वार्थमनदिशात् ॥ १३ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठ्याधिकरणमारचयति—

सर्वं फलमुतैकं स्यात्सर्वमस्त्वविज्ञोपतः ॥

एकेन तन्निराकाङ्क्षमतोऽनेकं न कल्प्यते ॥ ८ ॥

तस्मिन्विश्वजिज्ञासोपपन्नवैधेन्द्रियादिकं सर्वं फलत्वेन कल्पनीयम् । कुतः—‘ एते
वास्य फलम् ’ इत्यत्र विशेषहेतोरभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । लाववस्थैव विशेषहेतुत्वात् ॥

(सप्तमे विश्वजन्यायान्तर्गते विश्वजिदादीनां स्वर्गफलताधिकरणे
सूत्रे १९-१९)

स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्ट-

त्वात् ॥ १५ ॥ प्रत्ययाच्च ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

एकं यत्किंचिदथवा नियतं न नियामकम् ॥

तस्मादाद्यः सर्वपुंसाभिष्टत्वात्स्वर्ग एव तत् ॥ ९ ॥

विश्वजिति कल्प्यमानं यदेकं फलं तत् 'इदमेव' इति निवामकं नास्ति । तस्मादि-
च्छया केनचित्स्फूर्तिमिक्षाफले कल्प्यमानेऽर्थात्सर्वफलत्वे गौरवमेव स्यात्—इति चेत् ।

मेवम् । स्वर्गस्य षष्ठादिकलवदुःखमिश्रितवाभावात्, निरतिशयसुखत्वाच्च सर्वपुरुषा-
णामिष्टत्वात्स्वर्ग एव विश्वजितः फलम् ॥

(अष्टमे रात्रिसत्रन्याये रात्रिसत्रस्याऽऽर्थवादिकफलकताधिकरणे

सूत्राणि १७-१९)

क्रतौ फलार्थवादमङ्गवत्कार्णाजिनिः ॥ १७ ॥

फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्

॥ १८ ॥ अङ्गेषु स्तुतिः परार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वर्गाय वा प्रतिष्ठाये रात्रिसत्रमिहाऽऽदिमः ॥

पूर्ववत्स्यात्प्रतिष्ठा च श्रुता तेनाश्रुताद्वरम् ॥ १० ॥

सत्रकाण्डे प्रत्येकं श्रूयते—“प्रतिष्ठन्ति ह वा एते, य एता रात्रीरुपयन्ति” इति,
“ब्रह्मवर्चस्विनोऽज्ञादा भवन्ति, य एता उपयन्ति” इति च । द्वादशाहादूर्ध्वमाविनिलयो-
द्दशरात्रचतुर्दशरात्रादयः सर्वे सत्रविशेषाः । ‘त्रयोदशसंख्याका रात्रयो यस्मिन्सत्रविशेषे
सोऽयं त्रयोदशरात्रः’, इति समुदायप्राधान्येनैकवचनान्ततया प्रायेण निर्देशो भवति ।
कचित्तु समुदायिनां रात्रिविशेषाणां प्रत्येकं प्राधान्यमप्युक्त्येक एव सत्रविशेषो बहुवचना-
न्तेन रात्रिशब्देनाऽऽज्ञायते । तद्यथा—“त एता विद्महे रात्रीरपश्यन्” इति तादृशे
रात्रिसत्रे विश्वजिह्वायेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः—इति प्राप्ते—

सूत्रम्—अस्य रात्रिसत्रविधेः स्तवकेऽर्थवादे प्रतिष्ठा श्रुता । सा चास्मिन्वाक्येऽन्यन्त-

मश्रुतास्वर्गादित्यासवा । तस्मात् 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यात्' इत्येवं प्रतिष्ठैव फल-
त्वेन कल्पनीया ॥

(नवमे काम्यानां यथोक्तकाम्यफलकत्वाधिकरणे सूत्राणि २०-२४)

काम्ये कर्मणि नित्यः स्वर्गो यथा यज्ञाङ्गे
क्रत्वर्थः ॥ २० ॥ वीते च कारणे निय-
मात् ॥ २१ ॥ कामो वा तत्संयोगेन
चोचते ॥ २२ ॥ अङ्गे गुणत्वात् ॥
॥ २३ ॥ वीते च नियमस्तदर्थम् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

श्रुताश्रुते श्रुतं वैकं सौम्यं सर्वप्रवृत्तये ॥

आद्यो मेवं श्रुतेनैव फलाकाङ्क्षानिवर्तनात् ॥ ११ ॥

“सौम्यं कर्तुं निर्वेदोऽसवर्चसकामः” इत्यत्र ब्रह्मवर्चसं फलं श्रुतम् । स्वर्गोऽश्रुतं
फलम् । तदुभयमप्यभ्युपेक्षम् । तथासति स्वर्गस्य सर्वैरेक्षमाणत्वात्सर्वेषां तत्र प्रवृत्तिर्
स्येत—इति चेत् ॥

मैवम् । श्रुतेन ब्रह्मवर्चसफलेनैव निराकाङ्क्षे विधिवाक्ये विश्वजिन्यायेन स्वर्गफलक-
रूपनाया असंभवात् । तस्मात्—श्रुतमेव फलम् ॥

दशमे—{ दर्शपूर्णमासस्यायान्तर्गते दर्शपूर्ण- } सूत्रे २५-२६)
{ मासादीनां सर्वकामार्थताधिकरणे }

सार्वकाम्यमङ्गकामैः प्रकरणात् ॥ २५ ॥ फलो-
पदेशो वा प्रधानशब्दसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दर्शादिः सर्वकामभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ॥

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावाद्नूयते ॥ १२ ॥

उत्पत्तिचोदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावने ॥

फलसंयोगबोधेन मवेक्ष्य फले विधिः ॥ १३ ॥

इदमाज्ञायते—“एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽहियन्ते, सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासौ” इति “एकस्मै वा अन्ये यज्ञकतवः कामायाऽऽहियन्ते, सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः” इति । तत्र—‘सर्वेभ्यः’ इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्म फल विधिः, विधायकस्य लिङ्गोद्देशे भावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अतुष्टादस्तु भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । नच—“दर्शपूर्णमासभ्यां स्वर्गकामा यजेत” इति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्ति नतु कामान्तरम्—इति वाच्यम् । अङ्गोर्षेङ्गकामानामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—“एकविंशतिमनुव्यात्प्रतिष्ठाकामस्य, चतुर्विंशतिमनुव्याद्ब्रह्मवर्षसकामस्य” इति । तथा सान्नाय्ययामस्य दोहनमङ्गम् । तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गम् । तत्र पञ्चशशाखाहरणे काम आह्नातः—“यः कामयेत—पशुमान्स्यात्—इति, बहुपर्णां तस्मै बहुशालामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति” इति । त एते सर्वे कामा अनुयन्ते—इति प्राप्तिः,

ङ्गमः—मा भूतामस्मिन्वाक्ये विविधावने । तथाऽऽद्युत्तिवाक्यसिद्धे ते आश्रित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्था फलसंयोगो बोध्यते । तस्मात्—एष फले विधिः ।

(एकादशे दर्शपूर्णमासन्वयान्तर्गते दर्शपूर्णमासादीनां प्रतिफलं पृथगनुष्ठानाधिकरणे, योगसिद्धिर्न्याये च सूत्रे २७—२८)

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसिद्धिः-

र्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः सर्वं सकृदनुष्ठितेः ।

द्व्यात्पृथक्प्रयोगाद्वा सकृत्तस्याविशेषतः ॥ १४ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् ।

चादितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥ १५ ॥

यथा दर्शपूर्णमासौ सर्वकामार्थौ, तथा ज्योतिष्टोमश्च सर्वकामार्थ इति पूर्वाधिकरणेनैव सिद्धम् । तत्रोभयत्र कामा नैमित्तिकाः । ज्योतिष्टोमादिस्वरूपं निमित्तम् । तच्च सर्वेषु कामेष्वविशिष्टम् । न हि निमित्तसाधारण्ये सति नैमित्तिकानां पर्यायो भवति । बहिःसाधोप्ये सति दाहप्रकाशयोः पर्यायादर्शनात् । तस्माज्ज्योतिष्टोमे सकृदनुष्ठिते सत्येकं फलं

१ घ. च. ‘भाय क्रिय’ । २ ग. च. ‘भ्यो ज्यो’ । ३ ख. अर्थसा । ४ ख. पातका । ५ ग. च. छ. समाचित् । ६ ग. च. ‘स्येव हि’ । ७ क. सर्वार्थे ।

यथा निष्पद्यते, तथा फलान्तराणामपि वारयितुमशक्यत्वाद्गुणस्पर्शकलसिद्धिः—इति प्राप्ते,

द्वयः—नोहे ज्योतिष्टोमं निमित्ताकृत्य कामा विधीयन्ते, कामानामनुष्ठेयत्वात् । किं तर्हि—पुरुषस्य स्वत एव प्राप्तान्कामानुद्दिश्य तत्साधनत्वेनैव ज्योतिष्टोमो विधीयते । यद्यपि “तर्वेभ्यः कामेभ्यः” इति स्वर्गपश्चादिक्रानामेकैव शब्देनोद्दिश्यमानत्वात्साहित्यं प्रतिपाति, तथाऽपि न तदस्ति, उद्दिश्यगतत्वेन साहित्यस्याविवाक्षितत्वात् । न च शब्दतः साहित्यनियमाभावेऽप्येककर्मफलत्वादर्थतः साहित्यम्—इति वाच्यम्, स्वर्गपश्चादीनां भरस्त्रानिषेधाणामेव फलत्वात् । तस्मादेकैकस्यै फलस्य साधनत्वेन कर्म बोध्यते । अत एव ‘तर्वेभ्यः’ इति निर्देशोपपत्तिः । अन्वया हि साहित्यनियमान्मिश्रितमिदमेकमेव फलं संपन्नमिति सर्वशब्दो नोपपद्यते । तस्माद्यदा यत्फलं काम्यम्, तदा तत्सिद्धये ज्योतिष्टोमः प्रयोक्तव्यः । एकमपि सद्गृष्ट्यादिकलं यदा यदा काम्यते, तदा तदा कारिरीष्टिः पुनः पुनः प्रयुज्यते । किमु वक्तव्यम्—फलभेदे प्रयोगभेदः—इति । तस्मात्प्रातिकूलं पृथक्प्रयोगः ।

(द्वादशे—काम्यानामेहिकामुष्मिकफलवत्त्वा-
धिकरणे वर्णकान्तरेण ते एव) सूत्रे १७-१८

तत्र सर्वेऽविशेषात् ॥ २७ ॥ योगसि-
द्धिर्वाऽर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चित्रया पञ्चबोऽमुष्मिन्नेव स्युर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्योत्पादकत्वतः ॥ १६ ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पनम् ।

पुंस्त्वृत्त्वादिनाऽपेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥ १७ ॥

काम्यकैर्माण्येवं श्रूयन्ते—चित्रया यजेत पशुकामः” “ऐन्द्रमेकादशकपालं निविषेत्पशुकामः” इति । तत्र—यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम् । एवं पश्चादि-फलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्टोमो देहान्तरस्योत्पादकः, तर्हि चित्रादिरपि तथाऽस्तु—इति चेत् ।

१ क. ल. नात्र । छ. न । २ ल. ग. च. छ. स्वतः मा° । ३ छ. °स्व मा° । ४ ग. च. छ. °लं त° । ५ ल. काम्ये । ६ ग. च. छ. °पि गृष्ट्या° । ७ ल. छ. °वा का° । ८ क. ल. ग. च. छ. पुंस्त्वृ° । ९ ग. च. °कर्मण्ये° । १० ग. च. श्रूयते ।

मैवम् । वैवम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशानयत्वादधुनाऽऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्था-
पत्त्या कल्पयते । 'चित्रया स्वर्ग्यदेहोऽवदयमुत्पाद्यते' इति नियमो नः श्रुतः, नापि किंचि-
त्स्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्चादिकलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् ॥ अस्मिन्देहे
प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्चाद्यलामाद्वैद्यवित्रादिफलमाशुष्मिकमेव—इति चेत् । न ।
प्रतिग्रहादेः प्रतिवत्पत्तिवृत्तावुपपत्कत्वात् । तस्मात्—अस्ति प्रतिवत्वे फलमैहिकम्, सति
त्वानुष्मिकम् ॥

(त्रयोदशे सौत्रासण्यादीनां चयनाद्यङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

समवाये चोदनासंयोगस्यार्थवन्त्वात् ॥ २९ ॥

कालश्रुतौ काल इति चेत् ॥ ३० ॥

नासमवायात्प्रयोजनेन स्यात् ॥ ३१ ॥

त्रयोदशाधिकारमारचयति—

इष्ट्वा तु वाजपेयेन बृहस्पतिसर्वं यजेत् ॥

कालं वा बोधयेद्वाक्यमुताङ्गत्वस्य बोधकम् ॥ १८ ॥

क्त्वाश्रुत्या माति कालोऽत्र मैवमङ्गत्वबोधनम् ॥

श्रुतेर्मुख्यं प्रक्रिया च तथासत्यनुगृह्यते ॥ १९ ॥

इदमासायते—“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसर्वेन यजेत” इति, “अग्निं चित्वा सौत्रा-
मण्या यजेत” इति । तत्र—“इष्ट्वा” इति क्त्वाप्रत्ययो वाजपेयस्य पूर्वकालीनतां व्यूते ।
तस्माद्वाक्यमिदं बृहस्पतिसर्वस्य वाजपेयोत्तरकालीनतां बोधयति—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—बृहस्पतिसर्वस्य वाजपेयाङ्गत्वैवोपनमेव क्त्वाश्रुतेर्मुख्योऽर्थः, “समानकर्तु-
कयोः पूर्वकाले” (१ । ४ । २१) इति (पाणिनि) सूत्रेण क्रियाद्वयस्यैककर्तृक-
तायां तद्विधानात् । यद्यपि सूत्रे ‘पूर्वकाले’ इत्युक्तम् । तथाऽपि तत्र नियतम्, ‘मुखं
व्यादाय स्वपिति’ इत्यत्र कालेन्येऽपि प्रयोगात् । वाजपेयप्रकरणमप्यङ्गत्वेऽनुगृह्यते ।
अन्यथा स्वप्रकृते बृहस्पतिसर्वे कालविधानात्प्रकरणं बाध्येत—अङ्गत्वे कर्मान्तरत्वेन प्रति-
द्वयबृहस्पतिसर्वत्वाभावात्तच्छब्दोऽनुपपन्नः—इति चेत् । न । मासाग्निहोत्रन्यायेन तद्वर्गा-
विदेशार्थत्वात् । तस्मात्—वाक्यमिदमङ्गत्वबोधकम् । “अग्निं चित्वा—” इत्यत्राध्येवं
योगनीयम् ॥

१ क. ल. ग. च. “मुख्यं” । २ क. ल. छ. “वैयं वि” । ३ ल. ग. च. छ. “चित्रे-
धानं” ।

(षष्ठदशे वैमृधादेः पूर्णमास्याद्यङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३२—३९)

उभयार्थमिति चेत् ॥ ३२ ॥ न शब्दै-

कत्वात् ॥ ३३ ॥ प्रकरणादिति चेत् ॥

॥ ३४ ॥ नोत्पत्तिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमात्रचयति—

संस्थाप्य पूर्णमासीं तामनु वैमृध ईरितः ॥

द्वयोरङ्गमुतैकस्य द्वयोः स्थाप्यक्रियावशात् ॥ २० ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमासं संयोगमासनात् ॥

तस्यैवाङ्गं न दर्शस्य प्रक्रिया वाक्यवाधिता ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“संस्थाप्य पूर्णमासीं वैमृधमनुनिर्वपति” इति ।
तत्र—इयं वैमृधोऽष्टिः प्रकरणवत्यायाजादिवद्दर्शपूर्णमासयोरुभयोरप्यङ्गम्—इति चेत् ॥

न । वाक्यस्य प्रबलत्वात् । न च—‘संस्थाप्य’ इति पूर्णमास्याः समाप्त्यभिधानात्तदङ्ग-
त्वमयुक्तम्—इति वाक्यम्, दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिप्रायेण तदुपपत्तेः । तस्मात्—
उत्पत्तिवाक्यात्, एकवर्तकत्ववाचिकत्वाप्रत्ययाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ॥

(षष्ठदशे—अनुयाजादीनामाग्निमारुतोर्ध्वकालताधिकरणे सूत्रम्—)

अनुत्पत्तौ तु कालः स्यात्प्रयोजनेन संबन्धात् ॥ ३६ ॥

षष्ठदशाधिकरणमात्रचयति—

किमाग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरेदिति ॥

अङ्गं कालोऽथवाऽङ्गं स्वावृतिपाराथर्वमन्यथा ॥ २२ ॥

पुराऽग्निमारुतस्यास्य ज्ञेया सोमार्थता तथा ॥

अनुयाजाश्च पश्वरथाः संयोगः कालसिद्धये ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरति” इति । आग्निमारुतं नाम
किञ्चिच्छब्दम् । अनुयाजाः “देवं वह्निः”—इत्यादिभिः पाशुकृहैवकाण्डपाठैरेकदश-
भिर्मन्त्रैः साध्या होमाः । तत्र—‘आग्निमारुतशब्दस्यानुयाजा अङ्गम्’ इत्येवमङ्गाङ्गि-
भावबोधनीयाय संयोगः । यदि—अनुयाजानामयं कालोषदशः स्यात्, तदानीमाग्निमारुतो-
भ्यासस्य स्वार्थो न कश्चित्—इत्यन्येन्तपाराध्यं स्यात् । तस्मात्—बृहस्पतिसववत्, वैष्ट-
धवच्च, अनुयाजा अङ्गम्—इति प्राप्ते—

१ ग. च. छ. ‘संयोगमा’ । २ ग. च. तदुत्पत्तेः । ३ ल. ग. च. ‘च वैमृध’ । ४
छ. ‘वा’ ॥ २२ ॥ मागङ्गि । ५ ग. च. ज्ञानात्तोमा । ६ ल. ग. च. ‘नाय सं’ । ७ ग. च.
‘त्यन्तं पा’ ।

ब्रूमः—इतरस्तोत्रशस्त्रवदाग्निमास्तुशस्त्रस्य सोमाङ्गत्वं पूर्वमेवावगतम् । अग्नीधोमीय-
विकृतौ सवनीयपशावतिदेशतः प्राप्तानामेकादशानामनुयाजानामपि प्रयान्वत्यथङ्गत्वमव-
गतम् । ततः परस्परमङ्गाङ्गिभावासम्भवात्काणोपदेशार्थोऽयं संयोगः ।

(षोडशे सोमादीनां दर्शपूर्णमासोत्तरकालताद्यधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पत्तिकालविशेषे कालः स्याद्वाक्पस्य तत्प्रधानत्वात् ॥ ३७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

किं दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यमकः ।

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा ह्यपाराध्याय चाङ्गता ॥ २४ ॥

दर्शादिलक्षिते काले सोमयागे विधीयते ।

स्वतन्त्रफलवत्त्वेन न युक्ताऽङ्गाङ्गिता तयोः ॥ २५ ॥

इदमाम्नायते—“दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत” इति । तत्र—उपशो-
राग्निमास्तुशस्त्रवदग्नीधोनात्वाभावादर्शपूर्णमासोक्तेः पाराध्यपरिहाराय सोमस्य दर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वोपेक्षोऽयं संयोगः—इति चेत् ।

मैवम् । स्वतन्त्रफलवत्तः सोमस्याङ्गत्वसंभवात् । फलवत्संनिवावफलं तदङ्गं भवति,
इतिन्यायात् । नच—अत्र बृहस्पतिसवन्यायेन सोमधर्मकर्मफलं कर्मन्तरं विधीयते—इति
शक्यं वक्तुम्, सोमबद्धस्य बृहस्पतिसवदाब्दवत्त्वामत्वाभावेन धर्मातिदेशकत्वाभावात् ।
क्त्वाप्रत्ययस्त्वसत्यप्यङ्गाङ्गिभावे कर्त्रैक्यमाश्रेणोपपद्यते । तस्मादर्शपूर्णमासशब्दस्य पारा-
ध्यमभ्युपेक्षापि तैदित्युपलक्षित उत्तरकाले सोमविधिरयम् । एतेदेवाभिधेय रथत्वरूपम-
स्याऽऽम्नायते—“एव वै देवयो यदर्शपूर्णमासौ । यो दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन
यजेत रथस्य एवावसाने धरे देवानामवस्थति” इति । अवसाने निश्चिते । धरे मार्गे । यथा
रथेन सुष्ठो मार्गे गन्तुः कष्टकथाषाणादिनाषाराहित्येन सुखं भवति, तथा प्रथमं दर्शपूर्ण-
मासाविष्टवत् उत्तरकाले तदिति विकृतिषु सोमाङ्गमूतर्धर्शीयप्रायर्णोयादिषु धर्मानुष्ठानं
सुकरं भवति’ इत्यर्थः । तस्मात्कार्थः संयोगः ।

सप्तदशे जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेः पुत्रगतफलकत्वा-

धिकरणे सूत्रे २८—३९)

फलसंयोगस्त्वचोदिते न स्यादशेषसूतत्वात् ॥ ३८ ॥

१ क. सोमस्य योगः । २ ग. च. छ. लक्षणे वा । ३ ग. च. छ. त्वाभावा । ४ ग.
च. छ. तदुप । ५ ग. च. चरे । ६ ग. च. चरे । ७ दित्वा । ८ ग. च. छ. णीयाया ।
९ स. णीया ।

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमिच्चार्थः ॥ ३९ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरेष्टया एतत्त्वं पितुः पुत्रस्य वाऽऽग्रिमः ।

कर्तुरेव फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेव हि ॥ २६ ॥

जाते यस्मिन्निष्टिमंतां निर्वेषत्तस्य एतता ।

तच्चोप्सितं पितुस्तेन पिता तत्र प्रवर्तते ॥ २७ ॥

काश्येष्टिकाण्डे “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वेषेत्पुत्रे जाते” इति प्रकृत्य धूयते—
“यस्मिन्जात एतामिष्टिं निर्वेषति पूत एव तेनस्यवाद् इन्द्रियावी पशुमान्भवति” इति ।
तत्र—पितुः प्रबुद्धस्य कर्तृत्वम्, न तु सुधस्य पुत्रस्य । ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरण्य-
रिहाराय पितुरेव पूतत्वादि फलम्—इति चेत् ।

मैवम् । ‘यस्मिन्जाते निर्वेषति स पूतः’ इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंख्यावगमात् । न
च—अत्र निष्फलस्य पितुःप्रवृत्तिः—इति वाच्यम्, पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्फुट-
बुद्धया प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मात्—पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ।

(अष्टादशे जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेर्जातकर्मात्तरकालता-
धिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव सूत्रम्—)

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमिच्चार्थः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा कृते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्रिमः ॥ २८ ॥

जातकर्मणि निर्वृत्ते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विषत्तेरुर्ध्वमस्तु सा ॥ २९ ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वात्, नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगात्, जन्मानन्त-
रमेवेष्टिः—इति चेत् ।

मैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मनन्तरं विहितम् । यदि जातकर्मणः प्रागेव वैश्वान-
रेष्टिर्निरूप्येत, तदा स्तनप्राशनस्याप्यन्तर्विलम्बात्पुत्रो विषद्येत । तथ, सति पूतत्वादेर्निमि-
ष्टिकलं कस्य स्यात् । तस्मात्—न जन्मानन्तरम्, किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

१ ग. च. “नान्त” । २ ग. च. “कर्मनन्तरमेव प्राशनम्, प्रागे” । ३ क. ग. च. “नि-
मित्त्ये” । ४ ग. च. ततः । ५ ग. च. “विहं गतमि” ।

(एकोनविंशे-जातेष्टिन्यायान्तर्गते वैश्वानरेष्टेराशौचापगमो-
त्तरकालताधिकरणे वर्णकान्तरेणोक्तमेव श्रुतम्—

अङ्गानां तूपघातसंयोगो निमित्तार्थः ॥ ३९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

जातकर्मानन्तरं स्यादाशौचेऽपगतोऽथवा ॥

निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तृशुद्धयर्थमुत्तरः ॥ ३० ॥

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तमूतं जन्म संनिहितं भवति, तथाऽप्यशु-
चिना पिशाऽनुष्ठीयमानमङ्गविकले भवेत् । जातकर्मणि तु विषत्तपरिहाराय तात्कालिका
शुद्धिः शास्त्रेणैव दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यं बाधितत्वाच्छुद्धिक्षणाङ्गवैकल्यं वार-
यितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ॥

(विंशे सौत्रामण्यादङ्गानां स्वकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रे ४०—४१)

प्रधानेनाभिसंयोगादङ्गानां मुख्यकालत्वम् ॥ ४० ॥

अप्रवृत्ते तु चोदना तत्सामान्यात्स्वकाले स्यात् ॥ ४१ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

अग्निं चित्वा यजेत्सौत्रामण्येत्यङ्गेष्टिरीदृशी ॥

अङ्गिकाले स्वकाले वा स्यादाद्योऽन्याङ्गवन्मतः ॥ ३१ ॥

निर्वृत्ते चयनादौ तु कर्मान्तरविधानतः ॥

स्वकाले चोदकप्राप्ते तदनुष्ठानमास्थितम् ॥ ३२ ॥

“अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत”^१, “वाजयेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसमेन यजेत” इत्यत्र
सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरङ्गत्वं पूर्वमुक्तम् । तच्चाङ्गमङ्गिकालेऽङ्किना सह प्रयोक्तव्यम्,
इतरेषामङ्गानां तथा प्रयुज्यमानत्वाद्—इति चेत् ॥

सैवम् । क्त्वाप्रत्ययेन पूर्वकालवाचिना साङ्गे चयनादौ निर्वृत्ते सति पश्चात्कर्मान्तरत्वेन
सौत्रामण्यादिविहितत्वात् । यदि—अङ्किना सहैकप्रयोगः स्यात्, तदा क्त्वाप्रत्ययप्रोहितः
पूर्वोत्तरकालविभागो बाध्येत । न हि—अङ्किना सह प्रयोक्तव्यानामुखासंभरणादीनां
चयने निर्वृत्ते पश्चाद्विधानं श्रुतम् । ततः—पृथक्प्रयोगेऽवश्यमाविनि सति स्वस्वचोदकप्रा-
प्तिं तदनुष्ठानं युक्तम् । सौत्रामण्या इष्टिप्रकृतिकत्वात्पूर्वकालश्चोदकप्राप्तः । चयनेन सहै-
कप्रयोगे तु पूर्वयुखासंभरणादिविधानादन्यस्मिन्दिने सौत्रामणी प्रसज्येत । तथा बृहस्प-

तिसवस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वात्, वसन्तकालश्चोदकप्राप्तः । वाजवेयेन सह प्रयोगैक्ये
 शरदि वाजवेयस्य विहितत्वाद्बृहस्पतिसर्वोऽपि शरदि प्रसज्येत । तस्मात्—अतिदिष्टे
 पर्वणि वसन्ते च तदनुष्ठानम् । ननु सर्ववाङ्मापूर्वैः प्रवानापूर्वं जनयितव्यम्, इह तु
 पूर्वकालीनेन प्राङ्मणालानुष्ठानेन फलापूर्वस्य निष्पन्नत्वादुत्तरकालीनमङ्गं निरर्थकम्—इति
 चेत् । न, तस्यैवापूर्वस्थानिनाङ्गेन प्रागल्भ्यदशायाः कल्पनीयत्वात् । तस्मात्—नाङ्गिनः
 कालेऽनुष्ठानम्, किं तु स्वकाले—इति स्थितम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्था-
 ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ८ ॥

	अथ पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	२९६
सूत्राणि	४१	७७५

(अथ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूयेऽग्न्यानां देवनाद्यङ्गत्वाधिकरणे सूत्रे १—२)

प्रकरणशब्दसामान्याच्चोदनानामनङ्गत्वम् ॥ १ ॥

अपि वाऽङ्गमनिज्याः स्युस्ततो विशिष्टत्वात् ॥ २ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

राजसूयेऽनुमत्यादि देवनादि च ते उभे ॥

मुख्ये उत्तैकमुख्यत्वं स्यादाद्यः प्रक्षिप्येक्यतः ॥ १ ॥

यागानां राजसूयत्वाद्भित्त्वं फलवत्त्वतः ॥

देवनाद्यफलं यत्तदङ्गं फलवतो यजेः ॥ २ ॥

राजसूयप्रकरणे यागरूपा अनुमत्यादयो बहवः श्रुताः—“ अनुमत्यै पुरोडाशम-
 छाकपालं निर्वपति ”, “ नैर्ऋतमेककपालम् ”, “ आदित्यं चरं निर्वपति ”, “आग्ना-
 बैष्णवमेकादशकपालम् ” इत्यादयः । यथैता इष्टयः, तथा पशवोऽपि श्रुताः—
 “ आदित्यां मरुहां गर्भिणीमालभते, ” “ मारुतां पृथिवीम् ” “ प्रष्टौहीमाधिम्याम् ”
 इत्यादि । मरुहा भैषिण्य गलस्तनयुक्तैर्ययः । तस्या आदितिर्देवता । पृथिव्यस्तनः ।
 तस्या मरुतो देवता । यावता वयसा वर्षत्रयरूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिमैवति, तव-

१ ग. च. गर्भिणीमालभते । २ ग. च. “ म् ” “ पृष्टौही ” । ३ क. मरुतिता । ४.
 मरुता । ग. च. मरुतिता ।

ह्यस्का प्रैछौही । तस्या अधिनौ देवता । एवमभिषेचनीयदशपेयादयः सोमयागाः श्रुताः । तथा “ बल्मीकत्वयायां होमः ” इत्यादयो देविहोमः । यथैत ईष्टिपशुसोमदर्विहोमाश्चतुर्विधा यामरूपाः, एवमयामरूपा अपि द्युतादयः श्रुताः—“प्रैछौही दीव्यति ” “ अक्षे दीव्यति ” “ राजन्यं जिनाति ” “ शौनः शेषमाख्यायति ” इत्यादयः । तत्र यामा यथा मुख्याः, तथा देवनादीनामपि मुख्यत्वं युक्तम् । प्रकरणादस्योपपन्नं समानत्वात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राना स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत ” इत्यत्राऽऽख्यातवाच्यायां मावनायां धातुवाच्यो धामः करणम् । राजसूयदाब्दश्चाप्रसिद्धार्थत्वाद्यागसामनाधिकरणेन तन्नामधेयं भवति । तथा सति “ राजसूयेन यागेन स्वाराज्यं मावयेत् ” इति वाक्यार्थपर्यवसानादनुमत्यादीनां यागानामेव फलत्वादाङ्गित्वम्, तत्संनिधौ श्रूयमाणमफळं देवनादिकं यागाङ्गम् ॥

(द्वितीये देवनस्य कृत्स्नराजसूयाङ्गताधिकरणे सूत्रे ३—४)

मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ॥ ३ ॥ सर्वासां वा
समत्वाच्चोदनातः स्यान्नहि तस्य प्रकरणं देशा-
र्थमुच्यते मध्ये ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकस्यैवामिषेच्यस्य तद्वङ्गं निश्चिरूपं वा ।
राजसूयस्यापकर्षाद्वाद्यः प्रक्रिययोत्तरः ॥ ३ ॥

यदेतत्—देवनादिकमङ्गम्—इत्युक्तम्, तदेतदभिषेचनीयस्य सोमयागस्यैकस्यैवाङ्गम् । कुतः—अपकर्षात् । यद्यपि—अभिषेचनीयविषेकत्वं तत्संनिधौ देवनादेयः समास्नाताः, तथाऽपि—अभिषेचनीयमध्ये तेऽप्युच्यन्ते । “ माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रस्यमिषिच्यते ” इति वाक्येन राज्ञो यजमानस्याभिषेको माध्यंदिनमघ्ने स्तोत्रकालेऽप्युच्यते । तस्मिन्नपष्टे सति ततः पूर्वमास्नातानां देवनादीनामर्थसिद्धोऽपकर्षः । ततो माहेन्द्रस्तोत्रौदिवदभिषेचनीयप्रयोगान्तापातित्वादेवनादिकमभिषेचनीयस्यैवाङ्गम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—किं तदङ्गत्वे संनिधिः प्रमाणम्, किं वा प्रयोगपरिकल्पितप्रधानप्रकर्ष-

१ ग. च. षडौही । २ क. हविर्होमाः । ३ ग. च. भाः पु । ४ क. ख. “स्येवा” । ग. च. “स्येकस्याङ्ग” । ५ ग. च. छ. “द्वय आभा” । ६ क. ख. “नां विदे” । ७ ग. च. “स्तोत्रव” ।

णम् । उभयथाऽपि प्रत्यक्षस्य महाप्रकरणस्य प्रबलत्वाद्देवतादिकं राजसूयस्याङ्गम् । राज-
सूयशब्दश्चानुमत्यादित्सर्वान्यामानाभिवचते । तस्मात्सर्वेषामेतदङ्गम् । अनुष्ठानं तु राजसू-
यमध्ये क्वचिदपेक्षितमिति वचनबलादाभिप्रेक्षणीयमतमाहन्द्रस्तोत्रकाले तदनुष्ठायते ॥

(तृतीये सौम्यादीनामुपसत्कालत्वाधिकरणे सूत्रे ९-६)

प्रकरणाविभागे च विप्रतिषिद्धं ह्युभयम् ॥ ५ ॥

अपि वा कालमात्रं स्याददर्शनाद्विशेषस्याः ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

किं पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरोदिति ॥

अङ्गाङ्गिभावः कालो वा वाक्यादायः प्रतीयते ॥ ४ ॥

पुरस्तादिति कालोऽत्र भाति कालविधिस्ततः ॥

नाङ्गं कस्यापि सौम्यादि प्रधानमितरोष्ठिवत् ॥ ५ ॥

राजसूये संसृच्छब्दवाच्यान्याग्नेयाष्टाकपालादीनि दश हवींश्यास्तानि । तेष्वष्टमनवम-
दशमानि सौम्य—त्वाष्ट्र—वैष्णवानि । तद्विषयमिदं वाक्यमाज्ञायते—“ पुरस्तादुपसदां
सौम्येन प्रचरन्ति, अन्तरा त्वाष्ट्रेण, उपरिष्टाद्वैष्णवेन ” इति । योऽयं राजसूये सोमयागः,
तस्मिन्नातिदिष्टानामुपसदामादिमध्यावसानेषु सौम्यादीनां त्रयाणामनुष्ठानमनेन वाक्येन
बोध्यते । ततो वाक्यासौम्यादीन्युपसदामङ्गानि—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘ उपसदाम् ’ इति षष्ठ्याः* कालवाचिना ‘ पुरस्तात् ’ इति शब्देनान्व-
यात् । सौम्यादीनां कालविशेषसम्बन्धमिदं वाक्यम्, न त्वङ्गाङ्गिभावपरम् । ततो न
कस्याप्यङ्गं सौम्यादिकम्, किन्तु—अनुमत्यादिव्यप्रधानम् ॥

(चतुर्थे—आमनहोमानां सांग्रहण्यङ्गताधिकरणे सूत्रम् —)

फलवद्बोक्तेतुत्वादितरस्य प्रधानं स्यात् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

मुख्यताऽऽमनहोमस्य सांग्रहण्यङ्गताऽथ वा ॥

मुख्यत्वमविरुद्धत्वात्कठाय स्यात्तदङ्गता ॥ ६ ॥

* सर्वत्र विवर्गारहितः पाठः ॥

काम्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“वैधेर्देवांसां ग्रहणी* निर्वैद्यमकामः” इति । तत्र—आमनहोमाः श्रुताः—“आमनस्य—आमनस्य देवाः—इति तिल आहुतीनु-
होति” इति । त एव आमनहोमाः सांग्रहण्येष्टया सह समप्रधानभूताः । न हि तेषां मुख्यत्वे कश्चिद्विरोधोऽस्ति । दृष्टं ह्याग्नेयादिवृत्तमत्यादिषु च बहूनां मुख्यत्वम्—
इति चेत् ॥

मैवम् । “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामः” इति वाक्येन “स्वाराज्यकामो राजसूयेन”
इति वाक्येन च यथा बहूनां फलसंबन्धावगमः, तथाऽऽमनहोमानाम्, फलसंबन्धावग-
मसि प्राधान्यायोगात् । “सांग्रहणीं निर्वैद्यमकामः” इति वाक्यं तु सांग्रहण्या एव
फलसंबन्धं बोधयति, न स्वामनहोमानाम् । तस्मात्फलवत्याः सांग्रहण्याः संबन्धावगमात्
अरुला आमनहोमास्तदङ्गम् ॥

(पञ्चमे दधिग्रहस्य नित्यताधिकरणे सूत्राणि ८—११)

दधिग्रहो नैमित्तिकः श्रुतिसंयोगात् ॥ ८ ॥

नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात् ॥ ९ ॥ सार्वरूप्याच्च

॥ १० ॥ नित्यो वा स्यादर्थवादस्तयोः

कर्मण्यसंबन्धाद्भित्वाच्चान्तरायस्य ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमात्रचयति—

नित्यनैमित्तिकत्वे वा नित्यतैव दधिग्रहे ॥

देवान्तरायाज्येष्ठ्याच्च स्यादस्योभयरूपता ॥ ७ ॥

निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र यद्विशब्दादयो न हि ॥

अतोऽस्य न निमित्तत्वं केवला नित्यतोचिता ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यां वै कांषिद्विष्वर्धनमानथ देवतामन्तरीतः, तस्या
+आहुच्येते । यत्प्राजापत्यं दधिग्रहं गृह्णाति, शमयत्येवैनाम्” इति । सोऽयं दधि-
ग्रहो नित्यो नैमित्तिकश्चेत्युभयात्मकः । कुतः—आकारद्वयसावकसद्भावात् । देवतान्त-
रायेण तद्देवताशोभमुपन्यस्य ग्रहेण शमनाभिधानात् । अन्तरायो निमित्तम्, ग्रहो नैमि-
त्तिक इति प्रतिपाति । तथा ज्येष्ठत्वमात्रात्—“ज्येष्ठो वा एष ग्रहः” इति ।

* कलिकाताशुदिनशावरभाष्ययुक्तं तु ‘सांभवायणीम्’ इति पाठ उपलभ्यते । ५-‘आहु-
चेत’ इति शावरभाष्ये पाठः ।

उपेष्टत्वं नाम प्रशस्तत्वम् । तच्च नित्यत्वे सत्युपपद्यते । नैमित्तिकस्य पाक्षिकत्वादप्रश-
स्तत्वम् । तस्मात्—हेतुद्वयवलाढुभयात्मकः—इति चेत् ।

मैत्रम् । देवान्तराद्यस्य निमित्तत्वाभावात् । निमित्तत्वे यदिशब्द उपबध्येत, सप्तमी
वा श्रूयेत । यच्छब्दो वाऽन्तरायकत्रोरध्वर्युयजनमानयोः सामानाधिकरण्येन प्रयुज्येत ।
“ यदि स्वंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रायवाप्राप्नान्गृह्णीयात् ” “ भिक्षे जुहोति, यो वै
संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते ” इत्यादिषु संप्रतिपक्षनिमित्तेषु तद्दर्शनात् । तस्मात्—
केवलनित्यत्वमेव दक्षिणहस्याचिन्तम् । देवतासोमतत्समाधानोपन्यासो विषयदक्षिणहस्तु-
तयेऽर्थवादः ॥

(पृष्ठ वैश्वानरस्य नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्रे १२—१३)

वैश्वानरश्च नित्यः स्यान्नित्यैः समानसंख्य-
त्वात् ॥ १२ ॥ पक्षे वोत्पन्नसंयोगात् ॥ १३ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

नित्यो नैमित्तिको वा स्याद्यागो वैश्वानरश्चितौ ।

नित्यः पुरेव यच्छब्दाद्विरोधाच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥

अग्निचयने श्रूयते—“यो वै संवत्सरमुख्यमभूत्वाऽग्निं चिनुते । यथा साभि गर्भो
निषद्यते, तादृगेव तदार्तिमाहेत् । वैश्वानरं द्वादशकपालं पुरस्तादग्निर्धेत्” इति । उला-
पितरः । तामुलाम् “युज्जानः प्रथमं मनः” इत्यादिप्रायश्चित्तातैर्मन्त्रैः संवाद्य, तस्यामुला-
यामग्निं निषाद्य, षड्व्यामे द्वादशोद्यामे वा शिष्ये तामुलामवस्थाप्य, तच्छिष्यं स्वकण्ठे
बद्ध्वा, तमुख्यमग्निं संवत्सरं भूत्वा, पश्चादिष्टकाभिरग्निश्चेतव्यः । अभरणे त्वपूर्णगर्भात्-
षड्विंशतिः स्यात् । ततो वैश्वानरेष्टिं चयनाद्यग्रेण कुर्यात् । इत्यर्थः । अत्राप्यन्तरायवाक्य-
वदभरणवाक्यस्यार्थवादत्वाजित्या वैश्वानरेष्टिः—इति चेत् ।

मैत्रम् । ‘यः पुमानश्चैत्वाऽग्निं चिनुते, स निर्वधेत्’ इति कर्तृसमानाधिकृतयच्छब्दव-
लादभरणेष्टयोर्निमित्तनैमित्तिकमात्रावभासात् । किंच दक्षिणहस्य नित्यस्य पाक्षिकत्वरूपं
नैमित्तिकत्वं विरुद्धम् । इह तु नित्यत्वे प्रमाणाभावाद्दक्षमेव नैमित्तिकत्वमित्यविरोधः ॥

१ ग. च. “वर्धते” इ° । २ क. स. “मृत्वा चि°” । ३ क. “वाभ°” । ४ ग. च.
“त्वत्” ।

(सप्तमे षष्ठचित्तेर्नैमित्तिकत्वाधिकरणे सूत्राणि १४—१८)

षट्चिन्तिः पूर्ववत्त्वात् ॥ १४ ॥ तामिष्व तुल्य-

संख्यानात् ॥ १५ ॥ अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १६ ॥

एकचित्तिर्वा स्यादपवृत्ते हि चोयते निमित्तेन

॥ १७ ॥ विप्रतिषेधात्तामिः समानसंख्यम् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नित्या षष्ठी चित्तिर्नो वा षष्ठापेक्षत्वतोऽग्रिमः ॥

अपवृत्तावप्रतिष्ठा निमित्तीकृतितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

अग्नौ श्रूयते—“ संवत्सरो वा एनं प्रतिष्ठायै रुदते, योऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति
पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं चिनुते ” इति । लाङ्गलेन कृष्टे व्याममात्रे
भूयदेशे नानाविधाभिरिष्टकाभिः पद्याकारेण स्थानं निष्पाद्यते, सेवं चितिः । तादृश्यः पञ्च
चितयः पूर्वाः क्रियन्ते । ततः षष्ठीं चितिः । तत्र ‘ पण्णां पूर्णी षष्ठी ’ इति व्युत्पत्तौ
पूर्वाः पञ्च चित्तीरपेक्षते । अन्यथा षट्संख्यापूरकत्वासंभवात् । तस्मात्—एकप्रयोगनिय-
मादितराचितिवन्तित्या—इति चेत् ॥

मैवम् । “ अग्निं चित्वा ” इति पूर्वाभिरपञ्चभिश्चितिभिर्नित्यस्याग्निश्चदनस्य
समाप्तौ सख्यां पश्चात्—‘ योऽत्र न प्रतितिष्ठति, अग्नौ षष्ठीं चिनुते ’ इति कर्तृसमाना-
विकृतेन यच्छब्देनाप्रतिष्ठां निमित्तीकृत्य विधानाः षष्ठी नैमित्तिकी । ततः—पञ्चचितिको
नित्योऽग्निः, नैमित्तिकस्वेकचित्तिकः,—इति प्रयोजैवम् । पूरणप्रत्ययस्त्वविधानाभेदयो-
पपद्यते । ‘ पूर्वाः पञ्च चितयोऽभिहिताः । अथाभिवाच्यमानां षष्ठीं चितिं चिनुते ’ इति
वचनव्यक्तिः ॥

(अष्टमे पिण्डपितृयज्ञस्यानङ्गताधिकरणे सूत्राणि १९—२१)

पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्

॥ १९ ॥ तुल्यवत्त्वसंख्यानात् ॥ २० ॥

प्रतिषिद्धे च दर्शनात् ॥ २१ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

कत्वङ्गं स्यान्न वा पिण्डपितृयज्ञः कर्तौ हि सः ॥

अमावास्याोक्तितो मैवं तत्कालोक्तः पुमर्थता ॥ ११ ॥

इदमाद्यायते—“अमावस्यायामभराह्णे पिण्डवितृयज्ञेन चरन्ति” इति । तत्र-अ-
मावास्याशब्दवाच्ये कर्मणि विधीयमानत्वात् पण्डवितृयज्ञः कर्तव्यः—इति चेत् ॥

मैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचित्वात् । कर्मणि त्वयं शब्दो लाक्षणिकः । न
च—वाक्येन कर्तव्यत्वाभावेऽपि प्रकरणेन तद्वैवत्—इति वाच्यम्, तस्यानारभ्या-
धीतत्वात् । तस्मात्—अयं पुरुषार्थः ॥

(नवमे रशनाया यूपाङ्गताधिकरणे सूत्राणि १२-१४)

पश्वङ्गे रशना स्यात्तदागमे विधानात्

॥ २२ ॥ यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात्

॥ २३ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमाप्तव्यति—

रज्जुद्वितीया पश्वर्था यूपाया वाऽन्वयात्पशौ ॥

पश्वर्था विवृता यूपं परिधीयति यूपगा ॥ १२ ॥

उपोतिष्टोमे श्रूयते—“आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा विवृता यूपं परिधीयाऽऽग्नेयं सवनीयं
पशुयुपाकरोति” इति । तत्र-सवनीयपशोऽग्नीध्याविकृतित्वाच्चोदकप्राप्तं यूपपरिव्याणं
कालोपलक्षणार्थमनूय परिव्याणोत्तरकाले विवृद्रशोपलक्षितपशोस्पाकरणं विधीयते ।
ततोऽत्र रशनायाः पश्वन्वयात्पशुबन्धनेन पशोरितस्ततोऽपक्रमणनिवारणरूपदृष्टार्थलाभाच्च
पश्वर्था रशना—इति चेत् ।

मैवम् । ‘विवृता’ इति तृतीयया ‘यूपम्’ इति द्वितीयया च शेषशेषिभावावगमात्,
अन्यवाहितान्वयलाभाच्च रशना यूपाया । कास्त्वन्तु “आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा” इत्यनेनैवै-
पलक्षितः । पश्वनपक्रमणव्यूपादार्थमपि दृष्टमेव प्रयोजनम् । न च—परिव्याणेन दोह्यं
चोदकादेव सिद्धम्—इति वाच्यम्, तस्मिन्निद्वे सति पुनर्विवानादेव द्वितीयया रशनया
परिव्याणान्तराङ्गीकारात् । तस्मात्—इयं द्वितीया रशना यूपाया ।

(दशमे स्वरोः पश्वङ्गताधिकरणे सूत्राणि २५-२८)

स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात् ॥ २५ ॥ निष्कयश्च तद-

ङ्गवत् ॥ २६ ॥ पश्वङ्गं वा तदर्थः स्यात् ॥ २७ ॥

१ क. ल. ‘पशुयुपा’ । २ ल. ग. च. छ. ‘तो २’ । २ ग. च. छ. ‘तद्वत्’ । ३ ग. च.
छ. ‘या शे’ । ४ ग. च. शीर्ष । ग. च. छ. ‘वाङ्मनतिदिक्कादे’ । ५ ग. च. छ. ‘मन्नादि’ ।

प्रकृत्या निष्कयवादः स्यात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वरूपे पशौ वाऽङ्गं यूपस्थेत्युक्तितोऽग्रिमः ॥

स्वरूपा पशुमङ्ग्यादित्युक्तेः पश्वङ्गता स्फुटा ॥ १३ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“यूपस्व स्वत् करोति” “स्वरूपा पशुमनाक्ति” इति ।

तत्र—स्वरूपसंबन्धमिधानायूपाङ्गत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । “स्वरूपा पशुम्” इति तृतीयया द्वितीयाया चाङ्गाङ्गिमावावागतौ संबन्धमा-
मान्यवाचिन्याः षष्ठ्या श्रूयीयच्छेदनन्यत्वाभिप्रायेणापि नेतुं शक्यत्वात् । तस्मात्—
स्वरूपाङ्गत्वम् ॥

(एकादशे—आचारादीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि २९-३८)

दर्शपूर्णमासयोरिज्याः प्रधानान्यविशेषात् ॥

॥ २९ ॥ अपि वाऽङ्गानि कानिचित्, येष्व-

ङ्गत्वेन संस्तुतिः सामान्यो ह्यभिसंबन्धः ॥

॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अविशिष्टं तु कारणं प्रधानेषु गुणस्य विय-

मानत्वात् ॥ ३२ ॥ नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनं

परार्थत्वात् ॥ ३३ ॥ पृथक्त्वे त्वभिधानयो-

निवेशः, श्रुतितो व्यपदेशाच्च, तत्पुनर्मुख्य-

लक्षणं यत्फलवन्त्वम्, तत्संनिधावसंयुक्तं

तदङ्गं स्यात्, भागित्वात्कारणस्याश्रुतश्चान्य-

संबन्धः ॥ ३४ ॥ गुणाश्च नाप्यसंयुक्ता

विधीयन्ते नाङ्गेषूपपद्यन्ते ॥ ३५ ॥ तुल्या

च कारणश्रुतिरन्यैरङ्गाङ्गिसंबन्धः ॥ ३६ ॥

उत्पत्तावभिसंबन्धस्तस्मादङ्गोपदेशः स्यात्

॥ ३७ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

एकादशधिकरणमारचयति—

आधारादेश्च मुख्यत्वं न वाऽऽग्नेयादिवचु तत् ॥

षण्मुखा नामतः सिद्धाः शेषा अन्येऽङ्गसंस्तुतेः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराधाराद्यभागप्रधानुधानादयः कालसंयोगमन्तराणांऽऽज्ञाताः । आग्नेयादयः षड्धायाः कालसंयोगेन चोदिताः । तत्र—आग्नेयादीनां यथा प्राधान्य-
मङ्गीकृतम्, तथैवाऽऽधारादीनामप्यङ्गीकर्तव्यम् । यथा राजसूये परस्परविक्षणानामिष्टि-
पशुसोमानां बहूनां समधाधान्यम्, तद्वत् । एकप्रकरणपाठश्चामयत्रापि सभूतः । तस्मात्-
आधारादीनामाग्नेयादीनां च समधाधान्यम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत” इत्यत्र राजसूयशब्दो राजसंख्या-
त्प्रवर्तमानो राजकर्तृकागामिकप्रकरणवर्तमानां सर्वेषां यागानां नामधेयं भवति । दर्शपूर्णमास-
शब्दो तु कालवाचिनो सन्तो कालसंयोगेन विहितानामेवाऽऽग्नेयादीनां षण्णां यागानां
नामधेयतां प्रतिपद्यते । ततः “दर्शपूर्णमासस्यां स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्येन तन्नाम-
धेयवशादाग्नेयादयः षडेव यागाः फलसंबन्धित्वेन प्रतीयमाना मुख्याः । अन्ये त्वाज्य-
मायाद्यादयस्तन्नामहिता निष्कला आग्नेयादीनां शेषाः । एवं सत्यङ्गत्वेन स्तुतिस्त्वद्यते ।
“बहुधा वा एते यज्ञस्य, यदाज्यभागौ” इत्याज्यभागौ यज्ञशरीरस्याङ्गिनोऽङ्गत्वेन
रैतृयेते । “यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते बर्मे वा एतद्यज्ञाय क्रियते” इति यज्ञशरीरेष्वकार-
वर्मेत्वेन प्रयाजानुयाजाः स्रूयन्ते । एवमाचारादिषुदाहार्यम् । एतच्च सति सादृश्ये संभ-
वति । तस्मात्—आधारादीनां नास्ति मुख्यत्वम् ।

(द्वादशे ज्योतिष्टोमे दीक्षणीयादीनामङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्यविशिष्टं हि कारणम्

॥ ३९ ॥ गुणानां तूत्पत्तिवाक्येन संबन्धा-

त्कारणश्रुतिः, तस्मात्तोमः प्रधानं स्यात्

॥ ४० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

द्वादशधिकरणमारचयति—

मुख्या न वा दीक्षणीया मुख्या स्यात्सोमसाम्यतः ॥

ज्योतीषि यस्य स्तोमः स्युरिति सोभैकमुख्यता ॥ १५ ॥

१ ग. च. श्रूयेते । २ ग. च. श्रूयन्ते ।

“ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इत्यस्य प्रकरणे—ऐन्द्रवायव्यहादयः सोमवागाः, द्यौक्षणीयादीष्टयः, अग्नीषोम्यादिपशवः, आम्नाताः । तत्र—अग्नेयादिपक्षपातिदर्शपूर्णमास-
नामवज्योतिष्टोमनाम्नाः सोमपक्षपाते हेत्वभावेन राजसूयनामवत्प्रकृतसर्वेषामसाधारणत्वात्,
सोमसमानानां द्यौक्षणीयादीनामप्यस्ति मुख्यत्वम्—इति चेत् ॥

मैवम् । सोमयागपक्षपाते हेतुरुद्भावात् । ‘ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोऽयं ज्योति-
ष्टोमः’ इति हि तद्व्युत्पत्तिः । अत एव ब्राह्मणम्—“त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः,
एकविंशः, एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः” इति । स्तोमानां ज्योतिष्वु-
पज्ञप्रकाशकत्वम् । न चेष्टयः पशवो वा त्रिवृदादिस्तोमयुक्ताः प्रतिभासन्ते । तस्मात्—
ज्योतिष्टोमनांश्चा सोमयागानामेव फलसंख्यावगमादफला इष्टियशवो न मुस्या इति सोम-
यागानामेव प्राधान्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे चतुर्थाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

चतुर्थोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१२	३०८
सूत्राणि	४१	८१६

१ ख. ग. च. छ. ‘ज्ञवश्चाऽऽशी’ । २ क. ‘एव सोऽ’ । ३ ग. च. ‘नि च ता’ ।
४ ग. च. ‘नामां सो’ ।

(षष्ठ्याख्यास्य प्रथमः पादः)

द्वितीयादित्रये प्रोक्तं भेदशेषप्रयुक्तिभिः ॥

अनुष्ठेयमनुष्ठानक्रमः पञ्चम ईधते ॥ १ ॥

अनेन चतुर्थषष्ठमधोरध्याययोः पौर्वापर्यं निरूपितम् । द्वितीयाध्याये कर्मभेदनिरूपणा-
दनुष्ठेयत्वमवगतम् । तृतीयाध्याये शेषेनिरूपणात्—“ विवेशतः संगमनः ” इति
मन्त्रेण बहुचुषस्थानमनुष्ठेयम् , त्विन्द्रोपस्थानम्—इत्याद्यनुष्ठेयव्यवस्थाऽवगता । चतु-
र्थाध्याये प्रयुक्तिनिरूपणादनुष्ठेयमव निश्चीयते—पत्यशशास्त्राच्छेदतस्य वत्तापाकक्रमेण
प्रयोजकम् , नतु प्रस्तरेण सह प्रवृत्तिः प्रयोजिका । तथा सति पौर्णमास्यां वत्सापाकाणा-
भावे सत्यप्रयोजकप्रवृत्त्यर्थं शास्त्राच्छेदनं न कर्तव्यम्—इति । एवं त्रिभिरध्यायेरनुष्ठेयस्वरूपे
निश्चिते सत्यनुष्ठानक्रमस्याऽऽकाङ्क्षितत्वात्पञ्चमेषां सोऽभिधीयते—

(प्रथमे क्रमनिरूपणाधिकरणे श्रुतिवलीयस्त्वन्याये सूत्रम्—)

श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात् ॥ १ ॥

षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णक्रमारचयति—

पदार्थानां क्रमो नैव नियतोऽथ नियम्यते ॥

अमानत्वाद्नियतिर्नियतिर्बेदमानतः ॥ २ ॥

य एतेऽनुष्ठेयाः पदार्था गृहपतिज्ञस्योद्गातृहोतृदीप्तादयः , तेषां पदार्थानां नास्ति क्रमानि-
यमः , कर्मबोधकस्य प्रमाणस्याभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । पदार्थेषु तदनुष्ठाने च यथा वेदः प्रमाणम् , तथैव क्रमेऽपि वेदः प्रमाणम् ।
तस्मात्क्रमस्य नियतत्वात्क्रमनिरूपकः पञ्चमाध्याय आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

न विधेयो विधेयो वा क्रमो नैवाक्रियात्वतः ॥

क्रियाविशेषणत्वेन द्रव्यबहुज्यते विधिः ॥ ३ ॥

यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात्स्वरूपेण न विविशोऽयता, तथाऽपि “ दक्ष्ण जुहोति ”
इत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं क्रियाविशेषणं सन्निधीयते—^१ दधिसाधनकं होमं कुर्यात्,
इति । एवम् “ अनेन कमेण कर्तव्यम् ” इति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयताम् ॥
तृतीयवर्णक्रमारचयति—

१ ल. क. “ शोभित्वि ” । २ ल. ग. च. छ. “ क्षमाया ” । ३ क. वेदाः । ४ क.
वेदाः ।

दीक्षयित्वा गृहपतिं ब्रह्माणं दीक्षयेदिति ॥

क्रमः पाठाद्विधेयो वा पाठाद्विधाविधिः श्रुतेः ॥ ४ ॥

द्वादशाहस्य सत्रत्वात्सर्वेषां याजमान्यतः ॥

चोदकनेव दीक्षायाः प्राप्तेः क्रमविधिर्मतः ॥ ५ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारम्, ततो होतारम्” इति । तत्र—गृहपत्यादिदीक्षाणां क्रमः पाठादवगम्यते । विधेयत्वं तु गृहपत्यादिदीक्षाणामेव । कुतः—‘दीक्षयेत्’ इति श्रुत्या तद्विध्यवगमात् । न हि श्रौतस्य विधेयस्य संभवे सति वाक्याथरूपः क्रमो विधातुमुचितः । तस्मात्—न विधेयः—इति प्राप्तेः—

ब्रूमः—द्वादशाहे सत्रे “य कल्पिनः, ते यजमानाः” इति ब्रह्मादीनां सर्वेषामृत्विजां यजमानत्वे सति चोदकप्राप्ता दीक्षा न विधातव्या । ततो दीक्षामन्त्राऽऽख्यातेन क्रमो विधीयते । यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकः शब्दो नास्ति, तथाऽपि वाक्येन प्रतीयते । स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयते । एकस्य कर्तुर्गुणपद-नेकशब्दानुष्ठानान्यथानुपपत्त्या क्रमस्य कर्तव्यताऽपि प्राप्तेव—इति चेत् । न । विशेषस्या-प्रासत्वात् । व्युत्क्रमेणाप्यनुष्ठानं शक्यत्वात् । तस्मात्—वाक्यावगतं क्रमविशेषं नियन्तु-मयं विधिः ।

(द्वितीये क्रमस्य कचिदार्थिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थाच्च ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अग्निहोत्रं जुहोतीति यवागूं पचतीति च ।

क्रमः पाठादर्थतो वा पाठात्सर्वत्र दर्शनात् ॥ ६ ॥

होमद्रव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वपाकोऽवगम्यते ।

यवाग्नेति श्रुता होमद्रव्यताऽतोऽर्थतः क्रमः ॥ ७ ॥

गृहपत्यादिदीक्षासु पाठक्रमस्यैवाऽऽहतत्वदर्शनादिहापि होषपाकयोः पाठाप्राप्तः क्रम आदर्शनीयः—इति चेत् ॥

भैषम् । द्रव्यमन्त्रेण होमासंप्रभात् । द्रव्यनिष्पत्त्यै पाकस्यैव प्राथमिकत्वावस्थंभावात् । होमद्रव्यत्वं च यवाग्नाः “यवाग्नाऽग्निहोत्रं जुहोति” इति तृतीयथाऽवगम्यते । तस्माद्-पाठक्रमं बाधित्वाऽर्थतः क्रमोऽत्राम्बुपगन्तव्यः ॥

१ ग. च. “प्राप्तेः क्रमे त्वेवं वि” । २ ख. ग. च. छ. “ज्ञागामनुक” । ३ छ. “जे” ।
ल्लेक” ।

(तृतीये क्रमस्य कचिद्विनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

अनियमोऽन्यत्र ॥ ३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्याद्वसन्नादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽन्यवन्दवेत् ॥

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽत्र हि ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोजनमाने काण्डे प्रयोजनानुमन्त्रणमन्त्रा आह्वयताः—“वसन्तस्तुनां
प्राणमि, ग्रीष्मस्तुनां ग्रीणामि—” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कृतः—अन्येष्वामेयेषां शुभानामनुमन्त्रणेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि क्रमानियमस्य बुद्धि-
स्थत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । अत्र नियामकाभावात् । न तावदत्र पाठो नियामकः, वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धे-
मन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीयशास्त्रायां पठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् ।
नाप्यत्र यथागूपाकवर्धो नियामकः, वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्त्वयाजयानुमन्त्रणेऽप्य-
नुपपत्त्यभावात् । नाप्यत्र लिङ्गं नियामकम्, वसन्तमन्त्रे समिधो गवेषयस्य विश्लेषस्या-
दर्शनात् । तस्मात्—अत्र नास्ति निश्चितः क्रमः ॥

(चतुर्थे क्रमस्य कचित्पाठानुसारिताधिकरणे पाठक्रमन्याये सूत्राणि ४-७)

क्रमेण वा नियम्येत कत्वेकत्वे तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥

अशाब्द इति चेत्स्याद्वाक्यशब्दत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थकृते वाऽनुमानं स्यात्, कत्वेकत्वे परार्थ-

त्वात्, स्वेन त्वर्थेन संबन्धः, तस्मात्स्वशब्द-

मुच्यते ॥ ६ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्रयज्ञेषु क्रमो नास्ति विद्यते वा न विद्यते ॥

धृत्यर्थमावतो मैवं क्रमः पाठान्निवृत्त्यतः ॥ ९ ॥

“समिधो यजति” “तनूतपातं यजति” इत्यादिषु प्रयज्ञेषु नियतः क्रमो नास्ति ।
कृतः—क्रमप्राप्तप्रमाणभावात् । यथा गृहस्थविदीक्षानुवादेनाऽऽरुह्यतश्चुत्वा क्रमो
विहितः, तथा क्रमविषयाधिका श्रुतिर्नास्ति, ‘यजति’ इत्याख्यातेन समिधाया-

१ ग. च. ‘जानुमानु’ । २ ग. ‘मोऽज्यायु’ । ३ क. ‘यमतः क’ । ४ उ. ‘न्त्रे तस्मि-
न्नागेकवियमापस्य क’ । ५ ख. ग. च. उ. ‘योगेकवि’ । ६ क. ‘अन्यायमा’ । ७ ग. च.
‘यसात्’ ।

दिग्दर्शनामन्यतोऽप्राप्तानां विधानात् । यथा च ' दीक्षाधित्वा ' इति क्त्वाश्रुतिः, " तत् उद्गातारम् " इति षष्ठ्याश्रुतिर्वा, तादृशेषु नात्र श्रुतिरुपलभ्यते । न च पाकहोम-
योर्विवर्तः क्रमो वक्तुं शक्यः, समिधायामन्तरेणापि तत्तत्पाद्यागस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।
तस्मान्नास्त्यत्र क्रमनियमः—इति चेत् ॥

मैवम् । वाक्यपाठेन प्रतीतस्य क्रमस्य बाधाभावेनाभ्युपेयत्वात् । तस्मादस्ति क्रम-
नियमः ॥

(षष्ठ्ये— { क्रमस्य कचित्पथमपवृत्त्यनुसा-
रिताधिकरणे प्रावृत्तिकक्रमन्याये } सूत्राणि ८-११

प्रवृत्त्या तुल्यकालानां गुणानां तदुप-
क्रमात् ॥ ८ ॥ सर्वमिति चेत् ॥ ९ ॥
नाकृतत्वात् ॥ १० ॥ कत्वन्तरवदिति
चेत् ॥ ११ ॥ नासमवायात् ॥ १२ ॥

षष्ठ्याधिकरणमारचयति—

उपाकृतानां किं सप्तदशानां ग्रूपबन्धने ॥
क्रमो नास्त्यस्ति वा नास्ति नियमकविचर्जनात् ॥ १० ॥
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ॥
क्रमोऽन्यत्र प्रवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥ ११ ॥

वान्पेये " सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते " इति विहितानां पशूनामुपाकरणनि-
योन्यादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्र—' ईदृशे पशवुपक्रमः, ईदृशे च समाप्तिः '—
इति नियमकारिणः शास्त्रस्याभावाद्विच्छेदेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः संस्कारोऽनुष्ठितः,
उपाकृतानां युगे नियोजनं संस्कारान्तरे कर्तव्यम् । ' तदानीमीदृशः पशुः प्रथमं नियो-
ज्यः ' इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावात्तस्मिन् क्रमनियमः—इति चेत् ॥

मैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतः, तथैव नियोजनादिसंस्कारेषु स्वीकर्तव्य-
त्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं नियन्तुमर्हति, प्रवृत्त्या बुद्धिस्तस्य क्रमस्य
त्येगो कारणाभावात् । प्रावृत्तिकक्रमसंस्कारे प्रथमपशुमुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीय-
संस्कारयोर्मध्ये पथन्तरेष्वनुष्ठितैः षोडशभिरुपाकरणप्रदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यव-

धानम् 'सप्तदश' इति विधिवलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पञ्चनतराणां पूर्वं नियोजनं कृत्वा पश्चात्प्रथमपक्षोर्ध्वे नियोजनं क्रियेत, तदा द्वाविंशतिः पक्ष-
धैर्यवधानं स्यात् । तच्च नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात्—प्रवृत्त्या क्रमो नियम्यते ॥

(षष्ठे क्रमस्य कचिस्थानानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

स्थानाच्चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राथम्यसग्रीवोमीयि साद्यस्काख्यकृतानुत् ॥

सवनीयेऽग्निमो यस्मात्प्रकृतौ तदपेक्षितम् ॥ १२ ॥

आश्विनग्रहसमीप्ये सवनीयपक्षाः स्थितिः ॥

नियते तत्क्रमे स्थानाच्छिष्टयोः प्राकृतौ नयः ॥ १३ ॥

साद्यस्कनामकः कश्चिस्सोमयागः । तत्र श्रूयते—“सह पदानालभते” इति ।
प्रकृतौ—अग्नीषोमीयः पशुरौषधस्ये पूर्वदिन आलभ्यते, सवनीयपशुः सुत्यादिने
प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते, अनुबन्धपशुरवभूषादूर्ध्वमालभ्यते । इह तु
त्रयोऽपि पक्षवः सहाऽऽलव्यव्याः । सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं
सवनीयस्थाने भवति—इत्येतदवश्यमभ्युपेयम् । तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिभास्तु
त्रिषु पञ्चदशीषोमीयस्य प्रथमसुपाकरणम् । कुतः—प्रकृतौ तत्प्राथम्यस्यापेक्षितत्वात्—
इति चेत् ।

मैत्रम् । सवनीयो हि स्वस्थान एव वनेते । आश्विनग्रहसमीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् ।
आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति, प्रकृतौ तदानन्तर्यस्य कलशत्वात् ।
ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानाज्जिज्ञेते सति स्थानभ्रष्टयोर्दशीषोमीयानुबन्धयोः प्रकृताविव
पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्यः ।

(सप्तमे-अङ्गक्रमस्य मुख्यक्रमानुसारिताधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानां तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अपुंसदेवकौ सारस्वतौ तद्धर्मगः क्रमः ।

नैस्यरिति वाऽत्र नास्त्येयं तन्निधामकवर्जनात् ॥ १४ ॥

१ स. ग. च छ. °मीयं स° । २ छ. निधने । ग. च. नियता । ३ क. °विधायः ।
४ ग. च. नास्त्युत्पत्ति हि ना° ।

याज्यानुवाक्यापाठेन स्त्रीप्राथम्यं हि मुख्ययोः ॥

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥ १५ ॥

चित्रायागे सप्तानां हविषां मध्ये चतुर्थपक्षमे इत्यमाज्ञायते—“सारस्वतौ भवतः । एतद्वै दैव्यं मिथुनम्” इति । ‘सरस्वती च सरस्वांश्च’ इति विग्रह्य समासे कृते * “प्रमान्त्रिया” (पाणि० १ । २ । ६७) इति सूत्रेणैकशेषात् ‘सरस्वन्तौ’ इति भवति । तौ देवते यथोर्थागयोस्तौ सारस्वतौ यागौ । एतच्च “मिथुनम्” इति वाक्य-शेषादवगम्यते । तथोर्थागयोर्निर्वापादयो धर्माश्चोदकतः प्राप्ताः । तत्र—स्वेच्छया स्त्रीया-गस्य पुंयागस्य वा प्रथमं निर्वापः कार्यः । कुतः—श्रुत्यर्थपाठप्रवृत्तिस्थानानामन्यतमस्य नियामकस्याभावात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—हौत्रकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याज्यानुवाक्ये समाज्ञाते—“प्रणो देवी सरस्वती” इति । पश्चात्पुंदेवतायाः “दीपिवांसं सरस्वतः” इति । अनेन याज्या-नुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्थागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते । ततो धर्माणां मुख्ययोगार्थत्वात्सुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव प्रथमं निर्वापः कार्यः ॥

(अष्टमे-अङ्केषु मुख्यक्रमापेक्षया पाठस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्-)

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वायथाक्रमं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे पूर्वत्वमग्नीषोमीयकेऽथवा ॥

धर्मानुष्ठान आद्योऽस्तु मुख्ययोस्तादृशक्रमात् ॥ १६ ॥

युक्तमौषधधर्माणां प्राथम्यं पूर्वपाठतः ॥

पाठक्रमस्याविलम्बादाज्यधर्मास्तु पश्चिमाः ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्च—इत्येतदुभयं षोर्णमास्यामाज्ञा-तम् । तत्र—उपांशुयाजस्याऽऽज्यं द्रव्यम् । आज्यधर्मा उत्पन्नचतुर्गृहीतत्वाद्यः । अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यम् । तस्य धर्मा निर्वापवधातादयः । तत्र मुख्यौ यागा-वुपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरमाविनौ । तथा सति पूर्वन्यायेन धर्मक्रमस्य मुख्यक्रमाधी-नत्वादाज्यधर्माणामनुष्ठाने प्राथम्यम्—इति प्राप्ते,—

* समासेऽङ्गीकृते ‘कचौ पन्थानौ’ इत्यादौ समासन्तापचितः । तथाच भाष्यम्—“समास इति चेत्—स्वसमासन्तेषु दोषो भवति—‘अश्वश्चाश्वश्चाश्वौ’ समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । कच्च कच्च कचौ समासन्ते कृतेऽसारूपादिक्रमेण न प्राप्नोति” इति । तस्माद्द्वंद्वं समासं बाधित्विक्रमेण—इत्येव भाष्यसिद्धान्तः ॥

१ ग. च. ‘पाठात् स्त्री’ । २ स. ग. च. उ. आशते । ३ ग. च. ‘स्थयागक’ ।

ब्रूमः—औषधवर्मा निर्वाधादयः पूर्वमाप्नाताः, पश्चादाज्यधर्माः । तत्र मुख्यक्रमप्रमु-
क्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं वाधित्वा पाठक्रमानुसारौषधवर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । पाठ-
क्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते । मुख्यक्रमानुसारी तु क्रम उपपत्त्या कैलनीयः ।
तस्यात्—अग्नीषोमीयपुरोडाशाद्येभ्य औषधवर्मेभ्य ऊर्ध्वमाज्यधर्मा अनुष्ठेयाः ॥

(नवमे ब्राह्मणपाठान्मन्त्रपाठस्य बलीयस्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्रतस्तु विरोधे स्यात्पयोगरूपसामर्थ्यात्तस्मा-
दुत्पत्तिदेशः सः ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीय आग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु पूर्वता ॥

ब्राह्मणक्रमतो मेवं मन्त्रक्रमबलित्वतः ॥ १८ ॥

स्मृतिक्रमादनुष्ठानं मन्त्राणां स्मारकत्वतः ॥

प्राबल्यं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ॥ १९ ॥

अग्नीषोमीययागस्तौत्तरीयब्राह्मणे षष्ठमप्रपाठके द्वितीयानुवाके सम्मानातः—“ताभ्या-
मेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके
तृतीयानुवाके सम्मानातः—“यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽप्रावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो
भवति ” इति । तत्र—अनुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठा-
नम्—इति,—

ब्रूमः—मन्त्रकाण्डे पूर्व पठिता आग्नेयमन्त्राः । तथा हि—हौत्रकाण्डे—आज्यमाय-
मन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथमम्, “अग्निर्मूर्धा—” इत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानु-
वाक्ये आप्नाते । ततः “पूजापते न त्वदेतानि” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततः “अग्नी-
षोमा सवेदसा” इत्यादिके अग्नीषोमीये । आध्वर्यवकाण्डेऽपि—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि”
“अग्नीषोमाभ्याम्—” इत्याग्नेयः पूर्वमाप्नातः । यजमानकाण्डेऽपि “अग्नेरहं देवयज्ययाऽ-
न्नादो भूयासम् ” इत्यान्नाय पश्चात् “अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासम् ”
इत्यास्त्रायते । मन्त्रक्रमश्च प्रकलः मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वात् । ब्राह्मणं त्वप्राप्तपदार्थ-
विधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठानस्मरणवैवोत्पन्नामन्त्रान्वाधितुं नालम्—इति मन्त्र-
क्रमेणाऽऽग्नेयस्यैव प्रथमानुष्ठानम् ।

(दशमे प्रयोगवचनाचोदकस्य बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रे १७-१८)

तद्वचनाद्विद्वतौ यथाप्रधानं स्यात् ॥ १७ ॥

विप्रतिपत्तौ वा प्रकृत्यन्वयायथाप्रकृति ॥ १८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सारस्वताज्ये पूर्वत्वं बार्हस्पत्यचरावुत ॥

धर्माणामाज्यनिष्ठानां प्राथम्यमुपदेशतः ॥ २० ॥

सक्रमणां पदार्थानां चोदकप्रापित्वतः ॥

प्राथम्यमन्तरङ्गत्वाद्वाग्रेष्वधिकृतौ चरौ ॥ २१ ॥

अथरक्तस्याभिधेयामिष्टौ हविष्यं श्रूयते—“आशावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदग्नि-
चान् ” “ सरस्वत्याज्यभागा स्यात् ” “ बार्हस्पत्यध्वरुः ” इति । अत्र—सारस्वता
धे वर्माः, त एव पूर्वमनुष्ठेयाः । कुतः—सारस्वत्यागस्य बार्हस्पत्यात्पूर्वमुपदिष्टत्वात् ।
सुस्यक्रमेण हि धर्माणां क्रमो युक्तः—इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्राऽऽज्यधर्मा औषधधर्मौ बोधयिष्यन्ते । किं तु—चोदकेन प्राप्यन्ते ।
चोदकस्य सक्रमानेव पदार्थानितिदिशति । प्रकृतौ चोषधधर्माणां प्रथममनुष्ठेयत्वात् । इहापि
बार्हस्पत्यध्वरुधर्मा एव प्रथममनुष्ठेयाः । किं च—आग्नेयस्य प्रथममाविनो विद्वतिर्बार्हस्पत्य-
ध्वरुः, उपाशुधानस्य ध्व्राविनो विद्वतिः सारस्वतमाज्यम् । अतोऽन्तरङ्गत्वाच्चरुधर्मा एव
पूर्वभाविनः ॥

(एकादशे—विकृतौ कचित्प्रकृतिधर्मानतिदेशाधिकरणे

साकमेधीयन्याये सूत्राणि १९-२२)

विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वान्तत्वात् स्यादथवाशिष्टम् ॥ १९ ॥

अपि वा क्रमकालसंयुक्ता सद्यः क्रियेत तत्र विधे-

रनुमानात्प्रकृतिधर्मलोपः स्यात् ॥ २० ॥ कालो-

त्कर्ष इति चेत् ॥ २१ ॥ न तत्संबन्धात् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

साकमेधेष्टयस्तिष्ठो व्यह्वे स्युः सद्य एव वा ॥

प्रातरादेर्द्वयोरह्नोः सत्त्वात्प्रकृतिवद्ब्रह्मे ॥ २२ ॥

साङ्गमुख्यानुरोधेन प्रातरादेर्विधानतः ।

श्रौतं सद्यस्वमन्यक्तु चोदकात्तेन दुर्बलम् ॥ २३ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेवनामके तृतीये पूर्वाणि श्रूयते—“अग्नयेऽनीकन्ते प्रातरष्टाकपालं निर्वैषेत् । मरुद्भ्यः सातपनेस्थो माष्यंदिने चरुम् । मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायमोदनम्” इति । ता एतारित्त इष्टयो ब्यहकालीनाः । यथा प्रकृतौ पूर्वैर्गन्धनवाधाना-
दिकम्, प्रतिपदीष्टिः— इति ब्यहकालीनत्वम्, तद्वत् । ननु प्रातर्माष्यंदिनसायंशब्दैरेक-
स्मिन्नेवाहिं त्रयः कालास्मिन्नामिष्टीनां विहिताः । तत्र । द्वयोरप्यहोः प्रातरादिकालस्य-
द्रावात् । पूर्वेषुः प्रातरादिकालेषु स्कायेषु तासामुपक्रमः । परेषुः प्रातरादिषु ताः समा-
पनीयाः । ततो ब्यहकालीनत्वम्— इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अत्र “अग्नयेऽनीकन्ते प्रातरष्टाकपालं निर्वैषेत्” इति साङ्गं प्रवानं प्रातः-
कालीनतया विधीयते । प्रातःशब्दश्च रैवत एकमेव प्रातःकालमाभिधाय पथेवत्यति ।
“प्रातराग्निहोत्रम्” इत्यादौ तद्दर्शनात् । तस्मात्साङ्गस्य प्रवानस्येकस्मिन्नेव प्रातःकाले
विधानात्सद्यस्कालीनत्वं श्रौतम् । चोदकेन तु—अन्वाधानाद्यङ्गं पूर्वेषुः प्रातः, प्रवानं परेषुः
प्रातः—इति कल्प्यते । उपदेशश्चोदकाद्वहकालीना । तस्मात्—एकाहकालीना इष्टयः ॥

(द्वादशे—अनुयाजाद्युत्कर्षप्रयाजान्तापकर्षाधिकरणे
तदादितदन्तन्याये सूत्रे २३-२४)

अङ्गानां मुख्यकालत्वायथोक्तमुत्कर्षं स्यात् ॥ २३ ॥

तदादि वाऽग्निसंबन्धात्, तदन्तमपकर्षं स्यात् ॥ २४ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रयाजेष्वपकर्षोऽनुयाजेषूत्कर्ष इत्यम् ॥

श्रुतमात्रे तदन्तेषु तदाद्येषु च वाऽग्निमः ॥ २४ ॥

अन्येषां मुख्यकालत्वान्मेवं व्युत्क्रमशः कतिः ॥

प्रयाजान्ते ह्यनुयाजादिके चैतौ समूहके ॥ २५ ॥

अग्निमीयपशौ प्रयाजानामपकर्षः श्रूयते—“तिष्ठन्तं पशुं प्रैयजन्ति” इति ।
प्रकृतौ हविष्यासादिने पश्चात्प्रयाजा इज्यन्ते । इहापि पशुसंस्तपनादूर्ध्वं हविष्यासा-

१ ग. च. “मकतुलीयम्” । २ त. ग. च. उ. “एवम्” । ३ ग. च. “उता” । ४ ग.
च. श्रुत । ५ ग. च. प्रयुजन्ति ।

इति पश्चादेव प्रयानाद्योदकेन प्राप्ताः । ते चात्र वचनाज्जीवित्वेव पशावपकृष्यन्ते ।
तथा सवनीयपशावतुषाञ्जानामुत्कर्षः श्रूयते—“आक्षिमास्तदूर्ध्वमनुशान्तिश्चरन्ति” इति ।
तत्र—प्रयानमात्रस्यापकर्षः श्रुतः । अनुयानमात्रस्य चोत्कर्षः । तावुभौ श्रुत्यनुसारेण
तैर्भेदाङ्गीकर्तव्यौ । यदि प्रयानान्तरस्याङ्गकलापस्यापकर्षः स्यात्, तदा प्रयानेभ्यः पूर्वभा-
विनामाचारसामिधेन्यादीनां ततोऽप्यपकर्षादयन्तव्यवहितानां प्रधानकालीनत्वं न स्यात् ।
प्रयानमात्रे त्वपकृष्टे सत्याचारदीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्यते । एवम्—अनुयानमात्र
उपकृष्टे तत् ऊर्ध्वभाविनां सूक्तवाक्योपुषाकादीनामनुत्कर्षात्प्रयानसार्धानिर्धनं विनश्यति ।
तस्यात्—प्रयानमात्रस्यापकर्षः, अनुयानमात्रस्योत्कर्षः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रकृतौ पदार्थानुष्ठानक्रमस्य कृतत्वात्, सक्रमागमेव पदार्थानां चोद्वेगेना-
तिदेशात् । व्युत्क्रमे सति पूर्वेण पदार्थनोत्तरपदार्थस्य जुद्धावनुसत्यापितत्वादनुष्ठानमेव
लुप्यते । तस्मात्—प्रयानान्तरस्याङ्गसमूहस्यापकर्षः, अनुयानादेरङ्गसमूहस्योत्कर्षः ।

(त्रयोदशे प्रवृत्त्या प्रोक्षणादीनां सौमिकपूर्वमाविताधिकरणे
सूत्रे २९—२९)

प्रवृत्त्या कृतकालानाम् ॥ २५ ॥ शब्दविप्रतिषेधाच्च ॥ २६ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

सावनेष्वैष्टिकानां किं सौमिकेभ्यो न पूर्वता ।

पूर्वता वाऽत्र नियमो नास्ति तद्धेतुवर्जनात् ॥ २६ ॥

प्रतिप्रस्थातुकर्तृत्वे ह्यध्वर्योरपि कर्तृता ।

प्रोक्षणाद्याः पुरा पश्चात्सौमिकाः स्युः प्रवृत्तितः ॥ २७ ॥

सोमे प्रातरनुष्ठेयोऽनुवाकः पठितः । ततः प्रैचरणीहोमादयः पठिताः । ततः सवनी-
यादयः । ते च चोदकैर्गतनिर्वापादिशुक्ताः । ततो बहिष्पवमानस्तोत्रं पठितम् । तत्र—अज-
र्हुर्होत्रे प्रातरनुवाकमैवं दत्त्वा तदानीमेव प्रतिप्रस्थातारभवं प्रेम्पयति—“प्रतिप्रस्थातः सवनी-
याक्षिर्वपस्व” इति । ततः प्रचरणीहोमादिभ्य ऊर्ध्वं प्राप्तोऽपि सवनीयपुरोडाशनिर्वापः
पूर्वस्थित्वेव प्रातरनुवाककाले प्रैषवशादपकृष्टः । सवनीयपुरोडाशानामलंकारप्रैषोत्कर्ष एव-
मास्मात्—“बहिष्पवमाने स्तुत आह—अग्नीदग्नीन्विहर, बर्हिः स्तृणोहि, पुरोडाशानलं
कुरु”—इति । एवं स्थिते सति प्रकृतौ निर्वापेत्तरपाकिनोऽलंकरणपूर्वभाविनः प्रोक्षणादथो
ये पदार्थाः, तेऽत्र चोदकप्राप्ताः, तेषां निर्वापवदपकर्षस्य, अलंकरणवदुत्कर्षस्य

१ क. तथाऽङ्गी । घ. च. तथा क° । २ ख. °निधानं न वि° । ३ ख. प्रचारणोपहो° ।
ग. च. प्रचलीयहो । ४ ग. च. °द्वारण° । ५ ग. च. °वैप° इ° । ६ ख. ग. च. °णीवहो° ।

चातुक्तवादुभयोर्मध्यकाल एवानुष्ठानं प्राप्तम् । तथा सति प्रचरणीहोमादिभिर्बहिष्कृत्यमा-
नान्तैः सौमिकवर्षैः प्रोक्षणादिषु दार्धान्यैरेष्टकानामेककालत्वेनानुष्ठानास्यैवार्थकलहे सति
नियामकभावाद्विच्छिन्नः क्रमः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—प्रातरनुवाकप्रचरणीहोमयोः सौमिकयोः पाठप्राप्तमनुक्रमं विच्छिद्य प्रेषविधि-
बलदृष्टिको निर्वापः प्रवृत्तः । तेन च निर्वापेण तदनन्तरभाविप्रोक्षणादिकं बुद्धावुपस्थाप्यते ।
न तु सौमिकं प्रचरणीहोमादिकं तदा केनचिदुपस्थाप्यते । ननु—निर्वापः प्रतिप्रस्थातृक-
तृकः, प्रोक्षणादिकमवधुर्कृतकम्—इति न निर्वापः प्रोक्षण्याद्युपस्थापकः—इति चेत् ।
नैवम् । प्रयोजकत्वेन निर्वापेऽध्वयोरपि कर्तृत्वात् । तस्मात्—ऐष्टिकाः प्रोक्षणाद्याः पूर्व-
मनुष्ठियाः पश्चात्सौमिकाः प्रचरणीहोमादयः ।

(चतुर्दशै वैकृतयूपकर्ममात्रापकर्षाधिकरणे यूपकर्मन्याये सूत्रम्—)

असंयोगान्तु वैकृतं तदेव प्रतिक्रियेत ॥ २७ ॥

चतुर्दशाधिकरणभारचयति—

यूपच्छेदापकर्षः किं तदन्ते श्रुत एव वा ।

प्रयाजवत्तदन्तत्वान्नयनं चापकृष्यताम् ॥ २८ ॥

अग्नीषोमप्रणयनं सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजावारवैषम्याच्छ्रुतमात्रापकर्षणम् ॥ २९ ॥

उद्योतिष्टोमे वैसर्जनहोमादूर्ध्वं प्राचीनवंशगतो बाहिराग्नीषोमे प्रणेतव्यः । सोमश्च
प्राचीनवंशे पूर्वमवस्थापित इदानीं हविषोमे प्रणेतव्यः । तयोरुभयोः प्रणयनादूर्ध्वं यूपच्छेद
आम्रातः । तदेतत्सर्वं सुखादिनात्प्राचीन औपवसथ्ये दिने प्राप्तम् । तत्र यूपच्छेदो दिन-
त्रयात्पूर्वमिन्द्राक्षकाळेऽपकृष्टः, “दीक्षातु यूपं छिनत्ति” इति तद्विधानात् । तस्मिन्वक्त्रे
प्रयाजन्यायेन तदन्ताङ्गसमूहस्यापकर्षणात्प्रणयनमव्यपकृष्यताम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रयाजाधारादीनामेकप्रधानं प्रत्यङ्गत्वेनैकप्रयोगान्तःश्रुतित्वादवश्यंभावी पर-
स्परक्रमः, इति प्रयानाधिकर्षे तदन्ताङ्गसमूहापकर्षा युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागङ्गम्,
यूपच्छेदस्त्वग्नीषोमीयपशोरङ्गमिति प्रणयनच्छेदनशोर्नाग्योन्यं क्रमोऽपेक्षितः । तस्मात्—
श्रुतस्य यूपच्छेदमात्रापकर्षः ।

१ ख. ग. च. “गीयहो” । २ ख. ग. च. “गीयहो” । ३ ख. ग. च. “गीयहो” । ४ छ.
“पयति-इ” । ५ छ. “तृत्वमस्ति” । प्रयोजकत्वात् । ६ ख. ग. च. “गीयहो” । ७ ख. छ.
“कपात्वा” । ८ ख. ग. च. “कयेव” । ९ ख. ग. च. छ. “मूहस्याप” । १० ख. छेदः
सर्वनाय” ।

(पञ्चदशे दक्षिणाग्निकहोमानपकर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रासङ्गिकं च नोत्कर्षेदसंयोगात् ॥ २८ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सवनीये पिष्टलेपफलीकरणहोमकौ ॥

उत्कृष्टव्यौ न वाऽऽद्यः स्यादनुयाजोत्तरत्वनतः ॥ ३० ॥

पश्वर्थाः स्युरनुयाजाः पुरोडाशगताविनौ ॥

उभौ होमौ प्रयोगस्य भेदाद्भोक्तव्यमर्हतः ॥ ३१ ॥

सवनीयपुरोडाशे पिष्टलेपफलीकरणहोमौ बोधकेन प्राप्तौ दृषदुत्पलकपालादिष्वश्रित्यो यः पिष्टलेपः, तदुद्वेगं जुह्वा चतुर्गृहीत आज्ये प्रक्षिप्य दक्षिणाग्नौ जुहोति । फलीकरणश्च येन तण्डुलकणा उच्यन्ते, तानपि तथा जुहोति । तन्नौ होमौ प्रकृतिवैदित्वाप्यनुयाजोत्तरत्वात् । ते चानुयाजा आग्निमाहतादूर्ध्वमुत्कृष्टा इति सूक्तवाक्यादिवैतौ होमावुत्कृष्टव्यौ—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—उत्कृष्ट्यमाणा एतेऽनुयाजाः पश्वर्थाः । नतु पुरोडाशार्थाः, पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धेर्नैव्यमाणात्वात् । उत्कृष्टौ तु पुरोडाशार्थाः । न च तयोः प्रसङ्गसिद्धिः, पशौ पिष्टाद्यभावेन तद्धोमासंभवात् । एवं च सम्युक्तप्रणयनवद्भोमयोः प्रयोगभेदावास्तव्यार्थैः सहोत्कर्षः ॥

(षोडशे पुरोडाशमिवासान्तस्य दर्शजनपकर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽपूर्वम् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशमिवासान्तस्यापकर्षोऽस्ति दर्शके ॥

न वाऽऽद्योऽस्त्वपकृष्टाया वैदेवैमुण्यहानये ॥ ३२ ॥

अमिवासात्परा वेदिरिति तत्कमबोधतः ॥

प्रागेव विहिता दर्श वेदिनातोऽपकर्षणम् ॥ ३३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु श्रुतित्वाऽऽच्छादनमाप्नोतम्—“भस्मनाऽभिवासयति” इति । तत ऊर्ध्वं वेदिनाम्नाता । तेनैव क्रमेण पौर्णमासीयागे प्रतिपद्यष्टुष्टानं कृतम् । दर्शयागे तु वेदेष्वर्च आगनातः—“पूर्वेदुरमावास्यायां वेदिं करोति” इति ।

१ ग. च. 'फले क° । २ ग. च. 'नीये पि° । ३ ग. च. 'फले क° । ४ ख. छ. दिव्य-
वशिष्टो । ५ ग. च. होतीति । ६ ग. च. होतीति ।

तत्र वेदेः पूर्वभाविनोऽभिवासनान्तरस्याह्नसमूहस्यापकर्षः कर्तव्यः । अन्यथा वेदेर्बैगुण्यप्र-
सङ्गात्—इति प्राप्ते,

ब्रूयः—यदि दर्शः पौर्णमासीविकारः स्यात्, तदा पूर्णमास्यां क्रूसः क्रमोऽतिदि-
श्येत । न त्वसौ विकार इति कश्चित्क्रमोऽत्र स्वातन्त्र्येणोक्तः । क्रमोक्तयनं च सर्वेषु
पदार्थेष्वाम्नातेषु पश्चात्पठ्यादिभिः संभवते । वेदिपदार्थश्चाभिवासनादूर्ध्वं दर्शपूर्णमाससा-
धारण्येनाऽऽप्नोतः । विशेषतस्तु दर्शयामे पूर्वह्येवाऽऽप्नोत्यते । तथासत्यभिवासनवेद्याः क्रम-
बोधात्प्रागेव दार्शिकवेदेः पूर्वदिनसंबन्धावगमात्तदेव तस्याः स्थानमिति वेदेरपि तावत्वात्स्य-
पकर्षः, तत्र कुतोऽभिवासनान्तरस्याह्नसमूहस्थापकर्षः ॥

(सप्तदशे सांतपनीयाया अग्निहोत्रानुत्कर्षकताधिकरणे सूत्राणि ३०—३४)

सांतपनीयां तूत्कर्षेदग्निहोत्रं सवनवद्वैगुण्यात् ॥ ३० ॥

अव्यवायाच्च ॥ ३१ ॥ असंबन्धानु नोत्कर्षेत्

॥ ३२ ॥ प्रापणाच्च निमित्तस्य ॥ ३३ ॥ संबन्धा-

त्सवनोत्कर्षः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

देवात्सांतपनीं सायं प्राप्ता चेदग्निहोत्रकम् ।

उत्कर्षति न वोत्कर्षः पौर्वापर्यस्य भावतः ॥ ३४ ॥

भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वादग्निहोत्रं स्वकालके ।

इष्टिमध्येऽपि हुत्वाऽथ यागशेषः समाप्यताम् ॥ ३५ ॥

चातुर्मास्येषु साकमेवनामके पर्वणि सांतपनीनाष्टिः श्रूयते—“ मरुद्ग्रहः सांतपनेभ्यो
माध्यन्दिने चरुम् ” इति तां वेष्टिं समाप्य सायंकालेऽग्निहोत्रं हूयते । यदि कदाचिद्दे-
विकान्मानुषाद्वा प्रतिवृत्तासेष्टिः सायमुपकान्ता, तदा सेष्टिरग्निहोत्रस्योत्कर्षमापादयति ।
कृतः—इष्टमग्निहोत्रयोः पौर्वापर्यसद्भावेनोष्टिं समाप्यैवाग्निहोत्रस्यानुष्ठेयत्वात्—इति
प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रयोगभेदावानयोः शास्त्रीयः कश्चित्क्रमोऽस्ति । सांतपनी तु स्वकालादध्रष्टा ।
अग्निहोत्रस्यापि तदध्रंशो मा भूदिति। इष्टिमध्येऽप्यग्निहोत्रं स्वकालेऽनुष्ठेय पश्चादिष्टिशेष
समापनीयः ।

१ ग. च. 'मोऽनाति' । २ क. 'वस्तु' । ३ क. 'बुराणा' । ४ ग. च. 'नीयान्तः गार्ह
चे' । ५ क. कृत्वाऽथ । ६ स. ग. च. 'नैविधिः' ।

(अष्टादशो-उक्थयानुरोधेन षोडश्युक्तर्षाधिकरणे सूत्रम्-)

षोडशी चोक्थयसंयोगात् ॥ ३५ ॥

अष्टादशधिकरणमारचयति—

उक्थयोत्कर्षं षोडशी नोत्कृष्येतोत्कृष्यतेऽथ वा ॥

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशिग्रहे ॥ ३६ ॥

ग्रहं पराश्वसुक्थेभ्य इत्यङ्गाङ्गित्वमासनात् ॥

सस्तोत्रे ग्रह उत्कृष्टे स्तोत्रकालः प्रबाध्यताम् ॥ ३७ ॥

उद्योतिष्टोमे षोडशिग्रहं प्रकृत्य श्रूयते—“ तं पराश्वसुक्थेभ्यो निर्गृह्णाति ” इति । तृतीयसवने सूर्योत्तमयात्रागोचरग्रहाख्यो गृह्णन्ते । तेभ्यः परस्तादयं षोडशी विहितः । यदि कदाचिद्द्वैवादुक्थग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कृष्येरन्, तदा तत् उर्ध्वं विहित-स्यापि षोडशिग्रहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः—पूर्वन्यायेन कालस्यानुसरणीयत्वात् । कालो ह्येवमाज्ञातः—“ समयाध्युषिते सूर्ये षोडशिः स्तोत्रमुपाकरोति ” इति । समशोऽस्तस-मयः, तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रप्रारम्भकालः । सोऽयमुत्कर्षं सति बाध्येत । तच्चायुक्तम् । पूर्ववाशिहोत्रस्य स्वकालमबाधितुमेष्वेष्टिमध्येऽनुष्ठानाङ्गीकारात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—‘ पराश्वम् ’ इतिशब्देनोक्थेभ्य उत्तरकालः षोडशिग्रहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो सुस्वस्य ग्रहस्य कालमबाधितुमुपसर्जनस्य स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रो ग्रह उत्कृष्टव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	३२६
सूत्राणि	३५	८५१

(१०० पाठ्यायस्य द्वितीयः पादः।)

(प्रथमे-वाजपेयपञ्चानां सर्वेषामेकदोषाकरणाविधर्मा-
नुष्ठानाधिकरणे, पदार्थानुसमथन्याये सूत्राणि १-३)संनिपाते प्रधानानामेकैकस्य गुणानां सर्वकर्म
स्यात् ॥ १ ॥ सर्वेषां वैकजातीयं कृतानुपूर्व-
त्वात् ॥ २ ॥ कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

द्वितीये पादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

वाजपेये किमेकैकपक्षी सर्वसमापनम् ॥
सर्वेषु वैकैकधर्म आद्यः साहित्यसिद्धये ॥ १ ॥
वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।
धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ २ ॥वाजपेये सप्तदशैषु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणविधौ जनादिसंस्काराः सर्वे
समापनीयाः । तथा सति—साङ्ग प्रधानं कर्तव्यम्—इति प्रयोगवचनेनावगतं धर्माणां
साहित्यं सिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति । प्रकृतानुपाकरणविधौ जनादीनां
साहित्यदर्शनात् । तस्मात्—अत्र काष्ठाऽनुसमयः, न तु पदार्थानुसमयः—इति प्राप्ते—ब्रूमः—“सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनां लभते” इति वचनात्पशुसाहित्यमवगतम् । तच्च
प्रबलम्, प्रत्यक्षेण ‘पशून्’ इत्यनेनैकाशब्देन प्रापितत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्ष-
शब्देन प्रापितम्, किं तु प्रयोगवचनेन परिकल्प्यते ।—यथेकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न
स्यात्, तदा कतिपयधर्मैकैकत्वेन साङ्गप्रधानानुष्ठानविधिनाऽऽपद्येत—इत्यर्थापातिः । चोद-
केनापि विवृता धर्मसाहित्यवचनमनुमीयते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनादुक्तम् ।
तस्मात् “वैधदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्ति” इत्यनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्य-
मवाधितम् ‘सर्वेषु पशुष्वेकैक उपाकरणादियमः कर्तव्यः’—इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्यु-
पेतव्यः, न तु काष्ठाऽनुसमयः । अस्मिन्नापि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं
न विरुध्यते । एकस्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नवर्माणामनुष्ठितत्वात् ॥१ क. ‘शौ कर्मसं’ । २ २ ख. ग. च. ‘समा’ । ३ ख. ग. च. छ. प्रसिध्यति । ४ ग.
च. न. इत्येतेनै ।

(द्वितीये—सहस्राश्वप्रतिग्रहणस्थले—एकैकस्थैकदा सर्वधर्मा-
नुष्ठानाधिकरणे काण्डानुसमन्याये वा मन्त्रम्—)

कारणादभ्यावृत्तिः ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रतिग्रहे तु बह्वश्वे पूर्वन्यायोऽस्ति वा न वा ॥

अस्ति तत्साम्यतो मेवं पुरोडाशस्य शोषतः ॥ ३ ॥

“यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कवाऽन्विषेत्” इति । अत्र शतसंख्या-
द्विगुणबह्वश्वप्रतिग्रहे बहुपुरोडाशेषु दाहप्रत्यक्षवचनेन साहित्यं प्राप्तम् । तत्र पूर्वन्यायेन
सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽधिश्चयणादिवर्माऽनुष्ठेयः—इति चेत् ।

मैवम् । तत्रेषु कथालेषु क्रमेण पुरोडाशानधिश्चित्य यावत्ता कालेन प्रथमपुरोडाशे
द्वितीयसंस्कारं कर्तुं भागच्छति, तावताऽतो शुष्को भर्षा भवति । तस्मात्—एकैकस्मिन्पु-
रोडाशे कृत्स्नधर्मसमापनम्—इत्येवं काण्डानुसमन्यायेऽभ्युपेतव्यः ॥

(तृतीये मुष्टिकपालादीनां समुदायानुसमयाधिकरणे सूत्रे ४-५)

मुष्टिकपालावदानाजनाभ्यजनवपनपाव-

नेषु चैकेन ॥ ४ ॥ सर्वाणि त्वेक-

कार्यत्वादिषां तद्गुणत्वाद् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

निर्वापे तु किमेकैकमुष्टेरस्यङ्कता न वा ॥

अस्यैकैकप्रतिष्ठानात्कपालादिषु तत्समम् ॥ ४ ॥

चतुरो निर्वपेन्मुष्टीनिति निर्वापसंश्रयाद् ॥

एकैकमुष्टेरं शत्वात्पदार्थत्वं चतुष्टये ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयाग्नीषोमीयनिर्वापयोः श्रूयते—“चतुरो मुष्टीनिर्वपति” इति ।
तत्र—एकैको मुष्टिमुष्टयन्तरनैरभ्येण प्रतिष्ठिति—इत्येकैकस्य मुष्टेर्निर्वापङ्कमूतपदा-
र्थवमिति । ततो द्वयोर्निर्वापयोः क्रमेण—एकं मुष्टिं निरूप्य, ततो द्वितीयमुष्टिः—
इत्येवमिति । पदार्थानुसमयः कर्तव्यः । एवं कथालोपधानादिषु योजनीयम् । द्वयोः पुरोडा-
शयोरपि क्रमेण—एकं कथालमुपधाया, पश्चाद्वितीयम्—उभयत्र क्रमेणोपधेयम्—
इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—यदि पदार्थत्वं लौकिकं स्यात्, तर्ह्येकस्य मुष्टेस्तदस्तु । इह तु—एकविधि-
गम्य एकः पदार्थः । विविध चतुःसंख्याविशिष्टानेव मुष्टीन्विदधाति—इति मुष्टिचतुष्टय-
मेकः पदार्थः । एकमुष्टिस्तु तदंशः, न तु पूर्णपदार्थः । एवम्—आशेषपुरोडाशे कषा-
लाष्टकोपधानमेकः पदार्थः । अग्नीषोमयि त्वेकादशकालोपधानम् । एवम्—सर्वत्रैकविधि-
विहितस्यैव पदार्थत्वात्त्रौशानामनुसमयोऽस्ति ॥

(चतुर्थे—अवदानस्य प्रदानान्तानुसमयाधिकरणे सूत्रम्—)

संपुक्ते तु प्रक्रमात्तदङ्गं स्यादितरस्य तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अवदानेऽनुसमयो होमान्ते वाऽवदानके ॥

पदार्थत्वं विधेयत्वात्तानुसमयस्ततः ॥ ६ ॥

अवद्यातिः प्रदानान्तोऽवदानस्य तदर्थता ॥

अतोऽनुसमयस्तत्र होमान्तात् न केवलात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“द्विर्हविषोऽवद्याति” इत्येकेन विधिना विहितत्वाद्द्विसंख्यावि-
शिष्टमवदानमेकः पदार्थः । ततस्तेनावदानमात्रेणानुसमयः कार्यः । आग्नेयस्य द्विरवदानं
कृत्वा तद्धोमात्म्येवाग्नीषोमयस्य द्विरवदानम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—अवदानं होमपर्थन्तमेकः पदार्थः । होमस्यावदानमन्तरेणानुपपत्तौ होमविधि-
नैवाऽऽस्ति होमार्थमवदानम् । अत एव “चतुरवत्तं जुहोति” इत्येकेन विधिना साव-
दानक एको होमपदार्थो विहितः । उपस्तरणाभिधारणाभ्यां सह यच्चतुरवत्तम्, तस्मिन्
विविधमवदानद्वित्वं विधातुम् “द्विर्हविषोऽवद्याति” इत्युच्यते । ततो होमान्तैस्यावदान-
स्यैकपदार्थत्वादान्तेयमवदाय कृत्वा यथादग्नीषोमोपावदानमित्यनुसमयः ॥

(पञ्चमे—अञ्जनादेः परिख्याणान्तानुसमयाधिकरणे सूत्राणि ७-९)

वचनात्तु परिख्याणान्तमञ्जनादि स्यात् ॥ ७ ॥

कारणाद्वाऽनवसर्गः स्याद्यथा पात्रवृद्धिः ॥ ८ ॥

न वा शब्दकृतत्वान्मयायमात्रमितरदर्थान्पात्रवि-

वृद्धिः ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ क. “दार्थवि” । २ ख. ग. च. तु संपूर्णः । ३ क. “लाङ्गोऽष्टाकालोप” । ४ ग.
च. “वांसितोऽनु” । ५ क. छ. तदर्थतः । ६ ख. ग. च. छ. “पुणेहोम” । ७ ग. च. “न्तास्थ” ।

यूपाञ्जनादिरैकः संघो वाऽनुसमीयते ॥

एकैकः पूर्ववन्मैवं वचनात्काण्डसंगतः ॥ ८ ॥

ज्योतिष्टोमोऽग्नीषोमीयपक्षौ—यूपस्य वृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणम्, अवश्यं संपूहनम्, यूपमुच्छ्रयं परितुंहणम्, मध्ये रशानया परिव्याणम्, इत्येते पदार्था आञ्जताः । ते वैक्यू-
पस्ते तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“एकयूपो वैकादशिनी वाऽन्येषां
यज्ञानां यूपा भवन्ति, एकविंशिन्यथमेवस्य” इति । तत्र बहुरूपेऽञ्जनादिरैकः पदार्थः
प्राज्ञातस्यपदार्थाकरणादिवदनुसमेतव्यः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“अञ्जनादिपरिव्याणान्तं यजमानो यूपं नावसूतेत्” इति वचनेन सजमानस्य
यूपस्यागनिषोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ॥

(षष्ठे दैवताद्यवदानेषु पदार्थानुसमयाधिकरणे सूत्राणि १०-१२)

पशुभागे तस्य तस्यापवर्जयेत्पश्वेकत्वात्

॥ १० ॥ दैवतैर्वैककर्म्यात् ॥ ११ ॥

मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात् ॥ १२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

किं दैवाद्यवदानेषु काण्डानुसमयोऽथ वा ॥

एकानुसमयोऽस्त्वाद्यः प्रकृतौ तस्य दर्शनात् ॥ ९ ॥

पश्वैक्यात्प्रकृतौ सोऽस्तु विकृतौ तद्वहुत्वतः ॥

सजातीयपदार्थानुसमयोऽनन्तरत्वात् ॥ १० ॥

अग्नीषोमीयपक्षौ श्रूयते—“दैवतान्धवदाय न तावत्येव होतव्यम्, सोविष्टकृ-
तान्धवद्याति । सोविष्टकृतान्धवदाय न तावत्येव होतव्यम्, ऐहान्धवद्याति” इति । तत्र—
प्रधानदैवतार्थानि, सिष्टकृतार्थानि इहामस्मार्थानि च, इति त्रिविधान्धवदानानि । तानि च
तेनैव क्रमेणारुह्यन्ते । प्राजापत्येषु सप्तदशसु पशुषु तानि चोदक्रमासानि । तत्र तेषां
त्रिविधानामवदानानां काण्डमैकैकस्मिन्पञ्चावमुसमेतव्यम्, तथा सति प्रकृतिसादृश्यत्वात्—
इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकृतौ पश्वेकत्वेन पदार्थानुसमयप्रसक्त्यभावादात् काण्डानुष्ठानम् । इह तु
पदार्थानुसमयो युज्यते । दैवावदानरूपमेकं पदार्थं सर्वेषु पशुषु संवाद्य पश्चात्सोविष्टकृतान्ध-

१ ल. ग. च. छ. पश्वेकत्वात् । २ ल. ग. च. च. दिशत्यर्थः । ३ ल. छ. “पूजति”
६ । ४ ग. च. “मयस्ता” । ५ ल. “प्रकृत्यर्थः” ।

दानम् । तच्च सर्वेषु कृत्वा पश्चाद्वैद्यावदानम् । एवं च सत्पुण्यकरणादिष्विव पशूनां साहि-
त्यमवाधितं भवति । ततः पश्चान्तर्थाय सत्वातीयो देवावदानरूपो यः पदार्थः स एव
सर्वेषु पशुष्वुत्पन्नसमेतस्य ॥

(सप्तमे नानाबीजेषु तल्लुखलादीनां तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि ११-१५)

नानाबीजेष्वेकमुल्लुखलं विभवात् ॥ १३ ॥

विवृद्धिर्वा नियमादानुपूर्वस्य तदर्थत्वात् ॥ १४ ॥

एकं वा तण्डुलभावाद्धन्तेस्तदर्थत्वात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु नानात्वमुल्लुखलं उत्तरेकता ॥

अजिनास्तरणादीनां भिन्नत्वात्स्यादनेकता ॥ ११ ॥

स्तरणादौ तण्डुलान्ते पदार्थैकत्वादनेकता ॥

उल्लुखलैक्यं नीवारइयामाकादिष्ववस्थितम् ॥ १२ ॥

राजस्ये नानाबीजैराम्नाता—“अग्नये गृह्यतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणाम् ” “ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम् ” इत्यादि । तत्र तेषां
बीजानामवधातौ यानिनास्तरणादयश्चोदकेनातिदिष्टाः । कृष्णाजिनास्तरणमुपल्लुखलस्यान-
नम् । तत्र बीजावाधोऽवधतः शूर्पेण परावपणं कणेभ्यस्तण्डुलानां विवेचनम् । ते चैते
कृष्णाजिनास्तरणादयः पृथक्विविभिर्बहिर्वाह्निभिः पदार्थाः । ततो नानाबीजेषु कृष्णा-
जिनास्तरणमुत्पन्नसमेतस्य । तथासति यावत्स्यो बीजनातयस्तावन्ति कृष्णाजिनानि । तद्वदु-
ल्लुखलस्याप्यनेकत्वम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“व्रीहीनवहन्ति ” इति विहितोऽवधतः एकः पदार्थः । स च कृष्णाजि-
नास्तरणादितण्डुलान्तिपदस्यवसानः । तं च पदार्थं कृष्णव्रीहियनुष्ठाय श्यामाकेषु स एव
पदार्थोऽनुष्ठेयः । तथा सत्यनुक्रमेणैकैवोत्पन्नं सर्वेषु बीजेष्वन्वेतुं शक्नोति । तत उल्लुखल-
कृष्णाजिनादीनां नास्त्यनेकत्वम् ॥

(अष्टमे-अग्नीषोमीयपशौ प्रयाजानुयाजयोः पात्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

विकारे त्वनुयाजानां पात्रभेदोऽर्थभेदात्स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ क. छ. “कादावच” । २ क. छ. “ताजिन्” । ३ क. “मेगोष्ट” ।

प्रयानुयाजसिद्धये पात्रैक्यमुत भिन्नतां ॥

एकोपमृष्टयोरर्थे वृष्टाऽतो विकृतौ तथा ॥ १३ ॥

विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु शुद्धाज्यपृषदाज्ययोः ॥

एकपात्रे ग्रहासक्तद्वैक्यं प्रकृतौ द्वयोः ॥ १४ ॥

अग्नौपोमीयपशौ प्रयानुयाजसाधनद्वयं धारयितुमेकमेव पात्रं कर्तव्यम् । कुतः—
प्रकृतानुभयार्थस्याऽऽज्यस्यैक्येवोपभूता धृतत्वेन विकृतावापि तदतिदेशात्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—प्रकृतिवस्तेनोऽऽज्येन प्रयाना इज्यन्ते । अनुयाजान्तु पृषदाज्येन यज्यन्ते—
“पृषदाज्येनानुयाजान्यजति” इति तद्विधानात् । पृषदाज्यं नाम दधिमिश्रमाज्यम् ।
नहि शुद्धमिश्रयोरकेन पात्रेण धारणं भवति । तस्मात्—अत्र पृथक्पात्रम् ॥

(नवमे नारिष्ठहोमस्थोपहोमपूर्वताधिकरणे, नारिष्ठन्याये,

सूत्राणि १७—२०

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वमन्ते स्यान्न ह्यचोदितस्य

शेषान्नातम् ॥ १७ ॥ मुख्यानन्तर्यपात्रेयः, तेन

तुल्यश्रुतित्वादशब्दत्वात्पाठतानां व्यवायः स्यात्

॥ १८ ॥ अन्ते तु बादरायणस्तेषां प्रधानशब्द-

त्वात् ॥ १९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः किं नारिष्ठेभ्यः पुरा न वा ॥

प्रत्यक्षपाठान्मुख्यस्य सामीप्यायास्तु पूर्वता ॥ १५ ॥

प्राकृते प्रथमो बोधो वैकृते चरमस्ततः ॥

नारिष्ठहोमाः पूर्वं स्युरूपहोमास्तु पृष्ठतः ॥ १६ ॥

अन्यादिदेवतायुक्तानां कृत्तिकान्तिशत्राणाभिष्टयः काम्या विहिताः—“अग्नये कृत्ति-
काम्यः पुरोडाशमष्टाकपालम्” इत्यादयः । तत्र प्रधानहोमाः “आर्क्षेनः पातु कृत्तिकाः”
इत्यादियाज्यानुवाक्यापुरःसरं ह्यन्ते । तत्रोपहोमा एवमाग्नाताः—“सोऽत्र जुहोति—
अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाम्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, दुल्लायै स्वाहा” इति । नारिष्ठहो-
माश्च चोदनेन प्राप्ताः । “दश ते तैत्तरीयो यज्ञ यज्ञियाः” इत्यादिभिर्मन्त्रैराज्याहुतयो

१ ख. छ. “हावोगाद्वज्यै” । २ ग. च. संभवति । ३ ग. च. “न्यापुष्टौ” । ४ ग. च.
छ. श्यन्ते । ५ ख. ग. च इत्यादि । छ. इत्यादयः । ६ क. ख. तत्त्वो ।

नारिष्ठहोमाः । एतेभ्यो नारिष्ठहोमेभ्यः पूर्वमुहोमाः कर्तव्याः । कुतः—“ अष्टाकपालं निर्वेत् ॥ ” “ सोऽत्र जुहोति ” इति प्रत्यक्षपाठेन मुख्यसामीप्यमुहोमानां प्रतीयते । तेचातिदिष्टैर्नारिष्ठहोमैर्व्यवधाने वाच्येते । तस्मादुहोमानां पूर्वत्वम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—नस्त्रेष्टिरूपा विकृतिर्विधीयमाना स्वोपकारकमङ्गजातमप्येदते । तदा चोदकः प्राकृतं नारिष्ठहोमादिकमङ्गं बोधयति । प्रत्यक्षवाक्यं तु वैकृतमुहोमादिकम् । तयोर्मध्ये वल्लोपकारितया नारिष्ठहोमाद्यङ्गत्वं सहसा बुध्यते । उपहोमाद्यङ्गता त्वकारे काल्यते पश्चाद्बुध्यते । नतेः प्रधानप्रत्यासत्त्या नारिष्ठहोमाः पूर्वमप्युच्यन्ते । उपहोमाः पश्चादनुष्ठेयाः ।

(दशमे विदेवनादीनामभिषेकपूर्वताधिकरणे सूत्रम्—)

छतदेशानु पूर्वेषां स देशः स्यात्तेन प्रत्यक्षसंयोगा-
न्यायमात्रमितरत् ॥ २१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिषेच्यप्राकृताङ्गसमासौ देवनादिकम् ॥

मध्ये वा पूर्ववत्सर्वसमासौ देवनादयः ॥ १७ ॥

अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात्पूर्व प्रत्यक्षपाठतः ॥

देवनाद्यास्ततो मध्ये माहेन्द्रस्तोत्रतः पुरा ॥ १८ ॥

राजसूये सोमयागस्याभिषेचनीयस्य सनिधौ विदेवनशौनःशेषास्यानाभिषेकः क्रमेणाऽऽ-
मनातः । तत्र—अभिषेचनीये चोदकप्राप्तमङ्गजातं नारिष्ठन्यायेन प्रथमं समाप्य पश्चाद्वि-
देवनादयः कार्यः—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—“ माहेन्द्रस्तोत्रं प्रत्याभिषिच्यते ” इति वाक्येन तस्य सोमयागस्य मध्येऽ-
भिषेकोऽपकृष्टः । अभिषेकात्पूर्वप्रातिविं विदेवनादीनां प्रत्यक्षपाठप्राप्तम् । ततो माहेन्द्रस्तो-
त्रादपि पूर्वस्मिन्काले प्रयानाचारवद्विदेवनादीनामपकर्षः कर्तव्यः ॥

(एकादशे—सावित्रहोमादीनां दीक्षणीयपूर्वप्रयोगाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत् ॥ २२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ छ. तत्त्वति° । २ ग. च. पकृतं । ३ ख. तु विकृ° । ४ छ. °काति° । ५ छ.
°नादयः । म° । ६ छ. °पूर्व म° । ७ ग. च. °लं हि वि° । ८ ख. ग. च. °विदे° ।

चयने दीक्षणीयादि सावित्राद्यथवा पुरा ।

प्राकृतत्वादिहाऽऽद्यः स्याद्यन्त्यः प्रत्यक्षपाठतः ॥ १९ ॥

अक्षिचयने “सावित्राणि जुहोति” इति सावित्रहोम आघ्रातः । ततो महता प्रवन्धे-
नोत्तासंभरणादिक्रमाम्नाय पश्चात् “आद्यावैष्णवमेकादशकषाळं निषेधेदीप्तिथमागः”
इत्यादिना दीक्षणीयादिक्रमाम्नातम् । तत्र दीक्षणीयादिकं प्रकृतौ वल्लोपकारतया शीघ्रं
बुध्यमानवात्सावित्रहोमादिभ्यः पूर्वमनुष्ठेयम्—इति चेत् ।

भैवम् । प्रत्यक्षपाठेन क्रमावगमात् । चोदकप्राप्त्यापि दीक्षणीयादेशिकाण्डे सावित्रा-
दिभ्य ऊर्ध्वं पुनः पाठात्सावित्रादिष्वनुष्ठेयेषु पश्चादनुष्ठानं कार्यम् ।

(द्वादशे यजमानसंस्काराणां स्वमप्रतिमोक्तापूर्वभाविता-
धिकरणे सूत्रम् —)

संनिपातश्चेयथोक्तमन्ते स्यात् ॥ २३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चयने स्वमप्रतिमोक्ताः पुरोत स्वाभिसंस्कृतिः ।

पाठादाद्योऽन्तिमः क्लृप्तक्रमात्पाठस्य न क्षतिः ॥ २१ ॥

अक्षिचयने दीक्षणीयादेरूर्ध्वं स्वमधारणमाप्नातम् । कण्ठे घृतः सञ्जृप्ति लम्बमानः
सौवर्ण आभरणविशेषो स्वमशब्दार्थः । उक्तास्थितोऽग्निः शिष्येऽवस्थापितः कण्ठे धार्य-
माण उरःप्रदेशं यथा न दहति तथा व्यवधायकत्वेन तद्धारणम् । अत एव ब्राह्मणम्—
“स्वममन्तरं प्रतिमुख्यतेऽमृतमेव मूत्रोरन्तर्धत्ते” इति । यजमानसंस्काराश्च वचनादयः प्रकृतौ
दीक्षणीयानन्तरभाविन इह चोदकेन प्राप्ताः । तेभ्यः पूर्वमेव स्वमप्रतिमोक्तः कार्यः, तस्य
प्रत्यक्षपाठात्सावित्रादिषु तस्याऽऽहतत्वात्—इति चेत् ॥

भैवम् । यजमानसंस्काराणां दीक्षणीयानन्तर्यं प्रकृतौ वल्लम् । स्वमस्य तु पाठेन
तत्कल्परनीयम् । तस्मात्संस्काराः पूर्वभाविनः । न च सावित्रदृष्टान्तो युक्तः, दीक्षणीयाया
इव संस्काराणां स्वमप्रतिमोक्तादूर्ध्वं पुनः पाठामावात् । न च दीक्षणीयानन्तर्यं वाचिते
स्वमप्रतिमोक्ताऽवैयर्थ्यम्, स्वरूपबोधनेन चरितार्थत्वात् । ततो स्वमप्रतिमोक्तः
पश्चात्कार्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविंस्तरे पञ्चमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१२	३३८
सूत्राणि	२३	८७४

(पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः)

(प्रथमे प्रयाजादीनामेकादशादिसंख्यायाः सर्वसंपाद्यता-
धिकरणे सूत्रे १—२)

विवृद्धिः कर्मभेदात्पृषदाज्यवत्तस्य तस्योपदिश्येत
॥१॥ अपिवा सर्वसंख्यत्वाद्विकारः प्रतीयेत ॥२॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

एकादश प्रयाजाः किं प्रत्येकं स्यादुतान्वथा ।

संख्यावृद्धिरिहाऽऽद्योऽस्तु प्रतिमुख्यं गुणो यतः ॥ १ ॥

प्रत्येकं समुदाये वा स्वरूपेण न सिध्यति ।

संख्यावृद्धिः प्रयोगात्तु साऽऽवृत्त्या संभविष्यति ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“एकादश प्रयोजान्यजति” इति । तत्र चोदकप्राप्तेषु पञ्चतु प्रयोजेष्वेकैस्त्रेयमेकादशत्वसंख्या युक्ता । कुतः—प्रयाजातुद्दिश्य संख्यागुणे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्याभ्युपेयत्वात्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—नह्येकैवैव प्रयाजस्य स्वरूपमौत्रेणैकादशत्वसंख्या संपादयितुं शक्या । नात्र पञ्चप्रयाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽस्ति । तस्मात्—प्रयोगद्वारां संपादनीया । प्रयोगस्य चाऽऽवर्तयितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजाद्विरावर्त्य पुनरपि चरमप्रयोजे सहस्रवर्तिते सत्वे-
कादशत्वसंख्या संपद्यते ।

(द्वितीये प्रथमोपसङ्गस्य स्वस्थानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

स्वस्थानात्तु विवृद्धेरन्कृतानुपूर्व्यत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आवृत्तिरुपसत्स्वेषा संघस्यैकैकगाऽथ वा ।

त्रिरध्यायं पठेत्पादाविव स्यात्समुदायगा ॥ ३ ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्त्येति प्राकृतक्रमसिद्धये ।

एकैकस्या द्विरग्यासे षट्संख्याऽपि प्रसिध्यति ॥ ४ ॥

अग्नी श्रूयते—“षडुपसदः” इति । तत्र चोदकप्राप्तानां तिसृणामुपसदां पूर्वग्यासे-
नाऽऽवृत्त्या षट्संख्या संपादनीया । सा चाऽऽवृत्तिदण्डकालवत्समुदायस्य युक्ता । यथा
दण्डेन भूप्रदेशो संभिमानः पुरुष आमूलाग्रं कृत्वा दण्डं पुनः पुनः पातयति,

१ व. च. “वृद्धेति” । २ ल. ग. च. छ. “कस्य प्रयाजस्ये” । ३ ल. ग. च. छ. “पात्र
गुप्तीयेयमेका” । ४ ल. च. “या सा सं” । ५ क. “से सा सं” ।

न तु दण्डास्य प्रत्ययवत् पृथगावृत्तिं करोति । यथा “त्रिवारं रुद्राध्यायं नयति” इत्यत्र हस्तस्य एवाध्याय आवर्त्यते । न त्वध्यायैकदेश एकैकोऽनुवाकः पृथगेव त्रिः पठ्यते, तथा तिसृणामुपसदां समुदाय आवर्तनीयः—इति चेत् ॥

मैवम् । प्राकृतक्रमवाक्यप्रसङ्गात् । प्रकृतौ हि दीक्षानन्तरमाविनि दिने होतव्या प्रथमोपसत्, तत ऊर्ध्वदिने द्वितीया, तत ऊर्ध्वदिने तृतीया । ता एताः सकृदनुष्ठाय पुनस्तद्विनादिनंऽनुष्ठेयमानायाः प्रथमायाः प्रथमास्त्वमेवेति, चतुर्थीत्वमायाति । तस्मात्—प्राकृतक्रमसिद्धये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यस्य ततो द्वितीयां द्विरभ्यस्येत्—इत्येवं स्वस्थानाविबृद्ध्या तासामावृत्तिः कार्या । नचाध्यायदृष्टान्तो युक्तः, अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वात्, अध्वार्यैस्त्वैव चाऽऽवृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्थोऽसत्त्वमस्ति । तस्मात्—प्रत्येकमुपसदावर्तनीया । अनेन न्यायेन प्रयानानामेकादशत्वसिद्धये स्वस्थानविबृद्धावुत्तमः प्रयानांश्चिरम्पदनीयः ॥

(तृतीये सामिधेनीष्वागन्तूनामन्ते निवेशाधिकरणे सूत्राणि ४-६)

समिध्यमानवर्ती समिद्धवर्ती चान्तरेण धाध्याः स्युर्या-
वापृथिव्योरन्तराले समर्हणात् ॥ ४ ॥ तच्छब्दो
वा ॥ ५ ॥ उष्णिक्कुभोरन्ते दर्शनात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सामिधेन्येकविंशत्यामागन्तोर्मध्यतः स्थितिः ॥

अन्ते वा मध्यतो धाध्याशब्दितानां तथेक्षणात् ॥ ५ ॥

इध्यमानेद्धर्त्योस्ता मध्ये धाध्या विधानतः ॥

आगन्तूनामधाध्यानां निवेशोऽन्ते हि युज्यते ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु श्रूयते—“एकविंशतिमनुज्यात्यतिष्ठकामस्य” इति । तत्र पठिताः सामिधेन्य ऋच एकावशैव । “त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुतमाम्” इति विधानादावृत्त्या पञ्चदश संगच्छन्ते । अवशिष्टानां षण्णाष्टुर्धां दशतरीपठितानामागमेन संख्यापूर्णा वक्ष्यते । तस्य चाऽऽगन्तोर्मन्त्रस्य सामिधेनीनां श्रूयमाणानां मध्ये निवेशो युक्तः । कुतः—धाध्याशब्दोऽदितानामागन्तूनां मन्त्राणां मध्ये निवेशदर्शनात्—इति चेत् ॥

मैवम् । धाध्यानां मध्यदेशस्य विहितत्वात् । “इयं वै समिध्यमानवती, अतो

१ छ. “तु । एवं हि मं” । २ छ. छ. ततोऽर्धं । ३ छ. ग. च. छ. “स्य चाऽऽ” । ४ ग. च. “वत्यौ स्तो मं” । ५ क. “धेन्यश्च । छ. ग. च. छ. “धेन्युच” । ६ छ. ग. च. “चां दासं” । ७ ग. च. “व्यसदे” ।

समिद्धवती, यदन्तरा तद्वाध्या ” इति श्रूयते । पठितास्वेकादशसु सामिधेनीषु “समि-
ध्वमानो अश्वरे ” इत्यसाकृष्टयो, “समिद्धो अश्व आहुत ”—इत्यसौ नवमी । तयो-
र्मध्यं घाध्यानां स्थानम् । घाध्यात्वं च न सर्वेषामागन्तुमन्त्राणाम् । किं तु केषांचिदेव,
“तृयुषानवत्यौ घाध्ये ” इत्यादिविशेषविधानात् । “तृयुषाणां अमर्त्यः ” इत्यादिकृत-
रद्वयमित्यर्थः । न च घाध्यानामिवेतरेषामागन्तूनां मन्त्राणां पठितसामिधेनीकमाविच्छे-
देन मध्ये निवेदानाय किञ्चित्समागमास्ति । तस्मात्—आगन्तूनामन्ते निवेशः ॥

(चतुर्थं बहिष्पवमान आगन्तूनां पर्यासोत्तरकालताधिकरणे
सूत्राणि ७—१२)

स्तोमविवृद्धौ बहिष्पवमाने पुरस्तात्पर्यासादागन्तवः
स्युस्तथाहि दृष्टं द्वादशाहे ॥ ७ ॥ पर्यास इति
चान्ताख्या ॥ ८ ॥ अन्ते वा तदुक्तम् ॥ ९ ॥
वचनानु द्वादशाहे ॥ १० ॥ अतद्विकारश्च ॥ ११ ॥
तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धौ किमागन्तोर्मध्येऽन्ते वाऽस्तु मध्यतः ॥

द्वादशाहवद्व्ययत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यतः ॥ ७ ॥

इदमाश्रयते—“एकविशेनातिरात्रेण प्रजाकामं याजयेत् । विण्वेनौनस्क्रामम् ।
अयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम् ” इति । तत्र प्रकृतौ बहिष्पवमानस्तोत्रे त्रयस्तुचा भवन्ति
“उपसमै गायता नरः ”—इत्यादिशेकः, “दविद्युतस्या रुचा ”—इत्यादिद्वितीयः,
“धर्ममानस्य ”—इत्यादिस्तृतीयः । तेषु त्रिषु तृचेषुर्ध्वमानेन त्रिवृत्ततोभो भवति ।
न त्वत्र पञ्चदशसप्तदशस्तोमानामिवाऽऽवृत्तयामनरिति । स च बहिष्पवमनो विकृताव-
तिरात्रे चोदकेन प्राप्तः । तत्र त्रिवृत्ततोमं बाधितुमेकविंशतिस्तोमा विहिताः । बहिष्प-
मान आवृत्तगौने भानाभावात् । त्रिषु तृचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंशस्तोमपूरणा-
भावात् । तत्पूरणाय चत्वारस्तुचा आगमयितव्याः । त्रिणवस्तोमपूरणाय षट्स्तुचाः ।
अयस्त्रिंशेस्तोमपूरणायाष्टौ तुचाः । ऋगागमनं चोपरिष्टाद्वक्ष्यते । तेषां चाऽगन्तूनां
मन्त्राणां प्राकृतबहिष्पवमानमध्ये निवेशः कार्यः । कुतः—द्वादशाहे तदर्शनात्—
इति प्राप्ते,

१ ख. ग. च. “वस्य” इ^१ । २ ख. “माने वि” । छ. “मानवि” । ३ ख. ग. च. “मान”
४ ख. “मिर्नवभिर्ऋ” । ५ ख. “ऋत्तोम” ।

ब्रूमः—द्वादशाहे हि^१ वचनमेवमाज्ञायते—“स्तोत्रियातुल्यौ तृवौ भवतः, वृषभक्त-
स्तृचा भवन्ति, तृचै उत्तमः पर्यासः” इति । अयमर्थः—प्राकृतानां बहिष्यवमानगतानां
त्रयाणां तृचानां स्तोत्रीयः, अतुल्यः, पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि । अत्र चोदकागतयोरनु-
रूपपर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषभच्छब्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्याः—इति । तत्रैवमतिरात्रे मध्य-
निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्—कलसकममवाधितुमागन्तुनामन्ते निवेशः ॥

(पञ्चमे बहिष्यवमान एवाऽऽगन्तूनां साक्षां मध्ये
निवेशाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अन्ते तूत्तरयोर्दध्यात् ॥ १३ ॥ अपि वा

गायत्रीबृहत्पुष्टु वचनात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आर्भवे साक्ष आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाऽग्रिमः ॥

पूर्ववच्चाणि यज्ञस्येत्युक्त्या मध्ये निवेशनम् ॥ ८ ॥

पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे माध्यदिनाभिवर्हिष्यवमानयोश्चोदकप्राप्तौ पञ्चदश-सप्तदशस्तोमौ
वाधितुमेकवर्षादिविद्वस्तोमो वचनादनुष्ठीयते । तत्र बहिष्यवमानवह्वागमने न भवति,
किं तु—सोमागमनेन स्तोमपूर्णम्—इति दशमे वक्ष्यते । तस्य चाऽग्रान्तोः साक्षः पूर्वो-
क्तानामृचाभिधाने निवेशात्यजितानां तृचानां मध्ये तस्मात् चरं तृचै गातव्यम्—इति
प्राप्ते,—

ब्रूमः—“त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि—गायत्री, बृहती, अनुष्टुप् । अत्र ह्येवाऽऽ-
वपन्ति, अत एवोद्वपन्ति” इति हि विशेष आज्ञायते । अयमर्थः—स्तोमस्य विद्वद्वये
साम्नि आवापः क्रियते, हासाय चोद्वपः । तावुभाववापोद्वागौ गायत्र्यादिवैव, नान्यत्र—
इति । “उच्चा ते जातमन्त्रसः—” इत्येष माध्यंदिनवमानस्याऽऽश्वस्तृचः । “स्वादिष्ठया”—
इत्येष आर्भववमानस्य । तावुमौ गायत्रीछन्दस्कौ, तथोरावापः । ननु त्रिष्टुब्जगतीछन्द-
स्कयोरन्ययोस्तृचयोः सोमाऽऽवपनीयम् ॥

(षष्ठे ग्रहेष्टकादीनां क्रत्वग्निशेषताधिकरणे सूत्रे १९-१९)

ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यं सवनचित्तिशेषः स्यात् ॥ १५ ॥

१ ग. च. हि बहिष्यवमानवच । २ ग. च. स्तोत्रीया । ३ ग. च. तत्र । छ. ततः ।
४ छ. “वृषभच्छब्द” । ५ छ. मध्ये नि । ६ छ. ग. च. छ. सोमागमनेन । ७ छ. “स्तृच” । ८ क.
छ. साक्षमात्रा । ९ छ. “स्वादि” । १० छ. समापनीयम् । ग. च. सवापनीयम् ।

कत्वमिशेषो वा चोदितत्वादचोदनानुपूर्वस्य ॥ १६ ॥

पञ्चाधिकरणमारचयति—

अदाम्यग्रहचित्रिण्यावक्त्रे किं सवने चितौ ॥
यागेऽग्नौ वाऽत्र दृष्टत्वाद्याद्य आवर्त्यतां ततः ॥ ९ ॥
यागाभ्योः फलवत्त्वेनानारभ्योक्ते तदङ्गके ॥
सवने सवने तस्माद्गैवाऽऽवृत्तिश्चितौ चितौ ॥ १० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“द्योऽदाम्यं गृहीत्वा सोमाय यजते” इति, “चित्रिणीहस्त-
घाति” इति च । तत्र ग्रहाणां सवननिष्पादकत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टम् । अदाम्यग्रहस्यापि
सवननिष्पादकतया सवनाङ्गत्वे सति प्रतिसवनमदाम्य आवर्तनीयः । तथेष्टकौभिश्चित्तिनिपात्ति-
दर्शनाच्चित्रिणीनामिष्टकानां चित्यङ्गत्वे सति प्रतिचयनं चित्रिणीनामावृत्तिः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—सोमवागः फलवान्, न तु सवनम् । तथैवाग्निः फैलोपेतः, न तु चितिः ।
तत्रानारभ्याघातस्य वाक्यार्थबन्धः फलवत्त्वेन युक्त इति सवनचयने प्रत्यनङ्गत्वात्प्राप्ति-
तयोरवृत्तिः ॥

सवने चित्रिण्यादीनां मध्यमचितावुपधानाधिकरणे सूत्राणि १७-१९)

अन्ते स्युरव्यवायात् ॥ १७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च

॥ १८ ॥ मध्यमायां तु वक्ष्यन्नाद्वाह्यवत्यः ॥ १९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

चित्रिण्यादेरुत्तमायासुपधानं पुराऽथवा ॥
अव्यवायादुत्तमायां मध्यमायां तु वाक्यतः ॥ ११ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ चित्रिण्यादेरनारभ्याधीताया इष्टकाया उपधानं युक्तम् । तथा
सति प्रकरणाधीतानां वल्लसकमाणाभिष्टकानां परस्परव्यवधानं न प्रसज्यते—इति चेत् ॥

मैवम् । “यां वां च ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीवात्, तां मध्यमायां चितौ” इति
वाक्येनानारभ्याधीतेन—ब्राह्मणेन विहितानामिष्टकानां मध्यमचितौ निवेशः ॥

(अष्टमे लोकंप्रणतः पूर्वै चित्रिण्याद्युपधानाधिकरणे सूत्रम्—)

प्राग्लोकंप्रणयाः, तस्याः संप्रणार्थत्वात् ॥ २० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

लोकंप्रणत ऊर्ध्वं स्याच्चित्रिण्युत ततः पुरा ॥

बादरायणद्वयोर्ध्वं पूरणोक्तेस्ततः पुरा ॥ १२ ॥

“चित्रिणीरूपदधाति” “वज्रिणीरूपदधाति” “भूतेष्टका उपदधाति” इति विहितं चित्रिण्यादिकं मध्यमायां चितौ लोकंप्रणभिधाय इष्टकाया ऊर्ध्वमुपवेष्टम् । कुतः—बादरायणेन तथा दृष्टत्वात् । “अन्ते तु बादरायणः”—(५।२।१९) इति सूत्रेण बादरायणस्य मतसुप्रसृतम् । तं ह्यारम्भतूनामन्ते निवेशमाह । लोकंप्रणा च प्रकरणप्रतिष्ठानामैन्तिषेष्टका । ततस्तस्या ऊर्ध्वं चित्रिण्यादिकम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“लोकं पृण, छिद्रं पृण”—इत्यनेन मन्त्रेणोपधीयमानेष्टका लोकंप्रणा । तस्याः कर्मभूतत्वादिदोषपरिहारेण संपूर्तिहेतुत्वं मन्त्रलिङ्गादभ्यास्यते । ब्राह्मणेऽप्येवमाभ्यासम्—“यदेवास्थानं यच्छिद्रम्, तदेतथा परिपूरयति—लोकंप्रण, छिद्रं पृण”—इति । यद्वेतस्या इष्टकाया ऊर्ध्वं चित्रिण्यादय उपधीयन्ते, तदानीं चित्रिण्यादिगते ऊनत्वाच्छिद्रे न पृथ्वीताम् । तस्मात्—लोकंप्रणतः पूर्वै चित्रिण्याद्युपधानम् ॥

(नवमे-इष्टिसंस्कृतेऽष्टावशिहोत्राद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २१-२९)

संस्कृते कर्म संस्काराणां तदर्थत्वात् ॥ २१ ॥

अनन्तरं व्रतं तद्भूतत्वात् ॥ २२ ॥ पूर्वै च लिङ्ग-

दर्शनात् ॥ २३ ॥ अर्थवादो वाऽर्थस्य विद्यमान-

त्वात् ॥ २४ ॥ न्यायविप्रतिषेधाच्च ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाऽष्टिहोत्रकम् ॥

आधानेनाग्निनिष्पत्तेस्तस्माच्चे कर्म संभवेत् ॥ १३ ॥

आधानस्यानपेक्षस्य नाग्न्युत्पादकता मता ॥

समुच्चितस्य हेतुत्वात्कर्म स्यादिति संस्कृते ॥ १४ ॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः कियन्ते “द्वादशसु रात्रिष्वनुनिषेधत्”

१ ग. च. ‘के ततः’ । २ ग. च. स. ‘वाऽऽ’ । ३ स. ‘मन्त्रे’ । ४ ग. च. ‘पृथ्वी’
नतादिः ।

इतिष्टिकाखविधानात्ताम्यः पुरा द्वादशमु दिनेष्वशिशोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाऽऽह्वनी-
याद्यन्नेर्निषत्त्वात्—इति श्रुतिः,

ब्रूमः—आधानेन एवमानिष्टिनिरेपेक्षेण नाऽऽह्वनीयाद्यशिरुपपद्यते । अन्यथा एवमाने-
ष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च विकल्पः, आधानमुपनीष्य तस्मादुत्तरकाले विधानात् । तत
इष्टिभिः समुच्चित्वैवाऽऽधानमन्युत्पादकम्—इतिष्टिभिः संरुद्धे बह्वौ पश्चादशिशोत्रानु-
ष्ठानम् ॥

(दशमे—अग्निचिद्वर्षणादिब्रतानां कृत्वन्तेऽनुष्ठानाधिकरणे
सूत्राणि २६-२८)

संचिते त्वग्निचिद्युक्तं प्रापणान्निमित्तस्य ॥ २६ ॥

कृत्वन्ते वा प्रयोगवचनाभावात् ॥ २७ ॥ अग्नेः

कर्मत्वनिर्देशात् ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न धावेद्वर्षतीत्यादि चितौ सत्यां कृतावुत ॥

आद्याश्चितेनिमित्तत्वाच्च कृतावग्निचित्वतः ॥ १५ ॥

इदमाश्रयते—“ अग्निचिद्वर्षति न धावेत्, न त्रियमुपेयात् ” इति । तान्येतान्य-
ग्निचिद्व्रतानि चितौ निष्पन्नायां सत्यां तदा प्रभृति प्रवर्तन्ते, न तु चितेऽग्नौ कृत्वनुष्ठानं
प्रतीक्षन्ते । कुतः—अग्निचित्वदे चयनस्य निमित्तत्वनोपस्थात्वात् । न हि सति निमित्ते
नैमित्तिकस्य विद्यमानो युक्तः—इति श्रुतिः,

ब्रूमः—कृतावुपयोक्तुमग्निश्चयनेन संरिच्यते । न चानिष्पन्ने कृतौ चयनसंस्कारः
सफलो भवति । तस्मात्—कृतौ निष्पन्ने सति पश्चाच्चयनसफल्यात्—अयं पुरुषः—
अग्निं चित्वाद्—इत्ययुर्मयमर्हति—इति कृत्वन्ते तानि व्रतानि ॥

(एकादशे—दीक्षाया इष्टिसिद्धताधिकरणे सूत्राणि २९-३१)

परेणाऽऽवेदनादीक्षितः स्यात्, सर्वैर्दीक्षाभिसंबन्धात्

॥ २९ ॥ इष्ट्यन्ते वा तदर्थं ह्यविशेषार्थसंबन्धात्

॥ ३० ॥ समाख्यानं च तद्वत् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयैवोक्तितोऽग्रिमः ॥

युक्तः संस्कार इष्टयैव दण्डादेर्व्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

उपोतिष्ठोमे श्रूयते—“ आगनावैष्णवमेकादशकपालं निर्वेष्टेहीक्षिष्यमाणः ” इति ।
अम्पदपि श्रुतम्—“ दण्डेन दीक्षयति, मेखलया दीक्षयति, कृष्णान्निनेन दीक्षयति ”
इति । तत्र—इष्टिवदण्डादीनामपि साधनत्वाभिधानास्वरयं दीक्षितः—इति चेत् ॥
मैवम् । इष्टः क्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं
संस्कृतुं प्रभवन्ति । न चैतावता दण्डादिवैयर्थ्यम्, ‘ दीक्षितोऽयम् ’ इत्यभिप्रेत्यक्तिरूपस्य
द्रष्टव्योपजनस्य सद्भावात् । तस्मात्—इष्टयैव दीक्षा सिध्यति ॥

(द्वादशो काम्येष्टीनामनियमेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३२—३६)

अङ्गवत्कतूनामानुपूर्व्यम् ॥ ३२ ॥ न वाऽसंव-
न्धात् ॥ ३३ ॥ काम्यत्वाच्च ॥ ३४ ॥ आनर्थ-
क्याच्चेति चेत् ॥ ३५ ॥ स्याद्विद्यार्थत्वाद्यथा परेषु
सर्वस्वरात् ॥ ३६ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

काम्यनैमित्तिकाः कार्या यथापाठं न वाऽग्रिमः ॥

पाठस्य क्रमहेतुत्वाच्च प्रयोगपृथक्त्वतः ॥ १७ ॥

काम्ययागाः श्रूयन्ते—“ ऐन्द्राग्नेमेकादशकपालं निर्वेष्टेत्प्रजाकामः ” इत्यादयः ।
तथा नैमित्तिकयागाश्च तस्मिन्काण्डे आस्तातः—“ अग्नये पथिहृते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वेष्टेत् । यो दर्शपूर्णमासयानी सप्तमावासां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् ” इत्यादयः ।
तत्र—‘ पाठः क्रमहेतुः ’ इति प्रयाजोदाहरणेन वर्णितत्वाद्यथापाठमेते यागाः क्रमेण
कर्तव्याः—इति चेत् ॥

मैवम् । एकप्रयोगाभावेन परस्परक्रमाकाङ्क्षाया अभावात् । तस्मात्—काम्यो वा
निमित्तं वा यदोत्पद्यते, तदा तत्रैवितो यागः कर्तव्यः ॥

(त्रयोदशो यज्ञानामग्निष्टोमपूर्वताधिकरणे सूत्रे ३७—३८)

य एतेनेत्यग्निष्टोमः प्रकरणात् ॥ ३७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

एतेनानिष्टेति सर्वसंस्थोऽग्निष्टोम एव वा ॥

अदिशेषात्सर्वसंस्थो ज्योतिष्टोमोऽत्र वैर्ण्यताम् ॥ १८ ॥

अग्निष्टोमशक्तिर्वाऽत्र तस्य प्रथमयज्ञतः ॥

तेनेष्ट्वाऽन्येन यद्वर्ण्यं संस्था आगन्तव्योऽपराः ॥ १९ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानाम्, यज्ज्योतिष्टोमः । य एते-
नानिष्ट्वाऽन्येन यजेत गतर्षेभ्यमेव हि तज्जोयते प्र वा र्ण्यते” इति । यथा गतैर्षति-
तमुच्छिष्टपत्रावर्यादिकं पुनर्न काप्युपयुज्यते, केवलं जीयते, तथा प्रथमतोऽनुष्ठितं यज्ञा-
न्तरं न कलोपयुक्तम् । यजमानैश्चानेनापराधेनापमृष्टाभारमवति—इत्यर्थः । अग्निष्टोमोऽय-
मिष्टोम उक्त्यर्थः षोडशतिरात्रोऽतोर्वाभो वावपेयश्च, इति ज्योतिष्टोमस्य सप्त संस्थामेवाः ।
तत्र संस्थाविशेषमनुष्यस्य ज्योतिष्टोम इत्येव प्रकृतत्वात् “एतेनानिष्ट्वा—” इत्येतच्छ-
ब्दात्सर्वसंस्थोपेतो ज्योतिष्टोमोऽत्र परामृश्यते । ततः सप्त संस्था अष्टाध्व पश्चादज्ञान-
रमरुष्टेयम्—इति प्राप्ते,

ब्रूमः—ज्योतिष्टोमस्य ह्यग्निष्टोमसंस्थैव नैजं रूपम्, अग्निष्टोमस्य नित्यत्वात् ।
अत एव—प्रकरणमेतदग्निष्टोमस्य—इत्येतच्छब्देन स एव परामृश्यते । अत्यग्निष्टोमादि-
संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वात् ज्योतिष्टोमस्यैव रूपत्वमयुक्तमिति षट्संस्था आगन्तुकाश्च-
रविशेषः । तस्मात्—अग्निष्टोमस्यैव प्रथमयज्ञत्वात्तेनेष्ट्वा यज्ञान्तरमनुष्ठानं दौक्यते ॥

(चतुर्दशे ज्योतिष्टोमविकाराणामग्निष्टोमपूर्वकताधिकरणे सूत्राणि ३९-४९)

अथान्येनेति संस्थानां संनिधानात् ॥ ३९ ॥ तस्य-

कृतेर्वाऽऽपत्तिविहारौ हि न तुल्येषूपपद्येते ॥ ४० ॥

प्रशंसा वा विहरणाम्भावात् ॥ ४१ ॥ विधिप्रत्य-

याद्वा नह्यकस्मात्प्रशंसा स्यात् ॥ ४२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अन्येनेत्यत्र संस्थानामुक्तिः सर्वस्य वाऽग्निमः ॥

संनिधेस्ताद्विकास्य सर्वस्योक्तिर्हि वाक्यतः ॥ २० ॥

पूर्वोद्घात एव शक्ये योऽयम् 'अन्येन' इत्यन्यशब्दः, सोऽग्निष्टोमेन सनाति

१ क. 'तेनेष्ट्वा सर्वसंस्थ उक्तोऽग्निः' । २ ग. च. गृह्यताम् । ३ ख. च. 'वात्वाचल ।
४ ख. म. 'पतितम्' । ग. च. 'पत्यमिवाहितं कर्मिणः' । ५ ख. छ. '९ फलान् नोष' । ६ ख.
ग. च. छ. 'नभ्य तेना' । ७ ग. च. 'स्य सि' । ८ ख. ग. च. 'मत्वेन नि' । ९ ख. ग. च.
युज्यते । १० ख. 'श्रोत्रम्' ।

यान्त्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदानेव परामृशति । तेषामेव बुद्धौ संनिहितावात्—इति चेत् ।
मैवम् । “यज्ञानां प्रथमो यज्ञः” इत्यनेन वाक्येन सर्वयज्ञप्रतिपत्तिरित्यत्र प्राथम्यस्यो-
पपासादबुद्धौ संनिहिता अशेषयज्ञा अन्यशब्देनोच्यन्ते । तस्मात्—अत्यग्निष्टोमादयः
संस्थाभेदाः, एकाहाहीनसत्ररूपाश्च सोमविकृतिरूपाः सर्वे यागा अग्निष्टोमात्प्राप्तुष्येयः ।
सोमविकृतीनामवायं नियमो नर्त्तिरेष्टिपशूनाम्—इत्यस्मिन्नर्थे लिङ्गमिदमाज्ञायते—
“प्रजापतिर्वा अग्निष्टोमः । स उत्तराग्रेकाहान्नमृजत ते सृष्टा अनुवन्—न वयं स्वेनाऽऽ-
त्मना प्रभवामः—इति । तेभ्यः स्वां तैतुं प्रायच्छत् । तथा प्राभवन्” इति । तस्मात्—
सोमविकृतिष्वयं नियमः ।

(षष्ठदशे सर्वेषामेकानेकस्तोमकानामग्निष्टोमपूर्वकता-
धिकरणे सूत्रे ४३-४४)

एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात् ॥ ४३ ॥ सर्वेषां
वा चोदनाविशेषात्प्रशंसा स्तोमानाम् ॥ ४४ ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति—

एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद्वबहुस्तोमेऽपि दाऽग्रिमः ।

त्रिवृद्वन्त्येत्थर्थादाज्ञान्बन्धादस्य संभवात् ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वोदाहृतः “अन्येन” इत्ययमन्यशब्द एकस्तोमके कर्तौ वर्तते । कुतः—
अर्थवादेन तदवगमात् । “द्यौ वै त्रिवृद्वन् यज्ञक्रतुमापद्यते, स तं दीपयति । यः षष्ठदशः
स तम् । यः सप्तदशः स तम् । य एकविंशः स तम्” इत्यर्थवादः । अस्या-
यमर्थः—“त्रिवृदादयश्चावारः स्तोमा अग्निष्टोमे विद्यन्ते । तेषु त्रिवृत्स्तोमो विकृतिरूपं
यज्ञं प्राप्नोति” स त्रिवृत्स्तोमस्तं यज्ञं दीपयति प्रकाशयति सर्वान्यग्निष्ठोमां—इति ।
स्तोमान्तरस्याप्रवेदाय त्रिवृत् एव सर्वस्मिन्पञ्चास्वरूपे व्याप्तावप्येकस्तोमकः क्रतुर्भवति ।
एवं षष्ठदशादिस्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेकस्तोमकानामेव बुद्धिस्त्वात्
एवाकशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमकाश्च षड्वादादिष्वहोनेष्वाम्नाताः—“त्रिवृदग्निष्टोमो भवति ।
षष्ठदश उक्थ्यो भवति” इत्यादयः । तस्मात्—तद्विषयोऽन्यशब्दः—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—“स तं दीपयति” इत्यत्र प्रकाशकत्वमात्रमुच्यते । तच्च व्याप्तिमन्तरेण संस्र-
म्य-

१ ग. च. “शेषा य” । २ स. अग्नि” । ३ क. “विष्ट” । ४ म. च. “हान्ता” । ५ ग.
च. तदू” । ६ ग. च. “यं यं य” । ७ ग. च. “यन्तरी” । ८ ल ग. च. छ. त्वेते व्याप्ति” । ९
ग. च. “स्तोमाश्च” । १० ख. तत्र ।

भावादप्युपपद्यते । तस्मात्—अग्निष्टोमप्रतियोगितया बहुस्तोमैकस्तोमसाधारण्येन श्रूयमा-
णस्यन्यशाब्दस्य संकोचे हेत्वभावात्सर्वविषयोऽयमन्यशाब्दः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठमाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अक्षिक्तणानि	१५	३९३
सूत्राणि	४४	९१८

(अथ षष्ठमाध्यायस्य चतुर्थः पादः)

(प्रथमे पाठक्रमापेक्षया श्रुत्यर्थयोर्बलवत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रमको योऽर्थशब्दाभ्यां श्रुतिविशेषादर्थपरत्वाच्च ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आश्विनो दशमः पाको यवाग्वा ऐच्छिकः क्रमः ।

नियतो वाऽग्निमः पाठश्रुत्यर्थानां समत्वंतः ॥ १ ॥

पौठाक्रमः कल्पनीयः प्रत्यक्षस्तु श्रुतेः क्रमः ।

कलतिर्न शक्तिमुल्लङ्घ्य श्रुत्यर्थो प्रबलौ ततः ॥ २ ॥

उयोत्तिष्ठोम ऐन्द्रायवादिग्रहेश्विग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः । तस्य च दशमस्या-
मत्वं वाचकत्वेन शब्देनाऽऽस्मायते—“आश्विनो दशमो गृह्यते” इति । तत्र क्रमकोऽप्येव
श्रुतिपाठो समबलौ । तथा—अग्निहोत्रहोमादनन्तरं यवागूपाकः पठितः । स चार्धवशात्पूर्व
प्राप्तः । तत्रार्थपाठो समबलौ । तस्मात्—उभयत्रैच्छिकः क्रमः—इति प्राप्ते,—

नूत्रम्—पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः । किं स्वन्यथातुपपत्त्या क्रमं कल्पयति ।
'दशमः' इत्येवा श्रुतिस्तु सासादेव क्रममभिधत्ते । ततः—पाठादपि श्रुतिः प्रबला । तथा
पाठः क्रमं कल्पयन्वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । असमर्थं च यवाग्वाः पूर्वमाग्निहोत्रं
मनुष्ठातुम् । द्रव्यमन्तेरेण होमसम्भवात् । तस्मात्पाठेन श्रुतिप्रामर्थ्यलक्षणाऽर्थ उरनीयत्वा
इत्यस्यार्थस्य पाठात्प्राबल्यम् । तथा सति श्रुत्यर्थो पाठो बाधित्वा क्रमं नियच्छतः ।

१ ख. छ. “कोचहे” । ग. च. “कोचकहे” । २ क. “पागाः पाक्षिकः” । ३ क. पाठक-
मः । ४ ख. ग. च. छ. “मादूर्ध्वं य” । ५ क. ग. च. “होत्रे निष्पत्तुम्” । ६ ख. ग. च. क.
“न वस्तुवा” । ७ ख. ग. च. छ. “त्यर्थ” ।

(द्वितीये मुख्यक्रमेणाऽऽश्रेयस्य पूर्वमवदानाद्यनुष्ठानाधिकरणे
सूत्राणि २-४)

अवदानाभिधारणासादनेष्वानुपूर्व्यं प्रवृत्त्या स्यात्
॥ २ ॥ यथाप्रदानं वा तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्ग-
दर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अवदानादि सांन्याये पूर्वमाश्रेयकेऽथवा ॥
धर्मप्रवृत्तिक्रमतः सांन्याये पूर्वतोचिता ॥ ३ ॥
प्रदानं पूर्वमाश्रेयेऽवदानं च तथोचितम् ॥
अङ्गानां मुख्यतन्त्रत्वान्मुख्यक्रमबलित्वतः ॥ ४ ॥

वर्गपूर्णमासयोः सांन्ययवर्मा कत्सापकतण्दोहनादयः प्रथममाग्नाताः, एरोडाश-
वर्मा निर्वाधवधातादयः पश्चादग्नाताः । तेनैव पाठक्रमेण वर्मानुष्ठानं प्रवृत्तम् । ततः
प्रावृत्तिक्रमेणावदानमपि सांन्याये पूर्वमेव कर्तव्यम्—इति प्राप्ते,—

ब्रूमः—^१ याजुष्यानुवाक्यादिभन्त्रबलादाश्रेये पूर्वं प्रदानम् इत्युक्तम् । तच्च प्रदानं
फलप्रत्याप्त्या मुख्यम् । अवदानं तु तदङ्गम् । तथा सति मुख्यस्य कममनुसृत्यावदानं
मय्याश्रेये पूर्वं कर्तव्यम् । मुख्यक्रमो हि प्रावृत्तिक्रमात्प्रबलः । प्रावृत्तिके हि क्रमे
सांन्याये पूर्वमवदानमभिधारणमासादनं च कृत्वा प्रदानमङ्गत्वाऽऽश्रेयेऽवदानादीनि कर्त-
व्यानि । तथा सति सांन्यायेऽनुष्ठितान्यवदानादीन्यङ्गानि मुख्यत्वात्प्रदानाद्विप्रकृत्यन्ते ।
मुख्यक्रमाश्रयणे त्वाश्रेये प्रथममवदानादिप्रदानान्तं कृत्वा पश्चात्सांन्याये तदनुष्ठायते । तत्र
नास्यङ्गाङ्गाविप्रकर्षः । ननु—अवदानादिः प्रदानान्त एकः पदार्थः—इत्युक्तम्, तत्र
कुतः क्रमाविचारः—एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु । अथवा स्थिरकृदवदानादिविधेयं
चिन्ताऽस्तु ॥

(तृतीये—इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यनियमाधिकरणे सूत्राणि ५-९)

वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सोमश्रैकेषामग्न्याधे-
यस्यर्तुनक्षत्रातिक्रमवचनात्, तदन्तेनानर्थकं हि
स्यात् ॥ ६ ॥ तदर्थवचनाच्च नाविशेषात्तदर्थत्वम्
॥ ७ ॥ अयक्ष्यमाणस्य च पवमानहविषां कालनि-

दर्शादानन्तर्यादिशङ्का स्यात् ॥ ८ ॥ इष्टिरस्य-
क्षयमाणस्य तादृश्ये सोमपूर्वत्वम् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दर्शादीद्वा सोमयागः कालोऽयं नियतो न वा ॥

उक्तेराद्यो न सोमस्याऽऽधानानन्तरता श्रुतेः ॥ ५ ॥

“दर्शापूर्णमासादिष्ट्वा सोमेन यजेत” इति क्त्वाप्रत्ययेनावागम्यमानः क्रो-
नियतः—इति चेत् ॥

मैवम् । “सोमेन यस्यमाणोऽग्नीनादधीत” इत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात् ।
तस्यात्—इष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ॥

(चतुर्थे ब्राह्मणस्यापीष्टिसोमयोः पौर्वापर्यानियमाधिकरणे
सूत्राणि १०-१४)

उत्कर्षाद्ब्राह्मणस्य सोमः स्यात् ॥ १० ॥ पौर्णि-
मासी वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ सर्वस्य वैकक-
म्यात् ॥ १२ ॥ स्याद्वा विधिस्तदर्थेन ॥ १३ ॥
प्रकरणानु कालः स्यात् ॥ १४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽशिमः ॥

उत्कर्षतो मैवमग्नीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥ ६ ॥

‘इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितम्’ इति यदुक्तम् । तत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्व-
त्वमेव नियतम् । कुतः—उत्कर्षश्रवणात् । “आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया । स सोमेने-
ष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति । यदेवादः पौर्णिमासं हविः, तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत् । तर्ह्यमयदेवतो भवति”
इति । अस्यायमर्थः—‘प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौ । ततो ब्राह्मणस्याग्निकं
एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणः । न तु सौम्यः, सोमस्य तेदेवतात्वाभावात् ।
यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजते, तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्यग्नीषोमीयो भवति । तस्या-
ग्नीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णिमासमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः सोमादूर्ध्वमनुनिर्व-
पेत्, तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसंवल्लवी भवति’ इति । यद्यपि—अत्र कर्मानिर्ण-
यकविद्विधीयते—इति कश्चिन्मन्यते । तथाऽपि ‘पौर्णिमासं हविः’ इति विस्पष्टप्रत्ययि-

ज्ञानाच्च कर्मान्तरम् । किं तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुत्कर्षः । तस्मात्—विप्रस्य सोम-
पूर्वत्वमेव नियतम्—इति प्राप्ते,

ब्रूयः—नात्र दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चिदागवाची श्रूयते । 'पौर्णमासम्'
इत्येष तद्विज्ञान्तो हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते । तच्च हविरग्राशोर्भायपुरोडाशरूपमिति देव-
ताद्वयेन संस्तवादवमगम्यते । तस्मादेकस्यैव हविष उत्कर्षः, न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः ।
हया सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नग्राशोर्भायपुरोडाशो सोमपूर्वत्वनियमः । इतरत्र सश्रियवैदेवयो-
रिवास्यापीष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्प्येते ॥

(षष्ठे नक्ष्त्रे प्रतीक्षेत, इत्यादिना सोमकालवाधाधिकरणे सूत्राणि ११-१८

स्वकाले स्यादविशतिषेधात् ॥ १५ ॥ अपनयो

वाऽऽधानस्य सर्वकालत्वात् ॥ १६ ॥ पौर्णमा-

स्यूर्ध्वं सोमात्, ब्राह्मणस्य वचनात् ॥ १७ ॥

एकं शब्दसामर्थ्यात्प्राकृत्तविधानात् ॥ १८ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

नर्तनित्याहितेः कालो बाध्यः सोमस्य वाऽग्निम् ॥

अङ्गसाभ्यासुरैवास्य वाधात्सोमीयवाधनम् ॥ ७ ॥

इदमाम्नायते—“सोमेन यद्वयमाणोऽग्नीनादर्धात्” “नर्तनैस्सूर्सेत्” “न च नसत्रम्”
इति । सूर्सेतिधातुर्दक्षिणार्धं वर्तते । ऋतून्सर्वं वा न र्परीक्षेत—इत्यर्थः । अनेन निषेधे-
नाऽऽधानस्य विहितः कालो बाध्यते । न तु सोमस्य विहितः कालः । “वसन्ते ब्राह्मणोऽ-
ग्नीनादर्धात्” “कृत्स्निकास्वाग्निमादर्धात्” इत्यादिना वसन्ताद्यृतवः कृत्स्निकादिनस्तत्राग्नि-
चाऽऽधानकालत्वेन विधीयन्ते । सोमस्यापि “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्युत्तुर्वि-
हितः । पुष्यनक्षत्रमपि शास्त्रान्तरेण प्राप्तम् । तत्र यद्यपि—आधानं न सोमस्याङ्गम् ।
तथाऽपि—अङ्गभूताग्निसंस्कारत्वादङ्गतुल्यमेवेति तदीय एव कालो बाधनीयः—इति चेत् ॥

मैवम् । पूर्वमेव तत्कालस्य बाधितत्वात् । “यदैवेनं यज्ञ उपनमेदथाऽऽदर्धात्” इति
सोमधामाचिकीर्षया कालमाधानस्योपदिशता शाखेण वसन्तकृत्स्निकादिकालो बाधितः ।
तस्मात्—ऋतुनक्षत्रप्रतीक्षानिषेधेन सोमकाल एव बाध्यते ॥

१ ख. ‘स्मिन्नेव पु’ । ग. च. छ. ‘स्मिन्नेवानी’ । २ क. ख. ‘नर्तनैस्सेत्’ । ३ ग. च.
‘नि । मुहति’ । ४ ग. च. प्रतीक्षेत । ५ क. ‘कीर्षाकालमाधनम्’ ।

(षष्ठे-आज्यस्य सोमादनुत्कर्षाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)
पुरोडाशस्त्वनिर्देशे तद्युक्ते देवताभावात् ॥ १९ ॥ आज्य-
मपीति चेत् ॥ २० ॥ न मिश्रदेवतत्वाद्वैन्द्राश्रयत् ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

औज्यं चोत्कृष्यते नो वा तस्याग्नीषोमयोगतः ॥

आद्यः प्रजापतिं विष्णुं वा यदुं शक्तितोऽन्तिमः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य सोमादनुत्कर्षः—इत्युक्तम् । तद्वदुपान्यानाथं यदा
तस्योत्कर्षः कार्यः । अग्नीषोमसंनवस्य समानत्वात्—इति चेत् ॥

मैवम् । विष्णुप्रजापत्योरपि क्लृप्तितदेवत्वेन यदुं शक्यत्वात् । तस्मात्—naSSज
स्योत्कर्षः ॥

(सप्तमे विकृतानामैन्द्राग्नीनां सद्यस्कालताधिकरणे सूत्राणि २२-२४)

विकृतेः प्रकृतिकालत्वात्सद्यस्कालोच्चा विकृति-

स्तयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ २२ ॥ द्वैयहकाल्ये तु

यथान्यायम् ॥ २३ ॥ वचनाद्वैककाल्यं स्यात् ॥ २४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ब्रह्मकालाः किमैन्द्राग्नीनाः सद्यस्कालगा उत ॥

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं विकृत्युक्तिविशेषतः ॥ ९ ॥

“ऐन्द्राग्नेकादशकालं निर्वधेयमाह्वयः” सौर्वै चरं निर्वधेद्विज्ञानार्चसकामः” इत्यादयो
ब्रह्मकालाः । कुतः—प्रकृतौ तद्दर्शनात् । पूर्वध्वन्यन्वाधानम्, इत्यस्य बहिर्ध्वं संपाद-
नम्, प्रतिपदीष्टिः—इति ब्रह्मकालत्वं प्रकृतौ दृष्टम् । तथैव विकृतावपि युक्तम्—इति
चेत् ॥

मैवम् । एकाहकालत्वस्य वाचनिकत्वात् । “य इष्ट्या पशुना सोमेन वा, अग्नयेन
वा यदयमाणः, सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत” इति वचनाच्चोदकमासं द्वयह-
काकालत्वं वाच्यते ॥

(अष्टमे सोमात्सानाथ्यविकारादीनामुत्कर्षाधिकरणे सूत्रम्—)

सानाथ्याग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवत् ॥ २५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ क. आज्यमुक्तं । २ छ. “यन्मा” ।

आमिक्षादेरनियतिः स्यात्सोमादूर्ध्वमेव वा ॥

अविशेषादशिमोऽन्त्यो नासोमेति विशेषतः ॥ १० ॥

“वैश्वदेव्यामिसा” इत्यादिः सांनार्यविकारः । “अग्नीषोमीयमेकादशकपालं नि-
ईत्” “वसन्तेन ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यादिरग्नीषोमीयपुरोडाशविकारः । तस्योपयस्य
सोमात्प्रगूर्ध्वं वा यथेच्छमनुष्ठानम् । कुतः—विशेषनियामकस्याभावात्—इति चेत् ॥

मैवम् । “नासोमघानी संनयेत्” इति निषेधेन सांनार्यं सोमादूर्ध्वमुत्कृष्यते ।
अग्नीषोमीयपुरोडाशस्योत्कर्षः पूर्वमेव दर्शितः । तस्मात्—तद्विकारयोरेषुत्कर्षो युक्तः ॥

(नवमे सोमविकाराणां दर्शपूर्णमासात्यागकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा सोमविकारा दर्शपूर्णमासाभ्याम् ॥ २६ ॥

नवमाविकरणमारचयति—

एकाहानामनियमो दर्शादूर्ध्वमेव वा ॥

सोमवत्यथमो मैवमनुक्तेः स्यात्तदूर्ध्वता ॥ ११ ॥

“गवा घृजेत्” इत्यादिना गवादिनामकाः सोमविकारा एकाहा आह्वताः । तेषा-
मपि सोमवादिष्टिपूर्वत्वं विकारितम्—इति चेत् ॥

मैवम् । सोमस्य पूर्वत्वं वचनेन साक्षावोक्तम्, किं तु “सोमेन यद्यमागोऽग्नी-
नादधीत” इत्याधानानन्तर्याभिधाने सत्यर्थादिष्टेः पूर्वं सोमानुष्ठानं संस्पृष्टे । तस्माद-
नुक्तं पूर्वभावित्वं चोदको नातिदिशति ।—अर्थासिद्धमप्यतिदिश्यताम्—इति चेत् ।
न । इहासंभवात् । सक्तृदेवाऽऽधानम् । तथा सति तदानन्तर्यं प्रकृतानुपसृणम् । न
ह्येकस्याऽऽनन्तर्यस्य भिन्नकालीनयोः प्रकृतिविकृत्योः संस्पृष्टः संभवति । तस्मादिष्ट्युत्त-
रकालीनत्वं सोमस्य निवारयितुं समर्थस्याऽऽधानानन्तर्यस्य विकृतिव्यतिदेशात् “दर्शपूर्ण-
मासाविष्ट्वा सोमेन यजेत” इत्युक्तस्योत्तरकालीनत्वस्यातिदेशाच्चेष्टेरुप्यमेव गवादिविकृत-
योऽनुष्ठेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पञ्चमा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तमर्थं पञ्चमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आहितः
अधिकरणानि	९	३६९
सूत्राणि	२६	९४४

(अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः)

अनुष्ठानकालः सर्वः पञ्चमे मुनिरुपितः ॥

कोऽनुष्ठानेत्यपेक्षायामधिकारोऽत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

अनेन पञ्चमषष्ठपोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः ॥

(प्रथमे— { यागादिकर्मणां स्वर्गादिफलसा-
धनताधिकरणे, अधिकारन्याये } सूत्राणि १-३)

द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्धः ॥ १ ॥ असा-

धकं तु तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्,

कर्मतो ह्यभिसंबन्धः, तस्मात्कर्मोपदेशः स्यात् ॥ ३ ॥

षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणसंरचयति—

कर्माधिकारः कर्तुर्नो किं वाऽस्ति, न पदश्रुतेः ॥

धात्वर्थमाव्यतामानात्फलभोगविवर्जनात् ॥ २ ॥

बलीयस्या विधिश्रुत्याऽवरुद्धा भावनाऽत्र च ॥

माव्यः स्वर्गः पुमर्थत्वात्कर्मयोगाच्च सोऽस्त्यतः ॥ ३ ॥

“ दर्शपूर्णमासाम्यां स्वर्गकामो यजेत ” इति श्रूयते । तत्र यागक्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वम् । फलभोक्तृत्वा स्वामित्वमाधिकारः । तादृशोऽधिकारो यागकर्तृर्नास्ति । कुतः—फलभोगाभावात् । तथाहि ‘यजेत’ इत्यत्राऽऽस्त्यतेन भावनाऽभिधीयते । तस्याच्च धात्वर्थो भाव्यः, एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वाद्वाक्येन भाव्य-
तयाऽज्येतव्यः । तच्च वाक्यमेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयम् । स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची, किं तु सुखसाधनं चन्दनादिद्रव्यं ब्रूते । लोके तथाव्यवहारात् । तच्च कामधितुं योग्यम् । तेन द्रव्येण त्रिना यागानिष्पत्तेः । तस्मात्—अस्मिन्वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात्कर्तृयोगे कर्तृत्वमेव, न त्वधिकार-
इत्यधिकारलक्षणं नाऽऽप्रव्यव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘यजेत’ इत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमास्त्यातरूपत्वमेवेति न मन्तव्यम् । किंतु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति । तत्राऽऽस्त्यातत्वाकारेण भावनाभावच्छेदः, विधित्वा-
कारेण पुरुषं प्रवर्तयति । पुरुषश्च स्वाभिमतं फलमन्तरेण न प्रवर्तते इति तदपेक्षितं

स्वर्गस्य भाव्यतया विभिरुपादत्ते । स्वर्गशब्दश्चात्कृष्टसुखे रूढः, द्रव्ये तु लाक्षणिकः । तस्मात्—सुखस्य भाव्यत्वं विविधस्य सिद्धम् । धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकेन पदेन प्रतीयमानमपि न प्रत्ययेनावगम्यते । किं तु—प्रकृत्या । तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नम्, एकेनैव विधिरूपेणाऽऽख्यातेनावगमात् । कामयोगादपि स्वर्गस्य भाव्यत्वम् । तस्मात्—फलभोगसंभवेन कर्तुरधिकारोऽस्तीत्याधिकारलक्षणमारब्धव्यम् ॥

(द्वितीये—अशक्तानामधिकारनिराकरणाधिकरणे सूत्रे ४-१)

फलार्थत्वात्कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्थात् ॥ ४ ॥

कर्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कात्स्न्येन गम्यते ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

अन्धादेरस्त्यसौ नो वा, स्वर्गच्छत्वात्स विद्यते ॥

प्रधानोक्त्यनुसारेण यथाशक्यस्यङ्गवर्णनम् ॥ ४ ॥

नैवाऽऽज्यावेक्षणादीनां पुरुषं प्रति चोदना ॥

कृतुं प्रति विधिस्तस्मात्तन्नाशक्तस्याधिकारिता ॥ ५ ॥

अयः, पङ्गुः, बधिरः, मूकः, गवाश्वाद्यस्तिर्यङ्घ्रः, ह्यादीनां चेतनत्वेन निरातिशय-
सुखरूपे स्वर्गे कामना संभवति । अयोच्येत—‘विशुचिदङ्गेषु शक्तिर्नास्ति । तथा हि—
अन्धो नाऽऽज्यमवेक्षितुं क्षमः । पङ्गुर्विष्णुक्रमेवशक्तः । बधिरो नाव्युपगच्छं शृणोति ।
ततः “कच्छसीर्वाचयति” इति विहितस्यानुष्ठानं न सिध्येत् । मूकोऽनुमन्त्रणादावशक्तः ।
तिर्यङ्घ्रो बहुल्लवशक्तः । इति । तत्र, यथाशक्यज्ञानामनुष्ठानेवात् “स्वर्गकामो यजेत”
इत्यनेन प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते । स चाऽऽज्यावेक्षणाद्यङ्गवाक्यानुसारेण न
संकोचयितुं युक्तः । किं तु प्रधानानुसारेणाङ्गानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तम् । तस्मात्—
अन्धादेरप्यधिकारोऽस्ति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन्, तदा तद्विधेऽपि न कर्तव्यं
कर्यम् । इह तु—कस्यङ्गतया ते विहिता इति तद्विधेः कर्तुमेव न निषिध्यते । तस्मात्—
अशक्तस्य नास्त्यधिकारः ॥

(तृतीये स्त्रिया अनधिकारनिराकरणाधिकरणे सूत्राणि ६-१६)

लिङ्गविशेषनिर्देशात्पुंयुक्तमैतिशायनः ॥ ६ ॥

१ ग. च. छ. ‘ल्यतप्रत्ययेना’ । २ क. ‘त् । कामनायो’ । ३ च. ‘के क’ । ४ स.
ग. च. छ. ‘देव्यात्स्य’ । ५ ल. च. ‘कारः । इ’ । ६ च. निष्येते ।

तदुक्तित्वाच्च दोषश्रुतिरविज्ञाते ॥ ७ ॥ जातिं तु
बादरायणोऽविशेषात्, तस्मान्मपि प्रतीयेत जात्य-
र्थस्याविशिष्टत्वात् ॥ ८ ॥ चोदितत्वायथाश्रुति
॥ ९ ॥ द्रव्यवत्त्वात् पुंसां स्यात्, द्रव्यसंयुक्तं कय-
विकयाभ्याम्, अद्रव्यत्वं स्त्रीणां द्रव्यैः समानयोगि-
त्वात् ॥ १० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ११ ॥
तादर्थ्यात्किमर्तादर्थम् ॥ १२ ॥ फलोत्साहाविशेषात्
॥ १३ ॥ अर्थेन च समवेतत्वात् ॥ १४ ॥ क्रयस्य
धर्ममानत्वम् ॥ १५ ॥ स्ववत्तामपि दर्शयति ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमाप्तयति—

स्त्रिया न सोऽस्त्यस्ति वा, नो पुंलिङ्गेन तद्दीरणात् ॥
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्याबन्नाविवक्षितम् ॥ ६ ॥
अस्त्युद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ॥
यद्विभक्तिविकारादेश्वस्त्यकुतेर्न तु ॥ ७ ॥

“स्वर्गकामो यजेत” इति पुंलिङ्गशब्देनाधिकारिणो विधानस्ततोऽधिकारः स्त्रिया
नास्ति । न च—ग्रहकत्वलिङ्गमविवक्षितम्—इति वाच्यम्, एकत्वलिङ्गस्य प्रत्यया-
र्धत्वाभावात् । प्रकृत्यर्थतया तु ग्रहवद्विशिष्टं पुंलिङ्गम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अस्ति स्त्रियाः कर्माधिकारः । कुतः—पुंलिङ्गस्याविवक्षितत्वात् । न ह्येक-
त्वस्य प्रत्ययार्थत्वमविवक्षायां निमित्तम् । किं तृद्दयगतत्वम् । इहापि ‘यः स्वर्ग-
कामः, स यजेत’ इति वचनन्यकौ पुंलिङ्गस्योद्देश्यगतत्वेनैकत्वसंख्यया सदृशत्वा-
नास्ति विवक्षितत्वम् । न च—प्रकृत्यर्थो लिङ्गम् । किं तु—स्त्रीलिङ्गं तावद्वादिभिः
स्त्रीमल्यपैरभिधीयते । पुंलिङ्गं तु ‘वृत्तात्’ इत्यस्मिन्निद्वितीयाबहुवचने विभक्तिविकारा-
नकारादेशाख्येनाभिध्यज्यते । एवम् ‘कुलम्’ इत्यादिभ्यश्चैकवचने नपुंसकाभिधायकः ।

तस्मात्—लिङ्गस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावादुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितत्वाच्च त्रिधा अप्यधिकारः ॥

(चतुर्थे—यामे दंपत्योः सहाधिकारधिकरणे सूत्राणि १७—२१)

स्ववतोस्तु वचनादैककर्म्यं स्यात् ॥ १७ ॥ लिङ्ग-

दर्शनाच्च ॥ १८ ॥ क्रीतत्वानु भक्त्या स्वामित्वमु-

च्यते ॥ १९ ॥ फलार्थित्वाच्च स्वामित्वेनाभितं-

बन्धः ॥ २० ॥ फलवत्तां दर्शयति ॥ २१ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दंपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह वाऽऽख्यातसंख्यया ॥

पृथग्वैवमवैगुण्यात्कर्त्रैक्यं देवतैक्यवत् ॥ ८ ॥

‘यजेत’ इत्याख्यातप्रत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभावेन विवक्षाया वारं
शितुमशक्यत्वादिकर्तृत्वाय दंपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुष्ठेयम् । इति चेत् ।

वैमर्क्यं वैगुण्यप्रसङ्गात् । कर्मणि तत्र तत्र पत्न्यवैक्षणं यजमानवैक्षणं चेत्पृथग्वैम-
र्यान्नातम् । तत्र यजमानप्रयोगे पत्न्यवैक्षणं लुप्येत, पत्नीप्रयोगे यजमानवैक्षणं लुप्येत,
इत्यवैगुण्याय द्वयोः सहाधिकारः । न च—यनेतत्वेकत्वं विरुद्धम्, ‘अग्नीषोमो देवता’
इत्यत्र यया व्यासक्तयोर्देवत्वाद्वैक्येयम्, तथा दंपत्योरेकमेव कर्तृत्वमित्यङ्गीकारात् ।
तस्मात्—सहाधिकारः ॥

* अस्याधिकरणस्यानुवारेण “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तनव्यापयीत” इत्यत्रापि
त्रिधा अप्यधिकारः । अत एव “प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदययजयेत्” (२ । १ । १९)
“पश्चादग्नेः संवेष्टितं षट्म, पर्वजातीयं वाऽन्यत्, पदा प्रवर्तयन्तीं वाचयेत्—य मे पतिवानः
पन्थाः कल्पताम्” (२ । १ । २०) इति गोभिलसूत्रम्, “मनसा भर्तुतिचारे विरामं यावत्
क्षीरोद्वनं वा सुजानाऽथः शयीत ऊर्ध्वं विराजादन्सु निमग्नायाः सावित्र्याऽष्टशतेन शितोभिर्मुहुरा-
सूता भवति” (अ० २० ख० ५) इति वासिष्ठस्मृतिः, “अथ य इच्छेत्—दुहिता मे पण्डिता
वायेत सर्वमायुरियात्—इति, तिलोद्वनं पाचयित्वा सर्पिष्पन्तमश्रयातामोभ्यवे ज्वयित्वे” इति
बृहदारण्यकोपनिषत्श्रुतिश्च, ‘कठी, बहव्रची’ इत्यादिप्रयोगाकारकम् ‘शासाभ्येवृषाची च शब्दो
वातिक्वाचै लभते’ इत्यर्थकम् “गोत्रं च चरणैः सह” इति वार्तिकं च संगच्छते । किं च यज-
मानपत्न्या अध्ययनमन्तरेण क्रात्विगादिप्रोकार्थं यज्ञानाभावाद्दुक्तकर्मणि प्रवृत्तिरेव न स्यात् ।
संस्कृतातिरिक्ताभाषणं तु “नायज्ञियां वाचं वदेत्” इत्यादिना निषिद्धमेव । उपलभ्यते च प्राची-
नेतिहासादिषु सीतामहाश्वेतादीनां संख्यापासनमपि ॥

१ ल. ग. च. अस्त्वधि । २ ल. च. ‘र्तृकत्वा’ । ३ ल. च. ‘यमाशा’ । ४ ल. ग.
च. ‘वतात्वा’ । च. ‘वृते’ ।

(पञ्चमे-आधाने पुरुषद्वयकर्तृकत्वनिराकरणाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

द्वयाधानं च द्वियज्ञवत् ॥ २२ ॥ गुणस्य तु विधान-

त्वात्पत्न्या द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमात्तयति—

पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः ॥

एष क्षौमविधिद्वित्वं दंपत्योरेकता ततः ॥ ९ ॥

आधाने श्रूयते—“क्षौमे वसानावैत्री आदधीयाताम्” इति । तत्र ‘वसानौ’ इति प्रलिङ्गद्विवचनादुभयोः पुंसोराधानेऽधिकारः । इति चेत् ॥

भैवम् । क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंस्त्रिवस्यापि विधाने वाक्यभेदात् तद्विधीयते । किंतु—दंपत्याः सहाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूद्यते । पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य पतिशब्दः स्थैक्येष्टात्पुंस्त्रिवचनमविरुद्धम् । तस्मात्—आधानेऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ॥

(षष्ठे पुंस एवोपस्थानाद्यधिकाराधिकरणे सूत्रम्—)

तस्या यावदुक्तमाशीर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वात् ॥ २४ ॥

षष्ठाधिकरणमात्तयति—

उपस्थानादि दंपत्योरुत पुंसो द्वयोरिवम् ॥

यजमानत्वसाम्येन विद्वत्त्वात्पुंस एव तत् ॥ १० ॥

अगन्म सुवर्—” इत्यनेन मन्त्रेण “उद्यन्नद्य भिन्नमहः” इत्याद्यैर्मन्त्रैश्च कर्तव्यमादित्यविषयमुपस्थानम् । आदिशब्देन “वसन्तस्तूनां प्रीणासि” इत्यादिना विहितमनुमन्त्रणादि । तस्मै च दंपतिभ्यामुभयोर्यो कर्तव्यम् । कुतः—यजमानत्वसाम्योभयोः समानत्वात् । ततो यजमानत्वसमाख्यया यथा पुंसाऽमुष्टीयते, तथा स्त्रियाऽपि । इति चेत् ॥

भैवम् । +अध्ययनरहिततया स्त्रिया तदनुष्टुभमशक्यत्वात् । तस्मात्—पुंस एवोपस्थानादिकम् ॥

+ इदं च “य इच्छेत्—उहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियात्” इति बृहदारण्यके पान्त्यश्रुतिरविरुद्धम् ।

१ ल. च. “वज्रिवाक्” । २ ल. “षोर्द्वयो” । ३ ल. ग. च. छ. “तो यज” । ४ क. छ. स्त्रिया अपि ।

(सप्तमे शूद्रस्थानधिकाराधिकरणे सूत्राणि २९-३८)
 चातुर्वर्ण्यविशेषात् ॥ २५ ॥ निर्देशाद्वा त्रयाणां
 स्यादग्न्याधेये ह्यसंबन्धः क्रतुषु ब्राह्मणश्रुतिरित्या-
 ज्ञेयः ॥ २६ ॥ निमित्तार्थेन वादरिः, तस्मात्सर्वा-
 धिकारं स्यात् ॥ २७ ॥ अपि वाऽन्यार्थदर्शनाद्य-
 थाश्रुतिं प्रतीयेत ॥ २८ ॥ निर्देशात्तु पक्षे स्यात्
 ॥ २९ ॥ वैशुण्याच्चेति चेत् ॥ ३० ॥ न काम्य-
 त्वात् ॥ ३१ ॥ संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ३२ ॥
 अपि वा वेदनिर्देशादपशुदाणां प्रतीयेत ॥ ३३ ॥
 गुणार्थित्वाच्चेति चेत् ॥ ३४ ॥ संस्कारस्य तद-
 र्थत्वात्, विद्यायां पुरुषश्रुतिः ॥ ३५ ॥ विद्यानि-
 र्देशाच्चेति चेत् ॥ ३६ ॥ अवैद्यत्वादसावः कर्मणि
 स्यात् ॥ ३७ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

शूद्रोऽपि यष्टा नो वा स्याद्वैधाध्ययनेन वा ॥
 उपवेष्टुमुखाद्वाऽस्य क्रतुविस्त्वेन यष्टतां ॥ ११ ॥
 त्रिवर्णैर्वद्विद्वद्भिः कृतार्था विधयः क्रतोः ॥
 नाऽऽक्षिपन्ति चतुर्थस्य विद्यां तद्यष्टता कुतः ॥ १२ ॥

लिखितपाठादिना तात्कालिकाचार्योपदेशेन वा शूद्रस्याप्यनुष्ठानहेतुपूतविद्यासंभवाच्चू-
 द्रोऽपि यागाधिकारी । इति चेत् ॥

भैवम् । क्रतुविधिवैयर्थ्यपरिहाराय हि शूद्रस्याविहिताऽपि विद्या कल्प्यते (कल्प्येत) ।
 क्रतुविधयश्च त्रैवर्णिकानुष्ठानेनैव चरितार्थाः सन्तो न शूद्रस्य विद्यां कल्पयन्ति । त्रैवर्णि-
 कानां तु विद्या न कल्पनीया, अव्ययनविधिनैव विहितत्वात् । तस्मात्—न शूद्रस्य
 यागाधिकारः ॥

(अष्टमे निर्धनाधिकाराधिकरणे सूत्रे ३९—४०)

त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्

॥ ३९ ॥ अनित्यत्वानु नैवं स्यादथाद्धि

द्रव्यसंयोगः ॥ ४० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

धन्येव कर्तान्योऽपि धन्येव विधिसाध्यतः ॥

अन्योऽधिकुरुते द्रव्यमाक्षिपेद्धुक्तिवत्कतुः ॥ १३ ॥

यथा विद्याऽधिकारहेतुः, तथा धनमपीति धनित एव यागाधिकारः, तावता विधानं सार्थकत्वात् । विध्यन्यथासुपर्यां हि दरिद्रस्य धनार्जनमाक्षेप्तुं शक्यत । तस्मात्—
शूद्रवद्विद्रोऽपि न कर्मण्याधिकारो । इति चेत् ॥

मेवम्, धनिकस्यापि धनार्जनं न यागविधिभिराक्षिप्तम् । भोजनादिभिर्धनकार्यैव तस्याऽऽक्षिप्तत्वात् । अत एव विद्याया जध्ययनविधिरेव धनार्जनस्य न कोऽपि विधि-
रस्ति । याजनादिविषय उपायनियमार्था ईत्युक्तम् । तस्मात्—भोजनादिवत्क्रात्रोपि
धनकार्यत्वेन धनार्जनापेक्षत्वाद्विद्रोऽपि धनार्जनं कृत्वा कर्ताप्यधिकरोति ॥

(नवमे-अङ्गहीनाधिकाराधिकरणे सूत्रम्—)

अङ्गहीनश्च तद्धर्मा ॥ ४१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अङ्गहीनो न कुरुते कर्ता वा, नाक्षमत्वतः ॥

समाधायाङ्गवैकल्यं करोति द्रव्यहीनवत् ॥ १४ ॥

काश्चिदक्षिणेणाऽऽज्यमवक्षितुमसमर्थः । अन्यो वातरोगेणास्वाधीनभौदो विष्णुक्रमे-
ष्यत्तर्पणः । अतो नाङ्गहीनः कर्माधिकारी । इति चेत् ॥

मेवम् । धनहीनो यथा धनं संपाद्याधिकरोति, तथा विकलाङ्गोऽप्यौषधादिना वैकल्यं
समाधायाधिकरोतु ॥

(दशमेऽचिकित्स्याङ्गवैकल्यस्यानधिकाराधिकरणे सूत्रम्—)

उत्पन्नौ नित्यसंयोगात् ॥ ४२ ॥

१ ग. च. 'न्योऽपि कु' । २ ख. ग. च. छ. 'स्या द' । ३ ख. ग. च. छ. 'क्षेपुम्-
शक्यम्' । तं । ४ ग. छ. इति हुक् । ५ क. 'ज्यमेवे' । ६ क. अन्ये । ७ क. 'पादा वि'
८ क. 'नर्थाः । अ' ।

दशमाधिकरणमारचयति—

असमाधेयवैकल्ये कथं, कायेष्वेकतृता ॥

नित्येषु स्वाहिताग्निश्चैवशाश्वतिं करोति हि ॥ १५ ॥

‘कथम्’ इत्यनेन संशयः सूचितः । वैकल्यस्य समाधातुमशक्यत्वेनासमत्वादित्यन्त-
मनाधिकार एव । इति चेत् ॥

भैवम् । काम्येष्वेकैकल्ये फलासिद्धेर्माऽस्तु तत्राधिकारः । नित्यानां स्वाहिताग्निना
त्यक्षुमशक्यत्वादपदक्लेशं सोढ्वाऽपि नित्येष्वधिकारोऽस्ति ॥

(एकादशे दर्शपूर्णमासयोः स्यात्तदर्थे वाधिकाधिकाधिकरणे सूत्रम्—)

अयार्थस्य हानं स्यात् ॥ ४३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

विधिर्विरण एकादावपि स्यात्त्रिक एव वा ।

अविशेषात्पक्ष आद्यो वाक्याभेदात् तत्तः ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “आर्षेयं वृणीते” इति विधयेदमात्रातम्—“एकं वृणीते, द्वौ
वृणीते, त्रीन्वृणीते, न चतुरो वृणीते, न पञ्चातिवृणीते” इति । ‘अविशेषोऽत्रप्रवर्तकः
कस्यभरद्वाजादिः, तस्य संकल्प आर्षेयः, तं वृणीते कथं त्युच्चारयति । ‘कस्यभरद्वाजोऽ-
हम्, भरद्वाजमोत्रोऽहम्’ इति तदुच्चारणम् । एकमात्रं वमुच्चारयति तद्वाद्वतम् ।
द्वावर्षेयवुच्चारयति—‘उपमन्धुवासिष्ठमोत्रोऽहम्’ इत्यादि । त्रीनर्षेयानुच्चारयति—
‘आङ्गिरसत्वाहंस्वयमारद्वाजमोत्रोऽहम्’ इत्यादि । चतुर आर्षेयानुच्चारयेत् । पञ्चाऽऽ-
र्षेयानतिक्रम्य षडादीनर्षेयानुच्चारयेत्, इत्यर्थः । तत्र—एकार्षेयद्व्यर्षेयत्र्यर्षेयचतुर्वर्षेयेषु
विशेषादर्शनात् “एकं वृणीते” इत्यादयस्त्रयोऽपि विधयः । इति चेत् ॥

भैवम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तत्पराहाराय “त्रीन्वृणीते” इत्यर्थेयं विधित्वमस्तु ।
“एकं वृणीते, द्वौ वृणीते” इत्यवयुव्यानुवादेन स्तावकम् । ‘एककरण—द्विकरणे
अप्रशस्ते अपि यदा कर्तव्ये, तदा त्रिकरणस्य प्रशस्तस्य कर्तव्यत्वं किमु वक्तव्यम्’ इति
स्तुतिः । चतुर्निषेध—पञ्चातिक्रमनिषेधाम्नामपि त्रित्वमेव सूच्यते । न च—तयोर्निषेधो
विप्रातन्त्र्यः, प्रसक्त्यभावादेव तदप्रवृत्तेः । चतुरादयोऽतिबिहङ्गकारित्वादप्रशस्ताः । त्रित्वं
तु न तथेति प्रशस्तम् । तस्मात्—क्रमेण्यधिकुर्वैयनमानलोनिषोच्चारयेत्, न न्यूनम्,
नाप्यधिकम्, इति तात्पर्यार्थः ॥

१ क. ‘येषु कं’ । २ क. ‘मित्राणं’ । ३ ख. ग. च. छ. वाक्यभे० । ४ ग. छ.
श्रुतीति । ५ ग. च. ‘आपते ए’ । ६ ग. छ. ‘यति तिरन्नुचा’ । ७ क. च. विधयः ।

(द्वादशे रथकाराधिकाराधिकरणे सुत्राणि ४४-५०)

वचनाद्विथकारस्याऽऽधानेऽस्य सर्वशेषत्वात् ॥ ४४ ॥

न्यायो वा कर्मसंयोगात्, शूद्रस्य प्रतिषिद्धत्वात्

॥ ४५ ॥ अकर्मत्वानु नैवं स्यात् ॥ ४६ ॥ आन-

र्थक्यं च संयोगात् ॥ ४७ ॥ गुणार्थेनेति चेत्

॥ ४८ ॥ उक्तमनिमित्तत्वम् ॥ ४९ ॥ सौधन्व-

नास्तु हीनत्वात्, मन्त्रवर्णात्प्रतीयेरन् ॥ ५० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

विप्रादिरेव रथक्कदन्यो वाऽऽद्योऽस्तु योगतः ॥

रुढेर्वर्णान्तरं तस्याऽऽधाने वर्धतुरुच्यते ॥ १७ ॥

आधाने श्रूयते—“वर्षाणु रथकार आदर्शित” इति । तत्र—‘रथं करोति’ इति
व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकारः । इति चेत् ॥

मैवम् । संकीर्णनातिविशेषे रुढत्वात् । वैश्याणां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्राणां
वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां कर्ण्या माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“माहिष्येण कर्ण्यां तु रथकारः प्रजायते”

इति । तस्य च रथकारस्याऽऽधानकालो वर्धतुः ॥

(त्रयोदशे निषादस्थपत्याधिकरणे सूत्रे ५१—५२)

स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात् ॥ ५१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ॥

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागकृत् ॥ १८ ॥

“वास्तुमयं रौद्रं चरं निषेत्” इति प्रकृत्य श्रूयते—“एतया निषादस्थपतिं
यानयेत्” इति । वास्तुशब्दः किञ्चित्प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह । एतस्यामिष्टावधिक्रोष्टे

स्पतिशब्दवाच्यत्वैवैर्णिकः । कुतः—‘निषादोनामपिपतिः’ इति पठोसमासस्य त्रैर्वाणिके संभवात् । तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्च । इति चेत् ॥

मैवम् । ‘निषादश्चासौ स्पतिश्च’ इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । वष्टोसमासे तु संकीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्संबन्ध उपलक्ष्येत । न त्वयं कर्मधारये दोषोऽस्ति । ततस्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां संशय घनिको निषादो रौद्रयागं कुर्यात् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्या-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१३	१७९
सूत्राणि	९२	९९६

(अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।)

(प्रथमे सत्रे प्रत्येकस्य सन्निधेः फलसंबन्धाधिकरणे सूत्रे १-२)

पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्तस्य तस्याधिकारः स्यात्

॥ १ ॥ अपि चोत्पत्तिर्नयोगो यथा स्यात्स-

त्त्वदर्शनम्, तथाभावो विकल्पे स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सत्रे फलांशः प्रत्येकं सर्वं वाऽऽद्याः समूहके ॥

कर्तृत्वादन्त्य एकैकस्यापि तरदाद्बहुत्वतः ॥ १ ॥

इदमाम्नायते—“ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इति । तत्र—सत्रे बहूनां समुदायरस्य कर्तृत्वमवगतम् । “सतदशावराः सत्रमासीरन्” इति श्रवणात् । कर्तृत्वेन समुदायरस्यैव फलश्रवणात् । पुरुषाणां प्रत्येकं फलांश एव न तु सर्व फलभेदैकस्य । इति चेत् ॥

मैवम् । एकस्यापि समुदायान्तःपातिनः कर्तृत्वसद्भावात् । अन्यथा समुदायरस्यैकत्वेन ‘सत्रमासीरन्’ इति श्रुतं कर्तृबहुत्वं नोपपद्यते । तस्मात्—एकैकस्य कर्तुः सर्वफलत-
श्चात्सर्वफलकामिनामेवाधिकारः, न त्वेशकामिनाम् ॥

१ च. ‘दानां स्थप’ । २ च. फलित्वात् । ३ ल. च. नोपपद्येत । ४ ग. छ. ‘कामानां’ ।

(द्वितीये दर्शादौ कर्त्रेक्यनियमाधिकरणे सूत्राणि ३—१२)
 प्रयोगे पुरुषश्रुतेर्यथाकामी प्रयोगे स्यात् ॥ ३ ॥
 प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति चेत् ॥ ४ ॥ तादर्थ्यं न
 गुणार्थताऽनुक्तेऽर्थान्तरत्वात्कर्तुः प्रयानभूतत्वात्
 ॥ ५ ॥ अपि वा कामसंयोगे संबन्धात्प्रयोगोऽप-
 दिश्येत प्रत्यर्थं हि विधिश्रुतिर्विषाणावत् ॥ ६ ॥
 अन्यस्य स्यादिति चेत् ॥ ७ ॥ अन्यार्थनाभि-
 संबन्धः ॥ ८ ॥ फलकामो निमित्तमिति चेत्
 ॥ ९ ॥ न नित्यत्वात् ॥ १० ॥ कर्म तथेति चेत्
 ॥ ११ ॥ न समयवायात् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमाचरयति—

दर्शं कर्त्रेक्यनियमो नास्त्युतास्ति न कामिनि ॥
 उद्देश्ये ग्रहवत्संख्या यतो नैव विवक्षिता ॥ २ ॥
 आख्यातोपात्तसंख्याऽत्र विधेयस्य विशेषणम् ॥
 विवक्षिताऽतः सत्यत्र कर्त्रेक्यं विनियम्यते ॥ ३ ॥

“दर्शपूर्णमासम्भां स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्र स्वर्गकाम उद्देश्यः । तद्वत् चैकत्वं
 ग्रहैकत्ववद्विवक्षितम् । तस्मात्—एको द्वौ बहवो वा दर्शपूर्णमासयोरविकारिणः ।
 इति प्राप्ते—

ब्रूमः—मा भूत्वर्गकामगतस्यैकत्वविवक्षा, ‘यजेत’ इत्याख्यातगतं तु यदेकत्वम्,
 तद्विधेयस्य विशेषणम् । विधेया चे क्रिया । सा च स्वाभिद्वये कारकान्तरवत्कर्त्तास्मया-
 क्षिपतीति क्रियाद्वारा कर्ताऽपि विधेयः । अतो विधेयकर्तृयता येयमेकत्वसंख्या सा वि-
 क्षितेति कर्तुरेकत्वं निदम्यते ॥

(तृतीये-आरब्धकाम्यकर्मणोऽपि समाप्तिनियमाधिकरणे

सूत्राणि १३—१५)

प्रक्रमात्तु नियम्येताऽऽरम्भस्य क्रियानिमित्तत्वात्
 ॥ १३ ॥ फलार्थित्वाद्वाऽनियमो यथाऽनुपक्रान्ते
 ॥ १४ ॥ नियमो वा तन्निमित्तत्वात्कर्तुस्तत्कारणं
 स्यात् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

असमाप्यं समाप्यं वा काम्यं कामे निवर्तिते ॥

आद्यः प्रयोजनाभावादन्यो निन्द्याविसंश्रयात् ॥ ४ ॥

“ विमया यनेत पशुकामः ” “ कारीयां वृद्धिकामो यनेत ” इत्यादिषु कामेभिरिति प्रत्येकं कर्मोपकान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनापि निमित्तेन तत्फलप्राप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते, तदा कर्मावृत्तौ प्रयोजनाभावात् समापनीयम् । इति चेत् ॥
मैवम् । प्रकान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्द्याप्रायश्चित्तयोः श्रवणात् । “ देवताभ्यो वा एव आदृश्यते यो यैश्चे ” इत्युक्त्वा “ न यजेत, वैषातवीथेन यजेत ” इति तदुभयं श्रुतम् । तस्मात्—समापनीयम् ।

(वदुषं लौकिककर्मणि समाप्त्यनियमाधिकरणे सूत्राणि १६—१८)

लोके कर्माणि वेदवत्ततोऽधिपुरुषज्ञानम् ॥ १६ ॥

अपराधेऽपि च तैः शास्त्रम् ॥ १७ ॥ अशास्त्रा

तूपसंप्राप्तिः, शास्त्रं स्यान्न प्रकल्पकम्, तस्माद-

र्थेन गम्येत, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ॥ १८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

समाप्यमसमाप्यं वा लौकिकं शास्त्रकल्पनात् ॥

आद्यो नो गृहकृष्यादौ शास्त्रकल्पकवर्जनात् ॥ ५ ॥

रथगृहनिर्माणदिरूपं यलौकिकं कर्म तदपि तस्मैस्तावुक्तमिति वेदमूलत्वव्यवहाराच्चिन्ना-
यागादिवन्निवृत्तेऽपि कामे समापनीयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । रथादौ रमणीयत्वस्य दृष्टप्रयोजनस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धयुपायावगमात् ।
तत्रोद्वापोहकुशलपुरुषोत्प्रेक्षामूला तस्मैस्मृतिर्न वेदं कल्पयितुं प्रभवति । तस्मात्—‘ अवश्यं
समापनीयम् ’ इति नास्ति नियमः ॥

(पञ्चमे-प्रतिषिद्धकर्मणामनुष्ठानेऽनिष्टापाताधिकरणे

कलञ्जन्याये सूत्रे १९—२०)

प्रतिषेधे त्वकर्मत्वात्क्रिया स्यात्प्रतिषिद्धानां

विभक्तत्वादकर्मणाम् ॥ १९ ॥ शास्त्राणां त्वर्थ-

१ ख, सत्यते । २ ग. छ. ‘ शङ्कस्यु ’ । ३ ग. छ. ‘ यमेव । इ । ४ ख. च. ‘ स्व म ’ ।
५ ख. ग. छ. ‘ शङ्कस्यु ’ । ६ ख. ‘ न गृहल्लेखे ’ ।
४०

वस्त्रेण पुरुषार्थो विधीयते, तयोरेकमवाधि-
त्वान्नादर्थे विध्यतिक्रमः ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पर्युदासो निषेधो वा नाद्याह्वजनमित्यसौ ।
नञ्धात्वोरन्वयादाद्यः कल्प्यं संकल्पतः फलम् ॥ १ ॥
षडान्वयात् नञ्विध्योनिषेधोऽनर्थहानये ।
संकल्पे लक्षणाप्रतिषेधं काम्यविधिस्तथा ॥ ७ ॥

अनारस्य श्रूयते—“न कलजं मस्येत्, न लघुनम्, न गुञ्जनम्” इति । तत्र ‘न मस्येत्’ इति संनिषिवशाज्जन्धात्वोरन्वये सति ‘अमसणम्’ इति पर्युदासः संप्रत्ये । तथा सति “नेसेतोद्यन्तमादित्यम्” इत्यादाविव संकल्पो विधेयः । तस्य चामसणसंकल्पस्य विश्वजिन्त्याधेन स्वर्गः फलत्वेन कल्पनीयः । इति चेत् ।

मैवम् । पदैकदेशस्य धातोः षडान्तरणान्वेतुमधोरयत्वाद्विधायकत्वं न न्यदेनान्वये सति रागप्राप्तां मसणप्रवृत्तिमनूय निषेधस्य विधेयत्वात् । न च—निषेधो व्यर्थः, नरकपातनिवारकत्वात् । एवं च सति—अश्रुतं न किमपि कल्पनीयम् । स्वयसे तु—अश्रुतः संकल्पः कल्पनीय इति तदर्थं मसणशब्दे लक्षणाऽऽश्रयितव्या । तस्मात्—सर्वकामिनो नान्नाधिकारः । किं तु—नरकाद्भौतिकम् ॥

(षष्ठे गुर्वन्तुगमनादीनामुपनयनोत्तरकालकर्तव्यता-
धिकरणे सूत्रे २०—२१)

तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि जननेन प्रवर्तन् ॥ २१ ॥
अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन प्रवर्तन् ॥ २२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राङ्मुखत्वादिनियम उपनीतेः पुराऽप्युक्त ॥

ऊर्ध्वं सम्भ्राग्न्यसाध्यत्वादाद्योऽन्त्योऽस्तु तथा स्मृतेः ॥ ८ ॥

“प्राङ्मुखोऽवानि शुक्लौत ” “मुखतुगन्तव्योऽभिरादित्येति” “वृद्धः प्रशु-
त्येयः, संमन्तव्यश्च ” इत्यादिस्मार्तनियम उपनयनागम्यनुवर्तव्यः, तस्य निश्चयः

१ क. कलः । २ ल. ग. च. छ. “न क” । ३ ल. य. च. छ. “स्ततः ॥ ७ ॥ अ” ।
४ चं संलनीय । ५ क. नाधि । ६ ल. च. “तस्याधिनः । १” । ७ क. ग. छ. “य, ॥
८” । ८ क. “स्व नन्वत्य नि” ।

वैदिकैर्मन्त्रैराहवनीयाद्याग्निभिर्वा साध्यत्वं नास्तीति प्रागपि तत्संभवात् । इति चेत् ॥

मैवम् । श्रौतस्यौघ्ययनादिनियमस्योपनयनानन्तरभावत्वेन वेदमुल्लङ्घ्यतिप्राप्तानियमस्या-
प्युत्तरस्मिन्नेव काले युक्तत्वात् । अत एव स्पष्टे—“उपनयनादिनिधयः” इति, “प्रागु-
पनयनात्काम्यारवौदयसः” इति च । तस्मात्—उपनयनात्पूर्वं नास्ति नियमः ॥

(सप्तमे { अग्निहोत्रादिषावज्जीवकर्मणां स्वका- } सूत्राणि २३-२६)
{ लमात्रकर्तव्यताधिकरणेऽग्निहोत्रन्याये }

अभ्यासोऽकर्मशेषत्वात्पुरुषार्थो विधीयते ॥ २३ ॥

तस्मिन्नसंभवन्नर्थान् ॥ २४ ॥ न कालेभ्य उप-

दिश्यन्ते ॥ २५ ॥ दर्शनात्काललिङ्गानां काल-

विधानम् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यावज्जीवेति सातत्यं स्वकाले वा निमित्ततः ॥

कालाङ्गलोपादाद्यः स्याद्वैधात्यागतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

इदमाम्नायते—“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “यावज्जीवं दर्शपूर्णमासम्भ्यां घजेत”
इति । तत्र—जीवनस्य निमित्तत्वेनोपन्यासात्सति निमित्ते वैमित्तिकत्वावश्यकत्वा-
ज्जीवतोऽनुष्ठानसातत्यमत्र वर्धते । ननु सायंप्रातःकालवशिष्टोत्राङ्गत्वेन चोदितौ, अमावा-
स्यापूर्णिमासीकाष्ठौ दर्शपूर्णमासयोः । तथासत्यङ्गलोपः सातत्ये प्रसज्येत । नायं दोषः ।
“श्रधन्लोपाद्वस्मङ्गलोपः” इति न्यायात् । तस्मात्—सातत्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यद्यपि सायंप्रातरादिकालोऽङ्गम्, तथाऽप्यनुषादेयतया प्रयाजादिविधेयो न
भवति किं तु—तस्मिन्काले स्वतः प्राप्ते सति कर्मानुष्ठेयतया विधीयते । तस्य च कालस्य
जीवनरूपनिमित्तसंकोचकत्वेनैवान्वयः । तथा सति—उक्तकालविशिष्टमेव जीवः निमि-
त्तम् । तस्मिन्निमित्ते जीवनरूपो विशेष्यांशो यथा न. वैधे नपि त्यक्तुं शक्यः । तथा
विशेषणादाः कालोऽप्यविधेयो न त्यक्तुं शक्यश्च । तस्मात् । अवैषस्य त्यागासंभवात्
सातत्यम् । किं तु—स्वकालेऽनुष्ठानम् ॥

(अष्टमे-अग्निहोत्रादीनां स्वकालावृत्त्यावृत्त्यधिकरणे सूत्रे २७-२८)

तेषामौत्पत्तिकत्वादागमेन प्रवर्तेत ॥ २७ ॥

तथा हि लिङ्गदर्शनम् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सकृत्कृतिकृताऽऽवृत्तिर्द्वाविंशः शास्त्रसार्थतः ।

सकृत्स्थात्कालसंयुक्तजीवनावृत्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

दर्शपूर्णमासादीनां सङ्ख्येयानुष्ठानम् ; तावता विविशास्त्रस्य चरितार्थत्वात् ।
इति चेत् ।

मैवम् । कालविशिष्टजीवननिमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् । तस्मात्-
आवृत्तिः ।

(नवमे दर्शादौ भेदाद्यावृत्त्या होमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽन्तःकृतुप्रयुक्तानि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

क्रतौ सकृद्भेदहोमोऽसकृद्वा, कृतुसिद्धितः ।

सकृन्निमित्तभेदस्याऽऽवृत्तौ होमोऽसकृद्भवेत् ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कुम्भ्यादिषान्नभेदमाज्यादिस्कन्दनं च निमित्तीकृत्य होम आह-
यते—“भिल्ले जुहोति” “स्कले जुहोति” इति, सोऽयं होमः सकृत्कार्यः, तावतैव कृतु-
प्रकाराभिदेः । इति चेत् ॥

मैवम् । भेदस्य स्कन्दनस्य वा निमित्तस्याऽऽवृत्तौ नैमित्तिकस्याप्यावर्तनीयत्वात् ।
तस्मात्—नास्ति सकृत्स्वनियमः ॥

(दशमे शुक्लनुगमादीनां प्रतिनिमित्तमावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

आचाराद्गृह्यमाणेषु तथा स्यात्पुरुषार्थत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

याथाकाम्यमुताऽऽवृत्तिर्गुरोरनुगमादिषु ॥

स्यादाद्यः प्रीतिहेतुत्वाच्चिषमाद्वृष्टतोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

“गुरुनुगमन्त्योऽधिकाथश्च” इति विहितेषु गुरुप्रीतिरूपस्य दृष्टस्यैव प्रयोजनत्वा-
त्प्रीत्यनुसारेणानुगमनादिकं सकृदसकृद्वा स्वेच्छया कर्तव्यम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । दृष्टार्थेष्वपि विहितेषु नियमादृष्टसंभवाद्वा यदा गुरुगमनादि निमित्तं संभ-
व्यते तदा तदाऽनुगमनादीन्यनुष्ठेयानि ॥

एकादशे— { अणश्चयापाकरणस्य ब्राह्मणक्ष- }
 { क्षियवैश्यानां नित्यताधिकरणे } —सूत्रम्—

ब्राह्मणस्य तु सोमविद्याप्रजमुणवाक्येन संयोगात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयेति—

सोमाधीतिप्रज्ञं काम्यं नित्यं वा कामतोऽग्रिमः ॥

वीप्सानुष्ठेयविज्ञानलोकैस्तन्नित्यर्थेऽप्यते ॥ १३ ॥

इदमास्त्रायते—“सोमेन यजेत” “स्वाध्यायमधीयते” “प्रनामुत्यादयेत्” इति ।
तत्र—सोमः काम्यः, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति कामसंयोगेनाऽऽस्त्रातत्वात् ।
अध्ययनप्रज्ञोत्पादनयोरपि विश्वजिन्यायेन त्वेव फलत्वेन कल्पिते कमियोगोऽपि कल्प्यते ।
तस्मात्—इदं नयं काम्यम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । वीप्सादिना नित्यत्वासिद्धेः । “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इति वीप्सा
प्रतिवसन्तं निमित्तीकृत्य सोमयागं विधत्ते । अध्ययनस्य तु न स्वर्गः फलम्, दृष्टप्र-
योजनत्वाद्दृष्टेयविज्ञानस्य संभवात् । तत्र ऋतवतुष्ठानस्य नित्यत्वात्तद्देतोऽध्ययनस्यापि
नित्यत्वमनिवार्यम् । “अनुस्वाद्य सुताम लोकं गच्छति” इति स्मृतिलोकसिद्धयर्थम् ।
त्पादनस्यापि नित्यत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेणैदमास्त्रातम्—“जायमानो ह वै ब्राह्मणश्च-
भिक्षुर्गवां जायते । ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः । एष वा
अनृगो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी” इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणभित्तोर्येषुपलक्षणार्थम् ।
सोमादिविधिषु विशेषस्याश्रवणात् । तस्मात्—सोमादिकं नित्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	३८६
सूत्राणि	३१	१०९७

(षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।)

(प्रथमे-नित्ये यथाशक्त्यङ्गानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १-७)

सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ १ ॥
अपि वाऽप्येकदेशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिवृत्तिर्गु-
णमात्रमितरत्तदर्थत्वात् ॥ २ ॥ तदकर्मणि च
दोषः, तस्मात्ततो विशेषः स्यात्प्रधानेनाभिसं-
बन्धात् ॥ ३ ॥ कर्माभेदं तु जैमिनिः प्रयो-
गवचनैकत्वात्सर्वधामुपदेशः स्यादिति ॥ ४ ॥
सर्वस्य व्यपवर्गित्वादेकस्यापि प्रयोगे स्याद्यथा
कृत्वन्तरेषु ॥ ५ ॥ विध्यपराधे च दर्शनात्स-
माप्तेः ॥ ६ ॥ प्रायश्चित्तविधानाच्च ॥ ७ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नित्ये सर्वाङ्गसंहारः शक्त्या वाऽऽद्यः फलित्वतः ॥

शक्त्या त्यागासंभवेन निमित्ते जीवने स्थिते ॥ १ ॥

“यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादौ नित्ये कर्मणि सर्वाङ्गहान्यनुपसंहृत्य तद्विशिष्ट-
एव प्रयोगः कर्तव्यः । कुतः—भावनांशस्य कथंभावस्य समुच्चितैः सर्वैरङ्गैः परिपूर्णैः
सर्वाङ्गैर्भित्तस्थैव प्रधानस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ।

यैवम् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिशब्दवाच्यं प्रधानम् । तस्य च स्ववाङ्मयगतनीविनिर्मि-
तेनान्वयात्सति जीवने प्रधानं कर्म त्यक्तुमशक्यम् । ततो वाक्यान्तरावगतेष्वङ्गेष्वशक्यं
किंचिदङ्गं परित्यज्यापि शक्यैरङ्गैरुत्तेतं प्रधानं कर्मावुच्छेपम् ।

(द्वितीये-अङ्गवैकल्ये काम्यस्य निष्फलत्वाधिकरणे सूत्राणि ८-१०)

काम्येषु चैवमर्थित्वात् ॥ ८ ॥ असंयोगात्

नैवं स्याद्विधेः शब्दप्रमाणत्वात् ॥ ९ ॥ अकर्मणि

चाप्रत्यवायात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

काम्ये शक्त्योत सर्वाङ्गं शक्त्या लोपस्य संभवात् ॥

भवं लोपे निष्फलत्वाच्छाब्दमङ्गं न लुप्यते ॥ २ ॥

प्रधानानुष्ठितौ यद्वज्जीवनस्य निमित्तता ।

कौमस्य न तथा यस्मात्कौम्यं स्पृक्तं च शक्यते ॥ ३ ॥

यथा नित्येष्वग्निहोत्रादिकर्मवशक्त्यमङ्गं परित्यक्तम्, तथा काम्येष्वप्येन्द्राग्रतोषादि-
धनशक्त्याङ्गलोपसंभवाच्छाब्दोपेतमनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

भैवम् । अङ्गलोपे काम्यमानफलानुत्पत्तेः । सर्वाङ्गोपेतमेव हि प्रधानं फलसाधनेत्येव
विहितम् । तत्र प्रधानस्य स्थाने यथा नास्ति फलम्, तथाऽङ्गस्यागोऽपि । फलसाधनत्वं
हि शास्त्रसमाधिगम्यम् । ततो यथावदङ्गं वा प्रधानं वा शब्दोपात्तम्, तस्य लोपे साधनत्वं
नास्ति । नहि गमनसाधनस्य स्थस्य चक्राङ्गेष्वन्यतमस्य वैकल्येन गमनसाधनत्वं दृष्टम् ।
तस्मात्—यदा सर्वाङ्गोपसंहारः कर्तुं शक्यते, तदैव काम्यमनुष्ठेयम् । न च—नित्येऽप्येव-
मस्तु—इति शङ्कनीयम्, जीवनं निमित्ताङ्गस्य तत्र विधानात् । यथा गृहग्रहं निमित्तीकृत्य
विहिता साधनतीक्ष्णिकरक्ष्यं कर्तव्या । यथा वा लोके—निमित्तभूतायां बुभुक्षयायां सस्यां भोज-
नमवश्यं कर्तव्यम्, तथा जीवने सति कर्मावश्यमनुष्ठेयम् । न च—जीवनवत्फलकामनाया
अपि निमित्तत्वं शङ्कनीयम्, संन्यासपि कामनायां कर्मणोऽवश्यमावामावात् । नहि
कामिनः कर्मानुष्ठाने प्रत्यवायः श्रूयते । ननु—शास्त्रावप्रत्यवायाभावेऽपि फलानुत्पत्ति-
क्षणो बाधोऽस्त्येव । यथा बुभुक्षोरभोजने राजदण्डाभावेऽपि वित्तलोमादिरूपो बाधोऽस्ति
तद्वत् । इति चेत् ॥

भैवम् । तर्हि यथा फलं सिध्यति, तथा कामिना प्रयतितव्यम् । फलं च शब्दावगत-
सर्वाङ्गोपसंहारमन्तरेण न सिध्यतीत्युक्तम् । नित्ये तु न फलसाधनत्वेन विवि-
जीवननिमित्तसंयोगेन । तथास्त्यङ्गवैकल्येऽपि निमित्तेन नैमित्तिकसंयोगः श्रुत्यभिमतो
नपैति । ततो विकलाङ्गमपि कर्तव्यमेव । अत एव नित्यस्याकरणे प्रत्यवायप्रायाश्चित्तं
शास्त्रेष्ववगम्यते । काम्येष्वङ्गवैकल्ये शास्त्राभिमतफलसाधनत्वाभावाद्विकलाङ्गं काम्यं न
प्रयोज्यम् । अत एव तस्यागोऽपि प्रत्यवायप्रायाश्चित्ते न स्तः । तस्मात्—काम्यं
कृत्वाङ्गोपेतं कर्तुं यदा शक्नुयात्तदा कुर्यात् । नित्यं तु यथा शक्नुयात्, तथा कुर्यात् ।
एतेदेवोपपत्तयः श्रुतम्—“तदैव योर्द्वैकैकं होतव्यम् ” इति । तस्मात्—नित्येष्वङ्गलोपेऽपि
काम्येष्वङ्गलोपे न सोऽतुं शक्यः ।

१ क. 'त्वाच्छक्तम्' । ग. छ. 'त्वाच्छुतम्' । २ ख. ग. च. छ. काम्यस्थ । ३ ग. छ.
'त्वामस्पृक्तं' । ४ क. ख. न । च हि । ५ ख. च. 'नम्' । ६ ख. ग. च. छ. वैकल्ये । ७ ग.
छ. 'नित्यम्' । ८ क. ख. 'मनु' । ९ ग. छ. निमित्ते । १० क. ख. ग. छ. 'के शास्त्रा' ।
११ क. 'ङ्गं न' । १२ ख. ग. छ. 'दृक्का' ।

(तृतीये-द्रव्यभेदेऽपि कर्माभेदाधिकरणे सूत्रे ११-१२)

क्रियाणामाश्रितत्वाद्द्रव्यान्तरे विभागः स्यात्

॥ ११ ॥ अपि वाऽव्यतिरेकाद्रूपशब्दाविभा-

गाच्च गोत्ववदैककर्म्यं स्यान्नामधेयं च सत्त्व-

वत् ॥ १२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मान्यत्स्यात्तद्वेष वां ॥

द्रव्यकर्मैक्यतः पूर्वस्तत्रेषः ज्ञेयतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वीह्यसंभवे नीवारा यदि स्वी क्रियन्ते तदा नीवारादिद्रव्यभेदात्कर्मानां तदित्यमुपेयम् । कुतः—द्रव्यकर्मणोरेकत्वात् । द्रव्यं हि कर्मणः स्वरूपम् । ततो द्रव्यान्तरत्वे कर्मान्तरत्वमनिवार्यम् । इति चेत् ॥

मैवम् । द्रव्यकर्मणोरेषद्वेदस्यापि भावात् । द्रव्यमाश्रयः, कर्माऽऽश्रितम् । आश्रय-श्रितयोर्भेदावस्थुष्यगम्य तादात्म्यसंभवे वर्धते । तस्मात्—द्रव्यभेदेऽपि न कर्म भिद्यते ॥

(चतुर्थे-द्रव्यापचारे प्रतिनिधिना समापनाधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टाभावे नाऽऽगमोऽन्यस्याशिष्ट-

त्वात् ॥ १३ ॥ कचिद्विधानाच्च ॥ १४ ॥ आगमो

वा चोदनाथाविशेषात् ॥ १५ ॥ नियमार्थः कचि-

द्विधिः ॥ १६ ॥ तन्नित्यं तच्चिर्कीर्षा हि ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्रव्ये प्रतिनिधिनास्ति विद्यते वा, न विद्यते ॥

मानामावाद्स्ति कर्मचोदनाऽऽक्षेपिका यतः ॥ ५ ॥

नित्यकाम्यकर्मणोः श्रुतस्य व्रीह्यादिद्रव्यापचारे द्रव्यान्तरं प्रतिनिधित्वेन कुत्रापि न विहितम् । अतो मानामावात्स्ति प्रतिनिधिः । इति चेत् ॥

१ क. ख. नीवारादयो । च. निवारादि । २ ख. ग. च. छ. °दा कर्मा । ३ ख. घ. च. छ. °स्योः क° ।

भैवम् । कर्मबोदना हि द्रव्यमन्तरेणानुष्णा द्रव्यसामान्यमाक्षिपति । तत्र ब्रह्मि-
शास्त्रं नियामकम् । तच्चासंभवाद्यदा न प्रवर्तेत, तदा सा मूलियपः । तथाऽपि सामान्या
क्षेपस्य वारयितुमशक्यत्वात्तत्सामान्यं कश्चिद्विशेषं पर्यवस्थतीति श्रवणमज्ञावादास्ति प्रति-
निधिः । ततो द्रव्यान्तरेणापि तत्कर्मनिष्ठातव्यमेव । न तु श्रुतद्रव्याभावमात्रात्कर्मलोपः ॥

(१६) देवतामन्त्राक्षिपापचारे प्रतिनिधिरक्षादाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

न देवताशिशब्दक्रियमन्थार्थसंयोगात् ॥ १८ ॥

देवतायां च तदर्थात् ॥ १९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

देवाग्निमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ॥

पुरोवास्तीह यन्मुख्ये कार्यं तद्धेति नास्त्यसौ ॥ ६ ॥

“आग्नेयोऽष्टाक्षराः” “सौर्यं चरुम्” इत्यादावुक्ता अग्निसूर्यादयो देवाः, आह-
वनीयादयोऽग्नयः, “बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यादयो मन्त्राः, प्राक्षणादयः क्रियाः ।
एतेषां देवादीनामपचारे द्रव्यव्यतिथिनिधिरस्ति । इति चेत् ॥

भैवम् । कार्यसिद्धयभावात् । पुरोडाशनिष्पादनं कार्यं श्रीहोमपचारेऽपि नीचारेण सिध्यति ।
देवादिकार्यं तु न्यायेन सिध्यति । न ह्यग्नेययागो विष्णुना निष्पद्यते । नाप्याहवनीय-
कार्यो होमोऽसंस्कृतेन बह्विना सिध्यति । नापि “बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्येतन्मन्त्रा-
ध्यमर्थशकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्राक्षणाकार्यमदृष्टमविहितेनान्यार्थं विहितेन
वा क्रियान्तरेणापि सिध्यति । तस्मात्—नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ॥

(१७) प्रतिषिद्धद्रव्यस्य प्रतिनिधित्वाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रतिषिद्धं चाविशेषेण हि तच्छ्रुतिः ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

भाषाद्याः प्रतिनिध्यर्हं न वाऽऽद्यस्तद्वारणात् ॥

नाहं अयज्ञियत्वोक्तेरर्थाच्चद्विनिवारणात् ॥ ७ ॥

“मौद्धं चरुं निषेच्छीकामः” इत्यत्र मुद्राभावे भाषाद्याः प्रतिनिधित्वमर्हन्ति । कुत—

शुद्धकार्यं चरुनिष्पादने समर्थत्वात् । निवारकस्य प्रतिषेधवचनस्याभावाच्च । इति चेत् ॥

मैवम् । “अयान्नया वै माषांश्चणकाः कोट्वाः” इति माषादिशान्ध्यायस्य निषेध-
वचनस्य तन्निषेधे पर्यवसानात् । तस्मात्—नार्हा माषाद्याः ॥

(सप्तमे-स्वामिनः प्रतिनिधयमावाधिकरणे सूत्रम्—)

स्वामिनः फलसमवायात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्वामिनोऽस्ति प्रतिनिधिर्न वा द्रव्यवदस्ति सः ॥

न मृते प्रेरकाभावाज्जीवनेऽप्यफलित्वतः ॥ ८ ॥

यथा धागसाधनद्रव्यस्य प्रतिनिधिः, तथा कर्तुर्यजमानस्यापि प्रतिनिधिस्तु । इति
चेत् ॥

मैवम् । किं यजमाने मृते सति प्रतिनिधिरन्वित्युच्यते, किं वा कार्यान्तरव्याघृते । नाऽऽ-
द्यः, असंभवात् । अन्यस्मिन्नवधारिते यजमानः प्रतिनिधिं गृह्णाति । यजमानेऽवधारिते
कोऽप्यः प्रतिनिधिं गृह्णाति । को वाऽप्यशुभ्रमृतीन्प्रेरेयेत् । न द्वितीयः, यजमानकार्यस्य
फलित्वस्याग्राह्यसंभवात् । संभवे वा तस्यैव स्वामित्वेन प्रतिनिधित्वाभावात् । तस्मात्-
नास्ति यजमानस्य प्रतिनिधिः ॥

अष्टमे— { सत्रे कस्यचित्स्वामिनोऽप्यचारे प्रति- } सूत्रम्—
{ निध्यादानाधिकरणे (सत्रन्याये) }

बहूनां तु प्रवृत्तेऽन्यमागमयेदवैगुण्यात् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात्स्वाद्धा, नात्रापि पूर्ववत् ॥

स्यादस्वाम्येऽपि कर्त्रशो सातदृश्यस्य सिद्धये ॥ ९ ॥

सत्रिणु बहुषु यजमानेष्वेकस्मिन्मृते प्रतिनिधिनस्ति, पूर्वाधिकरणे यजमानप्रतिनिधेर्न-
राकृतावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । यज्ज्वन्तरेण तात्सद्देः । सत्रिणां हि कार्यद्रव्यम्—फलमाकृतम्, यागकर्तृत्वं
च । तत्र प्रतिनिधेः फलित्वाभावेऽपि कर्तृत्वं संभवति । ऋत्विकार्ये कर्तृत्वे प्रति-

१ क. ख. नियतस्य । २ ग. ग. छ. ३ वा वरुकाः । च. ४ वा वरुकाः । ५ क. च.
६ स्वाम्यपि ।

निधिमन्तरेण सातदश्याभावाद्येव कार्याणि निष्पद्येरन्, एकं कार्यं लुप्येत । तस्मात्-
यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽप्युत्विनः प्रतिनिधिरुद्रावास्तुत्यन्तरं प्रतिनिवापयितव्यम् ॥

(नवमे प्रतिनिहितस्यास्वागिवाधिकरणे सूत्राणि २२-२९)

स स्वामी स्यात्संयोगात् ॥ २३ ॥ कर्मकरो वा
भूतत्वात् ॥ २४ ॥ तस्मिंश्च फलदर्शनात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमाच्यति—

स स्वाम्यप्युत कर्तव्य स्वामी तैत्स्थानगत्वतः ॥

अनारब्धः फलामावाद्स्वामी कर्तुमात्रता ॥ १० ॥

यः सज्जिः प्रतिनिधिः, तस्य यजमानस्याने स्वीकृतत्वेन यजमानत्वमप्यस्ति ।
इति चेत् ॥

मैवम् । आरम्य समाप्तिपर्यन्तमनुतिष्ठतः फलं युक्तम्, प्रतिनिधिस्तु नाऽऽरब्धवान् ।
अतः फलामावाद्यजमानत्वं नास्ति । किंतु कर्तृत्वमात्रमेव । सुतस्य तु समाप्यभावेऽपि
फलं समाज्ञायते—“ यो दीक्षितानां प्रमायेत, अपि तस्य फलम् ” इति ॥

(दशमे-सत्रे प्रतिनिहितस्य यजमानधर्ममाहिताधिकरणे सूत्रम्—)

स तद्धर्मा स्यात्कर्मसंयोगात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमाच्यति—

नास्य स्युः फलिसंस्काराः कार्या वा, नाफलित्वतः ॥

अन्येषां साप्तदश्यार्थमफलिन्यापि ते सताः ॥ ११ ॥

सत्रे थोऽयं प्रतिनिधिः, तस्य फलिन्वाभावात्फलयोग्यताहितवो वचनादिसंस्कारा न
कर्तव्याः । इति चेत् ॥

मैवम् । अस्य फलामावेऽप्यस्मिंसंस्कृते सत्यन्येषां यस्मात्तदश्यम्, तत्संस्कृतेषु सप्त-
दशसु स्थितं भवति । ततः “ सप्तदशावराः सत्रमासीरन् ” इत्येतच्छास्त्रमनुगृहीतं
भवति । अन्यथा संस्कृताः षोडशैवेति तच्छास्त्रं बाध्यते । यदि बहूनां यजमानानामल-
मादवरा अल्पसंख्या यजमानाः स्युः, तदाऽपि सप्तदशोपेक्षिताः । न तु ततोऽप्यल्प-
संख्या इत्यर्थः । तस्मात्—अफलिन्यापि तस्मिंसंस्काराः कर्तव्याः ॥

१ ख. लुप्यते । २ ख. तत्तत्त्वम् । ३ च. फलमुक्तं । ४ ख. ग. च. छ. फलमा । ५
क. स. ‘लभोप्य’ । ६ ग. च. ‘स्मिन्सत्त्व’ ।

(एकादशे—श्रुतद्रव्यापचारे तत्सङ्गतस्यैव प्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)
 सामान्यं तथिकीर्षा हि ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

किञ्चित्प्रतिनिधेयं स्याच्छ्रुततुल्यमुताग्रिमः ॥

आक्षेपान्न समद्रव्ये मुख्यशानुगमो यतः ॥ १२ ॥

श्रुतमीक्षणचारे नीवारप्रियङ्गवादि^१ किञ्चिद्द्रव्यं प्रतिनिधातव्यम्, प्रधानविशिष्टा
 सामान्यतो द्रव्यमात्रस्याऽऽक्षेप्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “ ब्रीहिभिर्धनेत ” इत्यत्र न जातिः पुरोडाशं निष्पादयति । किं तु
 ब्रीहिसत्त्वानुपपत्त्यक्षेता अत्रा एव तद्विधादका इत्यंशानां मुख्यद्रव्यत्वम् । ते चात्र
 यथाः सदृशे नीवारादौ बह्वोऽनुगच्छन्ति, ‘ यथोऽवयवसामान्यं सादृश्यम् ’ इत्य-
 म्भुपगमात् । तस्मात्—अहन्तसदृशमेव प्रतिनिधेयम् ॥

(द्वादशे—द्रव्यापचारे वैकल्पिकद्रव्यान्तरानुपादानाधिकरणे सूत्राणि
 २८—३०)

निर्देशानु विकल्पे यत्प्रवृत्तम् ॥ २८ ॥ अशब्द-

यिति चेत् ॥ २९ ॥ नानङ्गत्वात् ॥ ३० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

यथाः प्रतिनिधेयाः किं ब्रीहार्थं तत्समा उत ॥

मुख्यलाभाद्भिन्नोऽन्त्यो ब्रीहिपक्षे यथाविधेः ॥ १३ ॥

ब्रीहिणामसंभवे यवानां प्रतिनिधत्वं युक्तम्, ‘ यवैर्धनेत ’ इति विहितत्वेन
 मुख्यद्रव्यलाभात् ॥ इति चेत् ॥

मैवम् । ब्रीहियवयोर्विकल्पितत्वेन ब्रीहिपक्षे यवविध्यमावात् ॥ तस्मात्—सदृशमेव
 प्रतिनिधातव्यम् ॥

(त्रयोदशे—प्रातिक्रम्य सोमप्रतिनिधित्वाधिकरणे सूत्रम्—)

वचनाञ्चान्याप्यमभावे तत्सामान्येन

प्रतिनिधिरभावादितरस्य ॥ ३१ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

१ ख. ग. च. छ. ‘ किं किं ’ । २ क. ‘ वृत्तानी ’ । ३ ग. छ. ‘ साम्यं वा ’ । ४ क. ग.
 छ. ‘ निधातव्यम् ’ । ५ क. ग. छ. ‘ मुखाश्रान् ’ । ६ क. ‘ ति मु ’ ।

लोकाभावे भवेत्पूतीविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियसो यच्चलादादौ लाघवात्स्त्रियस्यते ॥ १४ ॥

“वदि सोमं न विन्देत्, पूतीकानभिपुण्यात्” इति लिङ्प्रत्ययस्य निधिविधादिदं
दानं पूतीकलतास्त्रयानां विधायकम् । इति चेत् ।

मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधित्वेन प्राप्तुं पूतीकादिश्रवणेषु नियमशाशिविधौ लाघवात् ।
तस्मात्—पूर्वाकद्रव्यं नियम्यते !

(चतुर्दशे— { प्रतिनिधयपचारे—उपात्तवृत्त्यस- } सूत्रम्—
दृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे }
न प्रतिनिधौ समत्वात् ॥ ३२ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिधयपचारे तु तेन मुख्येन वा समम् ॥

प्रक्रान्तत्वादिमोऽन्यः श्रुतांशसमेलोभतः ॥ १५ ॥

सन्ने प्रवृत्तः पुरुषो ब्रह्मा वेदशयमधीतवान् । तस्मिन्मृते तादृशस्यालामास्वशासामा-
त्राध्याया प्रतिनिधापितः । तेन च प्रयोगः प्रक्रान्तः । तस्मिन्मृतेप्यपचरिते पुनः पुरुषान्त-
रान्वेषणायां लब्धेऽपि त्रिवेदिनि तत्पुरुषस्य प्रतिनिधिना समं स्वशासामात्राध्यायिने गृह्णी-
यात् । एकवेदाध्यायिकर्तृत्वस्य प्रयोगस्य प्रक्रान्तत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अध्वर्यूद्गातृहोतृणां प्रयोगेषु प्रसक्तं वैकल्यं समाधातुं ब्रह्मणो वेदत्रयाध्ययन-
मपेक्षितम् । अतो मुख्येन सदृशं त्रिवेदिनमेव गृह्णीयात् । तथासति त्रिवेदेब्रह्मप्रतिषेध-
कश्रुत्यभिमतैर्बहुभिर्देशैर्मुख्यसादृश्यं लभ्येत । तस्मात्—मुख्येन सदृशस्य ग्रहणम् । न तु
प्रतिनिधिना सदृशस्य ॥

(पञ्चदशे— { श्रुतस्यापि प्रतिनिधयपचार उपात्त- } सूत्रे ११-३४)
सदृशस्य पुनः प्रतिनिधित्वाधिकरणे }
स्याच्छ्रुतिलक्षणे नियतत्वात् ॥ ३३ ॥ न तदीप्ता हि ॥ ३४ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

पूतीकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्यः श्रुतांशसादृश्यात्पूतीकाविधितोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

१ क. निव्यात् । च, विन्देत् । २ ख. “मता यतः । ३ ग. च. छ. “स्याभावात्स्व” ।
४ ख. ग. च. छ. “कय” । ५ ख. “कल्पसमाधानं” । ६ क. “विप्र” । ७ क. “तीक्ष्ण” ।
८ छ. “तीक्ष्णो वि” ।

[अ० १ पा० ३ अ० १६ १७]

यदा सोमप्रतिनिधिः पूतीकस्यापचारः स्यात्, तदा तेन पूतीकेन सदृशं द्रव्यान्तमु-
पादेयम्, “पूतीकानभिषुणुयात्” इति श्रुतेः पूतीकाशैः सादृश्यस्य लाभात् । इति चेत् ।

नैवम् । नास्ति पूतीकानां विधिः किंतु “नियमार्थं तद्वचनम्” इत्युक्तम् । ततः श्रुताय
सोमसमाशस्य लाभाय सोमसमं द्रव्यान्तरमुपादेयम् ।

(षोडशे—मुख्यापचारे तत्प्राप्तौ तस्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्याधिगमे मुख्यमागमो हि तदभावात् ॥ ३५ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

प्रतिनिष्ठ्युद्यमे मुख्यलाभे ग्राह्यं तु किं द्वयोः ।

संकल्पेन प्रतिनिधिमुख्यं शास्त्रार्थलाभतः ॥ १७ ॥

यदा मुख्यान्नीहीनलब्ध्वा नीवारैः संकल्पः कृतः । तदा कथंचिद्ग्राहिण्यभि संकल्प-
भ्रंशो मा भूदिति नीवारा एवोपादेयाः । इति चेत् ।

नैवम् । मुख्यः शास्त्रार्थलाभेन संकल्पं वाधित्वा ग्राह्य एव कर्तव्यः ।

(सप्तदशे— { प्रतिनिधिना पारब्धे कर्मणि श्रुतद्रव्य- }
{ लाभे श्रुतद्रव्येणैव समापनाधिकरणे } सूत्रम्—)

प्रवृत्तेऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अमुख्ये संस्कृते मुख्यलाभे किं ग्राह्यमेतयोः ।

अमुख्यस्तक्षणाच्छूयः खादिरस्तक्षणात्पुनः ॥ १८ ॥

यदा शूयार्थं खादिरमलब्ध्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चात्पुनः खादितो यदि
पशुनियोजनात्प्रागेव लभ्येत, तदा तक्षणादिसंस्कृतेः प्रतिनिधिः कदर एव ग्राह्यः, आ-
स्कृतात्संस्कृतस्य प्रशस्तत्वात् । इति चेत् ।

नैवम् । मुख्ये खादरे लब्धे पुनस्तक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य
मुख्यस्य लाभात्प्रतिनिधिः संस्कृतोऽपि परिहृत्यज्यः ।

१ क. °तः । यथाक° । २ ल. ग. च. छ. मुख्येणा° । ३ ग. छ. मुख्ये ला° । ४ क.
°निधिर्ग्राह्यः । ५ क. खादरे ।

(अष्टादशे-प्रतिनिधौ पशौ नियुक्ते श्रुतद्रव्यलाभेऽपि
प्रतिनिधिनैव समापनाधिकरणे मूलम्—)

नानर्थकत्वात् ॥ ३७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

पशौ नियुक्ते खदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ॥

सादृश्येण पुनः कार्यं मुख्यावृत्तिर्गुणान्न हि ॥ १९ ॥

यदा संस्कृते प्रतिनिधौ पशुर्नियुज्यते, तदर्थं खदिरो यदि लभ्येत, तदाऽपि पूर्व-
न्यायेन मुख्यलाभात्सादृश्याय मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । गुणभूतो यूपः । पशुनियोजनं प्रैक्षानभूतम् । नहि गुणावसारेण प्रधानस्याऽऽवृ-
त्तिर्युक्ता । तस्मात्—नियोजनं पुनर्न कार्यम् ॥

(एकोनविंशे-संस्कारायोग्यस्यापि मुख्यस्यैवोपादानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यसंस्कारविरोधे द्रव्यं तदर्थत्वात् ॥ ३८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

अमुख्यमुख्ये संस्कारायोग्यायोग्ये तदा नु किम् ॥

आद्यो बहुगुणालोपात्तं मुख्यावास्तु लोपनम् ॥ २० ॥

अमुख्यः कदरः स्थूलत्वत्तक्षणविस्मृतायोग्यः, मुख्यस्तु खदिरः सूक्ष्मत्वोत्तदयोग्यः ।
तदा तक्षणदिवहुगुणलोपो सा भूदिति प्रतिनिधिरैवाऽऽदर्शनीयः । इति चेत् ।

मैत्रम् । मुख्यसिद्धये गुणलोपस्य सोढुं शक्यत्वात् । तस्मात्—कुरोऽपि मुख्य-
एवोपादेयः ॥

(विंशे-मुख्यस्य कार्वासाधकत्वे प्रतिनिधेरुपादेयता-

धिकरणे सूत्रम्—)

अर्थद्रव्यविरोधेऽर्थो द्रव्याभावे तदुत्पत्तेर्द्र-

व्याणामर्थशेषत्वात् ॥ ३९ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

* शबरस्वामिना तु पूर्वाधिकरणसूत्रं पूर्वपक्षत्वेन व्याख्याय सिद्धान्तत्वेनेतदधिकरणमूर्ध्वं
व्याख्यातमिति नाधिकरणभेदेऽङ्गीकृतः ।

निधोजनेऽप्यथोग्यश्चेत्सखिरः किं तदा सचेत् ॥
मुख्यत्वेन स एव स्यात्तद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ २१ ॥
यदा त्वत्यन्तकृदात्तक्षणादिरहितोऽपि खदिरो निधोजनेऽप्यथोग्यः । तदाऽपि
मुख्यत्वात्सखिर एवोपादेयः । इति चेत् ॥
भैवम् । उपात्तस्य प्रयोजनाभावात्प्रयोजनयोग्यः प्रतिनिधिरवोपादेयः ॥

(एकविंशे-प्रधाननिर्वाहकत्वेऽङ्कनिर्वाहार्थात्स्यापि मुख्य-
स्योपादानाधिकरणे सूत्रे ४०-४१)

विधिरप्येकदेशे स्यात् ॥ ४० ॥ अपि वाऽर्थरूप
शक्यत्वादेकशेन निर्वर्तितार्थानामपि सकत्वाद्गुण-
मात्रमितरतदर्धत्वात् ॥ ४१ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

शेषकार्येष्वपूर्णश्चेद्ब्रीहयः किं तदेतरत् ॥
ब्रीहयो वा सर्वसिद्धयै नीवारादिकमिष्यते ॥ २२ ॥
पुरोडाशतया ब्रीहिः प्रधानत्वाद्लोप्यता ॥
शेषकार्याणि लुप्यन्तां मुख्यवैगुण्यतो वरम् ॥ २३ ॥

स्विष्टकृदिडाप्रशिन्नमरुणादीनि शेषकार्याणि तेजवशात्ताः प्रधानमात्रवर्थाता ब्रीहये
येदा लभ्यन्ते, तदानीं सर्वकार्यसिद्धये ब्रीहिभ्य इतरनीवारादिकमुपादेयम् । इति चेत् ॥
भैवम् । ब्रीहयः पुरोडाशार्थतया प्रधानवर्गानिष्यादका इति न लोपमर्हन्ति । अतः-
प्रधानस्यावैगुण्याय तद्व्याभावे शेषकार्याणि लोपमर्हन्ति । तस्मात्-अल्पा अपि ब्रीहय
एवोपादेयाः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायसालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	४०७
सूत्राणि	४१	१०६८

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे-अवत्तनाशे पुनरवदानार्थं प्रतिनिध्यादानाधिकरणे सूत्रे १-२)

शेषाद्द्वयवदाननाशे स्यात्तदर्थत्वात्

॥ १ ॥ निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत् ॥ २ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अवत्तनाशे तच्छेषात्पुरोडाशादवद्यति ॥

यजेदाज्येन वाऽऽद्योऽत्र मध्यपूर्वार्धसंभवात् ॥ १ ॥

कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ये शेषस्थे न ते ततः ॥

हविर्नाशादाज्याविधिः सुतरां सर्वनाशने ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशावदाने श्रूयते—“ मध्यादवद्यति, पूर्वार्धादवद्यति ” इति । तत्र—यद्यवत्तं नश्येत्, तदानीमवशिष्टात्पुरोडाशात्पुनरप्यवदातव्यम् । कुतः—अवदाना-
वदानयोर्मध्यपूर्वार्धयोः शिष्टेऽपि संभवात् । इति चेत् ॥

धैवम् । कृत्स्नपुरोडाशमते मध्यपूर्वार्धे अषादानत्वेन श्रूयते, न त्ववशिष्टभायामते मध्य-
पूर्वार्धे । ततो मुख्यस्य हविषो नाशादाज्यं प्रतिनिधाय यष्टव्यम् । अत एव श्रूयते—
“ यस्य सप्ताणि हवींषि नश्येयुः, दृग्धेयुः, अपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परिसंस्थाप्य
यनेत ” इति । तत्र—सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविशितत्वाच्चाशमाने सर्वत्राऽऽज्यस्य
विधिः ॥

(द्वितीये-स्विष्टकृद्दार्थावत्तनाशे पुनरवदानसिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा शेषभाजां स्याद्विशिष्टकारणात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इडाग्र्यर्थस्य नाशेऽन्यः शेषाद्वाहो न वाऽग्रिमः ॥

शेषसत्त्वान्न शेषेऽन्यप्रतिपत्त्यवरोधनात् ॥ ३ ॥

इडामक्षणार्थं प्राञ्चित्रमस्यार्थं वाऽवत्तं यदि नश्येत्, तदा शेषस्य सद्भावात्तत्माच्छे-
पात्पुनरवदेयम् । इति चेत् ॥

धैवम् । तस्य शेषस्यान्यथा प्रतिपत्त्या शंयुवाककालीनमक्षणरूपवाङ्मरुद्धत्वात् ।
तस्मात्—अवत्तनाशे द्रव्याभावादिडादिकं लुप्यते ॥

(तृतीये-ऋत्विजामेव शेषमक्षणाधिकरणे सूत्राणि ४-९)

निर्देशाच्छेषमक्षोऽन्यैः प्रधानवत् ॥ ४ ॥

सर्वैर्वा समवायात्स्यात् ॥ ५ ॥ निर्देशस्य

गुणार्थत्वम् ॥ ६ ॥ प्रधाने श्रुतिलक्षणम्

॥ ७ ॥ अर्थवदिति चेत् ॥ ८ ॥ न चोद-

नाविरोधात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

शेषमक्षः किमन्येषामृत्विजां वाऽन्यमक्षणम् ॥

ऋत्विजां परिसंख्यानात्स्वाम्यप्रोक्तोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

वृक्षपूर्णमासधौर्वा प्राशिक्षादिशेषमक्षः, तेषां मक्षणमृत्विग्म्योऽन्यैः कर्तव्यम् ।
कृत.—ऋत्विजां परिसंख्यातत्वात् । ऋत्विजां कर्मकत्वादेव मक्षणप्राप्तौ सत्यां पुनरप्ये-
वमात्रायते—“यन्मानवमक्षमा इडां भस्वति” इति । तदेतत्पुनराज्ञानं परिसंख्यायाम्—
‘यन्मानसहितं ऋत्विजः प्राशिक्षादिकं न भस्वयेयुः’ इत्यर्थः । तस्मात्—ऋत्विग्म्योऽ-
न्येषां प्राशिक्षादिभक्षणम् । इति चेत् ॥

भैवम् । यन्मानस्य कर्मकत्वाभावेन पूर्वमप्राप्तं भक्षणमनेन विधीयते । तस्मात्—
अपरिसंख्यातत्वाद्ऋत्विजामेव प्राशिक्षादिभक्षणम् ॥

(चतुर्थे कृत्स्नैकदेशभेदे प्रायश्चित्तानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १०-१९)

अर्थसमवायात्प्रायश्चित्तभेकदेशोऽपि ॥ १० ॥ नत्व-

शेषे वैगुण्यात्तदर्थं हि ॥ ११ ॥ स्वाहा प्रातिनि-

मित्तत्वादतद्धर्मो नित्यसंयोगात्, न हि तस्य गुणा-

र्थनानित्यत्वात् ॥ १२ ॥ गुणानां च परार्थत्वा-

द्वचनाद्वचपाश्र्वः स्यात् ॥ १३ ॥ ज्ञेयार्थमिति

चेत् ॥ १४ ॥ शेषभूतत्वात् ॥ १५ ॥ अनर्थ-

कश्च सर्वनाशे स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

कपालभेदेने होमो मग्ने घृष्टेऽथ वोमयोः ॥

आद्यो भेदस्य भङ्गत्वात्संस्कार्यत्वेन मध्यमः ॥ ५ ॥

१ ग. छ. इडायां । २ क. च, 'प्राप्तौ ततोऽ' । ३ क. छ. च. 'नित्यं त्व' ।

संस्कृतावनिमित्तत्वाच्चित्तानित्यविरोधनम् ॥

निमित्तता समा भङ्गे वर्षे वाऽतो द्वयैर्ह्युतिः ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः कपालं प्रकृत्य श्रूयते—“भिन्ने जुहोति” इति । तत्र—भेद-
शब्दस्य भङ्गवाचित्वाकपालभङ्गे सोऽयं होमः—इत्येकः पक्षः ॥

होमस्य संस्काररूपत्वादत्यन्तभङ्गे संस्कार्योभावात्सर्वधर्माश्रयस्येपद्भङ्गस्यापि भेद-
शब्दार्थत्वाकपाले षष्ठे सत्ययं होमः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

संस्कारपक्षे भिन्नशब्दस्य सत्कार्यप्रतिपादकत्वेनोपसयानिमित्तप्रतिपादकत्वं न स्यात् ।
तथा सति होमस्य नैमित्तिकत्वाभावेन नित्यत्वं वक्तव्यम्, कपालभेदस्य कादाचित्कत्वात्सं-
स्कार्यमनित्यम्, इति नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्राप्नोति । ततो भिन्नशब्दो निमित्तप्रति-
पादकः । निमित्तत्वं च भङ्गसंघर्षयोः समानम् । तस्मात्—उपयोरपि निमित्तयोर्नैमित्तिको
होमः कर्तव्य इति सिद्धान्तः ॥

(षष्ठ्यन्ते—{ क्षामे सर्वदाहे प्रायश्चित्तानुष्ठा- } सूत्राणि १७-१९)
{ नाधिकरणे (क्षामेष्टिन्याये) }

क्षामे तु सर्वदाहे स्यादेकदेशस्यावर्जनी-
यत्वात् ॥ १७ ॥ दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्

॥ १८ ॥ अन्येन वैतच्छास्त्राद्धि कारणप्रा-

प्तिः ॥ १९ ॥ तद्धविःशब्दान्नेति चेत्

॥ २० ॥ स्यादन्यायत्वादिज्यागामी

हविःशब्दस्तल्लिङ्गसंयोगात् ॥ २१ ॥

सधमाधिकरणमारचयति—

क्षामे यागो द्वयोः सर्वदेहे वा पूर्ववद्वयोः ॥

अंशदाहस्य नित्यत्वात्सर्वदाहे पुनर्यजिः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“अथ यस्य पुरोडाशौ क्षायतः, तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति ।
यदा तैद्वविः संतिष्ठत, अथ स तदेव हविर्निर्वपेत् । यज्ञो हि यज्ञस्य प्रायश्चित्तिः”
इति । अस्यायमर्थः—“यस्य यज्ञस्य पुरोडाशावाग्नेयाशोषोभीयौ क्षायतोऽत्यन्तदाहेन
भस्मी भवतः, तं यज्ञं वरुणो गृह्णाति । न त्वयं यज्ञो यजमानस्य फलं प्रयच्छति ।
यदि तादृशहविष्को यज्ञ आ समाप्तेरनुष्ठेयः, तदा तत्प्रत्यवायपरिहाराय पुनस्तदेव

१ च. वा तददधी । २ क. ‘धामतिः’ । ३ ग. च. ‘द्वेनेनो’ । ४ स. ग. च. छ.
रुद्रान्तः । ५ स. ‘दाहो वा पूर्ववद्वयोः’ । ६ क. स. हविः ।

हविर्निर्लेप्य यजमानो यज्ञमनुतिष्ठेत्' इति । तत्र—पुरोडाशो क्षमे सति यो यामो विहितः स पूर्वोक्तभेदस्यापेनास्पदाहसर्वदाहयोर्द्वयोपि कर्तव्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । तत्रेषु कषालेषु पुरोडाशमवस्थायोपर्यङ्कारैराधिवासने कृते सति सूक्ष्मादाहस्य वर्जयितुमशक्यत्वेन नित्यत्वात्पुनर्यागस्थादादाहो निमित्तं न भवति । सर्वदाहस्तु कादाचित्कत्वान्निमित्तम्—इति तत्रैवेयं प्रायश्चित्तरूपेष्टः ॥

(षष्ठे-एकहविरातावपि पञ्चशरावनिर्वापाधिकरणे सूत्रे २२—२३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ २२ ॥ न तल्लक्षण-

त्वादुपपातो हि कारणम् ॥ २३ ॥

षष्ठाधिकरणमाख्यति—

आर्तो पञ्चशरावो यः स दोहद्वयसंक्षये ॥

एकनाशेऽपि बाऽऽद्योऽस्तु हविर्वदुमयोक्तिः ॥ ८ ॥

हविराद्युक्तिमात्रेण निमित्तं पर्यवस्यति ॥

उभयोक्त्यविश्लेषात्मिकनाशेऽप्यसौ भवेत् ॥ ९ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्दोहौ प्रकृत्य श्रूयते—“ यस्वोभयं हविरार्तिमाहेत्—एतद् एष-
शरावमोदनं निर्वपेत् ” इति । सोऽयं यामो दोहद्वयसंक्षयं निमित्तीकृत्यानुष्ठेयः । न
त्वेकदोहसंक्षयः । कुतः—उभयशब्दस्य श्रुतत्वात् । आर्तिशब्दविशेषणत्वेन श्रूयमाणो
हविःशब्दो यथा विवक्षितार्थः, तथा हविःशब्दविशेषणस्योभयशब्दस्यापि विवक्षितार्थ-
त्वादुभयहविरार्तिरेव निमित्तम् । इति चेत् ॥

मैवम् । आर्तिमात्रोपस्थासे साक्षाद्व्यवस्थान्निमित्तं न पर्यवस्यतीति हविःशब्दार्थो
विवक्षितव्यः । तावतैव निमित्तस्य पर्यवसितत्वादुभयशब्दार्थो न विवक्षितः । हविरा-
र्तिमात्रस्य निमित्तत्वे सति सायधोहप्रातर्दोहाभ्यामप्युक्तिमित्तत्वं सिद्धमेवात्रोभयशब्दे-
नानूयते । तस्मात्—एकनाशे द्वयनाशेऽप्यसावोदनो निर्वर्णायः ॥

(सप्तमे-होमामिषवोमथकतुरेव मक्षणाधिकरणे सूत्रे २४—२५)

होमामिषवमक्षणां च तद्वत् ॥ २४ ॥ उक्ताभ्यां

वा न हि तयोर्धर्मशास्त्रम् ॥ २५ ॥

सप्तमाधिकरणमाख्यति—

१ ग. छ. तत्परा । २ क. ख. ग. छ. 'द्वयं' । ३ ख. ग. च. छ. 'द्वयं वि' । ४
क. 'क्षेत्रे' ।

अभिपुत्र्य ततो हुत्वा खादेदेकैकहेतुना ।

संहस्य वा निमित्तोक्तौ साहित्याविधितोऽग्रिमः ॥ १० ॥

होमामिषवकर्ताऽत्र मक्षाङ्गत्वेन बोद्धते ।

निमित्तताऽऽर्थिकी तस्मात्साहित्यं हेतुर्गं मतम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“हविषाने ग्रावभिरभिषुत्वाऽऽहवनीये हुत्वा प्रत्यक्षः श्रेत्य स्रक्षति मक्षान्मक्षयन्ति” इति । तत्र—अभिषवहोमयोरेकैक एव भक्षणहेतुः । कुतः—साहित्यस्याविधेयत्वात् । अभिषवहोमावत्र निमित्तत्वेनोच्येते । तत्र—साहित्याविधौ शक्त्यं भिद्यत । अभिषवहोमौ भक्षणहेतू, तौ च सहिताविष्येवं तद्भेदः । तस्मात्—‘साहित्यस्याविधेयत्वाद्भिषवहोमयोः प्रत्येकं भक्षणनिमित्तत्वम्’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र निमित्तत्वमुपन्यस्यते । किं तु सोमामिषवयोः कर्तुं भक्षणं प्रत्यङ्गत्वेन पूर्वमप्राप्तत्वाद्विधीयते । तथा सत्यभिषवहोमयोरेकैकनिमित्तत्वं प्रतीयते तदार्थिकमिति वाक्यभेदः । द्योमाभावात्साहित्यं प्रतीयमानं विवक्षितमिति सहित्योरेव तयोर्निमित्तत्वम् ।

(अष्टमे पुनराधानं प्रति बह्वचनुगमद्वयस्य निमित्तताधिकरणे

सूत्रे २६—२७)

पुनराधेयमोदनवत् ॥ २६ ॥ द्रव्योत्पत्तेर्विशेषोः स्यात् ॥ २७ ॥

अष्टमाधिकरणमाचरयति—

एकोऽपि बह्वचनुगमः पुनराधेयकारणम् ॥

द्वावेव वाऽऽद्यो द्वित्वोपेक्षणात्पञ्चशराववत् ॥ १२ ॥

द्वयोरुत्पादकत्वेन पुनराधेयचोदना ॥

नैकस्यातो ह्यनुगमो हेतुः सूर्योदयादि वा ॥ १३ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“यस्योभावग्री अनुगतावर्धित्वेनोच्येयाताम्, सूर्यो वाऽम्बुद्वियात्, पुनराधेयं तस्य प्रायश्चित्तिः” इति । ‘आहवनीयगार्हपत्यावुभावग्री अनुगतौ नष्टौ यदा भवतः, तदा, सूर्यास्तमत्र उदो वा यदि भवेत्, तदा, पुनराधेयं कर्तव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—यथा पञ्चशराववाक्ये निमित्तविशेषणभूत उभयशब्दार्थो न विवक्षितः, तथा निमित्तस्य बह्वचनुगमैविशेषणं द्वित्वोपेक्षणीयम् । तत एकस्याप्यनुगमस्य निमित्तत्वमस्ति । इति चेत् ॥

नैवम् । ‘अग्नी आदधीत, इति द्वित्वविशिष्टयोरान्योरुत्पादनाय पुनराधेयं चोदि-

१ क. ‘तुना । सं’ । २ ग. छ. ‘ने चर्मभावि श्र’ । ३ च. ‘स्वावधे’ । ४ ख. ग. च. छ. कर्ता भक्ष’ । ५ क. ‘चोर्निमि’ । ६ ख. ग. च. छ. ‘ति संहत । ७ ग. च. छ. ‘विगः ॥ १३ ॥ अ’ । ८ ग. ‘भिमिन्लोचेत, अम्बुद्वियाद्वा दु’ । ‘भिमिन्लोचेत, यस्य वाऽ’ । शब्दाभाष्ये । ९ ग. छ. ‘मस्य ।

तम्, न स्वेकस्योत्पादनाय । न ह्येकस्मिन्ननुगते द्वयोरुत्पादनं संभवति । तस्मात्—
नैमित्तिकद्वित्र्योपपत्तये निमित्तयोरपि बहुचरुभगमयोर्द्वैतत्वं विवक्षितव्यम् । तस्मात्—आप्तः
सपक्षाल उदयकाले वा बहिर्द्वयनाशः पुनराध्वेयहेतुः ।

(नवमे-पञ्चशरावनिर्वापस्य कर्मान्तरताधिकरणे सूत्रे २८-२९)

पञ्चशरावस्तु द्रव्यश्रुतेः प्रतिनिधिः स्यात् ॥ २८ ॥

चोदना वा द्रव्यदेवताविधिरवाच्ये हि ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्चशरावो मिश्रकर्म वा ।

दोहद्वयार्तितो दर्शं द्रव्यं स्यादीप्सितत्वतः ॥ १४ ॥

प्राक्ते कर्मणि नैकेन विधिना द्रव्यदेवते ।

शब्दे विधातुं ताभ्यां तु विशिष्टं कर्म चोद्यते ॥ १५ ॥

योऽयं पञ्चशराव ओदनः पूर्वमुदाहृतः, नासौ कर्मान्तररूपः । किं तु—पूर्वस्मिन्ने
कर्मणि दोहद्वयरूपे द्रव्येऽपचरिते सति तत्प्रतिनिधिद्रव्यत्वेनायं विधीयते । कुतः—दर्श-
यागे द्रव्यस्यापेक्षितत्वात् । इति चेत् ।

मैत्रम् । “ऐन्द्रं पञ्चशरावम्” इति द्रव्यदेवतशेषः प्रतीती कर्मान्तरविधेरविरहितुमशक्य-
त्वात् । यदि पूर्वस्मिन्नेव कर्मण्युपयं विधीयते, तदा कर्मणः प्राप्तत्वादुभयोर्द्रव्यदेवतयो-
र्विधौ वाक्यं भिद्येत । तस्मात्—द्रव्यदेवताभ्यां विशिष्टं कर्मान्तरं विधीयते ।

(दशमे पञ्चशरावयागस्य नैमित्तिकदर्शयागाङ्गताधिकरणे

सूत्रे ३०—३१)

स प्रत्यामनेत्स्थानात् ॥ ३० ॥ अङ्ग-

विधिर्वा निमित्तसंयोगात् ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

दर्शं प्रत्याङ्गाय एतदङ्गं वा हविरार्तितः ।

दर्शयागे निवृत्तेऽस्य प्रत्याङ्गायतया विधिः ॥ १६ ॥

पूर्वद्रव्यविनाशेऽपि द्रव्यस्यान्यस्य संभवात् ।

अनिवृत्तेस्तदङ्गं स्यादार्तिवैगुण्यहानये ॥ १७ ॥

। ख. °रावौद° । २ क. °चे सत्वत्प्रा° ।

[अ० १५०४ अ० ११-१२] जैमिनीयन्यायमालाविस्तरः । ३३५

पञ्चशरावद्व्यकमिन्द्रियताकं यत्कर्मान्तरं कथितम्, तदेतद्दर्शयामस्य प्रतिनिधित्वेन विधीयते । कुतः—उभयहविराज्यां दर्शयागस्य निवृत्तत्वात् । इति चेत् ॥

भैरवम् । पूर्वोक्तविषयसोर्लोपि पयोन्तरेण दध्यन्तरेण च दर्शोऽनुष्ठीयमाने हविराति-
कृतं वैगुण्यं परिहृत्य पञ्चशरावयागो दर्शयागस्याहं भवति ॥

(एकादशे—सन्नायाऽऽगूर्वाप्रवृत्तस्य विश्वजिदावश्यकता-
धिकरणे सूत्रे ३२-३३)

विश्वजित्प्रवृत्ते भावः कर्मणि स्यात् ॥ ३२ ॥

निष्कृपवादाच्च ॥ ३३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सन्नायाऽऽगुरते योऽयं यजेद्विश्वजितेत्यसौ ॥

यः कोऽप्युत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथ वाऽग्रिमः ॥ १८ ॥

अविशेषात्प्रवृत्तोऽस्तु सन्नाङ्गं हि तथा भवेत् ॥

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरोद्विदुः ॥ १९ ॥

इदमाज्ञायते—“ यः सन्नायाऽऽगुरते स विश्वजिता यजेत ” इति । आगुरते संक्र-
त्यतीत्यर्थः । तत्रे—सत्रं संकल्प्य कश्चिदनुष्ठानं प्रवृत्तः । अपरो न प्रवृत्तः । तयो-
रुभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एवम् ‘ अप्रवृत्त एव
यजेत ’ इत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मात्—‘ अन्यतरः ’ इत्याद्यः पक्षः ॥

सत्रे प्रवृत्तस्य विश्वनिदनुष्ठाने सन्नाङ्गत्वं विश्वजितो लभ्यते । तस्मात्—‘ प्रवृत्त एव
विश्वजितं कुर्यात् ’ इति द्वितीयः पक्षः ॥

‘ यः सन्नायाऽऽगुरते ’ इति निमित्तत्वेनोभ्यासासंकल्प्य यदि सत्रं नानुतिष्ठते,
तदा प्रायश्चित्तार्थं विश्वजिद्योगं कुर्यात्—इति राक्षान्तः ॥

(द्वादशे—बर्हिर्वत्सयोः कालोपलक्षकताधिकरणे सूत्राणि ३४-४०)

वत्ससंयोगे व्रतचोदना स्यात् ॥ ३४ ॥ कालो

वोत्पन्नसंयोगात् ॥ ३५ ॥ अर्थापरिमाणाच्च ॥ ३६ ॥

वत्सस्तु श्रुतिसंयोगाच्चदङ्गं स्यात् ॥ ३७ ॥ कालस्तु

स्यादचोदना ॥ ३८ ॥

अनर्थकश्च कर्मसंयोगे ॥ ३९ ॥

अवचनाच्च स्वशब्दस्य ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमात्रचयति—

वस्तैर्वर्देशं सबत्सस्व वत्समात्रस्य वा विधिः ॥

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥ २० ॥

माति रागाद्भवतपेर्वत्समात्रं विधीयते ॥

व्रतस्याकरणं वत्सः कालमीस्तदपक्रुतेः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुते—“ बहिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति, वस्तैरमाकाश्यायम् ॥
इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽज्ञायते—“ अमाष्यमासं वैदुर्गार्थिकं व्रतपाते ” इति ।
तदेतद्व्रतं वत्सयुक्तमत्र विधीयते । कुतः—‘ वस्तैः ’ इति तृतीयया साहित्यस्य श्रौ-
भानात्—इत्येकः १६१ ॥

रामत एव श्रावसाद्व्रतं न विधातव्यम्, किंतु—काममात्रं विधेयम्—इति द्वितीयः
पक्षः ॥

न हि वत्सः पाण्यादिवद्ब्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु—कस्मान्न-
पाकप्रशेन काष्ठ उपलब्धते । तस्मिन्काले व्रतलुपेयात् । एवं पूर्णमासे बहिःसंशुद्धकाले
व्रतमुपेयात् ॥

(श्रवोदशे—वत्सापाकरणकालस्य संनयद्वसनयदुभयवत्साधा-
रणताधिकरणे सूत्रे ४१—४२)

कालश्चेत्संनयत्वक्षे तद्विज्ञानसंयोगात् ॥ ४१ ॥

कालार्थाद्वोदशयोः प्रतीयेत ॥ ४२ ॥

श्रवोदशाविक्रममात्रचयति—

संनान्द्विनः स कालः स्यादितरस्यापि वाऽग्निमः ॥

वाससस्वाल्लक्ष्यकालो ह्यन्यस्याप्यस्यतोऽन्तिमः ॥ २२ ॥

अस्य संनान्द्वयमस्ति, तस्यैवायं भूतकालः । कुतः—उक्तस्य वत्सापाकरणस्य तद्व-
त्सात् । यस्त्वमावास्यायां संनान्द्वयं न करोति । किं त्वेन्द्राग्रपुरोडाशं करोति । न तस्य
वत्सापाकरणमस्ति । नापि सौम्यास्यां तद्विद्यते । तस्यात्—संनान्द्विन एव स कालः ।
इति चेत् ॥

१ स. बहुवचनं । ग. छ. बहुवचनं । २ ल. ग. च. छ. ‘त्वमेव’ । ३ क. न.
‘नान्द्विनः’ ।

मैत्र्यम् । वत्सापाकरणभावेऽपि तदुपलक्षितकालस्य विद्यमानत्वात् । तस्मात्—सर्व-
स्यापि स कालः ॥

(वतुर्दशे—साम्नाथराहितस्य शाखाहरणनिराकरणधिकरणे
सूत्राणि ४१—४७)

प्रस्तरे शाखा श्रयणवत् ॥४३॥ कालविधिविधयो-
र्विद्यमानत्वात् ॥४४॥ अतस्तस्कार्थरेवाच्च ॥४५॥
तस्माच्च विप्रयोगे स्यात् ॥ ४६ ॥ उपदेयश्च यक्षे
स्यात् ॥ ४७ ॥

वतुर्दशधिकरणमारचयति—

प्रस्तरं शाखया युक्तं हरेच्छाखा विधीयते ॥
कालो वा प्रतिपत्त्यर्थः श्रेष्ठत्वाऽऽत्रोपलक्ष्यते ॥ २३ ॥
आद्योऽङ्गत्वविधेर्मानराशतिपात्तमपेक्षते ॥
शाखोपयुक्तं तेनान्वयः प्रस्तरे प्रतिपादनात् ॥ २४ ॥

वरीर्णमासचोरान्नायते—“सह शाखया प्रस्तरं प्रहरति” इति । तत्र—प्रस्तप्रह-
रणं प्रति शाखाया अङ्गत्वेन विधीर्भासते । सत्यङ्गत्वे शाखया विना प्रस्तप्रहरणस्य वैयु-
ध्यप्रसङ्गात् । सानौय्यराहितेनापि शाखा संसादनीया । इति चेत् ॥

मैत्र्यम् । शाखा वत्सापाकरणादावुपयुक्ता । तस्याः पुनरङ्गत्वविधिर्न संभवति । विनि-
युक्तविनियोगस्यान्यास्यत्वात् । तस्मात्—शाखा प्रतिपत्तिमपेक्षत इति प्रतिपत्त्यर्थः कालः
प्रस्तप्रहरणेनोपलक्ष्यते । तथा सति यदा प्रस्तरं प्रहरति तदा शाखामपि विद्यमानां प्रह-
रेत् । न तु सानौय्यराहितेन सा संसादनीया ॥

इति श्रीमाधवीधे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१४	४९१
सूत्राणि	४७	१११५

(अथ पञ्चमः पादः)

(प्रथमे-दर्शोऽभ्युदयेष्टौ नैमित्तिकदेवतापनवाधिकरणे सूत्राणि १-९)

अभ्युदये कालापरधादिज्याचोदना स्यात्, यथा
 पञ्चशरादे ॥ १ ॥ अपनयो वा वियमानत्वात् ॥ २ ॥
 तद्रूपत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ३ ॥ आतञ्चनाप्यासस्य
 दर्शनात् ॥ ४ ॥ अपूर्वत्वाद्विधानं स्यात् ॥ ५ ॥
 परोक्षोपापञ्चशरादेऽद्भुष्टं हीतरत् ॥ ६ ॥ सांना-
 ख्येऽपि तथेति चेत् ॥ ७ ॥ न तस्याद्भुष्टत्वादवि-
 शिष्टं हि कारणम् ॥ ८ ॥ लक्षणार्था भूतश्रुतिः ॥ ९ ॥

पञ्चमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

हृदिस्म्युदये दर्शान्कर्मन्यद्भुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ॥ १ ॥

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् कर्मन्तरचोदना ॥

देवताः प्रकृतास्त्वक्षन्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यन्ते ॥ २ ॥

वृत्तार्थपूर्वसात्तयोः श्रूयते—“यस्य हविर्निस्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति येषां तद्भुतान्निभमेत् । ये मथ्यमाः स्युः, तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाक्षरात् कुर्यात् । ये स्वविष्टाः, तानिन्द्राय प्रदात्रे दशंक्षरम् । येऽग्निष्टाः, तानिऋषे शिषिविष्टाय घृते चक्षुः ” इति । अण्पर्ये—‘दर्शान्ता चतुर्दशं केनचिद्वाविर्निस्तं भवति । ततः प्राग्दे पुरस्तां दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निस्तस्य तद्भुतल्लेखा विभक्तन्याः । अन्विष्टाः, ह्यस्तविष्टाः, अतिरूपमवगाध, इति त्रैविध्यम् । ते त्रैविधा दात्रादिगुणविशिष्टेभ्योऽन्यादिवेदेभ्यः ’ इति । तत्र—इदं प्रकान्ताद्दशकर्मणोऽन्यकर्म । कुतः—दात्रादपरापरादधिकृतार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधायमानत्वात् । तत् इदं प्राग्-
 धितं कृत्वा संयुर्दालेनानुष्ठेयम्—इति प्राप्ते—

ध्रुवः—हविर्निस्तिमिति प्रकृतं चदर्शकर्म तत्परिचयम् कर्मन्तराधिकारत्वे प्रकृ-

तद्वातामृष्टताक्रिये प्रसज्येयाशाम् । अतस्तस्मिन्नेव प्रवृत्ते कर्मणि निरुद्धहृदयः पुरोद-
 हाभ्यो दर्शयित्वा नान्योऽप्यनयोऽपि भवति । तदुक्तं पञ्चरिते यद्वा विद्वद्भिर्वा हिंसां
 च पुर्वेक्षु निरस्तं तद्वदिः पूर्वदेवतात्मनोऽपि रन्नाच्च विभजेदिति देवताहृदयोः ए-
 स्तविभागोऽयं विधीयते । न तु तदुक्तानां स्वविप्रत्ययभाषिण्डरूपकविज्ञा विभागो
 विधीयते । तस्य प्राप्तत्वात् । “ये मन्यथाः स्युः—” इत्यादिभित्तयोऽप्यददधन्ताः
 स विभागः । ततः पूर्वदेवतास्य क्त्वा दातृत्वादिगुणविशिष्टाभ्योऽग्न्यादिदेवताभ्यः पूर्व
 निरस्तं हृदिः प्रदातव्यम् । ननु—प्रतिषेधे यासो निवाकाः । ननु—दर्शे, तथा सति
 दर्शश्चान्नयाऽपि चतुर्दशं निर्वर्णमावाङ्मूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नप दापः ।
 दक्षो दूधहकारान्तेनार्थमिदं पुर्वेक्षुर्वाहनात्कचने । तदाभिप्रायेण निरस्तमित्युच्यते ।
 यद्वा—ब्राह्मिणोऽपि पुर्वेक्षुर्ब्रह्मिनः । तथा च श्रूयते—“यदि विभियादापि
 नेदेष्यतीति महापात्रे हवींषि निवेत्तु” इति । अयमर्थः—“अन्नया प्रमाणेन वा
 दर्शोऽप्यमिति निश्चितवत्तन्मन्त्रेऽभ्युदेष्यतीति भातिनासि, तदा तस्मिन्नेव दिने श्रौ-
 षात्रे हवींषि सर्वाणि निवेत्तु” इति । अतो निरस्तस्यैव हविषस्तस्मिन्नेव कर्मणि काळ-
 व्यापारं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारभेद उच्यते । ततो दर्श-
 स्यैवायं नैमित्तिकः प्रयोगः, न तु दर्शलोपप्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोगमनुष्ठाय
 पश्चात्काले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठान्तव्यः ॥

(द्वितीय-उपांशुयामेऽपि देवतापनयाधिकरणे सूत्रे १०—११)

उपांशुयामेऽवचनायथाप्रवृत्ति ॥ १० ॥ अ-
 नयो वा प्रवृत्त्या यथेतरेषाम् ॥ ११ ॥

द्वितीयाधिकरणमाचरति—

देवस्यागस्तथोपांशावश्रुते देवतान्तरे ।

यागलोपोऽप्रसक्तत्वास्तु त्वचिन्तेयमित्येताम् ॥ ३ ॥

पूर्वोदाहृतवक्ये यथा पुरोडाशे सानाये च हविषि पूर्वदेवतायाः, तथैवोपांशु-
 यान्तृविध्याग्रे पूर्वदेवतां स्वत्वा प्रयोगान्तरं वर्तयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । पुरोडाशसामान्ययोरिवोपांश्वे देवतान्तरस्याश्रवणात् । तस्मात्—पूर्वदेव-
 तानां त्यक्त्वा दान्देवताया अश्रवणाच्च निर्वेक उपांशुयामो कुर्यात् । ननु—उपां-

१ स. ग. च. ह. ‘सस ह’ । २ क. ‘नोऽनापि’ । ३ क. ‘चिक्क’ । ४ च. ‘अन्ते’
 ॥ ३ ॥ ५ । ५ ग. च. छ. निर्वेक ।

श्रुत्यात्मय दत्तो प्रसक्तोऽव नास्ति । तद्वृत्तौ द्वेवकल्पयो लोपो वा—इति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

(तृतीये—अनिरुतेऽभ्युदयेऽव्यधिकरणे स्वागि १२—११)

निरुते स्यान्नसंयोगात् ॥ १२ ॥ प्रवृत्ते वा
प्रापयान्निमित्तस्य ॥ १३ ॥ लक्षणमात्रमितरत्
॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेटिनिर्वापात्पूर्वमभ्युत ॥

उक्तेराद्याऽऽन्तिमः पक्षो निरुतेरविवक्षया ॥ ४ ॥

सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेऽद्विनिर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये सति कर्तव्या । “ नित्यं हवि-
रभ्युदयेति ” इत्युक्तत्वात् । इति चेत् ॥

यैकम् । हविरभ्युदयस्य निमित्तत्वे तद्विशेषणाय निर्वापस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा
वानवभेदापत्तेः । ‘ यैकं हविरभ्युदयेति, तच्च हविर्वदि नित्यम् ’ इति वाक्यभेदः ।
तस्मात्—निर्वापाद्यागमि चन्द्रोदये सैवविहितकाले कर्मोक्तमन्त्रात्रेणैवमिति कर्तव्या ॥

(चतुर्थे—अनिरुतेऽभ्युदये वैकृतीभ्यो निर्वापाधिकरणे सूत्रे १६—१७)

अनिरुतेऽभ्युदये प्राकृतीभ्यो निर्वापदि-
त्याभ्युदयस्त्वण्डुलसूत्रेण्यपनयात् ॥ १६ ॥
व्यूर्ध्वमागम्यस्त्वान्तेनान्तकारित्वादेव-
तापनयस्य ॥ १७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

१ ग. उ. इतः परम्—कुतः—वाचनिको हि तस्य पूर्वोक्तकालः, “ उपांशु पोष्यमात्रं
यजन् ” इति को लघियानपरत्वात् । तत्र कुतो देवतापनये लोपो वा—इति चेत् । एवं तर्हि
कृत्वाचिन्ताऽस्तु । उपर्यस्तु हविरुक्तम्—भृशव्यवसायने—अथारत्यागम्युपलक्षणो विदितः
इति तदभिप्रायेण कृत्वाचिन्ता ॥ २ स. ग. उ. “ तत्त्ववि ” । ३ ग. उ. “ विविचिष्टस्य चन्द्राय
दवाप्त निमित्तत्वे तस्मिन् ” । ४ च. निमित्तत्वेन । ५ स. ग. न. उ. यस्य ।

प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वाणो वैकृतीभ्योऽपि वाऽग्रिमः ।

तण्डुलोक्तैर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ॥ ५ ॥

निर्वाणप्राग्यदा चन्द्रोदयः, तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वाणः प्राकृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः—“तण्डुलाविममेत्” इति वाक्येन तण्डुलमावादूर्ध्वं प्राकृतदेव-
तात्मनैवश्रवणात् । निर्वाणस्तु व्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृत्योऽन्यादिदेवता नापनीताः ।
इति प्राप्ते—

नृमः—वैकृतीभ्यो दातुवादिगुणशुक्ताभ्योऽन्यादिदेवताभ्यो निर्वाणः कर्तव्यः ।
कुतः—ताडुदराभ्येन हविर्मात्रोपलक्षणात् । अन्यथा दविषयसंस्तण्डुलत्वेन देवतापनयो
न स्यात् । हविर्मात्रविकारायां तु व्रीहीणामपि हविर्भूतः प्राकृतदेवतासंन्यस्यपनीय देवता-
तात्संन्यस्य कर्तुं युक्तत्वेद्वैकृतीभ्यो निर्वेत् ॥

(पञ्चमे—{ किञ्चित्छिरमेऽभ्युदयेऽवशि- } सूत्राणि १८-२०)
हस्य तूर्ण्यो निर्वाणधिकरणे

विनिरुधे न मुष्टीनामपनयस्तद्गुणत्वात् ॥ १८ ॥

अप्राकृतेन हि संयोगस्तस्थानीयत्वात् ॥ १९ ॥

अभावाच्चैतरस्य स्यात् ॥ २० ॥

पञ्चमाधिकरणमाचरयति—

प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वाणेषुऽभ्युदये शिष्टतण्डुलान् ॥

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूर्ण्यो वा निर्वयेद्विह ॥ ६ ॥

प्राकृतीभ्यः श्वृतत्वाद्द्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ॥

शिष्टांशस्यापदार्थत्वाद्संयोगाविहान्तिमः ॥ ७ ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुधे सति चन्द्रोऽभ्युदेति, तदा मुष्टित्रयरूपोऽवशि-
ष्टोऽंशः प्राकृतीभ्य एव निर्वेतव्यः । कुतः—प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः पक्षः ॥

चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यमावाद्द्वैकृतीभ्योऽवशिष्टांश-
निर्वाणः—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अतः प्राकृतदेवतापनयो निमित्ताधीनः । अन्यदेवतासंयोगात्पक्षस्य न संभवति ।
अन्याथ देवताः प्राकृतदेवतास्याने निवेशनीयाः प्राकृतदेवतानां च निर्वाणपदार्थेन संयोगः

१ ग. च. उ. “म्योऽवशाः” । २ ए. च. “जुहीमा” । ३. “जुहविसिमाद्” । ४. ए.
५. उ. “न्यम” ।

कृत्वा, ननु पदार्थानि । तत्समस्यानतितानां वैकृतानां च नाशसंयोगो युक्त इत्यस्य
शास्त्रं प्राकृतोऽपनीतत्वाद्द्वैकताभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाण इति राक्षान्तः ॥

(षष्ठे—संनयद्वस्तनयदुमपस्यैवाम्युदये प्रायश्चित्ताधिकरणे
सूत्राणि २१—२४)

सान्नाय्यसंयोगान्नसंनयतः स्यात् ॥ २१ ॥

औपस्यसंयोगाद्दोषयोः ॥ २२ ॥ वैगुण्याच्चेति

चेत् ॥ २३ ॥ नातत्संस्कारत्वात् ॥ २४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सेष्टिः सान्नाय्यिनो वा स्याद्वन्वस्यापि दधिद्युतेः ॥

नान्यस्थेत्यग्निसोऽन्यः स्वाहेवमात्रविधानतः ॥ ८ ॥

न हि सान्नाय्यराहित्यं दधिपयसा विधेते । तदभावे च “दधानि कर्म, श्रुते कर्म”
इति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्—सान्नाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिः । इति चेत् ॥
मैवम् । अग्राप्ता देवता एवात्र विधीयते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं भिन्नम् ।
ततः—ताडुलवृत्तास्त्रयोर्दोषिभ्यस्तोरुदमानतया विध्यभावात्, उदकं कल्पयणसंभवाच्च
सान्नाय्यवदन्यस्यापि सेष्टिरिति ॥

(सप्तमे—सत्राय श्रुतमात्रस्य विश्वजिदधिकरणे सूत्राणि २५—२७)

साम्युत्थाने विश्वजिद्विती विनागसंयोगात्

॥ २५ ॥ प्रवृत्ते वा प्रापणात्रिमित्स्य

॥ २६ ॥ आदेशार्थेतरा श्रुतिः ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

सत्राय दीक्षितानां चेत्ताम्युत्थानाभिर्वाञ्छनम् ॥

यजेद्विश्वजिता क्रीते राजन्ये तगुराऽपि वा ॥ ९ ॥

आद्यः सोमविभागोऽक्रीते तदसंभवात् ॥

अर्थवाहाविभागस्यानुवादादन्तिमो मवेत् ॥ १० ॥

१ ग. घ. “न । एवं तस्या” । २ घ. “नापिनो । ३ घ. “वि कृत्वा । ना” । ४ घ.
ग. च. घ. “विभूतयो” । ५ ग. घ. उदकेन । ६ ग. घ. “वाञ्छनम्” ।

इदमाज्ञायते—“यदि सत्राय दीक्षितानां साम्युत्तिष्टासते, सोमं विभज्य विधजितः
बनेत” इति । ‘सविषां मध्ये यः कोऽपि सत्रैकदेशमनुष्ठाय सत्रं परित्यज्य यदि गन्तुं
भिक्षुः, तदा स्वकांयं सोमं विभज्य तेन सोमेन विधजिष्ठायं कुर्यात्’ इत्यर्थः । तदेतद्वि-
धानिदनुष्ठानं सोमे क्रीते सति षष्ठादुत्तिष्ठस्य भवति, न तु पूर्वम् । कुतः—उच्यते—
नरस्य सोमविभागस्य सोमकथात्पूर्वमसंभवात् । इति चेत् ॥

वैभम् । नात्र सोमविभागोऽङ्गत्वेन विधीयते, किं तु क्रीतरामकस्य द्रव्यान्तरविभागे-
वद्रागमासोऽङ्गत्वे । सोमग्रहणं तु प्रदर्शनार्थम् । तस्मात्—उत्तिष्टातां निमित्तीकृत्य
विधजिष्ठास्य विधानात्सोमकथात्पूर्वमसंभवात् । इति चेत् ॥

(अष्टमे-ज्योतिष्टोमे दीक्षापरिमाणानां वैकल्पिकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

दीक्षापरिमाणे यथाकाम्यविशेषात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युर्दीक्षा एकावृथोऽथवा ।

स्याच्छ्रुतेर्वननादाद्यः प्रत्यक्षश्रुतितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षाश्लाः श्रूयन्ते^१ । तान्त्रसूत्रकार उदाजहार—“एका
दीक्षा, तिल उपसदः, षडर्था प्रसृतः । तिलो वा दीक्षाः, तिल उपसदः, सप्तर्था प्रसृतः ।
चतस्रो दीक्षाः, तिल उपसदः, अष्टर्था प्रसृतः” इति । तथाऽप्यदपि श्रुतम्—“द्वादश
दीक्षाः” इति । श्रुतिश्रुतिष्वथवा संज्ञः संस्कारो दीक्षा । सा वैकल्पिकदिनेऽनुष्ठानादेका
भवति । तदर्थं त्रिषु दिनेष्वुक्तत्वात्मा होमाः । षष्ठमे दिने सोमयागः । एवं हि त्रिषु
चतुर्षु द्वादशसु वा दिनेषु दीक्षाधर्मा बाह्यनियमादयोऽनुवर्तनीयाः^२ इत्यर्थः । तत्र ज्योति-
ष्टोमे द्वादशदीक्षाश्ला उपादेयः । कुतः—“द्वादशरात्रीर्दीक्षितो धृतिं कनीत” इति
श्रवणात् । यद्वापि याचूत्या द्रव्यसंसादनं भूतिकल्पम् । तच्च नित्यम्, त्रसंयोगेन द्वाद-
शतत्प्लोऽपि नित्यः । एकादिश्लाणां तु विकृतिपूर्वकः । इति *भाष्यकारस्य मतम् ।

तदेतत्पूर्वसंज्ञकस्य वार्तिककारेणैव सिद्धान्तः कृतः—“दीक्षितो भूतिं कनीत” इत्ये-
तावदेवात्र विधीयते । ‘द्वादश’ इत्युक्तिस्तु प्रदर्शनायां । एवं च सति प्रशस्त्युक्तिरिति सिद्धा

* भाष्यकारस्य मते तु—एवं पूर्वपक्षे स्थिते “द्वादशाहस्तु—” इति सूत्रेण विद्वान्ता-
मनिति नाधिकरणभेदः ॥

एकादिपदा अवाधिता भविष्यन्ति । तस्मात्—तर्हे पदा ज्योतिष्टोमे विकलिताः ॥

(त्वमे—द्वादशाहे दीक्षापरिमाणनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात् ॥ २९ ॥

नमाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहे किमेकादिविकल्पा द्वादशैव वा ॥

आद्यः प्रकृतिवत्पण्यां द्विकानामुक्तितोऽन्तिमः ॥ १२ ॥

द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमविकृत्यदेकादिदोषोपपादा द्वादशाहे विकलिताः । इति चेत् ।
 भैवम् । “अभेन्यत एव दीक्षाभिः” इति श्रुतस्य दोषानवहत्त्वस्य वाक्यशेषेण द्वादशा-
 संप्रदायां वर्धमानात् । तथाच षट्संख्याकानि द्विकानि श्रूयन्ते—“द्वाभ्यां लोपात्तर्धेति,
 द्वाभ्यां त्वचम्, द्वाभ्यामसृष्टु, द्वाभ्यां मांसम्, द्वाभ्यामस्त्रि, द्वाभ्यां मज्जातम्” इति ।
 किं च—“षट्त्रिंशदहो वा एषः, द्वादशाहः” इत्याज्ञातम् । तप्त—उपसर्गे द्वादश-
 सुत्या द्वादश इत्येतद्विवादम् । तथा त्विति—दीक्षाणां द्वादशात्मन्तरेण षट्त्रिंशत्संख्या
 न पूर्यते । तस्मात्—द्वादशाहे द्वादशैव दीक्षा नियताः ॥

(त्वमे—गवामयने माघपूर्णिमास्थः पुरस्ताद्दीक्षाधिकरणे सूत्राणि १०-२७)

पौर्णिमास्यामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ आन-

न्तर्यामु चैत्री स्यात् ॥ ३१ ॥ मायी वैकाष्टका-

श्रुतेः ॥ ३२ ॥ अन्वा अपीति चेत् ॥ ३३ ॥

न शक्तिव्यतिरेका हि लोके ॥ ३४ ॥ दीक्षापराधे

चानुग्रहात् ॥ ३५ ॥ उत्थाने चानुप्ररोहात् ॥ ३६ ॥

अस्यां च सर्वलिङ्गानि ॥ ३७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

गवानयन उक्ता तु या काचित्पूर्णिमाऽथवा ॥

चैत्री माध्युत काचित्स्याद्विशेषात्पराधसया ॥ १३ ॥

चैत्री स्यात्क्रय एकाष्टकायामित्युपवीर्णतम् ॥

माघकृष्णाष्टमी त्वेकाष्टकाऽतो माघपूर्णिमा ॥ १४ ॥

श्रवणमये श्रूयते—“चतुरहे पुरस्तात्पौर्णमास्या दीक्षिरन् । तेषामेकादशकायां ऋषः संसृजे” इति । पौर्णमास्याः पूर्वमिष्यतुरहे दीक्षेरन्—एकादश्यां दीक्षामारभत । तथासति पौर्णमास्या उपरित्ने सप्तमीदिने द्वादश दीक्षाः पूर्णन्ते । तैत उपरितन्यामष्टम्यां सोम-
ऋषः^१ इत्यर्थः । तत्र—विशेषवातुकत्वाद्या काचित्पूणिमा—इत्येकः प्रसः ।

“किञ्चिदूर्णमासे दीक्षेरन् । पुत्रं वा एतत्संस्वरस्य, यच्चित्रापूर्णिमातः” इति प्रशस्त्य-
ग्रन्तरथा चैत्र्यं पौर्णमासी—इति द्वितीयः प्रसः ।

याज्ञिकस्यास्यया माघशुक्लाष्टम्या एकादश्यात्वात्तत्र सोमकयसंस्त्रवे माघ्याः पौर्णि-
मास्याः पूर्वस्यामेकादश्यां दीक्षाऽऽजकव्या ।

(एकादशे—दीक्षोत्कर्षे तन्नियमानामप्युत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

दीक्षाकालस्य शिष्टत्वादतिक्रमे नियमानामनुत्कर्षः

श्राप्तकालत्वात् ॥ ३८ ॥ उत्कर्षो वा दीक्षितत्वाद-

विशिष्टं हि कारणम् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कृतोऽप्यवसृथोत्कर्षे जुहुवाद्भिहोत्रकम् ॥

न वाऽऽद्याऽप्रातिपिद्धत्वान्मैत्रं दीक्षानुवर्तनाद् ॥ १५ ॥

ज्योतिष्टोमे दीप्तोपक्रमदिनमारम्य ऋन्मये सप्तमष्टमे वा दिने सुप्ता भवति । तस्मिन्सुप्तादिने त्रिषु सत्त्वेनगुष्ठितेव्वसृथः कर्तव्यः । तस्मिन्कृते दीक्षानियमा निवर्तन्ते । तथा सति यदा कदाचिद्वैवान्यारुणाद्वा विद्वादकशृण्वस्य केषुचिदिष्टुत्कर्षे भवति । तेषु दिनेषु दीक्षितनियमा न सन्ति । कुतः—नियमावधेयकभूषणालस्य श्रुःश्रुकस्यातिकान्त-
त्वात् । ते च नियमा एवमाज्ञायन्ते—^२“दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति, ”
इति । एतेषां च नियमानामभावे प्राग्वभूमादानहोमादयः कार्याः—इति प्राप्त—

वृमः—दीक्षामोचनस्यावसृथः साधनम्, न तु कालः । अतोऽप्युत्कर्षोऽतिक-
नेऽपि यावदवसृथं दीक्षाऽनुवर्तत इत्यवसृथोत्कर्षे दीक्षितवर्माणः । निषेधानामप्युत्कर्षादान-
होमादयस्तेषु दिनेषु न कार्याः ।

१ स. च. ‘मास्ये दी’ । ग. छ. ‘मास्ये दी’ । २ ग. च. छ. तदुप’ । ३ ग. छ. ‘वाप्ये’ । ४ ग. छ. ‘वि षेठे वा । ५ क. ‘उ ति’ । ६ स. ग. छ. ‘दीक्षोत्कर्षे’ ।

(द्वादशो-दीक्षानुवृत्तौ प्रतिहोमतिसाकरणाधिकरणे सूत्रे ४०-४१)

द्वादशाधिरूपमार्चयति—

अवधूयोऽर्क्यं दीक्षानुत्तौ यान्मुन् दिनेषादिहोत्रं न हुतम्, तावत्कालात्तावदावधू-
हाराय प्रतिहोमः कर्तव्यः । यथा सायंकालीने प्रातःकालीने वा होमे पुर्यासप्रावृत्तिरिति
काश्यान्तरे प्रतिहोमः क्रियते, तद्वत् । अस्मिन् पुन्य पुर्यासप्रावृ- , अवधूयोऽर्कस्य तावत्
त्वात् । न स्वस्वभूताः कर्माणि श्रावणेन विहितः । तस्मात्—“प्रतिहोमः कार्यः”
इति प्राप्ते—

(प्रयोदशे-उदवसानीयोत्कर्षेऽपि प्रतिहोमानिराकरणाधिकरणे सूत्रम्-)

अथोदशाविकरणमार्चयति—

कृतोऽथैवै पश्चादुदवसानोऽपि विहिता । सा यदि केनापि निमित्तोत्पत्त्या, तदानीमेव
भूमेन दीक्षायाम् उन्मुक्तत्वात् “दक्षितो न ददाति-” इत्यादिनिवशाभावाद्धोमः कर्तव्यः
तदकरणं च प्रतिहोमः कर्तव्यः—इति चेत् ।

१ ग. उ. होमक^३ । २ ख. ग. च. छ. मितिः ॥ १७ ॥ क^३ । ३ ग. च. कार्यः । ४
च. ततः । ५ च. वा. क^३ ।

(चतुर्थे)---प्रतिहोमे सायमग्निहोत्रप्रमृत्वारम्भाधिकरणे सूत्रे ४३-४४)

प्रतिहोमश्चेत्सायमग्निहोत्रप्रवृत्तीनि हूपेरत्

॥ ४३ ॥ *मातस्तु षोडशेति ॥ ४४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति---

कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत्प्रतिहोमोऽतिथेति ॥

क्रमोऽस्त्वग्निहोत्रादौ सायं षोडशेति ॥ १८ ॥

अवभृथोदसानीययोस्तर्कः होमकर्तव्यताम्, तद्वक्तव्ये प्रतिहोमे वाऽप्युक्त्य कृत्वा-
चिन्ता क्रियते । अवभृथोदसानीययोराष्टोत्तुष्टयोः सत्योः पूर्वमतिशयात् होमानां
प्रतिहोमा युगपद्भवः प्राप्ताः । तेषु नियामकाभावात्प्रतिहोमेऽपि स एव क्रमः---इति पूर्वशब्दः ॥
। अतिपातत्रयस्य बुद्धिस्थस्य स्थाने कारणभावात्प्रतिहोमेऽपि स एव क्रमः---इति
शब्दान्तः । तत्र---अग्निहोमस्य सूक्ष्मस्मयाद्यामेव समास्तत्वात्सायंहोमः प्रथममतिव्यते ।
षोडशेति तत्र रात्रौ समासः प्रातर्होमः प्रथममतिव्यते । तस्मात्---तेनैव कणेषु प्रतिहोमं
कुर्यात् ॥

(चतुर्थे)---सेवनादिनिमित्तकहोमस्य दक्षापूर्ण-

आसाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ४५-४७)

प्रायश्चित्तमाधिकारे सर्वत्र दोषसामान्यात्

॥ ४५ ॥ प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात्

॥ ४६ ॥ अतद्विकारश्च ॥ ४७ ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति---

भिन्ने होमो यत्र तत्र प्रकृते वा निमित्ततः ॥

सर्वत्र स्यात्फलित्वाय प्रकृतेनैकवाक्यता ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते---“भिन्ने जुहोति । स्वन्ते जुहोति” इति । अत्र---पात्र-
भेदस्फुटद्वयोर्होमविभक्तत्वात्कल्पन्तेषु लोकव्यवहारे वा यत्र यत्र निमित्तं संश्रूयते, तत्र
सर्वत्र होतव्यम्---इति चेत् ॥

मैत्रम् । फलकल्पनाप्रसङ्गात् । प्रकृतेन तु दर्शपूर्णमासक्रमेण सहैकवाक्यतायां

* भाष्यकस्तु---इदं सूत्रमधिकरणान्तरत्वेन व्याचष्टे ॥

१ क. ‘होमो निमित्तः ॥ क’ । २ च. ‘वाक्यः ॥ क’ । ३ क. ‘कयोः सतोः पूर्’ ।
क. ‘यमतः । ५ ग. च. उ. अल्पैव । ६ ग. च. छ. तत्र । ७ छ. ग. उ. तत्र । ८ क. ख.
‘ते तु ।

तत्प्रत्येवैव शलवत्त्वं सिध्यति । तस्मात्—दर्शपूर्णमासशेकनिमित्तं कियमाणो होमः
स्तद्वत्, न तु गृहदोहद्विषयत्वं कर्म ॥

(बोद्धे—व्यापन्नशब्दार्थनिर्णयाधिकरणे—सुत्रम्—)

व्यापन्नस्यासु शतौ यदभोज्य-
मार्याणां तत्प्रतीयते ॥ ४८ ॥

बोद्धाधिकरणमारचयति—

व्यापन्नमसु किं तस्यादनिश्चयमहेतुतः ॥

आर्याभोज्यं केशकीटदूषितं तत्प्रसिद्धितः ॥ ५० ॥

इदमासायते—“व्यापन्नमसु हेतुति” इति । तत्र—व्यापन्नशब्दार्थो निश्चिद्यम्
शक्यः, शक्यो वा, इति संशये निश्चयकस्य हेतोरथावादाशङ्क्यः—इति चेत् ॥
नैकम् । केदाकोटादिभिर्दूषितं गृह्यमार्थैरभोज्यम्, तदेवात्र प्रसिद्धिबलात् ‘व्यापन्नम्’
इति निश्चितं शक्यते ॥

(सत्त्वो-अपच्छेदयोगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणे सुत्रे ४९-५०)

विश्रामश्रुतेः प्रायश्चित्तं योगपथे न विधेते

॥ ४९ ॥ स्याद्वा प्राप्तनिमित्तत्वात्कालमा-

त्रमेकम् ॥ ५० ॥

सत्त्वो-अपच्छेदयोगपद्येऽपि प्रायश्चित्ताधिकरणे सुत्रे ४९-५०

उद्भातः प्रतिहृतश्च सहापच्छेदमेऽस्ति न ॥

प्रायश्चित्तमुतास्यन्न, न निमित्ताविधाततः ॥ ५१ ॥

एकैकस्यैव विच्छेदकगुत्वात् विद्वन्धते ॥

कालमात्रं तु तत्रैकं प्रायश्चित्तमतो भवेत् ॥ ५२ ॥

उपोतिष्टोमे श्रुते—“उद्भाताऽपच्छिद्योऽस्ति गो यज्ञः संस्थाप्यः, अन्ध-
आह्वयस्तत्र तद्वायु, यत्पूर्वसिन्ध्यास्तन्त्यात् । यदि प्रतिहर्ताऽपच्छिद्येत, सर्वैर्लंघ्यते”
इति । अस्यायमर्थः—प्रातःसक्ते बहिरपवमाने स्तोम्यमाणा ऋत्विजः शाल्या
बहिः प्रतर्पति, तदानीम् ‘एकस्य उच्छेदोऽयम्’ इत्येकं विधिवत्पञ्चयाश्रमे
गतयम् । तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव उच्छेदोऽप्यो गच्छेत् । एवंमेति

१. स. ग. उ. यदस्ति । २. क. स. ग. च. उ. संशयो । ३. ग. उ. नो । ४. च. “न
आऽऽर्हत्यस्त” । ५. क. “नैवेत्ति” ।

यदि प्रमादादुद्राता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत्, तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रकान्तो यज्ञः संपादनीयः ।
तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः । तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं यदि रितं द्रव्यम्, तदद्यात् ।
यदा प्रतिहर्ता मुञ्चेत्, तदा तस्मिन्नेव प्रयोगे सर्वत्र दद्यात् । इति । तत्र—यद्युद्रातुम्
निहन्तरीं युगपदुन्मुञ्चेताम्, तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विद्वेयेत । एकैककर्तृको वाय-
च्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः । अयं तृतीयकर्तृकत्वाच्चैकेन व्यपेक्षुं शक्यते । तस्मात्—शूय-
माणस्य निमित्तस्य विहतत्वात्प्राप्तिं प्रायश्चित्तम्—इति प्राप्ते—

द्रुमः—ह्यौ ह्यत्रापच्छेदौ, तयोरेकैकस्यैक एव कर्ता—इति निमित्तस्य नास्ति
वितातः । काष्ठमात्रैक्यादेकावच्छेदैर्भातिः । तस्मात्—निमित्तविधाताभावादस्ति प्राय-
श्चित्तम् ॥

(अष्टादशो-धौगपद्योऽज्ञाक्षिण्यसर्वस्वदाक्षिण्यविकल्पाधिकरणे
सूत्राणि ११—१३)

तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ प्रयोगा-
न्तरे बोधयानुग्रहः स्यात् ॥ ५२ ॥ न चैकसंयो-
गात् ॥ ५३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

समुच्चयो विकल्पो वा प्रायश्चित्तद्वयेऽग्रिमः ।

अज्ञाक्षिण्यं पूर्वस्मिन्प्रयोगेऽप्युक्तं पश्चिमे ॥ २३ ॥

प्रयोगे पश्चिमे नास्ति निमित्तं तेन तद्वयम् ।

प्राप्तभेदप्रयोगेऽतो विरुद्धत्वाद्विकल्प्यते ॥ २४ ॥

अज्ञाक्षिण्यं सर्वस्वदक्षिण्यत्वं चेति यस्माद्यश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतम् । तस्मिन्निवृ-
त्त्यभिप्राये समुच्चेतव्यम् । यदि—अज्ञाक्षिण्यसर्वस्वदानयोऽप्यन्योऽपिरोषः, तर्हि प्रयोग-
भेदेन व्यवस्थानीयम् । अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या, उत्तरप्रयोगे
सर्वस्वं दातव्यम् । सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एव कृत्वात्तत्समुच्चयः । इति प्राप्ते,

द्रुमः—गच्छतः प्रयोगेऽप्यच्छेदो विद्यते । न चास्ति निमित्तं प्रायश्चित्तं युक्तम् ।
तस्मात्—प्रथमप्रयोग एव निमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तम् । तच्चान्योन्यविरुद्धत्वा-
द्विकल्प्यते ॥

१ क. 'न्युच्चेयात्' । २ च. 'विहित' । ३ क. 'द्वयभा' । ग. च. छ. 'द्वय भा' । ४
क. 'भी न तु' । ५ ग. च. छ. 'करते' । ६ ग. च. 'कल्पते' ।

(एकोनविंशे) { आनुपूर्व्येणापच्छेद उत्तरापच्छेद } सूत्रम्—

पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारभ्यति—

अपच्छेदबलमे पूर्वः प्रबलः स्यादुत्तरः ॥

असंजातविरोधेन पूर्वोत्तरबाधनम् ॥ ५५ ॥

निरपेक्षोत्तरज्ञानं जायते पूर्वबाधया ॥

न बाधकान्तरं तस्य तेन प्रबलमुत्तरम् ॥ ५६ ॥

उद्गातृप्रातिहर्तृकृतयोः अपच्छेदशेषैर्गणये समानवक्रत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विक्रमः । अतः क्रमेणापच्छेदौ स्याताम्, तदानीमसंजातविरोधित्वेन प्रबलवाच्युक्तिरिहोक्त्यापि चोक्तम् प्रवृत्तिर्निरूप्यते । इति चेत् ॥

मैवम् । श्रुतिरिहोक्त्यापि पूर्वमापेक्षत्वात्पूर्वणे विरोधे सत्युत्तरस्योक्त्येव नोक्तिः । इह तु ज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यते इति नास्त्युत्पत्तिप्रतिपक्षः । उपर्युक्तं चोत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैवोपपद्यते । ननु—निरपेक्षत्वस्य समानवक्रत्वात् ज्ञानमपेक्षोत्तरस्य बाधकमस्तु—इति चेत् । न । पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात् । उत्तरकाले तु स्वयंवाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत् । न वाऽन्यात्किंचिदुत्तरस्य बाधकं प्रदद्यामः । तस्मात्—उत्तरकालोनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् ॥

(विंशे—उद्गातृउत्तरापच्छेदेऽपि सर्वस्वदक्षिणादानाधिकरणे सूत्रम्—)

ययुहता जघन्यः स्पात्युनयज्ञे सर्ववेदसं दयाय-
थेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥

विंशाधिकरणमारभ्यति—

उद्गातुः पश्चिमच्छेदे पुनर्यागस्य दक्षिणा ॥

शतं द्वादशयुक्तं स्याद्यादि वा सर्ववेदसम् ॥ ५७ ॥

तद्व्याध्यायपुरा दिसुरित्युक्तेः शतदक्षिणा ॥

प्रातिहर्तुः पुरा छेदात्सर्ववेदसबाधितम् ॥ ५८ ॥

१ क. "वैश्वेनोत्तराऽवक्रः ॥ १११, नि" । ख. "कैश्वे" तु ना । २ च. "स्योत्तरप्राति" ।
३ ग. छ. "क्षिमे छे" ।

शतदानं पूर्वपागे सर्ववेदसर्वित्युता ॥

प्राप्तित्वैध्वं प्रयोगे तद्वाहव्यं सर्ववेदसम् ॥ २९ ॥

शुद्धता पश्चादशब्दार्थे, तदा तस्यापच्छेदस्य प्रसक्तत्वात्तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् । तच्च प्रायश्चित्तमीदृशम्—‘प्रथमप्रयोगे दक्षिणरहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वं दक्षिणा दक्षिणा दातव्या’ इति । पूर्वं च यत्वा द्वादशाधिकं शतं दक्षिणसम्, तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् । तस्मात्—‘उत्तरप्रयोगे द्वादशरातं देयम्’— इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रतिहनुः प्रथमपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानकृतं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तम् । तेन च कृतुस्वभावाप्रयुक्तस्य द्वादशाशयस्य बाधात्सर्वं दक्षिणसम् । नच—उद्वापपच्छेदेन पश्चाद्भाविना सर्वस्वदत्ता प्रवाच्यते—इति शङ्कनीयम्, बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्राप्रयुक्तत्वात् । यद्विहितम्, तदुत्तरप्रयोगे देयम्—इत्येतावदेव तत्रोच्यते । दक्षिणं च सर्वस्वमित्युक्तम् । अत उत्तरकालोद्वापपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः प्रयोगे पूर्वकालोत्तरप्रतिहनुपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वदेव दातव्यम् ।

(एकविंशे-अहर्गणेऽपच्छेदे सर्वावृत्तिनिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

अहर्गणे यस्मिन्नपच्छेदस्तदावर्तते कर्मपृथक्कृतात् ॥ ५६ ॥

एकविंशधिकरणभास्वयति—

अहर्गणे चेदुद्वापपच्छेद आवर्त्यतां गणः ॥

किं वा यत्र दिने छेदस्तदेवाऽऽवर्त्यतां दिनम् ॥ ३० ॥

गणावृत्तिः प्रयोगेऽप्यवर्त्ययोगोऽवर्तते पृथक् ॥

तेनाहरेकमावर्त्यमनकृत्वाऽहोरात्र ॥ ३१ ॥

द्वादशाहाराहर्गणे यदि कस्मिंश्चिदहनुद्वाताऽपच्छेद्येत, तदा तैमहर्गणं दक्षिणरहितं स्माप्य पुनरपि गण आवर्तनीयः । तत्र पूर्वं दक्षिणा दक्षिणा दातव्या । कुतः—गणप्रयोगस्यैकत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—महाप्रयोगस्यैकत्वेऽप्यन्तर्गतप्रयोगस्य भिन्नत्वाच्चद्वैतैकमेव हरावर्तनीयम् । न ह्यन्यथापह्नुमैतदङ्गत्वमस्ति । तत्र—एकस्याह आवृत्तावितरावृत्तिप्रसङ्गो नास्ति । तस्मात्—एकस्यैवाह आवृत्तिः ॥

१ ग. च. ‘त्युत्प्रे’ । २ ल. ‘भविच्छे’ । ३ क. ‘तद्वित्त’ । ४ च. ‘योगेऽपि’ । ५ ग. च. ‘न्तरं पृ’ । ६ ग. च. ‘तमेवाह’ ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठा-

ध्यायस्य पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदिताः
अधिकारानि	२१	४४२
सूत्राणि	९६	११७१

(अथ षष्ठः पादः)

(प्रथमे-सत्रे समानकल्पानां सहाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-११)

संनिपातेऽवैगुण्यात्प्रकृतिवस्तुल्यकल्पा यजेरन् ॥ १ ॥
वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् ॥ २ ॥ न वाऽनारभ्यवा-
दत्वात् ॥ ३ ॥ स्याद्वा यज्ञार्थत्वादौदुम्बरीवत्
॥ ४ ॥ न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५ ॥ औदुम्बरीयाः
परार्थत्वात्कपालवत् ॥ ६ ॥ अन्येनापीति चेत्
॥ ७ ॥ नैकत्वात्तस्य चानधिकाराच्छब्दस्य चावि-
भक्तत्वात् ॥ ८ ॥ संनिपातानु निमित्तविधातः
स्यादनुवृद्धधर्तरवद्विभक्तशिष्टत्वाद्वसिष्ठनिर्वर्त्ये ॥ ९ ॥
अपि वा छत्स्नसंयोगादविधातः प्रतीयेत स्वामित्वे-
नाभिसंवन्धात् ॥ १० ॥ सान्नोः कर्मवृद्धयेकदे-
शेन संयोगे गुणत्वेनाभिसंवन्धस्तस्मात्तत्र विधातः
स्यात् ॥ ११ ॥

षष्ठ्यादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

भिन्नप्रयाजादिकल्पा अपि सत्रेऽधिकारिणः ॥

तुल्यकल्प एव वाऽऽद्यो वासिष्ठादिविधानतः ॥ १ ॥

नाराशंसाद्यङ्कतायां स्वामित्वोद्देशपूर्वकम् ॥

नाराशंसविधौ संनिकर्षात्सादृशगुण्यतोऽन्तिमः ॥ ३ ॥

प्रयोगेषु एवम्भेदाच्छानप्रकारो भिद्यते । रान्यवसिष्ठादीनां नाराशंसो द्वितीयः प्रमाणः । तन्तुतादन्तेषाम् । तत्र वसिष्ठाविवादस्थानुक्ततन्त्रकस्य पर्यवसितोक्तोक्त्या ये नाराशंसप्रमाणवन्तः, ये चान्ये तन्तुतादन्तवन्तः, त एते भिन्नकला अपि मिलित्वा स्तदशाखाः सन्नेऽविकारिणः स्युः । कुतः—नाराशंसमुद्दिश्य तदङ्गत्वेन वसिष्ठादिविधानत् । तथा सति सत्रिणां मध्ये केषांचिद्वसिष्ठादिगोत्रकत्वेऽपि तदङ्गत्वं तिष्ठति । इति प्राप्ते—

द्वयः—वसिष्ठादीन्व्यजमानानुद्दिश्य नाराशंसो विधीयते । तथासति विवाच्यकस्यैतस्य धात्वर्थस्य विधेयत्वात्संनिकर्षः । वसिष्ठादिविधौ तु पदान्तरोधात्तत्वाद्विद्वत्सः । अतो वसिष्ठाद्युद्देशेन नाराशंसविधौ, नाराशंसानुष्ठाने वसिष्ठादीनां सादृश्यम्, इत्येषां तु वैयर्थ्यम्, तन्तुतादनुष्ठाने तु वर्णालम् । अतः सस्याभिन्नकलायां सर्वेषां सादृश्यं न तिष्ठति । अतः सादृश्याय तुल्यकला एवाधिकारिणः ॥

(द्वितीये—भिन्नकल्पयोरपि राजपुरोहितयोः कुलाययज्ञेऽपि-

काराधिकरणे सूत्राणि १२—१९)

वचनानु द्विसंयोगस्तस्मादेकस्य पाणित्वम् ॥ १२ ॥

अर्थाभावाच्च नैवं स्यात् ॥ १३ ॥ अर्थानां च

विभक्तत्वाच्च तच्छ्रुतेन संबन्धः ॥ १४ ॥ पापेः

प्रत्यङ्गभावादसंबन्धः प्रतीयेत ॥ १५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सायुज्यकामौ यजतोऽनेन राजपुरोहितौ ॥

राज्ञः पुरोहितौ राज्ञोस्तौ वा राजात्मकावुभौ ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्विद्वसयासो वा तुल्यत्वायाग्रिमो द्वयोः ॥

सिद्धयै द्वितीयो राजोक्तिसार्थत्वाय तृतीयकः ॥ ४ ॥

१ क. 'शंसाय' । २ ग. छ. 'तायाः स्या' । ३ ग. च. छ. 'य' ॥ नपा' । ४ ल. ग. च. छ. नाराशंसो । ५ ल. ग. च. छ. 'ये नरा' । ६ ल. ग. च. छ. 'तत्-नरा' । ७ ल. ग. च. छ. नाराशंसो । ८ ल. ग. च. छ. 'न नरा' । ९ ल. ग. च. छ. 'शै नरा' । १० ग. च. छ. 'तु' ॥ ३ ॥ ११ ग. छ. 'कोकेः सा' ।

अथऽहं चतुर्थः स्याद्भुवनान्निर्गकल्पता ॥

तद्वत्प्राप्त्याऽसौ विकल्प्यते समस्ततः ॥ ५ ॥

कुलपदं अकल्प्यते—“ अनेन राजपुरोहितौ सायम्कामौ यजेथावम् ॥
इति । तत्र—राजः पुरोहितस्य च भिन्नकल्पत्वात्, अभिवाचनामकल्पत्वाच्च पुरोहितोत्पत्ते-
कारो वाच्यः । तथा सति ‘ राजः पुरोहितौ ’ इति श्रुतिमात्रे—इत्याद्यः पक्षः ॥

‘ पुरोहितं कृणीत ’ इत्युपादेयमन्तर्देशेन च विवक्षितत्वाद्वाजसनेय्येन पुरोहित-
वामंभवात्—‘ राजपुरोहितश्च राजपुरोहितश्च इत्यभिप्रेत्य कृतैकवाक्येनादुपपन्नो राजोः
पुरोहितौ—इति द्वितीयः पक्षः ॥

अतः पुरोहितमावाद्याकार्याभावेन राजदं व्यर्थम् । ततः—‘ राजानौ च तौ पुरो-
हिता च ’ इति क्रमव्यवस्थामात्रे—इति तृतीयः पक्षः ॥

राजपुरोहितत्वमपि भिन्नवातिवर्तिनोक्तमित्याहं । तस्यात् ‘ राजा च पुरोहि-
तश्च ’ इति द्वन्द्वमात्रे—इति चतुर्थः परिकल्प्यते । तत्र—वचनवाद्भिन्नकल्पत्वात्
सहाधिकारः । उभयोः समवधानेनोक्ताराधनमन्त्राती विकल्प्यते ॥

(तुभि—सत्रे ब्राह्मणमात्रस्याधिकाराधिकरणेनैवापि ११-२३)

सत्राणि सर्ववर्णानामविशेषात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ १७ ॥ ब्राह्मणानां वेदयोराख्येयभा-
वात् ॥ १८ ॥ वचनादिति चेत् ॥ १९ ॥ न
स्वामित्वं हि विधीयते ॥ २० ॥ गार्हपते वा
स्यातामविधितिषेधात् ॥ २१ ॥ न वा कल्पवि-
शेषात् ॥ २२ ॥ स्वामित्वादितरेषामहीने लिङ्ग-
दर्शनम् ॥ २३ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सः वर्षावयवस्योत विषयैवाविशेषतः ॥

अयस्य भवेत् स्वामित्वं विप्राणामृत्विजां यतः ॥ ६ ॥

१ व. च. छ. स्तेन । २ ग. छ. ‘ स विनि ’ । ३ ग. छ. ‘ त्, तुल्यम् । ४ क.
‘ भवेति । ५ । ५ ख. ग. च. छ. ‘ त्वाया ’ ।

“ऋद्धिनामाः सत्रमाक्षरत्” इत्यत्र ‘विधा’ इति विशेषो न श्रूयते । तस्मात्—
काष्ठयस्य सत्राधिकारः । इति चेत् ॥

भैरम् । ‘विधाणाभेदाऽऽतिशयम्’ इति द्वादशे सूत्रे । ऋत्विक्षाये यजमानाः सत्रे
समाह्विताः—“ये यजमानास्त ऋत्विजः” इति । तस्मात्—विधाणामेव तत्परम् ॥

(चतुर्थे विश्वामित्रतत्समानकल्पानां
मेधाधिकाराधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

वासिष्ठानां वा ब्रह्मत्वनियमात् ॥ २४ ॥

सर्वेषां वा प्रतिप्रसवात् ॥ २५ ॥

विश्वामित्रस्य होत्रनियमाद्भृशुनकव-

सिष्ठानामनाधिकारः ॥ २६ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

विप्रस्य सत्रं सर्वस्य वासिष्ठस्यैव वा भवेत् ॥

विश्वामित्रस्यैव वाऽऽद्य ऋद्धीकष्टुत्वेन मध्यमः ॥ ७ ॥

ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ब्रह्मता स्तोममागतः ॥

वैश्वामित्रसमानानामेव होतृन्वासिद्धये ॥ ८ ॥

ऋद्धिकामस्य सत्रं विहितम् । ब्राह्मणश्च सर्वे ऋद्धिं वाञ्छति । तस्मात्—‘विप्रस्य
सर्वस्य सत्राधिकारः’ इत्याद्यः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा भवति” इति वचनादवासिष्ठस्य ब्रह्मत्वासंभवाद्ब्रह्मत्वाय् वासिष्ठ-
स्याधिकारो वाच्यः । तथा सति भिन्नकल्पस्ववारणायां तत्तुल्यकल्पे एवाधिकारो—इति
द्वितीयः पक्षः ॥

“वासिष्ठो ब्रह्मा—” इति वाक्यं न वासिष्ठस्य ब्रह्मत्वाधिकारबोधकम् । “रविम-
रसि क्षयाय त्वा—” इत्यादयो मन्त्राः स्तोममागाः, तान्मवाचनः स्वयमवासिष्ठोऽपि
ब्रह्मतमर्हति—इति स्तोममागप्रशंसारूपेऽर्थवादे “वासिष्ठो ब्रह्मा” इति पठितत्वात्—
तस्मात्—“वैश्वामित्रो होता” इति विहितस्य होतृत्वं सिद्धये वैश्वामित्रस्य तस्य
सामकल्पानां चाधिकारः, नान्येषाम् ॥

१ स. ‘होताय’ । २ व. छ. ‘सर्वाभूति’ । ३ स. ‘वाञ्छन्ति’ । ४ क. स. ‘वाञ्छे’ । ५.
क. स. ‘यामयाय’ ।

(पद्यो—सप्त अद्वित्येवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि २७-३२)

विद्वत्स्य प्रभुत्वादनवीनामपि स्यात् ॥ २७ ॥

सत्त्वस्य च दर्शनात् ॥ २८ ॥ प्रायश्चित्तविधा-

यास्य ॥ २९ ॥ सादीनां वेष्टिपूर्वत्वात् ॥ ३० ॥

स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात् ॥ ३१ ॥ संनिवापं च

दर्शयति ॥ ३२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अनाधातुश्च तर्किकं वाऽऽधातुरेवाग्रिमो यतः ॥

एकस्याग्निषु तत्सिद्धिर्न स्वाग्नित्वात्मनेपदात् ॥ १ ॥

तत्त्वमग्न्याधानरहितस्यापि संभवति । कुतः—सन्निवां मध्ये कस्याचिदाग्निशक्तिं दर्शयन्पद्मिषु तेन सह प्रवृत्तैरनाग्निशक्तिभिर्वि तस्य सवस्य सावधिहे शस्यत्वात् । इति चेत् ॥

मेवम् । ‘आदधीत’ इत्यात्मनेपदमाधानफलस्य कर्तृवाचितां दर्शयति । तत्फलं चक्षी-
नां कर्मयोग्यता । ततो येनाहिताग्रयः, न तेषां चकारिणः । यथाऽऽग्निशक्तिः, तस्यैव
कर्मयोग्यत्वम्, नान्यस्य । किंच—सोमविकृतानामिष्टपूर्वत्वं निर्णीतम् । इष्टिश्चाऽऽधान-
पूर्विका । तस्मात्—आधातुत्वं सत्वाधिकारः ॥

(पद्यो—जुह्वादीनां साधारणवाधिकरणे सूत्राणि ३३-३९)

जुह्वादीनामप्युक्तत्वात्सिद्धे यथाकामी प्रतीयेत

॥ ३३ ॥ अपि वाऽन्यानि पात्राणि साधारणानि

कुर्वन्निष्पत्तिपेक्षासकृत्तत्वात् ॥ ३४ ॥ प्राय-

श्चित्तस्यापि स्यात् ॥ ३५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

जुह्वादयो यस्य कस्य कार्याः साधारणा उत ॥

अविरोधादग्रिमोऽन्यो मुतदाहे विरोधतः ॥ १० ॥

सन्निवां मध्ये यस्य कस्यचित्तं तन्निष्पत्तिजुह्वादिनामैः सत्त्वं प्रयोक्तव्यम् । कुतः—
अविरोधात् । अन्यदप्येवमपि तस्मिन्नेव यथा विरुध्यते, नैवैव विरोधः कश्चिदुपपन्नते ।

इति श्रुते—

इत्यः—“यस्य जुह्वादयः स चेत्तत्रमध्ये प्रियेत, तदा स्तेन सह जुह्वादयो

१ म. छ. ‘वृत्तः’ । २ क. छ. कर्मयोग्यता । ३ ग. च. छ. कर्मयोग्यता । ४ म. च.
मन्त्रिः ।

दहन्ते । आहिताग्निमग्निर्दहन्ति यज्ञाग्नैश्च दक्षिणहस्ते जुहुमासादयति' इत्यादिवचनै-
स्तद्वचनमात् । पात्रदहते चावशिष्टः सन्नप्रयोगो विगुणः स्यात् । तस्मात्—साधारणा
जुहादयः सत्रे संपदनीयाः ।

(तस्य विकृतसप्तदशसामिधेनीषु वर्णत्रयाधिकाराधिकरणे
सूत्राणि ३६—३९)

पुरुषकल्पेन वा विकृतौ कर्तुनियमः स्याद्यज्ञस्य
तद्गुणत्वादभावादितरान्प्रत्येकस्मिन्नाधिकारः स्यात्
॥ ३६ ॥ लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् ॥ ३७ ॥ न वा
संयोगपृथक्त्वाद्गुणस्येज्याप्रधानत्वादसंयुक्ता हि
चोदना ॥ ३८ ॥ इज्यायां तद्गुणत्वाद्द्विशेषेण
नियम्यत ॥ ३९ ॥

तसमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैकुतं वैश्यगाभ्युत ।

वर्णत्रयस्य वाऽऽऽस्तु वैश्यकर्तुर्विधानतः ॥ ११ ॥

प्रकृतौ पाश्चाद्वैश्यस्य बाधकं वैश्य ईरितम् ।

विकृतौ त्रयमं बाधकं त्रयोऽतोऽप्राधिकारिणः ॥ १२ ॥

अध्वरकल्यादिष्विद्विकृतिषु श्रूयते—“सप्तदश सामिधेनीरनुयात्” इति । तदे-
तत्सामिधेनीसाप्तदश्यं वैश्यस्य भवितुमर्हति । कुत—प्रकृतौ “सप्तदशाद्वैश्याद्वैश्यस्य” इति
वाक्येन साप्तदश्याङ्गभूतकर्तृतया वैश्यस्य विहितत्वात् । तस्मात्—साप्तदश्यद्वारा वैश्य
एवाध्वरकल्यादिष्वधिक्रियते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृतौ “षष्ठदश सामिधेनीरन्वाह ” इति कर्णवयसाधारभ्येन पाञ्चदश्यं
विषयं वैश्यं निमित्तीकृत्य पाञ्चदश्यबाधकतया साप्तदश्यं विहितम् । ततः—साप्तदश्य-
बाधकस्य प्रकृतोक्त्यन्वयसंभवात् विकृतिपूर्वकः । यत्तु—विकृतिगतं साप्तदश्यवाक्यं तद्वर्ध-
न्यसाधारणम् । तस्मात्—अध्वरकल्यादां वर्णत्रयाधिकारः ।

इति श्रीषाधकीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिता
अध्वरकल्याणि	७	४४९
सूत्राणि	३९	१२१०

१ ग. छ. कर्तुर्विधा । २ स. ग. च. छ. त्रयसाधि ।

(अथ सप्तमः पादः)

(प्रथमे विश्वजिति पित्रादीनामदेयत्वाधिकरणे सूत्रे १-२)

स्वदाने सर्वमविशेषात् ॥ १ ॥ यस्य वा

प्रभुः स्यादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

स्वत्वाद्वाच्यः पितृत्वादावप्यगाद्धन एव तत् ॥ १ ॥

इदमामनसि—“विश्वजिति सर्वस्वं ददाति” इति । तत्र—यन इव शिवादावप्याश्वे-
यस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि तद्दानम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आत्मसंयन्त्रात्मपूर्वकं परकीयस्वत्वादायनम् ‘दानम्’ इत्युच्यते । न हि
द्वितीयमाने पितरि स्वकीयवित्तकथायाः परकीयवित्तत्वादायनं वा सम्भवति । किं च स्व-
शब्दस्य—‘आत्मा, ज्ञातिः, आत्मीयम्, धनं च’ इति चत्वारोऽर्थाः । तत्त्वैकस्मिन्मते
एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृते च महाद्विषनाय दक्षिणात्वादिहापि धनवाचित्वं युक्तम् ।
तस्मात्—धनस्यैव दानम् ।

(द्वितीये-विश्वजिति भूमेरदेयत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

न भूमिः स्यात्सर्वान्यत्प्राप्तिश्रिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

देवा न वा महाभूमिः स्वत्वाद्वाजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राज्यत्वाच्च स्वं भूर्द्दधते न सा ॥ २ ॥

यदा सर्वभूमौ राजा विश्वनिदाहौ सर्वस्वं ददाति, तदा भोवधरात्मार्गमलदाशाय-
न्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः—भूतलार्थमवतरत्वात् “राजा सर्वेभ्यो ब्राह्मण-
वर्जम्” इति स्मृतेः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—दुष्टशिलाशिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ इति श्रुतत्वं स्मृत्याभिधेयम्—इति न राज्ञो
भूमिर्धनम् । किं तु तस्यां भूमौ स्वकर्मफलं युजानां सर्वेषां प्राणिनां सावार्थं धनम् ।
अतोऽसाधारणस्य भूतलफलस्य सत्यपि दाते महाभूमेर्दानं नास्ति ।

१ ग. च. छ. न. सन्ध्यासा^१ । २ क. तेजसि^२ । ३ ग. छ. ज. “ते ग” । ४ क. च.
दानत्वा^३ । ५ ज. “यद्वज्रम्” । ६ ख. “जैनम्” । ७ क. रण्यम् । ८ ख. “धूलस्य” ।

(तृतीये—विश्वजित्वादीनामदेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

अकार्यत्वाच्च ततः पुनर्विशेषः स्यात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमाचरति—

दानं केसरिणां नो वा, विहितप्रतिषेधतः ॥

विकल्पः पर्युदासोऽयं ये यजामह्नातितः ॥ ३ ॥

“ न केसरिणो ददाति ” इति विश्वजिति श्रुत्ये । तत्र—सर्वस्वदानविधानात्, केस-
रिदाननिषेधाच्चाधदानं विकल्पितम् । इति प्राप्ति—

द्रुमः—नायं प्रतिषेधः, किं तु पर्युदासः । तत्रकारश्च द्रुमस्याद्ये पादे “ ये
यजामहे—” मन्त्रोदाहरणेन व्युत्पादयिष्यते । तास्तेन न्यायेनाथपर्युदासे सति “ अथ-
न्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयम् ” इति विश्वजित्वेयोरुक्तावप्युदासमात्रास्तत्सम्बन्धस्य
पाक्षिकमपि
दानम् ॥

(चतुर्थे—विश्वजित्वादिष्टमानसर्वस्वदाननिराकरणाधिकरणे सूत्रम्—)

नित्यत्वाच्चानित्यैर्नास्ति संबन्धः ॥ ५ ॥

चतुर्थाधिकरणमाचरति—

अर्जयित्वाऽपि किं सर्वं देयं यद्वा यदस्ति तत् ॥

सर्वोद्दिष्टाविधेराद्या न प्राप्ते सर्वताविधेः ॥ ४ ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते—‘पुरुषेण योग्यं शय्यासनादि यत्सर्वम्,
तदातम्यम्’ इति । तस्मात्—अविद्यमानं सर्वभक्षित्वाऽपि देयम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । चोदकप्राप्तं दानमुद्दिश्य सर्वत्वाविधानात् । सर्वशब्दश्च प्रसिद्धाचिन्ताद्विद्यया-
नविषयः । तस्मात्—यदस्ति तदेव देयम् ॥

(पञ्चमे—विश्वजिति धर्माधिसंबन्धशून्यत्वादेयताधिकरणे सूत्रम्—)

शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात् ॥ ६ ॥

पञ्चमाधिकरणमाचरति—

धर्माधिसंबन्धकः शूद्रो देयो नो वा, स दासवत् ॥

देयोऽस्वत्वात्पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥ ५ ॥

१. म. छ. “इति” । २. क. सर्व । ३. ग. च. छ. “नाच” । ४. ल. ग. च. छ.
“दिकं च” । ५. घ. छ. “स्वयं” । ६. ल. ग. छ. ज. “सर्वं ते” ।

यस्तु द्युतो विहितं स्वयम्भवागन्तुं सेवते, सोऽपि सर्वस्वमप्यपतितादृशंदासदेवः ।
इति चत् ॥

मैत्रम् । गोत्रिकाद्यादानेन तस्मिन्नेवके स्वात्माभावात्, स्वेच्छाचारत्वेन भरतस्याप्य-
नासन्नाच्च न देयः ॥

(षष्ठे विम्बजिति दक्षिणाकाले विद्यमानानामेव सर्वस्वानां देव-
ताधिकरणे सूत्रम्—)

दक्षिणाकाले यत्स्वं तत्प्रतीयत तद्दानसंयोगात् ॥ ७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

भूतं मावि च देयं स्यात्कालेऽज्ञस्थितमेव वा ॥

आद्याः सर्वश्रुतेरन्याऽसंभवाद्भूतयोस्तदा ॥ ६ ॥

^१ विष्वाजिन्मया कृतव्यः ^२ इत्ययमसायादूर्ध्वं दक्षिणाकालात्पूर्वं यत्सेन भोष्यं सीते-
तम्, तद्भूतम्, यच्च दक्षिणाकालादूर्ध्वं भविष्यत्येवमेति निश्चयम्, तद्वापि, तदुपपत्तौ
सर्वदाव्यापित्वादातव्यम् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । भूतस्य त्रिनाशसंभवात्, भाविनस्तदानीमभासत्वात्, अविविधानस्य दानयोगे-
नाच्च दक्षिणाकालेऽवस्थितमेव सर्वं देयम् ॥

(सप्तमे-विम्बजिति दक्षिणादानोत्तराङ्गणामनुष्ठानाधिकरणे
सूत्राणि ८-१३)

अशेषत्वाच्चदन्तः स्यात्कर्मणो द्रव्यसिद्धित्वात्

॥ ८ ॥ अपि वा शेषकर्म स्यात्कृतोः प्रत्यक्ष-

शिष्टत्वात् ॥ ९ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम्

॥ १० ॥ अशेषं तु समञ्जसादानेन शेषकर्म

स्यात् ॥ ११ ॥ नादानस्य नित्यत्वात् ॥ १२ ॥

दीक्षासु तु विनिर्देशादकत्वर्थेन संयोगस्तस्माद-

विरोधः स्यात् ॥ १३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

दक्षिणाकर्तुमुत्स्यथं त्रयं देवसुतेष्टये ॥

शिष्टाऽथवा दक्षिणार्थमेवाऽऽद्याः सर्वशान्वृतः ॥ ७ ॥

१ क. ग. च. छ. ज. झ. ञ. 'जगतिता' । २ क. ख. ज. 'दुर्गता' । ३ ज. छ. 'दुर्ग-
तुर्गता' । ४ ल. ग. च. छ. ज. झ. च. 'तवर्त' । ५ ग. छ. ज. 'तु भर्तव्य' । ६ क. छ. 'भर्तव्य-
तवाऽऽद्याः' ।

मध्योऽन्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात्सर्वताविधेः ॥ ८ ॥

दक्षिणा हि माघ्यदिनसनेन दीयते । तत ऊर्ध्वं तृतीयसप्तमस्तयोर्दक्षानोयान्तः कतु-
मग्नोऽप्रशिष्टः । स च द्रव्याभाववाध्येत । न च—अङ्गभूतया दक्षिणया प्रधारास्य
कृतोर्वाधो युक्तः । ततस्तद्वर्धाय कवचं भागमस्याप्यावशिष्टं सर्वं देयम्—इति
द्वितीयः पदः ॥

(अष्टमे-अहर्गणस्थेऽपि विश्वजितिः सर्वस्वदानाधिकरणे
सूत्राणि १४—१७)

अहर्गणे च तद्धर्मा स्यात्सर्वेषामविशेषात् ॥ १४ ॥
द्वादशशतं वा प्रकृतवत् ॥ १५ ॥ अतद्गुणत्वात्
नैवं स्यात् ॥ १६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १७ ॥

विश्वजित्यहरात्रादौ किं शतं द्वादशाधिकम् ।

सर्वं वाऽऽद्यश्चोक्तोत्तरन्त्यो नामातिदेशतः ॥ ९ ॥

एतद्भाष्ये, वार्तिके तु सप्ताहानुजिघृक्षया ॥

आद्यः सिद्धान्तितः प्राप्तिमात्रत्वेनेदमीरितम् ॥ १० ॥

इदमस्मात्प्रयते—“अथैतस्य द्वात्रयस्य विश्वेन्द्रिभिरुज्जातैर्वाहवतिः, यमपतो ज्योतिः, मध्ये षडहः, मरुक्कपो खेतैर्न येनेत” इति । ‘ज्योतिः’ गौः, आयुः, ईश्वरैर्त्विभिर्नामभिर्मन्त्रिभ्योनां त्रयाणां यागानामारोहास्तैर्ह्ययमुभयतो ज्योतिः पडहो भवति । सोऽयं मध्ये प्रयोज्यः । आदौ विश्वेन्द्रित् । अन्तेऽपिभवेत्—इत्यर्थः । तत्र—अह-

१ ल. च. अ. विधिः ॥ ८ ॥ २ ग. छ. ज. भक्तार्थः । ३ अ. पि सुत्तार्थः ।
४ ल. न. च. छ. न. श. अ. वापगाय । ५ अ. शादिकः । ६ क. ह्यनेन । ७ ग. छ. हति
विधिः ।

नैवस्य द्वादशाहविक्रित्वात्, द्वादशाहस्य च ज्योतिष्टोमविक्रितित्वत्, चोद्वपमस्य
त्रयस्त्रयस्य द्वयोः श्रान्ताः । ततः प्रयत्नराहो विश्रितोऽपि सैव दक्षिण-

सूत्रम्—‘उक्तम्’ श्रान्ते । तस्य नञा तद्वया धर्माः प्रथमेऽहने वि-
श्रितः तद्विहितः । तस्मात्—सर्वस्व दशम् । तदेतद्व्याप्यकारस्य मतम् ॥

वर्तिककारस्तु—‘द्वादशाहम्’ इत्येव सिद्धान्तितम् । विश्रित्यतिरिक्तं त्रय-
स्त्रयसु चोद्वपमसं द्वादशाहदक्षिणमवाचितुं विश्रितिं तापादिदशप्रश्ना सर्वस्वदक्षणा
वाच्यते । युष्मां हि वहनामनुग्रहः । न च—‘विश्रितिं सर्वस्वम्, इतरेषु द्वादश-
स्वम्’ इति वक्तुं शक्यम्, ‘अहर्गणस्यैकैत्र दक्षिणा’ इति दशमे वाच्यमाणात् ॥

सूत्रकारस्तु—नामातिदेशस्य श्रौतप्रसारिमात्रं वदुमादित्वात् । इति दृष्टव्यम् ॥

(नवेन-विश्रजिति द्वादशाहस्य नधनरायाधिकाराधिकारणे
सूत्राणि १८-२०)

विकारः सञ्चययतोऽविशेषात् ॥ १८ ॥ अधिकं
वा प्रतिपन्नत्वात् ॥ १९ ॥ अनुग्रहाच्च पाद-
वत् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

न्यूनैः पुक्तवतात्किं स्यात्सर्वताऽधिक एव वा ॥

संभवाद्ग्रिमोऽन्यः स्यादात्मस्यै सर्ववर्णनात् ॥ ११ ॥

यदेतत्—द्वादशाहं प्रकृतो विश्रितिं प्राप्तम्, तन्मान्त्र्यं करणवद्धम्, तस्मिन्
स्वति सर्वता संभवति । विश्रान्तस्यास्योपपत्तत्वात् । तस्मात्—अल्पवर्णैः पुक्तस्यापि विश्र-
नित्यविकाराः । इति श्राव्यम्—

ब्रूमः—ज्योतिष्टोमे हि द्वादशाहं विधाय पञ्चाहम्—“इच्छेत्तता नाऽन्ते-
सुरपि सर्वेभ्यः” इति । तत्राधिकरन्ते सर्वत्वात्, इहापि तत्रैव पुक्तम् । तस्य चोद्वपम-
समर्पणं वास्तविकत्वात् हेतुः निवर्त्यते । तस्मात्—श्रौतिकां कर्षाकागुमाधिक एव
सर्वता दृष्टव्या ॥

१ क. ‘स्य त’ । २ क. ‘विश्रय’ । ३ क. ‘रमत्त’ । ४ ल. व. ज. ‘विश्रयस्य’,
व’ । ५ ग. ‘सकलत्’ । ६ ल. नाति । ७. ‘वास्तवत्वं’ । ८ क. ‘ननुमुक्तम्’ । ९ क.
‘श्रौतिकागुमा’ ।

(दशमे—अपरिमितशब्दस्य संस्थान्तरत्वाधिकरणे सूत्रे १-११)

अपरिमिते शिष्टस्य संस्थाप्रतिषेधस्तच्छ्रुतित्वात्

॥ २१ ॥ कलान्तरं वा तुल्यवत्संस्थानात् ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमाचक्षति—

देयका यद्गतं वाऽपरिमितं त्विति वाच्येत ॥

एकाग्रिकां पूर्वसंस्थां यद्वा संस्थान्तरे विधिः ॥ १९ ॥

नऽप्यवोमान्निषेधः स्याद्व्युत्पत्त्या मानशून्यता ॥

रूढया बहुत्वं मेकादिनिषेधोऽन्याविधिस्ततः ॥ १९ ॥

आचारे श्रूयते—“ एका देया इहेया, द्वादश देयाः, चतुर्विंशतिदेयाः, शतं देयम्, सहस्रं देयम्, अपरिमितं देयम् ” इति । तत्र—अपरिमितशब्दगतेन नैवा परमाणं निषिध्यते । तथास्तत्परिमितशब्दशून्यस्या देयद्रव्यस्य परिमाणशून्यता प्रतीयते । इत्येकादिना पुष्पाक्योक्ता यथा संस्था निवार्यते । इति श्रूयते—

सूत्रम्—अपरिमितशब्दस्य रूढया बहुत्वमर्थः । तथैव प्रयोगमाहुर्यात् । ततो नैकादिस्था निवार्यन्ते । किं तु—संस्थान्तरं विधीयते ॥

(एकादशे—अपरिमितशब्देन सहस्राधिकग्रहणाधिकरणे

सूत्राणि २३-२५)

अनियमोऽविशेषात् ॥ २३ ॥ अधिकं वा

स्याद्वह्मत्वादितरेषां संनिधानात् ॥ २४ ॥

अर्थवादश्च तद्वत् ॥ २५ ॥

एकादशाधिकरणमाचक्षति—

अत्रापि बहुत्वं तत्सहस्रादूर्ध्वमेव वा ॥

संमवाकुश्लिभोऽन्यः स्यात्सहस्रानन्तरोक्तितः ॥ १४ ॥

अपरिमितशब्देन यद्बहुत्वं विधीयते, तत्सहस्रादूर्ध्वमपि भवति । कुतः—द्विशात—त्रियतादौ बहुत्वसंभवात् । इति चेत् ॥

मैत्रम् । एकादिष्वेकैश्चोत्तराभिबुद्धिदोषेनात्रापि सहस्रसमुपस्य पश्चादभिधीयमानं बहुत्वं सहस्रं द्रव्यं चेत्यस्याति ॥

१ म. छ. ज. झ. तं चप । २ छ. त्रिगुप्तेन प । ३ स. ग. च. छ. ज. झ. चपदेन । ४ म. छ. ज. विद्वा ह । ५ म. छ. निर्वर्त्तते

(श्रवणे-इति ह स्तेत्यादिपरकृतिपुराकल्पानामर्थवादता-
धिकरणे सूत्राणि २६-३०)

परकृतिपुराकल्पं च मनुष्यधर्मः स्वादर्थाय ह्यनु-
कीर्तनम् ॥ २६ ॥ तद्युक्ते च प्रतिपेयात् ॥ २७ ॥
निदेशाद्वा तद्धर्मः स्वात्यश्चावचवत् ॥ २८ ॥ विधौ
तु वेदसंयोगादुपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥ अर्थवादो
वा विधिषोपत्वात्तस्यान्निर्यानुवादः स्यात् ॥ ३० ॥

द्वन्द्वधिकरणमात्रचयति—

माषाण्ये पचनेत्वेतद्वाग्निप्येवास्त्रिष्टु वा ॥

उक्तेर्द्विधेश्च तौ पक्षौ कृत्वाचिन्ताऽर्थवादतः ॥ १५ ॥

इहमाहायते—^१ इति ह स्माऽह वैकुर्वाणिः—माषानेव ग्राह्यं पचत, न च
एतेषां हविर्मृह्यति ॥ इति । तत्र—^२ वाग्निः । इत्युक्तत्वाद्वाग्निमोत्राणामेवार्थं माष-
कविधिः । इति चेत् ॥

मैत्रम् । दृष्टिमात्रेऽप्येत वैकुण्ठाया माषाकम्प संवन्धो नात्र विधीयते । किं तु
माषाकमात्रम् । वैकुण्ठसंस्वस्तु स्तावकत्वेनोपन्यस्यते । तस्मात्—सर्वेषां माषाकाधिकाराः ।
तत्रैतौ पृथक्तरपक्षौ कृत्वाचिन्तयोपन्यस्यता । परार्थतत्तु—माषाकत्रास्यमर्थवादः,
“ तस्मादप्यमेवाश्रयात् ” इत्यनेन दर्शपूर्णमासस्योक्तत्वात्तद्विधेना सह स्तावकत्वेन
न्यायात् ॥

(श्रवणे-सहस्रसंस्वरसंज्ञम्सहस्रदिनपरताधिकरणे
सूत्राणि ३१-४०)

सहस्रसंस्वरं तदायुषामसंभवान्मनुष्येषु ॥ ३१ ॥

अपि वा तदाधिकारान्मनुष्यधर्मः स्यात्

॥ ३२ ॥ नासामर्थ्यात् ॥ ३३ ॥ संवन्धाद-
र्शनात् ॥ ३४ ॥ स कुलकल्पः स्यादिति

^१ ग. छ. वदुर्वा । स. च. वदुर्वा । ज. वदुर्वा । २ च. 'माषे प' । ३ स. च.
वदुर्वा । ४ स. च. वदुर्वा ।

काष्णार्जिनिकेस्मिन्नसंवात् ॥ ३५ ॥ अपि वा
 छत्समयोगादेकस्यैव श्रयोगः स्यात् ॥ ३६ ॥
 विमतिषेधात् शुष्यन्त्यदरः स्यादिति लाघुकायनः
 ॥ ३७ ॥ संवत्सरो विचालित्वात् ॥ ३८ ॥
 सा प्रकृतिः स्यादधिकारात् ॥ ३९ ॥ अहानि
 वाऽग्निर्भस्वत्वात् ॥ ४० ॥

अथोदशाविकरणमाचरति—

सहस्रवत्सरं सत्रं बन्धार्थं देवैर्भास्यते ।
 रसाधनेन सिद्धानां कुलकल्पोऽथर्थात्कृतः ॥ १६ ॥
 तदायुर्वाऽथ सार्धद्विशतानामृत मासगा ।
 वत्सरोऽधिकृत द्वावशोऽत्रेषु दिनेषु वा ॥ १७ ॥
 आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वाज्ञानमिवाग्निर्भवे ।
 द्वितीयोऽस्तु रसस्याऽऽयुरहेतुत्वे तृतीयकः ॥ १८ ॥
 कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु तृयाऽथार्थसंभवे सति ।
 पञ्चमोऽस्तु चतुर्विंशत्युत्तमाः सः स्रिणो यश्च ॥ १९ ॥
 षष्ठोऽस्तु यो मास एव संवत्सर इतीरणात् ।
 सहस्रमासा नाऽऽधानावृत्तं चेदस्तु सप्तमः ॥ २० ॥
 वत्सरशतिमा द्वादश रात्रय इति श्रुतेः ।
 न रात्रिष्वव्दशब्दोऽत्र प्रतिमाया विक्षेपणात् ॥ २१ ॥
 स्वारस्याच्चिबुदाद्युक्तेरष्टमः पक्ष इत्येते ।
 त्रिबुदाद्विपद्वेः स्तोमविशिष्टमहुरुच्यते ॥ २२ ॥
 नाहःसंप्रसृतोऽहःसु गोणी संवत्सरामिधा ।
 तस्माद्विश्वमृजां सत्रं सहस्रदिनमिष्यते ॥ २३ ॥

इदमात्रायते—“पञ्चपञ्चाशतस्त्रिद्वतः संवत्सराः पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चा-
 शतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत एकविंशाः, विश्वसृजनादयनं सहस्रसंवत्सरम्” इति । तत्र—

१ क. श. ‘कानयेन । २ क. ‘पिक्के’ । ३ क. ‘गमवे’ । ४ ग. छ. ज. ‘रात्रिषु’ ।
 ५ क. एत । ६ ग. छ. ‘हःसहस्र’ ।

सहस्रसंस्कारस्ये गन्धर्वादीनामेवाधिकारः, तेषां दीर्घायुषां सद्भावात् । इत्याद्यः पक्षः ।

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादिविधानां अनुगुणं भवेत्सहस्रदीर्घायुः सम्-
वृत्तिः, नाम्येषां गन्धर्वादीनाम् । इति चेत् । तर्हि “साम्येनेन विद्वानां दीर्घायुषां गन्धर्वाणां
माधिकारः” इत्यस्तु द्वितीयः पक्षः ।

रसस्याऽऽरोरयुष्ट्यादिवनवृत्तमेव, न त्वायुर्हेतुत्वम् । इति चेत् । तर्हि “एवमित्युक्ते
समुत्पन्नानां पितृपुत्रपौत्रादीनां बहूनां सहस्रायुःसंभवाच्छाधिकारः” इति तृतीयः पक्षोऽस्तु ।

कृत्स्नवृत्तः फलं भवति । न च-पितृपुत्रादिकोऽपि कृत्स्ने वृत्तौ ति । तस्मात्—
नारित कलम् । इति चेत् । तर्हि “स्रविवायकवचनखलेन सनिनां दीर्घायुर्विस्थिति इति
चतुर्थः पक्षोऽस्तु ।

न त्वस्यै वचनस्य मोऽर्थः संभवति, तद्वाचक्यपदमात्रम् । न च—हस्तपितृं श्वपदे,
संभवावित्युक्ताग्रामपि स्वान्तरेषु ग्रहणानां दैर्वा-न्दमार्गानां तत्तात्पर्यमिदं तदुक्तं
दर्शनात् । इति चेत् । तर्हि “अवधवादातः” इत्यस्य हृदयस्य धुरधरात्वाद्वाङ्मयं सार्व-
द्विदातानां पुरुषाणां माधिकारोऽधिकृते वसन्तचट्टेऽथेन हस्तस्य संस्कारसंस्कारं संभवा इति
पञ्चमः पक्षोऽस्तु ।

“चतुर्विंशतिभ्याः सप्तमासोरम्” इति वचनादप्यश्विनां नै तत्राधिकारः । इति
चेत् । तर्हि “यो मासः स संवत्सरः” इति वचनात्संवत्सरस्येव मासस्ये सति
“सहस्रमासं सप्तम्” इत्येव पष्ठः पक्षोऽस्तु ।

अष्टमे वसन्त उपनीतो द्वादश वर्षाणि वेदमवांश विंशतिवत्स्रो विवाहं कृत्वा
जातपुत्रोऽग्निमादधीत । तस्मात्—आधानादूर्ध्वमर्थोऽऽगुषि न सन्नि सहस्र मासः ।
इति चेत् । तर्हि—“संवत्सरस्य प्रतिभा वै द्वादश रात्रयः” इति वचनात्संवत्सरस्यो
द्वादशरात्रयः । तथा सति रात्र्याणां द्वादश सहस्राणि संशयन्ते । तामु च रात्रिषु षष्ठ्यु-
त्तरशतयदिवसकल्पसंस्कारत्वेन गण्यमानासु त्र्यह्निरास्तकस्योऽर्धं त्र्यह्नं मासचतुष्टयं
भवति । तावत्परिमितं चाऽऽयुराधानादूर्ध्वमपि संभवति—इति सप्तमः पक्षोऽस्तु ।

“संवत्सरस्य प्रतिभा वै द्वादश रात्रयः” इत्यादिमन्त्राक्ये संवत्सरस्यो न रात्रिषः ।

१ ख. च. अ. दीर्घायुषः । २ क. ख. च. अ. “योऽग्निमाद” । ३ अ. “वनाधि” । ४
ग. छ. “नां पु” । ५ ख. “तुमै” । ६ च. अ. “दीर्घमादु” । ७ ज. छ. “स चोऽ” । ८ क.
“गानासुतत्तव” । ९ ख. च. ज. तल्ल । १० ग. क. “तु” । मैत्रम् । ११ ख. न ह्यच ।
१२ क. “१ इति स” । १३ क. च. “साऽऽगुषि” । १४ ख. च. ज. “स” । १५ क. छ.
ग. च. छ. ज. अ. “रात्रि” । १६ क. ज. ह. “स” ।

किं तु तेन शब्देन प्रतिष्ठा विधिच्यते । तस्मात्—न सप्तमः प्रसोऽयुक्तः । इति चेत् । एवं तर्हि 'संवत्सरशब्दे दिक्चरः' इत्यष्टमः प्रसोऽस्तु । तथासति "विवृतः संवत्सराः" इत्यादिशक्त्यानां स्वारस्यं भवति । विवृतः, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, इत्येते शब्दाः स्तोमशाब्दाः सन्तः स्तोमशुक्त एवैकस्मिन्महानि यागस्ये लक्षणया वर्तन्ते । सत्रेषु तथाविधयोगबाहुल्यत् । न तु—अहःश्रेष्ठं कश्चिदपि विवृतादेशब्दाः प्रयुक्ताः । तैश्च शब्दैः सामानाधिकरण्यासंभवशब्दः स्वावयवभूतेऽहनि लक्षणया वर्तते । 'विवृतः संवत्सराः' इत्युक्ते, विवृत्स्तोमशक्त्यामयुक्तान्यहानि इत्युक्तं भवति । तस्मात्—विश्वसृ-
नायुधीणामिदं सर्वं सहस्रादिनम्—इति राहान्तः ॥

इति श्रीमाधवीधे जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे षष्ठाध्यायस्य

सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकारानि	१३	४६२
सूत्राणि	४०	१२१०

(अध्याह्नः पादः)

(प्रथमे-चतुर्होतृहोमेऽनाहिताग्रेरेवाधिकाराधिकरणे सूत्राणि १-१०)

इष्टिपूर्वत्वादकृतशेषो होमः संस्कृतेष्वग्निषु स्याद-
पूर्वोऽप्यधानस्य सर्वशेषत्वात् ॥ १ ॥ इष्टित्वेन तु
संस्तवश्चतुर्होतृनसंस्कृतेषु दर्शयति ॥ २ ॥ उपदेश-
स्त्वपूर्वत्वात् ॥ ३ ॥ स सर्वेषामविशेषात् ॥ ४ ॥
अपि वा कृत्वन्नावादनाहिताग्रेशेषभूतनिर्देशः ॥ ५ ॥
अपि वाऽनभिसंयोगात् ॥ ६ ॥ इष्टित्वेन तु संस्तुते

* अत एव—“आदित्यो वा सर्वं क्रमव—न यदेवेत्यथ यन्तः, यदा संगोऽथ ग्रीष्वा,
यदा मर्त्यविशोऽथ वर्षः, यदाऽनराहोऽथ शरत्, यदाऽस्तमेत्यथ हेमन्तशिशिरौ” इति ब्राह्मण-
वाक्यमनुकूलं भवति ॥

होतः तदाह्नात्स्थानिर्मयोमादितरेषामवश्यात्वात्
॥ ७ ॥ उभयोः पितृयज्ञवत् ॥ ८ ॥ निर्देशो वाऽ-
नाहितः श्वेतारण्याग्निर्मयोगात् ॥ ९ ॥ पितृयज्ञे
संपुंसस्य पुनर्वचनम् ॥ १० ॥

अष्टमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

चतुर्होत्रास्त्यसन्नेष होमः साश्वतोमयोः ॥
अनग्निके विधिवः ऽऽद्यो होश्रवास्तुहोमवत् ॥ १ ॥
समयोः पुरुषार्थत्वात्पुनरीया वचनान्तु तत् ॥
अनाहिताग्नेरपा वा इत्यग्नौ लौकिके हुतिः ॥ २ ॥

इदमात्राये—“प्रजाकामं चतुर्होत्रां चानयेत्” इति । “पृथिवी होता, धौ-
धर्युः—” इत्यादिनां मन्त्रश्चतुर्होत्रा । तेन प्रजाकामं चानयेत् । सिद्धं होम आहि-
ताग्नेः कर्तव्यः, अहिहोत्रादिकृतहोमेषु तथाप्यदर्शनात् । इत्येकः पक्षः ॥

अनारण्याधीतत्वेन ऋतुप्रेक्षाभावाद्युपपाद्यतया विहितो होम आहिताग्नेरनाहिताग्ने-
साधारणः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अनाहिताग्नेर्यं होमविधिः—इति तृतीयः पक्षो युक्तः । युक्तः—वचनवशात् । ननु
वचनमेवाम्नातम्—“एषा वा अनाहिताग्नेरिष्टं चतुर्होत्रात्” इति । तस्य चाऽऽह्वानो
वाद्यभावात्लौकिकेऽग्नौ तद्धोमः ॥

इति—अनाहिताग्निपुनर्वचनहोत्राधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

उपनयनादधीत होमसयोगात् ॥ ११ ॥ स्थप-
तीष्टिमल्लौकिके वा विवाकर्मानुपूर्वत्वात् ॥ १२ ॥
आधानं च त्रार्यान्पुंसम् ॥ १३ ॥ अकर्म
चोर्ध्वमाधानात्समवायो हि कर्मभिः ॥ १४ ॥
श्राद्धवदिति चेत् ॥ १५ ॥ न श्रुतिविपत्ति-
पेधात् ॥ १६ ॥ सर्वार्थत्वाच्च पुत्रार्थो
न प्रयोजयेत् ॥ १७ ॥ सोमपानान्तु प्रापणं

द्वितीयस्य तस्मादुपपद्यते ॥ १८ ॥ पितृयज्ञे तु
दर्शनाद्यागाधानात्यतीयेत ॥ १९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

यस्तूपनयने होमो वैदिके वा स लौकिके ॥
ब्रह्मो पूर्ववद्वज्रोक्तेरभावाद्द्विविधेऽस्तु सः ॥ २ ॥
आधानं विदुषो विद्याऽनुपनीतस्य नास्त्वतः ॥
असंभवो वैदिकाग्नेर्होमाऽग्नौ लौकिके ततः ॥ ४ ॥

यथा पूर्ववद्वज्रोक्तेरहोमविधायकं वाक्यमस्ति, तथोपनयनहोमस्य लौकिकाग्निविशेष-
कृत्तव्यतायादाह्वनपि स होमः । इति चेत् ॥

भैरवम् । निद्वलितं द्वाघोनेऽधिकारी । न च—अनुपनीतस्य विद्याऽस्ति । तत आह्वनो-
पासपसाहोमिक्तेऽग्नौऽनुपनयनहोमः कर्तव्यः ॥

(तृतीये—अनाहिताग्नौ स्थपतीद्विविधकरणे सूत्रे २०-२१)
स्थपतीद्विः प्रयाजवदग्न्याधेयं प्रयोजयेत्तदर्थ्याच्चा-
पवृज्येत ॥ २० ॥ अपि वा लौकिकेऽग्नौ स्यादाधा-
नस्यासर्वशेषत्वात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

स्थपतीद्विविधेऽग्नौ लौकिके वाऽऽद्य आक्षिपेत् ॥
आधानमिष्टिरन्यः स्यादवैधेनास्पृशस्कुतेः ॥ ५ ॥

“एतथा निषादस्यार्तिं याजयेत्” इति विहिताया इष्टेश्वेदकप्रामेय्याहवर्नाया-
दिषु कर्तव्यत्वादाधानमन्त्रेणाऽऽह्वनोपायावादाधानमाप्तिव्याऽऽहेते तस्मिन्वैदिकेऽग्नौ विष-
मिष्टिः । इति चेत् ॥

भैरवम् । अत्रैवार्पितत्वादावेहितेनाऽऽधानेनाग्निस्त्रोरासिद्धेः । तस्यालौकिकेऽग्नौ
सेष्टिः ॥

(चतुर्थे—अनाहितेऽग्नौ अवकीर्णपशुनाधिकरणे सूत्रम्—)
अवकीर्णपशुश्च तददाधानस्याप्राप्तकालत्वात् ॥ २२ ॥

चतुर्थीधिकरणमारचयति—

अथकीर्णपटुः कुत्र विद्याद्याधानसंभवात् ॥

वैदिके लौकिके ब्रह्मचारिण्याद्यानवर्जनात् ॥ ६ ॥

इदमाज्ञायते—“यो ब्रह्मचारिणेन, स गर्ह्यं भक्षुमलभेत्” इति । तत्र—अन-
कीर्णिनो विद्यादेशैर्लौकिकस्थाऽऽवनमसाद्वैदिकेऽज्ञापथं पटुः । इति चेत् ॥

नैनम् । “जायागतीं श्रीनादभोयाताम्” इत्युक्त्या ब्रह्मचारिण आवाताभवात् ।
तस्यात्—लौकिकेऽप्यौ पटुः कावेः ॥

(पद्ये—दैवकर्मणामुद्यमनाधिकारताधिकरणे सूत्रे १३-१४)

उद्यमनपूर्वपक्षाहःपुण्याहेषु दैवानि स्मृतिरूपान्या-

र्थदर्शनात् ॥ २३ ॥ अहनि च कर्मसाक-

ल्यम् ॥ २४ ॥

पठमाधिकरणमात्रचयति—

चौलादि सर्वदा पुण्याहादौ वाऽत्राविशेषतः ॥

आद्योऽन्तर्यः पूर्वपक्षादौ दैवानां स्मृतितो विधेः ॥ ७ ॥

चौलोपनयनादीनां दैविकानां च कर्मणां तिथ्यादिविधेयस्याश्रवणात्सर्वदा तदुपपन्नं
युक्तम् । इति चेत् ॥

नैनम् । शुक्लपक्षोत्तरायणपुण्यादिनादीनां स्मृतिषु विहितत्वात्* ॥

(षष्ठे-ज्योतिषोमाङ्गयाच्या क्रवचोनिर्वातधिकरणे सूत्रे १६-१७)

याच्याक्रमणमवियमाने लोकदत् ॥ २६ ॥ नियतं

याऽर्थवत्त्वात् ॥ २७ ॥

पठमाधिकरणमात्रचयति—

याच्याक्रमणमात्रे स्तो विद्यमानेऽपि वाऽग्रिमः ॥

द्रव्यार्थत्वादुपवर्धि कुर्यात्तौ द्रव्यवानपि ॥ ८ ॥

ज्योतिषोने धनविधा सामान्ता—“द्वादश राशेर्दीप्तिता भावि कनीत” इति ।

* भाष्यवार्तिकोपपन्नपञ्चममणि “हतरेषु तु विव्याणि ॥ २५ ॥” इत्यधिकरणं
सर्वस्मृतिषु विवर्धमणा दैवविद्वत्त्वोक्तैश्च तैश्चकह/हृदयेन न्यायमालाकृता नोपपत्त्यम् ॥

१ ज. ह. २ कीर्ण. प. ३ क. द. च. ह. अग्निगद्. ४ छ. अग्नि आद्. ५ व.
अ. विधिः । ६ त. ग. च. छ. ह. अ. वैदिकानां ।

सोमकयश्चाऽऽज्ञातः—“अस्याया विद्वाःस्या सोमं क्रीणाति” इति । तदुभयाज्ञानं च
अतोमयाद्रैव्ययोऽंशमार्थमिति द्रव्याभावे तदनुष्ठेयम् । इति चेत् ॥

मैवम् । इतराङ्गत्वं तदुभयं ऋत्वाङ्गत्वा नित्यवदाज्ञातम् । तथासति यदि द्रव्याभावे
‘क्रीणाति च’ इति शास्त्रिकत्वं कैरूप्ये, तदा विलम्बच्छब्दादुच्येते । तस्मात्—
सत्यपि द्रव्ये तदुभयवदृष्टार्थं कर्तव्यम् ॥

(सप्तमे—उच्योतिष्ठोमादिषु षषोऽज्ञातादीनामपि नित्यताधिकरणे सूत्रम्—)

तथा श्लाघ्यैवाच्छादनसंज्ञासहोमेद्वेयम् ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमाचवति—

अन्याभावेऽथ मावेऽपि एषामक्षाद्व्योऽग्रिमः ॥

निमित्ते सत्यनुष्ठानास्त्रियमादृष्टतोऽन्तिमः ॥ ९ ॥

उच्योतिष्ठोमे श्रूयते—“वयो ब्राह्मणस्य व्रतम्” इति । तदेतदसत्यस्यस्मिन्मध्ये
कर्तव्यम् । कुतः—अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमित्ते सति नैमित्तिकस्यानुष्ठेयत्वात् ।
इति चेत् ॥

मैवम् । नह्यन्याभावो निमित्तत्वेन श्रुतः । तस्मात्—सत्यप्यन्यस्मिन्मध्ये नियमा-
दृष्टाद्य एव व्रतयेत् ॥

एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । “अश्विद्वशीन्विहरे” इति प्रैषार्थे पूर्वमेवाऽऽज्ञातेन बुद्धेऽपि
दुर्यपूर्णमासयोः स प्रैषः कर्तव्यः । वानपेक्षे सत्यपि ब्रह्मान्तरे “दूर्ध्वमयं पदिवाति” इति
विहितमनुष्ठेयम् । एतौ “स्तपश्रुमाद्युमकुल” इति मन्त्रेण संज्ञासहोमो विहितः, स च
माणवेष्टयामकृतेऽपि पशुना शब्दे कर्तव्यः ॥

(अष्टमे—अपररात्रे व्रतस्थानित्यताधिकरणे—सूत्रम्—)

अनर्थकं त्वनित्यं स्यात् ॥ २९ ॥

अष्टमाधिकरणमाचवति—

अजीर्णसंसर्गबो कार्यं व्रतं नो वाऽग्रिमो विधेः ॥

रोगोत्पत्त्या प्रघातस्य विरोधास्तु षषोऽवतम् ॥ १ ॥

उच्योतिष्ठोमे श्रूयते—“मध्यंदिनेऽपररात्रे व्रतं व्रतयति” इति । तत्र—वस्याजीर्ण-
संभावित्वा, तेनापि विहितत्वात्पयो व्रतयितव्यमेव । इति चेत् ॥

१ च. कल्पेति । २ क. ‘हृत्वे’ । त । ३ न. ‘देहरमा’ । ४ ग. च. ‘दे’ न. क. ५ ग. छ. न. ‘निमित्तं’ ।

मैवम् । रोगोपस्था प्रधानादृष्टाने विद्यप्रसङ्गात् । तस्मात्—तथाविश्वेन्द्रायां स्यो
दनयेत् ॥

(नमो—छागस्थैर्वाग्नीषोमीयपशुताधिकरणे सूत्राणि ३०—४१)

पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् ॥ ३० ॥ छागो
वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३१ ॥ न चोदनाविशेषात् ॥
॥ ३२ ॥ आर्षेयवदिति चेत् ॥ ३३ ॥ न तत्र
ह्यचोदितत्वात् ॥ ३४ ॥ नियमो वैकार्यं हार्थभे-
दाद्धेदः पृथक्त्वेनाभिधानात् ॥ ३५ ॥ अनियमो
वाऽर्थान्तरत्वादस्यत्वं व्यतिरेकशब्दभेदाभ्याम् ॥
॥ ३६ ॥ रूपाल्लिङ्गाच्च ॥ ३७ ॥ गो न
कर्माख्या रूपाल्लिङ्गाभ्याम् ॥ ३८ ॥ रूपास्यत्वाच्च
जातिशब्दः स्यात् ॥ ३९ ॥ विकारो नैत्यत्तिक-
त्वात् ॥ ४० ॥ स नैमित्तिकः पशोर्गुणस्याचोदि-
तत्वात् ॥ ४१ ॥ ज्ञातेर्वा तस्याववचनार्थवत्त्वा-
भ्याम् ॥ ४२ ॥

नमोधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयकः कोऽपि छाग एवोत चोदिते ॥

अविशेषेण कोऽपि स्याच्छागो मन्त्रे विशेषणात् ॥ ११ ॥

व्योतिष्टोमे श्रूयते—“अग्नीषोमीयं पशुपालभेत्” इति । तत्र—विहिते पशौ विभे-
दाथवगाद्यः कोऽपि पशुराकल्प्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । छागस्य वषाया भेदसोऽदृष्टिः इति मन्त्रे विशेषितत्वात् । तस्मात्—

जाग एवाऽऽलम्ब्यः—ज्ञासान्तरे विधत्ते “अनोऽमीशोऽयः” इत्येवं विशेषः
श्रूयते—इति चेत् । तादृहं कृत्वा चिन्ताऽस्तु ॥

इति श्रीमाधवीरे जैमिनीयन्यायशालादिस्मृतरे षष्ठाध्यायः

स्वाष्ट्यमः पादः ॥ ८ ॥

षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदिपद
अधिकरणानि	९	३७१
सूत्राणि	३९	११९२

(अथ सप्तमोऽध्यायः ।)

श्रमाणां श्रमधिकारान्तैः षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः ॥

उपदेशोऽतिदेशोऽथ तत्साधको निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः । तथा हि—यथापेक्षितसमर्थ-
जातरस्य प्रतिपादको ग्रन्थसंदर्भः श्रुत्यतः, स उपदेशः । अतिदेशस्तु—पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्ट-
“अन्वयैव श्रमजातायाः कृत्स्नतया धर्मसंज्ञितः ।
अन्वयत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशोऽभिधीयते ॥”

इति ॥

“माकृतारहमन्तो यस्मात्तस्मान्नेषु कर्मसु ।

धर्मोपदेशो येन स्यात्ततोऽतिदेश इति स्मृतः ॥”

इति च । तत्र—उपदेशः षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः । ततः षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः षड्विचारैः
पूर्वभाषितम्, सप्तमाध्यायस्यातिदेशनिचारत्वाद्बुद्धमावितम् ॥

(प्रथमे-प्रवाजादिधर्माणामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि १—११)

श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुखभेदे यथाधिकारं

भावः स्यात् ॥ १ ॥ उत्पत्त्यर्थाविभागाद्वा

सत्त्ववद्वैकधर्म्यं स्यात् ॥ २ ॥ चोदनाशेषभा-

वाद्वा तद्भेदाद्यवतिष्ठेन्न उत्पत्तेर्गुणभूतत्वात्

॥ ३ ॥ सत्त्वे लक्षणसंयोगात्सर्वत्रिकं प्रती-

येन ॥ ४ ॥ अविज्ञानाच्च नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

व्यर्थत्वं च विप्रतिषिद्धम् ॥ ६ ॥ उत्पत्तौ विध्य-

भावाद्वा चोदनायां प्रवृत्तिः स्यात्तत्रैव धर्म-

भेदः स्यात् ॥ ७ ॥ यदि वाऽप्यभिधानवत्सा-

मान्यात्सर्वधर्मः स्यात् ॥ ८ ॥ अर्थस्य त्ववि-

१ अ. “षादधि” । २ अ. षड्विचारैर्मिहोपदिष्टैः । ३ ल. अ. स. अ. प्रतीता । ४ क. कर्म-
च. “चात्वा” । ५. “चातिला” ।

सकृत्वा तथा स्यादधिधानेन पूर्ववत्त्वाययोगस्य,
 कर्मणः शब्दभाव्यत्वादिप्रामाच्छेषाणामभिवृत्तिः
 स्यात् ॥ १ ॥ स्मृतिरिति चेत् ॥ १० ॥ न पूर्व-
 वत्त्वात् ॥ ११ ॥ अस्यैव शब्दभाव्यत्वात्कर्मण-
 निबन्धनाच्छब्दोक्तस्य भावः स्यात् ॥ १२ ॥

समान्यायस्य प्रथमे शब्दे प्रमाधिकारणारम्भमिति—

सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रमात्राद्युपदेशनम् ।
 यद्यन्वयेन सावाध्यात्मातिदेशो विचार्यताम् ॥ २ ॥
 अङ्गप्रधानयोर्भूत्वापूथभेदसमन्वयात् ।
 प्रकृतार्थं ततः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रमात्रादय उच्यन्ते । अतिशयोक्त्यर्थे शब्दः । तत्रै-
 एते सर्वे वर्माः सर्वदार्ढ्यावर्कानां परिश्रमे । कुतः—यन्मन्वात् । दामः कर्मणः, प्रमा-
 नादय इति कर्मणा, ईदृशताकदाविशदम् । तत्र यदि प्रमात्रादयो वाग्वदन्तुर्गो-
 न्निताः सन्तु, तदानीम्, अपूर्वनिष्ठादन्तुमुभयत्र समानम्—इति श्रुत्वा करणोक्तप्रकरणवत्प्रमाणं
 सत्समतावधानेनैवैव बाधेत् । किं च—अत्रातरेणार्थानां धारणित्वात्कृतेन यन्म-
 न्वयो ह्यदः । तदुद्धृत्यमात्रात्तत्रात्रां शब्दांशं यन्मन्वात् युक्तः । यन्निवाद्युक्तं दर्श-
 पूर्णमासप्रमाणेति श्रुत्याऽप्येवमिति युक्तं । किंच—यन्मन्वात् तत्र बाधनात्रं ज्ञेयं । तथा सति सौ-
 र्यादिप्रमाणेषु दर्शनेषु कृत्स्नवर्गप्रमाणेति श्रुत्याऽप्येवमिति न कर्तव्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अपूर्व हि मुख्यं प्रोक्तम् । यन्निने मुख्यः, कर्माह्वित् । कर्मावि-
 मुख्ये प्रमात्राविधानं युक्तम् । अतः—अपरोक्षिकत्वे तयोक्त्यर्थे प्रमाणः ।
 १०धातु प्रमाणं युगप्रधानमात्रेणैव । तथासत्पूर्वभेदय द्वितीयाध्याये निरूपितत्वात्
 पूर्वविशेषेण तत्कर्मप्रमाणविशेषेण वाऽन्विताः प्रमात्रादिधर्मा ये यन्मन्वात् आत्राता,
 ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रमाणमर्थवद्भवति । सर्वेषां वर्माणां सर्वत्र प्राप्तिं प्रकर-
 मन्वैक स्यात् । तस्मात्—मार्गदर्शनादिप्रकरणे अनेभ्योऽभावाद्दर्शनाद्दर्शनां पूर्णप्रमाण-
 देशविचारः कर्तव्यः ।

१ न. "चान्ति" । २ न. "कुलम्" । ३ द. "य—व" । ४ स. च. न. "देवता" ।
 ५ स. च. ह. न. कृतवत्तात् ।

(द्वितीय-इषो इषेनीयविशेषधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १३-१६)

समाने पूर्ववत्त्वादुत्पन्नाधिकारः स्यात् ॥ १३ ॥

श्येनस्येति चेत् ॥ १४ ॥ नासंनिधानात् ॥ १५ ॥

अपि वा यद्यपूर्वत्वादितरदधिकार्ये ज्यौतिष्टोमिका-

द्विधेस्तद्वाचकं समानं स्यात् ॥ १६ ॥

द्वितीयाधिकरणमाचर्यति—

इषो समानमितरच्छेनेनैत्यनुवादकम् ।

इषेनवक्षेऽधिकार्या वाऽतिदेशोऽत्रानुवादकः ॥ ४ ॥

ज्यौतिष्टोमधिकारत्वात्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

इषेनध्वोरितरत्वात्किमुपेक्षाधिकं प्रति ॥ ५ ॥

इष्टुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेनेनयं स्फुरत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णाद्यादि तेनातिदिश्यते ॥ ६ ॥

इष्टुनामकः इषेननामकश्च द्वौवेकाहौ ज्यौतिष्टोमाधिकारौ । तयोस्तयोर्ज्यौतिष्टोमयमा-
श्रौदेकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिष्टुपकरणेऽनेन वाक्येनानूद्यते—
“समानमितरच्छेनेन” इति । ननु—अत्रेतादृशब्देऽस्मिन्पुनश्च, तत्प्रतियोगिनः कस्य-
चिदप्यनिर्दिष्टत्वात्—इति चेत् । न । पूर्ववाक्यविहितैस्व विशेषधर्मस्य प्रतियोगित्वात्
“इषो यो वैशेषिको धर्मो विहितः, तं परित्यज्य, इतरच्छेदकभासं सर्वं इषेनेन समानम्”
इत्यर्थः । तस्मात्—“अनुवादकमिदं वाक्यम्” इति प्राप्ते,—

सूत्रम्—इतरशब्दः प्रतियोगिसमातीर्थं कृते । तद्यथा—द्वैवदत्त एवासीति, नेतैर-
कीधत्त इत्युक्ते—अव्ययनप्रसक्तमान्यज्ञदत्तादिमणवकः प्रतीयते, न तु गवाश्चयपृष्टादिः ।
एवमप्याधि-इष्टुवैशेषिकस्य पूनवाच्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्समातीर्थं इषेनमते लोहितो-
ष्णाद्यादिरूप वैशेषिकं धर्मेनातमितरशब्देन प्राप्तिर्नाति । तच्च प्रकृतावभावाच्च चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मात्—इष्टुवैशेषिकेनातिरिच्यते ।

(तृतीय-पञ्चहविःषु सार्थवादाविध्वतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १७-२१)

पञ्चतंचरेष्वर्थवादातिदेशः संदिधानात् ॥ १७ ॥

सर्वस्य वैकशब्द्यात् ॥ १८ ॥

लिङ्गदर्शनञ्च ॥ १९ ॥ विहितानामनेति चेत्

॥ २० ॥ नेतरार्थत्वात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

वैश्वदेवब्राह्मणस्यातिदेशो वादमात्रगः ॥

त वादाङ्कविधिस्थो वा हावावध्यन्वयाद्भवेत् ॥ ७ ॥

अर्थवादकानिष्ठोऽसौ मैवमङ्कविधेरपि ॥

समानः सोऽन्वयोऽङ्कानां विधिरप्यतिदिश्यताम् ॥ ८ ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे—वरुणप्रधास—साक्रमै—सुनासीरिय—नामकानि क्षत्रि
याणि । तत्र—वैश्वदेवेष्टौ हवींषि विहितानि—“अश्वेयमष्टाकषाळं निर्वधति” “सौम्यं
चरम्” “सावित्रं द्वादशकषाळम्” “सारस्तं चरम्” “वीणं चरम्” “मालतं
सप्तकषाळम्” “वैश्वदेवीमाभिसारम्” “बावाशुक्ल्यभेककषाळम्” इति । तेषां हवींषां
ब्राह्मणेऽर्थवादः समासात्—“धार्तरात्रिण वा एतानि हवींषि” इति । अङ्गविधयोऽपि
तत्राऽऽज्ञाताः—“त्रेधा संनद्धं वहिर्भवेति” “त्रेधा संनद्धं दृष्यः” “नव प्रयाजा
इत्यनेन” “नवाचुवाजाः” इति । एवं स्थिते कल्पप्रयोगेषु पूर्वोक्तान्याम्रैवादीनि पञ्च
हवींषि विधाय तदीयं पूर्वोदाहृतं ब्राह्मणभेदे पञ्चमतिदिशति—“एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि, यद्ब्राह्मणगीतराणि” इति । तत्र—अर्थवादमात्रस्यातिदेशो न्याय्यः, तस्य
हवींषिधोभिः सह स्तुत्यस्तावत्कुर्यान्नव्यसंभवात् । अङ्गविधीनां तदसंभवात् । इति
चेत् ॥

मैवम् । उपक्रायोपकारकभावेन हविषामङ्कानां चान्वयात् । तस्मात्—अर्थवादस-
हितानामङ्गविधीनामतिदेशः ॥

(क्तुर्थे—एककपालैन्द्राग्रचोः सार्धवादविध्यतिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एककपालैन्द्राग्रौ च तद्वत् ॥ २२ ॥

चातुर्मास्यधिकरणमारचयति—

श्रुतभेककपालैस्व ब्राह्मणस्यातिदेशनम् ॥

तत्पूर्ववच्चथेन्द्राग्र एतद्ब्राह्मण इत्यापि ॥ ९ ॥

एककषाळब्राह्मणं वैश्वदेवे कल्पप्रधासिषु च पठेत् । ऐन्द्राग्रब्राह्मणं कल्पप्रधासौ
सेधेनाऽऽज्ञातम् । एवं स्थिते साक्रमेषु विहितयोरैककपालैन्द्राग्रचोऽङ्गविधातिदेशः

। च. ‘मः ॥ भवेदङ्क’ । २ क. अनुवा’ । ३ च. ज. ल. ‘य-श्रुता’ । ४ ल. च. न.
ल. ज. ‘वाद् आश्र’ । ५ ल. ‘उत्थमा’ । ६ क. ‘गत रसाऽऽ’ ।

आज्ञायते—“एतद्वाङ्मय एतद्वाङ्मय, एतद्वाङ्मय एकचालो यद्वाङ्मय इतश्चेतयम्” इति । तत्रोभयत्र पूर्वव्यन्यापनार्थादमहात्मन्येविकाण्डश्रव्यं सर्वस्यातिदेशः । पूर्वव्याप्यस्य विषयव्यत्यये वक्ष्यमाणोदाहरणस्मरणां च बौचकथनम् ॥

(पद्मे-साकमेधे वारुणप्रधासिकैककपालातिदेशाधिकरणे सूत्रम्-)

एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणे सर्वहो-

मापरिवृत्तिदर्शनादवभृथे च सकृद्व्यवदानस्य वच-

नात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं वैश्वदेविकादेककपालादतिदेशनम् ।।

साकमेधेषु वरुणप्रयासस्थादुताग्निमः ॥ १० ॥

प्रकृतावर्थबाहुल्यादन्तिमः संनिधानतः ॥

ऐन्द्राग्नसाहचर्याच्च सार्थत्वमधिकत्वतः ॥ ११ ॥

वैश्वेदे वायव्यधिय एककपालः, वरुणप्रपातेषु काच एककपालः । तयोः पृथग्वर्गान्
समाजातम् । साकमेवेषु वैश्वैर्मय्य एककपालः । तस्मिन्वैश्वेदेविकैककपालाज्जागर्गमतिः पृ-
थ्व्यम् । जुतः—पञ्चतिरनेन तस्मिन्नुपदिश्यामर्गेष्वहोवृत्तात् । वायुणप्रपातिस्त्रय तद्विह-
तिरादरस्य एव धर्वाकेशो ज्योतिष्ठाः—“शमोऽथो हिरण्ययो वा तुवो भवति”
इत्यादयः । तत्र हेतुमयो न्यायः । इति प्राप्ते—

द्वयः—**वारुणाश्रमिकब्राह्मणस्य** प्रत्यासक्तत्वात्सम्भवादिशो युक्तः । ऐन्द्राश्रमादिगं
 तत्सम्भवादिदिशेषे कथंयेदं तदभावात् । तत्प्राहृष्यदिदिभाषे तत्रत्यमेव । ननु—प्राहृष्य-
 म्भवादिदिशेवैकैकशालादेव वारुणाश्रमिक इव सप्तमेयेयेति शो दोदनेन धर्मादिदेशादिशै-
 वब्राह्मणादिदेशावकाशमिदं वर्ण्यम्—इति ननु । न, **हिरण्यत्रयश्रमिकवर्मादिदेशावकाशे-**
 तस्मात् । तस्मात्—**वारुणाश्रमिकैकशालादेवत्यादिदेशः** ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १

अत्र पादे

आदितः

अधिकृतानि

2

863

सूत्राणि

23

१३१५

२. १ झ. 'इ पू' । २ ल. घ. ङ. झ. 'झगमा' । ३ ल. झ. अ. 'श्वदेवक' । ४ क. 'वडम' । ५ ग. 'तु' वड । ६ ल. व. अ. 'वडमानु' । ७ अ. झ. 'णं च. त' । ८ ग. झ. 'वी' ।

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे रथंतरादिशब्दानां गानविशेषार्थनाधिकरणे सूत्राणि १-२१)

साम्नोऽभिधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथाशिष्टम् ॥ १ ॥
शब्दैस्त्वर्थविधित्वादर्थान्तिरेऽप्रवृत्तिः स्यात्पृथग्भा-
वात्क्रियाया ह्यभिन्नबन्धः ॥ २ ॥ स्वार्थे वा
स्यात्प्रयोजनं क्रियायास्तदङ्गभावेनोपदिश्येरन् ॥ ३ ॥
शब्दमात्रमिति चेत् ॥ ४ ॥ नौतत्त्विकत्वात् ॥ ५ ॥
शास्त्रं चैवमनर्थकं स्यात् ॥ ६ ॥ स्वरस्येति चेत् ॥ ७ ॥
नार्थाभावाच्छ्रुतेरसंबन्धः ॥ ८ ॥ स्वरस्तूत्यत्तिपु
स्यान्मात्रावर्णाविभक्तत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च
॥ १० ॥ अश्रुतेस्तु विकारस्योचरासु यथाश्रुति
॥ ११ ॥ शब्दानां चासामञ्जस्यम् ॥ १२ ॥ अपि
तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो
ह्यविशिष्टोऽन्यैः ॥ १३ ॥ अद्वयं चापि दृश्यते
॥ १४ ॥ तस्य च क्रिया ग्रहणार्था नानार्थेषु विरु-
प्तिवादर्थो ह्यासामलौकिको विधानात् ॥ १५ ॥
तस्मिन्संज्ञाविशेषाः स्युर्विकारपृथक्त्वात् ॥ १६ ॥
योनिशस्याश्च तुल्यवदितराभिर्निर्धीयन्ते ॥ १७ ॥
अयोनौ चापि दृश्यतेऽतथायोनौ ॥ १८ ॥ एकार्थ्यं
नास्ति वैरूप्यमिति चेत् ॥ १९ ॥ स्यादर्थान्तिरे-
ष्वनिष्पत्तेर्यथा लोके ॥ २० ॥ शब्दानां च साम-
ञ्जस्यम् ॥ २१ ॥

द्वितीयादे प्रथमाधिकरणमावधायति—

अतिदेशं विनिश्चेतुं कवतीषु रथंतरम् ।

गायत्रीत्युगतायुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा ॥ १ ॥

इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभि त्वेत्यवयवसिद्धितः ।

लाघवादिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमो भवेत् ॥ २ ॥

इदमाश्रयते—“कवतीषु रथंतरं गायति” इति । “कया नश्चिन्न आयुक्त” —
इत्याश्रयितत ऋचः कवत्यः । तामु वामदेयं सामाध्वयनतः प्राप्तम् । तद्वाचितुं
रथंतरं साम तावतिदिश्यते । तत्र—अतिदेश्यरूपे निश्चेतुं रथंतराव्यवस्थान्त्वत्वे ।
गानविशेषयुक्ता “अभि त्वा शू नोनुमः—” इतीयम् “रथंतरम्” इत्युच्यते । कुतः—
अप्येतुप्रसिद्धितः । “रथंतरं गायताम्” इति केनचित्तुका अव्येताः स्वस्वोपविशेष-
युक्तम् “अभि त्वा—” इत्युचं पठन्ति, न तु स्वरतोपमात्रम् । तस्मात्—गानविशेष-
ध्याया ऋचो रथंतराव्यवस्थान्त्वत्वे । इति श्रुते—

ब्रूमः—स्वादिविशेषात्पूर्वाभावरूपमुपगत्यतिरिक्तं गदानम्, तदेव रथंतराव्य-
वस्थान्त्वत्वे । कुतः—लाघवात् । किं च—कवतीषु गानमतिदेशं योग्यम् । न त्वचमद्यो-
ग्यताऽस्ति । “कया नः—” “अभि त्वा—” इत्यनयोर्नञोर्द्विषद्वाराभावेन पठितुम्-
शक्यत्वात् । तस्मात्—गानविशेष एव रथंतरादिदेशव्याप्यः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदिः
अधिकरणानि	१	४४७
सूत्राणि	२१	१३३६
	(अत्र तृतीयः पादः)	

(प्रथमे—अग्निहोत्राद्विनाशा धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि—४)

उक्तं क्रियाभिधानं तच्छ्रुतावन्यत्र विधिप्रदेशः

स्यात् । १ ॥ अपूर्वे वापि ज्ञागित्वात् ॥ २ ॥

नाश्रस्वैत्यचिकित्वात् ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षादुपगमं-

१ क. ‘तस्मात्’ । २ न. ‘स्वतो’ । ३ न. ‘सामर्थ्या’ । ४ ल. च. अ. ‘तस्मात्’ ।

योगाक्रियानिधानं स्यात्, तदज्ञायेऽपसिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

ततोऽप्यादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ॥

नित्यान्मासाग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नातिदेशकम् ॥ १ ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नाम्नः समत्वतः ॥

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥ २ ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्थ प्रसिद्धये ॥

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशे विद् ॥ ३ ॥

कौट्यप्रविता ग्यने श्रूयते—“मासमग्निहोत्रं जुहोति” इति । तत्र—‘अग्निहोत्रम्’ इत्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिष्ठे नार्हति । कुतः—तस्य नाम उभयोराग्निहोत्रयोर्मुख्यत्वात् समानत्वात् । इति शस्ते—

ब्रूमः—‘अग्नये होत्रे यस्मिन्धर्मणि तदग्निहोत्रम्’ इत्येतन्मन्त्रवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तत्तामधेयत्वं प्रथमाध्याये (तदस्य चान्यदशकम् १ । ४ । ४ इति सूत्रे) निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं द्रव्यो मुख्यः । न च—उभयत्र मुख्यत्वं संभ्रमति, अनेकाधर्माः स्यान्वाय्यत्वात् । मुख्यत्वासम्भवेन मासादिहोत्रे गुणयोगाद्वर्तितुं नित्याग्निहोत्रगुणवति दिशति ॥

(द्वितीये प्रायणीयनाम्ना धर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अपि वा सत्रकर्मणि गुणार्थेणा श्रुतिः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

गवामयन आद्येऽङ्गि प्रायणीयमिति नाम यत् ॥

तद्वाद्दशाहिकाद्ब्रह्म धर्मानतिदेशकं वा ॥ ४ ॥

पूर्वस्यायेनातिदेशो नैव प्रथमता द्वयोः ॥

अङ्गोस्तुत्येति मुख्यत्वं समं नातिदेशदत्तः ॥ ५ ॥

द्व्यंशहा प्रथमस्याङ्गः ‘प्रायणीयम्’ इति नाम । तथा गवामयनेऽपि । तत्र—‘अग्निहोत्रनाम’—(७ । ३ । १) न्यायेनातिदेशः । इति चेत् ॥

यैवम् । प्रायणीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य श्रौतस्य द्वयोस्तुत्ययैकोमयत्र मुख्यत्वेऽ-

१ स. च. इत्यङ् । २ ज. स. ‘त्येवम्’ । ३ क. तत्स्येना । ४ च. ‘तिदिनेवैवम्’ । ५ स. ज. स. नैव । ६ ज. स. ‘णीय’ । ७ ज. स. गायस्य ।

व्यनेकार्थत्वप्रसङ्गात् । 'प्रारम्भात्ते मच्छति प्रवर्तते कर्मोनेम-प्राप्तगीमम् । अतो
नैतद्वाभेदं भवति नतिदिशति ॥

(तृतीये-सर्वपृष्ठशब्देन षट्पष्ठानामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ६-११)

विश्वजिति सर्वपृष्ठे तत्पूर्वकत्वाज्ज्योतिष्टोमिकानि
पृष्ठानि, अस्ति च पृष्ठशब्दः ॥ ६ ॥ षडहाद्वा
तत्र हि चोदनाः ॥ ७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ ८ ॥ उत्पन्ना-
धिकारो ज्योतिष्टोमः ॥ ९ ॥ द्वयोर्विधिरिति चेत्
॥ १० ॥ न व्यर्थस्त्वास्तर्वशब्दस्य ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकारमवधत्ति—

विश्वजित्सर्वपृष्ठः किमनुवाङ्गे रथंतरम् ॥
बृहता वा समुच्चये यद्वा पाङ्क्तिरिति षट् ॥ ६ ॥
अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो माहेन्द्रा विचनुष्टये ॥
पृष्ठशब्दाच्चोदकेन सर्वेषामहं संभवात् ॥ ७ ॥
समुच्चयो वा विषये सर्वत्वं बह्वपेक्षया ॥
न तु द्वयोरतः पण्णां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ८ ॥

“विश्वजित्सर्वपृष्ठो भवति” इति श्रुते । तत्र सर्वपृष्ठशब्दोऽनुवादः । कुतः— प्रस-
त्वात् । तथा हि— ज्योतिष्टोमे माध्यदिनसममानान्तरमावांनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि
स्तोत्राणि सन्ति । “अभि स्ता शू नोनुमः,” “कया नधिन्न आभुवत्” “तं यो इस्मन्-
तोषहम्” “तरोभिर्वा विद्वद्भु” इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदश*स्तो-
त्राण्यप्याद्य गीयन्ते । एकस्मिन्सूक्ते विषमनानां तिसृणामृचां ब्राह्मणोक्तविधानेन सप्तश-
याऽभ्यासः सप्तशस्तोमः । तादृशेषु स्तोत्रेषु पृष्ठशब्दः श्रूयते— “सप्तदशानि पृष्ठानि”
इति । तानि च चत्वारि पृष्ठानि विश्वजिति चोदकप्रारम्भत्वात्सर्वपृष्ठशब्देनानुधत्ते-
इत्येकः पक्षः ॥

रथंतरपृष्ठनृष्टयोर्ज्योतिष्टोमे विकस्वितयोरिहापि चोदकेन विकल्पप्रप्तौ सर्व-

* स्तोत्रशब्द एव गालविशेषवाची ॥

१ छ. ‘यम’ । २ क. ल. च. घ. ‘यति ग’ । ३ ल. च. ज. हा. न. ‘म भ’ । ४
च. ‘बधे वा । ५ च. ‘नि पृ’ ।

शब्देन समुच्चयो विधीयते । तथा सति—अनुवादकृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति—इति द्वितीयः
स्तः ॥

सर्वत्वं बहुषु मुख्यम्, न तु द्वयोः । तस्माद्—अनेन सर्वपुष्टादेन सर्वस्वरूपकानि
पुष्ट्यातिदिशयते । षट्हे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च षट्पृष्ठानि रथंर-
वृहद्-वैरूप-वैरान-शाकर-वैर-सामाधिनिष्पादानि । यद्यपि विधानेन ऐकाहिक-
ताभ्यामिष्टोपविष्टातिरवयव, न षट्हेविष्टातिरूपम् । तथाऽपि सर्वपृष्ठाच्छेदनात्तानि षट्प-
ष्ठान्पतिदिश्यन्ते ॥

(वतुर्थे—अवमूथनास्त्रा सामिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-१५)

तथाऽवमूथः सोमात् ॥ १२ ॥ प्रकृतेरिति चेत् ॥ १३ ॥

न सकित्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

वतुर्थाधिकरणमाचरयति—

निष्कासेन तुषैश्चावमूथं यन्तोऽयनुद्यते ॥

नीरोत्सेकः कर्मणा वा विधिः सामिककर्मणः ॥ १ ॥

यो वृक्षं शतं साम्यां वारुण्यां चोदकागतः ॥

व्युत्सेकोऽनुद्यतमेव भवेत् कर्मणि सामिके ॥ १० ॥

मुसवावमूथशब्दौ यस्तस्मादनुद्यतिवक्ष्या ॥

धर्मानतिदिशन्कर्म विधत्ते धर्मसंयुतम् ॥ ११ ॥

वराप्रपाप्मेषु श्रूयते—“ वारुण्या निष्कारेण तुषैश्चावमूथं यन्ति ” इति । निष्कासं
आमिसार्थां लेभः । “ प्राच्यां दिशि देवा वराविको धार्म्यन्ताम् ” इत्यादिस्मैरैर्दशैर्पूर्ण-
मासचोर्द्विषु सर्वान्पतिरुत्तिरुच्यन्ते । सोऽयं व्युत्सेको निष्कासकितानां धर्मसंयुतशब्देनाऽऽ-
भिसायागे चोदकप्राप्तोऽनुद्यते । अति हि व्युत्सेकस्यावमूथस्य ॥ “ एष वै दशैर्पूर्णमा-
सचोत्सवः ” इति श्रुतत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सामिके कर्मण्यवमूथशब्दो मुख्यः । तस्य शब्दार्थोद्भिदादिशदिशेषकिया-
सामानाधिकरण्येन नामप्रेषत्वात् । तत्रैव वैदिकप्रयोगाद्वाहत्याच्च । व्युत्सेके त्वत्सर्व-
त्वाद्वाच्यते । न हि सामिककर्मणां व्युत्सेकेऽवमूथमात्रमात्रमवधारितां प्रत्यायामः,

१ क. ज. श. ‘शाकर’ । २ ख. च. ज. श. ज. ‘त एकाहवा’ । ३ ख. च. ज.
‘शोऽयं तस्मा’ । ज. श. ‘व्योऽस्त’ । ४ ज. श. ‘सकर्म’ । ५ ज. श. ‘मूथ’ । ६ ख.
‘कर्मो व्युत्सेकोऽनुद्यतशब्देनाऽऽभिधायमे’ । ७ ज. श. ज. ‘अविधितस्याऽऽ’ व्युत्सेकोऽवमूथ-
शब्देनाऽऽभिधायके वा’ । ८ क. ‘वा’ । ९ ख. स्तुतत्वात् ।

येन तत्र मुख्यत्वमाशङ्क्येत । तस्मात्—सौमिककर्मवाचिनमवभृथशब्दं वरुणप्रघासप्रकरणे प्रयुञ्जान आस्रायो मासाग्निहोत्रन्यायेन सौमिकधर्मानतिदिशन्कर्मन्तरं तद्धर्मसंयुक्तं विधत्ते । न च—विर्ययेणात्रैव मुख्योऽवभृथोऽस्तु—इति शङ्कनीयम्, अपेक्षितस्य धर्मकलापस्या-
न्नाभावात् । तस्मात्—सौमिकधर्मोपेतिकर्मन्तरविधिः ॥

(पञ्चमे—वारुणप्रघासिकावभृथस्य तुषनिष्कासद्रव्यकत्वा-
धिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः श्रुतिसंयोगात्पुरोडाशस्त्वनदेशे
तत्प्रकृतित्वात् ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

तत्र द्रव्यं पुरोडाशस्तुषनिष्कासकावुत ॥

प्राप्तोऽवभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदेशतः ॥ १२ ॥

तुषनिष्कासयोरत्र साक्षाच्छ्रुत्युपदेशतः ॥

अतिदेशप्रापितस्य पुरोडाशस्य बाधनम् ॥ १३ ॥

तत्र पूर्वोक्ते कर्मन्तरे धर्मातिदेशकेनावभृथशब्देन पुरोडाशोऽतिदिश्यते । अतिदेशश्चो-
पदेशादुर्बलः । तस्मात्—तुषनिष्कासाभ्यां पुरोडाशो बाध्यते ॥

(षष्ठे—वैष्णवशब्दादातिथ्ये धर्मानतिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

गुणविधिस्तु न गृहीयात्समत्वात् ॥ १७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ॥

धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यतेऽत्राग्निहोत्रवत् ॥ १४ ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ॥

न गौणवृत्तिमाश्रित्य धर्मानतिदिशत्यतः ॥ १५ ॥

आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र—श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगते
वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दवन्नवकपालधर्मानतिदिशति । इति पूर्वः पक्षः ॥
' विष्णुर्देवताऽस्य ' इति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते, न तु धर्मान् ।
तस्मात्—नातिदिशति ॥

(सप्तमे-निर्मन्थ्यादिशब्दैर्धर्मानतिदेशाधिकरणे-सूत्रम्—)

निर्मन्थ्यादिषु चैवम् ॥ १८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

निर्मन्थ्येनेष्टकापाके बर्हिषाऽवटसंस्कृतौ ॥

अतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु धर्मार्थं तन्न पूर्ववत् ॥ १६ ॥

अग्नीषोमीयपशौ धर्मवान्निर्मन्थ्योऽग्निराम्नातः । स च निर्मन्थ्यशब्दोऽग्निचयन इष्टका-
पाके प्रयुक्तः—“ निर्मन्थ्येष्टकाः पचन्ति ” इति । तथा—दर्शपूर्णमासयोः सधर्मकं
बर्हिराम्नातम् । स च बर्हिःशब्दः पशौ प्रयुक्तः—“ बर्हिषा यूपावटमवस्तृणाति ” इति ।
तत्र—उभयत्र तद्रूपसिद्धयर्थमतिदेशः । इति चेत् ॥

न । पूर्वोक्तवैष्णवशब्दवन्मुख्यया वृत्त्या विधिसंभवे धर्मलक्षकत्वायोगात् । अग्निमन्थ-
नस्य बर्हिर्लवनस्य च लोकसिद्धत्वेन शास्त्रीयधर्माभावेऽपि लौकिकधर्मैरुभयं निष्पद्यते ।
तस्मात्—नास्त्यतिदेशः ॥

(अष्टमे-प्रणयनशब्देन सौमिकधर्मानतिदेशाधिकरणे
सूत्राणि १९-२२)

प्रणयनं तु सौमिकमवाच्यं हीतरत् ॥ १९ ॥

उत्तरवेदिप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २० ॥ प्राकृतं

वाऽनामत्वात् ॥ २१ ॥ परिसंख्यार्थं श्रवणं

गुणार्थमर्थवादो वा ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सौमिकं प्राकृतं वा स्याद्द्वयोः प्रणयनं श्रुतम् ॥

आद्योऽप्राप्तत्वतो भैवमनामत्वेन वादगीः ॥ १७ ॥

चातुर्मास्येषु श्रूयते—“ द्वयोः प्रणयन्ति । तस्माद्वाभ्यां *यन्ति ” इति । तत्र—
सौमिकं यत्सधर्मकमग्निप्रणयनम्, तदेव ग्रहीतव्यम् । कुतः—सोमस्य चातुर्मास्यप्रकृति-
त्वाभावेन तदीयप्रणयनस्यात्र चोदकाप्राप्तस्य विध्यर्हत्वात् । दर्शपूर्णमाससंगं त्वग्निप्रणयनं
चोदकप्राप्तत्वादविधेयम् । तस्मात्—सौमिकस्य धर्मा अत्र प्रणयनशब्देनातिदिश्यन्ते ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नायं प्रणयनशब्दः सौमिकस्य प्रणयनकर्मणो नामधेयम् । किंतु निर्म-

* ‘ तस्माद्वाभ्यामेति ’ इति शाबरभाष्यस्थपाठः ॥

१ क. ‘ तौ । धर्मार्थमतिदेशो न वाऽऽद्योऽस्तु तं । २ क. ‘ क्षणत्वां । ज. झ. ञ. ‘ क्षणकं । ३ क. ‘ वे तं । ४ ख. च. छ. झ. ‘ संगतं त्वं । ५ क. ‘ कर्म ।

न्यैर्बहिरादिशब्दवल्लौकिक एव । ततो न धर्मातिदेशः । यदि प्राकृतप्रणयनस्य प्राप्तत्वा-
द्विधिवैयर्थ्यम्, तर्ह्यर्थवादसंबन्धाय तद्वाक्यमस्तु ॥

(नवमे-मध्यमयोर्द्वयोरेव प्रणयनाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

प्रथमोत्तमयोः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात् ॥ २३ ॥

मध्यमयोर्वा गत्यर्थवादात् ॥ २४ ॥ औत्तरवेदि-

कोऽनारभ्यवादप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

नवमोधिकरणमारचयति—

आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा पर्वणोस्तत्प्रसञ्जकात् ॥

आद्यन्तयोरुत्तरगत्या मध्ययोः पर्वणोर्मवेत् ॥ १८ ॥

“ तस्माद्वाभ्यां यन्ति ” इत्यनेनार्थवादेन संबन्धाय पुनर्विधानाय प्राकृतमग्निप्रणयनं
चोदकप्राप्तमपि श्रूयते—इत्युक्तम् । तद्वैश्वदेवसुनासीरीययोराद्यन्तयोः पर्वणोर्मवितुमर्हति ।
कुतः—प्रसञ्जकात् । तथाहि—“ न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपन्ति । न सुनासीरीये ”
इत्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्तयोः पर्वणोस्तत्तरेदिं प्रसञ्जयति । अपसक्तस्य प्रतिषेधयोगात् ।
उत्तरवेदिश्चाग्निप्रणयनार्था । तस्मात्—उत्तरवेदिप्रसक्तिद्वारेणाऽऽद्यन्तयोरिदमग्निप्रणयनम् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ ऊरु वा एतौ यज्ञस्य—यद्वरुणप्रघासः, साकमेधश्च ” इति गमनसाध-
नत्वमूरुत्वं मध्यमयोः पर्वणोरुपन्यस्तम् । तत्संनिधौ “ द्वयोः प्रणयन्ति ” इतिचोदकप्रा-
प्तमग्निप्रणयनमर्थवादाय पुनर्विधाय “ द्वाभ्यां यन्ति ” इत्यर्थवादेनोरुत्वकल्पनायुक्ताभ्यां
पर्वभ्यां गमनमुपन्यस्यते । तस्मात्—मध्यमयोस्तत्प्रणयनम् । किमर्थं चोदकप्राप्तमग्निप्रणयनं
मध्यमयोः कीर्त्यते—इति चेत्, उत्तरवेद्याग्निविधानगुणविधानार्थम् । न च—अत्रोत्तरवेद्य-
भावात्प्रणयनाभावः—इति शङ्कनीयम् । “ उपात्र वपन्ति ” इत्यनारभ्य श्रुतेन वाक्येनो-
त्तरवेद्युपवापस्य विहितत्वात् । सा चोत्तरवेदिराद्यन्तयोः पर्वणोर्निषेधान्मध्यमयोर्व्यवतिष्ठते ।
तस्यां चोत्तरवेद्यां प्रणीतोऽग्निनिधीयते । एतदर्थमेव हि सार्थवादं पुनर्विधानम् ॥

उक्तमधिकरणद्वयमेकीकृत्य वार्तिककारेण योऽर्थोऽभिहितः, तं दर्शयति—

अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात्सौमिकं प्राकृतं न वा ॥

अपूर्वं तत्प्रणयनं शाखान्तरसंमोक्तितः ॥ १९ ॥

१ ख. “णोऽस्तु प्रस” । २ ज. “र्वणा भवे” । ३. “र्वणो भवे” । ३ ख. च. इत्येतना° ।
४ क. “मपि प्र” । ५ क. ताभ्यां । ६ क. “त्यनुवा” । ७ च. ज. झ. ञ. योऽभिहितो निर्णयः, बं ।
८ ख. च. ज. श. च । ९ क. “समत्पतः ।

“आहवनीयाद्वाऽग्निं प्रणयते” इति शास्त्रान्तरे मध्यमयोर्नूतनं प्रणयनं विहितम् । तेन समानवचनत्वात्तत्राप्यपूर्वं प्रणयनं विधीयते ।

(दशमे-स्वरसामादिशब्देन धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे २६-२७)

स्वरसामैककपालामिक्षं च लिङ्गदर्शनात् ॥ २६ ॥

चोदनासामान्याद्वा ॥ २७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

न विकारा विकारा वा स्वरसामादयो, न हि ।

वैष्णवन्त्यापतो मैवमनन्यगतिलिङ्गतः ॥ २० ॥

गवामगने द्वयोर्मासषट्कयोर्मध्ये वर्तमानं विषुवन्नामकं प्रधानभूतमेकमहर्विद्यते । तच्च दिवाकीर्त्यम् । तस्मात्प्राचीनास्त्रयः स्वरसामनामका अहर्विशेषाः । तथोपरिष्ठादपि त्रयः स्वरसामानः । तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते—“अभितो दिवाकीर्त्यं त्रयः स्वरसामानः” इति । तेषु च ग्रहसातत्यसप्तदशस्तोमादयो धर्मा विहिताः । अन्यत्र त्वेवं श्रूयते—“पृष्ठयः षडहः, द्वौ स्वरसामानौ” इति । तावेतावहर्विशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसान्नां न विकारौ । कुतः—वैष्णवसमानत्वात् । यथा वैष्णवशब्दो देवतारूपगुणविधानेन मुख्यवृत्तित्वान्न लक्षणया धर्मानतिदिशति, तथा सामविशेषरूपगुणविधायकः स्वरसामशब्दः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अनन्यगतिकलिङ्गवशात्स्वरसामानौ विकारौ भवतः । तथाहि—“षडहः, द्वौ स्वरसामानौ” इत्येवं योऽयमष्टाह उपन्यस्तः, तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण ‘त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्राप्तम् । एवं स्थिते तृतीयपष्ठदिवसगतयोः सप्तदश-त्रयस्त्रिंशयोर्व्यत्यासं विधाय सप्तमाष्टमयोरहोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत्कृत्वा त्रिषु चरमेष्वहःसु सप्तदशस्तोमनैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । “यचृतीयं सप्तदशमहः, तत्रयस्त्रिंशः*स्थानमभिपर्याहरन्ति” इति व्यासासविधिः । “त्रयाणां सप्तदशानामनूचीनतायाः” इत्यनुवादः । तत्र यद्युपान्त्यान्त्ययोः सहोः सप्तदशस्तोमं स्वर-सामशब्दोऽतिदिशेत्, तदा नैरन्तर्यमुपपद्येत, न त्वन्यथा । तस्मात्—न वैष्णवन्त्यायेन गुणविधिः, किंतु धर्माणामतिदेशकः ।

* त्रयस्त्रिंशस्य स्था’ इति शाबरभाष्यस्थपाठः ।

१ ज. याज्ञाग्निं । २ ज. झ. ‘हसांत’ । ३ श. तथा । ४ च. ‘षगुणरूप’ । ५ च. अ. सिद्धवत्कृत्य । ६ ज. श. ‘महस्तत्र त्रय’ । ७ ख. ज. झ. ‘मनवान’ । ८ ख. च. ज. श. अ. ‘त्यर्थवा’ । ९ च. यद्यन्त्य’ । ज. झ. यद्यन्तयो’ ।

(एकादश— { 'वासो ददाति' इत्यादौ वासआदि- } सूत्रे २८-२९)
 { शब्दानामाकृतिनिमित्ताधिकरणे }

कर्मजे कर्म यूपवत् ॥ २८ ॥ रूपं वाऽशेषभूतत्वात् ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

वासोनसी वानतक्षणातिदेशकरे न वा ।

आद्यः क्रियानिमित्तत्वाज्जातिवाचित्वतोऽन्तिमः ॥ २१ ॥

“वासो ददाति” “अनो ददाति” इति श्रूयते । तत्र यथा—यूपशब्दस्य शास्त्रीय-
 च्छेदनतक्षणादिक्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्, तथा वासःशब्दस्य लौकिकी कुविन्दकर्तृका तन्तुवा-
 नक्रिया, अनःशब्दस्य वर्धकिकर्तृका दारुतक्षणाक्रिया । तस्मात्—वासोनःशब्दयोः क्रिया-
 तिदेशकत्वाद्धानतक्षणे कारयित्वा तदुभयं दातव्यम् । इति चेत् ।

न । गवाश्वादिशब्दवज्जातिवाचित्वात् । षेककादिशब्दानां क्रियामुपलभ्यैव प्रयुज्य-
 मानत्वात्क्रियैव प्रवृत्तिनिमित्तम् । वासःशकटादिषु क्रियामनुपलभ्यानि जातिसुपलभ्य शब्दं
 प्रयुज्यते । तस्मात्—वासोनःशब्दौ न क्रियामतिदिशतः ।

(द्वादशे—गर्गत्रिरात्रे लौकिकेऽग्नाद्युपनिधानाधिकरणे सूत्राणि ३०-३२)

विशये लौकिकः स्यात्सर्वार्थत्वात् ॥ ३० ॥

न वैदिकमर्थनिर्दिशात् ॥ ३१ ॥ तथो-

त्पत्तिरितरेषां समत्वात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

वैदिको लौकिको वाऽग्निर्निधेयः संस्कृतेर्वशात् ।

आद्यो होमाय संस्कारो जात्यर्थत्वेन लौकिकः ॥ २२ ॥

गर्गत्रिरात्र आज्यदोहसामानि प्रकृत्य श्रूयते—“अग्निमुपनिधाय स्तुवीत” इति ।
 तत्र—उपनिधेयोऽग्निर्वैदिकः स्यात् । कुतः—आधानादिसंस्कारस्य प्रयोजनाकाङ्क्षितया
 समस्तवैदिककर्मशेषत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आहवनीये जुहोति” “गार्हपत्ये हवींषि श्रपयति” इत्यादिभिर्होमा-
 दिभिः संस्काराकाङ्क्षा निवर्तिता । ततो नाऽऽहवनीयादिशब्दवद्दग्निशब्दः संस्कारनि-
 मित्तः । किंतु वासःशब्दवज्जातिवाची । तथा सति—लौकिकत्वाच्चाऽऽधानादिसंस्कार-

मतिदिशति । लौकिककार्येष्विव वैदिककार्येष्वलौकिकः शेषभावं भजते, तस्य सर्वकार्यं समर्थत्वात् । ततोऽग्निशब्दो जातिमात्रमुपस्थापयल्लौकिकवाहिमात्रेण चरितार्थो विनाऽऽहं-नीयादिसंस्कारवाचकं विशेषणं न वैदिकोपस्थापको भवति ॥

(त्रयोदशे-यूपशब्दस्य संस्कारप्रयोजकताधिकरणे सूत्रे ३३-३४)

संस्कृतं स्यात्तच्छब्दत्वात् ॥ ३३ ॥ भक्त्या वाऽय-

ज्ञशेषत्वाद्गुणानामभिधानत्वात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

संस्कारः स्यादुपशये न वा, यूपोक्तितोऽग्निमः ॥

न स्यान्नियोजनाभावात्तूष्णींछेदेन यूपता ॥ २३ ॥

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“उपशयो यूपो भवति ” इति । एकादशानां यूपानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापित एकादशो यूप उपशयः । तथाच श्रूयते—“यद्दक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नुपशये परिव्याणादिको यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारानिमित्तस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वात् । इति चेत् ॥

न । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तच्च नियोजनमितरेषु दशसु यूपेष्वस्ति । न त्वेकादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयब्राह्मणम्—“सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तः, अथोपशय एवापशुः ” इति । परिव्याणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्त्रकाश्छेदनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते । तावतांऽरूपेण सादृश्येन गौणी तत्र यूपोक्तिः । तस्मात्—न यूपशब्दो धर्मानतिदिशति ॥

(चतुर्दशे-पृष्ठशब्दस्य गर्दववाचित्वाधिकरणे सूत्रे ३५-३६)

कर्मणः पृष्ठशब्दः स्यात्तथाभूतोपदेशात् ॥ ३५ ॥

अभिधानोपदेशाद्वा विप्रतिषेधाद्व्येषु पृष्ठशब्दः

स्यात् ॥ ३६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

पृष्ठैरुपस्तुतौ स्तोत्रधर्माः सन्ति न वाऽग्निमः ॥

अग्निहोत्रनयान्भवं मन्त्रोक्तेरात्मनेपदात् ॥ २४ ॥

१ ज. °दिकस्योप° । २ ज. झ. °तोऽस्ति संः ॥ न° । ३ ज. श. °वेऽपि म° । ४ क. °नच्छेद° । ५ क. °ताऽन्येन । ६ ज. छ. यूपोक्तिः ।

अग्निचयेने श्रूयते—“ पृष्ठशब्दो ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवन-
गतस्य स्तोत्रस्य कर्मणो नामधेयमिति प्रथमाध्याये (अ० १ पा० ४ सू० ३) निर्णी-
तम् । सोऽग्निचयनगतोपस्थानकर्मणि प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्दन्यायेन पृष्ठस्तोत्रधर्मानुप-
स्थानेऽतिदिशति । इति चेत् ॥

मैवम् । अत्र पृष्ठशब्दस्य मन्त्रपरत्वेन कर्मपरत्वाभावात् । “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्य-
त्राग्निहोत्रशब्दो जुहोतिधातुना समानाधिकृतः कर्मपरः । अत्र तु “उपान्मन्त्रकरणे” (१।
३।२९) इत्येतत्पाणिनीयं सूत्रमुपशब्दयुक्तात्तिष्ठतेर्धातोरात्मनेपदं विदधत्तृतीयान्तस्य पृष्ठश-
ब्दस्य मन्त्रात्मककरणपरतां दर्शयति । यद्यपि स्तोत्रकर्मवाची पृष्ठशब्दः, तथाऽपि तत्सा-
धनभूतान्तरादिसामोपेतान् “अभि त्वा शूर” —इत्यादिमन्त्रानुपलक्षयति । न च—
लक्षणाश्रयणमेव दोषः—इति वाच्यम्, त्वत्पक्षेऽप्याश्रयणीयत्वात् । किं च—त्वत्पक्षे
यथाऽग्निहोत्रशब्देन तद्धर्मानुपलक्ष्य तैश्च धर्मैस्तद्युक्तं मासाग्निहोत्रात्मकं कर्मान्तरं लक्ष्यते,
तथा स्तोत्रवाचिना पृष्ठशब्देन तद्धर्मोपलक्षणद्वारेणोपस्थानरूपं कर्मान्तरं लक्षणीयमिति विप्र-
कृष्यते । तस्मात्—पृष्ठशब्दो न स्तोत्रधर्मानितिदिशति ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१४	४९१
सूत्राणि	३६	१३७२

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे—सौर्ये चरावितिकर्तव्यतावत्त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम् ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सौर्ये चरौ न धर्माः स्युः स्युर्वा, मानविवर्जनात् ॥

न स्युः, स्युः करणं यागोऽपेक्ष्यते ह्युपकारिणः ॥ १ ॥

“ सौर्ये चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्रावघातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । कुतः—
प्रायकप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । 'विमतो याग उपकरणापेक्षः, करणत्वात्, लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासवत्'
इत्यनुमानेन तत्प्रापणात् ॥

(द्वितीये-सौर्ये चरौ वैदिकेतिकर्तव्यताधिकरणे सूत्राणि १-१२)

स लौकिकः स्याद्दृष्टप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ वच-
नात्तु ततोऽन्यत्वम् ॥ ३ ॥ लिङ्गेन वा निय-
म्येत लिङ्गस्य तद्गुणत्वात् ॥ ४ ॥ अपि वाऽ-
न्यायपूर्वत्वाद्यत्र नित्यानुवादवचनानि स्युः ॥ ५ ॥
मिथो विप्रतिषेधाच्च गुणानां यथार्थकल्पना
स्यात् ॥ ६ ॥ भागित्वात्तु नियम्येत गुणानाम-
भिधानत्वात्संबन्धादभिधानवत्, यथा धेनुः
किशोरेण ॥ ७ ॥ उत्पत्तीनां समत्वाद्वा यथा-
धिकारं भावः स्यात् ॥ ८ ॥ उत्पत्तिशेषवचनं
च विप्रतिषिद्धमेकस्मिन् ॥ ९ ॥ विध्यन्तो वा
प्रकृतिवच्चोदनायां प्रवर्तेत तथा हि लिङ्गदर्श-
नम् ॥ १० ॥ लिङ्गहेतुत्वादलिङ्गे लौकिकं
स्यात् ॥ ११ ॥ लिङ्गस्य पूर्ववत्त्वाच्चोदनाशब्द-
सामान्यादेकेनापि निरूप्येत यथा स्थालीपूला-
केन ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ॥

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीसंनिकर्षतः ॥ २ ॥

तत्र सौर्ये चरावपेक्षितः प्रधानविधेः शेषोऽङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकिको
ग्रहीतव्यः । कुतः—अनिबद्धत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः सन्न ततो
वियोजयितुं शक्यः । इति चेत् ॥

मेवम् । वैदिके करणे वैदिकविध्यन्तस्य बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन कचि-
न्निबद्धः, तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्यताम् । किं च—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति”
इति सौर्ययागविशेषे कृष्णलहोमविधानाय सिद्धवत्प्रयानोऽनूद्यते । तच्च वैदिकेतिकर्तव्य-
तायां लिङ्गम् । तस्मात्—वैदिको ग्राह्यः ॥

(तृतीये गवामयन ऐकाहिकेतिकर्तव्यतानुष्ठा-
नाधिकरणे सूत्राणि १३-२०)

द्वादशाहिकमहर्गणे तत्प्रकृतित्ववैकाहिकमधिका-
गमात्तदारूपं स्यादेकाहवत् ॥ १३ ॥ लिङ्गाच्च
॥ १४ ॥ न वा क्रत्वभिधानादधिकानामश-
ब्दत्वम् ॥ १५ ॥ लिङ्गं संघातधर्मः स्यात्तदर्थ-
पत्तेर्द्रव्यवत् ॥ १६ ॥ न वाऽर्थधर्मत्वात्संघातस्य
गुणत्वात् ॥ १७ ॥ अर्थपत्तेर्द्रव्येषु धर्मलाभः
स्यात् ॥ १८ ॥ प्रवृत्त्या नियतस्य लिङ्गदर्श-
नम् ॥ १९ ॥ विहारदर्शनं विशिष्टस्यानारभ्य-
वादानां प्रकृत्यर्थत्वात् ॥ २० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

गवामयनिके ज्योतिरादौ किं द्वादशाहिकी ॥

ऐकाहिकी वाऽनुमानादाद्योऽन्त्यो नामवाधनात् ॥ ३ ॥

गवामयने—ज्योतिः, गौः, आयुः, इति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा विहिताः ।
तेषु द्वादशाहिकेतिकर्तव्यता युक्ता । कुतः—अनुमितवाक्येन तत्प्रापणात् । ‘गवामयनं
हि द्वादशाहविकृतिः’ इति वक्ष्यति । अतस्तत्संबन्धित्वलिङ्गेन तदीयधर्मप्रापकश्चोदकोऽनु-
मीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सन्ति ज्योतिरादिनामकास्त्रयो यागा एकाहाः, तदीयधर्मा गवामयनि-
केषु ज्योतिरादिषु ज्योतिरादिभिस्त्रिभिर्नामभिः प्राप्ताः । नाम चाऽऽनुमानिकाचोदका-

१ ज. झ. अ. विधिरे° । २ ख. च. ज. °ताया लि° । ३ क. ख. ज. झ. °तिगवा° ।
४ क. च. °न्धिलि° । ज. झ. अ. °न्धिना लि° । ५ ख. च. ज. झ. अ. °खय ए° ।

स्पन्दलम्, प्रत्यक्षश्रुतत्वात् । अतः—चोदकस्य बाधितत्वादेतेष्वैकाहिकीतिकर्तव्यता
ग्राह्या ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे सप्तमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	३	४९४
सूत्राणि	२०	१३९२
अध्यायश्च समाप्तः ॥		

सामान्येनातिदेशो योऽनुमानात्स निरूपितः ॥

विशेषेणातिदेशो यः सोऽष्टमेऽथ निरूप्यते ॥ १ ॥

अनेन सप्तमाष्टमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । सप्तमस्य चतुर्थपादे प्रथमा-
धिकरणेन 'आनुमानिकवाक्यकृतोऽतिदेशोऽस्ति' इति सत्तामात्रं निरूपितम् । अष्टमे तु
तद्विशेषा निरूप्यन्ते ॥

(प्रथमे-विशेषचिन्ताधिकरणे सूत्रम्—)

अथ विशेषलक्षणम् ॥ १ ॥

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते नियतात्कर्मणोऽथ वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितः ॥ २ ॥

विहितेति कर्तव्यतारहिते सौम्यदौ कर्मणि तद्युक्ताद्यतः कुतश्चित्कर्मणो धर्मा अतिदिश्यन्ते ।
कुतः—नियामकस्य विशेषस्याभावात् । अतो विशेषचिन्ता न कार्या । इति चेत् ॥

मैवम् । शास्त्रार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मात्—नियतादेकस्मात्कर्मणो धर्माति-
देशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ॥

(द्वितीये-विशेषकर्मणो धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ॥

भवेद्वा, न हाशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ ३ ॥

दर्शपूर्णमासयोः—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देशः,
एकदेवतायोगित्वम् औषधद्रव्यैकत्वं निर्वापः, इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयालङ्गानि । “सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयधर्मातिदेशं
नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः—तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकसमाधिगम्येऽर्थे प्रामाण्यायो-
गात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रणाड्या (रया) लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशात् ' आग्नेयवत्सौर्योऽनुष्ठेयः ' इत्येतादृशं चोद-
कवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ॥

(तृतीये-सोम ऐष्टिकधर्मानतिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३-१०)
प्रवृत्तित्वादिष्टेः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ लिङ्ग-
दर्शनाच्च ॥ ४ ॥ कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥
स्रुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥
विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥ न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥
शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥ दर्शनमैष्टिकानां
स्यात् ॥ १० ॥

तृतीयाधिकरणे प्रथमं वर्णक्रमारचयति—

विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे स्यान्नो वा स्यात्प्रवृत्तितः ॥

उपदिष्टैर्नैरेपेक्ष्याद्विध्यन्तो नैष्टिकोऽत्र हि ॥ ४ ॥

ऐष्टिको विध्यन्तः प्रयाजादिः । स च सोमाङ्गभूते दीक्षणीयादौ प्रवृत्तत्वात्सोमेऽप्यनि-
वार्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रत्यक्षोपदिष्टैरभिषवाद्यङ्गकलापैः सोमस्य निराकाङ्क्षत्वात् । तस्मात्-नैष्टिको
विध्यन्तः ॥

द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता न हि ॥

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥ ५ ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिद्वयश्रुतेः ॥

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥ ६ ॥

अलौकिकत्वेन ' एतावद्विरङ्गैः संपूर्ण उपकारः ' इति निश्चेतुमशक्यत्वाद्विष्टयादौ
नास्ति मूलप्रकृतित्वम् । इति चेत् ॥

मैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लौकिकभुजिक्रियायामोदनः करणम्, तैस्याः संनि-
पत्योपकारिणः शाकसूपादयः, आरादुपकारिणः पीठर्पादयः । तथा भावनायां यगः
करणम्, अवघातादयः संनिपातिनः, प्रयाजादय आरादुपकारिणः । अतो नात्यन्त-

-३-च. प्रणाड्या । २ ज. 'ष्टैर्नैरेपेक्ष्या विध्य' । ३ क. अ. 'तीयाधिकरणम्' । ४ ख. च.
ज. स. अ. 'ष्ट्यादीनां ना' । ५ क. ख. च. ज. झ. अ. तस्य ।

मलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा प्रत्यक्षेण निश्चीयते, तथा श्रौते श्रुत्या निश्ची-
यताम् । तस्मात्—इष्टयश्चिह्नोत्रसोमानां मूलप्रकृतित्वमस्ति ॥

(चतुर्थे—ऐन्द्राग्रादावैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे—सूत्रम्—)

इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्यादैष्टिको वा द्वयोरिह ॥

संभवाद्वैष्टिकोऽन्त्योऽत्र स्यात्कपालादिलिङ्गतः ॥ ७ ॥

“ ऐन्द्राग्रेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ” इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तयोरन्य-
तर इच्छया ग्राह्यः । कुतः— उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वात् । इति चेत् ॥
न । कपालनिर्वापादिभिलिङ्गविशेषैरैष्टिकस्यैवात्रोचितत्वात् ॥

(पञ्चमे—अग्नीषोमीयपशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधि-
करणे सूत्रम्—)

पशौ च लिङ्गदर्शनात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

न पशावैष्टिकः स्याद्वा, न कपालाद्यभावतः ॥

स्याद्यत्तद्रव्यदेवत्वप्रयाजस्युच्यसाम्यतः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयपशावैष्टिको विध्यन्तो नास्ति । कुतः—पूर्ववदत्र निर्वापकपालादिलिङ्गाभा-
वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “ आग्नेयमष्टाकपालम् ” इत्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते व्यक्ते, तथा
“ अग्नीषोमीयं पशुम् ” इत्यत्रापि । न तु “ सोमेन यजेत ” इत्यत्रैव देवताया अव्य-
क्तत्वम् । तदेतद्रव्यत्तद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । “ एकादश प्रयाजान्यजति ” इति
प्रयाजवत्त्वं द्वितीयम् । “ सृच्यमाघार्य जुह्वा पशुमनक्ति ” इत्याघाराज्जने लिङ्गान्तरे ।
आलम्भो लिङ्गान्तरम्, इष्टावपि “ इषामालभते ” इति दर्शनात् । तस्मात्—अस्ति
पशावैष्टिकः ॥

(षष्ठे—सवनीयपशावग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सवनीयादिके दार्शो दैक्षो, वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गतोऽन्यत्र विकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥ ९ ॥

सवनीयानुबन्धनिरूढादिपशुषु दर्शपूर्णमाससंबन्धी विध्यन्तः । कुतः—दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपशुविध्यन्तः, दीक्षितेनानुष्ठेयेषु पशुविध्यन्तेषु प्रथमभावि-
त्वात् । तस्य चाग्नीषोमीयस्येष्टविकृतित्वान्न प्रकृतित्वमस्ति । अतो न तस्य विध्यन्तोऽ-
तिदेशार्हः । इति प्राप्ते—

द्रूमः—आलम्भोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् । तच्च सवनीयादिष्वस्ति । तथा प्रातःसवनी-
यादिषु वषादिप्रचारोऽपरं लिङ्गम् । इष्टिं प्रति विकृतेरप्यन्यत्र सवनीयादौ प्रकृतित्वं न
विरुध्यते । तस्मात्—अग्नीषोमीयपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपशुष्वतिदिशेत् ।

(सप्तमे—एकादशिनपशौ समानधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

एकादशिनेषु सौत्यस्य द्वैशान्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

स्यादैकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रशनाद्वयसौत्यत्वविशेषाल्लिङ्गतोऽन्तिमः ॥ १० ॥

एकादशिनाः पशव एवमास्नायन्ते—“आग्नेयः * कृष्णशीर्षः । सारस्वती मेधी । बभ्रुः
सौम्यः । पौष्णः श्यामः । शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः । शिल्पो वैश्वदेवः । ऐन्द्रोऽरुणः ।
मारुतः कल्माषः । ऐन्द्राग्नः संहितः । अधोरामः सावित्रः । वारुणः कृष्णः । एकशिति-
पात्येत्येवः ” इति । यद्यप्यश्वमेधप्रकरण एते पठिताः । तथाऽपि ज्योतिष्टोमप्रकरणेऽप्येते
विधीयन्ते ।—+“ प्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति । मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन
दधाति । प्रजनयति पौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तस्या-
तिदेशः स्यात् । कुतः—अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् । इति चेत् ।

भैवम् । सौत्यगतविशेषलिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाले भवः सौत्यः सवनीयः पशुः ।

* ‘कृष्णशीर्षा आग्नेयः’ इति शावरभाष्ये । + ‘अन्धेषां चाऽऽग्नेयेन वापयति । मिथुनं
सारस्वत्या करोति । प्रजनयति सौम्येन ’ इति शावरभाष्ये ।

१ ख. ज. झ. ‘बन्वा वि’ । २ झ. पशुषु । ३ ज. झ. अ. ‘पशोलिङ्ग’ । ४ ज. झ. अ.
‘वनादि’ । ५ क. ‘पशौ विध्य’ । ६ क. ख. अ. ‘दैक्ष्यात्सौ’ । ७ ख. एकशितिपात्येत्येत इ° ।
च. एकः शितिपृष्ठस्तु शृङ्गारहित इ° । ८ क. अत्रैवाऽऽग्नेयेन । ख. एवमग्नेयेन । च. तत्रैवाऽऽग्ने-
येन । ९ क. ‘क्षात्री’ । १० ख. न । ११ ज. झ. ‘पद’ ।

तत्र चोदकप्राप्ता रशनैका । वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीये निर्णीतम् । तदेतद्विशनाद्वय-
मग्नीषोमीयपशावसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकम् , सुत्याकालीनत्वं द्वितीयम् । ते च
द्वे लिङ्गे एकादशिनेषु दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते—“द्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां
रशनाभ्यामेकैकं यूपं परिव्ययति” इति । सुत्याकालीनत्वं च तेष्वस्ति । ततः सौत्या-
द्धर्मातिदेशः ।

(अष्टमे-पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूपदर्शनात् ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ललामादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथ वा ।

आद्यो विशेषराहित्यान्न गणत्वाविशेषतः ॥ ११ ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“वसन्ते ललामांस्त्रीन्वृषमानालभेत” इति । तत्र-
रशनाद्वयादिविशेषलिङ्गमावादैक्षादग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशः । इति चेत् ।

न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽतिदेशात् । एकादशिनानां पशुगणप्रकृतित्वं
लिङ्गादवगम्यते । तथाहि—सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमाम्नायते—“यत्रिषु यूपेष्वाल-
भेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै जनधेदेकयूप आलभेत” इति ।
यद्यत्राग्नीषोमीयः प्रकृतिः स्यात्, तदा—चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्य-
भावात्तदुपन्यासेन दोषाभिधानम्, पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्यात् । एकादशिनानां
प्रकृतित्वे तु प्रतिपशु पृथग्यूपतिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणेष्वैकादशि-
नैभ्योऽतिदेशः ।

(नवमे-अव्यक्तपशौ सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

इष्टेः सोमस्य वा धर्मा विश्वजित्प्रमुखेष्विह ।

अविशेषादैच्छिकाः स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्यतः ॥ १२ ॥

“विश्वजिता यजेत,” “अभिजिता यजेत,” “द्वादशाहेन यजेत” इत्यादिषु न्याया-
मकामावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मा इच्छया ग्रहीतव्याः । इति चेत् ।

मैवम् । अव्यक्तत्वलिङ्गेन सोमसाम्यात् । उत्पत्तिवाक्ये देवतानभिधानमव्यक्तिः ।
तस्मात्—सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

(दशमे—अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)
गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अहर्गणेषु सोमस्य द्वादशाहस्य वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववद्दिनसंघादिविशेषैरन्तिमो भवेत् ॥ १३ ॥

द्विरात्रमारभ्य शतरात्रपर्यन्तेषु गवामयने च पूर्ववदव्यक्तिलिङ्गेन सोमस्य धर्माः ।
इति चेत् ॥

न । विशेषलिङ्गसद्भावात् । द्वादशाहपदान्तर्गतोऽहःशब्दः षष्टिघटिकात्मकदिनपरः ।
द्विरात्रादिपदान्तर्गतो रात्रिशब्दश्च तादृशः । एतदेकं विशेषलिङ्गम् । अहःसंघो द्वितीयम् ।
द्वादश दीक्षास्तृतीयम् । तच्च गवामयने विद्यते । तत्र हि “ अभीन्धत एव दीक्षाभिः ”
इत्युक्त्वा दीक्षायुग्मानि षडुपन्यस्तानि—“ द्वाभ्यां लोमावद्यन्ति । द्वाभ्यां त्वचम् ।
द्वाभ्यामसृक् । द्वाभ्यां मांसम् । द्वाभ्यामस्थि । द्वाभ्यां मज्जनम् ” इति । तस्मात्—अह-
र्गणेषु द्वादशाहस्य धर्माः ॥

(एकादशे—संवत्सरसन्नेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्—)

गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहस्य गव्यस्य वाऽऽदित्याद्यङ्कितायने ॥

पुरेवाऽऽद्यो गव्यधर्मा वत्सरत्वादिलिङ्गतः ॥ १४ ॥

आदित्यानामयनम्, गवामयनम्, तपस्विनामयनम्, इत्यादिष्वहर्गणत्वादिलिङ्गेन द्वाद-
शाहस्य धर्माः । इति चेत् ॥

न । गव्यलिङ्गस्य विशेषस्य सत्त्वात् । गवां संबन्धि गव्यम् । गवामयनमिति यावत् ।
तस्य धर्मा एतेषु ग्राह्याः । कुतः—संवत्सरसाध्यत्वसामान्यात् । षष्ट्युत्तरशतत्रयदिव-
ससाध्यत्वनियमसद्भावाच्च । “ पतनय उपगायन्ति ” इत्येतस्य गवामयनगतमाहात्रातिक-
धर्मस्य दर्शनाच्च । तस्मात्—गव्यस्य धर्माः ॥

* ‘पतनय उपगायन्ति’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ क. ज. °कलि° । ख. °कत्वेन लि° । २ ख. अ. °भ्य दशरात्रपर्यन्तेष्वहर्गणेषु ग° ।
३ क. ख. अ. °र्गताहः° । ४ अ. झ. इत्युक्ती । अ. इत्युक्ता । ५ क. यत्नय । च. ज. झ. अ.
त्रय ।

(द्वादशे-निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रम्-)

निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् ॥ १९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

साद्यस्के सौमिकः पूर्वधर्मो वाऽव्यक्तमावतः ॥

सौमिकः स्यादेकनामैकसंघस्थत्वतोऽन्तिमः ॥ १५ ॥

साद्यस्का इत्येकनामका एकसंघवर्तिनो बहवो यागाः श्रुताः । तथा—‘साहस्राः’ इति । तस्मिन्साद्यस्कसंघे प्रथमः साद्यस्को धर्मसंयुक्त आम्नातः । एवं साहस्रेष्वपि । तत्र—धर्मरहिते द्वितीयादिके साद्यस्के साहस्रे चाव्यक्तत्वसाम्यात्सौमिका धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । एकनामत्वैकसंघवर्तित्वाभ्यां विशेषलिङ्गाभ्यां प्रथमसाद्यस्कप्रथमसाहस्रधर्मस्यैवोचितत्वं द्वितीयादिसाद्यस्कादिष्वतिदेशः ॥

(त्रयोदशे फलादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २०-२२)

कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्व-

यस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ प्रवृत्तौ चापि ताद-

र्थ्यात् ॥ २१ ॥ अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

फलं च नियमः कर्ता संघः सौर्यं न वाऽग्रिमः ॥

प्रयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः ॥ १६ ॥

इष्टौ फलादयश्चत्वारः सन्ति । फलं—स्वर्गः, नियमः—यावज्जीवकत्वम्, कर्ता—स्वर्गकामः, संघः—आग्नेयादीनां घण्टां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये प्रयाजादिवदतिदेष्टव्याः । इति चेत् ॥

न । वैषम्यात् । प्रयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वादतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । “ सौर्यं चरुं निर्वपेत् ” इति मुख्यावधेः प्रत्यक्षश्रवणात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वर्यते । तस्मात्—प्रधानकर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विकृतावप्रवृत्तस्तत्संबद्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वान्नातिदिश्यन्ते ॥

१ ज. झ. साद्यस्के । झ. साद्यस्के । २ ख. साद्यस्का । ३ ज. झ. °युत आ° । ४ क. ख. ज. अ. °त्वात् । ३° । ५ च. °जीविक° । ६ ज. झ. °कर्तृत्व° । ७ ज. °दिस्त्वना° । ८ ख. °त्वात्ते नाति° ।

(चतुर्दशे गुणकामानां गोदोहनादीनामनतिदेशाधिकरणे सूत्राणि २३-२५)

गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ अपि वाऽत-

द्विकारत्वात्कत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्प्रणयनाश्रयात् ॥

अनङ्गत्वाद्पेक्षाया अभावाच्चातिदिश्यते ॥ १७ ॥

“ चमसेनावः प्रणयेत् । गोदोहनेन पशुकामस्य ” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं गोदो-
हनं सौर्धेऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः—तदाश्रयस्य प्रणयनस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । कत्वङ्गतया चमस एव प्रणयनसाधनमपेक्षितम् । न त्वनङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः ॥

(पञ्चदशे सौर्धे चरावभिमर्शनद्वयस्य विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्मणि विकल्पोऽविभागो हि चोदनैकत्वात् ॥ २६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा, व्यवस्थितिः ॥

प्रकृताविव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ॥ १८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्हविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमास्मात्—“ चतुर्होत्रा
पौर्णमासीमभिमृशेत् । पञ्चहोत्राऽमावास्याम् ” इति । “ पृथिवी होता ”—इत्यादिम-
न्त्रश्चतुर्होता “ अग्निर्होता ”—इत्यादिमन्त्रः पञ्चहोता । तदेतदुभयं सौर्धादौ चोदकप्राप्तं
सत्कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः—प्रकृतौ पौर्णमास्यमावास्ययोः कालयो-
र्भेदेन व्यवस्थितत्वात् । इति चेत् ॥

न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आर्थिकत्वात् । शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मात्—
उभयं विकृताविच्छया विकल्प्यताम् ॥

(षोडशे-सौर्धे चरावाग्नेयधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २७—३१)

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ एका-

१ ज. °त्र स्याच्च शब्द° । झ. °त्र स्याच्च शा° । २ च. तस्य । ३ ज. झ. °त् । शब्द° ।

४ ज. झ. त्र. विकल्प्यते ।

ध्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वादिकारो हि ॥ २८ ॥

अश्रुतित्वाच्चेति चेत् ॥ २९ ॥ स्याल्लिङ्गभावात्

॥ ३० ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

षट्सु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो यतः ॥

अविशेषो, न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ॥ १९ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु षट्सु यागेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः । 'अस्यैव'

इति विशेषनियामकस्याभावात् । इति चेत् ॥

न । देवतैक्यस्य नियामकत्वात् । सौर्यशब्दगततद्धितप्रत्ययविग्रहस्य 'सूर्यो' इति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वात्—देवतैक्यमनिश्चितम्—इति चेत् । न । विशिष्टार्थवा-
दोक्तौ "अमुमेवाऽऽदित्यम्" इत्येकवचनेन तद्व्यपदेशादाग्नेयार्थवादेऽपि "सोऽग्नेयेऽग्नि-
यत" इत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव विध्यन्तः, न त्वग्नीषोमैन्द्राग्नयोः ।
यद्यपि—एन्द्रयोर्दधिपयसोः प्राजापत्य उपांशुयाजेऽपि देवतैक्यमस्ति । तथाऽपि—औष-
धद्रव्यकत्वमाग्नेये विशिष्यते । तस्मात्—तस्यैव विध्यन्तः ॥

(सप्तदशे—{हविर्देवतयोः संनिपाते हविः-}—सूत्राणि ३२-३४)

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपास्यत्वात्

॥ ३२ ॥ तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥ गुण-

त्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

देवो बली हविर्वैन्द्रे पुरोडाशेऽग्निमो यतः ॥

देवो मुख्योऽन्तरङ्गं तद्विः कर्मण्यतो बलि ॥ २० ॥

"एन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेत्" इत्यत्र देवतासाम्येन सांनयधर्मः प्राप्नोति । हविः-
साम्येन पुरोडाशधर्मः । तत्र देवो बली । कुतः—मुख्यत्वात् । तच्च प्राथमिकेन पदेनो-
च्यमानत्वात्प्रातिपदिकार्यत्वाच्च द्रष्टव्यम् । हविस्तु द्वितीयेन पदेनोच्यते । तत्रापि—
'एकादशसु कपालेषु संस्कृतः' इत्यस्मिन्नर्थे विहितस्य प्रत्ययस्यार्थः । अतो मुख्यत्वा-
देवतासामान्यं प्रबलम् । इति प्राप्ते—

१ अ. 'व सूर्येऽ' । २ झ. 'ति । तच्च । वि' । ३ क. ज. विशेष्यते । ४ झ. ज.
विहितः ।

ब्रूमः—त्यज्यमानतया त्यागरूपे कर्मणि हविः प्रत्यासन्नम् । देवता तु मनसैवोद्दिश्यमानत्वाद्यागक्रियाया बहिरङ्गम् । यत्तु—मुख्यत्वमुक्तम् । तत्—शब्दोपाधिकम् । न तु स्वाभाविकम् । तस्मात्—स्वाभाविकेनान्तरङ्गत्वेन हविःसामान्यस्य प्रबलत्वात्पुरोडाशधर्मः कर्तव्यः । एवम्—“आग्नेयं पयः ” इत्यत्र सांन्यायधर्मो द्रष्टव्यः ॥

(अष्टादशे-शतकृष्णलारुयहिरण्य औषधधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३५—३९)

हिरण्यमाज्यधर्म तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥ औषधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥ तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णलेषु घृतस्योत व्रीहेस्तेजोयुतेर्मवेत् ॥
घृतस्य मैवं वैशद्याच्चरुशब्दयुतेस्तथा ॥ २१ ॥

“ प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलम् ” इत्यत्र कृष्णलेषूपांशुयाजद्रव्यस्य घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलारुयसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यात् । इति चेत् ॥

भैवम् । सुवर्णशैकलव्रीह्योवैशद्यसाम्यात् । न हि घृतस्य प्रबलकाठिन्यविरलत्वादिरूपं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दश्च औषधद्रव्यविषयः कृष्णलेषु प्रयुज्यमान औषधधर्मान्प्रापयति । तस्मात्—व्रीहिधर्माः कर्तव्याः ॥

(एकोनविंशे-मधूदके उपांशुयाजीयाज्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ४०—४३)

मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥
आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥ धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥ पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे मधुन्यप्यग्निमो यतः ॥

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्गुणाच्च संभवात् ॥ २२ ॥

चित्रायागे श्रूयते—“ दधि, मधु, घृतम्, आपः, धानाः, तण्डुलाः, तत्संसृष्टं प्राजाप-
त्यम् ” इति । तत्र—मधुन्युदके च द्रवत्वसामान्येन सांनार्यगतस्य पयसो धर्माः । इति चेत् ॥

न । घृतेऽप्यग्निसंपर्केण द्रवत्वसद्भावादशुक्लवर्णत्वादाज्यधर्माणामुत्पवनादीनां संभवात्,
पयोधर्माणां दोहेनादीनामसंभवाच्चोपांशुयानगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमाध्यायस्य-

प्रथमः पादः ॥ ८ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	११३
सूत्राणि	४३	१४३५

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे-ऐष्टिकसौत्रामण्योरैष्टिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १-९)

वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ताच्छ-
व्यात् ॥ १ ॥ अनुवषट्काराच्च ॥ २ ॥ समुप-
हूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥ क्रयणश्रपणपुरोरुगुपयाम-
ग्रहणासादनवासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥ हविषा
वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ प्रशंसा सोम-
शब्दः ॥ ६ ॥ वचनानीतराणि ॥ ७ ॥ व्यपदेशश्च
तद्वत् ॥ ८ ॥ पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सुरावाजिनयोः सोमस्येष्टेर्वा सोमशब्दतः ॥

आद्यो मैवं हविःसाम्यात्सोमशब्दः प्रशस्तये ॥ १ ॥

सौत्रामण्यां सुराग्रहाः—“ आश्विनं गृह्णाति ” इत्यादिना । चातुर्मास्येषु वाजिन-

यागः श्रुतः—“वाजिन्धो वाजिनम्” इति । तत्र—उभयत्र सोमस्य विध्यन्तः कर्तव्यः ।
कुतः—“सोमो वै वाजिनम्”, “सुरा सोमः” इति वाजिने सुरायां च सोमशब्दप्रयो-
गात् । सोमशब्दश्चाग्निहोत्रशब्दवद्धर्मानतिदिशति । इति चेत् ॥

मैवम् । ऐष्टिकहविःसाम्यात् । औषधविकृता सुरा । सांनान्यविकृतं वाजिनम् ।
तस्मात्—ऐष्टिको विध्यन्तः । सोमशब्दस्त्वर्थवादगतत्वान्नाग्निहोत्रादिनामवदतिदेशकः ।
यदि—वाजिनस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वान्नास्ति धर्मापेक्षा, तर्हि—तस्मिन्नेव कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

(द्वितीये—पशौ सांनान्यधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १०—१४)

पशुः पुरोडाशविकारः स्यादेवतासामान्यात् ॥

॥ १० ॥ प्रोक्षणाच्च ॥ ११ ॥ पर्याग्निकरणाच्च

॥ १२ ॥ सांनान्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशस्य सांनान्यस्य वा धर्मः पशौ यतः ॥

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्मादिसाम्यतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशावग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः—देवतैक्यात् ।
इति चेत् ॥

मैवम् । सांनान्यं पशोरुत्पन्नम्, पशुरपि पशोरुत्पन्नः । श्रवणार्थमुखा सांनान्यपश्वोः
समा । ‘हविःसाम्यं च बलीयः’ इत्युक्तम् । तस्मात्—सांनान्यस्य धर्मः ॥

(तृतीये—पशौ पयोधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १५—१८)

दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पयो वा

कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ पश्वानन्तर्यात् ॥

॥ १७ ॥ द्रवत्वं चाविशिष्टम् ॥ १८ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

दध्नोऽत्र पयसो वाऽऽद्यो घनत्वस्य समत्वतः ॥

द्रवत्वासत्तिकालेभ्यो धर्मः स्यात्पयसः पशौ ॥ ३ ॥

सांनायधर्मवत्यास्मिन्पशौ घनत्वेन दध्नो धर्मः । इति चेत् ॥

मैवम् । 'द्रवति गच्छति' इति द्रवत्वं पशवैस्ति । पयसि च तद्विद्यते । प्रत्यासन्नं च पयः, साक्षात्पशुप्रभवत्वात् । दधि तु पयसा व्यवहितम्, एकाहकालीने च पशुपयसी । द्रव्यहकालीनं दधि । तस्मात्—पशौ पयसो धर्मः कार्यः ॥

(चतुर्थे—आमिक्षायां पयोधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि १९-२३)

आमिक्षोभयभाव्यत्वादुभयविकारः स्यात् ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥ दधिसंघातसा-

मान्यात् ॥ २१ ॥ पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवत्,

दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्वयोर्दध्नोऽथ पयस आमिक्षायां द्विजत्वतः ॥

द्वयोर्दध्नो घनत्वेन प्राधान्यात्पयसो भवेत् ॥ ४ ॥

“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा” इति श्रुतायामामिक्षायां सांनाय्य-
गतयोर्दधिपयसोर्द्वयोर्धर्मः कार्यः । कुतः—आमिक्षाया उभयजन्यत्वात् । इत्येकः पक्षः ॥
घनत्वैताम्यस्याऽऽधिक्याद्दधिधर्मः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

पयस्यामिक्षामुत्पादयितुं सहकारित्वेन दध्यानीयते । ततः पयस एव मुख्यकारणत्वा-
त्तद्धर्म एव न्यायः ॥

(पञ्चमे—द्वादशाहे सत्राहीनयोर्व्यवस्थया धर्मातिदेशा-
धिकरणे सूत्राणि २४-२८)

सत्रमहीनश्च द्वादशाहः, तस्योभयथा प्रवृत्ति-

रैककर्म्यात् ॥ २४ ॥ अपि वा यजतिश्रुतेर-

हीनभूतप्रवृत्तिः स्यात्, प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात्

॥ २५ ॥ द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं

यजतिचोदनात् ॥ २६ ॥ त्रयोदशरात्रादिषु सत्र-
भूतस्तेष्वासनोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥ लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

अहीनसत्रयोर्द्वादशाहान्तावव्यवस्थितौ ।

व्यवस्थितौ वाऽविशेषादाद्योऽन्त्यः स्वस्वल्लिङ्गतः ॥ ५ ॥

प्रायणीयः, अतिरात्रः, पृष्ठयः, षडहः, त्रयश्छन्दोमाः । अविवाक्यमहः । उदयनीयोऽ-
तिरात्रः । इत्येवमहर्गणो द्वादशाहः । स च याज्ञिकप्रसिद्धया द्विविधः—सत्रम्, अहीन-
श्चेति । संज्ञाव्यवस्थया द्वयोर्धर्मा आम्नाताः—“एको द्वौ बहवो वाऽहीनेन यजेरन् ।
*अदीक्षिता याजयेयुः । गृहपतिसप्तदशैः स्वयमृत्विजो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुः ” इत्या-
दयः । ततो द्विविधो द्वादशाहस्य विध्यन्तः । ‘द्वादशाहश्चाहर्गणानां प्रकृतिः’ इत्युक्तम् ।
अहर्गणाश्च द्विविधाः—द्विरात्रादयः, एकादशरात्रान्ता अहीनाः । त्रयोदशरात्रादीनि च
सत्राणि । तत्राहीनसत्रयोर्द्वादशाहविध्यन्तावव्यवस्थया प्राप्तुतः । कुतः—व्यवस्थापकविशे-
षाभावात् । इति चेत् ।

मैवम्, तैत्तल्लिङ्गस्य व्यवस्थापकत्वात् । ‘आसीरन्’ ‘उपेयुः’ इति चोदनाद्वयम्,
यजमानबहुत्वानियमः, ऋत्विग्यजमानैक्यं च सत्रलिङ्गम् । यजतिचोदना, यजमानबहुत्ववि-
कल्पः, ऋत्विग्यजमानभेदश्चाहीनलिङ्गम् । एतच्च दशमाध्याये (६ पादे, अधि०
१६) एवं विचारयिष्यते—

“अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

आवृत्तिसाम्यार्दाद्यः स्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भिदा” इति, ।

एतच्च लिङ्गद्वयं द्वादशाहे श्रूयते—“द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इति, “द्वाद-
शाहमृद्धिकामा उपेयुः” इति, “द्वादशाहमृद्धिकामा आसीरन्” इति च । द्विरात्रादिषु
यजतिचोदनैव—“द्विरात्रेण यजेत” “त्रिरात्रेण यजेत” इत्यादि । त्रयोदशरात्रादिषु
सत्रलिङ्गमेव—“त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः” इति, “चतुर्दशरात्रं प्रतिष्ठाकामा आसी-
रन्” इति च । तस्मात्—यथालिङ्गं धर्मव्यवस्था ।

* ‘तान्दीक्षिता याजयेयुः’ इति शाबरभाष्ये ।

१ क. ज. झ. °शाहगौ न व्य° । २ क. ख. ज. झ. अ. °न । न दी । ३ च. °शाः
सत्रमासीरन् । स्व° । ४ ख. ज. झ. द्विविधौ । ५ ख. ज. झ. विध्यन्तौ । ६ ज. झ. °ध्यन्तौ च
व्य° । ७ क. तत्र लिङ्ग° । ८ क. अ. एव । ९ क. ख. अ. °लक्ष्यभे° । १० क. ज. झ.
°दाद्यस्य यज्या° ।

(षष्ठे पञ्चदशरात्रादिषु सत्रधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्राणि २९—३२)

अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कुण्ड-
पायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात्
॥ २९ ॥ अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥ सत्रे वोपा-
यिचोदनात् ॥ ३१ ॥ सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

किं पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपाय्ययनस्य च ।
अहीनत्वं सत्रता वाऽतिरात्रैकत्वतोऽग्रिमः ॥ ६ ॥
उपायिलिङ्गतः सत्रे प्रबलं विधिवाक्यम् ।
सत्रान्तरेभ्योऽहीनत्वलिङ्गेनैतत्प्रशस्यते ॥ ७ ॥

पञ्चदशरात्र एवंविधः—“त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्त्रिरात्रो दशरात्र उदयनीयोऽतिरात्रः”
इति । कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे—मासाग्निहोत्रम्, अवसाने—दशरात्रः, महाव्रतम्—
उदयनीयोऽतिरात्रः, इति । तयोरुभयोरादावतिरात्रो नास्ति, अन्ते तु विद्यते । तदिदमन्य-
तरतोऽतिरात्रत्वमहीनलिङ्गम् । संप्रतिपन्नाहीनेषु तद्दर्शनात् । श्रुतिश्च भवति—“यैदन्यतर-
तोऽतिरात्रस्तेनाहीनः” इति । तस्मात्—सत्रलिङ्गस्योभयतोऽतिरात्रत्वस्याभावादहीनलिङ्ग-
सम्भवाच्च तयोर्हीनत्वम् । इति चेत् ।

मैवम् । उपायिचोदनारूपस्य सत्रलिङ्गस्य दर्शनात् । सत्रे—“*यज्ञे यं काममिच्छन्ति
त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुः” इति । कुण्डपायिनामयनेऽपि—“भूतिकामा उपेयुः” इति । इदं
च लिङ्गं विधिवाक्यगतत्वात्प्रबलम् । या तु पञ्चदशरात्रे सल्लिङ्गा श्रुतिरुदाहृता, तया
सत्रान्तरेभ्योऽधिकत्वेन प्रशस्यते—“इतराणि केवलसत्राण्येव । पञ्चदशरात्रस्तु स्वरूपेण
सत्ररूपोऽप्यन्यातिरात्रत्वलिङ्गेन ‘अहीनः’ इत्यपि व्यवहारमर्हति” इति । तस्मात्—सत्रे
एते उभे । तयोः सत्रधर्मानेवातिदिशेत् ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-

ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	६	५१९
सूत्राणि	३२	१४६७

* ‘य एव भूतिकार्यमिच्छन्तः’ इति शाबरभाष्ये ।

१ ज. झ. ‘पायिलि’ । २ ज. ‘तोऽत्रिण’ । ३ ज. यद्यन्य’ । ४ ज. झ. ‘पायिचो’ ।
५ ज. झ. ‘त्रे—“यं । ६ ख. सल्लिङ्गा । ज. झ. ज. सत्रलि’ । ७ ज. झ. तथा ।

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे—शुचिदेवक आग्नेयस्य, आग्नावैष्णवे चाग्नीषो-
मीयस्य, धर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे १—२)

हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ देवतया वा
नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्याश्रुतित्वात् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नावैष्णव आग्नेयविकृतिः शुचिदेवकः ॥

अग्नीषोमीयविकृतिरथवा व्यत्ययो द्वयोः ॥ १ ॥

प्रथमत्वद्वितीयत्वसाम्यादाद्योऽन्तिमो भवेत् ॥

द्विदेवत्वैकदेवत्वसाम्यस्य श्रुतिमत्त्वतः ॥ ३ ॥

हविर्गणः क्वचिच्छ्रूयते—“ आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् । * सरस्वत्यै चरुम् ।
बार्हस्पत्यं चरुम् ” इति । गणान्तरं चैवामान्नायते—“ अग्नेये पावकाय, अग्नेये शुच-
येऽष्टाकपालम् ” इति । तत्र—आग्नावैष्णवस्य प्रथमस्थानत्वादाग्नेयविकृतित्वं युक्तम् ।
शुचिदेवकस्यै द्वितीयस्थानत्वादग्नीषोमीयविकृतित्वम् । इति चेत् ।

न । द्विदेवत्वादिसाम्यस्य श्रूयमाणत्वेनार्थसिद्धस्थानतो बलीयस्त्वात् । तस्मात्—
आग्नावैष्णवोऽग्नीषोमीयविकृतिः । शुचिदेवक आग्नेयविकृतिः ॥

(द्वितीये—जनकसत्तरात्रे त्रिवृत्स्वहःसु द्वादशाहधर्मातिदे-
शाधिकरणे सूत्राणि ३—५)

गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताऽऽ-
ग्नेयवत् ॥ ३ ॥ नानाहानि वा संघातत्वात्प्रवृत्ति-
लिङ्गेन चोदनात् ॥ ४ ॥ तथा चान्यार्थदर्श-
नम् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

त्रिवृत्स्वहःस्वादिस्य द्वादशाहस्य धाऽग्निमः ॥

शाब्दत्रिवृत्त्वतोऽन्त्यः स्यादहःसंघानुसारतः ॥ ३ ॥

* ‘ सरस्वतं चरुम् ’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ ख. ‘ये पवमानायाग्नेये शुचयेऽग्नेये पावकायाष्टा’ । च. ज. झ. अ. ‘ये पवमानायाग्नेये पा’ ।

२ ख. च. झ. अ. ‘स्य स्य तृती’ । ३ क. च. ज. झ. ‘संख्यानु’ ।

जनकसंस्तरत्रे श्रूयते—“ चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुख्यानि ” इति । तत्र—
त्रिवृत्स्तोमविशिष्टं सत्प्रथममहः, तस्य विध्यन्त उत्तरेषु त्रिष्वहःसु कर्तव्यः, पूर्व्यायेन
शाब्दस्य त्रिवृत्तत्वाभावात् विध्यमानत्वात् । इति चेत् ।

सैवम् । तदानीन्तिकस्यैवाश्वतुरावृत्त्या चत्वार्यहानि न सिध्येयुः । किंच—“ अग्नि-
ष्टोममुख्यानि ” इत्याद्यस्यैकस्यैवाग्निष्टोमत्वं विधीयते । त्वत्पक्षे तूत्तरेषामपि त्रयाणामग्नि-
ष्टोमत्वान्मुख (मुख) शब्दो नोपपद्यते । ततो द्वादशाहस्य विध्यन्तो ग्राह्यः । द्वादशाहे
पृष्ठये षडहे त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, इत्येतेषां चतुर्गामां परस्परविक्ष-
णानां सघत्वयोग्यानां विध्यन्ते स्वीकृते सति नोक्तदोषद्वयम् । ननु—पञ्चदशानां त्रिवृ-
त्त्वमयुक्तम्—इति चेत् । वचनेन स्तोममार्त्रेवाधात् । तद्यतिरिक्तरतु विध्यन्तोऽतिदेष्टव्यः ॥

(तृतीये-षट्त्रिंशद्वात्रे षडहधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे ६-७)

कालाभ्यासेऽपि वादारिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ तदावृत्तिं तु

जैमिनिरह्णामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

चत्वारः षडहा द्वादशाहस्य षडहस्य वा ॥

चतुर्विंशतिसंघार्थमाद्योऽन्त्यः षडहश्रुतेः ॥ ४ ॥

षट्त्रिंशद्वात्रे श्रूयते—“ षडहा भवन्ति चत्वारो भवन्ति ” इति । तत्र—अहःसं-
ज्ञकानां सोमयागानां संख्याविशेषः षडहपदान्तर्गतेन षट्शब्देनाभिधीयते । सा च षट्संख्या
पुनश्चतुःसंख्यया विशिष्यमाणा चतुर्विंशतिसंख्याकानामहं संघे पर्यवस्यति । अहःसं-
घस्य च प्रकृतिर्द्वादशाहः । अतस्तल्लिङ्गस्य संघत्वस्य दर्शनात्तस्यैव विध्यन्तः प्रवर्तते ।
यदि सकृत्प्रवृत्त्या चतुर्विंशतिसंख्या न पूर्येत तर्हि यावत्पूर्तिं सोऽभ्यस्यताम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—षडभिरहोभिर्निष्पाद्यः कर्मविशेषः षडहशब्दवाच्यः । ते च कर्मविशेषाश्चत्वारः ।
तथा सति चतुर्विंशतिशब्दो नात्र शाब्दः । ततः शाब्दस्य षडहनामकस्य कर्मविशेषस्य
विध्यन्तो न्यायः । यदि विलक्षणाः षडहाश्चत्वारो न स्युः, तर्ह्येक एव चतुरभ्यस्यताम् ।
त्वत्पक्षेऽपि द्वादशाहोऽभ्यस्यते । तस्मात्—षडहत्वंविशेषलिङ्गात्तस्यैव विध्यन्तः ॥

१ ख. च. 'सदशाहः' । २ ख. च. अ. 'मुख्यानि' । ३ ख. च. अ. 'मुख्यानि' । ४ अ.
'त्रय वा' । ५ ज. ह. 'संख्यावि' । ६ ख. विशेष्य' । ७ ख. च. अ. 'त्वलि' ।

(चतुर्थे—संस्थाशब्देषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणे सूत्रे ८-९)

संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयते कृतलक्षणग्रह-
णात् ॥ ८ ॥ अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा
स्यादभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

* शतोक्थ्ये ज्योतिषो यद्वा द्वादशाहस्य नामतः ॥

आद्यः समाप्तिनामैतत्संघत्वादान्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

“शतोक्थ्यं भवति । शतातिरात्रं भवति । पञ्चाग्निष्टोमः पञ्चोक्थ्यः ” इत्यादयः
श्रूयन्ते । तेषु ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्तः कार्यः । कुतः—उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्रः,
अग्निष्टोमः, इत्यादीनां ज्योतिष्टोमनामत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । उक्थ्यादीनि स्तोत्राणि । तथासति यस्य कर्मणः समाप्तिर्येन स्तोत्रेण क्रियते,
तस्मिन्कर्मणि संस्थानिमित्तक उक्थ्यादिशब्दो वर्तते । ततो द्वादशाहगतेष्वहःसूक्त्यादि-
नामसंभवात्संघत्वलिङ्गेन द्वादशाहस्य विध्यन्तो भवति । तत्र—आद्यन्तौ प्रायर्णयोदय-
नीयौ वर्जयित्वा मध्यवर्तिनो दशरात्रस्य विध्यन्तो द्विरात्रादिविकृतिष्वतिदेष्टव्यः, इति
द्वादशाध्याये वक्ष्यते । तथा सत्यत्र दशरात्रो दशकृत्वोऽभ्यस्यमानः प्रत्यहमुक्थ्यस्तोत्रेण
समाप्यमानः शतोक्थ्यनामतामापद्यते । एवमितरत्रापि योज्यम् ॥

(पञ्चमे—शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमात्स्तोत्रोपचयाधिकरणे
सूत्रे १०-११)

गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ एकाहाद्वा

तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिर्गणादेकाहतोऽथ वा ॥

आद्यो गणविकारत्वादन्योऽत्र स्तोत्रजन्मतः ॥ ६ ॥

पूर्वोदाहृते शतोक्थ्ये, शतातिरात्रे च स्तोत्रवृद्धिरपेक्षिता तथा । हि—ज्योति-

* शाबरभाष्ये, ख. च. ज. झ. ज. एतत्केषु च, यकारविहिष्ट एवेदंशब्दो दृश्यते ।
क. पुस्तके, भाष्यीयधातुवत्तौ च—“उक्थं दशरात्रियात्परं सप्त । “प्रातृताद्वचिरितिचिन्म्यः कथः”
इति कथः ? इति वचधातुग्रन्थे च, यकाररहित एवोक्थशब्दो दृश्यते ॥

ष्टोमः सप्तसंस्थः । तत्राग्निष्टोमः प्रथमसंस्था । तत्र द्वादश स्तोत्राणि । प्रातःसवने—बहि-
ष्पवमानस्तोत्रमेकम्, चत्वार्याज्यस्तोत्राणि । माध्यंदिनसवने—माध्यंदिनः पवमान एकं
स्तोत्रम्, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि । तृतीयसवने—आर्भवः पवमान एकं स्तोत्रम्, यज्ञाय-
ज्ञियसामसाध्यमग्निष्टोमस्तोत्रमपरम्, तेन स्तोत्रेणायं प्रकृतिरूपो यज्ञः संतिष्ठते । तद्वि-
कृतिषु प्रथमायामग्निष्टोमस्तोत्रादूर्ध्वं त्रीण्युक्थ्यस्तोत्राणि भवन्ति । तैः सा विकृतिः संति-
ष्ठते । ततोऽप्यूर्ध्वं षोडशेन स्तोत्रेणान्या विकृतिः संतिष्ठते । एवं विकृत्यन्तरेषु द्रष्टव्यम् ।
तस्मात्—समाप्तिनिमित्तान्यग्निष्टोमोक्थ्यषोडश्यतिरात्रादिनामानि । एतदेवोपजीव्य पूर्वा-
धिकरणे द्वादशाहगतानामहामुक्थ्यादिनामसंभवात्तदीयदशरात्रविध्यन्तः शतोक्थ्यादावति-
दिष्टः । तस्य च दशरात्रस्याऽऽद्यन्तौ द्वावग्निष्टोमौ तथासति दशकृत्वस्तदभ्यासे विंशति-
राग्निष्टोमाः संपद्यन्ते तेषामुक्थ्यत्वं संपादयितुं प्रत्यग्निष्टोममुक्थ्यनामकं स्तोत्रं वर्धनीयम् ।
अन्यथा शतोक्थ्यत्वं न स्यात्, किंत्वशब्दियुक्थ्यत्वमेव स्यात् । एवं सति—अतिरात्रेऽपि
प्रत्यहमतिरात्रत्वप्रयोजकं स्तोत्रं वर्धनीयम् । तत्र गणत्वेन द्वादशाहविकारत्वात्तदीयस्तो-
त्रातिदेशः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उक्थ्यादिस्तोत्राण्येकाहज्योतिष्टोम उत्पन्नानि । तस्मात्—एकाहाद्यथा
द्वादशाहेऽतिदिश्यन्ते । तथा शतोक्थ्येऽप्येकाहादेवातिदिश्यन्ताम् । अन्यथा “ भिक्षुको
भिक्षुकान्तराह्निपते ” इति स्थाय आपतेत् । या त्वतिदेशपरम्परा तत्र तत्रोदाहृता, तत्र
सर्वत्र प्रबलं लिङ्गमुपन्यस्तम् । इह तु गणत्वमहर्गतम्, न तु स्तोत्रगतम् । तस्मात्—
द्वादशाहीयस्तोत्रगतान्विशेषानुपेक्ष्य तद्विशेषरहितानि स्तोत्राणि ज्योतिष्टोमादतिदे-
ष्टव्यानि ॥

(षष्ठे—गायत्रीषूत्पत्तिगायत्रीणामतिदेशाधिकरणे सूत्राणि १२-३६)

गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रवृत्त्यधिका-
रात्, संख्यात्वादग्निष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम्
॥ १२ ॥ तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम्
॥ १३ ॥ न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥
एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥ गुणाद्वा द्रव्य-
शब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ गोत्ववच्च

समन्वयः ॥१७॥ संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥१८॥
 इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥ द्रव्यान्तरे निवे-
 शादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥२०॥ अशास्त्रलक्षण-
 त्वाच्च ॥ २१ ॥ उत्पत्तिनामधेयत्वाद्भक्त्या पृथ-
 कसतीषु स्यात् ॥ २२ ॥ वचनमिति चेत् ॥२३॥
 यावदुक्तम् ॥ २४ ॥ अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि
 संख्याविधानम् ॥ २५ ॥ ऋगुणत्वान्नेति चेत् ॥
 ॥ २६ ॥ तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥ गुणा-
 वेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥ निष्पन्नग्रहणान्नेति चेत् ॥
 ॥ २९ ॥ तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥ यदि वाऽवि-
 शये नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छब्देष्वपि प्रसिद्धः
 स्यात् ॥ ३१ ॥ दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥
 तथा शरेष्वपि ॥ ३३ ॥ भक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥
 तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥ अर्थस्य चासमाप्तत्वात्
 तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

अहर्गायत्रमित्यत्र वर्णलोप ऋचोऽथवा ॥

आद्यः संख्योक्तितो मैवं गद्यादौ तत्प्रसङ्गतः ॥ ७ ॥

“वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत” इति श्रुतम् । तत्रेदमपरमास्नातम्—“गाय-
 त्रमेतदहर्षवति” इति । तस्मिन्नेकाहे बृहस्पतिसवरूपे प्रकृतिभूताज्ज्योतिष्टोमान्नानाछन्दांसि
 त्रिष्टुवादीन्यातिदिष्टानि । तेष्वाधिकाक्षराणि विलोप्य चतुर्विंशत्यक्षराणि परिशेष्य गाय-
 त्रीत्वं संपादनीयम् । कुतः—“चतुर्विंशत्यक्षरा गागत्री” इत्यक्षरसंख्यायास्तच्छब्दप्रवृ-
 त्तिनिमित्तत्वश्रवणात् । इति चेत् ॥

भैवम् । अतिप्रसङ्गात् । कविभिर्निर्मिते गद्ये, तत्तद्देशीयभाषासु च तथाक्षरसंख्यया
 गायत्रीत्वं केन वार्येत । तस्मात्—दशतय्यामुत्पन्नासु चतुर्विंशत्यक्षरास्त्वृक्षु वर्तमानः
 कश्चिदवान्तरजातिविशेषस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मात्—तासामृचामागमः कर्तव्यः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमा-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	६	५२५
सूत्राणि	३६	१५०३
(अथ चतुर्थः पादः)		

(प्रथमे—दर्विहोमस्य कर्मनामधेयताधिकरणे सूत्रम्—)

दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमो गुणो नाम वा गुणो दधिहोमवत् ॥

गुणासंभवतो लोकवेदयोर्नाम तद्भवेत् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते—“यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात्” इति । तत्र ‘दर्व्या होमो दर्वि-
होमः’ इति तृतीयासमासे सति “दध्ना जुहोति” इत्यादाविव होमानुवादेन गुणविधित्वसं-
भवाद्दर्व्याख्यो गुणो विधीयते । इति चेत् ।

मैवम् । न तावल्लोके स्थालीपाकाष्टकादिहोमे दर्विगुणोऽपि विधातुं शक्यः । लौकिक-
शिष्टाचारादेव तत्र साधनप्राप्तेः । नापि वेदसिद्धांश्चिह्नोन्नारिष्ठादिहोमे, तत्र विहितजु-
ह्वादिबाधप्रसङ्गात् । तस्मात् ‘दर्विहोमः’ इति कर्मनामधेयम् ॥

(द्वितीये—दर्विहोमस्य लौकिकवैदिकोभयकर्मनामधे-
यताधिकरणे सूत्रे २-३)

स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदाख्यत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

लौकिकस्योत सर्वस्य नामाऽऽद्योऽम्बष्ठवाक्यतः ॥

निमित्तसाम्बाद्वेदेऽपि तदुक्तेः सर्वनाम तत् ॥ २ ॥

“अम्बष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मणः” इति स्मृतावम्बष्ठस्वामिके स्मार्तहोमे तत्प्रयो-
गालौकिकस्यैव होमस्य तन्नाम । इति चेत् ।

मैवम् । ‘द्वयां होमो दर्विहोमः’ इति प्रवृत्तिनिमित्तस्य लौकिकवैदिकयोः समानत्वात्
“दर्विहोमं कुर्यात्” इति श्रुत्युक्ते वैदिकहोमनामलिङ्गत्वाच्च सर्वस्यैव होमस्यैतन्नाम ।

(तृतीये—दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयताधिकरणे—सूत्रम्—)

जुहोतिचोदनायां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

यजतेरपि नाम स्याज्जुहोतेरेव वाऽग्रिमः ।

अविशेषेण मुख्यत्वाज्जुहोतेर्लक्षणाऽन्यथा ॥ ३ ॥

तन्नाम जुहोतिचोदनानां यजतिचोदनानां च भवितुमर्हति । कुतः—विशेषाश्रवणात् ।
इति चेत् ।

मैवम् । जुहोतिचोदनासु होमशब्दस्य मुख्यत्वात् । यजतिचोदनानां तन्नामत्वे लक्षणा
स्यात् । तस्मात्—जुहोतिचोदनानामेव नाम ।

(सिंहावलोकितन्यायेन पुनरपि प्रथमाधिकरणशेषमूतान्येव सूत्राणि ९—९

द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ न

लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चान्यार्थ-

विधानात् ॥ ६ ॥ दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥ उक्तश्रवार्थसंबन्धः ॥ ९ ॥

(चतुर्थे—दर्विहोमशब्दस्यापूर्वताधिकरणे सूत्राणि १०—२८)

तस्मिन्सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ न वा

स्वाहाकारेण संयोगात्, वषट्कारस्य च निर्देशात्,

तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ शब्दान्तरत्वात्

॥ १२ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ उत्तरार्थस्तु

स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा पुनः-
 प्रवृत्तिलिङ्गदर्शनात्प्रशुवत् ॥ १४ ॥ अनुत्तरार्थो
 वाऽर्थवत्त्वात्, आनर्थक्याद्धि प्राथम्यस्योपरोधः
 स्यात् ॥ १५ ॥ न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥
 उक्तं समवाये पारदौर्बल्यम् ॥ १७ ॥ तच्चोदना
 वेष्टेः प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्यात् ॥ १८ ॥ शब्दसा-
 मर्थ्याच्च ॥ १९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥ तत्रा-
 भावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थे स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥
 विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥ न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थे
 च समाधानं नानात्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥ येषां
 वाऽपरयोर्होमः, तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥
 तत्रौषधानि चोद्यन्ते, तानि स्थानेन गम्येरन्
 ॥ २५ ॥ लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥ प्रति-
 पत्ती तु ते भवतः, तस्मादतद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥
 संनिपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्यु-
 त्पत्तिव्यवस्थानादर्थस्यापरिणेत्याद्वचनादतिदेशः
 स्यात् ॥ २८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

दर्विहोमे सोमधर्मा अपूर्वत्वमुताग्रिमः ।

अव्यक्तेर्यज्यमावाञ्च स्वाहोक्त्यादेरपूर्वता ॥ ४ ॥

जयाभ्यार्ताननारिष्ठादिषु दर्विहोमेष्ट्यत्तिवाक्ये देवतया अश्रवणादव्यक्तिलिङ्गेन सोम-
 धर्माः कर्तव्याः । इति चेत् ।

मैवम् । सोमे श्रुतस्य यजतिलिङ्गस्यात्रामावात् । किंच “पृथिव्यै स्वाहा । अन्त-

रिक्षाय स्वाहा" इति दर्विहोममन्त्रेषु स्वाहाकार आम्नातः । स च सोमविध्यन्तातिदेशो विरुद्धः
ध्येत । तेन स्वाहाकारविरोधिना वषट्कारस्य प्राप्यमाणत्वात् । किं चोदाहृतैर्मन्त्रगत-
चतुर्थ्यन्तैः पदैर्देवतासमर्पणान्नास्त्यव्यक्तत्वम् । तस्मात्—दर्विहोमानामपूर्वकर्मत्वान्नास्ति
तत्र कस्यापि विध्यन्तस्यातिदेशः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरेऽष्टमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	४	१२९
सूत्राणि	२८	१५३१

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(अथ नवमोऽध्यायः)

अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये समाप्तो नवमे पुनः ॥

अतिदिष्टपदार्थानामूहानूहविचारणा ॥ १ ॥

अष्टमनवमयोरध्याययोरनेन पूर्वोत्तरभाव उपजीव्योपजीवकरूपेणोपन्यस्तः । मन्त्रसाम-
संस्कारेष्वतिदिष्टपदार्थेषु यत्रास्त्यूहः, यत्र च नास्ति, तदुभयमत्र विचार्यम् । उहस्य
लक्षणमेवमाहुः—

“ प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः ।

उहः प्रयोगो विकृत उह्यमानतयोदितः” इति ॥

(प्रथमे—अग्निहोत्रादिषूक्तानां धर्माणामपूर्वप्रयुक्त-
त्वाधिकरणे सूत्रम्—)

यज्ञकर्म प्रधानम्, तद्धि चोदनाभूतम्, तस्य
द्रव्येषु संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

इष्ट्यग्निहोत्रसोमानां धर्मः किं यजयेऽथवा ॥

अपूर्वायात्र निर्णीतिः स्मार्थते सप्तमोदिता ॥ २ ॥

सप्तमस्याऽऽद्याधिकरणेऽवघातादीनां धर्माणां यज्यन्वयं निराकृत्यापूर्वान्वयो निर्णीतः ।
स एवात्रोहारम्भोपयोगित्वेन स्मार्थते । यदि यज्यर्थाः स्युः, तदा सर्वे सर्वत्रोपदिश्यन्ते,
न त्वतिदेशः काप्यस्ति । ततोऽतिदिष्टपदार्थविषय उहो नाऽऽरम्भ्यत । अपूर्वार्थत्वे तु
प्रकरणनियमितत्वादश्रुतधर्मकंप्रतिदेशादूह आरम्भणीयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

अवघातं ब्रीहिरूपं विवक्षयेत न वा श्रुतेः ॥

आद्यः साधनतामात्रमवर्ज्यत्वाद्विवक्षयते ॥ ३ ॥

“ब्रीहीनवहन्ति” इत्यत्र ब्रीहीणां स्वरूपं श्रूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथामति “नैवार-
श्चरुमवति” इत्यत्र नीवाराणां प्रयोगे मोहः । यदा ब्रीहिष्वेव नियतोऽवघातो ब्रीहिनि-
वृत्तौ निवर्तते, तदा कुत उहावसरः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ब्रीहिरूपविवक्षामपि ब्रीहिगतोऽप्यधनत्वाकारो न वर्जयितुं शक्यः ।
अथानवघातवैध्यावसरः । ततोऽपूर्वाधनत्वाकारोऽवश्यं विवक्षितव्यः । तत्र

१ क. ख. ‘योः पू’ । २ ज. झ. ‘दार्थोत्तर’ । ३ ज. ‘णोविधा’ । ४ अ. ‘योग उहः ।

ब्रीहिस्वरूपस्यापि विवक्षायां गौरवं स्यात् । तदविवक्षायां तु नीवारणामपि विहितत्वेनापूर्वसाधनत्वाकारसद्भावादवघातविषयत्वेनोहः सिध्यति ॥

तृतीयवर्णकमारचयति—

नापूर्वस्य निमित्तत्वमस्ति वा, न प्रयोक्तुतः ॥

अस्ति शाब्दप्रयोक्तृत्वमार्थिकी तु निमित्तता ॥ ४ ॥

अवघातप्रयोजनानुष्ठाननिमित्तत्वमपूर्वस्य नास्ति । कुतः—अपूर्वस्य प्रयोजकत्वात् । निमित्तत्वप्रयोजकत्वयोः सिद्धसाध्यरूपेण विरुद्धत्वात् । यस्मिन्विद्यमाने क्रियते, तन्निमित्तम् । यस्य सिद्धार्थं क्रियते, तत्प्रयोजकम् । वर्णिता चापूर्वस्य सप्तमौघाधिकरणनिर्णयस्मारणेन प्रयोजकता । ततो यजतेर्निमित्तत्वं वक्तव्यम् । तथासति यजतिवद्ब्रीह्यादिस्वरूपस्यापि निमित्तत्वेन तदभावे सत्यवघाताभावाब्रीवाराद्यहो नास्ति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अपूर्वस्य शाब्दं प्रयोजकत्वं सप्तमे वर्णितम् । इह तु—आर्थिकी निमित्तता वर्ण्यते । यद्यपि स्वरूपेण साध्यमपूर्वम्, तथाऽपि मनसि विपरिवर्तमानत्वाकारेण सिद्धत्वमप्यस्ति । अतो यजेर्निमित्तत्वाभावात्तदृष्टान्तेन ब्रीहिस्वरूपस्याप्यनिमित्तत्वाब्रीवाराद्यहः संभवति ॥

(द्वितीये प्रोक्षणस्यापूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्रे २—३)

संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं स्यात्

॥ २ ॥ तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसं-

बन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थ-

त्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

मुसलाद्युक्षणं हन्त्ये स्यादपूर्वाय वोक्तिः ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो व्यर्थं तत्स्यादिहान्यथा ॥ ५ ॥

“ प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामवहन्ति ” इति श्रूयते । तत्र—प्रोक्षणमुलूखलमुसलद्रव्यद्वारा हन्यर्थः । कुतः—वाक्येन तच्छेदत्वप्रतीतिः । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रकरणेनापूर्वशेषत्वादगमात् । न च—वाक्यं प्रकरणाद्वर्तीयः—इति वाच्यम्, अपूर्वशेषत्वाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पूर्वपक्षे—यत्रावघातः, तत्रैव प्रोक्षणम् । तथा सति नैर्ऋतचरौ “ कृष्णानां ब्रीहीणां नखनिर्भिन्नाजाम् ” इति श्रुतेषु नखेषु प्रोक्षणं नोद्यते । सिद्धान्ते तु—अपूर्वस्य प्रयोजकवादस्ति तत्रोहः ॥

१ ख. च. ज. ‘स्ति शब्दात्यक्षेक’ । ज. झ. ‘स्ति शब्दे प’ । २ ख. ‘मादधि’ । ज. झ. ‘माधि’ । ३ ख. ज. ‘लाम्युक्ष’ ।

(वर्णकान्तरे (उच्चावचध्वनेः परमापूर्वाप्रयुक्तताधिकरणे) सूत्रम्—)

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्र-
युक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

मन्द्रादिकमपूर्वायापरायोवान्तराय वा ॥

फलादाद्यो नो संमं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥ ६ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ यावत्या वाचा कौमयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयत, मन्द्रं प्रायणीयायाम्, मन्द्रतरमातिथ्यायाम्, उपांशूपसस्तु, उच्चैरग्नीषोमीये ” इति । तत्र ध्वनेरुच्चावचीभावः परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्त्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अवान्तरापूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वं, परमापूर्वजननद्वारेण फलसंबन्धात् । समाने च फलवत्त्वे संनिवृष्टलक्षणया निर्णयः । तथा हि—दीक्षणीयादिशब्दा अङ्गकर्म-वाचिनः । न च—मन्द्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम्, अपूर्वप्रयुक्ते निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्रैव वाक्यगतमवान्तरापूर्वं संनिवृष्टम् । तद्वा-रकं परमापूर्वं विप्रकृष्टम् । तस्मात्—अवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगत—त्रैधातवीयायामूहाभावः फलम् । तथा हि—अश्वमेधे समाम्नायते—“ त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ” इति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः स्यात्, ततस्तस्योपकारविशेषनिबन्धन इति तत्कार्यापन्नायां त्रैधातवीयायामूहो भविष्यति । अथ—आग्नावैष्णवापूर्वप्रयुक्तः, तदा त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति । किंतु—अन्यदेवेति नास्त्यूहः ॥

(तृतीये—फलदेवतासंबन्धधर्माणामप्यपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्रे ४-६)

फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ न चोदनातो हि ताद्गुण्यम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अगन्मादेः स्वर्गदेवौ हेतू यद्वाऽत्र चोदितम् ॥

आद्यो लिङ्गान्मैवमङ्गस्यापूर्वाकाङ्क्षितत्वतः ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ—“ अग्नं सुवः ”—इत्येकः । “ अग्नेरहमुज्जितिम-नूज्जेवम् ” इत्यपरः । तयोरुभयोः स्वर्गदेवौ क्रमेण प्रयोजकौ । कुतः—तल्लिङ्गदर्श-

नात् । तथा सति “ सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ” इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावात्तास्त्यूहः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलवत्त्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
तेतो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विकृतौ ‘ अगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमुज्जि-
तिमनूजेषम् ’ इत्येव मन्त्रयोरस्त्यूहः ॥

(चतुर्थे—धर्माणामदेवताप्रयुक्तत्वाधिकरणे सूत्राणि ६—१०)

देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य तदर्थत्वात्

॥६॥ आर्थपत्यात् ॥७॥ ततश्च तेन संबन्धः ॥८॥

अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं स्यादगुणत्वे देव-

ताश्रुतिः ॥९॥ अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि

स्यात्तस्य प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

देवः प्रयोजकोऽपूर्वं वाऽऽद्योऽस्य फलदत्वतः ॥

न विधेये गुणो ह्येषोऽपूर्वस्य फलितोचिता ॥ ८ ॥

“ आग्नेयोऽष्टाकपालः ”—इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु धर्माणामन्यादिर्देवः प्रयोजकः ।
कुतः—यागेन पूजिताया देवतायाः फलप्रदत्वात् । संभवति हि फलप्रदत्वं मन्त्रार्थवादा-
दिभ्यो विग्रहादिपञ्चकावगमात् । विग्रहः, हविःस्वीकारः, तद्भोजनम्, तृप्तिः, प्रसादश्च,
इत्येतच्चैतनस्योचितं पञ्चकम् । “ सहस्राक्षो गोत्रभिद्वज्जबाहुः ”—इति विग्रहः ।
“ अग्निरिदं हविरजुषतः ” इति हविःस्वीकारः । *अद्धीदिन्द्र प्रस्थिते मा हवींषि ”—
इति हविर्भोजनम् । “ तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति ” इति तृप्तिः—प्रसादौ ।
ततः सेवितराजादिवत्पूजितदेवतायाः फलप्रदत्वेन प्राधान्यात्सैव धर्माणां प्रयोजिका । तथा
सति यत्र सौर्यादावग्निर्नास्ति, तत्र—अग्निदेवतायां नियता धर्मा एव तावन्नातिदिश्यन्ते,
कुतस्तत्रोहस्य प्राप्तिः । इति पूर्वपक्षः ॥

किं देवतायाः फलप्रदत्वलक्षणं प्राधान्यं शब्दादापाद्यते, वैस्तुसामर्थ्याद्वा । नाऽऽद्यः,
“ स्वर्गकामो यजेत ” इति शब्देन विधेयस्थं यागस्य फलप्रदत्वावगमात् । द्रव्यदेवते तु
सिद्धत्वेन सिध्यन्हे । तत्र यथा द्रव्यस्य विधेयं प्रति गुणत्वम्, तथा देवताया अपि ।

* “ अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य ” इति शावरभाष्ये ।

१ ज. °तोऽपूर्व° । २ ज. झ. ह्येषोऽपूर्व° । ३ ज. देवकर्मसु । ४ ज. वसुमा° । ५ क. ख.
ज. ‘स्य फ°’ ।

यदि यागस्य कालान्तरभाविकलं प्रति व्यवहितत्वम्, तर्हि तत्साधनभूता देवता ततोऽपि व्यवहिता, का तर्हि फलस्य गतिः । 'अपूर्वम्' इति वदामः । तच्च श्रुत्या शून्यार्थ-पत्त्या वा प्रतीयमानत्वाच्छाब्दमिति तस्य फलप्रदत्वमुचितम् । नापि—वस्तुतामर्थ्या-देवस्य फलप्रदत्वम्, विग्रहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्मन्त्रार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्याभावात् । अन्यथा "वनस्पतिभ्यः स्वाहा । मूलेभ्यः स्वाहा" इत्यादिमन्त्रेष्वपि देवत्वं विग्रहादिपञ्चक-युक्तं कल्प्येत । तच्च प्रत्यक्षविरुद्धम् । ततो न राजादिवत्फलप्रदत्वम् । किंच—विग्रहा-दिमदेवतावाद्यपि न विना कर्मणा फलमभ्युपैति । ततः—प्राप्ताप्राप्तविवेकेनोभयवादिभि-द्धस्य यागस्यैव फलप्रदत्वमस्तु । किंच—मातापितृगुर्वादिशुश्रूषायां विनाऽपि देवतां फलप्रदत्वमुभयवादिसिद्धम् । तस्मात्—फलप्रदमपूर्वमेव धर्माणां प्रयोजकम् । तथा सत्य-ग्न्यादिदेवतामावेऽप्यपूर्वप्रयुक्तधर्माणामतिदेशादस्ति तत्रोहस्यावकाशः ॥

(पञ्चमे—प्रोक्षणादीनामपूर्वप्रयुक्तताधिकरणे सूत्राणि ११-१९)

द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥
 अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥
 अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य च
 गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥
 तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥
 तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥ नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥
 अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥ तुल्येषु नाधिकारः
 स्यादचोदितश्च संबन्धः । पृथक्सतां यज्ञार्थेनाभि-
 संबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणभारचयति—

ब्रीह्यादयः प्रयोक्तारोऽपूर्वं वा प्रोक्षणादिषु ॥

वाक्यश्रुतिभ्यामाद्यः स्याच्चोदिताकाङ्क्षयाऽन्तिमः ॥ १९ ॥

" ब्रीहीन्प्रोक्षति " इत्यत्र वाक्येन द्वितीयाश्रुत्या च प्रोक्षणे ब्रीहिस्वरूपं प्रयोजकम् ।
 इति चेत् ॥

मैवम् । फलवत्त्वेन कर्तव्यतया चोदितस्यापूर्वस्थेति कर्तव्यतायामाकाङ्क्षा भवति ।
 ग्रीहस्वरूपं तु सिद्धत्वाच्च कर्तव्यतया चोद्यते, किंतु—गुणत्वेन । ततो द्रव्यस्वरूपस्य
 नेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा । तस्मात्—वाक्यश्रुती उपेक्ष्य प्रकरणादपूर्वस्य प्रयोजकत्वमेवेष्ट-
 व्यम् । न च—अपूर्वप्रयुक्ते ह्येवादौ प्रोक्षणस्यातिप्रसङ्गः, प्रकृतापूर्वाय हविराकारस्य
 विवक्षितत्वात् । सप्तमस्य प्रथमाधिकरणे—संनिपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च सामा-
 न्येनापूर्वप्रयुक्तत्वमतिदेशरश्मसिद्धये वर्णितम् । तदेवान्नापि प्रथमाधिकरणस्य प्रथमवर्णकं
 उद्धारय्यसिद्धये स्मारितम् । द्वितीयवर्णके—पुनः संनिपत्योपकारिणां विशेषाकारेण
 साधितम् । पुनरपि दाढ्याय द्वितीयाधिकरणस्य प्रथमवर्णके, तृतीय—पञ्चमाधिकरणयोश्च
 क्रमेण वाक्यं लिङ्गं श्रुतिं चोपनीव्य प्रवृत्तास्त्रयः पूर्वपक्षा निराकृताः । अतो—न पुनरु-
 क्तिभ्रमः कर्तव्यः ।

(षष्ठे—अग्निष्टोम उपांशुत्वस्य प्राचीनपदार्थप्रयुक्तत्वाधि-
 करणे सूत्राणि २०—२९)

देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिदेशात्तस्य च तत्र
 भावात् ॥ २० ॥ यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥
 अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥ प्रणीतादि तथेति
 चेत् ॥ २३ ॥ न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥
 तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

प्राचीनोपांशुताऽपूर्वं परमेऽवान्तरेऽपि वा ।

यज्ञयोगादादिमोऽन्त्यो देशबन्धश्रुतत्वतः ॥ १० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“त्सरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमी-
 यात्, तेनोपांशु चरन्ति” इति । अत्र—उपांशुपरता परमापूर्वं संबद्धा । परमापूर्वप्रयुक्ते-
 त्यर्थः । कुतः—शकुनिग्राहकगतिन्यायेन यज्ञसंबन्धावगमात् । तथाहि—यज्ञस्य संबन्धि
 यत्किञ्चिदग्नीषोमीयात्प्राचीनमारादुपकारकं प्रधानहविःसंस्कारकं च, तस्य सर्वस्योपांशुत्वं
 विधीयते । यज्ञो नाम परमापूर्वं, तस्य यज्ञसाध्यत्वात् । येयमुपांशुत्वानुष्ठितिः, एषा त्सरा
 छद्मगतिः । यथा शकुनिं जिघृक्षतः प्रच्छन्ना गतिर्भवति, शनैः पदन्यासो दृष्टिप्रणिधानम-

१ झ. सुचादौ । ज. ध्रुवादौ । २ क. ख. छ. ज. झ. अ. “पूर्वयह” । ३ ज. झ. “पूर्व
 ५” । ४ तत्र । ५ क. ज. झ. “कन्या” । ६ ज. झ. “ज्ञस्य सा” । ७ ख. जिघृक्षोः ।

शब्दकरणं चेति तत्सर्वं शकुनिग्रहणाय । तथैव—अनुष्ठातुरुपांशुत्वानुष्ठानं छद्मगतिरूपमनु-
ष्ठानसाध्याय यज्ञशब्दनिर्दिष्टाय परमापूर्वाय । सति च परमापूर्वप्रयुक्तत्वे कुण्डपायिना-
मयनेऽप्यग्नीषोमीयपशोः प्राचीनेषूपांशुत्वस्योहः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अवान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । कुतः—देशबन्धेन श्रुतत्वात् । “अग्नीषोमीया-
त्प्राचीनं यत्किञ्चित् ’ इति मर्यादया देशलक्षिता ये पदार्थाः, ते श्रूयमाणेन वाक्येनोपां-
शुत्वसंबद्धाः प्रतीयन्ते । यज्ञसंबन्धस्तु न वाक्येन श्रूयते ‘यज्ञस्य त्सरा’ इत्यन्वयप्रतीतिः ।
न हि ‘यज्ञस्य यत्किञ्चित्प्राचीनम्’ इत्यन्वयः संभवति, ‘तस्मात्’ इत्यनेन पदेन व्यवधा-
नात् । तस्मात्—मर्यादावाच्छिन्नपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वम् । “यज्ञस्य त्सरा”
इत्यनेनार्थवादेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तमेवोपांशुत्वं प्रशस्यते । एवं सत्युदाहृतोहाभावः फलम् ।
यत्तु—द्वितीयाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके—अग्नीषोमीयात्प्राचीने दीक्षणीयादौ स्वरान्तर-
मुक्तम्, तद्दीक्षणीयादिसंयोगात्तत्रत्यप्रधानविषयम् । इदं तूपांशुत्वमङ्गविषयमिति न
विरोधः ॥

* सप्तमाधिकरणमारचयति—

प्रणीतावाग्यमे पक्षौ योजनीयौ पुरेव तौ ।

पुरा हविष्कृदाह्वानाद्ये तत्रापूर्वकारिता ॥ ११ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यज्ञं तन्निष्पन्तावध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः” इति ।
तत्र—प्रणीतासंबन्धिनि वाङ्मनियमे यज्ञसंयोगात्परमापूर्वं प्रयोजकम् । इति पूर्वः पक्षः ।

यज्ञशब्दस्य ‘तैन्निष्पन्तौ’ इत्यनेनान्वयः, न तु वाग्यमेन । ततो न परमापूर्वं प्रयो-
जकम् । तथा सति हविष्कृदाह्वाने वाग्विसर्गस्य विहितत्वात्ततः पुरा ये प्रोक्षणादिपदार्था-
स्तेष्वन्वितास्तत्रत्येन परमापूर्वेण प्रयुज्यन्ते ।

* ‘उदाहरणान्तरमारचयति’ इत्येव युक्तं प्रतिभाति । अत एवैतन्मूलभूतसूत्राणि पृथगोपल-
भ्यन्ते । शास्त्रदीपिकायामपि—षष्ठाधिकरण एव प्रणितावाग्यमस्योल्लेखः कृतः । तस्मात्—इत
आरभ्य पादसमाप्तिपर्यन्तमाधिकरणसंख्यैकोना ज्ञातव्या । तथा सत्येव शावरभाष्यशास्त्रदीपिक्योर-
धिकरणसंख्यातुल्यत्वं भवति ।

१ झ. अ. च परमापूर्वसंबन्धे हि यज्ञस्य यः प्राग्भागः, तद्धर्मः सन्परमापूर्वप्रयुक्तं ततो विहि-
तिषु तद्गङ्गारम्यके प्राकृतोऽपदार्थ ऊहितव्यो भवति । प° । २ क. यज्ञतन्निष्पत्ताव° । ख. यद्-
ध्वर्युयजमानौ वाचं यच्छतः, तत्प्रजापतिभूयं गतौ यज्ञं तन्वाते, तस्मात्प्रगीताः प्रणेभ्यन्यावं
यच्छति” इ° । अ. यज्ञतन्त्र निष्पत्ताव° । ३ क. तन्निष्पत्तौ । अ. तन्त्रनिष्पत्तौ । ४ ज. वाग्यमे° ।

(अष्टमे-इष्टकासु सकृद्विकर्षणायनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २६-२८)

अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संघातात्पौर्णमासीवत् ॥ २६ ॥

अग्नेर्वा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकर्षप्रोक्षणे कार्ये प्रतीष्टकमुतैकधा ॥

आद्योऽवयव्यसत्त्वेन मैवं भूदेशसत्त्वतः ॥ १२ ॥

“इष्टकामिरग्निं चिनुते” इति श्रुतम् । तत्रेदमाज्ञायते—“मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । वेत-
सशाखायाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति । हिरण्यशकलसहस्रेणाग्निं प्रोक्षति । दध्ना मधुमिश्रे-
णाग्निं प्रोक्षति” इति । ‘शाखाग्रे मण्डूकं बद्ध्वा तेन विकर्षति’ इत्यर्थः । ते च विकर्षण-
प्रोक्षणे प्रतीष्टकं कर्तव्ये । कुतः—चिताभ्य इष्टकाभ्यः पृथगाग्निशब्दार्थस्य कस्यचिदवय-
विद्रव्यस्याभावात् । इति चेत् ।

मैवम् । उपहिताभिरिष्टकाभिः संयुक्तस्यै प्रदेशस्यावयविद्रव्यत्वात् । तस्य चाग्न्या-
धारत्वेनाग्निशब्दार्थत्वम् । तस्मात्—अग्नेरेकत्वात्सकृदेव विकर्षणप्रोक्षणे कुर्यात् ।

(नवमे-उत्तमान्यानामह्नां पत्नीसंयाजसंस्थाधिकरणे सूत्राणि २९-३२)

पत्नीसंयाजान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ॥ ३० ॥ अनुवासे वा दीक्षा

यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥ ३१ ॥ स्याद्वाऽनारभ्य

विधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंयाजसंस्था किं सर्वेष्वन्त्येतरेषु वा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्योऽसंस्थितत्वोक्तिलिङ्गतः ॥ १३ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“पत्नीसंयाजान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते” इति । तत्र—द्वादशसं-
ख्याकेषु सर्वेष्वहःसु पत्नीसंयाजान्तं कर्माहृष्टायावशिष्टं हारियोजनादिकं त्याज्यम् ।
कुतः—‘एतावत्सु पत्नीसंयाजैः समाप्तिर्नैतरेषु’ इति । विशेषनियामकभावात् । इति चेत् ।

मैवम् । असंस्थितत्ववाक्योक्तिलिङ्गेन प्रागुत्तमाह्ना यानीतराण्यहानि तेषु पत्नी-

संयानान्तत्वं व्यवतिष्ठते । तथाहि—“पत्नीसंयानान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते” इत्यस्य विधेः शेष एवमान्नायते—“न बहिर्नुप्रहरत्यसंस्थितो हि तर्हि यज्ञः” इति । तत्र पत्नीसंयानैः संबंधामहं समासावसंस्थितत्वं व्याहन्यते । तस्मात्—“संतिष्ठते” इति संशब्दो न समासिवचनः, किं तर्हि सत्येव तदहःसंबन्धिकर्तव्यशेषे व्यापारोपरममात्रं ब्रूते । अयं च कर्तव्यशेषश्चरमेऽहन्यनुष्ठातव्यः । तथा सति—द्वादशानामहं विहितः सहप्रयोगोऽनुगृहीतो भवति । तथाहि—“द्वादशाहेन यजेत” इति सहप्रयोगो विहितः । अत एव इक्षोपसदादिकं तन्त्रेणानुष्ठीयते । तत्र प्रथममहः पत्नीसंयानान्तमनुष्ठाय हारियोजनादिकं बहिर् प्रहरणान्तं कर्तव्यत्वेनावस्थाप्य द्वितीयमहः प्रक्रमेत । एवमुत्तरत्रयापि । तत्र सर्वत्रावशिष्टं कर्तव्यमुत्तमेऽहन्यनुष्ठातव्यम् । तथा सत्युपक्रमैक्यवदुपसंहारस्याप्येकत्वाद्विहितः सहप्रयोगः सिध्यति । एकैकस्याहः पत्नीसंयानैः समाप्तौ भिक्षाः प्रयोः ... प्रसज्येरन् । यत्तु—दशमस्याहो मानेनमग्रेण समापनम्, तद्वचनिकम् । तस्मात्—उत्तमव्यतिरिक्तानामेवाहं पत्नीसंयानानन्तरं व्यापारोपरमः ।

(दशमे—सामिधेनीनामभ्यासस्य स्थानधर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात्स्थानधर्मः स्यात् ॥३३॥

दशमाधिकरणमारचयति—

त्रिरनुक्तिर्ऋचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽग्रिमः ।

स्त्रीलिङ्गत्वाद्वा तस्यातिपदिकप्रबलत्वतः ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“त्रिः प्रथमान्वाह” इति । सोऽयं त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य “प्र वो वाजा” इत्यृग्विशेषस्य धर्मः । कुतः—“प्रथमाम्” इत्यस्य एदस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वाक्यपरत्वोपपत्तेः । इति चेत् ।

नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनष्टाप्सत्यादापि पूर्वपठितस्य स्थानवाचिनः ‘प्रथम’ इत्यस्य पातिपदिकस्य प्रबलत्वात् । अतो विकृतिष्वन्यस्या अप्यूचः प्रथमस्थाने पठितायास्त्रिरभ्यासः कर्तव्यः । स्थानान्तरे पठिताया “प्र वो वाजा” इत्यस्यो ऋचो नास्त्यभ्यासः ।

(एकादशे—आरम्भणीयेष्ट्यधिकरणे सूत्रे ३४-३५)

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया

॥ ३४ ॥ सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरा-
रम्भो यावज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥

एकादशाधिकरणे (यावज्जीवदर्शपूर्णमासयोरारम्भणीयेष्टेः सकृदनुष्ठानाङ्गीकर्तृ—)
वृत्तिकारमतमारचयति—

प्रतिप्रयोगमारम्भयजिरस्ति न वाऽस्त्यसौ ॥

अङ्गत्वेन, न तत्सर्वधर्म आधानवद्भवेत् ॥ १५ ॥

“आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारिप्समानः” इति विहितेयमारम्भणी-
येष्टिर्दर्शपूर्णमासयोर्यावज्जीवप्रावर्त्यमानयोः प्रतिप्रयोगमवर्तनीया । कुतः—प्रयाजादिवद-
ङ्गत्वात् । इति चेत् ।

नैतद्युक्तम् । कुतः—सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । ‘यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्यौ’ इत्यव्यवसाय आरम्भः । स चैक एव । तेन चाऽऽरम्भेण प्रयुक्तेयमिष्टिः ।
तस्मात्—नाऽऽवर्तनीया । यथा—आधानं सर्वक्रतुसाधारणत्वात्सकृदेव कर्तव्यम्, तद्वत् ।
आधानस्य सकृदनुष्ठानमेकादशस्य तृतीयपादे वक्ष्यते ।

(‘आरम्भणीयेष्टेः पुरुषार्थत्वाङ्गाऽऽवृत्तिः’ इति) स्वकीयं मतमारचयति—

अन्वाधानाङ्गमारम्भो यद्वा पुरुषसंस्कृतिः ॥

फलवत्त्वाद्वादिभ्योऽन्त्यः पुंयोगाङ्ग पृथक्फलम् ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोरन्वाधानस्य प्रथमपदार्थत्वेनाऽऽरम्भैरूपत्वादारम्भप्रयुक्तेयमिष्टिरन्वाधान-
स्याङ्गम् । तथा सति—यागफलेनैव फलवती स्यात् । कर्तृसंस्कारपक्षे पृथक्फलं कल्प्येत ।
तस्मात्—प्रतिप्रयोगमन्वाधानावृत्तौ तदङ्गभूतेयमिष्टिरावर्तनीया । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आरम्भो नाम पुरुषस्य प्रथमप्रवृत्तिः, न त्वन्वाधानपदार्थः । अतो नान्वाधा-
नाङ्गम् । किंतु “वारिप्समानो निर्वपेत्” इति पुरुषसंयोगात्तत्संस्कारोऽयम् । न च—फल-
कल्पनाप्रसङ्गः, कृतारम्भस्य पुरुषस्य प्रयोगपरिगृहीतत्वेन पृथक्फलकाङ्क्षाया अमा-
धात् । ननु—एवमपि तत्तत्प्रयोगान्नौरिप्समानस्य संस्कारायाऽऽवृत्तिः स्यात् । न स्यात् ।
‘प्रयोगमौरिप्समानः’ इत्यश्रुतत्वात् । “दर्शपूर्णमासावारिप्समानः” इति हि श्रूयते ।
तयोश्चैक एवाऽऽरम्भः । तस्मात्—नास्त्यावृत्तिः ।

(द्वादशे निर्वापमन्त्रे सावित्रादिपदानामनूहाधिकरणे सूत्रे ३६—३७)

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्—

१ च. झ. अ. °वारप्स्यमा° । २ क. °म्मप्र° । ३ ज. झ. °मवृ° । ४ ख. च. ज. झ.
अ. आरप्स्यमा° । ५ ख. च. ज. झ. अ. °नारप्स्यमा° । ६ क. च. ज. झ. अ. °मारप्स्यमा° ।
७ ख. च. ज. झ. अ. °वारप्स्यमा° ।

त्राचोदितमप्रातं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥

ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते ॥ ३७ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सवित्रश्च्यव्याहूनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ॥

ऊहो नाविकृतस्यैव निर्वापान्वयसंभवात् ॥ १७ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापमन्त्रः श्रूयते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्दपामि ” इति । तत्र—सवित्रश्चिपूषशब्दाः कर्माणि संगतं देवतारूपमर्थमभिधातुमर्हन्ति । तथासति—दृष्टप्रयोजनलाभात् । अग्निश्च कर्मसमवेतदेवता । ततः कयाचिदपि स्युत्पत्त्या सवित्रादिशब्दैरग्निरभिधीयताम् । अथोच्येत—‘अग्निशब्देनैवाग्नेरभिधानात्पुनस्तदभिधानं व्यर्थम् । किंच—देवतान्तरेषु रुढास्ते शब्दा नाग्निमभिदध्युः’ इति । एवं तर्हि तास्मिन् देवता अग्निना साकं कर्माणि विकल्प्यन्ताम् । ततः—प्राकृतस्य मन्त्रस्य विकृतिष्वतिदेशे सति सवित्रादिशब्दस्थाने तत्तदेवतावाचकः शब्द ऊहनीयः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्रोहः कर्तव्यः । कुतः—अविकृतस्यैव मन्त्रस्य निर्वापशेषत्वेनान्वयसंभवात् । नहि—प्रकृतावग्निना सह सवित्रादिदेवतानां विकल्पः । बाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । तस्मात्—नास्त्यूहः ॥

(त्रयोदशे वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे ३८-३९)

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ न समवायात् ॥ ३९ ॥

त्रयोदशाधिकरणे (विकृतावग्निशब्दोहप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

तत्राग्निशब्दो नोह्यः स्यादूह्यो वा स्तावकत्वतः ॥

सवित्रादिवदाद्यो नो समवेतार्थवर्णनात् ॥ १८ ॥

तस्मिन्पूर्वोदाहृत एव मन्त्रे “अग्नये जुष्टम्” इत्ययमग्निशब्दो विकृतिषु नोहनीयः । कुतः—देवतान्तरवाचिसवित्रादिशब्दवदग्निशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावकत्वेन पाठात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । कर्मण्यसमवेतार्थाः सवित्रादिशब्दाः । अग्निशब्दस्त्वग्नये कर्माणि समवेतमर्थं ब्रूते । ननु—अत्र जुष्टशब्दोऽसमवेतार्थः, निर्वापपूर्वं हविषो जुष्टत्वाभावात् । तद्योगादग्निशब्दोऽपि तथा स्यात्—इति चेत् ।

१ क. च. ‘वित्रास्याहू’ । ख. ‘वित्राग्न्याहू’ २ ख. च. ज. झ. ञ. सह । ३ ज. झ. ‘व्योऽनूहः । ४ ज. झ. ञ. ‘वापः स्ता’ ।

मैवम् । 'जुष्टं यथा भवति तथा निर्दिशामि' इति क्रियाविशेषणत्वेन भवि-
ष्यजोषणपरत्वे सति समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—सौर्ये यागे 'सूर्याय जुष्टं निर्दिशामि' इत्ये-
वमूर्हनीयम् ॥

(तण्डुलनिर्वापमन्त्रे धान्यशब्दोद्बोधप्रदर्शकं) द्वितीयवर्णक्रमारचयति—
नोह्य उह्योऽथवा धान्यशब्दो नासंगतोक्तिता ॥

उह्यो लक्षणयाऽर्थस्य गोपानस्येव संगतेः ॥ १९ ॥

दृषदि पेषणाय तण्डुलावोपे मन्त्रो विहितः—“ धान्यमसि धिनुहि देवान् ” इति ।
सोऽयं धान्यशब्दोऽसमवेतमर्थं ब्रूते निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थत्वाभावात् । ततः
सवित्रादिशब्दवन्नोहनीयः । इति चेत् ॥

मैवम् । लक्षणया वृत्त्या धान्यशब्दस्य तण्डुलरूपेऽर्थे समवेतत्वात् । यथा ' गावः
धीयन्ते ' इत्यत्र मुख्यवृत्त्यभावेऽपि नासमवेतार्थत्वं लोका वर्णयन्ति । किंतु—दुग्धं
लक्षयित्वाऽर्थं समवेतमेव प्रतीयन्ति । तद्वत् । तस्मात्—शक्यानामगने—षट्त्रिंशत्सं-
वत्सरे धान्यशब्द उहनीयः । तत्र ह्येवमास्त्रायते—“ संस्थिते संस्थितेऽहनि गृहपति-
मृगयां याति, स तत्र यान्मृगान्हन्ति, तेषां तरसमयाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्ति ”
इति । तत्र—दृषदि पेषणाय मांसमावपन् “ मांसमसि धिनुहि देवान् ” इत्येवं मन्त्रमू-
हेत । न च—धा-यशब्दवैल्लक्षको मृगशब्द उहे प्रयोक्तव्यः—इति वाच्यम्, लक्ष-
णावृत्तेः प्रकृतावार्थिकत्वेनातिदेशानर्हत्वात् ॥

(चतुर्दशे-इडोपह्वानमन्त्रे यज्ञपतिशब्दस्यानूहाधिकरणे सूत्रम्—)

चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

उह्यो यज्ञपतिर्नो वा वृद्धयर्थोत्साहतोऽग्रिमः ॥

प्रत्यक्षोक्त्या कृतस्त्रमन्त्र इडार्थो नोहनं ततः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोरिडोपह्वानमन्त्रे वाक्यमेतदस्त्रायते—“दैव्या अध्वर्यव उपहूता उपहूता
मनुष्याः, य इमं यज्ञमवान्, ये च यज्ञपतिं वर्धन्” इति । ‘ ये दैव्या अध्वर्यवो यज्ञ-
मवन्ति, ये च मनुष्या यज्ञपतिं वर्धयन्ति, ते सर्वेऽप्यत्रोपहूताः ’ इत्यर्थः । अस्मि-
न्वाक्ये यज्ञपतेरभिवृद्धिकथनेनोत्साहजनेन समवेतोऽर्थः प्रतीयते । तत इडोपह्वानमन्त्रात्पृथक्कृ-

ज. झ. गृह्यामि । २ क. ख. च. ज. संगतिः । ज. झ. संगतः ३ ज. झ. 'व्दाभावात् ।
यथा 'गावः' । ४ क. शाग्यानां । ज. झ. शाक्यानां । ५ ज. 'वृद्धाक्षणिः' अपि मृ । झ.
'वृद्धाक्षणिः' । ६ ज. झ. 'ति । 'यदैव्या ।

त्याभिवृद्धयर्थे जपे मन्त्रवाक्यमिदं लिङ्गेन विनियुज्यताम् । तथासति सत्रे यज्ञपतीनां बहुधा बहुवचनान्ततया शब्द उहनीयः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रत्यक्षश्रुत्या कृतस्यो मन्त्र इडोपह्वाने विनियुक्तः । एकवाक्यत्वं च कृतस्य मन्त्र उपलभ्यते । प्रकरणं चेदभिधायाः । ततः श्रुतिवाक्यप्रकरणैर्विरोधान् लिङ्गविनिर्गोः संभवति । तदभावे च यज्ञपतिवृद्धिप्रतिपादकमवान्तरवाक्यमिडाप्रतिपादकेन महावाक्येन सहैकवाक्यतामापन्नमिडां प्रशंसति । प्रशंसा चैकवचनान्तेनापि यज्ञपतिशब्देन सिध्यतीति नास्ति सत्रे तदूहः ॥

(पञ्चदशो-प्रस्तरप्रहरणकरणसूक्तवाक्ये यजमानपदस्योहाधि-
करणे-सूत्रम्—)

विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानो नोहितव्य ऊह्यो वा नहि पूर्ववत् ॥

मन्त्रः फलप्रधानोत ऊह्यः सर्वफलित्वतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोः “सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरन्ति” इति प्रहरणकरणत्वेन विनियुक्ते सूक्तवाक्यमन्त्रे वाक्यभेददास्यते—“अयं यजमान आयुराशास्ते” इति । तत्र—पूर्वोक्तयज्ञपतिशब्दवत्सत्रेषु यजमानशब्दो नोहितव्यः । इति चेत् ।

नैवम् । वैवर्ण्यात् । तथाहि—सर्वत्र प्रकरणे मन्त्रो द्विविधः—क्रियाप्रकाशकः, फलप्रकाशकश्चेति । पूर्वोदाहृतो मन्त्र इडोपह्वानक्रियाप्रकाशकः । “उपहूतं रथंतरं सह पृथिव्या” इत्यस्मिन्ननुवाके तदुपह्वानमन्त्ररूपे सर्वस्मिन्नपि तदवभासात् । “इडोपहूता, उपहूतेडा, उपो अस्या इडा ह्यताम् । इडोपहूता दैव्या अध्वर्यव उपहूताः” इत्यादिभिरवान्तरवाक्यैरुपह्वानक्रियाया एव प्राधान्यावभासात् । तन्मध्यवर्तितं त्वेकमेव यज्ञपतिवाक्यं वृद्धिफलं गमयतीति न तस्य स्वार्थो विवक्षितः । सूक्तवाक्यमन्त्रस्तु फलमेव प्रकाशयति, न तु प्रहरणक्रियाम्, “इदं आवापृथिवी मद्रमसूत्र” इत्यस्मिन्ननुवाके सूक्तवाक्यमन्त्रे सर्वस्मिन्फलावभासात् । “अयं यजमान आयुराशास्ते, सुप्रजस्त्वभाशास्ते, उत्तरां देवयज्यामाशास्ते, भूयो हविष्करणमाशास्ते, दिव्यं धामाऽऽशास्ते” इत्यादिभिः सर्वैरेष्ववान्तरवाक्यैः फलस्यैवावभासानात् । तस्मात्—विवक्षितं फलम् । फलिनश्च सत्रेषु सर्वे यजमानाः । ततः—सर्वेषां फलसिद्धये यजमानशब्दो बहुवचनान्तत्वेन सर्वेषु सत्रेषु उहनीयः ॥

(षोडशे वर्णकद्वयसहिते सूत्राणि ४२-४४)
 असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ कर्मा-
 भावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥ न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

(षोडशाधिकरणे— { सुब्रह्मण्याह्वाननिगदे हरि- } —प्रथमवर्णकमारचयति—)
 वच्छब्दस्यानूहप्रदर्शकं }

हरिवच्छब्द उह्यः स्यान्नो वेन्द्रे समवायतः ॥

उह्यो मैवं स्तावकत्वादसता स्तुतिसंभवात् ॥ २२ ॥

ज्योतिष्टोमे सुब्रह्मण्याह्वानार्थे निगदे पठ्यते—“ इन्द्राऽऽगच्छ, हरिव आगच्छ, मेधातिथेर्देषः, वृषणश्चस्य मेने गौरावस्कैन्द्विजहल्यायै जार ” इति । साऽयं निगदो विकृ-
 तावग्निरष्टुति चोदकेनातिदिष्टः । तत्र—“ आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवति ” इत्यग्निसंबन्ध-
 विधानादिन्द्रपदं परित्यज्य ‘ अग्न आगच्छ ’ इत्यूहः कृतः । ‘ तस्मिन्निगदे यानीन्द्रप-
 दस्य विशेषणानि ‘ हरिवः ’ इत्यादिसंयुद्धचन्तपदानि तान्यप्यूहनीयानि ’ इति तावत्प्रा-
 सम् । कुतः—इन्द्र एव नियमेन समवेतस्यार्थस्याभिधानात् । अग्नौ तस्याभावात् । स
 चार्थस्तत्संयुद्धचन्तपदमनूद्य व्याचक्षाणेन ब्राह्मणेन स्पष्टीकृतः । तथा च श्रूयते—“
 हरिव आगच्छेति, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां हेष सर्व हरतीति । मेधा-
 तिथेर्मेधेति, मेधातिथिं काण्ड्यायनिं मेधो भूत्वा जहार । वृषणश्चस्य मेने इति, वृषणश्चस्य
 मेनेका नाम दुहिता बभूव, तामिन्द्रश्चक्रे । गौरावस्कैन्द्विजिति, गौरमृगो भूत्वा *
 राजानं पिबति ’ इति । एतस्यार्थस्येन्द्र एवान्वितस्याग्नावसभवात्तत्परित्यागेनाग्नेरुचि-
 तानि कानिचिद्विशेषणान्यूहनीयानि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—इन्द्रशब्दस्य कर्मसमवेतदेवताप्रकाशकत्वाच्च स्तावकत्वमित्यास्ति तस्योहः ।
 हरिवदादिशब्दा ब्राह्मणव्याख्यातगुणाभिधानद्वारेणेन्द्रं स्तुवन्ति । स्तुतिश्च विद्यमानगुणव-
 दविद्यमानेनापि गुणेन कर्तुं शक्यते । तस्मात्—अग्निस्तुतिसंभवान्नास्त्यूहः ॥

(सोमक्रयसाधनसाण्डे ‘ तस्मै शृतम् ’ इत्याद्यनूहप्रदर्शकं)
 द्वितीयवर्णकमारचयति—

उह्यं तस्यै शृतं नो वा माविवृत्त्या समन्वयात् ॥

एकाब्दायां साण्ड उहो नोहः साण्डास्तुतिर्द्वयोः ॥ २३ ॥

* ‘ गौरमृगो भूत्वा, अरण्याद्राजानं सोमं पिबति ’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ स. च. अ. वेन्द्रसं । २ ख. अ. ‘ स्कन्दजं ’ । ३ अ. एतु नियमेन समवेतस्यार्थ
 स्यादिवा । ४ ज. झ. ‘ मे । गो । गौरावस्कैन्द्विजि ’ ।

ब्रूमः—पशुशब्दस्तावन्न मन्त्रे पठितः । तथासति प्रयुक्त इदंशब्दः पुरोवर्तिनीं व्यक्तिमाचष्टे । व्यक्तिविशेषश्चाग्नीषोमीये पुमात्मक इति श्रूयमाणचतुर्थेकवचनेद्योत्यं लिङ्गमपि विवक्षितम् । तस्मात्—न मेण्यामस्त्ययं मन्त्रः । ननु—‘पशुधर्मा अग्नीषोमीय एवोपदिष्टाः, प्रकरणेन तन्नियमात् ’ इति तृतीयेऽभिहितम् । अष्टमेऽपि ‘अग्नीषोमीय-पशुः सवनीयादिपशूनां प्रकृतिः ’ इत्युक्तम् । ततो मेण्यामयं मन्त्रश्चोदकप्राप्तः । पुल्लिङ्गं चोहनीयम्—इति चेत् । एवं तर्हि कृत्वाचिन्ताऽस्तु ॥

(अष्टादशे—यज्ञायज्ञीये गिराशब्दस्य स्थान इराशब्दस्यैव कर्तव्यताधिकरणे सूत्राणि ९०—९३)

आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विकारः स्यात् ॥५०॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्यविकल्पः स्यात् ॥५१॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥ नियमो वा श्रुतिवि-

शेषादितरत्सामदृश्यवत् ॥ ५३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

इरागिराविकल्पः स्यादुतेरैवाविशेषतः ॥

आद्यो भैवं बाधपूर्वमिराया विहितत्वतः ॥ २५ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत” इति । ‘यज्ञायज्ञ’ इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् । तस्यामृचि गिराशब्दः पठ्यते—“यज्ञायज्ञा बो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे” इति । तत्र—सामगा योनिगानमधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति—“गायीरा, गिरा” इति । ब्राह्मणे तु—गकारलोपपूर्वकमाकारयकारादिकं गानं विधीयते—“ऐरं कृत्वोद्वेगम्” इति । ‘गिराशब्दे गकारलोपादिराशब्दो भवति । इरायाः संबन्धि गानमैरम् । तादृशं कृत्वा प्रयोगकाल उद्गानं कर्तव्यम्’ इत्यर्थः । तत्र—योनिगान—ब्राह्मणयोः समानबलत्वेन विशेषाभावाद्विकल्पेन प्रयोक्तव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“न गिरागिरेति ब्रूयात्’ यद्विरागिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गाता गिरि” इति गकारसहितगाने बाधमुक्त्वा गकाररहितामरापदं गेयत्वेन विधीयते । तत्पददेरि-कारस्य गानार्थमाकारो यकार इकारश्चेति त्रीन्वर्णान्प्रयुञ्जते । ततः—‘आयीरा यीरा’ इत्येव गातव्यम् ।

(एकोनविंशे-इरापदस्य प्रगीतताधिकरणे सूत्राणि ५४-५८)

अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः स्यात्
॥ ५४ ॥ यत्स्थाने वा तद्गीतिः स्यात्,
पदान्यत्वप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ गानसंयोगाच्च
॥ ५६ ॥ वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥ न
तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति-

इरापदं न गेयं स्याद्धेयं वा, गीत्यनुक्तितः ॥
न गेयं, गीयमानस्य स्थाने पातात्प्रगीयते ॥ २६ ॥

ब्राह्मणेन विहित इराशब्दो न गातव्यः । कुतः—‘ऐरम्’ इति शब्देन गीतेरनुक्त-
त्वात् । पाणिनीयेन “विमुक्तादिभ्योऽण्” [५ । २ । ६१] इति सूत्रेणैराशब्दादण्-
प्रत्ययो मत्वर्थो विहितः । तथा सति ‘इरापदोपेतं कृत्वा’ इत्येतावानेकार्थो भवति । यदि
प्रगीतेरापदसंबन्धस्तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो यकार ईकारो रेफ आकारश्चैतैः
पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्नम् — आयीरा—रूपं गीयमानेराशब्दप्रातिपदिकं भवति । तादृशप्रातिप-
दिकात्पाणिनीयेन “वृद्धाच्छः” [४ । २ । ११४] इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे सति
‘आयीरीयं कृत्वा’ इति ब्राह्मणपाठो भवेत् । तस्मात्—न गेयम् । इति प्रसं—

ब्रूमः—गीयमानस्य गिरापदस्य स्थाने इरापदं विधीयत इति पदमात्रस्य बाधः ।
गानं तु न बाध्यते । किञ्च “विमुक्तादि-” [पा० सू० ५ । २ । ६१] सूत्रेणाण्प्रत्य-
येऽपि पूर्वत्वात् “मौ छः सूक्ताद्याः” [पा० सू० ५ । २ । ५९] इति सूत्रा-
त्सामावृत्तः ‘ऐरं साम’ इत्येता भवति । सामत्वं च गीतिसाध्यम् । यदा तु “तस्य
विकारः” (पा० सू० ४ । ३ । १२४) इत्यस्मिन्नर्थेऽण्प्रत्ययः, तदानीम् ‘इराया
विकारः’ इति विग्रहो यथोक्तं गानं लभ्यते । तस्मात्—गातव्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१८	५४७
सूत्राणि	५८	१५८९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे-वर्णकद्वयसहितेऽधिकरणे सूत्रे १-२)

सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशा-

भ्याम् ॥ १ ॥ तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणे (गीतीनां सामनामताप्रदर्शकं) प्रथमवर्णकमार-
चयति—

सामोक्तिबृहदाद्युक्ती गीतायामृचि केबले ।

गाने वा, गान एवेति स्मार्थतः सप्तमोदितम् ॥ १ ॥

‘सामान्यवाची सामशब्दः, विशेषवाचिनो बृहद्व्यंतरादिशब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु गानविशिष्टायामृचि’ इत्ययं निर्णयः सप्तमस्य द्वितीयादे सिद्धः । सोऽत्र वक्ष्यमाण-
विचारोपयोगितया स्मार्थते ।

(ऊहग्रन्थस्य पौरुषेयत्वप्रदर्शकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

ऊहग्रन्थोऽपौरुषेयः पौरुषेयोऽथ वाऽग्रिमः ।

वेदसामसमानत्वाद्विधिसार्थत्वतोऽन्तिमः ॥ २ ॥

यस्मिन्ग्रन्थे सामगास्तृचे तृचे सामैकैकं गायन्ति, सोऽयमूहग्रन्थो नित्यः, न तु पुरुषेण
निर्मितः । कुतः—अनध्यायवर्जनेन, कर्तुरस्मरणेन, अध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च
वेदसामनामकयोनिग्रन्थसदृशत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । अपौरुषेयत्वे विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । “यद्योन्यां, तदुत्तरयोगायति” इति
विधीयते । अयमर्थः—“अपौरुषेयत्वेन संप्रतिपक्षे वेदसामनामके ग्रन्थे “कया नश्चिन्न
आभुवत्” इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्वामदेव्यनामकं सामोपादिष्टम् । तदेवोत्तरयो-
र्कचोः—“कस्त्वा सत्यो मदानाम्, ”—“अभीषुणः सखीनाम्”—इत्यनयो-
द्वितीय-तृतीययोगातिव्यम्—इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः ख्यातं, वेदसा-
मैवदध्ययनादेव तत्सिद्धेः । उपरितन ऋग्वेदे सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्वरूपस्य
तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च वेदत्वादनध्याया वर्जनीयाः । कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपा-
रामादिष्विव चिरकालव्यवधानादुपपन्नम् । अस्मरणमूलैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धिः ।
यथा बह्वृचा अध्यापका महाव्रतप्रयोगप्रतिपादकमाश्वलायननिर्मितं कल्पसूत्रमरण्येऽ-
धीयानाः पञ्चमारण्यकमिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति । न च—तस्यापि वेदत्वमस्तु—
इति वाच्यम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद्राहित्येन ब्राह्मणसादृश्याभावाच्च ।

तस्मात्—पञ्चमारण्यकवद्गृहः पौरुषेयः । पौरुषेयस्य च न्यामूलत्वाच्च वक्ष्यमा-
णन्धायविरोधः, तदप्रमाणम् ।

द्वितीये-साक्षं ऋक्संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्राणि ३-१३)

कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ तद्गङ्गव्यं वचना-
त्पाकयज्ञवत् ॥ ४ ॥ तत्राविप्रतिषिद्धो द्रव्यान्तरे
व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥ शब्दार्थत्वात् नैवं
स्यात् ॥ परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥ असंबन्धश्च
कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥ संस्कारश्चा-
प्रकरणेऽश्वित्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥ अकार्यत्वाच्च
शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥ आश्रितत्वाच्च
॥ ११ ॥ प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥ ग्रहणार्थं
प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सामर्थं प्रति मुख्यं स्याद्गुणो वा बाह्यपाठतः ।

मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैः स्तुतेः ॥ ३ ॥

“स्थंतरं गायति” इत्यादौ यद्गानं विहितं, तदेव सामशब्दार्थः—इति प्रतिपादितं
स्मारितं च । तदेतद्गानमृचं प्रति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः—यागप्रयोगाद्वहिरध्ययन-
कालेऽपि पठ्यमानत्वात् । गुणकर्मत्वे तु ग्रीहिप्रोक्षणादिवद्यागप्रयोगमध्य एव गानमनुष्ठी-
येत । ततो बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत्फलं कल्पनीयम् । मध्यकालीनगानं तु प्रयाजादि-
बदारानुपकारकम् । तस्मात्—मुख्यमेतत्, न तु गुणकर्म । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावद्वाहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति । भूमिरथिकशुष्केष्टि-
न्यायेन प्रयोगपाठवाय गानाध्ययनोपपत्तेः । यथा भूमिरथिको भूमौ स्थमालिख्याभ्यासं
करोति । यथा वा छात्रः शुष्केष्ट्या प्रयोगपाठवं संपादयति । तद्वत् ।
नापि—गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्प्रधानकर्मत्वम्—इति वाच्यम्, गानेन संस्कृतै-
र्ऋगक्षरैः स्तुतिसंभवात् । “आज्यैः स्तुवते”, “पृष्ठैः स्तुवते” इति स्तुतिविधानात् ।

तस्मात्—ऋगक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्यदृष्टस्याकल्पनीयत्वा-
द्भानं संस्कारकर्म ॥

(तृतीये—तृचे प्रत्यृचं कृत्स्नसाङ्गः समापनाधिकरणे सूत्राणि १४—२०)

तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ शब्दार्थत्वाद्दि-
कारस्य ॥ १५ ॥ दर्शयति च ॥ १६ ॥ वाक्यानां
तु विभक्तत्वात्प्रतिशब्दं समाप्तिः स्यात्संस्कारस्य
तदर्थत्वात् ॥ १७ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ १८ ॥
अनवानोपदेशश्च तद्वत् ॥ १९ ॥ अभ्यासेनेतरा
श्रुतिः ॥ २० ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अंशैः सामर्ह्यं कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः ॥

अंशैर्भवं स्तुतेरंशैरसिद्धैः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ४ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्” इति श्रूयते । तत्र—त्रेधाविभक्तेषु सामांशेष्वेकै-
कोऽंश एकैकस्यामृचि गातव्यः । कुतः—एकस्य साङ्गस्तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पादनस्य श्रव-
णात् । इति प्राप्ते—

ब्रूयः—‘स्तोत्रीयम्’ इति स्तुतिनिष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साङ्गो विधीयते । न तु
सामांशानाम् । स्तुतिर्नाम गुणकथनपरमेकं वाक्यम् । तच्च वाक्यमेकस्यामृचि संपूर्णम् ।
ततः कृत्स्नेन साम्ना तद्वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामाम्यसनीयम् । तथासति द्वितीय-
तृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साङ्ग आवर्तमानतया सामान्तरत्वाभावाद्द्वयनिष्पाद्यत्वमप्यविरु-
द्धम् । तस्मात्—प्रत्यृचं कृत्स्नं साम समापनीयम् ।

(चतुर्थे—समास्वेव तिसृष्वृक्षु गानाधिकरणे सूत्रे २१—२२)

तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तिसृष्वृक्षुदितं साम विषमासु समासु वा ॥

यथेच्छानियमादन्त्यः शरलेशापनुत्तये ॥ ५ ॥

विषमच्छन्दस्कासु समच्छन्दस्कासु वा तिसृष्वक्षु स्वेच्छया साम गीतव्यम् । 'इत्य-
मेव' इति नियामकस्य कस्यचिदभावात् । इति चेत् ।

मैवम् । शरलेशप्रसङ्गस्य नियामकत्वात् । शरो हिंसा, लेशोऽल्पत्वम् । "गृहिंसा-
याम्", "लिंसा अल्पीभावे" इत्येतद्वातुद्वयदर्शनात् । यद्यधिकच्छन्दस्कायां योनावुत्पन्नं
साम न्यूनच्छन्दस्कयोरुत्तरयोगीयेत्, तदा सामभागैर्नैव तत्पूर्तेरवशिष्टः सामभाग आश्रया-
भावाद्भिनश्येत् । यदि योनेरप्यधिकच्छन्दस्कयोगीयेत्, तदा सामोऽल्पत्वादवशिष्टः क्लृप्तभागः
सामरहितः स्यात् । तस्मात्—समानच्छन्दस्कास्वेव गीतव्यम् ।

(पञ्चमे प्रथमवर्णके { 'उत्तरयोगीयति' इत्यत्रोत्तरा- } सूत्रे २३-२४)
ग्रन्थस्थयोर्ऋचोर्ग्रहणाधिकरणे }

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥

ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणे प्रथमवर्णकमारचयति—

छन्दःस्थयोरुत्तरास्थयोर्वा गीतेरिहोहनम् ॥

अविशेषाद्विकल्पः स्यादन्त्यः संज्ञाबलित्वतः ॥ ६ ॥

सामगानामृषपाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते—छन्दः, उत्तरा चेति । तत्र—छन्दोनामके
ग्रन्थे—नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्च पठिताः, उत्तराग्रन्थे—तृचात्मकानि
सूक्तानि पठितानि । एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक्प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे । एवं स्थिते
सति "रथंतरमुत्तरयोगीयति । यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति" इत्यत्र विविधे उत्तरे संभाविते ।
रथंतरस्य च्छन्दोग्रन्थे—"अभि त्वा शूर"—इतीयमृगयोनित्वेन पठिता । तस्या उपरि
"त्वाभिद्धि हवाग्हे"—इत्यादयो बृहदादिसाम्नां योनयः पठिताः । उत्तराग्रन्थे तु—"आ-
त्वा शूर"—इति सूक्ते तस्या ऋच उर्ध्व "न त्वा वा अन्ये"—इत्येषा साम्नः कस्याप्य-
योनिभूता पठिता । तत्र च्छन्दोग्रन्थापेक्षया सामान्तरयोगीयोर्न द्वे रथंतरस्य स्वयोन्युत्तरे
भवतः । उत्तराग्रन्थापेक्षया तृचमते द्वितीयतृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः । तत्र विशेषनिया-
मकाभावौघयोः कयोश्चिदुत्तरयोगान्म् । इति चेत् ॥

मैवम् । 'उत्तरा' इति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति, प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् ।

पूर्वपठितानां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वम्, तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वादुर्बलम् । ईदृशमे-
वोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्वयोन्येनन्तरभाविन्योः सामान्तरयोर्नोद्ध्वयोर्ऋचोः । तृच-
गतयोस्तु द्वितीयतृतीययोरुत्तरात्वं सज्ञया वर्तते । अतस्तयोरेव गानम् । एवं सति पूर्वा-
विकरणनिर्णीतं समास्वेव गानमनुगृहीतं भवति । किंच-तृचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा
योनिभूता तन्नाम्ना छन्दोग्रन्थस्य ' योनिग्रन्थः ' इत्यध्यायकसमाख्या । इतस्त्य तु तृच-
संख्यस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्ऋचोर्नामधेयेन ' उत्तरा ' इति समाख्या । स एव ग्रन्थः
कर्माङ्गसमर्पकं प्रकरणम् । पञ्चदशसदृशादिस्तोमानां तृचेष्वेवोत्पत्तेः । तस्मात्—उत्तरा-
ग्रन्थस्थयोस्तुचगतयोर्द्वितीयतृतीययोरयमूहः ॥

(द्वितीयवर्णके- { अतिजगत्यामभ्यस्यमाना- }
यां त्रिशोकगानाधिकरणे } —सूत्राणि २१-२४)

तदभ्यासः समाप्तु स्यात् ॥ २१ ॥ लिङ्गदर्श-
नाच्च ॥ २२ नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्र-
तीयेत ॥ २३ ॥ ऐकार्थ्याच्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

त्रैशोकेति जगत्स्यौ द्वे आग्नेये गीतयेऽथ वा ॥

बृहत्या वाऽऽदिमः साम्यान्नोत्तरात्वश्रुतेर्बलात् ॥ ७ ॥

द्वादशाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोकनामकं साम विहितम् । तच्च "विश्वाः पृतनाः"—
इत्येतस्यामतिजगत्यामुपपन्नम् । तस्मिंश्च तृचे तस्या योनेरुत्तरे बृहत्स्यौ "नेमिं नमन्ति"—
* इत्यादिक आम्नात । तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिमिद्वे अतिजगत्या-
वानीय तासु तिसृषु गेयम् । तथा सति समाप्तु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्यते । " अतिज-
गतीषु स्तुवन्ति " इति श्रूयमाणमतिजगतीबहुत्वमन्यथा नोपपद्येत । इति चेत् ।

सैवम् । " उत्तरयोगीयति " इत्युक्तस्य संज्ञारूपस्योत्तराशब्दस्यार्थायमानयोर्बृहत्स्यो-
र्मुख्यत्वात् । श्रुतिश्च बहुत्वलिङ्गात् ' समाप्तु गानम् ' इति न्यायाच्च बलीयसी । यदेतदति-
जगतीबहुत्वम्, तद्बृहत्स्योः स्वीकारेऽप्युपपद्यते । एकविंशस्तोमस्यात्र विहितत्वेन तस्मि-
न्द्वये प्रथमाया अतिजगत्याः सप्तकृत्व आवर्तनीयत्वात् । तस्मात्—त्रैशोकं साम
बृहत्स्योरुहनीयम्—

* द्वितीया बृहती तु—"समी रेभासो अस्वरत् "—इति शाबरभाष्ये दर्शिता ॥

१ क. °त्तरत्वं । ख. °त्तराछन्द° । ज. झ. °त्तराछन्द° । २ क. झ. ज. झ. अ.
°न्यन्त° । ३ क. झ. °स्यासृचि ज° ।

(षष्ठे वर्णकचतुष्टयसहिते सूत्राणि २५-२८)

प्रागाधादिकं तु ॥ २५ ॥ स्वे च ॥ २६ ॥ प्रगाथे च
॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

षष्ठाधिकरणे (बृहतीपङ्क्त्योरेव प्रगाथेन रथंतरस्य गानसाधकं) प्रथमवर्ण-
क्रमारचयति—

रथंतरे ककुब्बाह्या ग्रथ्या वाऽऽद्योऽर्थवस्वतः ॥

पुनःपञ्चाप्रसिद्ध्यादेरन्त्योऽर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् ॥

इदमाज्ञायते—“ न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो, यत्तयोः पूर्वा बृहती, ककुम्भावुत्तरे ”
इति । अयमर्थः—‘ बृहद्रथंतरं तदेतत्सामद्वयमितरसामवेकच्छन्दस्कं न भवति ।
यस्मात्कारणात्—तयोर्बृहद्रथंतरसाम्नोराश्रयभूतास्वृक्ष पूर्वा बृहतीछन्दस्का, उत्तरे तु द्वे
ऋचौ ककुच्छन्दस्के । इतरेषां वामदेव्यादिसाम्नोराश्रये तृचेऽवस्थितास्तिस्र ऋच एकच्छ-
न्दस्का उत्तराग्रन्थ आसन्ताः, संशरविलेशपरिहाराय ‘ समासु गायेत् ’ इति न्यायेन
निर्णीताश्च । इह तु वाचनिकं विषमच्छन्दस्कासु गानम्—इति । तत्र रथंतरस्याऽऽश्र-
यतया तृचो नोत्तराग्रन्थे समास्रातः । किं तर्हि, प्रगाथस्तदाश्रयत्वेनाऽऽस्मनातः । स च
द्वाभ्यामृभ्यां निष्पन्नत्वात् तृचो भवति । तयोश्च द्वयोर्ऋचोः—“ अभि त्वा शूर ”—
इत्येषा प्रथमा, सा च बृहती । “ न त्वा वा अन्यो दिव्यः ”—इत्येषा द्वितीया, सा
च पङ्क्तिच्छन्दस्का । तथासति तां पङ्क्तिमपनीय तस्याः स्थाने दाशतथीगते द्वे उत्पत्ति-
ककुम्भावृचौ ग्रहीतव्ये । कुतः—अर्थवत्त्वात् । उदाहृतेन “ ककुम्भावुत्तरे ” इति वाक्येन
रथंतरसाम्न आश्रयत्वेन ककुमोर्विनिष्ठुज्यमानयोः ककुमुत्पत्तिरर्थवती भवति । अन्यथा
वैयर्थ्यं स्यात् । किञ्च—आम्नाताया एकस्याः पङ्क्तेः स्वीकारे सत्युचोर्द्वयोरेव
लाभात् “ एकं साम तृचे क्रियते, स्तोत्रीयम् ” इति वचनं विरुध्येत । तस्मात्—
रथंतरसाम्नि द्वे ककुम्भावुत्तरे ग्रहीतव्ये । अयमेव न्यायो बृहत्साम्न्यनि योजनीयः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आम्नातयोर्बृहतीपङ्क्त्योरेव ककुमग्रथनीया । तथाहि—“ अभि त्वा
शूर ”—इत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रीया । तस्यामविकृतायामेव रथंतरं गातव्यम् ।
ततस्तस्यामृचि चतुर्थे पादं पुनरुगादायोत्तरस्याः पङ्क्तेः पूर्वार्धेन सह ग्रथनीयम् । सेय-
मष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रीया । सा चैका ककुमसंख्यते । तस्यां च
ककुमि चरमं पादं पङ्क्त्युत्तरार्धेन सह प्रग्रथ्य तृतीया स्तोत्रीया कर्तव्या । सा च

१ ख. अ. °ता एव । इ° । च. °ताश्चैव । इ° । २ ज. झ. ग्रहीतव्यौ । ३ ज. झ.
°म् । सोऽय° ।

द्वितीया ककुप्संपद्यते । अनेन प्रग्रथनप्रकारेण द्वयोर्ऋचोरास्नातयोस्तृचनिष्पत्तेर्नास्त्युक्तो वचनविरोधः । अस्मिन्प्रथने “पुनःपदा” इति श्रौतोक्तिर्लिङ्गम् । तथा च श्रूयते—
“एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा । तद्यत्पदं पुनरारभते । तस्माद्वत्सो मातरमभि-
हिकरोति” इति । अयमर्थः—‘या बृहती पुनःपदा भवति, सैषा प्रतिष्ठिता स्थिरा
भवति पदं चतुर्थः पादः । स ह्यगन्तरसंपादनाय पुनः पठ्यते । ततः सा बृहती पुनःपदा ।
सैयमृग्माता । तस्याः पौत्रो वत्सः । तथा सति यस्माद्वचतुर्थपादमुद्गाता पुनरारभते ।
तस्मात्—‘लोकं वत्सो मातरमभिलक्ष्य हिमिति शब्दं करोति’ इति । न केवलं लिङ्ग-
मात्रेण प्रग्रथनम् । किंतु—छन्दोगानां प्रसिद्ध्याऽपि ते ह्येवं स्मरन्ति—“काकुमः
प्रगाथः” इति । किंच—प्रगाथशब्दार्थपर्यालोचनेनापि ग्रथनं गम्यते । प्रकर्षेण गानं
यत्र स प्रगाथः । प्रकर्षो नामाऽऽम्नाताद्वक्पाठादाधिक्यम् । तच्च पूर्वोक्तनीत्या पादाभ्या-
सपुरःसरमृगन्तरसंपादनेनोपजायते । तस्मात्—नोत्पत्तिककुभौ ग्रहीतव्ये । किं तर्हि
प्रग्रथनेन द्वे उत्तरे ककुभौ संपाद्य तामु तिसृषु स्थंतरं गातव्यम् । तथा बृहदपि । एवं
सति पङ्क्तेः पाठः सार्थो भवति । न च—एवं ककुबुत्तेर्वैयर्थ्यम्—इति शङ्कनीयम्, वाचः
स्तोभे तदुपयोगात् । तस्मात्—न काऽपि प्रग्रथनेऽनुपपत्तिः ।

(बृहतीविस्तारपङ्क्तयोः प्रग्रथेन रौरव-यौधाजयसाम्नोर्गानसाधकं)

द्वितीयवर्णकमारचयति—

यौधाजये रौरवे च बृहत्योरागमोऽथ वा ।

ग्रथनं पूर्ववत्पक्षौ षष्टिलिङ्गमिहोच्यते ॥ ९ ॥

इदमस्नायते—“रौरव-यौधाजये बर्हिते तृचे भवतः ” इति । अयमर्थः—
‘रौरवनामकं किञ्चित्साम, तथा—यौधाजयनामकमपरम् । तयोर्द्वयोः साम्नोर्बृहतीछन्द-
स्कस्तृच आश्रयः’ इति । उत्तराग्रन्थे तु—तस्य सामद्वयस्याऽऽश्रय एकः प्रगाथ
आस्नातः । तस्मिंश्च प्रगाथे—“पुनानः सोम”—इत्यसावृक्प्रथमा । सा च बृहती ।
“दुहान ऊधर्दिव्यम्”—इत्यसावृषिद्वितीया, सा तु विष्टारपङ्क्तिः । तामेनां विष्टारपङ्क्ति-
मपनीय तस्याः स्थान उत्पत्तिबृहत्यौ द्वे ऋचावानेतव्ये । इति पूर्वः पक्षः ।

बृहतीविष्टारपङ्क्तयोः प्रग्रथनविशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरं संपादनीये । इति राद्धान्तः ।
तत्रोभयत्र युक्तिः पूर्वग्रथनेन द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वमाग्रन्थनं—“षष्टिस्त्रिभुभो माध्यं-
दिनं सवनम्” इति । अयमर्थः—‘रौरव-यौधाजयनामके सामनी माध्यंदिनसवने

गीयते । तस्मिंश्च सवने त्रिष्टुप्छन्दस्का ऋचः षष्टिर्भवन्ति' इति । सेयं षष्टिसंख्या प्रग्रथनपक्ष उपपद्यते । तथा हि—माध्यंदिनसवने—पवमान एकः, पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि । पवमान—त्रीणि सूक्तानि । “उच्चा ते जातम्”—इत्येकं सूक्तम् । तत्र—गायत्र्यस्तिस्त्र ऋचः । “पुनानः सोम”—इति द्वितीयं सूक्तम् । तच्च प्रगाथरूपम् । तत्र—पूर्वा बृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । “प्र तु द्रव परिकोशम्”—इति तृतीयं सूक्तम् । तत्र—त्रिष्टुभस्तिस्त्रः । पृष्ठस्तोत्रेषु—“अभि त्वा शूर ” इति—प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् । तत्र—पूर्वा बृहती, उत्तरा पङ्क्तिः । “कया नश्चित्र” इति द्वितीयम् । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । “तं वो दम्भमृतीषहम्” इति तृतीयं प्रगाथरूपम् । तत्र—बृहतीपङ्क्त्यौ । “तरोभिर्वो विदद्वसुम्” इति प्रगाथरूपं चतुर्थम् । तत्रापि बृहतीपङ्क्त्यौ । एवमस्मिन्सवने सप्त सूक्तानि । तेषु नव सामानि गेयानि । प्रथमे सूक्ते—गायत्रम्, आमहीयवं चेति द्वे सामनी । द्वितीये—रौरवं, यौधाजयं च । तृतीये—औशनम् । चतुर्थे—रथंतरम् । पञ्चमे—वामदेव्यम् । षष्ठे—नौधसम् । सप्तमे—कालेयम् । तत्र—प्रथमसूक्तस्य साम-द्वयनिष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः षड्गायत्र्यो भवन्ति । पञ्चमसूक्तगता वामदेव्य-सामाश्रयभूतास्तिस्त्र ऋचः सप्तदशस्तोमसिद्धयर्थमावर्तमानाः सप्तदश गायत्र्य इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिगायत्र्यः । षष्ठे सूक्ते बृहतीपङ्क्त्योः प्रग्रथनेन बार्हतस्तृचो भवति । तथा—सप्तमेऽपि । तत्रोभयत्र सप्तदशस्तोमे सति चतुस्त्रिंशद्बृहत्यो भवन्ति । द्वितीयसूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं तृचं संपाद्य सामद्वयार्थमावृत्तौ षड्बृहत्यो भवन्ति । चतुर्थसूक्ते—रथंतरसामार्थं पूर्ववर्णकोक्तैनीत्या प्रग्रथने सति द्वे ककुभावुत्तरे भवतः । प्रथमा तु स्वतःसिद्धा बृहती । तत्र सप्तदशस्तोमे कृते सति पञ्च बृहत्यो द्वादश ककुमश्च संपद्यन्ते । तस्य च स्तोमविधायकं ब्राह्मणमेवमाध्यायते—“पञ्चम्यो हिकरोति स तिसृभिः, स एकया, स एकया पञ्चम्यो हिकरोति । स एकया, स तिसृभिः, स एकया । सप्तम्यो हिकरोति स एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः” इति । अयमर्थः—“एका स्वतःसिद्धा बृहती, प्रग्रथिते द्वे ककुभौ—इत्येवंविधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः । प्रथमे पर्याये—त्रिर्बृहती गातव्या, सकृत्सकृत्ककुभौ । द्वितीये पर्याये—सकृद्बृहती, त्रिवारमनन्तरा ककुप्, सकृदन्त्या ककुप् । तृतीये पर्याये—सकृद्बृहती, त्रिस्त्रिः ककुभौ” इति । हिकरोति हिकारोपलक्षितं गानं कुर्यादित्यर्थः । तदेवं तृतीयसूक्तव्यतिरिक्तेषु षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिगायत्र्यः, पञ्चचत्वारिंशद्बृहत्यः, द्वादश ककुमः संपन्नाः । तत्र—ककुवष्टाविंशत्यक्षरा । तस्यां षोडशाक्षरे गायत्रीपादद्वये योजिते चतु-

श्रुत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्संपद्यते । अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप्संपादनाय चतुर्विंशतिर्भायत्रीपादा योजनीयाः । तथा सति—अष्टौ गायत्र्यो गताः, पञ्चदश गायत्र्योऽवशिष्यन्ते । तासां पञ्चचत्वारिंशत्पादाः । तांश्च तावतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः संपादनीयाः । तत एताः पञ्चचत्वारिंशत्ककुप्सु निष्पन्ना द्वादश तृतीये सूक्ते स्वतःसिद्धास्तिष्ठः, इत्येवं प्रग्रथनपक्षे षष्टिस्त्रिष्टुभ उत्तराग्रन्थे समान्नाता एव लभ्यन्ते । उत्पत्ति-बृहत्यानयने तु प्रकरणाग्नानां तावतीनामलाभात्प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम् । तस्मात्—“त्रिष्टुभः षष्टिः” इत्येतद्बृहतीप्रग्रन्थस्य लिङ्गम् । प्रग्रथनप्रकारस्त्वभिधीयते—“पुनानः सोमः”—इत्यस्या बृहत्याश्चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्विरभ्यस्य “दुहान ऊधर्दिप्यम्”—इत्येतस्या विष्टारपङ्क्तेः पूर्वाधेनं संयोजयेत् । सा बृहती भवति । एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्यस्योत्तराधेनं योजयेत् । साऽपि बृहती भवति । तस्मात्—यौधाजय-रौरवयो-बृहत्यावुत्तरे प्रथनीये । एवं नौधसकालेयोरपि द्रष्टव्यम् ।

(अनुष्टुप्गायत्र्योः प्रग्रथनेन श्यावाश्वान्धीगवयोगानसाधकं)

तृतीय वर्णकमारचयति—

श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुबानेया ग्रथ्यतेऽथ वा ।

पुरेव लिङ्गं जगतीचतुर्विंशतिकीर्तनम् ॥ १० ॥

इदमाम्नायते—“पञ्चच्छन्दा आवापः, आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः । उष्णिहि सफम् । ककुभि पौष्कलम् । कावमन्त्यं जगतीषु” इति । अयमर्थः—“अस्ति तृतीयसवने पवमान आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन्—पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि । “स्वादिष्टया मदिष्टया”—इत्येकं सूक्तम् । तस्मिन्गायत्र्यस्तिष्ठ ऋचः । तासु गायत्रं संहितं चेति द्वे सामनी । “पुरोजिती वो अन्धसः”—इति सूक्तान्तरम् । तत्र—एकाऽनुष्टुप्, उत्तरे द्वे गायत्र्यौ । तासु श्यावाश्वम्, आन्धीगवं चेति द्वे सामनी । “इन्द्रमच्छसुता इमे” इत्यपरं सूक्तम् । तस्मिन्नुष्णिहास्तिष्ठः । तासु सप्तं साम । “पवस्व मधुमत्तमः”—इति प्रगाथः । तस्मिन्पूर्वा ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः । तत्र पौष्कलं साम । अभि प्रियाणि पवते च नो हितः” इत्यन्यत्सूक्तम् । तत्र तिस्रो जगत्यः । तासु कावं साम । एतेषां पञ्चानां सूक्तानां मध्ये पुरोजितीयः । “पवस्व”—इत्यनयोः सूक्तयोर्यद्यपि द्वे द्वे छन्द्सी, तथाऽपि सामासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सत्येकैकमेव च्छन्दः संपद्यते । ततो गायत्र्यनुष्टुबुष्णिक्कुब्जगतीभिः पञ्चच्छन्दाः । पवमानोऽस्मिन्सवन आवापनीयः”—इति । तत्र “पुरोजिती वो” इत्यस्मिन्सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च सामासु गातुमुत्तरे

१ ख. °तिगाय° । २ छ. °गतेऽनु° । ३ ज. झ. °हिता गा° । ४ अ. हिते गाथते तृ° ।

५ क. ख. छ. °न्द्र गच्छ । ६ ज. शफं । ७ ज. झ. सामसु । अ. सामासु ८ क. °आहवनी° ।

गायत्र्यावाप्नोति परित्यज्य द्वे उपत्यर्ह्यभावादेतद्व्ये । इति पूर्वः पक्षः ।

चतुर्थपादं पुरोरात्रय द्वे ऋष्टभौ ग्रथनीये— इति राज्ञान्तः । तत्रोभयत्र पूर्व-
वर्णकद्वयन्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमाह्वयते—“चतुर्विंशतिर्जगत्स्वस्तृतीयसवन-
एका च ककुप्” इति । सेयं संख्या प्रग्रथन उपपद्यते । तथा हि—गायत्रसंहितयोः
साम्नोराश्रये गायत्रे तुचे द्विरभ्यस्ते सति षड्गायत्र्यो भवन्ति चतुर्वित्यक्षरा गायत्री ।
अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । ततः षड्भिर्गायत्रीभिस्तिष्ठो जगत्यो भवन्ति । इयावाश्चान्धी-
गवयोराराश्रयभूता प्रग्रथिता द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो * भवन्ति । मिलित्वा सप्त जगत्यः
संपन्नाः । सप्तस्य पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तुचे गानं न कर्तव्यम् । किं त्वेकैकस्यामृचि ।
तत्कुतोऽवगम्यते—‘उष्णिहि, ककुभि’ इति सप्तम्येकवचनान्ताभ्यां विशेषविधानात् ।
अष्टाविंशत्यक्षरयोरुष्णिक्ककुभोरेका जगती, गायत्रीपादश्च संपद्यते । ककुभि मध्यमः पादो
द्वादशाक्षरः, उष्णिहि च परः पादः—इति तयोर्भेदः । कौवस्याऽऽश्रयभूताः स्वतःसिद्धा-
स्तिष्ठो जगत्य इति मिलित्वा पवमानेऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति । गायत्रीपादश्चाति-
रिच्यते । आर्भवपवमनिवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीयस्तोत्रमेकमस्ति । तस्य चाऽऽश्रयः “यज्ञा-
यज्ञा वो अग्रयः”—इत्यसौ प्रगाथः । तत्र—पूर्वा जगती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । तयोः
प्रग्रथनेन ककुमावुत्तरे कर्तव्ये । तत्रैकाविंशस्तोमः । तस्य विधायिका विष्टतिरेवमाह्वयते—
“सप्तम्यो हिकरोति—स तिसृभिः, स तिसृभिः, स एकया । सप्तम्यो हिकरोति—स
एकया, स तिसृभिः, स तिसृभिः । सप्तम्यो हिकरोति—स तिसृभिः, स एकया, स तिसृभिः”
इति । अयमर्थः—‘प्रथमाया बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु क्रमेण त्रिवारमेकवारं पुनस्त्रिवारम्—
इति सप्त बृहत्यः । मध्यमायाः प्रथमद्वितीययोः पर्याययोस्त्रिस्त्रिः पाठः, अन्त्ये सकृत् ।
उत्तमायाः ककुम आदौ सकृत्, द्वितीयतृतीययोस्त्रिस्त्रिः’ इत्येवं चतुर्दश ककुमः । तासु
ककुप्सु द्वादशाक्षरा मध्यपादाश्चतुर्दश । तेषु सप्त पादाः सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः ।
ततः सप्त जगत्यो भवन्ति । अवशिष्टाक्षराः ककुमामाद्यपादा अन्त्यपादाश्च मिलित्वाऽ-
ष्टाविंशतिः । तेषु षड्भिः पादैरेका जगती, इत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो
जगत्यो भवन्ति । ये तु द्वादशाक्षराः सप्त पादाः पूर्वमवशिष्टाः, तेषु पवमानशेषोऽ-
ष्टाक्षरः पादो योजनीयः, ककुमां शेषेष्वष्टाक्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योज-

* ‘षड्भिरनुष्टुभिश्चतस्रो जगत्यो भवन्ति’ इति तु युक्तम् ।

१ ख. च. ज. झ. ज. ‘नरुपादा’ । २ ज. ‘संहत’ । ३ ज. झ. ‘श्वाङ्गीग’ । ४ ज.
सप्तदश । ५ ज. झ. सफलस्य । ६ ज. चरमः पा° । ७ ज. झ. कायस्या । ज. कायवस्या° ।
८ क. ‘माने च तृती’ । ९ च. ज. झ. ‘ध्यमपा’ । १० ख. च. ज. झ. ‘शिष्टा अष्टाक्ष’ ।
११ च. झ. ज. ‘पु यानि च’ । १२ च. झ. ज. ‘णि तान्यत उद्धृत्य प्रव्रज्यो’ ।

नीयानि । ते द्वे जगत्यौ भवतः । तदेवं यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे त्रयोदश जगत्यः, पूर्वोक्ताः पवमानगता एकादश, इति, चतुर्विंशतिर्जगत्यः । चतुरक्षरवर्जिताश्चत्वारोऽष्टाक्षरपादा मिलित्वा ऋग्वेका भवति । अनेन लिङ्गेन श्यावाश्वमान्धीगवं च प्रप्रथिते तृचे गातव्यम् । न तु तत्रोत्पत्त्यनुष्ठुबानयनामिति स्थितम् ॥

(पादप्रग्रथनेन ब्रह्मसामगानसाधकं) चतुर्थवर्णकमारचयति—

चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाऽग्रिमः ॥

तृचे मुख्यत्वतो भैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ ११ ॥

गवामयने ब्रह्मसाम विहितम्—“अभीवर्तो ब्रह्मसाम भवति” इति । तत्प्रकृत्य श्रूयते—“चतुःशतमैन्द्रा बार्हताः प्रगाथाः” इति । चतुरुत्तरशतसंख्याका इन्द्रदेवताका बृहतीछन्दस्काः प्रगाथा ऋग्वेद्यात्मकाः । तेषु—एकप्रगाथगते द्वे ऋचौ द्वितीयप्रगाथगता मृचं च प्रग्रथ्य तृचेऽभीवर्तनामकं साम गातव्यम् । तथा सति—आम्नातानामविकृतानामेव तिसृगामृचां लामातृचस्य मुख्यत्वं भवति । पूर्वोक्तैर्नीत्या पादप्रग्रथने तु विकृत्त्वादमुख्यस्तृचः स्यात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अन्या अन्या ऋचो भवन्ति, तदेव साम” इत्युचामन्यत्वमत्र वर्ण्यते । तच्च पादप्रग्रथने संभवति । ऋक्प्रग्रथने तु येयमृक्पूर्वस्य तृचस्यान्या, सैवोत्तरस्यै तृचस्याऽऽद्या, इत्यन्यत्वमृचो न स्यात् । तस्मात्—पादस्य प्रग्रथनम् ॥

(सप्तमे—गीतिसंपादकाक्षरविकारादीनां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—)

अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

समुच्चया विकल्प्या वा विभिन्ना गीतिहेतवः ॥

आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थैकत्वाद्विकल्पनम् ॥ १२ ॥

छान्दोग्ये तलवकारादिशाखाभेदेषु विलक्षणा गीतिहेतवोऽक्षरविकारादय आम्नायन्ते । ते सर्वे कर्मानुष्ठाने स्मृचेतव्याः । कुतः—प्रयोगवचनेन सर्वेषां परिगृहीतत्वात् ॥

भैवम् । एकैकशाखोक्तैरेवाक्षरविकारादिभिरध्ययनकाल इव गीतिस्वरूपनिष्पत्तेः । तन्निष्पत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्प्रयोगवचनपरिगृहीता अपि त्रीहियववद्बृहद्रथंतरवच्च विकल्प्यन्ते ॥

(अष्टमे—वर्णकत्रयसहिते सूत्रे ३०—३१)

अर्थकत्वाद्विकल्पः स्याद्वसामयोस्तदर्थत्वात्

॥ ३० ॥ वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥

अष्टमाधिकरणे (साम्नैव स्तवविधानसाधकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन स्तुतिः साम्नैव वाऽग्निमः ॥

पुरेव मैवमृङ्निन्दासामप्राशस्त्यदर्शनात् ॥ १३ ॥

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“ऋचा स्तुवते । साम्ना स्तुवते” इति । तत्र पूर्वन्यायेन विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । ऋङ्निन्दा—सामप्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात् । “यदृचा स्तुवते” तदसुरा अन्ववायन् । यत्साम्ना स्तुवते, तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान्साम्ना, स्तुवीत” इत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्प्रत्ययेन साम विहितम् । तस्मात्—साम्नैव स्तोतव्यम् ॥

(प्रगीतयैवर्चा बह्वक्षुपस्थानसाधकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

गानस्य नियमो नोत विद्यते बह्वक्षुपस्थितौ ॥

नाऽऽम्नानद्वयतोऽस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥ १४ ॥

क्वचित्कर्मविशेषे श्रूयते—“अयं सहस्रमानवः—इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते” इति । असावृगप्रगीता संहिताग्रन्थे समाम्नाता, प्रगीता गानग्रन्थे । ततो बह्वक्षुपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतम्, किंतु विकल्पितम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अस्त्येव नियमो गाने । कुतः—सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात् । ऋचां संहितापाठोऽत्र गानायैव । नद्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथोच्येत—“अयं सहस्र”—इत्यृक्प्रतीकपूर्वकेण वाक्येनोपस्थानविधानाद्वाक्यस्य प्रकरणौत्प्रबलत्वाद्वैवोपस्थानम्—इति । तत्र । प्रकृतप्रगीतमन्त्रवाचिन्याः ‘एतया’ इति सर्वनामश्रुतेः प्रबलतरत्वात् । तस्मात्—प्रगीतयोपस्थानम् ॥

(याज्यानुवाक्यादीनां तानेन प्रयोगसाधकं) तृतीयवर्णकमारचयति—

त्रैस्वर्यादि समुच्चयं विकल्प्यं तान एव वा ॥

प्रयोगादर्थतो द्वौ नो वचनात्स्मृतिकल्पितात् ॥ १५ ॥

“अग्निर्मूर्धा”—इत्यादियाज्यानुवाक्यादयो मन्त्राः सामप्रसङ्गाद्विचार्यन्ते । ते च कस्यांचिच्छाखायां त्रैस्वर्येणाधीयन्ते । कैश्चिच्चातुःस्वर्येण । उदात्तानुदात्तस्वरितेभ्यो

१ च. °कसामभ्यां । २ अ. °णाद्वलत्त्वाद् । ३ क. ज. झ. °तवा° ४ च. ज. झ. अ. °ज्यापुरोनु° ।

व्यतिरिक्तश्चतुर्थस्वर एकश्रुतिः । तां चाध्यापकाः 'प्रचयः' इत्याचक्षते । तत्र-प्रयोगवचनस्य सर्वाङ्गोपसंहारित्वात्समुच्चयस्यैस्वर्यादीनाम् । इत्येकः पक्षः ॥

अध्ययननिवृत्तिलक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

नैतौ द्वौ पक्षौ युक्तौ, एकश्रुतेर्व्याकरणस्मृतौ विहितत्वात् । तथा च पाणिनीयं सूत्रम्—“यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्क्षसामसु” (१ । २ । ३४) इति । “अग्निं गृह्णामि सूर्यम्”—इत्यादयो मन्त्रा यजमानेनैव जप्यन्ते । न्यूङ्क्षाः प्रणवाः । सामानि रथं-रादीनि । एतेभ्यो जपादिभ्यो व्यतिरिक्तानां मन्त्राणां यज्ञकर्मण्येकश्रुतिर्भवति । अनया च स्मृत्याऽनुमितं वेदवाक्यमेतत्—“तानो यज्ञकर्मणि” इति । ‘तानः’ इत्येकश्रुतेः पूर्वाचार्यसंज्ञा । न च—एकश्रुतित्वे स्वराध्ययनं व्यर्थम्—इति वाच्यम्, स्वरविशेषेण बहुव्रीहितपुरुषसमासादिनिश्चये सत्यर्थविशेषस्यावबोद्धुं शक्यत्वात् । जपादिषु तु यथाध्ययनं स्वरः प्रयोक्तव्यः ॥

(नवमे-उत्तरावर्णवशेन गानाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रकृतत्वात् ॥ ३२ ॥

वर्णे तु वादरिर्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

आयीभावो योनिवशादुत्तरावशतोऽथ वा ॥

गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्यो वर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ १६ ॥

“यद्योन्याम्, तदुत्तरयोर्गायति” इति श्रूयते । तत्र—“कया नश्चित्र आभुवत्” इत्यसावृगयोनिः । तस्यामृचि ‘कया’ इत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः । ‘नश्चित्र आभुवत्’ इत्यक्षरषट्कं द्वितीयो भागः । तस्मिन्मागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थान * आयीभावमास्त्राय गीतिर्निष्पादिता “कस्त्वा सत्यो मदानाम्” इत्यनन्तरमाविन्युत्तरा । तस्यां योनिन्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्योपरितनं यकारमोकारं च लोपयित्वा तयोः स्थान आयीभावः । “अमीषुणः”—इत्यसावपरोत्तरा ।

तस्यामपि चतुर्थाक्षरे णकारस्योपरितनमकारं लोपयित्वा तस्य स्थान आयीभावः कर्तव्यः । अन्यथा गीतिर्नाशप्रसङ्गात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र योनौ वर्णान्तरस्याऽऽगमः कृतः । किं तर्हि विद्यमान एव चकारस्योपरितन इकारः सामप्रसिद्धया प्रक्रियया वृद्धः सन्नैकारो भवति । तस्य सध्यक्षरत्वा-

* ‘आयी’ इत्यस्य स्थाने ‘आई’ इति पाठः शाबरभाष्ये ॥

दकारः पूर्वभागः, ईकार उत्तरभागः । तावुमौ विश्लेषेण गीयमानावाधीभवं प्रतिपद्येते ।
तथा च सामग्रा आहुः—“ वृद्धं तालव्यमायी भवति ” इति । तथा सति चतुर्धाक्षरे
नास्ति तालव्य इकार इत्यायीभावा न कर्तव्यः । “अर्भाषुणः स्खीनामविता जरितृणाम्”
इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षरगतस्य रेफस्थोपरितन इकारः पूर्ववदायी भवति । सोऽय-
मायीभाव उक्तनीत्या वर्णाभिगच्छकत्वादुत्तरागतवर्णवशेन कर्तव्यः । गीत्यर्थस्वामावेन
योनिक्रमे तेन विनाऽपि न गीतिर्विनश्यति ॥

(दशमे-उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणे सूत्राणि ३४-३८)

स्तोभस्यैके द्रव्यान्तरे निवृत्तिमृग्वत् ॥ ३४ ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्यालोकवद्विकारः स्यात्

॥ ३५ ॥ अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥ अन्वयो वाऽर्थ-

वादः स्यात् ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्तोभा नोत प्रदिश्यन्ते जागीतित्वेन वर्णवत् ॥

स्वरादिवत्प्रदिश्यन्ते गीतिकालोपयोगतः ॥ १७ ॥

शामदेव्यमाज्ञो योनौ द्वयोरर्षयोर्मध्य ओकारद्वयेन होशब्देन हायीशब्देन च निष्पन्नः
स्तोम एवमाज्ञार्तः—“ ओ ओ हो हायी ” इति । सोऽयं स्तोभो नोत्तरयोरतिदिश्यते ।
कुतः—अगीतित्वात् । “ यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति ” इति गीतिमात्रमतिदिश्यते । तत्र
प्रथमाया ऋचो वर्णा यथा नातिदिश्यन्ते, तथा स्तोभा अपि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—स्वरो वर्णविशेषो विराम इत्येते गीत्युपयोगित्वाद्यथाऽतिदिश्यन्ते, तथा
स्तोभा अपीति कालपरिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ताम् ॥

(एकादशे-स्तोमलक्षणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

१ च. अ. इकार । २ ख. च. अ. °करीत्या । ३ ख. एवाऽऽम्ना° । ४ च. °तः—“ओ
ओ । ख. °तः—“ ३२ ३७ हो । अ. °तः—“ औ हो ।

स्तोमस्य लक्षणं नास्ति किंवाऽस्ति, न विवर्णता ।

आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ १८ ॥

न तावद्विवर्णत्वं तल्लक्षणम्, वर्णविकारस्य विपरीतवर्णत्वेन स्तोमत्वप्रसङ्गात् ।
“अग्न आयाहि”—इत्यस्यामृचि, अकारस्य स्थाने ओकारं कृत्वा गायन्ति—
“ओशायी” इति । ‘अधिको वर्णः स्तोमः’ इत्युक्ते सत्यभ्यासेऽतिव्याप्तिः । “पिवा
सोममिन्द्रं मन्दतु त्वा” इत्येतस्यामृचि ‘दतु त्वा’ इत्यक्षरत्रयं गानकाले त्रिरभ्यस्तम् ।
अतो विकाराम्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम् । इति चेत् ॥

मैवम् । ‘अधिकत्वे सत्यग्विलक्षणवर्णः स्तोमः’—इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् ।
ल्लोकेऽपि समायां विप्रलम्भकेनोच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं कालक्षेपमात्रहेतुं शब्दराशिं
‘स्तोमः’ इत्याचक्षते । तस्मात्—अस्ति लक्षणम् ।

(द्वादशे—नीवारादिषु प्रोक्षणाघातादिधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक्रमप्रति-

षेधे चोदनानुबन्धः समवायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

न स्युः स्युर्वाऽत्र नीवारा ब्रीहिस्थाने*ऽमितेर्नहि ।

विकारतद्धितात्ते स्युः, प्रोक्षणादिरतो भवेत् ॥ १९ ॥

मध्वंशनखपूतत्वपरिधीरापदेष्वापि ।

ये धर्माः षडहादीनां ते कार्याः स्थानपाततः ॥ २० ॥

सामोहो गतः । अथ संस्कारोहः । वाजपेये नैवारश्चरुः श्रुतः । तत्र नीवाराणां
ब्रीहिस्थानपाते प्रमाणाभावाद्ब्रीहिधर्माः प्रोक्षणावघातादयो नीवारेषु न कर्तव्याः ।
इति चेत् ।

मैवम् । ‘नैवारः’ इत्यस्य विकारार्थतद्धितस्य ब्रीहिस्थानीयत्वे प्रमाणत्वात् । यथा
ब्रीह्यस्तण्डुलद्वारेण हविर्निष्पादसाधनम् । तथा नीवारा अपि । तस्मात्—सन्ति
प्रोक्षणादयः ।

अयं न्यायो मध्वशनादौ योजनीयः । “संस्थिते पृष्ठधे षडहे मध्वाशयेत् । घृतं

* ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ इत्यस्य रूपम् । तथा च ‘अपतनात्’ इत्यर्थः पर्यवस्यति ।

१ ख. ‘भवत्यसं’ । २ ख, अ. ‘न ओंका’ । ज. झ. ‘न उंका’ । ३ ख. अ. ‘न्ति—
ओंका’ । ज. झ. ‘न्ति—“उमा” । ४ अ. ‘कासन’ ।

वा” इत्यत्र षडहधर्मो व्रतविद्यमादिर्मध्वशनैः कर्तव्यः । राजसूये “नैऋतं चरुं नखा-
वपूतानाम्” इत्यत्रोलूखलमुसलयोधमः प्राक्षणं नखेषु कर्तव्यम् । चातुर्मास्येषु “परिधौ
पशुं नियुज्जीत” इत्यत्र यूपधर्मः पशुनियोजनं विस्पष्टमेव पशौ श्रुतम् । ज्योतिष्टोमे
“ऐरं कृत्वोद्गम्य” इत्यत्र गिरापदधमे आर्याभावादिरापदे कर्तव्यः ।

(त्रयोदशे-परिधौ यूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ४१-४३)

तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात् ॥ ४१ ॥ आवे-
श्येरन्वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ आख्या-
चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

न यूपधर्माः परिधौ सन्ति वाऽन्यार्थजत्वतः ।

नाविरोधादञ्जनाद्याः स्युर्नियोजनसाधने ॥ २१ ॥

चातुर्मास्येषु यूपकार्यं पशुनियोजनं स्थविष्ठे मध्यमे परिधावाम्नायते—“परिधौ
पशुं नियुज्जीत” इति । तत्र नियोजनकार्येण परिधेयूपस्थानीयत्वेऽपि न यूपधर्मास्तक्षणा-
दयोऽञ्जनादयश्च तत्र युक्ताः । कुतः—अग्निपरिधानार्थं मध्यमपरिधेरितरपरिधिवदुत्प-
न्नत्वात् । इति चेत् ।

बाढम् । अन्यार्थमुत्पन्नस्यापि वचनान्नियोजनसाधनत्वमस्ति । यूपोऽपि पशुनियो-
जनार्थं संस्क्रियते । ततो नियोजनसाधने परिधौ युक्ताः संस्काराः । नैनु—परिधिस्त्व-
क्सहितः, शयानश्च । तत्र तक्षणोच्छ्रायौ यूपधर्मौ विरुध्येते । एवं तर्हि तौ मा भूताम् ।
अविरुद्धास्त्वञ्जनादयः कर्तव्याः । तथासति संस्कारानभिहितस्य यूपशब्दस्य परिधावपि
मुख्यत्वात् “यूपायाज्यमानायानुब्रूहि” इत्यस्मिन्प्रैषमन्त्रे ‘परिधयेऽज्यमानाय’ इत्ये-
वमूहो न कर्तव्यः ।

(चतुर्दशे-शृतादौ प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रे ४४-४५)

परार्थेन त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य तदर्थत्वात्

॥ ४४ क्रियेरन्वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा न हि ।

अपाकार्थत्वतः, सन्ति पाकहेतुत्वसाम्यतः ॥ २२ ॥

अभ्युदयेष्टयां “शृते चरुम् । दधानि चरुम् ।” इति शृतदधिनी आम्नाते । तयोः प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पन्नादिधर्मसंस्कृता आपः प्रणीताः । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने । किंतु हविष्ट्वेन प्रदानार्थमुत्पन्ने । ततः साम्याभावाच्चोत्पन्नादयो धर्मास्तयोः । इति चेत् ।

मैवम् । अन्यार्थमुत्पन्नयोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् । ततः समानत्वात्तद्धर्माः सन्ति ।

(पञ्चदशे-बृहद्रथंतरयोर्धर्मव्यवस्थाधिकरणे-सूत्रे ४१-४७)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

बृहद्रथंतरे धर्मैः संकीर्णै वा व्यवस्थिते ।

पृष्ठैक्यात्संकरो धर्मे निर्देशादेर्व्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमे विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रं विहितम्—बृहत्पृष्ठं भवति । रथंतरं पृष्ठं भवति ” इति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः—“बृहति स्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत् । रथंतरे प्रस्तूयमाने संनीलयेत् ” इत्यादयः । ते ह्युभयत्र संकीर्णैर्न, पृष्ठसिद्धिलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । इति चेत् ।

न । निर्देशभेदात् । सांकर्यं त्ववैलक्षण्येन ‘बृहत्’ इति, ‘रथंतरम्’ इति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्येयाताम् । किंच—उभयधर्मसाहित्यं विरुद्धम् । “ उच्चैर्गेयम् । बलवद्गेयम् ” इति बृहद्धर्माः । “ नोच्चैर्गेयम् । न बलवद्गेयम् ” इति रथंतरधर्माः । तस्मात्—उभयोर्धर्मा व्यवतिष्ठन्ते ।

(षोडशे—कण्वरथंतरे बृहद्रथंतरधर्मसमुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

अप्राकृते तद्विकारादिरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कण्वरथंतरे ।

द्विस्थानत्वान्नाप्य आद्यो विरोधाद्वार्तिकेऽन्तिमः ॥ २४ ॥

वैश्यस्तोमे “कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति” इति श्रूयते । तत्र—कण्वरथंतराख्यसाम्नः प्राकृतयोः पृष्ठस्तोत्रसाधनयोर्बृहद्रथंतरयोरुभयोः स्थाने पतितत्वादुभयसंबन्धिधर्माः समुच्चे-
तव्याः । ये तु विरुद्धधर्मा—“उच्चैर्गेयम्”, “नोच्चैर्गेयम्” इत्यादयः, ते विकल्प्य-
न्ताम् । समुद्रध्याननिमीलनार्दानां विरोधाभावात् । प्रकृताविव निर्देशभेदस्यात्राभावाच्च
समुच्चयः । इति भाष्यकारस्य मतम् ।

विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वाद्विरुद्धधर्मस्वारस्याच्च विकल्प एव युक्तः, न
ह्य समुच्चयः । इति वार्तिककारस्य मतम् ।

तत्रोभयत्र तत्तन्मतविपरीतः पूर्वः पक्ष उन्नेयः ।

(सप्तदशे-द्विसामके बृहद्रथंतरयोर्व्यवस्थाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥ स्वार्थत्वाद्वा
व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

द्विसामके द्वयोर्धर्मसांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

पृष्ठैक्यात्संकरो मैवं धर्माणां सामगत्वतः ॥ २५ ॥

“गोसव उभे कुर्यात्” इत्यादिना गोसवादौ बृहद्रथंतरसामद्वयसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं
विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्मव्यवस्थाया असंभवाद्बृहत्सुभयधर्माः कर्तव्याः ।
रथंतरेऽप्युभयधर्मा इत्येवं सांकर्यम् । इति चेत् ।

मैवम् । न ह्येतै पृष्ठस्तोत्रप्रयुक्ता धर्माः किंतु सामप्रयुक्ताः । ततः—साम्नोर्भेदाद्धर्म
व्यवतिष्ठन्ते ।

(अष्टादशे-सौर्यादिषु पार्वणहोमाद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ५१-५६)

पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तद-

भीज्या हि ॥ ५१ ॥ कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ नाधि(वि?)

कारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ॥

स्तः संघदेवकौ संघाविकारत्वान्न तत्र तौ ॥ २६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“स्रुवेण पार्वणौ जुहोति” इति । तत्र—पर्वशब्दः कालविशेषवाची । ततः—कालदेवकौ तौ होमावारादुपकारकतया प्रयाजादिवत्सौर्यादिविकृतिष्वातिदिश्येते । इति चेत् ॥

मैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादित्रिकसंघपरत्वात् । दानार्थवाचिनः पृणातेर्घातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ‘प्रियते दीयतेऽस्मिन्’ इत्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः सम्प्रकरणवशादाग्नेयादिकर्मत्रयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति—“ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे” इत्येको मन्त्रः । “अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना” इत्यपरो मन्त्रः । तत्र—अग्नीषोमवत्कर्मत्रयसंघस्य व्यासक्तदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्यादिः, किंतु—आग्नेयस्यैव । ततः—संघार्थयोहोमयोर्नास्ति सौर्यादौ प्राप्तिः ॥

(एकोनविंशे—दर्शपूर्णमासयोर्होमद्वयस्य व्यवस्थाधिकरणे—

सूत्रे ९७-९८)

उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ यदभीज्या वा तद्विषयौ

॥ ५८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

संकीर्णौ संघयोर्होमौ न वा प्रकरणादुभौ ॥

संकीर्णावुपकार्यस्य भेदादेतौ व्यवस्थितौ ॥ २७ ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे पठितत्वात्प्रयाजादिवद्दर्शोऽपि होमद्वयं कर्तव्यम् । पूर्णमासेऽपि तथा । इति चेत् ॥

मैवम् । उपकार्ययोः संघयोर्व्यवस्थितत्वेनोपकारकयोर्होमयोरपि व्यवस्थाया युक्तत्वात् ॥

(विंशे—समिदादीनां यागनामधेयताधिकरणे सूत्राणि ९९-१०)

प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

देवता यजयो वी स्युः प्रयाजे समिदादयः ॥

विष्णवादिवद्देवतात्वं न चतुर्थ्याद्यभावतः ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजपञ्चकमाग्नातम्—“समिधो यजति” इत्यादिना । तत्र—
यथा ‘विष्णुं यजति’ ‘वरुणं यजति’ इत्यादौ द्वितीयानिर्दिष्टा विष्ण्वादयो देवताः,
तथा समिदादीनां देवतात्वम् । ततो यागैर्देवताः संस्क्रियन्ते, इति दृष्टार्थत्वलाभः ।
इति चेत् ।

मैवम् । सर्वत्र चतुर्थ्या तद्धितेन वा देवता निर्दिश्यन्ते । तद्यथा—“यदग्नये
सायं जुहुयात्”, ‘आग्नेयोऽष्टाकपालः’ इति । न च—अत्र समिदादिषु चतुर्थीत-
द्धितौ विद्येते । तादर्थ्यप्रतीतौ देवता भवति । न च—द्वितीयया तादर्थ्यं प्रतीयते,
किंतु—ईप्सिततमत्वम् । तच्च कर्मनामत्वं उपपद्यते । ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ इत्यादौ तद्-
दर्शनात् । यथा ‘पाकं पचति’ इत्युक्ते पचिक्रियायाः कर्तव्यता प्रतीयते । तथा “
समिधो यजति” इत्युक्ते समिधागः कर्तव्य इत्यर्थो भवति । ‘विष्णुं यजति’ इत्यादौ
तादर्थ्यमुपचर्यते । प्रयाजमन्त्रेषु “समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्तु” इत्यादिषु समिदा-
दिशब्दैर्बहुवचनैकवचनान्तैर्देवता निर्दिष्टाः । तदेव निमित्तीकृत्य तादृशैरेवशब्दैरिह यागा
अभिधीयन्ते—“समिधो यजति । तनूनपातं यजति । इडो यजति । बर्हिर्ध्वजति । स्वाहा-
कारं यजति” इति तस्मात्—नात्र देवतासंस्कारविधिः । किंतु यागाः केवला विधी-
यन्ते । तेषां च श्रुत्यादिभिः कार्यविशेषानवगमात्प्रकरणेनाऽऽरादुपकारकत्वम् । पञ्चमप्र-
याजस्य तु यक्ष्यमाणाज्यमागादिदेवतासंस्कारकत्वं दशमेऽभिधायस्यते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमाध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	१६७
सूत्राणि	६१	१६९०

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे—विकृतौ मन्त्रगतत्रीह्यादिशब्दानामूहाधिकरणे—सूत्रे १-२)

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथो-

त्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वार्थे चाकार्य-

त्वात् ॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

तृतीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

अग्निव्रीह्यादयो नोह्या ऊह्या वा नहि चोदनात् ॥

विवक्षा देवहविषोर्दृष्टत्वादूह्यते ततः ॥ १ ॥

प्रकृतौ—“अग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति देवताविषयो मन्त्र आम्नातः । “व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमानः” इति द्रव्यविषयः । विकृतेषु—“सूर्याय जुष्टं निर्वपामि” इति, “नीवाराणां मेघ सुमनस्यमानः” इत्येवमूहो न कर्तव्यः । कुतः—चोदकेन यथावस्थितस्यैव मन्त्रपाठस्यातिदिष्टत्वात् । इति चेत् ॥

मैवम् । प्रकृतौ देवताहविलक्षणयोरर्थयोरेव विवक्षा । तथा सति तत्प्रकाशनरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्य लाभात् । अग्निव्रीहिशब्दविवक्षायामदृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्रसज्येत । तस्मात्—सूर्यनीवारलक्षणार्थप्रकाशनायोहः कर्तव्यः ॥

(द्वितीये-पौण्डरीकेषु बर्हिःषु स्तरणमन्त्रस्योहाधिकरणे सूत्राणि ३-८)

जातिनैमिचित्कं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ अविकार-

मेकेऽनार्षत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥ लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षा-

र्थम् ॥ ७ ॥ नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हरितोक्तिः पौण्डरीके न त्याज्या त्यज्यतेऽथवा ॥

नादृष्टार्थत्वतो मैवं गुणिद्रव्यस्य भासनात् ॥ २ ॥

“मौद्गं चरुं निर्वपेच्छ्रियै श्रीकामः” इत्यत्र “पौण्डरीकाणि बर्हिषि भवन्ति” इति श्रुतम् । तत्र स्तरणमन्त्रश्रोदकप्राप्तः—“दर्भैः स्तृणीत हरितैः” इति । तत्र—पूर्वन्यायेन दर्भशब्दस्थाने पुण्डरीकशब्दः प्रयोक्तव्यः । हरितशब्दस्तु प्रकृतौ नापूर्वायद्रव्यवाची । ततोऽसमवेतार्थत्वाद्विकृतावप्यदृष्टार्थमनूहेन प्रयोक्तव्यः । इति चेत् ॥

मैवम् । गुणद्वारा गुणिद्रव्यप्रकाशने सति दृष्टार्थत्वलाभेन समवेतार्थत्वात् । तस्मात्—‘पुण्डरीकैः स्तृणीत रक्तैः’ इत्युहनीयम् ॥

१ ख. मेदे । ज. झ. मेघः । २ ख. ज. झ. मेघः । ३ ख. च. ‘मोरे’ । अ. ‘योरेवार्थ’ । ४ ज. झ. ‘व्योतिषि वि’ । ५ ख. च. अ. गुणाद्द्रव्यम् । ६ च. ‘पूर्वार्थद्र’ ।

(तृतीये-अग्नीषोमीयपशौ लौकिकयूपस्पर्शप्रायश्चित्ताधिकरणे सूत्रम्-)

लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते
निमित्तेन प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

यूपस्पर्शं वैदिके वा लौकिके मन्त्रकीर्तनम् ॥

आद्यः प्रकरणान्मैवं लौकिके प्रतिषेधतः ॥ ३ ॥

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशुप्रकरणे यूपस्पर्शस्य प्रायश्चित्तमाप्नोति—“यद्येकं
यूपमुपस्पृशेत्, ‘एष ते वायो’ इति ब्रूयात्” इति । तदिदमुच्छ्रयणाज्जनादिकालीने
वैदिकस्पर्शो भवति । कुतः—तत्प्रकरणात् । इति चेत् ॥

मैवम् । “यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते । यद्यूपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते ।
तस्माद्यूपो नोपस्पृश्यः” इति प्रतिषिध्य पश्चात्प्रायश्चित्तमाप्नोति । प्रतिषेधश्च लौकिकस्पर्श-
विवयः, वैदिकस्य विहितत्वात् । तस्मात्—लौकिके स्पर्शे प्रायश्चित्तम् ॥

(चतुर्थे— { द्विपञ्चयागे पाशमन्त्रयोरेकवचनान्तव- } सूत्राणि १०-११)
{ हुवचनान्तयोर्द्विवचनान्तेनोहाधिकरणे }

अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशे-
षाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ विकारो वा

तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥ अपि त्वन्यायसंबन्धा-
त्प्रकृतिवत्परेण्यपि यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

यथार्थं त्वन्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पाशं पाशान्द्वयोः पश्वोरेको मन्त्रोऽथवा द्वयम् ॥

एकैकत्वे द्वयत्वे किमेकस्योहोऽथवा द्वयोः ॥ ४ ॥

एकेनैव कृतार्थत्वादेको मन्त्रस्तदाऽपि च ॥

अविकारेण बह्वर्थ एकार्थः समवायतः ॥ ५ ॥

प्राकृतत्वादुभावूह्य एकार्थोऽत्र विवक्षया ॥

बह्वर्थोऽप्यूहनीयोऽत्र द्वयोः शक्तेरवलम्बितः ॥ ६ ॥

१ च. नोपस्पृश्यते । ज. झ. नोपस्पृश्यः । २ क. ‘र्थो हूह’ ।

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशावेकवचनान्तबहुवचनान्तौ द्वौ पाशमन्त्रौ भिन्नयोः शाखयो-
राम्नातौ—“अदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतम्” इत्येकत्र । “अदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतान्”
इत्यपरत्र । ताबुभौ पशुद्वयोपेतायां विकृतौ चोदकेनातिदिष्टौ । सा च विकृतिरेवाम्नायते—
“मैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णम्, अपां चौषधीनां च संधावन्नक्रामः ” इति । तत्रैकेनैव
मन्त्रेण चरितार्थत्वान्न द्वयोरतिदेशः । इत्याद्यः पक्षः ।

तदाऽप्यविकृतस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वाद्बहुवचनान्तो मन्त्रो युक्तः, प्रकृतावेकस्मिन्पशा-
वसमवेतार्थतया बहुवचनस्य विकृतावनूहनीयत्वात् । इत्येकः पक्षः ।

तादृग्बहुवचनोपेतत्वादेव मन्त्रोऽप्यसावसमवेतार्थः प्रकृतौ भवति । एकवचनान्तस्तु
मन्त्रः प्रकृतौ समवेतार्थत्वाद्विकृतावतिदिश्यताम् । स च द्विवचनान्तोनोहनीयः । इति
पक्षान्तरम् ।

प्रकृतौ विद्यमानयोरुभयोर्मन्त्रयोर्विकृतावतिदेशस्य वारयितुमशक्यत्वादेकमन्त्रपक्षस्या-
वान्तरत्वेनोपन्यस्तावुभावपि पक्षावयुक्तौ । मन्त्रद्वयातिदेशपक्षे त्वेकवचनान्तः प्रकृतौ सम-
वेतार्थतया विकृतावनूहनीयः । बहुवचनान्तो यथावस्थित एव पठनीयः । इति पूर्वः पक्षः ।

लोके वेदे वा बहुवचनस्य द्वयोरर्थयोरक्लृप्तशक्तित्वाद्विवचनान्ततया सोऽप्यनूहनीयः ।
इति रान्द्रान्तः ।

(पञ्चमे— { अग्नीषोमीयपशौ पाशैकत्वपाशबहु- } सूत्राणि १९-१९)
{ त्वामिधायिमन्त्रयोर्विकल्पाधिकरणे }

विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय-
कल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ प्रकरणविशेषाच्च
॥ १६ ॥ अर्थाभावाच्च नैवं स्यात्, गुणमात्रमित-
रत् ॥ १७ ॥ यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥ नोत्प-
त्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

उत्क्रष्टव्यो न वा मन्त्रो बह्वर्थोऽसंगतत्वतः ।

उत्कर्षो न विकल्प्योऽसौ गुणे त्वन्यायकल्पना ॥ ७ ॥

योऽयं पूर्वोदाहृतो बहुवचनान्तः पाशमन्त्रः, तस्य प्रकरणादुत्कर्षो बहुपाशयुक्तेषु

पशुगणेषु कर्तव्यः । कुतः—एकस्मिन्पशौ प्रकृते तस्यानन्वितत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । नासावुक्तव्यः । किं त्वेकवचनान्तेन मन्त्रेण सह विकल्पनीयः । न हि 'पाशान्' इत्यत्र प्रधानस्यांशस्यानन्वितत्वमस्ति । प्रातिपदिकविभक्तयोः प्रातिपदिकं प्रधानम्, धर्मिवाचकत्वात्, विभक्तिस्तु कर्मत्व—करणत्वादिधर्मवाचकत्वादुणभूता । तथा विभक्तिवचनयोर्विभक्तेः कर्मादिकारकवाचित्वात्प्रधान्यम्, वचनस्य कारकसंख्याभिधायित्वादुणत्वम् । तथा सति बहुवचनान्ते पाशशब्दे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चैकस्मिन्नपि पाशे संगच्छेते । गुणभूते तु बहुवचने लक्षणावृत्तिः कल्पनीया पाशावयवगतं बहुत्वं लक्ष्यते इति । तस्मात्—गुणभूतं वचनमात्रमनुसृत्य कृत्स्नस्य मन्त्रस्य प्रकरणपाठो न बाधनीयः । किंतु प्रधानानुसारेण मन्त्रयोः समानत्वाद्विकल्पः कर्तव्यः ।

(षष्ठे— { दर्शपूर्णमासयोर्द्विपत्नीके प्रयोगे 'पत्नीं' संनह्य' इति मन्त्रस्यानूहाधिकरणे } सूत्रम्—

अपूर्वे त्वविकारोऽप्रदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्नीमिति द्विपत्न्यादावूह्यं नो बोध्यतेऽर्थतः ।

नोपदेशस्य सामान्यादतिदेशाप्रवृत्तितः ॥ ८ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आश्रयायते—'पत्नीं संनह्य' इति । तत्र—एकपत्नीकस्य यजमानस्य प्रयोगे समवेतार्थे एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहुपत्नीकस्य च प्रयोगेऽर्थवशाद्बहुनीयः । इति चेत् ।

मैवम् । किमुपदेशप्राप्तस्योहः, अतिदेशप्राप्तस्य वा । नाऽऽद्यः, उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यदि—एकपत्नीकप्रयोगार्थमेवायं मन्त्रोपदेशः स्यात्, तदानीम्—एकवचनं विवक्ष्येत । न त्वेवमस्ति । अन्यथा द्विपत्नीक—बहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदिश्येत । तत्र कुत उहानूहचिन्तावकाशः । साधारणं तृपदेशे सर्वप्रयोगसमवेतार्थतया पत्नीपदे प्रातिपदिकं कर्मकारकविभक्तिश्चेत्युभयोर्वेव पाशान्प्राप्तेन विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थम् । तथा च सर्वप्रयोगे समवेतार्थे पत्नीपदे यथावस्थितमेव पठनीयः । नापि 'अतिदेशप्राप्तस्योहः' इति द्वितीयः पक्षः, द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरविकृतिविविधत्वादिदेशायोगात् । तस्मात्—अत्र नास्तूहः ।

(सप्तमे-द्विपत्नीकविकृतिप्रयोगेऽपि “ पत्नीं संनह्य ” इति
मन्त्रस्थानूहाधिकरणे सूत्रम्—)

विकृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ऊह्यो नो वैष विकृतावूह्योऽपाठेन पाशवत् ॥

नादृष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसता न हि ॥ ९ ॥

एष एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरूहनीयः । कुतः—पाठा-
भावात् । प्रकृतावर्थात्सारेण प्राप्ताऽप्यूहः सर्वप्रयोगसाधारणेन मन्त्रपाठेन बाधितः ।
विकृतौ तु बाधितस्य पाठस्याभावेनास्मर्दायत्ते प्रयोगेऽर्थात्सारेणोहो युक्तः । अत एव—
पूर्वत्र द्विपाशयुक्तायां विकृतावेकवचनान्तो बहुवचनान्तश्च पाशमन्त्र ऊहितः । इति चेत् ॥

मैवम् । ‘ पत्नीम् ’ इत्येकवचनस्याविवक्षितत्वेन प्रकृतावदृष्टार्थतया यथावस्थितपाठे
सति विकृतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितैस्यैव पठितव्यत्वात् । अयोच्येत—‘ प्रकृतौ छान्दसत्वेन
व्यत्ययेनैकवचनमेव द्वित्वबहुत्वयोरप्यर्थयोर्वर्तते ’ इति । एवं तर्हि विकृतावप्यूहमन्तरेणैव
द्वित्वबहुत्वाभिधानान्मा भूदूहः । न च—एवं पाशेऽप्यूहो मा भूत्—इति शङ्कनीयम्,
प्रकृतावेकवचनबहुवचनयोरेकस्मिन्नेव पाशे वैदिकप्रयोगदर्शनात् । द्वित्वे तदभावात् ।
तस्मात्—पाशस्योहो विकृतौ, नतु पत्नीशब्दस्य ॥

(अष्टमे—सवनीयपशूनामग्नीषोमीयसमानविधानत्वे ‘ प्रास्मै,
अग्निम् ’ इति मन्त्रेऽनूहाधिकरणे सूत्रम्—)

अग्निगौ सवनीयेषु तद्वत्समानविधानाश्चेत् ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयसवनस्थास्तुल्यविधयो यदि ॥

प्रास्मा इति तदा मन्त्रे पत्नीन्यायेन बोहनम् ॥ १० ॥

अग्निष्टोमोक्त्यष्टोदशतिरात्ररूपासु ज्योतिष्टोमस्य संस्थास्वेकोत्तरबुद्ध्या सवनीयाः
पशव आम्नाताः—“ आग्नेयः पशुरग्निष्टोम आलभ्यः । ऐन्द्राग्न उक्थ्ये द्वितीयः । ऐन्द्रो
वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः । सारस्वती मेप्यतिरात्रे चतुर्थी ” इति । त एते सवनीयपश-
वोऽग्नीषोमीयपशूनां समानविधयः, न तु तद्विकृतयः—इति कस्यचित्पूर्वपक्षिणो मतम् ।

१ अ. °दाक्षाय° । च. °दायत्तप्र° । २ ज. झ. द्विपशुयु° । ३ ख. °तस्य प° । ४ ख.
च. ज. झ. अ. °त्नीपदस्य । ५ ज. झ. °यवचन° । ६ क. बोहनम् । ७ ख. अग्नीषोमी° ।

तदेवाभ्युपगम्य कृत्वौचिन्ता क्रियते । अधिगुप्रेषमन्त्रे—“ प्रात्मा अग्निं भरता ” इति वाक्ये पुंलिङ्गचतुर्थ्येकवचनान्त इदंशब्दः पठितः । तस्य मेध्यां स्त्रीलिङ्गतया नास्म्यूहः । इति प्रथमपादे निर्णीतम् । इह त्वेकवचनस्य पशुद्वित्वबहुत्वयोः पत्नीशब्दवत्पूर्वोत्तरपक्षौ द्रष्टव्यौ । अर्थानुसारेण द्विवचनबहुवचनयोरूहः । इति पूर्वः पक्षः ।

उपदेशस्य साधारणत्वेन सर्वत्र समवेतार्थयोः प्रातिपदिकविभक्त्योरेव विवक्षितत्वेनैकवचनस्याविवक्षितत्वात्, कथंचिद्विवक्षितत्वेऽपि च्छान्दसेन वचनव्यत्ययेन व्यर्थबहुवचनविवक्षितत्वात् । इति राद्धान्तः ॥

परमार्थतस्तु सर्वनीयपशूनामग्नीषोमीयविकृतित्वादस्येव लिङ्गवचनयोः पाश्यायनोहः ॥

(नवमे—नीवाराणां ब्रीहिप्रतिनिधित्वे मन्त्रे ब्रीहिशब्दस्यानूहाधिकरणे सूत्राणि २३-२६)

प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ अनाम्नानाद-
शब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥ तादर्थ्याद्वा
तदारूपं स्यात्संस्कारैरविशिष्टत्वात् ॥ २५ ॥ उक्तं
च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ब्रीहिप्रतिनिधादूहो ब्रीहिणामिति नास्ति वा ॥

अर्थादूहो न सादृश्यादंशानां साधनत्वतः ॥ ११ ॥

श्रुतस्य द्रव्यस्यापचारे भूयोवयवसामान्योपेतं द्रव्यान्तरं तस्य प्रतिनिधिर्भवति । तद्यथा ब्रीहिणामपचारे नीवारास्तेषां स्थाने निविशन्ते । तदेतत्पष्ठेऽध्यायेऽवस्थितम् । प्रतिनिहितेषु नीवारेषु “ ब्रीहिणा मेध ”—इत्ययं मन्त्र अहितव्यः । कुतः—अर्थानुसारात् । इति चेत् ॥

भैवम् । नैवारचरौ नीवाराणां साधनत्वेन विहितानां ब्रीहिस्थानीयतया भवति मन्त्रस्योहः । इह तु न नीवाराः साधनत्वेन विहिताः । किंतु भूयोवयवसादृश्यद्वारा प्राप्यन्ते । ततोऽवयवानामेव साधनत्वम् । तथासति ब्रीह्यवयवेष्वविकारेण यथा ब्रीहिशब्दः, तथा नीवारावयवेष्वपि प्रवृत्तेर्नास्म्यूहः ॥

(दक्षमे द्विपशुयागे सूर्यं चक्षुर्गमयतात्' इतिमन्त्रा-
णामनूहाधिकरणे सूत्रे—)

संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहो न वोहः पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनूहनम् ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयपशावध्रिगुप्रैषे पशुसंबन्धिनां सूर्यादिसंसर्ग आघ्रायते—सूर्यं चक्षुर्ग-
मयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतात् । दिशः श्रोत्रम्—इत्यादि । “मैत्रं श्वेतमालभेत ।
षारुणं कृष्णम्” इति विहितयोर्द्वयोः पश्वोर्मन्त्रगताश्चक्षुरादिशब्दा द्विवचनान्तत्वेनोह-
नीयाः । कुतः—पशुभेदेन चक्षुरादीनां भिन्नत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । नै खल्वत्रेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतं गोलकं चक्षुःशब्देन विवक्षितम् । तद्वि-
वक्षायामेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदोदकवचनान्तचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात् । गोलकस्य
सूर्यादिप्राप्त्यसंभवाच्च । यत्तु रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रम्, तदत्र चक्षुरादि-
शब्दैर्विवक्षितम् । तच्च पश्चनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्समुद्रप्राविष्टनदीवन्न
भेदेनावतिष्ठते । तस्मात्—नास्त्यूहः ।

(एकादशे— { द्विपशुयागे, अध्रिगुप्रैषे ‘एकधा’ } सूत्राणि २९-३१)
इत्यस्य शब्दस्याभ्यासाधिकरणे)

एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं स्यात् ॥ २९ ॥

अविकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥ सकृत्त्वं

तैकध्यं स्यादेकत्वाच्चोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृतित्वात्प-

रेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नेवाध्रिगुप्रैषे श्रूयते—“एकधाऽस्य त्वचमाच्छ्रयतात्” इति । छिन्धीत्यर्थः ।

तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः—तस्य शब्दस्येह सहस्रवाचि-
त्वात् । 'एकधा गाः पाययति' इत्यत्र यौगपथे प्रयोगदर्शनात् । पञ्चनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाद-
नस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकस्य घटते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृतावेकस्मिन्पशौ यौगपथलक्षणोऽर्थो न संभवति । ततः सकृत्त्वं तस्य
शब्दस्यार्थः । त्वगियमवयवशो बहुकृत्यो न च्छेत्तव्या । किंतु सर्वाऽपि सकृदेकप्रकृते-
नेत्युक्तं भवति । यत्प्रकृतौ सकृत्त्वं, तदेव विकृतावुचितम् । ततः प्रातिपशु सकृत्त्वमभि-
धातुम् 'एकधा' इत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः ।

द्वादशो— { द्विपश्चादिपशुविकृतौ मेधपतिश-
ब्दस्य देवतानुसारेणोहाधिकरणे } सूत्राणि ३२-४०)

मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र च प्रयु-
क्तत्वात्, तस्य चान्यायनिगदत्वात्, सर्वत्रैवावि-
कारः स्यात् ॥ ३२ ॥ अपि वा द्विसमवायोऽर्था-
न्यत्वे यथासंख्यं प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥ स्वामि-
नो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां स्यात्पत्न्यां द्विती-
यशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥ देवता तु तदाशीष्ट्वात्सं-
प्राप्तत्वात्स्वामिन्यनर्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ उत्सर्गाच्च
भक्त्या तस्मिन्पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥ उत्कृष्ये-
तैकसंयुक्तो द्विदेवते संभवात् ॥ ३७ ॥ एकस्तु
समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ संसर्गि-
त्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥ एक-
त्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अविकारो विकारो वा स्यान्मेधपतिशब्दयोः ।

विकारे स्वामिदेवार्थ एकार्थो वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥ १४ ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्यादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ॥

अर्थभेदाद्विकारोऽत्र द्वावर्थौ शब्दयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

मन्त्रैक्यार्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन्नायया द्विता ॥

देवार्थाशीर्देव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥ १६ ॥

अधिगुप्रैषनिगदस्याऽऽदाविदमाम्नायते—“दैव्याः शमितार उत च मनुष्या आरम्भम् । उपनयत मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम् ” इति । शाखान्तरे तु ‘मेधपतये मेधम् ’ इति । अयमर्थः—‘शमितारः पशुधातिनो द्विविधाः—दैव्याः, मानुषाश्च । तानुभयान्संबोध्य होता कर्तव्यविशेषान्निर्दिशति—आरम्भः कर्तव्यः । मेधो यज्ञः, तद्योग्यान्दुरः पदार्थान्निहाहेतूनिहाऽऽनयत । किं कुर्वन्तः—यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञमाशासानाः ’ इति । तत्र—एकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्य द्विवचनान्तस्य च बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूहः, उहो वा, इति संशयः । उहपक्षेऽपि किमेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थः, द्विवचनान्तस्याग्नीषोमौ देवते इत्येवमर्थभेदः । किं वा—शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थः, देवतैव वा, इति संशयः । तत्र—अग्नीषोमीये पशौ यजमानः, अग्नीषोमौ च, इति त्रयो मेधस्य पतयः, तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य वाऽन्योन्यानिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

प्रकृतौ समवेतार्थत्वे संपादयितुं शक्ये सत्यन्याय्यनिगदत्वाभावाद्विकृतावनूहः कर्तव्यः । इति द्वितीयः पक्षः ॥

अस्मिन्द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु बहुयजमानयुक्तास्वहोनादिषु यजमानानुसारेणैकवचनान्त उहनीयः । अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त उहनीयः । सोऽयं शाखाविकल्पेन प्रथमः पक्षः ॥

शाखाभेदेन पाठभेदेऽपि मन्त्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः । किंतु—एक एवार्थः । इति पक्षान्तरम् ॥

तदपि देवतायाः संप्रदानत्वेन स्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वम्, जायया सह द्वित्वम् । इत्येकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थः । ततो यजमानद्वयोपेतायां विकृतावैकवचनान्तो द्वित्वेनोहनीयः । द्विवचनान्तो बहुत्वेन । इति पूर्वः पक्षः ॥

मेधस्य यजमानार्थत्वं नैवाऽऽशासनीयम् । तस्य सिद्धत्वात् । देवतार्थत्वं त्वाशास-

१ क. च. °न्यायत्व° । २ क. ख. च. ज. झ. °र्थतत्त्वादि° । ३ ख. च. ज. झ. कुर्वन्तः । ४ ज. झ. देवार्थ° । ५ क. च. ज. झ. °न्यायानि° । ६ क. च. ज. झ. °न्यायानि° । ७ ज. झ. °पि विकृ° । ८ ख. °त्वाभेदेन ।

नीयम् । ततो मेधमाशासाना इत्येतदेवतायां समवेतार्थम् । संप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धम्, देवताकारणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेण द्वित्वाच्चैकवचनद्विवचने उपपन्ने । तस्मात्—देवतानुसारेण विकृतावूहः । इति रान्द्रान्तः ॥

त्रयोदशे— { बहुदैवत्ये पशावप्येकवचनान्तमे-
धपतिशब्दस्य विकल्पाधिकरणे } सूत्रे ४१-४२)

नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

आदित्येष्वेकवाच्येष ऊह्यो नो बोध्यतेऽन्यवत् ॥

गणार्थत्वादनुहोऽतो विकल्पः प्रकृताविव ॥ १७ ॥

प्रजापशुसंपत्तिकामस्य बहुदैवत्यः पशुराम्नायते—“यः कामयेत—प्रयेय पशुभिः प्र प्रजया जायेय—इति,* स एतामर्वि वशामादित्येभ्यः कामायाऽऽलभेत” इति । वशा बन्ध्या । कामाय कामुकेभ्य इत्यर्थः । अत्र—चोदकप्राप्तो ‘मेधपतये’ इत्येकवचनान्तः शब्द आदित्यानां बहुत्वाद्वहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा ‘मेधपतिभ्याम्’ इति द्विवचनान्त ऊह्यते । यथा वा ‘पशः’ इत्येकवचनान्त ऊह्यते । तद्वत् । इति चेत् ॥

भैवम् । प्रकृतावशीषोमयोर्गणैकत्वमेकवचनान्तो ब्रूते । आदित्यानामपि गणैकत्वं समानमित्यनुहः । तस्मात्—अविकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवान्नापि विकल्प्यते ॥

(चतुर्दशे—एकादशिन्यामेकवचनान्तमेधपतिशब्दस्योहा-
धिकरणे सूत्रम्—)

अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वा-

देकाभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

कृष्णग्रीवादिके नोह ऊहो वाऽस्य न पूर्ववत् ॥

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधित्सया ॥ १८ ॥

यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाः पशव आम्नाताः—“प्रेषाऽऽग्नेयेन वासयति ।

* ‘स एतान्यशूनादित्येभ्यः’ इति शाबरभाष्ये ॥

१ अ. उपपद्यते । २ ज. झ. एव ता° । ३ °शोमीययो° ।

मिथुनं सारस्वत्या करोति । रेतः सौम्येन दधाति । प्रजनयति पौष्णेन ” इत्यादिना । ते च—स्वनामभिरन्यत्राऽऽम्नाताः—“ आग्नेयः कृष्णग्रीवः । सारस्वती मेधी । बभ्रुः सौम्यः । पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तत्र—अस्यैकवचनान्तस्य मेधपतिशब्दस्याऽऽदित्येष्विव बोहः । इति चेत् ॥

मैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्, इह त्वेकैकस्य पृथग्देवत्वम् । अतो बहुदेवानभिधातुं बहुवचनान्तत्वमूहनीयम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमस्या-
ध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१४	५८१
सूत्राणि	४३	१६९३

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे—‘ षड्विंशतिरस्य वङ्कयः ’ इत्यादौ समस्योहा-
धिकरणे सूत्राणि १-१६)

षड्विंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वाद्गुणस्य
प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामकात्स्न्येनाभिसंबन्धो
विकारान्न समासः स्यादसंयोगाच्च सर्वाभिः ॥ १ ॥
अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥ न गुणादर्थकृत-
त्वाच्च ॥ ३ ॥ समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥
नासंभवात् ॥ ५ ॥ स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह
स्यात् ॥ ६ वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात्समासेनाभि-
धानं स्यात्प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥
तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥ अपि त्वसंनिपा-
तित्वात्पत्नीवदाम्नातेनाभिधानं स्यात् ॥ ९ ॥
विकारस्तु प्रदेशत्वाद्यजमानवत् ॥ १० ॥ अपूर्व-
त्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥ आम्नातस्त्वविकारात्सं-

ख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥ संख्या त्वेवं प्रधानं
 स्याद्वृक्कयः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥ अनान्नात-
 वचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥
 अभ्यासो वाऽविकारात्स्यात् ॥ १५ ॥ पशुस्त्वेवं
 प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्तस्मात्समास-
 शब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

षड्विंशतिर्वङ्कयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोह्यते ॥
 ऊहेऽपि वचनान्यत्वमस्येत्यावैर्त्यतेऽथ वा ॥ १ ॥
 षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्मवेदुत ॥
 अनूहोऽकरणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥ २ ॥
 संख्यायाश्च पेशौ युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ॥
 अमी पक्षा युज्यतेऽन्त्यस्ता अनुष्ठयेतिशेषतः ॥ ३ ॥

अधिगुप्तैषे वाक्यमिदमाभ्यायते—“ षड्विंशतिरस्य वङ्कयः, ताः अनुष्ठयोख्याव-
 यतात् ” इति । अयमर्थः—‘ वङ्कयो वक्राणि पार्श्वस्थानि । तान्यस्य पशोः
 षड्विंशतिसंख्यानि, एकैकस्मिन्पार्श्वे त्रयोदशानामवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्करीरनुष्ठय,
 अनुष्ठायानुक्रमेण गणयित्वेति यावत् । उच्येयवयतादुद्धरतात् ’ इति । सोऽयं मन्त्रो
 वङ्क्रीणामुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः । किंतु संज्ञपनात्प्राक्पशौ नीयमाने होत्रा
 प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूहः । इत्याद्यः पक्षः ॥

अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम्, शमितृणामुद्धरणायाँर्यस्याऽऽवश्यकत्वेन दृष्टार्थलाभात् ।
 तस्मात्—प्रकृतौ समवेतार्थतया विकृतावूहः । तदाऽपि चत्वारः पक्षाः ॥

तत्र—संख्या मुख्यत्वेन प्रकाश्या । तेन द्वयोः पश्चोद्विगुणितां षड्विंशतिसंख्यां
 प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीयः । इत्याद्यः पक्षः ॥

पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात्तद्वाचकं षष्ठ्यन्तम् ‘ अस्य ’ इति पदं पश्चनुसारेणाऽऽवर्त-
 नीयम् । इति द्वितीयः पक्षः ॥

१ ख. ज. झ. अ. ‘वर्ततेऽ’ । २ ख. च. ज. झ. पशोयुक्ते’ । ३ ख. पार्श्वस्थान्यस्थी’
 ४ ख. ज. ‘ख्याकानि । ५ ज. झ. अ. ‘र्थस्मारक’ ।

श्रुतिर्योगः । षड्विंशतिसंख्यायाः पशुना सह संबन्धः, तस्य मुख्यत्वात्प्रतिपशु-
विभक्तां संख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः । इति तृतीयः पक्षः ॥

अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तराण्यहनीयानि । संख्येयानां बहुक्रीणां मुख्यत्वात्ता-
सामियत्ता समस्य वक्तव्या । ततो 'द्विषन्चादशनयोर्वहकयः । अष्टसप्ततिरेषां बहुकयः'
इत्येवं यथायोगमूहनीयम् । इति चतुर्थः पक्षः । अयमेव सिद्धान्तो वाक्यशेषानुगु-
प्यति । "ता अनुष्ठय" इत्ययं वाक्यशेषः । स च व्याख्यातः ॥

(द्वितीये— { आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्व- } सूत्रम्—)
{ इक्रिरूपविशेषवचनविकल्पाधिकरणे }

अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनाद्वैशेषिकम् ॥ १७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

न चतुस्त्रिंशदित्येष निषेधो नियतो न वा ॥

गिरापदवदाद्यः स्यान्नैवकारहतत्वतः ॥ ४ ॥

निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः प्रापकोऽत्रानुमीयते ॥

निषेधकप्रापकाभ्यां चतुस्त्रिंशद्विकल्प्यते ॥ ५ ॥

अश्वमेधे त्रयः सवनीयाः पशवः श्रुताः—“अश्वः, तूपरः, गोमृगः, ते प्राजा-
पत्याः” इति । तेष्वश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वहकयः । तथा च मन्त्रः—“चतुस्त्रिंश-
द्वाजिनो देवबन्धोर्वहक्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति” इति । वाजी गन्धर्ववाहको जाति-
विशेषः । अत एवाऽऽस्मान्नायते—“हयो भूत्वा देवानवहेत्, वाजी गन्धर्वान्, अर्वाऽसु-
रान्” इति । देवबन्धुर्देवानां प्रियः । स्वधितिश्छेदनहेतुः शस्त्रम्—इत्यर्थः । एवं सत्य-
धिगुणैरे विशेषोऽयमास्त्रायते—“न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात् । षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” । इति ।
सोऽयं “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” —इत्यादिकाया ऋचः प्रतिषेधो गिरापदनिषेधवन्नित्यः, न तु
विकल्पितः । यथा “न गिरा गिरिति ब्रूयात्, ऐरं कृत्वोद्वेयम्” इत्यत्र गिरापदनिषेध-
पुरःसरगिरापदे विहिते सति निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिः । तथा चतुस्त्रिंशन्मन्त्रनिषेधपुरःसरं
षड्विंशतिमन्त्रे विहिते सति नित्यनिवृत्तिर्निषिद्धस्य । इति चेत् ।

भैवम् । “षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्येवकारेण विधित्वप्रत्ययबाधात् । षड्विंश-
तिमन्त्रस्तावच्चोदकप्राप्तत्वात् निषेधः । तस्य चतुस्त्रिंशन्मन्त्रेणापवादप्रसक्तौ “न चतु-
स्त्रिंशत्” इत्यपवादकं मन्त्रं प्रतिषिध्य चोदकप्राप्तस्यानपोदितत्वेन यथापूर्वमवस्थानमनू-

द्यते,—इत्येवमर्थं सूचयितुमेवकारः प्रयुक्तः । गिरापददृष्टान्तस्तु विषमः । अग्राप्तत्वादिरापदं तत्र विधीयते । तेन च विहितेन पाठप्राप्ते गिरापदे बाधिते स बाधो “न गिरा” इति प्रतिषेधेनानूद्यते । ततो दृष्टान्ते निषेधानुवादः, दार्ष्टान्तिके विध्यनुवादः, इति महद्वैषम्यम् । ननु विधिवाक्यस्यैवकारस्यानुवादत्वे सति “न चतुस्त्रिंशत्”—इत्यस्मिन्निषेधे कृत्स्नवाक्यतात्पर्यान्निषिद्धस्य नित्यनिवृत्तिस्तदवस्था स्यात् । मैवम् । प्रापकस्यापि सद्भावेन निषेधप्राप्तिभ्यां चतुस्त्रिंशन्मन्त्रस्य विकल्पितत्वात् । अथोच्यते—“चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्येवं मन्त्रः केवलं स्वरूपेणैव पठितः । न त्वस्याधिगुप्रेषवत्प्रापकं किंचिदस्ति—इति । तत्र । प्रापकवचनस्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा प्रसक्त्यभावेन प्रतिषेधानुपपत्तेः । तस्मात्—प्रसक्तकेनोपजीव्येनानुमितविधिना प्रत्यक्षनिषेधेन च समानबलतया “चतुस्त्रिंशत्”—इत्ययं मन्त्रोऽश्वस्याधिगुप्रेषे विकल्प्यते ।

(तृतीये— { आश्वमेधिकसवनीयाश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वाजिनः } सूत्राणि १८-२१)

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वाच्यत्वात् ॥ १८ ॥ ऋगवा स्यादास्नातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ तस्यां तु वचनादैरवत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥ सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

पृथग्वचनमश्वस्य स्यादन्याभ्यां समस्य वा ।

आद्यः पदे निषिद्धेऽत्र विशेषो नियतो यतः ॥ ६ ॥

वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषादृगेवात्र निषिध्यते ।

पक्षे प्राप्तः प्राकृतोऽस्मिन्समस्योक्तः पुरा यथा ॥ ७ ॥

पूर्वोक्ताश्वस्य तूपर—गोमृगाभ्यां समस्य वङ्क्रीयत्ता न वक्तव्या, किंतु पृथगेव । कुतः—यस्मात् “चतुस्त्रिंशद्वाजिनः” इत्ययं मन्त्रविशेषोऽश्वस्य नियतः । ननु—प्रत्यक्षनिषेधेनानुमितविधिना च विकल्पः पूर्वमुक्तः । तत्र । ऋचो निषेधाभावात् । “न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्” इति ऋचि प्रथमपदमात्रं निषिध्यते । ननु—निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वमुपजीव्य विधिरनुमितः । तत्रानुमापकस्य निषेधस्याभावेनानुमेयस्य

विधेरप्यभावात् । “चतुस्त्रिंशत्”-इत्यस्या ऋचः प्राप्तिरेव नास्ति, तत्र कुतो नियतिः-
इति चेत् । न, प्रकरणपाठमन्त्रलिङ्गाभ्यां विनियोगविधेरनुमेयत्वात् । तस्मात्—
अनेन मन्त्रेणाश्वस्य पृथग्वचनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यदि ‘चतुस्त्रिंशत्’ इत्येकमेव पदं निषिध्येत, तदा तस्यामृचि वङ्क्री-
णामित्या नोच्येत । ननु—“षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्” इत्यनेन वाक्येन संख्यावा-
चिपदान्तरप्रक्षेपविधानादियत्तोच्यते—इति चेत् । न । तस्य वाक्यस्यैवकारेण विधिशक्तेः
कुण्ठितत्वात् । तस्मात्—न पदमात्रस्य निषेधः, किंतु कृत्स्नाया ऋचः । तथासति
पूर्वाक्तविकल्पस्य तदवस्थत्वाद्विशेषविधिपक्षे पृथग्वचनं कर्तव्यम् । तन्निषेधपक्षे—चोद-
कप्राप्ते प्राकृतेऽधिगुप्तैषे प्रथमाधिकरणन्यायेन समस्य वक्तव्यम् । तत्र तूपर—गोमृगयोः
प्रत्येकं षड्विंशतिस्त्वादशस्य चतुस्त्रिंशत्त्वात्समासेन ‘षडशीतिरेषां वङ्कयः’ इत्येवमूह-
नीयम् ॥

(चतुर्थे—अग्नीषोमीयपशावुरुक्तशब्देन वपाभिधानाधिकरणे सूत्रम्—)

वनिष्ठुसंनिधानादुरुक्तेण वपाभिधानम् ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पक्षी वपाऽथवोरुको रलयोरविशेषतः ॥

पक्षी वपा संनिधानाद्भ्रान्तिच्छेदनिषेधतः ॥ ८ ॥

अधिगुप्तैषे वचनमिदमाम्नायते—“वनिष्ठुमस्य मा राविष्टोरुक्तं मन्यमानाः” इति ।
वनिष्ठुर्वपासमीपवर्ती कश्चित्पशुश्च विशेषः । तं मा राविष्ट तस्य लवनं मा कुरुत । व्यत्ययेन
लकारस्य रेफः । किं कुर्वन्तः—उरुक्तं मन्यमाना वनिष्ठुवुरुक्तबुद्धिं कुर्वन्त इत्यर्थः ।
अत्र—उरुक्तशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा पक्षिविशेषोऽभिधीयते । कुतः—रलयोरवि-
शेषात् । ‘पर्यङ्कः, पर्यङ्कः, लोमानि, रोमाणि’ इत्यादिदर्शनात् । उरुक्तशब्दः सादृश्यल-
क्षकः । ‘पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्ट’ इति वाक्यार्थः । तस्मात्—
उरुक्तः पक्षी । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उरुक्तशब्देनात्र वपा लक्ष्यते । कुतः—वनिष्ठुसंनिधानात् । सति हि
संनिधावुरुक्तैर्भ्रान्तिर्वनिष्ठौ संभवति । भ्रान्तिप्राप्तं च लवनमत्र निषिध्यते । ‘उरुक्तं
मन्यमाना वनिष्ठुं मा राविष्ट’ इत्युक्तत्वात् । वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यल्लवनं
तस्य निषेधे सति दृष्टोऽर्थो लभ्यते । भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनि-
ष्ठोरलवनमेव नास्ति । तच्चायुक्तम् । हृदयाद्यङ्गवल्लवितव्यत्वात् । “वनिष्ठुमग्नीषे षडवत्तं

संपादयति ” इत्याद्यनुष्ठानविधानात् । ततो लवननिषेधस्यासम्भवेतार्थत्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः
प्राप्नुयात् । तस्मात्—वपावचन उरुकशब्दः । यद्यपि वपायामप्रसिद्धः (उरुक)
शब्दः, तथाऽपि ‘ उरु विस्तीर्णमूको मेदो यत्र ’ इत्यवयवार्थद्वारा मेदस्विन्यां वपायां
युक्त उरुकशब्दः । एवं सत्यनेकवपासु विकृतिष्वेकवचनान्त उरुकशब्द उहनीयः ॥

(पञ्चमे—अधिगौ प्रशसाशब्दस्य प्रशंसापरत्वाधिकरणे सूत्रे २३—२४)

प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥ बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात्स्तुतिर्वा छेदनादसिः ॥

स्तुतिः कात्स्न्याय बाह्वोः स्यात्स्वाधितिशब्देवसाधनम् ॥१॥

अधिगुप्रैषे वाक्यान्तरमाप्नातम्—“प्रशसा बाहू” इति । तत्र—“शसु हिंसा-
याम्” इत्यस्माद्धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य तृतीयैकवचनान्तस्य
‘प्रशसा’ इति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्केनचिद्वाङ्मणवाक्येनानूद्यते—
“दश प्रयाजानिष्टूवाऽऽह—‘शासमाहर’ इति, असि वै ‘शास’ इत्याचक्षते” इति ।
सोऽयमसिर्बाह्वोश्छेदनहेतुः । तस्मात्—दृष्टार्थलाभादसिः ‘प्रशसा’ इत्यस्य पदस्यार्थः ।
इति चेत् ।

भैवम् । “शसु स्तुतौ” इत्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नः । ‘प्रशसौ’ इत्यस्य द्वितीयाद्विव-
चनान्तस्य शब्दस्य च्छान्दस औकारलोप आकारादेशे च कृते ‘प्रशसा’ इति भवति ।
बाह्वोः प्रशस्तत्वं नाम कात्स्न्यम् । “प्रशसा बाहू कृणुतात् ” इत्युक्ते ‘निःशेषेणोद्धतव्यौ
बाहू’ इतिदृशो दृष्टार्थो लभ्यते । नात्र च्छेदनसाधनत्वमपेः संभवति, स्वाधितेस्तत्साध-
नत्वेन विहितत्वात् । तस्मात्—स्तुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति बाहुवृद्धौ बहुव-
चनान्तत्वेन ‘प्रशसा’ इति पदमूहनीयम् ॥

(षष्ठे—अधिगुप्रैषे श्येनादिशब्दानां कात्स्न्यवचनाधिकरणे सूत्राणि

२५—२७)

श्येन-शला-कश्यप-कवष-श्लेकपर्णेष्वकृ-

तिवचनं प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥

कात्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

अग्निगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सादृश्यमुत साकल्यं श्येनाद्युक्त्या विवक्षितम् ॥

प्रसिद्धसंनिधेराद्यस्तत्सत्त्वादखिलोद्धृतिः ॥ १० ॥

अधिगुप्तैषवचन एतदाम्नायते—“ श्येनमस्य वक्षः कृणुतात् ” इति । तत्र—यथा ‘ अमी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्ताम् ’ इत्युक्ते प्रसिद्धसिंहसंनिधानास्पिष्टपिण्डेषु सिंह-सादृश्यं कर्तव्यतया प्रतीयते । तथैव ‘ अस्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुतात् ’ इत्यत्र श्येन-सादृश्यं वक्षसि कर्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्ष उदधृत्य कर्तेनाद्युपायेन पक्षचरणचञ्चवा-दिकं संपाद्य श्येनसंस्थानं कर्तव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वक्षसिः श्येनसादृश्यं स्वत एव पूर्वमस्ति । ततो ‘ यथा तत्र नश्यति तथा साकल्येनोद्धरणीयम् ’ इति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथासति हविरविकलं भवति ।

* अंसादिष्वनेन न्यायेन साकल्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या । एतदेवामिप्रेत्य भूयते—“ गात्रं गात्रमस्यानूनं कृणुतात् ” इति ॥

(सप्तमे—दर्शार्थोद्धृताग्निलोपे प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्या

अननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते ॥ २८ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

ज्योतिष्मती मवेन्नो वा दर्शार्थोद्धृतलोपने ॥

निमित्तसत्त्वात्स्यान्नाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रप्रक्रियायामिदमाम्नायते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडांशमष्टाकपालं निर्वपेत् । यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्वायेत् ” इति । ‘ प्रतिदिनमग्निहोत्रं होतुं गार्हपत्यादुद्धृ-त्याऽऽहवर्नायेऽग्निः प्रक्षिप्यते, सोऽयमुद्धृतोऽग्निः कदाचिदहुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत, तदानीमियमिष्टिः प्रायश्चित्तम् ’ इत्यर्थः । तत्र—दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतस्याप्यग्नेः शान्तौ सेयं

* “ शला, दोषणी, कश्यपेवांसौ, कवपोरू, सेकपर्णाष्टीवन्तः ” इति शबरभाष्यदर्शिते षैषवचनमन्त्रशेषभूने दर्शितेषु दोषादिषु—इत्यर्थो बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषैकशेषेषु कृतेषु निष्पद्यते ॥

ज्योतिष्मतीष्टिर्भवेत् । कुतः—अग्न्युद्धानस्य निमित्तस्य सद्भावात् । इति चेत् ॥

मैवम् । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्यैवाग्नेरुद्धानं निमित्तमिति प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टयाऽग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथासत्यग्निहोत्रस्येयमिष्टिः सामवायिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्भूतोद्धानस्य निमित्तस्याभावाच्चैमिति कीष्टिर्न प्रवर्तते ॥

(अष्टमे—धार्योद्धाने प्रायश्चित्तरूपज्योतिष्मत्यननुष्ठानाधि-
करणे सूत्रे २९-३०)

धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ क्रियार्थत्वादि-
तरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ॥
गतश्रीत्वनिमित्तं तत्परार्थत्वान्न विद्यते ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते—“धार्यो गतश्रिय आहवनीयः” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते—
“त्रथो ह वै गतश्रियः—ब्राह्मणः शुश्रुवान्, ग्रामणीः, राजन्यः” इति । “और्वो
गौतमो भारद्वाजः” इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याऽऽहवनीयस्य सर्व-
कर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यते । इति चेत् ॥

मैवम् । न ह्यस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तम् । किंतु गतश्रीत्वम्, सर्वकर्मसमुदायस्य
चोदनया कैयाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य
धृतोऽग्निः प्रसङ्गात्सर्वकर्मसुषुक्कुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युकरोति—इति चेत् । उपकरोतु नाम । नैतावता
प्रायश्चित्तस्य निमित्तं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्भूतस्योद्धानं तन्निमित्तम् । न चात्र तदस्ति ।
किं त्वन्यस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थे समुद्भूतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते ।
तस्मात्—निमित्ताभावान्नास्ति सेष्टिः ॥

(नवमे—दर्शार्थस्योद्धरणस्यामन्त्रकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

न तूपन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

दर्शार्थोद्धरणे वाचेत्यादिर्नो वा, समन्त्रकम् ।

कर्तुं स्यान्न निमित्तस्य कालस्यात्र विवर्जनात् ॥ १३ ॥

अस्त्यग्निहोत्रे वह्युद्धरणमन्त्रः—“वाचा त्वा होत्रा, प्राणेनोद्गात्रा, चक्षुषाऽध्व-
जुंषा, मनसा ब्रह्मणा, श्रोत्रेणाग्नीधैतैस्त्वा पञ्चैर्मिदैर्व्यैर्ऋत्विभिरुद्धशामि” इति ।
सोऽयं मन्त्रो दर्शपूर्णमासार्थेऽपि वह्युद्धरणे पठितव्यः । कुतः—तदुद्धरणस्याग्निहोत्रेऽ-
प्यङ्गत्वात् । उद्धृते हि तस्मिन्नग्नौ पर्वणि सायं, प्रतिपदि प्रातश्चाग्निहोत्रमनुष्ठीयते । यदि
तत्र मन्त्रो न पठ्येते, तदानीमग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं विगुणं स्यात् । ततः समन्त्रकं कर्तुं
मन्त्रः पठनीयः । इति चेत् ।

मैवम् । अग्निहोत्राङ्गे समन्त्रकान्युद्धरणे निमित्तस्य कालस्यासंभवात् । अधिवृक्ष-
सूर्य आविःमूर्थे च काले क्रमेण सायं प्रातश्चाग्निहोत्रवह्युद्धरणं विहितम् । दर्शपूर्णमा-
सार्थं तु पर्वणि प्रातरग्निहोत्रे हुते पश्चादग्निमुद्धृत्यान्वाधानं क्रियते । अतो निमित्तस्य
कालस्याभावाच्चैमित्तिकं समन्त्रोद्धरणं नास्ति ।

(दशमे-प्रायणीयचरौ प्रदानधर्माणामननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ३९-४०)

प्रदानदर्शनं श्रपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वात्संसर्गाच्च

मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत्

॥ ३३ तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥

॥ ३४ ॥ अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधा-

नादतुल्यत्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ परो नित्यानु-

वादः स्यात् ॥ ३६ ॥ विहितप्रतिषेधो वा ॥

॥ ३७ ॥ वर्जने गुणभावित्वात्तदुक्तप्रतिषेधा-

त्स्यात्कारणात्केवलाशनम् ॥ ३८ ॥ व्रतधर्माच्च

लेपवत् ॥ ३९ ॥ रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्म-

त्वात् ॥ ४० ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

प्रदेयधर्माः स्युर्नो वा पयसि प्रायणीयगे ॥

चरुधत्स्युः पाकहेतुः सप्तम्या स्युर्न ते ततः ॥ १४ ॥

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—“आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुः” इति । तत्र—चरुपयसो-
रुभयोर्देवतासंबन्धेन प्रदेयद्रव्यत्वसाम्यात्, यथा चरौ निर्वाणवघातादयः समन्त्रकाः प्रदे-
यद्रव्यधर्मा अनुष्ठीयन्ते, तथा पयसि समन्त्रकवत्सापाकरणादयः प्रदेयद्रव्यधर्मा अनुष्ठेयाः ।
इति चेत् ॥

मैवम् । आधारवाचिन्या ‘पयसि’ इति सप्तम्या श्रपणहेतुत्वावगमात् । ततो न ते
धर्माः कर्तव्याः, किंतु प्रणीताधर्मा उत्पन्नैनादयस्तत्र कर्तव्याः ॥

(एकादशे—अभ्युदयेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ४१-४२)

अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्त-
त्वात् ॥ ४१ ॥ शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

पयोदध्नोरभ्युदये न ते स्युर्वा, पुरेव नो ॥

प्रवृत्तत्वाद्देवयोगमात्रोक्तेः सन्ति तेऽन्यवत् ॥ १५ ॥

अभ्युदयेष्टिरेवमाह्वयते—“वि वा ऐनं प्रजया पशुभिर्वर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृ-
व्यम् । यस्य हानिरुत पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति । त्रधा तण्डुलान्विभजेत् । ये
मध्यमाः स्युः, तानग्नये दात्रे पुराडाशमष्टाकपलं कुर्यात् । ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय
प्रदात्रे दधंश्चरुम् । येऽणिष्ठाः, तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शने चरुम्” इति । अयमर्थः—
‘यस्य यजमानस्य दर्शकर्मार्थं हविर्दान्या चतुर्दश्यां निरसं भवति । तत उषसि पूवस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति । तं यजमानमध्वर्युः प्रजया पशुभिश्च वियोजयति । तदीयं
च वैरिणं वर्धयति । ततः प्रवृत्तेऽस्मिन्दर्शकर्मणि च द्रोदयं निमित्ताकृत्य पूर्वदेवतापनय-
नेन तण्डुलानां देवतान्तरसंबन्धः कर्तव्यः’ इति । तदिदं षष्ठ्याध्याये निर्णीतम् । इह तु
पूर्वोक्तप्रायणीयन्यायेन सप्तमीनिर्दिष्टयोर्दधिशृतयोः प्रदेयद्रव्यधर्मा न कर्तव्याः । किंतु
प्रणीताधर्माः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विषयो दृष्टान्तः । प्रायणीयस्य पूर्वमाप्ततया द्रव्यं, देवता, श्रपणाधारभूतं
पयश्च, इत्येवमनेकैर्गुणैर्विशिष्टं कर्मैकेन वाक्येन विधातुं शक्यम् । इह तु कर्मणः प्रवृत्त-
त्वात्तास्मिन्कर्माणि तण्डुलानां नैमित्तिका देवतान्तरसंबन्धे एक एव गुणो विधातुं शक्यते ।
न तु दधिशृतयोः प्रणीतार्थत्वं गुणान्तरम्, अन्तर्गुणविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मात्तण्डु-
लवत्प्रदेयत्वेन प्रवृत्तयोर्दधिशृतयोः प्रदेयधर्माः कर्तव्याः ॥

(द्वादशे-पशुकामेष्टौ दधिघृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणे-सूत्रे ४३-४४)

अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरूपयोवत्

॥ ४३ ॥ लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

स न्यायः पशुकामेष्टौ प्रायणीयनयोऽथ वा ॥

तुल्यश्रुतिवात्स्यादाद्योऽपूर्वकर्मत्वतोऽन्तिमः ॥ १६ ॥

इदमाम्नायते—“ यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्याभिष्टा वत्सानपाकुर्धात् ” इति । तत्रेदमपरामानातम्—“ ये मध्यमाः स्युः, तानग्नये दात्रे पुराडाशमष्टाकपालं कुर्यात् । ये स्थविष्ठाः, तानिन्द्राय प्रदात्रे दैधानि चरुम् । येऽणिष्ठाः, तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् ” इति । तत्र—अभ्युदयेष्ट्यां समानश्रुतिवात्तेनैव न्यायेन दधिघृतयोः प्रदेयधर्माः । इति चेत् ॥

मैवम् । पाठसाम्येऽप्यपूर्वकर्मत्वादर्थसाम्यं नास्ति । ततः प्रायणीयन्यायेन सप्तम्या श्रयणाधारत्वावगमात्प्रणीताधर्मा एवात्र कार्याः ॥

(त्रयोदशे— { ज्योतिष्टोमे श्रयणानां प्रदे- } सूत्राणि ४९-९०)
 { यधर्माननुष्ठानाधिकरणे }

श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं स्यात्

॥ ४५ ॥ गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥ श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात्

॥ ४८ ॥ अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥ संस्कारं

प्रति भावाच्च तस्मादथ प्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मिश्रणे पयआदीनां सोमधर्मा न वाऽग्निमः ॥

प्रदातुं मेलनान्मैवं संस्कारार्थत्वतः श्रुतेः ॥ १७ ॥

ज्योतिष्टोमे पयःप्रभृतिभिर्द्रव्यैर्ग्रहपात्रनिष्ठस्य सोमस्य मिश्रणमाप्नातम्—“ पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्मन्थिनम्, धानाभिर्हारियोजनम्, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पालीवतम् ” इति । तत्र—मिश्रणं सोमेन सह प्रदानार्थम् । ततः प्रदेयस्य सोमस्य ये धर्माः कथादयः, ते पयःप्रभृतिषु कर्तव्याः । इति चेत् ॥

मैवम् । मेलनस्य सोमसंस्कारार्थत्वात् । ' मैत्रावरुणम् ' इत्यादिभिर्द्वितीयाश्रुतिभिः सोमस्य प्राधान्यं गम्यते । ' पयसा ' इत्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिः पयःप्रभृतीनां तदार्थम् । ततः संस्कारकाणां प्रदेयत्वाभावाच्च तद्धर्माः सन्ति ॥

(चतुर्दशो— { ' ईशानाय परस्वत ' इत्यत्र } सूत्राणि ११-१९)

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत्
॥ ५१ ॥ शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादि-
हान्तवत् ॥ ५२ ॥ पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य
संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते नोपपद्यते ॥ ५३ ॥
प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तत्कारितत्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे ग्रह-
णमाज्यस्य ॥ ५४ ॥ क्रिया वा स्यादव-
च्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

स्पर्शः परस्वदालम्भो यागो वोत्सर्गतोऽग्निमः ॥

द्रव्यदेवान्वेयाद्यागोऽङ्गरीतिविधिरुक्तमः ॥ १८ ॥

अश्वमेधे समाम्नायते—“ ईशानाय परस्वत आलभते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सर्जति ” इति । परस्वच्छब्देनाऽऽरण्याः पशुविशेषा उच्यन्ते । तेषामालम्भः स्पर्शमात्रम् । कुतः— पर्यग्निकृतानां तेषां पशूनामुत्सर्गविधानात् । यागपक्षे तदसंभवात् । इति चेत् ।

मैवम् । द्रव्यदेवान्वयेन यागत्वावगमात् । ' ईशानाय ' इति देवताया निर्देशः, ' परस्वतः ' इति द्रव्यस्य । नहि यागमन्तरं द्रव्यदेवतयोरन्वयः संभवति । पर्यग्निकृतोत्सर्गवाक्येन क्लृप्तोपकारैर्प्राकृतपर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधीयते । तथा प्रत्यक्षविहितया निराकाङ्क्ष ईशानप्रयोगवचने न चोदकमपेक्षते । तस्मात्—आलम्भो यागः । इतस्तत्र गुणविधिः ॥

१ क. ' न्वयी यागो ' । २ ज. श. अ. ' जन्ति ' इ । ३ ख. ' कारा प्रा ' । ४ ज. झ. ' कृता प ' । ५ क. ख. व. ज. झ. ' चनो न ' ।

(पञ्चदशे—‘ आज्येन शेषं संस्थापयति ’ इत्यनेन कर्मान्तर-
विधानाधिकरणे सूत्राणि ५६—६०)

आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्याद्रव्योत्सर्गात् ॥ ५६ ॥
समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥ चोदना वा कर्मोत्सर्गा-
दन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ अनिज्यां च
वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥ संख्या
तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ॥
कर्मान्यद्वाऽग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥ १९ ॥
अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ॥
साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ॥ २० ॥

“ त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालमेत ” इति प्रकृत्य “ पर्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजति ” इति
श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयति ” इति । तदिदमाज्यं पशुद्रव्यस्य
प्रतिनिधिर्भवेत् । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तदवगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य
त्यागमभिधाय ‘ आज्येन ’ इति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपदिश्य ‘ चोदकप्राप्त-
मुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयम् ’ इति विधीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पात्नीवतः पशुः समाप्तः । यदि ‘ पात्नीवत-
मालमेत ’ इति विहितस्य कर्मणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियते, तदा
विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्यात् । ततो देवतामुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं
कर्तव्यः स्यात् । तथासति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कृतः प्रतिनिधिः,
देवतोद्देशत्यागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येनाङ्गरीतिविधाने
संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्मात्—आज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता
तु पात्नीवतशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरत्वेऽपि शेषत्वमुपचर्यते । पश्चाज्यद्रव्यकयोः
पूर्वोत्तरकर्मणोः पत्नीवदाख्याया देवताया एकत्वेर्नाव्यवाहितानुष्ठानेन चोपक्रमोपसंहारसद-
शत्वात् । संस्थितिक्रियया त्वालम्भननिर्वापादिवैद्यागो विवक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययश्चापूर्वभावना-

१ ज. ‘ तोक्तानु ’ । २ क. ‘ व्यत्या ’ । ३ ज. झ. ‘ यं स्थान ’ । ४ ख. ज. झ. पत्नी-
वतः । ५ ख. ज. झ. ‘ दि पत्नी ’ । ६ ख. ज. झ. ‘ व्यः । तं ’ । ७ क. ख. ‘ न च प ’ ।
८ ज. झ. ‘ नाप्यव ’ । ९ ज. झ. ‘ या चाऽऽलम्भनि ’ । १० ज. झ. ‘ वद्योगो । ११ च.
लिङ्प्रत्ययो वैदिकः । संस्थापयतीति लङ्पि प्र ।

मभिधत्ते । तस्मात्—आज्यद्रव्यकं पत्नीवदेवताकं शेषवत्पशुयागसमनन्तरमाविकर्मान्ति-
रमंत्रं विधीयते ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे नवमा-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	९९६
सूत्राणि	६०	१६९३

(अथ दशमोऽध्यायः)

रूपान्तरत्वादासन्नं नवमे स्थितमूहनम् ।

निवृत्तित्वाद्विप्रकृष्टो दशमे बाध उच्यते ॥ १ ॥

अतिदिष्टपदार्थस्य रूपान्तरमूहनम्, ततः संनिकृष्यते । बाधस्तु षडार्थनिवृत्तित्ततो विप्रकृष्यते । तस्मान्नवमदशमयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमाव उपपन्नः ।

(प्रथमे—वर्णकत्रयसहिते सूत्राणि १—३)

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म

स्यात् ॥ १ ॥ अपि वाऽभिधानसंस्का-

रद्रव्यमर्थे क्रियेत तादर्थ्यात् ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षविशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे (विकृतौ लुप्तार्थप्राकृतानां बाधसाधकं) प्रथमवर्णकमारचयति—

‘वेदिः स्वयंकृतेत्यादौ प्राकृतं सर्वमाचरेत् ॥

लुप्तार्थं बाध्यतां वाऽऽद्यश्चोदकप्रापितत्वतः ॥ २ ॥

अपेक्षासत्तियोग्यत्वहानेरुद्धननादिकम् ।

बाध्यतेऽपेक्षितं सर्वं चोदकेनातिदिश्यते ॥ ३ ॥

“रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति” इति वाक्येन राजसूय रत्निनामकानां देवानां संबन्धीनि कानिचिद्धवींषि दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिरूपाणि विहितानि । तेषु मैत्राबार्हस्पत्ये हविषि श्रूयते—“स्वयंकृता वेदिर्भवति, स्वयंदितं बर्हिः, स्वयंकृत इध्मः” इति । इष्टाबुद्धनखननपरिलेखनादिभिः क्रियाविशेषैर्वेदिर्निष्पाद्यते । “स्प्येनोत्तमां त्वचमुद्धन्ति, “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे”—इति खनति, स्प्येन वेदिं परिलिखन्परिमृह्णाति” इति तद्विधानात् । “यज्ञस्य घोषदसि”—इत्यस्मिन्ननुवाके प्रोक्तैर्मन्त्रैर्दात्रिच्छन्नं बर्हिः संपाद्यते । “त्रीन्परिधीन्”—इत्यादिमन्त्रोपेताभिः क्रियाभिरिध्मः सिध्यति । विकृतिरूपे तु हविष्युद्धननाद्यपेक्षां वारयितुं ‘स्वयम्’ इत्युक्तम् । यथावस्थित एव भूप्रदेशो वेदित्वेन स्वीकर्तव्यः ।

१ ज. झ. वेदित्वं । २ ज. झ. चोदितप्रापितत्वं । अ. °श्चोदकप्रापितत्वतः । ३ च. ज. झ. अ. °श्यताम् ॥ ३ ॥ “२” । ४ च. रत्नीनां । ५ ज. झ. °ते विं । ६ च. ज. झ. अ. °स्य सवितुः सवे ।

इध्माबर्हिषी अपि स्वत एव चिह्ने शास्त्रीयच्छेदननिरपेक्षे ग्राह्ये इत्यर्थः । तत्र प्रकृतौ सप्रयोजनानामुद्धननादीनां विकृतौ प्रयोजनं लुप्यते । उद्धननादिकृतस्य वेद्युपकारस्य स्वयंशब्देन निवारितत्वात् । बर्हिस्तरणहविरासादनादयो वेदिधर्मा विकृतावप्यलुप्तार्थाः । तत्र संशयः—‘ किं लुप्तार्थमलुप्तार्थं च सर्वमङ्गजातं विकृतावप्यनुष्ठेयम्, उत लुप्तार्थं वर्जनीयम् ’ इति । चोदकस्य साधारणत्वात्सर्वमनुष्ठेयम् ’ इत्याद्यपक्षे प्राप्ते—

सिद्धान्तं ब्रूमः—अङ्गी ह्यङ्गैरुपकृतः फलं साधयति । तथैव सत्यङ्गिनोऽङ्गकृत उपकारे साक्षादपेक्षा, उपकारद्वारा त्वङ्गेषु । प्रत्यासन्नश्चाङ्गिनं प्रत्यङ्गस्य उपकारः । योग्यताऽपि साक्षादपेक्षां पूरयितुमुपकारस्यैवास्ति । न त्वङ्गानाम् वेदिनिष्पादनलक्षणदृष्टोपकारयुक्तानि प्रकृतावुद्धननाद्यङ्गानि । विकृतौ तु वेद्याः स्वतःसिद्धत्वेन निष्पादनोपकारो लुप्यते । तत उपकारद्वारकाप्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वान्युद्धननाद्यङ्गेषु हीयन्ते । तस्मात्—उद्धननादीनि नानुष्ठेयानि । सोऽयं चोदकप्रापितस्योद्धननाद्यनुष्ठयत्वप्रत्ययस्य भ्रान्तिर्वैन निश्चयो बाध इत्युच्यते । चोदकस्य त्वलुप्तोपकारैरुपकारद्वारेणाऽऽकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वयुक्तैर्विरासादनाद्यङ्गैश्चरितार्थता संपद्यते ।

(कृष्णलेखवहन्तिबाधसाधकं) द्वितीयवर्णकमारचयति—

अवघातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवघाते तु नास्ति सां ॥ ४ ॥

विकृतिरूपाणां काम्येष्टानां काण्डे पठ्यते—*“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ” इति कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । प्रकृतौ “व्रीहीनवहन्ति” इति पुरोडाशहेतूनां व्रीहीणामवघातो विहितः, सोऽत्र चरुहेतूनां कृष्णलानां चोदकवशादस्ति, नो वा, इति संदेहः । ‘अस्ति’ इति पूर्वपक्षप्रतिज्ञा । वितुषीकरणं प्राकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारो तत्सत्तायां ‘पाकवत्’ इति निदर्शनम् । लुप्तेऽपि विकृदनोपकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु—इति चेत् ।

“घृते श्रपयति ” इति प्रत्यक्षोक्त्या पाकोऽभ्युपगन्तव्यः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्ति,—इति वैषम्यादवघातो नास्ति ।

(वैश्वदेवचरौ विष्णवावाहनबाधसाधकं) तृतीयवर्णकमारचयति—

वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः पक्षे विष्णुः स किं पुरा ।

आवाह्यो वा न वाऽऽवाह्य आग्नेयाङ्गतिदेशनात् ॥ ५ ॥

* ‘प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ’ इति शाबरभाष्ये ।

१ ज. रक्तस्य । २ क. °नादि° । ३ क. था च स° । ४ ख. ज. झ. अ. °नित्वनि°
५ अ. झ. °तार्थः सं° । ६ ज. °तीयाधिकरणमा° । ७ क. सः । ८ अ. संदेहे । ९ ख. च. ज. सं. अ. °रतु “घृ° ।

वैश्वदेवावाहनस्य काले स्फयाश्लेषवर्जनात् ।

विष्णुयागस्य संदेहाद्विष्णोरावाहनं न हि ॥ ६ ॥

काम्येष्टिष्वेवं श्रूयते—‘वैश्वदेवं चरुं निर्वपेज्जातृव्यवान् । तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फयेन व्यूहेत्—‘इदमहममुं चामुं च व्यूहामि’ इति । यं द्विष्यात्तं ध्यायन्-
दधो विमृज्येद्यच्च स्फय आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावचेत्’ इति । अस्यायमर्थः—
‘अयं शत्रुक्षयार्थश्चरुः । तस्य प्रकृतिभूतादाग्नेयपुरोडाशाद्विशेष उच्यते—पुरोडाशशेषं
यागोत्तरकाले बर्हिष्यवस्थाप्य चतुर्णामृत्विजां भैक्षविभागाय हस्तेन चतुर्धा कुर्यात् ।
ततः—इदं ब्रह्मणः, इदमध्वर्योः, इदं हेतुः, इदमग्नीधः, इति तत्तद्भागान्पृथैगुपदिशेत् ।
अत्रोत्प्रेक्ष्यत्वात् हस्तेन विभागः । किंतु तीक्ष्णाग्नेण शम्या—स्फयनामकेन यज्ञायुधेन-
येन । मन्त्रं च “इदमिदमहं ब्रह्मभागं व्यूहामि” इत्येवमादिरूपं पठेत्, इत्येतावान्विशेषः ।
ततो यदि कदाचिच्चरुलेशो व्यूहनकाले भूमौ पतेत्, यज्ञायुधेन वा लिप्येत् । तदा तं
पतितं लिप्तं चरुलेशं तीव्रपराक्रमाय शत्रुक्षयसमर्थाय विष्णवेऽवचेत् । व्यूहनकालेऽवदा-
नकाले च शत्रुं तीक्ष्णं ध्यायेत्’ इति । तत्र—वैश्वदेविकतन्त्रमध्ये चरुलेशस्याधः-
पाताश्लेषणपक्षे वैष्णवयागो विहितः । अतो वैश्वदेविकेऽनुष्ठितान्याघारप्रयाजाज्यमागादी-
न्यङ्गानि वैष्णवेऽपि प्रसङ्गादुपकुर्वन्ति, इति न पृथक्क्रियन्ते । आवाहनं त्वनुष्ठानवैषम्येण
न प्रसङ्गात्सिध्यति । “विश्वान्देवानावह” इति हि तत्राऽऽवाहनम् । अत्र तु ‘विष्णुमा-
वह’ इति वैषम्यम् । सामिधेनीप्रयाजयोर्मध्यकाले होत्रा देवतावाहनार्थो निगदः
पठ्यते । सोऽयं वैश्वदेवावाहनस्य कालः । न खलु तदानीं विष्णुः प्रसक्तः, प्रयाजाज्य-
भागप्रधानयागनारिष्ठहोमचतुर्धाकरणेष्वनुष्ठितेष्वश्लेषणपक्षे वैष्णवयागस्य प्राप्त्यमानत्वात् ।
अतोऽप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भवि यद्यागसिद्धये पूर्वमिन्काल आवाह्यो, न वा, इति संदेहः ।
‘आवाह्यश्चोदकवशात्’ इति प्राप्तम् । न च—वैष्णवस्य वैश्वदेवैप्रकृतित्वान्नास्ति चोदकः—
इति शङ्क्यम् । तयोरुभयोरप्याग्नेयविकृतित्वेनोभयत्राप्याग्नेयाङ्गानामतिदेशात् । तस्मात्—
मान्यानां विप्रादीनामनिमन्त्रणे भोजनार्थागमनादर्शनान्मान्यतमाया देवताया अनावाहने
हविः—स्वीकारस्य दूरापेतत्वादप्रसक्तोऽपि विष्णुर्भविष्यागसिद्धयर्थमावाह्यः । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—किं चतुर्धाकरणादूर्ध्वमावाह्यते, किंवा प्रयाजेभ्यः पुरा । नाऽऽद्यः,—
“अकाले कृतमर्कृतं स्यात्” इति न्यायेनाऽऽवाहनस्य निरर्थकत्वात् । न द्वितीयः,
विष्णुयागनिमित्तस्य भविष्यदाश्लेषस्य पाक्षिकत्वेन नैमित्तिकस्य विष्णुयागस्यापि

१ ज. झ. ज. ‘महं चा’ । २ क. ख. च. भक्षवि’ । ३ ज. झ. ‘थग्यप’ । ४ ज.
झ. अत्र तूय’ । ५ ज. झ. ‘वविकृ’ । ६ ख. ज. झ. ज. शङ्कनीयम् । ७ ख. ‘नार्थम्’ । ८
ख. ‘मप्यकृ’ । ९ ख. च. षणस्य’ ।

पाक्षिकत्वात् । तथासत्ययागपक्षे कृतमावाहनमनर्थयैव स्यात् । न हि निमन्त्रितो विप्रादिर्भोजितः संतुष्यति, प्रत्युत शपत्येव । एतदेवाभिप्रेत्योच्यते—“देवताभ्यो वा एष आवृश्च्यते, यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते” इति । यागपक्षे तु विनाऽप्यावाहनं याग उपपद्यते । कदाचिदनिमन्त्रितानामपि पूज्यानां स्नेहातिशयेन स्वयमेव भोक्तुमागच्छतां लोके दृष्टत्वात् । तस्मात्—नास्ति विष्णोरावाहनम् ।

(द्वितीये-दीक्षणीयादिषु—आरम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तेताऽऽ-

रम्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सोमाङ्गदीक्षणीयादिङ्गा न वा ।

अलोपादादिमोऽन्त्यः स्यादारम्भद्वारलोपनात् ॥ ७ ॥

दर्शपूर्णमासयोरारप्स्यमानपुरुषसंस्कारार्थमारम्भणीयेष्टिविधीयते—“आन्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इति । सैयं सोमयागाङ्गभूतासु दीक्षणीयादिषु दर्शपूर्णमासेष्टिविकृतिषु कार्या, न वा,—इति संदेहः ।—दर्शपूर्णमासेष्ट्यङ्गभूता या आरम्भणीयाः, तासु प्रयाजादिवैचोदकप्राप्ताया लोपकारणभावात्कार्या—इत्याद्यः पक्षः ॥

किम्—आरम्भणीयाऽत्र क्रियमाणा सती सोमयागमारप्स्यमानस्य संस्कारः स्यात्, किंवा दीक्षणीयामारप्स्यमानस्य । नाऽऽद्यः, सोमयागस्य दर्शपूर्णमासविकृतिवत्त्वाभावेन सोमयागमारप्स्यमानस्य चोदकेनाऽऽरम्भणीयाया अप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः, अङ्गानां दीक्षणीयादीनां पृथगारम्भासंभवात् । ननु—“दीक्षणीयायास्तन्त्रं प्रैकल्ययति” इति कल्पसूत्रकारैः पृथगारम्भो विहितः । मैवम्, अस्याऽऽरम्भस्य पुरुषसंस्कारेष्टिं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा ततः प्रागनुष्ठितानामृत्विग्वरणादीनामसंस्कृतपुरुषानुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—आरम्भास्यद्वारलोपादारम्भणीया लुप्यत इत्यन्तिमः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(तृतीये-अनुयज्ञादिष्वारम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेतानङ्गत्वात् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ख. ज. झ. ‘प्रेत्य श्रूयते । २ अ. एताभ्यो । ३ ज. झ. ‘दिषु वा । ४ ज. झ. सोऽयं । ५ ज. ‘वन्नोद’ । ६ अ. प्रक्रमयति । ७ ज. झ. ‘रम्भस्य द्वा’ । ८ क. ज. अ. ‘भ्युपगन्तव्यः ।

सा किमस्त्यनुमत्यादौ न वाऽङ्गिन्यस्त्युपक्रमात् ।

संघस्योपक्रमो नेष्टेद्वारिलोपात्त सा भवेत् ॥ ८ ॥

“ अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति” इत्यादिना राजसूये दर्शपूर्णमासेष्टिविकृत-
योऽनुमत्यादयो विहिताः, तैस्त्वारम्भणीयाऽस्ति, न वा, इति संशयः । दीक्षणीयादि-
बदनुमत्यादीनामन्याङ्गत्वाभावात्सोमयागवत्सर्वासामङ्गित्वेनोपक्रमसंभवात्तद्वारेणाऽऽरम्भणी-
याऽस्ति—इति पूर्वः पक्षः ।

यद्यपि—अङ्गिमूला अनुमत्यादयः, तथाऽप्येकैकस्या इष्टेः पृथगारम्भो नास्ति । अन्यथा
प्रधानेष्वाग्नेयादिष्वारम्भणीयायाः षट्कृत्वोऽनुष्ठानं प्रसज्येत । अथोच्येत—प्रधानानां
वर्णामाग्नेयादीनां संघस्य दर्शपूर्णमासेष्टित्वात्तस्यैक आरम्भः—इति । तर्ह्यत्रापीष्टिपशुसो-
मदर्विहोमरूपाणामनेकेषां प्रधानानां संघस्य राजसूयत्वात्संघस्यैवोपक्रमोऽस्तु । न च—
असौ संघो दर्शपूर्णमासविकृतिः । येन तत्राऽऽरम्भणीयाऽऽशङ्क्येत । अस्ति चात्रापरः
सर्वारम्भार्थो यागः, “*अग्निष्टोममग्ने ज्योतिष्टोममाहरति” इति ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्था-
भेदरूपस्याग्निष्टोमस्याऽऽज्ञानात् । तस्मात्—अनुमत्यादिष्विष्टिष्वारम्भद्वारस्य लोपा-
त्साऽऽरम्भणीया न भवेत् ।

(चतुर्थे—आरम्भणीयायामारम्भणीयाबाधाधिकरणे सूत्राणि १-८)

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ न वाऽङ्गभू-

तत्वात् ॥ ७ ॥ एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वेऽप्यस्याः पृथगुपक्रमात् ।

अस्ति मैवं वचोऽशक्तेर्विधाने चातिदेशने ॥ ९ ॥

येयमारम्भणीया, साऽपीष्टित्वाददर्शपूर्णमासविकृतिः । अतस्तस्यामपि दर्शपूर्णमासयो-
रिवाऽऽरम्भस्यमानपुरुषसंस्काराय साऽनुष्ठेया, न वा, इति संशयः । चोदकप्राप्तत्वादन-
ुष्ठेया । ननु—सोमाङ्गदीक्षणीयादिवदस्या दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनाऽऽरम्भद्वारं लुप्यते—इति ।
न, वैषम्यात् । ऋत्विग्वरणादिना प्रयोगमारम्यानुतिष्ठतः पुरुषयानुष्ठानमध्ये दीक्षणीया
प्रवर्तते । दर्शपूर्णमासारम्भस्त्वारम्भणीयायामनुष्ठितायां पश्चात्संपद्यते । ततो दर्शपूर्ण-
मासोपक्रमादन्य आरम्भणीयोपक्रमः—इति द्वारसद्भावादारम्भणीयामारम्भयमानः स्वसं-

* ‘अग्निष्टोमं प्रथममाहरति’ इति शाबरभाष्ये ।

स्कारार्थमारम्भणीयामन्यां कुर्यात् । अनवस्था तु लोकासिद्धिर्वाजाङ्कुरादिदृष्टान्तेन समा-
धेया । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आरम्भणीयायामारम्भणीयान्तरं न कौर्यम् । कुतः—अङ्गान्तरवदतिदेष्टु-
मशक्यत्वात् । तथा हि—प्रकृतौ “ सप्रियो यजति ” इत्यादिवाक्यैः प्रयाजाद्यङ्गानां
स्वरूपमुपदिश्यते । प्रकरणेन त्वङ्गाङ्गभावो बोध्यते । ततः—“ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्र-
ह्मवर्चसकामः ” इत्यादिवाक्यां विकृतौ निर्वपेद्ब्रह्मानुमितं चोदकवाक्यमेवं प्रवर्तते—
‘ इष्टिवच्चरौ प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयानि ’ इति । एवं च सत्यारम्भणीयायामिदं वाच्यम्—
‘ किम्—“ आग्नेयैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः ” इत्येतद्वाक्यं
समिदादिवाक्यवदङ्गभूतामारम्भणीयां विदधातुः किंवा—यथा सौर्यादिवाक्यमङ्गाति-
देशमनुमापयति, तथा दर्शपूर्णमासाङ्गभूतायामारम्भणीयायामन्यस्या आरम्भणीयाया
अङ्गातिदेशमनुमापयतु उत—उभयं करोतु; ’ इति । न तृतीयः, अङ्गविधायुपक्षिणत्वे-
नातिदेशानुमाने शक्यभावात् । न द्वितीयः, अविहितत्वेनोदितेष्टुमयोग्यस्याङ्गस्याति-
देशे शक्यभावात् । न तृतीयः, वाक्यभेदापत्तेः । ननु—अनेन न्यायेन सौर्यवाक्येऽपि
वाक्यभेदः स्यात्, एकस्यैव वाक्यस्य यागविध्यङ्गातिदेशयोः प्रवृत्तत्वात्—मैवम्,
वाक्यद्वयसद्भावात् । प्रत्यक्षं वाक्यं यागविधायकम् । अनुमितं वाक्यमङ्गातिदेशकम् ।
बहिः—अत्रापि तादृशं वाक्यद्वयं भवतु—इति चेत् । बाह्यम् । अत एवाऽऽरम्भणीयायां
प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठेयान्ते ।—तद्वदारम्भणीयान्तररूपमप्यङ्गमनुष्ठेयताम्—इति चेत् । न,
दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजाद्यङ्गविधायकमभिदादिवाक्यवदारम्भणीयान्तररूपाङ्गविधायिनः
कस्यचिद्वाक्यस्याभावात् । नहि प्रकृतावविद्यमानमङ्गं विकृतावतिदेशमर्हति । तस्मात्—
संप्रतिपन्नस्यैवाऽऽरम्भणीयाविधायिनो वाक्यस्येष्ट्यङ्गस्वरूपविधानाय समिदादिवाक्यस्थानी-
यत्वम्, अतिदेशाय सौर्यवाक्यस्थानीयत्वं च, इत्याकारद्वयं वर्णनीयम् । तथा सति—
आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः केन वार्येत । तस्मात्—आरम्भणीयायामारप्स्यमानपुरुषसं-
स्कारायाऽऽरम्भणीयान्तरं न कौर्यम् ।

(पञ्चमे खलेबाल्यां यूपाहुतिवाधाधिकरणे सूत्रम्—)

कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावान्निव-

र्तेत तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

१ ख. ज. झ. अ. इत्येवं । २ ज. झ. कर्तव्यम् । ३ ज. झ. ‘न चाङ्गा’ । ४ ख. ज.
श. अ. वक्तव्यम् । ५ ज. झ. ‘नादे’ । ६ ख. प्रवृत्तियोग्यत्वात् । ७ ज. झ. ‘कथमाति’ । ८ अ.
भवति । ९ ख. ज. झ. अ. कर्तव्यम् ।

यूपाहुतिः खलेवाल्यां कार्या नो वाऽतिदेशतः ॥

कार्या होमच्छेदनार्थो नाच्छेद्यायां सऽयुज्यते ॥ १० ॥

अस्ति साधस्कनामकः कश्चिद्यागः “सद्यस्कियाऽनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गकामः” इति तद्विधानात् । सन्ति साद्यस्काः पशवः “सह पशूनालभते” इति श्रुतेः । तेषु पशुषु वेद्युत्तरवेदियूपाः शास्त्रीयसंस्कारनिरपेक्षौ एव गृह्यन्ते । अत एव—आश्वलाशन आह—“साद्यस्क्रेष्वर्वा वेदिः, खलेवाली यूपः” इति । खले बलीवर्दबन्धनाय निखातो मेदिः खलेवाली । तेषां च पशूनामग्नीषोमीयपशुविकृतित्वात्तदीययूपकार्याः पशुनियोजनादयः खलेवाल्यां क्रियन्ते । तथा प्रकृतौ यूपमासु गामेयतः पुरुषस्याऽऽहुतिर्विहिता—“*यूपं मच्छैष्यता होतव्यम्” इति । तां चाऽऽहुतिमापस्तम्बो दर्शयति—“उरु विष्णो विक्रमम्—इति स्तुवेणाऽऽहवनीये यूपाहुतिं जुहोति” इति । सेयमाहुतिः खलेवाल्यां कार्या, न वा, इति संशयः । ‘तद्वर्मातिदेशात्पशुनियोजनवत्कार्या’—इति पूर्वपक्षः ॥

“यूपमच्छैष्यता”—इति वाक्यस्यायमर्थः—“अयूपं खादिरादिकाष्टविशेषं शास्त्रीय-च्छेदनादिसंस्कारैर्यूपीकर्तुं काष्ठस्य शास्त्रीयच्छेदनयोग्यतायै होमः कर्तव्यः” इति । नाहि खलेवाल्याः शास्त्रीयं छेदनमस्ति । पूर्वमेव च्छिन्नस्य काष्ठस्य कृषीवलैः खले निखात-त्वात् । तस्मात्—छेदनद्वारालोपादाहुतिर्न विद्यते ॥

(षष्ठे—खलेवाल्यां स्थाण्वाहुतिबाधाधिकरणे सूत्राणि १०-१३)

स्थाणौ तु देशमात्रत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १२ ॥ मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या न वा, स्थाणौ विधानतः ॥

कर्तव्योपकरोत्यारात्पशौ सा प्रकृताविव ॥ ११ ॥

यूपीयाब्रश्चनस्थाणुद्वाराऽसौ यूपसंस्कृतिः ॥

स्रग्वत्तत्संभवात्सेयमयूपाद्विनिवर्तते ॥ १२ ॥

* ‘यूपं प्राप्तुमेष्यता । अच्छेदशब्दो हि- आप्तुमित्यर्थे वर्तते, इति शावरभाष्यम् ॥

१ ज. झ. ननायायां । ख. नायायां । २ ज. झ. ‘द्यस्कीना’ । ३ ज. झ. ‘क्षा गु’ । ४ ख. च. ब्र. ‘पमाच्छेत्यता । ५ ज. झ. ‘जनादिव’ । ६ ज. श. सयूप । ७ ख. ज. झ. ततः ।

अग्नीषोमीययूपप्रकरणे—“स्थाण्वाहुतिं जुहोति” इति श्रूयते । यूपे वृक्षे सत्यवशिष्टं वृक्षमूलं काष्ठरूपत्वेन स्थाणुरित्युच्यते । तत्राऽऽहुतिविशेष एवं श्रूयते—“वनस्पते शतवल्शो विरोह-इत्याव्रश्चने जुहोति” इति । सेयमाहुतिस्तस्यां खलेवाल्यां कार्या, न वा, इति संशयः । स्थाणुमुपजीव्याऽऽहुतिविधानात्खलेवाल्यामपि स्थाणुत्वात्सा कर्तव्या । न च—खलेवाल्याः शास्त्रीयसंस्काराभावेनाऽऽहुतिर्व्यर्था—इति शङ्कनीयम्, पशवारादुपकारकत्वात् । यथा प्रकृतौ यूपद्वियोजितस्याऽऽव्रश्चनस्थाणोरसंस्कार्यत्वेन पशवुपकारः, तद्वत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः ‘आव्रश्चयतेऽस्मात्’ इत्याव्रश्चनमवशेषं वृक्षमूलम् । न खलु स्थाणुमात्रम्, आयूश्चनमात्रं वोपजीव्येयमाहुतिः प्रवृत्ता, किं तर्हि यूपप्रकरणबलेन यूपीयाव्रश्चनस्थाणुत्वमुपजीव्य प्रवृत्ता, ततस्तद्वारेणासावाहुतिर्यूपसंस्कृतिः स्यात्, तथा च दृष्टसंस्कारे संभवत्यदृष्टमारादुपकारकत्वं कल्पयितुमयुक्तम् । न च—यूपवियोजितस्थाणुगतातिशयेन यूपसंस्कारो न संभवति, यूपसंबन्धित्वेन तत्संभवात् । यथा—आचार्यस्य देवदत्तस्य शिरसोऽवतारिताया अपि स्त्रजः शिष्येण शुचि देशेऽवस्थापनम् । तत्संबन्धादाचार्यस्यैव संस्कारायावकल्पते, तद्वत् । अतो यूपसंस्कारार्थेयमाहुतिरयूपात्मिकायाः खलेवाल्या निवर्तते ॥

(सप्तमे-उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रे १४-१५)

प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अन्त्यः प्रयाज आरात्किमुपकर्षयुत संस्कृतिः ॥

स्वाहाकारेतिदेवोक्तेर्मातृवन्मन्त्रवर्णनात् ॥ १३ ॥

आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेरमावाद्यागमात्रके ॥

विधित्तस्याऽत्र सौर्यादावर्थोऽग्न्यादिनिवर्तनम् ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासेष्टौ पञ्चमः प्रयाज एवमाज्ञायते—“स्वाहाकारं यजति” इति । स किमिष्टारादुपकारकः, उत—आज्यभागादिषु यक्ष्यमाणानामग्न्यादिदेवतानां संस्कारकः, इति संशयः । तत्र स्वाहाकारशब्देन देवतोच्यते, यागस्य तदाकाङ्क्षात् । न च—प्रत्यक्षवचनमुपेक्ष्य मन्त्रवर्णादेवताकल्पनमुचितम् । ननु—एवं सति विधिमन्त्रयोर्द्वैयधिकरणं प्रसज्येत—विधिना हि स्वाहाकाराख्या देवता विहिता, मन्त्रे तु यक्ष्य-

१ ख. ‘मीये यू’ । ज. झ. ‘मीयप्र’ । २ ख. वृक्षे । झ. अ. वृक्षे । ३ ज. झ. ‘स्थाणुत्वसं’ । ४ क. ‘विनियो’ । ५ ज. झ. ‘णुता’ । ६ ज. झ. तथा । ७ न. ‘व संस्कारोऽव’ । ज. झ. ‘व संस्कार’ । ८ क. च. ‘कार्यथ सं’ । ९ क. ‘ष वक्ष्य’ । १० क. ‘वर्णदेव’ ।

भागाज्यभागादिदेवता अग्न्यादिदेवताः प्रतीयन्ते । “स्वाहाऽग्निं, स्वाहा सोमं, स्वाहा प्रजापतिं, स्वाहाऽग्नीषोमौ ” इत्यादिको हि तन्मन्त्रः । नैष दोषः, मातृशब्दवन्मान्त्रवर्णिकान्यादिशब्दानामनेकार्थस्वसंभवात् । यथा मातृशब्दः प्रस्थादेना धान्यस्य मातारं, जननीं चाऽऽचष्टे । तथा—अग्न्यादिशब्दाः स्वाहाकाराख्यदेवतामाचक्षताम् । न च—स्वाहाकाराख्यदेवतैव संस्क्रियताम्—इति वाच्यम्, संस्कृतायास्तस्या अन्यत्रोपयोगाभावात् । तस्मात्—इष्टेरारादुपकारकः । इत्याद्यः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

मैवम् । चतुर्थ्या तद्धितेन वा सर्वत्र देवता विधीयते । नचात्र तौ विद्येते । किं च—अयं विधिर्देवतायागावुभौ विधत्ते, देवताविशिष्टं यागं वा, देवतामात्रं वा, यागमात्रं वा । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । न द्वितीयः, गौरवप्रसङ्गात् । न तृतीयः, अप्राप्तस्य यागस्याननुवाद्यत्वे सति तदनुवादेन देवताविध्ययोगात् । तस्मात्—चतुर्थः परिशिष्यते । तत्र च द्वितीयान्तः स्वाहाकारशब्दः “पौर्णमासीं यजते ” इत्यादाविव कर्मनामधेयं भविष्यति । तस्मात्—आज्यभागादिदेवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः । एवं च सति सौर्यादिविकृतिषूत्तमप्रयाजमन्त्रे प्रधानदेवतावाच्यग्न्यादिपदपरित्यागो बाधविचारान्तर्गतस्याधिकांशस्य फलं भविष्यति ॥

(अष्टमे—अग्नियागस्याऽऽरादुपकारकत्वाधिकरणे सूत्राणि १६-१८)

तथाऽऽज्यभागाग्निरपीति चेत् ॥ १६ ॥ व्यपदे-

शादेवतान्तरम् ॥ १७ ॥ समत्वाच्च ॥ १८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आज्यभागो य आग्नेयः किं भुख्याग्नेः स संस्कृतिः ॥

आरादुतोपकारी स्यात्पूर्वन्यायेन संस्कृतिः ॥ १५ ॥

निगदेऽग्नेर्द्विरुक्तत्वाद्विधावेकपदोक्तितः ॥

उपकारी ततः सोऽग्निः सौर्यादौ न निवर्तते ॥ १६ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“आज्यभागावग्नीषोमभ्यां यजति ” इति । तयोः—प्रथम आग्नेयः, द्वितीयः सौम्यः । तत्र सौम्यस्य नास्ति संदेहः, प्रधानदेवतासु केवलस्य सोमस्याभावात् । अग्निश्च केवल आग्नेयपुरोडाशे विद्यते । तस्मात्—आग्नेय आज्यभागः पुरोडाशदेवताया अग्नेः किं संस्कारः, उत—इष्टेरारादुपकारकः—इति संदिह्यते । तत्र यथोत्तमप्रयाजो मन्त्रोक्तानां यक्ष्यमाणदेवतानां संस्कारः, तथा प्रथम आज्यभागोऽपि “अग्नि-

मग्न आवह ” इति निगदोक्तस्य प्रधानयागदेवतारूपस्याग्नेः संस्कारः । इति पूर्वः पक्षः ॥

अत्रोच्यते—निगदस्तावदेवं पठ्यते—“ अग्निमग्न आवह । सोममावह । अग्निमावह ” इति । अस्यायमर्थः—‘ भो आहुत्यधिकरणभूताग्ने, हविर्ग्राहिण आज्यभा, गद्वयाष्टाकपालपुरोडाशदेवतारूपान्—अग्निः, सोमः, अग्निः, इत्येतांस्त्रीनिहेष्टावावह ’ इति । तत्र पुरोडाशदेवतारूपादग्नेः प्रथमाज्यभागदेवतारूपोऽग्निरन्य इति गम्यते । अन्यथाऽऽर्वाह्यस्याग्नेरेकस्य द्विरुक्तिवैयर्थ्यात् । तैतः—प्रथमाज्यभाग इज्यमानस्याग्नेः पुरोडाशदेवतात्वाभावात्तत्संस्कारकत्वमयुक्तम् । किंच—आज्यभागविधौ “ अग्नीषोमाभ्यां यजति ” इति देवताद्वयं समस्तेनैकेन पदेनोच्यते । तत्र यथा सोमस्य यागं प्रति गुणत्वं भवताऽभ्युपगतम्, तथाऽग्नेरप्यभ्युपगन्तव्यम् । तच्च संस्कारपक्षे विरुद्धम्, संस्कार्यत्वेन प्राधान्यावश्यंभावात् । तस्मात्—संस्कारपक्षासंभवात्प्रथमाज्यभागो द्वितीयाज्यभागवदिष्टे-रारादुपकारकः । एवं च सति सौर्ययागेऽपि प्रथमाज्यभागेऽग्निर्न निवर्तते । इति बाधाप-बाधो विचारफलं भविष्यति ॥

(नवमे—पशुपुरोडाशयागस्य देवतासंस्कारकत्वाधिकरणे
सूत्राणि १९—३३)

पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ न तद्भूतवचनात् ॥ २० ॥
लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥ गुणो वा स्यात्कपालव-
द्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥ अपि वा शेषभूतत्वा-
त्तत्संस्कारः प्रतीयेत स्वाहाकारवदङ्गानामर्थ-
संयोगात् ॥ २३ ॥ व्यृद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ
तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥ गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥
नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥ ग्रहाणां च संप्रति-
पत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ ग्रहाभावे च
तद्वचनम् ॥ २८ ॥ देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन
दर्शयति ॥ २९ ॥ अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवद्गुणभू-

१ ज. झ. ‘अग्निमाव’ । २ ज. झ. ‘थममा’ । ३ ज. झ. ‘वाह्याग्ने’ । ४ ज. सतः
५ क. ‘स्कार्यत्वे प्रा’ । च. ‘स्कारत्वे प्रा’ ।

तविकारः स्यात् ॥ ३० ॥ स व्यर्थः स्यादुभयोः श्रुतिभू-
तत्वाद्विप्रतिपत्तौ तादर्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवा-
दत्वम् ॥ ३१ ॥ विप्रतिपत्तौ तासामाख्याविकारः
स्यात् ॥ ३२ ॥ अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽ-
न्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।
तद्धितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥ १७ ॥
संदंशान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।
देवान्तरं चेद्विकृतावग्नीषोमनिर्वर्तनम् ॥ १८ ॥

ज्योतिष्टोमाङ्गभूताग्नीषोमीयपशौ श्रूयते—“अग्नीषोमीयस्य वपया प्रच-
र्याग्नीषोमीयं पशुपुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपति” इति । तत्र—पशवुक्तः पुरोडाशः
किं पशोरारादुपकारकः, उत पशुदेवतासंस्कारकः, इति संदेहः । तत्र—“अग्नीषोमीयं
पशुमालभेत” इति पशुविधौ तद्धितोक्त्याऽग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते
तथा पशुपुरोडाशे । तथासति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात्संस्कारो न युक्तः । गुणत्वं च
संस्कार्यत्वविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात्—पशोरारादुपकारकः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—देवताभेदादिना तावदिदं वक्तव्यम्—पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्रौ
यागौ, किंवाऽङ्गाङ्गिरूपा । तत्रापि—किमङ्गम्, किंवाऽङ्गी, इति । तत्र—पशुधर्मै-
रुभयतः संदृष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे प्रकरणपाठो बाध्येत, तैद्वदभिमतमुपकार-
कत्वं न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसंभवाददृष्टकल्पनमन्यायम् । संभवति चात्र दृष्टम् ।
पुरोडाशवाक्यगतेन तद्धितान्तपदेन पशुवाक्यविहिताया देवताया अनुवादे सति तदीय-
स्मरणपूर्वकनिर्वापेण पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशुवाक्ये गुणत्वेन
प्रतीयमानाया अपि देवतायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात्संस्कार्यत्वमविरुद्धम् ।
तस्मात्—पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च सत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौ वायव्यपशा-
वग्नीषोमीयदेवतायां निवृत्तायां तदीयपशुपुरोडाशेऽपि सा निवर्तत इति बाधः फलिष्यति ।

१ ज. झ. 'वर्तिनम्' । २ क. 'त्वे वि' । ३ क. ख. संदृष्टस्य । ४ ख. 'त्वे तयोः प्र' ।
५ ज. झ. तत्त्वद् । ६ ज. श. अ. प्रतीताया ।

(दशमे-चरुशब्दस्योदनवाचिताधिकरणे सूत्राणि ३४-४४)
 चरुहविर्विकारः स्यादिज्यासंयोगात् ॥ ३४ ॥
 प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ ओदनो वाऽन्नसं-
 योगात् ॥ ३६ ॥ न द्वयर्थत्वात् ॥ ३७ ॥ कपाल-
 विकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥
 गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥ तच्छ्रुतौ चान्यह-
 विष्ठात् ॥ ४० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥ ओदनो
 वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥ अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥
 तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

सौर्ये चरो चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।
 स्थाल्यस्यां श्रपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥ १९ ॥
 विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्ध्याऽन्नं देवता तद्धितोक्तिः ।
 योग्यत्वेन प्रदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥ २० ॥

“सौर्यं चरुं निर्वपेत्” इत्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, उत—ओद-
 नम्, इति संदेहः । तत्र लौकिक्या आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि स्वस्वदे-
 शीयभाषाप्रसिद्ध्या यत्किञ्चिद्विकारवकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्दमल्पे पात्रे शकाधि-
 करणे ताम्रादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराश्च—“उखा स्थाली चरुः”—इत्येतावन्शब्दा-
 न्यर्थायैवेनोपदिशन्ति । तस्मात्—चरुशब्दः स्थालीं वक्ति । यदि तस्या अदनीयत्वा-
 भावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात् । तर्हि मा भूत्पुरोडाशविकृतित्वम् । कपाल-
 विकृतित्वं भविष्यति, श्रपणयोग्यतायाः सद्भावात् । यथा कपालेषु हविः श्रप्यते तथा
 स्थाल्यामपि श्रपयितुं शक्यते । तस्मात्—चरुः स्थाली । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते । कुत—श्रुतिप्रसिद्धेः । “आदित्यः प्रायणीय-
 श्वरुः” इति विधायं तद्वाक्यशेषे हि—“अदितिमोदनेन” इत्योदनशब्देन चरुनूयते ।
 यदि भोज्यान्ने चरुशब्दः कापि न प्रयुज्यते । तर्हि—ओदनविशेषवाची चरु-
 शब्दोऽस्तु, तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो याज्ञिकाः शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहा-
 रिणः शब्दार्थविष्ठे तात्पर्यवन्तोऽनवत्तावितान्तरूपमपके जीवतण्डुले विशदसिद्ध-

१ क. ‘पालावि’ । २ ज. झ. यागत्वेन । ३ ज. झ. किं वा । ४ ख. ज. झ. ‘त्वेन
 पठन्ति । ५ ज. झ. ‘म् । पुरोडाशाधिष्ठानक’ । ६ ज. झ. ‘दकवाक्य’ ।

ओदने चरुशब्दं प्रयुज्जते । सत्योदनवाचित्वे “सौर्यम्” इति तद्धितोऽप्युपपद्यते ।
यथा ‘आग्नेयः’ इति देवतातद्धितसंयुक्तः पुरोडाशः प्रदेयद्रव्यम्, तथा चरुरपि ।
अन्ये च निघण्टुकाराः “हव्यपाके चरुः पुमान्” इति पठन्ति । तस्मात्—चरु-
शब्दोऽन्नवाची ।

(एकादशे सौर्यचरोः स्थाल्यामेव पाकाधिकरणे सूत्राणि ४९-४८)

स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात्
॥ ४५ एकस्मिन्वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥ न
वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं चरौ
भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्यादनियमोऽविशे-
षात् ॥ ४७ ॥ चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

चरुः कपाले पक्तव्यः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकप्राप्तेरनपूपत्वतः क्वचित् ॥ २१ ॥

स्थाल्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कटाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिनिवर्तनम् ॥ २२ ॥

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वार्धे स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाकः, तथा
विकृतौ चरोः । इत्याद्यः पूर्वपक्षः ।

पुरोडाशस्यपूपत्वात्कपालगतोष्मणा पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा
पक्तव्यः, अतोऽप्राकृतकार्यत्वाच्चोदकप्राप्तिर्नास्ति—इति यद्युच्येत तर्ह्यनपूपस्य चरोरुदक-
धारणयोग्ये कटाहवद्यदौ यत्र कापि पाकः । इति द्वितीयः पक्षः ।

निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमितानां तण्डुलानामरूपेनैव पात्रेण पक्तुं योग्यत्वाच्चरोः
स्थाल्यामेव पाकः । इति राज्ञान्तः ।

पूर्वत्र ‘चरुरोदनः’ इति चिन्तितम् । तद्योदने पेषणादिरस्ति । अतः—पेषणादिनिवृत्तिः
पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्वारेण चरुनिष्पादकस्थालीचिन्ताया अपि फलमित्युपचर्यते ।

पेषणादीन्यनुक्रामति—

पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितिः प्रथा ।

मार्जनाध्यहनज्वालास्तथा व्युद्धृत्यसादनम् ॥ २३ ॥

१ ज. झ. आग्नेयम् । २ ज. झ. वा पिठरेऽथ° । अ. वाऽप्युचितेऽथ° । ३ क. च. वि-
क्षितम् । ४ ज. झ. °म् । न ह्योद° ।

पेषणं चूर्णनम् । यवनं पिष्टस्थोदकमिश्रणम् । वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे प्रक्षेपः । तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम् । उपहितरङ्गारेषु कपालस्थापनम् । प्रथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंग्रहनेन सर्वेषु कपालेषु प्रसारणम् । मार्जनं श्लक्ष्णीकरणम् । अध्यूहनं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपर्याच्छादनम् । ज्वाला दर्भपिञ्जलैः प्रज्वालनम् । व्युद्धृत्यक्लादनं कपालेभ्यः पुरोडाशं पृथक्कृत्यान्तर्वेद्यवस्थापनम् ।

ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं *सूत्रैर्विचारितवान्—इत्याशङ्क्य 'मन्दमतिव्युदासाय' इत्याह—

एतानि मन्दप्रज्ञस्य कर्तव्यानीति विभ्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत् *सूत्रैर्निरूपितम् ॥ २४ ॥

* (सौर्यचरौ पेषणबाधाधिकरणे सूत्रे ४९-५०)

तस्मिन्पेषणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वा, अपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥

(सौर्यचरौ संयवनबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरौ संवपनबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरौ संतापनबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

संतापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥

(सौर्यचरावुपधानबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरौ पृथुश्लक्ष्णबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरावभ्यूहबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अभ्यूहश्चोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥

(सौर्यचरौ ज्वलनबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरौ व्युद्धृत्यासादनबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

व्युद्धृत्यासादनं च प्रकृतावश्रुतित्वात् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	६०७
सूत्राणि	९८	१७११

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रमथे-कृष्णले चरौ पाकानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १-२)

कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥

द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः श्रौतोऽप्यसंभवी ॥

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ॥ १ ॥

“ वृते श्रपयति ” इति प्रत्यक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विक्लेदनायोग्येषु न कर्तव्यः ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

दृष्टार्थस्य विक्लेदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं कर्तव्यः । अन्यथा विधिवैयर्थ्यापत्तेः । यदा तु
पाकशब्द औष्ण्यवाची, तदा न कोऽपि विवादः ॥

(द्वितीये—कृष्णल उपस्तरणाभिघारणयोर्बाधाधिकरणे
सूत्राणि ३-१२)

उपस्तरणाभिघारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥

क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिराप्तिवचनात्सह पूर्णं पुनश्चतुरवत्तम्

॥ ५ ॥ क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणात्सामान्या-

त्तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥ तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥ सतोस्त्वाप्तिव-

चनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥ विकल्पस्त्वेकावदानत्वात्
 ॥ १० ॥ सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो
 हीतरस्य स्यात्, अपि वा स्विष्टकृतः स्यात्, इत-
 रस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥ अकर्म वा संसर्गार्थनि-
 वृत्तित्वात्, तस्मादातिसमर्थत्वम् ॥ १२ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

उपस्ताराभिधारौ स्तस्तेषु नो वा द्वयं भवेत् ॥
 अदृष्टार्थमसंसक्तिर्दृष्टार्थो नेति लुप्यते ॥ २ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिधारणं चेत्युभयं पाकवददृष्टार्थं कार्यम् । इति पूर्वः पक्षः ॥
 न तावत्पाकवदत्र प्रत्यक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । प्रकृतावुपस्तरणाभि-
 धारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां स्रुचि संसक्तिं निवारयितुं तदुभयं
 क्रियते । कृष्णलानां तु संसक्तिप्रसङ्ग एव नास्ति । अतस्तन्निवारणैलक्षणं द्वारं नास्तीत्यु-
 पस्तरणाभिधारणद्वयं लुप्यते ॥

(तृतीये—कृष्णलचरौ भक्षसद्भावाधिकरणे सूत्राणि १३-१६)

भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥
 स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ वचनं वाऽऽज्य-
 भक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥ वचनं
 वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति प्रीतेरभावतः ॥

चुश्चुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ॥ ३ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिन्नादिभागो भक्ष्यते न तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षोऽस्ति, प्रीतिरूपस्य
 दृष्टद्वारस्यैव संभवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“ चुश्चुषाकारं भक्षयन्ति निर्वयन्तो भक्षयन्ति ” इति प्रत्यक्षवचनमाम्नायते । ‘इक्षु-
 दण्डभक्षणे तदसस्वीकारे च यः शब्दविशेषः, तस्यानुकरणं ‘ चुश्चुषा ’ इति । वृत्ते

१ ख. °णद्वा° । २ क. °निर्धानात्° । ख. °निर्धीतव° । च. अ. निर्धीतव° । ३ ख. ज
 क्ष. अ. °स्याभावा° ।

निरुतेषु कृष्णलेषु यल्लिप्तमाज्यम्, तदन्तर्नेतुमिव बालाश्चुश्चुषां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण
पिबन्तो भक्षयेयुः ' इत्यर्थः । अनदनीयद्रव्याणामपि कृष्णलानां यथा वचनात्प्रदानम् ।
तद्वदभक्षणामपि भक्षणं भवेत् ॥

(चतुर्थे—कृष्णलचरौ सहपरिहारविधानाधिकरणे सूत्रम्—)

एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विद्वत्त्वात् ॥ १७ ॥

चतुर्धाधिकरणमारचयति—

सकृत्सहत्वयोरेकमेकधेत्यन्त्यमेव वा ॥

एकं नियामकमावाद्वाधादन्यमेव हि ॥ ४ ॥

तत्रैव कृष्णलभक्षणे श्रूयते—“ एकधा ब्रह्मण उपहरति ” इति । तत्र—‘ एकधा ’
इत्ययं धाप्रत्ययः प्रकारवाची सन् ‘ एकवारम् ’ इत्यमुमर्थं बहूनां सहभावं वा ब्रूते ।
उपहारो भक्षणाय समर्पणम् । ‘ एकधा ’ इत्यनेन सकृत्त्वसहत्वयोरन्यतरद्विवक्षितम्,
उत—सहत्वमेव, इति संशयः । ‘ नियामकमावाद्भुमयोर्मध्ये यत्किंचिदन्यतरत् ’ इति
पूर्वपक्षः ॥

अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृतौ—इडाप्राशिन्नचतुर्धाकरणशंयुवाककालेषु चतुर्धा-
भक्षणासिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकप्राप्ताः । तत्र सकृत्त्व-
पक्षे—उपरितनास्त्रय उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्यन् । सहत्वपक्षे—कालविशेषा
एव बाध्यन्ते, न तु त्रय उपहाराः । तस्मात्—अन्त्यपक्षरूपं सहत्वमेव ‘ एकधा ’
इत्यस्य शब्दस्यार्थः ॥

(पञ्चमे—कृष्णलचरौ ब्रह्मणे सर्वभक्षमागार्पणाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ पुरुषा-

पनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्ममागस्य सर्वता ॥

अन्यमागस्यापि वाऽऽद्यो मागान्तरमवाधितुम् ॥ ५ ॥

सर्वत्वमन्यमागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ॥

स्वमागीयं चोदकात् बाध्यतामन्यभक्षणम् ॥ ६ ॥

कृष्णलक्षण एवेदमपरं श्रूयते—“सर्वं ब्रह्मणे परिहरति” इति । परिहारः समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो भक्षभागाश्चोदकप्राप्ताः । तत्र—सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धिचतुर्भागविषया, उत—इतरसंबन्धिभागचतुष्टयविषयाऽपि इति संदेहः । अध्वर्युप्रभृतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागाः, तेषां बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—ब्रह्मसंबन्धमनूद्य सर्वत्वपरिहारयोरेकमनुवादेऽन्तर्भाव्येतरद्विधेयम् । ‘यद्ब्रह्मणे सर्वं, तत्परिहरति’ इति, ‘यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वम्’ इति, उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्यवसानाच्चोदकप्राप्ता अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्ति । इति पूर्वः पक्षः ।

सर्वत्वपरिहारावनूद्य ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते—‘यत्परिहृतं सर्वं, तद्ब्रह्मणे’ इति वचनव्यक्तिः । तत्र—ब्रह्मभागानामितरभागानां च यत्सर्वत्वं, तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति ब्रह्मभागानां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकादेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मात्—अन्वेषां भक्षणं बाध्यते ॥

(षष्ठे-भक्षभागानां स्वस्वकाले ब्रह्मणा भक्षणाधिकरणे सूत्रम्-)

पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ॥

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमबाधितुम् ॥ ७ ॥

अंतीताधिकरणद्वयेन ‘युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयेत्’ इत्युक्तम् । तत्र भक्षयितुं युगपत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽवशेषितस्य विलम्बे कारणाभावात्—‘युगपत्’ इत्यादिमः पक्षः प्राप्नोति ॥

चोदकप्राप्तस्य तत्कालस्याबाधो विलम्बे हेतुः । तस्मात्—‘स्वस्वकाले’ इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपेयः ॥

(सप्तमे-ब्रह्मभक्षे चतुर्धाकरणादीनामभावाधिकरणे सूत्रम्-)

एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

१ ख. ज. ‘रसवार्थभा’ । २ ख. ज. झ. अ. ‘भ्युपगन्तव्यः’ । ३ ख. ज. झ. ‘र्वत्र प’ । ४ ख. ‘क्षः । पूर्वत्र त्वप’ । ज. ‘क्षः । सर्वत्र प’ । ५ ख. ज. झ. अ. ‘तीतिनाधि’ । ६ ख. ज. झ. ‘भ्युपगन्तव्यः’ ।

चतुर्धाकृतिनिर्देशौ तद्भक्षे स्तो न वाऽग्निमः ॥

चोदकाक्तौ तु बह्वर्थव्यवस्थार्थत्वतोऽत्र न ॥ ८ ॥

प्रकृतौ पुरोडाशं चतुर्धा कृत्वा पश्चात् ' इदं ब्रह्मणः ' इत्यादिना तत्तद्भागानिर्दिशेत् ।
तौ चतुर्धाकरणनिर्देशौ पूर्वोक्ते ब्रह्मभक्षे चोदकवशाद्विद्येते । इत्यग्निमः पक्षः प्राप्नोति ॥

तत्र—चतुर्धाकरणं बहुनामृत्विजां विभागार्थम्, निर्देशो भागानामसांकर्यार्थः । अत्र तु
ब्रह्मण एकत्वात्तावुभौ न विद्येते ॥

(अष्टमे—ऋत्विग्दानस्याऽऽनत्यर्थताधिकरणे सूत्राणि २२-२८)

ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याददातिसामर्थ्यात् ॥ २२ ॥

परिक्रियाथं वा कर्मसंयोगाल्लोकवत् ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥ न चान्येनाऽऽन-

म्येत परिक्रियात्कर्मणः परार्थत्वात् ॥ २५ ॥ परि-

क्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥ सनिवन्येव भृतिवचनात्

॥ २७ ॥ नैष्ठर्तुकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

ऋत्विग्दानमदृष्टार्थमानत्यै वाऽग्निमः भृतेः ॥

वैरूप्यान्नियमान्मैवं दृष्टत्वादानतेः भृतिः ॥ ९ ॥

भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ॥

वचनात्तेन सन्नेषु स्वामिनां न भृतिः क्वचित् ॥ १० ॥

“ ऋत्विगभ्यो दक्षिणां ददाति ” इति प्रकृतौ श्रूयते । तत्किमदृष्टार्थम्, आनत्यर्थं वा, इति संशयः । भृत्या परिक्रिया वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अन्नहिर-
ण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यदि—अत्र दानं भृतिः स्यात्, तदा-
नीमत्वाधिककर्मानुरूप्येण द्रव्यं दयं स्यात् । वैरूप्यं त्वत्र दृश्यते—स्वल्पकर्मणि त्रैधा-
तवीये सहस्रे देयम्, अधिककर्मणि, ऋतपये स्वरूपं सोमचमत्तमात्रं दीयते । तथा द्वाद-
शशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रवत्स्वनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकरानुमत्या न्यूनाधिकभा-
वसंभवात् । तक्षरजकादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्मात्—‘ अद्रष्टार्थम् ’ इत्यग्निमः पक्षः
प्राप्नोति ॥

मेवम् । आनतेर्दृष्टप्रयोजनत्वात् । दानश्रुतिस्तु दृष्टार्थायां भृतावप्यस्ति,—‘भृतिदेया’
इति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रवत्त्वनियमाददृष्टमस्तु, दृष्टस्याभावात् । वैरूप्यं तु वचनबला-
दभ्युपगम्यते । दक्षिणाया भृतिरूपत्वं प्रत्यक्षवेदवाक्यादप्यवगम्यते “ दीक्षितमदीक्षिता
दक्षिणापरिक्रीता ऋत्विजो याजथेयुः ” इति । तस्मात्—ऋत्विग्दानमानतन्त्र्यम् । एवं
च सति सैवे ऋत्विजां यजमानत्वादृतिरूपा दक्षिणा न काऽपि देया—इत्येतद्विचारफलं
दृष्टव्यम् ॥

(नवमे-ज्योतिष्टोमे भक्षस्य प्रतिपत्त्यर्थतार्थधिकरणे सूत्राणि २९—३३)

शेषभक्षश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ संस्कारो वा द्रव्यस्य
परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥
स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां तथात्वम्
॥ ३२ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

नवमधिकरणमारचयति—

क्रयाय प्रतिपत्त्यै वा चमसेडादिभक्षणम् ॥
क्रयाय पूर्वबन्धैव यागिणे स्वत्ववर्जनात् ॥ ११ ॥
अक्रीतयजमानस्य भक्षसत्त्वाच्च तेन सा ॥
प्रतिपत्तिः संस्कृतित्वात्सत्रेषु न निवर्तते ॥ १२ ॥

अस्ति सोमे चमसभक्षः, अस्ति चेष्टाविडाप्राशिन्नादिभक्षः । तत्र भक्षेण प्रीतानामृत्वि-
जामानतिसंभवाद्दक्षिणान्यायेन क्रयार्थं भक्षणम् । इति पूर्वः पक्षः ॥

यागदेवतायै संकल्पिते द्रव्ये स्वत्वमलभमानो यजमानो न तेन क्रेतुं शक्नोति । किं च
“यजमानपञ्चमाः संभूयेडां भक्षयन्ति” इत्यक्रीतस्यापि यजमानस्य भक्षः श्रूयते । तत्साह-
चर्यादृत्विजामपि भक्षणं न क्रयार्थमिति गम्यते । तस्मात्—प्रतिपत्त्यर्थो भक्षः । तेन क्रया-
र्थत्वाभावेन परिशिष्यमाणा सा प्रतिपत्तिर्यागोपयुक्तद्रव्यसंस्कारत्वेन सत्रेषु न बाध्यते ॥

१ च. ज. झ. °सत्रेष्वृत्ति° । २ ज. झ. कापि । ३ क. °गीयं स्व° । अ. °गीयस्व° ।
४ ज. झ. °च वेतसा । ५ क. ख. च. झ. अ. न क्रे° ।

(दशमे—सत्रे, ऋत्विग्वरणाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजां वरणं सत्रे कार्यं नो वाऽत्र सोमवत् ॥

कार्यं मैवं स्वकर्मत्वात्क्रयार्था प्रकृतौ वृत्तिः ॥ १३ ॥

“अग्निर्होता” —इत्यादिमन्त्रैः सोमे वरणमृत्विजामाम्नातम् । सोमवत्सत्रेऽपि तत्कार्यम् । अन्यथा वरणरहितानामृत्विक्त्वाभावात्सत्रं न सिध्येत् । अत एव तत्सिद्धये सत्र-प्रकरणे ‘ये यजमानाः, त ऋत्विजः’ इति स्वतः प्रवृत्तानपि यजमानाननूद्य वरणसाध्य-मृत्विक्त्वं तेष्वधातव्यमिति विदधाति । तस्मात्—ऋत्विग्वरणं सत्रे कार्यम् ।

मैवम् । सत्रं ह्यनुष्ठातॄणां सर्वेषां स्वकर्म । नहि स्वकर्मणि क्रयार्थं वरणमपेक्ष्यते । क्रयार्थं हि प्रकृतौ वरणम् ।—दानमेव क्रयार्थम्, वरणं त्वदृष्टार्थम्—इति चेत् ।

मैवम् । वरणस्य भविष्यद्दानसूचनेनोत्साहजननार्थत्वात् । अन्यथा वरणकाले ‘कक्षि-स्कल्याण्यो दक्षिणाः’ इत्यृत्विजां प्रश्नः कथं संगच्छेत । नच—ऋत्विक्त्वासिद्धिः शङ्कनीया । तत्र वक्तव्यम्—ऋत्विक्त्वं नाम किं कर्मकरत्वम्, उत—यागकर्तृत्वम्, इति । आद्ये—कर्मकराणां स्वामित्वाभावेन ‘ये यजमानास्त ऋत्विजः’ इति वचनं विरुध्यते । द्वितीये तु स्वत एव यागं कर्तुं प्रवृत्तत्वाद्धारणमन्तरेणाप्यृत्विक्त्वं सिध्यति । ईदृशमेवाऽऽर्त्विज्यं वचनेन विधीयते । तस्मात्—दानवद्वरणं सत्रे लुप्यते ॥

(एकादशे—सत्रे परिक्रियामावाधिकरणे सूत्राणि ३५—३८)

परिक्रियश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ प्रतिषेधश्च कर्मवत्

॥ ३६ ॥ स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात्

॥ ३७ ॥ न दक्षिणाशब्दात्, तस्मान्नित्यानुवादः

स्यात् ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

क्रयः कार्यो न वा सत्रे निषेधात्कृतिकल्पनम् ॥

नित्यानुवादेनाकलत्तेर्न क्रयो वरणं यथा ॥ १४ ॥

सत्कारपुरःसरम् “अग्निर्होता” — इत्यादिप्रार्थना वरणम् । तच्च वरणं चिकीर्षुर्ध-
जमानो वरणीयेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमं दद्यात्, “तेभ्यः सोमं ग्राह” इत्यापस्तम्ब-
चनात् । सोमामिधानप्रकारश्चात्र कल्पे दर्शितः—“उपनिषदिनाग्निहोतृसंस्थेन रथतरपृष्ठेन
गवां द्वादशशतदक्षिणेनाहं यदेये, तत्र त्वमुद्रता भव” इति । तत्र देयदक्षिणाद्रव्यनि-
श्चयै ब्राह्मणाः स्वकायाः कर्मविशेषे नियोक्तुं योग्या भवन्ति । सोऽयं क्रयः । स च
प्रकृताविव सत्रे कार्यः । न च दक्षिणादानस्य निराकृतत्वेन देयद्रव्यनिश्चये लुप्ते सति
तत्साध्यः क्रयोऽपि दुष्येत—इति शङ्क्यम्, । निषेधरुपजीव्य कथानुष्ठानस्य कल्पयितुं
शक्यत्वात् । तथा हि—“न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासः, न हिरण्यम्” इति सत्रे गवा-
दिदानं निषिध्यते । स च निषेधोऽस्यां प्रसक्तौ न संभवति । ततः सोमे देयद्रव्याणां
सत्रे दानप्रसक्तिरभ्युपेया । सोमे च देयद्रव्याण्येवं श्रूयन्ते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्द-
भश्चावयश्च व्रीह्यश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति । तत्र—
गौवासोहिरण्यानां विशेषतो निषेधेन द्रव्यान्तराणां चोदकप्राप्तानामभ्यनुज्ञा प्रतीयते ।
ततो देयद्रव्यसद्भावात्क्रयः कार्यः । इति पूर्वः पक्षः ॥

“न ह्यत्र गौर्दीयते” इत्यनेन निषेधो न विधीयते । किंतु पूर्वोक्तेन निर्णयेन प्राप्त
एव दानाभावोऽनुद्यते, “अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते” इति श्रुतौ
परोक्ष्युपन्यासस्य, प्रसिद्धिवाचकहिशब्दस्य च, प्राप्तिगमकत्वात् । तस्मात्—नित्यानु-
वादस्य कल्पकत्वाभावाद्वरणवत्तदविनाभूतः क्रयोऽपि न कार्यः ॥

(द्वादशे-उदवसानीये दानस्य परिक्रयार्थताधिकरणे सूत्रे ३९-४०)

उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्, तदङ्गत्वात्तच्च दानं
धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विभ-
क्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सत्राङ्गं स्यान्न वा पृष्ठशमनीयो ल्यपाऽङ्गता ॥
सौत्रामण्यादिवन्मैवं त्यागादूर्ध्वं विधानतः ॥ १५ ॥
श्रूयमाणा दक्षिणेयं पूर्वपक्षेऽत्र धर्मकृत् ॥
परिक्रयार्था सिद्धान्ते निमित्तं स्यात्समापनम् ॥ १६ ॥

१ ज. झ. °श्चानुक° । २ ख. ज. झ. °येन प्रा° । ३ ख. ज. झ. ज. शङ्कनयिम् ।
४ ज. झ. गोवस्त्रहि° । ५ ज. झ. कर्तव्यः । ६ ज. झ. कर्तव्यः । ७ क. ख. च. ज. °योऽप्य-
थाङ्ग° ।

अस्ति सोमविकृतिः पृष्ठशमनीयनामको यागः । “ सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन व्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन् ” इति । ‘ उदवसाय ’ इत्यनेन ल्यप्प्रत्ययेन सत्र-समाप्तेः पूर्वकालत्वं, सत्रपृष्ठशमनीययोरेककर्तृकत्वं च प्रतीयते । तथासति—“ अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेत । संस्थाप्य पौर्णमासी-मिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ” इत्यत्र सौत्रामण्यादीनां यथा चयनाद्य-ङ्गत्वम्, तथा पृष्ठशमनीयस्य सत्राङ्गता भविष्यति । अङ्गत्वे सति श्रूयमाणा सहस्रदक्षिणा सत्रेष्विव परिक्रयार्था न भवतीत्यदृष्टार्थताऽभ्युपगम्यते । फलं च न कल्प्यम्, सत्रफलेनैव फलवत्त्वसिद्धेः । इति पूर्वः पक्षः ॥

उदवसानशब्दस्य त्यागवाचित्वात्सत्रत्यागादूर्ध्वं विधीयमानः कथं सत्राङ्गं भवेत् । “ अग्निं चित्वा ” इत्यादौ त्यागशब्दो नास्तीति वैषम्यम् । एककर्तृकत्वपूर्वकालत्वे तु निमित्तविवक्षयाऽप्युपपद्यते । सत्रसमापनं निमित्तीकृत्य विधाने गृहदाहेष्टिवत्फलनैरपेक्षया-द्विश्वजिन्यायेन फलं न कल्प्यम् । सत्येवमेवङ्गत्वे सोमवदक्षिणा परिक्रयार्था । दक्षिणायाः श्रौतत्वेनालोपः पूर्वोत्तरपक्षयोः समानः । न्यायेनाप्यलोपः सिद्धान्ते विशिष्यते ॥

(त्रयोदशे-उदवसानीयस्य त्विजां सत्रिभ्यो भिन्नता-
धिकरणे सूत्रे ४१-४२)

तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः स्यात् ॥ ४१ ॥

तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

तत्र त्विजः सत्रिणः किमभ्ये वा स्युर्ल्यबुक्तिः ॥

त एव, यद्भूभेदेऽपि क्रीतत्वाद्द्वित्विजः परे ॥ १७ ॥

तस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्रिणामेवाऽऽत्विज्यम्, ‘ उदवसाय ’ इति ल्यबन्तशब्देन कर्त्रे-क्यप्रतीतेः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘ उदवसाय यजेरन् ’ इति समभिवाहारात्सत्रिभिः सहैकत्वं यष्टृणां प्रतीयते । न च—ऋत्विजोऽप्यष्टारः, यजमानेन तेषां दक्षिण्या क्रीतत्वात् । तस्मात्—ऋत्विजः सत्रिभ्योऽन्ये ॥

१ ख. ज. झ. ‘ थाऽग्निच ’ । २ ख. ज. झ. कल्पयितव्यम् । ज. कल्पनीयम् । ३ ख. ज. झ. अ. लं कल्पनीयम् । ४ अ. ‘ म् ’ चयनाङ्गम् । ५ क. ‘ मङ्ग ’ । ६ क. ख. ज. झ. अ. ‘ मानन्या ’ । ७ ख. च. ‘ व, पृष्ठभे ’ । क. ‘ व, यष्टभे ’ । ८ ख. ज. झ. ‘ त्रिभिर्न स ’ ॥

(चतुर्दशे-पृष्ठशमनीये प्रत्येकं यष्टताधिकरणे सूत्रम्—)

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्प्रकृतेश्चैकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

संभूयैकैकशो वाऽत्र यष्टताऽऽद्यो बहुक्तिः ।

द्वियागवद्बहुत्वस्य प्राप्तेरन्योऽस्तु सोमवत् ॥ १८ ॥

अस्मिन्पृष्ठशमनीये सत्रिणां संभूय यजमानत्वम्, उत-प्रत्येकम्, इति संशयः ।
‘संभूय’ इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । कुतः—‘यजेरन्’ इति बहुवचननिर्देशात् । “एतेन राज-
न्यपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयाताम्” इत्यत्रोपादेयगतद्वित्वस्य विवक्षितत्वादुभौ संभूय
यष्टारौ, तद्वदत्रापि स्यात् ।

भैवम् । ‘उदवसाय’ इत्यत्रोदवसातृणां सत्रिणां यद्बहुत्वं प्राप्तम्, तदेव तत्समाना-
धिकृतेन ‘यजेरन्’ इत्यनेनानूद्याप्राप्तौ यागो विधीयते । द्वियागे तु द्वित्वमप्यप्राप्तत्वेन
विधेयमिति वैषम्यम् । ततो ‘ग्रहं संमार्ष्टि’ इत्यत्र ग्रहैकत्वमिवोद्दिश्यगतत्वात् ‘यजेरन्’
इति बहुत्वमविवक्षितम् ।—एवमपीच्छया द्विशो बहुशो वा यष्टुं शक्यत्वादिकैकशो न
नियमः—इति चेत् ।

न, चोदकेन तन्नियमसिद्धेः । सोमे तद्दर्शनात् । तस्मात्—‘सत्रिणः प्रत्येकं यजेरन्’
इत्येन्यः पक्षोऽत्रास्तु ।

(पञ्चदशे-कामेष्टौ दानस्याहृष्टार्थताधिकरणे सूत्रे ४४-४५)

कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ वचनं वा सत्र-

त्वात् ॥ ४५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

अश्वानां पुरुषां वाऽऽनत्यै धर्मार्थं वाऽऽनतिर्यतः ॥

इष्टिर्न सत्रं धर्मार्थं सत्रादङ्गं बहिर्न हि ॥ १९ ॥

सारस्वतसत्रे कामेष्टौ—“अश्वानां पुरुषां धेनुके दत्त्वा” इति तुरगमनुष्यगोजाती-
यानां स्त्रीणां दक्षिणात्वेन दानं श्रुतम् । तच्च—आनत्यर्थम् । कुतः—इष्टेरसत्रत्वात् ।
सत्रत्वे तु यजमानानामेवाऽऽर्त्विज्याद्दानसाध्यक्रयाभावेन तत्साध्यमानमनर्हसंभवि स्यात् ।
इष्टि न सत्रम्, तल्लक्षणाभावात् । “आसीरन्, उपेयुः” इत्यनयोरन्यतरचोदना
तल्लक्षणम् । इह तु—इष्टिलक्षणभूता निर्वपतिचोदना पठ्यते—“अग्नये कामायाष्टा-

१ ज. झ. ज. ‘द्यो न तृक्’ । २ ज. झ. प्राप्तिर° । ३ क. ‘त्ययं प°’ । ४ क. ख.
झ. ज. अश्वी । ५ क. ख. च. ज. अश्वी । ६ ज. झ. ‘मपि न स्यात्’ ।

कपालं निर्वपति” इति । इष्टौ च यजमानादृत्विजां पृथक्त्वादानत्यर्थं दानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

धर्मार्थं दानं । कुतः—इष्टेः स्वरूपेणासत्रत्वेऽपि सत्राङ्गत्वेनेतराङ्गेष्विवेष्टावप्यस्यां यजमानानामेवाऽऽर्त्विज्यात् । ननु—द्वादशाहः सत्राणां प्रकृतिः । न च तत्र कामेष्टिरस्ति । अतो न सत्रचोदकेनेष्टौ यजमानाद्विज्यप्राप्तिः । इष्टिचोदकेन त्वन्य एवर्त्विजः प्राप्नुवन्ति ।

मैवम् । सत्रप्रयोगान्तःपातित्वेन प्रसङ्गाद्यजमानकर्तृकत्वसिद्धेः । तस्मात्—अत्र दानमदृष्टार्थम् ।

(षोडशे-दर्शपूर्णमासयोर्द्वेष्ट्याय दानस्यादृष्टार्थताधिकरणे-सूत्रम्-)

द्वेष्ट्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

क्रीत्यै धर्माय वा द्वेष्ट्ये दानं स्यादक्षिणोक्तिः ।

क्रयाय मैवं द्वेष्ट्यत्वं नर्त्विजो धर्मकृत्ततः ॥ २० ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“यदि पत्नीः संयाजयन्कपालमभिजुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनी गौर्दक्षिणा । तां द्वेष्ट्याय दद्यात्” इति । अत्र यजमानेन द्वेष्टणीये पुरुषे यद्दानं, तत्क्रयार्थम्, दक्षिणाशब्देन व्यवहृतानां प्रकृतौ क्रयार्थत्वदर्शनात् । इति पूर्वः पक्षः ।

न तावदृत्विजो द्वेष्ट्यत्वं युक्तम् । “ऋत्विगाचार्यौ नातिचरितव्यौ” इति शास्त्रात् । यस्तु द्वेष्ट्यः पुरुषः, नासादृत्विक्त्वाभावेन यागे कर्मकरत्वाभावात्क्रयमर्हति । तस्मात्—इदं दानमदृष्टार्थम् ।

(सप्तदशे जीवतामस्थियज्ञाधिकरणे सूत्रे ४७—४८)

अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रतिषेधा-

दश्राम् ॥ ४७ ॥ यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अस्थियागः किमश्र्मां स्याज्जीवतां वाऽस्थिशब्दतः ।

अश्र्मां मैवमनर्हत्वाल्लक्ष्यन्ते जीविनोऽस्थितः ॥ २१ ॥

इदं श्रूयते—“यदि सत्राय संदीक्षितानां यजमानः प्रमीयेत । अथ तं दग्ध्वा तस्य कृष्णाजिनेऽस्थीन्युपनह्य योऽस्य नेदिष्ठः स्यात्, तं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् । ततः संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः” इति । अत्र—संवत्सरेऽतीति यो यागः श्रुतः तत्रास्थीन्येव कर्तृणि । कुतः—अस्थिशब्दस्य तत्र मुख्यत्वात् ।

मैवम् । अचेतनानामस्थानां यष्टमनहत्वात् ।—जीवतामश्रुतत्वादयुक्तोऽयं यागः— इति चेत् । न । अस्थिशब्दस्य तल्लक्षकत्वात् । एतादृशास्थिमता सह पुरुषेण पूर्वं यष्टं प्रक्रान्तत्वेन लक्ष्यलक्षकयोरसि संबन्धः ।—जीवतां यष्टत्वात् ‘याजयेयुः’ इत्युक्तणिज-
र्थभूताः के स्युः । न खल्वत्रान्ये संभवन्ति, अस्य यागस्य सत्राङ्गत्वात्—इति चेत् । तर्हि परस्परं याजकाः सन्तु । तस्मात्—जीवतामयं यागः ।

(अष्टादशे-अस्थियागे, अस्थां जपाद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टितदर्थ-
त्वात् ॥ ४९ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

अस्थिकर्तुमते चिन्तापञ्चकं स्याज्जपादिकम् ।

न वा, तच्चोदकात्कुर्युर्न कुर्वारिन्नसंभवात् ॥ २२ ॥

‘अस्थीनि कर्तृणि’ इति पूर्वाधिकरणे पूर्वपक्षिणो मतम् । तदनुसारेणाधिकरणपञ्चकं कृत्वाचिन्तारूपेण प्रवर्तते ।

प्रकृतौ—यजमानस्य मन्त्रजपः केशश्मश्रुवपनं दीक्षानियमा इत्येवमादयः कर्तव्याः सन्ति । तत्सर्वं चोदकप्राप्तमस्थीनि कुर्युः । इति पूर्वः पक्षः ।

अचेतनानां तदसंभवान्न कुर्युः । इति राट्टान्तः ।

(एकोनविंशे-अस्थियज्ञे शाखामानशुक्रस्पर्शानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

* कृत्वर्थं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरीमानशुक्रस्पर्शौ नोतास्ति तद्वयम् ।

पूर्ववन्नेति चेन्मैवमचैतन्येऽपि संभवात् ॥ २३ ॥

* इदं शबरभाष्यशोधकर्षेणैव प्रकाशितम् ।

प्रकृतौ—औदुम्बरीः शाखाया यजमानप्रमाणत्वम्, तथा—युनामरा
 स्पर्शः । तावुभावधेतनानामस्थानं जपादिवन्न विद्यते । इति पूर्वः पक्षः ॥
 अवेतनैरपि दण्डेनैव मातुं स्पष्टं च शक्यत्वाद्विद्यते । इति राज्ञान्तः ॥

(विशे—अस्थियज्ञेऽश्नां काम्यकर्माद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)
 काम्यानि तु न वियन्ते कामाज्ञानायथेतरस्यानु-
 च्यमानानि ॥ ५१ ॥

विशाधिकरणमारचयति—

वृष्टिकामः सदो नीचैरिति कामोऽस्ति वा न वा ॥
 विद्यते स्पर्शवत्कामश्चेतनस्थस्ततो न हि ॥ २४ ॥

“यदि कामयेत—वैयुक्तः ॥ नन्यः स्यात्—इति, नीचैः सदो भित्तुयात्” इत्यत्र
 ‘सदोनामकस्य मण्डपस्य नीचमानेन गुणेन वृष्टिः फलति’ इत्युक्तम् । तस्यां वृष्टौ
 कामः स्पर्शवदश्नां विद्यते । इति मन्दप्रज्ञस्य पूर्वः पक्षः ॥
 कामस्य चेतनधर्मत्वान्नास्ति । इति राज्ञान्तः ॥

(एकविशे—अस्थियज्ञेऽश्नां सूक्तवाक्यताशासनाननुष्ठा-
 नाधिकरणे सूत्राणि १२—१४)

ईहार्थाश्वाभावात्सूक्तवाक्यवत् ॥ ५२ ॥ स्युर्वाऽर्थवा-
 दत्वात् ॥ ५३ ॥ नेच्छाभिधानात्तदभावादितर-
 स्मिन् ॥ ५४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

सूक्तवाकाशासनं स्यान्न वा, नित्यप्रवृत्तिः ॥

स्यान्मैवं फलनिर्देशात्फलेच्छाऽश्नां न युज्यते ॥ २५ ॥

“इदं धावावृथिवी मद्रमभूत्”—इत्यादिः सूक्तवाको होत्रा पठ्यते । तत्रैवं श्रूयते—
 “आशास्तेऽयं यजमानोऽसौ, आयुराशास्ते, सुप्रजास्त्वमाशास्ते” इत्यादिः । तत्र
 सूक्तवाक्यगतौ योऽयं यजमानाशासनप्रतिपादको मन्त्रभागः, तमस्थियज्ञे होता पठेत्, न
 वा, इति संशयः । अस्थियज्ञगतायाः प्रायणीयादेरिष्टेः प्रस्तरप्रहरणमङ्गम्, तस्य

नित्यत्वात्तस्मिन्विनिर्मुक्तस्य सूक्तवाक्यमन्त्रस्य नित्यप्रवृत्ततया तद्भागपाठोऽपि स्यात् ।
इति पूर्वः पक्षः ॥

यथा “स्वर्गकामः”-इत्यत्र कामयोगेन साध्यताप्रतीतिः स्वर्गशब्देन फलनिर्देशः ।
एवमाशासनयोगादायुरादिशब्दैः फलं निर्दिश्यते । फलेच्छा चाश्नां न युक्ता । तस्मात्-
तद्भागपाठो बाध्यते ॥

(द्वाविंशे-अस्थियज्ञे होतृकामाभावाधिकरणे सूत्रे ९९—१०१)

स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ न तदाशीष्वात् ॥ ५६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

होतृकामो भवेन्नो वा होतुर्जीविनतो भवेत् ॥

यजमानेष्टमेवासौ * कामयेत्तेन नास्त्यसौ ॥ २६ ॥

प्रकृतौ—अस्ति होतृकामः—“यं कामयेत्—‘+वशीयान्स्यात्’—इति, उच्चै-
स्तरां तस्य वषट्कुर्यात्” इत्यादिः । सोऽस्थियज्ञेऽपि निर्दिश्यताम् । कामयितुर्होतुर्जीवत-
स्तत्संभवात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

“यां वै कांचन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशास्ते, यजमानायैव तामाशिषमाशास्ते”
इति श्रुतेर्यजमानेष्टमेव होत्रा कामयितव्यम् । अस्थीनि त्वचेतनान्येष्टुं न शक्नुवन्ति ।
तस्मात्—अत्र नास्ति होतृकामः ॥

तदेतदधिकरणपञ्चकं ‘जीवतामयं यागः’ इत्यस्मिन्निर्द्धान्तिपक्षे विरुद्धम् । अचेत-
नत्वमुपजीव्य प्रवृत्तत्वात् । तस्मात्—तत्पक्षे चोदकप्राप्तानां यथोक्तधर्माणां नास्ति बाधः ॥

(त्रयोविंशे-यजमानस्य मरणेऽपि सर्वस्वारस्य समापना-

धिकरणे सूत्रे ९७—९८)

सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते कर्मणो

जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥ स्यादोभयोः प्रत्यक्ष-

शिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

* ‘कामयेत्’ इति परस्मैपदं चिन्त्यम् । + ‘वशीयान्’ इति शिवरमाभ्ये पाठः ॥

१ क. अ. वशीया° । २ ज. झ. °हेऽप्यातिदिश्य° । ३ ज. झ. अ. °तुर्जी° । ४ ज.
अ. °यैवैता° । ५ ज. झ. इत्येतस्मि° ।

सर्वस्वारो मृतेरुद्धं त्यज्यतां वा समाप्यताम् ॥

त्यज्यतां स्वाम्यभावेन प्रेषादन्यैः समाप्यताम् ॥ २७ ॥

सर्वस्वारस्यः क्रतुरेवं श्रूयते—“ मरणकाशो ह्येतेन वजेत । यः कामयेत—अना-
मयः स्वर्गं लोकमियाम् ” इति । तस्य च क्रतोस्तृतीयसवने यजमानस्याग्निप्रवेशं आह्वा-
यते—“ आर्भवे स्तूयमान औदुम्बरीं दक्षिणेन देशेनाऽऽहतेन वाससा परिवेष्ट्य ‘ब्राह्मणाः
समापयत मे यज्ञम्’ इति * संप्रेष्य संविशति ’ ” इति । तस्य संशयपूर्वोत्तरपक्षा
विस्पष्टाः ॥

(चतुर्विंशे—सर्वस्वारे कार्यबाध्यव्यवस्थाधिकरणे सूत्रम्—)

गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥

चतुर्विंशाधिकरणमारचयति—

किं कार्यमत्र किं बाध्यमिति प्रश्ने तदुत्तरम् ॥

क्रत्वर्थमस्थिवत्कार्यं बाध्यते मृतकर्तृकम् ॥ २८ ॥

मरणादूर्ध्वं समापनीयः सर्वस्वारशेषो विषयः । तत्र बाध्यान्वाध्यानध्यवसायः संशयः ।
अनध्यवसायस्य संशयत्वं न्यायविद्भिर्दर्शितम्—“ अनवधारणत्वाविशेषादूहानध्यवसाय-
योर्न संशयादर्थान्तरभावः ” इति । विप्रतिपत्त्यभावात्तस्यैव पूर्वपक्षः । यद्वा—नियाम-
कामावादिच्छया किमपि कार्यम्, किमपि बाध्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

अस्थिकर्तृत्वपक्षे—“ शुक्रस्पर्शादिकं क्रत्वर्थं योग्यत्वात्कार्यम्, मृतयजमानकर्तृकमन्त्र-
जपादिकमयोग्यत्वाद्बाध्यम् ” इति निर्णीतम् । एवमत्रापि यद्योग्यं क्रत्वर्थं तत्कार्यम्,
यद्योग्यं यजमानकर्तृकं तद्बाध्यम् ॥

(पञ्चविंशे— { सर्वस्वारे यजमानस्य द्रिष्ट- } सूत्रे ६०-६१)
{ गतादप्यायुराशंसनाधिकरणे }

जीवित्यवचनमायुराशिषस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वाभ्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति—

मृतेः प्रागायुराशीर्नो स्याद्वा नो मृतिकामनात् ॥

प्रागार्मवाज्जीवनार्थमायुराशासनं भवेत् ॥ २९ ॥

* संप्रेष्याग्निं विशति ’ इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

होत्रा पठितव्ये सूक्तवाके योऽयम् “आयुराशास्ते” इति मागो यजमानविषयः, स किं सर्वस्वारे यजमानमरणात्पूर्वं वर्जनीयः, पठितव्यो वा, इति संशयः । मुमूर्षोर्धनमानस्याऽऽयुर्निर्पेक्षत्वेनार्थलोपाद्दर्जनीयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

आर्धवाक्यस्य पवमानस्य स्तूयमानत्वं यजमानस्य मरणकालः, ततः पूर्वं जिजीविषुः स्वात्पठितव्यः ॥

(षड्विंशो-द्वादशाहे, ऋतुयाज्याद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

आत्रेयदानर्तुयाज्यावृत्ती सत्रेषु नाऽऽचरेत् ॥

कुर्याद्वाऽऽनतिलोषान्नो धर्मार्थं क्रियतां द्वयम् ॥ ३० ॥

प्रकृतौ—“हिरण्यमात्रेयाय ददाति” इति श्रुतम्, ऋतुयाज्यावरणं चास्ति । तदुभयं सत्रेषु न कर्तव्यम्, द्वारभूताया आनतेर्लुप्तत्वात् । यद्यपि—आत्रेयः कर्मकरेभ्यो बहिर्भूतः, तथाऽपि तद्दानेन यजमानस्योदार्यं पश्यन्त ऋत्विजो धनकामा आनता भवन्ति । वरणस्य चाऽऽनत्यर्थस्त्वमृत्विग्वरणे प्रारम्भकालीने प्रसिद्धम् । तस्मात्—आनत्यर्थमुभयं नाऽऽचरेत् । इति पूर्वः पक्षः ॥

प्रथमवरणेनैवाऽऽनतिसिद्धेः कालान्तरे वरणमदृष्टार्थम् । धनकामानामपि कर्मकराणां प्रारम्भकाले स्वयमङ्गीकृताया मृतेरधिकं धनं न लभ्यत इत्यात्रेयदानदर्शनं नाऽऽनतिकरम् । तस्मात्—अदृष्टार्थमुभयं कर्तव्यम् ॥

(सप्तविंशो-पवमानेष्टौ निर्वापानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचति—

लुप्यते पवमानेष्टौ निर्वापः क्रियतेऽथवा ॥

लुप्यते साधनामावात्तेन मुख्यो न लुप्यते ॥ ३१ ॥

आधानप्रकरणगतायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं नास्ति । अग्निहोत्रहवणी हि प्रकृतौ निर्वापसाधनम् । सा च नाऽऽधानकाले संभवति, अग्निहोत्रस्याऽऽधानोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनभूतायास्तस्या अपि तथात्वात् । इति प्राप्ते—

१ क. 'नत्वे य' । अ. 'नत्वस्य' । २ अ. मरणकाले । ३ क. 'याज्यवृत्ती स' । ४ ख. ज. झ. अ. कर्तव्यम् । ५ ज. झ. 'रणमा' । ६ अ. 'काले प्र' । ७ क. 'स्ति । कतः—अकि-
होत्रस्या' ।

ब्रूमः—मुख्यो निर्वापः । तं प्रति गुणभूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुख्यो लोपमर्हति । किंच—आधानकाले स्वरूपेणैवाविद्यमानाया अग्निहोत्रहवण्याः साधनत्वं दूसापेतम् । ततः—‘साधनाभावात्’ इत्युपन्यासः । तस्मात्—न निर्वापो लुप्यते ।

अष्टाविंशे-वाजपेये मुष्टिलोपाधिकरणे सूत्राणि ६४-६७)

मुष्टिलोपात्तु संख्यालोपस्तद्गुणत्वात्स्यात् ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ संख्या तु चोदनां

प्रतिसामान्यात्तद्विकारः संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥

न चोदनाभिसंबन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥

अष्टाविंशाधिकरणमारचयति—

शरावैः सप्तदशभिर्यश्चरुस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो वोत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ॥ ३२ ॥

तत्किमाद्यश्चोदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥ ३३ ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्सानुगृह्यताम् ॥ ३४ ॥

प्रकृतौ—“चतुरो मुष्टीर्निर्वपति” इति मुष्टितत्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विधेते, किंवा—द्वे अपि न विधेते; उत—उभयोरेकमस्ति अन्यत्रास्ति, यदा एकम्, तदाऽपि—किं मुष्टिरेव, किंवा संख्यैव इति संशयः । चोदकप्राप्तेः ‘उभयमस्ति’ इत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति ।

चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणसमर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि ‘मुष्टितत्संख्ये द्वे अपि बाध्ये’ इति द्वितीयः पक्षोऽस्तु । इति चेत् ।

मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणार्मावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । ननु—अत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते । तथा सप्तदशसंख्यया चतुः-संख्या बाध्यते । इत्युभयबाधोऽवश्यमावी ।

मेवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसतदशसंख्ये यागसंबन्धे, मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे, इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः, 'अन्यथानुपपत्त्यैव' इति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे— यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कुडवादिभिः पूर्तिः स्यात्, चतुःसंख्याबाधे— यथोचितमधिक-संख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि 'एकलोपः' इति तृतीयः पक्षोऽस्तु ।

तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मः । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यंभवी । संख्यायां लुप्तायां मुष्टिः शक्तोत्पन्नवस्थातुम् । तस्मात्— 'संख्यैव लुप्यताम्' । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिनाऽन्वेति कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य सकर्मकेण निर्वपतिधातुना साक्षादन्वयात् । अतश्चतुःसंख्या न मुष्टिधर्मः । पौष्टिकान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि प्रथम-श्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते । चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यते । इति राङ्गान्तः ।

(एकोनविंशे-धेन्वादिशब्दानां गोवाचिताधिकरणे सूत्रम्—)

औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्यादकार्यत्वात् ॥ ६८ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

धेनुवत्सर्षभाश्छागे गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेतिदिष्टे स्युर्मैवं गोजात्येकगुणोक्तितः ॥ ६९ ॥

पशुविकृतिषु श्रूयते—'द्यावापृथिव्यां धेनुमालभेत । मारुतं वत्सम् । ऐन्द्रमृषभम्' इति । तत्र धेनुशब्दो नवप्रसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । ऋषभशब्दः पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रव्यमबाधित्वा तदेव द्रव्यं यथोक्तगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न प्रत्यक्षमिह श्रूयते, नाप्यतिदिश्यते प्रकृतावनुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्ति । इति पूर्वः पक्षः ।

न खल्वेते यथोक्तगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि गोगतानेव तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमनतिदिष्टमपि गां मुख्यवृत्त्या विशिषन्तश्छागं बाधन्ते । इति राङ्गान्तः ।

१ ख. ज. झ. ञ. 'पत्न्या' । इ० । २ क. 'स्या मुष्टिधर्मो भवति । तं । च. 'स्याधर्मो मुष्टिधर्मः । तं । ३ क. च. पाक्षिका० । ख. पाक्षिकत्वानये० । ४ ज. झ. 'र्षभाश्छा' । ५ क. ख. ज. झ. ञ. ऐन्द्रं वृष० ।

(त्रिंशे 'वायव्यं श्वेतम्' इत्यत्राजस्येवाऽऽलम्भनाधिकरणे सूत्रम्—)

नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥

त्रिंशाधिकरणमारचयति—

वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ॥

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवास्त्वबाधनात् ॥ ३६ ॥

“ वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः ” इत्यत्र श्वेतशब्दस्य धेन्वादिशब्दवज्जातिविशेष-
वाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयति । इति पूर्वः पक्षः ।

चोदकप्राप्तस्यानस्य बाधे कारणाभावात्तमेव समर्पयति । इति राश्ट्रान्तः ।

(एकत्रिंशे खलेवालीतण्डुलयोः खादिरवैहृत्वनियमाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः

स्यात्तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥

एकत्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवालीतण्डुलयोः खादिरवैहृता न वा ॥

यूपोक्तेर्मुख्यवृत्त्यर्थमुद्देशात्खादिरी हि सा ॥ ३७ ॥

अवघाताद्यबाधार्थं वैहृता तण्डुलेष्वपि ॥

प्रत्यक्षवचनस्वार्थं कार्यं यूपेन लक्ष्यताम् ॥ ३८ ॥

अन्तरेण हविर्देवयोगान्नात्रातिदेशनम् ॥

न नियन्तुं शक्यतेऽतः खादिरवैहृतोऽनयोः ॥ ३९ ॥

“ खलेवाली यूपो भवति ” इति साद्यस्के श्रुतम् । तथा—“ दधि घृतमापो धाना-
स्तण्डुलास्तर्त्तसृष्टं प्राजापत्यम् ” इति चित्रायागे श्रुतम् । तत्र प्रकृतौ यद्वूपस्य खादि-
रत्वम्, यच्च तण्डुलानां व्रीहिसंबन्धित्वम्, तदुभयमनयोर्विकृत्योऽस्ति, न वा, इति
संशयः । तत्र ‘ या खलेवाली सा यूपो भवति ’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे यूपशब्दस्य
मुख्यवृत्तिर्न सिध्येत्, यूगाहुतिशास्त्रार्थतक्षणादिशहितायाः खलेवाल्या यूपशब्दवाच्य-
त्वासंभवात् । अतो यूपशब्देन यूपकार्यं पशुनियोजनादिकं लक्षणीयं स्यात् । यो यूपः
सा खलेवाली ’ इत्येवमुद्देश्यविधेयभावे तु संस्कृतस्य खादिरयूपस्य खले मेदित्वेन स्थापयितुं
शक्यत्वाच्च कस्यापि शब्दस्य लक्षणावृत्तिः । तस्मात्—अस्ति खलेवाल्याः खादिर-

१ ख. ज. झ. ज. °षगुणवा° । २ क. बाधकर° । ज. झ. ज. बाधकार° । ३ ज. झ.
सिद्धान्तः । ४ क. °चनार्थत्वात्कार्य° । ५ अ. झ. °ता तयोः । ६ ज. झ. °तंसृष्टं प्रा° । ७
क. °यलक्ष° ।

त्वम्, तथा चोदकप्राप्ताववाताद्यवाधार्थं तण्डुलेष्वपि ब्रीहित्वम्, अस्ति । इति पूर्वः पक्षः ॥

यूपमुद्दिश्य खलेवालीत्वविधाने यूपशब्दव्यवहितयोः खलेवालीशब्दभवतिशब्दयोरश्रु-
तस्य नैरन्तर्यपाठस्य कल्प्यत्वेन वाक्यं परोक्षं स्यात् । ततः प्रत्यक्षवाक्यपरित्यागाद्वरं
यूपशब्दस्य मुख्यं त्तिमात्रहानम् । तथासति 'खलेवाल्यां पशुनियोजनादिकं कार्यम्' इति
वाक्यार्थः संपद्यते । तत्र कुतो यूपः, कुतस्तरां तदीयं खादिरत्वम् । तथा तण्डुलानां पेषण-
संयचनादिरहितानामेव प्रजापतिदेवतासंबन्धोऽत्र भूयते । प्रकृतौ तु पेषणादिपरम्परया निष्प-
न्नस्य तण्डुलकार्यस्य पुरोडाशस्य हविषो देवतासंबन्धः । अतोऽसमानत्वान्नात्र चोदकाति-
देशः । तथा सति खादिरत्वनैहत्वनियमाभावाद्याकाचित्खलेवाली, तण्डुलाश्च ये केचित्सन्तु ।
इति रान्द्धान्तः ॥

द्वात्रिंशे-खलेवाल्यां तक्षणाद्यननुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ७१-७२)

परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

द्वात्रिंशाधिकरणमारचयति—

खलेवाल्यां जोषणं च छेदनं तक्षणाच्छ्रूयो ॥

स्युर्वा नो चोदकात्स्युर्नो वैयर्थ्याच्च विरोधतः ॥ ४० ॥

जोषणं प्रीतिपूर्वको यूपीयवृक्षस्य लक्षणलक्षिततया सेव्यत्वनिश्चयः । तल्लक्षणानि
चापस्तम्बेनोक्तानि—“समेजातमशास्त्रानं बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमशुधिरम्” इत्या-
दीनि । खलेवाल्यां चोदकप्राप्ता । अपि जोषणादयो नो कर्तव्याः । कुतः—वैयर्थ्यात् ।
पूर्वासिद्धाया एव खलेवाल्या यूपकार्ये विनियोगमात्रेण शास्त्रार्थस्य कृतत्वादन्त्यजजोषणा-
दिकं कृतमप्यनर्थकम् । अपि च तक्षणादीनि यूपत्वसंपादकानि । खलेवाली तु न यूपः ।
किंतु—अयूपे केवलं यूपकार्यमतिदिश्यते । तस्मात्—तक्षणादीनि तत्र न कर्तव्यानि ।
किंच यथा वृक्षस्य छेदनादिना वृक्षत्वमपैति, तथा खलेवालीत्वमेवापेयात् । नहि वरधा-
ताय कन्योद्वाहः । जोषणस्य तु वृक्षत्वदशायां कर्तव्यस्य न खलेवालीत्वदशायां प्राप्ति-
रस्ति । तस्मात्—जोषणादयो न सन्ति ॥

(त्रयस्त्रिंशे-खलेवाल्यां पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्—)

अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥

त्रयस्त्रिंशाधिकरणमारचयति—

पर्यूहणाद्यञ्जनादि न स्यात्स्याद्वाऽत्र पूर्ववत् ॥

न स्याद्दृष्टादृष्टभावादविरोधाच्च तद्भवेत् ॥ ४१ ॥

सन्ति प्रकृतौ पर्यूहणादयः । तथा च कल्पसूत्रकारः—“‘ब्रह्मवर्तिं त्वा क्षत्रव-
निम्’—इति प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्यूह्य, ‘ब्रह्म हंह क्षत्रं हंह’—इति मैत्रावरुणदण्डेन
समभूमिपरिदंष्ट्रं कृत्वा, ‘उत्तम्भय पृथिवीम्’—इत्यादिः परिषिञ्चति” इति । अस्ति
बाह्यनम्रोक्षणादि । तदेतदुभयविधमत्र खलेवास्यां नास्ति, अपूपत्वेन च्छेदनादिवत्तन्निवृत्तेः ।
इति पूर्वः पक्षः ।

न तावदुभयं छेदनादिवद्बर्थम्, बलीवर्दादिभिश्चालितस्य मेढः पर्यूहणादिभिर्दृढाकरणस्य
दृष्टप्रयोजनस्य संभवात् । अञ्जनादिकं प्रकृताविवादार्थम् । न चैतेनोभयेन खलेवालीत्व-
मीति । तस्मात्—अयूत्वेऽपि (यत्) सार्थकमविरुद्धं च, तद्भवेत् ॥

(चतुर्विंशे—मतद्वयसहितेऽधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थेन च निपर्याप्ते तादर्थ्यात्तत्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥

चतुर्विंशाधिकरणं महापितृयज्ञे धानास्ववशातानुष्ठानबोधक) आप्यमते-
नाऽऽरचयति—

नादघातोऽवघातो वा धानानां नाविनष्टये ॥

न नाशः क्रमबाधेऽतोऽवघातो नात्र बाध्यते ॥ ४२ ॥

महापितृयज्ञे हविः किञ्चिच्छूयते—“पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो धानाः” इति । धाना-
शब्देन भृष्टं धान्यमभिधीयते । तासां धानानामवघाते सति सक्तभावापत्तेर्धानात्वमेव विन-
श्येत् । अतस्तासामविनाशाय नास्त्यवघातः । इति पूर्वः पक्षः ॥

“धाना अवहन्तव्याः” इति ह्यत्र चोदकवाक्यम् । तन्मिथ्य वाक्ये भर्जनसंवादितं
धानात्वं पूर्वभावि, पश्चाद्भावी त्ववघातः, इति क्रमः प्रतीयते । तं क्रमं बाधित्वा प्रथम-
तोऽवघाते सति नास्ति धानात्वनाशः । अवघातस्य पदार्थस्य बाधाद्वरं तद्वर्गस्य क्रममा-
त्रस्य बाधनम् । तस्मात्—अवघातः कार्यः ॥

तदेवाधिकरणं (पेपणस्य प्राकृतताबोधक) वार्तिकमतेनाऽऽरचयति—

पेपणं नूतनं मन्ये प्राकृतं वा क्रमान्तरात् ॥

नूतनं प्राकृतं धर्ममात्रबाधस्य लाघवात् ॥ ४३ ॥

महापितृयज्ञ एवं श्रूयते—“पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिमन्यायै दुग्धे मन्यम्” इति ।

१ ख. ‘गाम्यञ्ज’ । २ क. ख. च. ज. ‘गिर्वृह’ । ३ ज. भेयः । ४ ज. झ. ज. ‘ईकार
’ ज. झ. ‘र्थम’ । ६ च. ‘धे नोऽव’ । ७ ज. झ. विनश्यते । ८ क. ‘वाताहस्य’ । ९ ल.
‘तदमथ प्रा’ ।

मृतवत्सा धेनुराभिवान्या । द्रवद्रव्ये प्रसिष्य मथिताः सक्तवो मन्थः । तत्र यत्पेषणम्,
तत्र प्राकृतम् । कुतः—कमव्यत्यासात् । प्रकृतौ हि प्रथमतः पेषणम्, पश्चात्पुरोडांश-
श्रणम्, अत्र तु प्रथमतः श्रणेन धानाः संपाद्य पश्चात्सक्तुभावाय पेषणम् । तस्मात्—
नूतनम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—चोदकप्राप्तप्राकृतपेषणतत्क्रमयोरुभयोर्बाधे गौरवात्क्रममात्रं बाध्यम् । पेषण-
पदार्थस्तु स एवेति तद्वर्माः ‘हैषदि मन्थः’ इत्यादयोऽत्र कर्तव्याः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्या-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	३४	६४१
सूत्राणि	७४	१७८३

(अथ तृतीयः पादः प्रारम्भ्यते)

(प्रथमे-पश्वाद्दौ सामिधेन्यादिप्राकृतेतिकर्तव्यतानुष्ठानाधि-
करणे सूत्राणि १-१२)

विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः
संनिधानात् ॥ १ ॥ प्रकृतिवत्तस्य चानुपरोधः
॥ २ ॥ चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥ प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं
तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य विध्युपलक्षणात्सर्वो हि
पूर्ववान्विधिरविशेषात्प्रवर्तितः ॥ ४ ॥ न चाङ्ग-
विधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥ कर्मणश्चैकशब्द्या-
त्संनिधाने विधेराख्यासंयोगो गुणेन तद्विकारः
स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गुणस्य चोपेद-
श्यत्वात् ॥ ६ ॥ अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥
तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥ सर्वमेवं प्रधान-

१ ज. झ. अ. मन्थम् । २ ज. झ. °डांशे अ° । ३ ज. अ. °नभिदम् । ४ च. दृषश-
दिषन्मन्थः । ज. झ. दशदि मन्त्रः ।

मिति चेत् ॥ ९ ॥ तथाभूतेन संयोगायथार्थविधयः
स्युः ॥ १० ॥ विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां
दैकृतैः कर्मणा योगात्तस्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥
समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

तृतीयभेदे प्रथमाधिकरणमारचयति —

प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिमिर्युते ॥
पश्वादौ सामिधेन्यादिविधन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥ १ ॥
विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्याप्रवृत्तिः ॥
लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः सोऽस्त्यतिदेशतः ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशावेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चातुर्मास्येषु नव प्रयाजाः, वायव्य-
पशौ “हिरण्यगर्भः” — इत्याधारमन्त्रः, इत्यादिभिर्युतेषु पश्वादिषु प्राकृतोक्तिकर्तव्यत्वा
सामिधेन्यादिर्नास्ति । कुतः — संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य प्रत्यक्ष-
विधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पश्वादौ चोदकस्याप्रवृत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

पश्वादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र — ‘प्राकृताङ्गान्यतिदिश्य वा तदा-
काङ्क्षा पूर्यताम्, विधास्यमानान्यङ्गान्तराण्युपदिश्य वा’ इति वीक्षायां क्लृप्तोपकारतया
प्राकृताङ्गातिदेश एव न्याय्यः । ततश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्गमनूद्य गुणमात्रविधौ
लाघवं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् । तस्मात् — संख्यान्तरमन्त्रान्त-
राभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽपि प्रयाजधारसामिधेन्यादीतिकर्तव्यता प्रामोत्येवातिदे-
शात् । इति राट्टान्तः ॥

(द्वितीये-हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारगुणताधिकरणे सूत्राणि १३-१७)

हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ प्रकृ-
त्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥ उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात्
॥ १५ ॥ विध्यतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद्वृणा-

१ ज. झ. ‘पादस्य प्र’ । २ ख. ज. झ. ‘दिविध्य’ । ३ ज. झ. नास्ति वाऽस्त्य’ ।
४ ख. ‘कस्य प्र’ । ५ विवक्षायाः । ६ ज. झ. ‘यां प्राकृतोपकारकत’ । ७ अ. ‘अर्थाधत्तेऽपि’
८ ख. ‘मोत्यत एवा’ ।

नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥ पूर्वस्मिंश्चामन्त्रत्वदर्श-
नात् ॥ १७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

हिरण्यगर्भ आधारे पूर्वस्मिन्नुत्तरेऽथवा ।

लिङ्गादाद्ये समं लिङ्गं कृतकार्यत्वतोऽन्तिमे ॥ ३ ॥

वाच्यपक्षौ—“हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे—इत्याधारमाधारयति” इति श्रुतो मन्त्रः
पूर्वस्मिन्नाधारे स्यात् । कुतः—मन्त्रलिङ्गात् । प्रकृतौ प्राजापत्यः पूर्व आधारः” अस्मि-
न्नपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिधीयते । “प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः” इति वाक्य-
शेषात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्तिम आधारेऽयं मन्त्रः । कुतः—कृतकार्यत्वात् । प्रकृतावमन्त्रकः
प्रथमाधारः “प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नाधारयति” इति ध्यानमात्रस्याभिधानात् । यतः
“तूष्णीमाधारमाधारयति” इत्यमन्त्रकत्वं साक्षादेव श्रुतम् । द्वितीये त्वाधारे “ऊर्ध्वोऽ-
ध्वरः” इत्याद्यैन्द्रो मन्त्रो विहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्र कृतम् । तस्मात्—द्वितीयं
आधारे “हिरण्यगर्भ” —मन्त्रविधिः । यत्तु प्रजापतिदेवता लिङ्गम्, तदिन्द्रेऽपि
समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मात्—“ऊर्ध्वोऽध्वरः” इति मन्त्रं बाधित्वा
हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ।

(तृतीये— { चातुर्मास्येषु सोमेष्वामादन्ननियोज- } —सूत्राणि १८-२२)
{ नयोः प्राकृतगुणविधित्वाधिकरणे }

संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥ विधेस्तु तत्र भावात्सं-

देहे यस्य शब्दस्तदर्थः स्यात् ॥ २० ॥ संस्कारसा-

मर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥ विप्रतिषेधात्क्रियाप्र-

करणे स्यात् ॥ २२ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ख. श्रुतौ । ज. झ. ततो । २ क. च. 'रे म' । ३ ख. ज. झ. 'थम आवा' । ४
क. च. ज. 'तीय आधा' । ५ क. 'रे इन्द्र ऊ' । ६ ज. झ. 'तीयाधा' । ७ ज. झ.
'तिर्व' ।

किमुत्करासादनं च परिधौ च नियोजनम् ।

कर्मान्तरे प्राकृतयोर्गुणो वाऽऽद्योऽस्त्वसंभवात् ॥ ४ ॥

पृथुतामुत्कराग्रस्य परिधेश्च स्थविष्ठताम् ।

आश्रित्य संभवात्कर्तुं गुणौ तौ लाघवान्मतौ ॥ ५ ॥

सौमिकेषु चातुर्मास्थेषु श्रूयते—“उत्करे वाजिनमासादयति परिधौ पशुं नियुज्जीत”, इति । एते आसादननियोजने प्राकृताभ्यामन्ये कर्मणी विधीयेते, इत्याद्यः पक्षो युक्तः । कुतः—प्राकृतयोरन्यन्तमसंभवात् । वेदेरुद्धृतानां पांसूनां तीक्ष्णाग्नौ राशिरुत्करः । न हि तत्र वाजिनाख्यनीरस्याऽऽसादनं संभवति । नाप्यङ्गुली वदणीयसि परिधौ पशुनियोजं शक्यते । ततः प्राकृतस्य दृष्टप्रयोजनस्यासंभवाददृष्टार्थत्वम् । तदेतत्सदृशे आसादननियोजने कर्मान्तरे विधीयेते । इति प्राप्ते ।

हूमः—प्रयज्ञैकादशत्वादिवह्नाघवात्प्राकृतयोरेव वाजिनासादनपशुनियोजनयोरुत्कर-परिधिगुणौ विधीयेते । न च तीक्ष्णत्वेऽपि सूच्यग्रवदयोग्यत्वम्, मृदाद्यग्रस्य पृथुत्वेन स्वल्पप्रासादनयोग्यत्वात् । परिधिश्चैष्टिकवेद्यामिव नाणीयान्, किं तूत्तरवेद्यां स्थविष्ठः । तस्मात्—गुणाविधिः ।

(चतुर्थे— { अग्निचयने प्राकृतवैकृतोभयदी- } सूत्राणि २३—२९)
 { क्षाहुतीनामनुष्ठानाधिकरणे }

षड्भिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुतिसंयो-

गात् ॥ २३ ॥ अभ्यासान्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥ अपि वा

प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्यादन्यायश्च कृतेऽ-

भ्यासः ॥ २६ ॥ पौर्वापर्यं चाभ्यासे नोपपद्यते

नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥ तत्पृथक्त्वं च दर्शयति

॥ २८ ॥ न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

षड्भिर्दीक्षयतीत्यग्निगतं प्राकृतबाधकम् ।

समुच्चितं वा बाधः स्यात्कार्यैक्योक्तञ्च वाक्यतः ॥ ६ ॥

अग्नौ होमाङ्गताकलप्तेरतिदिष्टेन तुल्यता ।

विनाऽऽवृत्तिं द्वादशत्वसिद्धये स्यात्समुच्चयः ॥ ७ ॥

अग्निचयने दीक्षाहुतयः श्रूयन्ते—“षड्भिर्दीक्षयति” इति । प्राकृतावपि “त्वेण चतस्रो जुहोति दीक्षितवाय”-इत्यादिना दीक्षाहुतयः षड्विहिताः । तत्र मन्त्रा भिन्नाः—आकृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”-इत्यादयः *प्राकृता मन्त्राः । आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा”-इत्यादयो वैकृताः । तत्र ‘वैकृतमाहुतिमन्त्रषट्कं किं प्राकृतस्य बाधकम्, किंवा प्राकृतेन समुच्चितम्’ इति संशये—‘बाधकम्’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—कार्येक्यात् । दीक्षणी-येष्ट्यङ्गभूताहुत्युपकारलक्षणं यत्कार्यं प्राकृतानां मन्त्राणाम्, तेदेव वैकृतानामपि । न च-विकृतौ तन्न प्रतीयते—इति शङ्क्यम्, स्वाहान्ततारूपेण लिङ्गेन मन्त्राणामाहुत्युपकारक-त्वप्रतीतिः । आहुतीनां च “षड्भिर्दीक्षयति” इति वाक्येन दीक्षणीयाङ्गत्वप्रतीतिः । तस्मात्—श्रूयमाणैर्मन्त्रैरतिदिष्टानां बाधः । इति पूर्वः पक्षः ।

अग्नौ मन्त्राणां स्वरूपं यद्यपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धम् । तथाऽपि होमाङ्गत्वं लिङ्गेन कल्प्यम् । तथा चातिदेशकल्प्यैर्मन्त्रैस्तुल्यबलत्वान्न बाध्यबाधकता । एवमपि न समुच्चये प्रमाणमस्ति इति चेत् ।

अस्त्येव, “द्वादश जुहोति” इति संख्याविधानेन तत्सिद्धेः । न च—वैकृतानामेवं षण्णामावृत्त्या सिध्यति—इति वाच्यम्, आवृत्तेरश्रुतत्वात् । न च—सा कर्तव्यीतुं शक्यते अन्यथाऽपि संख्योपपत्तेः । तस्मात्—समुच्चयः । इति सिद्धान्तः ।

(पञ्चमे-पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानां निवृत्त्यधिकरणे सूत्राणि ३०—३३)

आग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-
दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥
शिष्टत्वाच्चेतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥ विका-

* “अग्नौ प्रकृतितो दीक्षाहुतयः षट्प्राप्ताः । तासां षण्मन्त्राः प्रकृतिन एव प्राप्ताः—“आ-कृत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा” इत्यादयः । अग्रावपरे षण्मन्त्राः—“आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा” इत्यादयः—इत्यादिशास्त्रदीपिकाऽप्येतत्संवादिनी । परं तु शाबरभाष्ये—“आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा”—इति प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः—“अग्नये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा”—इति—इत्यभिहितम् ।

१ ख. ज. झ. ञ. कल्पनीयम् । २ क. ‘देशिकक’ । ३ क. ‘त् । न । अस्त्ये’ । ४ ख. ज. झ. ञ. अस्त्येवम् । ५ क. ‘व समुच्चयसिद्धेः प’ । ६ ख. च. ज. झ. ञ. राद्धान्तः ।

रस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ शङ्कते
च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एकादिना समुच्चयं पुनर्निष्कृत इत्यदः ॥

बाधकं वा समुच्चयेमुभयोरित्युदीरणात् ॥ ८ ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयोरित्यनूद्यते ॥

ददातीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत् ॥ ९ ॥

आधाने विकल्पिता गोद्रव्यदक्षिणा द्रव्यान्तरदक्षिणाश्चैवं श्रूयन्ते—“एका देया, षड् देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादिना । पुनराधाने तु “पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा” इत्यादि श्रुतम् । भग्नः सन्तुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्कृतादिदक्षिणा किम-
तिदिष्टथैकादिपरुष्यया समुच्चीयते, उत तां बाधते, इति संशयः । “उभयौर्ददातीत्यवि-
यिकीः पौनराधेयिकीश्च” इत्युक्तत्वात्समुच्चयः । इति पूर्वः पक्षः ॥

‘ददाति’ इति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावादाधानकाले पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले
तदेव दीयमानं च मिलित्वा ‘उभयोः’ इत्यनूद्यते । दक्षिणास्वरूपस्य कार्यस्यैकत्वात्तुपादिष्ट-
मतिदिष्टस्य बाधकम् ॥

(षष्ठे आश्रयणे वासोवत्साम्यामन्वाहार्थस्य निवृत्त्यधिकरणे—सूत्रम्—)
वासो वत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

वासो वत्सं समुच्चयेमन्वाहार्थेण वा न वा ॥

अविरोधात्समुच्चयं न कार्यैक्याद्विरोधतः ॥ १० ॥

आश्रयणे श्रूयते—“वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा” इति । तदेतत्प्रा-
कृतेनान्वाहार्थेण सह विरोधाभावात्समुच्चीयते । इति मन्दः पूर्वपक्षः ।
एककार्यत्वेन विरोधित्वान्न समुच्चयः, किंतु बाधः । इति राट्टान्तः ।

(सप्तमे—आश्रयणे वासोवत्सयोरन्वाहार्थधर्मानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमिषाख्याभिसंयोगात् ॥ ३५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

१ ज. झ. धायकं । २ क. ‘पेते उभ’ । ३ ख. ‘त्यभिधा’ । ४ ख. ज. झ. ज. ‘णाश्च
बहव श्रू’ । च. ‘णाश्च बहवः श्रू’ । ५ ख. ‘निष्कृतो र’ । ६ ख. ज. झ. ‘त्याग्न्याधे’ । ७ क.
‘मानापदेश’ । ८ ज. झ. ‘णात्वरू’ ।

अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र न कार्यः क्रियतेऽथ वा ॥

न तद्वर्मत्वतो मैवं साधनत्वं प्रयुक्तिः ॥ ११ ॥

सन्त्यन्वाहार्यधर्मः । तान्कल्पसूत्रकार उदाजहार—“दक्षिणसद्व्यस्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति । ये ब्राह्मणा उत्तरतः, तान्यजमान आह—दक्षिणत एत—इति । तेभ्योऽन्वाहार्यं ददाति । “ब्राह्मणा अयं व ओदनैः, प्रतिगृह्णीत । उत्तरतः परीत” इति संप्रेष्यति” इति । सोऽयं धर्मोऽत्र वासोवत्से न कार्यः, तस्यान्वाहार्यनिमित्तत्वात् ।

मैवम् । अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेनानतिसाधनत्वप्रयुक्तास्ते धर्माः क्रियन्ते । तत्ता-
धनत्वं वाससि वत्सेऽपि समानम् । तस्मात्—अत्रापि सन्ति ते धर्माः ॥

(अष्टमे—आग्रयणे वत्से पाकाभावाधिकरणे—सूत्रम्—)

दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यादन्वाहार्यस्य दर्शनात् ॥

न वत्सनाशाद्भ्रौती दक्षिणा मांसदानतः ॥ १२ ॥

अन्वाहार्यं पाकोऽस्ति । पूर्वन्यायेन तद्वर्मातिदेशद्वत्सेऽपि पाकः स्यात् । इति चेत् ।

न । वत्सनाशप्रसङ्गात् । ‘अस्तु’ इति चेत् । न । तथासति मांसदानेन श्रुतहोनाश्रु-
तकल्पने प्रसज्येयाताम् । तस्मात्—नास्ति वत्से पाकः ॥

(नवमे—आग्रयणे वाससि पाकाभावाधिकरणे सूत्रम्—)

पाकस्य चात्रकारितत्वात् ॥ ३७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

वासस्यस्ति न वा पाको विनाशाभावतोऽस्त्यसौ ॥

वैयर्थ्यादप्यशक्यत्वात्पाको वाससि नोचितः ॥ १३ ॥

वासस उष्णोदकभाण्डप्रसेवेण वत्सस्येव विनाशो नास्ति । तस्मात्—अन्वाहार्य-
वत्पाकोऽस्ति । इति चेत् ।

१ ज. झ. ‘त्वष्ट्यकिं’ । २ च. ज. झ. अ. ‘र्माः । तत्कल्प’ । ३ क. ‘दक्षिणास’ । ४ क. ख. अ. ‘उपहर्तव्या’ । ५ क. ख. एव । ६ ख. अ. ‘नः, प्रीता गु’ । ७ ज. झ. ‘प्रयोक्त्या तेन ध’ । ८ ख. ‘न्ते । तत्तत्ता’ । ९ ख. ‘स्ति । तद्ध’ । १० ख. ज. झ. ‘हान्यश्रु’ । ११ ख. ‘तो ह्यसौ’ ।

न । ओदनत्वार्यो हि पाकः । न हि वाससः सहस्रवा षच्यमानस्याप्योदनता संभवति ।
न च पाकः कर्तुं शक्यते । न ह्युष्णोदकसंयोगः पाकशब्दार्थः, किं तर्हि तण्डुलानां
विकृतिं जनयितुं कृतः पुरुषप्रयत्नः । न च वाससि विकृतिः तस्मात्—अतिदिष्टः
पाको बाध्यते ।

(दशमेऽध्यायणे वाससेवत्सथोरभिचारणामावाधिकरणे सूत्रम्—)

तथाऽभिधारणस्य ॥ ३८ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अभिधारोऽस्ति जो वाऽत्र शक्यत्वाद्वात्सवाससोः ।

अस्त्यन्वाहार्यबन्धैवं स्वाहुताया असंभवात् ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ।

(एकादशे— { ज्योतिष्टोमे गवामेव द्वादश- } सूत्राणि ३९—४२)

द्रव्यविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुणत्वात्स्यात्

॥ ३९ ॥ समत्वान्तु गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात्

॥ ४० ॥ यस्य वा संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-

संबन्धः ॥ ४१ ॥ असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभि-

र्विधीयन्ते तस्मात्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-

कोपात्कतोः ॥ ४३ ॥ शब्दार्थश्चापि लोकवत्

॥ ४४ ॥ *सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

* शाबरभाष्ये तु—इतः पूर्वैः सूत्रैः—‘एकजातीयानामेव द्वादशशतसंख्या’ इति साधितम् ।
इत आरभ्य ‘सा संख्या गवामेव’ इतिसाधितम् । इ-यधिकरणद्वयमङ्गीकृतम् । न्यायमाला तु शास्त्र-
दीपिकानुसारिणी ।

१ क. पाकः । ओदनदाने क्रियमाणे यजमानेन प्रेषः क्रियते—‘दक्षिणभाग आगन्तव्यम्’
उत्तर आगन्तव्यम्, इति । अयं प्रेष ओदनदानस्य धर्मत्वाद्ओदनधर्म इत्युच्यते । अयं धर्मो वासधि-
वत्से च न कर्तव्य इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते कर्तव्यः । न हि वाससः । २ क. ‘ति—आचारोऽस्ति
न वा यत्र । ख. च. ज. ‘ति—आचारोऽत्रास्ति ।’

अनियमोऽविशेषात् ॥ ४६ ॥ भागित्वाद्वा गवां
स्यात् ॥ ४७ ॥ प्रत्ययात् ॥ ४८ ॥ लिङ्ग-
दर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।
सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ॥ १५ ॥
संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्रिमः ।
वाक्यभेदान्न तत्किं तु मिलितेषु समुच्चयात् ॥ १६ ॥
संख्यानौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।
असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥ १७ ॥
संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यनन्वयात् ।
एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव एव वा ॥ १८ ॥
यत्किञ्चिन्नियमाभावान्माषाः सन्ति हि तत्त्वतः ।
माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्चापकारतः ॥ १९ ॥
तस्येति वाक्याद्गोद्वयं न युक्तः प्रकृतः क्रतुः ।
संख्यान्तरं चेद्विकृतौ स्याद्गवां बाध्यतामियम् ॥ २० ॥

उयोतिष्ठोमे देयद्रव्याण्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—“गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
गर्दभाश्चाजाश्चावयश्च ब्रीहयश्च यवश्च तिलाश्च साषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा” इति ।
द्वादशाधिकं शतम् । तत्र संशयः—सेयं संख्या किं गवादिसर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपय-
विषया । सर्वत्वपक्षेऽपि—प्रतिद्रव्यमियं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र—गवादिद्रव्याणि
प्रधानानि, संख्या, तद्वतो गुणः । प्रतिप्रधानं च गुणावृत्तिर्न्याय्या तस्मात्—“गवादि-
द्रव्येषु प्रत्येकमियं संख्या” इति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते—

ब्रूमः—नैतद्युक्तम् वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो ‘मिलितानामियं संख्या’ इति द्वितीय-
संख्याविकल्पोऽभ्युपेयः । तथा च सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते ।

एतदप्युक्तम् । अनौचित्यात् । न हि ब्रीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गतं
द्वित्रादिसंख्यौचिता । परिकीर्तयत्विजो द्वित्रैर्व्रीहिवजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्था-

१ क. ख. ज. झ. ञ. °त् ॥ १६ ॥ प्रस्थाद्यौचि° । २ ज. झ. °वो वैकृतस्ये° । ३ ख.
ज. झ. ञ. °मे शाखावि । ४ ख. ज. झ. °पशाखावि° । ५ ख. ज. झ. ञ. °भ्युपगन्तव्यः°
६ ज. झ. °र्तदि° ।

धिकस्वायादिसंख्या तत्रोचिता । न चेयमत्र श्रुता । तस्मात्—‘मिलितानां सर्वेषां समु-
च्चयः, इत्ययं पक्षो न युक्तः । ‘कतिपर्यैविषया संख्या’ इत्यस्मिन्नपि पक्षे—किमाद्याः
बहुविधाः पशवः, किंवा गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया
उचितत्वात् ‘पशवः’ इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नैतद्युक्तम् । ‘तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इत्यत्र ‘तस्य’ इत्येकवचनान्तेन
पक्षां गवादिपशूनामन्वेतुमयोग्यत्वात् । एकत्वपक्षे—किं यत्किंचिदेकम्, किं वा माष-
द्रव्यम्, उत गोद्रव्यम् । तत्र—नियामकाभावात् ‘यत्किंचित्, इति प्राप्तम् ।

तच्च । संनिधेर्नियामकत्वात् । ‘माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा’ इति माषाः संनि-
हिताः । तर्हि ‘अस्तु माषद्रव्यम्’ इति चेत् ।

न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौचित्येन निराकृतत्वात् । तस्मात्—‘गोद्रव्यम्’ इति
पक्षः । परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वोपकारौ तत्र नियामकौ । अस्ति हि महारुपकारः,
ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्येनाऽऽज्यक्षीरादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु—‘तस्य
प्रकृतस्य कृतोद्वादशशतं दक्षिणा, इत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयते—इति चेत् । न ।
‘यद्गोद्रव्यं तस्य द्वादशशतम्’ इति वाक्येन तत्प्रतीतेः । वाक्यं हि प्रकरणाद्वर्ज्यः ।
तस्मात्—‘गवां द्वादशशतम्’ इति सिद्धान्तः । विकृतिषु यत्र गोर्दक्षिणायाः संख्या-
न्तरं श्रुतम् । तत्रास्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ॥

(द्वादशे-विभज्य गोर्दक्षिणाया दानाधिकरणे सूत्राणि ५०-५२)

तस्य दानं विभागेन प्रदानानां पृथ-

क्त्वात् ॥ ५० ॥ परिक्रियाच्च लोकवत्

॥ ५१ ॥ विभागं चापि दर्शयति ॥

॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणप्रारचयति—

गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ॥

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽग्निमः ॥ २१ ॥

अविभागो बहुत्वोक्तेर्बहुत्वं न विवक्षितम् ॥

विभागे स्वामिभिः स्वत्वसिद्धेरलिङ्गं च दृश्यते ॥ २२ ॥

पूर्वोक्त एव गवां दाने संशयः—ऋत्विग्भ्यो दयानामुक्तसंख्यानां गवां विभागा-
विभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका, उतास्त्यन्यतरनियतिः । यदाऽपि नियतिः, तदाऽपि

१ झ. ‘ककुडवादि’ । २ क. ‘मत्राश्रु’ । ३ ख. ज. झ. ‘यद्रव्यवि’ । ४ ज. झ.
‘मस्तु’ । ५ ज. झ. अ. सिद्धान्तः । ६ ख. ज. झ. अ. ‘भिः स्वत्वसि’ । ७ ज. झ. ‘देवानां’ ।

अविभागः, विभागो वा विभागनियामकस्यानुक्तत्वात् 'इच्छा' इति तावत्प्राप्तम् ।

“ऋत्विग्यो दक्षिणां ददाति” इति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृत्वात् 'अविभागः' इति पक्षान्तरम् ।

ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुत्वं न विवक्षितमित्येकैकः प्रतिग्रहीता । तथासति विभाग-
वश्यभावात् । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य स्वामित्वाभावे परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो
न सिध्येत् । किंच “तृपो वा विश्ववेदा विभजतु” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते ।
तस्मात्—विभागनिश्चयो रान्द्धान्तः ॥

(त्रयोदशे ज्योतिष्टोमे समारूपानुसारेण दक्षिणावि-

मागाधिकरणे सूत्राणि ९३—९९

समं स्यादश्रुतत्वात् ॥ ५३ ॥ अपि वा कर्म-
वैषम्यात् ॥ ५५ ॥ अतुल्याः स्त्रुः परिक्रये विष-
मारूपा विधिश्रुतौ परिक्रियान्न कर्मण्युपपद्यते
दर्शनाद्विशेषस्य तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥

त्रयोदशधिकरणमारचयति—

स विभागः समो नो वा विशेषाश्रवणात्समः ॥

वैषम्यं स्याद्यथायसमेवं तत्स्यात्समारूपया ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । कुतः—वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्य-
हेतुस्तु लौकिको न्यायः । । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्—
'समः' इत्येकः पक्षः ।

कर्मकरेण प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टम् । तद्वदत्रापि । इति द्वितीयः पक्षः ।
द्वादशाहे दीक्षायामेवं समास्रयते—“अर्धिनो दीक्षयति, पादिनो दीक्षयति” इति ।
अर्धं वेधामृत्विजां तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः । तेद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगर्तव्यः ।
ततः श्रौतसमाख्यानुरूपेण केषांचिदर्धम्, केषांचित्पादः, इत्यादिविधेर्मो विभागः । इति
रान्द्धान्तः ॥

(चतुर्दशे धूनाग्नि धेनुदानेन निखिलदक्षिणाबाधाधिकरणे

सूत्राणि ९६—९८)

तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्तचोदितत्वा-

१ ख. ज. झ. 'भानी । स' । २ ख. किंचित्तथो । ३ च. क्ष. ज. तुर्यो । ४ क. ख.
च. ज. 'थासं मेवं । ज. झ. 'यासमेवं । ५ ज. झ. 'तुषु लो' । ६ ज. झ. 'तृसमो वि' । ७
क. अर्धेन । ८ क. पादेन । ९ च. तद्विशेषा । १० च. 'न्तव्याः । त' । ११ च. ज. झ.
'ययो वि' ।

त्सामान्यात्तद्विकारः स्याद्यथेष्टिगुणशब्देन ॥ ५६ ॥
 सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दक्षिणार्थस्य गुणानां
 कार्यैकत्वादर्थे विकृतौ श्रुतिभूतं स्यात्तस्मात्समवा-
 याद्वि कर्मभिः ॥ ५७ ॥ चोदनानामनाश्रयाह्नि-
 ज्ञेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

भूनाम्नि धेनुबाधते गाः किंवा कृत्स्नदक्षिणाम् ॥

धेन्वा विशेषितत्वाद्वा दक्षिणैकत्वतोऽखिलाम् ॥ २४ ॥

अतीताभ्यामधिकरणाभ्यां बाधोपोद्धातत्वेन प्रकृतौ दक्षिणा निरूपिता । अत्र विकृतौ
 बाधो निरूप्यते । “ अथैष भूः ” इति भूनामकमेकाहविशेषमुपक्रम्य “ धेनुर्दक्षिणा ”
 इति श्रूयते । सेयं धेनुर्गोमात्रं बाधते । कुतः—“ या गौः सा धेनुः ” इति विशेषयितुं
 योग्यत्वात् । न हि “ योऽश्वः, सा धेनुः ” इति विशेषणं युज्यते । तस्मात्—गोविशे-
 षरूपया धेन्वा प्राकृतस्य गोसामान्यस्यैव बाधो नेतरस्य । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—इयं धेनुरखिलां दक्षिणां बाधते । कुतः—गवादीनां माषान्तानां सर्वेषामेव
 दक्षिणारूपत्वात् ‘ दक्षिणा ’ इत्येकवचनमिह प्रयुज्यते । “ गौश्च ”—इत्यादयः समु-
 च्यवाचिनश्चशब्दा एकत्व एवोपपद्यन्ते । आनतिश्चैवं सत्यत्यन्तसुलभा । यदि दक्षिणा
 भिधेरन्, तदानीमेकयैवाऽऽनतिसिद्धेरितरासां वैयर्थ्यं दुर्वारम् । तस्मात्—निखिलद-
 क्षिणाबाधः ॥

(पञ्चदशे—‘ एकां गाम् ’ इत्यनेन गोगतसंख्याबाधाधिकरणे सूत्रम्—)

एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्यां वा निवर्तयेत् ॥

स्यादाद्यो दक्षिणायोगान्मैवं व्यवहितत्वतः ॥ २५ ॥

इदं श्रूयते—“ यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् । अभिदग्धे पञ्च गाः ”
 इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीयमानं गवांश्चादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्तयेत् । तस्य
 दक्षिणाशब्दयोगेन कायकत्वात् ।

मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात्, गवां प्राप्तत्वाच्च, संख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च

गोपदेन व्यवधानात् दक्षिणायोगोऽस्ति । योगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं पूर्वप्राप्तां संख्य-
मेव निवर्तयेत्, न त्वन्यत्किञ्चित् । इति राट्टान्तः ॥

(षोडशे-साद्यस्के त्रिवत्सेन सोमक्रयसाधनमात्रबाधाधिकरणे
सूत्राणि ६०-६२)

त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वासंख्यया गवां लिङ्गविशे-
षेण ॥ ६२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

त्रिवत्सेनर्षमो बाध्यः कृत्स्नं वा क्रयसाधनम् ॥

क्रयमः पुंगवत्वान्न क्रयोद्देशविधानतः ॥ २६ ॥

साद्यस्के वर्षत्रयोपेतो गौः श्रूयते—“ त्रिवत्सः साण्डः सोमक्रयणः ” इति ।
प्रकृतौ—“ अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वृषमेण क्रीणाति, ” इत्यादिना
क्रयसाधनान्याम्नातानि । तत्र पुंगवत्वसाम्येन बाध्यं वृषममात्रम् । इति पूर्वः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । कुतः—क्रयमुद्दिश्य त्रिवत्सविधानात् । साण्डत्वोद्देशेन तद्विधावग्नी-
षीमीयादावपि त्रिवत्सः प्रसज्येत । तस्मात्—क्रयसाधनं कृत्स्नं बाध्यम् ॥

(सप्तदशे-अश्वमेधे प्राकाशेनाध्वर्युभागबाधाधिकरणे सूत्रे ६३-६४)

प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ अपि त्वद्वयवार्थ-

त्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः कृत्स्नस्याध्वर्यवस्य वा ॥

ददातियोगात्कृत्स्नस्य न विशिष्टेन योगतः ॥ २७ ॥

अश्वमेधे श्रूयते—“ हिरण्ययौ प्राकाशाध्वर्यवे ददाति ” इति । प्राकाशौ दीप-
स्तम्भावित्येके । दर्पणावित्यपरे । तौ किं प्राकृतस्य दक्षिणाद्रव्यस्य कृत्स्नस्य बाधकौ,
उत—अध्वर्युभागस्थैव । तत्र “ प्राकाशौ ददाति ” इति कर्मकारकवाचिद्वितीयाश्रु-
तिकृतेन दानसंबन्धेन “ प्राकाशाध्वर्यवे ” इति वाक्यकृते पुरुषसंबन्धेऽपोदिते सति
देयद्रव्यप्रतीतेर्देयवान्तरस्य कृत्स्नस्य बाधः । इति पूर्वः पक्षः ।

“ अध्वर्यवे ददाति ” इति संप्रदानवाचिचतुर्थीश्रुतिकृतस्य दानक्रियासंबन्धस्याप-

वदितुमशक्यत्वात्संप्रदानविशिष्टदानक्रियया संबन्धेऽपि द्वितीयाश्रुतेरविरोधादध्वर्युभागस्यैव बाधः । इति राट्टान्तः ॥

(अष्टादशे-उपह्वये श्यावाश्वेनाखिलदक्षिणाबाधाधिकरणे
सूत्राणि ६५-६७)

धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषापनयो
यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ एके तु कर्तृसंयोगात्स-
म्बन्धस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥ अपि वा तदधि-
काराद्विरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

श्यावाश्वो ब्रह्मभागस्य बाधको निखिलस्य वा ॥

आद्यः प्राकाशवन्मैवं धेनुवत्सोऽपि नान्यगः ॥ २८ ॥

अस्त्युपह्वयनामक एकौहविशेषः । तत्र श्रूयते—“अश्वः श्यामो रुक्मललाटो दक्षिणा”^१,
“स ब्रह्मणे देयः” इति । प्राकाशन्यायेनायं ब्रह्मभागस्यैव बाधकः । इति पूर्वः पक्षः ।
दक्षिणाशब्दसंयोगाद्धेनुन्यायेन कृत्स्नस्य बाधकः । उपरितनेन तु “ब्रह्मणे देयः”
इति वाक्यान्तरेण तस्याश्वस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषान्तरसंबन्धो बाध्यते । तथासति पुरुषा-
न्तरस्यातिदिष्टोपदिष्टदक्षिणाद्वयबाधालौकिकदानादिना केनचिदुपायेनाऽऽनतिः सिध्यति ॥

(एकोनविंशे-सोमचमसेन कृत्स्नदक्षिणापुरुषान्तरयोर्बाधा-
धिकरणे सूत्राणि ६८-७३)

तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ सर्वविकारो वा
क्रत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदानेऽवि-
शिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥ उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात्प्र-
तिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः प्रयोजनमर्थः स
दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥ यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं
तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ सर्वं वा पुरुषापनयात्ता-

सां कतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

किं सोमचमसो ब्रह्ममागहार्युत कृत्स्नहृत् ॥

पशूनां निन्दया सर्वप्रसक्तेर्ब्रह्ममागहृत् ॥ २९ ॥

निन्देयं न निषेधाय चमसस्तुतये त्वसौ ॥

इयावाश्ववत्सर्वदेयपुरुषान्तरबाधकः ॥ ३० ॥

ऋतपेये श्रूयते—“ औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा ” “ स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ” इति । सोऽयं सोमचमसो ब्रह्मभागमेव बाधते । कुतः—“ यत्पशून्-
द्यात्, सोऽनृतं कुर्यात् ” इति पशूदाननिन्दया सर्वदानप्रसक्तेः । तस्मात्—न सर्वबाधकः
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नात्र निषेधाय पशुनिन्दोच्यते । किंतु विधित्सितसोमचमसस्तुत्यर्थोऽयमर्थ-
वादः । तेन निन्दायाः सर्वप्रसज्जकत्वं नास्ति । तस्मात्—सर्वप्रसक्तिरूपाया अभ्यधि-
केशङ्काया निराकृतत्वात्पूर्वाधिकरणन्यायेनात्र निर्णयो द्रष्टव्यः ॥

तस्मिन्नेवाधिकरणे कृत्वाचिन्तारूपं विचारं बुद्धिब्युत्पादनाय रचयति—

पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्वपक्षयित्वैकवाक्यताम् ॥

भ्रान्त्या कृत्वा दक्षिणांशं ब्रह्मभागं निवर्तयेत् ॥ ३१ ॥

इयावाश्चाधिकरणे—“ रुक्मललाटो दक्षिणा ” इत्यस्य “ स ब्रह्मणे देयः ”
इत्यस्य चान्तराले “ स ह्यनिरुक्तः ” इति वाक्यान्तरं पठितम् । तेन व्यवधानाद्वि-
स्पष्टो वाक्यभेदः । इह त्वव्यवधानादेकं वाक्यमिति भ्रान्तिः । एकवाक्यतायां तु चमस-
शब्दस्य दक्षिणाशब्देन ब्रह्मशब्देन च संबन्धे सति कृत्स्नदक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च
निवृत्तिः । तथासति पूर्वोक्तसिद्धान्त एवात्र पूर्वपक्षी भवति ॥

दक्षिणामुद्दिश्य चमस एको विधेयः । तस्य ब्रह्मसंबन्धोऽपरो विधेयः । ततोऽर्थभेदा-
द्वाक्यभेदो दुर्वारः । तस्मात्—दक्षिणाशब्देन तदंशं लक्षयित्वा ब्रह्मसर्वेददक्षिणांश-
मन्य चमसमात्रविधानात्तद्भागस्यैव निवृत्तिः ॥

कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—

१ क. कृत्स्नवत् । च. ज. कृत्स्ननुत् । २ क. निन्दया । ३ ख. ओत्रियाय । ४ क.
सोमश्चम । ५ झ. “शुरूदक्षिणाभागनिषेधाय निन्द्यते । तौ च निन्दानिषेधौ सर्वदेव प्रसक्तिं
गमयतः । तन्मा” । ६ क. “काया । ज. झ. “कासंज्ञाया । ७ क. कृतः ॥ प्रा० । ८ क. ख.
ज झ ज. “बन्धत्” । च “बन्धे त” । ९ ज “नि । विंशाधिकरणमारचयति द” ।

दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा सर्वत्रासौ न पुंसि सौ ॥

वाक्यभेदश्च हुर्वारो युक्तोऽतः पूर्वनिर्णयः ॥ ३२ ॥

प्रायेण वैदिकव्यवहारेषु दक्षिणाशब्दः क्रतुविषय एव दृष्टः, न तु पुरुषविषयः । अतः क्रतुदक्षिणारूपश्चमसः सर्वो क्रतुदक्षिणां निवर्तयेत् । वाक्यभेदस्तु विस्पष्टं भासमानः काशकुशमवलम्ब्य न्यायविदा न निवारयितुं युक्तः । तस्मात्—कृत्स्नदक्षिणापुरवान्त-
र्योर्बाधः । इत्ययमेव सान्धान्तो युक्तः ॥

(विंशे—बाजपेये रथस्य मागनियामकताधिकरणे सूत्रे ७४-७९)

यजुर्युक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः स्यात् ॥ ७४ ॥ अपि

वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो नियम्यते ॥ ७५ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

यजुर्युक्तोऽध्वर्मुभागं बाधते यमयत्युत ॥

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्तेर्नियम्यते ॥ ३३ ॥

वानपेये श्रूयते—“यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति” इति । अस्यायमर्थः—‘रथशक-
रदासीनिर्णोदानीं सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाश्वादिदक्षिणाद्रव्यबाधकान्यत्र विहितानि ।
तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमाना-
रोहणाय “इन्द्रस्य वज्रोऽसि”—इत्यादियजुर्वेदेऽर्चैर्मन्त्रैः सज्जी करोति । सोऽयं
यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे दद्यात्” इति । “प्राकाशवध्वर्यवे ददाति”
इत्यत्र यथा चोदकपासस्याध्वयुभागस्य बाधः । एवमत्रापि । ननु—सप्तदशद्रव्यविधाने-
नैव प्राकृतद्रव्यबाधसिद्धिः । बाह्यम् । तथाऽपि ‘अर्धिनः, पादिनः’, इत्यादिसमाख्या-
प्रापिता विधेर्मविभागविशेषकत्वसिः, सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना बाध्यते ।
तस्मात्—अध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति, नापि शकटशस्त्रादिभागः । इति पूर्वः पक्षः ॥

नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र विधेयौ ।
यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथाहि—‘सप्तदश रथान्ददाति’ इत्युक्ते ‘कस्य को
रथः’ इति चिन्तायां यजमानेच्छाया नियाकमकत्वात् । ‘यदाऽध्वर्यवे तं दातुमिच्छति,

१ ख. अ. ते । च. तु । ज. झ. नो । २ ज. “श्वतुर्वा” । ३ ज. झ. पुरुषविषये । ४ ज.
झ. काशं कुं । ५ ज. झ. “बाधते । इ” । ६ ज. झ. अ. सिद्धान्तो । ७ च. एकविंशौ ।
८ अ. “धयेयम्” । ९ ज. झ. “ष्कनीति स” । १० ख. प्राकृतद्रव्यं । ११ ज. झ. “व्यव्यवधा” ।
१२ ख. ज. झ. ज. “षयवि” । १३ ख. वीक्षायां । ज. झ. जिज्ञासायां । १४ क. “वे तदातु” ।

तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति, तदा न प्राप्नोति ' इति पक्षे भ्रातः । ततो यो यजुर्धुक्तो
रथः, सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । ततो न कस्याप्यनेन बाधः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	६६१
सूत्राणि	७९	१८६०
(अथ चतुर्थः पादः प्रारभ्यते—)		

(प्रथमे — नारिष्ठहोमादिभिर्नक्षत्रेष्ट्यादीनां समुच्चया-
धिकरणे सूत्रे १-२)

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विहृतावधिकं
स्यात् ॥ १ ॥ चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः
प्रतीयेत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिर्नारिष्ठादेर्निवर्तकः ॥

समुच्चितो वा कार्यैक्यादाद्योऽन्त्योऽपूर्वभेदतः ॥ १ ॥

सन्ति नक्षत्रेष्टौ—“ अग्नये स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, हुँलायै
स्वाहा ” इत्यादय उपहोममन्त्राः । प्रकृतौ प्रथमहोमादूर्ध्वं नारिष्ठहोमो विहितः—
“ नारिष्ठान्होमाञ्जुहोति ” इत्युक्तत्वात् । “ दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियाः ” इत्यादयः
स्तत्र मन्त्राः । अयमेको विषयः । तथा श्येने श्रूयते—“ लोहितोष्णीषा लोहितवसना
निर्वीता ऋत्विजः प्रचरन्ति ” इति । प्रकृतावुपवीतं विहितम्—“ उपव्ययते ” इति ।
अयं द्वितीयो विषयः । तथा—पृष्ठये षडहे श्रूयते—“ भध्वाशयेद्गृतं वा ” इति ।
प्रकृतौ श्रुतम्—“ पयो व्रतं ब्राह्मणस्य, यवागू राजन्यस्य, आमिक्षा वैश्यस्य ” इति ।
अयं तृतीयो विषयः । तत्र—उपहोमनिर्वीतमध्वशनानि क्रमेण नारिष्ठहोमोपवीतपयो-
व्रतानां निवर्तकानि । कुतः—कार्यैक्यात् । उपहोमनारिष्ठहोमयोस्तावज्जुहोतिशब्द-
क्यतदर्थैक्याभ्यां कार्यैक्यं प्रतीयते । अश्विनव्रतयोः शब्दभेदेऽप्यर्थभेदो नास्ति ।

१ ख. प्राप्तिः । ज. झ. ज. प्राप्नोति । २ ख. तन्नैकं । ३ ज. झ. ज. 'त्रेषूप' ४ ज.
झ. दुष्टपाथे । ५ ज. झ. यज्ञाय । ६ झ. मध्वशने चतं । ७ ज. झ. 'वैश्यस्य' । ८ ज.
झ. 'यवागू' ।

निवीतोपवीतयोः शब्दार्थभेदेऽपि वीतशब्दस्मारितं कार्यमेकं स्यात् । तस्मात्—बाधः । इति पूर्वः पक्षः ।

भवतु नाम दृष्टार्थेषु कार्यैक्यं दृष्ट्वा बाधः । उदाहृतानि त्वपूर्वार्थानि । अपूर्वं च विधेयकाम्यतया विधिभेदेन भिद्यते । तस्मात्—कार्यभेदात्समुच्चयोऽभ्युपेयः । न च—निवीतोपवीतयोर्विरोधः शङ्कनीयः, वासोभ्यां तदुभयोपपत्तेः । नापि—पयोऽत्रतस्य दृष्टार्थत्वम्, अल्पेन पयसा तृतिपृष्ठचसंभवात् । उदाहरणद्वये कृत्वाचिन्ता वाऽस्तु ।

(द्वितीये वर्णकद्वयसहिते सूत्रम्—)

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रती-
येत प्रकृतिसंनिधानात् ॥ २ ॥

* द्वितीयाधिकरण (स्य शरमयबर्हिषा कौशबर्हिर्बाधसाधकं प्रथमवर्णकं) मारचयति—

समुच्चयं शरमयं कोशेनोतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेराद्यो मैवं प्रतिपदोक्तितः ॥ २ ॥

“सौमारौद्रं चरुं निर्वपेत्कृष्णानां ग्रीहीणामभिचरन्” इत्यत्र “शरमयं बर्हिर्भवति” इति श्रुतम् । तदिदं प्राकृतेन कुशबर्हिषा सह समुच्चयते कुतः—मयदशब्देन शरप्राचुर्यस्य विधानादबाधेनापि तदुपपत्तेः । इति पूर्वः पक्षः ।

“नित्यं वृद्धशरादिभ्यः” [पा० सू० ४ । ३ । १४३] इति सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थे मयदशब्दस्य प्रतिपदोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचुर्यार्थो न प्रहीतुं शक्यः । किंच—प्राचुर्यार्थे कार्यान्तरं कैल्प्यं स्यात् । तस्मात्—कुशबर्हिषा बाधः । इति शङ्कान्तः ।

(वाजपेये—रथघोषदुन्दुभिवोषाभ्यां दर्भमन्त्रयोरुभयोर्बाधबाधकं)
द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

रथदुन्दुभितद्घोषौ किं बर्हिर्मन्त्रयोः क्रमात् ।

बाधकावुत तद्घोष एक एव हि बाधकः ॥ ३ ॥

* शास्त्रदीपिकायां तु वर्णकद्वयसहितमपीदमधिकरणं प्रथमाधिकरणवर्णकान्तरत्वेनाङ्गीकृतम् ।

१ क. ‘पि निवीतोपवी’ । ख. ज. ‘पि निवी’ । ज. झ. ‘पि विहित’ । २ ज. झ. ‘स्मत्स’ । ३ ज. झ. ‘अयुपगन्तव्यः’ । ४ ज. झ. ‘न्ताऽस्तु’ । ५ ज. बाधनम् । ६ क. ‘पेतवत्’ । ७ ज. झ. ‘मपच’ । ८ ज. झ. ‘समूहः’ । ९ ज. ‘सार्थो म’ । १० ज. झ. ‘कल्पनीयम्’ ।

रथघोषेत्ययं द्वंद्वस्तेनैतौ बाधकौ, न तत् ।

घोषाभ्यामिति वा घोषे लक्षणा वा प्रसज्यते ॥ ४ ॥

पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि शब्दोऽत्रास्तु रथे सति ।

सिद्धान्ते रथदुन्दुभ्योरेव घोषः प्रयोजकः ॥ ५ ॥

बाजघोषे श्रूयते—“रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । दुन्दुभिघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति” इति । प्रकृतौ त्वेवं श्रूयते—“उपावर्तध्वामात् बर्हिभ्यां स्तोत्रमुपाकरोति, इति । उपाकरणं नाम स्तोत्रं प्रति प्रेरणम् । तत्र—रथद्वयं दुन्दुभिद्वयं च द्वयं बर्हिर्द्रव्यस्य बाधकम् । घोषो मन्त्रस्य बाधकः, इति तावत्प्राप्तम् । रथश्च घोषश्चेति द्वंद्व-समासेनोभयोः प्राधान्यात् ।

नैतदुक्तम् । इतरेतरयोगद्वंद्वे ‘रथघोषाभ्याम्’ इति द्विवचनप्रसङ्गात् । समाहारद्वंद्वे * घोषशब्दस्य समाहारलक्षकतया मुख्यवृत्तिर्हीयते ‘रथरथ घोषः, इति तत्पुरुषसमासे मुख्यवृत्तिर्न हीयते । तत्रापि रथप्राधान्यं हीयते—इति चेत् । समाहारेऽपि समानम् । तस्मात्—घोषो द्रव्यमन्त्रयोर्बाधकः । ननु यद्युभयं बाधकम्, यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते । *तत्र कोऽतिशयः—इति चेत् । उच्यते—पूर्वपक्षे स्वयमद्युप्यनपि रथः सद्भावमात्रेण बर्हिर्निवर्तयति, घोषश्च रथेनाविशेषितत्वादन्यदीयोऽपि मन्त्रं निवर्तयेत् । सिद्धान्ते तु नान्यघोषः । इत्यतिशयः ।

(तृतीये— { बर्हिस्पत्याग्रहादिभिः प्राकृतेन्द्रवा- } सूत्राणि ३-५)
 { यवादिग्रहाणां समुच्चयाधिकरणे }

सर्वत्र तु ग्रहान्नानमधिकं स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ३ ॥ अधि-
 कैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

बर्हिस्पत्यादयः किं स्युः प्राकृतग्रहबाधकाः ।

समुच्चिता उताऽऽद्योऽस्तु कार्यैक्याद्ग्रहलिङ्गतः ॥ ६ ॥

* ‘तत्र यद्युभयं बाधकम् । यदि वैकं बाधकम्, सर्वथा द्रव्यमन्त्रौ बाध्येते’ इतः परं पाठः पञ्चस्वपि पुस्तकेषु नोपलभ्यते, केवलं ‘क्ष’ पुस्तकेऽपि केनचिच्चट्टिपूरणाद्योपरि लिखितः ।

१ ज. झ. ‘कौ मतौ । २ ज. झ. ‘पि घोषो शब्दः’ । ज. ‘पि शब्दो घोषो र’ । ३ च. ‘ते—“उपावृत्त उ” । ज. झ. ‘ते—“उपावर्ध्व” । ४ च. ‘ति मन्त्रव’ । ५ क. ‘द्रव्यं दुन्दुभिद्रव्य-मेदद्वयं । ज. झ. ‘द्रव्यदुन्दुभिद्रव्यद्वयं । ६ ज. झ. ‘से चोभ’ । ७ क. ख. च. झ. तत्र ।

समुच्चयः प्रमाणाभ्यां ग्रहाणां प्रकृतौ यथा ।

विधेयोक्तेर्न लिङ्गं तच्चोक्तं लिङ्गं सुराग्रहे ॥ ७ ॥

वृहस्पतिसवे श्रूयते—“ बर्हस्पत्यं ग्रहं गृह्णाति ” इति । विषुवति—“ अर्कं गृह्णाति ” इति । महाव्रते—“ शुक्रं गृह्णाति ” इति । अश्वमेधे श्रूयते “सौवर्ण-
राजताभ्यां महिमानौ गृह्णाति ” इति । तत्र— बर्हस्पत्यादयो ग्रहाः प्राकृतानामैन्द्रवा-
यवादिग्रहाणां बाधकाः । कुतः—यागनिष्पादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात् । ग्रहशब्दसं-
योगः कार्यव्ययगमकः । तस्मात्—बाधः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा प्रकृतौ प्रथमचोदितस्यैन्द्रवायवग्रहस्य, पश्चाच्चोदितानां मैत्रावरुणादि-
ग्रहाणां च समुच्चयः । तथाऽत्रोपदिष्टोनामातिदिष्टानां च समुच्चयः स्यात् । अथोच्यते—
प्राकृतानां परस्परमेककार्यत्वे मानाभावात्, प्रत्युत प्रयोगवचनेन संभूयकारित्वावगमाद्युक्तः
समुच्चयः—इति । तर्ह्यत्रापि समानम् । यागनिष्पादकत्वं तु प्रयोगवचनप्रापितत्वात्सहि-
तानामेव, त्वेकैकस्य, “ अर्केण यजेत ” ‘ शुक्लेण यजेत ’ इत्येवं पृथक्पृथक्प्रयोगसंबन्धा-
भावात् । ग्रहशब्दोऽपूर्वविधेयग्रहणक्रियां ब्रूते । न तु प्रकृतौ बल्लभकार्यं पदार्थमनुवदति,
येन लिङ्गं स्यात् । किंच—“वाजपेये सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च” इत्यतिदिष्टानामुपदिष्टानां
च समुच्चयार्थमुच्यमानश्चशब्दः सर्वत्र समुच्चयं गमयति । तस्मात्—न बाधः ॥

(चतुर्थे—वाजपेये प्राजापत्यपशुभिः क्रतुपशूनां समुच्चयाधिकरणे
सूत्रम्—)

प्राजापत्येषु चाऽऽभ्यानात् ॥ ६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा समुच्चयः ॥

अक्रियार्था पशुक्तिः स्यादलिङ्गं तत्रास्ति बोधनम् ॥ ८ ॥

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ भिदां ॥

कर्मन्यत्वे ग्रहन्यायाद्बोधनाच्च समुच्चयः ॥ ९ ॥

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति । तैरतैः प्राकृतपशु-
नामाग्नेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः—पशुत्वलिङ्गात् । न हि पशुशब्दो ग्रहशब्दव-
दपूर्वा विधेयां क्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयत । इति प्राप्ते—

१ ज. झ. “चोक्तलि” । २ ज. झ. “त्यं तं ग्र” । ३ ख. “त्” । न ग्रं । ४ ज. झ.
“मकत्वात्” । तं । ५ क. “दानां चाति” । ६ क. प्रकृतप्र” । ७ च. “पिता” । ज. झ. अ.
“पितृत्वात्संहिता” । ८ ख. “पूर्वो वि” । ज. झ. पूर्वी वि” । ९ च. अ. बाधकम् । १० ज. झ.
विधा । ११ क. “प्रर्ववि” । ज. झ. “पूर्वी विधेयकि” ।

ब्रूमः—किमत्र प्रकृतपञ्चनुवादेन सप्तदशसंख्या, प्रजापतिदेवता च, इति गुणद्वयं विधीयते, उत विशिष्टमन्यत्कर्म । नाऽऽद्यः—वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशु-शब्दो लिङ्गम् । ततो ग्रहन्त्यायो योननीयः । किञ्च—अवरोधनमेवाम्नायते—
“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति—नाग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्रः । अथै कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोममतेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण *षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञैकतवः । तान्पशुभिर्-वारुन्धे ” इति । अस्मिन्नवरोधनाम्नाये चोदकप्राप्ताग्नेयादिपशुमद्भावस्य सिद्धवदनुवादा-समुच्चयोऽवगम्यते ॥

(पञ्चमे-सांग्रहणीष्टौ, आमनहोमैरनुयाजानां समुच्चयाधिकरणे-सूत्रम्-)
आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

आमनाहुतिभिर्बाध्या अनुयाजा न वाऽग्निमः ॥

त्रित्वलिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्भेदो मध्योक्तितोऽन्तिमः ॥ १० ॥

सांग्रहणीये श्रूयते—“+आमनमस्यामनमस्य देवा ये सजाता इति तिस्र आहुतीर्जु-ह्वेति ” इति । एताभिस्तिमृभिराहुतिभिः प्राकृतास्त्रयोऽनुयाजो बाध्याः । कुतः—त्रित्व-लिङ्गात् । पूर्वाधिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चभावेन मा भूद्बाध्यत्वम् । इह तु त्रित्वविशिष्टत्वादनुयाजा बाध्यन्ताम् । यद्वा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधानात्प्राकृतम-न्त्रबाधः । इति पूर्वः पक्षः ॥

किं त्रित्वमात्रमनूय मन्त्रसहिता आहुतयो विधीयन्ते, उत त्रित्वविशिष्टा आहुतीरनूय मन्त्रविधिः । आद्ये—त्रित्वमग्न्यादिष्वपि सत्त्वेनाग्वयान्न लिङ्गम् । द्वितीये—विशेष-णविशेष्ययोर्भेदेन वाक्यं भिद्येत । तस्मात्—कर्मन्तरविधानान्न बाधः । किं तर्हि समुच्चयः । तत्र मध्योक्तिर्लिङ्गम् । तथा चाऽऽम्नायते—“ पुरस्ताच्चोपरिष्टाद्वा × जुहु-याद्बहिरात्मनः सजातीयान्दध्यात् । यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातीयान्मनुते ” इति । तस्मात्—आमनहोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

* ‘षोडशिनम्’ इति शबरभाष्ये । + ‘आमनमस्या देवा’ इति शबरभाष्ये । × ‘जुहु-याद्बहिरात्मनः सजातीयानामादधीत । अथ यन्मध्यतो जुहोति मध्यत एव सजातीयानामात्तानं दधे’ इति शबरभाष्ये ॥

१ ख. च. ज. झ. ञ. ‘च-ते’ । २ ज. झ. ‘थ कः स्प.दा’ । ३ च. ‘मेव ते’ । ४ ख. ज. झ. ञ. ‘ज्ञस्य क’ । ५ ज. झ. ‘ममस्यामस्य’ । ६ च. ‘नस्य दे’ । ७ ज. झ. ञ. ‘आहोस्वित्’ । ८ च. ‘त्वस्य गार्हपत्यादि’ ।

(षष्ठे—महाव्रते पत्न्युपगानेन त्विगुपगानस्य समुच्चयाधिकरणे
सूत्रे ८-९)

उपगेषु शरवस्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥

आनर्थक्यास्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

पत्न्य उपगायन्तीत्युत्विजां विनिवर्तिकाः ।

न वाऽऽद्यः सामगानोपचयः काण्डादिजस्ततः ॥ ११ ॥

नदनं दुन्दुभीनां हि चित्ते विपरिवर्तते ।

उपगानं भवेत्तेन योग्यं वीणादिजं ततः ॥ १२ ॥

गवामयने महाव्रतं नमैकाहः । तत्र श्रूयते—“पत्न्य उगमायन्ति” इति । तत्र पत्न्य उपगायन्त्यः प्राकृतानामुत्विजामुपगातृणां निवर्तिकाः, शारीरसामगानोपचयहेतुकाण्डवीणा-
दिजोपगानकर्तृत्वात् । इति चेत् ।

न । “दिक्षु दुन्दुभ्यो नदन्ति” इति दुन्दुभिगानानामनन्तरविहितानां चित्ते विपरि-
वर्तमानानामिदमुपगानं कर्मान्तरम् । न च शारीरमेव गानम्, तस्येदमुपगानम् । दुन्दुभि-
नदनस्याशारीरत्वान्न पत्नीभिः क्रियमाणमुपगानमिति तन्वीर्यानेऽपि गानशब्दप्रयोगात् ।
किंच—काण्डवीणादिभिः क्रियमाणमुपगानं दुन्दुभिगानसजातीयम् । तस्मात्—पत्न्यो
नर्विनिवर्तिकाः ।

(सप्तमे— { अञ्जनाभ्यञ्जने नवनीताभ्यञ्जनस्य गौगु- } सूत्राणि १०-११)
{ लवाभ्यञ्जनादिभिः समुच्चयाधिकरणे }

संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ प्रयाजवदिति

चेत् ॥ ११ ॥ नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अभ्यङ्गो नावनीतः किं बाध्यो गौगुलवादिभिः ।

न वाऽऽद्यो लेपजैकत्वान्न शैत्यस्नेहभेदतः ॥ १३ ॥

अस्त्यञ्जनाभ्यञ्जनसंज्ञक एकोनपञ्चाशद्वाचः सत्रविशेषः । तत्र श्रूयते—“*गौगु-
ल्वेन प्रातःसवनेऽभ्यञ्जते, पैलुदारवेण माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवने”

* “गौगुल्वेन प्रातःसवनेन समञ्जतेऽभि वाऽञ्जते” इति शाबरभाष्ये पाठः ।

१ झ. “तन्यो ह्यन” । २ ख. विनिवर्तिकाः । च. विनिवर्तिकाः । ३ झ. “वतनाञ्जका” ।
४ क. ख. च. ज. “नां वि” । ५ च. “स्थाशरीरजत्वा” । ६ च. “गानम्” । ७ ख. च. झ. ज.
“नम्” । ८ ज. झ. “ह्यो वा नवीभ्रतो वा” । ९ ज. झ. “द्रावो रावि” । १० क. “अनम्, पै” ।

इति । प्रकृतौ तु “ नवनीतिनाभ्यङ्गः ” इति श्रुतम् । सोऽयमभ्यङ्गो बाध्यः, लेपजन्यस्य शरीरगतस्नेहकार्यस्योभयत्रैकत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

नैतद्युक्तम् । कुतः—कार्यभेदात् । गौगुलवादिलेपजन्यं कार्यं चन्दनवच्छैत्यम् । तच्च नावनीतस्नेहास्त्रिजम् । किञ्च—नावनीतो दीक्षाकालीनः, इतरः सुस्याकालीनः । तस्मात्—बाध्याभावात्समुच्चयः ।

(अष्टमे—महाव्रते अहतवाससस्तार्यादिभिः समुच्चयाधि-
करणे सूत्राणि १३-१९)

आच्छादने त्वैकार्थ्यात्प्राकृतस्य विकारः स्यात्
॥ १३ ॥ अधिकं वाऽन्यार्थत्वात् ॥ १४ ॥ समु-
च्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

तार्याद्यहतवस्त्रस्य बाधकं स्यान्न वाऽग्रिमः ॥

गुह्याच्छादनकार्यैक्याद्योग्यत्वात्समुच्चयः ॥ १४ ॥

महाव्रते श्रूयते—“ तार्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमयं पत्नी ” इति । प्रकृतौ—
“ अहतं वासः परिधत्ते ” इति । घृताक्तः कम्बलस्तार्यमित्युच्यते । ताभ्यां तार्यदर्भ-
मयाभ्यां दंपत्योरहतं वस्त्रं बाध्यते । कुतः—‘ परिधत्ते ’ इत्यनेन प्रकृतिलिङ्गेन गुह्या-
च्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वावगमात् ॥

मैवम् । तार्यदर्भमययोगुह्याच्छादयितुमयोग्यत्वात् । तार्यादिपरिधानं “ वासांसि
विल्लंसयति ” इति वासोबहुत्वानुवादादुपरितनं प्रावरणं विधीयते । तस्मात्—कार्यभेदा-
त्समुच्चयः ॥

(नवमे—महाव्रते रथंतरादिसाक्षां श्लोकादिसामभिः
समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १६—१७)

सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥ अर्थ-
त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः स्यात् ॥ १७ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

१ ज. झ. “भ्यङ्गे” इ° । २ ख. च. ज. झ. अ. “न्दतादिव” ३ । क. ° दर्भाभ्यां ।
४ क. ° न लि° । ५ क. ख. “त्वान्न ता” । च ज. झ. “त्वात् । परि” । अ. “त्वादुपरितनं” ।

बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि न धाऽऽद्यः स्तुतिलिङ्गतः ॥

देशसाम्नोर्विधौ भेदे वैशिष्ट्याच्च समुच्चयः ॥ १५ ॥

सहात्रते श्रूयते—“ श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात् ” इत्यादि । तत्र श्लोकानुश्लोकनामकैः सामाभिः प्राकृतान्याज्यपृष्ठादिस्तोत्रगतानि रथंतरवामदेव्यनामकानि सामानि बाध्यानि । कुतः—“ स्तुवते ” इति प्रकृतिलिङ्गदर्शनात् । प्रकृतौ—“ आज्यैः स्तुवते ” “ पृष्ठैः स्तुवते ” इति हि श्रुतम् ।

नैतत्सारम् । किमत्र स्तुतिमनूयं देशसामगुणौ विधीयते, किंवा गुणद्वयविशिष्टा स्तुतिः । नाऽऽद्यः, वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन बाधामावात्समुच्चयः स्यादिति ॥

(दशमे-विकृतिविशेषे प्राकृतसाम्नां कौत्सादिभिर्बाधा-
धिकरणे सूत्रम्—)

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

*दशमाधिकरणमारचयति—

समुच्चीयेत कौत्सादि यद्वा प्राकृतबाधकम् ॥

स्तुत्यमावादादिमोऽन्त्यो लिङ्गप्रकरणद्वयात् ॥ १६ ॥

विकृतिविशेषे श्रूयते—“कौत्सं भवति, काण्वं भवति ” इति । तदेतत्कौत्सादिनामकं साम प्राकृतेन साम्ना समुच्चीयते । कुतः—प्राकृतस्य स्तुतिलिङ्गस्यामावेन कार्यैक्यमावात् ।

मैवम् । प्रकरणात्कत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्तिसामर्थ्यलक्षणप्राकृतलिङ्गेन कार्यैक्यावगमात् । तस्मात्—बाधकम् ॥

(एकादशे-कौत्सादिभिर्व्यवस्थयैकादिबाधाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ एकस्य वा

श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु नवमवर्गकान्तरत्वेनैवेदमधिकरणमङ्गीकृतम् ।

१ ज. झ. बाध्यः । २ ख. ज. झ. ‘ष्ट्यात्तु स’ । ३ क. ‘स्ताच्छन्दसः’ । ४ क. स्तुव-
न्ति । ५ क. ‘य तद्देश’ । ६ क. ख. च. बाध्याभा । ७ ज. झ. ‘रादिभि’ । ८ ख. ज. झ.
ज. ‘मर्थ्येन लक्षणेन प्रा’ ।

तत्सर्वबाधकं सर्वमेकद्याद्युक्तितोऽथवा ॥

अविशेषादादिमोऽन्त्य एकाद्युक्तिविशेषतः ॥ १७ ॥

तत्पूर्वोक्तं कौत्सादिसाम विषयः । तत्र—किं कौत्सं साम प्राकृतसामनिवर्तकम्, काण्वमपि तथा, इत्येकैकस्य सर्वनिवर्तकत्वमुच्यते । आहोस्वित्—एकवचनान्तनिर्दिष्टमेकस्य निवर्तकम्, द्विवचनान्तनिर्दिष्टं द्वयोः, बहुवचनान्तनिर्दिष्टानि बहूनाम् । तत्र नियामकाभावादाद्यः पक्षः प्राप्नोति ।

एकादिवचनरूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वादन्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि—“ कौत्सं भवति, * वासिष्ठस्य जनित्रे भवतः, कौश्चानि भवन्ति ” इति निवर्तकेषु श्रूयमाणान्येकद्विवचनानि निवर्त्येनामेतत्संख्यावत्त्वं प्रत्यासत्त्या बाधयन्ति । किंचैवंस्त्यबाधितसामविषयश्चोदकोऽनुगृहीतो भवति । कृत्स्नबाधे तु सर्वश्चोदको निरुध्यते । तस्मात्—न सर्वबाधकः ॥

(द्वादशे विवृद्धाविवृद्धस्तोमक्रतुषु क्रमेण प्राकृतसामबाधा-

बाधाधिकरणे सूत्रम्—)

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्यविकारः

स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ २० ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

स्तोमैस्थयोर्वृद्धचवृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्तते ॥

अवृद्धावेव वाऽऽद्यः स्यात्सामोत्पत्त्युपयोगतः ॥ १८ ॥

अवृद्धावुपयोगाय प्राकृतस्य निवर्तकम् ॥

वृद्धिं प्रत्युपयोगित्वाद्वृद्धौ तु न निवर्तकः ॥ १९ ॥

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च विकृतिरूपाः क्रतवः । तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपादिष्टानि, तैरितिष्टानां साम्नां निवृत्तिः स्यात् । अन्यथा सामोत्पत्तिवैयर्थ्यात् । इति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तः स्पष्टार्थः ॥

(त्रयोदशे पवमाने विवृद्धाविवृद्धस्तोमक्रतूनां सामावा-

पोद्वापाधिकरणे सूत्रे—)

पवमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वापदर्शनात् ॥ २१ ॥

* पुस्तकेषु ‘ वाशिष्ठस्य ’ इति पाठः ।

१ ख. ज. झ. ञ. ‘भ्युपगन्तव्यः’ । २ ख. ज. झ. ञ. ‘त्यर्चनामपि त’ । च. ‘त्यर्चनां त’ । ३ ख. ज. झ. ञ. बोधकम् । ४ क. निरुध्यते । ५ ज. झ. मस्तयो । ६ ज. झ. ‘अनुयोगात्तु मा’ । ज. ‘द्वाना’ । ७ ख. ज. झ. ञ. ‘निरुध्यते’ । ज. ‘निरुध्यते’ ।

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

क्वापि स्तोत्रं ऋचि क्वापि स्यादावापस्तथोद्धृतिः

पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवाताविशेषतः ॥ २० ॥

आद्यो नो परिसंख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः ।

विध्यन्तराशेषभूतमपूर्वं तद्विधीयते ॥ २१ ॥

अवृद्धस्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य साम्न उद्वापः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः । 'वृद्ध-
स्तोमकेष्वावाप एव' इति पूर्वाधिकरणे स्थितम् । तवेवाऽऽवापोद्वापौ यस्मिन्कस्मिन्-
श्चित्स्तोत्रे यस्यां कस्यांचिद्वचि स्याताम् । कुतः—नियामकाभावात् । इति पूर्वः पक्षः ।

नो खल्वेतद्युक्तम् । एवकारेण प्रकृतपवमानव्यतिरिक्तेष्वाज्यादिस्तोत्रेषु, गायत्रीवृहत्य-
नुष्टुप्शुक्तास्वृक्षवावापोद्वापयोः परिसंख्यातत्वात् । एवकारश्चैवमाम्नायते—“त्रीणि ह वै यज्ञ-
स्योदराणि यद्रायत्री, वृहती, अनुष्टुप्, च । अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति अत एवाद्वपन्ति” इति ।
ननु—मा भूतामन्यत्राऽऽवापोद्वापौ विवक्षितदेशेषु कथं प्राप्तुतः—इति चेत् । अनेन
वाक्येन तद्विधानात् इति ब्रूमः । न च—अयमर्थवादः, अनन्यशेषत्वात् । नाप्यनुवादः,
अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात्—पवमानेष्वेव गायत्र्यादिष्वावापोद्वापौ ।

(चतुर्दशे—यागादौ विधिशब्देनैव देवताभिधानाधिकरणे सूत्रे २३-२४)

विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन चोदना ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

पर्यायेणापि देवोक्तिर्वैधेनैव पदेन वा ।

अर्थाभिदादादिमोऽन्त्यः शब्दपूर्वान्वयित्वतः ॥ २२ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्ये निगमाः, तेष्वग्न्यादिदेवताः किं पावकशुच्यादिना येन केनापि
पर्यायेणाभिधातव्याः, किंवा तत्तद्विध्युद्देशगतेनाग्न्यादिपदेनैव, इति संशयः । तत्र—
शब्दोऽर्थप्रत्यायनाऽर्थः, तत्पर्यायाणां स्वरूपभेदेऽप्यर्थाभिदाद्येन केनाप्यभिधानम् । इति
पूर्वः पक्षः ।

यत्र ह्यर्थैः कार्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द

१ ज. झ. 'त्र रुचि । २ क. 'वोत वि' । ३ ख. च. ज. झ. ज. 'ष्टुव्यतिरिक्ता' ।

४ ज. झ. 'वमाका' । ५ ज. झ. 'क्तिर्वेदेन' । ज. 'क्तिर्विधेन' । ६ ज. झ. 'मासे ये योनि' ।

७ झ. 'भिधेयाः, किं' । ८ ज. झ. तत्र विध्यु' । ९ ज. झ. तत्र ह्यर्थे का' ।

एव कार्यम्, तत्र कार्यसंबन्धार्थं शब्द एव प्रत्याययितव्यः । तद्यथा—देवदत्ते गौरवाति-
शयमुत्पादयितुं राजसभायामाचार्योपाध्यायादिशब्दैस्तं व्यवहरन्ति । पितृमातृमातुलादयश्च
तत्तत्संबन्धविशेषवाचकशब्देन यथा तुष्यन्ति, न तथा स्वनामग्रहणेन । प्रत्युत कुप्यन्त
एव । तद्वदत्रापि—अग्न्यादिवैधशब्द एव कार्यमासक्तम् । विधिं विना यागदेवतयोः
संबन्धमावात् । विधिकृते तु तत्संबन्धे शब्दस्य प्रयोजकत्वं दुर्वारम् । अत एव—अयाद्-
स्वाहाकारोज्जित्यादिनिगमेषु नियमेन वैधा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते—“अयाद्भ्योः
प्रिया धामानि” “अयाद् सोमस्य प्रिया धामानि” “स्वाहाऽग्निम्” “स्वाहा
सोमम्” “अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषम्” “सोमस्याहमुज्जितिमनूजेषम्” इत्यादिना ।
तस्मात्—वैधपदैरेव तत्तद्देवताभिधानम् ।

(पञ्चदशे-अतिदेशस्थलेऽपि वैधशब्देनैव देवताभिधानाधि-
करणे सूत्रम्)

तथोचरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैध एव वा ।

चरौ सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ २३ ॥

“सौर्यं चरं निर्वपेत्” इत्यादिविकृतिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमाः, तेष्वग्न्यादिशब्द-
स्थाने सूर्यार्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यादिना पर्यायेणापि प्रत्याय-
यितुं शक्यते । वैधस्तु सूर्यशब्दश्चर्याग एवान्वितः । न त्वग्न्यादिशब्दवस्त्रिगमेषु पठितः ।
तस्मात्—यः कोऽपि । इति प्राप्ते—

हूमः—अत्र ‘सौर्यं निर्वपेत्’ इति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति । ननु ‘सौर्यश्चरः’
इति चरुगा । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते न नाम्ना । सति
च प्रयोगान्वये याज्यापुरोदुवाक्ययोर्निगमे वा यत्र प्रयोगोऽपेक्षितः, तत्र सर्वत्र सूर्यशब्द
एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽग्निशब्दः प्रयुज्यते, किं तर्हि वैधविव-
क्षयाऽपि । तथासत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविषय एव भविष्यति । तस्मात्—सूर्यशब्द
एव प्रयोक्तव्यः ।

१ ख. °न्धश° । क. च. °न्धवा° । २ क. °व-पाद् । ज. °व पट् ° ३ ज. झ. विधा ।
४ क. ख. च. ज. °त्-विधिप । ५ ज. झ. °र्यादिनिगमोऽप्यर्थ° । ६ क. ख. च. चाऽऽदि° ।
७ क. ख. च. अ. °रुत्याग° । ८ क. °यान्तेन° सा । ९ ज. झ. °गानपेक्ष या° । १० ज. निगमेन°

(षोडशे-आधानेऽग्नेः सगुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्राणि २६-२९)
 प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥
 अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्याद्द्रव्यवत् ॥ २७ ॥
 तथाऽऽरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य
 श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ २८ ॥
 द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थे विकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

निगमे पावकान्योः किमग्निः स्यादथवोमयम् ॥

अग्निश्चोदकतो मैवं वैधोऽग्निः सगुणो यतः ॥ २४ ॥

आधाने श्रूयते “अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । अग्नये पावकाय । भग्नये शुचये” इति । तत्र गुणगुणिनोः पावकान्योर्भेदोऽग्निशब्द एव निगमे प्रयोक्तव्यः । कुतः—तस्यैव चोदकप्राप्तमन्त्रपठितत्वात् ।

मैवम् । पावकगुणयुक्तस्याग्नेर्वैधत्वेन सर्वप्रयोगेषु तथैव प्राप्तत्वात् । तस्मात् । शब्दद्वयं पैठनीयम् ॥

(सप्तदशे-आधानाज्ययोरग्नेर्निर्गुणेनाभिधानाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

बुधन्वान्पवमानवद्विशेषनिर्देशात् ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशान्न देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

*बृधन्वन्तादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ॥

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥ २५ ॥

आधाने पवमानेष्टिष्वाज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते—“बृधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान्सौम्यः” इति । तत्र निगमेषु “बृधन्वन्तमग्निमावह, पावकदन्तं सोममावह” इत्येवं सगुणो देवो वक्तव्यः । कुतः—बृधन्वन्त्वाददेवगुणत्वात् । तथा हि श्रूयते—“बृधन्वानाग्नेयः कार्यः, पावकवान्सौम्यः” इति । न खल्वज्यभागस्य देवताद्वारेण विना साक्षाद्बृधन्व-

* शबरभाष्ये तु ‘बुध’-इत्येव पाठः समालोक्यते । शास्त्रदीपिकायामपि तथैव । न्यायमालापुस्तकेषु ‘बृध’ इत्येवोपलब्धः ॥

च्छब्दः संभवति । तस्मात्—देवगुणत्वात्सगुणो देवो वाच्यः ॥

मैधम् । वृधन्वत्ताया मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्राऽऽग्नेयशब्दो यागपरः । किं तर्हि मन्त्रपरः । संभवति हि मन्त्रस्य साक्षाद्वृधन्वच्छब्दयोगः । “अग्निं स्तोमेन बोधय” इत्यस्मिन्मन्त्रे वृधधातोः प्रयुक्तत्वाद्वृधन्वत्ताविधिनाऽऽग्नेयमन्त्रान्तरं निवर्त्यते । न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनीभूतो देवतावाचकोऽग्निशब्दो वृधन्वच्छब्देन विशेषमर्हति । तस्मात्—केवलोऽग्निशब्दो निगमे पठितव्यः ॥

(अष्टादशे— { गवानुबन्धपृषदाज्यहोमयोर्विधिशब्दाभ्यामे- } सूत्रे ३२-३३
{ वोस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामभिधानाधिकरणे }

विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वाद्विकृतावपि
भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न
चोदना ॥ ३३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

किं गोवनस्पती केनाप्युतोस्त्राविधिशब्दतः ॥
वैक्तव्यौ निगमाद्भेदो विधेर्दृष्टस्ततथाऽग्निमः ॥ ३६ ॥
सं भेद आर्थिकस्तं तु प्रापयेच्चोदको न हि ॥
उत्सा प्रकरणान्नाद्वैधत्वेन वनस्पतिः ॥ ३७ ॥

ज्योतिष्टोमे पशुः श्रूयते—“गौरनुबन्ध्यः” इति । तथा पशौ स्विष्टकृद्विकारः पठितः—“पृषदाज्येन वनस्पतिं यजति” इति । तवितौ गोवनस्पती निगमेषु येन केनापि पर्यायशब्देन वक्तव्यौ । कुतः—प्रकृतौ विधिनिगमयोर्भेददर्शनेन वैधशब्दनियमाभावात् । तथाहि—अग्नीषोमीयपशुरुबन्ध्यस्य प्रकृतिः । तत्र पशुशब्दो वैधः, “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति तद्विधानात् । निगमेषु च्छागशब्दः, “छागस्य वधाया भेदोऽनुब्रूहि” इति । तथा—वनस्पतियागस्य स्विष्टकृद्यागः प्रकृतिः । तत्र स्विष्टकृच्छब्दमहि-
तोऽग्निशब्दो वैधः, “अग्निं स्विष्टकृतं यजति” इति विधानात् । निगमेषु केवलोऽग्नि-
शब्दः पठितः—“ये दैव्या ऋत्विजस्तेमिरग्ने” इति । सत्येवं विधिनिगमभेदे वैधशब्द-
नियमस्य प्रकृतावभावाद्विकृतावपि तदभावे सति येन केनाप्यभिधानम् । इति पूर्वः पक्षः ।

१ ज. झ. °ब्द एव सं° । २ ज. झ. किंतु । ३ ज. झ. °क्षादेव वृध° । ४ क. ख. °शेषम्° । ५ ज. झ. °लोऽप्यग्नि° । ६ क. ख. च. वक्तव्यौ । ७ ज. झ. अ. तद्भेदमार्थि° । ८ ज. झ. °सायक° ।

प्रकृतौ योऽयं विधिनिगमभेदः, स आर्थिकः । न चाऽऽर्थिकं चोदकः प्रतिदिशति । तस्मात्—वैध एव निगमेषु प्रयोक्तव्यः । न चैवमलुब्धनिगमे वैधो गोशब्दः प्राप्तु-
यात् । इति शैङ्कनीयम्, तत्रोक्ताशब्दस्य साक्षादाम्नातत्वात् । “उत्थाया वपाया मेद-
सोऽनुब्रूहि” इति ह्याम्नायते । तस्मात्—उत्थावनस्पतिशब्दौ वक्तव्यौ । इति
राष्ट्रान्तः ।

एकोनविंशे— { अवभृथेऽग्नीवरुणयोः सस्वि- } सूत्रे ३४-३५)
{ ष्टकृच्छब्देनाभिधानाधिकरणे }

स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्दत्वान्निर्वर्तत ॥ ३४ ॥

संयोगो वाऽर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

किमग्नीवरुणौ स्विष्टकृच्छब्देन विवर्जितौ ।

वक्तव्यौ सहितौ वाऽऽद्यो रूढत्वादगुणोक्तिः ॥ २८ ॥

कदाचित्कृतवान्स्विष्टमिति योगाद्गुणे सति ।

पावकाग्निनयेनात्र वक्तव्यौ सगुणाविमौ ॥ २९ ॥

अवभृथे श्रूयते—“अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजति” इति । तत्र निगमेषु स्विष्टकृच्छब्द-
वर्जितावग्नीवरुणौ वक्तव्यौ । कुतः—स्विष्टकृच्छब्दस्य योगासम्भवेन वह्नौ रूढस्य
गुणवाचित्वाभावात् । ‘स्विष्टं कृतवान्’ इत्येवं भूतार्थे किंप्रत्ययविधानात्तादृशो योगो
वक्तव्यः । न चासावत्र संभवति, स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वात् । रूढौ तु कार्यलक्षणया
‘स्विष्टकृत्कार्ये, अग्नीवरुणौ’ इति वचनव्यक्तिः संपद्यते । तस्मात्—स्विष्टकृच्छब्देन
वर्जितौ । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तेन सहितौ वक्तव्यौ । कुतः—अस्मिन्प्रयोगे स्विष्टस्य करिष्यमाणत्वेऽ-
प्यतीतप्रयोगे कृतत्वेन योगासम्भवे वल्लसयोगं परित्यज्य कल्प्यरूढयाश्रयणायोगात् । ततः—
पावकत्वगुणयुक्ताग्निवत्स्विष्टकृत्वगुणयुक्तौ वक्तव्यौ ।

१ झ. आर्थिकः, न तु शाब्दः । अतश्चोदकेन तं भेदमतिदिशति । तथासति पूर्वोक्ता-
ग्न्यादिनिगमन्यायेन विधिशब्दः प्रप्नोति । ततो वनस्पतिशब्द एव । २ क. ख. शङ्क्यम् । ३ क.
ख. च. ज. झ. ञ. ‘मग्निव’ । ४ क. रायो । ज. झ. पायो । ५ ख. ‘मियमेना’ । ञ. ‘मिव-
मेना’ । ६ क. ख. ज. झ. ञ. ‘मग्निव’ । ७ ल. द्य. ञ. वल्लसं प’ ।

(विशे— { अग्नीषोमीयपशौ सर्वत्रैव प्रयोगे निर्गु- } सूत्रे ३१-३७)
 { णेनाग्निशब्देनाग्नेरभिधानाधिकरणे }

सगुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं स्यात्

॥ ३६ ॥ सर्वस्य वैककर्मात् ॥ ३७ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

स्विष्टकृत्त्वगुणो लोप्यो योग एवाखिलेषु वा ।

यज्यन्वयाद्याग एव प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ॥ ३० ॥

पशुपुरोडाशे स्विष्टकृति गुणरहितः केवलोऽग्निः श्रूयते—“अग्निं यजति” इति ।

तत्र—गुणरहितस्याग्नेर्यजिधातुनाऽन्वयाद्याग एव स्विष्टकृत्त्वगुणो लोप्यः ।

भैवम् । यजतिशब्दस्य प्रयोगवचनत्वादखिलेषु निगमप्रयोगेष्वसौ लोप्यः ।

(एकविंशे—अनुयाजेषु स्विष्टकृद्यागस्य संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्रम्—)

स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयो-

जनवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥

एकविंशाधिकरणमाह—

अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ किमारादुपकारकः ।

स्विष्टकृत्संस्कृतिर्वाऽऽद्योऽनुयाजान्तरसाम्यतः ॥ ३१ ॥

स्विष्टकृत्त्वगुणस्योऽग्नेः प्रत्यभिज्ञार्थवत्त्वतः ।

दृष्टार्थत्वाच्च संस्कारो भवेदन्त्यप्रयाजवत् ॥ ३२ ॥

दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजाः समान्नाताः । तत्र प्रथमद्वितीयानुयाजवृत्तीयोऽ-
 प्यारादुपकारकः । इति पूर्व पक्षः ।

अस्ति प्रधानहोमनारिष्ठहोमानन्तरभावी प्राशिन्नादिभक्षणतात्प्राचीनः पुरोडाशादिद्रव्यकः
 स्विष्टकृद्धोमः । सर्वेषां हविषाम् “उत्तरार्धात्सकृत्स्विष्टकृतेऽवयति” इत्यादिना प्राशि-
 न्नादिभक्षणोत्तरकालीनैष्वाज्यद्रव्यत्रेऽनुयाजेषु तृतीये स्विष्टकृत्त्वगुणेन प्रत्यभिज्ञाऽस्ति ।
 “देवोऽग्निः स्विष्टकृत्” इति मन्त्रपाठात् । सा च पूर्वस्विष्टकृदेवतास्मरणसंस्कारे सत्य-
 र्थवती स्यात्, प्रथमद्वितीययोस्तु नास्ति सा, इति वैषम्यम् । किं च—संस्कारपक्षे दृष्टार्थ-
 स्तृतीयः स्यात् । तस्मात्—अन्त्यप्रयाजवदन्त्योऽनुयाजः स्यात् ।

१ ज. झ. योग । २ क. ख. ज. झ. नियम° । ३ ज. झ. °स्याग्ने प्र° । ४ ज.
 °शायमानतः । ५ ज. झ. °दिलक्ष° । ६ ख. ज. झ. ज. °कृद्व° । ७ ख. °न तत्र प्रत्यभिज्ञा
 दे । ज. झ. °न गुणस्यभिज्ञानस्य दे° । ८ न गुणाग्नेः प्रत्यभिज्ञायमानतात् । दे° । ८ ज. झ.
 संस्कारः ।

(द्वाविंशे—दर्शपूर्णमासयोर्वाज्यापुरोनुवाक्ययोः संस्कारकर्मताधिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदनान्तरात्
॥ ३९ ॥ संस्कारो वा चोदितस्य शब्दव-
चनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ स्याद्गुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहेत्यर्थकर्म स्यात्संस्कारो वाऽर्थकर्मता ॥
शस्त्रवत्कार्यताज्ञानाद्बुद्ध्यर्थत्वेन संस्कृतिः ॥ ३३ ॥

“ तिष्ठन्याज्यामन्वाह, आसीनः पुरोऽनुवाक्याम् ” इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतम् । तदेतच्छस्त्रादिवदर्थकर्म स्यात् । यथा ‘ स्तौति शंसति ’ इत्यत्र कर्तव्यताप्रतीतिः स्तोत्र-
शस्त्रयोरर्थकर्मत्वम्, तथाऽनुवचनस्यापि ।

मैवम् । चोदितदेवतास्मरणसंस्कारस्य दृष्टप्रयोजनत्वात् । तस्मिन्सत्यदृष्टस्य कल्पयि-
तुमशक्यत्वात् । ननु मन्त्रसामर्थ्यादेव देवतास्मरणसिद्धेः ‘ अन्वाह ’ इति तद्विवानं व्यर्थम् ।
एवं तर्हि प्रागनुवचनमनूय ‘ तिष्ठन्, आसीनः ’ इति स्थानासनगुणौ विधीयेयाताम् ॥

(त्रयोविंशे—मनोतायामूहामावाधिकरणे सूत्रम्—)

मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाऽस्त्यसौ ॥
आग्नेय्येवेतिवचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥ ३४ ॥
अग्नीषोमावग्निनैव लक्ष्येतां वचनं विना ॥
अनर्थकात्तत्र वाक्याद्विकृताबूहवारणम् ॥ ३५ ॥

“ त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोता ” इत्ययं मनोतामन्त्रोऽग्नीषोमीयपशौ पठितः । वायव्य-
पशवैष्ययं चोदकप्राप्तः । तत्र—‘ त्वं हि वायो प्रथमः ’ इत्येवमूहोऽस्ति । यत्तु वचनम्—
“ यद्यप्यन्यदेवत्यः पशुः, आग्नेय्येव मनोता कार्या ” इति । तत्प्रकृतौ पठितं तत्रैव

सार्धकम् । द्विदेवत्यपदावेकदेवत्यमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कायां पुनर्विधाना-
र्थत्वात् ।

मेवम् । ‘छत्रिणो गच्छन्ति’ इत्यादिवन्मन्त्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायो-
ग्यत्वाशङ्काया अनुदयोत्प्रेकृतावनर्थकं तद्वक्तव्यं विकृताबूहनिवारणेन चरितार्थं भवति
तस्मात्—ऊहो नास्ति ॥

(चतुर्विंशे कण्वरथंतरस्य स्वयोनौ गानाधिकरणे सूत्राणि ४३-४६)

पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तयोनिपूर्वत्वात्स्यादृचां प्रविभक्त-
त्वात् ॥ ४३ ॥ स्वयोनौ वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥
यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥ न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

चतुर्विंशधिकरणमारचयति —

बृहद्रथंतरैकीययोनौ कण्वरथंतरम् ॥

रथंतरस्यैव योनौ किं स्वयोनावुताग्रिमः ॥ ४३ ॥

चादकस्याविशेषेण, द्वितीयो नामसाम्यतः ॥

अनङ्गत्वाज्ञातिदेशः स्वयोनौ पठितत्वतः ॥ ४७ ॥

वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रे सामविशेषो विहितः—“कण्वरथंतरं पृष्ठं भवति” इति । प्रकृतौ
पृष्ठस्तोत्रे बृहद्रथंतरसामनी विकल्पिते । “त्वामिद्धि हवामहे”—इतीयमृगबृहतो योनिः ।
“अभि त्वा शूर”—इति रथंतरस्य । “पुनानः सोम”—इति कण्वरथंतरस्य । तत्र—
बृहद्रथंतरयोरन्यतरस्य साम्नो योनौ कण्वरथंतरं गेयम् । कुतः—चादकप्राप्तयोर्विशेषनि-
यामकाभावात् ।

अथर्वा रथंतरस्यैव योनौ गेयम् । कुतः—‘रथंतर’ इति नामसाम्यस्य धर्मातिदेशार्थत्वेन
नियामकत्वात् ।

नैतद्युक्तम् । बृहद्रथंतरसाम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानम्, न तु तैद्योन्योः । अतो
नास्ति तयोरतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात्—‘स्वयोनौ गेयम्’ इति परिशिष्यते । प्राप्तिश्च
सामगानामुत्तराग्रन्थपाठादवगन्तव्या । एवं सति श्रुतहान्यश्रुतकल्पने न भविष्यतः ।

(षड्विंशे-कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तरयोगानाधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृति ॥ ४७ ॥ समानदेवते
वा तृचस्याविभागात् ॥ ४८ ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

संदेहनिर्णयो पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचोः ॥

योनित्यागः समश्चेन्न तृचशब्देन बाधनात् ॥ ३८ ॥

“एकं साम तृचे क्रियते” इति श्रुतेः कण्वरथंतरसाम्न ऋचां त्रयमाश्रयः । तत्र—
एका स्वयोनिः, इतरे स्वयोन्युतरे । एवं बृहद्रथंतरसाम्नोर्द्विष्टव्यम् । तत्र—बृहदुत्तरयो
रथंतरोत्तरयोर्वाऽतिदेशप्राप्त्यविशेषेण स्वेच्छया गेयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

नामसाम्याद्रथंतरोत्तरयोरेव गेयम् । इति द्वितीयः ।

प्रकृतादृचः साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि सामद्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदकप्राप्त्या पक्षद्व-
योपन्यासः ।

योनिवदुत्तरयोरप्युचोत्तराग्रन्थे पठितत्वात्स्वयोन्युत्तरयोगेयम् । इति तृतीयपक्षो
राङ्गान्तः ।

बृहदुत्तरयोः स्वयोन्युत्तरयोर्वा गीयताम् । सर्वथाऽपि स्वयोन्युक्त्यागः, ऋगन्तरप-
रिग्रहश्च समानः । तथासति चोदकोऽत्र प्रापकः । इति पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का ।
तृचशब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचां त्रये प्रसिद्धः । अतस्तृचश्रुत्या प्रत्यक्षया
चोदकप्राप्तस्य बाधः । इति राङ्गान्ताशयः ॥

(षड्विंशे-अग्निष्टुति स्तुतशस्त्रयोरविकाराधिकरणे सूत्रम्—)

ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः

कर्मत्वादविकारः स्यात् ॥ ४९ ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

आग्नेयेषु ग्रहेषूहो नास्ति वा स्तुतशस्त्रयोः ॥

संस्कारत्वादस्ति मैवमर्थकर्मत्वनिश्चयात् ॥ ३९ ॥

अग्निष्टुदाख्य एकाहे श्रूयते—“आग्नेया ग्रहा भवन्ति” इति । तेषु चोदवप्राप्तयोर्ना-
नादेवतयोः स्तुतशस्त्रयोः संस्कारकर्मत्वभ्रमेणास्त्यूहः ।

१ ज. झ. ‘र्वपदे योच’ । २ ज. झ. ‘रे दे यो’ । ३ क. ख. च. ‘ग्रन्थप’ । ४ ज. झ.
‘कस्यानुमेयस्य । ५ झ. सिद्धान्तः । ६ ज. झ. ‘निर्णयात् ।

इति षदन्तं प्रत्येतदुत्तरम्—‘द्वितीयाध्याये तयोरर्थकर्मत्वस्य निर्णीतत्वाच्चास्त्यूह इति ॥

(सप्तविंशे-चातुर्मास्येष्व्वाज्यशब्दस्याविकारेणाऽऽवाहनाधिकरणे सूत्राणि १०-५९)

उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं निगमेषु
पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ न वा परार्थत्वाद्य-
ज्ञापतिवत् ॥ ५१ ॥ स्याद्वाऽऽवाहनस्य तादर्थ्यात्
॥ ५२ ॥ न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥
स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥ दध्नस्तु गुणभूत-
त्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं श्रुतेराज्यप्रधान-
त्वात् ॥ ५५ ॥ दधि वा स्यात्प्रधानमाज्ये प्रथमा-
न्यसंयोगात् ॥ ५६ ॥ अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद्गु-
णार्थे व्यपदेशे भवत्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥
अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥
॥ ५८ ॥ न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

सप्तविंशाधिकरणमारचयति—

चातुर्मास्यातिदिष्टेषु निगमेष्व्वाज्यपानिति ॥

विक्रियेत न वाऽऽद्येऽपि किं स्याद्द्विधाज्यपानिति ॥ ४० ॥

दधिपानिति वा यद्वेत्येवं स्यात्पृषदाज्यपान् ॥

द्रव्यद्वयोक्तेराद्यः स्याद्द्विमात्रहविष्टवतः ॥ ४१ ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्रव्यान्तरविधानतः ॥

गुणो दध्नां चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियते नहि ॥ ४२ ॥

चातुर्मास्येषु चोदकेनाऽऽवाहनत्वाहाकारायाङ्गजोषणनिगमा अतिदिष्टाः । तत्र—
आज्यपशब्दः प्रयुक्तः । “ देवानाज्यपानावह ” , “ स्वाहा देवानाज्यपान् , ”
“ अयाह् देवानामाज्यपानां प्रिया धीमिनि ” , “ देवा आज्यमनुषन्त ” इति । सोऽय-

माज्यपशब्दो विक्रियते, न वा, इति संशयः । विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र—‘दध्याज्य-
धान्’ इत्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः—“अथ पृषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा, इदं सर्पिश्चैव दधि
म्” इति द्रव्यद्वयस्योक्तत्वात् ।

आज्यस्योपस्तरणाभिधारणार्थत्वेन हविःशेषत्वौद्धविष्ट्वं नास्तीति दध्येव हविः । ततः
‘दधिर्षोन्’ इति द्वितीयः पक्षः ।

पृषदाज्यशब्देन द्रव्यान्तरमुच्यते । “पृषदाज्येनानुयाजान्यजति” इति तस्य हवि-
ष्ट्वम् । ततः ‘पृषदाज्ययान्’ इति तृतीयः पक्षः । पृषत्वं नाम चित्रता । सा वाऽऽ-
ज्यगतो गुणः । स च दधिमेलनेन निष्पद्यते । तस्मात्—आज्यस्यैव द्रव्यत्वादाज्यप-
शब्दोपेता एव निगमाः पठितव्याः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२७	६८८
सूत्राणि	१९	१९१९

(अथ पञ्चमः पादः)

(प्रथमे-एकदेशग्रहणे प्राथमिकानामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्राणि १-६)

आनुपूर्व्यवतामेकदेशग्रहणेष्वागमवदन्यलोपः स्यात्

॥ १ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥ विकल्पो वा

समत्वात् ॥ ३ ॥ क्रमादुपजनोऽन्ते स्यात् ॥ ४ ॥

लिङ्गमविशिष्टं संख्याया हि तद्वचनम् ॥ ५ ॥

आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारम्भस्य तदादित्वाद्वच-

नादन्यविधिः स्यात् ॥ ६ ॥

पञ्चमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

प्राकृतानामेकदेशे कोऽपि स्यादाद्य एव वा ।

अविशेषेण कोऽप्याद्यः पूर्वोणास्यैव बोधनात् ॥ १ ॥

१ ज. झ. विकीय° । २ क. °तः—“यत्पृष°” । ज. °तः—“अत्र पृ°” । ३ ज. झ. °त्वाच्च
विशिष्टं नामकं द्रव्यं ना° । ४ ज. झ. °ते । “तेन अनुयाजा इज्यन्ते” इ° । ५ ज. °ति—प्रकृ° ।

प्रकृतौ—“आग्नेयमष्टाकपालम्” इत्यष्टसंख्याकानि कपालानि विहितानि । विहृतिषु—“द्यावापृथिव्यमेककपालम् , आश्विनं द्विकपालम् , वैष्णवं त्रिकपालम्” इत्यादि-
 स्वष्टानामेकदेशः । तत्र—आद्यो मध्यमोऽन्त्यो वा यः कोऽप्येकदेश इच्छया स्वीकार्यः ।
 उत—आद्य एवैकदेशः । नियामकाभावात्—यः कोऽपि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आचतुर्थार्त्तिकर्मणोऽभिसमीक्षेत—इदं करिष्यामि, इदं करिष्यामि” इत्युक्त-
 स्वादनुक्रमेण स्मृत्वाऽनुष्ठेयानि । तत्र प्राकृतोऽनुक्रम एवविधः—उपवेशनामकेन काष्ठवि-
 शेषेण प्रथममङ्गारैर्विशेषं सम्यगवस्थाप्य “ध्रुवमसि”—इति मन्त्रेण तस्मिन्मङ्गारे पुरोडाश-
 कपालमुपदधाति । सोऽयमनुक्रमश्चोदकप्राप्तस्तथैव स्मर्यते । तत्राङ्गारावस्थापनेन पूर्वपदार्थ-
 नानन्तरभावि प्रथमकपालोपधानमेव बुद्धानुपस्थाप्यते । तेन च द्वितीयम् । न च—प्रथम-
 द्वितीययोर्विशेषाभावः, द्वितीयस्य हि “ध्रुवमसि” इति मन्त्रः प्राचीन देशश्च विशिष्यते ।
 सत्येवं क्रमनियमे प्रतीतपरित्यागाप्रतीतस्वीकारयोरेयुक्तत्वादाद्य एवैकदेशः स्वीकार्यः ।
 अवशिष्टस्तु प्रयोजनाभावाल्लुप्यते । “एकां सामिधेनीमन्वाह” इत्यस्मिन्पञ्चदशसामिधेने-
 कदेशे, द्विरात्रत्रिरात्रादिषु द्वादशाहैकदेशेषु च, अयमेव न्यायो योज्यः ।

(द्वितीये—एकत्रिक आद्ये तृचे गानाधिकरणे सूत्राणि ७—९)

एकत्रिके तृचादिषु माध्यंदिने छन्दसां श्रुतिभूत-
 त्वात् ॥ ७ ॥ आदितो वा तन्न्यायत्वादितरस्याऽऽ-
 नुमानिकत्वात् ॥ ८ ॥ यथानिवेशं च प्रकृतिवत्सं-
 ख्यामात्रविकारत्वात् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

तृचाद्यासु तृचे वाऽऽद्ये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः ।

त्रिच्छन्दस्त्वात्प्राकृतं तत्क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥ २ ॥

एकसंख्यायाखिसंख्यायाश्च व्यतिषङ्गविधानादेकत्रिकनामकः काश्चित्कर्तुर्भवति । स
 चैवं श्रूयते—“अथैव एकत्रिकः । तस्यैकस्यां बहिष्पवमानम्, तिसृषु होतुराज्यम् ।
 एकस्यां भैत्रावरुणस्य, तिसृषु ब्राह्मणाच्छंसिनः । एकस्यामच्छावाकस्य, तिसृषु

१ अ. ‘यिषीयमे’ । २ ‘पदेश’ । च. ज. ‘पवेषना’ । ३ ज. स. ‘एकवि’ । ४ ज. स.
 अ. विशेष्यते । ५ क. ‘रुक्’ । ६ ख. स. अ. ‘यास्तु तृ’ । ७ ज. स. ‘ते—‘अथैक’ ।

माध्यंदिनः पवमानः" इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यंदिनपवमानस्य त्रयस्तृचाः—“उष्ण ते मातम्”—इत्ययं प्रथमो गायत्रीछन्दस्कः, “पुनानः सोम”—इत्ययं द्वितीयो वृहती छन्दस्कः, “प्रतुद्रव”—इत्ययं तृतीयस्त्रिष्टुप्छन्दस्कः । एतदेवामिमेत्य श्रुतम्—“त्रिच्छन्दा भाषापो माध्यंदिनः पवमानः" इति । एवं सति ‘एकात्रिकस्य माध्यंदिने तिसृषु’ इति यदुक्तम् । तत्र त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्याः, किंवा प्रथमतृचस्थाः केमास्ना-
तास्तिस्रः, इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्वश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठकर्म बाधित्वा प्रथमपक्षो ग्राह्यः । इति प्राप्ते—

अभिधीयते—यदेतन्त्रिच्छन्दस्त्वम्, तदेतत्प्राकृतम्, तत्रै च्छन्दस्त्रयोपेतस्य तृच-
प्रयस्योपदिष्टत्वात् । विहृतावपि तत्सर्वमितिदिष्टम्—इति चेत् । बाढम् । अत एव
पाठकमोऽप्यितिदिष्टः । तथासति प्रक्रान्तगायत्रीछन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद्वृ-
हतीछन्दस्के तृचे प्रथमायाः प्रारम्भावसरः । स चाऽऽरम्भः ‘तिसृषु’ इति विशेषविधानेन
माध्यते । तस्मात्—आद्यस्तृचो निखिलो ग्राह्यः ।

(तृतीये—एकस्यामृचि धूर्गानाधिकरणे सूत्रे १०—११)

त्रिकस्तृचे धुर्ये स्यात् ॥ १० ॥ एकस्यां

वा स्तोमस्याऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारवयति—

तृचे स्यादृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव ।

तृचे मवेदिहैकस्यां श्रुत्याऽऽवृत्तिविधानतः ॥ ३ ॥

एकात्रिक एव क्रतौ व्यतिषङ्गेकस्यां तिसृषु च स्तोत्रेषु संपाद्यमानेषु यद्गानम्,
तर्हि तृचे स्यात्, उत एकस्यामृचि, इति संशयः । तत्र—चोदकेन तृचे भवेत् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—इहैकत्रिककतावेकस्यामृचि धूर्गानं भवेत् । कुतः—“आवृत्तं धूर्षु स्तुवते”
इत्यावृत्तिविधानात् । ननु—तृचे गतिऽपि साम्नाखिरावृत्तिर्भवेत् । न । आवृत्तेः स्तुतिविशेषण-
त्वात् । गुणसंकीर्तनपरः पदसमूहः स्तुतिः । तैच्चावृत्तिं विना तिसृष्वक्षु न सिध्यति ।
तस्मात्—एकस्यां धूर्गानम् ।

१ ख. च. क्रमपठितां ज झ. क्रमपरिपठितां । २ ज. झ. गृह्यते ।
३ ज. झ. अ. ब्रूमः । ४ क. ख. अ. ‘त्रययो’ । ५ च. ‘ति क्रमान्त’ । ६ क. विहृताविव । ७
ज. झ. ज. आहोस्वेत् । ८ ज. झ. तृचे गानेऽपि । अ. तृचगानेऽपि । ९ ज. तस्माच्चाऽऽवृ-
त्तिर्नाऽऽस्त्वक्षु । झ. तच्चाऽऽवृत्तिं वि । अ. तच्च वृ ।

(चतुर्थे—द्विरात्रादिषु दशरात्रस्य विध्यन्तानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १२-१३)

चोदनासु त्वपूर्वत्वाल्लिङ्गेन धर्मनियमः स्यात्

॥ १२ ॥ प्राप्तिस्तु रात्रिशब्दसंबन्धात् ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

द्विरात्रादौ द्वादशाहप्रायणीयादिकः क्रमः ।

आद्यन्तौ वर्जयित्वा वा विशेषामावतोऽग्निमः ॥ ४ ॥

द्वादशाहे द्वितीयस्य द्विरात्रे प्रथमत्वतः ।

जागतस्यान्तरायाच्च विध्यन्तो दशरात्रगः ॥ ५ ॥

अहीनरूपस्य द्वादशाहस्य विद्वत्तयो द्विरात्रत्रिरात्रादयः । तेषु किं द्वादशाहस्य प्रथममहः प्रायणीयसंज्ञारम्य क्रमेण विध्यन्तः प्रवर्तते, किंवा प्रायणीयोदयनीयावाद्यन्तौ वर्जयित्वा तन्मध्यगस्य दशरात्रस्य विध्यन्तः प्रवर्तते, इति संशयः । 'ईदृशमहस्या-
देयम्, ईदृशं वर्जनीयम्, इति विशेषन्यायभक्ताभावादादित आरम्य प्रवर्तते । इति पूर्वः पक्षः ।

द्विरात्रप्रकरण एव मास्नायते—“यत्प्रथमतः द्वितीयम्, यद्वितीयं तत्तृतीयम्,” इति ।
अयमर्थः—‘यद्विरात्रस्य प्रथममहरनुष्ठेयम्, तद्वादशाहस्य द्वितीयम्’ इति । एवमुक्त-
रत्रापि योज्यम् । तदेतत्प्रायणीयवर्जने लिङ्गम् । तथा “जगतीमन्तर्गच्छति” इति जाग-
तस्याहोऽन्तराय आस्नायते । तच्चोदयनीयवर्जने लिङ्गम् । एवमादिभिलिङ्गैरुभयं वर्जयित्वाऽ-
वशिष्टस्य विध्यन्तो यत्र यावानपेक्षितः, तत्र तावान्प्रवर्तते— इत्यवगन्तव्यम् ।

(पञ्चमे-अग्नौ धूननाद्यर्थानां मन्त्राणामनियमेनोपादाना-

धिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वासु तु संख्यासु विकल्पः

स्यात्सर्वासामर्थवत्त्वात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

धूने वपने चाग्नौ सप्त चोक्ताश्चतुर्दश ॥

किमाद्यारम्भनियमः किंवाऽऽरम्भो निजेच्छया ॥ ६ ॥

१ ज. अ. 'द्वितः क्र०' । २ ज. अ. 'रात्रा०' । ३ ज. अ. 'गतस्य' । ४ ज. अ. 'निब-
माभा' । ५ ब. एवाऽऽग्रा । ६ क. 'तयोजयन्ति' इ । ख. च. 'न्तर्यमयति । ज. अ. 'न्तर्यति' ।
७ क. ख. ज. अ. अ. तच्च वर्जने । ८ ख. किमाज्यार० । ज. अ. 'किमप्यार०' ।

कपालवत्क्रमः प्राप्तः केचित्प्रकरणोचिताः ॥

व्यर्थाः स्युस्तेन मन्त्राणामारम्भोऽत्र विकल्पितः ॥ ७ ॥

अग्निचयेन मन्त्रा आधूननार्था वैपनार्थाश्च बहवः पठिताः । प्रयोगे तु तदेकदेशसंख्या-
विहिताः—“ सप्तभिराधुनोति, चतुर्दशभिर्वपति ” इति । तत्र प्रथमाधिकरणोक्तकपाल-
सामिधेन्यादिन्यायेन प्रथमपठितस्यैव मन्त्रस्योपक्रमः प्राप्नोति ।

तदयुक्तम् । कुतः—यथोक्तसंख्यातिरिक्तानां प्रकरणपठितमन्त्राणां वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
प्रकरणेन क्रमं बाधित्वा निजेच्छया प्रथमतो मध्यतोऽन्ततश्चोपक्रम्यविहितसंख्या पूरणीया ॥

(षष्ठे—विवृद्धस्तोमकेऽप्राकृतानां साम्नामागमाधिकरणे
सूत्राणि १९—२९)

स्तोमविवृद्धौ प्राकृतानामभ्यासेन संख्यापूरणमवि-
कारात्संख्यायां गुणशब्दत्वादन्वस्य चाश्रुतित्वात्
॥ १५ ॥ आगमेन वाऽभ्यासस्याश्रुतित्वात् ॥ १६ ॥
संख्यायाश्च पृथक्त्वनिवेशात् ॥ १७ ॥ पराकशब्द-
त्वात् ॥ १८ ॥ उक्ताविकाराच्च ॥ १९ ॥ अश्रुति-
त्वान्नेति चेत् ॥ २० ॥ स्यादर्थचोदितानां परिमा-
णशास्त्रम् ॥ २१ ॥ आवापवचनं चाभ्यासे नोप-
पद्यते ॥ २२ ॥ साम्नां चोत्पत्तिरामर्थ्यात् ॥ २३ ॥
धुर्येष्वपीति चेत् ॥ २४ ॥ नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ॥ २५ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

स्तोमवृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाऽग्रिमो यतः ॥

तत्कल्प्यमश्रुतं मैवं संख्याऽऽवापादिलिङ्गतः ॥ ८ ॥

विवृद्धस्तोमकः क्रतुरेवाम्नायते—“ एकविंशेनातिरात्रेण प्रजोऽकामं याजयेत्, त्रिण-
वेनोजस्कामम् । त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम् ” इति प्रकृतिगतेभ्यस्त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमेभ्यो
विवृद्धा एकविंशति—त्रिणव—त्रयस्त्रिंशस्तोमाः । तेषु किं प्राकृतानां साम्नामभ्यासाद्वृद्धिर्भ-

वति, किंवा सामान्तरागमात्, इति संशयः । अश्रुतस्य सामगानस्य कल्पयितुमशक्य-
त्वात्—अभ्यासाद्वृद्धिः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः । किं त्वेकविंशदिसंख्यापूरणाय कल्पयते ।
संख्या च द्रव्यगता भिन्नद्रव्यैरेव पृथक्ते, न त्वेकद्रव्यावृत्त्या । न हि—अष्टकत्वं एकं
घटमानीय ‘मद्गृहे सन्त्यष्टौ घटाः’ इति व्यवहरन्ति । ततैः स्तोमावयवैर्गता संख्या
तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति । स च भेदः सामान्तरागमे लिङ्गम् ।
“अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति” इत्यावापोद्देशेन देशविशेषविधिरपरं लिङ्गम् । सामान्तरागत्य-
र्थैश्चमन्यलिङ्गम् । तस्मात्—आगमेन वृद्धिः ॥

(सप्तमे—बहिष्पवमान ऋगागमाधिकरणे सूत्रम्—)

बहिष्पवमाने तु ऋगागमः सामैकत्वात् ॥ २६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

किं बहिष्पवपवर्मानर्थं साम्नर्चा वाऽभिपूरणम् ॥

साम्ना पूर्वोक्तितो भवन् सामैकत्वपरांश्च्युतेः ॥ ९ ॥

प्रकृतौ प्रातःसवने बहिष्पवमानस्याविवृद्धस्तोमैः । तस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वो-
क्तरीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते—

ब्रूमः—“एकं हि तत्र साम” इति बहिष्पवमानं प्रकृत्यं सामैकत्वमाज्ञायते ।
अतो न सामान्तरागमः संभवति । एवं तर्ह्यभ्यासेन संख्यापूरणमस्तु—इति न वैच्यम्,
परागबहिष्पवमानेन स्तुवन्ति” इति पराकशब्देनाभ्यासप्रतिषेधात् । तस्मात्—ऋगागमः ॥

(अष्टमे—सामिधेनीष्ववशिष्टानामागमेन संख्यापूरणाधि-

करणे—सूत्राणि २७—३३)

अभ्यासेन तु संख्यापूरणं सामिधेनीष्वभ्यासप्र-

कृतित्वात् ॥ २७ ॥ अविशेषान्नेति चेत् ॥ २८ ॥

स्यात्तद्धर्मत्वात्प्रकृतिवदभ्यस्येताऽऽसंख्यपूर-

णात् ॥ २९ ॥ यावदुक्तं वा कृतपरिमाणत्वात्

१ ख. “ता त्रिगताभिः” । २ ज. झ. ज. “ति कश्चिद्व्यवहरति । तं” । ३ ज. “तः
सोमात्रसाधनभूता ऋचः स्तो” । ४ ख. ज. झ. “वदव्यम” । ५ क. ख. “गमलि” । ६ ख. च.
ज. झ. “धिप” । ७ ख. ज. झ. “र्थवस्त्वम” । ८ क. ख. “मानेष्टौ सा” । ९ ज. झ. साम्नः किं
वर्च आगमः ॥ सा” । १० ज. झ. साम्नः । ११ क. “राज्यतः” । ख. “राकतः” । च. ज. “राकृतः” ।
ज. झ. “राकान्तः” । १२ क. ख. “मः” । स्तोमस्य वि” । १३ ज. झ. “कनतिया” । १४ ज. “त्य
यत्स्वरसा” । १५ शङ्खनीयम् । १६ ज. झ. “ऋच अवय” ।

॥ ३० ॥ अधिकानां च दर्शनात् ॥ ३१ ॥ न
कर्मस्वपीति चेत् ॥ ३२ ॥ न चोदितत्वात् ॥ ३३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ॥
आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासः प्रकृतित्वतः ॥ १० ॥
तत्राप्याद्यन्तयोर्भावत्पूर्त्यभ्यासो यथोक्ति वा ॥
अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥ ११ ॥
त्रित्वं न पूरणायोक्तमन्यथाऽप्यत्र पूरणात् ॥
विवक्षितमबाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥ १२ ॥

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधौय काम्यासु तद्वावृत्तिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्पवमान ऋगागमः, तथाऽत्रापि ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्तावृगन्तरागमेन तत्पूरणं न
कृतम् । किंतु तत्पूरणायाम्यासो विहितः—“त्रिःप्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमाम्” इति ।
अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यासपक्षेऽपि यावत्कृत्वोऽभ्यासे सत्येकविंश-
तिसंख्या पूर्यते, तावत्कृत्वः प्रथमोत्तमे अभ्यसनीये । कुतः—विहितस्य त्रिरभ्यासस्य
पूरणार्थत्वदर्शनात् ।

मैवम् । न हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम्, प्रथमाया द्विरभ्यासेनापि पञ्चदशसंख्यायाः
पूरणात् । अतो विवक्षितं त्रित्वम् । तथासति तदबाधाय प्रथमोत्तमे त्रिरभ्यस्य षण्णाम्-
चामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ॥

(नवमे—षोडशानां प्राकृतत्वाधिकरणे सूत्राणि ३४-४१)

षोडशिनो वैकृतत्वं तत्र कृत्स्नविधानात् ॥ ३४ ॥
प्रकृतौ चाभावदर्शनात् ॥ ३५ ॥ अयज्ञवचनाच्च ॥
॥ ३६ ॥ प्रकृतौ वा शिष्टत्वात् ॥ ३७ ॥ प्रकृति-
दर्शनाच्च ॥ ३८ ॥ आमन्त्रातं परिसंख्यार्थम् ॥ ३९ ॥

उक्तमभावदर्शनम् ॥ ४० ॥ गुणादयज्ञत्वम् ॥ ४१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्पोडश्युत्कर्षतोऽग्निमः ॥

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावसौ ॥ १३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“य एवं विद्वान्पोडशिनं गृह्णाति” इति । सोऽयं पोडशिग्रहो विकृतौ निविशते । कुतः—प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणादुत्कृष्ट्य-
माणत्वात् । “उत्तरेऽहन्दित्रात्रस्य गृह्यते, मध्यमेऽहन्दित्रात्रस्य” इति हि वाक्यम् ।
द्वित्रात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेशः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात्” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिभूतेऽ-
ग्निष्टोमे निविशते । न चात्र प्रकरणबाधः, अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन
ततोऽनन्यत्वात् । न च—एवं सति चोदकेनैव द्वित्रात्रादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं
व्यर्थम्—इति शङ्क्यम्, अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरेपेक्षायाम् वाक्योपपत्तेः ।
तस्मात्—प्रकृतौ निवेशः ॥

(दशमे—आग्रयणादेव षोडशिग्रहणाधिकरणे—सूत्रे ४२-४३)

तस्याऽऽग्रयणाद्ग्रहणम् ॥ ४२ ॥ उक्त्याच्च वचनात् ॥ ४३ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उक्त्याग्रयणतः स स्यात्केवलमाग्रयणाद्भुतः ॥

आद्य उक्तिद्वयादन्त्य उक्तयोर्ध्वत्वविधित्वतः ॥ १४ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्त्यपात्रादाग्रयणपात्राच्च ग्रहीतव्यः, “उक्त्याग्नि-
गृह्णाति षोडशिनम्” इत्येकं वाक्यम् । “आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम्” इति द्वितीयं
वाक्यम् ॥

अत्रोच्यते—आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः । कुतः—उक्त्यवाक्यस्योत्तरकालविधि-
परत्वात् । “तं परान्वमुक्त्याग्निगृह्णाति” ईत्यूर्ध्वकालवाचिनः पराकृशब्दस्य प्रयोगात् ।
अतो नोभयस्माद्ग्रहणम् ॥

१ क. ग्रहणस्य । २ क. अथाप्यग्निः । ज. झ. ज. अप्याग्निः । ३ ख. “संख्याकः” । ४
ज. “तोऽनन्यत्वा” । ५ ज. झ. शङ्कनीयम् । ६ क. इत्यपूर्वकाः । ७ ज. झ. ततो ।

(एकादशे-तृतीयसवन एव षोडशिग्रहणाधिकरणे सूत्राणि ४४-४८)

तृतीयसवने वचनात्स्यात् ॥ ४४ ॥ *अनभ्यासे

पराकृशब्दस्य तादर्थात् ॥ ४५ ॥ उक्थ्याविच्छे-

दवचनत्वात् ॥ ४६ ॥ आग्रयणाद्वा पराकृशब्दस्य

देशवाचित्वात्पुनराधेयवत् ॥ ४७ ॥ विच्छेदः

स्तोमसामान्यात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सवनेषु तृतीये वा स त्रयोक्त्या भवेत्त्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ॥ १५ ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिग्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः—सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रैकृत्याऽऽज्ञायते—“प्रातःसवने ग्राह्यः, माध्यंदिनसवने ग्राह्यः, तृतीयसवने ग्राह्यः, इति ।

नैतत् । सवनद्वयस्यार्थवादत्वेन तृतीयसवनस्योक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । “यत्प्रातःसवने—(गृह्णीयात्, वज्र उत्तरे सवने व्यतिरिच्येत, यन्माध्यंदिने मध्यतो वज्रं निहन्यात्”) इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः । “तृतीयसवने ग्राह्यः, न सर्वेषु सवनेषु गृह्णाति” इति प्रशंसापूर्वकं विहितम्—तस्मात्—तृतीयसवन एव षोडशिग्रहः ।

(द्वादशे—षोडशिग्रहस्य सस्तोत्रशस्त्रताधिकरणे सूत्राणि ४९-५२)

उक्थ्याग्निष्टोमसंयोगादस्तुतशस्त्रः स्यात्सति हि संस्था-

न्यत्वम् ॥ ४९ ॥ सस्तुतशस्त्रो वा तदङ्गत्वात् ॥ ५० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥ वचनात्संस्थान्यत्वम् ॥ ५२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अग्निष्टोमोक्थ्यसंबन्धी षोडश्यस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्तस्तत्तत्संस्थामर्वाधितुम् ॥ १६ ॥

* एतदादीनि चत्वारि सूत्राणि पूर्वाधिकरणशेषभूतानि । न त्वेतदधिकरणशेषाणि—इति शावरभाष्यतो व्यज्यते ।

१ ज. झ. प्रत्या° । २ ज. झ. ज. °नस्तावकत्वा° । ३ ज. झ. ज. °जपात° । ४ ज. झ. °भवस्थितम् ।

स्तोत्रं भवत्येकविंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

दृश्यते ह्यन्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ॥ १७ ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽज्ञायते—अग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयात्, अप्युक्थ्ये ग्राह्यः” इति । सोऽयमग्निष्टोमोऽवध्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिमहः स्तुतशस्त्रवर्जितो भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां ऋतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वं च बाध्येत, तैत्तिरीयसमाप्त्यभावात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“एकविंशं स्तोत्रं भवति प्रीतिष्ठायै हरिवच्छस्यते” इति षोडशिनि प्रत्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच—“ग्रहं वा गृहीत्वा, चमसं बोद्धीय स्तोत्रमुपाकरोति” इति ग्रहणचमसोन्नयनयोस्तत्र निमित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तं शक्यम् । तस्मात्—पूर्वसंस्थात्वहानिमन्यसंस्थात्वं चाभ्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं द्रष्टव्यम् ॥

(त्रयोदशे—अङ्गिरसां द्विरात्रे षोडशिनः परिसंख्याधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अभावादतिरात्रेषु गृह्यते ॥ ५३ ॥

अन्वयो वाऽनारभ्यविधानात् ॥ ५४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोडश्यप्राप्तः किं विधीयते ।

परिसंख्यायते वाऽऽद्यश्चोदकाच्छीघ्रबुद्धितः ॥ १८ ॥

अनारभ्य विधेः प्राप्ते परिसंख्याऽतिदेशतः ।

विकल्पोऽन्यद्विरात्रेषु प्रोक्तं वृत्तिकृतो मतम् ॥ १९ ॥

सन्ति बहवो द्विरात्राः । तेष्वङ्गिरसां द्विरात्रे श्रूयते—“वैखानसं पूर्वऽहन्ताम भवति, षोडश्युत्तरे” इति । सोऽयं षोडश्यप्राप्तः सन्निधीयते । न च चोदकाप्राप्तिः शङ्क्या, प्रत्यक्षवचनस्य शीघ्रप्रवृत्तेः । चोदको ह्यानुमानिकत्वेन विलम्बते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—मा मूचोदकः । अस्ति ह्यनारभ्याधीतं प्रत्यक्षं विध्यन्तरम्—उत्तरेऽहनि द्विरात्रस्य गृह्यते” इति । तेन सर्वेषु प्राप्तेः सन् ‘अङ्गिरसां द्विरात्र एव, नान्येषु द्विरात्रेषु इति परिसंख्यायते । ततः—अङ्गिरसां द्विरात्रेषु नियमेन षोडशी गृह्यते, तदतिरेकवतिरेकविकृतित्वेनातिदेशाद्विकल्प्यते । तदेतद्वृत्तिकारमतम् ।

१ क. ज. झ. अथाग्निं । च. ज. अप्यग्निं । २ क. अप्युक्थ्यो । ज. झ. अप्युक्ते । ३ क. ख. सोमां । ४ ज. झ. तत्र संव । ५ ख. च. ज. झ. ज. प्रतिष्ठित्यै । ६ ज. झ. किंचिदीयते । ७ ज. झ. ज. शङ्कनीया । ८ क. ख. च. विलम्बतः । ९ च. उत्तरेऽहो द्वि । १० क. रात्रादिषु नि ।

एतेदेवाधिकरणं माण्यकारमतेनाऽऽचरयति—

परिसंख्या पूर्वपक्षो न सा युक्ता त्रिदोषतः ॥

अप्राप्तस्यार्थवादेन विधेयः स न गम्यते ॥ २० ॥

वृत्तिकारस्य सिद्धान्तरूपा परिसंख्या, सैव माण्यकृन्मते पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—“ षोडश्युत्तरे ” इत्यथ विधिरेव न भवति, विधित्सितवैखानससाम-
वाक्यशेषत्वेनार्थवादत्वात् । अतः परिसंख्यात्वं दोषत्रयोपेतं नाऽऽत्र कल्प्यम् । प्राप्तस्य
विध्यर्थस्य परित्यागः । अप्राप्तस्य निषेधार्थस्य स्वीकारः । अन्यत्र प्राप्तबाधः । इति
दोषत्रयम् ।

(चतुर्दशे—नानाहीने षोडशिग्रहग्रहणाधिकरणे सूत्राणि ५५-५७)

चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यत इत्यभ्यासेन प्रती-

येत भोजनवत् ॥ ५५ ॥ अपि वा संख्यावच्चान्ना-

नाहीनेषु गृह्यते पक्षवदेकस्मिन्संख्यार्थभावात्

॥ ५६ ॥ भोजने तत्संख्यं स्यात् ॥ ५७ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं चतुर्थेष्वहीनस्य ग्रहो नानागतेषु वा ।

वीप्सैकवचनाभ्यां स्यादेकस्मिन्नेव स ग्रहः ॥ २१ ॥

चतुर्थाष्टमतापत्तेर्नानाहीनेषु स ग्रहः ।

जात्यैकवचनं वीप्सा न्यायप्राप्तानुवादिनी ॥ २२ ॥

षोडशिने प्रकृत्याऽऽमनन्ति—“चतुर्थे चतुर्थेऽहन्यहीनस्य गृह्यते” इति सोऽय-
मेकस्मिन्नेवार्हानि प्रथममारभ्य गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः । पुनरपि पञ्चममारभ्य
गणिते चतुर्थेऽहनि ग्राह्यः एवं सति वीप्सा चरितार्था भविष्यति । नानाहीनगतचर्चदिवस-
विवक्षायां ‘चतुर्थेऽहनि’ इत्येतावतैव तत्सिद्धेर्वीप्साऽनर्थिका । ‘अहीनस्य’ इत्येकवचनं तु
बहुषु नोपपन्नम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘एकाहीनपक्षे—चतुर्थे वाऽष्टमे वा’ इत्येवमुच्येत । एकवचनं तु नानाहीनपक्षे
जात्यभिप्रायम् । वीप्सा बहुप्रदेशगतचतुर्थेऽहिनस्य न्यायप्राप्तं बहुत्वमतुवदति । तस्मात्—
नानाहीनेषु चतुर्थे स ग्रहः ।

१ क. ज. झ. ज. तदेवा । २ क. ख. च. प्राप्तस्यैवानुवादेन । ज. ज. अप्राप्तस्यानुवादेन
३ ज. झ. समस्यते । ४ क. अ. संग्रहः । ५ क. अ संग्रहः । ६ अ. ‘वाहाने प्र’ । ७ क. ग्रहः । ८
क. ग्रहः । ९ क. ‘प्सा निरर्थि’ । १० क. ज. च. ज. झ. अ. संग्रहः ।

(पञ्चदशे—वर्णकद्वयविशिष्टेऽधिकरणे सूत्रम्—)

जगत्साम्नि सामाभावादृक्तः साम तदारख्यं स्यात् ॥ ५८ ॥

पञ्चदशाधिकरण (स्य विकृतौ ग्रहाणामाग्रयणाग्रतासाधकं प्रथमं वर्णक्रमारचयति—

प्रकृतौ विकृतौ वा स्याद्ब्रहेष्वाग्रयणाग्रता ॥

आद्यः प्रकरणादन्त्यो जगत्सामत्वसंभवात् ॥ २३ ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ यदि रथंतरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रायवाग्रान्ग्रहान्गृह्णीयात् । यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान् । यदि जगत्सामा, आग्रयणाग्रान् ” इति । अयमर्थः—“ माध्यंदिनसवने वृष्टस्तोत्रे रथंतरनामकं साम यस्य सोमयागस्य स सोमो रथंतरसामा । एवमितरत्रापि ’ इति । तत्र जगत्सामसोमे ग्रहाणामाग्रयणादित्वं प्रकरणपाठात्प्रकृतौ निविशते । इत्याद्यः पक्षः ॥

जगन्नामः सामः क्वाप्यभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य तु साम्नो विकृतिषु विषुवन्नामकेषु मुख्येऽहनि संभवाद्विकृतौ निविशते ॥

(जगत्साम्नो जगत्पृथुत्पन्नसामतासाधकं) द्वितीयवर्णक्रमारचयति—

बृहद्रथंतरैकं किं द्वयं वोत रथंतरम् ॥

यद्वा जगत्यामुत्पन्नं जगत्सामाग्रिमो भवेत् ॥ २४ ॥

ज्योतिष्टोमस्य तादृक्त्वादविकल्पाय तु द्वयम् ।

जगत्त्वं सर्वताऽत्रास्ति तदुक्तिव्यर्थता तदा ॥ २५ ॥

रथंतरं जगच्छब्दाद्विप्रकृष्टाऽत्र लक्षणा ।

जगत्पृथि स्थितं सामेत्येतत्स्यात्संनिकर्षतः ॥ २६ ॥

पूर्वोक्तोदाहृतवाक्ये “जगन्नामकं साम यस्य सोमस्यासौ जगत्सामा” इत्यत्र जगद्विशेषणेन विशेष्यमाणे साम्नि चतुर्धा संशयः । तत्र बृहद्रथंतरयोरन्यतरत्स्यात् । कुतः—“बृहता, रथंतरसाम्ना वा”, इति ज्योतिष्टोमस्यान्यन्तरसाध्यत्वावगमात् । जगच्छब्दश्च “गच्छति प्रवर्तते ज्योतिष्टोमोऽनेन” इति व्युत्पत्त्या तत्र संभवति । इति प्रथमः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । विकल्पप्रसङ्गात् । स चाष्टदोषग्रस्तः । तस्मात्—सामद्वयसमुच्चयोऽभ्युपेयः । उदाहृतो वाशब्दोऽपि चकारार्थे ज्ञेयः । जगच्छब्दश्च कृत्स्नवाची । कृत्स्नत्वं चात्रास्ति । एकस्यापि साम्नोऽपरित्यक्तत्वात् । इति द्वितीयः पक्षः ।

१ ज. झ. ज. °मके सो° । २ ज. झ. निवेद्यः । ३ च. जगन्नाम्ना । ज. झ. अ. जगन्नामकस्य । ४ ज. झ. °नस्यानुसा° । ५ ज. झ. निवेद्यते । ६ ख. ज. झ. विशिष्यमाणे । ७ ज. झ. तः—“रथंतरसाम्ना बृहत्साम्ना वा । ८ क. ज. अ. जगति । ख. झ. जगती । ९ ख. °भ्युपेतव्यः । ज. झ. अ. °भ्युपगन्तव्यः ।

एतदप्युक्तम् । “यदि जगत्सामा” इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यतरपक्षस्यै-
न्द्रवायवाम्रत्वशुक्राप्रत्वाभ्यामवरुद्धत्वेन परिशेषेण समुच्चयपक्षस्यैवाऽऽश्रयणीयत्वात्पुन-
स्तदुक्तिव्यर्था । वाशब्दश्च विकल्पे मुख्योऽत्र बाधयेत् । तस्मात्—रथंतरमेव स्यात् ।
तद्योनौ “ईशानस्य जगतः” इति जगच्छब्दश्रवणेन जगत्सामत्वसंभवात् । इति तृतीयः
पक्षः ।

तदप्युक्तम् । तत्र ह्यर्थपरं जगत्पदं शब्दपरत्वेनोपलक्ष्यते । तेन शब्देन च शब्दो-
पेतामृचमुपलक्ष्य तथा च तन्निष्ठं सामोपलक्षणीयम् । इति विप्रकर्षः । तस्मात्—जग-
त्यामुत्पन्नं साम इति चतुर्थः पक्षोऽभ्युपेयः । यद्यपि छन्दोवाचिना जगतीशब्देन
तद्युक्तामृचमुपलक्ष्यं सामोपलक्षणीयम् । तथाऽपि तत्संनिवृण्यते । यतो वैदिको जग-
च्छब्दो जगतीपर्यायः । तस्माच्चतुर्थः पक्षो राङ्गान्तः ॥

(षोडशे-गोसवे-उपवत्यग्रवत्योरभावाधिकरणे सूत्राणि १९-६१)

उभयसाम्नि नैमित्तिकं विकल्पेन समत्वात्स्यात्

॥ ५९ ॥ मुख्येन वा नियम्येत ॥ ६० ॥ निमि-

त्तविधाताद्वा क्रतुयुक्तस्य कर्म स्यात् ॥ ६१ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उपवत्यग्रवत्यौ स्तो गोसवे यदि वा नहि ॥

आद्ये विकल्प आहोस्विदुपवत्येव केवला ॥ २७ ॥

विकल्पौ द्विनिमित्तत्वाद्द्वयाघातः स्यात्समुच्चये ॥

रथंतरस्य मुख्यत्वादुपवत्येव युज्यते ॥ २८ ॥

एकैकस्य निमित्तत्वं प्रकृतावत्र तु द्वये ॥

मिलिते पृष्ठता तस्मान्निमित्तोऽभे न हि ॥ २९ ॥

गोसवादिषु क्रतुषु रथंतरपृष्ठवृहत्पृष्ठयोः समुच्चयो विहितः—“गोसव उभे कुर्यात्”
इत्यादिना । प्रकृतौ त्विदमाप्नातम्—“उपवती रथंतरपृष्ठस्य प्रतिपदं कुर्यात्, अग्रवती
वृहत्पृष्ठस्य” इति । ते इमे उपवत्यग्रवत्यावृचौ पृष्ठद्वयस्याङ्गभूते गोसवादिष्वतिदेशतः
प्राप्ते विकल्पे । कुतः—तन्निमित्तयोः पृष्ठयोर्द्विविधत्वात् । न च—अत्र समुच्चयः शङ्क्यः,

१ अ. °प्रसंगमात् । २ ज. झ. °भ्युपगन्तव्यः । ख. °भ्युपेतव्यः । ३ ज. झ. °क्ष्य तथा
सा° । ४ ज. झ. ततः । ५ ज. झ. °ते । जगच्छब्दश्च वैदिके जगतीप° । ६ ज. झ. °ल्पो हि
नि° । ७ क. °निमित्ते ते उ° । ८ च. °रवृ° । ९ ख. ज. झ. अ. उपवती° । १० च. विक°
ल्येते । ११ ज. झ. अ. शङ्कनीयः ।

अचोर्द्वयोः प्राथम्यस्य व्याहतत्वात् । तस्मात्—विकल्पः । इत्येकः पूर्वपक्षः ।

प्रथमश्रुतत्वेन रथंतरस्य मुख्यत्वादुपवर्तीमेव प्रतिपदं कुर्यात् । इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः ।

प्रकृतावेकैकं पृष्ठमितरनिरपेक्षमेव निमित्तम् । अत्र तु मिलितस्यैव पृष्ठत्वम् । तथासति
प्राकृतस्य निमित्तस्यात्राभावेन नैमित्तिके प्रतिपदावपि न स्तः ॥

(सप्तदशे—ऐन्द्रवायवस्य सर्वादावप्रतिकर्षाधिकरणे सूत्राणि ६२-६४)

ऐन्द्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात् ॥

॥ ६२ ॥ अपि वा धर्माविशेषात्तद्धर्माणां स्वस्थाने

प्रकरणादग्रत्वमुच्यते ॥ ६३ ॥ धारासंयोगाच्च ॥ ६४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

पुरोपांशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ॥

आद्योग्रस्त्वविधेर्मेवं धारार्युक्ताग्रतोक्तितः ॥ ३० ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ऐन्द्रवार्येवाग्रा ग्रहा गृह्यन्ते” इति । मन्त्रकाण्डविधिका-
ण्डयोग्रहाणामयं पाठक्रमः—“उपांशुग्रहः प्रथमः, अन्तर्यामिग्रहो द्वितीयः, ऐन्द्रवा-
यवग्रहस्तृतीयः, मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः” इत्यादि । तत्र—ऐन्द्रवायवस्याग्रत्वविधाना-
दुपांशुपूर्वमेव ग्रहणम् । इति पूर्वः पक्षः ।

नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य धाराग्रहापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये
“धारया गृह्णाति” इति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठक्रमो न बाध्यते । तस्मात्—
ऐन्द्रवार्यवः स्वस्यैव स्थाने ग्रहीतव्यः ॥

(अष्टादशे—कामसंयोगेऽप्यैन्द्रवायवस्याऽऽदावप्रतिकर्षाधिकरणे

सूत्रे ६५-६६)

कामसंयोगे तु वचनादादितः प्रतिकर्षः

स्यात् ॥ ६५ ॥ तद्देशानां वाऽग्रसंयोगात्त-

द्युक्तं कामशास्त्रं स्यान्नित्यसंयोगात् ॥ ६६ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

१ क. व्याहृतं । २ ज. झ. °वेकं । ३ क. उपांशोरुत्तरस्यैव स्थानं । ज. पुरोडाशोऽग्र-
स्व । ४ ज. झ. ज. °शुक्लोऽग्रः । ५ ज. °यवग्रहा । ६ ज. झ. तेषु । ७ क. ख. च. °मृ ।
घां । ८ झ. °यवस्तस्यै ।

सर्वादौ स्वस्य वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ॥

पुनर्विधेरादिमोऽन्त्यः कामायैतद्विधानतः ॥ ३१ ॥

ज्योतिष्टोम एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्गृहीयात्, यः कामयेत यथा-
पूर्वं प्रजाः कल्पेन ” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रभृतीनां ग्रहाणा-
मादौ स्यात् । कुतः—धाराग्रहादित्वस्य पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रताविधानात् ।
इति पूर्वः पक्षः ।

नात्र सर्वाग्रत्वं विधातुं शक्यम्, धाराग्रहाणां प्रकृतत्वात् । अतो यथाप्राप्ताग्रत्वेषे-
तानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽत्र विधीयत इति स्वस्थान एवायं ग्रहः ॥

(एकोनविंशे—आश्विनाग्रादीनां ग्रहाणां प्रतिकर्षाधिकरणे
सूत्राणि ६७—६९)

परेषु चाग्रशब्दः पूर्ववत्स्यात्तदादिषु ॥ ६७ ॥ प्रति-

कर्षो वा नित्यार्थेनाग्रस्य तदसंयोगात् ॥ ६८ ॥

प्रतिकर्षं च दर्शयति ॥ ६९ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

स्वस्थाने प्रतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ॥

स्थाने भवेत् तदग्रत्वात्प्राप्तेः स प्रतिकृष्यते ॥ ३२ ॥

तत्रैव श्रूयते—“ शुक्राग्रान्ग्रहान्गृहीयादभिचरतो मध्यग्रान्गृहीयादभिचर्यमाणस्य ”
इत्यादि । पूर्वन्यायेन च शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु तच्च ।
इति वैषम्यम् । तथासति विधीयमानाग्रत्वं पाठक्रमबाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्प्रतिकृष्यते ॥

(विंशे—आश्विनादीनां ग्रहाणामैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रति-
कर्षाधिकरणे सूत्राणि ७०—७२)

पुरस्तादैन्द्रवायवस्याग्रस्य कृतदेशत्वात् ॥ ७० ॥

तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ ७१ ॥ तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ७२ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

स सर्वादावैन्द्रवायवादौ वाऽत्राविशेषतः ॥

सर्वादावाश्रयादैन्द्रवायवादौ धृतेरपि ॥ ३३ ॥

स पूर्वोक्तः प्रतिकर्षः सर्वेषामुपाधादीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः—विशेषाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतग्रहत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वमुख्यम् ।

नैतदेवम् । प्राकृतान्धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राग्रत्वविधानात् । किंच “ धार-
येद्युस्तं, यं कामाय गृहीयुः । ऐन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य
शुक्रादेर्धारणानन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहणं विवक्षितार्थं लिङ्गम् । तस्मात्—ऐन्द्रवायवादौ
प्रतिकर्षः ॥

(एकविंशे—सादनस्यापि प्रतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७३-७४)

सादनं चापि शेषत्वात् ॥ ७३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ७४ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ॥

नै वैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशक्तेर्ग्रहान्तरम् ॥ ३४ ॥

सर्वत्र ग्रहा गृहीत्वा साधन्ते । तथासति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षः, तत्र सादन-
स्यापकर्षो न शङ्क्यः । कुतः—अश्रुतत्वात् । ‘ शुक्राग्रान् ’ इत्यग्रशब्देन यथा ग्रहण-
स्यापकर्षः श्रूयते, न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति । तस्मात्—नापकर्षः ॥

नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वमशक्तेरवगम्यते । न तु पूर्वग्रहमसादयित्वा ग्रहान्तरं
शक्यं ग्रहीतुम् । अतो ग्रहापकर्षं तच्छेषभूतसादनमप्यपकृष्यते ॥

(द्वाविंशे—प्रदानस्याप्रतिकर्षाधिकरणे सूत्रे ७५-७६)

प्रदानं चापि सादनवत् ॥ ७५ ॥ न वा

प्रधानत्वाच्छेषत्वात्सादनं तथा ॥ ७६ ॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति नै वा सादनवद्भवेत् ॥

प्रदानस्य तु मुख्यत्वान्नापकर्षोऽत्र युज्यते ॥ ३५ ॥

१ क. ज. झ. वाऽत्र वि° । २ क. °दौ श्रुते° । ३ ज. झ. प्रतिकर्षः । ४ अ. तन्मैवं ।
५ क. ज. झ. °शक्ते ग्रहा° । ६ ज. झ. अ. कामस्य ग्रहणस्या° । ७ ज. झ. अ. शङ्कनीयः ।
८ झ. °षत्वात् । तच्च शेषत्वं° । ९ अ. पूर्वं ग्र° । १० ज. झ. ग्रहणाप° । ११ ज. झ. न
चाऽऽसा° ।

पूर्वोक्तकाम्यानां ग्रहाणां ग्रहणापकर्षानुसारेण सादनस्य यथाऽपकर्षः, तद्वत्प्रदानस्यापि ।
इति चेत् ।

मैवम् । वैषम्यात् । सादनं हि ग्रहणशेषः, प्रदानं तु न तथा । प्रत्युत—ग्रहणमेव
प्रदानस्य शेषः । अत एव शेषानुसारेण न शेषिणोऽपकर्षो युक्तः ।

(त्रयोविंशे— { ज्यनीकायामैन्द्रवायवाग्रतोक्तेः } सूत्रे ७७—७८)

ज्यनीकायां न्यायोक्तेष्वाम्नानं गुणार्थं
स्यात् ॥ ७७ ॥ अपि वाऽहर्गणेष्वग्नि-
वत्समानविधानं स्यात् ॥ ७८ ॥

त्रयोविंशाधिकरणमारचयति—

ज्यनीकायामैन्द्रवायवशुक्राग्रानुवादता ।

परिसंख्या वाऽर्थवादो वा विधिर्वा नहि त्रयम् ॥ ६६ ॥

वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वाल्लक्षणापत्तिस्तथा ।

विधिराग्रयणाग्रत्व इवानैमित्तिको हि सः ॥ ६७ ॥

अस्ति द्वादशाहे ज्यनीका । “ऐन्द्रवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ दशमं चाहः, अथे-
तरेषां नवानामहामैन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्र-
वायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्, अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ शुक्राग्रम्,
अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इति । तत्र द्वादशाहगतेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु त्रिष्वहःसु क्रमेणैन्द्र-
वायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वाग्रयणाग्रत्वानि विहितानि । तैष्वाद्यं रथंतरनिमित्तम्, द्वितीयं बृहन्निमि-
त्तम् । एतच्च प्रकृतौ व्यवस्थितम् । उभयमत्र चोदकेन प्राप्तम् । तत्र चतुर्धा संशयः—
अनुवादो वा, परिसंख्या वा, अर्थवादो वा, विधिर्वा, इति । तत्र—‘प्राप्तत्वादनुवादः’
इति चेत् ।

न, वैयर्थ्यापत्तेः । तर्हि—गुणान्तरपरिसंख्याऽस्तु—इति चेत् ।

न । दोषत्रयापत्तेः ।—चतुर्थेऽहन्यप्राप्तस्याऽऽग्रयणाग्रत्वस्य प्रशंसार्थोऽयमर्थवादः—
इति चेत् ।

न । लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—आग्रयणाग्रत्वे यथा विधिः, तथेतरयोरपि
द्रष्टव्यः । न च—प्राप्तत्वादविधिः—इति वाच्यम्, अस्य विधेरनैमित्तिकत्वाम्युपगमात् ।

१ क. °हणे शे° । २ ज. झ. तेष्वाज्यं । ३ क. ज. झ. अ. उभयत्र । ४ च. तृतीयेऽह° ।
५ क. °शोरिति द्र° । ६ क. °निमित्तत्वाभ्यु° ।

रथंतरादिनिमित्तकयोरेव हि चोदकेन प्राप्तिः । प्रयोजनं द्वादशाहविकृतिषु यत्र कापि रथंतरनिमित्ताभावेऽप्यैन्द्रवायवाग्रत्वसिद्धिः ।

(चतुर्विधो—व्यूढद्वादशाहस्य समूढविकारत्वाधिकरणे सूत्राणि ७९-८२)

द्वादशाहस्य व्यूढसमूढत्वं पृष्ठवत्समानविधानं
स्यात् ॥ ७९ ॥ व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्समूढ-
विकारः ॥ ८० ॥ कामसंयोगात् ॥ ८१ ॥
तस्योभयथा प्रवृत्तिरैककर्म्यात् ॥ ८२ ॥

चतुर्विंशधिकरणमारचयति—

व्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा विकृतिः स्याद्वि पृष्ठवत् ।

विधिसाम्यादादिमोऽन्त्यो लिङ्गात्कामे विधेरपि ॥ ३८ ॥

द्विविधो हि द्वादशाहः समूढो व्यूढश्च । तत्र समूढः पूर्वमुदाहृतः । अथ व्यूढ उदा-
ह्रियते ।—“ऐन्द्रवायवाग्रौ प्रायणीयोदयनीयौ, अथेतेरेषां दशानामहामैन्द्रवायवाग्रं
प्रथममहः, अथ शुक्राग्रम्, अथ द्वे आग्रयणाग्रे । अथैन्द्रवायवाग्रम्, अथ द्वे शुक्राग्रे ।
अथाऽऽग्रयणाग्रम्, अथ द्वे ऐन्द्रवायवाग्रे” इति । तत्र समूढस्य तावत्प्रकृतित्वमविवादम्,
तद्व्यूढोऽपि—किं प्रकृतिः किंवा समूढस्य विकृतिः, इति संशयः । “प्रकृतिः” इति
तावत्प्रसम् । कुतः—विधिसामान्यात् । यथा समूढप्रकारः कत्वर्थो विहितः, तथा व्यूढ-
प्रकारोऽपि । न चात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति, येन तयोः प्रकृतिविकृतिभावो निश्चीयते । न
च—प्रकारद्वयस्य प्रकृतित्वमदृष्टचरम्, रथंतरबृहत्पृष्ठयोर्ग्योतिष्टोमप्रकारयोस्तद्दर्शनात् ।
इति पूर्वः पक्षः ।

व्यूढः समूढस्य विकृतिः । कुतः—लिङ्गदर्शनात् । “ऐन्द्रवायवस्य वा एतदायतनं
यच्चतुर्थमहः” इति व्यूढे श्रूयते । एतच्च विकृतित्वे सति भवति, नान्यथा । तथा-
हि—व्यूढे प्रायणीयोदयनीयव्यतिरिक्तेषु दशस्वहःसु यच्चतुर्थं तदाग्रयणाग्रत्वाच्चै-
न्द्रवायवायतनम् । समूढे तु तदहर्नवानामहान् मध्ये त्रिकादित्वाद्वैन्द्रवायवाग्रम् । तच्च
व्यूढस्य विकृतितायां चोदकेन प्राप्यमाणं विधिसिद्धाग्रयणाग्रस्तुतयेऽनूद्यते, इति
युक्तम् । किंच—“यः कामयेत बहु स्यां प्रजायेय” इति कामाय व्यूढो
विधीयते । तथा सति समूढवत्कत्वर्थे विध्यमावाद्रथंतरबृहत्पृष्ठवैषम्येण विकल्पितं प्रकृ-

१ ज. झ. व्यूढादुदा० । अ. व्यूढमुदा । २ ज. झ. साम्प्रात् । ३ क. निश्चीयते । ४ क.
ख. च. ०ति श्रू० । अ. ०ति व्यूढः श्रू० ।

तित्वं नास्ति । ततः—समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिः । अहर्गणेषु तयोरन्यतरस्याति-
देशः पूर्वपक्षिणः, समूहस्यैवातिदेशः सिद्धान्तः ।

(पञ्चविंशे—संवत्सरसत्रेऽनीकानां त्रिवृद्धयधिकरणे सूत्राणि ८३-८७)

एकादशिनवऽयनीका परिवृत्तिः स्यात्

॥ ८३ ॥ स्वस्थानविवृद्धिर्वाऽह्नामप्रत्यक्षसं-

ख्यत्वात् ॥ ८४ ॥ पृष्ठ्यावृत्तौ चाऽऽग्रय-

णस्य दर्शनाच्चयस्त्रिंशे परिवृत्तौ पुनरैन्द्रवा-

यवः स्यात् ॥ ८५ ॥ वचनात्परिवृत्तिरै-

कादशिनेषु ॥ ८६ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ८७ ॥

पञ्चविंशाधिकरणमारचयति—

दण्डाकलितवैत्सत्रेऽयनीकावृत्तिरिष्यते ।

स्वस्थानवृद्धिरथवा स्यादाद्योऽहर्विवक्षया ॥ ३९ ॥

न विवक्षा वाक्यभेदान्नवानिकैस्तु पूरणम् ।

एकैकवृद्ध्या न विना तेनैकैकं विवर्धते ॥ ४० ॥

अस्ति समूहस्य द्वादशाहस्य विकृतिर्गवामयनं संवत्सरसत्रम् । तत्र अयनीका
चोदकेन प्राप्ता । त्रीण्यनीकान्यग्राण्यैन्द्रवायवशुक्राग्रयणरूपाणि यस्यां क्रियायां सा
अयनीका । तथा च त्रिःपरिवृत्त्या द्वादशाहान्तयोः प्रायणीयोदयनीययोरहोर्मध्ये वर्त-
मानेषु दर्शस्वहःसु दशमव्यतिरिक्तानि नवसंख्याकान्यहानि पूरितानि । अतः संवत्सर-
सत्रेऽपि प्रायणीयोदयनीयमध्यवर्तीनि पूरयितव्यानि । तत्पूरणं च यथोक्तायास्त्रिःपरि-
वृत्त्या नवदिवसयुक्तायाऽयनीकायाः समूहावृत्तिमन्तरेण न सिध्यतीति साऽऽवृत्तिः
प्राप्ता । तस्यां च द्वैविध्यं विद्यते । यथा—दण्डस्याऽऽवृत्त्या भूमावार्कैलितव्यायामादि-
मध्यावसानभागैः सहितं कृत्स्नदण्डं पुनः पुनरावर्तयन्ति, न त्वेकैकं भागम् । तथा नवदि-
वसानामावृत्तिरित्येकः प्रकारः । यथा—अध्येतारः प्रपाठकमावर्तयितुकामा एकैकभागम-
सकृत्पठन्ति, तथा नवदिवससमूहवर्त्येकैकस्याहोऽसकृदनुष्ठानमित्यपरः प्रकारः । तत्राऽऽद्य-
स्तावत्प्राप्नोति । कुतः—अहःशब्दस्य विवक्षितत्वात् । “एन्द्रवायवाग्रं प्रथममहः ”

१ क. °कृतिरहर्गणः । त° । च. °कृतिष्वहर्ग° । २ अ. पूर्वपक्षिणः प्रयोजनम् । ३ च.
°वत्सूत्रे । ४ अ. °स्यादथोऽह° । ५ ज. समूहस्य । ६ ज. झ. अ. °प्तानि । त्री° । ७ ज. झ. अ.
°शाहस्याऽऽद्य° । ८ क. क. दशाहःसु । ९ ज. झ. अहःसं° । १० ज. झ. सकृदात्र° । ११ ज. झ.
अ. °कलयित° । १२ ज. झ. °वसम (मि) प्रेराव° ।

इत्युक्तोऽहः शब्दः “अथ शुक्राग्रम् । अथाऽऽग्रयणाग्रम्” इत्याद्यष्टसु वाक्येष्वनुषज्यते । यथोक्ताग्रत्वविशिष्टानामहं क्रमविशेषश्चाथब्देनियम्यते । तथा सति यैश्चैन्द्रवायवाग्रमेवाह-
नैरन्तर्येणासङ्गदावर्त्यते, तदानीम् “अथ शुक्राग्रमहः” इत्यादिकं बाध्यते । तस्मात्—
क्रमयुक्तानामग्रत्वविशेषोपेतानामहं नवानां चोदकप्राप्तानां तथैवानुष्ठाने सति पुनः पुन-
श्चोदकेन तथैव प्रोसिर्दण्डाकलितवदावृत्तिः । इति पूर्वः पक्षः ।

अहःशब्दो न विवक्षितः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ‘ऐन्द्रवायवाग्रं प्रथमं भवति, तच्चाहः’
इत्यहःसंघातनिवृत्तये वाक्यं भेत्तव्यं प्रसज्येत । अहःशब्दे त्वविवक्षिते सत्यष्टमिथशब्दे-
र्यथोक्ताग्रत्वानमिवाऽऽनन्तर्यं नियम्यते । तथासति द्वितीयपर्याये विहितस्याऽऽग्रयणाग्रत्व-
स्योपर्यैन्द्रवायवाग्रत्वं नानुष्ठातुं शक्यम् । तदनुष्ठानामावे च स्वस्थाननिवृद्धचैव प्रायणीयो-
दयनीयान्तरालपूर्तिर्भवति । पूरयितव्यमन्तरालं नवधा विभज्य प्रथमभागगतेष्वहःस्वैन्द्र-
वायवाग्रत्वम्, द्वितीयभागेषु शुक्राग्रत्वम्, इत्यनेन क्रमेणानुष्ठातव्यम्, सेयं स्वस्थाननि-
वृद्धिः । स्वस्यैन्द्रवायवाग्रत्वस्य स्थानं शुक्राग्रात्पूर्वभावित्वम् । तत्प्रकृतावेकस्मिन्नाह्नि
भवति । इह तु बहुष्वहःसु । इति तद्वृद्धिः ।

“न ज्यनीका चोदकास्ता प्रत्यक्षविहिता तु सा ।

तस्यामुक्तो विचारः स्यादिति वार्तिक ईरितम् ॥

(षड्विंशे-व्यूढे मन्त्राणां छन्दोव्यतिक्रमाधिकरणे सूत्रम्—)

छन्दोव्यतिक्रमाद्व्यूढे भक्षपवमानपरिधिकपालस्य

मन्त्राणां यथोत्पत्तिवचनमूहवत्स्यात् ॥ ८८ ॥

षड्विंशाधिकरणमारचयति—

व्यूढे भक्षदिमन्त्राणामर्थानां च व्यतिक्रमः ।

मन्त्राणामेव वाऽऽद्यः स्यादविशेषेण कीर्तनात् ॥ ४१ ॥

छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो नार्थानां तेन मन्त्रगाः ।

गायत्र्याद्या विपर्यास्या अर्थेषूक्तिः प्रशस्तये ॥ ४२ ॥

व्यूढे द्वादशाहे भक्षपवमानतदुभयपरिधिकपालानि चोदकप्राप्तानि । तत्र भक्षमन्त्रेषु
सवनत्रयगतेषु “ गायत्रच्छन्दसः, त्रिष्टुप्छन्दसः, जगतीछन्दसः ” इति श्रुतम् । तथा

१ ज. ‘नुयुज्य’ । २ क. ज. झ. यथैन्द्र° । ३ ज. झ. बाध्यते । ४ क. ‘ममुका’ ।
५ ज. प्राप्ते दण्डाकल्पित° । ६ क. ‘दकता प्र’ । ख. च. ज. झ. ज. ‘दकमाप्ता । ७ क.
वाचः । ८ च. प्रशस्यते । ९ ज. झ. रुढे । १० ज. झ. भक्ष्यमाणत्° । ११ क. ख. च. ज.
‘यवीछ’ ।

पवमानत्रयविवेषेण्वारोहमन्त्रेषु “गायत्रछन्दाः, त्रिष्टुप्छन्दाः, जगतीछन्दाः” इति श्रुतम् । तथा परिधिस्तावकेऽर्थवादे पठ्यते—“गायत्रो मध्यमः परिधिः, त्रैष्टुभो दक्षिणः, जागत उत्तरः” इति । तथा कपालविषयं वाक्यं पठ्यते—“अष्टाकपालः प्रातःसवनीयः, एकादशकपालो माध्यंदिनीयः द्वादशकपालस्तृतीयसवनिकः” इति । अत्राष्टत्वादिभिस्त्रिभिः संख्याभिर्गायत्र्यादिच्छन्दांसि तत्तदक्षरस्मृतिद्वारेणोपस्थाप्यन्ते । एवं स्थिते सति व्युत्प्रकरणे छन्दोव्यतिक्रमः पठ्यते—“छन्दांसि वा, अन्योन्यस्य लोकमभिध्यायन्—गायत्री त्रिष्टुभः, त्रिष्टुब्जगत्याः, जगती गायत्र्याः” इति । तत्र संशयः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमः, स भक्षपवमानपरिधिकपालरूपिणामर्थानामुभयविधमन्त्रगतच्छन्दोवाचिशब्दानां च कार्यः, किंवा तेषां शब्दानामेव, इति । तत्र ‘मन्त्रगतानामेव’ इति विशेषाश्रवणात्—‘सर्वत्र व्यतिक्रमः’ इत्याद्यः पक्षः । तेन गायत्रशब्दनिर्दिष्टः प्रातःसवनीयो भक्षत्रैष्टुभशब्दस्य माध्यंदिनीयभक्षस्य स्थाने, माध्यंदिनीयो जागतस्य स्थाने, जागतो गायत्रस्य प्रातःसवनिकस्य स्थाने । तथा बहिष्पवमानो माध्यंदिनसवने, माध्यंदिनपवमानस्तृतीयसवने, आर्षपवमानः प्रातःसवने । तथा मध्यमः स्थविष्ठः परिधिर्दक्षिणतः, अणीयान्द्राघीयात्तत्तरतः, अणिष्ठो ह्रस्विष्ठो मध्यतः । तथा—अष्टाकपालो माध्यंदिनसवने, एकादशकपालस्तृतीयसवने, द्वादशकपालः प्रातःसवने । सोऽयमर्थव्यतिक्रमो मन्त्रद्वयशब्देष्वप्येवं ध्येयः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“छन्दांसि वा” इति वाक्येऽर्थानां व्यतिक्रमो नोक्तः । अतो मन्त्रगैतानां गायत्र्यादिशब्दानामेव व्यतिक्रमः । यस्त्वर्थेषु गायत्र्यादिशब्दप्रयोगः, स प्रशंसार्थः । भक्षार्थानां मुख्यच्छन्दस्त्वाभावात् । इति रान्द्धान्तः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य

पञ्चमः पादः ॥ ५ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२६	७१४
सूत्राणि	८८	२००७

१ क. ख. च. ज. अ. “यत्रीछ” । २ क. ख. ज. झ. अ. “लस्तृतीय” । च. “लस्तृतीय-सवनीयः” इ । ३ ख. च. ज. झ. अ. “यः—सोऽयं छन्दोव्यतिक्रमो भ” । ४ झ. झ. “पिणां मन्यानां” । ५ ज. झ. “ने, स च तृतीयवनस्य स्थाने, सोऽपि प्रा” । ६ ज. झ. अ. “योजनीयम् (यः) । ७ ज. झ. “गतगा” । ८ ज. झ. अ. “यत्र्यादि” । ९ क. लक्षार्थानां । ख. लक्षणाार्थानां । च. अ. लक्ष्यार्थानां ।

(अथ षष्ठः पादः)

(प्रथमे—रथंतरादीनां साक्षां तृचे गानाधिकरणे सूत्रे १-२)

एकैर्चस्थानि यज्ञे स्युः स्वाध्यायवत्

॥ १ ॥ तृचे वा लिङ्गदर्शनात् ॥ २ ॥

षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सामैकस्यां तृचे वा स्यादाद्यः स्वाध्यायवद्भवेत् ।

वचनालिङ्गसंयुक्तात्स्तोत्रे साम तृचे भवेत् ॥ १ ॥

पवमानाज्यघृष्टादिस्तोत्रेषु यद्विहितं रथंतरवृहद्वैरूपादिसामाध्येतार एकस्यामृच्यधीयते, तत्किं स्तोत्रप्रयोगकालेऽप्येकस्यामृचि गेयं किंवा तृचे गेयम्, इति संशयः । अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद्यथाऽध्ययनमेकैस्यां गेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

“अष्टाक्षरेण प्रथमाया ऋचः प्रस्तौति व्यक्षरेणोत्तरयोः” इति तिसृष्वक्षु प्रस्तोत्रा गातव्यो भागो निरूप्यते । तदिदं तृचस्य लिङ्गम् । * “ऋक्सामोवाच मिथुनीसंभवाव” — इत्यादावृग्देवतासामदेवतयोः । संवादरूपेऽर्थवादे सामदेवतैकामृचं, द्वे ऋचौ, च प्रत्याख्याय तिस्र ऋचोऽङ्गी चकार । तदिदमपरं लिङ्गम् । ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपवृत्तितात् “एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयम्” इति वचनात्तृचे गातव्यम् ।

(द्वितीये—स्वर्हृक्शब्देन वीक्षणस्य कालार्थताधिकरणे सूत्रम्)

स्वर्हृशं प्रति वीक्षणं कालमात्रं परार्थत्वात् ॥ ३ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वर्हृक्शब्दे वीक्षणे च किं स्यादङ्गाङ्गिताऽथ वा ।

मीलनावधिताऽऽद्योऽस्तुं मिन्नवाक्येन तद्विधेः ॥ २ ॥

प्रतिशब्देनावधिर्हि द्योत्यो वाक्यं न भिद्यते ।

सत्येवं मीलनस्यापि विधिर्नोत्तरयोर्भवत् ॥ ३ ॥

* “ऋक्सामोवाच—‘मिथुनी संभवाव’ इति । सोऽब्रवीत्—‘न वै त्वममालमसि, जायात्वे वेदो मे महिमा’ इति । ते द्वे भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत्—‘न वै वां ममालम् । जायात्वे वेदो मे महिमा’ इति । तास्तिष्ठो भूत्वोचतुः । सोऽब्रवीत्—‘संभवाम’ इति” शाबरभाष्ये ।

१ च. ऋचे । २ च. ऋचे । ३ ज. झ. °दिस्मा° । ४ च. °कस्यामृचि साम्नः कृतम् । तथैकस्यागेव साम गे° । ५ च. °ति, अक्ष° । ६ क. ख. च. °क्सागे वाव मि° । ज. झ. क्सागे वां° । ७ ज. झ. °स्तुतिनवाक्येन तद्विधः । ८ ज. वाक्येन मि° । ९ ज. झ. °त्येव मीलन-स्यास्य वि° ।

अस्ति रथंतरसाम्नो योनौ—“अभि त्वा दूर”—इत्येतस्यामृचि स्वर्दकशब्दः
 “ईशानस्य जगतः स्वर्दशम्” इत्याज्ञातः । अस्ति चोद्गातुः कर्तृता तृचे, “रथंतरे
 प्रस्तुमाने संमीलयेत्, स्वर्दशं प्रति वीक्षेत” इति श्रुतेः । तत्र संशयः—किं स्वर्द-
 कशब्दोच्चारणवीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते, किंवा—विधीयमानसंमीलनावधित्वेन
 स्वर्दकशब्दोच्चारणं निर्दिश्यते, इति । तत्र संमीलनवाक्याद्वीक्षणवाक्यं भिन्नम् । ततो
 न मीलनावधित्वेनान्वयः संभवतीति । किंच—‘वीक्षेत’ इति लिङ्प्रत्ययोऽत्र विधायकः
 श्रूयते । ततः स्वर्दकशब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा तदङ्गम्, इत्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्यु-
 पेयः । तथासति स्वर्दकशब्दरहितयोरुत्तरयोर्ऋचोर्गाम्यमाने रथंतरे विहितसंमीलनावुद्वात्तिः
 फलिष्यति । इति पूर्वः पक्षः ।

“स्वर्दशं प्रति” इत्यनेन कर्मप्रवचनीयेन प्रतिशब्देन स्वर्दकशब्दोच्चारणस्य मीलन-
 कालावधित्वं द्योत्यते । न च—अत्र भिन्नं वाक्यम्, एकवाक्यत्वसंभवात् । तथा हि—
 निरोधपरिहाराय स्वत एव प्राप्तत्वादीक्षणं न विधेयम् । तथासति ‘आ स्वर्दकशब्दोच्चार-
 णासंमीलयेत्’ इत्येकं वाक्यं संपद्यते । एवं सत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलनविध्यभावः फलिष्यति ।
 इति राजान्तः ।

(तृतीये-गवामयनिके पृष्ठचषडहे बृहद्रथंतरयोर्विभागाधिकरणे सूत्रे ४-९)

पृष्ठचस्य युगपद्विधेरकाहवद्विसामत्वम् ॥ ४ ॥ विभक्ते

वा समस्तविधानात्तद्विभागे विप्रतिषिद्धम् ॥ ५ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

गवामयनिके पृष्ठचषडहे प्रत्यहं द्वयम् ।

बृहद्रथंतरं चोत मवेत्किंचित्क्वचिद्दिने ॥ ४ ॥

द्वेद्वगर्भवहुव्रीहेराद्योऽन्त्येऽपि समौ ह्यसौ ।

अन्योन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे पृष्ठचः षडह उत्पन्नः । तत्र षण्णामप्यह्नां क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपवैरा-
 जशाकरैरवतानि सामानि विहितानि । गवामयने तु विकृतिरूपा यः पृष्ठचः षडहः,
 तत्र श्रूयते—“पृष्ठचः षडहो बृहद्रथंतरसामा” इति । चोदकप्राप्तयोर्बृहद्रथंतरयोः

१ ज. झ. क्रतुतौ । २ ज. ‘रणवीक्ष्यसाधो’ । झ. ‘रणं वीक्ष्यसाम्नो’ । ३ क. ‘त्वेऽन्व’ ।
 ४ अ. वीक्षत इति लट्प्रत्ययः । ५ ख. ‘मानर’ । च. ‘माने रथंतरेऽपि वि’ । ६ ख. ‘हित
 सं’ । च. ‘हितस्य सं’ । ७ च. ज. झ. हि-विरो । अ. हि-निषेधः । ८ ज. झ. न च वि’ ।
 ९ क. पृष्ठचाः ष’ । ख. ज. झ. पृष्ठचः ष’ । १० ज. झ. त्रोट । अ. त्रोट । ११ क. समौ द्वि
 तौ । ज. झ. समा ह्यसौ । १२ क. ‘पोऽन्यः ष’ ।

पुनर्विधानाद्वैरूपादिनिवृत्तिः । ततः शिष्यमाणं बृहद्रथंतरसामद्वयं किं प्रत्यहं कर्तव्यम्, किंवा केषुचिदहःस बृहत्, केषुचिद्रथंतरम्, इति संशयः । बृहच्च रथंतरं च बृहद्रथंतरे, ते च सामनी यस्य, इति द्वंद्वगमिते बहुव्रीहावितरेतरयोगद्वन्द्वेन साम्नोः साहित्यं प्रतीयते । ततः प्रत्यहं सामद्वयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

ते सामनी यस्याह इत्यहो यद्यन्यपदार्थत्वम्, तदा भवदुक्तमेव स्यात् । इह तु षडहोऽन्यपदार्थः । तथासति षडहे द्वयोः साम्नोः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् । प्रकृतौ साम्नोरन्योन्यनिरपेक्षत्वादिहापिनिरपेक्षमेव साम चोदकेनोतिदिश्यते । तस्मात्—केषुचिदहःसु किञ्चित्साम । इति सिद्धान्तः ।

[(चतुर्थे—प्रायणीयोदयनीययो रैकादशिनानां विभागाधिकरणे

सूत्राणि ६—१२)

समासस्त्वैकादशिनेषु तत्प्रकृतित्वात् ॥ ६ ॥

विहारप्रतिषेधाच्च ॥ ७ ॥ श्रुतितो वा लोकव-

द्विभागः स्यात् ॥ ८ ॥ विहारप्रकृतित्वाच्च

॥ ९ ॥ विशये च तदासत्तेः ॥ १० ॥ त्रयस्तथेति

चेत् ॥ ११ ॥ न समत्वात्प्रयाजवत् ॥ १२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

स्युरैकादशिनाः किं प्रायणीयोदयनीययोः ।

प्रत्येकमखिलाः किंवा विभज्याः स्युस्तयोरपि ॥ ६ ॥

उद्देश्ययोः प्रधानत्वात्प्रत्येकं पशवोऽखिलाः ।

नोद्देश्यौ शतवज्रायः शिष्टस्वासत्तितोऽन्तिमे ॥ ७ ॥

द्वादशाहे श्रूयते—“एकादशिनान्प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोरालभेत्” इति । त एते पशव एकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्तव्याः, तथोदयनीयेऽपि सर्वे कर्तव्याः । कुत—प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात् । प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेर्युक्तत्वात् । इति पूर्वः पक्षः ।

वचनान्तरण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वादशाहाङ्गत्वे सिद्धं देशकाङ्क्षायां तान्यश्रुद्विष्य प्रायणीयोदयनीयौ देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वम्, कुतस्तरां प्राधान्यम्, कुतस्तमां पश्चाद्वृत्तिः । एवं सति यथा—“शतं देवदत्त-

१ अ. °योगेन सा° । २ ज. झ. प्रतिसा° । ३ क. च. °क्षत्वमे° । ४ ज. झ. नाप्यति । ५ ज. झ. सिद्धान्तः । ६ क. ख. च. ज. झ. °शिनः किं । ७ झ. °रमी । ८ अ. °धान्यम्बद्ध । ९ क. °रेणावि° । १० ज. झ. अ. °द्वे सति दे° ।

यज्ञदत्तयोर्विधीयताम् ' इत्यत्र देवदत्ते पञ्चाशद्विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशत् ' इति विभागः; तथा—' प्रायणीये पञ्च पशवः, उदयनीये षड्च ' इति विभागो युक्तः । यस्त्ववशिष्ट एकः पशुरन्तिमः, स प्रत्यासन्नत्वादन्तिमेऽहन्युदयनीये कर्तव्यः ॥

(षड्चमे-सर्वपृष्ठे देशविशेषव्यवस्थाधिकरणे सूत्रे १३—१४)

सर्वपृष्ठे पृष्ठशब्दाच्चेपां स्यादेकदेशत्वं पृष्ठस्य कृतदेशत्वात्

॥ १३ ॥ विधेस्तु विप्रकर्षः स्यात् ॥ १४ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा ॥

पृष्ठशब्दात्पृष्ठदेशे वचनात्तु व्यवस्थितिः ॥ ८ ॥

इदमास्नायते—“ विश्वजित्सर्वपृष्ठः ” इति । षडहे षट्स्वहःसु क्रमेण ' रथंतरं बृहद्वैरूपम् ' इत्यादिभिः षड्भिः सामभिः पृष्ठस्तोत्रं निष्पादितम् । तानि सर्वाणि पृष्ठ-सामानि यस्मिन्विश्वजिति सोऽयं सर्वपृष्ठः । तत्र माध्यंदिनपवमानमैत्रावरुणसाम्नोरन्तराल-रूपे पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठसामानि कार्याणि, किंवा यथावचनं देशव्यवस्था, इति संशयः । पृष्ठकार्यगमकेन पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे । (इति) प्राप्ते—

वचनेन देशविशेषो व्यवस्थाप्यते । वचनं चैवमास्नायते—“ पवमाने रथंतरं करोति, आर्भवे बृहत्, मध्य इतराणि—वैरूपं होतुः, पृष्ठं वैराजं ब्रह्मसाम, शाकरं मैत्रावरुण-साम, रैवतमच्छावोक्तसाम ” इति । वचनं हि न्यायाङ्गलीयः । तस्मात्—देशविशेषो व्यवस्थितः ॥

(षष्ठे-वैरूपवैराजसाम्नोः पृष्ठकार्ये निवेशाधिकरणे

सूत्राणि १९—२१)

वैरूपसामा क्रतुसंयोगाच्चिवृद्धदेकसामा स्यात् ॥ १५ ॥

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ १६ ॥ चिवृद्धदिति

चेत् ॥ १७ ॥ न प्रकृतावत्कृत्स्नसंयोगात् ॥ १८ ॥ विधि-

त्वान्नेति चेत् ॥ १९ ॥ स्याद्विशये तन्न्यायत्वा-

त्कर्माविभागात् ॥ २० ॥ प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

कात्स्न्यद्विरूपवैराजे उक्थ्यषोडशिनोरुत ॥

पृष्ठे स्यात्क्रतुसंयोगादाद्योऽन्त्यः पृष्ठलिङ्गतः ॥ ९ ॥

इदमाग्नायते—“ उक्थ्यो वैरूपसामा—एकविंशः, षोडशी वैराजसामा ” इति। तत्र—कृत्स्न उक्थ्ये वैरूपं साम, कृत्स्ने षोडशिनि वैराजं साम, ‘ वैरूपं साम यस्मिन्नुक्थ्ये क्रतौ, वैराजं साम यस्मिन्षोडशिनि क्रतौ ’ इत्येवं क्रतुसंबन्धप्रतीतिः ।

मैवम् । प्रकृतौ ‘ रथंतरसामा, बृहत्सामा ’ इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठस्तोत्रविषयत्वदर्शनादत्रापि तन्निर्देशेन पृष्ठलिङ्गेन पृष्ठकार्ये वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हति । क्रतुसंबन्धस्तयोः पृष्ठद्वारेणोपपद्यते ॥

(सप्तमे—त्रिवृति स्तोमगतसंख्याविकाराधिकरणे सूत्रे २२-२३)

त्रिवृति संख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः स्यात् ॥ २२ ॥

स्तोमस्य वा तल्लिङ्गत्वात् ॥ २३ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत्सर्वत्र स्तोम एव वा ॥

आद्यश्रैगुण्यवाचित्वादन्त्यः स्तोमेऽस्य रूढितः ॥ १० ॥

एवं श्रूयते—“ त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः ” इति । किं त्रिवृत्त्वमग्निष्टुति क्रतौ सर्वेषु साधनेषु संबध्यते, किंवा स्तोममात्रसंबन्धि तत् । ‘ त्रिवृद्रज्जुः ’ इत्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यवाचित्वदर्शनादत्रापि क्रतुसाधनेषु या या संख्या श्रूयते, सा सर्वा त्रिवृत्त्वेन विक्रियते इति प्राप्ते—

भूमः—यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयवप्रसिद्ध्या लोके त्रैगुण्यं ब्रूते । तथाऽपि वेदे रूढया स्तोमवाची । “ त्रिवृद्धिष्ण्वमानः ” इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामर्तुक्रमणेन स्तोमविषयमेव त्रिवृत्त्वम् ॥

(अष्टमे—उभयाम्नि बृहद्रथंतरयोः समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि २४-२६)

उभयसाम्नि विश्वजिद्विभागः स्यात्

१ क. पृष्ठये । २ क. पृष्ठ्यालि° । ३ ज. झ. °न्यस्वपृ° । ४ क. त्रिकत्वेन । ख. ज. झ. अ. त्रित्वेन । ५ च. इत्युक्त्या । ६ ख. च. ज. झ. स्तोत्रीयाणां । ७ ख. च. °नुक्रमेण स्तो° । ज. झ. °नुक्रमणतः स्तो° ।

॥ २४ ॥ पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात्

॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

संसवादौ द्वयोरेकं पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् ॥

एकं प्रकृतिवद्विश्वजिद्वदन्यत्र चेत्तरत् ॥ ११ ॥

वचनाद्विश्वजित्येते सामनी स्तोत्रयोर्द्वयोः ॥

नेहास्ति तत्पृष्ठ एव साहित्यं स्यात्पुनर्विधेः ॥ १२ ॥

इदमाम्नायते—“संसव उभे कुर्यात्” इति । * “अभिजितावेकाह उभे बृहद्रथंतरे कुर्यात्” इति । किमत्र बृहद्रथंतरयोरेकं पृष्ठस्तुतौ, इतरदन्यस्तुतौ स्यात्, किंवा समुच्चितमुभयं पृष्ठस्तुतौ, इति संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन्प्रयोग एकस्य पृष्ठ-त्वादन्यत्रापि तथात्वं युक्तम् । तथासत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्ठविश्वजिन्न्यायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

तादृग्वचनाभावेनोत्र विश्वजिद्वेषम्यात् । प्रकृतिवद्विकल्पे सति पुनर्विधानवैयर्थ्यात्समु-च्चयते । इति रान्द्रान्तः ॥

(नवमे-मध्वशनघृताशनयोः षडहान्तेऽनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे २७-२८)

पृष्ठे रसभोजनमावृत्ते संस्थिते त्रयस्त्रिं-

शोऽहनि स्यात्तदानन्तर्यात्प्रकृतिवत् ॥

॥ २७ ॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ २८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं तदन्ते मधुभोजनम् ॥

षडहान्तेऽथ वाऽऽद्यः स्यात्सोऽनिध्याद्वाक्यतोऽन्तिमः ॥ १३ ॥

पृष्ठयः षडहो द्विविधः—त्रयस्त्रिंशान्तः, त्रयस्त्रिंशादिश्चेति । द्वादशाहे—त्रिवृत् पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंशः, त्रिणवः, त्रयस्त्रिंशः, इत्येतैः स्तोमैर्युक्तान्यहानि षड्विहितानि । सोऽयं त्रयस्त्रिंशान्तः । क्वचिद्विकृतौ व्यत्यासेन त्रयस्त्रिंशादिस्त्रिवृदन्तः—“पृष्ठयः षडहस्त्रयस्त्रिंशारम्भणस्त्रिवृदुत्तमः कार्यः” इति । तत्र मधुभोजनं चोदकप्राप्तम् ।

* “अगचितावप्येकाहे” इति शाबरभाष्यपाठः ।

१ क. एकप्र° । ख. एव प्र° । ज. एवं प्र° । २ ख. च. वेतरत् । ३ ख. च. ज. झ. सामी द्वे स्तो° । ४ क. किं मन्त्रवृ° । ५ ज. °नाप्यत्र । ६ ख. वा यस्मात्सो° ७ ज. झ. भोजनं ।

तच्च प्रकृतौ (विहितम् ।) त्रयस्त्रिंशोऽहन्यनुष्ठितेऽनन्तरं कृतम्, इत्यत्रापि सांनिध्याच्च.
यस्त्रिंशान्ते कर्तव्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“संस्थिते पृष्ठये षडहे मध्वाशयेद्भूतं वा” इति वाक्येन प्रकृतौ षडहप्रयो-
गस्यान्ते मधुभोजनं विहितम् । त्रयस्त्रिंशसंनिधिस्तु मान्तर्रीयकः । अतोऽत्राऽपि षडहा-
वसाने कर्तव्यत्वाच्चिद्वत्संनिधौ तदनुष्ठानम् ॥

(दशमे— { षडहावृत्तावपि मध्वशनघृता- } सूत्रे २९-३०)
{ शनयोः सकृदनुष्ठानाधिकरणे }

अभ्यासे च तदभ्यासः कर्मणः पुनः प्रयोगात्

॥ २९॥ अन्ते वा कृतकालत्वात् ॥ ३० ॥

दशमाधिकरणमारचति—

अभ्यासे षडहे मुक्तिमभ्यस्येत्किं न वाऽग्रिमः ॥

स्तोत्रशस्त्रादिवन्मैवं संस्थिते तद्विधानतः ॥ १४ ॥

“*आवृत्तं पृष्ठमुपयन्ति” इति श्रूयते । तत्र षडहावृत्तौ यथा स्तोत्रादीन्यावर्तन्ते, तथा
मधुभोजनमपि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—संस्थिते षडहे भोजनं विधीयते । संस्था नाम पुनः षडहविशेषव्यापाराभावः ।
अतः षडहावृत्तेरन्ते मधुभोजनं सकृदेव कार्यम् ॥

(एकादशे—गवामयने मध्वशनघृताशनयोः प्रतिमासमावृत्त्य-
धिकरणे सूत्रम्)

आवृत्तिस्तु व्यवये कालभेदात्स्यात् ॥ ३१ ॥

एकाशाधिकरणमारचयति—

सर्वान्ते प्रतिमासं वा पृष्ठयान्ते मधुभोजनम् ॥

सर्वान्ते पूर्ववन्मैवं संस्थितानां पृथक्स्वतः ॥ १५ ॥

गवामयने श्रूयते—“चत्वारोऽभिप्लुताः षडहाः । पृष्ठयः षडहः संमासः सद्भि-
तीयः सतृतीयः सचतुर्थः सपञ्चमः ” इति । तत्र षडहपञ्चकरूपे मासेऽभ्यस्यमाने
पृष्ठयोऽप्यावर्तते । तथासति पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्तेषु पृष्ठयेषु सर्वेषु संमासेष्वन्ते मधुभोजनम् ।
इति प्राप्ते—

* “आवृत्तं पृष्ठयं षडहमुपयन्ति” इति शाबरभाष्ये पाठः ॥

१ ख. °तम्, इ° । ज. °तं च” इ° । २ ज. °हे मुक्तिमभ्यस्ये° । अ. °हे मुक्तिमभ्यस्ये° ।
३ क. °वृत्तौ म° । ४ ज. पृष्ठयान्ते । ५ ख. समासः । ६ ख. °पेण मा° । अ. °पे समा° । ७
८ क. अ. °मासेष्व° ।

ब्रूमः—प्रतिष्ठासं संस्थितानां पृष्ठ्यानां पृथक्त्वाद्भोजनमपि प्रतिष्ठासमावर्तनीयम् ।

(द्वादशे—द्वादशाहे सत्रिभिरपि मध्वशनाधिकरणे सूत्रे ३२-३३)

मधु न दीक्षिता ब्रह्मचारित्वात् ॥ ३२ ॥

प्राश्येत वा यज्ञार्थत्वात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

मध्वमक्षयं मक्ष्यते वा सत्रिभिर्ब्रह्मचारिणः ।

निषिद्धत्वादादिमोऽन्त्यः पुंस्कत्वर्थविभेदतः ॥ १६ ॥

सत्रात्मकद्वादशाहे पृष्ठ्यषडहे संस्थिते मध्वमक्षयम् । कुतः—सत्रिणां दीक्षितत्वेन ब्रह्मचारित्वात् । ब्रह्मचारिणां च मधुमांसप्रतिषेधात् । इति चेत् ।

मैवम् । तन्निषेधस्य पुमर्थत्वेन, भक्षणविधेः कत्वर्थत्वेन च विषयभेदात् । तस्मात्—सत्रिभिर्मक्षयम् ।

(त्रयोदशे—मानसस्य द्वादशाहाङ्गताधिकरणे सूत्राणि ३४—४४)

मानसमहरन्तरं स्याद्भेदव्यपदेशात् ॥ ३४ ॥

तेन च संस्तवात् ॥ ३५ ॥ अहरन्ताच्च परेण

चोदना ॥ ३६ ॥ पक्षे संख्या सहस्रवत् ॥ ३७ ॥

अहरङ्गं वांऽशुवच्चोदनाभावात् ॥ ३८ ॥ दशम-

विसर्गवचनाच्च ॥ ३९ ॥ दशमेऽहन्निति च तद्गुण-

शास्त्रात् ॥ ४० ॥ संख्यासामञ्जस्यात् ॥ ४१ ॥

पञ्चतिरेके चैकस्य भावात् ॥ ४२ ॥ स्तुतिव्यप-

देशमङ्गेन विप्रतिषिद्धं व्रतवत् ॥ ४३ ॥ वचनाद-

तदन्तत्वम् ॥ ४४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मानसं किमैहभिन्नमङ्गं वा दशमेऽहनि ।

भिन्नं स्तुत्यादिनाऽङ्गं तद्विसर्गोक्त्यादिभिर्मवेत् ॥ १७ ॥

द्वादशाहे मानसग्रहणं श्रूयते—“अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रसया प्रजापतेये त्वा जुष्टं गृह्णामीति मानसं प्राजापत्यं गृह्णाति” इति अयमर्थः—‘पृथिवी पात्रम्, समुद्रः सोमः, प्रजापतिर्देवता, एवंविशिष्टस्य ग्रहस्य ग्रहणे मनः साधनम्, तदिदं मानसम्, इति । एतच्च द्वादशभ्यो भिन्नमहस्त्रयोदशेऽहनि कर्तव्यो यागविशेषः । कुतः—स्तुत्यादिभ्यः । मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतिरेवमाधायते—“द्वादशाहस्य हृतरसानि च्छन्दांसि तानि मानसेनाप्यायन्ति” इति स्तुतिसाधनं च मानसं स्तोतव्याद्भिन्नं भवितुं युक्तम् । तथा व्यपदेशभेदोऽपि श्रूयते—“वाग्वै द्वादशाहः, मनोमानसम्” इति एवमाद्युपपत्तिभिर्भिन्नमहः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—दशमस्याहोऽङ्गं तैत्स्यात्, विसर्गोक्त्यादिभ्यः । “एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसम्” इति विसर्गोक्तिः । इयं च दशमाहङ्गत्वं गमयति । अहरन्तरत्वे द्वादशाहसमाख्या च विरुध्यते । अङ्गभूतेनापि मानसस्तुतिव्यपदेशभेदादिकमुपपद्यते । तस्मात्—अभेदः ।

(चतुर्दशे—सत्रस्य बहुकर्तृकत्वाधिकरणे सूत्राणि ४९—५०)

सत्रमेकः प्रकृतिवत् ॥ ४५ ॥ वचनात्तु बहूनां

स्यात् ॥ ४६ ॥ अपदेशः स्यादिति चेत् ॥ ४७ ॥

नैकव्यपदेशात् ॥ ४८ ॥ संनिर्वापं च दर्शयति

॥ ४९ ॥ बहूनामिति चैकस्मिन्विशेषवचनं

व्यर्थम् ॥ ५० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सत्रमेकः करोत्याहो बहवः प्रकृताविव ।

एकः कुर्यादिहोऽऽसीरन्निस्त्युक्त्या बहवो यताः ॥ १८ ॥

द्वादशाहादिसत्रस्य ज्योतिष्टोमः प्रकृतिः । तत्रैकैक्याचोदकेन सत्रेऽपि कर्त्रैक्ये प्राप्ते—

प्रत्यक्षवचनाद्बहवोऽभ्युपेयाः ।

(पञ्चदशे—सत्रे यजमानानामेवार्त्विक्त्वाधिकरणे सूत्राणि ५१—५८)

अन्ये स्युर्कृत्विजः प्रकृतिवत् ॥ ५१ ॥ अपि

१ क. मानसग्रहः । ख. च. मानसं ग्रहणं । ज. माननग्रहणं । २ ज. झ. तदयुक्तम् । ३ ज. झ. °देशः श्रू° । ४ ख. ज. झ. तस्मात् । ५ क. °हाराति° । ६ ज. झ. °त्र कार्यक्या° ।

वा यजमानाः स्युर्ऋत्विजामभिधानसंयोगात्तेषां
स्यायजमानत्वम् ॥ ५२ ॥ कर्तृसंस्कारो वच-
नादाधातृवदिति चेत् ॥ ५३ ॥ स्याद्विशये
तन्न्यायत्वात्प्रकृतिवत् ॥ ५४ ॥ स्वाम्यारूपाः
स्युर्गृहपतिवदिति चेत् ॥ ५५ ॥ न प्रसिद्धग्रह-
णत्वादसंयुक्तस्य तद्धर्मेण ॥ ५६ ॥ दीक्षितादी-
क्षितव्यपदेशश्च नोपपद्यतेऽर्थयोर्नित्यभावित्वात्
॥ ५७ ॥ अदक्षिणत्वाच्च ॥ ५८ ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विजोऽन्येऽत्र यदृभ्यः स्युस्त एवोत चोदकात् ।

अन्ये यद्वार एव स्युः प्रत्यक्षवचनादीभिः ॥ १९ ॥

अत्र सत्रे किं यजमानेभ्यो व्यतिरिक्तां ऋत्विजः कर्तव्याः, किंवा यजमाना एव-
त्विजः । ज्योतिष्टोमे यजमानादन्य ऋत्विजः । तद्विकृतित्वादिहापि चोदकादन्ये स्युः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ये यजमानास्त एव ऋत्विजः” इति प्रत्यक्षवचनात्, “अदक्षिणानि
सत्राणीत्याहुः” इति दक्षिणाराहित्यश्रवणात् “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं
दीक्षयति, तत उद्गातारम्” इत्यादिना ब्रह्मोद्गात्रादिसमारूपासंयोगदीक्षासंयोगयोरात्वि-
ज्ययाजमानद्योतकयोः प्रतिमानाच्च यजमाना एवत्विजः ।

(षोडशे—सत्राहीनयोर्विद्वेकाधिकरणे सूत्रे १९-६०)

द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यज-
मानबहुत्वेन च सत्रशब्दाभिसंयोगात् ॥ ५९ ॥

यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितप-
रिमाणत्वात् ॥ ६० ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

अहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्त्यस्ति वा नहि ।

आवृत्तिसाम्यादाद्यः स्यादिज्यासिभ्यां तयोर्भिदा ॥२०॥

अस्ति द्वादशाहस्याहीनत्वं सत्रत्वं च । तत्रैवं चिन्त्यते—किमहीनसत्रयोर्लक्ष्मभेदो नास्ति, उत—अस्ति, इति । तत्र—‘नास्ति’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—ज्योतिष्टोमावृत्तिरूपस्य समानत्वात् । यथा द्विरात्रादीनामेकादशरात्रान्तानामहीनानामावृत्तौ ज्योतिष्टोमस्वरूपम् । तथा त्रयोदशरात्रादीनां सत्राणाम् । इति श्रुते ।

ब्रूमः—“आसीरन्, उपेयुः” इति चोदनाद्वयं यजमानबहुत्वं च सत्रलक्षणम् । यजतिचोदना यजमानबहुत्वनियमाभावश्चाहीनलक्षणम् । वैदिकप्रयोगेषु तयोरव्यभिचारात् । इति शब्दान्तः ।

(सप्तदशे-पौण्डरीके सङ्कदेव दक्षिणादानाधिकरणे सूत्राणि ६१-६७)

अहीने दक्षिणाशास्त्रं गुणत्वात्प्रत्यहं कर्मभेदः स्यात्

॥ ६१ ॥ सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ६२ ॥ पृषदाज्य-

वद्वाऽह्नां गुणशास्त्रं स्यात् ॥ ६३ ॥ ज्यौतिष्टो-

म्यस्तु दक्षिणाः सर्वासामेककर्मत्वात्प्रकृतिवत्तस्मा-

न्नाऽऽसां विकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ द्वादशाहे वच-

नात्प्रत्यहं दक्षिणाभेदस्तत्प्रकृतित्वात्परेषु तासां

संख्याविकारः स्यात् ॥ ६५ ॥ परिक्रियाविभा-

गाद्वा समस्तस्य विकारः स्यात् ॥ ६६ ॥ भेदस्तु

गुणसंयोगात् ॥ ६७ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

अयुतादि प्रत्यहं स्यात्सङ्केद्वाऽङ्गचनुसारतः ।

आद्यो भवेत्प्रयोगोऽङ्गी तदैक्येन सङ्कद्भवेत् ।

अस्ति पौण्डरीकः । “पौण्डरीकेणैकादशरात्रेण स्वाराज्यकामो यजेत” इति तद्विधानात् तत्र श्रूयते—“अयुतं पुण्डरीके दद्यादैश्वरसहस्रमेकादशम्” इति । तत्र गवायुताश्वसहस्रे प्रत्यहं दातव्ये । कुतः—दक्षिणाया अङ्गत्वेन प्रतिप्रधानमावर्तनीयत्वात् । इति प्राप्ते—

१ क. ज. झ. ञ. ‘लक्ष्मभे’ । २ क. ‘कृत्कतुसा’ । च ‘कृद्वाऽप्यनुसा’ । ज. झ. ‘कृद्वाक्याना’ । ३ क. ‘दृश्वमेकादशसहस्रम्’ ।

द्रूमः—अहर्गणरूपस्य पौण्डरीकस्य प्रयोगो दक्षिणाङ्गं प्रत्यङ्गी । स चैकः ।
अतः—सकृदेव दानम् ॥

(अष्टादशे-पौण्डरीके सर्वासां दक्षिणानां विभज्य
नयनाधिकरणे सूत्राणि ६८-७१)
प्रत्यहं सर्वसंस्कारः प्रकृतिवत्सर्वासां सर्वशेषत्वात् ॥
॥ ६८ ॥ एकार्थत्वान्नेति चेत् ॥ ६९ ॥ स्यादु-
त्पत्तौ कालभेदात् ॥ ७० ॥ विभज्य तु संस्कार-
वचनाद्वादशाहवत् ॥ ७१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

सकृत्किं प्रत्यहं वाऽस्य नयनं तत्र चोत्तमे ॥
सर्वस्य वा विभक्तस्य सकृत्संस्कारसिद्धितः ॥ २२ ॥
प्रतिमाध्यंदिनं चोदकप्राप्तेः प्रत्यहं तदा ॥
सर्वं नेयं तदेकत्वाद्विभज्य द्वादशाहवत् ॥ २३ ॥

पौण्डरीके सकृदेव दातव्यं गवायुताश्वसहस्ररूपं दक्षिणाद्रव्यं यदस्ति, तस्य नयनादि-
संस्कारश्चोदकप्राप्तः । प्रकृतौ “माध्यंदिने सवने दक्षिणा नीयन्ते” इति । तद्विकृतित्वेन
नयनमिह सकृत्कार्यम्, किंवा प्रत्यहम्, इत्येकः संशयः । तयोरुत्तमे पक्षे प्रत्यहं किं
दक्षिणाद्रव्यस्य सर्वस्य नयनम्, किंवा दशस्वहःसु गवामेकैकसहस्रम्, एकादशेऽहि-
अश्वसहस्रम्, इति द्वितीयः संशयः । तत्र ‘सकृन्नयनम्’ इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—
तावतैव चिकीर्षितसंस्कारस्य सिद्धत्वात् । अथवा प्रतिमाध्यंदिनसवनं चोदकप्राप्तेः समान-
त्वात्प्रत्यहं नयनं कार्यम्, तदाऽपि गवायुताश्वसहस्ररूपस्य द्रव्यस्यैकदक्षिणारूपत्वात्सर्वं
नेयम् । इति पूर्वः पक्षः ।

विभज्य नेयम् । कुतः—द्वादशाहविकृतित्वात् । द्वादशाहे चान्वहं विभज्य नीतत्वात् ।
इति । रान्धान्तः ॥

(एकोनविंशे-मानवीषु पञ्चदशानामेव सामिधेनीत्वा-
धिकरणे सूत्राणि ७२-७५)
लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे सर्वत्र प्रत्ययः स्याल्लिङ्गस्य
सर्वगामित्वादाश्रयवत् ॥ ७२ ॥ यावदर्थं वाऽर्थशेष-

१ ख. दानमिति । २ अ. ‘प्राप्तः प्र’ । ३ क. निनयेत् । ४ ज. झ. ‘ति तद्विधा
(नम् । तद्विकृति)’ त्वेन । ५ ज. झ. प्रत्यक्षम् । ६ ज. झ. अ. कर्तव्यम् । ७ ज. झ. नीने)
यत्वात् ।

त्वादल्पेन परिमाणं स्यात्तस्मिंश्च लिङ्गसामर्थ्यम् ॥

॥ ७३ ॥ आग्नये कृत्स्नविधिः ॥ ७४ ॥ ऋजीषस्य

प्रधानत्वादहर्गणे सर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ७५ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

मनोऋचः सामिधेन्यः सर्वाः पञ्चदशैव वा ॥

अविशेषेण सर्वाः स्युः कार्याः पञ्चदशैव ताः ॥ २४ ॥

क्वचिद्विकृतिविशेषे श्रूयते—“मनोऋचः सामिधेन्यो भवन्ति” इति । तत्र विशेषाश्रवणादहो यावत्यो मनुसंबन्धिन्य ऋक्संहितायामाह्नाताः, ताः सर्वाः सामिधेन्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अग्निमिन्धनमासामृचां कार्यम् । तच्च प्रकृतौ पञ्चदशभिः सिद्धमित्यत्रापि चोदकवशात्पञ्चदशैवोपादेयाः ॥

(विंशे—वाससि मानोपावहरणयोरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वाससि मानोपावहरणे प्रकृतौ सोमस्य वचनात् ॥ ७६ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

उपावहरणं मानमपि क्वाप्युत वाससि ॥

क्वापि स्यात्प्रांशुतामावाद्द्वचनाद्वाससोमयम् ॥ २५ ॥

उद्योतिष्टोमे सोमस्योपावहरणं मानं च श्रुतम् । तदुभयं संपादनप्रयत्नेन विना स्वत एव लब्धेन केनापि साधनेन कार्यम् ॥

मैवम् । “वाससि मिनोति, वाससा चोपावहरति” इति वचनेन वाससो विहितत्वात् ॥

(एकविंशे—अहर्गणे वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे सूत्रम्)

तत्राहर्गणेऽर्थाद्वासः प्रकृतिः स्यात् ॥ ७७ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

नान्यद्वासोऽहर्गणे स्यात्स्याद्वा न स्यादनुक्तिः ॥

चोदकात्प्रत्यहं प्रातः कार्याद्वासोन्तरं भवेत् ॥ २६ ॥

द्वादशाहादावहर्गणे चोदकप्रासादेकस्मान्मानोपावहरणहेतोर्वासोऽन्यद्वासोऽनुक्तत्वाच्च-
संपाद्यम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रत्यहं सोमस्योपावहरणं चोदकेन प्राप्तम् । तच्चोपावहरणरूपं कार्यं वासो
भेदं विना न सिध्यति, हविर्धानशकटेऽवस्थिताद्वासोपनीतसोमात्कियन्तमपि सोमभागमे-
कैकस्याहः पर्याप्तं पृथक्कृत्योपावहर्तुं वासोन्तरं संपाद्यम् ॥

(द्वाविंशे—उपावहरणार्थमेव वासोन्तरोत्पादनाधिकरणे

सूत्रे ७८-७९)

मानं प्रत्युत्पादयेत्प्रकृतौ तेन दर्शनादुपावहरणस्य

॥७८॥ हरणे वा श्रुत्यसंयोगादर्थद्विकृतौ तेन॥७९॥

द्वाविंशाधिकरणमारचयति—

तर्त्तिकं माने हृतौ वाऽऽद्यः प्रकृतावेकतेक्षणात् ॥

अर्थात्तदैक्यं तत्रोक्त्या हृतौ स्यात्सार्थकत्वतः ॥ २७ ॥

यदेतद्वासोन्तरमहर्गणे संपाद्यम् । तर्त्तिकं मानकाले, उत—उपावहरणकाले,
इति संशयः । प्रकृतौ मानोपावहरणयोर्वैकल्यदर्शनादिहापि तदैक्यसिद्धये मानकाले
वासोन्तरं संपाद्यम् । इति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृतौ—येन सोमो मितः, तेनैवोपावहरणमर्थसिद्धम् । ‘ कियानेव सोमः शकटेऽव-
स्थापनीयः, कियानेवोपावहर्तव्यः ’ इति सोमद्वयाभावादर्थसिद्धस्य चैकस्य वाचनिकत्वा-
भावाच्च चोदकेनातिदेशोऽस्ति । अतोऽहर्गणे मानहेतोर्वाससः शकटेऽवस्थितत्वादुपावहरणे
वासोन्तरस्य सार्थकत्वात्तत्समये तत्संपाद्यम् ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्य षष्ठः पादः ॥ ६ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२२	७३६
सूत्राणि	७९	२०८६

(अथ सप्तमः पादः)

(प्रथमे-ज्योतिष्टोमे प्रत्यङ्गं हविर्भेदाधिकरणे सूत्रे १—२)

पशोरेकहविष्ट्वं समस्तचोदितत्वात् ॥ १ ॥ प्रत्यङ्गं

वा ग्रहवदङ्गानां पृथक्प्रकल्पनत्वात् ॥ २ ॥

सप्तमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरन्यता ॥

आद्यश्चोदनया भैवमवदानपृथक्त्वतः ॥ १ ॥

“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्ट्वं युक्तम् । कुतः—
अग्नीषोमेदेवतां प्रति द्रव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्पशुर्भवति ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“हृदयस्याग्नेऽवद्यति, अथ जिह्वायाः, अय वक्षसोऽवद्यति, दोष्णोरवद्यति,
पार्श्वयोरवद्यति” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगास्नायन्ते । अवदानं च हवि-
ष्ट्वप्रयोजकः संस्कारः । पुरोडाशादौ होतुमवदीयमानैत्वदर्शनात् । हविःशब्दश्च कर्मण्यु-
त्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कृतिचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंबन्धादुपपद्यते ।
तस्मात्—प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

(द्वितीये-पशोर्हृदयादिभिरेवाङ्गविशेषैर्यागानुष्ठानाधि-

करणे सूत्राणि ३-९)

हविर्भेदात्कर्मणोऽभ्यासः, तस्मात्तेभ्योऽवदानं स्यात्

॥ ३ ॥ आज्यभागवद्वा निर्देशात्परिसंख्या स्यात्

॥४॥तेषां वा द्वयवदानत्वं विवक्षन्नभिनिर्दिशेत्पशोः

पञ्चावदानत्वात् ॥ ५ ॥ अंसशिरोनूकसक्थिप्रति-

षेधश्च तदन्यपरिसंख्यानोऽनर्थकः स्यात्प्रदानत्वा-

त्तेषां निरवदानप्रतिषेधः स्यात् ॥६॥ अपि वा परि-

संख्या स्यादवदानीयशब्दत्वात् ॥ ७ ॥ अब्राह्मणे

च दर्शनात् ॥ ८ ॥ शृताशृतोपदेशाच्च

तेषामुत्सर्गवदयज्ञशेषत्वम् ॥ ९ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा यद्वैकादशभिर्यजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥ २ ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावादशृतोक्तेश्च सोचिता ॥ ३ ॥

प्रत्यङ्गहविर्भेदे स्थिते सति त्रेधा यागे संशयः । तत्र—अनिर्दिष्टविशेषण येन केनाप्यङ्गेन यागः कार्यः, तावतैव सिद्धत्वात् । इत्येकः पक्षः ।

चोदितपश्चङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वन्येषु चांसशिरःप्रभृतिषु समानम् । ततो हृदयादिवदंसादीनां हविर्भेदत्वाद्यागमन्तरेण दूयमानत्वलक्षणहविर्वापर्यवसानात्सर्वैरङ्गे-
यागः । इति द्वितीयः पक्षः ।

हृदयादिभिरेकादशभिरेवाङ्गेयागः कर्तव्यः । कुतः—अन्येषामंसादीनां परिसंख्यात-
त्वात् । चोदकेन सर्वेषामङ्गानामवदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु—
परिसंख्यायां ‘विधिः स्वार्थं जह्यात्, परार्थं कलेश्च, प्राप्तं बाधेत’ इति दोषत्रयं प्रसज्येत ।
प्रसज्यतां नाम । सति हि गत्यन्यन्तर एवां दोषत्वम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपम् ।
इति कृत्वा न दोषतां भेजन्ते । किंच “द्वयानि मांसान्यभिमृशन्ति शृतान्यशृतानि” इति
केषांचिन्मांसानामपक्त्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्मात्—अशृतत्वो-
क्तिरंसादिपरिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिप्रेत्यांसादिप्रतिषेधः श्रुत्या वर्णितः—‘नांसयो-
रवद्यति, न शिरसः’ इत्यादिना तस्मात्—एकादशभिरेव यागः ।

(तृतीये—ज्योतिष्टोमेऽनिज्याशेषैरुपङ्गैः स्विष्टकृद्धोमाधिकरणे

सूत्रे १०—११)

इज्याशेषास्स्विष्टकृदिज्येत प्रकृतिवत् ॥ १० ॥

उपङ्गैर्वा शरवद्विकारः स्यात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

१ ज. ‘द्वे हवि’ । २ क. ख. च. झ. अ. त्रिदोषः । ३ क. च. अ. ‘दशृतो’ । ख. ज. झ. ‘दहतो’ । ४ ज. ‘त्यङ्गह’ । झ. ‘त्यङ्गं च ह’ । ५ ज. झ. अ. कर्तव्यः । ६ ख. ‘दितः प’ । च. ‘दितं प’ । ७ क. ‘विष्टवाप’ । ८ ज. झ. नां सं । ९ क. ख. ननु । १० क. ख. ज. झ. अ. परार्थः । ११ झ. भजते । १२ क. ज. झ. अ. शृताशृतानि । १३ क. च. ‘त—शृत’ । ख. ‘त—अशृत’ । ज. झ. अ. ‘त—अशृत’ ।

इज्याशेषैरशेषैर्वा ऽयङ्गैः स्विष्टकृतो हुतिः ।

आद्यः प्रकृतिवन्मैवं पूर्वार्धेत्युक्तिशेषतः ॥ ४ ॥

पशौ श्रूयते—“अयङ्गैः स्विष्टकृतं यजति” इति । तत्र—इज्याध्यानिं हृदयाद्ये-
कादशाङ्गानां येः कैश्चिदयङ्गैरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृद्धोतव्यः । कुतः—प्रकृताविज्याशेषेण
पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वादत्रापि चोदकेन तथात्वात् । इति प्राप्ते—

हूमः—“दोष्णः पूर्वार्धादग्नये समवधति, गुदस्य मध्यतः, श्रोण्या जघनतः” इति
वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि त्रीण्यङ्गानि स्विष्टकृते समाम्नायन्ते । न च—
हृदयादिष्वपि गुदादीन्याम्नातानि इति शङ्क्यम्, तद्विशेषस्य कल्पसूत्रकारेण दर्शि-
तत्वात् । “हृदयं जिह्वा वक्षो यकृद्वृक्षौ सव्यं दोः, उभे पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिः, गुदं
तृतीयम्—इति दैवर्तावदानानि । दक्षिणोऽसः, सव्या श्रोणिः, गुदं तृतीयम्—इति
सोविष्टकृतानि” इति तस्मात्—अनिज्याशेषैरङ्गैः स्विष्टकृद्धोमः ।

(चतुर्थे अध्यूध्न्या इडाविकारताधिकरणे सूत्राणि १२-१६)

अध्यूध्नी तु होतुस्त्वङ्गवदिडाभक्षविकारः स्यात्

॥ १२ ॥ शेषे वा समवैति तस्मादथवन्नियमः

स्यात् ॥ १३ ॥ अशास्त्रत्वात् नैवं स्यात् ॥ १४ ॥

अपि वा दानमात्रं स्याद्भक्षशब्दानभिसंबन्धात्

॥ १५ ॥ दातुस्त्वविद्यमानत्वादिडाभक्षविकारः

स्यात्, शेषं प्रत्यविशिष्टत्वात् ॥ १६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

होतुर्नियम्यतेऽध्यूध्नी किंवेडां विकरोति सा ।

अनस्यिमिरिति प्राप्ता होतुः पक्षे नियम्यते ॥ ५ ॥

अनुवादाऽनस्थिवाक्यं प्रापिका परिशिष्टगीः ।

नाध्यूध्नी तत्र तेनेडा होतुर्विक्रियते तथा ॥ ६ ॥

१ च. अङ्गैः । २ क. च. “अयङ्गैः” । ३ क. ख. ज. “द्वेऽव” । च. “द्वयेव” । ४ झ.
तद्विशयस्य । ५ क. “क्षोपस्यय” । ख. “क्षो यकृद्वृक्षौ स” । च. ज. झ. “क्षोयकृद्वृक्षौ स” ।
ज. “क्षोयकृद्वृक्षौ स” । ६ क. ख. ज. उभये । ७ क. ख. ज. झ. तानि । ८ ख. तेनेता ।
९ ख. “विक्रियते तथा । ज. झ. ज. विक्रियते तथा ।

पशावेव श्रूयते—“अध्यध्नी होत्रे हरन्ति” इति । अध्यध्नी हृदयादिभ्योऽन्यदङ्गम् । तत्र-इयं होतुरेव नान्यस्य—इति नियम्यते । कुतः—पक्षे प्राप्तत्वात् । तथा हि—हृदयादीनिज्याशेषान्मक्षणार्थं पात्रे निक्षिप्यानिज्याशेषानपि तत्र क्षिपेत्, “अनस्थिभिः रिडां वर्षयन्ति” इति श्रवणात् । अस्मिन् मक्षणे प्रत्येकमृत्विजां विमज्जमाने सेयमध्यध्नी होतुः कदाचित्प्राप्नोति, कदाचिदन्यस्य, ततो नियन्तव्या । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“वर्षयन्ति” इति वर्तमानाभेदेनानस्थिवाक्यमनुवादः । प्राक्कं तु परिशिष्टवाक्यम् । तच्चैवमाज्ञायते—“अथ यद्यत्परिक्षिप्यते, तत्तत्समवैतधान्यामानयति हृदयं जिह्वा वक्षः”—इत्यारभ्य “वनिष्ठम्” इत्येतदन्तम् । न च—तस्मिन्वाक्येऽध्यध्नी पठिता । ततोऽप्राप्तत्वाद्विधीयमानया तथा होतुरिडाभागोऽन्यो बाध्यते । तत्रेयं वचनव्यक्तिः—“यद्धोत्रे हरन्ति, तदध्यध्नीम्” इति । तस्मात्—विकारः ॥

(पञ्चमे-वनिष्ठोर्भक्षविकारताधिकरणे सूत्रम्—)

अग्नीधश्च वनिष्ठुरध्यध्नीवत् ॥ १७ ॥

षष्ठमाधिकरणमारचयति—

वनिष्ठुरपि तद्वत्स्यात्प्राप्तिः प्रासनतो यदि ॥

इडासंस्कार एवायं मक्षो विक्रियते ततः ॥ ७ ॥

पशावेव श्रूयते—वनिष्ठमग्नीधे” इति । अध्यध्नीवद्वनिष्ठुरपि हृदयादिव्यतिरिक्तमङ्गम् । ततः—संशयपूर्वोत्तरपक्षास्तद्वद्योज्याः । अधिका शङ्का त्वेषा—“इडापात्रे हृदयादिप्रासनवाक्ये वनिष्ठुरपि पठितः । ततः पक्षे प्राप्त एव नियम्यते” इति ।

उपस्तरणादिवत्प्रासनमिडायाः संस्कार एव । न त्वेतावता वनिष्ठोर्भक्षत्वप्राप्तिरित्यप्रासविधेः पूर्ववद्विकारः । इत्युक्तशङ्कायामुत्तरम् ॥

(षष्ठे-मैत्रावरुणस्यापि शेषमक्षास्तित्वाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

अप्राकृतत्वान्मैत्रावरुणस्याभक्षत्वम् ॥ १८ ॥ स्याद्वा

होत्रध्वर्युविकारत्वात्तयोः कर्माभिसंबन्धात् ॥ १९ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र मक्षो नास्त्यस्ति वा नहि ॥

अप्राकृतत्वादध्वर्युहोत्रन्तर्भावतोऽस्ति सः ॥ ८ ॥

१ ज. झ. ज. हरति । २ ज. झ. “मानोऽनं” । ३ क. “वत्तं धां” । ख. “वत्तं धान्त्मा” । ज. झ. “वतधानामां” । अ. “वतमवं धां” । ४ ज. झ. प्राप्तवन्ति । अ. प्राप्तिरेवं नियं । ५ ज. झ. त्र्युक्तं शङ्कोत् । ६ क. भोन्ते भं । ज. झ. “भो नु भं” । ७ क. “होत्रेऽन्तं” ।

अत्र पशौ मैत्रावरुणनाम्न इडा मक्षो नास्ति । कुतः—प्रकृतौ मैत्रावरुणस्याभावेन
चोदकप्राप्त्यभावात् ।

मैवम् । “मैत्रावरुणः प्रेष्यति चान्वाह” इति प्रेषानुवचने तस्य विधीयते । तत्र
प्रेषकार्येणाध्वर्यावन्तर्भावः । अनुवचनकार्येण च होत्ररि । तस्मात्—अस्ति मक्षः ॥

(सप्तमे-मैत्रावरुणस्यैकमागताधिकरणे सूत्रे २०-२१)

द्विभागः स्याद्विकर्मत्वात् ॥ २० ॥ एकत्वाद्वैक-

भागः स्याद्भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ २१ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

द्विभाग एकमागो वा द्विभागः स्याद्विकर्मतः ॥

एकः पुंमैक्यतो नो चेद्वैषम्यं प्रकृतावपि ॥ २० ॥

स मैत्रावरुणः कर्मोपाधिना द्विभागः । इति चेत् ।

न । पुरुषैक्योपाधिना भागस्याप्येकत्वं स्यात् । अन्यथा प्रकृतावपि कर्मतारतम्यानु-
सारेणै भागतारतम्यं प्रसज्येत ॥

(अष्टमे-प्रतिप्रस्थातुर्मक्षामावाधिकरणे सूत्रे २२-२३)

प्रतिप्रस्थातुश्च वपाश्रपणात् ॥ २२ ॥ अभक्षो

वा कर्मभेदात्तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ २३ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति मक्षो नो वा वपामसौ ॥

पचत्यतोऽस्ति नो पक्ता वपा सर्वा हुता यतः ॥ १० ॥

अत्र पशौ प्रतिप्रस्थातुरिडाभक्षोऽस्ति । कुतः—अध्वर्युकर्मणो वपापाकस्य तेन कृत-
त्वात् ॥

मैवम् । भक्षयितुं वपाशेषस्याभावात् ॥

(नवमे-गृहमेधीयकेऽपूर्वाज्यमागविधानाधिकरणे सूत्राणि २४-३३)

विकृतौ प्राकृतस्य विधेग्रहणात्पुनः श्रुतिरन-

र्थिका स्यात् ॥ २४ ॥ अपि वाऽऽग्नेयवद्विशब्दत्वं
स्यात् ॥ २५ ॥ न वा शब्दपृथक्त्वात् ॥ २६ ॥
अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्स्यादर्थवादगुणाभावे वचना-
दविकारे तेषु हि तादर्थ्यं स्यादपूर्वत्वात् ॥ २७ ॥
प्रतिषेधः स्यादिति चेत् ॥ २८ ॥ नाश्रुतत्वात्
॥ २९ ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ ३० ॥ न तुल्य-
त्वात् ॥ ३१ ॥ तथा तद्ग्रहणे स्यात् ॥ ३२ ॥
अपूर्वतां तु दर्शयेद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

गृहमेधीयके त्वाज्यमागावित्यनुवादगीः ।
स चोदकविधिर्वाऽर्थवादो वाऽधिककर्म वा ॥ ११ ॥
परिसंख्योत संकोचश्चोदकान्यत्र वाऽत्र वा ।
अपूर्वो गृहमेधीयः स्याद्वाऽतो लुप्तचोदकम् ॥ १२ ॥
अनुवादः पुनः श्रुत्या द्वितीयः सार्थतावशात् ।
निर्वापवच्चोदकस्य लिङ्गत्वेन सहायकृत् ॥ १३ ॥
ओदनेनैव तत्सिद्धेरैष्टिकस्य प्रशंसनम् ।
विध्यकवाक्यता नास्ति तेनात्राङ्गान्तरे विधिः ॥ १४ ॥
प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य परिसंख्येतरस्य हि ।
चोदकस्य च संकोच इतराङ्गनिषेधतः ॥ १५ ॥
व्यापारैक्याच्चोदकस्य स्वार्थसंहरणं भवेत् ।
वैरूप्याच्च निरर्थत्वादपूर्वं कर्म युज्यते ॥ १६ ॥
आज्यमागेतिनाम्नोपकारवत्सिद्धेति स्मृतेरिह ।
नामताद्वि सभं तस्माल्लुप्यते तेन चोदकः ॥ १७ ॥

“ मरुद्भयो गृहमेधिभ्यः सर्वासिं दुग्धे सायमादने ” इति विहिते गृहमेधीये

१ ख. च. ज. झ. ज. अपूर्व । २ ख. च. ज. झ. ज. गृहमेधीयं । ३ ज. झ. सहाय-
यत् । ४ क. तः ॥ १५ ॥ स संकोचोऽपि नो युक्तः प्रत्यक्षाङ्गपरो विधिः । व्या० । ५ च. ज.
संग्रहणं । ६ च. “दनम्” इ० ।

श्रूयते—“आज्यभागौ यजति” इति तत्राष्टधा संशयः—चोदकप्राप्तयोरेवाऽऽज्यभागयो-
रिह पुनः श्रवणादनुवादोऽयम् । इत्याद्यः पक्षः ।

तथा सति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ततः सार्थकत्वाय चोदकैतद्वाक्ययोर्मिलितयोरत्राऽऽ-
ज्यभागविधायकत्वमभ्युपेतव्यम् । ओषधिद्रव्यनिर्वापादयो यथा प्रकृतिगताः सन्तो
विकृतावपि श्रूयमाणाश्चोदकस्य लिङ्गम्, तथाऽऽज्यभागवपि लिङ्गत्वेन सहायंकृतौ ततो
मिलितयोर्विधायकत्वम् । इति द्वितीयः पक्षः ।

गृहमेधीयविधिवாக्ये श्रुतस्यौदनस्यैवौषधिद्रव्यतया लिङ्गत्वसिद्धेर्नास्ति लिङ्गान्तरापेक्षा ।
तस्मात्—प्रकृताविष्टौ श्रुतत्वादाज्यभागकर्मण इह पुनः श्रवणमर्थवादत्वेन तत्प्रशंसा-
र्थम् । इति तृतीयः पक्षः ।

भिन्नप्रकरणे श्रुतस्य विध्येकवाक्यत्वायोगादर्थवादत्वमयुक्तम् । ततः—चोदकप्राप्ता-
दाज्यभागादिकर्मणोऽधिकमाज्यभागरूपमङ्गान्तरं विधीयते । इति चतुर्थः पक्षः ।

ऐष्टिकयोराज्यभागयोरिह प्रत्यभिज्ञानान्नाङ्गान्तरं युक्तम् । तस्मात्—आज्यभाग-
व्यतिरिक्तस्य प्रयाजाद्यङ्गस्य परिसंख्यानार्थमिदमाज्यभागवचनम् । इति पञ्चमः पक्षः ।

आज्यभागवाक्येन तद्विधिरूपः स्वार्थस्त्यज्येत, प्रयाजादिरूपनिर्धेयोऽन्यार्थः परि-
गृह्येत, चोदकप्राप्तं च प्रयाजाद्यनुष्ठानं बाध्येत, इति दोषत्रयप्रसङ्गात् परिसंख्या युक्ता ।
तेन प्रत्यक्षरूपादस्मादाज्यभागवाक्यादानुमानिकं चोदकवाक्यमाज्यभागव्यतिरिक्तप्रया-
जाद्यङ्गेषु संकोचनीयम् । इति षष्ठः पक्षः ।

यदि चोदकस्य प्रत्यङ्गं पृथग्व्यापाराः स्युः, तदा प्रयाजाद्यङ्गोचरैर्व्यापारैस्तेषामति-
देशः सिध्यति । आज्यभागगोचरस्यानेन प्रत्यक्षविधिना बाधितत्वात् चोदकेनाऽऽज्यभागा-
तिदेशः, इत्येवं संकोचो वर्णयितुं शक्यते । इह तु ‘शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभा-
वात्’ इति न्यायेनैक एव चोदकस्य व्यापारः । तथा सति—‘युगपदतिदेशोऽनतिदेशश्च
विरुद्धधर्मः प्रसज्येत । तस्मात्—प्रयाजाद्यङ्गेषु संकोचो न युक्तः । तेन चोदकोऽत्राऽऽ-
ज्यभागकर्मणि संकोचनीयः । न च—उक्तदोषापात्तिः, अस्य संकोचस्योपसंहाररूपत्वात् ।
आज्यभागयोरेव शक्तेश्चोदकः । तज्ज्ञानं शक्तिज्ञानमुपसंहारः । तथा सत्याज्यभागाति-
देशे व्यापृतस्य चोदकस्य को नामातिदेशनिवृत्तिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गः । तत्राऽऽज्यभागक-
र्मणि चोदकावस्थापनम् । इति सप्तमः पक्षः ।

१ ख. ज. झ. °त् । सा° । २ ज. झ. °यभूतौ । ३ ज. झ. °मेघवि° । ४ °न्तरमिह
वि° । ५ क. °धो व्यर्थः । ज. झ. °धोऽन्योऽर्थः । ६ च. °कप्राप्तस्य । ७ क. ख. ज. °नाति ।
८ ज. झ. °धर्मत्वं प्र° । ९ क. च. °कस्य चोदकस्य ज्ञानं श° । ज. झ. °कस्य चोदकः ।
तज्ज्ञानं श° ।

“ पुरोडाशं चतुर्धा करोति ” “ आग्नेयं चतुर्धा करोति ” इत्यनयोरुभयोरपि प्रत्यक्षवचनत्वेन सरूपत्वादत्रोपसंहारः । इह तु प्रत्यक्षपरोक्षयोर्विचनचोदकयोर्विरूपत्वान्नासौ युक्तः । किंच प्रत्यक्षवचनेनैवाऽऽज्यभागविधिसिद्धेश्चोदककल्पना निरर्थिका । तस्मात्—उपसंहारो न युक्तः । तस्मात्—अपूर्वो गृहमेधीयो न चोदकेनान्याङ्गानि गृह्णाति । इतिकर्तव्यता-काङ्क्षा तु प्रत्यक्षवचनेनैव पूर्यते । एवं सत्युक्तदोषत्रयाभावाद्दृष्टमः पक्षोऽभ्युपेयः । ननु सामिहिष्यामिष्टौ प्रत्यक्षवचनविहितैरामनहोमैः सह चोदकातिदिष्टानामनुयाजानां समुच्चयोऽङ्गीकृतः, तद्वदत्रापि विधीयमानयोरऽज्यभागयोश्चोदकप्रोत्सपयाजाद्यङ्गैः सर्वैः सह समुच्चयोऽस्तु । न, वैषम्यात् । प्रकृतावाज्यभागयोरुपकारः क्लृप्तः, सोऽत्र नामसाम्येन स्मार्यते । तत्र क्लृप्तोपकारैरनुयाजाद्यङ्गैश्चोदकेन सहसोऽतिदिष्टैः संर्यते । ततो विधिवैयर्थ्यप-सिंहारायाऽऽमनहोमेषूपकारे क्लृप्ते सति पश्चात्प्रवर्तमानः प्रयोगवचनः समुचित्यानुष्ठापयति ततो वैषम्यात्क्लृप्तोपकाराज्यभागविधायकेनानेन प्रत्यक्षवचनेन गृहमेधीये चोदको लुप्यते । तस्मात्—अविकृतिरूपं साङ्गमपूर्वं कर्मात्र विधीयते । इति रान्द्रान्तः ॥

(दशमे-गृहमेधीये स्विष्टकृदाद्यनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

ततोऽपि यावदुक्तं स्यात् ॥ ३४ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

तत्रान्यदङ्गं नो कार्यं कार्यं वाऽन्यानपेक्षणात् ॥

न कार्यं विहितत्वेन कार्यं स्विष्टकृदादिकम् ॥ १८ ॥

तत्र गृहमेधीय आज्यमागाम्यमेव निराकाङ्क्षत्वादन्यस्विष्टकृदादिकं न कार्यम् । इति चेत् ।

न । आज्यभागवद्विहितत्वात् । “ अग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ” इति, “ इडासुप-ह्वयते ” इति विहितम् । तस्मात्—यावदुक्तं कार्यम् ॥

(एकादशे-गृहमेधीये प्राशिन्नादिमक्षणाभावाधिकरणे

सूत्राणि ३५—३७)

स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणत्वात् ॥ ३५ ॥

अप्रतिषेधो वा दर्शनादिडायां स्यात् ॥ ३६ ॥

१ ख. “चनैराज्य” । २ ज. झ. “वाद्यमष्ट” । ३ ज. झ. “प्रातैः प्र” ४ क. “सा” । निदिष्टैः । ५ ख. “मान” । ज. झ. “मानः स” । ६ अ. झ. सिद्धान्तः । ७ क. ख. च. ज. “त्वादिडास्विष्ट” ।

प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनात् ॥ ३७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव परिसंख्यात्वे प्राशिन्नाद्यस्ति वा न वा ॥

अस्तीडादर्शनान्मैवं तदुक्त्याऽत्रास्ति नेतरत् ॥ १९ ॥

गृहमेधीये स्विष्टकृदाज्यभागेष्वष्टधा संशयं हृदि निधाय परिसंख्यार्थं पञ्चमं पक्ष-
मभ्युपेत्यैकं कृत्वाचिन्ता । तत्र प्राशिन्नादिभक्षणं न परिसंख्यातं तदस्ति । कुतः—भक्षणा-
र्थस्येडोपह्वानस्य तत्र दर्शनात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अत्र गृहमेधीये तदिडाभक्षणं वचनबलेनास्तु । स्विष्टकृदाज्यप्रापितस्य परिसं-
ख्यातस्य वचनेन निवारितत्वादितरत्प्राशिन्नादिभक्षणं परिसंख्यातत्वान्नास्ति ॥

द्वादशे—प्रायणीयातिथ्ययोः शंखिडान्ततानियमाधिकरणे

सूत्रे ३८—३९)

शंखिडान्तत्वे विकल्पः स्यात्परेषु पत्न्यनुयाजप्रति-
षेधोऽनर्थकः स्यात् ॥ ३८ ॥ नित्यानुवादो वा
कर्मणः स्यादशब्दत्वात् ॥ ३९ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शंखिडान्तयोः ॥

नियमो वा विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्यया ॥ २० ॥

शंखिडान्तत्ववाक्याच्च नियमो विधिमात्रतः ॥

नित्यानुवादो नञ्वाक्यं दोषबाहुल्यमन्यथा ॥ २१ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ शंखन्ता प्रायणीया संतिष्ठते, न पत्नीः संयाजयन्ति ।
इडान्ता आतिथ्याः संतिष्ठन्ते, नागुयानान्यजति ” इति । प्रकृतौ यदा “ तच्छं-
योः ”—इति मन्त्रं जपति, तदानीमध्वर्युः परिधीनमौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्र-
कारः—“ अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति ” इति । ततो हविःशे-
षेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्ति, इति क्रमः । तथा—प्रधानेयागनारिष्टहोमप्राशि-
न्नादिभक्षणेद्वाभक्षणागुयाजसूक्तावाकशंयुवाकाः, इत्यधस्तनः प्रयोगक्रमः । पत्नीसंया-

१ ख. च. 'क्त्याऽऽत्रास्तु ने' । ज. 'क्त्या त्वत्र ने' । २ क. 'पेत्य द्वयं' । अ. 'पेत्यैवं
कृ' । ३ ज. झ. 'न्ताऽऽवतारिता । त' । ४ ज. झ. 'तं किं तं' । ख. 'तं तद्वद' । ५ ज. झ.
अ. 'ख्यानस्य' । ६ ज. 'न्ततः ॥ नि' । ७ ख. ज. झ. नियमे । झ. नित्यमेवावि' । ८ क.
ख. ज. 'न्ताऽऽसिध्या संतिष्ठते, ना' । ९ 'नपाठाना' ।

जानामुपरि फलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते विकृ-
तिरूपायाः प्रायणीयेष्टेः शंयुवाकान्तत्वम्, आतिथ्येष्टेरिडामक्षणान्तत्वं च विकल्पितं स्यात्
कुतः—निषेधविधिवक्तव्याभ्यां प्रकरणद्वयप्रतीतिः । तथा हि—शंय्वन्तत्वेडान्तत्वविधिनैवोपरि-
तनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्थम् । पत्नीसंयाजानुयाजव्यतिरिक्ते
नास्ति निषेधः—इति परिसंख्या । तेन प्रकृतिवद्यथाप्राप्तं कपालोद्वासनान्तत्वमनयोरिष्टयोः
प्रतीयते । विधिवक्तव्येन च शंय्विडान्तत्वम् । तेन ब्रीहियवद्विकल्पः । इति प्राप्ते—

नूमः—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः । शंय्वन्तत्वमिडान्तत्वं च तयोः प्रतिनियतम् ।
पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञ्पदयुक्तमपरितनं प्रतिषेधवक्तव्यं नित्यानुवादः
सन्नर्थवादः । पत्नीसंयाजाद्यकरणाल्लाघवं भवतीति । अन्यथा बहवो दोषाः प्रसज्येरन् ।
विकल्पे * तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः, परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः । विधिपरिसंख्याभ्यां
वाक्यभेदोऽपरो दोषः । ततः—शंय्विडान्तत्वं नियतम् ॥

(त्रयोदशे—प्रायणीयातिथ्ययोः पूर्वाभ्यामेव शंय्विडाभ्यां
संस्थाधिकरणे सूत्राणि ४०—४२)

प्रतिषेधार्थवत्त्वाच्चोत्तरस्य परस्तात्प्रतिषेधः स्यात्

॥ ४० ॥ प्राप्तेर्वा पूर्वस्य वचनादतिक्रमः स्यात्

॥ ४१ ॥ प्रतिषेधस्य त्वरायुक्तत्वात्तस्य च नान्यदे-

शत्वम् ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव शंय्विडे पूर्वे परे वा स्वेच्छयाऽथ वा ॥

परे एवाथवा पूर्वे एवाऽऽद्यो द्विविधश्रुतेः ॥ २२ ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परे एवानुवादगीः ॥

पूर्वाक्तवाक्यतां याति पूर्वे एवाविरोधतः ॥ २३ ॥

* प्रथमं ब्रीह्यनुष्ठाने—यवशास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः । प्रयो-
गान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मकं परित्यक्तप्रामाण्योपादानम् । ब्रीहि-
शास्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागरूपोऽप्रतीताप्रामाण्यस्वीकारः । पुनस्तृतीयप्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहि-
शास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः । इति चत्वारो दोषाः । यथा कथं,
चिद्भेदारोपेणाष्टौ वा दोषाः । इति लघुमञ्जूषा ।

प्रायणीयातिथयोरिवान्तत्वेन निर्णति शंखिडे पुनः संदिह्येते । प्रकृतौ द्विविधे शंखिडे—पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च विहिते । ते चात्र चोदकप्राप्ते, द्विविधश्रुतेः । अर्थे चोदकादतिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीकार्ये । इत्येकः पक्षः ।

यदि प्रायणीया पूर्वशंखन्ता, आतिथ्या च पूर्वैडान्तौ, तदानीमन्तत्वविधिनैव ताभ्यां शंखिडाभ्यामूर्ध्वमप्राप्तानां पत्नीसंयाजानामनुयाजानां च वारित्वान्निषेधो व्यर्थः स्यात् । परैयोरन्तत्वे ताभ्यां शंखिडाभ्यां प्राप्तानां तेषामनिवारणात्तन्निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात्—परे एव शंखिडे ग्राह्ये । इति द्वितीयः पक्षः ।

निषेधोऽयं नित्यानुवादः—इत्युक्तम् । स च पूर्वयोः शंखिडयोरन्तत्वेऽप्येकवाक्य-तामापाद्यार्थवादत्वेनोपपद्यते । संजातविरोधिन्यौ हि पूर्वं शंखिडे । तस्मात्—ते एव ग्राह्ये । इति राट्टान्तः ॥

(चतुर्दशे, उपसदामपूर्वार्थत्वाधिकरणे सूत्राणि ४३—४६)

उपसत्सु यावदुक्तमकर्म स्यात् ॥ ४३ ॥ स्रौवेण
वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४४ ॥ अप्रति-
षिद्धं वा प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवात् ॥ ४५ ॥ अनिज्या
वा शेषस्य मुख्यदेवतानभिज्यत्वात् ॥ ४६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ॥
यावदुक्तमुताऽऽद्योऽस्तु चोदकस्यानिवारणात् ॥ २४ ॥
स्रौवाधारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसंख्यया ॥
अपूर्वार्थत्वतो वाऽन्त्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥ २५ ॥

उपोतिष्ठोमे (“षडुपसद उपसाद्यन्ते ” इति) विहितासूयसत्सु पठ्यन्ते—“अप्रया-
जास्ता अननुयाजाः ” इति । तत्र निषेधात्प्रयाजानुयाजान्वर्जयित्वाऽवशिष्टं चोदकप्राप्त-
मङ्गजातं सर्वमाचरणीयम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृतौ विहित एवाऽऽधारः पुनरिह विधीयते । स च चोदकप्राप्तमन्यत्सर्व-
मङ्गजातं परिसंचष्टे । अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु—पुनर्विधानं प्रतिप्रसवा-

१ ज. झ. °ते, तत्र द्वि° । २ ख. च. झ. अ. °दनातिदि° । ३ ज. झ. °न्ता स्यात् ,
त° । ४ ज. °रयोः शंखिडयो र° । ५ ज. झ. °योस्तत्वे° । ६ अ. निषेधेभ्यः । ७ ज. झ. अ.
°जान° । ८ ख. इति पूर्वः पक्षः । ९ ख. पुनर्विधी° ।

र्थम् । अत एव श्रुतिस्तत्र स्त्रौवाचारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति—“नान्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयात्, यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्यन्मुखं कुर्यात् । स्त्रवेणाऽऽचारमाधारयति” इति । अयमर्थः—“स्त्रौवाचारः सर्वत्र यज्ञमुखम् । तथासति यदि कश्चिन्मन्द उपसत्प्रयोगादौ स्त्रौवाचारमहुत्वा तस्य स्थाने काचिदन्यामाहुतिं जुहुयात्, तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । स्त्रौव एवाऽऽचार आदौ कर्तव्यः” इति । नैतदुक्तम् । चोदकप्राप्तस्याऽऽधारस्य कारणमन्तरणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्—परिसंख्यार्थ एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि ‘परिसंख्या त्रिदोषा’ इत्युच्येत, तर्हि गृहमेधीयवदपूर्वं कर्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ।

(पञ्चदशे—अवभृथेऽपूर्वकर्मताधिकरणे सूत्राणि ४७—९०)

अवभृथे बर्हिषः प्रतिषेधाच्छेषकर्म स्यात् ॥ ४७ ॥

आज्यभागयोर्वा गुणत्वाच्छेषप्रतिषेधः स्यात् ॥ ४८ ॥

प्रयाजानां त्वेकदेशप्रतिषेधाद्वाक्यशेषत्वम्, तस्मा-

न्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ४९ ॥ आज्यभागयोर्ग्रहणं

नित्यानुवादो गृहमेधीयवत्स्यात् ॥ ५० ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

किं स्यादूर्ध्वभृथे बर्हिर्वज्रं सर्वमुताचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥ २६ ॥

आद्योऽप्सुमन्तावित्याज्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

अन्येनात्र गुणाप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाऽन्तिमः ॥ २७ ॥

ज्योतिष्टोमगतेऽवभृथे चतुर्थप्रयाजप्रथमानुयाजरूपौ बर्हिर्यागौ वर्जयित्वा शिष्टं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कुतः—“अपबर्हिषः प्रयाजान्यजति, अपबर्हिषावनुयाजौ यजति” इति बर्हिर्यागद्वयमात्रवर्जनवर्गमात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“अप्सुमन्तावाज्यभागौ यजति” इति परिसंख्यानौदुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत—चोदकप्राप्तावाज्यभागवानूयाप्सुशब्दोपेतमन्त्रद्वयरूपस्य गुणस्यात्रविधानात्र परि-

१ क. ख. च. ज. मुख्यव्य° । २ क. ख. च. ज. स्त्रौवा° । ३ ज. झ. ज. °रकस्य । ४ ज. °वभृते व° । ५ क. अन्येन त्रैगुणप्रा° । ख. अनेनात्र गुणप्रा° । च. अन्यतोऽत्र गु° । ज. झ. अन्त्यो नायं गुणः प्रा° । ज. अन्त्यो नार्थगुणप्रा° । ६ ख. ज. झ. °नापग° । ७ ज. झ. °नानुक्त° ।

संख्या—इति । मैवम् । लिङ्गक्रमाभ्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः—परि-
संख्यया गृहमेधीयवदुपसद्वदपूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमेवानुष्ठेयम् ।

(षोडशे— { वाजपेयादौ यूपादीनां खा- } सूत्राणि ११-१७)
{ दिरत्वादिनियमाधिकरणे }

विरोधिनामेकश्रुतौ नियमः स्यादग्रहणस्यार्थव-
त्त्वाच्छ्रवच्च श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ५१ ॥
उभयप्रदेशान्नेति चेत् ॥ ५२ ॥ शरेष्वपीति चेत्
॥ ५३ ॥ विरोध्यग्रहणात्तथा शरेष्विति चेत् ॥ ५४ ॥
तथेतरस्मिन् ॥ ५५ ॥ श्रुत्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ ५६ ॥
ग्रहणस्यार्थवत्त्वादुभयोरप्रतिपत्तिः स्यात् ॥ ५७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

बृहद्यवः खादिरश्च विकल्प्या नियता उत ।

विकल्प्याश्चोदकप्राप्तेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ २८ ॥

कचिद्विकृतौ श्रूयते—“बृहत्पृष्ठं भवति” इति । त्रैधातवीये श्रूयते—“यव-
मयो मध्यमः” इति । वाजपेये श्रूयते—“खादिरो यूषो भवति” इति । तत्र—बृह-
द्रयंतरयोः, त्रीह्रियवयोः, खादिरैवत्वादीनां च प्रकृतौ विकल्पितत्वाद्वापि चोदकेन विक-
ल्पिताः । इति चेत् ।

न, पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वान्न शङ्क्या । तस्मात्—नियताः ।
कोट्यन्तरं स्वर्थान्निवर्तते ।

(सप्तदशे—काम्येष्टिषु प्राकृतद्रव्यदैवतस्य निवृत्त्यधिकरणे
सूत्राणि ५८—६०)

सर्वासां च गुणानामर्थवत्त्वाद्ग्रहणमप्र-
वृत्ते स्यात् ॥ ५८ ॥ अधिकं स्यादिति
चेत् ॥ ५९ ॥ नार्थाभावात् ॥ ६० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

काम्येष्टिषु द्रव्यदेवं प्राकृतं न निवर्तते ।

निवर्तते वा न प्राप्तोर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥ २९ ॥

उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र निराकाङ्क्षत्वतः कुतः ।

चोदकः शिष्ट एवास्य विधेयोऽर्थान्निवर्तते ॥ ३० ॥

“ ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः ” इत्यादिषु प्राकृतयोरग्निदेवताष्टाकपालद्रव्येनोर्नास्ति निवृत्तिः । कुतः—चोदकेन प्राप्तत्वात् । श्रुतयोरतिदिष्टयोश्च द्रव्यदेवतयोर्विकल्पः समुच्चयो वा स्वेच्छया कार्यः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पन्नस्य यागस्येतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां पश्चाच्चोदकस्यावसरः । इह तूत्पत्तिशिष्टाभ्यां द्रव्यदेवताभ्यां यागस्य तद्विषयाकाङ्क्षानिवृत्तेर्न तत्र चोदकस्यावकाशोऽस्ति । ननु—सकृद्याप्युतश्चोदकः कचित्प्रवर्तते, कचिन्निवर्तते, इत्येतन्न संभवति—इति चेत् । मा भूतत्संभवः । न वयं तन्निवृत्तिं ब्रूमः । किंतु श्रुताभ्यां द्रव्यदेवताभ्यामन्य एवाङ्गकलापश्चोदकस्य विषयः । ततः प्राकृतयोर्द्रव्यदेवतयोरप्राप्तत्वादेव फलतो निवृत्तिं ब्रूमः । तस्मात्—दूरापेतौ विकल्पसमुच्चयौ ।

(अष्टादशे—सौमापौष्णपशौ खादिरेयूपस्य नियमाधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

तथैकार्थविकारे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ हि

विकल्पः स्यात् ॥ ६१ ॥ यावच्छ्रुतीति चेत्

॥ ६२ ॥ न प्रकृतावशब्दत्वात् ॥ ६३ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

औदुम्बरः खादिरेण सर्भुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोनियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वतोऽन्तिमः ॥ ३१ ॥

पशुकामेनानुष्ठेये सौमापौष्णे पशौ श्रूयते—“औदुम्बरो यूपो भवति” इति । तत्र—चोदकप्राप्तेन खादिरेण सह श्रूयमाणस्यौदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः । कुतः—द्वयोर्यूपयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—खादिरौदुम्बरौ परस्परनिरपेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमार्णद्वयबलेन प्राप्तौ । तयोः समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मात्—उपदिष्ट औदुम्बरोऽतिदिष्टस्य बाधकः ।

१ क. वा तत्प्राप्ते° । २ अ. 'ष्येऽर्था° । ३ ज. झ. 'रः । उत्प° । ४ क. ज. 'व्यावृत्तश्चो° । ५ क. 'त्—तद्वहनायैतौ । ६ ज. झ. 'मुच्चयो° । ७ ज. झ. 'गात् । ८ क. ख. च. अ. अ. 'णव° ।

(एकोनविंशे—ब्रह्मवर्चसकामैर्व्रीहिभिरेव यागाधिकरणे सूत्राणि ६४-७१)

विकृतौ त्वनियमः स्यात्पृषदाज्यवद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वात्, उभयोश्च प्रदिष्टत्वाद्गुणशास्त्रं यदेति स्यात् ॥ ६४ ॥ ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत श्रुतितो विशिष्टत्वात् ॥ ६५ ॥ विरोधित्वाच्च लोकवत् ॥ ६६ ॥ क्रतोश्च तद्गुणत्वात् ॥ ६७ ॥ विरोधिनां च तच्छ्रुतावशब्दत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ ६८ ॥ पृषदाज्ये समुच्चयाद्ग्रहणस्य गुणार्थत्वम् ॥ ६९ ॥ यद्यपि चतुरवतीति तु नियमे नोपपद्यते ॥ ७० ॥ कत्वन्तरे वा तन्न्यायत्वात्कर्मभेदात् ॥ ७१ ॥

एकोविंशाधिकरणमारचयति—

किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे चोदकप्रापितान्यवान् ।
न बाधन्तेऽथ बाधन्ते गुणार्थोक्तिरतोऽग्रिमः ॥ ३२ ॥
वाक्यभेदो यागशुक्लगुणयोर्विधितो भवेत् ।
विशिष्टस्य विधौ कार्यमेकं वा बाधकास्ततः ॥ ३३ ॥

“सौमारौद्रं चरं निर्वपेच्छुक्लानां व्रीहीणां ब्रह्मवर्चसकामः” इत्यत्र चोदकप्राप्तौ व्रीहि-
यवविकल्पो न बाध्यः । कुतः—प्रत्यक्षस्य व्रीहिवाक्यस्यातिदिष्टपाक्षिकव्रीह्यनुवादेन
शुक्लगुणविधानार्थत्वे सति बाधमन्तरेणोपपन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यागस्तावदप्राप्तत्वाद्विधेयः । तत्र गुणोऽपि यदि पृथग्विधीयत तदा वाक्यं
भिद्यत । ततः शुक्लव्रीहिव्यविशिष्टो यागोऽत्र विधीयते । तथासत्यतिदिष्टव्रीहियवयो-
क्तार्यं तदेवोपदिश्यमानशुक्लव्रीहीणां कार्यम् । ततस्ते व्रीहयः पाक्षिकान्यवान्बाधन्ते ।

(विंशे—पञ्चावदानतायाः सर्वाङ्गसाधारणताधिकरणे सूत्रे ७२-७३)

यथाश्रुतीति चेत् ॥ ७२ ॥ न चोदनैकत्वात् ॥ ७३ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

वपायामेव किंवाऽन्येष्वपि पञ्चावदानता ॥

वपोद्देशादाद्यपक्षोऽवदानोद्देशतोऽन्तिमः ॥ ३४ ॥

पशौ श्रूयते—“यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः, पञ्चावत्तैव वषा कार्या” इति ।
यजमानविशेषस्य चतुरवत्तित्वं गोत्रभेदेन स्मृतिकारैः पठ्यते—

“जामदग्न्या वत्सविदा वाष्टिषेष्ठाश्च ते त्रयः ।

पञ्चावत्तिन एवान्ये सर्वे चतुरवत्तिनः” इति ॥

सर्वेषां यजमानानां गोत्रविशेषमप्येव श्रूयमाणमिदं पञ्चावत्तित्वं वषामुद्दिश्य विधानाद्वा-
पायामेव । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अवदानस्य चोदकप्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादवदानमुद्दिश्य विधीयमाना
संख्याऽवदानयुक्तेष्वन्येष्वपि पञ्चावत्तयेषु भवति । इति राङ्खान्तः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमस्याध्यायस्य
सप्तमः पादः ॥ ७ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२०	७९६
सूत्राणि	७३	२१५२

(अथाष्टमः पादः)

(प्रथमे-प्रदेशानारभ्यविधानयोर्निषेधस्य पर्युदासताधि-
करणे सूत्राणि १-४)

प्रतिषेधः प्रदेशोऽनारभ्यविधाने च, प्राप्तप्रतिषि-
द्धत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ १ ॥ अर्थप्राप्तवदिति चेत्
॥ २ ॥ न तुल्यहेतुत्वाद्भयं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥
अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याद्यत्वाद्विकल्पस्य
विधीनामेकदेशः स्यात् ॥ ४ ॥

अष्टमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

* गोभिलगृह्यसूत्रभाष्ये तु—

“ जागदग्न्या वत्सविदा वाष्टिषेणस्तथैव च ।

भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः” इति समुपलभ्यते ॥

१ च. °णास्तथैव च । पं । २ क. °दिश्याभिधा° । ज. झ. °दिश्य सुवि° । ३ क.
°वदानेषु ।

नाऽऽर्पेयं न च होतारं नानुयाजेष्वितीदृशे ॥

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥ १ ॥

अन्याद्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ॥

तेनानुयाजवाक्यस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥ २ ॥

महापितृयज्ञे चोदकप्राप्तं वरणं प्रति श्रूयते—“नाऽऽर्पेयं वृणीते, न होतारम्” इति ।
तथाऽनारभ्यवादः श्रूयते—“आ श्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरम्,
यजेति द्व्यक्षरम्, ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्, व्यक्षरो वषट्कारः, एष वै सप्तदशः
प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तः” इति तत्रोक्तम्—“नानुयाजेषु ये यजामहं करोति” इति । तत्र
वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । “ये यजामहे” इति मन्त्रस्य तु
द्व्याभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयो-
रवैयर्थ्यार्थं विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अष्टदोषग्रस्तत्वाद्विकल्पो न न्याय्यः । ननु—परस्परविरुद्धयोर्विधिप्रतिषे-
धयोः समुच्चयस्याप्यभावात्का गतिरत्र—इति चेत् । उच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं
‘न’ इत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवैयर्थ्यांशो भविष्यति । तथा हि—यदि ‘न’ इत्ययं
शब्दः करोतिना संबध्यते, तदा ‘ये यजामहं न करोति’ इत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि
च ‘वृणीते’ इत्याख्यातप्रत्ययेन संबध्यते, तदा ‘वरणं न कर्तव्यम्’ इति निषेधेत । न
त्वेवं संबध्यते, किं त्वनुयाजपदेन वृज्जधातुना च संबध्यते । तथा सति—“अनुयाजव्यति-
रिक्तेषु यागेषु येयजामहः कर्तव्यः” ‘वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयम्’ इति येयजामहवर-
णपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्यचिदभावान्न विकल्पः शङ्कि-
तुमपि शक्यः ॥

(द्वितीये—निषेधस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्—)

अपूर्वे चार्थवादः स्यात् ॥ ५ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ निषेधः पर्युदस्यते ॥

उतार्थवादो वाऽऽद्यः स्यादसमस्तपदोक्तितः ॥ ३ ॥

सोमे प्रसक्तिरङ्गैष्टावविकल्पाय मध्यमः ॥

नैवास्त्यत्र समासस्य निधमः पाणिनेर्मते ॥ ४ ॥

१ ख. अन्यङ्गत्वा° । २ अ. °तारं वृणीते” इ° । ३ क. झ. अ. °ते—“ओ आ° ।

४ ख. च. °तिरिति । ५ क. ज. झ. अ. निषेध्यते । ६ क. °ङ्गै वा न वि° ।

पुनैतस्मात्सोमयाग आज्यभागाप्रसक्तितः ।

न पर्युदासः किंत्वर्थवादो दृष्टान्तवर्णनात् ॥ ५ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्राज्यभागौ प्रकृत्य तौ “न तौ पशौ करोति” इति निषिध्य पश्चात् “न सोमेऽध्वरे” इत्येवमाश्रयते । तत्र—अयं प्रतिषेधः स्यात् । कुतः—नशब्दस्य सोमशब्देन सह समस्तत्वाभावात् । “अब्राह्मणमाकारयति, अधर्मं करोति” इत्यादिषु पर्युदासप्रदेशेषु समस्तत्वदर्शनात् । व्यस्तोऽयं नकारः क्रियापदेनान्वित आज्य-
भागानुष्ठानं प्रतिषेधति । ननु—पशोरिष्टविकृतित्वेन चोदक आज्यभागौ प्रसज्यति । सोमस्य त्वविकृतित्वाच्चास्ति तत्प्रसक्तिः—इति चेत् । बाढम् । तथाऽपि सोमाङ्गभू-
तासु दीक्षणीयादिष्विष्टेषु वा प्रसक्तिः, सैवाङ्गिनि सोमे प्रसक्तिर्भविष्यति । तस्मात्—
प्रतिषेधः । इत्याद्यः पक्षः ।

चोदकप्रतिषेधार्थं ‘दीक्षणीयादावाज्यभागौ वा कुर्यात्’ इत्येवं विकल्पः स्यात् । स चाष्टदोषग्रस्तः । अतः पूर्वाधिकरण इव पर्युदासोऽस्तु । तत्र * कात्यायनम-
तेन समासनियमेषु पाणिनेर्मतेऽनियमः । तस्मात्—सोमव्यतिरिक्ते कर्मण्याज्य-
भागौ कर्तव्यौ । इति मध्यमः पक्षः ।

यथा वरणे तु व्यतिरिक्ताङ्गेषु च चोदकेन प्रसक्तिसाधारण्ये सति वरणपर्युदासेनाङ्गा-
न्तर्विषये चोदको व्यवस्थाप्यते । तथाऽत्रापि पर्युदासवादिना पर्युदासात्पूरा पर्युदसनीये
सोमे, इतरत्र च साधारण्येनाऽऽज्यभागप्रसक्तिर्वाच्या । सा किम्—उपदेशात्स्यात्, अति-
देशाद्वा । न प्रथमः—प्रकरणेन दर्शपूर्णमासयोरवरुद्धस्याऽऽज्यभागोपदेशस्य सोमे प्रस-
ज्यकत्वाभावात् । न द्वितीयः, अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । उपदेशावैयर्थ्ये पर्युदासा-
दिना निर्णीते सति पैश्वाश्वोदकेन प्रसक्तिः, सत्यां च प्रसक्तौ पश्चात्पर्युदासनिर्णयः ।

* “नित्यो ह्यस्य नशब्दस्य सुबन्तसंबन्धेन समास इति वार्तिककारो भगवान्कात्यायनो
मन्यते स्म—“वाचचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात्” इति । नेति भगवान्पाणिनिः । स हि “वि-
भाषा” (पा० सू० २।१।१२) इति प्रकृत्येदृशं समसमुक्तवान् । सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमा-
णम् । असद्वादित्वाच्च कात्यायनस्य । असद्वादी हि विद्यमानमप्यनुपलभ्य ब्रूयात्” इति शाब-
रभ.व्यमपि “स्वभावसिद्धत्वात्” इति हेतुग्रन्थव्याख्यानभूतमहाभाष्यविरुद्धम् । हेतुना द्वयोरपि मतै-
क्यप्रतीतेः । एकार्थिभावव्यपेक्षावादशोः समासव्याप्तिसिद्धेर्विभाषाधिकारो व्यर्थ इत्येव वार्तिकतात्प-
र्यम् । वार्तिकमते व्यासाभाव इति तु केवलं मीमांसकानामेव व्यपेक्षामात्राश्रयिणामेकार्थिभावान्मुप-
गन्तृणां प्रतिभा ॥

१ च. ज. ज. ‘भागप्र’ । २ च. ‘न्तदर्शना’ । ३ क. ‘ष्टिषु वि’ । ४ ख. च. ज.
‘यादीष्टि’ । ५ ज. झ. कार्यौ । ६ ज. झ. तथैवात्रा । च. ज. तत्रा । ७ ज. ‘त्पुनः पर्यु-
दासीवरणपर्युदास’ । ८ ज. झ. उदेशा । ९ ज. झ. ‘पपदस्य । १० क. ख. ज. ‘क्याथो-
नीतस्य निषेधस्य शेषः । ११ च. पशोश्चोदकस्य प्र’ ।

तस्मात्—न पर्युदासः । का तर्हि “न सोमेऽध्वरे” इति वाक्यस्य गतिः । उच्यते—
“न पशौ करोति” इत्यस्य निषेधस्य शेषः सन्दृष्टान्तो वर्धते—“यथा न तौ सोमेऽध्वरे
करोति, तथा तौ न पशौ कुर्यात्” इति । ततः—अर्थावादः । इति राञ्छान्तः ।

(तृतीये-अतिरात्रे षोडशग्रहनिषेधस्य विकल्परूपताधिकरणे सूत्रम्—)

शिष्टा तु प्रतिषेधः स्यात् ॥ ६ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

नातिरात्रे पर्युदासो वादो वाऽथ निषेधनम् ।

आद्योऽनुयाजवन्मैवं विध्येकविषयत्वतः ॥ ६ ॥

अत एवार्थवादोऽपि न युक्तः पशुसोमवत् ।

निषेधः स्याद्विकल्पोऽत्र ब्रीह्यादाविव युज्यते ॥ ७ ॥

ज्योतिष्टोमस्य संस्थाविशेषे श्रूयते—“अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति” इति । तत्र-यथा-अनुयाजेषु “येयजामह” इति विधিনিषेधयोः
समावेशो पर्युदासः, एवमत्रापि । इति चेत् ।

मैवम् । एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात् । ‘अतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्रे’ इत्युक्ते
कथं न व्याह्रयेत् । दृष्टान्ते—विधिः सर्वविषयः, निषेधोऽनुयाजमात्रविषयः, इत्यनुया-
जपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम् । तर्हि “न पशौ करोति” इत्यत्र “न सोमे”—
इतिवदर्थवादोऽस्तु । इति चेत् ।

न । स्तुत्यस्तावकयोर्विधিনিषेधयोरेकविषयत्वेन व्याहृतितादवस्थ्यात् । “अपशवोऽन्ये
गोअश्वेभ्यः” इत्यत्र पश्चन्तरनिषेधेन गोअश्वविधेः स्तुतिर्दृष्टा । इह तु षोडशनिषेधेन
षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टो व्याघातः । तस्मात्—प्रतिषेधः—इति तृतीयः पक्षोऽस्तु ।
न च—अत्रापि व्याघातः शङ्क्यः, अनुष्ठानविकल्पाङ्गीकारेण भिन्नप्रयोगविषयत्वात् ।
सत्स्वप्यष्टसु दोषेषु गत्यन्तराभावाद्ब्रीहियववद्विकल्पोऽभ्युपेयः । तस्मात्—प्रतिषेधः ।
इति राञ्छान्तः ।

१ क. च. सवृष्टान्तो । २ क. “लोऽयं ब्री” । ३ क. च. तत्र यद्यनुयाजमात्रनिषेध इवा-
नुयाज इवात्रापर्युदासेऽपि विधेर्निर्विषयत्वम् । ख. तत्र यद्यप्यनुयाजस्य पर्युदासेऽपि विधेर्निर्वि-
षयत्वम् । ज. तत्र यद्यप्यानुयाजमात्रविषय इत्यनुयाजपर्युदासेऽपि न विधेर्निर्विषयत्वम् । ४ च. “दोऽस्त्विति युयाऽनु-
याजेषु येयजामहतिविधेः समावेशोऽनुदास एव स्यापीति चेन्न । एकविषयत्वेन व्याहृतिप्रसङ्गात् ।
अतोऽतिरात्रव्यतिरिक्तेऽतिरात्र इत्युक्ते कथं न व्याह्रयेत् । दृष्टान्ते तु विधिः सर्वविषयः” निषेधोऽ-
नुयाजमात्रविषय इति । मैवम् । स्तुत्य° । ५ ज. झ. अ. शङ्कनीयः । ६ ज. झ. अ. भ्युपेतव्यः ।

(चतुर्थे-जर्तिलोक्तौ निषेधस्यार्थवादताधिकरणे सूत्रम्-)

न चेदन्यं प्रकल्पयेत्प्रकल्पतावर्थवादः

स्यादानर्थक्यात्परसामर्थ्याच्च ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

जर्तिलोक्तौ चतुर्धा किं विकल्पोऽथ पयःस्तुतिः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवं वाक्यैक्यात्पयसा सह ॥ ८ ॥

अग्निहोत्रे श्रूयते—“जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा जुहुयात्, न ग्राम्यान्पशून्निहन्ति, नाऽऽरण्यान् । अथो खल्वाहुः—अनाहुतिर्वै जर्तिला गवीधुकाश्च । पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्” इति । जर्तिला आरण्यास्तिलाः । गवीधुका आरण्या गोधूमाः । तयोर्गमयोर्विकल्पः श्रौत एव ।

“अनाहुतिः”—इति पूर्वयोः पक्षयोर्दूषितत्वात्—होमामावस्तुतीयः पक्षः । न च—अत्र “जर्तिलगवीधुकयोर्नाहुतिः” इत्येतेन पर्युदासः संभवाति, आहुतिपदान्वितस्य नञ्दस्य जर्तिलगवीधुकपदान्वयायोगात् ।

पयोविधिश्चतुर्थः पक्षः । एतेषां परस्परविरुद्धानां चतुर्णां गत्यन्तरामावात्षोडशि-
ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पयोविधिना सह जर्तिलादेरेकवाक्यत्वेनार्थवादत्वं युक्तम् । ग्राम्यारण्यपशु-
हिंसाराहित्येन प्रशस्तयोरपि जर्तिलगवीधुकयोस्मिहोत्रं प्रत्याहुतित्वं नास्ति । पयसस्तु
तदस्ति । ‘इत्थं माहामार्गं पयः’ इति स्तूयते । तस्मात्—अर्थवादः ॥

(पचमे—त्रैयम्बकादावभिघारणानभिघारणादीनामर्थवा-

दताधिकरणे सूत्रम्-)

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ॥ ८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अभिघारनिषेधौ च होमाहोमौ विकल्पितौ ॥

विधास्यमानशेषौ वा विकल्पः श्रुतिसाम्यतः ॥ ९ ॥

निषेधस्य विधेश्चात्र मीमांस्यत्वेन वर्णनात् ॥

समीमांसावुभावर्थवादोऽस्त्वर्थे विधित्सिते ॥ १० ॥

चातुर्मास्येषु व्यवक्रमन्त्रसंयोगेन व्यवक्रमनामका एककपालाः पुरोडाशा बहवो
विहिताः । तान्प्रकृत्य श्रूयते—“अभिघार्या अनभिघार्या इत मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः”

इत्यादि । आधाने श्रूयते—“होतव्यमग्निहोत्रं, न वा, इति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः” इत्यादि । अस्मिन्नुदाहरणद्वये नेष्ट्युतिर्विचारार्था । अनयोरुदाहरणयोर्विविधनिषेधौ वाचक-शब्दाभ्यां श्रूयमाणत्वात्समानबलौ । ततः षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः । न च—जर्तिलव-द्विधास्यमानस्तुत्यर्थत्वं शङ्क्यम्, दृष्टान्तस्य विषयमत्वात् । दृष्टान्ते तावज्जर्तिलादेरन्यदेव विधास्यमानं पयः, तस्य स्तुतिर्युक्ता । इह तूपक्रमे विहितमेवाभिधारणहौमौ मीमांस्यन्तौ (समीमांस्यान्ते) पुनर्विधीयते, “अभिधार्या एव” “तूष्णीमेव होतव्यम्” इति *वाक्यशेषयोः पठ्यमानत्वात् । न च—तेनैव तस्य स्तुतिः संभवति । पुनर्विधानं त्वनु-वादत्वेन गौणार्थत्वेन चोपपद्यते । निषेधस्य स्तावकत्वं दूरापेतम् । नहि तस्यैव निषेधेन तदेव स्तोतुं शक्यते । तस्मात् । विधিনিषेधौ विकल्पार्थौ । इति प्राप्ते—

श्रूमः— इतिशब्देन मीमांसाप्रकारवाचिना विधিনিषेधयोर्मीमांस्यत्वं प्रतीयते । ततो विधিনিषेधविशिष्टा मीमांसा विधित्सितार्थस्तुत्यै । इत्थं महामागो विधित्सितोऽर्थो यन्मी-मांसया निर्णेतव्यः” इति स्तूयते । तस्मात्—एकवाक्यत्वादर्थवादः ॥

(षष्ठे-आधान उपवादस्य विकल्पताधिकरणे सूत्राणि ९-११)

उपवादश्च तद्वत् ॥ ९ ॥ प्रतिषेधादकर्मते

चेत् ॥ १० ॥ न शब्दपूर्वत्वात् ॥ ११ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

उन्नेयो ब्रह्मगानस्य निषेधो विहितस्तुतिः ॥

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥ ११ ॥

विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ॥

विषयैक्याद्विकल्पोऽत्र षोडशिग्रहवन्मतः १२ ॥

आधाने वामेदेव्यादिसाम्नां गौणानि विहितानि । आधान एवदमपराम्नायते—

“उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति, यस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति” इति ।

उपशब्दः सामीप्यं ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।

* “अथो खल्वाहुः—अभिधार्या एव, न हि हविरनभिधृतमस्ति,” तूष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुतीर्होति । नाम्निः परापत्ति” इति शाबरभाष्ये वाक्यशेषौ ॥

१ क. ख. ज. ख. झ. नश्रुतिः । २ च. चार्या । अ । ३ क. द्विभाष्यमा । ४ ज. झ. विषयत्वात् । ५ ख. मीमांस्यता । च. मीमांसन्तौ । ज. झ. मीमांसते । ६ ख. प्रतिषेधन । ७ ख. झ. स्तुतिः । ८ इ । झ. स्तुत्यर्था । ९ । ८ क. णे न हि तत्स्तुतिः । ९ ज. झ. तोऽपि स्तु । १० ज. यानानि । ११ क. ख. च. झ. परैस्त्यक्ता ।

अनया निन्दया^१ ब्रह्मणः सामगाननिषेध उच्यते । स निषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादि-
सामगानं स्तौति । ननु—ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तम् । ततस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसंभावितं-
स्वाच्छशविषाणवच्छून्यः । न हि वःध्यापुत्रो वा तद्वधो वा संभावयितुं शक्यते ।
तथासति तादृशेन निषेधेन कथं स्तुतिः—इति चेत् । ‘वपोत्वेदवत्’ इति^२ ब्रूमः ।
“स आत्मनो वषामुदस्विदत्” इत्यनेनात्यन्तासंभावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्या-
जस्य विधिः स्तूयते, तद्वत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नेदं वामदेव्यादिसामविधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसं-
निधिपठितैरर्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् ।—का तर्ह्यस्य वाक्यस्य गतिः—इति
चेत् । उच्यते—ब्रह्मशब्दोऽत्र विप्रस्वजातिद्वारेणोद्गातारं ब्रूते । यस्य च गानं प्रसक्तं,
तस्मिन्निषेधे सति विधिनिषेधाम्यामेकविषयाम्यामुद्गातुर्गानं विकल्प्यते ॥

(सप्तमे—दीक्षितदाननिषेधस्य पर्युदासताधिकरणे सूत्राणि १२-१९)

दीक्षितस्य दानहोमपाकप्रतिषेधोऽविशेषात्सर्वदान-
होमपाकप्रतिषेधः स्यात् ॥ १२ ॥ अक्रतुयुक्तानां
वा धर्मः स्यात्कतोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ १३ ॥
तस्य वाऽप्यानुमानिकमविशेषात् ॥ १४ ॥ अपि
तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्, प्रतिषेधे
विकल्पः स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

दीक्षितो न ददातीति प्राप्तं सर्वं निषिध्यते ॥

अतिदिष्टपुमर्थे वा पुमर्थं वोक्तितोऽग्रिमः ॥ १३ ॥

उपदेशार्थवत्त्वाय मध्यमोऽन्त्यस्तु संनिधेः ॥

एकवाक्यत्वंलोमश्चेत्पुमर्थं पर्युदस्यताम् ॥ १४ ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति” इति ।
तत्र यद्दानादिकं पुरुषार्थं, यच्च ऋत्वर्थम्, तत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टं च, तत्सर्वं प्रतिषिध्यते ।
कुतः—“न ददाति” इत्यादिवचनस्य सामान्यरूपत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

उपदिष्टस्यापि प्रतिषेधे सत्युपदेशो व्यर्थः स्यादिति ततोऽतिदिष्टं, पुरुषार्थं च, इत्यु-
भयमेव प्रतिषिध्यते । क्रत्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयम् । इति मध्यमः पक्षः ।

नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्प्रत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेऽपि प्राप्तम्,
यच्चातिदिष्टं दानादिकं, तयोः समयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव संनिहितमिति
पुमर्थस्यैवात्र निषेधः । न च—नित्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोः प्रवृत्त्या विकल्पः
शङ्क्यः, भिन्नविषयत्वात् । क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं निवारयति । पुरुषार्थस्तु
विधिः कालान्तरे तदनुष्ठापयति । तस्मात्—पुमर्थस्य निषेधः । यदि प्रतिषेधपक्षे
वाक्यभेदः शङ्क्येत, तर्हि पुमर्थदानादिव्यतिरिक्तं क्रतुकालेऽनुष्ठेयमिति पर्थुदासोऽस्तु ॥

(अष्टमे-वर्त्महोमादिभिराहवनीयस्य बाधाधिकरणे सूत्रम्—)

अविशेषेण यच्छास्त्रमन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्संदि-

ग्धमाराद्विशेषशिष्टं स्यात् ॥ १६ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

विकल्पितो बाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ॥

सामान्यस्य विशेषेण प्रत्यक्षोक्तित्वसाम्यतः ॥ १५ ॥

लिङ्गबोदकवद्बाधो नास्ति तेन विकल्पितः ॥

विशेषार्थे लक्षणा स्यादतो मुख्येन बाध्यते ॥ १६ ॥

अनारभ्य श्रूयते—“ यदाहवनीये जुह्वति तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ” इति ।
ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ पदे जुहोति, वर्त्मनि जुहोति ” इति । राजसूये श्रूयते—
“ वरुभीकवपौयामुत्सृज्य जुहोति ” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गार्हपत्ये पत्नीसं-
याजान्जुहोति ” इति । तत्र—अनारभ्यवादे होमसामान्यमनूयाऽऽहवनीयो विहितः ।
प्रकरणनियमितैः पदादिवाक्यैस्तदनुबद्धा विशिष्टहोमा विहिताः । गार्हपत्यवाक्येन
होमविशेषमनूय गार्हपत्यो विहितः । तत्र—पदादिहोमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त
आहवनीयो विशेषशास्त्रप्राप्तैः पदादिभिः सह विकल्प्यते । कुतः—उभयोः प्रत्यक्ष-
चिनयोः क्रत्वर्थत्वेन समानबलत्वात् । ननु—“ ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इत्यत्र

१ ख. ज. झ. °धं सज्ज्योति° । २ ख. पुरुषार्थस्य । ३ क. विशेषार्थो । ४ ज. झ.
मुख्यो न वा° । ५ ज. झ. ज. °पामु° । ६ ज. झ. °नुबन्धा वि° । ज. °नुवाच्या वि° ।
७ ख. ज. झ. ज. °शिष्टा हो° । ८ ज. श. °चनोक्तत्वेन समव° ।

यथा श्रुत्या लिङ्गं बाध्यते । यथा वा—चोदकातिदिष्टानां कुशानामुपदिष्टैः शरैर्बाधः । तथा सामान्यस्य विशेषेण बाधोऽस्तु—इति चेत् । न, वैषम्यात् । लिङ्गं विलम्बितत्वा-
दुर्बलम्, चोदकश्चानुमेयतया दुर्बलः । न त्वेवं सामान्यशास्त्रं विलम्ब्यते, नाप्यनुमीयते ।
अतो दौर्बल्याभावाद्विकल्पः इति प्राप्ते—

ब्रूमः—होमसामान्यस्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सामान्ये मुख्यत्वाद्धोमविशेषानुवादे
लाक्षणिकतया दुर्बलम् । विशेषशास्त्रं तु व्यावृत्त्या विधायकत्वात्प्रबलम् । न च—पदा-
दिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवातूय पदादिविधायकत्वेन समानबलं स्यात्—इति शङ्क्यम्,
प्रकरणनियमितत्वेन विशिष्टविधायकस्य सामान्यानुवादकत्वायोगात् । तस्मात्—प्रबलेन
विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

(नवमे-वैमृधादिषु साप्तदश्यविधेर्वाक्यशेषताधिकरणे सूत्राणि १७—१९)

अप्रकरणे तु यच्छास्त्रं विशेषे श्रूयमाणमविकृतमा-
ज्यभागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थम् ॥ १७ ॥ विकारे
तु तदर्थं स्यात् ॥ १८ ॥ वाक्यशेषो वा क्रतुना
ग्रहणात्स्यादनारभ्यविधानस्य ॥ १९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

सामिधेनीसाप्तदश्यं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्बोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्योऽस्त्वोज्यभागवत् ॥ १७ ॥

सामिधेन्यश्चोदकात्ताः साप्तदश्यं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्थमनारभ्योक्तिर्चोदितम् ॥ १८ ॥

अनारभ्याऽऽस्नायते—“साप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्” इति । तथा वैमृधेऽध्वरैक-
स्पायां पशौ चातुर्मास्येषु मित्रविन्दायामाग्रयणेष्वेष्ट्यादौ च पुनः साप्तदश्यं विहितम् ।
यद्यपि—अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यम् । तथाऽपि श्रुतेन पाञ्चदश्येनाव-
रुद्धत्वाद्विकृतिर्वैमृधेः निविशने । तथासति वैमृधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवैमृधेः प्राप्ताः साप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकरणीकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयाज्यभागवत्कल्लोपका-

१ ज. झ. यदा । २ क. ख. था चो । ३ क. °बोऽस्ति—इ । ४ अ. नन्वेवं । ५
ज. झ. °यके च स । ६ ज. झ. अ. रुक्कनीयम् । ७ क. संहति । च. संगति । ज. झ.
संस्कृति । ८ ज. झ. °धेन्याश्चो । ९ ज. झ. °रभ्य किंविदाम्ना । १० ज. °रकाल्यायां । ११
च. पुनः पुनः । १२ च. °ष्वेव निवि । १३ क. °वादाः प्रा ।

रत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूर्यन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वतां गयमन्ति । साप्तदश्यं त्वनारभ्यवादप्राप्तमनूयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वैमृधादिषु सामिधेन्य आज्यभागवन्न विधीयन्ते । किंतु चोदकप्राप्तास्ता अनूय साप्तदश्यं विधीयते । तच्च साप्तदश्यं वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विकृतिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु । तत्रानारभ्यवादो विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धमवबोध्य, अन्यथातुपपत्त्या क्रतुप्रवेशं परिकल्प्य, प्रकृतौ पाञ्चदश्यपराहतत्वेन विकृतिषु सर्वासु निवेशः क्रियते—इति विलम्बः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोध्यः । क्रतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्प्यः, प्रत्यक्षप्रकरणपाठेनैव तत्सिद्धेः । ततः साप्तदश्यस्य वैमृधादिविकृतिविशेषसंबन्धे सहसा प्रतिपत्ते सति तद्विरोधात्संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य नित्योक्त्यादोऽस्तु । यद्वा प्राकरणिकविधिवैमृधादिषु साप्तदश्यप्रापकः । अनारभ्यवादस्तु प्राप्तस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणवदुपसंहारवचनत्वात्ताऽऽज्यभागवदपूर्वं कर्म ।

(दशमे— { अविहितस्वाहाकारेषु प्रदानेषु } सूत्राणि २०-२२)

मन्त्रेष्ववाक्यशेषत्वं गुणोपदेशा-

त्स्यात् ॥ २० ॥ अनाम्नाते च दर्श-

नात् ॥ २१ ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २२ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

स्वाहेत्युक्तिर्द्विविहोमे संहारः स्यान्न वाऽग्निमः ।

पूर्वन्यायान्न तन्मन्त्रे स्वाहाकाराविधित्वतः ॥ १९ ॥

विधित्वेऽपि नियम्यैः स्यान्न व्यत्यासवषट्कृती ।

होमान्तरे वषट्कारस्वाहारविकल्पनम् ॥ २० ॥

अनारभ्य श्रूयते—“वषट्कारेण” स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते” इति ।
द्विविहोमविशेषे श्रूयते—“पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहा” इत्यादि । तत्र—

१ ज. ‘माय तैर्वि’ । झ. ‘मायते । तै’ । २ ज. झ. विलम्ब्यते । ३ ज. झ. बाधनीयः
ज. बोधनीयः । ४ ज. झ. तत्र । ५ ज. झ. ‘त्यानित्यातु’ । ६ क. सादृश्यं । ७ ख. ‘इयस्य
प्रा’ । ८ अ. ‘त्वादज्य’ । ९ ख. ‘किर्हीर्हिर्हे’ । १० क. ‘यातु तं’ । ११ क. ख. च. ‘कार
वि’ । ज. ‘काराविधित्वतः’ । १२ क. ख. ज. झ. ‘यम्ये स्या’ । अ. यम्येऽर्थान् । १३ क.
ज. झ. ‘कृत ॥ हो’ । १४ ज. झ. ‘ण वा वै स्वा’ ।

पूर्वाधिकरणे यथाऽनारम्यविहितस्य साप्तदश्यस्य प्राकरणिकविधिनोपसंहारः, तथोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकारः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“पृथिव्यै स्वाहा” इति मन्त्रपाठोऽयम् । न त्वत्र स्वाहाकारोऽनारम्याधी-
तब्राह्मणवाक्येनैव विधीयते । न खलु “यमादित्या अंशुमाप्याययन्ति” इत्यादियाज्या-
मन्त्रगता आदित्यादिशब्दाः कस्यचिदर्थस्य विधायका दृष्टाः । यथा सिद्धार्थवाच्यादि-
त्यशब्दो न विधीयते, यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थः ‘आप्याययन्ति’ इति
शब्दो न विधायकः । तथा दैविकहविर्विषयः ‘दत्तम्’ इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानः स्वाहा-
शब्दो नोच्चारणं विदधाति । तथासत्सुपसंहार्योपसंहारकयोरेकविषयत्वशङ्काया अप्यभा-
वान्नास्त्येवात्र पूर्वन्यायः । ननु—प्रकरणादिना मन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात्स्वाहाकारवि-
धिरर्थाल्लभ्यते—इति चेत् ।

एवमपि ब्राह्मणवाक्येन पक्षे प्राप्तः स्वाहाकारो नियम्यते । अस्मिन्दर्विहोमे स्वाहाकारे-
णैवान्नं प्रदीयते । ततः पाक्षिको वषट्कारोऽर्थान्निवर्तते । किंच—“पुरस्तात्स्वाहाकारा वा
अन्ये देवाः, उपरिष्ठात्स्वाहाकारा अन्ये” इति ब्राह्मणोक्तवाक्येन ‘स्वाहापृथिव्यै’ इत्यपि
पाठः पक्षे प्राप्नोति, तत्र ‘पृथिव्यै स्वाहा’ इत्येव नियम्यते । अर्थात्—अयत्यासो
वषट्कृतिश्च निवर्तते । तस्मात्—अविधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारम्य-
विहितयोर्वषट्कारस्वाहाकारयोर्विकल्पः सुस्थितो भवति ।

(एकादशे-अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशाधिकरणे सूत्राणि २३-२८)

अग्न्यतिग्राह्यस्य विकृतावुपदेशादप्रवृत्तिः स्यात्

॥ २३ ॥ मासि ग्रहणं च तद्वत् ॥ २४ ॥ ग्रहणं

वा तुल्यत्वात् ॥ २५ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

ग्रहणं समानविधानं स्यात् ॥ २७ ॥ मासि ग्रह-

णमभ्यासप्रतिषेधार्थम् ॥ २८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

नातिदेशोऽतिदेशो वा बह्व्यतिग्राह्ययोनं सः ।

विकृतौ पुनरुक्तत्वादिषोऽङ्गान्तरबन्धवेत् ॥ २१ ॥

१ क. ‘रेड्यं ना’ । २ क. ख. अ. ‘हारा अन्याद्यः’ इति । अपि च विधित्वेऽपि ब्राह्मणो-
क्त्वा । ज. झ. ‘हारा अन्या इति ब्राह्मणोक्त्वा’ । ३ च. ‘ति । अपि च विधित्वेऽपि आ’ ।
४ ख. ‘कन्यायेन । ५ ज. झ. निवर्तते । ६ क. ‘त्वात्पड्यागान्त’ ।

प्रकृतेर्विकृतीनां च साम्याय स्यात्पुनर्वचः ।

साम्ये च गुणकामानां प्रवृत्तिः प्रकृताविव ॥ २२ ॥

इदं श्रूयते—“य एवं विद्वानग्निं चिनुते” इति । “उपष्टम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यद-
तिग्राह्याः” इति । अतिग्राह्यसंज्ञका ग्रहा यैस्तस्योपष्टम्भकत्वादनुष्ठेया इत्यर्थः । अत्र
चिन्तयमानस्याग्नेरतिग्राह्याणां च विकृतिष्वतिदेशो नास्ति । कुतः—पुनरुक्तिवैयर्थ्यप्रस-
ङ्गात् । विकृतौ ह्येवं पुनरुच्यते—“अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति, तमुक्थ्येन तमतिरा-
त्रेण, तं द्विरात्रेण” इत्यादि । अयमर्थः—“इष्टकाचितमग्निमनु तस्मिंश्चितेऽग्नावग्निष्टो-
माद्यनुष्ठानम्” इति । तत्र—अग्निष्टोमः प्रकृतिः, उक्थ्यादयो विकृतयः । यदि विकृ-
तिषु चोदकश्चित्तमग्निमतिदिशेत्, तदानीमुक्थ्यादिषु चोदकादेव तत्प्राप्तेः पुनर्विधानम-
नर्थकं स्यात् । अतिग्राह्याश्च विकृतिषु पुनर्विधीयन्ते पृष्ठये गृह्णीयात् उक्थ्ये गृह्णीयात् ।
तस्मात्—विधानार्थवत्त्वाय विकृतावग्न्यतिग्राह्यातिदेशो नास्ति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—ऐन्द्रवायवग्रहादीनामङ्गान्तराणामुक्थ्यादिविकृतिषु यथाऽतिदेशोऽभ्युपगतः,
तथाऽग्निचयनस्यातिग्राह्याणां चातिदेशः स्यात् । न हि—अखण्डः सकृत्प्रवृत्तश्चोदकः
कानिचिदङ्गान्यतिदिश्येतराण्युपेक्षते—इति युक्तम् । अतिदेशप्राप्तानामपि पुनर्वचनं प्रकृ-
तिसाम्यार्थम् । यथा प्रकृतावग्न्यतिग्राह्ययोः प्रत्यक्षविधिः, तथा विकृतिष्वपि, इति
तत्साम्यम् । न च—साम्ये प्रयोजनाभावः, गुणकामप्रवृत्तेस्तत्प्रयोजनत्वात् । “इथेन-
चित्तिं चिन्वीत स्वर्गकामः” इत्यादिनां इथेनाकारादिगुणफलभूतस्वर्गादिकामाः श्रुताः ।
ते चोपदिष्टमाश्रयमपेक्षन्ते । तस्मात्—“अथातोऽग्नियम्”—इति वाक्येन प्रकृताव-
ग्निष्टोमे कासुचिदुक्थ्यादिविकृतिषु चाग्निचयनलक्षण आश्रय उपदिश्यते, अन्यासु वाज-
पेयादिविकृतिषूपदिष्टस्याऽऽश्रयस्याभावात्, अतिदिष्टस्य चानाश्रयत्वादुपगमकामानां नास्ति
प्रवृत्तिः । तस्मात्—पुनर्विधानवैयर्थ्याभावादस्त्यतिदेशः ।

(द्वादशे—उपस्तरणामिधारणाभ्यां सहैव चतुरवदानाधिकरणे

सूत्राणि २९—३२)

उत्पत्तितादर्थ्याच्चतुरवत्तं प्रधानस्य होमसंयो-

गादधिकमाज्यमतुल्यत्वाल्लोकवदुत्पत्तेर्गुणभूत-

त्वात् ॥ २९ ॥ तत्संस्कारश्रुतेश्च ॥ ३० ॥

१ क. सोम्याय । २ क. ख. च. ज. झ. उपस्तम्भनं । ३ च. यज्ञोपस्तम्भं । ४ ख. ज. झ. ‘ष्टकचि’ । ५ क. पृष्ठं । ६ क. उक्थं । ७ ज. झ. ‘त’—पुनर्विधा । ८ क. ज. झ. इत्यु-
क्तम् । ९ ज. झ. अ. पुनर्विधानं । १० क. ख. इथेनचित् । ११ क. ‘ना कामादि’ । ख. ज.
‘ना कारादि’ ।

ताभ्यां वा सह स्विष्टकृतः सकृत्वे द्विरवघा-
रणेन तदामिवचनात् ॥ ३१ ॥ तुल्यवच्चा-
भिधाय सर्वेषु भक्त्यनुक्रमणात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

चतुर्द्विर्वा पुरोडाशोऽवदानं होमतोक्तितः ।

चतुर्मेवं सहाऽऽज्येन सिद्धस्यात्रानुवादतः ॥ २३ ॥

दर्शपूर्णमासयोरान्नायते—“चतुरवत्तं जुहोति” इति । तत्र किं पुरोडाशद्रव्य-
गतस्यावदानस्य चतुःसंख्या, किंवा तत्र द्विसंख्या । चतुष्ट्वं तूपस्तरणाभिधारणार्थाभ्यामा-
ज्यावदानाभ्यां सह संपद्यते, इति संशयः । तत्र चतुरवत्तस्य द्वितीयया विभक्त्या
होमकर्मत्वमुच्यते । नच—उपस्तरणार्थस्याऽऽज्यस्य होमकर्मत्वमस्ति । तस्मात्—
पुरोडाशावदानस्यैव चतुर्वारत्वम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्र होमानुवादेन चतुरवत्तत्वं विधीयते, होमस्याप्राप्तत्वात् । नापि
विशिष्टविधिः, गौरवप्रसङ्गात् । होममात्रविधाने चतुरवत्तत्वमनुवादम् । तच्चाऽऽज्यसहित-
स्यैव युक्तम् “द्विर्हविषोऽवद्यति” इति विधिना पुरोडाशावदाने द्वित्वस्यैव प्राप्तत्वात् ।
तस्मात्—पुरोडाशे द्विरवदानम् ।

(त्रयोदशे-उपांशुयाजेऽपि चतुरवत्तस्याऽऽवश्यकताधिकरणे

सूत्रे ३३—३४)

साप्तदश्यवन्नियम्येत ॥ ३३ ॥ हविषो वा

गुणभूतत्वात्तथाभूतविवक्षा स्यात् ॥ ३४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे किं न स्यादवदानचतुष्टयम् ।

स्याद्वा नास्त्युपसंहारोन्नानूक्तिर्वाक्यतोऽस्ति तत् ॥ ३४ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं चतुरवत्तं नोपांशुयाजे । कुतः—साप्तदश्यवदुपसंहारात् ।
यथा साप्तदश्यमनारभ्याधीतं परिगणितासु मित्रविन्दादिविकृतिषु पुनः श्रूयमाणं तास्वैवो-
पसंहृतम् । एवंमुपस्तरणाभिधारणोपेते हविषि श्रूयमाणं तत्रैवोपसंहर्तव्यम् । तथा च पुरो-
डाशां नाय्ययोस्तत्पर्यवस्यति, उपांशुयाजस्य तूपस्तरणादिराहित्यान्नास्ति चतुरवत्तम् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—योऽयमुपसंहारत्वेनोदाहृतोऽवत्तविधिः सोऽनुवादः—इति पूर्वत्रोक्तम् ।

१ ज. ‘होम्यतो’ । २ ख. च. ज. झ. ञ. ‘तीयावि’ । ३ च. ‘नेन च’ । ४ ज. झ.
तथाऽऽज्येन स’ । ५ ज. झ. ‘रात्रारूकि’ । ख. ‘रात्सोन्नूकि’ । ६ क. झ. ‘वमिहोप’ ।

अत उपसंहारो न शङ्कितुं शक्यः मा भूदुपसंहारः तथाऽप्युपांशुयाजे चतुरवत्तं कथं सिध्यति—इति चेत् । “चतुरवत्तं जुहोति” इति वाक्यात्—इति ब्रूमः । तस्मात्—अस्त्युपांशुयाजे चतुरवत्तम् ।

(चतुर्दशे—दर्शपूर्णमासयोराग्नेयैन्द्राग्नयोरनुवादताधिकरणे
सूत्राणि ३९—४६)

पुरोडाशाभ्यामित्यधिकृतानां पुरोडाशयोरुपदेश-
स्तच्छ्रुतिवद्देश्यस्तोमवत् ॥ ३५ ॥ न त्वनित्या-
धिकारोऽस्ति विधौ नित्येन संबन्धस्तस्मादवाक्य-
शेषत्वम् ॥ ३६ ॥ सति च नैकदेशेन कर्तुः प्रधा-
नभूतत्वात् ॥ ३७ ॥ कृत्स्नत्वात्तु तथा स्तोमे
॥ ३८ ॥ कर्तुः स्यादिति चेत् ॥ ३९ ॥ न
गुणार्थत्वात्प्राप्ते च नोपदेशार्थः ॥ ४० ॥ कर्म-
णोऽस्तु प्रकरणे तन्न्यायत्वाद्गुणानां लिङ्गेन काल-
शास्त्रं स्यात् ॥ ४१ ॥ यदि तु सांन्याय्यं सोमयाजिनो
न ताभ्यां समवायोऽस्ति विभक्तकालत्वात् ॥ ४२ ॥
अपि वा विहितत्वाद्गुणार्थायां पुनः श्रुतौ संदेहे
श्रुतिद्विदेवतार्था स्यादथाऽन्नभिप्रेतस्तथाऽऽग्नेयो
दर्शनदेकदेवते ॥ ४३ ॥ विधिं तु वादरायणः
॥ ४४ ॥ प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा ॥ ४५ ॥ तथा
चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४६ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

सप्त पक्षाः पुरोडाशाभ्यामेवेत्यधिकारिणः ।

शेषः स्यात्तच्छ्रुतेर्मेव कात्स्न्यनित्यत्वबाधनात् ॥ २५ ॥

कर्मन्तरविधिर्मेवं प्रत्याभिज्ञैवकारतः ॥

णिजर्थस्य विधिर्मेवमाफल्यात्स्वार्थवर्जनात् ॥ २६ ॥

कालस्यास्तु विधिर्मेवं लक्षणायाः प्रसङ्गतः ॥

ऐन्द्राग्नैकविधिर्मेवं वैषम्याच्चैवकारतः ॥ २७ ॥

कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु सार्थत्वायेति चेन्न तत् ॥

स्तुत्या विध्येकवाक्यत्वात्सार्थत्वाच्चानुवादता ॥ २८ ॥

दर्शपूर्णमासयोरिदमाह्नायते—“ पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्—
यावेतावाग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च ” इति । तत्र षट्पक्षान्कमेणोपन्यासपूर्वकं निरस्य सप्तममव-
स्थापयति । “ दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ” इत्यत्र योऽधिकारी श्रुतः,
तस्यायं शेषः स्यात् । कुतः—तच्छ्रुतेः । पुरोडाशसाधनकस्य यागस्य यः कर्ताऽधिकार-
वाक्ये श्रूयते, स एवात्रासोमयाजिशब्देन विशेषितः श्रूयते । इत्याद्यः पक्षः ।

नैष युक्तः, कात्स्न्यनित्यत्वयोर्बाधप्रसङ्गात् । तथा हि—“ पुरोडाशाभ्यामेव ” इत्येव-
कारेण सांनार्योपांशुयाजयोर्व्यवच्छेदः । तथा पुरोडाशद्वयस्य “ आग्नेयश्चैन्द्राग्नश्च ”
इति विशेषितत्वादग्नीषोमीयस्यापि व्यवच्छेदः । ततः कात्स्न्यं बाध्येत । अथ “ असोम-
याजिनमेव ” इत्यन्वयः, तदानीं सोमयागादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदाद्यावज्जीवादिवाक्या-
त्प्रापितं नित्यत्वं बाध्येत । तस्मात्—दर्शपूर्णमासाभ्यामन्ये आग्नेयैन्द्राग्नकर्मणी विधीयेते ।
इति द्वितीयः पक्षः ॥

“ यावेतौ ” इति प्रसिद्धानुवादेन दर्शपूर्णमासावेव प्रत्याभिज्ञायेते । ‘ पुरोडाशाभ्या-
मेव ’ इत्येवकारश्च कर्मन्तरपक्षे व्यर्थः स्यात् । तस्मात्—प्रसिद्धकर्मनुवादेन ‘ याज-
येत् ’ इति णिजर्थ ऋत्विजं प्रति विधीयते । एवकारस्य प्रयोजनं सांनार्यादिनिवृत्तिः ।
इति तृतीयः पक्षः ।

सोऽप्यनुपपन्नः । ऋत्विग्गामिफलस्य कस्यचिदश्रवणात् । न च—विश्वजिन्न्यायेन
कल्पयितुं शक्यम्, परार्थकर्मणि प्रवृत्तस्यार्थवृत्तेरेवासंभवात् । तस्मात्—कालविधिरस्तु ।
सोमयागात्प्राचीने काले पुरोडाशाभ्यामेव याजयेत्, न तु सांनार्येन । सोऽयं चतुर्थः
पक्षः ।

एषोऽप्ययुक्तः । असोमयाजिशब्दस्य काले लक्षणावृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्—ऐन्द्रा-
ग्नस्यैकस्य पौर्णमास्यामप्राप्तत्वेन विधिरस्तु । आग्नेयस्तु पौर्णमास्याममावास्यायां च नित्य-
प्राप्तत्वादन्वयते । इति पञ्चमः पक्षः ।

१ ज. झ. °तु ॥ २६ ॥ फल° । २ च. °व च ष° । ३ ज. झ. श्रुतः । ४ ज. झ.
°यस्यैन्द्राग्नस्य च ° इ° । ५ ज. झ. यदि । ६ ज. झ. इत्येष । ७ क. °वृत्ते स्वार्थ° । ख. च.
°वृत्तस्यार्थप्राप्तेरे° । ८ क. °तत्र । आ° । ९ ख. आग्नेयस्य । १० ख. °सप्तमू° ।

सोऽप्ययुक्तः । सकृत्प्रमुक्तस्यैकस्य लिङ्प्रत्यस्य विधित्वमनुवादत्वं चेति वैषम्यप्रस-
ङ्गात् । एवकारश्चात्र व्यर्थः । तस्मात्—अगस्त्यां तल्लाक्षणिकमभ्युपेत्यापि कालस्य
विधिरस्तु । तथा हि—असोमयाजिनः सांनार्ये तावत्प्रतिप्रसवः श्रूयते—“तदु ह संनयेत्”
इति । “यदा सोमयागो नास्ति तदाऽपि संनयेदेव” इत्यर्थः । तथा सति सोमासोमया-
जिनोरुभयोरप्यमावास्यायां सांनार्यमैन्द्राग्रपुरोडाशेनै भिन्नविषयामावाद्रिकल्पितम् ।
सोऽयं विकल्पितः पुरोडाशः सोमयागात्प्रागेव, पश्चात्तु सांनार्यमेव, इत्यभिप्रेत्य कालो
विधीयते । तथा सत्येतच्छास्त्रं सार्थकम्, नान्यथा । इति षष्ठः पक्षः ।

सोऽप्ययुक्तः । “सांनार्येन तु सोमयाजिनम्” इत्यस्य विधेः स्तावकत्वे सत्येकवा-
क्यत्वत्वात् । सार्थकत्वं चैवं सति भविष्यति । तस्मात्—अनुवादोऽयम् । इति
सप्तमः पक्षो राट्टान्तः ॥

(षष्ठदशे—उपांशुयाजस्य ध्रौवाज्यद्रव्यताधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

उपांशुयाजमन्तरा यजतीति हविलिङ्गाश्रुति-
त्वाद्यथाकामी प्रतीयेत ॥ ४७ ॥ ध्रौवाद्वा
सर्वसंयोगात् ॥ ४८ ॥

षष्ठदशाधिकरणमारचयति—

उपांशुयाजे यत्किंचिद्द्रव्यमाज्यमुताग्रिमः ॥

विशेषानुक्तितो मैवं ध्रौवाज्यस्य विधानतः ॥ २९ ॥

“उपांशुयाजमन्तरा यजति” इत्यत्र द्रव्यविशेषस्यानुक्तत्वादौच्छिकं द्रव्यम् ।
इति चेत् ।

मैवम् । आज्यस्य श्रुतत्वात् । “तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां
यजन्” इति हि श्रुतम् । न च—एवमप्यनियतं यत्किंचिदाज्यम्—इति शङ्क्यम्,
ध्रौवस्य विहितत्वात् । “सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्भुवायामाज्यम्” इति विहि-
तम् । विध्यश्रवणेऽपि ध्रौवाज्यस्य सप्रयोजनत्वाय विपरिणामः कर्तव्यः ॥

(षोडशे—उपांशुयागस्य प्राकृतदेवतानियमाधिकरणे

सूत्रे ४९-५०)

तद्वच्च देवतायां स्यात् ॥ ४९ ॥

तान्त्रीणां वा प्रकरणात् ॥ ५० ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

१ ज. झ. “त्या लाक्षं” । २ ज. झ. कालस्यैव । ३ ख. ज. तदु ह समवनं । च.
तदिह संनं । ज. झ. तदु समवनं । ४ ज. झ. “न सह भि” । ५ ज. झ. “दाज्यं स्यात्—इ” ।
६ ज. झ. ज. शङ्कनीयम् ।

तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्तान्त्रिको वाऽग्निमो भवेत् ॥
अविशेषात्प्रकरणे तान्त्रिकोऽत्र नियम्यते ॥ ३० ॥

तत्रोपांशुयाजे या काचिद्देवता स्यात् । “विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” इत्यादेरर्थवादत्वेना-
विधायकत्वात् । अन्यस्य च देवताविधेरदर्शनात् । यागेन देवतामात्रस्यैव कल्पनाच्च ।

मैवम् । उपांशुयाजस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितत्वादर्शपूर्णमासतन्त्रमध्यपठित एव
कश्चिद्देवः प्रत्यासत्त्योपांशुयाजे नियम्यते ॥

(सप्तदशाष्टादशयोः उपांशुयाजस्य विष्णुवादिदेवताकत्वपौर्णमासी-
कर्तव्यत्वयोरधिकरणयोः सूत्राणि ११-६१)

धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः ॥ ५१ ॥ देवतायास्त्वनि-
र्वचनं तत्र शब्दस्येह मृदुत्वं तस्मादिहाधिकारेण ॥
॥ ५२ ॥ विष्णुर्वा स्याद्धौत्राभानादमावास्याह-
विश्व स्याद्धौत्रस्य तत्र दर्शनात् ॥ ५३ ॥ अपि-
वा पौर्णमास्यां स्यात्प्रधानशब्दसंयोगाद्गुणत्वान्म-
न्त्रो यथा प्रधानं स्यात् ॥ ५४ ॥ आनन्तर्यं च
सांनाय्यस्य पुरोडाशेन दर्शयति, अमावास्यावि-
करे ॥ ५५ ॥ अग्नीषोमविधानात्तु पौर्णमास्या-
मुभयत्र विधीयते ॥ ५६ ॥ प्रतिषिध्यविधानाद्वा
विष्णुः समानदेशः स्यात् ॥ ५७ ॥ तथाचान्या-
र्थदर्शनम् ॥ ५८ ॥ न चानङ्गं सकृच्छ्रुतावुभयत्र
विधीयेतासंबन्धात् ॥ ५९ ॥ गुणानां च परार्थत्वा-
त्प्रवृत्तौ विधिलिङ्गानि दर्शयति ॥ ६० ॥ विकारे
चाश्रुतित्वात् ॥ ६१ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

कोऽपि देवस्तान्त्रिकेषु नियतो वा तदाऽपि किम् ॥
प्रजापतिरुताग्निः स्यादग्नीषोमावुताथवा ॥ ३१ ॥

विष्णुर्यद्वाऽग्निमुत्सृज्य विकल्प्यं देवतात्रयम् ॥
 कोऽप्यत्रानियमान्मैवमुपांशुत्वादियन्त्रणात् ॥ ३२ ॥
 प्रजापतिरुपांशुत्वान्न तूष्णींभावयोगतः ॥
 अग्निर्मुख्यत्वतो मैवं तद्याज्यादेरपाठतः ॥ ३३ ॥
 अग्नीषोमौ तदुक्तेर्नो तत्र कालविधानतः ॥
 विष्णुर्याज्यादितस्तन्न प्राजपात्योक्तिबाधनात् ॥ ३४ ॥
 याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता विकल्प्यन्तेऽत्र देवताः ॥
 विधिशेषार्थवादेऽपि प्राप्तं त्रयमनूयते ॥ ३५ ॥

तान्त्रिकदेवेषु नियामकाभावात्—यः कोऽपि । इति चेत् ।

न । वक्ष्यमाणानामुपांशुत्वादीनां नियामकत्वात् । “यत्किञ्चित्प्राजापत्यं यज्ञे क्रियते, उपश्विव तत्क्रियते” इति वचनादुपांशुत्वधर्मसाम्येन प्रजापतिर्देवता । इति चेत् ।

न । “प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्” इति विधेस्तूष्णींभावस्यैव प्रजापतिधर्मत्वात् । प्रथम-
 यागदेवत्वेन मुख्यत्वादभिर्देवता । इति चेत् ।

न । उपांशुयाजक्रमेऽग्निविषययाज्याद्यपाठात् । “तावब्रूताम्”—इत्यादिपूर्वेदाहृत-
 वाक्यादग्नीषोमौ देवता । इति चेत् ।

न । तस्य वाक्यस्य पौर्णिमासीकालविधायकत्वात् । कस्यांचिच्छाखायामुपांशुयाजक्रमै
 वैष्णवयाज्यापुरोनुवाक्ययोः पाठात्—विष्णुर्देवता । इति चेत् ।

न । तथासति शाखान्तरप्रोक्तयोः प्राजापत्ययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्बाधः प्रसज्येत ।
 तस्मात्—नानाशाखासु पठिताभ्यां विष्णुप्राजापत्यग्नीषोमविषययाज्यापुरोनुवाक्याभ्यां
 प्राप्तास्तिस्रो देवता विकल्पन्ते । अत एवोपांशुयाजविधिशेषेऽर्थवादेऽप्येतदेव प्राप्तं देवता-
 त्रयमनूयते—“विष्णुरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय, प्रजापतिरुपांशु यष्टव्योऽजामित्वाय,
 अग्नीषोमानुपांशु यष्टव्यावजामित्वाय” इति । तस्मात्—देवताविकल्पो राद्धान्तः ॥

* अष्टादशाधिकरणमारचयति—

* शाबरभाष्ये शास्त्रदीपिकायां च पूर्वाधिकरण एवास्याधिकरणस्यान्तर्भावोऽङ्गीकृतः ॥

१ ज. झ. °र्यदाग्नि° । २ ज. झ. अ. तत्राका° । ३ क. ख. °स्तत्र प्रा° । ४ च. °पि
 तत्र प्राप्तम्° । ५ क. ज. झ. °मेण वै° । ६ क. ज. झ. °णुप्राजापत्याग्नी° । ७ ज. झ. °कल्पः
 सिद्धान्तः । अ. °कल्पः सिध्यति ।

दर्शादिर्वा तस्य कालो दर्श एवान्व एव वा ।

द्विपुरोडाशसंनिध्यादाद्यो दर्शोऽग्निनोऽग्रतः ॥ ३६ ॥

विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो मध्यमः पूर्णिमाविधेः ।

स एव कालो याज्याया उत्कर्षः पूर्णिमादिने ॥ ३७ ॥

“जाभि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, यश्चन्द्रौ पुरोडाशवुपांशुयाजमन्तरा यजति ह्यना-
मित्वाय” इति पुरोडाशयोर्मध्ये स यागो विहितः । पुरोडाशौ च पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नी-
षोमी, अमावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्नौ । ततो द्विपुरोडाशसंनिधेः समानत्वादर्थः, पूर्णिमा च
इत्युभयमुपांशुयाजस्य कालः । इत्याद्यः पक्षः ।

दर्शं प्रकृत्य याज्याकाण्ड आग्नेययाज्याया अवस्ताद्वैष्णवयाज्यायाः पाठात्प्रकरणस्य
संनिधितः प्रबलत्वादर्थ एव कालः । इति मध्यमः पक्षः ।

“तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपांशु पौर्णमास्यां यजन्” इति पौर्णमास्यास्तत्का-
लत्वेन विधानाद्वाचनिकस्य विधेः प्रबलत्वात्पौर्णमास्येव कालः । तथासति वैष्णवयाज्या-
प्रकरणादुत्कृष्यताम् ।

(एकोनविंशे—एकपुरोडाशायामप्युपांशुयाजाधिकरणे सूत्राणि—६२-७०)

द्विपुरोडाशायां स्यादन्तरार्थत्वात् ॥ ६२ ॥ अजा-

मिकरणार्थत्वाच्च ॥ ६३ ॥ तदर्थमिति चेन्न तत्प्र-

धानत्वात् ॥ ६४ ॥ अशिष्टेन च संबन्धात् ॥ ६५ ॥

उत्पत्तेस्तु निवेशः स्याद्गुणस्यानुपरोधेनार्थस्य विद्य-

मानत्वाद्विधानादन्तरार्थस्य नैमित्तिकत्वात्तदभावेऽ-

श्रुतौ स्यात् ॥ ६६ ॥ उभयोस्तु विधानात्

॥ ६७ ॥ गुणानां च परार्थत्वादुपवेषवद्यदेति

स्यात् ॥ ६८ ॥ अनपायश्च कालस्य लक्षणं हि

पुरोडाशौ ॥ ६९ ॥ प्रशंसार्थमजाभित्वम् ॥ ७० ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

पुरोडाशैक्ययुक्तायां पौर्णमास्यामयं नहि ।

स्याद्वा नास्त्यन्तरेत्युक्तलक्ष्ये कालेऽस्ति शङ्खवत् ॥ ३८ ॥

सोमात्प्रागग्नीषोमीयपुरोडाशराहिता केवलाग्नेयपुरोडाशयुक्ता पौर्णमासी भवति, “स सोमेनेष्ट्वाऽग्नीषोमीयो भवति” इति वाक्येनाग्नीषोमीययोः सोमोत्तरकालत्वावगमात् । तस्मात्—उपांशुयाजे नास्ति, कुतः—“उपांशुयान्नमन्तरा यजति” इति पुरोडाशैक्यान्तरालवत्त्वस्य गुणत्वेन विधानात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—किं पुरोडाशावन्तरालकालस्य विशेषणभूतौ, उत लक्षणभूतौ । नाऽऽद्यः, अन्तरालकालवत्तद्विशेषणयोः पुरोडाशयोर्लपांशुयाजे गुणत्वेन प्रज्ञात् । न चैतद्युक्तम्, उपांशुयाजवत्तयोरपि स्वातन्त्र्येणैव फलान्वयात् । द्वितीय तु—शङ्खन्यायेनोपलक्षकस्याग्नीषोमीयपुरोडाशस्यैवाभावेऽप्युपलक्ष्ये काले यागोऽस्ति । यथा—“शङ्खध्वनिवेलायां राजसेवार्थं प्रतिदिनमागन्तव्यम्” इत्युक्ते कस्मिंश्चिद्दिने तं शङ्खं धमतः पुरुषस्याभावेनोपलक्षकस्य ध्वनेरभावेऽप्युपलक्षिते तस्मिन्काले सेवकाः समागच्छन्ति, तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् । यदि तत्र कालोपलक्षकमन्यदेव व्यापारः सूर्यगत्यादिकं संभाव्यते । तर्ह्यत्रापि संभवत्येवाऽऽग्नेयपुरोडाश उपलक्षकः । तस्मात्—एकपुरोडाशायामपि पौर्णमास्यामस्त्युपांशुयाजः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे दशमा-

ध्यायस्याष्टमः पादः ॥ ८ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१९	७७५
सूत्राणि	७०	२२२९

॥ समाप्तश्चायं दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

१ ज. “कालाव” । ज. झ. “कालीनत्वा” । अ. “कालवत्त्वा” । २ क. “शशब्दयोरन्तरालवत्त्वम्” । ३ ख. “पांशवत्तयोरपि गु” । ४ क. “त्वमसंगतम्” । न । ५ ख. च. अ. “शस्याभा” । ६ क. “यां स्वाभावेऽप्युपलक्षिते काले गु” । ७ ख. च. अ. सेवकः । ८ ख. च. अ. समागच्छति । ९ क. “पारस्पर्यं गु” । १० ख. च. ज. झ. “मस्तृपा” ।

(अथैकादशाध्यायः प्रारम्भ्यते)

बाधाबाधविचारेण प्रयोज्ये निश्चिते सति ।

प्रयोगस्य विचारोऽथ तन्त्ररूपो विचार्यते ॥ १ ॥

अनेन दशमैकादशयोरध्याययोः पूर्वोत्तरमात्र उपपादितः ।

(प्रथमे-आग्नेयादीनां समुद्भितानां तन्त्रेण स्वर्गफलकत्वाधिकरणे
सूत्राणि १-४)

प्रयोजनाभिसंबन्धात्पृथक्सतां ततः स्यादैककर्म्य-
मेकशब्दाभिसंयोगात् ॥ १ ॥ शेषवद्वा प्रयोजनं
प्रतिकर्म विभज्येत ॥ २ ॥ अविधानात् नैवं
स्यात् ॥ ३ ॥ शेषस्य हि परार्थत्वाद्विधानात्प्रति-
प्रधानभावः स्यात् ॥ ४ ॥

एकादशाध्यायस्य प्रथमपादे प्रथमाधिकरणमारचयति-

षड्यागानां फलं स्वर्गः प्रत्येकं तन्त्रतोऽथ वा ।

आद्यः पृथक्फलार्थित्वान्न संघस्य फलोक्तितः ॥ २ ॥

“दर्शपूर्णमासाम्नां स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुतं फलमाग्नेयादिभिः षड्भिर्भागैः प्रत्येक-
माभिसंबध्यते । कुतः—पृथगुत्पन्नतया परस्परनिरपेक्षाणां पृथगेव फलाकाङ्क्षितत्वात् ।
इति चेत् ।

न । तत्समूहवाचिना दर्शपूर्णमासशब्देन व्यवहृत्य संघस्यैव फलसंबन्धनात् ।
तस्मात्—स्वर्गस्तथा फलं तन्त्रेण । तन्त्रेण विस्तार्यते बहूनामुपकारो येन सकृत्प्रवर्तितेन,
तदिदं तन्त्रम् । तद्यथा—बहूनां ब्राह्मणानां मध्ये कृतः प्रदीपस्तेषामुपकरोति । न त्वनुले-
पनभोजनादिवत्प्रतिपुरुषमावृत्तिलक्षणमावापमपेक्षते । एवं स्वर्गस्तन्त्रेण फलम् ।

(द्वितीये—अङ्गानामैककार्याधिकरणे सूत्राणि १-१०)

अङ्गानां तु शब्दभेदात्क्रतुवत्स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ५ ॥

अर्थभेदस्तु तत्राथैककार्यादैककर्म्यम् ॥ ६ ॥

शब्दभेदान्नेति चेत् ॥ ७ ॥ कर्मार्थत्वात्प्रयोगे
ताच्छब्दं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ ८ ॥ कर्तृविधेर्नानार्थत्वा-
द्गुणप्रधानेषु ॥ ९ ॥ आरम्भः शब्दपूर्वत्वात् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयामि—

कार्यभेदो न वाऽङ्गानां सौम्यचित्रादिवान्निद्रा ।

करणैक्यात्तदेकत्वं द्वारभेदो बहुत्वतः ॥ ३ ॥

यानि प्रयाजाज्यभागादङ्गानि, तेषां सर्वेषां करणं प्रत्युपकारभेदः स्यात् । कुतः—
कार्यभेददर्शनात् । यथा—“सौम्यं चरं निर्वण्ड्वस्त्ववर्चसकामः”, “चित्रया यजेत पशुकामः”
इत्यादिषु परस्परनिरपेक्षेण विहितानां सौम्यादीनां ब्रह्मवर्चसादिकार्यभेदः, तथा प्रयाजाज्ये-
भागौदीनां परस्परनिरपेक्षाणां करणोपकारा भिद्यन्ते । न च—अत्र पूर्वन्यायेन संघोपकार-
गमकं किञ्चिदस्ति । इति प्राप्ते—

सूत्रम्—करणाकाङ्क्षासारेण ह्यङ्गोपकारः कैल्प्यः । करणं, च स्वयमेकं सत्सर्व-
कर्तृह्याधनलक्षणमेकमवापकारमङ्गवृत्तमपेक्षते । अङ्गबहुत्वं तु द्वारकार्यभेदेनोपपद्यते । यथा
तद्गुलकाष्ट्यालयादीनां कारकाणां द्वारभेद एवादननिष्पादनलक्षणं प्रधानकार्यमेकमेव ।
तद्वदत्र द्वारभेदेऽप्युपकार एक एव ।

(तृतीये— { दर्शपूर्णमासादिकाम्यकर्मणां } सूत्राणि ११—१९)

एकेनापि समाप्येत कृतार्थत्वायथा कृत्वन्तरेषु
प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ॥ ११ ॥ फलाभावा-
न्नेति चेत् ॥ १२ ॥ न कर्मसंयोगात्प्रयोजनम-
शब्ददोषं स्यात् ॥ १३ ॥ ऐकशब्दादिति
चेत् ॥ १४ ॥ नार्थपृथक्त्वात्समत्वादगुणत्वम्
॥ १५ ॥ विधेरत्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानाभि-
त्यवच्छ्रुतभूताभिसंयोगादर्धेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं

१ अ. ना. य. २. अ. पा. क. अ. पा. तेपा. स. । ३ ज. झ. अ. 'गानुया-
जादी' । ४ च. 'रणे प्रकारे भिद्यन्ते । ५ । ५ ज. झ. विद्यन्ते । ६ ज. झ. अ. कल्पनीयः ।
७ क. 'त्समान्त उद्धो' । ज. झ. 'त्वस्य श' । ८ ख. एक एवेति । ज. झ. एकः ।

स्वशब्दार्थो निर्वीतवत्स्यात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यात्

॥ १६ ॥ तथा कर्मोपदेशः स्यात् ॥ १७ ॥

क्रत्वन्तरेषु पुनर्वचनम् ॥ १८ ॥ उत्तरास्वश्रुतित्वा-

द्विशेषाणां कृतार्थत्वात्स्वदोहे यथाकामी प्रती-

येत ॥ १९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

उपकारः स एकेन कैश्चिद्वा निखिलैरुत ।

आकाङ्क्षपूरणादाद्यः फलाधिकयाय मध्यमः ॥ ४ ॥

कपोतवद्यौगपद्ये त्यागहेतोरभावतः ।

संभूयकरणाकाङ्क्षां पूरयन्त्युपकारतः ॥ ५ ॥

योऽयं करणं प्रत्येक उपकारः पूर्वत्र निर्णीतः, स एकेनाङ्गेन सिध्यति । कारण-
स्याङ्गाकाङ्क्षायास्तावता पूरितत्वात् । यथा ग्रामगणैः सर्वैः कर्तव्यं करदानमेक एव
राजकुलसमागतः करोति, कराकाङ्क्षा च तावता राज्ञो निर्वर्तते । तथाऽत्रापि द्रष्ट-
व्यम् । यदि 'एतदङ्गमनुष्ठेयम्' इति विशेषनियामकं न स्यात्, तर्हि विकल्पोऽस्तु ।
इत्याद्यः पक्षः ।

यथा यावन्ति काम्यकर्माणि सौख्यचित्रादीन्यनुतिष्ठति तावत्फलं प्राप्नोति, तथा—
अङ्गभूयस्त्वेन फलभूयस्त्वसंभवादिच्छया कानिचिदङ्गान्यनुष्ठेयानि । तैश्चातिशयवानेकः
करणोपकारो जायते । इति मध्यमः पक्षः ।

यथो जित्तसया खले बीजमक्षणाय कपोतपङ्क्तिर्युगपत्पतति, तथा करणाकाङ्क्षां
पूरयितुं समर्थानि सर्वाण्यङ्गान्यः प्रयोगवचनपरिगृहीततया युगपत्प्राप्तानि तेषु केषांचित्प-
रित्यागे हेतुर्नास्ति । तस्मात्—सर्वाण्यङ्गानि संभूयैवस्वोपकारजननेन करणाकाङ्क्षां
पूरयन्ति । इति सिद्धान्तः ।

+ वार्तिककारस्तु पूर्वाधिकरणस्य वैयर्थ्यं मन्यमानोऽस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्तर्भावयामास ॥

(चतुर्थे—काम्यकर्मणां सूयोऽभ्यासाधिकरणे सूत्राणि २०—२६)
कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः ॥ २० ॥
अधिकारश्च सर्वेषां कार्यत्वादुपपद्यते विशेषः ॥ २१ ॥ सल्लुचु
स्यात्कृतार्थत्वादङ्गवत् ॥ २२ ॥ शब्दार्थश्च तथा लोके

+ तदेतत्स्पष्टीकृतम् “ अङ्गानां तु शब्दभेदात्कृतवत्स्यात्फलान्यत्वम् ” [११ । १ । ५] इति सूत्रं द्वितीयाधिकरणप्रारम्भतमुपादाय शास्त्रदीपिकायाम्—‘ अतः प्रभृति षडभिः सूत्रैरेकमधिकरणम्, “ एकेनापि समाप्यते ”—[११ । १ । १२] इत्यतः प्रभृति च नवभिः सूत्रैराधिकरणान्तरं भाष्यकारेण व्याख्यातमिति प्रतिभाति । तत्र च पूर्वाधिकरणे—अङ्गानां कार्यभेदं पूर्वपक्षीकृत्य, एककार्यत्वं सिद्धान्तितम् । उत्तराधिकरणे तु—तस्मिन्नेकस्मिन्कार्ये विकल्पमाशङ्क्य समुच्चयः प्रतिपाद्यते, इति व्याचष्टे । तदिदं वार्तिककारो नानुमेने । न हि कार्यभेदाभेदमात्रचिन्ता प्रयोजनवती, भेदे सति कार्याणां कारकवदङ्गानां समुच्चयः, कार्यैक्येऽप्यपर्यायविधानात्समुच्चय इति नास्त्यनुष्ठाने विशेषः । औपोद्भातिकमिदम् । सति हि कार्यैक्ये विकल्पसमुच्चयौ—हात चेत् । तथाऽपि नास्त्येव प्रयोजनम्, करणैकत्वाद्भिन्नतत्सामर्थ्याद्बोधनरूपस्योपकारस्य स्पष्टमेवैकत्वम् । अवान्तरकार्यभेदस्तु सिद्धान्तेऽपि संमत एवेति न चिन्तनीयं पश्यामः । अथ—शक्त्युद्बोधनस्यावान्तरकार्याणां च मध्ये किंचिदुपकारार्थं वस्तु मन्यसे । तदङ्गमाणि कम्, निष्प्रयोजनं च । शक्त्युद्बोधन एव विकल्पसमुच्चयचिन्तोपपत्तेः । तस्मादेकमेवेदं पञ्चदशसूत्रं समुच्चयप्रतिपादनार्थमाधिकरणम् । त्रयश्चेह पक्षाः—किमङ्गानामितरेतरनि-
रपेक्षाणां कृतूपकारकतया विकल्पः, उत—एकेन द्वाभ्यां बहुभिश्चोपकारसिद्धिरुपकारभूयस्तया च फलभूयस्त्वम्, उत—समुच्चितानामेवोपकारकत्वम्, इति । तदर्थमिदं चिन्त्यते—किमङ्गानामात्मीयैर्विधिभिः प्रयोगोऽभिधीयते, किंवा प्रधानाविधिभिः, इति । प्रधानान्येकशब्देन तन्त्रेणाभिहितानि युगपत्फले विनियुक्तानि युक्तं यत्फले समुच्चीयन्ते । अङ्गानि तु पृथक्शब्देनाभिहितानि पृथगेव विहितानि फलमपेक्षमाणान्यन्योन्यनिरपेक्षाण्येव कृतूपकारार्थतया विनियुक्तानि विकल्पितुमर्हन्ति । तेषां हि स्वभावैरेव विधानम्, असति विधानेऽङ्गत्वानुपपत्तेः । उक्तं हि—‘नचाविहितमङ्गं भवति’ इति । स्वभाव्यानि च तेषामेकैकमेव विदधति, हात कुतः समुच्चयः । न हि कश्चिच्छब्दोऽस्ति, येनैषां सहितानामनुष्ठानमुच्यते । तस्मात्—यथा सत्यपशुफलत्वे चित्रोद्भिदादीनां पृथग्विधानादसमुच्चयः, तथाऽङ्गानामपि, इति प्रथमः पक्षः ।

सत्यम्, निरपेक्षाणामुपकारकत्वं गम्यते, तथाऽपि बह्वङ्गज्ञानसामर्थ्याद्विकल्पस्य चान्याय्यत्वात्तेषामेकमपि प्रयुज्यते, तथा द्वे, तथा बहूनि च, अङ्गभूयस्तया चोपकारभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वम् । इति द्वितीयः स च “ एकेनापि समाप्यते ”—इत्यनेन सूत्रेणोच्यते । पक्षान्तरमेव चाधिकरणान्तरमिव भाष्ये दर्शितम् । अधिकरणान्तरत्वे तु—अनेन सूत्रेण विकल्पो वक्तव्यः स्यात् । नच—अनेन विकल्प उच्यते, “ प्राप्तेषु चोत्तरावत्स्यात् ” इति समुच्चयस्याप्यन्यनुष्ठानात् । तस्मात्—नाधिकरणान्तरम्—इति ग्रन्थेन ।

॥ २३ ॥ अपि वा संप्रयोगे यथाकामी प्रतीयेता-
श्रुतिवादिधिषु वचनानि स्युः ॥ २४ ॥ ऐकशब्दा-
त्तथाऽङ्गेषु ॥ २५ ॥ लोके कर्मार्थलक्षणम् ॥ २६ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

काम्यकर्मप्रयोगः किं सकृदेवासकृच्च वा ॥

फलसिद्धेरादिमोऽन्त्यो भूयः स्वेच्छानुसारतः ॥ ६ ॥

चित्रादिकाम्यकर्म सकृदेव प्रयोक्तव्यम्, तावतैव पश्चादिकलसिद्धेः । यथा प्रयाजा-
द्यङ्ग सकृदेवानुष्ठीयते, तद्वत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—विषमो दृष्टान्तः । करणस्याङ्गेषु सकृदेवाऽऽकाङ्क्षा । इह तु पुरुषः स्वर्ग-
पथादीन्भूयो भूयः कामयते । ततस्तदनुसारेण प्रयोगावृत्तिः ॥

(पञ्चमे—अवघातादीनामातण्डुलनिर्वृत्तेरभ्यासाधिकरणे सूत्रम्—)

क्रियाणामर्थशेषत्वाप्रत्यक्षोऽतस्त-

न्निर्वृत्त्याऽपवर्गः स्यात् ॥ २७ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अवघातः सकृन्नो वा सकृत्स्याद्विधिसिद्धितः ॥

वृद्धा तण्डुलनिष्पत्तिस्तदन्तोऽभ्यस्यतामयम् ॥ ७ ॥

“ व्रीहीनवहन्ति ” इत्यत्र सकृन्मुसलातमात्रेण विधिप्रयुक्तस्यापूर्वस्य सिद्धेर्नास्त्य-
त्राऽऽवृत्तिः । इति चेत् ।

न । तण्डुलनिष्पत्तेर्दृष्टप्रयोजनत्वेन तत्पर्यन्तस्याभ्याससंस्याश्रुतस्यापि कल्पनीयत्वात् ।
एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ॥

(षष्ठे—अदृष्टफलस्यावघातादेः सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

* धर्ममात्रे त्वदर्शनाच्छब्दार्थेनापवर्गः स्यात् ॥ २८ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु पूर्वाधिकरण एवेदमप्यधिकरणमन्तर्भावितम् ।

१ क. °फलासि° । २ झ. °काम्यं क° । अ. काम्यकर्मप्रयोगः । स° । ३ ख. ग. ज.
झ. अ. °लस्य सि° । च. लस्य सिद्धिः । य° । ४ ख. च. ज. झ. अ. °ते । अत° । ५ क.
इष्टा । ६ ज. झ. °नीस्ति तत्रा° । ७ अ. °सस्य कृतस्याश्रु° ।

सर्वोपधावघातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ॥

आवर्त्यः पूर्वमन्मैवं दृष्टार्थस्यात्र वर्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निप्रकरणे श्रूयते—“औदुम्बरमुलूलं सर्वोपधस्य पूरयित्वाऽवहति, *अपै.
तदुपधाति” इति । अत्रादृष्टमात्रस्य प्रयोजनत्वात्सकृदेवावघातः ॥

(सप्तमे—प्रयाजादीनामङ्गानां सकृदनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २९-३७)

क्रतुवद्वाऽनुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात् ॥ २९ ॥

सकृद्वा कारणैकत्वात् ॥ ३० ॥ परिमाणं चानि-

यमे न स्यात् ॥ ३१ ॥ फलस्याऽऽरम्भनिर्वृत्तेः

क्रतुषु स्यात्फलान्यत्वम् ॥ ३२ ॥ अर्थवांस्तु नैक-

त्वादभ्यासः स्यादनर्थको यथा भोजनमेकस्मिन्नर्थ-

स्यापरिमाणत्वात्प्रधाने च क्रियार्थत्वादनियमः

स्यात् ॥ ३३ ॥ पृथक्त्वाद्विधितः परिमाणं स्यात्

॥ ३४ ॥ अनभ्यासो वा प्रयोगवचनैकत्वात्सर्व-

स्य युगपच्छास्त्रादफलत्वाच्च कर्मणः स्यात्क्रियार्थ-

त्वात् ॥ ३५ ॥ अभ्यासो वा छेदनसंमार्गावदानेषु

वचनात्सकृत्त्वस्य ॥ ३६ ॥ अनभ्यासस्तु वाच्य-

त्वात् ॥ ३७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

अङ्गेऽभ्यासो न वा भूम्नाऽभ्यासो नाङ्गे पृथक्फलम् ॥

अङ्गचतुष्टयैव भूमाऽतः प्रयोगेऽङ्गं सकृद्भवत् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्यागे प्रयाजाद्यङ्गं फलभूमार्थिनाऽभ्यसनीयम्, कारीयादिः काम्यस्य कर्मणोऽ-
भ्यासेन फलभूयस्त्वदर्शनात् । इति चत् ।

नै । अङ्गोपकृतस्य प्रधानस्य यत्फलम्, ततोऽतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावादाद्यपि
फलभूमानमर्थयेत्, तदा साङ्गं प्रधानमावर्तनीयम् । न त्वङ्गमात्रावृत्त्या तत्सिध्यति ।

* ‘अत्र तदुपधाति’ इति शाबरभाष्ये पाठः ।

ननु-उपकारभूयस्त्वमङ्गावृत्तिलक्षणं फलभूयस्त्वे पर्यवस्यति । यथा सस्यादिषु कर्षणाद्या-
वृत्तिकृतो भूयानुपकारः फलं वर्धयति । तद्वत्—इति चेत् । न, तत्र दृष्टत्वात् । इह
त्वदृष्ट उपकारः शास्त्रादेव बोध्यः । न च शास्त्रमुपकारभयस्त्वायाङ्गावृत्तिं कचिद्भूते ।
तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे सकृदेव प्रयाजाद्यङ्गातुष्ठानम् ।

(अष्टमे—बहुवचनस्य त्रित्वपरत्वे कपिञ्जलाधिकरणे
सूत्राणि ३८-४९)

बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यात् ॥ ३८ ॥
दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३९ ॥ तथेह ॥ ४० ॥
भवत्येति चेत् ॥ ४१ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ ४२ ॥
प्रथमं वा नियम्येत कारणादतिक्रमः स्यात् ॥ ४३ ॥
तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ४४ ॥ प्रकृत्या च पूर्वव-
त्तदासत्तेः ॥ ४५ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः पाक्षिकास्त्रित्वमेव वा ।

आद्यो बहुत्वसाम्यान्न त्रित्वेनैव कृतत्वतः ॥ १० ॥

अश्वमेधे “वसन्ताय कपिञ्जलानालभते” इति त्रित्वचतुष्टादिसंख्यानां बहुत्वसाम्यादि-
च्छया या काचिद्बहुत्वसंख्या स्वीकार्या । इति चेत् ।

न त्रित्वेनैव शास्त्रस्य कृतत्वात् । यो हि चतुष्टादिसंख्यामुपादत्ते, तेन न तदन्तर्भूतं
त्रित्वं वर्जयितुं शक्यम्, त्रित्वमुपाददानेन त्वनन्तर्भूतं चतुष्ट्वादिकं वर्जयितुं शक्यते ।
अतोऽवश्यंभावित्वेन प्रथमभावित्वेन लाघवेन च त्रित्व उपात्ते शास्त्रार्थसिद्धौ ततोऽधिकं-
पक्षिहिंसायां प्रत्यवायात् । तस्मात्—त्रित्वमेवोपादेयम् ।

(नवमे—‘उत्तरा दोहयति’ इत्यत्र सर्वासां गवां दोहनाधिकरणे
सूत्राणि ४६—५२)

उत्तरासु न यावत्स्वमपूर्वत्वात् ॥ ४६ ॥ यावत्स्वं
वाऽन्यविधानेनानुवादः स्यात् ॥ ४७ ॥ साक-

१ क. मङ्गीकृत्या फ° । ख. °मङ्गीकृत्या फ° । ज. °मङ्गीकृत्य लङ्गणां फ° । झ. °मङ्ग-
वृत्त्यैव लब्धं फ° । अ. °मङ्गीकृतं फ° । २ ख. च. ज. झ. °या ऐच्छिका° । ३ क. ख. च. °सा-
म्येन त्रि° । ज. झ. °सामान्ये त्रि° । ४ ज. झ. तेनापि त° । ५ ज. झ. °यितुमश° । ६ क.
च. त्रित्वोपादा° । ७ अ. °कमनपेक्षितं प्रत्यवायार्थम् । त° ।

ल्यविधानात् ॥ ४८ ॥ बह्वर्थत्वाच्च ॥ ४९ ॥
 अग्निहोत्रे चारोषवद्यन्तानुनियमः ॥ ५० ॥ तथा
 पयःप्रतिषेधः कुमाराणाम् ॥ ५१ ॥ सर्वप्रापि-
 णाऽपि लिङ्गेन संयुज्य देवताभिसंयोगात् ॥ ५२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

उत्तरास्तिस्र एव स्युर्वावत्स्वं वाऽत्र पूर्ववत् ।

तिस्र एव, हविःकात्स्नर्यापूर्वयोर्विधितोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

सान्नाय्यदोहं प्रकृत्य श्रूयते—“वाग्यतस्तिस्रो दोहयित्वा विसृष्टवागनन्वारम्य
 तूष्णीमुत्तरा दोहयति” इति । तिसृभ्य उत्तरा गावो यजमानस्य यावत्यः सन्ति, तासां
 मध्ये कपिञ्जलन्यायेनोत्तरास्तिस्र एव गावो दोहनीयाः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“नास्यैतां रात्रिं पयसाऽग्निहोत्रं जुहुयात्, कुमाराश्च न पयो लभेरन्”
 इति विद्यमानस्य पयसो हविष्वं विधीयते । न च—अत्र कुमाराणां पयसो निषेधः,
 तथासति दृष्टार्थत्वपरित्यागेनादृष्टार्थत्वं कल्पयेत् ‘कुमाराश्च न’ इत्येवं चशब्दश्चापिशब्द-
 र्थवाची प्रयुज्यमानस्तदा व्यर्थः स्यात् । किं च “बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हविः” इति मन्त्रे
 हविषां बाहुल्यं प्रतीयते । तेन प्राप्तं सर्वोत्तरादोहनमनूद्यापूर्वमनन्वारम्भणमत्र विधीयते ।
 तस्मात्—विवेकपिञ्जलैषम्याद्धविर्बाहुल्यार्थं सर्वा उत्तरा दोहनीयाः ।

(दशमे— { आग्नेयादीनां प्रधानानां भेदेऽप्याधारा- } सूत्राणि ९३-९९)
 { दीनामङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे }

प्रधानकर्माथत्वादङ्गानां तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे
 स्यात् ॥ ५३ ॥ क्रमकोपश्च यौगपद्ये स्यात्
 ॥ ५४ ॥ तुल्यानां तु यौगपद्यमेकशब्दोपदे-
 शात्स्याद्विशेषाग्रहणात् ॥ ५५ ॥ ऐकार्थ्याद-
 व्यवायः स्यात् ॥ ५६ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनं
 कामुकायनः ॥ ५७ ॥ तन्न्यायत्वादशक्तेरानुपूर्व्यं

१ क. ‘न्त्यैतपूर्व’ । २ ज. झ. अ. ‘नाय्ये दो’ । ३ अ. निधीयते । ४ ख. च. ज.
 झ. अ. इत्यस्मिन्नापि म° । ५ ज. झ. ‘ग्रमात्रं वि’ । ६ क. सर्वोत् ।

स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५८ ॥ असंस्पृष्टोऽपि ताद-
 र्थात् ॥ ५९ ॥ विभवाद्वा प्रदीपवत् ॥ ६० ॥ अर्थात्तु
 लोके विधिः प्रतिप्रधानं स्यात् ॥ ६१ ॥ सकृदिज्या-
 कामुकायनः परिमाणविरोधात् ॥ ६२ ॥ विधेस्त्वितरार्थ-
 त्वात्सकृदिज्याश्रुतिव्यतिक्रमः स्यात् ॥ ६३ ॥ विधिव-
 त्प्रकरणाविभागे प्रयोगं वादरायणः ॥ ६४ ॥ कचिद्वि-
 धानान्नेति चेत् ॥ ६५ ॥ न विधेश्चोदितत्वात् ॥ ६६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

प्रत्यङ्गि कार्याण्यङ्गानि तन्त्रेणोताङ्गिनो यतः ॥

एकैकस्योपकार्यत्वं तस्मात्प्रत्यङ्ग्यनुष्ठितिः ॥ १२ ॥

विधानवदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकम् ॥

तद्देशकालकर्तृणामेकत्वान्नर्तकादिवत् ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यां श्रीण्याग्नेयादीभ्यङ्गीनि^१ प्रयाजाज्यभागैरुपकार्याणि । तेष्वेकैकस्याङ्गिन
 उपकारपेक्षित्वात्प्रतिप्रधानमङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा “ समिधो यजति ” इत्यादिविधानं सकृदेव प्रवृत्तम् । न त्वाग्नेया-
 दित्रयोद्देशेन पृथक्प्रवर्तते । तथाऽनुष्ठानमपि सकृदेव प्रवर्तते । प्रवृत्तं सन्नयाणामुपकारा-
 काङ्क्षां पूरयति । यथा बहूनां पुरतो नृत्यन्नर्तकः सर्वेषां सुखं सुगमनिर्वर्तयति, तद्वत् ।
 तस्मात्—आग्नेयादिषु देशकालकर्तृणामेकत्वादङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानम् ॥

(एकादशे—कृष्णग्रीवयोः प्रथमतृतीययोर्भेदेन प्रदानाधिकरणे
 सूत्राणि ६७—७०)

व्याख्यातं तुल्यानां यौगपद्यमगृह्यमाणविशेषाणाम्

॥ ६७ ॥ भेदस्तु कालभेदाच्चोदनाव्यवायात्स्याद्वि-

शिष्टानां विधिः प्रदानकालत्वात् ॥ ६८ ॥ तथा

चान्यार्थदर्शनम् ॥ ६९ ॥ विधिरिति चेन्न वर्त-

मानापदेशात् ॥ ७० ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रं पृथग्वा देवतैक्यतः ॥

तन्त्रं सौम्यव्यवायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ॥ १४ ॥

काम्यपशुकाण्डे शूयते—“आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत, सौम्यं बभ्रुम्, आग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरोधयां स्पर्धमानः” इति । अयमर्थः—‘मभैव पौरोहित्यमस्तु नान्यस्य’ इत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तवर्णोपेतं पशुत्रयमालभेत’ इति । तत्र—आद्यन्तयोः कृष्णग्रीवयोः पश्चोर्देवतैक्यात्तन्त्रेणातुष्टानम् । इति चेत् ।

न । सौम्यपशुना व्यवधाने सति कालैक्यासंभवेन तन्त्रासंभवात् । तस्मात्—
आवापः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	११	७८६
सूत्राणि	७७	२२९९

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—आग्नेयादीनां प्रधानानां तन्त्राधिकरणे सूत्रे १—२)

एकदेशकालकर्तृत्वं मुख्यानामेकशब्दोपदेशात् ॥ १ ॥

अविधिश्चेत्कर्मणामभिसंबन्धः प्रतीयेत लक्षणार्था-
भिसंयोगाद्विधित्वाच्चेतरेषां प्रतिप्रधानं भावः
स्यात् ॥ २ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

आग्नेयादिप्रधानस्य देशे काले च कर्तारि ॥

भेदः स्यादथवा तन्त्रमङ्गत्वाद्व्यवदेवचत् ॥ १ ॥

उत्पत्तिविधिशेषत्वाद्भेदः स्यादेकशब्दतः ॥

विधेः प्रयोगशेषत्वाद्भेदेन तु तन्त्रता ॥ २ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्देशकालकर्तारो विहिताः—“समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत” “पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत,” “अमावास्यायाममावास्यया यजेत,” “दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विजः” इति । एते देशकालकर्तारोऽङ्गत्वाद्ब्रह्मदेवतावदुत्पत्तिविधिशेषाः सन्तः प्रधानेष्वग्नेयादिषु प्रतिप्रधानं भिद्यन्ते इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इत्येकेन शब्देनाऽऽग्नेयादीनां पृथगुक्त्यन्नामपि परस्परसहितानामेव फलसाधनत्वेन विधानादेकः प्रयोगो गम्यते । तमेकप्रयोगापादकमेकं दर्शपूर्णमासशब्दमुपजीव्य देशादिविधानादेशादयोऽपि प्रयोगशेषा एव, न तूत्पत्तिशेषाः । तस्मात्—एकस्मिन्प्रयोगे देशादीनां तन्त्रेण संबन्धः ॥

(द्वितीय-अङ्गानामपि समदेशादिनियमाधिकरणे सूत्राणि ३-१०)

*अङ्गेषु च तदभावः प्रधानं प्रति निर्देशात् ॥ ३ ॥

यदि तु कर्मणो विधिसंबन्धः स्यादैकशब्दव्याप्त्रधानार्थाभिसंयोगात् ॥ ४ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥

॥ ५ ॥ श्रुतिश्रौषां प्रधानवत्कर्मश्रुतेः परार्थत्वात्कर्मणोऽश्रुतित्वाच्च ॥ ६ ॥ अङ्गानि तु विधानत्वात्प्रधानेनोपादिश्येरन्, तस्मात्स्यादेकदेशत्वम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मदेवतं तथेति चेत् ॥ ८ ॥ न चोदनाविधिशेषत्वान्नियमार्थो विशेषः ॥ ९ ॥ तेषु समवेतानां समवायात्तन्त्रमङ्गानि, भेदस्तु तद्भेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानशब्दत्वात्, तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु पूर्वाधिकरण एवास्याप्यन्तर्भावः कृतः ।

१ ज. झ. विधिः प्र० । २ ज. झ. °त्वात्तदभेदेन त० । अ. °त्वादभेदेन च त० ।

अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः किंवा ते देवतादिवत् ॥

अनन्वयात्केऽपि मैवं प्रयोगेण परिग्रहात् ॥ ३ ॥

प्रजाद्यङ्गेषु ये केऽपि देशकालकर्तारः प्रतीष्टि कर्तव्याः । क्रुतः—अनन्वयात् ।
यथा—प्रधानान्वितयोर्द्रव्यदेवतयोरङ्गेष्वन्वयो नास्ति, तथा—देशादीनामपि । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रयोगशेषत्वं देशादीनाम्, न त्वाग्नेयादिविधिशेषत्वम्, इच्छुक्तम् । प्रयोगेण
च प्रधानवदङ्गान्यपि गृह्यन्ते । तस्मात्—य एव देशादयः प्रधानानाम्, त एवाङ्गाना-
मपि ॥

(तृतीये— { दर्शपूर्णमासेष्टिप्रमृतिषु संघमेदे- } सूत्राणि ११-१७)
{ भाङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

इष्टिराजसूयचातुर्मास्येष्वैककर्म्यादङ्गानां तन्त्रभावः
स्यात् ॥ ११ ॥ कालभेदान्नेति चेत् ॥ १२ ॥
नैकदेशत्वात्पशुवत् ॥ १३ ॥ अपि वा कर्मपृथ-
क्त्वात्तेषां तन्त्रविधानात्साङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥
॥ १४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ १५ ॥ तदाऽ-
वयवेषु स्यात् ॥ १६ ॥ पशौ तु चोदनैकत्वात्त-
न्त्रस्य विप्रकर्षः स्यात् ॥ १७ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

संघमेदे तन्त्रमङ्गं न वा, कैर्मैक्यतोऽग्रिमः ॥

न मुख्यकालभेदोक्त्या प्रयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ४ ॥

इष्टौ विद्यमानानां षण्णां यागानां द्वौवान्तरसंघौ—दर्शश्च, पूर्णमासश्च । चातु-
र्मास्येषु चत्वारः संघाः—वैश्वदेवरूपप्रघात्साकमेधसुनासीरीयाः । एतादृशे विषये
संघातानेकत्वेऽपि कैर्मैक्यात्प्रयोगैक्ये साङ्गानां तन्त्रेणानुष्ठानं युक्तम् । नच पौर्णि-
मास्यमावास्यायोः कालेभेदेनाङ्गभेदः शङ्क्यः, पशुवदभेदोपपत्तेः । “वपया
प्रातःसवने प्रचरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिन, अङ्गैस्तृतीयसवने” इति वषापुरोडाश-

१ अ. ‘तीर्ष्ठीच्छया क’ । ज. झ. ‘तीच्छया क’ । २ ज. झ. अ. परिगृह्यन्ते । ३ ज.
झ. कर्मेक्य’ । ४ ज. द्वावेव सं’ । ५ क. ख. च. ‘लभेदे’ । ६ ज. झ. अ. शङ्कनीयः ।

हृदयोद्यङ्गप्रचाराणां कालभेदेऽपि पञ्चज्ञानां प्रयाजानां यथा नास्त्यावृत्तिः । तद्वदत्रापि ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—नैत्राङ्गतन्त्रं युक्तम् । कुतः—दर्शपूर्णमासकर्मण एकफलसाधनत्वेन स्वरूपतः
एकत्वेऽपि दर्शप्रयोगात्पूर्णमासप्रयोगस्य पृथक्त्वात् । तच्च पृथक्त्वं वाचनिकात्कालभेदा-
दवगम्यते । पशुदृष्टान्तस्तु विषमः । नहि मुख्यस्य पशुयागस्य भेदोऽभिहितोऽस्ति ।
वपादीनां तु प्रयाजाद्येक्षया मुख्यत्वेऽप्यस्ति महद्वैषम्यम् । प्रयाजादिभ्यो वपादयो मुख्याः,
तेभ्यो वपाद्यवयवेभ्योऽवयवौ पशुर्मुख्यः । अत्रापि प्रयाजादभ्य आग्नेयादयस्त्रयो मुख्याः ।
तेभ्योऽपि तेषां संबो दर्शो मुख्यः । तस्य च दर्शस्य कालभेदोऽपि विधीयते—“अमावा-
स्यायाममावास्यया यजेत” इति । तत्र दर्शयागस्थानीयस्य पशुयागस्य कालभेदो विधी-
यते चेत्, भवेत्तदा साम्यम्, नत्वेवं विधीयते । किंतु वपादिप्रचारस्यैव कालभेदो विधी-
यते । न हि प्रचारस्याङ्गभूतस्य मुख्ययागत्वमस्ति, येन प्रयोगभेद आशङ्क्येत । तस्मात्—
पशुवैषम्येण मुख्यस्यैव दर्शस्य पूर्णमासयागस्य च कालभेदोक्त्या प्रयोगभेदे सति प्रयोगशे-
षाणां प्रयाजादीनामावृत्तिरिति । एवं वैश्वदेवादिषु द्रष्टव्यम् ।

(चतुर्थे— { अध्वरकल्पायां त्रिषु संघेष्व- } सूत्राणि १८-२२)

तथा स्यादध्वरकल्पायां विशेषस्यैककालत्वात्

॥ १८ ॥ इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः ॥ १९ ॥

अपि वा कर्मपृथक्त्वात्तेषां च तन्त्रविधानात्सा-

ङ्गानामुपदेशः स्यात् ॥ २० ॥ प्रथमस्य वा

कालवचनम् ॥ २१ ॥ फलैकत्वादिष्टिशब्दो

यथाऽन्यत्र ॥ २२ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अङ्गान्यध्वरकल्पायां प्रातःकालादिवर्तिषु ।

त्रिषु संघेषु तन्त्रेण स्युर्भेदेनाथवाऽग्रिमः ॥ ५ ॥

१ ज. झ. ज. नात्र त° । २ ज. झ. ज. °दो विहि° । ३ क. °वी मुख्यः । ४ ख.
तत्रापि । ५ ज. चतुर्दशस्य । ६ ख. °दोऽभिधी° । ७ ज. झ. ज. °ते । भ° । ८ ज. झ. °प्रव-
लस्य° । ९ क. °गभेदशे° । झ. °गविशे° । १० च. °दिवृत्तिषु° । ११ ज. झ. मन्त्रेण ।

उपस्थशेषनिर्वापान्तद्वदङ्गापकर्षणात् ।

प्रातर्निर्वापवैशेष्यान्मुख्यकालाय भिन्नता ॥ ६ ॥

क. म्येष्टिष्वध्वरकल्पा नाम काचिदिष्टिः । तत्र—प्रातःकाले त्रयाणां यागानामाग्नौ वैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्यानां संघः पठितः । मध्याह्नापराह्णयोरपि तथैव पठितः । अष्टाकपालैः कादशकपालद्वादशकपालैराग्नौ वैष्णवो विशेषितः । इतरत्समानम् । तत्र त्रिषु संघेषु प्रयाजाद्यङ्गानां तन्त्रम् । कुतः—“पुरा वाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इति संघस्य यागस्याशेषस्य निर्वापस्य रात्रौ सुसजनानां प्रबोधपूर्वकव्यापारात्प्राचीन उपःकालेऽपकर्षे सति निर्वापवदङ्गान्तराणामपकर्षस्य प्रतिमानात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“आग्नौ वैष्णवं प्रातरष्टाकपालं निर्वपेत्” इति सामान्येन विहितो यः प्रातःकालीनो निर्वापः स एव संनिहितत्वात् “पुरा वाचः”—इति विशिष्यते । तस्मात्—उत्तरसंघनिर्वापेऽपि मुख्यत्वलाभाय तत्तत्कालयोः कर्तव्यः । तद्वत्प्रयाजादीनामपि भेदानुष्ठानम् ।

(पञ्चमे—प्राजापत्यवसाहोमानां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

वसाहोमस्तन्त्रमेकदेवतेषु स्यात्प्र-

दानस्यैककालत्वात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्त्रमुताग्रिमः ।

पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्तिमः ॥ ७ ॥

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदार्धुसारणं वसाहोमो भिद्यते । इति चेत् ।

नै । प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम्, प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालस्यैकः, याज्यैर्धर्वाचान्तस्य कालत्वेन चोदकातिदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्—तन्त्रम् ।

१ क. च. ज. झ. ञ. °तद्वद्वाराऽङ्गा° । २ क. ख. च. झ. °वैष्ण्वान्मु° । ३ च. °षनि° । ४ ज. झ. °मप्यप° । ५ ज. प्रतिप्रधानात् । झ. प्रतिविधानात् । ६ ज. ज. °वापेऽपि° । ७ ज. झ. °वर्कर्मका° । ८ क. ख. ज. झ. ञ. °नुमतेन व° । ९ ज. झ. झ. मैवम् । १० ज. झ. °ज्याया अर्थ° ।

(षष्ठे—ऐकादशिनगतवसाहोमस्य भेदेनानुष्ठानाधिकरणे—सूत्रम्—)

कालभेदे त्वावृत्तिर्देवताभेदे ॥ २४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

ऐकादशिनगे तन्त्रं वसाहोमेऽथ भिन्नता ॥

तन्त्रं शक्यत्वतो भेदः प्रदानार्धर्चभेदतः ॥ ८ ॥

ऐकादशिनेष्वाग्नेयसारस्वतसौम्यादिषष्ठुषु वैसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वात्तन्त्रम् ।

इति प्राप्ते—

ब्रूमः—देवताभेदेन प्रदानभेदान्न तन्त्रम् । याज्यार्धर्चान्तिकालानां भिन्नत्वेनानुष्ठाने यौगपद्यासंभवाद्भेदः ॥

(सप्तमे—यूपैकादशिन्यां तन्त्रेण यूपानुष्ठानाधिकरणे—

सूत्राणि २५-२७)

अन्ते यूपानुष्ठानेऽस्ति ॥ २५ ॥ इतरप्रतिषेधो वा

॥ २६ ॥ अशास्त्रत्वाच्च देशानाम् ॥ २७ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

यूपैकादशिनियूपानुष्ठानेर्भेदोऽथ तन्त्रता ॥

समीपभेदादाद्योऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ॥ ९ ॥

यूपैकादशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपानुष्ठानेः प्रतियूपं भिद्यते । कुतः—“यूपस्यान्ति-
केऽग्निं मथित्वा यूपानुष्ठानं जुहोति” इति तद्विधानात् । सामीप्यानां च भेदात् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति, यूपशहप्रसङ्गात् । अतो यावता व्यवधानेन यूपानुष्ठानाच्चरा भवन्ति, तावतो देशस्य समीपत्वमभ्युपेयम् । तेन देशैक्यसंभवाद्दु-
र्तेस्तत्र तन्त्रता ॥

(अष्टमे—साङ्गस्यावभृथस्याप्स्वनुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २८-३२)

अवभृथे प्रधानेऽग्निविकारः स्यान्नहि तद्धेतुरग्नि-
योगः ॥ २८ ॥ इव्यदेवतवत् ॥ २९ ॥ साङ्गो वा

प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ ३० ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ३१ ॥

शब्दविभागाच्च देवतानपनयः ॥ ३२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

किमप्स्ववभृथे मुख्यमात्रं साङ्गमुताग्रिमः ॥

मुख्यत्वेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण तदन्वयात् ॥ १० ॥

इदं श्रूयते—“अप्स्ववभृथेन चरन्ति” इति । तत्र वारुण एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यत्वान्मुख्यं कर्म । तेन मुख्येनापामन्वयः श्रूयते । अतो द्रव्यदेवतावदपां मुख्यमा-
त्राङ्गत्वात्प्रधानस्थैवाप्स्ववमुष्ठानम् । आधाराज्यभागादीन्याहवर्नीयेऽनुष्ठेयानि । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—स्यौदप्येवम्, यदि—‘अवभृथे’ इत्येतावदेव श्रूयते । इह तु “अप्सु
चरन्ति” इति श्रवणादवभृथप्रयोगेणापामन्वयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ।

(नवमे— { वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनां मा- } सूत्राणि ३३-४१)
रुत्या भेदेनानुष्ठानाधिकरणे

दक्षिणेऽग्नौ वरुणप्रघासेषु देशभेदात्सर्वं विक्रियते

॥ ३३ ॥ अचोदनेति चेत् ॥ ३४ ॥ स्यात्पौर्ण-

मासीवत् ॥ ३५ ॥ प्रयोगचोदनेति चेत् ॥ ३६ ॥

अथेह ॥ ३७ ॥ आसादनमिति चेत् ॥ ३८ ॥

नोत्तरेणैकवाक्यत्वात् ॥ ३९ ॥ अवाच्यत्वात्

॥ ४० ॥ आम्रायवचनं तद्वत् ॥ ४१ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

मारुत्याः सार्धमष्टामिरेङ्गैस्तन्त्रं भिदाऽथ वा ॥

प्रयोगैकत्वतस्तन्त्रं भेदो देशस्य भेदतः ॥ ११ ॥

वरुणप्रघासेष्वाग्नेयादीनि नव हवींषि विहितानि । तेषु मारुतीमामिक्षां प्रतिप्र-
स्थाता दक्षिणे विहारेऽनुतिष्ठति । इतराणि त्वष्टावध्वर्युरुत्तरे विहारेऽनुतिष्ठति ।
तेषामिष्टानां प्रयोगैक्यतन्त्रेणाङ्गान्युभयवादिस्मृतानि । तथा तान्धेव मारुत्या अपि,
इत्यत्रापि तन्त्रं प्राप्तम् । कुतः—वरुणप्रघासान्तःपातित्वेन प्रयोगैक्यात् । ननु—अत्र

१ क. °वाचित्वा° । २ ज. झ. ज. स्यादेतदेवम् । ३ ख. अप्स्ववभृथं च° । च. अप्स्व
वभृथेन च° । ज. झ. अप्स्ववत्तर° । ४ क. च. ज. झ. °रङ्गे तन्त्रं । ५ ख. °क्षिणावि° । ज.
°क्षिणावि° । ६ क. °मनुष्ठानं प्र° । ७ ज. संगता° । ८ क. °रुत्याऽपि° । ज. °रुत्या अपीति
मन्त्रं ।

विहारभेद आम्नातः—“पृथग्ग्री प्रणयतः, पृथग्वेदी कुरुतः” इति । सोऽयं पृथगनुष्ठानभावे व्यर्थः स्यात्—**मैवम्** । हविरासादनमात्रे तद्भेदोपयोगात् । “अष्टावध्वर्युस्तरे विहारे हवींष्यासादयति । मारुतीमेव प्रतिप्रस्थाता दक्षिणास्मिन्” इति तद्विधानात् । तस्मात्—तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—देशभेदात्प्रयोगभेदे सत्यङ्गानुष्ठानमपि भिद्यते । न च—तद्भेदस्य हविरासादनमात्रार्थता युक्ता, तदासादेनस्य दृष्टहोमार्थतापरित्यागेनादृष्टार्थकल्पनोपसङ्गात् । न च—प्रयोगभेदेनैवाऽऽसादनभेदस्यापि सिद्धौ वचनमनर्थकं स्यात्—इति वाच्यम्, अव्यवस्थया प्रयोगप्राप्तौ तद्वचनवस्थार्थत्वात् । तस्मात्—भेदेनाङ्गानुष्ठानम् ।

(दशमे—उत्तरदक्षिणविहारयोः कर्त्रभेदाधिकरणे सूत्राणि ४२-४६)

कर्तृभेदस्तथेति चेत् ॥ ४२ ॥ न समवायात्

॥ ४३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४४ ॥ वेदिसंयोगा-

दिति चेत् ॥ ४५ ॥ न देशमात्रत्वात् ॥ ४६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

कर्तृभेदो न वा तत्र भेदः स्यादङ्गभेदवत् ।

पञ्चर्विग्वचनान्मैवं द्वयोरुक्त्या व्यवस्थितिः ॥ १२ ॥

तत्र पूर्वोक्ते विषये प्रयोगभेदादाधाराद्यङ्गभेद इव होतृभेदादीनां कर्तृणामपि भेदः । इति चेत् ।

मैवम् । वाचनिकपञ्चसंख्याविरोधात् । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृहोतृब्रह्माग्नीध्राः पञ्चर्विज-श्चातुर्मास्येषु विहिताः—“चातुर्मास्यानां यज्ञक्रतूनां पञ्चर्विजः” इति । यदि—आग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च होत्रादिभेदः स्यात्, तदा पञ्चसंख्या बाध्येत । ननु—पञ्चसंख्यासिद्धयर्थमाग्नेयाद्यष्टके प्रतिप्रस्थाता प्राप्नुयात् । मारुत्यां चाध्वर्युः प्राप्तः—इति चेत् । सत्यम् । प्राप्तावेव तार्क्ष्यावुभयत्र । व्यवस्था तु वचनाद्भविष्यति । तनु वचनं पूर्वोदाहृतम् । तस्मात्—नास्ति कर्तृभेदः ।

(एकादशे— { उत्तरदक्षिणविहारयोः पत्नीसंया- } सूत्रे ४७-४८)
 { जादीनां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे }

एकाग्रित्वादपरेषु तन्त्रैः स्यात् ॥ ४७ ॥

१ ख. “रुतमे” । ज. झ. “रुतिमे” । २ ज. झ. “दनाख्यदृष्टहोमार्थम्” । ३ ज. झ. “नात्” । ४ ख. वस्थायाः प्र” । ५ अ. कर्त्रभे” । ६ अ. “संस्थावि” ७ झ. रुक्नुयात् । ८ ख. “हुभय” । ९ क. ख. च. पूर्वोदा” ।

नाना वा कर्तृभेदात् ॥ ४८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

तत्रैव पत्नीसंयाजादौ तन्त्रं भिन्नताऽथवा ।

तन्त्रमग्न्यैक्यतो मैवं कर्तृभेदानिवारणात् ॥ १३ ॥

तत्रैवाऽऽग्नेयाद्यष्टके मारुत्यां च गार्हपत्ये होतव्येषु पत्नीसंयाजादिषु तन्त्रं युक्तम् ।
कुतः—गार्हपत्यस्यैकत्वात् । न ह्याहवनीयवदक्षिणे विहारे गार्हपत्यः पृथगस्ति । तस्मात्—
तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावदत्र पूर्वोक्तः कर्तृभेदो निवारयितुं शक्यते । तथासति—अध्वर्युणा
कृताः पत्नीसंयाजाः प्रतिप्रस्थातृकर्तृकायां मारुत्यां कथमुपकुर्युः । तस्मात्—अध्वर्युः
प्रतिप्रस्थाता च गार्हपत्ये पृथक्पृथक्पत्नीसंयाजान्जुहुयाताम् ।

(द्वादशे— { वाजपेये प्राजापत्यपश्चालम्भशेषस्य } सूत्राणि ४९-५१)

पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे प्राजापत्यानां कर्मोत्सर्गः

श्रुतिसामान्यादारण्यवत्तस्माद्ब्रह्मसान्नि चोद-

नापृथक्त्वं स्यात् ॥ ४९ ॥ संस्कारप्रतिषेधो

वा वाक्यैकत्वे क्रतुसामान्यात् ॥ ५० ॥

वपानां चानभिघारणस्य दर्शनात् ॥ ५१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

पर्याग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामानि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥ १४ ॥

किंवात्कर्षोऽवशिष्टस्य, ह्यारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदात्तेद्रव्याभावेन चान्तिमः ॥ १५ ॥

वाजपेये “ सप्तदश प्राजापत्यान्पर्शून्संचिचुते ” इति प्रकृत्य श्रूयते—“ तान्-

१ ज. झ. अ. हुताः । २ क. ख. च. अ. °थक्पत्नी° । ३ क. °यान्जुहुयात् । ख. अ.
°यात् । च. °यातम् । ४ क. °शेषे नि° । ५ ज. झ. किमुत्क° । ६ क. ख. ज. °द्रव्याभेदेन ।
झ. अ. °द्रव्यभेदेन । ७ ख. °श्रुनालभते । ज. झ. °श्रुत्यकृत्य श्रूयते ।

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्ति, ब्रह्मसाम्न्यालभते ” * इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनु-
ष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अश्वमेधे “ पर्यग्निकृतानार-
ण्यानुत्सृजन्ति ” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य प्रतिपन्नत्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः
पर्यग्निकरणान्ताः समाप्याः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयते ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किञ्चिददृष्टं कल्प्यते । वाक्यमेदंश्च
प्राप्नुयात् । किञ्च “ ब्रह्मसाम्न्यालभते ” इत्यत्र द्रव्यदेवतयोरश्रवणान्न कर्मान्तरविधिः
संभवति । तस्मात्—पर्यग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदशपशूनामालम्भादिशेषस्य
ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथासत्यर्थप्राप्तपर्यग्निकरणानन्तरभाविकर्मशेषव्यापारो-
परम उत्सर्गशब्देनानूयते ।

(त्रयोदशे—अहीन उक्ष्णामुत्सर्गस्य कर्मशेषप्रतिषेधार्थ-
ताधिकरणे सूत्राणि १२—१४)

पञ्चशारदीयास्तथेति चेत् ॥ ५२ ॥ न चोदनै-
कवाक्यत्वात् ॥ ५३ ॥ संस्काराणां च दर्शनात् ॥ ५४ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

उक्षोत्सर्गः किमुत्कर्षस्त्यागो वाऽऽद्योऽत्र पूर्ववत् ॥

अन्वहन्नित्वयोरुत्तमाहपञ्चत्वयोर्विधौ ॥ १६ ॥

वाक्यभेदाद्विशिष्टानामन्येषां कर्मणां विधिः ॥

तस्मादारण्यवच्छेपत्याग उत्सर्ग इष्यताम् ॥ १७ ॥

अस्त्यहीनेषु पञ्चशारदीयनामकः कश्चित्पञ्चाहविशेषः । स च पञ्चसु वर्षेष्वनुष्ठेयः ।
तत्र प्रथमे वर्षे विशाखानक्षत्रयुक्तायाममावास्यायां सप्तर्दशालपयसः स्त्रीपशवः, सप्तदशो-
क्षाणश्च विहिताः । तेषु सर्वेषु पर्यग्निकृतेषु प्रोक्षितेषु च सत्सु स्त्रीपशूनामालम्भं, पुंसू-
नामुत्सर्गं चाऽऽज्ञाय पुनर्द्वितीये तृतीये चतुर्थे च वत्सरे तथैवानुष्ठानमाज्ञाय पश्वाद्यान्ना-
यते—‘ श्रीर्हानिकैकस्मिन्नहन्यालभेरन्, पञ्चोत्तमेऽहनि ’ इति । तत्र वत्सरचतुष्टयगतासु
चतमृष्वमावास्यासु योऽयं पशूनामुत्सर्गः, तत्र कर्मशेषत्यागो न भवति, किंतूत्कर्षः ।

* तत्र विचार्यते—‘ उत्सृजन्ति ’ इति किमयं कर्मशेषप्रतिषेधः, ‘ आलभते ’ इति
कर्मान्तरचोदना । अथ वा पूर्वं—पर्यग्निकरणत्परेणां संस्काराणां प्रतिषेधार्थः, उत्तरश्च तेषामेव
कालान्तरे प्रतिप्रसवार्थ इति ’ इति शावरभाष्ये संशयग्रन्थः ।

१ ख. °तान्पशून् । २ ज. झ. °सु पर्यग्निकरणे स° । ३ ज. झ. °मनि° । ४ ज. झ.
ज. समापनीयाः । ५ क. ख. °न्वहं त्रि° । ६ ज. झ. ज. °सु संवत्सरेष्व° । ७ ज. झ. वत्सरे ।
ज. संवत्सरे । ८ ख. °दश स्वल्प° । च. ज. झ. °दश स्त्री° । ९ क. ख. च. ज. प्रपश° ।

कुतः—‘ श्रींस्त्रीन् ’—इति वाक्येनाऽऽलम्भस्याभिधानात् । यथा पूर्वं प्राजापत्यानामा-
लम्भोत्कर्षः, तथाऽत्रापि युज्यते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘ श्रींस्त्रीनेकैकस्मिन्नहन्यालभरेन् ’ इत्यत्र पर्यग्निकरणान्तरमाविप्राप्तमाल-
म्भनमनूद्यैकाहत्वनित्वगुणयोर्विधौ वाक्यं भिद्येत । तथा “ पञ्चोत्तमेऽहन् ”—इत्यत्रो-
त्तमाहत्वपञ्चत्वयोर्विधौ वाक्यभेदः । तस्मात्—तद्गुणद्वयविशिष्टानामन्येषां कर्मणां
विधिरभ्युपेयः । तथासति—आरण्यपशुन्यायेन सप्तदशोक्षाणः पर्यग्निकरणप्रोक्षणाभ्यां
समापनीयाः ॥

(चतुर्दशे-दशपेयामिषेचनीययोर्भेदेन प्रयोगाधिकरणे
सूत्राणि ९९-६०)

दशपेये क्रयप्रतिकर्षात्प्रतिकर्षः, ततः प्राचां तत्स-
मानं तन्त्रं स्यात् ॥ ५५ ॥ समानवचनं तद्वत्
॥ ५६ ॥ अप्रतिकर्षो वाऽर्थहेतुत्वात्सहत्वं विधी-
यते ॥ ५७ ॥ पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य दर्शनात् ॥ ५८ ॥
दीक्षाणां चोत्तरस्य ॥ ५९ ॥ समानः कालसा-
मान्यात् ॥ ६० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

दशपेये चामिषेचनीये तन्त्रं मिदाऽथवा ॥

क्रयसाहित्यतस्तन्त्रं कालभेदेन भिन्नता ॥ १८ ॥

राजसूये दशपेयामिषेचनीयसंज्ञकौ द्वौ सोमयागौ । तयोरङ्गानुष्ठानं तन्त्रेण कार्यम्
कुत—क्रयसाहित्यात् । “ सह सोमौ क्रीणात्यमिषेचनीयदशपेययोः ” इति श्रूयते—
तथासति—अमिषेचनीयस्य दशपेयस्य च सोमे केतवे सति क्रयात्पूर्वभावितानां दशपेया-
ङ्गानामपकर्षात्तन्त्रं स्यात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—भिन्नकालीनयोरमिषेचनीयदशपेययोरङ्गानां भेदो युक्तः । संसृपाख्याभ्यो
दशम्य इष्टिम्य ऊर्ध्वमपराह्णे दशपेयस्योपक्रमः, ताम्यः प्राचीनेऽत्यन्तव्यवहिते कालेऽ-
मिषेचनीयः । न च क्रयसाहित्यमस्ति, “ सद्यो दीक्षयन्ति, सद्यः सोमं क्रीणन्ति ”

१ ख. ज. झ. ञ. °विनः प्रा° । च. °विनं प्रा° । २ ख. °नीयात् । ज. °नीयत् ।
३ झ. °स्य यदा सोमक्रयः, तदा दशपेयस्यापि सो° । ४ क. संसृपाख्या° ।

इति दशपेये क्रयस्य सद्यस्कालत्वविधानात् । “सह सोमौ” इति वचनेन क्रयार्थोपसंवादे साहित्यं विवक्षितम् । तस्मात्—उभयोरङ्गानां भेदः ॥

(पञ्चदशे—वारुणीनिष्कासावभृथस्यार्थकर्मताधिकरणे सूत्राणि ६१-६३)

निष्कासस्यावभृथे तदेकदेशत्वात्पशुवत्प्रदानविप्र-
कर्षः स्यात् ॥ ६१ ॥ अपनयो वा प्रसिद्धेनाभि-
संयोगात् ॥ ६२ ॥ प्रतिपत्तिरिति चेन्न कर्मसंयो-
गात् ॥ ६३ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

निष्कासावभृथे विप्रकर्षोऽथ प्रतिपादनम् ॥

उतार्थकर्म पशुवदाद्योऽवभृथशब्दतः ॥ १९ ॥

कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्प्रतिपत्तिः प्रयाजवत् ॥

प्राधान्यायार्थकर्म स्यात्तच्चावभृथधर्मकम् ॥ २० ॥

चातुर्मास्ययगेषु वरुणप्रघासेषु वारुणीमामिक्षां प्रकृत्येदमाम्नायते—“वारुण्या निष्का-
सेन तुषैश्चावभृथमभ्यवयन्ति” इति । तैत्रायं प्रयोगप्रकारः—“वरुणप्रघासेषु नव हवीषि ।
तेष्वष्टमं हविर्वारुण्यामिक्षा । नवमं हविः काय एककपालः । वारुण्यामामिक्षायां यवपिष्ट-
निर्मितं मेषमवदधाति । तत आमिक्षासंयुक्तं मेषं सर्वमवदाय हुत्वा तैत एककपालेन
प्रचर्य भाण्डलिसेन वारुण्यामिक्षाया निष्कासेन यवतुषैश्चावभृथमनुतिष्ठन्ति” इति । तत्र
संशयः—किं वारुण्यामिक्षार्थं एकमंशं यवमयमेषसहितं पूर्वं प्रदाय पश्चादेककपालप्र-
चारादूर्ध्वं निष्कासरूपांशान्तरेण तुषैः प्रचरितव्यमित्येवं प्रचारस्य विप्रकर्षः, उत—कर्मा-
न्तरम् । तत्रापि—किं प्रतिपत्तिकर्म, आहोस्वित्—अर्थकर्म, इति । तत्र—“विप्रकर्षः”
इति तावत्प्राप्तम् । कुतः—पशौ तथा दृष्टत्वात् । “प्रातःसवने वपया प्रचर्य तृतीयसवने
हृदयाद्यङ्गैः प्रचारः” इति सवनीयपशौ यथा प्रचारविप्रकर्षः, तद्वदत्रापि । इत्याद्यः
पक्षः ।

तथासति—अवभृथशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । अतः—“कर्मान्तरम्” इति पक्षान्तरम् ।
तदाऽपि—आमिक्षार्हविःशेषस्य निष्कासस्यास्मिन्कर्मणि हविष्ठायोगात्प्रयोजन्यायेन प्रति-

१ क. ख. च. अ. °भृथं य° । २ ख. ज. झ. अ. अत्रायं । ३ ख. °ददाति । ४ ज.
झ. ततः कायेनैक° । ५ ज. झ. °क्षानि° । ६ झ. अ. °यामेक° । ७ ज. झ. अ. °यथ्यप्रसङ्गा-
त्कर्मा° । ८ ज. झ. °क्षारो° ।

पत्तिः स्यात् । यथा “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति” इत्यत्र शेषं संस्कर्तुमभिधारणम्, तथाऽत्रापि निष्कासः संस्क्रियते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तस्मिन्पक्षे निष्कासस्य संस्कार्यद्रव्यत्वेन प्राधान्यात् ‘निष्कासम्’ इति विभक्तिव्यत्ययः स्यात्, अतोऽवभृथस्य प्राधान्यायार्थकर्मत्वमेष्टव्यम् । यदि चातुर्मास्येषु नास्त्यवभृथः, तदा तद्वर्मातिदेशाय तन्नामनिर्देशोक्तिः । अन्यदीयद्रव्यशेषस्यापि कर्मा-
न्तरे विनियोगो वाचनिकः । तस्मात्—अर्थकर्म ॥

(षोडशे— { प्रायणीयनिष्कास उदयनीयनि- } सूत्राणि ६४—६६)
{ वापस्य संस्कारकर्मताधिकरणे }

उदयनीये च तद्वत् ॥ ६४ ॥ प्रतिपत्तिर्वाऽकर्मसं-
योगात् ॥ ६५ ॥ अर्थकर्म वा शेषत्वाच्छ्रयणवत्त-
दर्थेन विधानात् ॥ ६६ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकर्म तत् ॥

निष्कासप्रतिपत्तिर्वाऽदयनीयस्य संस्कृतिः ॥ २१ ॥

उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ॥

मध्योऽस्तु नोपयोक्तव्यसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ २२ ॥

उद्योतिष्ठोमे श्रूयते—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीयमभिनिर्वपति” इति ।
अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुदयनीयसमानधर्मकमर्थकर्म । इत्याद्यः पक्षः ।

मुख्यस्योदयनीयस्य प्रकृतत्वाद्विन्नप्रकरणान्नातावभृथधर्मातिदेशवदुदयनीयधर्मातिदेशा-
संभवान्नार्थकर्मत्वम् । तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिः । इति मध्यमः पक्षोऽस्तु ।

सोऽपि न संभवति, उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मात्—
उदयनीयस्य संस्कारः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
आधिकरणानि	१६	८०२
सूत्राणि	६६	२३६९

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे-वेद्याद्यङ्गानां प्रधानकालान्यकालकर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्-)

अङ्गानां मुख्यकालत्वाद्वचनादन्यकालत्वम् ॥ १ ॥

तृतीयादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात्स्वकाले चेतराङ्गवत् ॥

मुख्यकाले न पूर्वद्युरित्याद्युक्तेः स्वकालगः ॥ १ ॥

वेदिः, वेदः, इध्मा, बर्हिः, इत्यादिः संपादनरूपमङ्गानुष्ठानं प्रधानस्यैव काले कर्तव्यम् । प्रयाजाद्यङ्गेषु मुख्येन सह देशकालकर्तव्यस्य निर्णीतत्वात् । इति चेत् ।

न । कालादिभेदस्य वाचनिकत्वात् । “ पूर्वद्युरमावास्यायां वेदिं करोति ” इत्यादिः कालभेदः, “ अष्टवषभूयेन चरन्ति ” इत्यादिदेशभेदः । अग्नौ सौत्रामण्यां च दक्षिणभेदात्कर्तृभेदः । “ वडवा दक्षिणा ” इति सौत्रामण्यां श्रुतम् । तस्मात्—वेद्यादौ स्वस्वकालादयो द्रष्टव्याः ॥

(द्वितीये—आधानस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

द्रव्यस्य चाकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः

स्यात्स्वकालत्वात् ॥ २ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

प्रतिकर्म पृथक्कार्यमाधानं यदि वा सकृत् ॥

अन्याङ्गवत्पृथङ्गैवं स्वकालत्वसमत्वतः ॥ २ ॥

“ वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमाधीत ” इति विहितमाधानं प्रयाजाद्यङ्गवत्प्रतिकर्म पृथक्कार्यम् । इति चेत् ।

न । आधानस्य स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकाले विहिते तत्तत्कर्मकालेषु पृथगनुष्ठानायोगात् । स्वकालेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि संबन्धः समानः । न च—प्रकरणेन विशेषो नियन्तुं शक्यः, आधानस्यानारभ्याधीतत्वात् । “ आहवनीये जुहोति ” इत्यादिवाक्येन त्वैष्टिक्याशुक्तसौमिकदार्बिकहेमिषूपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्—तन्त्रेणानुष्ठानम् । यद्यपि—आधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गम्, तथाऽपि पृथक्कालाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मोपकारकत्वाच्चाङ्गत्वमभ्युपेत्यैवं चिन्ता ॥

१ अ. ‘दि किं मुख्यकाले स्वका’ । २ च. स्वकालतः । ३ क. ज. झ. अ. अव’ । ४ ज. झ. अ. ‘द्यादि (पु) स्व’ । ५ ज. झ. ‘थक्त्वार्थम्’ । ६ ज. झ. ‘थक्त्वार्थम्’ । ७ अ. झ. ‘मेषु संबन्धः साधारणः प्रतीयते । ८ ज. झ. तन्मात्रेणानुष्ठेयम् । ९ क. ‘पेयमित्येवं’ । ख. ज. झ. अ. ‘पेत्येयं चि’ ।

(तृतीये-अग्नीषोमीयादिषु यूपस्य तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्रे ३-४)
यूपश्चाकर्मकालत्वात् ॥ ३ ॥ एकयूपं च दर्शयति ॥ ४ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अग्नीषोमीयमुख्येषु यूपो भिन्नोऽथ तन्त्रता ॥

उपदेशातिदेशाभ्यां भिन्नो नो कालभेदतः ॥ ३ ॥

उद्योतिष्ठोमे पशवोऽग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यास्त्रयो विहिताः । तेषु यूपभेदो युक्तः ।
कृतः—अग्नीषोमीये प्रत्यक्षवचनेनोपदेशात्, इतरयोश्चोदकाभ्यामतिदेशात् । इति
प्राप्ते—

ब्रूमः—ने तावदग्नीषोमीयपशोः काले यूपस्योत्पत्तिः । किंतु ततः प्रागेव यूपोत्पत्तिः
कालः, “दीक्षासु यूपं छिनत्ति, क्रीते वा राजनि ” इति तत्कालविधानात् । तत आधा-
नवत्सर्वार्थत्वं संभवति । यथा स्वकाले संपन्नमाधानं तत्तद्वार्य्यशेषेस्तेषु तेषु कर्मसु, तथा
स्वकाले छेदनादिना निष्पन्नो यूपः प्रत्यक्षचोदकोक्तिभ्यां तत्र तत्र विनियोज्यः ।
तस्मात्—तन्त्रेण यूपः संपाद्यः ॥

(चतुर्थे—यूपसंस्काराणां तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ९-७)

संस्कारास्त्वावर्तेरन्नर्थकालत्वात् ॥ ५ ॥ तत्का-

लास्तु यूपकर्मत्वात्तस्य धर्मविधानात्सर्वार्थानां च

वचनादन्यकालत्वम् ॥ ६ ॥ सकृन्मानं च दर्श-

यति ॥ ७ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

संस्कारास्तक्षणाद्याः किं भिन्नास्तन्त्रेण वाऽग्रिमः ॥

पशुकालत्वतो मैवं यूपत्वापादका यतः ॥ ४ ॥

तक्षणपर्यहणादयो यूपसंस्काराः पशुकालीनत्वान्नियोजनादिवन्निषु पशुषु भेदेन कर्तव्याः ।
इति चेत् ।

मैवम् । छेदनवत्तक्षणादीनामपि यूपकालीनत्वात् । न खलु यूपो नाम कश्चिद्लोके
प्रासिद्धः पदार्थोऽस्ति येन तस्य छेदनमात्रेण तद्विधिः कृतार्थः स्यात् । किं तर्हि छेद-
नतक्षणादिना यूपसंज्ञामाश्रित्यैव विधीयते । तथासति यैश्छेदनतक्षणादिसंस्कारैर्यूप-

१ ख. च. ज. झ. ञ. “नेन तदुप” । २ क. ख. न तावदयमग्नी । च. न तावदिय-
मग्नी । ३ क. “त्पत्तिकालः । किं । ४ ज. झ. “व्यविशे” । ५ क. “त्यङ्गवोदनोक्ति” । ६ ज.
झ. ञ. विनियोज्यते । ७ ज. झ. ञ. संपादनीयः । ८ ख. ज. ञ. “त्यैवं वि” ।

त्वमापद्यते, ते सर्वे छेदनकाल एवानुष्ठेयाः । तस्मात्—त्रिष्वपि पशुषु यूपच्छेदनवत्क्षणपर्यूहणादयस्तन्त्रेणानुष्ठेयाः ।

(पञ्चमे—स्वरोस्तन्त्रेणानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि ८-१२)

स्वरुस्तन्त्रापवर्गः स्यादस्वकालत्वात् ॥ ८ ॥

साधारणो वाऽनुनिष्पत्तिस्तस्य साधारणत्वात्

॥ ९ ॥ सोमान्ते च प्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ ६० ॥

तत्कालो वा प्रस्तरवत् ॥ ११ ॥ न वोत्पत्ति-

वाक्यत्वात्प्रदेशात्प्रस्तरे तथा ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

स्वरुभिन्नोऽथैकः स्यादस्वकालत्वतो भिदा ।

प्राथम्यमेकशकले तन्त्रं स्याद्विशेषतः ॥ ५ ॥

शकलः स्वरुर्नित्युच्यते । स च भिन्नेषु पशुषु भिन्नः संपाद्यः । कुतः—अस्वकालत्वात् । न हि यूपस्येव स्वरोः कश्चित्प्रातिस्विकः कालः श्रूयते । ततः “स्वरुणा स्वाधित्तिना वा पशुमनक्ति” इत्यञ्जनकालीनत्ववैवर्गमादञ्जनवद्भेदः । इति प्राप्ते—

हूमः—“यः प्रथमः शकलः परापतेत्, स स्वरुः कार्यः” इति श्रुतं प्राथम्यमेकस्मिन्नेव शकले युक्तम् । स च शकलो यूपकालीनः पशुविशेषसंबन्धे हेतुमलममानो यूपवत्तन्त्रेण सर्वेषु पशुषूपकरिष्यति ।

(षष्ठे—अहर्गणे कृष्णविषाणाप्रासनस्यान्त्याहनियमाधिकरणे सूत्रे १३-१४)

अहर्गणे विषाणाप्रासनं धर्मविप्रतिषेधादन्त्ये

प्रथमे वाऽहनि विकल्पः स्यात् ॥ १३ ॥

पाणेस्त्वश्रुतिभूतत्वाद्विषाणानियमः स्यात्प्रातः-

सवनमध्यत्वाच्छिष्टे चाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १४ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

अहर्गणे विषाणायास्त्यागोऽह्नोः किं विकल्प्यते ।

किंवा नियम्यतेऽन्त्येऽह्नि, स्यादाद्यो वाधसाम्यतः ॥ ६ ॥

१ च. च भिन्नेषु यूपेषु भि० । ज. झ. च त्रिषु पशुषु भि० । २ ज. झ. संप्राद्वनीयः । ३ ख. ख. च. “त्वाद” । ४ ख. “विषयसं” । ५ क. “न्त्ये हि स्या” ।

कण्डूयनं न हस्तेन श्रुतमर्थात्तु तज्जवेत् ।

श्रुताद्धाधाद्वरं तस्य बाधोऽतोऽन्त्ये नियम्यताम् ॥ ७ ॥

“कृष्णविषाणया कण्डूयते” “नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्णविषाणां प्रास्यति” इति ज्योतिष्टोमे श्रुतं प्रासनमहर्गणे द्वित्रिरात्रादौ चोदकप्राप्तम् । तत्र—‘प्रथमे, चरमे वाऽहि’ इत्येवं विकल्प्यते । कृतः—उभयत्र बाधसाम्यात् । यदि प्रथमेऽहि प्रास्येत, तदानीमुत्तरेष्वहःसु चोदकप्राप्तं दक्षिणानयनात्प्राचीनं विषाणया कण्डूयनं बाध्येत । चरमेऽहि तत्प्रासने पूर्वेष्वहःसु दक्षिणानयनादूर्ध्वं हस्तेन कण्डूयनं चोदकप्राप्तं बाध्येत । तस्मात्—समबलत्वेन विकलः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न हि हस्तेन किञ्चिच्छ्रुतम् । किंतु विषाणायां त्यक्तायामर्थात्प्राप्यते । कामं तस्य बाधोऽस्तु । श्रुतं विषाणया कण्डूयनमवाधितुं चरमेऽहि प्रासनं नियम्यते ।

(सप्तमे-राजसूये नानाबीजेषु वाग्विसर्गस्य चरमकालनियमा-
धिकरणे सूत्रम्—)

वाग्विसर्गो हविष्कृता बीजभेदे तथा स्यात् ॥ १५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु यागेषु वाग्विसर्गश्च पूर्ववत् ।

शङ्किते तद्विधौ न स्यादविधित्वे तदुत्तरम् ॥ ८ ॥

राजसूये नानाबीजेषु यागाः श्रुताः—“अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुम्” इत्यादिना । प्रकृतौ प्रणी-
ताप्रणयनकाले नियमिताया वाचो हविष्कृदाह्वानकाले विसर्गः श्रुतः । स चात्र चोदक-
प्राप्तः । तत्र—‘प्रथमे चरमे वा हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्गो विकल्पितः’ इति पूर्वः
पक्षः । ‘चरम एव’ इति राट्टान्तः ।

अत्रेयं पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका शङ्का—‘हस्तेन कण्डूयनं न विहितम्, वाग्वि-
र्भस्तु विहितः’ इति ।

तत्रेदमुत्तरम्—विहितस्य वाङ्नियमस्यावधित्वेनायं हविष्कृदाह्वानकालीनो वाग्वि-
सर्गोऽनुद्यते । रागप्राप्तत्वाच्चासौ विधीयते—इति । तस्मात्—प्रासनवद्विसर्गोऽपि चरम एव
काले नियम्यते ।

(अष्टमे-अग्नीषोमीये पौरोडाशिककाल एव वाग्विसर्गाधिकरणे सूत्रम्—)

पशौ च पुरोडाशे समानतन्त्रं भवेत् ॥ १६ ॥

१ ख. ज. झ. विरात्रादौ । २ च. ‘ङ्कितैत’ । ३ अ. ‘चित्त्वं त’ । ४ ज. झ. अ. ‘नाभि
घनी’ । ५ ज. झ. अत्र येयं ।

अष्टमाधिकरणमारचयति—

पशुकाले पुरोडाशकाले वा वाग्विसर्जनम् ॥

तन्त्रित्वादादिमोऽन्त्यः स्याद्वाग्यमात्कर्तुं संस्कृतिः ॥ ९ ॥

यद्यपि पशौ हविष्कृदाह्वानं नास्ति, तथाऽपि कृत्वाचिन्तेयम् । अत्र पशौ हविष्कृदाह्वानकाले वाग्विसर्जनीया । कुतः—पशोस्तन्त्रित्वात् । पशुपुरोडाशस्य प्रसङ्गित्वेन पशानुष्ठितैरेवाङ्गैरुपकारसिद्धेः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—वाग्यमो नादृष्टार्थः । किंतु—तत्कर्तृसंस्कारार्थः । तथासति—पुरोडाशे तदभावे सत्यसंस्कृतकर्त्रा तदनुष्ठानं प्रसज्येत । तस्मात्—नियमितां वाचं पुरोडाशस्य हविष्कृदाह्वानकाले विसृजेत् ॥

(नवमे-अग्निचयनेऽग्निविमोकस्य मतभेदे व्यवस्थाधिकरणे
सूत्राणि १७-२०)

अग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतकर्मणः परेषु

साङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोकः स्यात् ॥ १७ ॥

प्रधानापवर्गे वा तदर्थत्वात् ॥ १८ ॥ अवभृथे च

तद्वत्प्रधानार्थस्य प्रतिषेधोऽपवृत्तार्थत्वात् ॥ १९ ॥

अहर्गणे च प्रत्यहं स्यात्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमग्निमोकः सर्वान्ते मुख्यान्ते वाऽग्निमो यतः ॥

योगे सर्वार्थता मैवं मुख्यार्थोऽसौ तदन्तिमः ॥ १० ॥

अग्निचयने योगविमोकावगमेः श्रुतौ । “ अग्निं युनजिम् ”—इति मन्त्रहोमो योगः । “ इमं स्तनम् ”—इति मन्त्रहोमो विमोकः । स च साङ्गप्रधानविषयसर्वप्रयोगान्ते कर्तव्यः । कुतः—योगस्य सर्वार्थत्वेन मध्ये तद्विमोकासंभवात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ पञ्चभिर्गुणैः पाङ्क्तो यज्ञो यावानेव यज्ञस्तमाप्नोति ” इत्यनेन मोक्षेने यज्ञप्राप्तिवचनेन योगस्य प्रधानार्थत्वावगमात्प्रधानकर्मणोऽन्ते विमोकं कुर्यात् ॥

एतदेवाधिकरणं वार्तिककारमतेनाऽऽरचयति—

१ क. °संस्थितिः । २ च. ज. झ. ञ. तत्र । ३ क. °तु—यत्क° । ४ ख. ज. झ. ञ. नियतां । ५ ज. झ. °विभागाव° । ६ च. °षयः स° । ७ क. ख. च. ज. °व्यः । यो° । ८ ख. च. झ. ञ. °नेव य° । ९ ज. झ. °चनय° ।

वैयत्यस्तौ तावुमौ पक्षानुत्पत्तावविशेषतः ॥

सर्वार्थत्वं गुणे भाति सर्वान्तेऽतो विमोचनम् ॥ ११ ॥

प्रधानान्ते विमोकः—इति यो भाष्ये सिद्धान्तः, स एवात्र पूर्वः पक्षः ।

“अग्निं युनजिम—शवसा धृतेनेति जुहोति, अग्निमेव तद्युनक्ति” इत्येतद्योगस्योत्पत्ति-
वाक्यम् । “पञ्चभिर्युनक्ति”—इति गुणविधिः । तत्र न तावदुत्पत्तौ प्रधानगामी योग
इत्यस्यार्थस्य गमको विशेषोऽस्ति । गुणविधिशेषोऽपि यज्ञशब्दो न प्रधानमौत्रमाचष्टे ।
किंतु—साङ्गम् । तस्मात्—योगस्य सर्वार्थत्वाद्विमोकोऽपि सर्वान्ते कर्तव्यः ॥

(दशमे-उपसत्कालस्य सुब्रह्मण्याह्वानस्य तन्त्रेणानुष्ठाना-
धिकरणे सूत्रम्—)

सुब्रह्मण्या तु तन्त्रं दीक्षावदन्यकालत्वात् ॥ २१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

उपसत्कालसुब्रह्मण्यागौ भिद्यते न वा ॥

प्रधानभेदाद्भेदः स्यात्कालभेदान्न भिद्यते ॥ १२ ॥

अहर्गणेषूपसत्कालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं प्रधानभेदाद्भिद्यते । इति चेत् ।

न । पूर्वकालीनतया यूपन्यायेन तन्त्रत्वात् ॥

(एकादशे-सुत्याकालीनसुब्रह्मण्याह्वानस्य भेदेनानुष्ठाना-
धिकरणे सूत्राणि २२—३२)

तत्काला त्वावर्तेत प्रयोगतो विशेषसंबन्धात्

॥ २२ ॥ अप्रयोगाङ्गमिति चेत् ॥ २३ ॥

स्यात्प्रयोगनिर्देशात्कर्तृभेदवत् ॥ २४ ॥ तज्जू-

तस्थानादग्निवदिति चेत्तदपवर्गस्तदर्थत्वात्

॥ २५ ॥ अग्निवदिति चेत् ॥ २६ ॥ न प्रयो-

गसाधारण्यात् ॥ २७ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

तद्धि तथेति चेत् ॥ २९ ॥ नाशिष्टत्वादितर-

न्यायत्वाच्च ॥ ३० ॥ विध्येकत्वादिति चेत् ॥

॥ ३१ ॥ न कृत्स्नस्य पुनःप्रयोगात्प्रधानवत् ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

सुत्याकालीनमाह्वानं तन्त्रं स्याद्भिद्यतेऽथ वा ॥

यूपाहुतिनयात्तन्त्रं सुत्याकालतया भिदा ॥ १३ ॥

अहर्गणेषु प्रथमसुत्यासंनिधौ कृतमपि सुब्रह्मण्याह्वानं सर्वेष्वहःसूपकरोति । यथा यूपैका-
दशिन्यां दृष्टिगोचरे देशे क्रियमाणं यूपाहुतिः सत्यप्यथादेकयूपसंनिधौ सर्वेषामुपैकारः,
तद्वत् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—अन्यसुत्याकालीनेनाऽऽह्वानेनात्र नास्त्युपकारः । कालविशेषस्यापि तत्प्रयो-
जकत्वात् । अन्यथा ग्रहादीनामपि तैन्त्रत्वापत्तेः । तस्मात्—आह्वानं भिद्यते ॥

(द्वादशे—देशपात्राद्विजामन्यप्रयोगे पूर्वदेशाद्यादानस्यैच्छिकता-
धिकरणे सूत्रम्—

लौकिकेषु यथाकामी संस्कारानर्थलोपात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

देशपात्राद्विजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ॥

भुक्त्यर्थपर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्युरैच्छिकाः ॥ १४ ॥

“समे यजेत” इत्युक्तो देशः, जुह्वादीनि पात्राणि, अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः । ते
चैकस्मिन्प्रयोग उपयुक्ता निरिष्टकत्वान्न प्रयोगान्तरमर्हन्ति । इष्टान्निर्गता निरिष्टाः,
कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टकाः । पुनः प्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदली-
पर्णे प्रक्षाल्यापि न पुनस्तच्छिष्टाः स्वी कुर्वन्ति, तथाऽत्राप्यन्ये देशादयः प्रयोगान्तरे
संपाद्याः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथा वर्षां पूर्वदिने प्रावरणायोपयुक्तमपि दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति,
शिष्टास्तद्वासो दिनान्तरे स्वी कुर्वन्ति । तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् । ‘इदं निरिष्टकम्, इदं न’
इत्यत्र शिष्टाचार एव प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादि नियमेन न त्यजन्ति । तस्मात्-
ऐच्छिकाः ॥

१ क. च. ‘तितया तन्त्रं । अ. ‘तिर्यथा तन्त्रं । २ क. च. ‘णाऽऽज्याहु’ । ज. झ.
‘णाया आहुतेः स’ । अ. ‘णा त्याःवाज्याहु’ । ३ अ. ‘पकरोति, तं’ । ४ ज. झ. तन्त्राय’ । ५
ज. झ. ‘पलाशादिपर्ण’ । ६ क. ख. च. अ. चं प्रक्षाल्यापि पू’ ।

(त्रयोदशे-पात्राणां तन्त्रस्य नियमाधिकरणे—सूत्राणि ३४-४२)

यज्ञायुधानि धार्येरन्प्रतिपत्तिविधानादजीषवत् ॥
 ॥ ३४ ॥ यजमानसंस्कारो वा तदर्थः श्रूयते तत्र
 यथाकामी तदर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ मुख्यसाधारणं वा
 मरणस्यानियतत्वात् ॥ ३६ ॥ यो वा यजनीयेऽ-
 हनि श्रियेत सोऽधिकृतः स्यादुपवेषवत् ॥ ३७ ॥
 न शास्त्रलक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥ उत्पत्तिर्वा प्रयोज-
 कत्वादाशिरवत् ॥ ३९ ॥ शब्दासामञ्जस्यमिति
 चेत् ॥ ४० ॥ तथाऽऽशिरे ॥ ४१ ॥ शास्त्रान्तु
 विप्रयोगस्तत्रेकद्रव्यचिकीर्षा प्रकृतावथेहापूर्वार्थव-
 द्भूतोपदेशः ॥ ४२ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

मा भूदन्यत्वनियमः पात्रे तैन्त्रं किमैच्छिकम् ॥
 नियतं वाऽग्निमो देशवन्मैवं प्रतिपत्तिः ॥ १५ ॥

देशपात्रत्विजां साधारण्येनान्यत्वानियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमानियमसद्भावं
 श्रित्यते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि 'तान्येवं प्रयोगान्तरेषु' इति नियमो
 नास्ति, उत—अस्ति, इति संशयः । यथा देशे कर्तृषु च 'तै एव' इति नियमो नास्ति
 ऐच्छिकैवस्योक्तत्वात् । तथा पात्रेष्वपि । इति चेत् ।

मैवम् । आमरणं पात्राणां धारणीयत्वात् । "आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति, यज्ञपात्रैश्च"
 इति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽमरणं धारणमेवावगम्यते । ननु—'पात्रैः' इति तृतीयर्या गुण-
 भावावगमादर्थकर्ममैवम्, न तु प्रतिपत्तिः । तथासति पात्रान्तरैरपि दाहसिद्धेर्न धारणनि-
 यमः—इति चेत् । मैवम्, "दक्षिणे पाणौ जुहुमासादयति" इति द्वितीयया प्रतिषा-
 दत्वावधारणात्पूर्वमेव धारणम् । तस्मात्—सर्वेषु प्रयोगेषु पात्राणां तैन्त्रम् ॥

१ ख. 'न्यत्र नि' । २ ख. ज. झ. तत्त्वं । ३ क. ज. झ. पात्रान्तरेषु नियमाद्वृष्टम् ।
 ज. पात्रान्तरेषु नियमसद्भावं । ४ ज. झ. एत । ५ ज. झ. 'कस्मिन्' । ६ क. 'रणम्' । तैर्द-
 ह्यत्वा । ७ ज. झ. 'णमव' । ८ च. ज. झ. याऽर्थगु । ९ ज. झ. पात्रान्तराणां १० ज.
 तन्त्रता ।

(चतुर्दशे-पात्राणामाधानमारभ्य धारणानियमाधिकरणे
सूत्राणि ४३-४५)

* प्रकृत्यर्थत्वात्पौर्णमास्याः क्रियेरन् ॥ ४३ ॥
अग्न्याधेये वाऽविप्रतिषेधात्तानि धारयेन्मरणस्यानि-
मित्तत्वात् ॥ ४४ ॥ प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्येषाम् ॥ ४५ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमियं धृतिः ॥

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमात्परः ॥ १६ ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—आधानकाले पवमानेष्टिषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्रौण्याधानमारभ्य धारयितव्यानि ।

अन्यथा—आधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पात्राभावेन दाहाभावप्रस-
ङ्गात् । तस्मात्—‘आधानमारभ्य धारणम्’ इत्ययं पेरपक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

(पञ्चदशे-सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यप्रचाराधिकरणे सूत्राणि ४६-५२)

उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्तीति सर्वेषामविशे-
षादवाच्यो हि प्रकृतिकालः ॥ ४६ ॥ अङ्गविपर्या-
सो विना वचनादिति चेन्न ४७ ॥ उत्कर्षः संयो-
गात्कालमात्रमितरत्र ॥ ४८ ॥ प्रकृतिकालासत्तेः
शस्त्वतामिति चेत् ॥ ४९ ॥ न श्रुतिप्रतिषेधात्
॥ ५० ॥ विकारस्थान इति चेत् ॥ ५१ ॥ न
चोदनापृथक्त्वात् ॥ ५२ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकाकारस्त्वस्याप्यधिकरणस्य पूर्वस्मिन्नेवाधिकरणेऽन्तर्भावं मन्यते ।

१ क. किं पूर्ण° । ख. च. ज. झ. अ. किं पौर्णमासमा° । २ ज. झ. °कृतगा° । ३ च.
°प्राणामाधा° । ४ च. °त्यपरः प° । ५ ख. अ. परः प° । ज. झ. परमः प° ।

प्राजापत्यप्रचारः किमार्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वोत परस्तात्सर्वसोमतः ॥ १७ ॥

आर्भवे चोदकादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विकृतित्वतः ॥ १८ ॥

पशवो न हि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचर्यते ॥ १९ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगः क्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवमानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तः शस्त्रवन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रिष्वशस्त्रिषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्ना ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकाराः— इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशूनामर्भकाले प्रचारः । कुतः—प्रकृतौ तस्यै प्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तत्वात् । इत्याद्यः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्चरन्ति” इति वचनेन सोमग्रहप्रचारादूर्ध्वकालो विधीयते । यदि ‘प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्ति’ इति योज्येत, तदा चोदकेनैव तत्कालप्रातेर्वचनमनर्थकं स्यात् । अतः ‘तृतीयसवनसोमानामुपरि’ इति वक्तव्यम् । यदि तत्र ‘सर्वसोमानामुपरि’ इति विवक्ष्येत, तदा चोदकप्रातः कालो विप्रकृत्यते ततः प्रत्यासत्तये शास्त्रिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरि’ इति द्वितीयः पक्षः ।

“उपरिष्ठात्सोमानाम्” इत्यविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाधयेत् । तस्मात्—शस्त्रवतां तद्वहितानां सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति स प्रचारः कार्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्, प्राजापत्यपशूनां च विकृतिरूपत्वात् । इति तृतीयः पक्षः ।

सोमविकाराणामेवायं कालः । पशवस्तु न सोमविकाराः । तस्मात्—अविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां विकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यपशुप्रचारः । इति सिद्धान्तः ।

(षोडशे—सवनीयपुरोडाशे देवतोत्कर्षाधिकरणे सूत्रे ९३—९४)

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य न सोमदेवतानामुत्कर्षः पश्वनङ्ग-

१ ख. तीये वि० । २ क. ज. झ. अ. °त्प्रचार्य० । ३ ज. °ले सं । ४ ज. झ. अ. °स्य पशुप० । ५ क. °मान्ताप्राजा० । ६ ख. नवाध्यंदिनसवनसो० । ज. झ. अ. °नगतसो० । ७ ज. झ. सन्निगां । ८ ख. ज. झ. °कारः । तं । ९ ख. ज. झ. राद्धान्तः ।

त्वात्, यथा निष्कर्षेऽनन्वयः ॥ ५३ ॥ वाक्यसंयो-
गाद्वोत्कर्षः समानतन्त्रत्वादर्थलोपादनन्वयः ॥ ५४ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

सवनीयपुरोडाशे देवोत्कर्षो न विद्यते ॥

अस्ति वा पश्चनङ्गत्वान्नान्वयाभावात्तस्ति सः ॥ २० ॥

ज्योतिष्टोमे सवनीयपशुस्तन्त्री, सवनीयपुरोडाशः प्रसङ्गी, तस्मिन्पुरोडाशे देवता
आज्ञाताः—“भृञ्जन्निन्द्राय हरिवते धाना पूषण्वते करम्भम्” इत्यादिना । तत्र
देवतावाचिनां हरिवदिन्द्रपूषण्वदिन्द्रादिपदानामुत्कर्षो विषयः । तस्य चैवं संभावना—
सवनीयपशोस्तावदनुयाजा उत्कृष्यन्ते, “आग्निमारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्चरन्ति” इति अनुया-
जानामग्निमारुतशस्त्रादधस्तनं स्वकालं निर्वाप्योर्ध्वकालस्य विहितत्वात् । उत्कृष्टेष्वनुया-
जेषु तदुत्तरकालीनः सूक्तवाक्योऽर्थादुत्कृष्यते । तस्मिन्श्च सूक्तवाक्ये देवतावाचीनि पदानि
प्रयोक्तव्यानि प्रसङ्गिनः पुरोडाशस्य पृथक्सूक्तवाक्यो नास्ति । ततः पशून्संवन्धिसूक्तवाक्यो-
त्कर्षेण पुरोडाशसंबन्धिदेवतावाचिपदोत्कर्षः संभावितः । स चोत्कर्षो नास्ति—इति ताव-
त्प्राहम् । कुतः—तासां देवतानां पश्चनङ्गत्वात् ॥

मैवम् । सूक्तवाक्यमन्तरेण पृथगुच्चारितानां देवतापदानामन्वयाभावात् । सूक्तवाक्ये
त्वस्त्यन्वयः । तथा हि—“अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः” इत्यस्मिन्पाशुके सूक्त-
वाक्ये ‘भृञ्जन्निन्द्राय हरिवते धाना अयं यजमानः’ इत्यस्त्यन्वयः । तस्मात्—
उत्कर्षोऽस्ति । इति सिद्धान्तः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकाद-

शाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८१८
सूत्राणि	५४	२४१९

१ ज. झ. ज. तस्मिन्श्च पु० । २ ज. झ. भृज्यन्नि० । ३ ख. ज. निर्वाप्योर्ध्व० । च. झ.
ज. निर्वाप्योर्ध्व० । ४ ज. झ. ज. ‘नि । न च—प्र’ । ५ ज. झ. ज. ‘कोऽस्ति । ६ क. ख.
‘शुबन्धसू० । ज. झ. ‘शुबन्धि’ । ७ ज. झ. भृज्यन्नि० ।

(अथ चतुर्थः पादः)

(प्रथमे राजसूये सौमापौष्णादिकेऽङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे
सूत्राणि १—३)

चोदनैकत्वाद्वाजसूयेऽनुक्तदेशकालानां समवायात्त-
न्त्रमङ्गानि ॥ १ ॥ प्रतिदक्षिणं वा कर्तृसंबन्धादि-
ष्टिवदङ्गभूतत्वात्समुदायो हि तन्निर्वृत्त्या तदेकत्वा-
देकशब्दोपदेशः स्यात् ॥ २ ॥ तथा चान्यार्थद-
र्शनम् ॥ ३ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

सौमापौष्णादिके तन्त्रमङ्गानामुत भिन्नता ॥

तन्त्रं फलैक्यतो मैवं दक्षिणाकर्तृभेदतः ॥ १ ॥

राजसूये श्रूयते—“सौमापौष्ण एकादशकपालः, ऐन्द्रापौष्णश्चरुः, पौष्णश्चरुः,
श्यामो दक्षिणा” इति, “आग्नावैष्णव एकादशकपालः, ऐन्द्रावैष्णवश्चरुः, वैष्णवस्त्रिक-
पालः, वामनो दक्षिणा” इति । तत्र द्वयोस्त्रिकयोस्तन्त्रेणाङ्गानुष्ठानम् । कुतः—कृत्स्नस्य
राजसूयस्य फलैक्यत्वेन तदेकदेशयोरनयोरपि फलैक्यत्वात् । न च—दर्शपूर्णमासयोरिवात्र
कालभेदोऽस्ति, येनाऽऽवापः शङ्क्येत । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—श्यामवामनयोर्दक्षिणयोर्भेदेन ताभ्यामानतानां कर्तृणां भेदादङ्गानि भिद्यन्ते ।

(द्वितीये राजसूये कर्तुस्तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि ४-८)

अनियमः स्यादिति चेत् ॥ ४ ॥ नोपदिष्ट-
त्वात् ॥ ५ ॥ लाघवातिपत्तिश्च ॥ ६ ॥ प्रयोजनै-
कत्वात् ॥ ७ ॥ विशेषार्था पुनः श्रुतिः ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

राजसूये प्रक्रमस्थकर्तारो नियता न किम् ॥

नियता वा दक्षिणानां भेदादनियता अमी ॥ २ ॥

अनेकसमुदायात्मराजसूयाय ते वृताः ॥

आदौ तेन नियम्यन्ते विशेषे दक्षिणाभिदा ॥ ३ ॥

राजसूयस्य प्रक्रमे ये कर्तारः, त एवाऽऽ समाप्तेर्न नियम्यन्ते, दक्षिणादिभेदेन कर्तृभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाच यथा दक्षिणया ये परिक्रीताः, ते तदीयकर्मानुतिष्ठन्तु । इतरस्मिन्कर्मणि दक्षिणान्तरेण ते वाऽन्ये वा परिक्रीयन्ताम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—‘ अनेन राजसूयसंज्ञेन कर्मसमुदायेन मां याजय ’ इत्येवमादौ यजमानेन वृत्तत्वादा समाप्तेस्त एव कर्तारः । ईदृशमेव वरणं न्याय्यम्, समुदायस्यैकफलत्वात् । प्रतिकर्म पृथग्वरणे गौरवात् । कदाचिद्वरीतन्यानामलभे विघ्नप्रसङ्गाच्च । कर्त्रैक्येऽपि कर्तृत्वधर्मविशेषे दक्षिणाभेद उपयुज्यते । पूर्वकर्तृत्वाधिष्ठानभूता एव वामनेन क्रीताः सन्त आग्रावैष्णवादीत्रिकं कुर्वुः, अयुतेन क्रीताः सन्तोऽभिषेचनीयम्, इति कर्तृत्वधर्मविशेषः । तस्मात्—नियताः ॥

(तृतीये—अवेष्टावङ्गानां भेदाधिकरणे सूत्राणि ९—११)

अवैष्टो चैकतन्त्र्यं स्याल्लिङ्गदर्शनात् ॥ ९ ॥ वच-
नात्कामसंयोगे ॥ १० ॥ क्रत्वर्थायामिति चेन्न
वर्णसंयोगात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

अवेष्टावङ्गतन्त्रत्वं भेदो वा लिङ्गतोऽग्निः ॥

नोत्पत्तौ दक्षिणाभेदाल्लिङ्गं बाह्यप्रयोगगम् ॥ ४ ॥

राजसूयप्रकरणे श्रूयते—“ दिशामवेष्टयो भवन्ति ” इति । ताश्चावेष्टय उत्पत्तिवाक्यैरेवाम्नायन्ते—“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षिणा । ऐन्द्रमेकादश-कपालमृषभो दक्षिणा । वैश्वदेवं चरुं पिशङ्गी पृष्टौही दक्षिणा । मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा । बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्टो दक्षिणा ” इति । तास्वेष्टिषु तन्त्रेणाङ्गानामनुष्ठानम् । कुतः—तल्लिङ्गात् । “ यदि ब्राह्मणो यजेत, बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिधारयेत् । यदि राजन्यः, ऐन्द्रम् । यदि वैश्यः, वैश्वदेवम् ” इति तत्र मध्ये निधानं प्रयोगैक्ये लिङ्गम् । तदैक्याच्च तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उत्पत्तिगतेन दक्षिणाभेदेन प्रयोगभेदावगमादङ्गानां भेदः । लिङ्गं तु बहिःप्रयोगविषयम् । अस्ति च प्रयोगद्वयम् । राजसूयप्रकरणपाठादन्तःप्रयोग एकः । न च—

प्रकरणादुत्कर्षः कर्तुं शक्यः, राजसूयाङ्गभूतदिग्व्यस्थापननिमित्तोन्मादपरिहाररूपेणार्थवादेन तत्संबन्धावगमात् । * तथा च श्रूयते—“ ईश्वरो वा एष दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनु व्यवस्थापयति । दिशामवेष्टयो भवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय ” इति । राजसूयाह्विप्रयोगैस्तु “ एतयाऽऽन्नाद्यकामं याजयेत् ” इति विहितः । न च— असौ राजसूयान्तःपाती, “ यदि ब्राह्मणः ” इत्यादिना वर्णसंयोगावगमात् । राजसूये च ब्राह्मणवैश्ययोरनधिकारात् । तस्मात्—“ बहिष्प्रयोगे तन्त्रम्, अन्तःप्रयोगे भेदः ” इति निर्णयः ॥

(चतुर्थे—पवमानेष्टिहविषां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १२-१९)

पवमानहविःष्वैकतन्त्र्यं प्रयोगवचनैकत्वात् ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ वचनात्तु तन्त्रभेदः स्यात्

॥ १४ ॥ सहत्वे नित्यानुवादः स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वाऽग्रिमः ॥

साध्यदेशाद्यभेदान्नो काम्ये भेदोक्तितोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

आधानप्रकरणे पठ्यते—“ अग्नये पवमानायाष्टकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये ” इति । तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्नैरेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“ यः कामयेत—उत्तरं वृषीयान्, श्रेयान्, स्याम—इति, तस्याग्नये पवमानाय निरुप्याथ पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी निर्वपेत् ” इति वचनात्काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेदः, उत्तरयोस्तन्त्रम् । नित्यप्रयोगे तु त्रयाणां तन्त्रम् ॥

(पञ्चमे—द्वादशाहे दीक्षोपसत्सुत्यानां प्रत्येकस्य द्वादशाह-
ताधिकरणे सूत्राणि १६—२३)

द्वादशाहे तत्प्रकृतित्वादेकैकमहरपवृज्येत कर्म-

* क. ख. ज. अ. इति पुस्तकेषु तथाचत्वेतदारभ्यावगमादित्यन्तपात्रे न ।

१ क. °तोत्साद° । २ झ. °गत्वेन “ ए° । ३ झ. °ये ब्रा° । ४ च. °योगोऽङ्गं त° । ५ च. काम्यभे° । ६ अ. °हविःसा° । ७ क. ख. दृशीयान् । च. वरीयान् । ८ ज. झ. म्यस्य ह° । अ. °म्यप्रयोगस्य ह° ।

पृथक्त्वात् ॥ १६ ॥ अह्नां वा श्रुतिभूतत्वात्तत्र
साङ्गं क्रियेत यथा माध्यंदिने ॥ १७ ॥ अपि वा
फलकर्तृसंबन्धात्सहप्रयोगः स्यादाग्नेयाग्नीषोमीयवत्
॥ १८ ॥ साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा स्वस्थानानां विकारः
स्यात् ॥ १९ ॥ तदपेक्षं च द्वादशत्वम् ॥ २० ॥
दीक्षोपसदां च संख्या पृथक्पृथक्प्रत्यक्षसंयोगात्
॥ २१ ॥ तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २२ ॥ चोदनापृथक्त्वे
तैकतन्त्र्यं समवेतानां कालसंयोगात् ॥ २३ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

द्वादशाहे सदीक्षोपसदहे दिनमानकम् ।
शतत्रयं द्वादश वा षट्त्रिंशद्वाऽग्रिमो यतः ॥ ६ ॥
एकैककर्मणोऽह्नोऽस्य ज्योतिष्टोमविकारता ।
एकैकं तदनुष्ठानं दिनानां पञ्चविंशतिः ॥ ७ ॥
अह्नां द्वादशताश्रुत्या मध्यपक्षस्तदाऽपि किम् ।
कार्या द्वादश साद्यस्क्राश्चतुष्काणामुत त्रिकम् ॥ ८ ॥
एकैकस्यैव भागस्य विकृतित्वादिहाऽऽदिमः ।
अमुख्यकालाङ्गबाधाच्चतुष्कं भिद्यते त्रिधा ॥ ९ ॥
दीक्षा उपसदः सुत्याः प्रत्येकं द्वादश स्मृताः ।
साङ्गस्य द्वादशाहस्य षट्त्रिंशद्विवसा मताः ॥ १० ॥

द्वादशाहस्यैकैकमहः पृथक्कर्म तस्मिंश्च सदीक्षस्य सोपेसत्कस्य ससुत्यस्य ज्योति-
ष्टोमस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । अतिदिष्टानामुपसदां दीक्षाणां च प्राकृतसंख्याबाधनाय
पृथग्द्वादशत्वं श्रुतम् । ततो दीक्षोपसदर्थं चतुर्विंशतिदिनानि, सुत्यार्थमेकं दिनमिति
पञ्चविंशतिः । ईदृशस्य कर्मविशेषस्याहो द्वादशभिरावृत्तिभिः शतत्रयं स्यात् ।
इत्याद्यः पक्षः ।

१ ज. झ. साङ्गस्य । २ झ. काङ्गबाधाच्च चतु° । ३ ज. झ. श्रुताः । ४ ज. झ. °क्षणी-
यस्य । ५ ज. °पस्करस्य । ६ क. °ख्यावचनात्पृथ° । ख. °ख्यावाधनात्पृथ° । ७ क. °स्याह्नां द्वा° ।

तथा सत्यहां द्वादशत्वं श्रूयमाणं बाध्येत । तस्मात्—द्वादश दिवसाः । इति मध्यमः पक्षः ।

तदाऽपि दीक्षोपसद्ग्रहामुपेतस्यैकैकस्याहः साङ्गज्योतिष्टोमविकारत्वात्तत्सर्वं सद्य एव कर्तव्यम् । इत्येकः पक्षः ।

प्रकृतौ दीक्षोपसदोर्मुख्यकालात्प्रागेवावृष्टितत्त्वादिहापि तथैवावृष्टानं प्राप्तम् । तच्च मुख्यकालेऽनुष्ठाने बाध्येत । तस्मात्—अङ्गद्वयस्य प्रधानस्य च द्वादश दिनानि विभज्या-
नुष्ठानम् । इति पक्षान्तरम् ।

“द्वादश दीक्षाः, द्वादशोपसदः” इत्यङ्गयोर्मुख्यवत्पृथग्द्वादशत्वश्रुत्या षैर्द्विंशत् । इति सिद्धान्तः ।

(षष्ठे—प्रधानैरपृथक्कालानामङ्गानां भेदेनानुष्ठानाधिकरणे
सूत्राणि २४-२७)

भेदस्तु तज्ज्ञेदात्कर्मभेदः प्रयोगे स्यात्तेषां प्रधानश-

ब्दत्वात् ॥ २४ ॥ तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ २५ ॥

श्वःसुत्यावचनं तद्वत् ॥ २६ ॥ पश्वतिरेकश्च ॥ २७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

सवनीयादिकं तत्र सकृत्स्याद्भिद्यतेऽथ वा ।

प्रयोगैक्यात्सकृन्मैवं मुख्यकाले विधानतः ॥ ११ ॥

तत्र द्वादशाहे सवनीयपश्चादिकमङ्गं दीक्षादिवत्सकृदेवानुष्ठेयम् । कुतः—“द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्” इति प्रयोगैकत्वावगमात् । इति चेत् ।

भैवम् । दीक्षादीनामन्यस्मिन्कालेऽनुष्ठेयत्वात् । सवनीयादिकं तु मुख्यकालेऽनुष्ठेयम् । अतो मुख्यकालानां भेदाद्भिद्यते ।

(सप्तमे—उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानस्याविकारेण कर्तव्यता-
धिकरणे सूत्रे २८-२९)

सुत्याविवृद्धौ सुब्रह्मण्यायां सर्वेषामुपलक्षणं

प्रकृत्यन्वयादावाहनवत् ॥ २८ ॥

अपि वेन्द्राभिधानत्वात्सकृत्स्यादुपलक्षणम्,

कालस्य लक्षणार्थत्वादविभाजाच्च ॥ २९ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

उपसत्काल आह्वानं द्वादशाहे विकारमाह ॥

न वाऽऽद्य उपलक्ष्यत्वाद्द्वादशाहं प्रकृताविव ॥ १२ ॥

सुत्यागमनमात्रस्य विवक्षा प्रकृतौ ततः ॥

विकारमन्तरेणात्र तत्सिद्धयेत्तेन तन्त्रता ॥ १३ ॥

उपसत्काले यत्सुब्रह्मण्याह्वानं प्रकृतावस्ति, तद्द्वादशाहे चोदकप्राप्तम् । तस्य मुख्य-
कालादन्यः काल इति कृत्वा तन्त्रं पूर्वं निर्णीतम् । इदानीमन्योऽत्रोहरूपो विकारस्त-
न्वावपपर्यवसायी विचार्यते । प्रकृतौ प्रथमोपसद्दिनमारभ्य त्रयोदशोऽहि प्रथमसुत्या,
चतुर्दशोऽहि द्वितीयसुत्या, इत्येवंक्रमेण चतुर्विंशोऽहि चरमसुत्या भवति । तथैव प्रकृतौ
'चतुरहः' इति संख्याविशिष्टेनाहःशब्देन सुत्याया उपलक्षितत्वाद्वापि द्वादशानां सुत्या-
नामहःशब्देनोपलक्षणीयत्वे सति तद्विशेषणभूतचतुःसंख्यास्थाने यथोचितं त्रयोदशचतु-
र्दशादिसंख्यानामूहनीयत्वेन विकारो भवति । ततो विशेषणभेदेन विशेष्यस्याहःशब्दस्यापि
द्वादशकृत्व आवृत्तावर्थात्सुब्रह्मण्यावापः स्यात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रकृताविन्द्रस्य सुत्यागमनमात्रं विवक्षितम् । चतुरहत्वं त्वर्थप्राप्तमनूयते ।
उभयविवक्षायां 'सुत्यामागच्छ, चतुरह आगच्छ' इति वाक्यं भिद्येत । तथा—अत्रापि
'त्रयोदशाहे सुत्यामागच्छ' इत्येवंविधं विकारमन्तरेण 'चतुरहे सुत्यामागच्छ' इत्येवाऽऽ-
ह्वानेऽपि चतुरहशब्दस्याविवक्षितार्थत्वात्सुत्याकारेण द्वादशानामेकत्वादशेषसुत्यागमने
सिध्यति । तस्मात्—इह रूपविकाराभावात्पूर्वोक्तं तन्त्रं संस्थितम् ॥

(अष्टमे—बाजपेये प्राजापत्येषु कुम्भ्यादीनां तन्त्रताधिकरणे सूत्रम्—)

पशुगणे कुम्भीशूलवपाश्रपणीनां

प्रभुत्वात्तन्त्रभावः स्यात् ॥ ३० ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

१ ज. झ. 'शाधिवि' । २ क. 'द्वहामुपकु' । ३ ज. झ. 'त्यानम' । ४ क. अ. 'त्ति-
देसेन' । ५ च. पूर्वकाले पूर्वं । ६ क. ख. च. विकृतौ ७ ज. झ. अ. 'था सति प्र' । ८ क.
'दशादि' । ९ ख. त्रयोदशोऽहि । १० क. च. 'रहःश' । ११ च. 'तू—ऊहरु' । १२ ज.
झ. सुस्थम् । अ. संस्थितम् ।

प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्भेदो नो वाऽङ्गभेदतः ॥

भेदो मैवं विशेषाङ्गश्रवणादौ प्रभुत्वतः ॥ १४ ॥

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रवण्याश्च भेदः स्यात् । तत्त-
त्पथज्ञानां भिन्नत्वात् ।

मैवम् । पथज्ञानां बहुत्वेऽपि प्रौढकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थे श्रवणादौ प्रभुत्वात् । तस्मात्-
तन्त्रम् ।

(नवमे—भिन्नदेवताकेष्वपि शूलादीनां तन्त्रताधिकरणे सूत्रे ३१-३२)

भेदस्तु संदेहादेवतान्तरे स्यात् ॥ ३१ ॥

अर्थाद्वा लिङ्गकर्म स्यात् ॥ ३२ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

किमैकादशिनेष्वस्य कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ॥

असंदेहाय भेदो न लिङ्गादेवास्य सिद्धितः ॥ १५ ॥

भिन्नदेवताकेष्वैकादशिनेषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति—‘किमङ्गं कां देवतां प्रत्युपाकृतस्य
पशोः संबन्धि’ इति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येत । तस्मात्—कुम्भ्यादिरावापः । इति
चेत् ।

मैवम् । चिह्नकरणमात्रेणैव संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् । तस्मात्—अत्रापि
तन्त्रम् ॥

(दशमे—वसाकुम्भ्याऽपि तन्त्रताधिकरणे सूत्राणि ३३-३६)

*अयाज्यत्वाद्दसानां भेदः स्यात्स्वयाज्याप्रदान-

त्वात् ॥ ३३ ॥ अपि वा प्रतिपत्तित्वात्तन्त्रं स्यात्स्व-

त्वस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ ३४ ॥ सक्तुदिति चेत् ॥

॥ ३५ ॥ न कालभेदात् ॥ ३६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

* शास्त्रदीपिकायां तु पूर्वाधिकरण एवास्यान्तर्भावः कृतः ।

१ ख. कुम्भादेः । २ च. संकीर्येतम् । ज. झ. सांकीर्येत । ३ क. वासंभशत् । ४ क.
ख. च. ज. झ. अस्मात् ।

तत्तन्त्रं हेयमुत नो, चिह्नं नास्ति वसास्वतः ॥

हेयं, नो प्रतिपत्तित्वात्सांकर्येणाप्यदोषतः ॥ १६ ॥

एकादशिनेषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतम्, तत्परित्याज्यम् । कुतः—अङ्गानामिव वसानां
चिह्नकरणासंभवेन सांकर्यप्रसङ्गात् । इति चेत् ।

मैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन द्रव्यं प्रति प्रयोजकत्वाभावेन द्रव्यश्रवणार्थं
कुम्भीभेदप्रयोजकत्वस्य दूरपेतत्वात् । न च—अत्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, व्यवस्था-
पकप्रमाणाभावात् । ननु—तत्तद्देवताविषययाज्यार्चान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः—।
बाढम् । तथैवार्चान्ते तद्धूयताम्, किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्—कुम्भ्यादेस्तन्त्रं
न त्याज्यम् ॥

(एकादशे—भिन्नजातिषु कुम्भ्यादीनां भेदेनानुष्ठाना-
धिकरणे सूत्रे ३७-३८)

जात्यन्तरेषु भेदः स्यात्पक्षिवैषम्यात् ॥ ३७ ॥

वृद्धिदर्शनाच्च ॥ ३८ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेस्तन्त्रं भेदोऽथ वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववत्पाकवैषम्ये साहित्यासंभवाद्भिदा ॥ १७ ॥

एकजातिषु पशुषु यथा कुम्भ्योस्तन्त्रं पूर्वोक्तम् । तथाऽत्रापि । इति चेत् ।

मैवम् । अवेरङ्गानि सहसा पच्यन्ते, अजाङ्गानि तु विलम्बेन । ततः साहित्यासंभ-
वात्कुम्भ्यादेर्भेदः ॥

(द्वादशे—अश्वप्रतिग्रहेष्टौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदा-
धिकरणे सूत्राणि ३९-४१)

कपालानि च कुम्भीवत्तुल्यसंख्यानाम् ॥ ३९ ॥

प्रतिप्रधानं वा प्रकृतिवत् ॥ ४० ॥ सर्वेषां चाभि-

प्रथनं स्यात् ॥ ४१ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

तन्त्रं चतुष्कपालानां भेदो वा तन्महत्त्वतः ॥

कुम्भीवत्तन्त्रता मैवं भेदः स्यात्प्रकृताविव ॥ १८ ॥

१ ज. झ. वशीस्ततः । २ ज. झ. °र्चान्तरेषु । ३ ज. झ. 'वाऽऽकाशत्वाद्ग्रन्थताम् ।
अ. °वार्धर्चान्तेष्वाहयता° । ४ ज. झ. अजाङ्गानि ।

इदं धूयते—“ यावतोऽश्वान्प्रतिगृह्णीयात्, तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत् ” इति । यथा—प्राजापत्येषु कुम्भ्या महत्त्वेन तन्त्रम्, तथाऽत्रापि तन्त्रम् । इति चेत् ।

मैवम्—प्रकृतौ प्रतिपुरोडाशं कपालभेदेन तद्वेदस्यैव चोदकप्राप्तेः । किंच—अत्यन्त-विशालेषु कपालेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शतैष्ववस्थापितेष्वेकस्यैव कपालस्यैकदेशे पुरोडाश-स्यैकस्य समाप्तेर्न कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपालः सिध्येत् । तस्मात्—प्रतिपुरोडाशं कपालचतुष्कभेदः ॥

(त्रयोदशे-ब्रीह्यवहननादौ प्रतिप्रहारं मन्त्रस्यानावृत्त्य-
धिकरणे सूत्रे ४२—४३)

एकद्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वम् ॥ ४२ ॥

*तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वादावृत्तौ मन्त्रस्यासकृत्प्र-
योगः स्यात् ॥ ४३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

अवघातार्थमन्त्रः किमसकृत्सकृदेव वा ॥

प्रहारभेदादावृत्तिः कर्मकथेन सकृद्भवेत् ॥ १९ ॥

“ अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासम्—इत्यवहन्ति ” इत्यवघाते विहितो मन्त्र आव-
र्तनीयः, अवघातस्य प्रहाररूपत्वात् । प्रहाराणां च भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिप्तप्रहाराभ्यासयुक्तस्यावघातस्यैककर्मत्वात्तत्र
विनियुक्तस्य मन्त्रस्यावघातोपक्रमे सकृदेव पाठः ॥

(चतुर्दशे-नानाबीजेषु प्रतिप्रहारं मन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्)

द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्तस्य पुनःप्रयोगान्मन्त्रस्य च

तद्गुणत्वात्पुनःप्रयोगः स्यात्तदर्थेन विधानात् ॥ ४४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

नानाबीजेषु तन्मन्त्रः सकृद्वाऽसकृद्वाग्रिमः ॥

विशेषाग्रहणान्मैवमवघातस्य भेदतैः ॥ २० ॥

* अस्य सूत्रत्वे बहवो विप्रतिपन्नाः ।

नानाबीजैष्टौ बीजानामवघातस्याङ्गभूतो मन्त्रः 'अयमेतदर्थः' इति विशेषस्यागृह्यमाणत्वा-
त्सकृदादौ प्रयोज्यः । इति चेत् ।

मैवम् । अवघातानां भिन्नत्वेन समन्त्रत्वाय प्रत्यवघातं मन्त्रस्याऽऽवर्तनीयत्वात् ॥

(पञ्चदशे—प्रतिनिर्वापादिमन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४९-४६)

निर्धपणलवनस्तरणाज्यग्रहणेषु चैक-

द्रव्यवत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ४५ ॥ द्रव्या-

न्तरवद्वा स्यात्तत्संस्कारात् ॥ ४६ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

निर्वापादिषु तन्मन्त्राः सकृद्धेदेन वाऽग्निमः ॥

द्रव्यकर्मैक्यतो मैवं संस्कारस्य पृथक्त्वतः ॥ २१ ॥

दर्शपूर्णमासयोर्निर्वापवर्हिर्लवनेवेदिपरिस्तरणाज्यग्रहणेष्ववृत्तयः श्रुताः—“चतुरो मुष्टी-
निर्वपति”, “अयुग्वा युग्वा मुष्टीर्लुनाति”, “त्रिधा तु पञ्चधा तु वा वेदिं स्तृणाति”
“चतुर्जुह्वां गृह्णाति” इति । तेषु निर्वापादि(षु) मन्त्रा विहिताः—“देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामि” इति, “वर्हिर्देवसदनं दामि”
इति, “ऊर्णान्नदसं त्वा स्तृणामि” इति, “शुकं त्वा शुक्रायां धाम्ने धाम्ने देवेभ्यो
यजुषे यैजुषे गृह्णामि” इति च । तत्तन्मन्त्रा द्रव्यैक्यात्कर्मैक्याच्च ब्रीह्यवघातन्यायेन सकृ-
त्पाठ्याः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—समन्त्रकप्रथममुष्टिनिर्वापेण ये संस्कृतास्तण्डुलाः, तेभ्योऽन्ये मुष्ट्यन्तरनि-
र्वापेण संस्कार्याः । अतस्तत्संस्कारसिद्धये नानाबीजन्यायेन मन्त्रावृत्तिः । एवं लवनादिषु
योज्यम् ॥

(षोडशे—वेदिप्रोक्षणे प्रत्यावृत्तिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४७-४८)

वेदिप्रोक्षणे मन्त्राभ्यासः कर्मणः पुनःप्रयो-

गात् ॥ ४७ ॥ एकस्य वा गुणविधिर्द्रव्यै-

कत्वात्तस्मात्सकृत्प्रयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

१ क. च. 'युजो मु' । ज. झ. 'युक्षो मुष्टीं लु' । अ. 'युग्वा मुष्टीं लु' । २ ख. 'षु
मुष्टिनि' । ३ ज. झ. ऊर्णप्र' । ४ ज. झ. जुष्टं ५ ज. झ. 'ति चेत् । मन्त्रा' । ६ ख. अ.
कृत्पठनीयाः । ७ । ७ ज. झ. 'वर्पसं' ।

षोडशाधिकरणमारचयति—

वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किमावर्त्यः सकृदेव वा ॥

आद्यः स्यात्प्रोक्षणत्रित्वात्संस्कार्यैकत्वतः सकृत् ॥ २२ ॥

वेद्यास्त्रिः प्रोक्षणं विहितम् । तत्र मन्त्र आह्वयते—“ वेदिरसि बर्हिषे त्वा ” इति । तत्र त्रिः प्रोक्षणक्रियाया आवृत्त्या तन्मन्त्रस्यात्यावृत्तिः । इति चेत् ।

मैवम् । संस्कार्यवेद्या एकत्वेन समन्त्रकप्रथमप्रोक्षणेन तत्संस्कारसिद्धौ पुनर्न मन्त्रः, वैयर्थ्यात् । प्रोक्षणावृत्तिस्तु वाचनिकी, इति वैष्ण्वम् ॥

(सप्तदशे-कण्डूयनमन्त्रस्यानावृत्त्यधिकरणे सूत्रे ४९-९०)

कण्डूयने प्रत्यङ्गं कर्मभेदात्स्यात् ॥ ४९ ॥ अपि

वा चोदनैककालमैककर्म्यं स्यात् ॥ ५० ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

एककालीनैबह्वङ्गकण्डूवां मन्त्रे भिदा न वा ॥

अङ्गभेदान्मन्त्रभेदो निवृत्त्यैकत्वतो न सः ॥ २३ ॥

उद्योतिष्टोमे—“कृष्णविषाणया कण्डूयते” इति प्रोक्तसाधनोपेते कण्डूयने “सुनि-
प्लाम्यस्त्वौषधीभ्यः”—इत्यादिको मन्त्रो विहितः । तत्र युगपद्बह्वङ्गेष्ट्यन्त्रायां कण्डूवां
प्रत्यङ्गमभ्यस्यमाने कण्डूयने मन्त्राभ्यासः कर्तव्यः । कुतः—कण्डूयितव्यानामङ्गानां
भिन्नत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न ह्यङ्गशेषो मन्त्रः, येन तद्भेदादभ्यस्येत । किंतु कण्डूनिवृत्तये यत्प्राप्तं
कण्डूयनम्, तदेव कृष्णविषाणाविशिष्टत्वाकारेण विधीयते । विधीयमानस्य तस्य कण्डूय-
नस्य शेषो मन्त्रः । तेन च कण्डूयनेनाऽऽत्मनि निर्दुःखत्वलक्षणः संस्कार उत्पाद्यते । तत्र
संस्कारार्थात्मन एकत्वात्सकृन्मन्त्रपाठेन तत्सिद्धेर्नावघातवन्मन्त्रस्याऽऽवृत्तिः । कण्डूयने तु
दृष्टप्रयोजनपर्यन्तं प्रत्यङ्गं नानावीजावघातैर्बन्धावर्त्यताम् । तस्मात्—सकृदेव कण्डूयने-
न मन्त्रः ॥

* शावरभाष्ये तु ‘कृषिषु स्याम कृष’—इति, शास्त्रदीपिकायां तु ‘कृष्यै त्वा सुसस्यायै’
इति मन्त्रो लिखितः ॥

१ ख. °वता । आ । २ च. ज. झ. ञ. °नर्मन्त्रवै° । ३ क. °नके कण्डूवां कण्डूम्° ।
ख. च. °नबह्वङ्गकण्डूम्° । ज. झ. ञ. °नबह्वङ्गकण्डूमन्त्रभि° । ४ ख. °त्पन्त्रायां क° । ज.
झ. °त्पन्त्रायाः कण्डूवा अपनयनाङ्गम्° । ५ क. ख. च. अभ्यासः । ६ च. ज. झ. ज. तद्भेद-
मभ्यस्येत् । ७ ज. झ. यतः । ८ ज. झ. उत्पद्यते । ९ ज. झ. °स्कार्यस्याऽऽत्म° । १० क.
°वजाऽऽव° । ११ क. ज. श. °यनम् ।

(अष्टादशे-स्वप्नादिमन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्--)

स्वप्नदीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवम् ॥ ५१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

स्वप्नादिमन्त्र आवर्त्यो नो वाऽऽद्योऽस्त्वन्तरायतः ।

कृत्स्नोद्देशप्रवृत्तत्वाग्निमित्ताभेदतः सकृत् ॥ २४ ॥

दीक्षितस्य स्वप्नद्युत्तरणवृष्टिकेदनमेध्यदर्शननिमित्तकास्तत्तन्मन्त्रजपाः पठिताः—
“त्वमग्ने व्रतपा असि”—इत्यादिः स्वप्नमन्त्रः । “देवीरापो अपानपात्”—इत्यादिर्नदीतरण-
मन्त्रः । “उन्दतीर्बलं धत्ते”—इत्यादिर्वृष्टिकेदनमन्त्रः । “अबद्धं मनः”—इत्यादिर्मेध्य-
दर्शनमन्त्रः । यदि निद्रा मध्ये प्रबोधैरल्पैर्व्यवधीयेत, नदी च बहुस्रोतोयुक्ता द्वीपैः,
वृष्टिश्च विच्छेदैः, अमेध्यानि च देशैः, तदा तैरन्तरायैर्निमित्तेषु भिद्यमानेषु नैमित्तिका
मन्त्रा आवर्त्याः । इत्येवं प्राप्ते—

ब्रूमः—रात्रिगतां कृत्स्नां निद्रामुद्दिश्य मन्त्रविधानाग्निमित्तमेकम् । एवमितरत्रापि
शेज्यम् । तस्मात्—नास्त्यावृत्तिः ।

(एकोनविंशे-दीक्षितस्य प्रयाणे मन्त्रानावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः ॥ ५२ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

प्रयाणे प्रत्यहं मन्त्रो भिक्षो नो वाऽत्र विश्रमैः ।

प्रयाणभेदान्निनो नो गत्यैक्यादानिवृत्तितः ॥ २५ ॥

“भद्रोदभिश्च्रेयः”—इत्यादिः प्रयाणमन्त्रः । तस्य दीक्षितस्य विश्रमभेदेन निर्गमन-
भेदाद्भेदः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—निर्गमनादारभ्य पुनःप्रवेशपर्यन्तं विश्रमव्यवधानेऽपि प्रयोजनैक्यादेशमेव
प्रयाणम् । ततो न मन्त्रावृत्तिः ॥

(विंशे-उपरवमन्त्रस्याऽऽवृत्त्यधिकरणे सूत्रे ५३-५४)

उपरवमन्त्रस्तन्त्रं स्याल्लोकवद्बहुवचनात् ॥ ५३ ॥

१ च °त्सो देशे प्र° । झ. °त्सोद्देशेन वृ° । २ ख. उदन्दीर्व° । अ. उन्नन्दीर्व° ।
३ ख. च. ज. झ. अ. आवर्तनीयाः । ४ ज. झ. मन्त्राभिधा° । ५ अ. °द्रादिभिः श्रे° । ६ क.
ख. ज. अ. °स्य. निर्गमना° । ७ ज. झ. विश्राम° ।

न संनिपातित्वात् , असंनिपातिकर्मणां विशे-
षाग्रहणे कालैकत्वात्सकृद्वचनम् ॥ ५४ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

तन्त्रेणोपरवे मन्त्रो भिद्यते वा, बह्वृक्तिः ।

तन्त्रं बह्वृक्तिः पूजार्था भिन्नोऽसौ खेयभेदतः ॥ २६ ॥

सन्ति ज्योतिष्टोमेऽपीठावदचतुष्टयाकारौ बाहुमात्रखाता उपरवनामकाश्चत्वारो गर्ताः ।
तदीयस्वननमन्त्रे बहुवचनं श्रूयते—“रक्षोहणो वैलगहणो वैष्णवान्स्वनामि” इति । तच्च प्रत्यु-
परवं मन्त्रावृत्तौ नोपपद्यते । तस्मात्—तन्त्रम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—एकस्मिन्नपि बहुवचनं पूजार्थमाचार्यादिष्विव प्रयोक्तुं शक्यम् । खेयास्तूपरवा
भिन्नाः । ततः—स्वननभेदेन तदङ्गभूतो मन्त्र आवर्तनीयः ।

(एकविंशे—हविष्कृदादिमन्त्राणामावृत्त्यधिकरणे सूत्राणि १९-१७)

हविष्कृदधिगुपुरोनुवाक्यामनोतस्याऽऽवृत्तिः

कालभेदात्स्यात् ॥ ५५ ॥ अधिगोश्च विपर्या-

सात् ॥ ५६ ॥ करिष्यद्वचनात् ॥ ५७ ॥

एकविंशधिकरणमारचयति—

हविष्कृदादिमन्त्राणां सवनीयादिगामिनाम् ।

तन्त्रं न वा सहत्वार्थं तन्त्रं नो कालभेदतः ॥ २७ ॥

सवनीयेषु पुरोडाशेषु हविष्कृन्मन्त्रश्चोदकप्रातः । प्राजापत्येषु पशुष्वधिगुप्रैवमन्त्रः ।
कृष्णग्रीवयोः पथोरनुवाक्यामनोतामन्त्रौ । “हविष्कृदेहि”—इति हविष्कृन्मन्त्रः । “दैव्याः
शमितारः”—इत्यधिगुप्रैवमन्त्रः । “अग्ने नय सुपथा”—इति पुरोनुवाक्या । “त्वं ह्यग्ने
प्रथमो मनोता”—इति मनोतामन्त्रः । एते चतुर्विधा मन्त्राः स्वस्वविषये तन्त्रेण पठनीयाः ।
तथासति सवनीयपुरोडाशानां सहोपक्रमोऽनुगृह्यते । एवमुदाहरणान्तरेष्वपि । तत्र प्राजा-
पत्याः पशवः ऋतुपशुभिः सहोपक्रान्ताः, अतो द्विविधेष्वपि पशुषु तन्त्रम् । कृष्णग्रीवौ च
सहोपक्रान्तौ, अतस्तयोः पुरोनुवाक्यायास्तन्त्रम् । तथा मनोतामन्त्रस्यापि । इति प्राप्ते—

१ क. °रा बहुमात्रा खा° । ख. च. ज. °रा बाहुमात्रा खा° । २ क. ज. च. ज. झ.
अ. वैलगहणो । ३ क. °न्त्रावृत्तिर्नोप° । ४ ख. पूज्यार्थं । ५ ख. पशुपुरोडाशेषु ।

ब्रूमः—सवनत्रयगतानां पुरोडाशानां तावत्कालभेदः सुप्रसिद्धः । क्रतुपशवः प्रातरालम्ब्यन्ते, प्राजापत्यास्तु पर्यग्निकृताश्चिरं विलम्ब्य ब्रह्मसामकाल आलम्ब्यन्ते । द्वयोः कृष्णग्रीवयोर्मध्ये सौम्यः पशुरालम्ब्यते । ततः सर्वत्र कालभेदेनानुष्ठानभेदात्तदङ्गभूतमन्त्राणामावृत्तिः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तर एकादशाध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	८३९
सूत्राणि	१७	२४७६

अध्यायश्च समाप्तः ।

(अथ द्वादशाध्यायः प्रारम्भ्यते—)

तन्त्रं द्वयोर्द्वेशकत्वादेकादश उदीरितम् ॥

प्रसङ्गोऽन्योर्द्वेशकत्वाज्जघन्यः सन्नथोच्यते ॥ १ ॥

“ अम्यर्हितं पूर्वम् ” इति न्यायमाश्रित्य तन्त्रप्रसङ्गप्रतिपादकयोरेकादशद्वादशाध्याययोः पूर्वोत्तरभाव उपपादितः । तन्त्रप्रसङ्गयोर्लक्षणभेदोऽप्यनेन सूचितो भवति । उभयोर्द्वेशेन ब्रह्मदुष्टानं तन्त्रम्, अन्योर्द्वेशेनान्यदीयस्यापि सहादुष्टानं प्रसङ्गः, इति तद्भेदः ॥

(प्रथमे—अग्नीषोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकरणे
सूत्राणि १-६)

तन्त्रिसमवाये चोदनातः समानानामेकतन्त्रत्वम-
तुल्येषु तु भेदः स्याद्विधिप्रक्रमतादर्थात् तादर्थ्यं
श्रुतिकालनिर्देशात् ॥ १ ॥ गुणकालविकाराच्च
तन्त्रभेदः स्यात् ॥ २ ॥ तन्त्रमध्ये विधानाद्वा
मुख्यतन्त्रेण सिद्धिः स्यात्तन्त्रार्थस्याविशिष्टत्वात्
॥ ३ ॥ विकाराच्च न भेदः स्यादर्थस्याविकृतत्वात्
॥ ४ ॥ एकेषां चाशक्यत्वात् ॥ ५ ॥ एकाग्रिवच्च
दर्शनम् ॥ ६ ॥

तस्य प्रसङ्गस्य प्रतिपादके द्वादशाध्याये प्रथमपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

पञ्चर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ॥

अस्ति वा विध्यभावाद्वा ह्यर्थतस्त्वस्तु लोकवत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजाद्यङ्गान्यनुष्ठितानि, तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः—उपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु ‘ दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेयः ’ इत्येवंरूपत्वात्पशावेव तदुपकारं बोधयति । ननु—पशुपुरोडाशस्यापीष्टि-
विकृतिवत्तन्त्रापि चोदकोऽस्ति—इति चेत् । बाढम् । अत एव भिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यद्यपि ‘पथ्यैः पुरोडाशस्योपकारः’ इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति, तथाऽप्य-
यमुपकारोऽर्थप्राप्तो न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं
मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यम्, तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पथ्यैरङ्गैरुपकारः
केन वार्येत । तस्मात्—अन्यथैरप्यस्तूपकारः ।

(द्वितीये—पुरोडाशे, आज्यभागयोः कर्तव्यताधिकरणे सूत्रम्—)

जैमिनेः परतन्त्रत्वापत्तेः स्वतन्त्रप्रतिषेधः स्यात् ॥ ७ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैवं प्रयोगांशस्य लोपनात् ॥ ३ ॥

“न तौ पशौ करोति” इति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावे पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धि-
र्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र ‘पुरोडाश आज्यभागौ न स्तः’ इति तावत्प्राप्तम् ।
कुतः—पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते, बाधकामावात् । पूर्वोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु
प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसि-
द्धेरप्यवक्तव्यत्वात् । ननु—प्रयोगवचनबाधेऽप्याज्यभागौ न स्तः—इति चेत् । न,
आज्यभागौ प्रति बाधिकायाः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव
बाधाबाधितेन प्रयोगवचनांशेनाऽऽज्यभागानुष्ठेयते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तयानमारुहे
देवदत्तयानं निवर्तते, न तु वस्त्रालंकरणादिबाधनम् ।

(तृतीये—सोमे दार्शिकवेद्यकरणाधिकरणे सूत्रे—८-९)

नानार्थत्वात्सोमे दर्शपूर्णमासप्रकृतीनां वेदिकर्म

स्यात् ॥ ८ ॥ अकर्म वा कृतदूषा स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सोमे वेद्यां कृतायां यदिष्टिप्रकृतिकं भवेत् ।

तत्र कार्ष्णिष्टिकी वेदिर्न वा, वेदिस्तु सौमिकी ॥ ४ ॥

१ ज. झ. ‘कार्थनि’ । २ ख. च. ज. झ. ज. तौ न पशौ । ३ च. ज. झ. ‘गवा’ ।
ख. ज. ‘गवाध्येऽप्या’ । ४ ज. ‘योगाङ्गस्यै’ । ५ ख. च. ज. झ. ज. ‘नुष्ठाप्येते’ । ६ ज.
‘दिवाहन’ ।

प्रचाराय हविःसादनाय कार्षेयैष्टिकी पृथक् ।

मैवं सादनमप्यत्र कर्तुं शक्यं ततो न सा ॥ ५ ॥

* साङ्गप्रधानहविःप्रचाराय कृतायां सौमित्र्यां महावेद्यामेवेष्टिप्रकृतिकहविषां सादयितुं शक्यत्वात्पृथगैष्टिकी वेदिर्न कार्या ।

(चतुर्थे—सौम्यचर्वादिहोमस्यैष्टिकपात्रैरनुष्ठानाधिकरणे सूत्रे १०-११)

पात्रेषु च प्रसङ्गः स्याद्धोमार्थत्वात्

॥ १० ॥ न्याय्यानि वा प्रयुक्तत्वात्,

अप्रयुक्ते प्रसङ्गः स्यात् ॥ ११ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

सौम्यचर्वादिहोमः किं सौमिकैरेष्टिकैरुत ।

कार्यसिद्धेः सौमिकैः स्याद्वैगुण्यादिहेष्टिकैः ॥ ६ ॥

सोमे ग्रहचमत्तेषु प्रयुक्तेषु प्रवर्तमाने सौम्यचरौ सवनीयपुरोडाशेषु च सौमिकैर्ग्रहचम-
सैर्होमः । कुतः—तैर्होतुं शक्यत्वेन कार्यसिद्धेः । इति चेत्—

मैवम् । वैगुण्यप्रसङ्गात् । जुहूस्तृवादिभिः कर्तव्यस्य ग्रहादिभिः कृते वैगुण्यं स्यात् ।
विद्यन्ते च सोमे प्रयुक्ता ऐष्टिकस्तृवादयः । तस्मात्—अवैगुण्यार्थमैष्टिकैर्होमः ।

(पञ्चमे—शामित्रे पशुपुरोडाशश्रवणमावाधिकरणे सूत्रम्—)

शामित्रे च पशुपुरोडाशो न

स्यादितरस्य प्रयुक्तत्वात् ॥ १२ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

अप्यः पशुपुरोडाशः शामित्रेऽग्रावथोदिते ।

शालामुखीयनाम्नाऽऽद्यः पशुतन्त्रगतत्वतः ॥ ७ ॥

* षट्सवपि पुस्तकेषु संदेहपूर्वपक्षग्रन्थानुपलब्ध्या शास्त्रदीपिकास्थ एव लिख्यते—‘ज्योतिषोमे यानि महावेद्यां कृतायां दर्शपूर्णमासप्रकृतीनि कर्माणि प्रवर्तन्ते, तेषु महावेदेर्भेदेन प्राकृती वेदिः कर्तव्या, न, इति संदेहे—यद्यप्यङ्गप्रधानार्था महावेदिः, तथाऽपि प्रचारार्थत्वाच्च हविरासादनार्थायाः प्राकृत्याः कार्ये साधयति, इति तदर्थं प्राकृती कर्तव्या—इति ॥

१ ज. झ. °नार्था का° । २ क. च. ज. झ. ज. कार्यसिद्धौ । ३ च. °षु प्रव° । ४ क. ख. च. ज. °दिभिर्वैगु° । ज. झ. °त्रे यदि वोदि° ।

अपणं विहितं गार्हपत्ये सोऽत्र प्रयुज्यते ॥

प्राग्वंशपूर्वभागे^१ च होमवैगुण्यहानये ॥ ८ ॥

अग्नीषोमीयादिपशुः शामित्रेऽग्नौ श्रप्यते । ततः—पशुतन्त्रमध्यपाती पशुपुरोडा-
शोऽपि तत्रैव श्रपणीयः । इति चेत् ।

भैवम् । प्रकृतौ पुरोडाशश्रपणं गार्हपत्ये विहितम् । स च गार्हपत्यः सोमे प्रयुक्तः ।
प्राचीनवंशशालाया अन्तः पूर्वभागे प्रवर्तमानस्य शालामुखीयनाम्नाऽभिहितस्य पूर्वप्रसि-
द्ध्याऽऽहवनीयस्योत्तरवेदिनिष्पत्तेरुर्ध्वं गार्हपत्यत्वात् । तस्मात्—अवैगुण्याय तत्र श्रप-
यितव्यम् ॥

(षष्ठे—कौण्डपायिनामयनेऽग्निहोत्रद्रव्यस्य प्राजहिते श्रपणा-
धिकरणे सूत्रम्)

श्रपणं चाग्निहोत्रस्य शालामुखीये न स्यात्,

प्राजहितस्य वियमानत्वात् ॥ १३ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

शालामुखीयवह्नौ किं श्रप्यतां कौण्डपायिने ।

किंवा प्राजहिते वह्नौ, चोदकप्राप्तितोऽग्निमः ॥ ९ ॥

प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निर्भवेत्प्राजहितोऽत्र सः ।

अग्निहोत्रेतिनाम्नाऽऽतो नामातो लिङ्गतो बली ॥ १० ॥

कुण्डपायिनामयनगतेऽग्निहोत्रे यच्छ्रपणम्, तच्छालामुखीये कर्तव्यम् । कुतः—
चोदकेन प्राप्तत्वात् । तथा हि—प्रकृतिभूतेऽग्निहोत्रे गार्हपत्ये श्रपणं विहितम् । शाला-
मुखीयश्च पूर्वमाहवनीयोऽपि सोमे गार्हपत्यः संपन्नः, “शालामुखीय एषः, अत ऊर्ध्वं
गार्हपत्यः” इति श्रुतेः । स च द्वादशार्हगवामयनपरंपरया चोदकेनात्र प्राप्तः ।
तस्मात्—तत्र श्रपणम् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्राचीनवंशे पश्चिमवह्नेः पूर्वप्रसिद्धमुख्यगार्हपत्यस्य प्राजहित इति पूर्वाचा-
र्यसंज्ञा । स च प्राजहितोऽग्निहोत्रनाम्नाऽव्याप्तिदिश्यते । नामातिदेशश्च शीघ्रबुद्धिहेतुतया
लिङ्गातिदेशात्प्रबलः । तच्च लिङ्गं परंपरातिदेशात्प्रबलम्, इति वक्तव्यम् । तस्मात्—
प्राजहिते श्रपणम् ॥

१ क. स्तोत्रं । २ क. च. ज. झ. ज. °गेऽत्र हो° । ३ क. ख. अ. °मा विहि° । ४ क.
°सिद्धह° । ज. झ. °सिद्धस्याऽऽह° । ५ क. क. ज. झ. अ. °नीयोत्त° । ६ क. °तिमात्रोत्तो । ७
ख. यथा हि । ८ च. °हगतानामयनप° । ख. अ. °हर्गणसन्नागवामयनप° । ९ च. °बल इ° । ख.
°बलः । तल्लिङ्गापरंपरयाऽति° । ज. झ. °बलः । °तल्लिङ्गापरंपराति° । १० ख. °ति किंच व° ।

(सप्तमे— { हविर्धानशकटान्यशकटेनौषधद्र- } सूत्राणि १४—१६)
 { व्यकपुरोडाशनिर्वापाधिकरणे }

हविर्धाने निर्वपणार्थं साधयेतां प्रयुक्तत्वात्

॥ १४ ॥ अप्रसिद्धिर्वाऽन्यदेशत्वात्प्रधानवै-

गुण्यादवैगुण्ये प्रसङ्गः स्यात् ॥ १५ ॥

अनसां च दर्शनात् ॥ १६ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

हविर्धानोर्ध्वकाले किमौषधार्थमनन्तरम् ॥

नास्त्यस्ति वा, न शक्तत्वाद्देशभेदादिनाऽन्तिष्ठः ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे हविर्धाननामकयोः शकटयोः प्रवर्तनादूर्ध्वमौषधद्रव्यकाणां पुरोडाशानां निर्वापाय तयोरेव शक्तत्वान्न शकटान्तरमन्वेष्यम् । इति चेत् ।

न । देशभेदात् । महोवेद्यां मन्त्रपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानारूपे शकटे स्थापिते । निर्वपिस्तु गार्हपत्यात्पश्चिमे देशे । किंच—अस्त्यत्र तृतीयं शकटम्, “अनासि प्रवर्तयन्ति” इति बहुवचनोक्तेः । तस्मात्—शकटान्तरे निर्वपः ।

(अष्टमे—प्रायणीयादिषु दीक्षाजागरणस्याभावाधिकरणे सूत्रम्)

तद्युक्तं च कालभेदात् ॥ १७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

दीक्षाजागरणं प्रायणीयादौ तद्भवेन्न वा ॥

अदृष्टार्थं ततस्तत्स्यान्न रक्षार्थत्वतोऽन्यदा ॥ १२ ॥

दीक्षाकालादन्यकाले यद्यपि प्रायणीयादिकम् । तथाऽप्यदृष्टार्थं जागरणं प्रसङ्गात्सि-
 द्ध्यति । इति चेत्—

न । तस्य रक्षार्थत्वात् । ततः कालान्तरे पृथक्कर्तव्यम् ॥

(नवमे—विहारभेदेन मन्त्रभेदाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राश्च संनिपातित्वात् ॥ १८ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

विहारभेदे निर्वापमन्त्रादेस्तन्त्रता न वा ।

तन्त्रं द्वयोः स्मृतेः सिद्धेरुक्तमोक्त्या पृथग्भवेत् ॥ १३ ॥

वरुणप्रवासेष्वध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्विहारभेदोऽपि मन्त्रेष्वेकैव पठ्यमानेषूभयोरर्थस्मृतिसिद्धे-
स्तन्त्रम् । इति चेत् ।

मैवम् । “निर्वपामि” इत्युत्तमपुरुषार्थस्य पाठमन्तरेण स्मृत्यभावात् । तस्मात्—
उभयोः पृथक्पाठः ।

(दशमे—दीक्षणीयादिष्वग्न्यन्वाधानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

धारणार्थत्वात्सोमेऽग्न्यन्वाधानं न विद्यते ॥ १९ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

अन्वाधानं दीक्षणीयादिषु स्यान्नास्ति वाऽस्ति तत् ।

चोदकान्नास्ति सौमिक्यविहारेण धृतत्वतः ॥ १४ ॥

दीक्षणीयादिष्वन्वाधानं कर्तव्यम् । चोदकप्राप्तत्वात् । इति चेत् ।

न । अग्निधारणार्थमन्वाधानम् । तच्च धारणं दीक्षणीयादिभ्यः प्राचीनेन सौमिकेनैव
विहारेण सिद्धम् । तस्मात्—अन्वाधानं नास्ति ।

(एकादशे—दीक्षणीयादिषु व्रतोपायनाभावाधिकरणे
सूत्राणि २०—२३)

तथा व्रतमुपेतत्वात् ॥ २० ॥ विप्र-

तिषेधाच्च ॥ २१ ॥ सत्यवदिति चेत्

॥ २२ ॥ न संयोगपृथक्त्वात् ॥ २३ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

व्रतोपायनमेव्वस्ति न वा, चोदकतोऽस्ति तत् ।

उपेतस्यापरित्यागे विरोधान्नास्ति तत्पुनः ॥ १५ ॥

*सत्यवचनेब्रह्मचर्यादिसंकल्परूपं व्रतं सोमार्थं पूर्वमुपेतम् । तच्चाऽऽ सोमसमाप्तेर्न परि-
त्तव्यम् । तत्र पुनरुपायनं विरुध्यते । “अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि” इत्ययमुपायन-
मन्त्रः । न हि चर्यमाणे व्रते ‘चरिष्यामि’ इति प्रयोगः संभवति । तस्मात्—प्रसङ्ग-
सिद्धं व्रतम् ।

* षट्स्वपि पुस्तकेषु संशयपूर्वपक्षग्रन्थस्यानुपलब्धत्वात्—“तत्रैव (दीक्षणीयादिष्वेव)
याकृतं व्रतोपायनं कतव्यं, न वा, इति संशये—‘कर्तव्यम्’ इति प्राप्ते”—इति शास्त्रदीपिका
स्पर्तव्या ।

१ ख. °सिद्धिस्त° । २ ख. निर्वपानि । ३ क. ख. °मिकवि° । ४ ज. झ. प्राचीनेनैव ।
५ क. च. ज. झ. व्र. °नवतच° । ६ ज. झ. परित्यक्तम् ।

(द्वादशे—ऐष्टिकेऽवगम्यन्वाधानाननुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २४-२८)

ग्रहणार्थं च पूर्वमिष्टेस्तदर्थत्वात्

॥ २४ ॥ शेषवदिति चेत् ॥ २५ ॥

न वैश्वदेवो हि ॥ २६ ॥ स्याद्वा व्यप-

देशात् ॥ २७ ॥ न गुणार्थत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

परिग्रहाय देवानामन्वाधानं मवेन्न वा ।

असिद्धत्वाद्देवेभ्यं वैश्वदेवेन सिद्धितः ॥ १६ ॥

धारणार्थमन्वाधानं प्रसङ्गात्सिध्यतु नाम, देवतापरिग्रहार्थं त्वसिद्धत्वात्पुनः कर्तव्यम् । अन्वाधानमन्त्रस्य देवतापरिग्रहार्थत्वमपि दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ममाग्ने वर्चो विह्वेष्वस्तु—इत्यग्निं गृह्णाति” इति ।

नैतद्युक्तम् । देवतापरिग्रहस्याप्यत्र विद्यमानत्वात् । तथाच श्रूयते—“आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः, अग्निरवमो देवानां विष्णुः परमः, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य दीक्षते” इति ।—प्रधानदेवतानामेवात्र परिग्रहः, नाङ्गदेवतानाम्—इति चेत् । एवमपि विश्वदेवतापरिग्रहेण सर्वदेवपरिग्रहः सिध्यति, विश्वशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायत्वात् । तस्मात्—न पृथगन्वाधानम् ।

(त्रयोदशे—ऐष्टिकेषु पत्नीसंनहनाननुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

संनहनं च वृत्तत्वात् ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

पत्नीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेन्न तत् ।

बन्धवासोधारणयोर्धोक्त्रे बन्धनसिद्धितः ॥ १७ ॥

यद्यदष्टाय बन्धः, यदि वा सोधारणं दृष्टप्रयोजनम् । तदुभयमपि सौमिकेन योक्त्रबन्धनेन सिध्यति । “योक्त्रेण पत्नीः संनह्यति” इति सोमे विधीयते । तस्मात्—प्रसङ्गसिद्धं पत्नीसंनहनम् ।

१ क. ‘परिग्रहार्थं’ । ज. ‘विहारार्थं’ । २ क. गृह्णामि । ३ क. ख. त्र. दीक्षितः । ४ च. ‘बन्धेन सि’ । ५ ख. ‘दि च वा’ । झ. ‘दि वा वा’ । ६ क. प्रत्यङ्गः ।

(चतुर्दशे-ऐष्टिकेष्वारण्यभोजनामावाधिकरणे-सूत्रम्-)

अन्यविधानादारण्यभोजनं न स्यात्,

उभयं हि वृत्त्यर्थम् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

आरण्याशनमत्रास्ति चोदकप्राप्तितो यदि ॥

वृत्त्यर्थत्वेन तस्मिन् सोमप्रोक्तोत्पयोव्रतात् ॥ १८ ॥

स्वष्टोऽर्थः ॥

(पञ्चदशे-ऐष्टिकेषु शेषभक्षानुष्ठानाधिकरणे-सूत्रम्-)

शेषभक्षास्तथेति चेन्नान्यार्थत्वात् ॥ ३१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

यजमानगता भक्ष्या न सन्त्वारण्यवद्यदि ॥

न वृत्त्यर्था इमे किंतु कर्तव्याः प्रतिपत्तये ॥ १९ ॥

इडाप्राशिन्नभक्षाणां प्रैतिपत्त्यर्थत्वं षष्ठे निरूपितम् ॥

(षोडशे-ऐष्टिकेष्वन्वाहार्यदानाभावाधिकरणे सूत्रम्-)

भृतत्वाच्च परिक्रयः ॥ ३२ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो न वाऽऽद्यः सोममात्रगा ॥

गवादिदक्षिणा यस्मान्नाऽऽनैत्यन्तरवर्जनात् ॥ २० ॥

“गौश्चाश्वश्च”—इत्यादिदक्षिणा प्रधानस्यैव, न त्वज्ञानाम् । “दक्षिणाः सोमस्य” इत्यभिधानात् । अत इष्टिषु चोदकप्राप्तौऽन्वाहार्यो दातव्यः ॥

मैवम् । सोमप्रयोगमध्यपातिनीषु पृथगानैत्यभावात् । तस्मात्—न दातव्यः ॥

(सप्तदशे-ऐष्टिकेषु शेषभक्षस्य संस्कारार्थतया कर्तव्यत्वाधिकरणे

सूत्रे ३३-३४)

शेषभक्षास्तथेति चेत् ॥ ३३ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ३४ ॥

सप्तदशाधिकरणमारचयति—

ऋत्विग्भक्षा निर्वर्तेरन्यद्यन्वाहार्यवन्न तर्त्त ॥

याजमानवदेतेषां कार्यत्वात्प्रतिपत्तये ॥ २१ ॥

इदं च प्रतिपत्त्यर्थत्वं दशमाध्याये वर्णितम् ॥

(अष्टादशे—ऐष्टिकेषु होतुर्वरणसद्भावाधिकरणे सूत्राणि ३९—४१)

प्रवृत्तवरणात्प्रतितन्त्रं वरणं होतुः क्रियेत ॥ ३५ ॥

ब्रह्माऽपीति चेत् ॥ ३६ ॥ न प्राङ्नियमात्तदर्थं

हि ॥ ३७ ॥ निर्दिष्टस्येति चेत् ॥ ३८ ॥ नाश्रु-

तित्वात् ॥ ३९ ॥ होतुस्तथेति चेत् ॥ ४० ॥ न

कर्मसंयोगात् ॥ ४१ ॥

अष्टादशाधिकरणमारचयति—

नैतासु वरणं होतुरस्ति वाऽऽनत्यभावतः ॥

नास्त्यन्वाहार्यवद्धर्मकृत्त्वादन्नेष्टिवद्भवेत् ॥ २२ ॥

यथैतास्विष्टिषु पृथगानत्यभावाद्न्वाहार्यो नास्ति, तथा होतुर्वरणमपि नास्ति ।
इति चेत् ।

न । वरणस्य धर्मार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासेष्टावपि धर्मार्थमेव वरणम् । वरणात्प्रागपि सामि-
धेनीषु होतुः प्रवृत्तत्वात् । न हि प्रवृत्तस्य पुनरानतिः कर्तव्या । तस्मात्—प्रकृतावि-
वात्रापि धर्मार्थमेव वरणं कार्यम्, न त्वानत्यर्थेन सौमिकवरणेनास्य प्रसङ्गासिद्धिः ॥

(एकोनविंशे—आतिथ्यायां बर्हिषः प्रतिकर्म प्रोक्षणा-
भावाधिकरणे सूत्रे ४२-४३)

यज्ञोत्पत्त्युपदेशे निष्ठितकर्मप्रयोग-

भेदात्प्रतितन्त्रं क्रियेत ॥ ४२ ॥ न

वा कृतत्वात्तदुपदेशो हि ॥ ४३ ॥

एकोनविंशाधिकरणमारचयति—

आतिथ्यादिगते बर्हिष्युक्षणादि पृथग् वा ॥

आद्योऽतन्त्रप्रसङ्गत्वान्न प्रसङ्गनिवारणात् ॥ २३ ॥

“यदातिथ्यायां बर्हिः, तदुपसदाम्, तदग्नीषोमीयस्य” इति श्रुतम् । तच्च बर्हि-
स्त्रयाणां साधारणमिति चतुर्थे निरूपितम् । तस्मिन्साधारणे बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्कारः
प्रतिकर्म पृथगुच्येयः । कुतः—तन्त्रप्रसङ्गयोरत्रासंभवात् । न तावत्तन्त्रमस्ति, देश्यागत्र-
यवदेककालीनत्वाभावात् । नापि प्रसङ्गः, एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वात् । इति प्राप्ते-

ब्रूमः—बर्हिष एकत्वात्सकृत्प्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति । ते च
प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः । तत उपसत्स्वग्नीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न
वारायितुं शक्यते ॥

(विंशे—आतिथ्यायां स्तरणमन्त्रावृत्त्यधिकरणे सूत्रम्—)

देशपृथक्त्वान्मन्त्रोऽभ्यावर्तते ॥ ४४ ॥

विंशाधिकरणमारचयति—

तन्त्राऽऽस्तरणमन्त्रस्य प्रसङ्गो यदि वा भिदा ॥

आद्यः प्रोक्षणवन्मैवं देशस्तरणभेदतः ॥ २४ ॥

तस्मिन्नातिथ्याबर्हिषि “ऊर्णाभिदसं त्वां स्तृणामि” इति य आस्तरणमन्त्रः, तस्या-
ग्नीषोमीये प्रसङ्गसिद्धिः स्यात्, प्रोक्षणादौ तद्दर्शनात् । इति चेत् ।

मैवम् । आतिथ्यायाः प्रारंभो देशः, अग्नीषोमीयस्योत्तरवेदिः । ततो देशभेदतः
स्तरणभेदे सति तत्संनिधातिनो मन्त्रस्याप्यावर्तनीयत्वात् ॥

(एकविंशे—बर्हिषो देशान्तरनयने संनहनहरणमन्त्रयोरप्र-
योगाधिकरणे सूत्रे ४५—४६)

संनहनहरणे तथेति चेत् ॥ ४५ ॥ नान्यार्थत्वात् ॥ ४६ ॥

एकविंशाधिकरणमारचयति—

संनहने हरणे मन्त्रावावर्त्यौ किं न वाऽग्रिमः ॥

पूर्ववन्नेदृशं कार्यं प्रकृतौ तदभावतः ॥ २५ ॥

आतिथ्यादेशे संस्कृतं बर्हिः संनह्याग्नीषोमीयदेशे यदा नीयते, तदा संनहने

हरणे चै—“ इन्द्रायै संनहनम् ”—“ बृहस्पते मूर्ध्ना हरामि ” इति यौ मन्त्रौ, तौ स्तरणवदावर्तनीयौ । इति चेत् ।

भैवम् । प्रकृतौ लवनदेशादानयने कार्ये तौ मन्त्रौ दृष्टौ, न तु गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यानयने । अतोऽत्रापि प्राग्वंशादुत्तरवेदिं प्रत्यानयने तौ मन्त्रौ न चोदकात्प्राप्तुतः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य

प्रथमः पादः ॥ १ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	२१	८६०
सूत्राणि	४६	२५२२

(अथ द्वितीयः पादः)

(प्रथमे—विहारार्श्वे वैदिककर्ममात्रार्थताधिकरणे सूत्राणि १-७)

विहारो लौकिकार्थानामर्थं साधयेत्प्रभुत्वात् ॥ १ ॥

मांसपाकप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ २ ॥ निर्देशाद्वा वैदि-

कानां स्यात् ॥ ३ ॥ सति चौपासनस्य दर्शनात्

॥ ४ ॥ अभावदर्शनाच्च ॥ ५ ॥ मांसपाको विहि-

तप्रतिषेधः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥ ६ ॥ वाक्यशेषो

वा दक्षिणेऽस्मिन्नारभ्यविधानस्य ॥ ७ ॥

द्वितीयपादस्य प्रथमाधिकरणमारचयति—

सर्वार्थो वैदिकार्थो वा विहारः, शक्तिमत्त्वतः ॥

आद्यः, प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षत्वतोऽन्तिमः ॥ १ ॥

विहारो गार्हपत्यादिस्त्रिविधोऽग्निः । स च शक्तत्वाल्लौकिकदहनपचन—वैदिकाग्निहो-
त्रादिव्यवहारार्हः । इति चेत् ।

भैवम् । “ गार्हपत्ये हवींषि श्रपयन्ति, ” “ दक्षिणाम्नावन्वाहार्यं पचति, ”
“ आहवनीये जुह्वति ” इत्येतादृशैः प्रत्यक्षवचनैर्निराकाङ्क्षाणां गार्हपत्यादीनां लौकि-
कार्थत्वायोगात् । तस्मात्—अग्निहोत्रादिवैदिकार्थो विहारः ॥

(द्वितीये-सवनीयपशौ पशुपुरोडाशस्य कर्तव्यताधिकरणे
सूत्राणि ८-१०)

सवनीये छिद्रापिधानार्थत्वात्पशुपुरोडाशो न
स्यादन्येषामेवमर्थत्वात् ॥ ८ ॥ क्रिया वा देव-
तार्थत्वात् ॥ ९ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १० ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशोऽतिदिष्टो नोत विद्यते ॥

अन्यैः पिधानतो न स्याद्देवसंस्कृतये यवेत् ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयपशौ विहितो यः पुरोडाशः, स छिद्रपिधानार्थः । “शुषिरो ह वा
एतर्हि पशुः, यर्हि वषामुत्खिन्दति, यद्वाहीमयः पुरोडाशो भवति, अपिहित्या अच्छिद्र-
तायै ” इति श्रुतेः । स च पुरोडाशः सवनीये पशौ चोदकप्राप्तोऽपि न कर्तव्यः । सवनीये
विहितैरेव पुरोडाशैस्तच्छिद्रपिधानात् । “ अनुसवनं सवनीयाः पुरोडाशा निरूप्यन्ते,
अपिहित्या अच्छिद्रतायै ” इत्युक्तत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—पुरोडाशस्य पशुदेवतासंस्कारार्थत्वं दशमस्य प्रथमपादे (अवि० ९)
निरूपितम् । पिधानवाक्यं त्वर्थवादः । तस्मात्—चोदकप्राप्तः पुरोडाशः कर्तव्यः ॥

(तृतीये-सवनीयपुरोडाशे हविष्कृदाह्वानस्याभावाधिकरणे सूत्रम्—)

हविष्कृत्सवनीयेषु न स्यात्प्रकृतौ यदि सर्वार्था
पशुं प्रत्याहूता सा कुर्याद्विद्यमानत्वात् ॥ ११ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

सवनीये पुरोडाशे स्यादाहूतिर्हविष्कृतः ॥

न वाऽतिदेशात्स्यान्मैवं पश्वाह्वानात्प्रसक्तिः ॥ ३ ॥

(* सवनीयपुरोडाशस्याऽऽग्नेयपुरोडाशविकृतित्वात् ‘ प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या ’
इत्यतिदेशेन हविष्कृदाह्वानं तत्र कर्तव्यम् । इति चेत् ।

भैवम् ।) पशौ कृतेन हविष्कृदाह्वानेन पुरोडाशाद्विष्वपि प्रसक्तत्वान्नास्त्याह्वानम् ।
यद्यपि—औषधार्थं हविष्कृदाह्वानं पशौ नास्ति, तथाऽप्येषा कृत्वाचिन्ता ॥

* अयं धनुराकारचिह्नद्वयान्तर्गतः पाठः—क. ख. च. ज. अ. पुस्तकेषु नोपलब्धः
केवलं ‘ स ’ पुस्तके जुष्टिपूरणायैव लिखितः ।

१ ज. झ. ‘ द्रविष्वा ’ । २ च. ज. झ. अ. सुषिरो । ३ क. ख. अ. ‘ त्विद्यति । ४ क.
यतो मीहि । ५ क. ख. च. ज. झ. अ. निरूप्यन्ते । ६ क. ख. च. ‘ दाहृति । ७ च. ‘ न्ताऽस्तु । च ।

(चतुर्थे—तृतीयसवने हविष्कृदाह्वानस्यापुनरावृत्त्य-
धिकरणे सूत्रे १२—१३)

पशौ तु संश्रुते विधानात्तार्तीयसवनिकेषु स्यात्सौ-
म्याश्विनयोश्चापवृत्तार्थत्वात् ॥ १२ ॥ योगाद्वा
यज्ञाय तद्विमोके विसर्गः स्यात् ॥ १३ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

अस्त्योद्धृतिश्चरौ सौम्ये नास्ति वा, पशुपाकतः ॥

निवृत्तत्वादस्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोस्थितेः ॥ ४ ॥

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्वादयः, तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम्, पश्वर्थाह्वानाया-
स्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । प्रकृतौ पत्नीसंयामेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम्,
पशावपि ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मात्—तत्कार्येणेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति
पुनराह्वानम् ॥

(पञ्चमे—निशि यज्ञेऽमावास्यातन्त्रप्रयोगाधिकरणे
सूत्राणि १४—१८)

निशि यज्ञे प्राकृतस्याप्रवृत्तिः स्यात्प्रत्यक्षशिष्टत्वात्
॥ १४ ॥ कालवाक्यभेदाच्च तन्त्रभेदः स्यात् ॥ १५ ॥
वेद्युद्धननव्रतं विप्रतिषेधात्तदेव स्यात् ॥ १६ ॥
तन्त्रमध्ये विधानाद्वा तत्तन्त्रा सवनीयवत् ॥ १७ ॥
वैगुण्यादिध्मावर्हिर्न साधयेदग्न्याधानं च यदि देव-
तार्थम् ॥ १८ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

निशि यज्ञे दर्शतन्त्रं नोतास्त्येतन्न दर्शगे ॥

तन्त्रमध्ये विध्यभावादस्त्यर्थात्तद्विधानतः ॥ ५ ॥

“ अग्नये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, यो रक्षोभ्यो विभीयात् ” इति

१ क. ख. च. °स्त्याहुति° । २ च. पुरःस्थितेः । झ. पुरास्थितेः । ३ ज. °दाह° ।
४ क. ख. च. ज. झ. °म् । सङ्कादह° । ५ च. दार्शिके ।

विधयेदमाज्ञातम्—“अमावास्यायां निशि यजेत” इति । एतस्मिन्यज्ञे दर्श्यागस्याङ्ग-
तन्त्रं न प्रसज्यते । कुतः—दर्शकर्मणस्तन्त्रमध्येऽस्य रक्षोघ्नस्य विध्यभावात् । यत्तु—
‘अमावास्यायाम्’ इति पदम्, तत्कालपरम् । कर्मपरत्वे लक्षणापत्तेः । अतो न वाक्या-
तन्त्रमध्ये विधिः । प्रकरणं तु भिद्यते, काम्येष्टिकाण्ड एतस्य पाठात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—मा भूद्वाक्येनै प्रकरणेन वा तन्त्रमध्ये विधिः । तथाऽपि अमावास्याकाले
दर्शकर्मणः प्रक्रान्तत्वेन निशि क्रियमाणो यागोऽर्थवशाद्दर्शकर्मतन्त्रमध्यपाती भवति ।
तस्मात्—अत्रास्ति प्रसङ्गसिद्धिः ।

(षष्ठे—विकृतिष्वप्यारम्भणीयानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि १९-२१)

आरम्भणीया विकृतौ न स्यात्प्रकृतिकालमध्यत्वा-
त्कृता पुनस्तदर्थेन ॥ १९ ॥ स्याद्वा कालस्यशे-
षभूतत्वात् ॥ २० ॥ आरम्भविभागाच्च ॥ २१ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

आरम्भणीया सौर्यादौ नोत स्यान्न प्रयोगवत् ।

क्रत्वर्था न प्रयोगार्था क्रत्वारम्भे ततो भवेत् ॥ ६ ॥

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवोपक्रम आरम्भणीया, न प्रयोगान्तरस्य, इति नवमे
(पा० १ अधि० ११) निर्णीतम् । आदौ कृतस्य कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वा-
द्या न प्रयोगान्तर आरम्भणीया, तर्था यावज्जीवलक्षणप्रकृतिकालमध्यपातिनीनां सौर्या-
दिविकृतीनां नास्ति तदपेक्षा । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—“दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः” इत्युक्तत्वात्क्रत्वर्था हि सा, न तु प्रयोगार्था ।
क्रत्वन्तराणि हि सौर्यादीनि । ततः—प्रयोगान्तरवैषम्यात्सौर्यादौ सा कर्तव्या । न
यावज्जीवकालः प्रैकृत्यङ्गम्, कर्तृधर्मत्वेन द्वितीये (पा० ४ अधि० १) निर्णीत-
त्वात् । अतो नोत्तरक्षोन्नत्यायोऽत्र प्रसरति । तस्मात्—नास्त्यत्र प्रसङ्गः ॥

(सप्तमे—प्रधानानां धर्मविरोधे बहूनां धर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये

१ क. ‘मध्येऽभावात्’ ‘अस्यां निशि यजेत’ इत्येवमप्यस्य । २ क. ‘न वा प्र’ । ३ क.
ख. ‘या, तथा सौर्यादिप्रयोगे । इति चेत् । न । क्रत्वर्था हि सा । ४ अ. ‘था सौर्यादिप्रयोगे ।
इति चेत्’ नैवम् । क्रत्वर्था । ५ क. ख. ज. झ. ञ. प्रवृत्त्यङ्गम् । ६ ज. झ. नोको रं ।

भूयसां स्यात्तत्तर्धर्मत्वम् ॥ २२ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

या पञ्चदशरात्रस्य सुब्रह्मण्याद्यकालगा ।

आग्नेयी स्यात्किमैन्द्री वा प्रथमाहानुगुण्यतः ॥ ७ ॥

आग्नेयी प्रथमं चाहो विरोधानुदयाद्बलि ।

न बह्वनुग्रहादैन्द्री कुलार्थत्यागनीतितः ॥ ८ ॥

पञ्चदशरात्रस्याग्निष्टुत्प्रथममहः । तस्यैकाहरूपोऽग्निष्टुत्प्रकृतिः । तत्रोपसत्कालीन-
सुब्रह्मण्याह्वानार्थमियमाग्नेयी विहिता । तदेतद्विकृतिरूपे प्रथमेऽहनि चोदकतः प्राप्नोति ।
इतरेषु चतुर्दशस्वहःसु स्वस्वप्रकृत्यनुसारैन्द्री प्राप्ता । उपसत्कालीनायाश्च सुब्रह्मण्याया
अहर्गणेषु तन्त्रं निर्णीतम् । तथासत्यत्रोपसत्कालीनसुब्रह्मण्यायामाग्नेय्यैन्द्योः कलहप्राप्ता-
वत्संजातविरोधितया प्रबलस्य प्रथमस्याह आनुगुण्येनाऽऽग्नेयी कार्या । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बहूनामहानुग्रहायैन्द्री कार्या, “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे” इति न्यायेन बहुत्व-
मपि प्राबल्यकारणम् ।

इदमेवाधिकरणं वार्तिककाराभिमतैर्नोदाहरणेनाऽऽरचयति—

सप्तयागसमूहस्य वृधन्वत्यावृत्तावुत ।

वार्ध्वाध्यावाज्यभागार्थे प्रथमत्वाद्बुधोन्मयोः ॥ ९ ॥

दर्शधर्मातिदेशेन प्राप्त आद्योऽन्तिमो यतः ।

घृतं मध्वाप इत्येषां बहूनां बलितोचिता ॥ १० ॥

काव्येष्टिकाण्डे श्रूयते—“अग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, इन्द्राय
प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालम्, दधि मधु घृतमापो धानाः, तत्संसृष्टं प्राजापत्यं पशु-
कामः” इति । एतेषां च सप्तयागानां प्रयोगैकयादाज्यभागौ तन्त्रेगानुष्ठेयौ । तेष्वैन्द्रयाग
ऐन्द्राङ्गविकृतिः, दधियागः सान्ताप्यविकृतिः । तदुभयानुसारेण दर्शधर्मातिदेशादाज्यभा-
गयोः पुरोनुवाक्ये वृधन्वत्यावृत्तौ प्राप्नुतः । ‘मधु, घृतम्, आपः’ इत्येतद्द्रव्यकाव्यो
यागा उपांशुर्याजविकृतयः । तत्रितयानुसारेण पूर्णमासधर्मातिदेशाद्वार्ध्वाध्यावृत्तौ प्राप्नुतः ।
तत्र—ऐन्द्रयागः प्राजापत्ययागात्पूर्वं पठितः, दधिद्रव्यं च मधुघृतोदकद्रव्येभ्यः पूर्वं पठि-
तम् । अतः प्राबल्याद्बुधन्वत्यौ । इति प्राप्ते—

१ क. अ. वाऽहो । २ क. ख. च. “द्विती ॥ न” । ३ ख. “सु प्र” । अ. “सु स्वप्र” ।
४ च. “लीनसु” । ५ ज. झ. “संगत” । ६ ख. “रति” । ७ ख. ज. झ. तेषां । ८ क. ख. अ.
“यागवि” । ९ ख. ज. झ. “ण ध” ।

ब्रूमः—यद्यपि धर्मो मुख्यस्य प्रथममवगम्यते । तथाऽपि भूयसामनुग्रहाय पश्चाद्वाध्यते । तस्मात्—वार्तधन्यौ ॥

(अष्टमे— { तुल्यसंख्याकानां धर्मविरोधे } सूत्रे २३-२४)
 { प्रथमस्यैव धर्मानुष्ठानाधिकरणे }

मुख्यं वा पूर्वचोदनालोकयत् ॥ २३ ॥

तथाचान्यार्थदर्शनम् ॥ २४ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

आग्नावैष्णवसारस्वतयोरिच्छाऽथ मुख्यगम् ॥

आद्यो नियामकाभावादन्त्यः प्राथम्यतो भवेत् ॥ ११ ॥

“आग्नावैष्णवमेकादशकालं निर्वपेत्”, “सारस्वतीमाज्यस्य यजेत्” इति श्रूयते ।

तत्र—आग्नावैष्णवस्यैन्द्राग्नविकृतित्वेन, सारस्वताज्यस्य चोपांशुयाजविकृतित्वेन,* आज्यसागैर्मन्त्रविकल्पः । नियामकाभावात् । इति चेत् ।

मैवम् । आग्नावैष्णवस्य प्रथमपठितत्वेन मुख्यत्वात्तज्जमनुष्ठानं युक्तम् ॥

(नवमे—अङ्गगुणविरोधे प्रधानगुणस्यैव प्राबल्याधिकरणे सूत्रम्—)

अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात् ॥ २५ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

य इष्ट्या पशुनेत्यादौ दीक्षाकालोऽथ सोमकः ॥

आद्यः प्राथम्यतो मैवं प्रधानस्य बलित्वतः ॥ १२ ॥

+ दीक्षा पर्वणि वा सुत्या दीक्षा स्यात्प्रथमतः ॥

सुत्या प्रधान्यतोऽन्या तु शेषत्वादपकृष्यते ॥ १३ ॥

“य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत, सोऽमावस्यायां पौर्णमास्यां वा” इति श्रूयते ।

तत्र—अङ्गभूताया दीक्षणीयेष्टेः प्रधानभूतायाः सुत्यायाश्चैकमेव पर्वदिनं वचनाद्भासते । तच्च विरुद्धम्, “एका दीक्षा तिल उपसदः, पञ्चमी प्रसुतः” इत्युपसद्विस्तृतयोर्मध्ये

* विकृतित्वेन पश्चात्वेन पूर्ववन्नियामकस्य बहुत्वस्याभावादिच्छयाऽऽज्यभागमन्त्रविकल्पो नियामकाभावात् । इति च. ज. पुस्तकयोः पाठद्विगुणरूप इव भाति । + इयं कारिका क. ख. ज. पुस्तकेषु वुडिता ॥

१ ज. झ. ‘दन्त्यं प्रा’ । २ ज. झ. ‘तमिथाऽऽज्य’ । ३ ख. ‘गवि’ । ४ क. ‘तन्त्रम’ । ज. ‘तहम’ । ५ ख. ‘धानार्थव’ । ६ क. पञ्चमी । ज. ख. प्रसूतः ।

व्यवधानावगमात् । तत्र पूर्वोक्ताग्रावैष्णवस्यायेनेष्टेः प्रथमपठितत्वाद्दीक्षणीयेष्टिः पर्वण्य-
नुष्ठेया । तदनुसारेण दिनान्तरे सुत्याया उत्कर्षः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—प्रधानत्वात्सुत्यैव दर्शोऽनुष्ठेया । तदनुसारेण शेषभूता दीक्षा दिनान्तरेऽ-
पकृष्यते ॥

(दशमे-परिधौ परिधियूपोभयधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

परिधिर्द्युत्वाद्युभयधर्मा स्यात् ॥ २६ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

पश्वर्थपरिधौ स्वीयधर्मो यद्वा द्विधर्मता ॥

मुख्यत्वादादिमोऽन्त्यः स्यान्नियोजनविधानतः ॥ १४ ॥

पशुमत्सु चातुर्मास्थेषु “परिधौ पशुं नियुञ्जन्ति” इति श्रूयते । तत्र मार्जनादयः
परिधेः स्वकीयधर्माः । त एव मुख्यत्वात्स्मिन्ननुष्ठेयाः । न तु प्रोक्षणादयो यूपधर्माः,
तेषां परिधिं प्रत्यमुख्यत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—यथाऽग्निपरिधानार्थत्वेन मार्जनादीनां परिधिधर्माणामनुष्ठानम् । तथा यूपकार्ये
नियोजने परिधिविधानेन यूपधर्माणां प्रोक्षणादीनामप्यनुष्ठानं युक्तम् । ततो द्विधर्मत्वम् ॥

(एकादशे-परिधौ विरोधियूपधर्मानुष्ठानाधिकरणे सूत्राणि २७-२९)

यौप्यस्तु विरोधे स्यान्मुख्यानन्तर्यात्

॥ २७ ॥ इतरो वा तस्य तत्र विधानात्

॥ २८ ॥ उभयोश्चाङ्गसंयोगः ॥ २९ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

विरोधितक्षणाद्यत्र कार्यं नो वा यतो यजौ ॥

धूपासत्तिस्ततः कार्यं न तद्रूपोपमर्दनात् ॥ १५ ॥

त्वक्सहितत्वशयानत्वादयः परिधिधर्माः । तेषां विरोधिनस्तक्षणाच्छ्रूयणादयो
यूपधर्माः । ते च यागे प्रत्यासन्नाः, यागनिष्पादकस्य पशोरङ्गे यूपे वर्तमानत्वात् ।
त्वक्सहितत्वादयस्तु नाऽऽसन्नाः, यागस्य निष्पादकं हविः, हविषामाधारोऽग्निः,

१ ज. झ. दिशान्तरे । च दिनान्तरेषु । २ क. ख. च. नियुञ्जति । ३ च. संमार्गादयः ।
४ च. यूपः सन्ति त° । ५ ख. च. °स्तु । न या° ।

अग्नेरङ्गं परिधिः, परिधौ च वर्तमानत्वात् । तस्मात्—तक्षणादयः कार्याः ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तक्षणादिना परिधिस्वरूप उपमर्दिते सति कुत्र पशुनियोजनं क्रियेत ।
तस्मात्—न कार्याः ।

(द्वादशे—सवनीयपुरोडाशयोः पशोरव तन्त्रिताधिकरणे सूत्राणि ३०—३२)

पशुसवनीयेषु विकल्पः स्याद्वैकृतश्चेदुभयोरश्रु-
तिभूतत्वात् ॥ ३० ॥ पाशुकं वा तस्य वैशे-
षिकाम्नानात्, तदनर्थकं विकल्पे स्यात् ॥ ३१ ॥
पशोश्च विप्रकर्षस्तन्त्रमध्ये विधानात् ॥ ३२ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

सवनीयपुरोडाशाः प्रातःसवनगच्छयः ।

सवनीयः पशुस्तत्र तन्त्रित्वं किं विकल्प्यते ॥ १६ ॥

पशोरैवेतिनियमो हेत्वभावाद्विकल्प्यते ।

पुनः प्रैषात्स्वरुप्रासात्पशोरैव हि तन्त्रिता ॥ १७ ॥

यदीयतन्त्रमध्येऽर्थान्तरं, स तन्त्री । अर्थान्तरं प्रसाङ्गि । तथा सति 'प्रातःकालीनस-
वनीयपुरोडाशानां सवनीयपशोश्च मध्ये तन्त्रित्वमस्यैव'—इति नियमे हेतुर्नास्ति, उभयत्र
प्रत्यक्षाङ्गोपदेशाभावात् । चोदकप्राप्तेश्च समानत्वात् । माध्यंदिनतृतीयसवनद्वयगतानां
पशुतन्त्रमध्य उपक्रमात्प्रसङ्गित्वमेव, न तु तन्त्रित्वमिति निश्चेतुं शक्यते । पशोः प्रातः-
कालीनानां चोपक्रमेऽपि पौर्वापर्यं न ज्ञायते । तस्मात्—विकल्पेन तन्त्रित्वम् ।
इति प्राप्ते—

ब्रूमः—सवनीयपशौ चोदकप्राप्ते मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रे पाठविकारः प्रत्यक्षमाम्नायते—
“अयं यजमानः” इति पाठस्य ‘अयं सुंतासुती यजमानः’ इति विशेषितत्वात् । तथा
सोमान्ते स्वरोः प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षमाम्नायते—“संस्थिते यज्ञे प्रस्तरं प्रहरति स्वरो वा
यज्ञवैशासाय” इति । तस्मात्—पशुस्तन्त्री । पुरोडाशानां तूपक्रमे पश्चाद्भावित्वनिश्चया-
भावेऽपि समाप्तिपूर्वभावित्वनिश्चयेन मध्यपातित्वात्प्रसङ्गित्वम् ।

१ ज. झ. °मः—लक्ष° । २ क. ख. क्रियते । ३ °नीयः पु° । ४ क. ख. च. ज.
झ. °नीयप° । ५ ज. झ. अ. °रेवोतं नि° । ६ क. ख. च. °प्राप्ता पशो° । ७ क. ख. अ.
तन्त्रता । ८ क. °मस्त्येव । ९ क. °यमहे° । १० च. सुन्वन्यज° । ११ क. ख. अ. स्वर्चा ।
१२ च. °वित्वाभा° ।

(त्रयोदशे—समानतन्त्रप्रकृतिविकृत्योर्विकृतितन्त्रानुष्ठाना-
धिकरणे सूत्रम्—

अपूर्वं च प्रकृतौ समानतन्त्रा चेदनि-
त्यत्वादनर्थकं हि स्यात् ॥ ३३ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

प्रकृतिविकृतिर्वा स्यात्तन्त्रिणी, प्रकृतिर्यतः ।

नित्योऽसावुपदिष्टाङ्गा मैवं कामबलित्वतः ।। १८ ॥

“ य इष्ट्या पशुना ”—इत्यादिशास्त्रात्प्रकृतिविकृत्योर्नित्यकौम्येष्टयोः, पर्वण्येवानुष्ठे-
यतया सहप्रयोगे सति यावज्जीवं कर्तव्यत्वादङ्गोपदेशैर्युक्तत्वाच्च प्रबला प्रकृतिर्दर्शपूर्णमासे-
ष्टिस्तन्त्रिणी । जीवनमध्यपतितत्वाच्चोदकप्रवृत्तेरुपदेशापेक्षत्वाच्च दुर्बला सौर्यादिविकृतिः
प्रसङ्गिनी । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कामस्य शीघ्रप्रवर्तकत्वादनुष्ठाने प्रबला विकृतिरेव तन्त्रिणी । यद्यपि विकृ-
तिरेकाहकाला, प्रकृतिद्वयहकाला । तथाऽपि सहप्रयोगं कृत्वाऽपि चिन्तितम् ।

(चतुर्दशे—आग्रयणे प्रसूनबर्हिषामेव ग्रहणाधिकरणे सूत्रम्—)

अधिकश्च गुणः साधारणेऽविरोधा-

त्कांस्यभोजिवदमुख्येऽपि ॥ ३४ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

बर्हिराग्रयणे किञ्चित्प्रसूनं वा बहुत्वतः ।

प्राथम्याच्चाग्रिमो मैवमलोपात्कांस्यभोजिवत् ॥ १९ ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवद्यावापृथिव्यादयो वैश्वदेवपर्वगतद्यावापृथिव्यानुसारेणाऽऽग्रयणेष्टौ प्रयु-
ज्यन्ते । तत्रैन्द्रवैश्वदेवयोर्बर्हिर्मात्रं चोदकप्राप्तम्, तत्प्रकृतौ बर्हिर्विशेषस्यानुक्तत्वात् । द्यावा-
पृथिव्ये तु स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रसूनबर्हिरितिदिश्यते । प्रसूनं पुष्पितम्, लूनशेषान्मूलात्पुनरुत्पन्नं
वा । तत्राऽऽग्रयणे यत्किञ्चिद्बर्हिर्मात्रं कर्तव्यम्, ऐन्द्राग्नवैश्वदेवयोरनेकत्वेन प्राथम्येन च
तदानुगुण्यस्य न्याय्यत्वात् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—बर्हिरन्तरस्वीकारे द्यावापृथिव्ये प्रमाणप्राप्तः प्रसूनत्वनिश्चयो लुप्येत ।
प्रसूनस्वीकारे चैन्द्राग्नवैश्वदेवयोर्न किञ्चिल्लुप्यते । तस्मात्—अलोपाय कांस्यभोजि-

१ क. ख. ज. झ. ञ. °त्या सा उ° । च. °त्या सा उपरिष्टा° । २ क. °काम्ययोः प° ।
ज. झ. ञ. °काम्यैष्टौ° । प° । ३ क. °शकर्तव्यत्वा° । ४ ख. ज. झ. ञ. °ध्यपातित्वा° । ५
ज. झ. काम्यस्य । ६ ज. °सुतं वा । ७ ख. च. ज. झ. ञ. °शिवीया द्यागा आग्र° । ८ ज.
झ. प्रथमेन । ९ क. ख. च. °प्राप्तम्° ।

न्यायेन प्रसूनमेव कर्तव्यम् । शिष्यस्य कांस्यभोजनव्रतमस्ति, गुरोस्तु तन्नास्ति, तयोः सहभोजने यथोपसर्जनमपि शिष्यमनुसृत्य तमलोपयितुं कांस्यमाद्रियते । तथाऽत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

(पञ्चदशे-द्यावापृथिवीयादीनां सर्वेषामेव तन्त्रित्वाधि-
करणे सूत्राणि ३५-३७)

तत्प्रवृत्त्या तु तन्त्रस्य नियमः स्याद्यथा
पाशुकं सूक्तवाकेन ॥ ३५ ॥ न वाऽवि-
रोधात् ॥ ३६ ॥ अशास्त्रलक्षणाच्च ॥ ३७ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

द्यावापृथिव्यस्तन्त्री स्यात्सर्वे वा तन्त्रिणोऽग्रिमः ॥
प्रैषन्यायात्प्रसूनस्य तन्त्रित्वापादकत्वतः ॥ २० ॥
प्रसूनत्वं नोपदिष्टमविरोधात्समाश्रितम् ॥
तन्त्रित्वनियतौ शक्तं नातः सर्वेऽत्र तन्त्रिणः ॥ २१ ॥

यथा मैत्रावरुणप्रैषमन्त्रविकारः पशुसंवन्धी सन्पशोस्तन्त्रित्वमापादयति । तथा प्रसूनत्वं
द्यावापृथिव्यसंवन्धित्वाद्द्यावापृथिव्यस्य तन्त्रित्वमापादयति । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—उक्तप्रैषमन्त्रविकारः प्रत्यक्षश्रुतः । इदं प्रसूनत्वमतिदिष्टत्वाच्च तन्त्रितामा-
पादयितुं क्षमम् । न च—प्रावल्याभावे कथं तदाश्रयेणम्—इति वाच्यम्, ऐन्द्राक्षा-
दिना सह विरोधाभावमात्रेण तदाश्रयणात् । तस्मात्—एकस्य तन्त्रित्वनियमाभावे-
नाऽऽग्नेयादिवत्सर्वेऽप्यत्र तन्त्रिणः ॥

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वाद-
शाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१५	८७५
सूत्राणि	३७	२९५९

(अथ तृतीयः पादः)

(प्रथमे-अष्टरात्रे वत्सत्वगहतवाससोः समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १-२)

विश्वजिति वत्सत्वङ्नामधेयादितरथा

तन्त्रभूयस्त्वादहतं स्यात् ॥ १ ॥ अवि-

रोधो वा उपरिवासो हि वत्सत्वक् ॥ २ ॥

तृतीयपादे प्रथमाधिकरणमारचयति—

त्वग्वाससोरष्टरात्रे विकल्पो नियमोऽथवा ॥

समुच्चयो वा नामातिदेशसाम्याद्विकल्पते ॥ १ ॥

मुख्यत्वेन त्वगेव स्याद्वास एव बहुत्वतः ॥

योग्यत्वेन व्यवस्थार्योभूयोः स्यात्समुच्चयः ॥ २ ॥

अष्टरात्रे विश्वजितप्रथममहः । तस्मिन्प्रकृतिभूतदेकाहाद्विश्वजितः परिधानार्था वत्सत्व-
क्प्राप्नोति, नाम्ना तथाऽतिदेशात् । “अवभृथादुदेत्य वत्सत्वक् परिधत्ते” इति प्रकृतौ विधा-
नात् । ततो ज्योतिर्नामकोऽभिष्टवः षडहः । तत्र प्रकृतेज्यातिष्ठोमादहतं वासो नाम्नाऽति-
दिश्यते । ततोऽभिजिदष्टममहः । तत्रापि चोदकाद्वासः प्राप्नोति । तत्र द्वयोर्नामातिदेशयोः
समबलत्वादष्टस्वहःसु त्वग्, वासो वा, इच्छया विकल्प्यते । इत्याद्यः पक्षः ।

विकल्पस्याष्टदोषत्वान्नियमः—इति द्वितीयः पक्षः । तत्रापि—विश्वजितः प्राथम्येन
प्रबलतया त्वगेव—इत्यपरः पक्षः । इतरेषामह्नां बहुत्वेन प्रबलतया वास एव—इत्य-
परः पक्षः ।

कौपीनत्वे वासो योग्यम् । त्वक्प्रावरणे योग्या । तस्मात्सर्वानुग्राहेकेण समुच्चयेनात्र
प्रसङ्गोऽप्युच्यते । इति रीत्यान्तः ।

द्वितीये- { अनुनिर्वाप्यपुरोडाशानां पुरो- } सूत्राणि ३-८)
डाशस्यैव तन्त्रित्वाधिकरणे

अनुनिर्वाप्येषु भूयस्त्वेन तन्त्रनियमः स्यात्

॥ ३ ॥ आगन्तुकत्वाद्वा स्वधर्मा स्याच्छु-

१ ज. झ. °या उभ° । २ ज. झ. अष्टरात्रे । ३ ज. वाससो । ४ क. विकल्पेत । ख.
विकल्प्येत । ज. झ. विकल्पितः । ५ झ. प्रबलत्वेन । ६ ख. ज. झ. च. त्वक्त्वाव° । च. त्वक्त्वा
प्राव° । ७ च. हकत्वेन स° । ८ ज. झ. सिद्धान्तः ।

तिविशेषादितरस्य च मुख्यत्वात् ॥ ४ ॥ स्वस्थान-
त्वाच्च ॥ ५ ॥ स्विष्टकृच्छ्रवणान्नेति चेत् ॥ ६ ॥
विकारः पवमानवत् ॥ ७ ॥ अविकारो वा प्रकृ-
तिवच्चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ८ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

स्वाधर्म्यमनुनिर्वाप्येष्वस्ति नो वा, बहुत्वतः ॥

अस्ति मैवं तन्त्रमध्ये विहितत्वात्प्रसङ्गिता ॥ ३ ॥

अग्नौ श्रूयते—“ अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनु देवसुवां हर्षोषि निर्वपति ”
इति । तत्र हविषामष्टानां बहुत्वेन पुरोडाशाद्वलवत्तत्तन्त्रित्वम् । ततः स्वधर्मा एव
तेऽनुष्ठेयाः । नै तु पुरोडाशधर्मैः प्रसङ्गसिद्धिः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रत्यक्षेण पुरोडाशतन्त्रमध्ये विधानेन प्राप्तस्य प्रसङ्गित्वस्य युक्तिमात्रेण
वाराधितुमशक्यत्वात्स्वाधर्म्यं नास्ति ॥

(तृतीये—भिन्नोपकारकाणां गुणानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

एककर्मणि शिष्टत्वाद्गुणानां सर्वकर्म स्यात् ॥ ९ ॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

ऋजुत्वादय आधारे विकल्प्यन्ते न वाऽग्रिमः ॥

एकार्थत्वाददृष्टार्थभेदात्संभवतोऽन्तिमः ॥ ४ ॥

दर्शपूर्णमासयोराम्नायते—“ ऋजुमाधारयति, संततमाधारयति, ऊर्ध्वमाधार-
यति ” इति । तेषामृजुत्वादीनामाधारोपकारद्वारा कार्यस्यैकत्वाद्विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । दृष्टद्वारभेदभावेऽप्यदृष्टद्वारभेदात्सहानुष्ठानसंभवाच्च विकल्पो न ॥

(चतुर्थे—प्रयोजनैक्ये गुणानां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि १०-१९)

एकार्थास्तु विकल्पोरन्तमुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधा-
नस्य ॥ १० ॥ अभ्यस्येतार्थवत्त्वादिति चेत्
॥ ११ ॥ नाश्रुतित्वात् ॥ १२ ॥ सति चाभ्या-
सशस्त्रत्वात् ॥ १३ ॥ विकल्पवच्च दर्शयति

॥ १४ ॥ कालान्तरेऽर्थवत्त्वं स्यात् ॥ १५ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

समुच्चयो यवव्रीह्योर्विकल्पो वाऽत्र पूर्ववत् ॥

आद्यो मेवं नैरपेक्ष्याददृष्टाभेदतोऽन्तिमः ॥ ५ ॥

अष्टदोषनिदानविकल्पपरिहाराय प्रयोगवचनानुग्रहाय च समुच्चयः स्यात् । ऋज्वावा-
धर्मवत् । इति चेत् ।

भैवम् । अदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तर्हि—अस्तु दृष्टभेदः—इति चेत् ।

एकं पुरोडाशनिष्पादनमन्तरेणान्यस्य कार्यस्यादर्शनात् । न च—पेषणादौ दृष्टदुषलयोरिव
समुच्चयः शङ्कनीयः, तद्वत्परस्परसापेक्षत्वाभावात् । अत एव “ व्रीहिभिर्यजेत ” इत्यत्र
यवनिरपेक्षाणां व्रीहीणां यागसाधनत्वं विधीयते । एवं “ यवैर्यजेत ” इत्यत्रापि ।
तस्मात्—विकल्परः ॥

(पञ्चमे-वैगुण्यसमाधानार्थानां प्रायश्चित्तानां विकल्पा-
धिकरणे सूत्रम्—)

प्रायश्चित्तेषु चैकार्थान्निष्पन्नेनाभिसंयोगः,

तस्मात्सर्वस्य निर्घातः ॥ १६ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

वैश्वानरं पथिकृते साहित्यं वा विकल्पनम् ॥

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ॥ ६ ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिर्दानलुप्त्याने प्रायश्चित्तं ध्रूयते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपात्य ” इति, “ अग्नये पथिकृते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत्, यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपातयेत् ” इति
च । अत्र पूर्ववद्दृष्टप्रयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयम् । इति चेत् ।

भैवम् । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्ब्रह्महियववद्विकल्पः ।

एवम्—ऋग्यजुःसामैविहितस्यानुष्ठानात्, निषिद्धस्याऽऽचरणाद्वा यद्यज्ञवै-
गुण्यम्, तस्य वैगुण्यमात्रस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“ भूः

१ ख. °तु । आधा° । २ ख. एवं । ३ ज. झ. पेषणादयो । ४ अ. वतत्समु° । ५ ज.
झ. ज. °रे पाथि° । ६ ख. °दुतु° । ७ ख. °पाथ ” इ° । ८ क. ख. अ. °योर्व्री° । ९ ख.
च. झ. अ. °नवेदेष्टु वि° ।

स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्, भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् ” इति । तान्येतानि विकल्प्यन्ते प्रत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

(षष्ठे—नैमित्तिकप्रायश्चित्तानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्)

समुच्चयस्त्वदोषनिर्घातार्थेषु ॥ १७ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

भिन्नस्कन्नादिहोमादेर्विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवमदोषे विहितत्वतः ॥ ७ ॥

यज्ञपार्श्वभेदनहविर्द्रव्यस्कन्दनादिनिमित्तेषु श्रूयते—“ भिक्षे जुहोति ” इत्यादि । तत्र वैगुण्यसमाधानार्थत्वात्पूर्ववद्विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । दोषसंयोगमनुपन्यस्य भेदनादिनिमित्तमुपजीव्य विहितत्वात् । अतो नैमित्तिकानामनेकेषां प्रयोगवचनपरिगृहीतत्वेन समुच्चयः ॥

(सप्तमे—कर्मकालेऽनध्यायेऽपि मन्त्राणां प्रयोगाधिकरणे सूत्रे १८-१९)

मन्त्राणां कर्मसंयोगात्स्वधर्मेण प्रयोगः स्याद्धर्मस्य तन्निमित्तत्वात् ॥ १८ ॥ विद्यां प्रति विधानाद्वा सर्वकालं प्रयोगः स्यात्कर्मार्थत्वात्प्रयोगस्य ॥ १९ ॥

*सप्तमाधिकरणमारचयति—

अनध्याये मन्त्रपाठः क्रतौ नास्त्यस्ति वा, न सः ॥

तत्पाठस्य निषिद्धत्वादस्ति तन्नानिषेधतः ॥ ८ ॥

“ पर्वणि नाध्येयम् ” इति निषिद्धत्वादनध्याये क्रतुप्रयोगे मन्त्रपाठो नास्ति । इति चेत् ।

* क. ख. ज. झ. ञ पुस्तकेषु तु केवलमवतराणिकामार्गं लिखित्वा वक्ष्यमाणाधिकरणीयं ‘ स्वरो मन्त्रे ’—इतिकारिकाव्याख्याने एव लिखिते । तथा चास्याधिकरणस्य कारिकाव्याख्याने केवलं ‘ च ’ पुस्तकाधारेणास्मान्लिखिते ॥

१ क. ‘अभेदेन ह’ । ज. झ. ‘अवेद’ । २ च. ‘विस्क’ । ३ ज. झ. ‘सप्तमोपन्यस्य वि’ । ञ. ‘सप्तमोप’ । ४ च. ‘नामेव के’ । ज. झ. ‘नास्तेषां ।

न । निषेधस्य ग्रहणाध्यापनविषयत्वेन क्रतुप्रयोगे तन्निषेधाभावात् । तस्मात्—
क्रतापनध्यायेऽप्यस्ति मन्त्रप्रयोगः ॥

(अष्टमे—कर्मणि प्रावचनस्वरेणैव मन्त्रोच्चारणाधिकरणे
सूत्राणि २०-२२)

भाषास्वरोपदेशादैरवत्प्रावचनप्रतिषेधः स्यात् ॥ २० ॥

मन्त्रोपदेशो वा न भाषिकस्य, प्रायापत्तेर्भाषिकश्रुतिः

॥ २१ ॥ विकारः कारणाग्रहणे ॥ २२ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

स्वरो मन्त्रे भाषिकः किं स्यात्प्रावचनिकोऽथ वा ॥

ब्राह्मणोक्तेरादिमोऽन्यस्तदुक्तेर्लक्षणत्वतः ॥ ९ ॥

तत्तच्छास्त्रीयब्राह्मणस्वरो भाषिक इत्युच्यते । तदुक्तमाचार्यैः—

छन्दोगा बह्वृचाश्चैव तथा वाजसनेयिनः ॥

उच्चनीचस्वरं प्राहुः स वै भाषिक उच्यते ” इति ।

सोऽयं भाषिकः क्रतौ मन्त्रेषु प्रयोक्तव्यः, ब्राह्मणेनोक्तत्वात् । मन्त्रविनियोगस्य
लिङ्गेन सिद्धत्वात् । स्वरविशेषविधानाय ब्राह्मणे मन्त्र उपादीयते । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—न हि ब्राह्मणे मन्त्रः पठ्यते । किंतु—पठनसिद्धस्वराद्युपेतं मन्त्रकाण्डसमुत्पन्नं
मन्त्रमुपलक्षयितुं तदुपलक्षणसमर्थानि मन्त्रोपक्रमसदृशानि कानिचिदक्षराण्युच्चार्यन्ते—
“ इमामगृभ्णन्शनान्मृतस्येत्यश्राभिधानीमादत्ते ” इति । एवमेवाभिप्रायं द्योतयितुं कवि-
च्छब्दान्तेरेणोर्पलक्ष्यते । तद्यथा—“ सावित्राणि जुहोति प्रसूत्यै ” इति । यत्र लिङ्गसिद्धो
विनियोगः, तत्र ब्राह्मणमनुवादकमस्तु । तस्मात्—प्रावचनिकः स्वरः क्रतौ प्रयोक्तव्यः ॥

(नवमे—ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य भाषिकस्वरेणैवोच्चारणाधिकरणे
सूत्रे २३-२४)

तन्न्यापत्वाददृष्टोऽप्येवम् ॥ २३ ॥ तदुत्पत्तेर्वा

प्रवचनलक्षणत्वात् ॥ २४ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य त्रैस्वर्यं भाषिकोऽथ वा ॥

आद्योऽन्यमन्त्रवन्मैवं स्वरान्तरविवर्जनात् ॥ १० ॥

“*वानस्पत्योऽसि” इत्ययं मन्त्रो ब्राह्मण एवोत्पन्नः, “तं प्रोहेत्—वानस्पत्योऽसि” इत्याम्नानात् । न चास्य मन्त्रस्य कश्चित्प्रावचनिकः स्वरोऽस्ति । तस्मात्—भाषिकः स्वरः ।

(दशमे-मन्त्राणां पाठानन्तरमेव पदार्थानुष्ठानाधिकरणे सूत्रम्—)

मन्त्राणां करणार्थत्वान्मन्त्रान्तेन कर्मादिसंनि-

पातः स्यात्, सर्वस्य वचनार्थत्वात् ॥ २५ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्मनियमाद्भवेत् ।

आद्यो मैवं कृत्स्नजन्यस्मृतेरङ्गत्वतोऽन्तिमः ॥ ११ ॥

“इषे त्वा”—इति मन्त्रः शाखाछेदे करणम् । “इमामगृणन्” इति रशनादाने । इत्यादि मन्त्रे बहुधा संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्यम्, उत—“अगृणन् रशनामृतस्य” इत्येवंविधस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले, किंवा—यस्य कस्यचित्पदस्य काले, आहोस्वित्—मन्त्रान्ते, अथवा—तथाऽपि किञ्चित्कालं विलम्ब्य, इति । तत्र नियामकाभावात्—यदा कदाचित् । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—कृत्स्नमन्त्रजन्यार्थस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तच्च समाप्तेः पूर्वं नोदेति । विलम्बे तु त्पन्नं स्मरणं विनश्यति । ततः परिशेषान्मन्त्रान्ते कर्म संनिपतेत् ।

(एकादशे—वसोधारायां मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रे २६-२७)

संततवचनाद्धारायामादिसंयोगः ॥ २६ ॥ कर्मसं-

तानो वा नानाकर्मत्वादितरस्याशक्यत्वात् ॥ २७ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

मन्त्रादौ किं वसोधारा मन्त्रान्ते वाऽत्र संततेः ।

आद्यो होमेषु सांतस्याद्वादशान्तेषु तद्धुतिः ॥ १२ ॥

अग्नौ किञ्चित्कर्म विहितम्—“संततां वसोधारां जुहोति” [इति । तत्र सांतत्यर्थं-

* ये पुनर्मन्त्रसमाग्राये नाधीताः, ब्राह्मणोत्पन्ना मन्त्राः, तेष्वपि ब्राह्मणस्य मन्त्रस्वरूपविनियोगश्च-
रत्वाच्च स्वरपरत्वम् । अतो न ब्राह्मणस्वरेण प्रयोक्तव्याः, इति शास्त्रदीपिकातः पूर्वपक्षो ज्ञातव्यः ।

१ क. कर्मनि० । २ ख. नैवं । ३ ज. झ. तत्र । ४ क. ख. च. ज. अ. संस्थिते । ५ क. ज. आज्यहोमेषु । ६ ख. मनवाच्छि० । ज. झ. मच्छिद्रत्व० । अ. मच्छि० ।

विच्छिन्नत्वम् । तच्च कर्ममन्त्रयोः सहोपक्रमे सैत्थ्युपपद्यते । तस्मात्—मन्त्रादौ कर्मसंनिपातः । इति प्राप्ते—

ब्रूमः—तस्मिन्वसोर्धाराख्ये कर्मणि “द्वादश द्वादशानि जुहोति” इति श्रुतम् । द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैः संपाद्यमेकमाहुतिस्वरूपं द्वादशम् । तद्यथा—“वाजश्च मे, प्रसवश्च मे, प्रयतिश्च मे, प्रसितिश्च मे, अधीतिश्च मे, क्रतुश्च मे, स्वरश्च मे, श्लोकश्च मे, श्रावश्च मे, श्रुतिश्च मे, ज्योतिश्च मे, सुवश्च मे,” इत्येतद्द्वादशभिर्मन्त्रवाक्यैरेकाऽऽहुतिर्होतव्या । एकादशोत्तराहुतयः—“प्राणश्च मे, अपानश्च मे”—इत्यादिभिर्निष्पाद्यन्ते । एतेषु च होमद्वादशकेषु मध्ये मध्ये विलम्बाभावः सन्तत्यम्, न तु मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः । तस्मात्—पूर्वन्यायेन मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातस्य नास्ति कश्चिद्विघ्नः ।

(द्वादशे—आधारेऽपि मन्त्रान्ते कर्मसंनिपाताधिकरणे सूत्रम्—)

आधारे च दीर्घधारत्वात् ॥ २८ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

आधारे मन्त्रसाहित्यं धारा वा संतताऽग्रिमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽज्यधारानैरन्तर्यस्य संभवात् ॥ १३ ॥

“संततमाधारयति” इत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति, आहुतेरेकत्वात् । अतो मन्त्रसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वात्, मन्त्रादौ कर्मोपक्रमः । इति चेत् ।

भैवम् । सार्यमाणज्यविन्दुनैरन्तर्यस्य शब्दार्थत्वसंभवात् । न च—प्रयाजाज्याहुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्ति—इति शङ्कनीयम्, तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य विन्दुपातेऽपि कर्मवैकल्याभावात् । अत्र तु न तथा, इति वैषम्यम् । तथासति ‘आधाराय यदाज्यं जुह्वां गृहीतम्, तत्सर्वं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेत्’ इति संततशब्दार्थः । यदि मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्, तदानीम् ‘अनेन मन्त्रेण’ इति तृतीयाश्रुत्युक्तं पूर्वकाललक्षणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयते । तस्मात्—पूर्वमन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ।

(त्रयोदशे—एककार्यमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्रम्—

मन्त्राणां संनिपातित्वोदकार्था-

नां विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥

त्रयोदशाधिकरणमारचयति—

१ ज. झ. ज. मन्त्रकर्मणोः । २ ज. झ. समुपपद्यते । ३ ज. झ. °राख्यक° । ४ च. सुवश्च । ५ ख. च. ज. झ. °व्या । ईदृशो° । ६ क. ख. च. °षु मध्ये वि° । ७ क. ख. च. ज. °न्त्रसंतत्यं । ८ ज. झ. °न्त्रकर्मसा° । ९ ज. झ. शब्दार्थत्वात् । १० क. न. वैफल्या° । ११ ज. झ. °रवच्छे° ।

पूषाद्येकार्थमन्त्राणां साहित्यं वा विकल्पना ॥

आद्यः शक्यत्वतो मैवं मन्त्रान्ते संनिपाततः ॥ १४ ॥

पुरोडाशविभागे त्रयो मन्त्राः श्रुताः—“पूषा वां विभजतु,” “भगो वां विभजतु,” “अर्यमा वां विभजतु” इति । तत्र समुच्चित्यानुष्ठौतुं शक्यत्वात्समुच्चयः ॥ इति चेत्—

मैवम् । प्रथममन्त्रान्ते कर्मणः संनिपाते सति मन्त्रान्तरे प्रयोजनाभावात् । तस्मात्—विकल्पः । त्रीहियवयोर्निर्णीतस्यैव विकल्पस्यायं प्रपञ्चः ॥

(चतुर्दशे—संख्याविहितमन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संख्याविहितेषु समुच्चयोऽसंनिपातित्वात् ॥ ३० ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

चतुर्भिरभिमित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः पूर्ववन्मैवं समूहे करणत्वतः ॥ १५ ॥

अग्नौ श्रूयते—“चतुर्भिरभिमदत्ते” इति (तत्र—) पूर्वोक्तविभागमन्त्रवत्प्रति-मन्त्रं पृथक्करणत्वं नास्ति, चतुःसंख्यया समूहे करणत्वप्रतिपत्तिः । तस्मात्—मन्त्रान्ते कर्म-संनिपातस्याभावेनैव समुच्चयः स्यात् । न च—पूर्वस्यैकैकस्य मन्त्रान्ते संनिपातो न स्यात्—इति शङ्कनीयम्, वाचनिकसंख्यया न्यायसिद्धस्य तस्य बाधितत्वात् ॥

(पञ्चदशे—ब्राह्मणविहितमन्त्राणां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि ३१-३५)

ब्राह्मणविहितेषु च संख्यावत्सर्वेषामुपदिष्टत्वात्

॥ ३१ ॥ याज्यावषट्कारयोश्च समुच्चयस्य दर्शनं

तद्वत् ॥ ३२ ॥ विकल्पो वा समुच्चयस्याश्रुति-

त्वात् ॥ ३३ ॥ गुणार्थत्वादुपदेशस्य ॥ ३४ ॥

वषट्कारे नानार्थत्वात्समुच्चयः ॥ ३५ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

प्रथममन्त्रौ समुच्चयौ विकल्पो वा चतुष्टयवत् ॥

आद्य उक्तिद्वयान्मैवं समुच्चित्यनुदीरणात् ॥ १६ ॥

१ क. °ल्पता ॥ आ° । अ. °ल्पनम् ॥ आ° । २ क. ख. °ष्ठानम् । शक्यत्वात् । मै° ।
३ क. च. °तस्य बा° । ज. °तस्यावबोधे° । झ. °तस्यैव बा° । ४ ज. झ. प्रथममन्त्रौ । ५ क.
उ. विकल्पौ । च. अ. विकल्पो ।

“ उरु प्रथस्वेति पुरोडाशं प्रथयति ”, “ उरु ते यज्ञपतिः प्रथताम्—इति पुरोडाशं प्रथयति ” इति ब्राह्मणेन पुरोडाशप्रथने द्वौ मन्त्रौ विनिश्चिक्ताः । तस्य च मन्त्रविनियोगस्य मन्त्रलिङ्गेनैव सिद्धत्वाद्ब्राह्मणगतं वचनद्वयं चतुःसंख्यायैः समुच्चये पर्यवस्यति । इति चेत् ।

मैवम् । तस्मिन्वचनद्वये मन्त्रयोः परस्परैरेकैर्वापि तिभासेन समुच्चयस्यायुक्तत्वात् । अतो लिङ्गसिद्ध एवार्थोऽनूयते—इति श्रीहिचववाह्निकरः ॥

(षोडशे-होत्राणां मन्त्राणां समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ३६—३८)

होत्रास्तु विकल्परस्त्रेकार्थत्वात् ॥ ३६ ॥ समुच्चयो
वा क्रियमाणानुवादित्वात् ॥ ३७ ॥ समुच्चयं च
दर्शयति ॥ ३८ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

उद्विवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ॥

विकल्पः स्मारकत्वेत्याद्याकारान्यत्वतोऽन्तिमः ॥ १७ ॥

यूपस्योच्छ्रयणे करणभूत एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते—“ उद्विवं स्तभानान्तस्मिं
पृण पृथिवीमुपरेण दंह ” इति । उच्छ्रयमाणाय यूपाय प्रेषितेन होत्रा मन्त्रः पठ्यते—
“ उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मपृथिव्या अधि ” इति । अनयोर्मन्त्रयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमेक-
मेव कार्यम् । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । करणमन्त्रः ‘ उच्छ्रयणं करोमि ’ इत्येवं स्मारयति । होत्रस्तु क्रियमाणसु-
च्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योः ‘ यूपोच्छ्रयणं कर्तव्यम् ’ इत्येवं स्मृतिं जनयति । तत्र स्मार्यमाण-
स्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि ‘ कर्तव्यम् ’ इत्यस्य, ‘ करोमि ’ इत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्य-
त्वात्कार्यैक्याभावेन समुच्चयः ॥

द्वितीयवर्णकमारचयति—

उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पनम् ॥

समुच्चयो वा कार्यैक्यादाद्योऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥ १८ ॥

“ उच्छ्रयस्व ” इत्युक्तेः । “ समिद्धस्य श्रयमाणः ”—इति द्वितीया । “ उध्वं

१ ज. झ. “वगतसमु” । २ क. “तिधाने” । ख. ज. झ. ज. “तिभासेन । ३ च. ज. झ. एषो । ४ च. “यस्मा” । ख. “यमस्मा” । ५ ज. झ. करोति । ६ ज. झ. इत्येवंविधा । ७ ज. झ. “स्यैव कर्तव्यत्वे” । ८ च. ज. झ. सप्तदशाधिकरणमारचयति । ९ च. स सिद्धि । १० क. ज. झ. ज. “नुस्यूत” । ११ च. स सिद्धि । १२ च. श्रयमाण ।

इष्टुणः” — इति तृतीया । “ ऊर्ध्वो नः पाहि ” इति चतुर्थी । ता (या) एताः क्रियमाणमनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते । तासां यूपोच्छ्रयणकर्तव्यतास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वा-
द्विकल्पः । इति चेत् —

भैवम् । प्रथममन्त्रेणोपस्थायाः स्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात्-
समुच्चयः ।

इति श्रीमाधवीये जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	८९१
सूत्राणि	३८	२९९७

अथ चतुर्थः पादः ।

(प्रथमे — जपस्तुत्याशीरभिधानानां समुच्चयाधिकरणे सूत्रे १—२)

जपाश्राकर्मयुक्ता स्तुत्याशीरभिधानाश्च
याजमानेषु समुच्चयः स्यादाशीः पृथ-
क्त्वात् ॥ १ ॥ *समुच्चयं च दर्शयति ॥ २ ॥

चतुर्थपादे प्रथमाधिकरणमारचयति —

सारस्वतीमनूच्येति विकल्पोऽथ समुच्चयः ।

जपैकवादादिमोऽन्त्यः स्यात्प्रकारस्य विभेदतः ॥ १ ॥

दीक्षितस्य वाङ्मनियमनात्पूर्वं जपाय मन्त्राः श्रूयन्ते — “ सारस्वतीमनूच्य वाग्यन्तव्या ”
इति । एवम् — आग्नावैष्णवी वारहस्पत्ये उदाहार्ये । अत एव सूत्रकारः — “ अथ वैके-
षामाग्नावैष्णवी सारस्वती वारहस्पत्यामुत्तमामनूच्य वाग्यन्तव्या ” इति । तत्र — अनुवचन-
शब्दाभिधेयस्य जपकार्यस्यैकत्वाविकल्पः । इति प्राप्ते —

ब्रूमः — जपस्यादृष्टार्थत्वेनादृष्टार्थप्रकारभेदे सति कार्यनानात्वात्समुच्चयः । जपमन्त्र-
वस्तुत्याशीरभिधानमन्त्रेषु सजातीयैः समुच्चयो द्रष्टव्यः ।

* शबरभाष्यशोधकैर्विद्धेः सूत्रपाठोपलब्धस्याप्यस्य सूत्रस्य प्रकाशो न कृतः ॥

१ ख. झ. ज. ऊषणः । च. ज. ऊषुणः । २ क. ज. झ. °नुस्मृतेः । ३ ज. झ. अ.
‘पादस्य प्र’ । ४ अ. सूक्तकारः । ५ क. ख. च. °प्रार्थम्यं । ६ क. ख. °त्वाज्जपं । ज. °त्वात्स्तुं ।

(द्वितीये-बार्हस्पत्ये द्विविधयाज्यानुवाक्ययोर्विकल्पा-
धिकरणे सूत्रे—३-४)

याज्यानुवाक्यासु तु विकल्पः स्यादेवतोपल-
क्षणार्थत्वात् ॥ ३ ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

द्वितीयाधिकरणमारचयति—

इदं वादिद्वयोः किं स्यात्साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पूर्वदन्मैवं देवताबोधनैक्यतः ॥ २ ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्ये कर्मणि—“ इदं वैमास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती ”—इत्यादिके
याज्यानुवाक्ये द्विविधे आम्नाते । तयोः सारस्वत्यादिवत्समुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । दृष्टप्रयोजनस्य देवताबोधनस्यैकत्वात् । तस्मात्—विकल्पः ।

*द्वितीयं (याज्यापुरोनुवाक्ययोः समुच्चयसाधकं) वर्णकमारचयति—

पुरोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

पुरेवाऽऽद्यः समाख्यानाद्वचनाच्च समुच्चयः ॥ ३ ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद्याज्ययोर्यथा विकल्पः, तथैवैक्युग्मगतयोः । इति चेत् ।

मैवम् । पुरोनुवाक्येति समाल्लयाया उत्तरकालीनयाज्यामन्तरेणानुपपत्तेः । किंच—

“पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति” इति प्रत्यक्षेण हविःप्रदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं
साहित्यं विधीयते । तस्मात्—समुच्चयः ।

(तृतीये-सोमक्रयसाधनानामजादीनां समुच्चयाधिकरणे सूत्राणि ९-७)

क्रयणेषु तु विकल्पः स्यादेकार्थत्वात्

॥५॥ समुच्चयो वा प्रयोगे द्रव्यसम-

वायात् ॥६॥ समुच्चयं च दर्शयति ॥७॥

तृतीयाधिकरणमारचयति—

* यद्यपि सर्वेषु पुस्तकेषु ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्येव पाठ उपलभ्यते । तथापि सर्वेष्वेव
पुस्तकेषु वक्ष्यमाणक्रयणाधिकरणावतरणिकायामपि ‘तृतीयाधिकरणम्’ इत्यस्यैव पाठस्योपलब्ध्या
प्रकृताधिकरणसाधकशब्दरभाष्यदृष्टस्य “समाख्याया पुरोनुवाक्येति” इत्यंशे भाष्यग्रन्थत्वस्यापि वक्तुं
शक्यत्वेन शब्दरभाष्यशास्त्रदीपिकानुसारेण वर्णकान्तरत्वमेव स्थापितम् । + सूत्रपाठोपलब्धस्याप्यस्य
सूत्रतया शब्दरभाष्यशोधकवृद्धैः प्रकाशो नाकारि ।

१ ज. झ. वाद्यग्रयः । किं । २ क. वाऽमावास्ये । ३ क. ख. ज. झ. अ. °ज्यापुरोनु° ।
४ क. ख. च. ज. झ. अ. °ल्पः ॥ तृतीयाधिकरणमा° । ५ क. ख. च. समुच्चयः । ६ क. अ.
पुरोवाक्यात् । ज. झ. पुरोवाद्यः । ७ ज. झ. °माख्ययोत्त° । ८ क. अ. °प्रधान । ९ क.
चतुर्थाधि° ।

क्रयणेषु विकल्पः स्यात्साहित्यं वाऽग्रिमो यतः ॥

कार्यैक्यमानतेर्लामादशोक्तेश्च समुच्चयः ॥ ४ ॥

“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति,” इत्यादिना बहूनि सोमक्रयसाधनानि द्रव्याण्यान्नातानि । तेषां कार्यैक्याद्विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानतेः सौलभ्यात् “दशभिः क्रीणाति” इति संख्यो-
क्तेश्च समुच्चयः ॥

(चतुर्थे—उपयजनोपतिप्रतिपत्तिकर्मणां समुच्चयाधिकरणे सूत्रम्—)

संस्कारे च तत्प्रधानत्वात् ॥ ८ ॥

चतुर्थाधिकरणमारचयति—

गुदोपयजने किं स्याद्विकल्पोऽथ समुच्चयः ॥

आद्यः स्यादर्थकर्मत्वान्न शेषप्रतिपत्तिः ॥ ५ ॥

अग्नीषोमीये—“गुदेनोपयजति” इति श्रूयते । एकादशिनषु तच्चोदकप्राप्तम् ।
तत्र—उपयजनस्यार्थकर्मत्वम्, ‘गुदेन’ इति तृतीयाश्रुत्या प्रतीयते । तस्य चार्थकर्मण
एकेन सिद्धत्वादिकादशानां गुदानां विकल्पः । इति चेत् ।

मैवम् । प्रयाजशेषन्यायेन तृतीयाश्रुतेर्विपरिणामे सति शेषप्रतिपत्तिसंस्कारविधानात् ।
तस्मात्—समुच्चयः ॥

(पञ्चमे—आधाने विविधसंख्याकानां दक्षिणानां विकल्पा-
धिकरणे सूत्रम्)

संख्यासु तु विकल्पः स्याच्छ्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ ९ ॥

पञ्चमाधिकरणमारचयति—

एका देया समुच्चयं विकल्प्यं वाऽऽद्य आनतेः ॥

सौलभ्यादन्तिमो नैरपेक्ष्यात्संख्यानन्तरादपि ॥ ६ ॥

आधाने श्रूयते—“एका देया, षड्देयाः, द्वादश देयाः” इत्यादि । तत्र
सोमक्रयन्यायेनाऽऽनतेः सौलभ्यात्समुच्चयः । इति चेत् ।

मैवम् । संख्यानां ग्रीह्यादिवत्परस्परनैरपेक्ष्यावगमात् । समुच्चये श्रूयमाणाभिः संख्या-
न्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्मात्—विकल्पः ॥

(षष्ठे—पञ्चगणेषु जाघनीनां विकल्पाधिकरणे सूत्राणि १०—१६)

द्रव्यविकारं तु पूर्ववदर्थकर्म स्यात्तथा विकल्पे
नियमः प्रधानत्वात् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वेऽपि समुच्चयो
द्रव्यस्य कर्मनिष्पत्तेः प्रतिपशु कर्मभेदादेवं सति
यथाप्रकृति ॥ ११ ॥ कपालेऽपि तथेति चेत् ॥ १२ ॥
न कर्मणः परार्थत्वात् ॥ १३ ॥ प्रतिपत्तिस्तु
शेषत्वात् ॥ १४ ॥ शृतेऽपि पूर्ववत्त्वात्स्यात्
॥ १५ ॥ विकल्पे त्वर्थकर्म नियमप्रधानत्वात्, शेषे
च कर्मकार्यसमवायात्तस्मात्तेनार्थकर्म स्यात् ॥ १६ ॥

षष्ठाधिकरणमारचयति—

समुच्चयो जाघनीनां न वाऽऽद्यो गुदवन्न तत् ॥

प्रकृतौ नियमादर्थकर्मातोऽत्र तथात्वतः ॥ ७ ॥

एकादशिनादिगणेषु जाघन्या पत्नीसंयाजनं चोदकप्राप्तम् । तत्र प्रतिपत्तिकर्मत्वाज्जा-
घनीनां गुदानामिव समुच्चयः । इति चेत् ।

भैवम् । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजरूपेऽर्थकर्मण्याज्यजाघनीद्रव्ये विकल्पेन विहिते ।
ते चोभे अग्नीषोमीयपशौ चोदकेन प्राप्ते । तत्र जाघन्यां प्राप्तायां पुनरपि “ जाघन्या
पत्नीः संयाजयन्ति ” इति विहितम् । स च पुनर्विधिः ‘ स्ववैयर्थ्यपरिहारायातिदेशप्राप्त-
मर्थकर्मत्वं वारयित्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वं प्रापयति ’—इति पूर्वपक्षीकृत्य, ‘ विकल्पेनातिदि-
ष्टाया जाघन्या नियमेन पुनर्विधेश्चरितार्थत्वाच्चार्थकर्मत्वं निवारणीयम् ’ इति सिद्धान्त-
नीयम्, तत्प्रकृतावग्नीषोमीयपशवर्थकर्मत्वेन विकृतिवर्थकर्मत्वात् । अर्थकर्मणश्चैकया
जाघन्या निष्पत्तेर्गुददृष्टान्तासंभवात्—जाघनीनां विकल्पः ॥

(सप्तमे—उखायां काम्येन नित्याग्नेर्विकाराधिकरणे

सूत्राणि १७—२५)

उखायां काम्यनित्यसमुच्चयो नियोगे कामदर्शनात्

॥ १७ ॥ असति चासंस्कृतेषु कर्म स्यात्

॥ १८ ॥ तस्य च देवतार्थत्वात् ॥ १९ ॥ विकारो
वा तदुक्तहेतु ॥ २० ॥ वचनादसंस्कृतेषु कर्म
स्यात् ॥ २१ ॥ संसर्गे चापि दोषः स्यात् ॥ २२ ॥
वचनादिति चेत् ॥ २३ ॥ तथेतरस्मिन् ॥ २४ ॥
उत्सर्गेऽपि परिग्रहः कर्मणः कृतत्वात् ॥ २५ ॥

सप्तमाधिकरणमारचयति—

नित्योख्याग्नौ काम्यबह्निः संयुज्येताथ बाधकः ॥

कार्यभेदादादिमोऽन्त्यः कामेनान्यप्रसञ्जनात् ॥ ८ ॥

अग्निचयने कर्मण्युखां निष्पाद्य तस्यामुखायामग्निध्रियते, स नित्योऽग्निः । तत्प्रकरणे
काम्यो बह्निः पठ्यते—“ वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चसकामस्याऽऽहृत्यावद्ध्यात् ” इति ।
तत्र नित्यस्याग्नेर्होमः कार्यः । काम्यस्य तु फलाय धारणम् । अतः कार्यभेदात्समुच्चयः ।
इत्येवं प्राप्ते—

फलाय धृतेनैवाग्निना होमस्यापि प्रसङ्गसिद्धेर्नित्यो बाध्यते । तथासति कामिनो
बहुचन्तरम्, अकामिनो नित्योऽग्निः, इति व्यवस्थितो विकल्पः ॥

(अष्टमे-वैकारिकाग्रेराहवनीयत्वाभावाधिकरणे सूत्रे २६-२७)

स आहवनीयः स्यादाहुतिसंयोगात् ॥

॥ २६ ॥ अन्यो वोद्धृत्याहरणात् ॥ २७ ॥

अष्टमाधिकरणमारचयति—

सोऽग्निराहवनीयो नो वाऽऽद्य आहुतियोगतः ॥

अन्योन्याश्रयतो मैवं संस्काराच्चेन्न सोऽत्र हि ॥ ९ ॥

स पूर्वोक्तः काम्यो वह्निराहवनीयो भवितुमर्हति । कुतः—तन्निर्वचनस्याऽऽहुतियो-
गस्य तस्मिन्संभवात् । आगत्य हूयतेऽस्मिन्—इत्याहवनीयः । हूयन्ते चात्र काम्याहु-
तयः । तस्मात्—आहवनीयधर्मा गतश्रीधारणादयस्तत्र कर्तव्याः । ते च कल्पसूत्र-

१ ज. झ. कार्ये ना° २ क. °नास्य प्र° ३ क. °मस्य गृहीत्वाऽत्र° । ४ ज. झ. अ.
इति । ५ क. ख. च. °वर्तनीयस्या° । अ. °वर्चनीयस्या° । ६ ज. °दयः । ते । ७ ख. ज. झ.
°भ्याः । तत्र विकल्पः स° ।

कारेण दर्शिताः—“नक्तमाहवनीयं धारयति नित्यं गतश्रियः” इति । इति चेत् ॥
 मैवम् । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । सिद्धे ह्याहवनीयत्वे तत्र होमविधिः—“यदाहव-
 नीये जुहोति” इति, सिद्धे होमाधारत्वे पश्चादाहवनीयादिकल्पना, इति परस्पराश्रय-
 त्वम् । अथ—आधानसंस्कारादाहवनीयत्वम् । तर्हि त्रास्य संस्काराभावाच्चोस्याहवनीय-
 त्वम् ॥

(नवमे-वैकारिकाग्रेरधानिकसंस्कारामावाधिकरणे सूत्रे २८-२९)

तस्मिन्संस्कारकर्म शिष्टत्वात् ॥ २८ ॥

स्थानाद्वा परिलुप्येरन् ॥ २९ ॥

नवमाधिकरणमारचयति—

अस्त्याधानादि नो वाऽत्र सर्वशेषत्वतोऽस्ति तत् ॥

न संस्कृतस्थानपातान्मथनस्याप्यसंभवात् ॥ १० ॥

अत्र पूर्वोक्ते बह्वाधानादिकमस्ति । कुतः—आधानस्य सर्वकर्मशेषत्वात् ॥

नैतद्युक्तम् । आधानादिभिः संस्कृतं नित्यमग्निं बाधित्वा तस्य स्थानेऽवस्थितत्वेना-
 ग्न्युत्पादकसंस्कारानुपयोगात् । न च—ज्वलतो वृक्षाम्रादाहृतस्यारणिमथननोत्पत्तिः संभ-
 वति । तस्मात्—नास्त्याधानादि ॥

(दशमे नित्यस्योत्थस्यस्याग्रेरधारणाधिकरणे सूत्रे ३०-३१)

नित्यधारणे विकल्पो न ह्यकस्मात्प्रतिषेधः स्यात् ॥

॥ ३० ॥ नित्यधारणाद्वा प्रतिषेधो गतश्रियः ॥ ३१ ॥

दशमाधिकरणमारचयति—

धृतिर्विकल्पितोत्थस्य किंवा नैवास्ति धारणम् ॥

निषेधात्कल्प्यविधितश्चाऽऽद्यो न भ्रातृवारणात् ॥ ११ ॥

अग्निचयने योऽयं नित्य उर्योऽग्निः, तस्य सार्वकालिकं धारणं विकल्पितम् । कुतः—
 विधिनियेषधयोक्तयोः सद्भावात् । प्रतिषेधस्तावदेवं श्रूयते—“न प्रतिसमिध्यो, यत्प्रतिस-
 मिध्येत्—भ्रातृव्यमस्मै जनयेत्” इति । सोऽयं प्रतिषेधः प्राप्तिमन्तरेणानुपपन्नः प्रापिकं
 विधिं कल्पयति । तस्मात्—विकल्पः । इति चेत् ।

१ क. °ति । न । परस्पराश्रयत्वात् । अथ । २ च. झ. यदि । ३ ज. झ. °र्ह्य तस्य ।
 ४ ख. च. ज. झ. अ. °स्कारस्याभा° । ५ ख. °न्नास्याऽऽहं । च. °जाह° । ६ ज. झ. °नयानान् ।
 ७ ज. झ. अ. °दिकम् । ८ क. च. झ. प्राप्तिग° । ९ अ. प्रतिसमिन्वेत् । १० क. पकवि° ।

न । निषेधस्यान्यथाऽप्युपपन्नत्वात् । आहवनयिविषयं नित्यधारणं गतश्रियो यद्विहितम्, तच्चोदकेनोख्येऽग्नौ प्रापितत्वात्प्रतिषिध्यते । तथासति विधेरकल्पितत्वात्केवलेन प्रतिषेधेन धारणाभाव एव प्रैतिनियतः ।

(एकादशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादीनामेककर्तृकत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

परार्थान्येको यजमानगणे ॥ ३२ ॥

एकादशाधिकरणमारचयति—

शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे सर्वेषामुत कस्यचित् ।

अविशेषादादिमोऽन्यस्तावतैवार्थसिद्धितः ॥ १२ ॥

शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, ” “यजमानसंमितौदुम्बरी भवति” इति विहितं यत्, तत्सत्रे सर्वेषां यजमानानां भवेत् । कुतः—यजमानस्य सर्वाविशिष्टत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । एकेन कृते सति प्रयोजनस्य शुक्रग्रहसंस्कारादेः सिद्धत्वात् । न ह्येते यजमानसंस्कारार्थाः, येन प्रतियजमानमावर्तेरन् । तस्मात्—एक एव कुर्यात् ।

(द्वादशे—अहीने शुक्रस्पर्शादौ यस्य कस्यचिद्यजमानस्य कर्तृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

अनियमोऽविशेषात् ॥ ३३ ॥

द्वादशाधिकरणमारचयति—

अहीने सत्रवच्छुक्रस्पृगैक्ये स नियम्यते ।

न वाऽऽद्यः संभवान्मैवं विशेषानवधारणात् ॥ १३ ॥

यथा सत्रे यजमानेष्वेक एव शुक्रग्रहं स्पृशति, तथा—अहीनेऽप्येक एव—इति पूर्वन्यायेन स्थिते सति स एकः किं नियम्यते, उत—यः कोऽपि, इति संशये सति नियमस्य सत्रे वक्ष्यमाणत्वादिहापि नियमः । इति पूर्वः पक्षः ।

विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वात्—यः कोऽपि । इति सैद्धान्तः ।

(त्रयोदशे—सत्रे शुक्रस्पर्शादौ गृहपतेरेव कर्तृत्वाधिकरणे सूत्रम्—)

मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ॥ ३४ ॥

अथोदशाधिकरणमारचयति—

कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात्सत्रे कश्चिदहीनवत् ।

इतरेषां तदाऽऽत्विज्यादविलम्बार्थमन्तिमः ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तेनाहीनन्यायेन सत्रे यः कोऽपि शुक्रस्पर्शादिकं कुर्यात् । इति चेत् ।

मैवम् । गृहपतिव्यतिरिक्तानां तदानीमात्विज्यकार्ये विनियुक्तानां शुक्रस्पर्शाद्यसम्-
वात् । विलम्बे तु—आत्विज्यशुक्रस्पर्शयोर्विहितमेककालीनत्वं हीयेत । तस्मात्—अवि-
लम्बार्थं गृहपतिरेव कुर्यात् ।

(चतुर्दशे—सत्रेऽञ्जनादिसंस्काराणां सर्वगामित्वाधिकरणे
सूत्राणि ३९—३८)

सत्रे गृहपतिरसंयोगाद्धौत्रवत् ॥ ३५ ॥ आम्रा-

यवचनाच्च ॥ ३६ ॥ सर्वे वा तदर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

गृहपतिरिति च समाख्यासामान्यात् ॥ ३८ ॥

चतुर्दशाधिकरणमारचयति—

अञ्जनाद्या गृहपतेः सर्वेषां वा, समाख्यया ।

आद्यो नो फलिसंस्काराः सर्वेषां फलिता मता ॥ १५ ॥

अञ्जनाम्यञ्जनादयो गृहपतेर्युक्ताः संस्काराधिक्येन गृहपतित्वसमाख्याया उपपन्नत्वात् ।
इति चेत् ।

मैवम् । फलित्वप्रयोजका एते संस्काराः । फलित्वं च सर्वेषां यजमानानाम् । यत्तु-
गृहपतेः फलाधिक्यं श्रूयते—“भूयिष्ठामृद्धिमृध्नोति” इति, तद्वाचनिकम् । न तु संस्कारा-
धिक्यकृतम् । समाख्या त्वन्तरेणापि संस्काराधिक्यमृत्विजामिव कर्मकरत्वादुपपद्यते ।
तस्मात्—सर्वेषामञ्जनाद्याः कार्याः ।

(पञ्चदशे— { याजमानात्विज्ययोरत्वि- } सूत्राणि ३९—४१)
{ ज्यस्यैव बलवत्त्वाधिकरणे }

विप्रतिषेधे परम् ॥ ३९ ॥ हौत्रे परार्थ-

१ ज. झ. अ. सत्रेऽपि । २ क. ख. 'दाऽऽत्वि' । ३ क. ज. झ. फलिनां मतः । च.
फलिनामतः । ख. अ. फलिनामता । ४ ख. च. उत्पन्न° । ५ ज. झ. अ. 'नामस्ति । य° । ६
च. ज. झ. अ. 'द्विमाप्नोति । ७ ज. झ. अ. 'व न क° ।

त्वात् ॥ ४० ॥ वचनं परम् ॥ ४१ ॥

पञ्चदशाधिकरणमारचयति—

याजमानात्विज्ययोः किं बलवत्पूर्वमुत्तरम् ॥

उताऽऽद्यश्चोदकप्राप्तेरन्त्यः प्रत्यक्षतो विधेः ॥ १६ ॥

सत्रे यत्र याजमानात्विज्यकर्मणोरेकदा प्राप्तिः, तत्र याजमानं बलवत् । चोदकेन प्राप्तत्वात् । इति चेत् ।

मैवम् । “ ये यजमानास्त ऋत्विजः ” इत्यात्विज्यस्य प्रत्यक्षविहितत्वात् । तस्मात्—आत्विज्यं बलवत् ॥

(षोडशे-ब्राह्मणस्यैवाऽऽत्विज्याधिकाराधिकरणे सूत्राणि ४२-४७)

प्रभुत्वादात्विज्यं सर्ववर्णानां स्यात् ॥ ४२ ॥

स्मृतेर्वा स्याद्ब्राह्मणानाम् ॥ ४३ ॥ फलचम-

सविधानाच्चेतरेषाम् ॥ ४४ ॥ सांनाय्येऽप्येवं

प्रतिषेधोऽसोमपीथहेतुत्वात् ॥ ४५ ॥ चतुर्धा-

करणे च निर्देशात् ॥ ४६ ॥ अन्वाहार्ये च

दर्शनात् ॥ ४७ ॥

षोडशाधिकरणमारचयति—

आत्विज्यं किं त्रिवर्णस्थं विप्रयोग्येव वाऽग्निमः ॥

विद्यावत्त्वान्न तद्युक्तं ब्राह्मणस्यैव तत्स्मृतेः ॥ १७ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानामधीतवेदानां विद्यावत्त्वादात्विज्यमस्ति । इति चेत् ।

नै । विप्रस्यैवाऽऽत्विज्यस्मरणात् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

“ प्रतिग्रहोऽधिको विप्रे याजनाध्यापने तथा ” इति ।

एवं स्मृत्यन्तराण्युदाहरणीयानि । तस्मात्—विप्रस्यैवाऽऽत्विज्यम् ॥

* वेदानां स्थितिकृत्पुरो हरिहरोऽभूः सूत्रकृजैमिनि-
 स्तद्भाष्यं शबरोऽभ्यधाद्वादित्वांस्तद्विस्तरं माधवः ।
 सोऽयं नित्यकलत्रपुत्रैधनभूम्याधिपत्यस्थितिः ।
 दीर्घायुः सह बन्धुभिर्विजयतामाचन्द्रमातारकम् ॥ १ ॥

इति श्रीमंत्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिमहेश्वरीश्रीमा-
 धवविरचिते जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे द्वादशाध्यायस्य
 चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥

	अत्र पादे	आदितः
अधिकरणानि	१६	९०७
सूत्राणि	४७	२६४६,

॥ समाप्तोऽयं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

ग्रन्थश्च संपूर्णः ॥

* अयं श्लोकः केनचिन्माधवभक्तेन माधवाचार्याशीर्वादात्मको ग्रन्थान्ते योजित इति प्रतिभाति । वेदानां लक्षणया औतधर्माणाम् । स्थितिकृत्स्थापकः, हरिहरो राजा पुरोऽग्रे वृक्ष्यमानो 'राजते' इति शेषः । एवं राजवर्णनं कृत्वाऽस्य शास्त्रस्य सूत्रभाष्यकृतौ दर्शयति—अभूदित्यादिना । इति यथाऋचिद्व्याख्येयम् ।

१ क. ख. अ. देवानां । २ च. 'त्पुरा ह' । ३ च. 'व्रजनकप्रज्ञाधि' । झ. 'व्रजनकप्रधन' । ४ ज. झ. 'ति श्रीमाधवीये जै' । अ. 'ति श्रीमाधवीये त्रिकाण्ड' । ५ ख. च. 'मन्त्रिक' । ६ क. अ. 'द्वमा' ।

पूर्वमीमांसासूत्राणां वर्णानुक्रमसूचीपत्रकम् ।

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अंसशिरोनूकसक्थि०	६	५८४	अङ्गविपर्यासो— ...	४७	६४९
अकर्म क्रतुसंयुक्तम्—	१८	१५८	अङ्गहीनश्च तद्धर्मा—...	४१	३०८
अकर्म चोर्ध्वमाधानात्—	१४	३६८	अङ्गानां तु शब्दभेदात्—	५	६१९
अकर्मणि चाप्रत्यवायात्	१०	३१८	अङ्गानां मुख्यकालत्वात्	१	६४१
अकर्मत्वात्तु नैवं स्यात्—	४६	३१०	अङ्गानां मुख्यकालत्वा-		
अकर्म वा कृतद्रुषा—...	९	६६७	द्यथोक्त० ...	२३	२७२
अकर्म वा चतुर्भिः—...	५	४९३	अङ्गानि तु विधानत्वात्—	७	६२१
अकर्म वा संसर्गार्थं....	१२	४५४	अङ्गानां तूपघातसंयोगो	३९	२५२।३
अकार्यत्वाच्च ततः—....	४	३५९	अङ्गे गुणत्वात्	...	२३ २४६
अकार्यत्वाच्च नान्नः ...	७	५१४	अङ्गेषु च तदभावः—	३	६२१
अकार्यत्वाच्च शब्दानाम्—	१०	४३६	अङ्गेषु स्तुतिः—	...	१९ २४५
अक्रतुयुक्तानाम्—	...	१३ ६०५	अचेतनेऽर्थबन्धनात्	...	३५ २५
अक्रिया वा—...	...	५० ४१२	अचोदकाश्च संस्काराः	१८	८५
अगुणत्वाच्च—...	...	६ ९५	अचोदना वा गुणार्थेन	२७	१८३
अगुणे तु कर्मशब्दे—....	२४	८८	अचोदनेति चेत्	...	३४ ६३४
अग्निधर्मः प्रतीटकम्....	२६	४२५	अचोदितं (च)—	...	३६ १६३
अग्नियोगः सोमकाले—	१७	६४५	अजामिकरणार्थत्वा	...	६३ ६१७
अग्निवदिति चेत्	...	२६ ६४६	अतत्संस्कारार्थत्वाच्च	...	४५ ३३७
अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्—	२१	१००	अतद्गुणत्वात्तु नैवम्	...	१६ ३६१
अग्निहोत्रे चाशेषवत्—	५०	६२६	अतद्विकारश्च—	...	११ २८८
अग्नीधश्च वनिष्टुः—	...	१७ ५८७	अतद्विकारश्च—	...	४७ ३४७
अग्नीषोमविधानात्तु—	५६	६१५	अतिथौ तत्प्रधानत्वम्—	१०	४२१
अग्नेः कर्मत्वनिर्देशात्	२८	२१२	अतुल्यत्वात्तु नैवम्—	३५	१३३
अग्नेर्वा स्यात्—	...	२७ ४२५	अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोः—	२३	८३
अग्न्यङ्गमप्रकरणे—	...	३५ १८६	अतुल्यत्वादसमानवि-		
अग्न्यतिग्राह्यस्य—	...	२३ ६०९	धानाः—	...	८ २०५
अग्न्याधेये वा—	...	४४ ६४९	अतुल्याः स्युः—	...	५५ ५२४
अग्रहणादिति—	...	३० ५८९	अत्र्यार्षेयस्य हानम्—	४३	३०९
अङ्गगुणविरोधे—	...	२५ ६८१	अथ विशेषलक्षणम्	...	१ ३९४
अङ्गवत्क्रतूनाम्—	...	३२ १९३	अथातः क्रत्वर्थं	...	१ २१८
अङ्गविधिर्वा—	...	३१ ३३४	अथातः शेषलक्षणम्....	१	१०९

अथातो धर्मजिज्ञासा	१	११	अनभ्यासस्तु—	३७	६२४	
अथान्येति संस्थानाम्—	३९	२९४	अनभ्यासे—	४५	५५७	
अथेह	३९	६३४	अनभ्यासो वा—	...	३५	६२४	
अदक्षिणत्वाच्च	...	५८	५७९	अनर्थकं च—	२६	६९
अद्रव्यं चापि—	१४	२७९	अनर्थकं त्वनित्यम्—	...	३९	३७१
अद्रव्यत्वात्केवले—	२०	९९	अनर्थकश्च कर्म०	...	३९	३३६
अद्रव्यात्तु शेषः—	...	२७	१३१	अनर्थकश्च सर्वनाशे—	१६	३३०	
अद्रव्यशब्दत्वात्	३१	३७	अनर्थकश्चोपदेशः—	...	२२	१२८
अद्विर्वचनम्—	१६	१०६	अनवानोपदेशश्च—	...	१९	४३७
अधर्मत्वम्—	...	३५	४७३	अनसां च दर्शनात्	...	१६	६७०
अधिकं च विवर्णम्—	३९	४४८	अनाज्ञातवचनम्—	...	१४	४६६	
अधिकं वाऽन्यार्थ०	१४	५३	अनाज्ञाते च—	...	३१	६०८
अधिकं वा प्रति०	...	१९	३६२	अनाज्ञानात्—	...	२४	४६०
अधिकं वाऽर्थवत्त्वात्—	२७	५८९	अनाज्ञातेष्वमन्त्रत्वम्—	३४	७२		
अधिकं वा स्यात्—	...	२४	३६३	अनिज्या वा—	४६	५९४
अधिकं स्यादिति—	...	५९	५९६	अनिज्यां च—	५९	४७७
अधिकश्च गुणः—	...	३४	६८४	अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात्	५	१०५	
अधिकानां च—	...	३१	५५५	अनित्यत्वात्तु नैवं			
अधिकारश्च सर्वेषाम्—	२१	६२२	स्यादर्थान्छि—	...	४०	३०८	
अधिकारादिति—	...	१८	४२२	अनित्यदर्शनाच्च	२८	२०
अधिकाराद्वा—	...	९	४११	अनित्यसंयोगात्	...	६	२२
अधिकारे च मन्त्र०	२०	१२८	अनित्यसंयोगान्मन्त्रा०	३९	२६	
अधिकारो वा—	...	२७	५४१	अनियमः स्यात्—	...	४	६५२
अधिकैश्च—	...	४	५३२	अनियमोऽन्यत्र	...	३	२६६
अध्युष्णी तु होतुः—	...	१२	५८६	अनियमो वा—	...	३६	३७२
अग्निगोश्च तदर्थ०	...	२७	४७१	अनियमोऽविशेषात्	२३	३६३
अग्निगोश्च विपर्या०	...	५६	६६४	अनियमोऽविशेषात्	...	४६	५२२
अग्निगौ (गुः) सव०	...	२२	४५९	अनियमोऽविशेषात्	...	३३	७०१
अध्वर्युर्वा तदर्थः—	...	२०	२०९	अनिर्देशाच्च	...	४७	४७५
अध्वर्युर्वा तद्व्याय०	...	४७	२०३	अनिरुप्तेऽभ्युदिते—	...	१६	३४०
अध्वर्युस्तु दर्शनात्	...	२३	२११	अनुग्रहाच्च जौहवस्य	...	४७	२३०
अनन्तरं व्रतम्—	२२	२९१	अनुग्रहाच्च पादवत्	२०	३३२
अनपायश्च—	...	६९	६१७	अनुत्तरार्थः—	१५	४१६
अनपेक्षत्वात्	...	२१	१९	अनुत्पत्तौ तु—	...	३६	२५०

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अनुनिर्वाप्येषु...	...	३ ६८६	अन्वयो वाऽनारभ्य०	५४	५५८
अनुप्रसर्पिषु—....	५२ १७८	अन्वयो वाऽर्थवादः—	३८	४४८
अनुमानव्यवस्थानात्—	१५	३५	अन्वाहार्थे च—	...	४७ ७०३
अनुवषट्काराच्च	...	२ ४०४	अन्वाहेति च—	...	३९ ५४५
अनुवादश्च—...	...	२२ ४२३	अपदेशः स्यादिति—	...	४७ ५७८
अनुवादो वा—	३१ ४२५	अपदेशो वा—....	२ १५३
अनुषङ्गो वाक्य०	४८ ७६	अपनयस्त्वेकदेशस्य	...	३३ २१४
अन्ते तु बादरायणः—....	१९ २८३	अपनयाद्वा—	...	३१ १८२
अन्ते तूत्तरयोः—	१३ २८९	अपनयो वाऽऽधानस्य—	१६	२९९
अन्ते यूपाहुतिः—	...	२५ ६३३	अपनयो वा प्रवृत्त्या—	११	३५९
अन्ते वा कृतकालत्वात्	२८	५७५	अपनयो वा प्रसिद्धे—	६२	६३९
अन्ते वा कृतकालत्वात्	३०	५७६	अपनयो वाऽर्थान्तरे—	४३	४७५
अन्ते वा तदुक्तम्	...	१ २८८	अपनयो वा विद्यमान०	२	३३८
अन्ते स्युः—	...	१७ २९०	अपराधात्कर्तुश्च—	...	१३ २२
अन्त्यमरकार्थं....	१२ १६७	अपराधेऽपि च—	...	१७ ३१३
अन्त्ययोर्यथोक्तम्	१८ ६२	अपरिमिते—	२१ ३६३
अन्नप्रतिषेधाच्च	२५ १६०	अपवर्गं च—	४ १८५
अन्यतरतो—	...	२९ ४०८	अप्र(प)वृत्ते तु—	४१ २५३
अन्यदर्शनाच्च	३२ ३७	अपि चोत्पत्तिसंयोगो—	२	३११
अन्यविधानात्	...	३० ६७३	अपि तु कर्मशब्दः—	...	१३ ३७९
अन्यश्चार्थः—	२७ ६९	अपि तु वाक्यशेषः—	४	५९९
अन्यस्य स्यादिति—	...	७ ३१२	अपि तु वाक्यशेषत्वात्	१५	६०५
अन्या अपीति—	...	६३ ६४४	अपि त्वन्याय०	१२ ४५५
अन्यानर्थक्यात्—	४ २१	अपि त्ववयवार्थत्वात्—	६४	५२६
अन्याश्च—	...	२६ ३६	अपि त्वसंनिपातित्वात्	९	४६५
अन्यायस्तु—	...	१० ४५६	अपि वा कर्तुं०	...	२ २७
अन्यार्था वा—	...	२९ १०४	अपि वा कर्मपृथक्त्वात्	१४	६३०
अन्यार्थेन—	...	८ ३१२	अपि वा कर्मपृथक्त्वा-		
अन्येन वै—	...	१९ ३३०	त्तेषां च—	२० ६३१
अन्येनापीति	...	७ ३५२	अपि वा कर्मवैषम्यात्	५४	५२४
अन्ये स्युर्कृत्वजः—	...	५१ ५७८	अपि वा काम्यसंयोगे—	६	३१२
अन्यो वा स्यात्—	...	२० १९५	अपि वा कारणाग्रहणे त०	५	२२०
अन्यो वोऽनृत्याहरणात्	२७	६९९	अपि वा कारणाग्रहणे प्र०	७	३०
अन्वयं चापि—	३६ ४४८	अपि वा कालमात्रम्—....	६	२५६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अपि वा कृत्स्नसंयोगा-			अपि वाऽऽज्ञानसाम०	११	२४४
द्वि० १०	३५२		अपि वा यजतिश्रुतेः-	२५	४०६
अपि वा कृत्स्नसंयोगा-			अपि वा यजमानाः-...	५२	५७८
देक० ३६	३६४		अपि वा यद्यपूर्वत्वात्-	१६	३७६
अपि वा कृत्वभावात्-	५	३६५	अपि वाऽर्थस्य- ...	४१	३२८
अपि वा क्रमकाल०...	२०	२७१	अपि वा लौकिके- ...	२१	३६९
अपि वा क्रमसंयोगात्-	३१	१०७	अपि वा विहितत्वात्-	४३	६१२
अपि वाऽऽख्याविकार०	५८	५४८	अपि वा वेदतुल्यत्वात्-	२३	३१४
अपि वा गायत्री० ...	१४	२८९	अपि वा वेदनिर्देशात्-	३३	३०७
अपि वाऽऽग्नेयवत्-	२५	५८९	अपि वाऽव्यतिरेकात्-	१२	३२०
अपि वाऽङ्गमनिज्याः-	२	२५४	अपि वा शब्दपूर्वत्वात्	९	४२१
अपि वाऽङ्गानि-	३०	२६१	अपि वा शेषकर्म-	९	३६०
अपि वा चोदनैककाल०	५०	६६२	अपि वा शेषभाजाम्....	३	३२९
अपि वाऽऽज्यप्रधान०	५७	५४८	अपि वा शेषभूतत्वात्-	११	४८५
अपि वा तदधिकारात्-	६७	५२७	अपि वा शेषभूतत्वात्त०	२३	४८८
अपि वा तदधिकारा-			अपि वा श्रुतिभूतत्वात्-	७५	५२९
न्मनु० ३२	३६४		अपि वा श्रुतिभेदात्-	२२	१९६
अपि वाऽतद्विकारत्वात्-	२५	४०१	अपि वा श्रुतिसंयोगात्	२४	६९
अपि वा दानमात्रम्-	१५	५८६	अपि वा संख्यावत्त्वात्-	५५	५५९
अपि वा द्विरुक्तत्वात्-	४४	१८८	अपि वा संप्रयोगे- ...	२४	६२३
अपि वा द्विसमवायो-	३३	४६२	अपि वा सन्नकर्मणि-	५	३८१
अपि वा धर्माविशेषात्-	६३	५६२	अपि वा सद्वितीये- ...	४१	१५२
अपि वा नामधेयम्-...	२	४०	अपि वा सर्वधर्मः-	१६	३५
अपि वाऽन्यानि-	३४	३५६	अपि वा सर्वसंख्यत्वा०	२	२८६
अपि वाऽन्याय० ...	५	३९१	अपि वाऽहर्गणेषु- ...	७८	५६५
अपि वाऽन्यार्थदर्शनात्	२८	३०७	अपि वेन्द्राभिधान०...	२९	६५६
अपि वा परिसंख्या-...	७	५८४	अपि वोत्पत्तिसंयोगात्	३०	२४०
अपि वा पौर्णमास्याम्-	५४	६१५	अपूर्वं च प्रकृतौ- ...	३३	६८४
अपि वाऽप्येकदेशे-	२	३१८	अपूर्वतां तु-	३३	५८९
अपि वा प्रतिपत्ति०	३४	६५८	अपूर्वत्वात्तथा-	११	४६५
अपि वा प्रतिमन्त्र०	२६	५१७	अपूर्वत्वाद्वावस्था- ...	१४	४२२
अपि वा प्रयोग०	३१	७०	अपूर्वत्वाद्विधानम्-	५	३३८
अपि वा फलकर्तृ० ...	१८	६५५	अपूर्वव्यपदेशाच्च....	४३	४९०
अपि वाऽभिधान० ...	२	४७९	अपूर्वास्तु तु-	१४	५५२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
अपूर्वं च विकल्पः—	२५	४१३	अभ्यासेनेतरा श्रुतिः—	२०	४३७
अपूर्वं चार्थवादः—	५	६००	अभ्यासेऽपि तथेति—	२	४६५
अपूर्वं त्वविकारो—	२०	४५८	अभ्यासोऽकर्मशेष० ...	२३	३१५
अपूर्वं वाऽपि—	२	३८०	अभ्यासो वा छेदन०....	३६	६२४
अप्रकरणे तु तद्धर्मः—	२६	१६०	अभ्यासो वा प्रयाजवत्	३३	४८९
अप्रकरणे तु यच्छास्त्रम्—	१७	६०७	अभ्यासो वाऽविकारात्	१५	४६६
अप्रकृतत्वाच्च ...	१५	८४	अभ्युदये कालापराधात्—	१	३३८
अप्रगणात्—	५४	४३४	अभ्युदये दोहापनयः—	४१	४७४
अप्रतिकर्षा वा—	५७	६३८	अभ्युहश्चोपरि० ...	५६	४९२
अप्रतिषिद्धं वा—	४५	५९४	अयक्ष्यमाणस्य—	८	२९७
अप्रतिषेधो वा—	३७	५९१	अयज्ञवचनाच्च....	३६	५५५
अप्रयोगाङ्गमिति	२३	६४६	अयनेषु चोदनान्तरम्—	५	९५
अप्रयोजकत्वात्	४८	१६५	अयाज्यत्वाद्वासानाम्	३३	६५८
अप्रसिद्धिर्वा—	१५	६७०	अयोनौ चापि—	१८	३७९
अप्राकृतत्वात्...	१८	५८७	अर्थकर्म वा कर्तृ० ...	१७	२६६
अप्राकृते तद्विकारात्...	४८	४५१	अर्थकर्म वाऽभिधान०	२१	२३७
अप्राकृतेन हि—	१९	३४१	अर्थकर्म वा शेषत्वात्—	६३	६४०
अप्राप्ता चानुपपत्तिः—	९	२२	अर्थकारिते च—	१२	४२२
अब्राह्मणे च ...	८	५८४	अर्थकृते वाऽनुमानम्—	६	२६६
अमक्षो वा ...	२३	५८८	अर्थद्रव्यविरोधे—	६९	३२७
अमागिप्रतिषेधाच्च	५	२१	अर्थप्राप्तवदिति चेत्—	२	५९९
अभावदर्शनाच्च	३६	२२८	अर्थभेदस्तु तत्र—	६	६१९
अभावदर्शनाच्च	५	६७६	अर्थलोपादकर्म—	९	११०
अमावास्तेतरस्य—	२०	३४१	अर्थवदिति—	८	३३०
अमावादतिरात्रेषु	५३	५५८	अर्थवास्तु नैकत्वात्—	३३	६२४
अभिधारणे—	३३	२२८	अर्थवादश्च तदर्थवत्....	२४	२६०
अभिधानं च—	२८	६९	अर्थवादश्च तदर्थवत्....	४९	४७५
अभिधानेऽर्थवादः—	४६	२६	अर्थवादश्च तद्वत्	२५	३६३
अभिधानोपदेशाद्वा—	३६	३८९	अर्थवादोपपत्तेश्च	१७	९७
अभ्यस्येतार्थवत्त्वात्—	११	६८७	अर्थवादोपपत्तेश्च	१६	२५९
अभ्यासः सामिधेनी०...	३३	४२६	अर्थवादो वा ...	४३	२६
अभ्यासाच्च प्रधानस्य...	२४	५१७	अर्थवादो वाऽनुपपत्तात्	३५	१६२
अभ्यासे च तदभ्यासः—	३९	५७६	अर्थवादो वाऽर्थस्य ...	२४	२९१
अभ्यासेन तु—	२७	६५४	अर्थवादो वाऽर्थस्य—	२४	२९२

पूर्वमीमांसासूत्राणाम्-

सूत्राणि

सू०

पृ०

सूत्राणि

सू०

पृ०

अर्थवादो वा प्रक० ...	८	१५३	अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् २३	४४५
अर्थवादो वा विधि० ...	३०	३६४	अर्थैकत्वाद्विकल्पः— ...	३० ४४६
अर्थविप्रतिषेधात् ...	३६	४२६	अर्थैकत्वे द्वय० ...	१२ ११२
अर्थसमवायात्— ...	१०	३३०	अर्थो वा स्यात्— ...	१३ ४२२
अर्थस्तु विधिशेषत्वात्—	२९	२५	अवकीर्णपञ्च ...	२२ ३६९
अर्थस्य चासमासत्वात्—	३६	४१३	अवचनाच्च— ...	४० ३३६
अर्थस्य त्वविमक्तत्वात्—	९	३७४	अवत्तत्वाच्च जुह्वाम्—...	७ १६७
अर्थस्य शब्दभाव्यत्वात्—	१२	३७५	अवदानाभिधारणा० ...	२ २९७
अर्थाच्च	४२	७४	अवभृथे च—	१९ ६४५
अर्थाच्च	२	२६५	अवभृथे प्रधाने— ...	२८ ६३३
अर्थात्तु लोके विधिः—	६१	६२७	अवभृथे बर्हिषः— ...	४७ ५९५
अर्थाद्वा कल्पनैकदेश०	३०	५९	अवाक्यशेषाच्च ...	१३ ३४
अर्थाद्वा लिङ्गकर्म— ...	३२	६५८	अवाक्यत्वात् ...	४० ६३४
अर्थानां च—	१४	३५३	अविकारमेके	४ ४५५
अर्थान्तरे विकारः— ...	४३	४६४	अविकारो वाऽर्थ० ...	२७ ५४१
अर्थापत्तेर्द्रव्येषु— ...	१८	३९२	अविकारो वा प्रकृति०	८ ६८७
अर्थापत्तेस्तद्धर्मा— ...	३५	५१९	अविकारो वा बहूनाम्—	३० ४३१
अर्थापरिमाणाच्च ...	३६	३३५	अविज्ञेयात् ...	३८ २६
अर्थाभावात्तु— ...	१३	३५३	अविद्यमान० ...	३४ २५
अर्थाभावात्तु नैव स्याद्गुण	१७	४५७	अविधानात्तु ...	३ ६१९
अर्थाभावे संस्कारत्वम्—	७३	५१२	अविधिश्चेत् ...	२ ६२८
अर्थाभिधानसंयोगात्—	३६	४२७	अविमाणाच्च— ...	१७ १६९
अर्थाभिधानकर्म— ...	२६	२२६	अविमाणात्तु कर्म० ...	२८ १०४
अर्थाभिधानसाध्यात्—	१	१२१	अविमाणात्तु नैवम्—...	५ ३७४
अर्थासंनिधेश्च— ...	१७	१०६	अविमाणाद्विधानार्थे—	२० ५२
अर्थे त्वश्रूयमाणे— ...	१७	५३६	अविरुद्धं परम् ...	४४ २६
अर्थे त्वश्रूयमाणे— ...	१७	५३७	अविरुद्धोपपत्तिः— ...	३० ४८८
अर्थेन च विपर्यासे ...	७४	५१३	अविरोधो वा— ...	२ ६८६
अर्थेन च समवेतत्वात्	१४	३०४	अविशिष्टं तु—....	३२ २६१
अर्थेन त्वपकृष्येत— ...	१४	६८	अविशिष्टस्तु— ...	४० २६
अर्थेनेति चेत् ...	२३	१८३	अविशेषात्तु शास्त्रस्य—	४ २२०
अर्थेऽपीति चेत् ...	१२	२३४	अविशेषात्स्तुति० ...	३० १४९
अर्थे समवैषम्यतो— ...	२१	२२४	अविशेषान्नेति चेत् ...	२८ ५५४
—	७६	१००	अविशेषेण यच्छास्त्रम्—	१६ ६०६

अवेष्टौ च—	९	६९३
अवेष्टौ यज्ञ०	३	९३
अवेद्यत्वादभावः— ..	३७	३०७
अव्यक्तास्तु तु सोमस्य—	१६	३९८
अव्यवायाच्च	३१	२७६
अशक्तौ ते प्रतीयेरन्...	४९	२०३
अशब्दमिति चेत् ...	२९	३१४
अशाब्द इति चेत्—....	५	२३६
अशास्त्रत्वाच्च— ...	२७	६३३
अशास्त्रत्वात्तु— ...	१४	५८६
अशास्त्रलक्षणत्वाच्च	३९	१८७
अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ...	२१	४१३
अशास्त्रलक्षणाच्च ...	३७	६८५
अशास्त्रा तु—	१८	३१३
अशिष्टेन च—	६५	६१७
अशेषं तु सम०	११	३६०
अशेषत्वात्तदन्तः— ...	८	३६०
अशेषत्वात्तु नैवम्— ...	५	१६७
अश्रुतित्वाच्च	२२	४००
अश्रुतित्वान्नेति चेत्	२९	४०२
अश्रुतित्वान्नेति चेत् ...	२०	५५३
अश्रुतेस्तु विकारस्य—	११	३७९
अश्वस्य चतुर्विंशत्तस्य—	१७	४६७
असंयुक्तं प्रकरणात्—...	११	१४०
असंयुक्ता तु—... ..	४२	५२१
असंयोगात्तदर्थेषु—	४२	४३१
असंयोगात्तु मुख्यस्य—	१६	१४७
असंयोगात्तु नैवम्— ...	९	३१८
असंयोगात्तु वैकृतम्—	२७	२७४
असंयोगाद्विधि०	४३	५२१
असंबन्धात्तु नोत्कर्षेत्	३२	२७६
असंबन्धश्च कर्मणा ...	८	४३६
असंस्पृष्टोऽपि—.... ..	५९	६२७
असति चासंस्कृतेषु—	१८	६९८

असाधकं तु—... ..	२	३०२
अस्थिर्यज्ञोऽविप्रति०	४९	५०३
अस्थानात्	७	१८
अस्यां च सर्वलिङ्गानि	३७	३४४
अहनि च कर्म०	२४	३७०
अहरङ्गम्—	३८	५७७
अहरन्ताच्च—	३३	५७७
अहर्गणे च तत्त्वर्मा—....	१४	३३१
अहर्गणे च प्रत्यहम्—	२०	६४५
अहर्गणे यस्मिन्— ...	५६	३५१
अहर्गणे विषाणा० ...	१३	६४३
अहानि वा—	४०	३६५
अहीनवचनाच्च	३०	४०८
अहीनवयुरुपः—	२०	१५९
अहीने दक्षिणा०	६०	५८०
अहीनो वा—... ..	१५	१४७
अह्ना वा श्रुति०	१७	६५५

आ

आकालिकेप्ता	१४	२२
आकृतिस्तु—	३३	३७
आख्या चैवं तदर्थत्वात्—	१३	१४१
आख्या चैवं तद्वेशात्—४३	४५०	
आख्याः प्रवचनात्	३०	२०
आख्या हि देशसंयोगात्	१९	३५
आगन्तुकत्वाद्वा—	४	६८६
आगमेन वा—.... ..	१६	५५३
आगमो वा—	१५	३२०
आग्नेयवत्—	१५	१०६
आग्नेयस्तूतहेतुत्वात्—	२७	१०४
आग्नेये कृत्स्नविधिः	५४	५८२
आग्न्याधेयस्य—	३०	५१८
आग्रयणाद्वा—	४७	५५७
आधाराग्निहोत्रम्— ...	१३	८४

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
आचारे च—	३८	६९२	आज्ञातं परिसंख्यार्थम्	३९	५५५
आचाराद्गृह्यमाणेषु—	३०	३१६	आज्ञातस्त्वविकारात्—	१२	४६६
आच्छादने तु—	१३	५३६	आज्ञातादन्यदाधिकारे—	५०	४३३
आज्यं वा वर्णसामान्यात्	१	४०३	आज्ञायवचनम्— ...	४१	६३४
आज्यभागयोर्ग्रहणम्—	५०	५९५	आज्ञायवचनाच्च— ...	३६	७०२
आज्यभागयोर्वा—	४८	५९५	आज्ञायस्य क्रियार्थ—...		
आज्यभागवद्वा—	४	५८४	त्वात्	१	२१
आज्यमपीति चेत्	२०	३००	आरम्भणीया—	११	६७९
आज्यसंस्था प्रतिनिधिः—५६	४७७		आरम्भविभागाच्च	२१	६७९
आज्याच्च सर्वं	१	१६७	आरम्भः शब्द०	१०	६२०
आज्ये च दर्शनात्—...	४	१६७	आराच्छिष्टमसंयुक्तम्—	३२	१८५
आतश्चनाभ्यासस्य— ...	४	३३८	आरादपीति—... ..	३	१९०
आदाने करोति०	६	२३२	आर्थपत्त्यात् (च) ...	७	४२१
आदितो वा तद्व्याय-			आर्षेयवदिति चेत्	३३	३७२
त्वात्—	८	५५०	आवापवचनम्—	२२	५५३
आदितो वा प्रवृत्तिः—	६	५४९	आवेश्येरन्वा—	४२	४५०
आदित्यवद्यौगपद्यम् ...	१५	१९	आवृत्तिस्तु व्यववाये—	३१	५७६
आदेशार्थेतरा श्रुतिः....	२७	३४२	आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात्	२५	५१७
आधानं च भार्या०	१३	३३८	आश्रयिष्वविशेषेण—...	१८	२२३
आधानेऽपि तथेति चेत्	३७	२१६	आभितत्वाच्च	११	४३६
आधाने सर्वशेषत्वात्...	४	५४	आसादनमिति चेत्—	३८	६३४
आनन्तर्यमचोदना	२४	१२०			
आनन्तर्यात्तु—... ..	३१	३४४	इ		
आनन्तर्यं च—... ..	५५	६१५	इज्यायां तदगुणत्वात्—	३९	३५७
आनर्थक्यं च—	४७	३१०	इज्याविकारो—	४८	१७७
आनर्थक्यात्तदङ्गेषु	१८	११५	इज्याशेषात्—	१०	५८५
आनर्थक्यादकारणम्—	२२	५२	इतः प्रतिषेधो—	२६	६३३
आनर्थक्याच्चेति—	३५	२९३	इतरस्याश्रुतित्वाच्च ...	१९	४१३
आनर्थक्यात्त्वधिकम्—	९	५३५	इतरेषु तु पित्र्याणि ...	२५	३७०
आलुपूर्व्यवताम्—	१	५४९	इतरो वा तस्य—	२८	६८२
आप्तिः संख्यासमान-			इतिकर्तव्यताविधेः— ...	१	३९०
त्वात्	८	४९३	इष्टित्वेन तु संस्तवः—...	२	३६७
आमने लिङ्गदर्शनात्...	७	५३४	इष्टित्वेन तु संस्तुते—...	७	३६७
आमिक्षोभयभाव्यत्वात्—	१९	४०६	इष्टिपूर्वत्वात्—	१	३६७

इष्टिरयक्ष्यमाणस्य-....	९	२९८
इष्टिराजसूय०	११	६३०
इष्टिरारम्भसंयोगात्-	४	४८२
इष्टिरिति चैकवच्छ्रुतिः	१३	६३१
इष्टिषु दर्श०	११	३९६
इष्ट्यन्ते वा-	३०	२९२
इष्ट्यर्थमग्न्याधेयम्-...	११	१८१
इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवत्-	३४	४२६

ई

ईहार्थाश्च-	५२	५०५
------------------	----	-----

उ

उक्तं क्रियाभिधानम्-	१	३८०
उक्तं समवाये-	१७	४१६
उक्तं च तत्त्वम्	२६	४६०
उक्तं समा०	१	४०
उक्तं तु वाक्य०	२२	२३
उक्तं तु शब्द०	२९	२०
उक्तमनिमित्तत्वम् ..	४९	३१०
उक्तमभावदर्शनम् ...	४०	५५६
उक्तश्चानित्यसंयोगः	५०	२६
उक्तश्चार्थसंबन्धः	९	४१५
उक्ताविकाराच्च	१९	५५३
उक्त्वा च यजमानत्वम्	३७	१९९
उक्थादिषु वा-	२९	१४९
उक्थ्याविच्छेद० ...	४६	५५७
उक्थ्याग्निष्टोम० ...	४९	५५७
उक्थ्याच्च-	४३	५५६
उखायां काम्य०	१७	६९८
उत्कर्षः संयोगात्- ...	४८	६४९
उत्कर्षाद्वाह्यणस्य-...	१०	२९८

उत्कर्षे सूक्तवाकस्य-	५३	६५०
उत्कर्षो वा ग्रहणात्-	२५	१४९
उत्कर्षो वा दीक्षितत्वात्-	३७	३४५
उत्कृष्येतैकसंयुक्तः-...	३७	४६२
उत्तरवेदिप्रतिषेधः-...	२०	३८५
उत्तरस्य वा-....	१५	५१५
उत्तरार्थस्तु स्वाहा०...	१४	४१६
उत्तरासु न-	४६	६२५
उत्तरास्वश्रुतित्वात्-...	१९	६२१
उत्थाने च-	३६	३४४
उत्पत्तावभिसंबन्धः-	६७	२६१
उत्पत्तिकालविशये-...	३७	२५१
उत्पत्तितादर्थ्यात्- ...	२९	६१०
उत्पत्तिनामधेयत्वात्-	२२	४१३
उत्पत्तिरिति चेत्	६	१७९
उत्पत्तिर्वा-	३९	६४८
उत्पत्तिशेषवचनम्-...	९	३९१
उत्पत्तीनां समत्वाद्वा-	८	३९१
उत्पत्तेश्च-	२	२४१
उत्पत्तेस्तु निवेशः-...	६६	६१७
उत्पत्तौ तु-	२६	१९७
उत्पत्तौ नित्य०	४२	३०८
उत्पत्तौ येन-... ..	१९	२३६
उत्पत्तौ वाऽवचनाः-	२४	२०
उत्पत्तौ विध्यभावात्-	७	३७४
उत्पत्त्यर्थाविभागात्...	२	३७४
उत्पत्त्यसंयोगात्-	१४	२३५
उत्पन्नाधिकारात्- ...	१०	१६७
उत्पन्नाधिकारो- ...	९	३८२
उत्सर्गस्य-	७१	५२७

उत्सर्गाच्च- ३६ ४६२	उभयसान्नि विश्व० ...	२४ ५७४
उत्सर्गे तु- १९ १९५	उभयार्थमिति चेत्	३२ २५०
उत्सर्गेऽपि परिग्रहः २५ ६९९	उभयोः पितृयज्ञ० ...	८ ३६८
उदकत्वं च- १३ १५५	उभयोरविशेषात् ...	५७ ४५३
उदगयनपूर्व २३ ६७०	उभयोश्च- २९ ६८२
उदयनीये च- ६४ ६४०	उभयोस्तु- ६७ ६१७
उदवसानीयः- ३९ ५००	उभाभ्यां वा- २५ ३३२
उद्गातृचमसम्- २३ १७१	उष्णिक्कुम्भोः- ६ २८७
उपगाश्च- ३० १९८	ऊ	
उपगेषु- ८ ५३५		
उपदेशस्तु- ३ ३६७	ऊहः ५२ २३
उपदेशाच्च सान्नः ५२ ४३३	क	
उपदेशो वा-... १२ १२५		
उपधानं च तादृश्यात्	५४ ४३२	कगुणत्वात्- २६ ४१३
उपनयनादधीत- ११ २६८	कग्वा स्यात्- १९ ४६८
उपरवमन्त्रः- ५३ ६६३	कजीषस्य- ७५ ५८२
उपरिष्ठात्सोमानाम् ४६ ६४९	कत्विक्कलम्- २५ २१२
उपवादश्च तद्वत् ९ ६०४	कत्विग्दानम्- २२ ४९७
उपवीतं लिङ्ग० १० १५४	ए	
उपवेशश्च पक्षे स्यात्....	... ४७ ३३७		
उपसत्सु यावदुक्तम् ४३ ५९४	एकं वा चोदनैकत्वात्	१४ २४४
उपस्तरणामिधारणयोः- ३	... ४९३	एकं वा चोदनैकत्वात्	२० ४०६
उपहृव्येऽप्रतिप्रसवः २८ १०७	एकं वा तण्डुल० १५ २८२
उपांशुयाजमन्तरा-... ४७ ६१४	एकं वा संयोग० ९ १०६
उपांशुयाजे-... १० ३३९	एकं शब्दसामर्थ्यात्- १८ २९९
उपायो वा- ४५ १६५	एककपालानाम्- २३ ३७८
उभयपानात्- ५० ५४८	एककपालैन्द्राग्नौ- २२ ३७७
उभयप्रदेशाच्चेति चेत्	... ५२ ५५६	एककर्मणि विकल्पः-	... २६ ४०१
उभयसान्नि-... ४९ ४५२	एककर्मणि शिष्टत्वात्	... ९ ६८७
उभयसान्नि नैमित्तिकम्-५१	... ५६१	एकचित्तिर्वा-....	... १७ २५९
		एकत्रिके- ७ ५५०
		एकत्वयुक्तम् १३ ११४

एकत्वाद्वै विभागः स्यात् २१	५८८	एकस्य वा गुणः— ...	४८	६६१	
एकत्वेऽपि गुणानपायात् ४०	४६२	एकस्य वा श्रुति० ...	१९	५३७	
एकत्वेऽपि परम्— ...	१३	१०६	एकस्यां वा स्तोमस्य—	११	५५१
एकत्वेऽपि पराणि— ...	२०	१०६	एकस्यैवं पुनः० ...	२	८०
एकदेश इति चेत्	२१	१४८	एकाग्रित्वात्— ...	४७	६३५
एकदेशकालकर्तृत्वम्—	१	६२८	एकाग्रित्वाच्च—	६	६६६
एकदेशत्वाच्च— ...	२९	३६	एकादशिनवत्— ...	८३	५६७
एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ—	२८	२२७	एकां पञ्चेति— ...	५३	५२५
एकद्रव्ये— ...	४२	६६०	एकार्थत्वादविभागः ...	४६	४९१
एकधर्मो वा	२२	३५	एकार्थत्वादविभागः—	२१	४९६
एकधेत्येकसंयोगात्—	२९	४६१	एकार्थत्वाच्चेति चेत् ...	६९	५८१
एकधोपहारे—... ..	१७	४५५	एकार्थास्तु—	१०	६८७
एकनिष्पत्तेः ...	२२	२२४	एकाहाद्वा तेषाम्— ...	११	४११
एकपात्रे क्रमात् ...	३६	१७४	एके तु कर्तृसंयोगात्....	६६	५२७
एकयूपं च—	४	६४२	एके तु श्रुतिभूतत्वात्....	६२	५२६
एकचस्थानि यज्ञे स्युः	१	५७०	एकेनापि समाप्येत—....	११	६२०
एकवाक्यत्वाच्च ...	८	४८३	एकेषां च— ...	५	६६६
एकश्रुतित्वाच्च....	१२	२२२	एकेकशस्तु—	४३	५८२
एकस्तु समवायात्— ...	३८	४६२	ऐ		
एकस्तोमे वा— ...	४३	२९५	एकशब्दात्तथा— ...	२५	६२३
एकस्माच्चेत्—	५२	१६६	एकशब्दादिति— ...	१४	६२०
एकस्मिन्नेकसंयोगात्	३९	१५२	एकशब्दे—	८	४८
एकस्मिन्वा देवता० ...	४०	१३६	एकसंख्यमेव—	१५	४१२
एकस्मिन्वाऽर्थ० ...	४१	१५२	एकादशिनेषु— ...	१४	३९७
एकस्मिन्वा विप्रति-			एकार्थाच्च—	२४	४३८९
षेधा— ...	४६	४९१	एकार्थ्याद्व्यवायः—....	५६	६२६
एकस्मिन्समवत्तशब्दात्	३	१६७	एकार्थ्याद्वा नियम्येत		
एकस्य कर्मभेदात्— ...	२३	१९६	पूर्व० ...	२८	४०१
एकस्य तु लिङ्ग० ..	२	९२	एकार्थ्याद्वा नियम्येत		
एकस्य तूमयत्वे— ...	५	२४३	श्रुति० ...	६५	५९८

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
ऐकादर्थे नास्ति-	१९ ३७९	कर्तृभेदस्तथेति-	४२ ६३५
ऐन्द्रवायवस्य-	...	६२ ५६२	कर्तृविधेर्नानार्थत्वात्...	९	६२०
ऐन्द्रवायवे तु-	...	१८ १६९	कर्तृसंस्कारो-...	...	५३ ५७९
ऐन्द्राग्ने तु-	३९ १३६	कर्मकरो वा-...	...	२४ ३२३
ओ			कर्मकार्यात्	३१ ६२७
ओदनो वाऽन्न० ...	३६	४९०	कर्मकार्यात्सर्वेषाम् ...	३२	१९९
ओदनो वा प्रयुक्त० ...	४२	४९०	कर्म च द्रव्य०...	...	९ ४८४
ओ			कर्मजे कर्म-	...	२८ ३८८
औत्तरवेदिकः-	...	२५ ३८६	कर्मणः पृष्ठशब्दः-	...	३५ ३८९
औत्पत्तिकस्तु-	...	५ १७	कर्मणश्चैकशब्द्यात् ...	६	५१४
औत्पत्तिके तु-	...	६८ ५१०	कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्-	२०	४००
औदुम्बराः-	...	६ ३५२	कर्मणोस्तु प्रकरणे-	४१	६१२
औपभृतम्-	...	४४ २३०	कर्मण्यारम्भभाव्यत्वात्	२०	६२२
औषधं वा-	३७ ४०३	कर्म तथेति-	११ ३१२
औषधसंयोगाद्वा-	२२	३४२	कर्मधर्मो वा-...	...	२२ ३५
क			कर्मयुक्ते च दर्शनात्...	१८	२३६
कण्डूयने प्रत्यङ्गम्-	४९ ६६२	कर्म वा विधि०	३	४३६
कपालविकारो वा	३८	४९०	कर्मसंतानो वा-	...	२७ ६९१
कपालानि च-	...	३९ ६५९	(न) कर्मस्वपीति-	...	३२ ५५५
कपालेऽपि-	१२ ६९८	कर्माण्यपि जैमिनिः...	४	११०
करिष्यद्वचनात् ...	५७	६६४	कर्माभावादेवम्-	४३ ४३१
करोतिशब्दात्...	...	८ १८	कर्माभेदं तु-...	...	४ ३१८
कर्तृर्वा श्रुति०....	...	२ १०५	कर्मार्थं तु-	२८ २१२
कर्तृर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः	५	३०३	कर्मार्थत्वात्प्रयोगे-	...	८ ६२०
कर्तृस्तु धर्मनियमात्-	७	१०५	कर्मैके तत्र-	६ १८
कर्तुः स्यादिति-	...	३९ ६१२	कल्पान्तरं वा-	...	२२ ३६३
कर्तृगुणे तु-	१९ ११६	कामसंयोगात्....	...	८१ ५६६
कर्तृतो वा-	२६ १४९	कामसंयोगे तु-	...	६५ ५६२
कर्तृदेशकालानाम्	२३	२३८	कामेष्टौ च-	४४ ५०२
			कामो वा-	२२ २४६

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
काम्यत्वाच्च ...	३४	२९३	कृत्स्नविधानाद्वा— ...	५	३९५
काम्यानि तु न— ...	५१	५०५	कृत्स्नोपदेशादुभयत्र—	१५	१२६
काम्ये कर्मणि— ...	२०	२४६	कृष्णलेष्वर्थलोपात्—...	१	४९३
काम्येषु चैवम् ...	८	३१८	कृतुतो वा—...	२७	१४९
कारणं स्यादिति— ...	२१	५३	कृतुवद्वाऽनुमानेन— ...	२१	६२४
कारणाच्च ...	२	१६७	कृतौश्च तद्गुणत्वात्—...	६७	५९८
कारणादभ्यावृत्तिः ...	३	२७८।९	कृतौ फलार्थवादम्—...	१७	२४५
कारणाद्वा— ...	८	२८०	कृत्वग्निशेषो वा— ...	१६	२९०
कारणानुपूर्व्याच्च ...	३९	१७४	कृत्वन्तरवदिति— ...	११	२६७
कात्स्न्यं वा स्यात्— ...	२६	४७०	कृत्वन्तरे वा	७१	५९८
कार्यत्वादुत्तरयोः— ...	४७	५४७	कृत्वन्तरेषु—	१८	६२१
कालप्राधान्याच्च	४१	३४६	कृत्वन्तो वा ...	२७	२९२
कालभेदान्नेति— ...	१२	६३०	कृत्वर्थं तु क्रियेत— ...	५०	५०४
कालभेदे त्वावृत्तिः	३४	६३३	कृत्वर्थायामिति— ...	११	६५३
कालवाक्यभेदाच्च— ...	१५	६७८	क्रमकोपश्च— ...	५४	६२६
कालविधिर्वा— ...	४४	३३७	क्रमकोपोऽर्थशब्दा०	१	२९६
कालश्चेत्संनयत्— ...	४१	३३६	क्रमश्च देशसामान्यात्	१२	१४०
कालश्रुतौ कालः—	३०	२४९	क्रमादुपजनोऽन्ते—	४	५४३
कालस्तु स्यात्—	३८	३३५	क्रमेण वा— ...	४	२६६
कालस्येति— ...	५२	४५२	क्रयणश्रपण०....	४	४०४
कालान्तरेऽर्थवत्त्वम्—	१५	६८८	क्रयणेषु तु—	५	६९६
कालाभ्यासेऽपि— ...	६	४१०	क्रयस्य धर्ममात्रत्वम्....	१५	३०४
कालार्थत्वाद्वा— ...	४२	३३६	क्रियाणामर्थशेषत्वात्—	२७	६२३
कालोत्कर्ष इति—	२१	२७१	क्रियाणामाश्रितत्वात्	११	३२०
कालो वा उत्पन्न०	३५	३३५	क्रियार्थत्वादितरेषु—....	३०	४७२
कृतकं चाभिधानम् ...	१२	१०६	क्रिया वा देवता० ...	९	६७७
कृतत्वात्तु कर्मणः— ...	४६	१६५	क्रिया वा मुख्यावदान०	६	४९२
कृतदेशात्तु पूर्वेषां—	२१	२८४	क्रिया वा स्यात्— ...	५५	४७६
कृते वा विनियोगः ...	३२	२०	क्रिया स्यात्— ...	६२	५०८
कृत्स्नत्वात्तु— ...	३८	६१२	क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्	४	४९३

सूत्राणि

सू०

पृ०

सूत्राणि

सू०

पृ०

क्रियेरन्वाऽर्थनिर्वृत्तेः...	४५ ४५०	गुणस्तु श्रुतिसंयोगात्	५ ८१
क्रीतत्वाच्च मकस्या-	१९ ३०५	गुणस्य तु विधानत्वा०	२३ ३०६
कचिद्विधानाच्च	१४ ३२०	गुणस्य तु विधानार्थे...	१८ ५२
कचिद्विधानान्नेति-	६५ ६२७	गुणात्संज्ञोपबन्धः-	१० ९५
क्षामे तु सर्वदाहे	१७ ३३१	गुणादप्रतिषेधः-	४७ २३
ग		गुणादयज्ञत्वम्	४१ ५६६
गणचोदनायाम्-	३ ४०९	गुणाद्वा द्रव्यशब्दः-	१६ ४१२
गणादुपचयः-	१० ४११	गुणाद्वाऽप्यभिधानम्...	४ १२२
गणेषु द्वादशाहस्य	१७ ३९९	गुणानां च परार्थत्वात्	२२ ११८
गते कर्मास्थियज्ञ०	५९ ५०७	गुणानां च परार्थत्वात्	६० ६१५
गव्यस्य च तदादिषु...	१८ ३९९	गुणानां च परार्थत्वादुप०६८	६१७
गानसंयोगाच्च	५६ ४३४	गुणानां च परार्थत्वाद्वच०१३	३३०
गायत्रीषु प्राकृतीनाम्-	१२ ४१२	गुणानां तूत्पत्ति०	४० २६२
गार्हपते वा-	२१ ३५४	गुणामावात्	७ १८३
गीतिषु सामाख्या	३६ ७३	गुणामिधानात्	२६ १३०
गुणकामेष्वाश्रितत्वात्-	२३ ४०१	गुणामिधानात्सर्वार्थ०	१० १९२
गुणकालविकाराच्च-	२ ६६६	गुणार्थत्वात्-	३४ ६९३
गुणत्वाच्च वेदेन-	१२ २०७	गुणार्था वा पुनःश्रुतिः	२९ १०६
गुणत्वेन तस्य-	६ २०५	गुणार्थित्वान्नेति चेत्...	३४ ३०७
गुणत्वेन देवताश्रुतिः...	३४ ४०२	गुणार्थेन पुनःश्रुतिः	४१ २६
गुणमुख्यविशेषाच्च	३९ ४९०	गुणार्थेनेति चेत्	४८ ३१०
गुणमुख्यव्यतिक्रमे-	९ १३७	गुणार्थो व्यपदेशः	४३ ७४
गुणलीपे च-	६३ ५८८	गुणावेशश्च सर्वत्र	२८ ४१३
गुणवादस्तु-	१० २२	गुणाश्च नामसंयुक्ता-	३५ २६१
गुणविधिस्तु-	१७ ३८४	गुणोऽपीति चेत्	२५ ४८८
गुणविशेषादेकस्य	४७ १८८	गुणोपबन्धात्...	११ ८३
गुणशब्दस्तथेति-	३८ ४२८	गुणो वा श्रयणार्थत्वात्	४६ ४७५
गुणश्चानर्थकः-	१८ ६८	गुणो वा स्यात्	२२ ४८८
गुणश्चापूर्वसंयोगे	२३ ८८	गृहपतिरिति च-	३८ ७०२
गुणस्तु क्रतुसंयोगात्	१ ५२	गोत्ववच्च समन्वयः	१७ ४१२

गौणो वा कर्म०	२४	२११
ग्रहणं वा तुल्यत्वात्...	२५	६०९
ग्रहणं समानविधानम्-	२७	६०९
ग्रहणस्यार्थवत्त्वात्...	५७	५९६
ग्रहणाद्वाऽपनयः स्यात्	३१	१३२
ग्रहणाद्वाऽपनीतम्-	३३	१३३
ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ...	१३	४३६
ग्रहणार्थं च ...	२४	६७२
ग्रहाणां देवतान्यत्वे-	४९	५४७
ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ	२७	४८८
ग्रहामावे च ...	२८	४८८
ग्रहेष्टकमौपानुवाक्यम्	१५	२८९
ग्रावस्तुतो मक्षो-	२७	१७२

च

चतुर्थं चतुर्थे-	५५	५५९
चतुर्धाकरणे-	४६	७०३
चमसवदिति चेत् ...	८	१६७
चमसांश्चमसाध्वर्यवः-	४६	२०३
चमसाध्वर्यवश्च-	२५	१९६
चमसिनां वा-	२९	१७२
चमसे चान्य० ...	३५	१७३
चमसे चान्य० ...	४८	२०३
चमसेषु समाख्यानात्-	२२	१७०
चमसैश्च तुल्यकालत्वात्	५०	१७७
चरावपीति चेत् ...	३७	१५२
चरुर्हविर्विकारः-	३४	४९०
चरुशब्दाच्च	३८	४०३
चरौ वाऽर्थोक्तिम् ...	३६	१५२
चरौ वा लिङ्गदर्शनात्	४८	४९१
चातुर्वर्ण्यमविशेषात्...	२५	३०७

चिकीर्षया च संयोगात्	७	१९१
चोदनां प्रति भावाच्च	७	२०५
चोदनानामनाश्रयात्-	५८	५२५
चोदना पुनराश्रमः	५	६४
चोदनापृथक्त्वे- ...	२३	६५५
चोदनाप्रभुत्वाच्च ...	३	५१४
चोदनायां फलाश्रुतेः-	१०	२४४
चोदनायां त्वनारम्भो-	१९	२२३
चोदनार्थकात्स्न्यात्तु-	८	१७९
चोदनालक्षणोऽर्थो ...	२	१४
चोदना लिङ्गसंयोगे...	२	५३०।१
चोदना वा कर्मोत्सर्गात्	५८	४७७
चोदना वा गुणानाम्-	६	८१
चोदना वा द्रव्य० ...	२९	३३४
चोदना वाऽपूर्वत्वात्...	२१	१४८
चोदना वा प्रकृतत्वात्	१०	८३
चोदना वा शब्दार्थस्य	१६	८४
चोदनाशेषभावाद्वा ...	३	३७४
चोदनासमुदायात्तु- ...	२८	४२५
चोदनासामान्याद्वा ...	२७	३८७
चोदनास्तु तु-....	१२	५५२
चोदनैकत्वात्-	१	६५२
चोदितत्वाद्यथाश्रुति...	९	३०४
चोदितं तु प्रतीयेत-...	१०	३३
चोदिते तु परार्थत्वात्	४०	४२९
चोदिते तु परार्थत्वाद्यथा	१५	११४
चोद्यते चार्थ०	९	२२१

छ

छन्दःप्रतिषेधस्तु-	३८	१३५
छन्दश्च देवतावत् ...	४१	१३३
छन्दसि तु यथादृष्टम्	१४	४५६

छन्दोव्यतिक्रमात् ८८ ५६८

छागे न कर्मरूपा- ३८ ३७२

छागो वा मन्त्रवर्णात् ३१ ३७२

ज

जगत्साम्नि- ... ५८ ५६०

जपाश्च- ... १ ६९५

जपो वाऽनग्निसंयोगा० ६ ३६७

जाघनी चैकदेशत्वात् २० १४८

जातिः.... २४ ५५

जातिं तु बादरायणः- ८ ३०४

जातिनैमित्तिकम्- ... ३ ४५५

जातिविशेषात्परम्- ... ११ १६७

जात्यन्तराच्च शङ्कते ... २ २३२

जात्यन्तरेषु भेदः ... ३७ ६५९

जीवत्यवचनम्- ... ६० ५०७

जुहोतिचोदनायाम्-... ४ ४१५

जुह्वादीनामप्रयुक्तत्वा-

त्- ... ३३ ३५६

जैमिनेः परतन्त्रत्वा-

पत्तेः- ... ७ ६६७

ज्ञाते च वाचनम्- ... १८ २०९

ज्ञा(जा)तेर्वा तत्प्राय० ४२ ३७२

ज्योतिष्टोमे तुल्यान्य० ३९ २६२

ज्योतिष्टोम्यस्तु- ... ६४ ५८०

त

तच्चोदकेषु मन्त्रारूपा ३२ ७०

तच्चोदना वेष्टेः- ... १८ ४१६

तच्छब्दो वा ... ५ २८७

तच्छेषो नोपपद्यते ... १९ ५२

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ४० ४९०

ततश्च तेन संबन्धः ... ८ ४२१

ततश्चावचनम्- ... ३७ ४२८

ततोऽपि यावदुक्तम्- ३४ ५९१

तत्काला त्वावर्तते-... २२ ६४६

तत्कालास्तु-... ६ ६४२

तत्काले वा लिङ्ग० ... ३९ २१६

तत्कालो वा-... ११ ६४३

तत्पृथक्त्वं च- ... २८ ५१७

तत्प्रकरणे- ... ६ १५३

तत्प्रकृतेर्वाऽऽपत्ति- ... ४० २९४

तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्ये० १४ १८१

तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ४ ४५

तत्प्रधाने वा- ... ७ १५३

तत्प्रतिषिध्य-... १८ ४६८

तत्प्रतिषेधे च- ... ३४ ४७३

तत्प्रयुक्तत्वे च... १५ ४२२

तत्प्रवृत्तिर्गुणेषु- ... १५ ३९८

तत्प्रवृत्त्या तु- ... ३५ ६८५

तत्र जौहवमनुयाज० ४३ २३०

तत्र तत्त्वम्- ... २७ ३३

तत्र प्रतिहोमो- ... ४० ३४६

तत्र विप्रतिषेधात्- ... ५१ ३४३

तत्र सर्वोऽविशेषात्... २७ २४७८

तत्रान्यानृत्विजः ... ४२ ५०१

तत्राभावस्य हेतुत्वात्- २१ ४१६

तत्रार्थात्कर्तृपरिमाणम्- २१ १९६

तत्रार्थात्प्रतिवचनम्- ४२ १७५

तत्राविप्रतिषिद्धः- ... ५ ४३३

तत्राहर्गणे- ... ७७ ५८२

तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गम् ... ११ २२२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तत्रोत्पत्तिरविभक्ता ...	४२	२३०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	१८	४३९
तत्रौषधानि चोद्यन्ते	२५	४१६	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	३३	४९८
तत्संयोगात्कर्मणो—	४०	२०१	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	४६	६१२
तत्संयोगात्क्रतु०	२३	१००	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	५८	६१५
तत्संस्कारश्रुतेश्च ...	३०	६१०	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	४४	६२५
तत्संस्तवाच्च	५५	१६६	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	६९	६२७
तत्सर्वत्राविशेषात् ...	४०	१६४	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	५	६२९
तत्सर्वार्थमनादेशात् ...	१३	२४४	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	१५	६३०
तत्सर्वार्थमविशेषात् ...	३५	१५२	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	३	६५२
तत्सिद्धिः ...	२३	५४	तथाचान्यार्थदर्शनम्....	२२	६५५
तथा कर्मोपदेश—	१७	६२१	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	२५	६५६
तथा कामोऽर्थसंयोगात्	१३	२०७	तथाचान्यार्थदर्शनम्...	२४	६८१
तथाऽग्निहविषोः ...	८	४१५	तथा चान्यार्थदर्शनं कामु५७	६२६	
तथाच लिङ्गम्	१९	२२३	तथाऽऽज्यभागाग्निः—	१६	४८७
तथाच लिङ्गदर्शनम्...	४४	४९०	तथा तद्ब्रह्मेण—...	३२	५८९
तथाच लिङ्गदर्शनम्....	६१	५२६	तथा ब्रह्मेणु—...	२५	२६९
तथाच लिङ्गदर्शनम्...	७२	५६३	तथा निर्मन्थ्ये...	१२	५१
तथाच लोकभूतेषु ...	६	२२०	तथाऽन्तःक्रतु० ...	२९	३१६
तथा च सोम० ...	६८	५२७	तथा पयःप्रतिषेधः—...	५१	६२६
तथाचान्यार्थदर्शनम्	३१	२६१	तथाऽपूर्वम् ...	२९	२७५
तथाचान्यार्थदर्शनम्	३८	२६२	तथा पूर्ववति स्यात्...	२७	४१३
तथाचान्यार्थदर्शनम्	४१	२६२	तथा फलामावात् ...	३	२१
तथाचान्यार्थदर्शनम्	७	२६३	तथा भक्षप्रैषा०	२८	३७१
तथाचान्यार्थदर्शनम्...	२०	२८३	तथाऽभिधारणस्य ...	३८	५२१
तथाचान्यार्थदर्शनम्...	११	३०४	तथाऽभिधानेन ...	९	१९२
तथाचान्यार्थदर्शनम्	३८	३०७	तथाभूतेन— ...	१०	५१५
तथाचान्यार्थदर्शनम्	१५	३४०	तथा याज्यापुरोहोः	१९	६८
तथाचान्यार्थदर्शनम्...	१०	३६०	तथा यूपस्यवेदिः	१३	१९४
तथाचान्यार्थदर्शनम्	३०	४०२	तथाऽऽरम्भासमवायात्—२८	५४१	
तथाचान्यार्थदर्शनम्...	५	४०९	तथाऽवज्वलनम् ...	५७	४९२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तथाऽवमृथः सोमात्	१२	३८३	तदाऽवयवेषु-....	१६	६३०
तथा व्रतम्- ...	२०	६७१	तदावृत्तिं तु-....	७	४१०
तथा शिरेष्वपि....	३३	४१३	तदुक्तदोषम्	२	४३५
तथाऽऽशिरे	४१	६४८	तदुक्तित्वाच्च दोष०	७	३०४
तथा सोमविकारा० ...	२६	३०१	तदुक्ते श्रवणाज्जुहोति-	२८	२३९
तथा स्याद्ध्वर० ...	१८	६३१	तदुत्पत्तेर्वा-	२४	६९०
तथा हि लिङ्गदर्शनम्	२८	३१६	तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिः-	४१	४५०
तथाऽऽह्वानमपीति- ...	५	१२३	तदुत्सर्गे कर्माणि-	३	२२०
तथेतरस्मिन् ...	३५	४१३	तदुपहृत उपह्वयस्व-...	४१	१७५
तथेतरस्मिन् ...	५५	५९६	तद्वृद्धयं वचनात्- ...	४	४३६
तथेतरस्मिन्	४२	६२५	तदेकदेशो वा-	३	२३२
तथेतरस्मिन्	२४	६९९	तदेकपात्राणाम्- ...	४३	१७६
तथेह	४०	६२५	तद्वगुणास्तु-	९	४८
तथेहापि स्यात् ...	३०	४१३	तदग्रहणा(तद्वगुणा)द्वा-	५१	२०३
तथैकार्थविकारे-	६१	५९७	तद्देशानां वा-	६६	५६२
तथोत्थानविसर्जने ...	१०	१२४	तद्देशानां वा संघात०	२५	४२३
तथोत्पत्तिः-	३२	३८८	तद्विःशब्दान्नेति चेत्	२०	३३१
तथौत्तरस्यां ततौ-	२५	५४०	तद्वि तथेति-....	२९	६४६
तद्वकर्मणि च दोषः-...	३	३१८	तद्वभूतस्थानात्- ...	२५	६४६
तद्वपेक्षं च-	२०	६५५	तद्वभूतानां क्रियार्थेन	२५	२०
तद्वभावेऽश्विवत्-	५५	४५२	तद्वेदात्कर्मणो-	१९	८५
तद्वभासः समासु-	२१	४३०	तद्वक्तं च	१७	६७०
तद्वर्थत्वात्प्रयोगस्य ...	३५	३८	तद्व्युक्तस्येति चेत् ...	१६	४२२
तद्वर्थमिति चेन्न-	६४	६१७	तद्व्युक्ते च (तु)प्रति० ...	२७	३६४
तद्वर्थवचनाच्च-	७	२९७	तद्व्युक्ते तु फलश्रुतिः....	८	१९१
तद्वर्थशास्त्रात्	३१	२५	तद्व्यपत्वाच्च शब्दानाम्	३	३३८
तद्वशक्तिश्चानुरूपत्वात्	२८	३६	तद्वचनाद्विकृतौ-	१७	२७१
तद्वष्टसंख्यं श्रवणात् ...	४६	२३०	तद्वच्च देवतायाम्	४९	६१४
तदाख्यो वा-....	२१	१२८	तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ...	४२	२०१
तदादि वाऽपिसंबन्धात्	२४	२७२	तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ...	१६	२२२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
तद्वच्च शेषवचनम् ...	१५	१६८	तस्य रूपोपदेशाभ्याम्—	२५	१२९
तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ...	३८	१८४	तस्य वाऽप्यानुमानिकम्	१४	६०५
तद्वत्सवनान्तरे— ...	३०	१८४	तस्याऽऽग्रयणात्— ...	४२	५५६
तद्वर्जं तु वचन० ...	३	१७९	तस्यां तु वचनात्— ...	२०	४६८
तद्विकारेऽप्यपूर्वत्वात्....	१२	२८८	तस्यां तु स्यात्—	६	४८३
तद्व्यपदेशं च	५	४६	तस्या यावदुक्तम्—	२४	३०६
तन्मध्ये विधानाद्वा—	३	६६६	तस्योपदेश०	४१	२०१
तन्मध्ये विधानाद्वा—	१४	६७८	तस्योभयथा—....	८२	५६६
तन्निस्समवाये— ...	१	६६६	तादर्थ्यात्कर्म० ...	१२	३०४
तन्नित्यं तच्चिकीर्षा—...	१७	३२०	तादर्थ्याद्वा—	२५	४६०
तन्नित्यवच्च ...	१३	४१२	तादर्थ्यं न गुणा० ...	५	३१२
तद्व्यायत्वादशक्तेः ...	५८	६२६	तानि द्वैधं गुण० ...	६	६६
तद्व्यायत्वाददृष्टो— ...	२३	६९०	तान्त्रीणां वा प्रकरणात्	५०	६१४
तपश्च फलसिद्धित्वात्	९	२०६	तामिश्च तुल्य० ...	१५	२५९
तस्माच्च विप्रयोगे—...	४६	६३७	ताभ्यां वा सह— ...	३१	६११
तस्मिंश्च फलदर्शनात्	२५	२२३	तासां च कृत्स्नवचनात्	८	४६५
तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः	३९	४०३	तासामग्निः प्रकृति० ...	१६	१८२
तस्मिन्पेषणम्	४९	४९२	तुल्यं च—	८	२२
तस्मिन्मन्त्रार्थनानात्वात्	४३	६६०	तुल्यः सर्वेषां पशु० ...	१८	१८३
तस्मिन्संज्ञाविशेषाः—	१६	३७९	तुल्यत्वात्क्रियार्थोर्न ...	७	४७
तस्मिन्संस्कारकर्म— ...	२८	७००	तुल्यं तु कर्तृधर्मेण ...	२३	३५
तस्मिन्सोमः प्रवर्तेत ...	१०	४१५	तुल्यधर्मत्वाच्च	७१	५६३
तस्मिंस्तु शिष्यमाणानि	२१	३१४	तुल्यवच्चाभिधाय— ...	३२	६११
तस्मिन्नसंभवन्नर्थात् ...	२४	३१५	तुल्यवत्प्रसंख्यानात् ...	२०	२५९
तस्य च क्रिया—	१५	३७९	तुल्यश्रुतित्वाद्देतरेः ...	१०	६७
तस्य च देवतार्थत्वात्	१९	६९९	तुल्या च कारणश्रुतिः...	३६	२६१
तस्य च पात्रदर्शनात्	१४	४०५	तुल्या च प्रमुता— ...	८	५१४
तस्य(त्र) दानम्— ...	५०	५२३	तुल्यानां तु—	५५	६२६
तस्य धेनुरिति— ...	५६	५२४	तुल्येषु नाधिकारः—	१९	४२२
तस्य निमित्तपरीष्टिः....	३	१६	तुचे वा—	२	५७०

तुचे स्यात् १४ ४३७	दक्षिणेऽग्नौ-... .. ३३ ६३४
तृतीयसवने- ४४ ५५७	दधिग्रहो नैमित्तिकः.... ८ २५७
तेन च कर्मसंयोगात् ... ३३ ४०२	दधि वा स्यात्- ५६ ५४८
तेन च संस्तवात् ... ३५ ५७७	दधिसंघातसामान्यात् २१ ४०६
तेन त्वर्थेन यज्ञस्य ... ३ ४१२१२०	दधस्तु गुण० ५५ ५४८
तेनोक्तृष्टस्य कालविधिः २१ १८३	दध्नः स्यान्मूर्तिसामा० १५ ४०५
तेषां वा द्यवदानत्वम्- ५ ५८४	दर्विहोमो यज्ञा० ... १ ४१४
तेषां चैकावदान० ... ७ ४९३	दर्शनमैष्टिकानां स्यात् १० ३९५
तेषां तु वचनात्- ... ४१ ५०१	दर्शनाद्यान्यपात्रस्य ... ७ ४१५
तेषामप्रत्यक्ष- ३ ४७९	दर्शनात्काललिङ्गानाम् २६ ३१५
तेषामर्थेन संबन्धः ... ७ ११०	दर्शनादिति चेत् ४ १७९
तेषामुपयन्त्रार्थवशेन ... ३५ ७३	दर्शनाद्विनियोगः स्यात् १७ ३५
तेषामौत्पत्तिकत्वात् ... २७ ३१६	दर्शनाद्वैकदेशे स्यात्.... १८ ३३१
तेषु समवेतानाम्- १० ६२९	दर्शपूर्णमासयोः- ... २९ २६१
तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य ... ८ ३१	दर्शयति च १६ ४३७
ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वात् ३१ २०१	दशत्वं लिङ्गदर्शनात्... २७ १९७
त्रयस्तथेति चेत् ... ११ ५७२	दशपथे क्रय०.... ... ५५ ६३८
त्रयाणां द्रव्यसंपन्नः ... ३९ ३०८	दशमविसर्ग०.... ... ३९ ५७७
त्रयीविद्याख्या च ... ५ १३७	दशमेऽहसिति- ४० ५७७
त्रयोदशरात्रादिषु ... २७ ४०७	दातुस्त्वविद्यमानत्वात्- १६ ५८६
त्रिंशच्च परार्थत्वात् ३६ १३४	दाने पाकः- ३६ ५२०
त्रिकस्तृचे- १० ५५१	दिग्विभागश्च- ... १६ १५७
त्रिवत्सश्च ६० ५२६	दीक्षाकालस्य- ३८ ३४५
त्रिवृति संख्यात्वेन-.... २२ ५७४	दीक्षाणां च-.... ... ५९ ६३८
त्रिवृद्भदिति- ... १७ ५७३	दीक्षादक्षिणं तु ... ११ १९३
त्र्यङ्गैर्वा शरवत्- ११ ५८५	दीक्षापरार्धे- ३५ ३४४
त्र्यनीकायाम्- ... ७७ ५६५	दीक्षापरिमाणे ... २८ ३४३
त्वष्टारं तूपलक्षयेत् ... ३४ १३३	दीक्षासु तु- १३ ३६०
दक्षिणाकाले यत्स्वं तत् ७ ३६०	दीक्षितस्य दान० ... १२ ६०५
दक्षिणायुक्तवचनाच्च २४ ४९७	दीक्षितादीक्षित० ... ५७ ५७९

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
दीक्षोपसदां च—	...	२१ ६५५	द्रव्यविकारं तु—	१० ६९८
दूरभूयस्त्वात्—	...	१२ २२	द्रव्यविधिसंनिधौ—	६९ ५२१
दृश्यते...	...	२३ ६९	द्रव्यसंख्या हेतु०	११ ४२२
दृष्टः प्रयोग इति—	३२ ४१३	द्रव्यसंयोगाच्च	२९ १६१
दृष्टः प्रयोग इति—	...	३९ ६२५	द्रव्यसंस्कारः—	...	३० २१३
देवताया वा—	...	२ ४०९	द्रव्यसंस्कारकर्मणु	१ २४१
देवता तु तदा...	...	३५ ४६२	द्रव्यसंस्कारविरोधे—	...	३८ ३२७
देवतायां च तदर्थत्वात्—	१९ ३२१		द्रव्यस्य च—	...	२ ६४१
देवतायाश्च हेतुत्वम्	२९ ४८८	द्रव्याणां कर्मसंयोगे—	१ ३०२	
देवतायास्त्वनिर्वचनम्	५२ ६१५		द्रव्याणां तु क्रियाधर्नाम्	८ २४३	
देवता वा—	६ ४२१	द्रव्याणि त्वविशेषेण—	७ २२१	
देशपृथक्त्वात्	४४ ६७५	द्रव्यादेशे तद्द्रव्यः—	१६ ३८४	
देशबद्धमुपांशुत्वम्—	२० ४२३		द्रव्यान्तरबद्धा—	४६ ६६१
देशमात्रं वा प्रत्यक्षम्—	१६ १९४		द्रव्यान्तरे कृतार्थत्वात्—	४४ ६६०	
देशमात्रं वा—	१४ १९४	द्रव्यान्तरे निवेशात्—	२० ४१३	
दैक्षस्य चतरेषु	...	१३ ३९६	द्रव्ये चाचोदितत्वात्—	२५ १०६	
दैवतैर्वैकर्म्यात्	११ २८१	द्रव्येष्वास्मन्मनामित्वात्	२९ ५४१	
दोषास्तु वैदिके—	...	३९ १६४	द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्—	१६ १६९	
दोषास्त्वष्टिलौकिके—	३४ १६२		द्रव्योत्पत्तेर्वीभयोः—	२७ ३३३	
दोहयोः कालभेदात्—	२८ १८४		द्रव्योपदेश इति चेत्....	११ ६७	
द्यावोस्तथेति चेत्	१८ ४५७	द्रव्योपदेशाद्वा—	५ ४१५
द्रवत्वं चाविशिष्टम्	...	१८ ४०५	द्रयोर्विधिरिति चेत्	१० ३८२
द्रव्यं चोत्पत्ति०	...	११ १११	द्रयोस्तु हेतुसामर्थ्यम्—	४८ २६०	
द्रव्यं वा स्यात्—	२२ १००	द्वादशशतं वा—	...	१५ ३६१
द्रव्यगुणसंस्कारेषु	...	३ ११०	द्वादशाहस्तु लिङ्गात्स्यात्	२९ ३४४	
द्रव्यचोदना पशु०	..	१७ ८५	द्वादशाहस्य व्यूढं	७९ ५६६
द्रव्यत्वेऽपि—	...	११ ६९८	द्वादशाहस्य सन्नत्वम्—	५९ ५७९	
द्रव्यदेवतम्—	८ ६२९	द्वादशाहिकमहर्गणम्	१३ ३९२	
द्रव्यदेवतवत्	...	२९ ६३३	द्वादशाहे तत्पकृति०...	१६ ६५४	
द्रव्यवत्त्वात्—	१० ३०४	द्वादशाहे वचनात्—	६५ ५८०	

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
द्वित्वबहुत्वयुक्तं वा ...	१७	१४७	” ” ...	३४	६७४
द्विपुरोडाशायाम्— ...	६२	६१७	” ” ...	४१	६७४
द्विभागः स्यात्— ...	२०	५८८	न कर्मसंयोगात्प्रयोजनं	१३	६२०
द्विरात्रादीनाम्— ...	२६	४०६	न काम्यत्वात् ...	३१	३०७
द्वेष्ट्ये चाचोदनात् ...	४६	५०३	न कालमेदात् ...	३६	६५८
द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्—	५१	४३३	न कालविधिः— ...	६	१२३
द्वैयहकाल्ये तु— ...	२३	३००	न कालेभ्य उपदिश्यन्ते	२५	३१५
द्व्यर्थत्वं च— ...	६	३७४	न क्रिया स्यादिति—...	३४	३८
व्याधानं च द्वियज्ञवत्	२२	३०६	न कृत्स्नस्य पुनः० ...	३२	६४७
व्याघ्रातेषूमा— ...	१७	२०८	न गुणादर्थकृतत्वाच्च	३	४६५
धर्ममात्रे तु कर्म— ...	७९	६५	न गुणार्थत्वात्प्राप्ते च—	४०	६१२
धर्ममात्रे त्वदर्शनात्—	२८	६२३	न गुणार्थत्वात्— ...	२८	६७२
धर्मविप्रतिषेधाच्च ...	४०	१५२	न चाङ्गविधिः— ...	५	५१४
धर्मस्य शब्दमूलत्वात्	१	२७	न चानङ्गम्—...	५९	६१५
धर्मस्यार्थकृतत्वात् ...	४०	४४९	न चान्येन— ...	२५	४९७
धर्माद्वा स्यात्— ...	५१	६१५	न चाविशेषात्— ...	२९	५१७
धर्मानुग्रहाच्च ...	३६	४०३	न चेदन्यम्—...	७	६०३
” ” ...	४२	४०३	न चैकं प्रति शिष्यते...	१८	१०६
” ” ...	२३	४०६	न चैकसंयोगात् ...	५३	६४३
धर्मोपदेशाच्च— ...	४	१३७	न चोदनातो हि—	५	४०२
धारणार्थत्वात्— ...	१९	६७१	न चोदनापृथक्त्वात्...	५२	६४९
धारणे च परार्थत्वात्	२९	४७२	न चोदनाभिसंबन्धात्—	६७	५०९
धारासंयोगाच्च ...	६४	५६२	न चोदनाविधिशेषत्वात्	९	६२९
धुर्येष्वपीति चेत् ...	२४	५५३	न चोदनाविरोधात्....	९	३३०
धेनुवच्च— ...	६५	५२७	न चोदनाविरोधात् ...	३२	३७२
ध्रौवाद्वा ...	४८	६१४	न चोदनाविरोधान्ध्रुविः०	९	१६७
न			न चोदनैकत्वात्	७३	५९८
न ऋग्व्यपदेशात् ...	४५	७४	न चोदनैकवाक्यत्वात्	५२	६३७
न कर्मणः परार्थत्वात्	१३	६९८	न चोदनैकार्थ्यात् ...	५	१७९
न कर्मसंयोगात् ...	४६	५४६	न चोदितत्वात्	३३	५५५

न तत्प्रधानत्वात् ...	५	३५२	न पूर्वत्वात् ...	२१	२३
न तत्प्रधानत्वात् ...	५८	४३४	न पूर्ववत्त्वात्...	११	३७५
न तत्र ह्यचोदितत्वात्	३४	३७२	न प्रकृतावकृत्स्न०	१८	५७३
न तत्संबन्धात् ...	२२	२७१	न प्रकृतावपीति—	१६	४१६
न तदर्थत्वालोकवत् ...	१२	६७	न प्रकृतावशब्द०	६३	५९७
न तदाशीङ्गात्	५६	५०६	न प्रकृतेरशास्त्र०	२३	१४८
न तदीप्सा हि ...	३४	३२५	न प्रकृतेरेकसंयो०	१९	१४७
न तद्भूतवचनात् ...	२०	४४८	न प्रतिनिधौ—	३२	३२५
न तद्वाक्यं हि— ...	४	१९०	न प्रयोग०	२७	६४६
न तल्लक्षणत्वात् ...	२३	३३२	न प्रसिद्धग्रहणत्वात्—	५६	५७९
न तस्यादुष्टत्वात् ...	८	३३८	न प्राङ्निगमात्—	३७	६७४
न तस्यानधिकारात्—	१३	२३४	न भक्तित्वादेशा हि—	३४	३४४
न तस्येति चेत् ...	३८	२२८	न भक्तित्वात् ...	१४	३८३
न तुल्यत्वात् ...	७	१७९	न भूमिः स्यात्सर्वान्—	३	३५८
न तुल्यत्वात्— ...	३१	५८९	न मिश्रदेवतत्वात्—	२१	३००
न तुल्यहेतुत्वात्— ...	३	५९९	न यज्ञस्याश्रुतित्वात्...	२४	४२३
न तूत्पन्ने यस्य— ...	३१	४७२	न लौकिकानाम्— ...	६	४१५
न त्वनित्याधिकारः—	३६	६१२	न वा कल्पविरोधात्....	२२	३५४
न त्वशेषे वैगुण्यात्—	११	३३०	न वा कृतत्वात्— ...	४३	६७४
न त्वाम्नातेषु— ...	२२	६९	न वाक्यशेषत्वात् ...	८	३९५
न त्वेतत्प्रकृतित्वात् ...	४०	५००	न वाक्यशेषत्वाद्गुणा०	२३	४१६
न दक्षिणाशब्दात्	३८	४९९	न वा क्रत्वाभिधानात्—	१५	३९२
न देवताग्निशब्द०	१८	३२१	न वाऽङ्गभूतत्वात् ...	७	४८३
न देशमात्रत्वात्— ...	४६	६३५	न वा तासां तदर्थ०....	१२	१८१
न द्यर्थत्वात् ...	३७	४९०	न वा तासां तदर्थ०... ..	१७	१८२
न नाम्ना स्यादचोदना०	१०	१०६	न वाऽनारभ्यवादत्वात्	३	३५२
न नित्यत्वात् ...	१०	३१२	न वा परार्थत्वात्— ...	५१	५४८
न निर्वापशेषात्	६५	५०९	न वा परिसंख्यानात्...	३३	१९९
न पङ्क्तिनामत्वात् ...	३८	१५२	न वा पात्रत्वात्— ...	३४	२२८
न परार्थत्वात्... ..	४४	४३१	न वा प्रकरणात्प्रत्यक्ष०	१४	५१

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
न वा प्रकरणात्तस्य—	११	१५५	न समवायात् ...	१२	३१२
न वा प्रधानत्वात्— ...	७६	५६४	न समवायात् ...	३९	४२८
न वाऽर्थधर्मत्वात्— ...	१७	३९२	,, ,, ...	४३	६३५
न वाऽर्थान्तरं— ...	४७	४९१	न सर्वस्मिन्निवेशात् ...	७	१३८
न वाऽविरोधात् ...	३६	६८५	न सर्वेषामनधिकारः (रात्)		
न वा शब्दकृतत्वा० ...	९	२८०	३५	१९९
न वा शब्दपृथक्त्वात्	२६	५८९	न स्याद्देशान्तरेष्विति—	२०	३५
न वा संयोगपृथक्त्वात्	३८	३५७	न स्वामित्वं हि— ...	२०	३५४
न वाऽसंबन्धात् ...	३३	२९२	नाकृतत्वात् ...	१०	२६७
न वा संस्कार० ...	५३	५४८	नाचोदितत्वात् ...	६०	४५३
न वा स्यात्—....	५९	५४८	नातत्संस्कारात् ...	६४	३४२
न वा स्वाहाकारेण—	११	४१५	नादवृद्धिपरा....	१७	१९
न विंशतौ दशेति— ...	१४	४१२	नाऽऽदानस्य नित्यत्वात्	१२	३६०
न विधेश्चोदितत्वात्...	६६	६२७	नाऽऽधिकारिकत्वात्...	५६	४५२
न वैदिकमर्थानिर्देशात्	३१	३८८	नानङ्गत्वात् ...	३०	३२४
न वैश्वदेवो—....	२६	६७२	नानर्थकत्वात्...	३७	३२७
न वोत्पत्ति० ...	१२	६४३	नानाबीजेष्वेकमुलूखलम्	१३	२८२
न व्यर्थत्वात्— ...	११	३८२	नानार्थत्वात्सोमे— ...	८	६६७
न शब्दपूर्वत्वात् ...	११	६०४	नाना वा कर्तुंभेदात्....	४८	६३६
न शब्दैकत्वात् ...	३३	२५०	नानाहानि वा संघात०	४	४०९
न शास्त्रपरिमाण० ...	६	३०	नानुक्तेऽन्यार्थदर्शनम्—	३३	२६१
न शास्त्रलक्षण० ...	३८	६४८	नान्यार्थत्वात्...	४६	६७५
न शेषसंनिधानात् ...	३०	२२७	नाप्रकरणत्वात् ...	५३	४५२
न श्रुतिप्रतिषेधात् ...	५०	६४९	नाप्रकरणत्वादङ्गस्य—	३८	२१६
न श्रुतिविप्रतिषेधात्	२४	१८३	नामधेये गुणश्रुतेः ...	६	४७
,, ,, ...	१६	३६८	नामरूपधर्मविशेष०	८	१०६
न श्रुतिसमवायित्वात्	१६	६८	नाङ्गस्त्वौत्पत्तिकत्वात्	३	३८०
न संयोग० ...	२३	६७१	नार्थपृथक्त्वात् ...	७	२४३
न संनिपातित्वात्—...	५४	६६४	नार्थपृथक्त्वात्— ...	१५	६२०
न समत्वात्—...	१२	५७२	नार्थान्यत्वात्...	१२	५३५

नार्थाभावाच्छ्रुतेः	८ ३५९	नियमार्था गुणश्रुतिः	४० १८८
नार्थाभावात्— ...	६० ५९६	नियमार्था वा श्रुतिः...	२४ २३८
नाऽऽवृत्तिधर्मत्वात् ...	२१ ५५३	नियमो बहुदेवते— ...	४१ ४६४
नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात्—	१४ २२२	नियमो वा तन्निमित्त-...	
नाशिष्टत्वात्— ...	३० ६४६	त्वात् ...	१५ २१२
नाश्रुतत्वात्	२३ ५८९	नियमो वा श्रुतिविशे-	
नाश्रुतित्वात्	१७ ४२२	षाति— ...	५३ ४३३
” ...	३९ ६७४	नियमो वैकार्थ्यम्— ...	३५ ३७२
” ...	१२ ६८७	नियमो बोधयमागित्वात्	८ ४५५
नासंनियमात् ...	१२ ३४	निरवदानात्तु शेषः स्यात्	४४ १६४
नासंनिधानात् ...	१५ ३७६	निरुक्ते स्यात्तत्संयोगात्	१२ ३४०
नासंभवात् ...	५ ४६५	निर्दिष्टस्येति— ...	६८ ६७४
नासंहानात्कपालवत्	२६ ४८८	निर्देशस्य गुणार्थत्वम्	६ ३३०
नासमवायात् ...	१२ २६७	निर्देशाच्छेषमक्षो— ...	४ ३३०
नासमवायात्प्रयो० ...	३१ ६४९	निर्देशात्तु पक्षे स्यात्	२१ ३०७
नासामर्थ्यात् ...	३३ ३६४	निर्देशात्तु विकल्पे— ...	६८ ३२४
निकायिनां च पूर्वस्य—	१३ ४००	निर्देशात्तु विकृतौ— ...	६१ २१३
निगदो वा चतुर्थम्—	३८ ७४	निर्देशात्तस्यान्य० ...	२३ २२७
नित्यत्वाद्धानित्यैः— ...	५ ३५९	निर्देशाद्वा तद्धर्मः—...	२८ ३३४
नित्यधारणाद्वा— ...	३१ ७००	निर्देशाद्वा त्रयाणाम्—	२६ ३०७
नित्यधारणे विकल्पः—	३० ७००	निर्देशाद्वा वैदिकानाम्—	३ ६७६
नित्यानुवादो वा— ...	३३ ५९२	निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन्	४७ ४५१
नित्यश्च ज्येष्ठशब्दात्...	९ २५७	निर्देशाद्वाऽन्यदागमयेत्	२ ३२९
नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य	१८ १३	निर्देशाद्यवतिष्ठेत ...	३४ १८६
नित्यो वा स्यादर्थवादो	११ २५७	निर्देशो वाऽनाहिताग्नेः—	९ ३६८
निमित्तविघातात्— ...	६१ ५६१	निर्बन्ध्यादिषु चैवम्...	१८ ३८५
निमित्तार्थेन बादरिः—	२७ ३०७	निर्वपणलवन० ...	४५ ६६१
नियतं वाऽर्थवत्त्वात्—	२७ ३७०	निर्वीतमिति मनुष्यधर्मः	१ १५३
नियमस्तु दक्षिणाभिः—	३६ १९९	निवृत्तिदर्शनाच्च ...	१२ १९३
नियमार्थः क्वचिद्विधिः	१६ ३२०	निवृत्तिर्वा कर्मभेदात्	२४ ४०१

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात्	३७	४४८
निशि यज्ञे प्राकृतस्य-	१४	६७८
निष्कासस्यावमृथे-...	६१	६३९
निष्पन्नग्रहणान्नेति चेत्	२९	४१३
निष्क्रयवादाच्च ...	३३	३३५
निष्क्रयश्च तदङ्गवत्...	२६	२६०
नेच्छामिधानात्-	५४	५०५
नेतरार्थत्वात्	२१	३७७
नैकत्वात्तस्य च- ...	८	३५२
नैकदेशत्वात् ...	२२	१८३
नैकदेशत्वात्पशुवत्	१३	६३०
नैकव्यपदेशात्	४८	५७८
नैमित्तिकं तु प्रकृतौ-	१०	१८०
नैमित्तिकं तूत्तरात्वम्-	२३	४३८
नैमित्तिकं वा- ...	३३	१५०
नैमित्तिकमतुल्यत्वात्-	३६	१८७
नैमित्तिके तु-... ..	६९	५११
नैमित्तिके विकारत्वात्-	४	२४२
नैष्कर्तृकेण-	२८	४९७
नोत्तरेण-	३९	६३४
नोत्पत्तिशब्दत्वात् ...	१९	४५५
नोत्पत्तिसंयोगात् ...	३५	२५०
नोत्पत्तौ हि	२४	१९६
नोपदिष्टत्वात्.... ..	५	६५५
नोत्पत्तिकत्वात्	५	३७९
न्यायविप्रतिषेधाच्च ...	२५	२९१
न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्	४१	२१६
न्याय्यानि वा-	११	६६८
न्याय्यो वा कर्मसं०	४५	३१०

प

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत्	१८	१४७
पक्षेणेति चेत्... ..	३४	१९९
पक्षे वोत्पन्नसंयोगात्...	१३	२५८
पक्षे संख्या सहस्रवत्	३७	५७७
पञ्चशरावस्तु-	२८	३३४
पञ्चशारदीयाः-	५२	६३७
पञ्चसंचरेष्वर्थ० ...	१७	३७६
पत्नीसंयाजान्तत्वम्-	२९	४२५
पदकर्माप्रयोजकम्-....	२५	२२५
पयोदोषात्पञ्चशरावे०	६	३३८
पयो वा कालसामान्यात्	१६	४०५
पयो वा तत्प्रधानत्वात्-	२२	४०६
परकृतिपुराकल्पं च-	२६	३६४
परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम्	३१	२०
पराक्शब्दत्वात् ...	१८	५५३
परार्थत्वाच्च शब्दानाम्	७	४३६
परार्थत्वाद्गुणानाम्...	१६	५१
परार्थान्येको- ...	३२	७०१
परार्थेन त्वर्थसामान्यम्-	४४	४९०
परिक्लृप्तश्च तादर्थ्यात्	३५	४९९
परिक्लृप्ताच्च-	५१	५२३
परिक्लृप्तार्थं वा	२३	४९४
परिक्लृप्ताविभागाद्वा-	६६	५८०
परिक्लृप्तवचनाच्च ...	२६	४९७
परिमाणं चानियमे-....	३१	६२४
परिधिर्द्यार्थत्वात्-	२६	६८२
परिसंख्या	४२	२६
परिसंख्यार्थं श्रवणम्-	२२	३८५
परुषि दित-पूर्णघृत०	१७	१५७

परेणावेदनाद्दीक्षितः—	२१ २९२	पश्वतिरेके च—	... ४२ ५७७
परेषां प्रतिषेधः—	... ७१ ५१२	पश्वमिधानाद्वा—	... ४६ ४३२
परेषु चाग्रशब्दः—	... ६७ ५६३	पश्वानन्तर्यात्—	... १७ ४०५
परो नित्यानुवादः—	... ३६ ४७३	पाकस्य च—	... ३७ ५२०
पर्याग्निकरणाच्च	... १२ ४०५	पाणोः प्रत्यङ्गमावात्	... १५ ३५३
पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे—	५१ ४७६	पाणोस्त्वश्रुति०	... १४ ६४३
पर्याग्निकृतानामुत्सर्गे		पात्नीवते तु पूर्वत्वात्	१९ ९८
प्राजा—	... ४९ ६३६	पात्नीवते तु पूर्ववत्	... ३२ १३२
पर्यास इति—	... ८ २८८	पात्रेषु च—	... १० ६६८
पवमानहविःषु—	... १२ ६५४	पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः	५१ ४५२
पवमाने स्थाताम्	... २१ ५३८	पानव्यापच्च तद्वत्	... ३८ १६३
पशावनालम्भात्—	... २७ २२७	पाशुकं वा—	... ३१ ६८३
पशावपीति चेत्	... १९ ४८८	पिण्डार्थत्वाच्च—	... ५१ ४९२
पशुगणे तस्य—	... १० २८१	पितृयज्ञः स्वकालत्वात्—	१९ २५९
पशुचोदनायाम्—	... ३० ३७२	पितृयज्ञे तु दर्शनात्—	१९ ३६९
पशुः पुरोडाशविकारः—	१० ४०५	पितृयज्ञे संयुक्तस्य—	१० ३६८
पशुगणो—	... ३० ६५७	पुनरभ्युज्जीतेषु सर्वेषाम्	२९ १३१
पशुत्वं चैकशब्द्यात्	... ४८ ४३२	पुनराधेयमोदनवत्	... २६ ३३३
पशुपुरोडाशस्य च—	... ९ ४०४	पुरस्तादैन्द्रवायवस्य—	७० ५६३
पशुसवनीयेषु—	... ३० ६८३	पुरुषकल्पेन वा—	... ३६ ३५७
पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यात्—	१६ ४६६	पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्	... ६ ११०
पशोरेकहविष्णुम्—	... १ ५८४	पुरुषापनयात्—	... २० ४९६
पशोश्च—	... ३२ ६८३	पुरुषापनयो वा—	... १९ ४९५
पशौ च लिङ्ग०	... १२ ३९६	पुरुषार्थैकसिद्धित्वात्	१ ३११
पशौ च पुरोडाशे—	... १६ ६४४	पुरोडाशस्त्वनिर्देशे—	... १९ ३००
पशौ तु चोदनैकत्वात्	१७ ६३०	पुरोडाशभ्याम्—	... ३५ ६१२
पशौ तु संश्रुते—	... १२ ६७८	पुरोनुवाक्याधिकारो वा	४४ २०२
पश्वङ्गं रशना स्यात्—	२२ २६०	पूर्वं च लिङ्गदर्शनात्	... २३ २९१
पश्वङ्गं वा तदर्थः स्यात्	२७ २६०	पूर्ववत्त्वाच्च—	... ५३ ४७६
पश्वतिरेकश्च...	... २७ ६९६	पूर्ववन्तोऽविधानार्थाः	१७ ५२

पूर्वस्मिंश्च मन्त्रत्वदर्श-

नात् ... १७ ५१६

पूर्वस्मिंश्चावभृथस्य ... ५८ ६३८

पूर्वस्य चाविशिष्टत्वात् ४३ ४०३

पूर्वैश्च तुल्यकालत्वात् ८ ६०३

पृथक्त्वनिवेशात् ... २१ ८६

पृथक्त्वाव्यवतिष्ठेत् ... ९ २४३

पृथक्त्वाद्विधितः- ... ३४ ६२४

पृथक्त्वे त्वमिधानयोः- ३४ ६६१

पृथुश्लक्षणे वा- ... ५५ ४९२

पृषदाज्यवद्वा- ... ६३ ५८०

पृषदाज्ये- ... ६९ ५९८

पृष्ठार्थेऽन्यत्- ... ४३ ५४६

पृष्ठार्थे वाऽतदर्थत्वात् २५ ५७५

पृष्ठार्थे वा प्रकृतिः ... १६ ५७३

पृष्ठे रसमोजनम्- ... २७ ५७५

पृष्ठस्य युगपद्विधेः- ... ४ ५७१

पृष्ठ्यावृत्तौ- ... ८५ ५६७

पौर्णमासीवदुपांशुयाजः ९ ८३

पौर्णमासी वा श्रुतिः ११ २९८

पौर्णमास्यामनियमः- ३० ३४४

पौर्णमास्यूर्ध्वं सोमात्- १७ २९९

पौर्वापर्यं चाभ्यासे ... २७ ५१७

पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यम् ५४ ३५०

पौष्णं पेवणं विकृतौ- ३४ १५०

प्रकरणं तु पौर्णमास्याम् ३ ८१

प्रकरणविशेषाच्च ... १६ ४५७

प्रकरणविशेषात्तु- ... ९ १८९

प्रकरणविशेषादसंयुक्तम् १ १९०

प्रकरणविशेषाद्वा- ... २१ १५९

प्रकरणशब्दसामान्यात् १ २५४

प्रकरणात्तु कालः स्यात् १४ २९८

प्रकरणादिति चेत्... ३४ २९०

प्रकरणाद्दोषस्य० ... २९ १९७

प्रकरणान्तरे- ... २४ १०१

प्रकरणाविभागादुभे ... १८ १२३

प्रकरणाविभागाद्वा- २९ १८४

प्रकरणाविभागे च-... ५ २९६

प्रकरणे वा शब्दहेतुत्वात् ४६ ३४७

प्रकरणे संभवज्ञ० ... २४ ६३

प्रकृतिकर्षं च- ... ६९ ५६३

प्रकृतिकालासत्तेः- ... ४९ ६४९

प्रकृतिदर्शनाच्च ... ३८ ५५५

प्रकृतिलिङ्गासंयोगात् १ ५३०

प्रकृतिवत्तस्य- ... २ ५१४

प्रकृतिविकृत्योश्च ... १० १६

प्रकृतेः पूर्वोक्तत्वादपूर्वम् १७ २८३

प्रकृतेरिति चेत् ... १३ ३८३

प्रकृतेश्च ... २१ ५७४

प्रकृतौ च- ... ३५ ५५५

प्रकृतौ तु स्वशब्दत्वात् १५ २६९

प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनम् १ ४५४

प्रकृतौ वाऽद्विरुक्तत्वात् २ १७९

प्रकृतौ वा शिष्टत्वात्... ३७ ५५५

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ... १४ ५१५

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ... १९ ५१६

प्रकृत्यर्थत्वात्- ... ४३ ६४९

प्रकृत्या च पूर्ववत् ... ४५ ६२५

प्रक्रमात्तु नियम्येता०... १३ ३१२

प्रक्रमाद्वा नियोगेन २२ १०६

सूत्राणि	सू०	पृ०
प्रख्याभावाच्च योगस्य	६२	१९
प्रगाथे च	२७	४४०
प्रणयनं तु—	१९	३८५
प्रणीतादि तथेति—	२२	४२३
प्रतिकर्षो वा—	६८	५६३
प्रतिदक्षिणं वा— ...	२	६५२
प्रतिनिधिश्च तद्वत् ...	३७	१८७
प्रतिनिधौ चाविकारात्	२३	४६०
प्रतिपत्तिरिति चेत् ...	१४	१२५
प्रतिपत्तिरिति चेन्न—....	६३	६३९
प्रतिपत्तिर्वाऽकर्म०	६५	६४०
प्रतिपत्तिर्वा तदुपाय- त्वात्—	२२	२३७
प्रतिपत्तिर्वा यथाऽन्वे- षाम्	४५	६४९
प्रतिपत्तिर्वा शब्दस्य—	११	२३४
प्रतिपत्तिस्तु—....	१४	६९८
प्रतिपत्ती तु ते—	२७	४१६
प्रतिप्रधानं वा—	४०	६५९
प्रतिप्रस्थातुश्च— ...	२२	५८८
प्रतियुषं च दर्शनात् ...	५	२३२
प्रतिषिद्धं चाविशेषेण—	२०	३२१
प्रतिषिद्धविज्ञानाद्वा...	४५	६१२
प्रतिषिद्धे च— ...	२१	२५९
प्रतिषिध्यविधानाद्वा—	५७	६१५
प्रतिषेधः प्रदेशे—	१	५९९
प्रतिषेधः स्यादिति—....	२८	५८९
प्रतिषेधश्च— ...	३६	४९९
प्रतिषेधस्य त्वरा० ...	४२	५९३
प्रतिषेधाच्च पूर्व० ...	४६	१८८
प्रतिषेधाच्चोर्ध्वम्—	४२	३४६

सूत्राणि	सू०	पृ०
प्रतिषेधाच्च ...	७२	५१२
” ...	२२	६०८
प्रतिषेधादकर्मैति— ...	१०	६०४
प्रतिषेधार्थ० ...	४०	५९३
प्रतिषेधे त्व(ज्)कर्म०	१९	३१३
प्रतिषेधो वा—	३७	५९२
प्रतिहोमश्चेत्सायम्—....	४३	३४७
प्रतीयत इति चेत् ...	१३	२२२
प्रत्यक्षाहुणसंयोगात्	४	३८०
प्रत्यक्षोपदेशाच्च—	६३	१७३
प्रत्यङ्गं वा— ...	२	५८४
प्रत्ययं चापि दर्शयति	३०	१०७
प्रत्ययाच्च ...	१६	२४५
प्रत्ययात्	४८	५२२
प्रत्यर्थं श्रुतिभाव इति—	४	३१२
प्रत्यर्थं चाभिसंयोगात्—	३	३०२
प्रत्यहं सर्वसंस्कारः—...	६८	५८१
प्रथमं वा— ...	४३	६२५
प्रथमस्य वा ...	२१	६३१
प्रथमोत्तमयोः ...	२३	३८६
प्रदानं चापि सादनवत्	७५	५६४
प्रदानदर्शनम्— ...	३२	४८२
प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तम्...	४	५१४
प्रधानकर्माथत्वात्—....	५३	६२६
प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्	५	४८२
प्रधानापवर्गे—	१८	६४५
प्रधानेनाभिसंयोगात्—	४०	२५३
प्रधाने श्रुतिलक्षणम्...	७	३३०
प्रमुत्वादात्विज्यम्—...	४२	७०३
प्रयाजवदिति—	११	५३५

प्रयाजानां तु-... ..	४९	५९५	प्रशंसाऽस्यमिधानम्	२३	४७०
प्रयाजे च तद्व्यायत्वात्	१४	४८६	प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च	३५	४९०
प्रयाजेऽपीति चेत् ...	५९	४५३	प्राकाशौ तथेति- ...	६३	५२६
प्रयाणे त्वार्थनिर्वृत्तेः	५२	६६३	प्राकृतं वाऽनामत्वात्	२१	३८५
प्रयुज्यत इति चेत् ...	१२	४३६	प्राकृतस्य गुणश्रुतौ-	२६	५४१
प्रयोगचोदनाभावात्...	३०	३१७	प्राकृताच्च पुरस्ताद्यत्	२२	२८४
प्रयोगचोदनेति- ...	३६	६३४	प्रागपरोधात्- ...	२४	१६०
प्रयोगशास्त्रमिति ...	११	३४	प्रागाथादिकं(प्रागाधिकं)	२५	४४०
प्रयोगस्य परम् ...	१४	१८	प्राग्लोकं पृणायाः- ...	२०	२९१
प्रयोगान्तरे बोधयानुग्रहः	५२	३४९	प्राजापत्येषु- ...	६	५३३
प्रयोगे पुरुषश्रुतेः- ...	३	३१२	प्रातरनुवाके च- ...	४५	२०२
प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वात्	२४	३६	प्रातस्तु षोडशिति ...	४४	३४७
प्रयोजनाभिसंबन्धात्	१	६१९	प्रापणाच्च निमित्तस्य	३३	२७६
प्रयोजनैकत्वात्	७	६५२	प्राप्तिस्तु-	१३	५५२
प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्या० ...	४६	१७६	प्राप्तेर्वा पूर्वस्य-	४१	५९३
प्रवृत्तवरणात्-	३५	६७४	प्रायश्चित्तं निमित्तेन...	२१	१०६
प्रवृत्तित्वादिष्टेः- ...	३	३९५	प्रायश्चित्तमधिकारे- ...	४५	३४७
प्रवृत्तेऽपीति चेत् ...	३६	३२६	प्रायश्चित्तमापदि स्यात्	३५	३५६
प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्-	५४	४७६	प्रायश्चित्तविधानाच्च....	७	३१८
प्रवृत्ते वा प्रापणात् ...	१३	३४०	प्रायश्चित्तविधानाच्च...	२९	३५६
प्रवृत्ते वा प्रापणात्- ...	२६	३४२	प्रायश्चित्तेषु-... ..	१६	६८८
प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात्	२१	४००	प्राये वचनाच्च ...	१२	८३
प्रवृत्त्या कृतकालानाम्	२५	२७३	प्राश्येत वा-	३३	५७७
प्रवृत्त्या तुल्यकालानाम्	८	२६७	प्रासङ्गिकं च- ...	६८	२७५
प्रवृत्त्या नियतस्य- ...	१९	३९२	प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तम्-	२८	४७१
प्रशंसा	२६	५६	प्रासनवन्मैत्रावरुणाय-	१६	२३६
प्रशंसार्थम्	७०	६१७	प्रेषानुवचनम्- ...	४३	२०२
प्रशंसा वा-	४१	२९४	प्रेषेषु च पराधिकांरात्	२२	२११
प्रशंसा स्त्रोमशब्दः ...	६	४०४	प्रोक्षणाच्च	११	४०५
प्रस्तरे शाखाश्रयणवत्	४३	३३७	प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात्	११	५०

फ

फलं च पुरुषार्थत्वात्	५	११०
फलं चाकर्मसंनिधौ...	२५	१०२
फलकामो निमित्तम्—	९	३१२
फलचमसविधानात्—	४४	७०३
फलचमसो नैमित्तिकः	४७	१७७
फलदेवतयोश्च	४	४२०
फलनिर्वृत्तिश्च	२९	६५
फलं तु तत्प्रधानायाम्	३	२४१
फलं तु सह चेष्टया	१०	१११
फलमात्रेयो निर्देशात्—	१८	२४५
फलवत्तां (च) दर्शयति	२१	३०५
फलवद्भोक्तहेतुत्वात्—	७	२५६
फलश्रुतेस्तु कर्म— ..	२५	८९
फलसंयोगस्त्वचोदिते—	३८	२५१
फलसंयोगात्तु— ...	६	२५१
फलस्य कर्मनिष्पत्तेः	१७	२२
फलस्याऽऽरम्भनिर्वृत्तेः—	३२	६२४
फलाभावाच्चेति चेत्—	१२	६२०
फलार्थत्वात्कर्मणः—....	४	३०३
फलार्थित्वात्तु ...	२०	३०५
फलार्थित्वाद्वाऽनियमः	१४	३१२
फलैकत्वात्—... ..	२२	६३१
फलोत्साहाविशेषात्तु	१३	३०४
फलोपदेशो वा— ...	२६	२४६

ब

बहिष्पवमाने— ...	२६	५५४
बहुवचनेन—	३८	६२५
बहूनां तु प्रवृत्तेः	२२	३२२
बर्हिराज्ययोरसंस्कारे	१०	४९

बहूनामिति— ...	५०	५७८
बह्वर्थत्वाच्च ...	४९	६२३
बाहुप्रशंसा वा ...	२४	४७०
बु(वृ)धन्वान्पवमानवत्—	३०	५४१
बुद्धशास्त्रात्	३३	२५
ब्रह्मदाने—	७०	५२७
ब्रह्माऽपीति—... ..	३६	६५४
ब्राह्मणविहितेषु— ...	३१	६९३
ब्राह्मणस्य तु सोमविद्या	३१	३१७
ब्राह्मणानां वेतरयोः—	१८	३५४
ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दः	५३	१७८

भ

भक्तिरसंनिधावना०....	४३	२१७
भक्त्या निष्क्रयवादः		
स्यात्	२८	२६१
भक्त्या वाऽयज्ञशेषत्वात्—	३४	३८९
भक्त्येति चेत्... ..	३४	४१३
भक्त्येति चेत्.... ..	४१	६२५
भक्षाणां तु—	१३	४९४
भक्षार्थो वा द्रव्ये—	५६	१६६
भक्षाश्रवणात्—	५४	१६६
भागित्वात्तु नियम्येत—	७	३९१
भागित्वाद्वा—.... ..	४७	५२२
भाषास्वरोपदेशात्— ...	२०	६९०
भावार्थाः कर्मशब्दाः...	१	६१
भूमा	२७	५७
भूयस्त्वेनोभयश्रुति	१०	१३९
भृतत्वाच्च—	३२	६७३
भेदस्तु कालभेदात्—	६८	६२७
भेदस्तु गुणसंयोगात्...	६७	५८०

भेदस्तु तद्भेदात्- ... २४ ६५६
 भेदस्तु संवेहात्- ... ३१ ६५८
 भोजने तत्संख्यम् ... ५७ ५५५
 भेदार्थमिति-... १४ ६३०

स

मधु न दीक्षिता- ... ३२ ५७७
 मधूदके द्रवसामान्यात्-४० ४०३
 मध्यमयोर्वा- ... २४ ३८६
 मध्यमायां तु- ... १५ २९०
 मध्यस्थं यस्य तन्मध्ये ३ २५५
 मनोतायां तु- ४२ ५४५
 मन्त्रतस्तु विरोधे- १६ २७०
 मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ... १३ ४८५
 मन्त्रार्णाच्च ... ५४ ४५२
 मन्त्रविशेषनिर्देशात्- ३१ ५४१
 मन्त्रस्य चार्थवत्त्वात्... १२ २८१
 मन्त्राणां करणार्थं... २५ ६९१
 मन्त्राणां कर्म० ... १८ ६८९
 मन्त्राणां संनिपाति० २९ ६९२
 मन्त्राश्च संनिपाति०... १८ ६७०
 मन्त्राश्चाकर्मकरणाः- १५ २०८
 मन्त्रेष्ववाक्य० २० ६०८
 मन्त्रोपदेशो० ... २१ ६९०
 मांसं तु सवनीयानाम्- ४२ २१७
 मांसपाकप्रतिषेधश्च- २ ६७६
 मांसपाको विहित०... ६ ६७६
 माघी वैकाटकाश्रुतेः ३२ ३४४
 मानं प्रत्युत्पादयेत्-... ७८ ५८३
 मानसमहरन्तरम्- ... ३४ ५०७
 मासि ग्रहणं च- ... २४ ६०९

मासि ग्रहणमभ्यास० २८ ६०९
 मिथश्चानर्थसंबन्धः १५ ५१
 मिथश्चानर्थसंबन्धात् २३ ११९
 मिथो विप्रतिषेधाच्च- ६ ३९१
 मुख्यं वा- ... २३ ६८१
 मुख्यक्रमेण वाऽङ्गानाम् १४ २६८
 मुख्यशब्दाभिसंस्तवाच्च २४ २२४
 मुख्यसाधारणम्- ... ३६ ६४८
 मुख्यत्वाद्वा पूर्वकालत्वात् ५३ १६६
 मुख्यप्राधिगमे मुख्य०... ३५ ३२३
 मुख्यानन्तर्यमात्रेयः- १८ २८३
 मुख्यार्थो वाऽङ्गस्या० ३५ २१५
 मुख्येन वा- ६० ५६१
 मुख्यो वाऽविप्रतिषेधात् ३४ ७०१
 सुष्टिकपालावदाना० ४ २७९
 सुष्टिलोपात्तु-... ६४ ५०९
 भेषपतित्वं स्वामिदेव० ३२ ४६२

य

य एतेनेत्यग्निष्टोमः ... ३७ २९३
 यजतिचोदनात्- ... ६० ५७९
 यजतिचोदनाद्रव्य० ... २७ २३९
 यजतिस्तु द्रव्यफले- १४ ९९
 यजमानसंस्कारो- ... ३५ ६४८
 यज्युक्ते- ... ७४ ५२३
 यजुंषि वा तद्रूपत्वात् ४० ७४
 यज्ञकर्म प्रधानम्- १ ४१८
 यज्ञस्य वा तत्संयोगात् २१ ४२३
 यज्ञायुधानि-... ३४ ६४८
 यज्ञोत्पत्त्युपदेशे- ... ४२ ६७४
 यज्ञेति वाऽर्थवत्त्वात्... २१ ६८

यत्स्थाने वा तद्धीतिः—	५५	४३४
यथादेवतम्—...	२८	१३१
यथानिवेशं च—...	९	५५०
यथाप्रदानं वा....	३	२९७
यथार्थं वा शेषभूतसं- स्कारा० ...	१३	१२६
यथार्थं त्वन्यायस्याचो- दित० ...	१३	४५६
यथाश्रुतीति चेत् ...	२२	३३२
यथोक्तं वा संनिधानात्	४९	४३२
यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेः—	३३	५४२
यदमीज्या वा तद्विषयौ	५८	४५३
यदि च हेतुः ...	३०	२५
यदि तु कर्मणो—...	४	६२९
यदि तु ब्रह्मणस्तद्वनम्—	७२	५२७
यदि तु वचनात्—...	४९	५०४
यदि तु सांन्यायम्—	४२	६१२
यदि वाऽप्यभिधानवत्—	८	३७४
यदि वाऽविशये—...	३१	४१३
यद्यपि चतुरवत्ती ...	७०	५९८
यद्युद्गाता जघन्यः—...	५५	३५०
यद्युर्वा कारणागमात्	४५	१७६
यस्मिन्गुणोपदेशः ...	३	४२
यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य	१	२१८
यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्—	२	३९४
यस्य वा प्रभुः—...	२	३५८
यस्य वा संनिधाने—...	४१	५२१
याचूजाक्रयणमविद्यमाने	२६	३७०
याजमानास्तु तत्प्रधान०	४	२०५
याजमाने समाख्यानात्	१९	२०९

याज्यानुवाक्यासु—...	३	६९६
याज्यापनयेनापनीतो—	४४	१७६
याज्यावषट्कार० ...	३२	६९३
यावच्छ्रुतीति—...	६२	५९७
यावज्जीविकोऽभ्यासः	१	१०५
यावत्स्वं वा—...	४७	६२५
यावदर्थं वा—...	७३	५८१
यावदुक्तम् ...	२४	४१३
यावदुक्तं वा—...	३०	५५४
यावदुक्तं वा कर्मणः....	१३	९६
यावदुक्तमुपयोगः—...	४८	५०३
यूपवदिति—...	४५	५४६
यूपश्चाकर्मकाल० ...	३	६४२
यूपाङ्गं वा तत्संस्कारात्	२३	२६०
येषां तूत्पत्तावर्थे स्वे—	४	६१
येषां वाऽपरयोर्होमः...	२४	४१६
येषामुत्पत्तौ स्वे—...	३	६१
यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते...	७	६६
यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते	८	६३
योगसिद्धिर्वाऽर्थस्यो०	२८	२४७।८
योगाद्वा—...	१३	६७८
योनिशस्याश्च—...	१७	३७९
यो वा यजनीये—...	३७	६४८
यौप्यस्तु विरोधे—...	२७	६८२
रशना च लिङ्गदर्श०	१	१८५
रसप्रतिषेधो वा—...	४०	४७३
रूपं वाऽशेषभूतत्वात्	२९	३८८
रूपात्प्रायात् ...	११	२२
रूपान्यत्वान्न ...	३३	३७२

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
रूपालिङ्गाच्च	३७	३५२	लिङ्गदर्शनाच्च...	१०	३७९
लक्षणमात्रमितरत् ...	१४	३४०	लिङ्गदर्शनाच्च...	१५	३८३
लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः	९	३३८	लिङ्गदर्शनाच्च...	४	३९५
लक्षणार्था श्रुतश्रुतिः....	४४	४७५	लिङ्गदर्शनाच्च....	१३	४१५
लाघवातिपत्तिश्च-	६	६५२	लिङ्गदर्शनाच्च....	२०	४१६
लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षा-			लिङ्गदर्शनाच्च....	२२	४३७
(धिता)र्थम्....	७	४५५	लिङ्गदर्शनाच्च....	२	४५५
लिङ्गं संघातधर्मः स्यात्	१६	३९२	लिङ्गदर्शनाच्च...	५	४५५
लिङ्गक्रमसमाख्यानात्	१९	१२७	लिङ्गदर्शनाच्च...	६८	४६१
लिङ्गदर्शनाच्च....	२३	१९	लिङ्गदर्शनाच्च....	१२	४८६
लिङ्गदर्शनाच्च....	८	८१	लिङ्गदर्शनाच्च...	२१	४८८
लिङ्गदर्शनाच्च...	२	९५	लिङ्गदर्शनाच्च...	४१	४९०
लिङ्गदर्शनाच्च....	१५	९६	लिङ्गदर्शनाच्च....	४९	५२२
लिङ्गदर्शनाच्च...	४२	१५२	लिङ्गदर्शनाच्च...	५	५३२
लिङ्गदर्शनाच्च...	४२	१६४	लिङ्गदर्शनाच्च....	२	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च....	५१	१६५	लिङ्गदर्शनाच्च...	५१	५५७
लिङ्गदर्शनाच्च...	५१	१७७	लिङ्गदर्शनाच्च....	७४	५६४
लिङ्गदर्शनाच्च	१३	१८१	लिङ्गदर्शनाच्च....	८७	५६७
लिङ्गदर्शनाच्च....	२६	१८३	लिङ्गदर्शनाच्च...	२६	५७५
लिङ्गदर्शनाच्च....	५	१९०	लिङ्गदर्शनाच्च...	२६	६०९
लिङ्गदर्शनाच्च...	२७	२१२	लिङ्गदर्शनाच्च....	३१	६३३
लिङ्गदर्शनाच्च...	१०	२२१	लिङ्गदर्शनाच्च...	४४	६३५
लिङ्गदर्शनाच्च...	३२	२२७	लिङ्गदर्शनाच्च...	२८	६४६
लिङ्गदर्शनाच्च....	१८	२२०	लिङ्गदर्शनाच्च....	१३	६५४
लिङ्गदर्शनाच्च....	४	२३७	लिङ्गदर्शनाच्च...	१०	६७७
लिङ्गदर्शनाच्च...	१८	३०५	लिङ्गदर्शनाच्च....	४	६९६
लिङ्गदर्शनाच्च...	५२	३१०	लिङ्गदर्शनाच्च कर्म०...	३	१०५
लिङ्गदर्शनाच्च	१७	३५४	लिङ्गदर्शनाच्च्यति० ...	२८	४४०
लिङ्गदर्शनाच्च ...	१७	३६१	लिङ्गमवशिष्टं संख्यायाः	५	५४९
लिङ्गदर्शनाच्च...	१९	३७७			

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेष-

त्वात् २४ १०६

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ६ ३०३

लिङ्गविशेषनिर्देशात् ... ४५ ४३२

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समा० २७ १३१

लिङ्गसमवायात् २८ ५८

लिङ्गसमाख्यानाभ्याम् २४ १२९

लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः २७ ४०१

लिङ्गस्य पूर्ववत्वात् ... १२ ३९१

लिङ्गहेतुत्वात् ... ११ ३९१

लिङ्गाच्च ८ १२३

लिङ्गाच्च ... ३ १३७

लिङ्गाच्च ... ३८ २९३

लिङ्गाच्च ८ ३८२

लिङ्गाच्च ... १४ ३९२

लिङ्गाच्च ... २८ ४०७

लिङ्गाच्चेज्याविशेषवत् २७ ३५७

लिङ्गामावाच्च नित्यस्य १८ ३५

लिङ्गाद्वा प्रागुत्तमात् ... ३० ४२५

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः २६ ४१६

लिङ्गेन द्रव्यनिर्देशे-.... ७२ ५८१

लिङ्गेन वा नियम्येत ... ४ ३९१

लिङ्गोपदेशश्च ... ५१ २६

लोकवदिति चेत् २० २३

लोके कर्माणि वेदवत् १६ ३१३

लोके कर्मार्थलक्षणम् २६ ६२३

लोके संनियमनात् २६ २०

लौकिके दोषसंयोगात्- ९ ४५६

लौकिकेषु यथाकामी... २३ ६४७

व

वङ्गीणां तु प्रधानत्वात् ७ ४६५

वचनं परम् ... ४६ १५२

वचनं परम् ४१ ७०३

वचनं वाऽऽज्यमक्षस्य १५ ४९४

वचनं वा भागित्वात् ... ६१ ५०७

वचनं वा सन्नत्वात् ४५ ५०२

वचनं वा हिरण्यस्य ... १६ ४९४

वचनमिति चेत् ... २३ ४१३

वचनमिति चेत् ५७ ४३४

वचनाच्च ३८ १७४

वचनाच्चान्याय्यम् ... ३१ ३२४

वचनात्कामसंयोगेन १० ६५३

वचनात्तु ततोऽन्यत्वम् ३ ३९१

वचनात्तु तन्त्रभेदः- ... १४ ६५४

वचनात्तु द्वादशाहे- ... १० २८८

वचनात्तु द्विसंयोगः-.... १२ ३५३

वचनात्तु परिव्याणान्तम् ७ २८०

वचनात्तु बहूनाम्- ... ४६ ५७८

वचनात्तु समुच्चयः ४५ १८८

वचनात्परिवृत्तिः- ... ८६ ५६७

वचनात्संस्थान्यत्वम् ५२ ५५७

वचनात्स्वयथार्थम् ३ १२२

वचनात्सर्वपेषणं तं प्रति- ४३ १५२

वचनादनुज्ञातमक्षणम् ४० १७५

वचनादतदन्तत्वम् ४४ ५७७

वचनादसंस्कृतेषु- ... २१ ६९९

वचनादिति- २३ ६९९

वचनाद्विनियोगः स्यात् ३१ ४४६

वचनादितरेषां स्यात्... २ २०५

वचनादितरेषां स्यात्... ११ २०६

वचनादिति चेत् ... १७. १२६

वचनादिति चेत् ... १९ ३५४	वाक्यशेषो वा दक्षिणे- ७ ६७६
वचनादिष्टिपूर्वत्वम् ... ५ २९७	वाक्यसंयोगाद्वा- ... ५४ ६५१
वचनाद्धर्मविशेषः ... ४१ ७४	वाक्यानां च समासत्वात् २५ १२०
वचनाद्व्यथकारस्याऽऽ- धा० ४४ ३१०	वाक्यानां तु विभक्तत्वात् १७ ४३७
वचनाद्वा शिरोवत्स्यात् २ ३५२	वाक्यार्थश्च गुणार्थवत् १२ २४४
वचनाद्वैककाल्यं स्यात् २४ ३००	वसिष्ठानां वा- २४ ३५५
वचनानि त्वपूर्वत्वात्- २१ १७०	वाग्विसर्गो-.... १५ ६४४
वचनानि त्वपूर्वत्वात्... २२ ५३९	वाजिने सोमपूर्वत्वम्... १ ४०४
वचनानीतराणि ... ७ ४०४	वाससि मानोपाव०... ७६ ५८२
वचने हि हेत्वसामर्थ्यं ४१ २२९	वासो वत्सं च- ३४ ५१९
वत्ससंयोगे- ... ३४ ३३५	विकल्पवच्च- ... १४ ६८८
वत्सस्तु श्रुतिसंयोगात्- ३७ ३३५	विकल्पस्त्वेकावदानत्वात् १० ४३४
वनिष्ठुसंनिधानात् ... २२ ४६९	विकल्पे त्वर्थकर्म- ... १६ ६९८
वपानां च- ५१ ६३६	विकल्पो वा प्रकृतिवत् ४२ ४६४
वरणमृत्विजामान० ३४ ४९९	विकल्पो वा समत्वात् ३ ५४९
वर्जने गुणमावित्वात् ३८ ४७३	विकल्पो वा समुच्चयस्य ३३ ६९३
वर्णान्तरमविकारः ... १६ १९	विकारः कारणाग्रहणे २२ ६९०
वर्णे तु बादरिर्यथाद्रव्यम् ३३ ४४७	विकारः पवमान० ७ ६८७
वशायामर्थसमवायात् २० ६८	विकारः सन्नभयतः ... १८ ३६२
वशावद्वा गुणार्थं स्यात् १५ ६८	विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ४१ ४०३
वषट्काराच्च भक्षयेत् ३१ १७२	विकारस्तु प्रदेशत्वात्- १० ४६५
वषट्कारश्च कर्तृवत्(पूर्व- वत्) ३७ १३४	विकारस्त्वप्रकरणे ... ३२ ५१८
वषट्कारे- ३५ ६९३	विकारस्थाने- ... ५१ ६४९
वसाहोमस्तन्त्रम् ... २३ ६३२	विकाराच्च न- ... ४ ६६६
वाक्यनियमात् ... ३२ २५	विकारास्तु कामसंयोगे- ४३ १८८
वाक्यशेषत्वात् ... ५ १५३	विकारे चाश्रुतित्वात् ६१ ६१६
वाक्यशेषश्च तद्वत् ... १० २०६	विकारे तु तदर्थम्- ... १८ ६०७
वाक्यशेषो वा क्रतुना- १९ ६०७	विकारे त्वनुयाजानाम्- १६ २८२
	विकारो नौत्पत्तिकत्वात् ४० ३७२
	विकारो वा तदर्थत्वात् ११ ४५६

विकारो वा तदुक्तहेतुः ६ ४५५
 विकारो वा तदुक्तहेतुः २० ६९९
 विकारो वा प्रकरणात् ८ ९५
 विकृतिः प्रकृतिधर्मत्वात् १९ २७१
 विकृतेः प्रकृतिकालत्वात् २२ ३००
 विकृतौ चापि तद्वचनात् २१ ४५९
 विकृतौ त्वनियमः—.... ६४ ५९८
 विकृतौ प्राकृतस्य—.... २४ ५८८
 विकृतौ शब्दवत्त्वात्— १ ५१४
 विकृतौ सवार्थः शेषः— ३४ २१५
 विक्रयी त्वन्यः कर्मणो ३१ १९८
 विच्छेदः स्तोमसामान्यात् ४८ ५५७
 विद्यां प्रति— ... १९ ६८९
 विद्यानिर्देशान्नेति—... ३६ ३०७
 विद्याप्रशंसा ... १५ २२
 विद्यायां धर्मशास्त्रम्— १४ १०६
 विद्यावचनमसंयोगात् ४८ २६
 विधिं तु बादरायणः... ४४ ६१२
 विधिकोपश्चोपदेशे ... ९ १२३
 विधित्वं चाविशिष्टम् ११ ५१५
 विधित्वान्नेति— ... १९ ५७३
 विधिना चैकवाक्यत्वात् ९ १५३
 विधिना त्वेकवाक्यत्वात् ७ २२
 विधिनिगमभेदात्— ३२ ५४२
 विधिप्रत्ययाद्वा— ... ४२ २९४
 विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यम् ३० ७०
 विधिरप्येकदेशे— ... ४० ३२८
 विधिरिति चेत् ... ७ ३९५
 विधिरिति चेत् ... २२ ४१६
 विधिरिति चेन्न— ७० ६२७

विधिर्वा संयोगान्तरात् १७ १५८
 विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात् १२ १५५
 विधिर्वा स्यादपूर्वत्वाद्वा- १९ २३
 विधिवत्प्रकरणाविभागे ६४ ६२७
 विधिशब्दस्य ... २३ ५३९
 विधिशब्दाश्च.... ५३ २६
 विधिश्चानर्थकः क्वचित् २३ २३
 विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात् १५ १५६
 विधिस्त्वपूर्वत्वात्— ... ३ १५३
 विधेः कर्मापवर्गित्वात्— २९ २४०
 विधेः प्रकरणान्तरे—.... १ ४७९
 विधेस्तु तत्र भावात्... २० ५१६
 विधेस्तु विप्रकर्षः—.... १४ ५७३
 विधेस्त्वितरार्थत्वात्— ६३ ६२७
 विधेस्त्वेकश्रुतित्वात्— १६ ६२०
 विधौ च वाक्यभेदः... २५ २३
 विधौ तु वेदसंयोगात् २९ ३६४
 विध्यतिदेशात्— ... १६ ५१५
 विध्यन्तो वा— ... १० ३९१
 विध्यपराधे च दर्शनात् ६ ३१८
 विध्येकत्वादिति— ... ३१ ६४७
 विनिरुक्ते न मुष्टीनाम्— १८ ३४१
 विप्रतिपत्तिर्वा ... ४५ ६४९
 विप्रतिपत्तौ तासाम्— ३२ ४८९
 विप्रतिपत्तौ वा— .. १८ २७१
 विप्रतिपत्तौ विकल्पः— १५ ४५७
 विप्रतिपत्तौ हविषा— ३२ ४०२
 विप्रतिषिद्धधर्माणाम्— २२ ६७९
 विप्रतिषेधाच्च ... २१ ६७१
 विप्रतिषेधात्क्रियाप्रकरणे २२ ५१६

विप्रतिषेधात्तामिः ... १८ २५९	विश्वामित्रस्य- २६ ३३५
विप्रतिषेधाच्च- ३७ ३६५	विष्णुर्वा स्यात्- ५३ ६१५
विप्रतिषेधे करणः ... २१ २१०	विहारदर्शनम्- २० ३९२
विप्रतिषेधे तद्वचनात्- ७० ५११	विहारप्रकृतित्वाच्च ... ९ ५७२
विप्रतिषेधे परम् ... ३९ ७०२	विहारप्रतिषेधाच्च ... ७ ५७२
विप्रयोगे च दर्शनात् १६ २०८	विहारस्य प्रभुत्वात्- २७ ३५६
विभक्ते वा- ५ ५७१	विहारो लौकिकानाम्- १ ६७६
विमज्य तु- ... ७१ ५८१	विहितप्रतिषेधात् ... २३ १०६
विमवाद्वा- ... ६० ६२७	विहितप्रतिषेधो वा ३७ ४७३
विभागं चापि- ५२ ५२३	विहितस्तु सर्वधर्मः ... ८ ११०
विभागश्रुतेः प्रायश्चित्तम्-४९ ३४८	विहितान्नान्नोति ... २० ३३७
विरोधश्चापि पूर्ववत्... ६ १०५	वीते च कारणे- ... २१ २४६
विरोधित्वाच्च- ... ६६ ५९८	वीते च नियमस्तदर्थम्-२४ २४६
विरोधिनां च- ... ६८ ५९८	वृद्धिदर्शनाच्च ... ३८ ६५९
विरोधिना त्वसंयोगात् ३२ १०७	वृद्धिश्च कर्तुमृन्नाऽस्य ११ १८
विरोधिनामेकश्रुतौ- ५१ ५९३	वेदसंयोगात्- ... २८ १६१
विरोधे च श्रुतिविशेषात् ३२ २१४	वेदसंयोगान्न प्रकरणेन ८ १३८
विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यात् ३ २८	वेदांश्चैके संनिकर्षम्... २७ २०
विरोध्यग्रहणात्- ... ५४ ५९६	वेदिप्रोक्षणे- ... ४७ ६६१
विवृद्धिः कर्मभेदात्- १ २८६	वेदिसंयोगादिति- ... ४५ ६३५
विवृद्धिर्वा नियमादानु० १४ २८२	वेदोपदेशात्पूर्ववत् ... ५० २०३
विशये च-... १० ५७२	वेदो वा प्रायदर्शनात् २ १३७
विशये प्रायदर्शनात् १६ ९७	वेद्युद्धननव्रतम्- १६ ६७८
विशये लौकिकः स्यात्-३० ३८८	वैगुण्यादिध्मा० १८ ६७८
विशेषदर्शनाच्च ... ४ ८१	वैगुण्यान्नेति चेत् ... ३० ३०७
विशेषार्था पुनःश्रुतिः ८ ६५२	वैगुण्यान्नेति चेत् ... २३ ३४२
विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ४७ ४३२	वैरूपसामा- १५ ५७३
विश्वजिति वत्सत्वं... १ ६८६	वैश्वदेवे विकल्पः- ... १३ ५१
विश्वजिति सर्वपृष्ठे-... ६ ३८२	वैश्वानरश्च नित्यः-... १२ २५८
विश्वजित्त्वप्रवृत्ते- ... ३२ ३३५	व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति- ६ १३७

व्यपदेशभेदाच्च ...	१७	६८
व्यपदेशश्च तद्वत्...	७	८१
व्यपदेशश्च तद्वत् ...	८	४०४
व्यपदेशश्च तुल्यवत् ...	४९	१८८
व्यपदेशाच्च	३९	७४
” ...	५	२०५
”	३९	२१३
व्यपदेशादपकृष्येत ...	२२	१५९
व्यपदेशादितरेषाम् ...	१४	२०७
व्यपदेशाद्देवतान्तरम्	१७	४८७
व्यपवर्गं च दर्शयति ...	४	१०५
व्यर्थं स्तुतिरन्याध्येति—	२८	२५
व्यवस्था वाऽर्थसंयोगात्	२७	१२१
व्यवस्था वाऽर्थस्य—...	१७	११५
व्यवायान्नानुषज्येत ...	४९	७८
व्याख्यातं तुल्यानाम्—	६७	६२७
व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः	५७	१६६
व्यापन्नस्याप्सु गतौ—	३८	३४८
व्युद्धृत्यासादनं च—...	५८	४९२
व्यूढो वा लिङ्गदर्शनात्—	८०	५६६
व्यूर्ध्वभागभ्यस्त्वाल्लेखनं	१७	३४०
व्यूद्धवचनं च— ...	२४	४८८
व्रतधर्माच्च लेपवत्...	३९	४७३

श

शंयौ च सर्वपरिदानात्	२३	१६०
शंघिडान्तत्वे— ...	३८	५९२
शकलश्रुतेश्च	४	२३२
शक्नुते च निवृत्तेः— ...	३३	५१९
शक्नुते चानुपोषणात्	९	३९५
शब्दपृथक्त्वाच्च ...	२५	६९

शब्दभेदान्नेति चेत् ...	७	६१९
शब्दमात्रमिति चेत् ...	४	३७९
शब्दवच्चूपलभ्यते ...	१५	२२२
शब्दविप्रतिषेधाच्च	२६	६७३
शब्दविभागाच्च— ...	३२	६३४
शब्दसामर्थ्याच्च ...	१९	४१६
शब्दानां च सामञ्जस्यम्	२१	३७९
शब्दानां चासामञ्जस्यम्	१२	३७९
शब्दान्तरत्वात्	१२	४१५
शब्दान्तरे कर्मभेदः	१	७९
शब्दार्थत्वात् नैवं स्यात्	६	४३६
शब्दार्थत्वाद्विकारस्य	१५	४३७
शब्दार्थश्च तथा ...	२३	६२२
शब्दार्थश्चापि....	४४	५२१
शब्दासामञ्जस्यम्	४०	६४८
शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेः....	२५	३६
शब्दैस्त्वर्थविधित्वात्—	२	३७९
शमिता च शब्दभेदात्	२८	१९७
शरेष्वपीति चेत्	५३	५९६
शाखायां तत्प्रधानत्वात्	७	२३२
शाखायां तत्प्रधानत्वाद्गुणं	२३३	२३३
शामित्रे च—...	१२	६६८
शास्त्रं चैवमनर्थकम्...	६	३७९
शास्त्रदृष्टविरोधाच्च...	२	२१
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि—	१८	१९५
शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्	३१	३१
शास्त्राणां त्वर्थवत्त्वेन—	२०	३१३
शास्त्रात्— ...	४२	६४८
शिष्टत्वाच्चेतरासाम्	३१	५१८
शिष्टाकोपेऽविरुद्धं...	५	३०

शिक्षा प्रतिषेधः— ...	६ ६०२	श्रुतितो वा—....	८ ५७२
शूद्रश्च धर्मशास्त्रत्वात्	६ ३५९	श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणाम्—१	३७४
श्रुताश्रुतोपदेशाच्च ...	९ ५८५	श्रुतिप्रमाणत्वाच्छिष्टा०	१३ ३२०
श्रुतेऽपि पूर्ववत्त्वात्—	१५ ६९८	श्रुतिश्रैषां प्रधान०	६ ६२३
श्रुतोपदेशाच्च ...	४२ ४७४	श्रुतिलक्षणमानुपूर्व्यम्—	१ २६४
शेष इति चेत् ...	६ २४३	श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरण०	१४ १४२
शेषः परार्थत्वात् ...	२ १०९	श्रुतेर्जाताधिकारः	१ १३७
शेषदर्शनाच्च... ..	४७ १६५	श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात्	४८ ४७५
शेषप्रतिषेधो वा— ...	५२ ४७६	श्रुत्यपायाच्च... ..	९ २३३
शेषमक्षाश्च	२९ ४३८	श्रुत्यानर्थक्यम्— ...	५६ ५९६
शेषमक्षास्तथेति— ...	३१ ६७३	श्वःसुत्यावचनम्— ...	२३ ६५६
शेषमक्षास्तथेति— ...	३३ ६७३	श्वस्त्वेषां तत्र प्राक्—	२० १८३
शेषभूतत्वात्	१५ ६३०	ष	
शेषवदिति—	२५ ६७२	यद्वचितिः पूर्ववत्त्वात्	१४ २५९
शेषवद्वा प्रयोजनम् ...	२ ६१९	पङ्कहाद्वा तत्र हि	७ ३८२
शेषश्च समाख्यानात्... ३३ १६२		पङ्क्तिर्विर्दीक्षयति— ...	२३ ५१७
शेषस्तु गुणसंयुक्तः—... २६ १२०		पङ्क्तिवशतिरभ्यासेन—	१ ४६५
शेषस्य हि— ...	४ ६१९	षोडशिनौ वैकृत० ...	३४ ५५५
शेषाः प्रकरणेऽविशेषात्—३१ १६२		षोडशी चोक्त्यसंयो०	३५ २७७
शेषाणां चोदनेकत्वात्	२४ ५३९	स	
शेषाद्वयवदाननाशे—	१ ३२९	संख्या तद्देवतत्वात्स्यात्	६० ४७७
शेषे च समत्वात् ...	३१ ४३८	संख्या तु चोदनां प्रति	६६ ५०९
शेषे ब्राह्मणशब्दः ...	३३ ५१	संख्याभावात्... ..	२० १९
शेषे यजुःशब्दः ...	३७ ७३	संख्यायुक्तं क्रतोः— ...	३२ १५०
शेषे वा समवैति—	१३ ५८६	संख्या त्वेवं प्रधानं स्यात्	१३ ४६६
इयेन—शला—कश्यप०	२५ ४७०	संख्यायाश्च शब्दव०	१८ ४१३
इयेनस्येति चेत् ...	१४ ३७६	संख्यायाश्च—....	१७ ५५३
अपणं चाग्निहोत्र० ...	१३ ६६९	संख्याविहितेषु— ...	३० ६९३
अयणानां त्वपूर्वत्वात्—	४५ ४७५	संख्यासामञ्जस्यात्	४१ ५७७
आन्द्रवदिति चेत् ...	१५ ३६८	संख्यासु तु— ...	९ ६९७

संचिते त्वाग्निचिह्नकम्—	२६	२३२
संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात्	२२	८७
संज्ञोपबन्धात्....	१४	८४
संतर्दनं प्रकृतौ—	२४	१४५
संदिग्धे तु व्यवायात्	२१	११७
संदिग्धेषु वाक्यशेषात्	२१	५८
संनिधानविशेषात्—...	३६	२१६
संनिधौ त्वविभागात्	२६	१०३
संनिपातश्चेत्—	२३	२८५
संनिपातात्तु निमित्त०—	९	३५२
संनिपाते प्रधानानाम्—	१	२७८
संनिपातेऽवैगुण्यात्—	१	३५२
संनिवापं च—....	३२	३५६
” —....	४९	५७८
संततवचनात्—	२६	६९१
संतापनमधः श्रपणात्	५३	४९२
संनहनं च—	२९	६५२
संनहनहरणे—	४५	६७५
संनिपाते विरोधिनाम्—	२८	४१६
संनिवापं च दर्शयति	४९	५७८
संप्रैषे कर्म—	४५	२६
संबन्धात्सवनोत्कर्षः...	३४	२७६
संबन्धादर्शनात्	३४	३६४
संयवनार्थानां वा—	१५	२३५
संयुक्तं वा तदर्थत्वात्	३३	१८६
संयुक्तस्त्वर्थशब्देन	१८	९८
संयुक्ते तु प्रक्रमात्—....	६	२८०
संयोगो वा—....	३५	५४३
संवपनं च—	५२	४९१
संवत्सरो विचालित्वात्	३८	३६५

संसर्गरसनिष्पत्तेः	२३	२२४
संसर्गित्वाच्च—	३९	४६२
संसर्गिषु चार्थस्य	२७	४६१
संसर्गे चापि—	२२	६९९
संस्कारं प्रति भावाच्च—	५०	४७५
संस्कारकत्वात्	२	१२२
संस्कारप्रतिषेधश्च—	३३	४७३
संस्कारप्रतिषेधो—	५०	६३६
संस्कारश्चाप्रकरणे	१२	९६
संस्कारश्चाप्रकरणे—	९	४३६
संस्कारसामर्थ्यात्—	२१	५१६
संस्कारस्तु न मिद्यते	२०	८५
संस्कारस्य तदर्थत्वात्—	३५	३०७
संस्काराणां च—	५४	६३७
संस्काराद्वा गुणानाम्	१६	११४
संस्कारास्त्वावर्तेरन्—	५	६४२
संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये—३	२०५	
संस्कारे च तत्प्रधान०	२६	२३९
संस्कारे च तत्प्रधान०	६२	६०७
संस्कारे च तत्प्रधान०	८	६९७
संस्कारे चान्य०—	१०	५३५
संस्कारे तु क्रियान्तरम्—१८	५१६	
संस्कारे युज्यमानानाम्—	२	४१९
संस्कारो वा चोदितस्य	४०	५४५
संस्कारो वा द्रव्यस्य...	३०	४९८
संस्कृतं स्यात्—	३३	३८२
संस्कृतत्वाच्च	४९	१६५
संस्कृते कर्म संस्काराणाम्	२१	२९१
संस्थागणेषु तदभ्यासः	८	४११
संस्थाश्च कर्तुंयत्—	२८	१४९

संस्थास्तु समानविधा०	४१	१८८	सत्रे वोपायिचोदनात्	३१	४०८
स स्वामी स्यात्— ...	२३	३६३	सत्संयोगे पुरुष०	४	१७
स आहवनीयः—	२६	६९९	स देवतार्थस्तत्संयोगात्	१३	१२५
स कपाले प्रकृत्या ...	४५	४९१	स द्व्यर्थः स्यात्	३१	४८९
स कुलकल्पः स्यात्—	३५	३६४	सनिबन्धेव—	२७	४९७
सकृत्तु स्यात्— ...	२२	६२५	स नैमित्तिकः पशो०	४१	३७२
सकृत्त्वं त्वैकध्वं स्यात्	३१	४६१	स प्रत्यामनेस्थानात्	३०	३३४
सकृदिज्याम्— ...	६२	६२७	स प्रायात्कर्म०	४	१५३
सकृदिति चेत् ...	३५	६५८	समं तु तत्र दर्शनम् ...	१२	१८
सकृद्वा कारणैकत्वात्	३०	६२४	समं स्यादश्रुतित्वात्....	५३	५२४
सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगात्—	३५	४२७	समत्वाच्च	१८	४८७
सकृन्मानं च—	७	६४२	समत्वाच्च तदुत्पत्तेः—...	१२	५१५
सगुणस्य—	३६	५४४	समत्वाच्च—	४०	५२१
सतः परमदर्शनम्	१३	१८	समवाये चोदना० ...	२९	२४९
सतः परमविज्ञानम्—	४९	२६	समाख्यानं च तद्वत्....	१८	१९४
स तद्धर्मा स्यात्— ...	२६	३२३	समाख्यानं च तद्वत्...	३१	२९२
सति च नैकदेशेन— ...	३७	६१२	समाख्यानं च तद्वत्...	१२	४८५
सति चाभ्यास०	१३	६८७	समानः काल०	६०	६३८
सति चौपासनस्य ...	४	६७६	समानदेवते—... ..	४८	५४७
सति सव्यवचनम् ...	३७	६२८	समानवचनं तद्वत्	५६	६३८
सतो वा लिङ्गदर्शनम्—	१४	१५५	समानयनं तु मुख्यम्—	४०	२२९
सतोस्त्वाप्तिवचनम् ...	९	४९३	समाने पूर्ववत्त्वात् ...	१३	३७६
सत्राणि सर्ववर्णानाम्—	१६	३७४	समाप्तं च काले वाक्यम्	७	९५
सत्त्वान्तरे च— ...	९	१८	समाप्तिः पूर्ववत्त्वात्...	२३	१०६
सत्त्वे लक्षणसंयोगात्—	४	३७४	समाप्तिरविशिष्टा—	११	९५
सत्यवदिति—... ..	२२	६७१	समाप्तिवचनात् ...	५७	४७७
सत्रमहीनश्च— ...	२४	४०६	समाप्तिवच्च संप्रेक्षा ...	१९	१०६
सत्रवेकः—	४५	५७८	समासस्त्वैकादशिनेषु—	६	५७२
सत्रलिङ्गं च दर्शयति	३२	४०८	समासेऽपि तथेति चेत्	४	४६५
सत्रे गृहपतिः— ...	३५	७०२	समिध्यमानवतीम्—...	४	२८७

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
समुच्चयं च- ...	१५	५३६	सर्वस्य वैकशब्दात् ...	१८	३७६
समुच्चयं च- ...	३८	६९४	सर्वस्य(अर्थस्य) व्यप-		
समुच्चयं च-	२	६९५	वर्गि०	५	३१८
समुच्चयं च- ...	७	६९६	सर्वस्वरस्य ...	५७	५०६
समुच्चयस्त्वदोष० ...	१७	६८९	सर्वाणि त्वेककार्यत्वात्	५	२७९
समुच्चयो वा क्रियमाणा०	३७	६९४	सर्वातिदेशस्तु-	३५	४४८
समुच्चयो वा प्रयोगे ...	६	६९६	सर्वार्थि वाऽऽधानस्य-	१५	१८१
समुपहूय भक्षणाच्च ...	३	४०४	सर्वार्थत्वाच्च-...	१७	३६८
समेषु कर्म युक्ताच्च- ...	६७	९८	सर्वार्थमप्रकरणात् ...	१	१७९
समेषु वाक्यभेदः-	४७	७६	सर्वसिं च- ...	५८	५९६
सर्वं वा- ...	७३	५२८	सर्वसिं वा समत्वात्-	४	२५५
सर्वत्र च प्रयोगात् ...	१४	३४४	सर्वे तु वेदसंयोगात्-	२६	१७१
सर्वत्र यौगपद्यात् ...	१९	१९	सर्वेभ्यो वा कारणाविशे	५०	१६५
सर्वत्र तु- ...	३	५३२	सर्वे वा तदर्थत्वात् ...	३७	७०२
सर्वत्वं च तेषाम्- ...	१८	४९५	सर्वे वा सर्वसंयोगात्	२४	१७१
सर्वत्वमाधिकारिकम्	१६	२२	सर्वेषां तु विधित्वात्-	३०	१७२
सर्वपृष्ठे- ...	१३	५७३	सर्वेषां भावोऽर्थः-	२	६१
सर्वप्रतिषेधो वा-	२१	४६८	सर्वेषां वा दर्शनात् ...	३	४१४
सर्वप्रदानं हविषः-	४३	१६४	सर्वेषां चाभिप्रथनम्-	४१	६५९
सर्वप्रापिणाऽपि-	५२	६२६	सर्वेषां वाऽविशेषात्....	४०	२१६
सर्वमिति चेत्....	९	२६७	सर्वेषां वा चोद्भवा० ...	४४	२९५
सर्वमेवं प्रधानम्-	९	५१४	सर्वेषां वा प्रति० ...	२५	३५५
सर्वविकारे तु-	११	४९४	सर्वेषां वा लक्षणत्वात्	१४	११४
सर्वविकारो वा-	६९	५२७	सर्वेषां वा शेषत्वस्या०	२	१९०
सर्वशक्तौ प्रवृत्तिः-	१	३१८	सर्वेषां वैकजातीयम्-	२	२७८
सर्वस्य वक्तृकामत्वात्-	२९	९१	सर्वेषां वैकमन्त्र्यम् ...	४३	१३६
सर्वस्य वैककर्म्यात् ...	१२	२९८	सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात्	११	१०६
सर्वस्य वैककर्म्यात् ...	३७	५४४	सर्वेषां चोपदिष्टत्वात्	२३	१२८
सर्वस्य वा क्रतुसंयोगात्	५७	५२५	सर्वेषामविशेषात् ...	१८	५३७
सर्वस्य वैककर्म्यात् ...	६२	५८०	सर्वेषामिति चेत् ...	४४	७४

सर्वेषु वाऽभावात् ...	४२	१७६	सामानि मन्त्रमेके— ...	१	४३५
सर्वेषां समवायात् ...	५	३३०	सामान्यं तच्चिकीर्षा—	२७	३२४
स लौकिकः स्यात्— ...	२	३९१	सामिधेनीस्तदन्वाहुः—	१५	१९४
स लौकिकानां स्यात्—	२	४१४	साम्नां चोत्पत्तिः ...	२३	५५३
सवनीये छिद्रा०	८	६७७	साम्नोः कर्मवृद्धयैकदे-		
स सर्वेषामविशेषात्	४	३६७	शेन—	११	३५२
सस्तुतशब्दो—	५०	५५७	साम्नोऽभिधानशब्देन—	१	३७९
स स्वर्गः स्यात्— ...	१५	२४५	सा(स्वा)भ्युत्थाने—	२५	३४२
सहत्वे नित्यानुवादः—	१५	६५४	सारस्वते च दर्शनात्—	२८	३५६
सहस्रसंवत्सरम्— ...	३१	३६४	सारस्वते विप्रतिषेधात्	२७	१०७
सांतपनीया तूत्कर्षे द०	३०	२७६	सारूप्यात् ...	२५	५५
सांनाय्यं वा तत्प्रभावात्	१३	४०५	सार्वकाम्यमङ्गकामैः...	२५	२४६
सांनाय्यसंयोगात्—	२१	३४२	सार्वरूप्याच्च ...	१०	२५७
सांनाय्याग्नीषोमीय ...	२५	३००	सा लिङ्गादार्त्विजे— ...	३७	१६३
सांनाय्येऽपि तथेति—	७	६३८	सुत्याविवृद्धौ—	२८	६५६
सांनाय्येऽप्येवम्—	४५	७८३	सुब्रह्मण्या— ...	२१	६४६
साकंप्रस्थाय्ये—	१३	१६८	सूक्तवाके च कालविधिः	११	१२५
साकल्यविधानात् ...	४८	६२६	सोमपानात्तु प्रापणम्—	१८	३६८
साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यम्	२०	११६	सोमश्चैकेषा०...	६	२९७
साग्नीनां वेष्टिपूर्वत्वात्	३०	३५६	सोमान्ते च—	१०	६४३
साङ्गकालश्रुतित्वाद्वा—	१९	६५५	सोमे वचनाद्भक्षः— ...	१९	१७०
साङ्गो वा प्रयोग० ...	३०	६३३	सौत्रामण्यां च ग्रहणेषु	१४	१६८
सादत्तं चापि— ...	७३	५६४	सौधन्वनास्तु हीनत्वात्	५०	३१०
साधारणो वा— ...	९	६४३	सोमरे पुरुषश्रुतेः ...	२८	९१
साधारण्याच्च ध्रुवाया—	६	१६७	सौमिके च कृतार्थत्वात्	२०	२३७
सापशून्याम्— ...	४५	५२१	स्तुतशब्दयोस्तु संस्कारः	१३	६८
साप्तदश्यवत् ...	३३	६११	स्तुतिव्यपदेशम्— ...	४३	५७७
सा प्रकृतिः स्यात्— ...	३९	३६५	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वात्	२७	६८
सामप्रदेशे— ...	३२	४४७	स्तोत्रकारिणां वा— ...	२५	१७१
सामस्त्वर्थान्तर० ...	१६	५३६	स्तोमस्यैक—	३४	४४८

स्तोमविवृद्धौ त्वधिकम्	२०	५३८
स्तोमविवृद्धौ बहिः...	७	२८८
स्तोमविवृद्धौ तु प्राकृता-		
नाम्	१५	५५३
स्तोमस्य वा—	२३	५७४
स्थपतिर्निषादः—	५१	३१०
स्थपतीष्टिः प्रयाजवत्—	२०	३६९
स्थपतीष्टिवल्लौकिके—	१३	३६८
स्थाणौ तु देशमात्रत्वात्	१०	४८५
स्थानाच्च पूर्वस्य	१९	१८३
स्थानाच्चोत्पत्तिसंयो-		
गात्	१३	२६८
स्थानात्तु पूर्वस्य	२५	१८३
स्थानाद्वा—	२९	७००
स्मृतिरिति चेत्	१०	३७५
स्मृतेर्वा स्यात्	४३	७०३
स्याज्जुह्वप्रतिषेधात्	४५	२३०
स्यात्तद्धर्मत्वात्—	२९	५५४
स्यात्प्रकृति(लिङ्गत्वात्)		
लिङ्गाद्वै०	४४	२१७
स्यात्पौर्णमासीवत्	३५	६३४
स्यात्प्रयोग० ...	२४	६४६
स्याच्छ्रुतिलक्षणे—	३३	३२५
स्यादन्वित्यत्वात्	३१	१४९
स्यादन्यायत्वात्—	२१	३३१
स्यादर्थचोदितानाम्—	२१	५५३
स्यादर्थान्तरेष्वनिष्पत्तेः—	२०	३७९
स्यादुत्पत्तौ—	७०	५८१
स्याद्गुणार्थत्वात्	४१	५४५
स्याद्योगाख्या हि	२१	३५
स्याद्वा कालस्या०	२०	६७९
स्याद्वा द्रव्याभिधानात्	५४	५४८

स्याद्वाऽनारभ्यविधानात्	३२	४२५
स्याद्वा निर्धानदर्शनात्	१४	४९४
स्याद्वाऽन्यार्थदर्शनात्	२०	१७०
स्याद्वा कारणामावात्—	३४	१७३
स्याद्वा द्रव्याचिकीर्षायाम्	२०	२२३
स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्	२	४९३
स्याद्वा प्राप्तनिमित्त०	५०	३४८
स्याद्वा प्राप्तिनिमित्त०	१२	३३०
स्याद्वा प्रासर्पिकस्य	३७	४९९
स्याद्वा यज्ञार्थत्वात्—	१२	३५२
स्याद्वाऽऽवाहनस्य—	५२	५४८
स्याद्वा विधिस्तदर्थेन	१३	२९८
स्याद्वा व्यपदेशात्	२७	६७२
स्याद्वाऽस्य संयोगवत्—	३०	१६१
स्याद्वा होत्रध्वर्यु०	१९	५८७
स्याद्विद्यार्थत्वात्—	३६	२९३
स्याद्विशये तद्व्यायत्वात्	२०	५७३
स्याद्विशये तद्व्याय०....	५४	५७९
स्याद्बोभयोः—	५८	५०६
स्याल्लिङ्गमावात्	३०	४०२
स्युर्वाऽर्थवादत्वात्	५३	५०५
स्युर्वा होतृकामाः	५५	५०६
सुगभिचारणाभावस्य—	६	३९५
सौवेण वा—	४४	५९४
स्वकाले स्यात्—	१५	२९९
स्वदाने सर्वम्—	१	३५८
स्वप्ननदीतरणा०	५१	६६३
स्वयोनौ वा—	४४	५४६
स्वरसामैककपाला—	२६	३८७
स्वरस्तत्पत्तिषु स्यात्—	९	३७९
स्वरस्येति चेत्	७	३७९
स्वरुश्चाप्येकदेशत्वात्	२५	२६०

सूत्राणि	सू०	पृ०	सूत्राणि	सू०	पृ०
स्वरुतन्त्रापवर्गः—	८	६४३	स्वे च ...	२६	४४०
स्वरुस्त्वेकनिष्पत्तिः—	१	२३२	स्वेन त्वर्थेन संश्रब्धः...	८	२२१
स्वरुशं प्रति वीक्षणम्—	३	५७०	हृ		
स्ववतोऽस्तु वचनात्—	१७	३०५	हरणे तु जुहोतिः—	१०	२३४
स्ववत्तामपि दर्शयति....	१३	३०४	हरणे वा—	७९	५८३
स्वस्थानत्वाच्च	५	६८७	हविर्गणे परमुत्तरस्य....	१	४०९
स्वस्थानविवृद्धिः	८४	५६७	हविर्धाने—	१४	६७०
स्वस्थानान्तु विवृद्धेरन्—	३	२८६	हविर्भेदात्कर्मणो०	३	५८४
स्वा(स्या)त्तस्य सु(स्यत्वात्)			हविषो वा नियम्येत	५	४०४
स्यात्	३९	२२८	हविषो वा गुण०	३४	६११
स्वाध्यायवद्वचनात्	३७	२६	हविष्कृतसवनीयेषु—	११	६७७
स्वाभिश्च वचनम्—	६	४६५	हविष्कृदधिगु०	५५	६६४
स्वामिकर्म परिक्रयः—	१	२०४	हारियोजने वा—	२८	१७२
स्वामित्वादितरेषाम्—	२३	३५४	हिरण्यगर्भः—	१३	५१५
(तथा)स्वामिनः फलसम०	२१	३२२	हिरण्यमाज्यधर्म—	३५	४०३
स्वामिनि च दर्शनात्—	३२	४९८	हेतुत्वाच्च सह०	३४	२२८
स्वामिनो वा तदर्थत्वात्	४१	१६४	हेतुदर्शनाच्च	४	२९
"	२६	२१२	हेतुमात्रमदन्तत्वम्	४५	१५२
स्वामिनो वैकशब्दात्—	३४	४६२	हेतुर्वा स्यात्—	२३	२५
स्वामिसप्तदशाः—	३८	२००	होता वा मन्त्रवर्णान्	३७	१७४
स्वाम्याख्याः—	५५	५७९	होतुस्तथेति—	४०	६७४
स्वार्थत्वाद्वा—	५०	४५२	होमात्	४९	१७७
स्वार्थेन च प्रयुक्तत्वात्	३१	३५३	होमाभिषवभक्षणम्	२४	३३२
स्वार्थे वा स्यात्प्रयोजनम्—	३	३७९	होमाभिषवाभ्यां च	३२	१७३
स्विष्टकृच्छ्रवर्णात्—	६	६८७	होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्	३२	१६२
स्विष्टकृदावापिकः—	३८	५४४	हौत्रास्तु विकल्पेरन्...	३६	६९४
स्विष्टकृद्देवता०	३४	५४३	हौत्रे परार्थत्वात्	४०	७०२
स्विष्टकृद्भक्षप्रतिषेधः	३५	५९१			

समाप्ता चेयं जैमिनीयसूत्रवर्णानुक्रमणिका ।

जैमिनीयन्यायमालाश्लोकाद्यचरण-

वर्णानुक्रमणिका ।

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अक्रीतयजमानस्य	४९८	अङ्गप्रधानयोर्मुख्या ...	३७५
अखण्डादीष्टका धर्माः ...	१८६	अङ्गरीत्या समाप्तत्वात्	४७७
अगन्मादेः स्वर्गदेवौ ...	४२०	अङ्गहीनो न कुरुते	३०८
अगुणत्वादनामत्वात्	५४	अङ्गान्यध्वरकल्पायाम्	६३१
अग्नये होत्रमत्रेति ...	४५	अङ्गेऽन्यासो न वा भूम्ना	६२४
अग्निर्ज्योतिर्मितिप्राप्त्यो ...	४५	अङ्गे ये केऽपि देशाद्याः	६३०
अग्निर्ब्रह्मादयो नोह्या ...	४५५	अजीर्णसंभवे कार्यम्	३७१
अग्निष्टोमप्रक्रियाऽत्र ...	२९४	अञ्जनाद्या गृहपतेः	७०२
अग्निष्टोमोक्थ्यसंबन्धी ...	५५७	अत एवार्थवादोऽपि	६०२
अग्निहोत्राचारवाक्य	८४	अतिदेशोऽष्टमेऽध्याये ...	४१८
अग्निहोत्रं जुहोत्याद्या ...	४५	अतिदेश्यानि तत्राऽऽद्यो ...	३८२
अग्निहोत्रं जुहोतीति	२६५	अतिदेश्यं विनिश्चेतुः ...	३८०
अग्निं चित्वा यजेत्सौत्रा	२५३	अथवाऽध्यापनात्	१३
अग्निं चिनुत इत्यत्र	१००	अथेति प्रकृते छिन्न	८७
अग्नीष्टोष्येदुताध्वर्युः ...	२११	अथैष ज्योतिरित्यत्र ...	८७
अग्नीष्टोमप्रणयनम् ...	२७४	अदाम्यग्रहचित्रिण्या	२९०
अग्नीष्टोमावाग्निनैव ...	५४५	अदोषो वमनायैव	१६४
अग्नीष्टोमाविदं हव्यम्	१४४	अधिकारी तस्य धर्माः	६
अग्नीष्टोमीय आग्नेयात्	२७०	अधिकारोऽतिदेशश्च	५
अग्नीष्टोमीयकः कोऽपि ...	३७२	अनध्याये मन्त्रपाठः ...	६८९
अग्नीष्टोमीयधर्मत्वम्	१८३	अनर्थकं तदङ्गेषु ...	११८
अग्नीष्टोमीयमुख्येषु ...	६४२	अनाधातुश्च तत्किं वा ...	३५६
अग्नीष्टोमीयसवन ...	४५९	अनामत्वाच्च वैयर्थ्यात् ...	३८६
अग्नीष्टोमीयसवनी ...	१८३	अनारभ्यविधानात् ...	१८१
अग्नीष्टोमौ तदुक्तेर्नो ...	६१६	अनारभ्यविधेः प्राप्ते ...	५५८
अग्नौ होमाङ्गताक्ष्टतेः ...	५१८		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अनारभ्यश्रुतत्वेन १६१	अपच्छेदक्रमे पूर्वः ३५०
अनिरूप्या निरूप्या वा....	... २३९	अपूर्वसदसद्भावः ६४
अनुयाजोऽन्तिमो योऽसौ	... ५४४	अपौरुषेयाः कल्पाद्याः ३४
अनुवादोऽनस्थिवाक्यम्	... ५८६	अपः प्रणयतीत्युक्तेः २३५
अनुवादः पुनःश्रुत्या ५८९	अप्राप्तेरग्रिमो मैवम् १७२
अनुष्ठानक्रमः सर्वः ३०२	अबाधितप्रत्यभिज्ञा १९
अनुद्याष्टौ यजेतेति ५१	अबाधोऽत्राऽऽदरे हेतुः ११५
अनेकसमुदायत्नम् ६५३	अबाधको बोधको वा १८
अनुतोक्तेः पुनर्थत्वात् १५८	अभिक्रामं जुहोतीति ११६
अनुत्तं न वदेद्वैधः १५८	अभिचारनिषेधौ च ६०३
अन्तरेण हविर्देव ५११	अभिचारोऽस्ति नो वाऽत्र ५२१
अन्तरेणाग्निविद्याभ्याम् ९५	अभिचार्यं प्रयाजानाम् २२८
अन्तर्भावाद्दृष्टतादेः ५३	अभिवासात्परा वेदिः २७५
अन्तर्भावो विधाबुद्धि ४०	अभिपुत्र्य ततो हुत्वा ३३३
अन्तर्वेदि मिनोत्यर्थ १९४	अभिषेकोऽपकृष्टोऽस्मात् २८४
अन्त्यः प्रयाज आरात् ४८६	अभिषेच्यप्राकृताङ्ग २८४
अन्धादेरस्त्यसौ नो वा ३०३	अभ्यङ्गो नावनीतः किं ५३५
अन्त्य आग्रयणात्पाली १३३	अभ्यस्ते षडहे भुक्ति ५७६
अन्याथ्यत्वाद्विकल्पस्य ६००	अभ्यासात्कर्मभेदोऽत्र ८०
अन्याभावेऽथ भावेऽपि ३७१	अभ्यासादन्यकर्मत्वम् १०४
अन्येनेत्यत्र संस्थाना २९४	अमन्नपक्षमाश्रित्य १३५
अन्येषां मुख्यकालत्वात्...	... २७२	अमुख्यमुख्ये संस्कार ३२७
अन्ये स्युरपगातारः १९८	अमुख्ये संस्कृते मुख्यः ३२६
अन्योन्याश्रयतो नाऽऽद्यो	... ५०	अमेत्यपि समूहस्य ८१
अन्वाधानाङ्गमारम्भो ४२७	अयुतादि प्रत्यहं स्यात् ५८०
अन्वाधानं दीक्षणीया ६७१	अर्जयित्वाऽपि किं सर्वम् ३५९
अन्वाहार्यस्य धर्मोऽत्र ५२०	अर्थधीहेतुताऽधीतेः ११
अन्वाहार्योऽत्र दातव्यो ६७३	अर्थभेदादनामत्वम् ५४
अन्वाह्येतिर्यकर्म स्यात् ५४५	अर्थवादगता चेत्यम् ५९
अपेक्षासत्तियोग्यत्व ४७९	अर्थवादैकनिष्ठोऽसौ ३७७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
अर्थाबोधप्रमाणम् ...	३३	अष्टाकपालमाग्रेयम्	१०२
अर्वागपि बहुत्वं तत् ...	३६३	अष्टावुपभृतीत्यत्र ...	२३१
अवकीर्णपशुः कुत्र ...	३७०	असमाधेयैकल्ये ...	३०९
अवघातादिनाऽपूर्व ...	६६	असमाप्यं समाप्यं वा	३१३
अवघाताद्यबाधार्थम्	५११	असंजातविरोधोऽतः ...	१३८
अवघातार्थमन्त्रः किम् ...	६६०	असंजातविरोध्यर्थ ...	१६३
अवघातेऽपि नियमो ...	२३९	अस्तुतौदुस्स्वरत्वात् ...	२४
अवघाते व्रीहिरूपम्	४१८	अस्तु प्रकरणादाद्यो	१४७
अवघातः कृष्णलानाम्	४८०	अस्त्याधानादि नो वाऽत्र ...	७००
अवघातः सङ्गो वा ...	६२३	अस्त्याहुतिश्चरौ सौम्ये ...	६७८
अवत्तनाशे तच्छेषात् ...	३२९	अस्त्युद्देशगतत्वेन ...	३०४
अवदानादि सांन्याये ...	२९७	अस्थिकर्तृमते चिन्ता	५०४
अवदानेऽनुसमयो ...	२८०	अस्थियागः किमस्थनां स्यात् ...	५०३
अवद्यतिः प्रदानान्तो ...	२८०	अर्हगणे चेदुद्गातृ ...	३५१
अवान्तरप्रकरणम् ...	११७	अर्हगणे विषाणाय ...	६४३
अवान्तरव्यापृतिर्वा	६४	अर्हगणेषु सौमस्य ...	३९९
अवान्तरपूर्वसत्त्वात् ...	१११	अहर्गायत्रमित्यत्र ...	४१३
अविकारो विकारो वा ...	४६२	अहीनसत्रयोर्लक्षम् ...	५८०
अविधेर्ग्रहणादीनाम्	१२९	अहीनसत्त्वयोर्द्वि- ...	४०७
अविभागो बहुत्वोक्तेः	५२३	अहेबुध्नियमघ्नं म— ...	७०
अविशेषात्प्रवृत्तोऽस्तु ...	३३५	अहीने सत्रवच्छ्रुक् ...	७०१
अविशेषाद्वयोर्यद्वा	१६२	अह्नां द्वादशताश्रुत्या ...	६५५
अवृद्धावुपयोगाय ...	५३८	अंशैः सामर्शुकृतत्वं वा ...	४३७
अवेष्टावङ्गतन्त्रत्वम्	६५३	आ	
अव्याहृत्यै चतुर्थः स्यात् ...	३५४		
अशाब्दी शेषता शाब्दी ...	१०९	आकाङ्क्षा यागशब्दस्य....	२४०
अश्वप्रतिग्रहेष्टिस्तु ...	१६२	आक्रामन्सह कुम्भीभिः	१६८
अश्वालम्बनशास्त्रस्य	३७	आख्यातमात्रं नो मानम्....	८६
अश्वान् पुरुषी वाऽऽन्यै ...	५०२	आख्यातोपान्तसंख्याऽत्र...	३१२
अष्टकादिस्मृतेर्धर्मे ...	२७	आख्यातेनाभिसंबन्धात्	५७
		आख्यावचोवषट्कारा ...	१७३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
आख्याविशेषादाख्यायाः... २०४	आद्यो नः परिसंख्यानात् ...	५३९
आग्नावैष्णव आग्नेय ४०९	आद्योऽमुमुन्तावित्याज्य ५९५
आग्नावैष्णवसारस्वत ६८१	आद्यो भानात्संख्ययैक १७८
आग्नेयादिप्रधानस्य ६२८	आद्यो मैवं चतुर्थ्यादेः ४८६
आग्नेयी प्रथमं चाहो ६८०	आद्योऽस्तु वचनान्मवम्...	... २०२
आग्नेयेषु प्रहेषूहो ५४७	आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे	२०९
आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि ५५	आद्यः सोमविभागोक्तेः ३४२
आग्नेय्याऽऽग्नीध्रमित्यग्नि १२८	आधानदक्षिणोपेत ५१९
आधारादेश्च मुख्यत्वम् २६२	आधानस्यानपेक्षस्य २९१
आधारे मन्त्रसाहित्यम् ६९२	आधानस्यात्र मुख्यत्वम् १३९
आचान्तेनेत्यममा मा वा ३०	आधानं किं प्रकृत्यर्थम् १८२
आचान्त्यादिः पदार्थोऽत्र ३०	आधानं पवमानादेः १८१
आज्यभागो य आग्नेयः ४८६	आधानं विदुषो विद्या ३६९
आज्यभागौ पुरोडाशे ६६७	आनन्तर्यात्प्रकरणात् ११५
आज्यभागेति नान्नोप ५८९	आनर्थक्यप्रतिहतिः १८४
आज्येन शेषमित्युक्तौ ४७७	आमनाहुतिमिर्बाध्या ५३४
आज्यं चोत्कृष्यते नो वा ३००	आमिक्षादेरनियतिः ३०१
आतिथ्यादिगते बर्हि ६७५	आमिक्षा पय एवात्र २२५
आत्रेयदानर्तुयाज्या ५०८	आमिक्षा वाजिनं च स्यात् २२४
आदित्येष्वेकवाच्येष ४६४	आमिक्षोत्पत्तिशिष्टत्वात् ८८
आदित्यो यूप इत्यत्र ५५	आयीभावो योनिवशात्... ४४७
आदौ परीक्ष्यो वेदार्थः १६	आयुर्दा इति मन्त्रोक्तिः २०८
आदौ स्वप्रत्ययोपात्त २२२	आरण्याशनमत्रास्ति ६७३
आद्य आख्यावशान्मैवम्...	... २०७	आरम्भणीया सोमाङ्ग ४८२
आद्यन्तयोर्मध्ययोर्वा ३८६	आरम्भणीया सौर्यादौ ६७९
आद्यमक्षो वषट्कर्तुः १७२	आर्तौ पञ्चशरावो यः ३३२
आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानम् २६७	आर्त्विज्यं किं त्रिवर्णस्थ ७०३
आद्यस्य यूपखण्डस्य २३२	आर्भवे चोदक दुक्त्या ६५०
आद्योऽङ्गत्वविधेर्मानात् ३३७	आर्भवे साम्न आगन्तोः.... २८९
आद्यो दीर्घायुषः सत्त्वात् ३६५	आवृत्तिरुपसत्त्वेष्टा २८६

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
आश्विनग्रहसामीप्ये २६८	उक्थाग्रयणतः स स्यात् ५५६
आश्विनो दशमः पाको २९६	उक्थादयः कामयोगात् १८९
आहिते पवमानेष्टि २९१	उक्थ्यादिषु समो दीक्ष १८९
आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र ८६	उक्थ्योत्कर्षे षोडशी नो २७७
इ		उक्षोत्सर्गः किमुत्कर्षः ६३७
इज्यन्तेऽत्र यजन्ते वा ५२	उच्छ्रयस्व समिद्धस्य ६९४
इज्याशेषैरशेषैर्वा ५८६	उतातिदेशकं नैव ३८१
इडाद्यर्थस्य नाशेऽन्यः ३२९	उताऽऽद्यः पूर्ववन्मैवम् ६४०
इति चिन्तागानयुक्ता ३८०	उत्कष्टव्यो न वा मन्त्रो ४५७
इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः १६६	उत्तरार्थेतिशब्दस्य २२७
इदं वादिद्वयोः किं स्यात् ६९६	उत्तरास्तिष्ठ एव स्युः ६२६
इध्यमानेद्धवत्योस्ता २८७	उत्तिष्ठन्प्रवदेदग्नी १२४
इन्द्रपीतस्येतिभक्ष १३१	उत्पत्तिचोदनासिद्धे २४६
इन्द्रस्याऽऽङ्गिरसो ३	उत्पत्तिवाक्यतः पूर्ण २९०
इन्द्रेण यस्मिन्सवने १३१	उत्पत्तिविधिशेषत्वात् ६२९
इरागिरा विकल्पः स्यात् ४३३	उत्पत्तिशिष्टेनैवात्र ५९७
इरापदं न गेयं स्यात् ४३४	उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र १३९
इषुवैशेषिकादुक्ता ३७६	उदाहृतिरियं वाक्य १४३
इषे त्वादिर्मन्त्र एको ७६	उद्गातुः पश्चिमच्छेदे ३५०
इषौ समानमितर ३७६	उद्गातुः प्रतिहर्तुश्च ३४८
इष्टकावरदानं किं २०५	उद्दिष्येच्छ्रयस्वेति ६९४
इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा २९३	उद्देस्ययोः प्रधानत्वात् ५७२
इष्टिरभ्युदये दर्शात् ३३८	उद्भिदादिपदं धर्मे ४०
इष्टेः सोमस्य वा धर्मा ३९८	उन्नीत एव संबद्धो १३२
इष्ट्यग्निहोत्रसोमानाम् ४१८	उन्नेयो ब्रह्मगानस्य ६०४
इष्ट्यग्निहोत्रसोमानाम् ३९५	उपकारी संस्कृतिर्वा ४८९
इष्ट्वा तु वाजपेयेन २४९	उपकारः स एकेन ६२१
उ		उपदेशार्थवत्त्वाय ६०५
उक्ताज्यद्रव्यशेषस्तु १६७	उपवत्यग्रवत्यौ स्तो ५६१
उक्त्वाऽग्निष्टुतमेतस्य ९०	उपवीती हि देवेभ्यः १५६

उपवेपं करोतीति २३३	ऊहपक्षे यदूहं तत् १३२
उपव्ययत इत्यस्य ११७	ऊहप्रवरनानां किम् ... ७२
उपव्यानेऽनुवादो वा ... १५६	ऊहो नो वैष विकृता ४५९
उपह्वयस्वोपहृत ... १७५	ऊहो यज्ञपतिर्नो वा ४२९
उपह्वानमशेषाणाम् १७६	ऊहं तस्यै शृतं नो वा ... ४३१
उपलक्षणताऽऽग्नेये १२१	ऊ
उपसत्काल आह्वानम् ६५७	ऊक्सामाभ्यां विकल्पेन ४४६
उपसत्कालमुब्रह्म— ... ६४६	ऊजुत्वादय आधारे ... ६८७
उपसत्सु निषिद्धेभ्यः ५९४	ऊत्विग्दानमदृष्टार्थ ... ४९७
उपसद्भिश्चरित्वेति ... १०१	ऊत्विग्भक्षा निवर्तेरन् ... ६७४
उपस्ताराभिघारौ स्तः ४९४	ऊत्विजां वमनेऽप्येष ... १६४
उपस्थानादि दंपत्योः ... ३०६	ऊत्विजां वरणं सत्रे ... ४९९
उपाकृतानां किं सत्त ... २६७	ऊत्विजोऽन्यत्र यदृभ्यः ... ५७९
उपादेयविधेयत्व ... ४७	ए
उपायिलिङ्गतः सत्रे ... ४०८	एककालीनबह्वङ्ग ... ६६२
उपावहरणं मान— ... ५८२	एकत्रैवोत सर्वत्र ... १८५
उपांशुयाजद्रव्येण १६७	एकधेत्यविकारः स्यात् ... ५५१
उपांशुयाजमित्येषो ... ८३	एकपात्रे किमध्वर्युः ... १७४
उपांशुयाजे किं न स्यात् ... ६११	एकयाऽस्तुवतेत्यादौ ... ५७
उपांशुयाजे पूर्वत्व ... २६९	एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्यात् ... २९५
उपांशुयाजे यत्किंचित् ... ६१४	एकस्य गौणताग्रौव्ये ... १२२
उपोद्धातस्तथा तच्चा ... ८	एकस्य शक्तिराहित्ये ... १४८
उपोद्धातः कर्मभेद ... ५	एकस्यैवाभिप्रेच्यस्य ... २५५
उपोद्धातापवादाभ्याम् ... ९	एकं यत्किंचिदथवा ... २४५
उभयोः पुरुषार्थत्वात् ... ३६८	एकादश प्रयाजाः किम् ... २८६
उभयस्यशेषनिर्वापात् ६३२	एकादशभिरन्येषाम् ५८५
ऊ	एकादिना समुच्चयेम् ... ५१९
ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टि ... ३४०	एका देया समुच्चयेम् ... ६९७
ऊर्ध्वं विचारणं प्राप्तम् ... १५६	एकाहानामनियमो ... ३०१
ऊहग्रन्थो पौरुषेयः ... ४३५	एकां पञ्चेति कृत्स्नां वा ... ५२५

एकेनाङ्गेन सर्वैर्वा	५८५
एकेनैव कृतार्थत्वात्	४५६
एकैककर्मणोऽहोऽस्य	६५५
एकैकस्य निमित्तत्वम्	५६१
एकैकस्यानपेक्षस्य	२४७
एकैकस्यैव विच्छेद	३४८
एकैकस्यैव यागस्य	६५५
एकोऽग्निर्यजमानेन	१३४
एकोऽपि बह्व्यनुगमः	३३३
एको विषयसंदेहः	४
एतद्वाक्ये वार्तिके तु	३६१
एतानि मन्दप्रज्ञस्य	४९२
एतेनानिष्ठेति सर्व	२९४
एवं विद्वान्पौर्णमासी	८१

ऐ

ऐकादशिनगे तन्त्रम्	६३३
ऐन्द्र एव समर्थत्वात्	१३१
ऐन्द्रदानेऽपि गायत्र	१३७
ऐन्द्रवायवशेषस्य	१७०
ऐन्द्राग्नादीष्टयः काम्या	१२७
ऐन्द्राग्नादौ सौमिकः स्यात्	३९६
ऐन्द्रीवन्माघमाह्वानम्	१२३
ऐन्द्रा निवेशनेत्यग्निम्	१२२
ऐन्द्रोपस्थीयतां वह्निः	१४२

ओ

ओदनेनैव तत्सिद्धेः	५८९
--------------------	-----	-----	-----

औ

औदुम्बरीमानशुक्र	५०४
औदुम्बरी वेष्टनीया	२८
औदुम्बरीः स्पृशन्नायेत्	२८

औदुम्बरः खादरेण	५९७
-----------------	------	------	-----

क

कण्डूयनं न हस्तेन	६४४
कदाचिक्कृतवान्निष्ठ	५४३
कपालभेदेन होमो	३३०
कपालवत्कमः प्राप्तः	५५३
कपिञ्जलेषु त्रित्वाद्याः	६२५
कपोतवद्यौगपद्ये	६२१
करणत्वं क्रियापेक्षम्	७७
कर्तव्यमुच्चैः सामर्ग्याम्	१३८
कर्तुर्भेदो न वा तत्र	६३५
कर्तृयोगाददोषश्चेत्	११६
कर्माधिकारः कर्तुर्नो	३०२
कर्मान्तरविधिर्मेवम्	६१३
कर्मान्तरं तदाऽपि स्यात्	६३९
कर्मान्तरं स्यादभ्यासात्	८१
कल्पे सर्वतिथौ दर्श	३४
कल्प्यः पिकादिशब्दार्थो	३३
कश्चिद्गृहपतिर्वा स्यात्	७०२
कस्माच्चिदतिदिश्यन्ते	३९४
कामार्थत्वादयोग्यत्वम्	२४२
काम्यकर्मप्रयोगः किम्	६२३
काम्यनैमित्तिकाः कार्या	२९३
काम्या उपांशु यष्टव्या	२१५
काम्ये शक्योत् सर्वाङ्गम्	३१९
काम्येष्टिद्रव्यदेवम्	५९७
कास्यर्थाद्वैरूपवैराजे	५७४
कार्यभेदो न वाऽङ्गानाम्	६२०
कालस्यास्तु विधिर्मेवम्	६१३
कालो लाक्षणिकोऽप्यस्तु	६१३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
किमग्निभोकः सर्वान्ते ...	६४५	कृत्स्नकर्तुः फलित्वेऽस्तु ...	३६५
किमग्नीवरुणौ स्विष्ट ...	५४३	कृत्स्नस्य मध्यपूर्वार्धे ...	३२९
किमनुज्ञा लौकिकोक्त्या ...	१७५	कृष्णग्रीवद्वये तन्त्रम् ...	६२८
किमप्स्ववभृथे मुख्य ...	६३४	कृष्णग्रीवादिके नोह ...	६६४
किमाग्निमारुतादुर्ध्व ...	२५०	कृष्णलेषु धृतस्योत ...	४०३
किमुक्तरासादनं च ...	५१७	कोऽपि देवस्ताञ्चिकेषु ...	६१६
किमैकादशिनेष्वस्य ...	६५८	क्वाश्रुत्या भाति कालोऽत्र ...	२४९
किमृत्विग्राम सर्वेषु ..	१९९	क्रतवे वाऽग्निमो भानात् ...	२४१
किं कार्यमत्र किं बाध्यम् ...	५०७	क्रतुशेषस्तदा बाध्यः ...	३६१
किं गोवनस्पती केना	५४२	क्रतौ सकृद्वेदहोमो	३१६
किं चतुर्येष्वहीनस्य ...	५५९	कृत्वङ्गं स्यान्नवा पिण्ड ...	२५९
किंचित्प्रतिनिधेयं स्यात् ...	३२४	कृत्वार्थादेर्नास्ति वाऽस्ति ...	२१८
किं दर्शपूर्णमासाम्याम् ...	२५१	क्रमेण प्रापिता मन्त्राः	११९
किं देवाद्यवदानेषु	२८१	क्रमः समानदेशत्वम्	१४०
किं द्रव्यगुणसंस्कार ...	११०	क्रयणेषु विकल्पः स्यात् ...	६९७
किं पञ्चदशरात्रस्य ...	४०८	क्रयाय प्रतिपत्यै वा ...	४९८
किं पौर्णमासीमारभ्य ...	६४९	क्रयः कार्यो न वा सत्रे ...	४९९
किं प्राकाशौ बाधकौ स्तः	५२७	क्रियाद्वारमृते द्रव्यम्	६२
किं प्रेतु होतुश्चमसः ...	१७०	क्रीणाल्यरुणयेत्येतत्	११२
किं बहिष्पवमानर्धौ ...	५५४	क्रीत्ये धर्माय वा द्वेष्ये ...	५०३
किं वैश्वदेविकादेक ...	३७८	क्वचिदेतद्विचारेण	२१८
किंवोक्तर्षोऽवशिष्टस्य	६३७	क्वापि स्तोत्र ऋचि क्वापि ...	५३९
किं शुक्ला व्रीहयः पक्षे ...	५९८	क्षणिकस्य विनष्टस्य ...	६४
किं सर्वपृष्ठे सर्वाणि ...	५७३	क्षामे यागो द्वयोः सर्व ...	३३१
किं सोमचमसो ब्रह्म	५२८	क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा नीरे ...	४०४
किं स्याच्चमसिनामेव ...	१७२	ख	
किं स्यादवभृथे बर्हिः ...	५९५	खलेवालीतण्डुलयोः ...	५११
कुतोऽप्यवभृथोत्कर्षे ...	३४५	खलेवाल्यां जोषणं च ...	५१२
कुम्भीषु शेषासंसिद्धेः	१६८	ग	
कृत्वाचिन्ताक्रमो नो चेत् ...	३४७	गच्छतामिति शब्दस्य ...	७८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
गणावृत्तिः प्रयोगैक्यात् ३५१	चतुर्गृहीतं होमाङ्गम् २३१
गवादिचोदना नो मा ३९	चतुर्थस्य प्रयाजस्य २२९
गवानयन उक्ता तु ३४४	चतुर्थाष्टमतापते ५५९
गवामयन आद्येऽहि ३८१	चतुर्थ्या फलतालाभात् २४
गवामयनिके पृष्ठय ५७१	चतुर्द्धिर्वा पुरोडाशे ६११
गानस्य नियमो नोत ४४६	चतुर्धा कार्य आग्नेयः १२१
गवामयनिके ज्योतिः ३९२	चतुर्धाकृतिनिर्देशौ ४९७
गुणत्वं न हि संभाव्यम् ६७	चतुर्भिरभिमित्यत्र ६९३
गुणानामत्वसंदेहात् ५२	चतुर्होत्राख्यमन्त्रेण ३६८
गुणप्रधानभावेन १०९	चतुर्होत्रा पौर्णमासीम् १९२
गुणस्यास्याप्रसिद्धत्वात् ९५	चतुःशते प्रग्रथन— ४४५
गुणोऽयं नामधेयं वा ४१	चत्वारःषड्वा एक ४
गुणो वा यजमानोऽस्तु ५४	चत्वारः षडहाद्वाद ४१०
गुणौ श्वेतं चरं किंवा ९६	चमसादि च संमृज्यात् ११५
गुणः कर्मान्तरं वा स्यात् ८८	चमसाध्वर्यवो नान्य १९६
गुण्यसिद्धौ न दध्यादिः ८४	चमसैश्वमसाध्वर्युः २०३
गुदोपयजने किं स्यात् ६९७	चयने दीक्षणीयादि २८५
गृहमेधीयके त्वाज्य ५८९	चयने रुक्मभृत्यादिः २८५
गोगाव्यादिषु साधुवे ३६	चरुर्भवति नैवारः ९८
गोदाने विहिते स्वेच्छा ५२३	चरुः कपाले पक्तव्यः ४९१
गोदोहनाद्यस्ति नो वा ४०१	चरौ पशौ पुरोडाशे १५२
गोदोहनेन प्रणयेत् १८०	चातुर्मास्याद्यपर्व ५१
गोदोहनं द्वयार्धं स्यात् २१९	चात्वाले कृष्णशृङ्गस्य २३७
ग्रन्थद्वारादिना ह्येते १०७	चित्रया पशवोऽमुष्मिन् २४८
ग्रहधर्मा अनारभ्यो १८६	चित्रिण्यादेरुक्तमाया २९०
ग्रहधर्माः सादनाद्याः १८४	चित्रोत्पत्तौ तु नियमो २४८
ग्रहयोरेव नाम स्यात् ९९	चिन्ता न कार्या कार्या वा २१८
ग्रहं पराञ्चमुक्थ्येभ्य २७७	चैत्री स्यात्क्रय एकाष्ट ३४४
ग्राह्या म्लेच्छप्रसिद्धिस्तु ३३	चोदकस्याविशेषेण ५४६
च		चोदकः पवमानेष्टौ १८२
चतुरो निर्वपेन्मुष्टि २७९		

चोदनागम्य आकारो	१४	तत्किमाद्यश्रोदितत्वात्	५०९
चोदनामानतैवाथ	१६	तत्किं माने हतौ वाऽऽद्यः	५८३
चौलादिः सर्वदा पुण्या	३७०	तत्तत्र ह्येयमुत नो	६५९
छ			तत्र द्रव्यं पुरोडाशः	३८४
छन्दसां व्यत्ययः प्रोक्तो....	...	५६८	तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र	३८१
छन्दस्थयोरुत्तरास्थ—	४३८	तत्र यः कोऽपि देवः स्यात्	६१५
छेदने मार्जने चैतौ	७६	तत्रर्विजः सत्रिणः किं	५०१
ज			तत्राग्निशब्दो नोह्यः स्यात्	४२८
जङ्गम्यमानमञ्चोक्तिः	१५९	तत्रान्यदङ्गं नो कार्यम्	५९१
जन्मानन्तरमेवेष्टिः	२५२	तत्राप्याद्यन्तयोर्यावत्	५५५
जर्तिलोक्तौ चतुर्धा किं	६०३	तत्राऽऽस्तरणमन्त्रस्य	६७५
जाघनी नाम भागोऽस्तौ....	१४९	तत्रैव पत्नीसंयाजा	६३६
जातकर्मणि निर्वृत्ते	२५२	तत्रैव परिसंख्यात्वे	६९२
जातकर्मानन्तरं स्यात्	२५३	तत्रैव शंखिडे पूर्वे	५९३
जार्ति त्यक्त्वा न संस्कारे	५९	तत्सर्वबाधकं सर्व	५३८
जाते यस्मिन्निष्ठिमेताम्	२५२	तदायुर्वाऽथ सार्धद्वि—	३६५
जामित्वोक्तेरन्तराल	८३	तदेकवचनं मध्य	७८
जुहूपभृद्ध्रुवास्वाज्यम्	२३०	तद्द्याद्यपुरा दित्सुः	३५०
जुहूमाश्रित्य पर्णत्व	१७९	तद्वितोक्त्यादिलिङ्गं किं	३९४
जुह्वादयो यस्य कस्य	३५६	तद्भक्षणे द्विदेवाः किं	१३३
जुह्वाः पर्णमयीत्वेन	२४१	तयोर्धर्माः समुच्चेया	४५१
ज्योतिष्टोमप्रकरणे	१८३	तरसाः सवनीया स्युः	२१७
ज्योतिष्टोमविकारत्वात्	३७६	तस्यां साऽस्ति न वाऽङ्गत्वे	४८३
ज्योतिष्टोमश्च सर्वार्थः	२४७	तस्यां स्थाण्वाहुतिः कार्या	४८५
ज्योतिष्टोमस्य तादृक्त्वात्	५६०	तस्येतिवाक्याद्भोद्रव्यम्	५२२
ज्योतिष्टोमे द्वादश स्युः	३४३	तन्नेणोपरवे मन्त्रो	६६४
ज्योतिष्टोमो यजुःसाम	१२९	तन्त्रं चतुष्कपालानाम्	६५९
ज्योतिष्मती भवेन्नो वा	४७१	तन्त्रं द्वयोर्देशकत्वात्	६६६
त			तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्यात्	१२०
तच्छब्दादेकवाक्यत्वे	१४३	ताननूद्येष्टकाधानम्	५७

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

श्लोकाद्यचरणानि

पृष्ठानि

तान्मृणीतेति बहुता १९७	दण्डदीक्षा दक्षिणा तु १९३
तार्याद्यहतवस्त्रस्य ५३६	दण्डाकलितवस्त्रे ५६७
तिसृष्वक्षूदितं साम ४३७	ददाति यजतीत्यादौ ७९
तिस्र एव हि साहे स्युः...	... १४७	दधिहोमेऽन्यकर्मत्वम् ८२
तुषनिष्कासयोरत्र ३८४	दध्ना त्विन्द्रियकामस्य २४३
तेन ह्यन्नमिति प्रोक्तो २५	दध्नोऽत्र पयसो वाऽऽद्यो....	... ४०९
तेभ्योऽन्यः शमिताऽनन्यो १९८	दधिर्नामेति मन्त्रोऽङ्ग १४०
तैलादिनाऽपि मुख्यत्वात् ५९	दधिर्होमे सोमधर्मा ४१६
तृचाद्यासु तृचे वाऽऽद्ये ५५०	दधिर्होमो गुणो नाम ४१४
तृचे स्याद्यच्च वैकस्याम् ५५१	दर्शधर्मातिदेशेन ६८०
तृतीयया क्रयार्था गौः २२५	दर्शपूर्णमासप्रोक्त १०४
तृतीयोऽस्त्वेकलोपोऽत्र ५०९	दर्शपूर्णमयोर्देवा १२६
त्यक्त्वा तच्च तदावृत्तौ ४७	दर्शादिर्वा तस्य कालो ६१७
त्रयस्त्रिंशारम्भणे किं ५७५	दर्शादिलक्षिते काले २५१
त्रिवं न पूर्णायोक्त ५५५	दर्शादिः सर्वकामेभ्यः २६६
त्रिनूक्तिर्ऋचो धर्मः ४२६	दर्शादीद्वा सोमयागः २९८
त्रिरभ्यासो विधातव्यो १२३	दर्शाद्यर्थ प्रकरणात् १५५
त्रिवर्णैर्वेदाविद्वद्भिः ३०७	दर्शार्थोद्वरणे वाचे ४७३
त्रिवत्सेनर्षभो बाध्यः ५२६	दर्शापूर्ववदस्यत्र ११
त्रिवृत्स्वहःस्वादिस्य ४०९	दर्शकर्त्रैक्यनियमो ३१२
त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् ५७४	दर्शे प्रत्यान्नाय एतत् ३३४
त्रैशोकेति जगल्यौ द्वे ४३९	दशपेये चाभिषेच ६३८
त्रैस्वर्यादि समुच्चयम् ४४६	दशयज्ञाशुधानीति २२१
त्र्यनीकायामैन्द्रवाय ५६५	दानं केसरिणां नो वा ३५९
त्वग्वाससोरष्टरात्रे ६८६	दिशं प्रतीचीं मनुजा १५७
द		दीक्षयित्वा गृहपतिम् २६५
		दीक्षा उपसदः सुत्याः ६५५
		दीक्षा जागरणं प्राय ६७०
		दीक्षानुवृत्तौ कर्तव्यः ३४६
		दीक्षा पर्वणि वा सुत्या ६८१
दक्षिणा क्रतुमुक्त्यर्थम् ३६०		
दक्षिणादिपरिक्तीतिः २०४		
दक्षिणा द्वादशशतम् ५२२		
दक्षिणोक्तिः क्रतौ दृष्टा ५२९		

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
दीक्षितो न ददातीति ६०९	द्वयोर्द्वौऽथ पयस ४०६
दृष्टलोभैकमूलव — २९	द्वयोर्द्विद्वसमाः सो वा ३५३
दृष्टे तुषविमोके तु ६६	द्वयोर्विधौ वाक्यभेदः ४२
दया न वा महाभूमिः ३५८	द्वयोः समो बहुव्रीहिः १३७
देयैका षट्शतं वाऽप ३६३	द्वयं प्रयोजकं छित्ते २३३
देवता यजयो वा स्युः ४५३	द्वंद्वगर्भवहुव्रीहिः ५७१
देवतायै समस्तस्य १६६	द्वादशाहस्य गव्यस्य ३९९
देवता विफलत्वेन १९२	द्वादशाहस्य सत्रत्वात् २६५
देवता संगतस्यैव ८६	द्वादशाहे किमेकादि ३४४
देवत्यागस्तथोपांशा ३३९	द्वादशाहे द्वितीयस्य ५५२
देवस्य त्वेति वाक्यस्य ७५	द्वादशाहे सदीक्षोप ६५५
देवः प्रयोजकोऽपूर्वम् ४२१	द्वारलोपोऽस्य निस्तारः ८
देवाग्निमन्त्रोक्षणादा ३२१	द्विजः स्थपतिरन्यो वा ३१०
देवाँश्च याभिर्यजते ७०	द्वितीयादित्रये प्रोक्तम् २६४
देवोपसदनं बर्हिः १२२	द्वितीयां सक्तुवद्बुङ्क्वा ६७
देवो बली हविर्वैन्द्रे ४०२	द्वितीये कर्मणां भेदे १०८
देशपात्रत्विजोऽन्यस्मिन् ६४७	द्विदेवकेऽपि किं पिष्यात् १५२
देशादियोगस्याप्राप्तेः १०३	द्विदेशेष आदित्य १३३
दैवात्सांतपनी सायम् २७६	द्विपश्वोश्चक्षुराद्यृहो ४६१
दैवादुदवसानीयो ३४६	द्विभाग एकभागो वा ९८८
दैव्या इत्यस्ति मेष्णां नो ४३२	द्विरात्रादौ द्वादशाह ५५२
दंपतिभ्यां पृथक्कार्यम् ३०५	द्विरात्रेऽङ्गिरसां षोड ५५८
द्यावापृथिव्यस्तन्नी स्यात् ६८५	द्विसामके द्वयोर्धर्म ४५२
द्रव्यद्वारा ऋये योगात् ११२	द्व्यहकालः किमैन्द्राग्रा ३००
द्रव्यप्रतिनिधिः पञ्च ३३४	ध	
द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः ११२		
द्रव्यादिशब्दतोऽपूर्व ६२	धन्येव कर्तोतान्योऽपि ३०८
द्रव्यार्जनं स्यात्कत्वर्थम् २१९	धर्मस्य ज्ञापकं मानम् १६
द्रव्ये प्रतिनिधिर्नास्ति ३२०	धर्माणां प्रकृतिस्थानाम् २१३
द्वयोरुत्पादकत्वेन ३३३	धर्मार्थसेवकः शूद्रो ३५९
		धर्मो द्वादशलक्षण्या ५

धातुभेदेन भिन्नत्व	७९	न कर्त्तामयजुषां लक्ष्म	७३
धात्वर्थव्यतिरेकेण	६२	नर्तुनित्याहितेः कालो	२९९
धात्वर्थः करणं तस्याम्...	...	६२	नवनीतं श्येन आज्यम्...	...	२१६
धारयत्युपरिष्ठाद्वि	१५६	न विकारा विकारा वा	३८७
धार्योद्धाने साऽस्ति नो वा	४७२	न विधेयो विधेयो वा	२६४
धूनेने वपने चाग्नौ	५५२	न विवक्षा वाक्यभेदात्...	...	५६७
धृतिर्विकल्पितोऽख्यस्य	७००	न सोमेऽध्वर इत्युक्तौ	६००
धेनुवत्सर्पभाश्छागे	५१०	न संवदेत मलवत्	१६०
न			न स्युः स्युर्वाऽत्र नीवारा	४४९
			नाऽऽख्याते पुरुषानुक्तिः	१५८
न कार्यं नियतं तेषाम्	२०१	नाऽऽग्नेयत्वं तयोर्मुख्यम्...	...	१२१
न कालो जीवनं तेन	१०५	नातिदेशोऽतिदेशो वा	६०९
न क्रत्वङ्गं प्रयाजादि	१४०	नातिरात्रे पर्युदासो	६०२
न क्रीतकर्तृसंख्याया	१९६	नानाबीजेषु तन्मन्त्रः	६६०
नक्षत्रेष्ट्युपहोमादिः	५३०	नानाबीजेषु नानात्व	२८२
नक्षत्रेष्ट्युपहोमाः स्युः	२८३	नानाबीजेषु यागेषु	६४४
न चतुस्त्रिंशदित्येष	४६७	नानुवादो पुरोवादे	८५
न जलोदरहेतुत्वम्	१६२	नानुषङ्गोऽनुषङ्गौ वा	७७
नञ्प्रयोगान्निषेधः स्यात्...	...	३६३	नानुज्ञा पूर्वको भक्षः	१७५
नदनं दुन्दुभीनां हि	५३५	नान्यता तेन ते कार्ये	२२८
न दुष्टा परिसंख्याऽत्र	९८	नान्यद्वाऽसोऽहर्गणे स्यात्	५८३
न धावेद्वर्षतीत्यादि	२९२	नापकर्षोऽपकर्षो वा	९६४
न पशवैष्टिकः स्याद्वा	३९६	नापूर्वस्य निमित्तत्व	४१९
न पानमशरीरस्य	१३६	नामत्वे रूपराहित्यात्	५१
न पुंलिङ्गे विवक्षा वा	२२३	नाराशंसाद्यङ्गतायां	३५३
न प्रयोजकता मैवम्	२२९	नाऽऽर्षेयं न च होतारम्	६००
न प्रवृज्यादाद्ययज्ञे	१५०	नावघातोऽवघातो वा	५१३
न मा स्मार्ताष्टकाङ्गत्वात्	२८	नाश्नाति ब्रह्ममिष्येतत्...	...	२०६
न मुख्ये सोम एकोऽस्ति	११९	नासाधिते हि धात्वर्थे	४५
न यूपधर्माः परिधौ	४५०	नास्यस्ति वा कृष्णलेपु....	...	४९३
न राज्ययोगाद्राजत्वम्	९३			

नास्येतद्वाहणेत्यत्र	७१	नेयत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषाम्	१९७
नास्य स्युः फलसंस्काराः	३२३	नैतासु वरणं होतुः	६७४
नाहःसंघस्ततोऽहःसु	३६५	नैव वाचनिकं वाच्यम्	१७३
निगदेऽग्नेर्द्विस्तृत्वात्	४८७	नैवाज्यावेक्षणादीनाम्	३०३
निगमे पावकान्योः किम्	५४१	नैवास्ति विश्वजिद्यागे	२४४
नित्यनैमित्तिकाखे वा	२५७	नोक्तवृष्ट्यन्तकामानाम्	९१
नित्या षष्ठी चितिर्नो वा	२५९	नोह्य ऊह्योऽथवा धान्य...	४२९
नित्ये कृतार्थाः संस्काराः	१८७	न्यग्रोधपिष्टं सोमस्य	१७७
नित्ये सर्वाङ्गसंहारः	३१८	न्यूनेऽप्युक्तशतात्किं स्यात्	३६२
नित्योख्याग्रौ काम्यबहिः	६९९	प		
नित्यो नैमित्तिको वा स्यात्	२५८			
निन्देयं न निषेधाय	५२८	पक्षी वपाऽथवोरूको	४६९
निमित्तत्वद्योतिनोऽत्र	२५७	पत्नय उपगायन्ती	५३५
नियोगैकत्वतःशास्त्र	७९	पत्नीमिति द्विपत्न्यादा	४५८
नियोजनेऽप्ययोग्यश्चे	३२८	पत्नीवन्तस्त्रयस्त्रिंशत्	१३४
निरपेक्षोत्तरज्ञानम्	३५०	पत्नीसंनहनं कार्यम्	६७२
निर्मन्थ्येनेष्टकापाके	३८५	पत्नीसंयाजसंस्था किम्	४२५
निर्वापादिषु तन्मन्त्राः	६६१	पदान्वयात्तु नञ्विध्यो	३१४
निर्वापे तु किमेकैक	२७९	पदार्थानां क्रमो नैव	२६४
निर्वृत्ते चयनादौ तु	२५३	पयोदध्नोरभ्युदये	४७४
निवीतं तु मनुष्याणाम्	१५४	पयोव्रतं ब्राह्मणस्य	२४३
निशि यज्ञे दर्शतन्त्रम्	६७८	परप्रत्यायनार्थत्वात्	७४
निषेधस्य विधेश्चात्र	६०३	परस्मैपदतोऽध्वर्यु	२०७
निषेधस्यार्थवत्त्वाय	५९३	परिक्रयात्पुराऽध्वर्यु	२०४
निषेधः प्राप्तिपूर्वोऽतः	४६७	परिग्रहाय देवानाम्	६७२
निष्कासावभृये विप्र-	६३९	पीरसंख्या पूर्वपक्षो	५५९
निष्कासेन तुपैश्चाव	३८३	परिसंख्योत संकोचः	५८९
नीवारादिद्रव्यभेदात्	३२०	परुषि च्छिन्नमित्युक्त्या	१५७
नीवारादिप्रतिनिधेः	१८७	परप्रत्यक्षवेदोऽत्र	२९
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्	२२०	पर्याग्निकरणे त्याग	६३६
			पर्याग्निकृतः पाल्नीव	९८

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
पर्यायेणापि देवोक्तिः ...	५३९	पुरोनुवाक्यया याज्या ...	६९६
पर्युदासो निषेधो वा ...	३१४	पुरोपांशोरुत स्वस्य ...	५६२
पर्यूहणाद्यञ्जनादि	५१३	पुंसोरेकस्य वाऽऽधानम् ...	३०६
पवमानेष्टिहविषाम् ...	६५४	पुंनामोक्तेः पौरुषेयाः ...	३४
पशवो न हि सोमस्य	६५०	पूतिकस्यापचारे स्यात् ...	३२५
पशवोऽन्ये गवाश्चेभ्यो ...	५६	पूतिकाभिषवोऽनुत्यः ...	१८८
पशुकाले पुरोडाश- ...	६४५	पूर्वद्रव्यविनाशोऽपि	३३४
पशुरालम्ब्य इत्यत्र ...	२२	पूर्वन्यायस्य सिद्धान्त ...	१०
पशुः कृत्स्नो हविः किंवा ...	५८४	पूर्वन्यायेनातिदेशो ...	३८१
पशूनुद्दिश्य संख्याया ...	५३३	पूर्वपक्षेऽन्यदीयोऽपि ...	५३२
पशून्सप्तदश प्राजा	८६	पूर्वोक्तं निर्णयं पूर्व- ...	५२८
पशोरेवेति नियमो ...	६८३	पूषाद्येकार्थमन्त्राणाम् ...	६९३
पशौ नियुक्ते खदिर- ...	३२७	पृथग्वचनमश्वस्य	४६८
पश्वर्थपरिधौ स्वीय	६८२	पृथुतामुत्क्राप्रस्य ...	५१७
पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति ...	६६६	पृष्ठैरुपस्तुतौ स्तोत्र ...	३८९
पश्वार्थाः स्युरनूयाजाः	२७५	पेषणं नूतनं मन्ये ...	५१३
पश्वैक्यात्पृक्तौ सोऽस्तु ...	२८१	पेषणं यवनं वापः ...	४९१
पाकोऽस्ति नो वा वत्से स्यात् ...	५२०	पौरुषेयं न वा वेद ...	२१
पाठाक्रमः कल्पनीयः ...	२९६	पौरोडाशिकमित्यत्र ...	१४५
पात्रस्यावभृथे सोम ...	२३७	प्रउगं शंसतीत्यादौ ...	६९
पाशं पाशान्द्रयोः पश्वोः ...	४५६	प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् ...	३३८
पाहि होतेव नः पूर्वम् ...	१७४	प्रकृतापूर्वसबन्धात् ...	१८६
पुराऽग्निमारुतस्यास्य	२५०	प्रकृतावर्थबाहुल्यात् ...	३७८
पुरैतस्मात्सोमयाग ...	६०१	प्रकृतिर्विकृतिर्वा स्यात्	६८४
पुरोडाशकपालेति	२२६	प्रकृतेर्विकृतीनां च ...	६१०
पुरोडाशतया व्रीहेः	३२८	प्रकृतौ कार्यकृद्धर्मा ...	२१३
पुरोडाशस्य शकल ...	२१४	प्रकृतौ पाञ्चदशस्य ...	३५७
पुरोडाशस्य सान्नाय ...	४०५	प्रकृतौ विकृता वा स्यात् ...	५६०
पुरोडाशाभिवासान्त	२७५	प्रकृतौ विकृतौ वा स्यात्	१७९
पुरोडाशैक्ययुक्तायाम्	६१८	प्रकृतौ विद्यमानोऽग्निः ...	१३५

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
प्रकृत्यर्थोऽथ सर्वार्थो २०१	प्रधानानुष्ठितौ यद्वत् ३१९
प्रक्रियातो भवेन्मैवम् १४४	प्रपिष्टभागः पृषेति १५१
प्रचाराय हविःसादनाय ६६८	प्रमाणतः प्रसक्तस्य १४६
प्रजापतिरुपांशुत्वात् ६१६	प्रमाणमुपजीव्यत्वात् ६१
प्रणम्य परमात्मानम् ३	प्रमाणाद्यधिकारान्तैः ३७४
प्रणीताभिस्तु संयौति २३५	प्रयाजादेः फलेऽपेक्षा १४०
प्रणीतावाग्यमे पक्षौ ४२४	प्रयाजानुयाजसिद्धयै २८३
प्रतिकर्म पृथक्कार्य ६४१	प्रयाजानुयाजहेतुः २३०
प्रतिग्रहे तु बह्व्ये २७९	प्रयाजाभिक्रमणयोः ११६
प्रतिनिव्यपचारे तु ३२५	प्रयाजेषु क्रमो नास्ति २६६
प्रतिनिव्युद्यमे मुख्य ३२६	प्रयाजेष्वपकर्षोऽनु २७२
प्रतिप्रयोगमारम्भ ४२७	प्रयाजैकादशत्वादि ५१५
प्रतिप्रस्थातुरत्रास्ति ५८८	प्रयागे प्रत्यहं मन्त्रो ६६३
प्रतिप्रस्थातृकर्तृत्वे २७३	प्रयोजकेऽपि कर्तृत्व १९५
प्रतिमार्ध्यदिनं चोद ५८१	प्रयोजकः स्विष्टकृत्किम् २२७
प्रतिशब्देनावधिर्हि ५७०	प्रयोगे पश्चिमे नास्ति ३४९
प्रत्यक्षादिभिरप्येष १७	प्रयोजयेदुतानीतिः २२९
प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः २९	प्रवृणक्त्युपसङ्गयः प्राक् १५०
प्रत्यक्षोक्त्यतिदेशस्य ७	प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात् ४७०
प्रत्यङ्गिकार्याप्यङ्गानि ६२७	प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिः ९
प्रत्यभिज्ञातमालभ्य ९८	प्रसूनत्वं नोपदिष्ट ६८५
प्रत्यभिज्ञानतोऽङ्गस्य ५८९	प्रस्तरं शाखया युक्तम् ३३७
प्रत्येकं समुदाये वा २८७	प्रस्तरं शाखया सार्धम् २३४
प्रथमत्वद्वितीयत्व ४०९	प्रस्तरं सूक्तवाकेन १२५
प्रथमत्रौ समुच्चयौ ६९३	प्रहृतेरखिलः सूक्त १२६
प्रथमा मध्यमाऽल्येति २८६	प्रहृतेरिष्टदेवार्थ १२५
प्रदानस्यापकर्षोऽस्ति ५६४	प्राकृतत्वादुभावूह्य ४५६
प्रदानं पूर्वमाग्नेये २९७	प्राकृतानामेकदेशे ५४९
प्रदेयवर्माः स्युर्नो वा ४७३	प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वीपे ३४१
प्रधानस्य प्रयोक्तृत्व ६	प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वात् ३४१

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
प्राकृते प्रथमो बोधो	२८३	फलान्तरं किं वृष्ट्यादि ...	९१
प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो ...	३४१	फलान्वयित्वात्सर्वेषाम् ...	६१
प्राग्वंशे पश्चिमो वह्निः ...	६६९	फलोद्भेदात्समानैषा ...	४१
प्राङ्मुखत्वादिनियमः ...	३१४	ब	
प्राचीनवंशवाक्योक्तेः ...	१५७	बर्हिर्ग्राग्रयो किंचित् ...	६८४
प्राचीनोपांशुतापूर्वं ...	४२३	बर्हिर्ग्राज्यपुरोडाश ...	४९
प्राचीमाहरतीत्यत्र ...	२३२	बर्हिर्ग्रादौ निमित्तस्य ...	५०
प्राच्यादिपदयुक्तायाः ...	३५	बर्हिःश्रुत्यैकताभानात् ...	२४०
प्राजापत्यप्रचारः किम् ...	६५०	बर्हिर्वैद्यर्धमित्येतत् ...	१९४
प्राजापत्यवसानां किम् ...	६३२	बलीयस्या विधिश्रुत्या ...	३०२
प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेः ...	६५८	बहुत्वोपेतपशुभिः ...	८६
प्राजापत्यैः पशूनां किम् ...	५३३	बाधाबाधविचारेण ...	६१९
प्राथम्यमग्नीषोमीयम् ...	२६८	बाधो न युक्तो युक्तो वा ...	१४६
प्राधान्यात्तद्गुणावृत्तेः ...	११४	बाध्यं श्लोकादिनाऽऽज्यादि ...	५३७
प्राप्तत्वाच्च पुरोडाशे ...	१५२	बार्हस्पत्यादयः किं स्युः ...	५३२
प्राप्ता साधनता मैवम् ...	२३७	विभक्षयिषया वाक्य ...	१७७
प्राप्ते कर्मणि नैकेन ...	३३४	बृहद्रथंतरे धर्मैः ...	४५१
प्राप्तं निवीतं मर्त्येषु ...	१५४	बृहद्रथंतरेकीय ...	५४६
प्रायणीयस्य निष्कासे ...	६४०	बृहद्रथंतरेकं किं ...	५६०
प्रायणीयातिथ्ययोः किं ...	५९२	बृहद्यवःखादिश्च ...	५९६
प्रोक्षणीरासादयेति ...	७४	ब्रह्मत्वाय ह्यवासिष्ठे ...	३५९
प्रोक्षणीः संस्कृतिर्जातिः ...	५०	ब्राह्मणेनापि तद्भानात् ...	२६
प्रोक्षण्यासादनं कुर्यात् ...	२११	ब्राह्मणोत्पन्नमन्त्रस्य ...	९६०
प्रोद्गातृणामिति ह्येक ...	१७१	भ	
फ		भक्षे हीत्यनुवाकोऽयम् ...	१२९
फलहानेर्न तत्किंतु ...	९६	भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु ...	४९४
फलं च नियमः कर्ता ...	४००	भद्रं तन्नौ सहेत्यतत् ...	२१३
फलं विधेयं नो वाऽऽद्यो ...	२१९	भवेत्सप्तदशरात्रिः ...	११५
फलाख्यचमसे नासौ ...	१७७	भाति रागाद्व्रतप्राप्तेः ...	३३६
फलान्तरायपापस्य ...	२०६	भिद्यते कर्मणां भेदात् ...	१६९

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
भिन्नजातिषु कुम्भ्यादेः ६५९	मा मा संताप्तमित्येतत् २१२
भिन्नप्रयाजादिकल्पा ३५२	मारुत्याः सार्धमष्टाभिः ६३४
भिन्नप्रयोगप्राप्तत्वात् २७६	माषाद्याः प्रतिनिध्वर्हा ३३१
भिन्नस्कन्नादिहोमादेः ६८९	माषान्मे पचतेत्येतत् ३६४
भिन्नहोमो यत्र तत्र ३४७	मासं जुहोत्यग्निहोत्र ३८१
भूतं भावि च देयं स्यात् ३६०	मासं जुहोत्याग्निहोत्रम् १०१
भूनाग्निं धेनुर्वाधेत ५२५	मिश्रणे पयवादीनाम् ४७६
भृतौ च नियमादेत ४९७	मुख्यत्वेन त्वगेव स्यात् ६८६
म		मुख्यपौष्कल्यहेतुत्वात् १२१
		मुख्यः सोमविकारोऽङ्गे २१६
मत्वर्थगौरवादिभ्यो ८९	मुख्याङ्गतैव वेद्यादेः १९०
मध्वभक्ष्यं भक्ष्यते वा ५७७	मुख्याङ्गद्वयं मैवम् १९३
मध्वाशनखपूतत्व ४४९	मुख्याङ्गस्यापि वेद्यादेः १९०
मनोतामस्र ऊहोऽस्ति ५४५	मुख्या न वा दीक्षणीया २६२
मनोऋचः सामिधेन्यः ५८२	मुख्यानामेव काम्यत्वात् २१५
मघ्नश्च ब्राह्मणं चेति ७१	मुख्यार्था सौमिकी वेदिः १९१
मघ्ना उरु प्रथस्वेति २६	मुख्यावभृथशब्दो यः ३८३
मघ्नाणां कर्मणां चात्र १४०	मुसलाद्युक्षणं हन्त्यै ४१९
मघ्नादौ किं वसोर्धारा ६९१	मैत्रावरुणके दण्ड २३६
मघ्नार्थानन्वयात्तत्र १२४	मैत्रावरुणनाम्नोऽत्र ५८७
मघ्नेण देवसंस्कारः २२४	मृते सत्रिणि नान्यः स्यात् ३२२
मघ्नोऽपि नेह प्रत्यक्षः ४८	मृतेः प्रागायुराशीर्नो ५०७
मघ्नौ विधेयौ कालौ वा १२४	मृन्मये प्रणयेत्कामी २४२
मन्द्रादिकमपूर्वाय ४२०	य	
मन्द्रेति वसुमन्द्रेति १३०		
ममाग्न इति कस्यात्र २१०	य इष्टया पशुनेत्यादौ ६८१
मानसं किमहर्भिन्न ५७७	यच्चित्रया यजेतेति ४२
मानहीनं क्रियासौक्ष्म्यम् ६६	यच्छब्दादेः क्षीणशक्तिर्न ७०
मानोपदेशान्मेयस्य १६	यजतेरपि नाम स्यात् ४१५
मा भूदन्यत्वनियमः ६४८	यजत्यालभतीत्येता ८५
मा भूद्विन्नं प्रकरणम् १०२	यजमानगत्य भक्ष्या ६७

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
यजमानस्य नानात्वम्	१४८	यागक्रिया सूक्ष्मरूपा ...	६६
यजमानः प्रस्तरोऽत्र ...	५४	यागत्वानिश्चये शेषो ...	९८
यजमानेन कर्तव्यम् ...	१९५	यागाग्न्योः फलवत्त्वेन ...	२९०
यजमानेन यष्टव्यम् ...	१७६	यागानां राजसूयत्वात्	२५४
यजमानो नोहितव्य ...	४३०	यागे हविस्त्यजेत्कृत्स्नम् ...	१६९
यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागम्	५२९	याच्चाक्रयावभावे स्तो ...	३७०
यजुर्वेदस्यमाधानम् ...	१३९	याजमानात्विज्ययोः किम्	७०३
यजुष्यधिगते द्रव्य ...	१३९	याज्ञिकानां समाख्यानाम् ...	७०
यजेत वाजपेयेन	४७	याज्यात्रैविध्यतः प्राप्ता	६१६
यजेत्समे पौर्णमास्याम्	१०३	याज्यानुवाक्यापाठेन ...	२६९
यत्किंचिन्नियमाभावात् ...	५२२	यातनापरिहारस्य	१६०
यत्रान्या इति शास्त्रस्था ...	३१	या ते अग्ने रजेत्यध्याहारो	७६
यथा वैश्येन इत्युक्ता	४६	याथाकाम्यमुताऽऽवृत्तिः ...	३१६
यददाम्यं गृहीत्वेति	९९	या पञ्चदशरात्रस्य ...	६८०
यदा कदाचिन्मन्त्रान्ते	६९१	यावज्जीवेति सातत्यम् ...	३१५
यदाग्नेय इति प्रोक्तम् ...	४९	यावज्जीवं जुहोतीति ...	१०५
यदाग्नेयोऽष्टाकपालः	४८	यावतः प्रतिगृह्णीयात् ...	१६३
यदातिथ्यावर्हिरेतत् ...	२४०	युक्तमैषधघर्माणाम्	२६९
यदैकस्मात्तदा मुख्य ...	१६६	युक्ति मानवर्ती विदन् ...	२
यदग्नेन्द्रियकामस्य	८९	युक्तोपयुक्तसंस्कारा ...	२३६
यद्वाक्षायणयज्ञेन	९५	युक्तः शास्त्रीयसंस्कारो ...	१९१
यद्वादशकपालेष्टेः ...	५३	युगपत्त्वस्वकाले वा ...	४९६
यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते	३	युवं हीति द्वयोः कर्त्रोः	१४८
यद्वा जिज्ञास्यवेदार्थः	१५	यूपच्छेदापकर्षः किम्	२७४
यद्वा बलित्वं सानिध्यात् ...	११७	यूपद्वारा पशोरङ्गम्	११५
यन्मैत्रावरुणः प्रेष्य ...	२०२	यूपस्पर्शे वैदिके वा ...	४५६
यवादिशब्दाः किं व्यर्थाः ...	३१	यूपाज्जनादिरेवैकः	२८१
यवाद्यर्थानिर्णयेन	३२	यूपाहुतिः खलेवाल्याम् ...	४८५
यवाः प्रतिनिधेयाः किं	३२४	यूपीयाव्रश्चनस्थाणु ...	४८५
यस्तूपनयने होमो	३६९	यूपैकादशिनी यूपा	६३३

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
येनेत्सेत्कर्मणा तत्र १६२	लिङ्गाद्विभागो मैवं नो १३०
योगे समाख्यया दण्डि १७१	लिङ्गं क्रमसमाख्याभ्याम् १२७
यो दर्शपूर्णमासाभ्याम् ३८३	लिप्सन्ते सर्व एवेति १७२
यो मातुलविवाहादौ ३२	लुप्यते पवमानेद्यौ १०८
यो विदग्धः स इत्युक्त्या १५७	लोकवत्संनिपत्याऽऽरात् ३९५
यो होताऽध्वर्युरेव स्यात् २१०	लोके पदपदारथौ यौ ३८
यौधाजये रौरवे च ४४१	लोकंपृणात ऊर्ध्वं स्यात् २९१
र		लौकिकस्योत सर्वस्य ४१४
रज्जुर्द्वितीया पश्चर्था २६०	लौकिकाकारमात्रवे १८२
रथघोषेत्ययं द्वंद्वः ५३२	लौकिकाकारहीनस्य १४
रथदुन्दुभितद्वेषौ ५३१	लौकिकाग्रेः पुस्तकाच्च ९५
रथंतरादिभिर्भिन्ना १६९	लौकिके गणयागस्य ४२
रथंतरादिसंयुक्त ९२	लौकिको वाक्यगो वाऽर्थः ३२
रथंतरे ककुब्बाद्या ४४०	व	
रथंतरं जगच्छब्दात् ५६०	वङ्क्रीयत्तानुक्तिदोषात् ४६८
रथंतरं साम सोमे ९२	वचनात्पशुसाहित्यम् २७८
राजसूयकथंभावा १४९	वचनाद्विश्वजित्येते ५७५
राजसूये काचिकर्तुः १७८	वत्सरप्रतिमा द्वादश ३६५
राजसूयेऽनुमत्यादि २५४	वत्सालम्भो यजिः स्पर्शौ ९७
राजसूये प्रक्रमस्थ ६५२	वत्सैर्दर्शं सवत्सस्य ३३६
राजसूयेऽभिषेच्याख्य १४५	वत्सं चोपसृजेत्तद्व २०९
राजसूयं प्रकृत्येष्टिः ९३	वनिष्ठुरपि तद्वत्स्यात् ५८७
रूढिर्वागो योगरूढिः ५१	वपनावुपकारः किम् १९१
रूढ्या द्रव्यस्य नामैतत् १००	वपायामेव किंवाऽन्ये ५९९
रूपांश्चरत्वादासन्नम् ४७९	वर्णैकत्वापदैकत्वम् ३८
रेवत्वादिर्गुणः कर्म ९०	वर्तमानैकविषयम् १७
ल		वसन्ते विप्र आदध्यात् ९४
ललामादिगणे दैक्षात् ३९८	वाक्यभेदाद्विशिष्टानाम् ६३७
लिङ्गचोदकवद्वाधो ६०७	वाक्यभेदो यागशुक्ल ५९८
लिङ्गादभेरङ्गभूतैः ११७	वाक्यस्योद्भूतनादेः स्यात् ११२

श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि	श्लोकाद्यचरणानि	पृष्ठानि
वाक्यात्स्यादङ्गता मैवम्.... १९४	विधिः साक्षान्मितिर्धर्मे ९
वाक्यैक्यमुपसंहारात् ५३	विधेयाध्यापनं सिद्धयेत्....	... १३
वागीशाद्याः सुमनसः २	विध्यनन्वयतोऽस्तोत्रम् ६०४
वाचयेत्स्वामिनं ज्ञाज्ञौ २०९	विध्यन्त ऐष्टिकः सोमे ३९५
वाजपेये किमेकैक २७८	विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र ३९१
वाजस्य मेत्यमुं ब्रूयात् २०८	विध्यर्थवादशब्दानाम् २२
वादोक्तहेत्वपेक्षत्वात् २३	विध्यर्थवादौ साकाङ्क्षौ....	... २२
वायव्यं श्वेतमित्यत्र ५११	विध्यर्थवादः स्मृतयो ५
वायव्यः श्वेत आलभ्यो ९६	विध्यादिरूपो यः १९
वायुर्वा इत्येवमादे २२	विध्युद्देशे मन्त्रवाचि १३८
वार्त्रग्रीत्याज्यभागाङ्ग ८१	विध्युपादानयोरैक्यात् १०३
वार्त्रच्यौ पूर्णमासे स्तः...	... ११९	विनियोगे वाक्यभेदो १२३
वासस्यास्ति न वा पाको ५२०	विप्रस्य सत्रं सर्वस्य ३५५
वासोनसी वानतक्ष- ३८८	विप्रस्य सोमपूर्वत्वम् २९८
वासोवसं समुच्चय ५१९	विप्रादिरेव रथकृत् ३१०
विकर्षप्रोक्षणे कार्ये ४२५	विप्रादेरनुवादः स्यात् ९३
विकल्पितो बाध्यते वा ६०६	विप्रायावगुरेचेति १६०
विकल्पो द्विनिमित्तत्वात्...	... ५६१	विभागकरणाभावात् १७६
विकल्पः श्रुतिलिङ्गाभ्याम् १४९	विभागे सति साकाङ्क्ष.... ७५
विकृतौ पात्रभेदोऽस्तु २८३	विरोधितक्षणाद्यत्र ६८२
विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात् ५५६	विशिष्टाङ्गविधौ नासौ ५१५
विकृतौ साप्तदश्यं स्यात् १८०	विशेषस्यानपेक्षत्वात् २०३
विचारविषयो धर्मो १४	विश्वजित्यष्टरात्रादौ ३६१
विद्वच्छ्रुतिप्रसिद्धयाऽनम् ४९०	विश्वजित्सर्वपृष्ठः किम् ३८२
विद्वद्वाक्यविधौ विध्या ८१	विष्णुर्यद्वाऽभिमुत्सृज्य ६१६
विधयोऽभिषवाद्याः स्युः....	... १८७	विष्णुयाज्योक्तितो युक्तो... ६१७
विधानवदनुष्ठानम् ६२७	विहारभेदे निर्वाप ६७१
विधित्वेऽपि नियम्यः स्यात् ६०८	विहितः प्रस्तरे यागः २३४
विधिर्वरण एकादौ ३०९	वेदत्रयोक्तधर्माणाम् १४१
विधिवाक्ये पदैः सर्वैः ६१	वेदवाक्यममानं स्यात् २०

वेदकाङ्क्षा पूर्णीया	७६	त्रीहिप्रतिनिधावूहो	४६०
वेदिप्रोक्षणमन्त्रः किम्	६६२	त्रीह्यादयः प्रयोक्तारो	४२२
वेदिः स्वयंकृतोत्पादौ	४७९	श		
वेदेऽपि लोकवन्नैवा	२०			
वेद्यादिर्मुख्यकाले स्यात्	६४१	शक्तिग्रहादियुक्तिभ्यः	३९
वैकङ्कतादिकं पात्रम्	११८	शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा....	...	१४२
वैदिकत्वात्कतुस्मृत्या	१६१	शतदानं पूर्वयागे	३५१
वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्	२७	शतोक्थ्यादौ स्तोत्रवृद्धिः...	४११
वैदिको लौकिको बाऽग्नि	३८८	शतोक्त्ये उद्योतिषो यद्वा	४११
वैयर्थ्येन त्रिदोषत्वात्	५६५	शब्दस्य कर्मवाचिवात्	१९२
वैश्वदेवब्राह्मणस्या	३७७	शब्दार्थत्वाद्भ्योस्तत्र	१२२
वैश्वदेवस्य तन्त्रे यः	४८०	शर्करा उपधत्तेऽक्ताः	५९
वैश्वदेवावाहनस्थ	४८१	शरावैः सप्तदशभिः	५०९
वैश्वानरे पथिकृते	६८८	शंखिडान्तत्ववाक्याच्च	५९२
वैश्वानरोष्ठया पूतत्वम्	२९२	शाक्यायने पुरोडाशाः	२१७
वैष्णवे त्रिकपाले वै	३८४	शाक्योक्ताहिंसनं धर्मः	३०
वैसर्जनाख्यहोमीय	२९	शाखाच्छेदादयो दोहे	१८४
वृधन्वत्तादिगुणको	५४१	शाखाभिदात्कर्मभेदो	१०७
वृष्टिकामः सदो नीचैः	९०९	शाखां छित्त्वापवेपं च	२३३
वृष्टिकामी सदोनीचैः	२०७	शालामुखीयवह्नौ किम्	६६९
वृष्ट्यन्नस्वर्गकामानाम्	९१	शास्त्रेऽध्याये तथा पादे	४
व्यक्तिर्वीह्यादिशब्दार्थः	३९	शास्त्रे पूर्वोत्तरीभावः	९
व्यत्यस्तौ तावुभौ पक्षौ	६४६	शुक्रस्पर्शादिकं सत्रे	७०१
व्यवस्थापकराहित्यात्	६०	शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽङ्गम्	१४५
व्यापन्नमप्सु किं तत्स्यात्	३४८	शुन्धध्वमिति सांनान्य	१४०
व्यापारैक्याच्चोदकस्य	५८९	शूद्रोऽपि यथा नो वा स्यात्	३०७
व्यूढे अक्षादिमन्त्राणाम्	९६८	शूर्पसाधनता श्रौती	२५
व्यूढोऽपि प्रकृतिः किंवा	९६६	शतदध्नोः प्रणीतानाम्	४५१
व्रतोक्त्या पर्युदासत्वे	२२०	शेषकार्येष्वपूर्णाश्चेत्	३२८
व्रतोपायनमेष्वस्ति	६७१	शेषत्वमुपकारित्वम्	११०
			शेषत्वमुपरिग्रन्थे	२२४

